

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR

HARMINCZHARMADIK ÉVFOLYAM

P 8571/58

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1909

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1909-ben:*

Alszeghy Zsolt	Lám Frigyes
Bajza József	Láng Margit
Bauer Herbert	László Béla
Binder Jenő	Lukinich Imre
Birkás Géza	Marmorstein Artúr
Császár Ernő	Marót Károly
Csengeri János	Mező Ferencz
Csermelyi Sándor	Miklós Ferencz
Csűrös Ferencz	Mitrovics Gyula
Czebe Gyula	Morvay Győző
Czeizel János	Nagy Zsigmond
Czikeli Frigyes	Némethy Géza
Czóbel Ernő	Nyllasi Lajos
Dengi János	Osztérn Salamon
Elek Oszkár	Pécsy Béla
Endrei Gerzson	Pecz Vilmos
Ferenczi Sári	Petz Gedeon
Finály Gábor	Prónai Antal
Gálos Rezső	Révay József
Geréb József	Sas Andor
Germanus Gyula	Schmidt Henrik
Gombocz Zoltán	Schmidt Márton
Gragger Róbert	Szabó Gyula
Gulyás Pál	Székely György
Hegedüs István	Szigeti Gyula
Heinrich Gusztáv	Tárczy Károly
Hellebrant Árpád	Téglás Gábor
Hornyánszky Gyula	Tolnai Vilmos
Horváth Cyrill	Vári Rezső
Incze Béni	Velledits Lajos
Incze József	Vértessy Dezső
Janicsek József	Vértessy Jenő
Kallós Ede	Vikár Béla
Katona Lajos	Viszota Gyula
Kégl Sándor	Wéber Artúr
Keleti Jenő	Weisz Miksa
Király György	Zambra Alajos
Kristóf György	

Kereskedelmi Oktatási
Szakkönyvtár.

EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bauer Herbert</i> , Hebbel Frigyes pantragizmusa	41, 132
<i>Császár Elemér</i> , Gyulai Pál	721
<i>Czebe Gyula</i> , Az athéni társadalom Alkiphrón leveleiben.....	188, 251, 354
<i>Czeizel ános</i> , Horatius és Kazinczy.....	668
<i>Elek Oszkár</i> , Pán halála	204
<i>Ferencki Sári</i> , A «Lelki hódolás» első kézirata.....	422, 596
<i>Gulyás Pál</i> , Adatok Maupassant írói fejlődéséhez.....	401
<i>Hegedüs István</i> , Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez	321
<i>Hornýánszky Gyula</i> , A görög orvos a Kr. e. V. században	346, 408
<i>Horváth Cyrill</i> , Pázmány és Bellarmin	33
<i>Kallós Ele</i> , Ὑπομνήματα.....	197, 277, 592
<i>Katona Lajos</i> , Egy magyar vonatkozású olasz legenda.....	661
<i>Király György</i> , A Törökországi Levelek forrásaihoz	257, 334
<i>Lám Frigyes</i> , Kotzebue: Der hyperboreische Esel.....	743
<i>Némethy, Geyza</i> , Emendationes Tibullianæ	81
<i>Pecz, Γουλιέλμος</i> , Τὸ ζήτημα τῆς γραφομένης παρὰ τοῖς σημερινοῖς Ἑλλήσιν	241
<i>Pecz Vilmos</i> , Az irodalmi nyelv kérdése a mai görögöknél	1
<i>Schmidt Henrik</i> , Goethe olaszországi drámái	105, 169
<i>Tárczy Károly</i> , Az Areiopagos története és az Ἀθηναίων πολιτεία	604, 679, 732
<i>Vári Rezső</i> , A Ciris-monda.....	649
<i>Vári Rudolphus</i> , Parerga Oppianeæ	17, 116
<i>Vértesy Jenő</i> , A nemzeti színház megnyitása előtt	577
<i>Zambra Alajos</i> , Pamphilia	723

II. Hazai irodalom.*

<i>Alszeghy Zsolt</i> : Illei János élete és írói működése. <i>Király György</i> ..	691
<i>Baltavári Jenő</i> : Catullus a magyar irodalomban. <i>Mező Ferencz</i> ..	757
† <i>Berneker Erich</i> : Tolsztoj élete. Ford. Benedek Marcell	317
<i>Berzeviczy Albert</i> : Beatrix királyné. <i>Morvay Győző</i>	436
ifj. <i>Bittenbinder Miklós</i> : A Humájun Namé első magyar származéka:	
<i>Rosnyai Dávid</i> : «Horologium Turcicum»-a. <i>Gálos Rezső</i> ..	221
<i>Boccaccio Giovanni</i> Decameronja. Ford. dr. <i>Bokor János</i> . <i>Binder Jenő</i>	620

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek, a †-tel jelöltek a Könyvészet rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Bódis István: M. Minucius Felix Octaviusa. <i>Revay József</i>	749
Bódis Juszti: Xenophon «Sokrates emléke» című munkájának hiperkritikusai és pedagógiai értéke. <i>Vértesy Dezső</i>	624
Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben. <i>Szabó Gyula</i>	377
Comedia Erdély siralmas állapotjáról. Ism. Gyárfás Tihamér. <i>Alszeghy Zsolt</i>	755
F. Deák Ferencz: Irodalomtörténeti tanulmányok a kurucz költészet köréből. <i>Bajza József</i>	690
Euripides: Herakles, ford. Latkóczy Mihály; Hippolytos, ford. Csengeri János. <i>Vértesy Dezső</i>	210
*Éber László: Művészettörténeti olvasmányok. I. n.	712
Gárdonyi Zsni: A magyar szentimentális regény főbb képviselői. <i>Wéber Artúr</i>	57
Gerencsér István: Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. <i>Alszeghy Zsolt</i>	755
Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok (1854—1861). <i>Császár Elemér</i>	374
Hornyánszky Aladár: Héber nyelvtan. <i>Weisz Miksa</i>	142
Irsai Á. Ernő: Heine két verseskönyve. <i>Miklós Ferencz</i>	56
Károsi, Alex.: Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in «Octavio» componendo usus sit? <i>Revay József</i>	749
†Kelemen Béla: Német helyesírási szótár	462
Dr. Koltai Virgil válogatott munkái. <i>Császár Elemér</i>	55
Kottasch L. Rudolf: A hajdankori Róma és a római nők. <i>Incze József</i>	439
†Közlemények Szepes vármegye multjából. Szerk. dr. Förster Jenő	645
Krohn Gyula: A finnugor népek pogány istentisztelete, ford. Bán Aladár. <i>Vikár Béla</i>	141
Kullervo énekei, ford. Vikár Béla. <i>Gombocz Zoltán</i>	140
Dr. Kundt Ernő: Lenau és a természet. <i>Heinrich Gusztáv</i>	283
Madarász Flóris: Gárdonyi Géza. Sipulusz. <i>Császár Ernő</i>	627
†Magyar Regényírók, VIII. sor.	167
†Magyar Regényírók, IX. sor.	784
Meltzl Hugó: Petőfi-tanulmányai. <i>Kristóf György</i>	689
Mező (Grünfeld) Ferencz: Tibullus a magyar irodalomban. <i>Császár Elemér</i>	285
Dr. Némethy Géza: Ciris Epyllion Pseudovergilianum. <i>Hegedűs István</i>	612
Némethy Géza: Ovidius és Lygdamus. <i>U. az.</i>	433
Petrik Géza: Magyar könyvészet 1886—1900. <i>Császár Elemér</i>	220
Pintér Jenő: A magyar irodalom története a legrégibb időktől Besse- nyi György fellépéséig. <i>Császár Ernő</i>	685
Platon válogatott művei. Phaidros, Symposion, Charmides, Ion. Ford. Szabó András. <i>Incze Béni</i>	288
*Porsche Rezső: Harteneck alakja a magyar és német költészetben. <i>h.</i>	773
†Revue de Hongrie. Szerk. Huszár Vilmos	462, 645
*Sántha György: Lenz mint drámaíró. <i>h.</i>	774
†Segédkönyvek, Iskolai. Szerk. Réger Béla	317
†Shakespeare-Tár, Magyar. Szerk. Bayer József	240, 462, 717

	Lap
†Simonyi Zsigmond: Helyesírási szótár	76
*Stefanie József: Kisfaludy Károly és Bolyai Farkas. <i>h.</i>	310
Szász Béla: Az emberiség jóltevői. <i>Székelgyörgy</i>	291
†(Toldy Géza:) Varázsrontó. <i>T. V.</i>	645
Váczy János: Kazinczy Ferencz. <i>Czeizel János</i>	747
†Várdai Béla: Egressy Gábor mint Shakespeare-színész	717
Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya. <i>Szigeti Gyula</i>	208
Velledits Lajos: Révai és Adelung. <i>Keleti Jenő</i>	144
Zoványi Jenő: Bessenyei György, mint ref. főconsistoriumi titkár. <i>Császár Elemér</i>	759

III. Külföldi irodalom.

Anglade, Joseph: Les Troubadours. <i>Velledits Lajos</i>	63
Baldensperger, Fernand: Bibliographie critique de Goethe en France. <i>Gragger Róbert</i>	150
Bartels, A.: Fritz Stavenhagen. <i>Gálos Rezső</i>	146
Baud-Body, Daniel et Boissonas, Frid.: En Grèce par monts et par vaux. <i>Láng Nándor</i>	60
Báki's Diwán Ghazaliját. Hrsg. von dr. Rudolf Dworák. <i>Kégl Sándor</i>	699
†Boehme, Dr. Erich: Russische Literatur I.	317
Boer, R. C.: Untersuchungen über den Ursprung und die Entwicklung der Nibelungensage. <i>Gragger Róbert</i>	301
Böckel, O.: Psychologie der Volksdichtung. <i>Marót Károly</i>	66
Brighenti, E.: Crestomazia neoellenica. <i>P. Pecz</i>	381
Calderini, Aristide: La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia. <i>Incze Béni</i>	294
Christensen, Arthur: L'empire des Sassanides. <i>Osztern Salamon Pál</i>	298
Cramer, O.: Afrika in seinen Beziehungen zur antiken Kulturwelt. <i>Endrei Gerzson</i>	634
Das Saurapurānam; v. W. Jahn. <i>Kégl Sándor</i>	382
Dauzat, Albert: La langue française d'aujourd'hui. <i>Birkás Géza</i>	62
Deissmann, A.: Licht vom Osten. <i>Czebe Gyula</i>	224
Dieterich, Karl: Taschenwörterbuch der neugriechischen Umgangs- u. Schriftsprache. II. <i>Pecz Vilmos</i>	762
Euripide, Les Bacchantes. Éd. p. G. Dalmeyda. <i>Hegedüs Istrán</i>	694
Firdausi of Tus: Júsuf and Zalikhâ. Ed. by Hermann Ethé. <i>Kégl Sándor</i>	698
Fonsegrive, George: Ferdinand Brunetière. <i>Elek Oszkár</i>	636
Francotte, H.: La polis grecque. <i>Kallós Ede</i>	767
Gendarme de Bévotte, G.: La légende de Don Juan. <i>Weber Artúr</i>	228
Hatvany, Ludwig: Die Wissenschaft des nichts Wissenswerten. <i>Geréb József</i>	443
Heintze, Richard: Virgils epische Technik. <i>Incze Béni</i>	702
Hirsch, Sigmund: Das Alexanderbuch Johann Hartliebs. <i>Heinrich Gusztáv</i>	692

	Lap
Karl, Ludwig: Sully Prudhomme. <i>Gulyás Pál</i>	222
Kont, I.: La Littérature hongroise d'aujourd'hui. <i>Lám Frigyes</i>	147
Kroll, W.: Geschichte der Philologie. <i>Endrei Gerzson</i>	297
Kúnos, Ignaz: Türkisches Volksschauspiel. <i>Germanus Gyula</i>	633
Küchler, Walther: Französische Romantik. <i>Wéber Artúr</i>	386
Lenz, Anmerkungen übers Theater, hrsg. v. Th. Friedrich. <i>Heinrich Gusztáv</i>	378
*Lenz Jakab munkái. <i>h.</i>	393
Mau, August: Pompeji in Leben u. Kunst. <i>Láng Margit</i>	629
Meier, J.: Werden und Leben des Volksepos. <i>Petz Gedeon</i>	763
Partsch, J.: Das Alter der Inselnatur von Leukas. <i>Csengeri János</i>	58
Plato, Apology and Crito. <i>Hornyánszky Gyula</i>	628
Reynier, Gustave: Le Roman sentimental avant L'Astrée. <i>Velledits Lajos</i>	65
Schelandre, Jean de: Tyr et Sidon ou les funestes amours de Belcar et Meliane. Ed. p. Jules Haraszti. <i>Gulyás Pál</i>	440
*Schlaf Johannes: Novalis und Sophie von Kühn. <i>Lám Frigyes</i>	393
Soltau, Wilhelm: Das Fortleben des Heidentums in der altchristlichen Kirche. <i>Réray József</i>	700
Stapfer, Paul: Récréations grammaticales et littéraires. <i>Birkás Géza</i>	293
Tacitus, The Annals. I -VI., edited by W. F. Allen. <i>Schmidt Márton</i>	385
The Attica of Pausanias, edited by Mitchell Carroll. <i>Láng Nándor</i>	383
The Panchatantra, edited by J. Hertel. <i>Kégl Sándor</i>	383
Thumb, Albert: Die neugriechische Literatur. <i>Pecz Vilmos</i>	761
Thumb, Albert: Handbuch der griechischen Dialekte. <i>U. az</i>	697
*Universität und Schule. <i>Endrei Gerzson</i>	313
Veit, Fr.: Platens Nachbildungen aus dem Diwan des Hafiz. <i>Kégl Sándor</i>	145
Walzel, O. F.: Deutsche Romantik. <i>Sas Andor</i>	387
Winterfeld, Achim von: Friedrich Hebbel und seine Werke. <i>Czikeli Frigyes</i>	448

IV. Philologiai program-értekezések.

Barabás Ábel: Petőfi vallásos világtérfogása. <i>Császár Ernő</i>	307
Dr. Barta Mór: Falusiak. <i>Nyilasi Lajos</i>	705
Bászai Ernő dr.: Petőfi Sándor emléke. <i>U. az</i>	308
Dr. Böszörményi Géza: Herder és Kant. <i>Heinrich Gusztáv</i>	231
Cserép József dr.: Homeros Ithakéja. <i>Láng Nándor</i>	704
Demiány Ervin: Jelzős szóösszetételek. <i>Gombocz Zoltán</i>	772
Erdélyi Irén: A hazafias bánat költészete a szabadságharc után. <i>Kristóf György</i>	452
Gagyhy Dénes: Kozma Andor költeményei. <i>Nyilasi Lajos</i>	307
Göbl Alajos: Lenau. <i>Heinrich Gusztáv</i>	231
Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. <i>Kristóf György</i>	304
Irovics Tamás: Plutarkhos, mint moralista. <i>Marót Károly</i>	451
Janicsak József dr.: Pár szó Arisztotelesz etikájáról. <i>Pécsy Béla</i>	389
Kardos Albert: Vitás nyelvi kérdések. <i>Gombocz Zoltán</i>	772

	Lap
Krebsz Ernő: Buda halála és a Nibelung-ének. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	231
Láng Margit dr.: A mykenei vár úrnői. <i>Láng Nándor</i> ...	703
Mészöly Gedeon: Részletek L. A. Seneca tragédiáiból. <i>Vértesy Dezső</i> ...	450
Négyesy László: Volf György emlékezete. <i>Gombocz Zoltán</i> ...	772
Polgár György Ödön: Szigeti József mint színműíró. <i>Kristóf György</i> ...	152
Schill Fülöp: Petőfi mint a világszabadság s a hazaszeretet költője. <i>Császár Ernő</i> ...	306
Szlávik Ferencz: Egy csíksomlyói iskoladráma. <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	150
Szöts Farkas: Ballagi Mór emlékezete. <i>Gombocz Zoltán</i> ...	772
Vadász Norbert: Vas vármegye a magyar irodalomban. <i>Kristóf György</i> ...	151
Varvasovszky János: Róma története alapításától fogva. Titus Livius-tól. I. könyv. <i>Incze József</i> ...	391
Weigl Géza: Platon és a lélek halhatatlansága. <i>Janicsék József</i> ...	389

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XXXIV. közgyűlése 1909. január 9-én ...	153
I. Elnöki megnyitó. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	153
II. Titkári jelentés. <i>Vári Rezső</i> ...	153
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése ...	157
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről ...	161
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről ...	161
Főolvasó és választmányi ülések ... 71, 233, 309, 392, 637, 706, 773	
A B. Ph. T. könyvtárlománya. <i>Vári Rezső</i> ...	784
A B. Ph. Társaság tagjai ...	799

VI. Vegyesek.

A byzantiumi kultúra alapjairól. <i>P.</i> ...	639
Adalékok az antik lövegtan történetéhez. <i>László Béla</i> ...	778
Adalék Pálóczi Horváth Ádám életéhez. <i>Csűrös Ferencz</i> ...	73
A «Fenhéjazó». <i>Alszeghy Zsolt</i> ...	165
A Fenhéjazóhoz. <i>Gragger Róbert</i> ...	316
A Ferialia datuma Ovidius Fasti-jában. <i>Vértesy Dezső</i> ...	163
A γένεσις-ünnepély. <i>Marmorstein Artúr</i> ...	715
A görög nyelv új thesaurusa. <i>p.</i> ...	454
A «Ködképek a kedély láthatárán» forrásához. <i>Dengi János</i> ...	236
A közép- és újkori görögnek fontosságáról. <i>p.</i> ...	455
A közép- és újkori görög philologia. <i>Pecz Vilmos</i> ...	775
A «LEGVI» czíminének igazolása Potaissából (Torda). <i>Téglás Gábor</i> ...	234
A mai görögök irodalmi nyelvének kérdéséről. <i>p.</i> ...	709
A nemzetközi latin költői verseny. <i>Nagy Zsigmond</i> ...	459
A philologia halottai 1908-ban ...	238
A trieri amphitheatrum. <i>Cs. S.</i> ...	457
A várfalak magasságának meghatározása a rómaiaknál. <i>László Béla</i> ...	72
Az «idő egysége» és a legújabb Euripides-leletek. <i>Kallós Ede</i> ...	640

	Lap
Bartal Antal †. <i>Geréb József</i>	638
Csokonai három dala	460
Darkó Jenő és Pápay József székfoglaló előadásai	395
Egy ismeretlen XVIII. századi Tartuffe-fordításunkról. <i>Gragger Róbert</i>	457
Egy modern Herakles-drámáról. <i>Vértesy Jenő</i>	709
Egy Névtelennel kevesebb. <i>K. L.</i>	776
Engelmann Richard †. <i>G. J.</i>	777
Fabaria. <i>F. G.</i>	316
Felelet Karl Lajos válaszára. <i>Gulyás Pál</i>	460
Görögországi ásatások. <i>Csermelyi Sándor</i>	712
Hadad és Atargatis temploma a Janiculuson. <i>U. az</i>	311
Heltai Gáspár születésének ideje. <i>Czóbel Ernő</i>	714
Kassai Gusztáv †	707
Kazinczy két ismeretlen Molière-fordítása. <i>Gragger Róbert</i>	458
Két új Menandros-kéziratlap. <i>Czebe Gyula</i>	312
Külföldi bírálat a magyar Shakespeare-Tárról	459
Lenau a gimnáziumban. <i>h.</i>	309
Megjegyzések Binder Jenő bírálatára. <i>Bokor János</i>	783
Megjegyzéseim «Homeros Ithakéja» cz. értekezésem bírálatára. <i>Cserép József</i> 781. Válasz. <i>Láng Nándor</i>	782
Murány ostroma latinul. <i>Prónai Antal</i>	71
Név- és tárgymutató	787
Ocskai László a német költészetben. <i>Lám Frigyes</i>	164
Περὶ τοῦ νέου ἠθραυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. <i>Γ. Peez</i>	707
Pheidias és a Lemnia. <i>Csermelyi Sándor</i>	455
Szamosi János †	454
Szeget szeggel. <i>h.</i>	311
Temesvári János deák életéhez. <i>Lukinich Imre</i>	643
Temesvári Pelbárt származásához. <i>Gálos Rezső</i>	74
Válasz Gulyás Pál bírálatára. <i>Karl Lajos</i>	396
Vörösmarty «Gondolatok a könyvtárban» cz. költeménye első alakjában. <i>Viszota Gyula</i>	639

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1908-ban. Összeállította <i>Hellebrant Árpád</i>	463
Külföldi könyvészet: I. Modern philologia. <i>Császár Elemér</i>	79, 167, 318, 646, 717
„ „ II. Classica philologia. <i>Láng Nándor</i>	397, 785
Philologiai doktori disszertációk az 1908. évben	77
Philologiai programm-értekezések 1907/8	76
Beküldött könyvek jegyzéke ... 75, 166, 240, 317, 396, 461, 644, 716, 784	

Kereskedelmi Oktatási
Szakkönyvtár.

AZ IRODALMI NYELV KÉRDÉSE A MAI GÖRÖGÖKNÉL.¹⁾

Nem ma szólalok fel először a jelenkori görögök irodalmi nyelvének kérdésében. Az újjörög nyelvről szóló, s a Tekintetes Akadémia I. osztályának 1893 április 10-iki ülésén bemutatott értekezésemben egy külön fejezetben tárgyaltam azt,²⁾ s azután még néhányszor nyilatkoztam a kérdéstről szóló munkák ismertetése alkalmával.³⁾ Most azonban, hogy a vita tetőpontját érte el Krumbacher és Chadzidhákisz részletes fejtegetéseiben, indítatva érzem magamat arra, hogy ehhez a kérdéshez még egyszer hozzászóljak, s azt rendkívül érdekes és fontos voltához képest, habár csak rövidebb foglalatban, újólág tárgyaljam.

A mai görögök irodalmában kétnyelvűség (*διγλωσσία*) uralkodik. A költészetben általában véve a korabeli népies nyelv járja, míg a prózának egy archaizáló nyelv, az úgynevezett *καθαρεύουσα*, képezi úgyszólván egyedüli formáját, és ez utóbbi nyelvforma létjogosultságának kérdésében áll a mai görögök irodalmi nyelvének a kérdése (*τὸ γλωσσικὸν ζήτημα*).

Az újjörög népies nyelv, t. i. a köznyelv (*καθωμιλημένη, δημώδης, πολιτικὴ γλῶσσα*) és a dialektusok (*διιάλεκτοι, χωρικαὶ γλῶσσαι*), a népies attikaiból keletkezett *κοινὴ διάλεκτος*-ban találják eredetüket, míg a *καθαρεύουσα* az irodalmi attikainak leszármazottja s mint ilyen a görög nyelvnek egy régibb fejlődési stadiumát mutatja szemben a mai népies nyelvvel. Ugyanis az az óriási hatás, melyet a görög irodalom klasszikus korszakának nagy attikai írói a későbbi görögségre gyakoroltak, uralkodóvá tette nyelvüket nemcsak az alexandriai és római korszakoknak, de a középkornak is az irodalmában,

¹⁾ Felolvastattott a M. T. Akadémia I. osztályának 1908. november 30-iki ülésén.

²⁾ Értekezésem megjelent az Erdélyi Múzeum 1893-iki évfolyamában s azután Újjörög Nyelvtanomban is (Franklin-Társulat, 1894) annak bevezetéseként.

³⁾ Nevezetesen Dieterich, Krumbacher, Chadzidhákisz és Brugmann munkáinak ismertetésében (l. később).

és jelentékeny szerepet juttatott annak az újkori görög irodalomban. Az atticismus eme példátlan hatalmával szemben a népies nyelv csak kisebb-nagyobb sikereket tudott elérni az irodalomban, nevezetesen: az alexandriai és római korszakbeli *κοινὴ διάλεκτος* csak az alexandriai kornak prózájában szerepel, a középkori népies nyelv (a *κοινὴ διάλεκτος* további fejlődése és az újjörög népies nyelv szülő anyja) csak a népköltészetben honos és a prózában csak a XII. századtól kezdve számbavehetőbb a hatása, és az újjörög népies nyelv is csak a költészetben játszik vezérszerepet.

Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az újjörög *καθαρεύουσα*, jóllehet alapjában véve az attikai nyelv leszármazottja, mégis lényegesen különbözik a későbbi ókor és a középkor atticismusától, mert az alexandriai és római korszakokban, sőt a középkorban is, a merőben tiszta attikai nyelv uralkodott, míg a *καθαρεύουσα* az attikai és a jelenkori népies nyelv elemeinek vegyüléke. T. i. az a végzetes csapás, mely a görögséget a középkor végén Konstantinápoly elfoglalásával (1453-ban) érte, megfosztotta ezt a népet nemcsak szabadságától, de nemzeti művelődésének úgy szólva minden lehetőségétől is, s így történt, hogy míg az alexandriai és római korszakbeli meg a középkori görög írókat tanulmányaik általában véve arra képesítették, hogy többé-kevésbé sikeresen használhatták a tiszta attikai nyelvet, addig a török hódoltság szülte szomorú idők görög írói már nem rendelkezhettek amazokéhoz fogható tudással. Ott, a hol tudtak, vagy a hol tetszett, attikai alakokat használtak, s a hol tudásuk kifogyott vagy ha úgy tetszett, a népnyelvhez fordultak, s innen van az, hogy ennek a korszaknak írott nyelve a túlzott archaismusoknak, a korabeli nyelv vastag népies formáinak és az idegen nyelvelemeknek szabályozatlan, kúszált zagyalékát teszi.

Ilyen állapotban találta az írott nyelvet az újkori görögök egyik legkiválóbb szelleme, a nagy tudós és nagy hazafi, a smyrnai születésű *Koraisz*, a *καθαρεύουσα* megteremtője, ki 1748-tól 1833-ig élván, egy hosszú, lankadatlan munkásságban eltöltött életet szentelt nemzete művelődésének megindítására és nemzeties irányban való fejlesztésére, irodalmi nyelvének regenerálására és szabadságra törekvésének lelkes támogatására. 85 életévének legnagyobb részét (58 évet) külföldön, Amsterdamban, Montpellierben és főleg Párizsban töltötte, a hol 1788 tól haláláig tartózkodott. Itt működött mindvégig lankadatlan buzgalommal, nagy szegénység közepett, gyenge testtel de erős és nagy lélekkel, itt fejtette ki a fent említett hármas célét szolgáló hatalmas irodalmi munkásságát. Kiadta számos kötetben az ókori görög írókat, abból a célból, hogy azokat nemzetének fiai tanulmányozzák, általuk művelődjenek és belőlük okuljanak (e kiadá-

sok nagy tudományosságút és éleseszű kritikáját az európai tudósok is nagy elismeréssel fogadták), a kiadásokhoz terjedelmes előszavakat csatolt, melyekben törekedett leigázott nemzetében a művelődés-, szabadság- és hazaszeretet érzetét felébresztetni, sőt az ókori írók egyes helyeihez való jegyzeteiben is vannak ilyen célzatú kitérései. De halhatatlan érdemeket szerzett magának Koraisz különösen az újjörög irodalmi nyelv megalkotása körül, melyre vonatkozó tanulmányai legnagyobb részt bennfoglaltaknak *Ἱταξτα* című, Párizsban 1828-tól 1835-ig megjelent öt kötetes munkájában.¹⁾ Koraisz nemcsak testestől-lelekestől görög, de az európai művelődésnek nagy ismerője is volt, s mint ilyen teljes tudatában volt annak, hogy nemzetének szabályozatlan és zagyvalékos korabeli irodalmi nyelve, mely elszomorító hűséggel tükröztette vissza a görög nép akkori züllöttségét, komolyabb művelődési törekvéseknek hivatott organumát nem teheti. Eszménye az volt, hogy nemzete szabadságra és európai művelődésre tegyen szert, és főtörekvése oda irányult, hogy a korabeli irodalmi nyelvet, mely mint említettük, az ó- és újjörög és idegen nyelvelemek zagyvalékát tette, a művelődésnek hivatott eszközévé avassa. Koraisz bölcs belátással ezt a nyelvet vette alkotó munkásságának alapjául: ezt a nyelvet szabályozta, ezt tisztította meg az archaismusok és népieskedések szélsőségeitől, meg a nagy mértékben folburjanzott idegen szókincstől (innen a neve *καθαρεύουσα* t. i. *γλῶσσα*, vagyis «tisztá» nyelv), és ebben hozott létre az antik és modern elemek között megegyezést (*συμβιβασμός*). Az ógörög nyelv mély ismeretének birtokában és a görög nyelv idők folytán szükségképen előálló változásainak teljes tudatában, behatóan kutatta az újjörögnek az ógöröghöz való viszonyát, és ezen tanulmányai alapján kiváló nyelvérzéssel állapította meg azokat a szükségszerű eltéréseket, melyeket az újjörög irodalmi nyelvnek mutatnia kell szemben az ógöröggel. A modern elemek fölvételével biztosította a nyelv életrealitását, melyet az ókori nyelvformák egymagukban meg nem adhattak, és a páratlan fejlettségű és mérhetetlen gazdagságú ókori nyelv elemeinek felhasználásával megteremtette a modern művelődésnek hivatott organumát, mely utóbbi szempontból a korabeli szegényes népies nyelvben megfelelő segédeszközöket hiába keresett.

A Koraisz alkotta *καθαρεύουσα*-t magáéná tette és jelenleg is magáénak vallja a görögség óriási többsége, és mindig csak igen kis pártot képezett azoknak száma, kik a *καθαρεύουσα*-val szemben a

¹⁾ A munka teljes címe: *Ἱταξτα ἡγουν παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινων ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχεδίου συναγωγῆς*.

népies nyelvet szerették volna diadalra juttatni, mint pl. még Koraisz idejében egy néhány költő, nevezetesen az újjörög Anakreon, *Chrisztópulosz*, továbbá *Vilarász*, és az újkori görögök legnagyobb lirikusa *Szalomósz* (a *Διδυλλος*-ban). De ez az ellenzékieskedés is nem annyira Koraisz mint inkább ama hívei ellen irányult, kik a helyett hogy mesterük példáját követve oda törekedtek volna, hogy az irodalmi nyelvet kapcsolatban tartsák a népnyelvvél, a fokozott archaizálás szószólói voltak, s ezeket gúnyolja ki *Nerulósz Kopaxιστικά* című vígjátékában.¹⁾ Sajnos, hogy ez a túlzott archaizáló irány nemcsak a Koraiszt követő időkben is dívott, a mikor t. i. a szabadság kivívása (1830) után Görögországban az ógörög tanulmányok felvirágoztak, hanem még manap is uralkodik.

Az újjörög irodalmi nyelv érdekében napjainkban folytatott vitában is a *καθαρεύουσα* hatalmas és a népies nyelv kis pártja áll egymással szemben, de míg Koraisz idejében és később is ezzel a kérdéssel mint tisztán görög nemzeti kérdéssel csak maguk a görögök foglalkoztak, ez idő szerint mintegy nemzetközi jelentőséget nyert a vita az által, hogy a kérdéshez nagy fontosságához és ama érdeklődéshez képest, melyet a művelt világ az ókori görögök révén azoknak utódai iránt is tanúsít, most már Európa tudósai is hozzászólnak. Sajnos, hogy mind a két párton a túlzók uralkodnak. A *καθαρεύουσα* vezérférfiai, *Kóndosz*²⁾ és *Misztriótisz*, az athéni egyetem tudós tanárai, a *καθαρεύουσα*-nak az attikai nyelvhez való lehetséges közelvitelét sürgetik, míg a népies párt feje, a görög (chioszi) származású *Ψυχάρisz*,³⁾ a párizsi egyetemen az újjörög philologia kiváló tanára, a *καθαρεύουσα*-val teljesen szakítva a népnyelvet törekszik az irodalom kizárólagos nyelvévé tenni. A népies párt organuma az Athénben megjelenő *Ὁ Νουμάς* című heti folyóirat. Ehhez a párthoz legközelebb állott a nemrég elhalt jeles görög író *Ροιδhisz*,⁴⁾ ki szintén a népies nyelv teljes diadalát tekintette végeczélnek, de lehetetlennek tartotta a *καθαρεύουσα*-nak azonnal való mellőzését, hanem mindenekelőtt ennek a túlzott archaikus elemektől való megtisztítását (*καθαρισμός τῆς καθαρευούσης*, 389. l.) sürgette. A *καθαρεύουσα*-nak egy harmadik vezérférfia a mérsékel-

¹⁾ A vígjáték teljes címe: *Κορραϊστικά ἢ διόρθωσις τῆς Ῥωμαϊκῆς γλώσσης, κομποδία εἰς τρεῖς πράξεις διηρημένη*. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1813.

²⁾ Fő műve: *Ἰλυστικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*. Ἐν Ἀθήναις, Κορομήλας, 1882.

³⁾ Fő műve: *Τὸ ταξίδι μου*. Ἀθήνα, 1888.

⁴⁾ A nyelvkérdést tárgyaló könyve: *Τὰ εἰδωλα*. Ἐν Ἀθήναις, ἔκδοσις Ἑστίας, 1893.

tebb elveket valló *Chadzidhákisz*,¹⁾ az athéni egyetem kitűnő tanára, a közép- és újjörög nyelvtudomány megalapítója és a görög nyelv legnagyobb ismerője annak egész terjedelmében. Chadzidhákisz Koraisz nyomdokaiba lépve a klasszikus és népies elem között való megalkuvás (compromissum, *συνβιβασμός*) elvét hirdeti és a *καθαρεύουσα* életre való képességét a népnyelv elemeinek további felhasználásával akarja fenntartani. A külföldi tudósok közül a *καθαρεύουσα* pártjához tartozik a jeles újjörög philologus *Foy*,²⁾ és *Zielinski*,³⁾ a pétervári egyetem nagy tudományú, genialis tanára. A népies párt-

1) Nagyszámú művei közül kiemeljük az újjörögre is kiterjedő, két vaskos kötetből álló görög hangtanát (*Ἀκαδημαϊκὰ ἀναγνώσματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, λατινικὴν καὶ μικρὸν εἰς τὴν ἰνδικὴν γραμματικὴν*. 'Εν 'Αθήναις, τύποις Σακελλαρίου. Τόμος Α', 1902. Τόμος Β', 1904), továbbá a közép- és újjörög nyelvre vonatkozó tanulmányainak három vagy négy kötetre tervezett gyűjteményes kiadását, melyből eddig két erős kötet jelent meg (*Μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά*. 'Εν 'Αθήναις, τύποις Σακελλαρίου. Τόμος Α', 1905. Τόμος Ι', 1907). A nyelvkérdésre vonatkozó számos dolgozatát illetőleg utalok az újjörög nyelvről szóló értekezéseimre (l. újjörög nyelvtanom 30. lapját); ezek közül négy újból kiadatott nyelvtudományi munkálata egy másik gyűjteményes kiadásának első kötetében a 236—537. lapokon (*Γλωσσολογικαὶ μελέται*. 'Εν 'Αθήναις, τύποις Σακελλαρίου. Τόμος Α', 1901). A nyelvkérdésre vonatkozó, Kumbachernek adott válasz formájában írott fő művének és e munka német és francia feldolgozásainak cízeit alább közöljük.

2) Foy, a Lautsystem der griechischen Vulgärsprache (Leipzig, Teubner, 1879) szerzője, mint Chadzidhákis 'Απάντης-ének 552—556. lapjain olvassuk, nagy rokonszenvvel nyilatkozik Pszichárisz ellenében a *καθαρεύουσα* mellett Koromilász 'Εφημερίς-ének 1888 szeptember 11-iki számában.

3) Zielinski *Der antike Logos in der modernen Welt* című (a Neue Jahrh. f. d. klass. Altertum, Gesch. u. deutsche Literatur, 17. B. 1906, 529—544. lapjain megjelent) cikkében (mely tulajdonképen a Die Kultur der Gegenwart-ban megjelent és a többek által megírt Die griechische und lateinische Literatur und Sprache című munka ismertetése és bírálata) megemlékezve arról a melegségről, melylyel Krumbacher a *καθαρεύουσα* ellenében az újjörög népnyelv mellett nyilatkozik, megjegyzi, hogy Krumbachernek ezt a buzgalmát azoknak is méltányolniok kell, «die prinzipiell den anderen Standpunkt für berechtigter halten» (536. l.); hogy Zielinski magát is ehhez az ellentáborhoz számítja, az nyilvánvalóvá lesz abból, hogy ugyanitt Wackernagel szemben a római korszakbeli atticismust is védelmébe veszi és azt a német irodalmi nyelvvel azonos természetűnek mondja («als ob dies [t. i. der Atticismus] etwas vom Hochdeutschen prinzipiell Verschiedenes bedeutete», 537. l.), továbbá, hogy a klasszikus latinságot is (Hochlatein) megvédi Skutsch-csal szemben (540—544. l.).

nak egy másik vezérférfia a mérsékeltbb elveket hirdető *Krumbacher*, a müncheni egyetem hírneves tanára, a byzantiumi philologia meg-alapítója. Ő szintén a klasszikus és népies elem között való megalkuvás híve, mint Chadzidhákisz, csakhogy míg Chadzidhákisz a *χαθαρεύουσα*-t veszi alapul és ebbe tartja továbbra is belevonandónak a népies ele-met, addig Krumbacher a népnyelv alapján indul meg és ebbe akarja beleolvasztani a *χαθαρεύουσα* legszükségesebbnek mutatkozó archaikus elemeit. A népies pártnak a külföldön különösen a német tudósok között vannak hívei, nevezetesen a kiváló újgörög philologus *Dieterich*,¹⁾ a jeles indogermanista és újgörög philologus *Thumb*,²⁾ az indogermán nyelvészet vezérférfia *Brugmann*,³⁾ és ide kell számítanunk a jelenkor princeps philologorumát, *Wilamowitz-Moellendorff*-ot⁴⁾ is.

Krumbacher nézetét *Das Problem der neugriechischen Schrift-sprache* című terjedelmes munkájában fejtette ki,⁵⁾ melyre a görögök a polemikus iratoknak egész özönét zúdították rá. Ezek közül magasan kiemelkedik a Chadzidhákiszé, úgy terjedelem mint tartalom tekin-tetében. Krumbachernek adott válasza a német tudós könyvének új-görögre való fordításával egy kötetben jelent meg a következő címen: *Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἐλληνικῆς ὑπὸ* K. Krumbacher *καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι*,⁶⁾ továbbá rövi-

¹⁾ L. Dieterich, *Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur* (Leipzig, Amelung, 1902) 159—161. lapjait (ismertettem az Egy. Phil. Közl. 27 [1903] 876—879. l.).

²⁾ Thumb, *Zur neugriechischen Sprachfrage*. *Neue Jahrb. f. d. klass. Altert., Gesch. u. deutsche Literatur*, 17. B. 1906, 704—712. ll.

³⁾ Brugmann, *Schrift- und Volkssprache und die «Sprachfrage» der heutigen Griechen*. *Deutsche Revue*, 1906, Mai, 211—221. l. (ismertettem a Nyelvtudomány 1[1906] 156—157. l.).

⁴⁾ W. M. ezeket írja Krumbachernek: «Gewiss geht es mit der *χαθαρεύουσα* nicht, aber die Vulgarisierung würde jetzt auch wider die Geschichte sein: man kann *sæc.* XX. nicht tun, was *sæc.* XIV. viel-leicht möglich war. Die Neugriechen danken ja nicht sich, sondern ihren Ahnen, dass sie existieren dürfen. Also muss ein Kompromiss eintreten, die Sprache *muss* und *kann* ein Stück rückwärts geführt werden; eine literaturlose Sprache ist gar nicht befähigt, moderne Kultur zu umfassen. In dem Kompromiss zu helfen sind Sie berufen» (I. Krumbacher *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache* című munkájának 133. lapját.

⁵⁾ Teljes címe: *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache*. Festrede gehalten in der öffentlichen Sitzung der K. B. Akademie der Wissenschaften in München am 15. November 1902 von K. Krumbacher. München, 1903. Verlag der K. B. Akademie (G. Franz). 226. lap.

⁶⁾ Teljes címe: *Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἐλληνικῆς ὑπὸ* K. Krumbacher *καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ* Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι. Βιβλιοθήκη

debbre fogva német és francia feldolgozásban is.¹⁾ Chadzidhákisz meggyőzően fejti ki Krumbacher ellenében, hogy a megalkuvás elve csakis a *καθαρεύουσα* alapul vétele mellett lehetséges, mert a népnyelvből való erőszakos kiindulás veszedelmesen megszakítaná az úgörög irodalmi nyelv fejlődésének fontos történelmi momentumokban rejlő fonalát, és nagy igazság van ama kijelentésében is, hogy ha még Nyugat-Európa nevelésügye se tud szabadulni az ógörög tanulmányoktól, mennyivel kevésbbé kerülhetik ki a páratlan ógörög nyelv hatását irodalmi nyelvükben a mai görögök! Chadzidhákisznak minden szempontot kimerítően felkaroló érvei annyira meggyőzők, hogy én, valamint kezdettől fogva, úgy ezúttal is az úgörög nyelvkérdés tekintetében az ő hívének vallom magamat. Nem szándékozom azonban a tudomány e két kitűnősége közül mindenáron csak az egyiknek igazát bizonyítani, hanem oda törekszem, hogy a kérdésről legjobb tudásom és meggyőződéseim szerint, sine ira et studio nyilatkozzam. A vita ugyanis a *καθαρεύουσα* és a népnyelv hívei között hevesnek mondható. Feltűnő az a nagy ellenszenv, melyet Európa tudósai közül többen a *καθαρεύουσα* iránt tanusítanak, és érthetetlen előttem, hogy pl. Krumbacher a *καθαρεύουσα*-t saját kifejezése szerint «halálosan gyűlöli»,²⁾ azt a nyelvet, mely a görög irodalmi nyelv fejlődésének kérlelhetetlenül szükségszerű eredménye, mely a középkori atticizáló nyelvénél jelentékenyen nagyobb életképességet mutat, mely a mai görögöknek (mint azt Brugmann is mondja és Krumbacher sem tagadja) kétségtelenül tett kulturális szolgálatokat, s a mely nyilvánvalóan magán viseli a mindenkori görög irodalmi nyelv geniuszának bélyegét.

Ματθαῖ. Ἐν Ἀθήναις, βιβλιοπωλεῖον Καρόλου Μπέζ, 1905. 560. lap. Ismertettem a Nyelvtudomány 1(1906) 55—58. lapjain.

¹⁾ Die Sprachfrage in Griechenland von Georgios N. Hadzidakis. Ἐν Ἀθήναις, βιβλιοπωλεῖον Καρόλου Μπέζ, 1905. La question de la langue écrite néogrecque par G. N. Hadzidakis. Athènes, Sakellarios, 1907. — A *καθαρεύουσα* érdekében Krumbacher ellen irányuló görög vitairatok közül említésre méltó még a Szkiászé ('Ο ἀληθὴς χαρακτήρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος ὑπὸ Ἀνδρέου Ν. Σκιαζ. Ἐν Ἀθήναις, τόποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1903. 214. l.), mely az athenæi egyetem (Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον) Tudományos Évkönyve ('Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς) 1902-1903-iki kötetének függeléke (παράρτημα) gyanánt jelent meg.

²⁾ A Byzantinische Zeitschrift 11 (1902) 204. lapján byzantiumi irodalomtörténetének úgöröggre való fordításáról szólva ezt mondja: «Dass er (t. i. a fordító, Szotiriádhisz) die mir tödtlich verhasste Hochsprache (*καθαρεύουσα*) verwandte, ist durch die allgemeinen sprachlichen Verhältnisse in Griechenland entschuldigt.»

Európa tudósai az újkori görög irodalmi nyelv kérdését a nyugat-európai irodalmi nyelvek szerint ítélik meg, holott — és ezt *nem győzöm eléggé hangsúlyozni*, mert ebben látom a kérdés helyes megítélésének kulcsát — a mai görögök irodalmi nyelve művelődéstörténeti okoknál fogva (a mint hogy minden irodalmi nyelv kérdése legfőképen nem is nyelvtudományi, hanem művelődéstörténeti kérdés) teljesen ellentétes természetű a nyugateurópaiakéival. Míg t. i. a nyugateurópai nemzetek művelődése folytonos *emelkedést* mutat, addig a görögöké az ókortól kezdve a mai napig a *hanyatlásnak* úgy szólva szakadatlan láncolata. És ha mindennek ellenére még a nyugateurópai nemzetek irodalmi nyelvei sem tarthatnak mindenben lépést a népies nyelv fejlődésével, ha még azokban is mutatkoznak habár csak rövidebb időkre visszanyúló archaismusok, mennyivel kevésbé lehetséges és jogosan várható ez a mai görögöktől, kik oly csekélyre és jelentéktelenre összezsugorodott jelenükben ki nem kerülhetik messze időkre visszanyúló nagy múltjuk hatását! A mai görögöknek irodalmi nyelvük kialakításában okvetetlenül úgy kell eljárniok, hogy a mai népies nyelven kívül a régi nyelvet is, eme megbecsülhetetlen nemzeti őskincset, okosan és mértékletesen felhasználják. Az újjörög irodalmi nyelv megalkotása csakis az ó- és újjörög nyelv között való megalkuvás útján lehetséges. Így oldotta meg ezt a kérdést annak idején Koraisz, csak az a kár, hogy az utána következő időkben nem az ő mórsekelt elvei, hanem a túlzó atticistákéi léptek előtérbe. Hogy a mai görög irodalmi nyelv a világraszóló ókori klasszikus irodalmi nyelv óriási hatását semmi szín alatt ki nem kerülhette, azt e nyelv fejlődése kétségbevonhatatlanul bizonyítja. Valamint a víz 100 fok Celsiusra hevítve gőzzé válik ugyan, de erős nyomásnak kitéve 100 fok Celsiusnál is víz marad, azonképen — hogy a természetből vett eme példázatot alkalmazzam — a mai görög irodalmi nyelvet is az ókori klasszikus nyelv leküzdhetetlen ellenhatása folytán a népies nyelv még oly erős kifejlődése sem volt képes népiesre változtatni. Igaz ugyan, hogy eme ellenhatás nélkül az újjörög irodalmi nyelv a nyugateurópaiakhoz hasonlóan zavartalanabban és természetesebben fejlődhetett volna, hogy a nagy múlt több tekintetben akadálya a jelen megfelelőbb kialakulásának — és nem indokolatlanul állítja Krumbacher polemikus könyve élére ezt a szöveget: «Weh dir, dass du ein Enkel bist!» — de sorsát, mely más mint a nyugateurópaiakéi, az újjörög irodalmi nyelv ki nem kerülhette. A nagy név jelentéktelen örököse nem vethette el magától a fényes hagyományt, hanem oda kellett törekednie, hogy egyéniségét azzal lehetőleg összhangba hozza. A nagy múltnak ezt a szükségszerű hatását emeli ki és méltányolja Wilamowitz-Moellendorff, a mikor Krum-

bacherhez intézett levelében (l. a 6. l. 4. jegyzetét) így nyilatkozik: «Die Vulgarisierung» (t. i. der *χαθαρεύουσα*) «würde jetzt auch wider die Geschichte sein: man kann saec. XX. nicht tun, was saec. XIV. vielleicht möglich war. Die Neugriechen danken ja nicht sich, sondern ihren Ahnen, dass sie existieren dürfen. Also muss ein Kompromiss eintreten, die Sprache *muss* und *kann* ein Stück rückwärts geführt werden; eine literaturlose Sprache» (t. i. az újgörög népies nyelv) «ist gar nicht befähigt, moderne Kultur zu umfassen».

Ez a nyilatkozat annál is inkább megszívélendő, mert erősen elüt a többi európai tudósok véleményétől, kik Wilamowitz-Moellendorffal együtt fájlalják ugyan az ógörög nyelv tanításának Európában való hanyatlását, de azért mégis maguknak ellentmondva ellenzik az ógörög nyelvelemeknek a mai görög irodalmi nyelvben való szerepét. Ha az európai nyelvek, különösen a tudományos terminus technicusok tekintetében, bővelkedhetnek ógörög szavakban, miért ne volna ez lehetséges a mai görög nyelvben is? Ha az újgörög népnyelv saját szelleméhez alkalmazottan felvehetett idegen szókincset, miért re tehetne volna meg ezt az újgörög irodalmi nyelv is a változatlan ógörög szavakkal? Mert az idegen szavaknak, hogy polgárjogot nyerjenek, szükségük volt az újgörög nyelv szelleme szerint való átalakulásra, de az ógörög nyelvelemek hang- és szótani tulajdonságainál, mivel már amúgy is görög nyelvsajátosságok, ilyenmű változásnak szükségessége nem mutatkozott, és különben is a nagy múlt tekintélyének creje az átalakulásnak útját állotta. Nem helyeslem tehát azoknak nézetét, kik nem igen akarnak az újgörög irodalmi nyelv antik elemeiről hallani, de a *χαθαρεύουσα* túlzó híveivel se érthetek egyet kik nemcsak hogy ezt a nyelvet tovább szeretnék vinni az archaizálás útján, de oda is törekszenek, hogy azt az egész nép nyelvévé tegyék, illetőleg, hogy a mai népnyelvet a *χαθαρεύουσα* irányában megtisztítsák és gazdagítsák. Ez a törekvés nemcsak kivihetetlen, de helytelen is. A kik ezt akarják, azok többet akarnak, mint a menynyire a hatalmas német művelődés képes terjesztetni a német irodalmi nyelvet, és nem méltányolják kellőképen a népnyelv erejét és jogait. A *χαθαρεύουσα*-nak épen ellenkezőleg saját életképessége érdekében oda kell törekednie, hogy lehetőleg közeledjék a népnyelvhez, és annak szememeltartása, a mit Zielinski ¹⁾ az antik kultúrának a modernhez való viszonyáról mond, hogy t. i. amaz emennek ne zsinormértéke, hanem magva legyen (Nicht Norm, sondern Same), helyénvalónak mutatkozik az antik és modern nyelvelemeknek az újgörög irodalmi nyelvben való viszonyánál is. Ennek a felfogásnak ad ki-

¹⁾ Die Antike und wir (Leipzig, Dieterich, 1905) czímű könyvében.

fejezést Chadzidhákis (Ἰπάντης, 836—837. l.), mikor a *καθαρεύουσα* jövődő kialakulásáról szólva így nyilatkozik: «Teendőink, azt hiszem, egyrészt történetünk, másrészt a jelenlegi körülmények által világosan körülírva állanak előttünk. Az ókori kultúra, az ókori nyelv, a dicső múlt, a régiekkel való nemzeti egységünk élénk tudata, egyházunk a benne megszentelt nyelvvel, mindezek erősen vonzanak beennünket magukhoz, de a mai művelődés is az ő számtalan szükségleteivel ugyanazt teszi velünk. Valóságos művelődési harc ez, mint a minő kb. Nyugaton a természettudományok és modern nyelvek harca a klasszikus tanulmányokkal. Ámde ha a nyugatiak nem tudnak szabadulni a régi világ tanulmányától és nem tudnak a természettudományok és modern nyelvek tanulmányára szorítkozni, még kevésbbé tehetjük azt mi, kiknek nincs se teljesen független nyelvünk, se figyelemre-méltó irodalmunk, a réginek kivételével. És valamint Nyugatnak nemzetei azon vannak, hogy lassanként kiegyeztessék egymással ezeknek az ellentétes kultúráknak követelményeit, lehetőleg megszorítva a klasszikusok tanulmányát és több tért engedve nevelésügyi törvényeikben a természettudományoknak és modern nyelveknek, s így cselekedve mívelik a régi kultúrát és annak hasznát veszik, és engednek is az időviszonyok követelményeinek és szükségleteinek, azonképen cselekszünk immár és fogunk ezentúl is cselekedni mi is, vagyis lassanként haladunk és fogunk haladni a megegyezés felé... Ez a megegyezés fokenként meg fogja szorítani az archaikus kánont és az újabb nyelvhasználatot mindinkább érvényesnek fogja elismerni, míg nem az archaikus kánonnak ránk nézve hasznos s írott nyelvünkbe felvett része eme nyelvünk elidegeníthetetlen elemévé fog válni.»

A mai görögöknél a nagy múlt hatalmának legyőzésére csakis egy korszakot alkotó genius vállalkozhatnék, mint a hogy az olaszoknál is csak egy Dante volt képes a toscanai nyelvjárást a nagyhatalmú latin nyelvvel szemben diadalra juttatni. A népnyelv hívei Oroszország példájára hivatkoznak ugyan, a hol egy lángész nélkül is érvényt tudott szerezni a népies nyelvnek a kiváló írók működése, ámde ott a régi egyházi és irodalmi nyelv távolról sem rendelkezett oly nagy tekintéllyel, mint a görög klasszikus korszaké, s így uralmának megtörésére elég volt a talentumoknak erő kifejtése is. És kérdés, hogy egy nagy görög író, épen saját nemzeti géniusa által vezetve, nem érezné-e szükségét annak, hogy ne szakítson nemzetének múltjával, s hogy helyt adjon a jelenkori népies nyelv elemei mellett legalább bizonyos mértékben az ókori nyelvnek is? És ha azt látjuk, hogy épen az ó- és újkori nyelvelemek megalkuvásán alapuló *καθαρεύουσα*-hoz a művelt görögök óriási többsége oly erősen ragaszkodik, nem juthatunk-e arra a gondolatra, hogy a mai

görögség már meg is kapta ezt a nagy íróját Koraísz személyében? Mert igaz ugyan, hogy Dante megdöntötte a latin nyelv uralmát a toscanai nyelvjárás javára, ámde vegyük figyelembe, hogy az olasz nyelv annyira eltávolodott a latintól, ez meg annyira elzárkózott mindennemű változástól, hogy a két nyelv között tátongó űr áthidalására gondolni se lehetett, s hogy az olasz irodalmi nyelv megalkotásának kérdése csakis a latin nyelv bukásával nyerhetett megoldást. Ily gyökeres reformra vezető kényszerhelyzet azonban nem állott elő a görögben, mert az úgörög népies nyelv a fejlődés fokát illetőleg jóval nagyobb konzerváló erőt mutat, mint a román nyelvek és jóval közelebb áll az ógöröghöz, mint az olasz a latinhoz. Teljesen helytelen dolog a *χαθαρεύουσα*-t a latinnal egy fokra helyezni, és azt mondani, hogy ez a nyelv úgy viszonylik a népies göröghöz, mint a latin az olaszhoz. Ugyanis az úgörög népies nyelvben — hogy csak a fődolog kiemelésére szorítkozzam — a főnév és melléknév a régi öt eset (nom., voc., acc., gen., dat.) közül csak a dativust vesztette el, míg a román nyelvekben a hat latin esetből (nom., voc., acc., gen., dat., abl.) csak egy alakot tartott meg, tehát nyilvánvaló, hogy még a középkori atticizáló irodalmi nyelv is jóval közelebb áll a korabeli népies nyelvhez, mint a latin az olaszhoz, és még ennél is nagyobb közelséget mutat a *χαθαρεύουσα* a jelenkori népies nyelvhez a vele való szerves kapcsolatánál fogva, míg a latin az olaszszal nem áll ilyenmű szervezeti összefüggésben.

A népies nyelv hívei azzal vádolják a *χαθαρεύουσα*-t, hogy a benne levő antik elemek mindmegannyi *holt alakok*, melyek magát a *χαθαρεύουσα*-t is élőhalottá teszik; hogy benne az ókori elemek a népies elemekkel együtt nem egy természetes nyelvegészlet, hanem egy a nyelvtudomány ítélőszéke előtt képtelennek bizonyuló *nyelvi-zagyvalékot* képeznek, melyben az ókori formák grammatikai (hangtani és szótani) sajátosságai a népnyelv grammatikai sajátosságaival össze nem egyeztethetők; hogy a *χαθαρεύουσα* mint száraz prózai nyelv *nem alkalmas a költészetre*; s hogy általában véve, mint archaizáló természeténél fogva a görög nép által csak hiányosan értett papirosnyelv *nem arra való, hogy a mai görög művelődés organuma legyen*.

Mérlegeljük ezeket a vádakát sorjában!

Igaz, hogy a *χαθαρεύουσα* antik elemei — nem tekintve a csekély számú kivételeket — a mai népnyelvben *holt alakok*, de különbséget kell tennünk a népies és irodalmi nyelv élete között. Steinthal ¹⁾

¹⁾ Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. 2. rész, 1891. 2. kiadás.

azt mondja (26—27. lk.), hogy az irodalmi nyelv soha se teljesen azonos a népnyelvvvel s mint ilyen, nem él a mindennapi szóbeli érintkezésben, de azért holtnak nem mondható, mert megvan a maga «ideális» élete. A klasszikus görög irodalom páratlan művésszettel kezelt nyelve a mindennapi élettől annyira elütő műnyelv volt, mint egy más népé se, de azért — jegyzi meg Steinthal (28. l.) — ez a nyelv nem volt holt nyelv, mert összeköttetésben állott a népnyelvvvel és abból merítette erőit. Szerinte (26—28. l.) akkor lesz az irodalmi nyelv holttá, ha a népnyelvvvel való összeköttetése megszűnik, mint a hogy ezt a római korszak atticismusa, valamint a középkor atticizáló irodalmi nyelve és hozzá teszem, a középkori latin nyelv mutatja. Steinthal azt a megjegyzést is teszi (26. l.), hogy a görögök ezt a (római korszakbeli és középkori) holt irott nyelvet kisebb-nagyobb sikerrel egészen a legújabb időkig használják, s ezzel nyilvánvalóan a *καθαρεύουσα*-t is holtnak minősíti, holott ez a nyelv, mint már fentebb kiemeltém, éppen abban különbözik lényegesen a római korszakbeli és középkori atticismustól, hogy kapcsolatban áll a népnyelvvvel, hogy vannak népies nyelvelemei is, tehát nem mondható holtnak, legalább nem olyan értelemben, mint amazok. Az irodalmi nyelvnek a népies nyelv életétől elütő — hogy Steinthal találó kifejezése mellett maradjak -- «ideális» életét két dolog eredményezi: az egyik a kisebb-nagyobb művészet, melylyel az írók a korabeli népies nyelvet kezelik, a másik a konzervativizmus, mely fenntart a népnyelvből kiveszett, de az irodalmi nyelvben általánosan értett és használt, tehát ott «ideális» életet folytató alakokat. Természetes, hogy minél rövidebb életű valamely irodalmi nyelv és minél csekélyebb a múltja, annál kevésbbé találkoznak benne a korabeli népnyelvből kihalt alakok, de viszont minél hosszabb életű és minél fényesebb a múltja, annál nagyobb mértékben mutatkoznak benne a korabeli népnyelvből kiveszett, archaikus nyelvelemek. Így pl. a német irodalmi nyelv használja a genitivust, mely a dialektusokban már a XV. században kiveszett; továbbá használja a jelenidejű participiumot is, jóllehet ez a forma is aligha él valahol a dialektusokban.¹⁾ Ha tehát a görög irodalmi nyelvhez képest rövid életű német irodalmi nyelv is mutat fel egyes archaismusokat, csodálkozhatunk-e, ha ezek amabban nagy számmal fordulnak elő? A görög irodalmi nyelv fejlődési története homlokegyenest ellentétes a nyugateurópai irodalmakéival s innen van az, hogy míg ezekben az archaismusok csak szórványosak, addig a mai görögben az antik elemek egész halmaza tarthatta fenn magát mint az irodalmi nyelvnek mindmegannyi, műveltek által általánosan

¹⁾ V. ö. O. Behagel, Die deutsche Sprache, 2. kiadás, 1902. 15. és 48. l.

értett és használt alakja: fenntartotta magát annál a nagy éltető erőnél fogva, melyet a fényes múltból örökségképen magával hozott. Az archaismusoknak eme anachronistikus használata a görög irodalmi nyelvnek mindenkoron egyik legjellemzőbb tulajdonsága volt. nemcsak az alexandriai korszaktól kezdve napjainkig, de bizonyos mértékben már a klasszikus korszakban is, mert azt látjuk, hogy Homeros nyelve nemcsak az egész ókori költészetnek, de némileg az ókori prózában is a nyelvét befolyásolta. Tehát a mai görög irodalmi nyelv már sajátos geniusánál fogva is sokkal több archaikus elemet elbírt, mint a nyugateurópaiak, a nélkül hogy életképességét elveszténé. Szóval a *καθαρεύουσα* antik elemei nem mondhatók minden közelebbi meghatározás nélkül »holt alakoknak«, és nem is fosztották meg ezt a nyelvet életképességétől. Mindenesetre azonban szükségesnek bizonyul e tekintetben bizonyos mérték szemmeltartása, mert — a mint már különben kiemelttem — valamint az archaizálás fokozása komoly veszedelemmel jár, úgy viszont a népies nyelvhez való további közeledés a *καθαρεύουσα* életképességét bizonyára csak fejlesztené.

Hogy az antik és modern nyelvelemekből álló *καθαρεύουσα* a nyelvtudomány szempontjából egységes nyelvnek nem tekinthető, az tagadhatatlan, itt azonban ismételten ki kell emelnem, hogy nemcsak a *καθαρεύουσα*, de keletkezése természetéből kifolyólag minden irodalmi nyelv legfőképpen művelődéstörténeti és nem nyelvtudományi szempontból ítélendő meg. Mivel minden irodalmi nyelv kisebb-nagyobb művésziességénél és konzervatív voltánál fogva a népies nyelvtől többé-kevésbé elütő műnyelv, világos, hogy a természetes és tösgyökeres nyelvtulajdonságokat nem mutathatja oly hűen és zavartalanul, mint a nép nyelve, s innen van, hogy a nyelvészek valamely nyelv mivoltának kutatásánál legszívesebben nem az irodalmi, hanem a népies nyelvhez fordulnak. Kétségtelen, hogy a *καθαρεύουσα* antik és modern elemei nyelvtudományi szempontból a természetes nyelv egységes szellemű grammatikáját nem adhatják, de ezt egy irodalmi nyelv se adhatja úgy, mint a népies nyelv. Különösen áll ez azokról az irodalmi nyelvekről, melyek nem egy népies dialektus irodalmi felhasználásából (mint pl. az olasz a toscanaiéból), hanem több népies dialektusnak egy nyelvvé való egységesítéséből keletkeztek. És ilyen természetű nemcsak a *καθαρεύουσα*, hanem a klasszikus görög irodalomnak nyelve is, mely ha nem is igen a prózában, de annál inkább a költészetben, a különböző népies dialektusok keveredését mutatja, m. pl. Homeros az ion és aëol, Pindaros az epikus, aëol, dór és északnyugati görög dialektusokéit, de Herodotos ion nyelve is epikus és dór elemekkel van keverve. Csakhogy a klasszikus korszakban a synchronistikus (korabeli) népies nyelvelemek keverednek egymással, míg a

καθαρεύουσα, mint fentebb láttuk, a görög irodalmi nyelv fejlődési történetéből kifolyólag az anachronistikus (különböző időbeli) nyelvelemek szükségszerű vegyülését mutatja. Szóval a papiroson keletkezett *καθαρεύουσα*-ban mutatkozó vegyülés és anachronismus általában véve a görög irodalmi nyelv két jellemző tulajdonságát teszi. Ilyen vegyülékes (de természetesen synchronistikus elemekből alakult) nyelv a német irodalmi nyelv is, mely tudvalevőleg Lutherre vezetendő vissza, ki biblia-fordításában a korabeli irodanyelvet használta fel, mely a császári irodában az egész németiség hivatalos nyelvévé fejlődött, s a melyet mint uralkodó birodalmi nyelvet az egész németiség legáltalánosabban megértett. Ez a nyelv, mondja Schleicher.¹⁾ nem valamely népies dialektus, hanem egy papiroson keletkezett nyelv, lassanként előállva az irodai használatban különböző népies dialektusok keverése útján, melyek között főszerepet játszik az osztrák dialektus; azután megjegyzi (173. l.), hogy fogyatékosságai, különösen az általános érvényű hangtörvények hiánya, világosan mutatják, hogy nem a nép ajkán élő nyelv. Nos, ha a hatalmas német irodalmi nyelv se tudta a nyelvtudomány tetszését megnyerni, föltételezhető-e akkor ez a *καθαρεύουσα*-ról?

Egy másik vád szerint a *καθαρεύουσα* mint száraz prózai nyelv nem alkalmas arra, hogy a költészet nyelve legyen, de ennek az állításnak helyessége ellen bizonyít a nyugateurópai irodalmi nyelvek fejlődésének története, melyből azt látjuk, hogy valamint a költészet nyelve a prózának is nyelvévé válhatik, úgy viszont a prózának a nyelvéből is kifejlődhetik a költészetnek nyelve. Az előbbi esetet mutatja az olasz irodalmi nyelv, mely kezdetben csak a költészet organuma volt, és azután honosult meg a prózában is; az utóbbi esetnek csattanós példáját a német irodalmi nyelvnél látjuk, melyet mint irodai eredetű száraz prózai nyelvet sokáig alkalmatlannak tartottak a költészetre, és mégis Goethének és Schillernek nyelvévé lett. Tehát a mi megtörténhetett a németeknél, az megtörténhetik a mai görögöknél is, hogy t. i. a próza nyelve a költészetnek is nyelvévé váljék, s ily módon az irodalmukban uralkodó káros kétnyelvűség helyét az egynyelvűség foglalja el, melynek előbb-utóbb való bekövetkezéséről meg vagyok győződve. Jelenleg ugyanis a költészetben, mint említettem, a népies nyelv áll előtérben, de azért használatos a *καθαρεύουσα* is, pl. komolyabb irányú színművekben, és a lírai költők egy része is a *καθαρεύουσα* színezetével bíró népies nyelven ír. Továbbá megjegyzendő, hogy a műveltek által beszélt és a költészet népies nyelvével egészben véve azonos köznyelv se vonhatta ki magát

¹⁾ Die deutsche Sprache, 3. kiadás, 1874. 108—109. ll.

a *καθαρεύουσα* hatása alól, és ma már nem az, a mi volt Koraisz idejében. Sok szó és kifejezés, mely azelőtt csak a *καθαρεύουσα*-ban fordult elő, a köznyelv tulajdonává lett; a művelt körök a *καθαρεύουσα*-hoz közelebb álló nyelven beszélnek, és ez a közeledés a nemzeti művelődés elterjedésével és mélyedésével lépést tartva hovatovább általánosabbá és fokozottabbá válik, mint ezt különösen a tanintézetek, nevezetesen az egyetem előadási nyelve bizonyítja. Szóval, a művelt társaságnak és a költészetnek népies nyelve bizonyos közeledést mutat a *καθαρεύουσα*-hoz, de az is tagadhatatlan, hogy ez a nyelv se zárkózik el egészen a népies nyelv hatása elől: a kölcsönös közeledésnek ez az útja fogja eredményezni a népies *καθαρεύουσα*-t, mely hivatva lesz arra, hogy a nyugateurópai nemzetek példájára a görög műveltség írott és beszélt nyelve legyen.

Túlzás az a megdöbbentő kép, melyet Krumbacher a *καθαρεύουσα*-nak a politikai, társadalmi, nemzetgazdasági, szóval a görög kulturális élet minden ágára való káros visszahatásáról fest. Szerinte t. i. ezt a nyelvet nagyszámú antik eleménél fogva a görögség legnagyobb része csak hiányosan érti, s így nem arra való, hogy a művelődés organuma legyen. Krumbacher ellenében azonban Chadzidhákisz azt bizonyítja, hogy a *καθαρεύουσα* ismerete a görögöknél sokkal általánosabb és tökéletesebb, mint a hogy Krumbacher hiszi, és én nem kételkedem kijelentésének igazságában, nemcsak azért, mert más szavahihető görögök is ugyanezt állítják, de mert személyes tapasztalataim is erre a meggyőződésre vezettek, hiszen alkalmam volt tapasztalni, hogy oly régi szavakat m. pl. *δύναμις*, *ῥόδον*, *ἄρτος* stb. (népiesen *μπορώ*, *νερό*, *ψωμί*) még a bakon ujságot olvasó kocsis és az utcza sarkán cipőt tisztító gyerek is ismeri. Tény ugyan, hogy a *καθαρεύουσα* ismerete a görögöknél nem annyira általános és tökéletes, mint pl. a németeknél az ő irodalmi nyelvüké, de ennek okát nem abban látom, mintha a *καθαρεύουσα* megtanulása a benne levő számos archaikus alak miatt nehezebb volna, mint a német irodalmi nyelvée. Nehézséget inkább a népies nyelv hívei által is megtartandónak ítélt régies (történeti) orthographia okoz (ámbar aligha nagyobb, mint az angol), de nehezen hiszem, hogy a *καθαρεύουσα* megtanulása lényegesen vagy akár csak számbavehetőleg is nehezebb volna, mint a dialektusoktól hangokban, szókinszben és phraseológiában annyira eltérő német irodalmi nyelvnek elsajátítása a dialektust anyanyelveként beszélő német által, a mint pl. ezt a svájci németeknél alkalmam volt tapasztalni. A *καθαρεύουσα* ismerete azért nem annyira általános és tökéletes, mint a német irodalmi nyelvée, mert tanítása nem annyira általános és alapos, mint amazé. Az irodalmi nyelv ismeretének kérdése művelődési kérdés, a mint ezt legesattano-

sabban épen a német irodalmi nyelv bizonyítja, melynek elterjedéséről Schleicher (109. l.) ezeket mondja: «Ez a papiros-eredetét nyíltan homlokán viselő nyelv, hatalmassá téve a hivatalos használat és Luther reformátori szelleme által, lassanként kiszorította a felnémet (svájci) dialektusokat, sőt az alnémetet is a könyv- és írott nyelv gyanánt való használatból, és mindegyre tovább és tovább hatolt be a templomba, iskolába és törvényterembe... Továbbterjedt mint egyedül érvényes a magasabb társadalomba és a házba, és itt napról-napra oly hatalmasan bővült a területe, hogy a városokban már enyészni kezdenek előtte a dialektusok, és a tájszólások immár csak a kis embernél, különösen pedig a mezei népnél találhatók zavartalan tisztaságukban.» Ha tehát a papirosnyelvnek minősített német irodalmi nyelv annyira elhatalmasodhatott a művelődési tényezők közrejátszása folytán, miért ne volna ez lehetséges a *καθαρεύουσα*-val is, különösen annak népesebb formájával?

Tárgyalásom folyamán az olasz és német irodalmi nyelvvel vetettem egybe a *καθαρεύουσα*-t, mert mind a háromnak keletkezésénél egy-egy nagy író játszik döntő szerepet, s mert különösen a német irodalmi nyelvnek, mint papiroson keletkezett, prózai eredetű vegyülékes nyelvnek a természete a *καθαρεύουσα*-éhoz sokban hasonlít. A magyar irodalmi nyelv, mint a mely azok közé az irodalmi nyelvek közé tartozik, melyek nem annyira egy nagy író munkásságának, mint inkább a nyelvjárások irodalmi téren való egymásrahatásának és az ebből származó kiegyenlítődéseknek és természetes kiválasztásnak az eredményei, összehasonlításra nem igen adott alkalmat.

A *καθαρεύουσα* régóta táplált meggyőződéseim szerint arra van hivatva, hogy ne csak görög nemzeti, de nemzetközi szempontból is feladatot teljesítsen. Ha ugyanis -- a minek bekövetkeztében nem kételkedem -- az ókori görögség és latinság tanulmánya egygyé olvad azzal, a mi természetszerűleg hozzátartozik, t. i. a középkor és újkori görögség és latinság tanulmányával, s ily módon a classica philologia átalakul a görög-latin philologia tudományává, akkor e hatalmas terjedelmű tudomány számára önként kínálkozik majd két nyelv mint annak internationalis nyelve, nevezetesen a latin philológiára nézve a latin, és a görög philologia számára a holt latin nyelvvel szemben kétségtelen előnyökkel bíró élő görög irodalmi nyelv: a *καθαρεύουσα*.

(Budapest)

PECZ VILMOS.

PARERGA OPPIANEA.¹⁾

I. Scholia in Oppiani Halieuticorum libros I—IV. Ambrosiana.

h = cod. Ambrosianus I 47 sup., saec. XIV.

m³ [I 1] Διὰ τί εἶπεν ἔθνεα καὶ οὐκ εἶπε πλῆθη, ἢ φύλα; διὰ τὸ γινώσκειν τὰ θαλάττια ζῷα ἄλληλα ἐσθίοντα δίκην ἔθνων. ἔθνος τὸ πλῆθος καὶ αἱ κατὰ γένος ἰδιόζυσοι τῶν ἀνθρώπων διαφοραί. καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ πλῆθους [B 87]:

ἡγήτε²⁾ ἔθνεα εἰσι μελισσῶν·

ἐπὶ δὲ τοῦ γένους [λ 632].

μυρία ἔθνεα.

Πόντος· παρὰ τὸ πένω, τὸ ἐνεργῶ, ἀφ' οὗ πόνος καὶ πόντος, καθ' ὃν πεπόνηται περὶ τὸν πλοῦτον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων. ἢ ἀπὸ τοῦ πνέω, πνότης, καὶ μεταθέσει πόντος, ἐξ οὗ καὶ τὸ πνοαί. φάλαγγες κυρίως ἐπὶ τῶν³⁾ ὀπιτιῶν, οἷον φάλαγγες τινὲς οὐσαι. [I 2] Πλωτός· ὡς περ ἀπὸ τοῦ λέγω λόγος, οὕτω καὶ ἀπὸ τοῦ πλέω πλότης,⁴⁾ πλοῖζω, καὶ ἐκτάσει τοῦ ὁ εἰς ὦ, πλωῖζω, καὶ ἐξ αὐτοῦ πλωτόν. Γένος· ἐκ τοῦ γένω, τὸ γεννῶ. Ἀμφιτριότης· κατ' ἐτυμολογίαν ἡ θάλασσα, καὶ γράφεται ἰῶτα καὶ ὥς εἰς γράφεται (διὰ διφθόγην)⁵⁾ ἀπὸ τῆς ἐτυμολογίας· ἢ γὰρ παρὰ τὸ ρεῖν, ὃ ἐστὶ περιβεβύμενον, ἢ παρὰ τὸ τρεῖν, τουτέστι φόβον ἐμποιεῖν· ἀλλὰ γράφεται διὰ τοῦ ἰῶτα τῷ χαρακτήρι τῶν εἰς τῇ θηλυκῶν. τὰ γὰρ εἰς τῇ λήγοντα θηλυκὰ βαρύτονα ὑπὲρ μίαν συλλαβὴν ἐνὶ φωνῇσιν θέλει παραλήγεσθαι, οἷον μελέτη,⁶⁾ Ἀμφιτριότης καὶ Ἀφροδίτη. καθ' ἱστορίαν δὲ παρὰ τὸ συγκοιμηθῆναι τὸν Ποσειδῶνα τῇ Νηρηίδι οὕτως καλουμένη Ἀμφιτριότης. [I 5] Διερός· παρὰ τὸ διαίνω, τὸ ὑγραίνω γίνεται διερός,⁷⁾ ὡς μιαίνω μιάρως, λιπαίνω λιπαρός, καὶ τροπῇ διερός. Ἰστέον, ὅτι τὸ [I 4] ἔχει γενόμενον ἐπεκτάσει τῆς χι συλλαβῆς, ὡς τὸ ναὶ ναίχι, οἱ Δωριεῖς ἄχι⁸⁾ λέγουσι διὰ τοῦ αἰ. [I 7] Πολύτροπος· τὰ ἐπὶ ποῦδ' ἐρέπειν δυνάμενα τὴν διάνοιαν, ἢ τὰ ἐπὶ πολλῷ ἐρέπειν δυνάμενα τὴν διάνοιαν. Δήνεα· τὰ βουλεύματα, μήδεά τινά⁹⁾ ὄντα, καὶ τροπῇ τοῦ μ εἰς δ καὶ ἐν ὑπερθέσει τοῦ ν δήνεα. [I 11] Βένδεα· ὡς περ ἀπὸ τοῦ πάθος πένθος, οὕτω καὶ ἀπὸ τοῦ βᾶθος βένθος. Τὸ [I 12] δαιμόνιοι μέση λέξις ἐστίν, ἐπὶ ἐπαίνου καὶ φόγου λαμβανομένη· καὶ εἰ μὲν ἐπιφωνηματικῶς τοῦτο εἶπεν, ἐπὶ ἐπαίνου¹⁰⁾ λαμβάνεται, εἰ δὲ προαναφωνηματικῶς, ἐπὶ φόγου. Χλούνην· τὸν χοῖρον, τὸν ἐν τῇ χλόῃ εὐναζόμενον καὶ τὸν ἐν τῇ χλόῃ νεύοντα.¹¹⁾ ἢ παρὰ τὸ χλιαίνειν τὴν εὐνήν. Μῆτις· ἡ βουλή· καὶ ἐξ αὐτοῦ

¹⁾ Ad dissertationem, quae «A ciliciei Oppianus Halientikájának kézirati hagyományja (Budapest 1908)» inscribitur, addenda.

²⁾ ἡγήτε h. — ³⁾ τὴν h. — ⁴⁾ πλωτός h. — ⁵⁾ Habet Buss. — ⁶⁾ μεγάλη h. — ⁷⁾ διερός h. — ⁸⁾ ἄχι h. — ⁹⁾ μήδεα τινά h. — ¹⁰⁾ Fuit φόγου, sed scholiasta ipse delevit et ἐπαίνου suprascripsit. — ¹¹⁾ νέοντα habet Bussem.

ῥῆμα μητιώ, ὡς κόνις κονίω.¹⁾ Ἄρκτος· παρὰ τὸ ἀρκῶ (<ἄρκος>²⁾ ἄρκτος, ἢ ἐπαρκουῖσα³⁾ ἑαυτήν, ἢ διὰ τὸ κατὰ τὸν χειμῶνα ἀρκεῖσθαι, καὶ διὰ ζῆν χωρὶς ἐπιστάτου τροφῆς. [I 13] Ἀντιόωντα· ὁμώνυμος ἢ λέξις. [I 9] Θάλασσα· παρὰ τὸ σάλον ἐμποιεῖν, ἢ παρὰ τὸ ἄσσον ἦτοι ἐγγὺς εἶναι θανάτου θάνασσα καὶ θάλασσα.⁴⁾ [I 16] Μάρονανται· συζυγίας β^ας τῶν περισπωμένων. μάρνημι⁵⁾ τὸ παθητικὸν μάρναμαι· τὸ δὲ μαρνῶ παρὰ τὸ μαργῶ, τὸ μαίνομαι· οἱ γὰρ μαχόμενοι μαινόμενοι ἐσίκασιν. [I 18] Εὐνὴ σημαίνει τρία· τὴν κοίτην, ὡς τὸ <εὐδω εὐδαίνω>⁶⁾ εὐδαίνη καὶ συγχοπῇ εὐνή· τὴν ἄγκυραν παρὰ τὸ εὐνάζειν καὶ ἐν ἡσυχίᾳ ποιεῖν τὴν ναῦν, ὡς τό (ν 296).

ἐκ δ' εὐνάς ἔβαλον.

τὴν διατριβὴν, ὡς τό (B 783).

οἱ φασὶ Τυφώως ἔμμεναι εὐνάς.

mgl. [I 40] κατὰ ἀντίφρασιν, ἢ τῆς εὐφροσύνης καὶ χαρᾶς ἐστερημένη.

m¹ [I 41] ὥσπερ λέγομεν (B 110 et s.).

θεράποντες Ἄρκτος⁷⁾

καὶ λόγων καὶ Μουσῶν, οἷων καὶ θεράποντες ἀελλῶν.

mgl. [I 42 οἰδμασιν] ἤγουν ἐν τῇ θαλάσσῃ ἀπὸ μέρους τοῦ πᾶν.

m¹ [I 43 ιοειδέα·] ἀπὸ τοῦ ἱόν, τὸ ἄνθος, καὶ τοῦ εἶδος· ἔοικε γὰρ τὸ νέφος ἱὸν χροιά. ἢ ἀπὸ τοῦ ἱός, ὁ τοῦ σιδήρου· μέλις γὰρ οὗτος.

m¹ [I 54] ἡπεδανὸν τὸ ἀσθενὲς ἀπὸ τοῦ ᾧ στερητικοῦ μορίου καὶ τοῦ πέδον, ἢ γῆ· τὸ μὴ δυνάμενον ἐκ τῆς γῆς ἀναστῆναι δι' ἀσθενεῖαν.

mgl. [I 62] ἤγουν εἰς βιβάριον, quibus m¹ addit: ὁ λατινικὴ ἐστὶν ἡ λέξις.

1. m³ [I 63] δαιτυμόνων· τῶν εὐδουμένων⁸⁾ τοὺς ἐν τοῖς καλουμένοις βιβαρίοις τρεφομένους ἰχθύας διὰ τὸ τιτίζεσθαι. ἰστέον δέ, ὅτι ἐδήλωσε τόπον τινὰ πρὸς τὸ ζωηρεῦσαι ἐπιτήδειον, ἔνθα ζῶντας τοὺς ἰχθύας ἀποκλείοντες οἱ τοῦ βασιλέως θεράποντες ἔτρεφον αὐτοὺς καὶ ἐπεμελοῦντο πρὸς τὸ ἔχειν αὐτοὺς καὶ ἔτοιμον⁹⁾ θήραμα καὶ ἄγραν, ὅτε χρεῖα ἐστί.

mgl. [I 73] ἀποστρέφει τὸν λόγον πρὸς τοὺς θαλασσίους δαίμονας.

mgl. [I 77 εἰπέμεν·] τὰ εἰς εἰν ἀπαρέμματα ποιητικῶς κατὰ Δωριεῖς ἀποβάλλουσι τὸ ἰ τῆς εἰν διφθόγγου καὶ προσλαμβάνουσι μεταξὺ τοῦ εἰ καὶ τοῦ ν τὴν με συλλαβὴν καὶ οὕτω προφέρονται, οἶον

¹⁾ Scholium ad I 8 pertinet. Cum etiam Casanatensis hoc loco fecerit huius scholii mentionem, ordinem scholiorum in h servatorum librario eius ante oculos fuisse manifestum habebis. — ²⁾ Inserendum fuit collato Cramerī Anecd. Ox. tomo IV. p. 216. — ³⁾ ἐπαρκῶσα h. — ⁴⁾ Cf. Cramer Anecd. Ox. IV. p. 216, 217. — ⁵⁾ μάρναμαι h. — ⁶⁾ Cf. Cramerī Anecd. Ox. IV. p. 217. — εὐδω, εὐδαίνω inserui. — ⁷⁾ ἄρκος h. — ⁸⁾ εὐωχόμενων h. — ⁹⁾ ἔτοιμον h.

λέγειν λεγόμεν, γράφειν γραφόμεν, εἰπεῖν εἰπέμεν, ποιεῖν ποιέμεν.¹⁾ ἐν τούτοις δὲ πᾶσιν οἱ Ἀττικοὶ διὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ μέτρου προστιθέασιν τὴν αἰ δίφθογγον τὸ ποιέμεν καὶ γραφόμεν καὶ λεγόμεν ποιέμεναι καὶ γραφόμεναι καὶ λεγόμεναι λέγοντες. τὰ μέντοι εἰς ναι λήγοντα, εἰ μὲν διφθόγγῳ παραλήγονται, ἀποβάλλουσι τὸ ἐν φωνῇ τὸ δοῦναι δόμεναι λέγοντες καὶ τὸ θεῖναι θέμεναι καὶ τὸ εἶναι ἔμμεναι, εἴτα διὰ καλλιφωνίαν ἔμμεναι διὰ δύο²⁾ μ λέγουσιν Ἀττικῶς· εἰ δὲ μονοφθόγγῳ, οὐδὲν ἀποβάλλουσι· τὸ γὰρ παρῆναι οὐ σπαρέμεναι, ἀλλὰ σπαρήμεναι λέγουσι, καὶ τὸ τυφθῆναι οὐ τυφθέμεναι, ἀλλὰ τυφθήμεναι, καὶ ἅλλα πάντα ὁμοίως. ἐν τούτοις δὲ πᾶσι πολλαῖς ἐκβάλλουσι τὴν αἰ δίφθογγον οἱ Δωριεῖς διὰ τὴν ἀνάγκην πάλιν τοῦ μέτρου· τὸ γὰρ τιθέμεναι τιθέμεν λέγουσι καὶ τὸ ἔμμεναι ἔμμεν, καὶ τὸ τυφθήμεναι τυφθήμεν καὶ ἅλλα πάντα ὁμοίως, ἐπεὶ τὰ τέλη τῶν ἀπαρεμφάτων δύο εἰσίν, ἢ τὸ ν, ὡς ἐν τῷ <τύ>πτειν. ἢ τὸ αἰ δίφθογγον, ὡς ἐν τῷ τετυφέναι.

mgl. [I 77] αὐθις ἀποστρέφει τὸν λόγον πρὸς τὴν Μοῦσαν Καλλιόπην.

m¹ [I 78] πότνια [ή] σεβασμία, ἀπὸ τοῦ ποτινᾶσθαι ἤγουν προσπίπτειν τοῖς ποσίν.

mgl. [I 80] ἐνταῦθα προκατάστασις ἐστὶ³⁾ τῆς διηγῆσεως.

m¹ [I 83] ὀργυιὰ ἀπὸ τοῦ ὀρούω, τὸ ὀρμῶ, καὶ τοῦ γυῖον γυῖα⁴⁾ γὰρ κυρίως αἱ χεῖρες, ὅθεν καὶ ὀργυιὰ ἢ ἔκτασις τῶν χειρῶν καὶ ὄρεξις.

m¹ [I 90] ἀμφίριστος ἀπὸ τῆς ἀμφὶ προθέσεως καὶ τοῦ ἐρίζω· σημαίνει δὲ δύο, τὸ ἴσον καὶ τὸ ἀμφίβολον.

mgl. [I 93] ἐνταῦθα ἀρχὴ τῆς διηγῆσεως· ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς τῶν διηγῆσεων ποτὲ μὲν ὁ γὰρ οὕτως ἀργὸς τίθεται, ποτὲ δὲ οὐ τίθεται.

m¹ [I 51] ἔγνος ἀπὸ ἔχομαι καὶ τοῦ νέω, τὸ πορεύομαι.

m¹ [I 96] ἐρέπτω κυρίως ἐπὶ τῶν ἀλόγων ζώων παρὰ τὸ ἔρας, ἤγουν ἀπὸ γῆς, ἄπτεσθαι.

mgl. [I 97] κόκκυγες αἱ φιλομηλαι, διὰ τὸ εἶναι αὐτάς κοκκίνους, ἃς καὶ λέγουσιν εἶναι· προσφιλεῖς τῶν κοκκίνων μῆλων τῶν ὀπωρῶν.

2. m³ [I 98] τρίγλα λέγεται παρὰ τὸ τρεῖς γεννᾶν τούτους τριγεννάτις οὕσα.⁵⁾

m¹ [I 100 αἰόλος] ποικίλος, διὰ τὸ διάφορον ἔχειν χρώμα.

mgl. [I 100] ἀβληχρὸν τὸ ἀσθενές, ἀπὸ τοῦ ἀβάλλεσθαι, ἤγουν ἐξηραίνεσθαι κατὰ τὴν χροιάν.

m¹ [I 100 αἰόλος] αἰόλισμος· τὸν ποικίλον, ὡς τὸ [M 208]·

ὅπως εἶδεν αἰόλον ὄφιν.

καὶ τὸ εὐκίνητον, καὶ τὸ κύριον ὄνομα, ὡς τὸ [B 816]· «κορυθαίολος Ἔκτωρ.»

1) Cf. ἀγινέμεναι Odyss. v 213. — 2) β h. — 3) -ις ἐστὶ h. — 4) γυῖα h. — 5) Cf. Aristot. H. A. 543^a 5.

mg1. I 103 *ὀπέροπλα*] μεγάλοι γάρ εἰσι καὶ πλατεῖς. καὶ τὸν νηχόμενον πολλάκις ἀποπνίγει ἐπάνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ οὗτος νηχόμενος ὡς πῶμα, καὶ οὐκ ἔων τοῦτον ἀναδύναι.

mg1. [I 103] ὑπερήφανα. μεταφορικῇ ἢ λέξει.

mg1. [I 104; ad οὐνομα] τὸ σχῆμα περίφρασις.

mg1. [I 105; *ὀνίσκων*] καὶ ἀειδήρων. περίφρασις πάλιν τὸ σχῆμα.

mg1. [I 113] ὀλισθαίνει γὰρ ἀπὸ τῆς ἀνθρωπείας χειρὸς.

mg1. [I 120. 121] πλαταμών ἐστι πέτρα πλατεῖα καὶ ἀμμώδης,¹⁾ ἥτις ἔχει κοιλότητος.²⁾ ἐν αἷς συνάγεται ὄμβριμον ὕδωρ³⁾ διὰ τὸ ἐσέχειν τῆς θαλάσσης· ἥτις δὴ πέτρα πλησιάζει τῇ θαλάσσῃ. καὶ ὅτε φυσήθῃ⁴⁾ ὀρθόπτωτον ἢ θάλασσα, δέχεται καὶ ἀλμυρὸν⁵⁾ ὕδωρ· καὶ ἐκεῖ διατρίβουσιν αἱ ἐγγέλους.

mg1. [I 123] *εὐχος*⁶⁾ τὸ βρύον⁷⁾ καὶ τὸ φυκάριον.⁸⁾

mg1. [I 127] ἐνταῦθα λοιδορεῖ τινα⁹⁾ ἐνδοχρον ὁ ποιητὴς φυκαρίζοντα¹⁰⁾ τὰς παρειὰς αὐτοῦ¹¹⁾ καταλαλίσαντα Ἀγγισίλον¹²⁾ πρὸς τὸν βασιλέα Σεβήρον.

mg1. [I 130] ῥόδου χροῖαν ἔχοντα. ἔστι δὲ τὸ σχῆμα περίφρασις· περίφρασις δὲ ἐστὶν ἡ περισσῇ¹³⁾ φράσις, ὡς τὸ *βίη Πρακλείη* [A 690], ἔκφρασις ἢ κατὰ λεπτόν ἀφήγησίς τινων¹⁴⁾ πραγμάτων, ἀντίφρασις ἢ ἐναντία φράσις, ὡς τὸ εἰπεῖν τὸ *γλυκὺ πικρὸν* καὶ τὸ *ὄξος γλυκάδιον*, παράφρασις δὲ ἡ τῶν λέξεων σαφεστέρα διήγησις, ὡς τὸ εἰπεῖν *μῆνιν ἄειδε* [A 1], ἔγουν λέγε τὴν ὀργήν.

mg1. [I 138] *λεπάδες* εἰσι ζῶα ἐλάττω τῶν ὀστρέων, ἃ φασὶ πατελλίδας.¹⁵⁾

mg1. [I 139] *θάλαμος* κυρίως ὁ παστός· μέλαθρον τὸ μαγειρεῖον.¹⁶⁾ μέγαρον δὲ τὸ ὑψηλὸν οἶκημα.

mg1. [I 141] αἱ ἀνίαν ἐμβάλλουσιν¹⁷⁾ τῇ ἄγρᾳ· δυσκόλως γὰρ ἀγρευόμεναι διὰ τὸ ὀλισθηρόν.

3. m³ [I 142 *ὀψιμόρων*] βραδέως οἱ ὀρφεῖς¹⁸⁾ ἀποθνήσκουσιν· ἀγρευθέντες γὰρ ἐπὶ τῆς γῆς οὐκ εὐθέως ἐκπνέουσι καίπερ κοπτόμενοι.

mg1. [I 148] τὸ σπήλαιον αὐτῶν ἀπὸ τοῦ κεχαραγμένῃν εἶναι.

mg1. [I 152] ἔγουν τοῦ κύναστρου· ἔγουν αὐτὸ τὸ καῦμα κατὰ περίφρασιν.

mg1. [I 152] διὰ τὸ ἔχειν δέρμα λεπτόν. *ὀμοκλή* κυρίως ἐπὶ πλήθους φασμάτου· ἰστέον δέ, ὅτι, ὅτε ὁ κύναστρος ἀνατέλλῃ, λυσσῶσι καὶ οἱ χερσαῖοι κύνες.¹⁹⁾

mg1. [I 154] ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν ἀνατέλλει *ἄγσιν* εἶπε.

4. m³ [I 160] *βράγχη* καλεῖται τὰ κτενοειδῆ²⁰⁾ ἐκείνα τὰ ὄντα.

1) ἀμώδης h. — 2) κοιλότης h. — 3) Cf. Hom. Δ 453. — 4) φυσήθη

h. — 5) ἀλμυρὸν h. — 6) εὐχος h. — 7) βρύον h. — 8) φυκάριον h. Cf. *Ludw. Anekdot. zur griech. Orthographie V* (Königsb. 1907) p. 134. — 9) τινὰ h. — 10) φυκαρίζοντες h. — 11) αὐτοῦ h. — 12) ἀγγισίλου h. — 13) περισσῇ h. — 14) -ος τινῶν h. — 15) πατελλίδας h. — 16) μαγειρεῖον h. — 17) ἐμβάλλουσαι h. — 18) Cf. hanc ad formam Marc. Sid. 33. — 19) κύνες h. — 20) ἐνιχρεῖδῃ h; τριχρεῖδῃ habet Buss.

ἔξωθεν τῶν στομάτων, ἅτινα ἔχει ὁ σίλουρος καὶ ὁ φάγγρος· οὗτος γάρ ὁ ἰχθύς ἀμφίβιος ἐστὶ¹⁾ τοῖς κινουμένοις βεύμασι συγκινηθεὶς καὶ ὀρμηθεὶς.

m¹ [I 164] ἄλιον σημαίνει γ' τὸ μάταιον, τὸ θαλάσσιον ὡς ἐνταῦθα, καὶ ὄνομα κύριον.

mgl. [I 164] ὀρνίθων] τοῦ λάρου τοῦ αἰετοῦ²⁾ καὶ τῆς αἰθυίας.³⁾

mgl. [I 170] γλαυξ λέγεται ἢ κουκουβαία. τὸ καρχαρόδους ἐπὶ κυνὸς λέγεται διὰ τὸ δοκεῖν ὥσπερ ἐκ χαραγμοῦ τοὺς ὀδόντας ἀραιοὺς ἔχειν· τὸ χαυλιόδους ἐπὶ χοίρου, ὅστις κεχαλασμένους ἔχει τοὺς ὀδόντας· τὸ δὲ συνόδους ἐπὶ ἀνθρώπου καὶ ἄλλου ζώου συγκειμένους ἔχοντος τοὺς ὀδόντας.

δ. m³ [I 178] ὅτι οἱ θαλάσσιοι μύες τῷ δέρματι καὶ τοῖς ὀδοῦσι θαρροῦντες τοῖς ἀνθρώποις μάχονται.

mgl. [I 179] γράφεται αὐλιν, ἤγουν αὐλισμὸν καὶ διατριβήν.

mgl. I 180] ἀπὸ τοῦ τρέφω ἔτραφον τραφερή· ἢ ἀπὸ τοῦ τάρφω τὸ ξηραίνω· ξηρὸν γάρ τὸ στοιχεῖον.

mgl. [I 180] ὁ ξένος κυρίως ὁ ἀπὸ ξενίας φίλος, ὁ ἀπὸ συμποσίου⁴⁾ ἐταῖρος δὲ ὁ ὑποτακτικῶς διάγων τινὶ καὶ φίλος ἐκείνῳ γενόμενος. γράφεται δὲ καὶ ἀδιαφύρως.

mgl. [I 185] τίμιος, ὡς τῷ Διὶ ἀνατεθειμένος. λέγουσι δέ, ὅτι οὐ διατρίβει, ἐκεῖ κῆτος οὐ πλησιάζει. ἢ μέγας· τὰ γὰρ μέγала ἱερὰ οἱ παλαιοὶ ἔλεγον.

mgl. [I 190] ζυγὸς σημαίνει δ' τὸν τοῦ ἄρματος, ὅφ' ὃν οἱ ἵπποι ἐξεύγνυντο, τὸν τῆς κιθάρας πῆχυν, τὰς τῶν κωπηλατούντων καθέδρας καὶ τὸ τῶν πλαστήγων τοῦ ζυγίου ξύλον.

mgl. [I 191] χαλινὰ] ἤγουν τὰ πηδάλια κατὰ περίφρασιν· αὐτὰ γὰρ ἰθύνουσι τὰς ναῦς, ὡς οἱ χαλινοὶ τοὺς ἵππους. ἐστὶ δὲ μεταφορικὴ ἢ λέξις.

mgl. [I 193] αὐτόμολος κυρίως ὁ αὐτοπροαιρέτως μολῶν καὶ ἐλθὼν· ὡς τὸ αὐτόμολος φυγὰς ὁ αὐτοπροαιρέτως φυγὼν καὶ μὴ ὑπὸ τινος ἀναγκασθεὶς.

mgl. [I 196] παράβολόν⁵⁾ ἐστὶ δεῖξις γινομένη ἀπὸ ἀφύγων καὶ ἐμφύγων· παράδειγμα δὲ ἀπὸ ἐμφύγων μόνον.

mgl. [I 199] ῥίθαιοι λέγονται οἱ ἄζυγες νέοι ἀπὸ τοῦ αἵτσω, τὸ ὀρμῶ, καὶ τοῦ θέω, τὸ τρέχω· ἢ γὰρ ἡλικία τοῦ νέου οἰοῖται τρέχει καὶ αὖξει ἀκμὴν μήπω σταθεῖσα εἰς μέτρον τελειότητος.

m¹ [I 154] αὔω τὸ λάμπω, αὔω τὸ πνεῖω, αὔω τὸ ξηραίνω· ἄω τὸ πνέω, ἄω τὸ κοιμῶμαι.

mgl. [I 200] τὸ ἀθρόοι ἀπὸ τοῦ ἀθρόον ἐπιρρήματος, τοῦ δηλοῦντος τὸ ὅμοιόν, παρήχθη, ὃ καὶ δασύνεται· ἀθρόον δὲ ἀντὶ τοῦ ἐξαίφνης φιλοῦται.

mgl. [I 204] φράζω τὸ λέγω, φράζομαι δὲ τὸ νοῶ.

m¹ [I 204] ἄρουραν] ἄρῶ τὸ εὔχομαι, τὸ ἀρμόζω, τὸ ἀροτριῶ.

1) -ος ἐστὶ h. — 2) αἰετοῦ h. — 3) ἐθυίας h. — 4) συμποσίου h. — 5) παραβόλον h.

mg1. [I 211] τὸ στέλλῃ κυρία ἢ λέξις· στέλλομαι γὰρ κυρίως τὸ ἐπὶ θαλάσσης πορεύομαι, ἐξ οὗ καὶ στόλος.

mg1. [I 212] ἔχενγῆς ἀπὸ τοῦ ἔχειν καὶ κρατεῖν τὴν νῆα.

mg1. [I 227] πρότονα τὰ τοῦ ἰστίου σχοινία, πείσματα, δι' ὧν τὸ πλοῖον κρατεῖται, ἐπὰν τῷ λιμένι προσπελάσῃ· κάλωες δὲ αἱ ἀρπεδόναί,¹⁾ τὰ λεγόμενα ἀνταρσείαι.²⁾

mg1. [I 252] οἷστρος κυρίως ζωύφιόν τι ἐμφυόμενον ταῖς τῶν βοῶν λαγόναι καὶ ποιοῦν ἐκείνα ἀλάσθαι.

mg1. [I 259] οἱ ἰχθύες διαιροῦνται εἰς μαλάχια, σελάχια, μαλακώστρακα καὶ ὀστρακώδεσμα.

mg1. [I 261] κάραβος ἀπὸ τοῦ κατὰ κάραν βαίνειν κατ' ἀντίφρασιν.

6. m³ [I 268 ἄλλον] ἐνὶ δὲ ὅλον ἐγκατάσκειον.

mg1. [I 272] ἐνταῦθα τὴν ἐξορίαν³⁾ τοῦ οἰκείου πατρὸς αἰνίττεται· ἀκμήν γὰρ ἐκεῖσε διέτριβεν.

mg1. [I 274] φίλος ἔδαφος ἢ πατρίς· καὶ Ὀμηρος [ι 34].

ὡς οὐδὲν γλύκιον ἢς πατρίδος οὐδὲ τοκῆων.

καὶ Εὐριπίδης [Phœn. 406].

ἢ πατρίς ὡς ἔοικε φίλτατον βοροῖς.

φασὶ <δὲ>⁴⁾ καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Κυνηγετικῶν [313].

οὐκ ἄρα τοι μούνοισι φίλη μερόπεςσι πατρίῳ
καὶ βαλίων δὲ πόθος τις ἐνέσταται φρεσὶ θηρῶν.

mg1. [I 278 ἀλγινόντα] ἀποβολὴ τοῦ ε, ὡς καὶ Ποσειδῶν Ποσιδῶν.

mg1. [I 286 ἐλύτρου] ἀπὸ τοῦ εἰλύω, τὸ ἐπικρύπτω.⁵⁾

7. m³ [I 288] ῥηϊτέρῃ ῥινοῖο· ἵνα εὐχερῶς ἀποβάλλωσι τὸ ἔρκος ἡγουν τὸ ἐνδυμα· ὅσον γὰρ χορτάζονται, οἰδεῖται⁶⁾ ἢ σὰρξ καὶ ἀποβάλλει εὐχερῶς τὸ ἐνδυμα, ὅπως πληρωθέντων τῆς τροφῆς ἢ διακρίσις ἡγουν ἀλλαγὴ τοῦ ὀστράκου εὐκολωτέρα καὶ ἀνώδυνος γέννηται.

mg1. [I 295 πάσαντο] πάω, πῶ, τὸ τρώγω.

m¹ [I 296] ἀδρανῆς ὁ ἀσθενὴς ἀπὸ τοῦ ἄ στερητικοῦ μορίου καὶ τοῦ δρῶ, τὸ πράττω.

mg1. [I 296] θυμὸς κυρίως ἢ ψυχὴ· τρία δὲ μέρη αὐτῆς κατὰ τὸν Πλάτωνα [Resp. IV. p. 441]· θυμικόν, ἐπιθυμητικόν καὶ λογιστικόν. καὶ τὸ μὲν θυμικόν ἐν τῇ καρδίᾳ, τὸ δὲ ἐπιθυμητικόν ἐν τῷ ἥπατι, τὸ δὲ λογιστικόν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καθιθρόμενον· θυμικοῦ μὲν οὖν ἐστὶν ἀρετὴ ἀνδρεία, κακία δὲ δειλία· τοῦ δὲ ἐπιθυμητικοῦ ἀρετὴ μὲν ἐγκράτεια, κακία δὲ ἀκρασία· τοῦ δὲ λογιστικοῦ ἀρετὴ μὲν φρόνησις, κακία δὲ ἀφροσύνη. θυμὸς λέγεται καὶ ἡ ὀργή.

¹⁾ αἱ ἀρπεδόναί *ego*, τὰ ἄρπυια **h.** An potius ἀρπεδόνες? — ²⁾ ἀνταρσείαι **h.** Cf. lat. *antaria*. — ³⁾ ἐξωρίαν **h.** — ⁴⁾ Inserui. — ⁵⁾ ἐπικρύπτω **h**; recte *Buss.* — ⁶⁾ οἰδοῦται **h.**

m¹ [I 299 ἀπόπαστον] ἀπὸ τοῦ πῶ πάσω, τὸ λαμβάνω.

m¹ [I 297] ὄφρα ἀντὶ τοῦ ἵνα λαμβάνεται δὲ καὶ ἀντὶ τοῦ ἕως οὗ· τόφρα δὲ ἀντὶ τοῦ ἐν τοσοῦτῳ.

m¹ [I 305] δίαυλος ἐπὶ τῆς ἑναυλος ἐπὶ θαλάσσης.

mg1. [I 308 ἰδεν] ἐθεάσατο· ἔστι δὲ δευτερον ἀόριστον· τὸ γὰρ διὰ διφθόγγου γραφόμενον παρατατικόν ἐστι, σημασίαν ἔχον δευτέρου ἀορίστου.

mg1. [I 312] ὅτι· τὸ μέλαν αὐτῆς χέει πρὸς ἀφανισμόν· δολοῖ¹⁾ γὰρ τὸ ὕδωρ.

mg1. [I 313] ὁστρακόδεσμα, περὶ ὧν ἐρεῖ πρόσθεν, ὅτι ἀνθύπαρκα εἰσι²⁾ καὶ οὗτὲ τι θῆλυ γένος³⁾ ἐστίν, οὗτ' ἄρρεν.

8. m³ [I 315] νειρίτης κόχλος θαλάσσιος· καὶ οἱ μὲν λέγουσιν, ὅτι παρὰ τὸ Νηρεὺς ἐστι⁴⁾ καὶ ὥφειλε γράφεσθαι διὰ διφθόγγου, ὡς Ἀχαρνέος Ἀχαρνείτης· οἱ δὲ ἐκ τοῦ νίχρεσθαι νηρὸς καὶ νηρίτης διὰ τοῦ ῥ· κρείττον δὲ ἐστὶ διὰ τοῦ εἰ ἀπὸ τοῦ νειρεὺς,⁵⁾ ὁ κόχλος.

mg1. [I 323] βάλλω τὸ τιτρώσκω καὶ τὸ ἐνδύομαι.

mg1. I 335] κύμβη τὸ <ποτήριον>⁶⁾ καταχρηστικῶς δὲ ἐ<ν>ταῦθα· τὸ ἔλυτρον.

mg1. [I 360 πελώρια] μεγάλα, ἀπὸ τοῦ πέλας καὶ τοῦ ὄρος, ἢ ἀπὸ τοῦ πελάζειν τῷ Ὠρίωνι, ἤγουν τῷ ἄστρῳ, ἢ ἀπὸ τοῦ πέλαν τῇ ὥρᾳ καὶ τῇ φροντίδι· τὰ γὰρ μεγάλα φροντίδος εἰσὶν ἄξια.

mg1. [I 366] ἀλλ' ἐντὸς τῆς θαλάσσης αἰεὶ διατρίβει καὶ οὐχ ὥστινες τῶν ἰχθύων ἐπὶ τὴν γῆν ἔρχεται.

mg1. [I 370] ἀταρτηρόν ἀπὸ τοῦ ἄτη, ἢ βλάβῃ, ἀτηρόν, καὶ κατὰ διπλασιασμόν ἀταρτηρόν.

mg1. [I 383 πολ.] ταῖς πολλὰς βραγάδας καὶ σταγόνας δ<εχο- μέναις>⁷⁾ ἢ πολυήχοις ἐκ τῆς τῶν κυμάτ<ων> προσρή<ξεως>⁷⁾ ἢ ταῖς⁸⁾ πολλὰς βραγᾶδ<ας> καὶ⁷⁾ τχισμάς πετρώδεις ἐχούσ<αις> ἐκ⁷⁾ τῆς προσβολῆς τῶν κυμάτων.

9. m³ [I 385] Ποσειδῶν ἐστὶ τὸ ἀλυκὸν ὕδωρ καὶ θαλάσσιον παρὰ τὸ τὴν πόσιν δεῖν· Ἀμφιτρίτη δὲ τὸ γλυκὺ καὶ πότιμον, ἀμφοτέρωθεν ἤγουν διχόθεν ἐπιγεννώμενον ἡμῖν ἐκ τε τῆς πηγῆς καὶ τῶν ὑετῶν· διὸ καὶ τὴν τοιαύτην γλυκεράν τοῦ ὕδατος φύσιν Ἀμφιτρίτην ἐκάλεσαν⁹⁾ ἢ γοῦν Ἀμφιτρίτη, τὸ γλυκὺ δηλονότι ὕδωρ, ἔφηνε τὸν Ποσειδῶνα, ἤγουν ἀσυνδύαστον ἵν' ἐναντιούμενον τῇ τῷ ποιότητι καὶ τῷ διαστήματι· οἱ δὲ γε δελφίνες, λεγόμενοι διὰ τὸ ἐν τῇ δελφύϊ ἤγουν κοιλότητι τῆς γῆς σύρεσθαι, ἐκόμισαν αὐτῷ τὴν τοιαύτην Ἀμφιτρίτην· διὰ γὰρ τῶν ποτάμων τῶν ἀειρρόων καὶ τῶν χειμάρρων εἰσβάλλει· τὸ γλυκὺ ὕδωρ εἰς θάλασσαν. Κόροχ· μὲν οὖν φησι διὰ τὸ καθαρὸν τῶν τοιούτων ὑδάτων· κυανώπιδα¹⁰⁾ δὲ διὰ τὸ ἔστιν, οὗ καὶ ὅτε μέλαν αὐτοῦ. Νιρηίδα δὲ διὰ τὸ νάειν καὶ ῥέειν. Ὠκεανοῦ δὲ

¹⁾ δολοῖ h. — ²⁾ -α εἰσι h. — ³⁾ θηλυγένος h. — Cf. Arist. H. A. 537b 25—27. ⁴⁾ νειρεὺς ἐστὶ h. — ⁵⁾ νειρεὺς h. — ⁶⁾ ποτήριον et ἐνταῦθα ex syll. scholiorum Buss.-i inserui. — ⁷⁾ Verba seclusa folio hodie abscisso extiterant in h. — ⁸⁾ ταῖς h. — ⁹⁾ ἐκάλεσαν h. — ¹⁰⁾ κυανώπιδα h.

δόμοις λέγει εἶναι αὐτήν, ἐπεὶ ὠκέως καὶ τάχως νάουσι. βασιλίδα δὲ λέγει αὐτήν τῆς ἀλός, ἤγουν τοῦτο ἀληθές· βασιλικώτατον γὰρ τὸ πότιμον ὕδωρ καὶ ὑπερέχον τοῦ πικροῦ καὶ τοῦ ἀλυκοῦ.

mgl. [I 390] τὸ δαμάζω κυρίως ἐπὶ <τοῦ δάμνημι>¹⁾ λέγεται, ὅθεν καὶ δάμεν [Θ 344]· <ῆ ἐπὶ τοῦ δαμνῶ>.¹⁾ ἔστι δὲ τὸ σχῆμα σεμνόν<της>· ἀντι>²⁾ τοῦ εἶπεν ἐγάμησεν οὐ<τωσί>.¹⁾

mgl. [I 393; ad ἐν σφετέρῳ] κατὰχρησις· τὸ γὰρ σφέτερον³⁾ δευτέρον ἐστὶ πρόσωπον· νῦν δὲ πρῶτον.⁴⁾

mgl. [I 399] χροκάλα· κυρίως εἰσὶν αἱ περὶ τὸν αἰγιαλὸν σμικρόταται ψηφίδες.⁵⁾

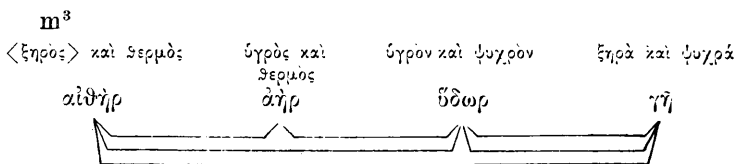
mgl. [I 404; φάλαιναν] ἔχει γὰρ ἐπιθυμίαν συνουσιάζεσθαι τοῖς ἀνδράσιν· λέγει γὰρ καὶ ὁ Λυκόφρων [Ἀλ. 841]·

φάλαйна δυσκίνητος ἐξίνωμένη.⁵⁾ λέγει δὲ αὐτὴν εἶναι τὸ κῆτος, ὃ ἔμελλε καταπιεῖν τὴν Ἀνδρομέδαν, ἀπελίδωκε δ' αὐτὸ ὁ Περσεὺς διὰ τοῦ Γοργονεῖου εἶδους. ἔστι δὲ φάλαйна καὶ ἐν τῇ γῇ ζωῦφιον ἐν τοῖς λίχνοις⁶⁾ ἀλλόμενον,⁷⁾ τὸ λεγόμενον κανδηλοβέστιον.⁸⁾

mgl. [I 406—413] εἰπὼν περὶ φαλαίνης φωκῶν καὶ περὶ ἄλλων ἰχθύων, πρότερον, ὅτι ἐκ τῆς θαλάσσης ἔρχονται εἰς τὴν γῆν, μέλλων καὶ περὶ ἄλλων ἀμφιβίων εἰπεῖν προσιμιάζεται φυσιολόγως περὶ τῶν δ' στοιχείων, καὶ φησιν, ὅτι καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἕκαστα διεστηκότα κοινωνίαν ἔχουσι πρὸς ἄλληλα· ὁ ἀῆρ γὰρ κοινωνεῖ τῇ αἰθέρῃ τῆς θερμότητος· κατὰ δὲ τὸ ὑγρὸν φυλάττουσι τὴν φύσιν· καὶ τὸ ὕδωρ τῷ ἄερι τῆς ὑγρότητος· κατὰ δὲ τὸ ψυχρὸν οὐχ ὁμοιοῦται· ἡ δὲ γῆ τῷ ὕδατι κατὰ τὸ ψυχρὸν· κατὰ δὲ τὸ ξηρὸν οὐδαμῶς.

mgl. [I 414] ἐχωρίσας τῇ φύσει, οὐ τῇ σχέσει.

mgl. [I 418] ὁ αἰθέρ· ξηρὸς καὶ θερμὸς· ὁ ἀῆρ θερμὸς καὶ ὑγρὸς· τὸ ὕδωρ ὑγρὸν καὶ ψυχρὸν· ἡ δὲ γῆ ψυχρὰ καὶ ξηρά.



mgl. [I 420] ἤγουν τὴν ἀπ' ἀρχῆς κίνησιν, ἣν ἔλαχον.

11. m³ [I 424] στονόεντα φύλα λέγει τῶν ἀκνόνων, διότι ἐν τῷ καιρῷ τοῦ χειμῶνος τίκτουσιν.

mgl. [I 425] λέγουσι τὴν ἀκνύονα πρότερον ἀνθρωπον εἶναι· ἐρασθεῖσαν⁹⁾ δὲ βασιλεῖς μανεῖς ὁ Ζεὺς μετέβαλεν εἰς ὄρνεον.

1) Partes abscissas supplevi. — 2) σφετέρων h. — 3) τρίτον tentat Buss. — 4) ψηφίδες h. — 5) ἐξίνωμένη h. — 6) λίχνοις h. — 7) ἀλλόμενον h. — 8) Sic ego; κανδηλοβέστιον h. — 9) ἐρασθείας h.

10. m³ [I 425] ἀλαιοῖσιν οἱ τῆς θαλάσσης ἀσπίς· οὐκ ὅτι ἡ θαλάσσια ἔχει ἀσπίδας, ἀλλ' ὅτι ἐν τῇ θαλάσσῃ διατρίβουσι καὶ φοιτῶσιν ἀρπάζοντες εἴ τι ἂν εὕρωσι.

mg1. [I 431] ταρασὶς τὸ πλατὺ τοῦ ποδός· τὸ πετρὸν ὁ καλαθίσκος, ἐν ᾧ τὰ τυρία ψήχονται¹⁾ καὶ πόλεις.

mg1. [I 440] καθολικῶς περὶ πάντων τῶν ἰχθύων νῦν διαλέγεται.

mg1. [I 441] διὰ τὸ δίκην ἀγελῆς πλανᾶσθαι.

mg1. [I 477; ad *Εἰλείθυιαι*] ἔφοροι τῶν τικτουσῶν θεαί, αἵ ἦσαν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας θυγατέρες, ἤγουν αἱ γεννήσεις κατ' ἀλληγορίαν.²⁾

mg1. [I 479] τοῦ Μαγίστρου·

εἰπὼν οἱ μὲν γὰρ γενεῆς κεχρημένοι, αἱ δὲ τόκοιο νῦν μὲν ἀπέδωκε τὴν σύνταξιν πρὸς τὸ αἰ δὲ τόκοιο, τὸ δὲ οἱ μὲν γὰρ γενεῆς κεχρημένοι πρὸς μὲν τὸ παρὸν εἶασεν ἀναπόδοτον, εἰτά τινα³⁾ εἰπὼν διὰ μέσου, πάλιν ἐπανέλαβε τὴν σύνταξιν καὶ ψήσιν⁴⁾ ἄρσενες τ' αὖ, καὶ ἔστιν ἐνταῦθα ἡ ἀπόδοσις τῆς προτέρας ἐκείνης εὐθείας.

11. m³ [I 479] οἱ μὲν γὰρ ἤγουν οἱ ἄρρενες χρειαν ἔχοντες⁶⁾ τοῦ⁵⁾ ἐκχῦσαι τὴν θορὴν ἀπὸ κοινοῦ παύονται τῶν βαρυνούτων ὠδίνων. ἰστέον δέ, ὅτι ἐπιτηδείως αἱ θήλειαι διώκουσι τοὺς ἄρρενας καὶ αὐταί, ὅτι συνακολουθοῦσι δι' αἰτίαν τοιαύτην· οἱ ἄρρενες ἐν τῇ τρέχειν πρὸς αὐτοὺς παρατρίβουσι τὰς γαστέρας αὐτῶν ἐν τῇ ψάμμῳ καὶ οὕτως ἀποσπερματίζουσιν· αἱ δὲ θήλειαι ὀπίσω ἐπιδιώκουσαι τὸν κεκρυμένον θορὴν ἤγουν τὸ σπέρμα λάπτουσιν, ἤγουν ῥοφῶσι καὶ οὕτω συλλαμβάνουσι.

mg1. [I 496] τὸ λάπτω ποιά φωνή ἐστίν ἐπὶ τῶν κυνῶν, ὅτε ἀναρροφῶσί τι.⁷⁾

mg1. [I 501] λάβρος ὁ λαίμαργος διὰ β'· λαῦρος δὲ ὁ λίαν ἄβρος καὶ σφοδρὸς· καὶ λαῦρον τὸ λίαν ἄβρον καὶ πλούσιον, ἐξ οὗ καὶ λαύρα διὰ τοῦ ὤ.

mg1. [I 514; ad *πολυπόδεσσι*] ἰστέον, ὅτι τὸ ἐν ἀμετάβολον κοινοποιεῖ⁸⁾ τὴν συλλαβὴν ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς στίχοις.

11. m³ [I 514] κελαινῇ, ἤγουν τῇ μυραίνῃ τῇ δευνῇ ἢ τῇ μελαίνῃ· αὕτη μίσγεται μετὰ ὄψεων.

mg1. [I 511] ὅτι οἱ σαργοὶ καὶ ὁ κόσσυφος οὐκ εἰς μίαν σπεύδουσι κοίτην· ἄλλοι δὲ μίαν στέργουσι.

mg1. [I 516] σπεῖρα σημαίνει πέντε· τὴν νομερίαν⁹⁾ τὰ παλαιὰ ἱμάτια· τὸ πεπλεγμένον σχοινίον· τὸ¹⁰⁾ στρατιωτικὸν πλῆθος καὶ τὴν συττερογὴν τοῦ ὄψεως.

mg1. [I 519] ἰχθὺς κυρίως τὸ ἐντὸς τῶν τραυμάτων ἔλκος.¹¹⁾

mg1. [I 520] ὀλκὸς κυρίως τὸ οὐραῖον τοῦ δράκοντος.

¹⁾ ψήχονται h; ψύχονται (cf. Xen. Cyn. 5, 3) apud Buss. — ²⁾ ἀλληγορίαν h. — ³⁾ εἰτά τινα h. — ⁴⁾ καὶ εἰσὶν h. — ⁵⁾ ἔχοντας h. — ⁶⁾ τὸ h. — ⁷⁾ -σι τί h. — ⁸⁾ κοινὰ ποιεῖ h. — ⁹⁾ Cf. Urbicii Τακτικὰ Στρατηγ. (ed. Scheff.) p. 42 (quamquam ibi Scheffer [p. 412] ἢ ἐτέρῳ μονότρω tentat), et Schefferum ad p. 402. — ¹⁰⁾ Iteratur in h. — ¹¹⁾ ἔλκος h.

11. m³ [I 523] οὐ γὰρ ταύταις ἐπέραστός ἐστιν¹⁾ ἡ τέρψις τοῦ γάμου, οἷα καὶ τοῖς ἄλλοις ἰχθύσι·²⁾ σκληρὸν γὰρ τὸ κέντρον πρὸς ἀφροδίτην, οἷονεὶ ὅσπουν, οὐχ ὑπεῖχόν ἐστι³⁾ καὶ καμπτόμενον, ἀλλ' ὀρθὸν καὶ τεταμένον ἐστίν,⁴⁾ ὅπερ καὶ ἐν τῇ ἀτερπεῖ κοίτῃ, ἤγουν τῇ τέρψει⁵⁾ ἀκονάται καὶ κηλεῖ τὴν θήλειαν, διὸ καὶ οὐ θέλει συνουσιάζεσθαι, ἀλλὰ μάχεται· οἱ δ' ... οὐσαν τι.

mgl. [I 551] *λυκάβας* ὁ χρόνος διὰ τοὺς δώδεκα μῆνας· τοσοῦτον γὰρ καὶ οἱ λύκοι τὸν ἀριθμὸν βαίνουνσι.

m³ [I 552] τοὺς πολυπόδας φησιν ἐνιαυτὸν μὴ ἐξαρκεῖν⁶⁾ διὰ τὸ ἐν τῷ μίγνυσθαι τὸν ἄρρενα μετὰ τὴν μίξιν⁷⁾ ἀπόλλυσθαι, τὴν δὲ θήλειαν ἐν τῷ τίκτειν.

mgl. [I 557; ad *τεθροωμένους*] τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ οὐτάμενος κατὰ μετὰθεσιν τοῦ τόνου.

mgl. [I 559] *γλαυρυὸν* σημαίνει δύο· τὸ σοφὸν καὶ τὸ βαθύ· ἀπὸ τοῦ γλάπτω⁸⁾ τὸ κοιλαίνω.

11. m³ [I 559] ἐν κοιλώματι φησὶ πέτρας ἀπεμεί τὸν ἰὸν καὶ πάλιν ἐκείθεν λάπτει αὐτόν.

mgl. [I 576] *μοῖρα* ἢ τύχη, ἢ μερίς⁹⁾ καὶ τὸ πρέπον, ὥς τὸ [A 286].

πάντα κατὰ μοῖραν ἔειπες.¹⁰⁾

m⁴ [I 551] *λυκάβας* λέγεται ὁ χρόνος, καὶ ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τοῦ λύειν καὶ κάμνειν καὶ ἡβᾶν· ἤγουν τοὺς μὲν λύει ἀπὸ τῶν δεσμών, τοὺς δὲ μετακισπυμένους μόχθου ποιεῖ¹¹⁾ κάμνειν, τοὺς δὲ πάλιν ἀκμάζειν.

mgl. [I 591] *ἡ τέττορε τέττορα* καὶ τὰ τέσσαρα, οὗ ἡ εὐθεία τὸ τέττορον.

11. 12. m³ [I 590] τρίγλαι τρεῖς γεννώσι, ὁ σκορπίος τέταρτον τίκτει, κύπρινος¹²⁾ δὲ πέμπτον, οὐδεὶς δὲ εὔρεν ὀνίσκου γόνον ποτέ· διὰ τὴν ὑπερβολήν.

13. m³ [I 617] *Βόσπορος*· ὁ ἐν τῇ Λαμφάκῃ πόρος τῆς Νικομηδείας· ὁ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως.¹³⁾

mgl. [I 599] *εὐξέεινοι* πόντοι εἰσὶ β', ὁ ἐν τῇ Λαμφάκῃ καὶ ὁ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει.

mgl. [I 609] *ὀλκός*¹⁴⁾ κυρίως τὸ σῶμα τοῦ¹⁵⁾ ὄφεως ἀπὸ τοῦ ἔλκω, τὸ σύρω· καὶ ὁ ἀγωγός ἦτοι ὁ πόρος τοῦ ὕδατος καὶ ἡ συρμὴ¹⁶⁾ τοῦ ὄφεως· καὶ τὸ οὐραῖον τοῦ δράκοντος.

mgl. [I 611] *χήτη* λέγονται οἱ μεγάλοι ἰχθύες.

mgl. [I 617] ἀπὸ γεφυρῶν Βλαχερνῶν μέχρι στενώματος Ἀβύδου λέγεται Βόσπορος Θρακικός.

1) ·τον ἐστίν h. — 2) ·ύσιν h. — 3) ·ον ἐστὶ h. — 4) ἔστιν h. — 5) ἐν τῇ τρίψει ap. Buss. — 6) ἐξασκεῖν h. — 7) μίξιν h. — 8) Malim γλάφω. — 9) ἡμερίς h. — 10) ἔειπας h. — Cf. Etym. M. 589. 31—34. — 11) ποιεῖν h. — 12) De accentu v. apud Hesychium app. crit. M. Schmidtii. — 13) Sequitur schema Bospori a me omissum. — 14) ὀλκός h. — 15) τοῦ iteratur in h. — 16) Formam συστροφή cum vocabulo συμρός hoc modo coaluisse censeo.

mgl. [I 620] στίχοι :

μῦθος παλαιός, ὥς Ἄτλας νώτοις φέρει
τὸν οὐρανὸν κάτωθεν ἐκ γῆς ἀνέγων.
σύ δ' οὖν ἀκούων γινώθι τοῦτ' ἀλληγώρως·
ἄρως γάρ Ἄτλας Λιβύης ἐν ἐσχάτοις,
οὗ τὴν κορυφὴν ἐκ νεφῶν κεκρυμμένην
εἶναι δοκοῦσιν οὐρανοῖς συνημμένην.
ἐντεῦθεν οὖν Ἑλλησιν ἡ μυθουργία
Ἄτλαντα νώτοις εἰς αἶψα) πόλον φέρειν.

mgl. [I 622] γράφεται *φυγοῦσαι* πρὸς τὸ σημαυνόμενον· ἔστι δὲ τῶν Ἀττικῶν τὸ *σχῆμα*.

mgl. [I 623] *Πυγμαῖοι* λέγονται οἱ πύθιοι ἀπὸ τοῦ πυγμῆ,²⁾ ὁ πηγὺς καὶ ὁ γρόνθος· πύθιος οὖν ὁ Πυγμαῖος ἀνὴρ· [πίθηξ δὲ ὁ ἀρκουβουζιανός.]³⁾

mgl. [I 625] ἔγμος ἢ κακοπάθεια·⁴⁾ καὶ τὸ τοῦ χωραφίου ὀρδίνιον.

mgl. [I 633; ad *τηλεβαθῆς*] τὸ γὰρ πολὺ βάθος οὐ καταλαμ-
βάνουσιν <οἱ> ἄνεμοι.

14. m³ [I 635] τὰ περὶ τὰς Ἀμαζονίδας νήσους εἰς τὸν Εὐξει-
νον πόντον.

mgl. [I 638] τὰ *μαλάκια* ἄναιμα ὄντα, ἀνόστεα, ἀφολιδώτα
τε καὶ ἀλεπιδώτα, ψωτοκοῦσι, καὶ ὅσα τούτοις ἅπασι κέκρανται· τὰ
δὲ σελάχια, ἥτοι τὰ ὀστρώδη μὲν ἀφολιδώτα δὲ καὶ ἀλεπιδώτα,
ζωτοκοῦσι.

mgl. [I 640] *λεπίς* καὶ *φολὶς* διαφέρει· ἡ γὰρ *λεπίς* λεπτή
καὶ ἀτρενής, ἡ δὲ *φολὶς* στερεὰ καὶ ὀστώδης.

mgl. [I 641; ad *φρακτά*] ἀπὸ τοῦ φράττομαι, τὸ ὀπλίζομαι.

mgl. [I 642] ἀετός ἀπὸ τοῦ αἶψα καὶ τοῦ ἔτος, ὁ χρόνος· πολ-
λάκις γὰρ ἀνακαινίζεται καὶ πολλὰ ἔτη ζῇ.

mgl. [I 644] τοῖς γὰρ ψωτόκοισιν οὐκ εὐθὺς γίνονται παῖδες,
ἀλλὰ πρῶτον μὲν ψά· ὕστερον δ' ἐκ τούτων ζῶα.

mgl. [I 649] ἱστορία·

μυθεύεται, ὅτι οἱ δελφῖνες ἦσαν ἄνδρες οἰνοπράται, διότι δὲ
ἐμίγνυσαν τὸν οἶνον ὕδατι, βουλή τοῦ Διονύσου μετεβλήθησαν εἰς
ἰχθύας. Ἄλλως. Ἰκάριος τις⁵⁾ οἶνον Διονυσιακὸν κομίζων περὶ μίαν
τῶν Κυκλάδων ἐπεξενώθη τοῖς⁶⁾ ἐκεῖ οἰκήτορσι<ν>, οἵτινες κοινῇ
βουλῇ πιόντες τὸν οἶνον, τὸν ἐναπολειφθέντα ὕδατι κεκεράκασιν, ὅπερ
μαθὼν ὁ Διόνυσος ἐξῆλθε κατὰ τῶν ἀνδρῶν· τοῦτο δὲ γνοὺς ὁ Ἰκά-
ριος καὶ μέλλων τὰ θεινά⁷⁾ παθεῖν παρὰ τοῦ Διονύσου παρακλήσει
τοῦ Διὸς κατηστερίσθη πρὸς οὐρανόν, καὶ ἔστιν αὐτὸς ὁ λεγόμενος

¹⁾ εἰσαεὶ **h**. — ²⁾ πυγμῆν, sed fortasse recipiendum erat; cf. enim
vocabulary ἀντμήν et ἀντμήν. — ³⁾ Seclusi. — ⁴⁾ Allegorice sulcus (in fronte)
pro labore. — ⁵⁾ -ος τις **h**. — ⁶⁾ τοῖς **h**, τοῖς apud Buss. An αἶνα? Buss.
αἶνα, sed fortasse melius δαῖνα.

Ἄρκτοῦρος· οἱ δὲ ἐγχώριοι τὸν Διόνυσον φεύγοντες παρακλήσει Διὸς σάρκας ἰχθύων περιεβάλλοντο.

15. m³ [I 662] δύο γὰρ μόνα τίκτει ὁ δελφὶν καὶ γάλακτι τρέφει.

mg1. [I 671] πάντες γὰρ ἐπιθυμοῦσιν ὄραν τούτους.

mg1. [I 702] ἀποστροφῇ¹⁾ πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ἐκπληκτικὸν ἐπιφώνημα, ὡς τὸ [Xen. Mem. I 3, 12]· ὦ Ἡράκλεις.

mg1. I 712; ad χειροῦδος] ἀπὸ τοῦ χεῖρ καὶ τοῦ ἱμάς.²⁾

mg1. [I 712] αἰγανέα· εἶδος ῥιπταρίου ἐπιτήδειον εἰς ἄγρην αἰγῶν.

mg1. [I 721; ad ὕλαχόεντα] βαῦστικόν, τὸν διὰ τῆς ὕλακῆς γινόμενον.

mg1. [I 732] ὅτι πάντων ἰχθύων φιλοτεκνότερος ὁ δελφίς.

m¹ [I 735] σάκος τὸ σκουτάριον ἀπὸ τῶν πρῶτως εὐρόντων αὐτὸ Σακῶν.

m¹ [I 738] γράφεται εἰς ἴθμιν· ἴθμη δὲ πᾶν τὸ στενόν· καὶ τὸ σακκελιστήριον.³⁾

mg1. [I 738] ἰσθμὺς ἢ στενὴ εἴσοδος ἀπὸ τοῦ ἰσθμός.

16. m³ [I 744] ὑποσφάγες λέγονται διαρραγήσεις, ἀνοίγματα ἢ κοιλώματα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ὑποκάτω τῶν πλευρῶν οὖσαι.

mg1. [I 745] πτέρυξ⁴⁾ τὸ ὄλον· πτερὺς δὲ τὸ ἄκρον τῆς πτέρυγος, ὁ λεγόμενος ἐλάτης.⁵⁾

mg1. [I 754; ad κε] ἐκβέβληται τὸ ν̄ διὰ τὸ μέτρον.

mg1. [I 755; ad λευκανήθην] ἀπὸ τῶν ὀδόντων· λευκάνοι· γὰρ οἱ ὀδόντες ἢ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ· λευκανία γὰρ ὁ λαιμός.

mg1. [I 759] εἰ μὲν ὑποστίξεις⁶⁾ τὸ κίχῃσι, λάβῃς εἰς τὸ νηλῆς⁷⁾ ἐξῴθεν τὸ «οὔσα». εἰ δὲ στίξεις, λάβῃς τὸ «ἔστιν».

mg1. [I 797; ad ἀλωῇ] ὁ τόπος· ἔστι δὲ τροπικὴ ἢ λέξις.

II.

Post argumentum a mg1. exaratum sequitur:

mg1. [II 10] τὸ ὑπερφιάλως εἴρηται ἐκ μεταφορᾶς τῆς φιάλης, ἢ, ὅταν ὑπὲρ τὸ μέτρον γεμισθῇ, ὑπερφιάλος λέγεται· ἐκ τούτου οὖν καὶ ὑπερφιάλον τὸ πολὺ καὶ ἄμετρον.

mg1. [II 20] ὀμητὸς καὶ τρυγητὸς οἱ καιροί· ἄμητος δὲ καὶ τρύγητος τὰ θεριζόμενα καὶ τρυγώμενα, ἦτοι οἱ καρποί.

mg1. [II 22] φάρος ἀρσενικῶς ὁ τόπος, θηλυκῶς ἢ πόλις, οὐδετέρως τὸ ἱμάτιον.

mg1. [II 23] Παλλὰς ἀπὸ τοῦ πάλλω, τὸ κινῶ· παλλομένη γὰρ μεθ' ὅπλων ἐξήλθε τῆς τοῦ Διὸς κεφαλῆς, ἢ ὅτι Παλλαντά τινα, ἕνα τῶν Γιγάντων, ἐφόνευσε.

¹⁾ ἀποστροφὸς h. — ²⁾ ἱμάς habet Buss. rectius. — ³⁾ σακκελιστήριον h. — ⁴⁾ πτερὺς h; cf. Etym. M. 694, 21. — ⁵⁾ ἐλάτης h. — ⁶⁾ ὑποστίξεις h. — ⁷⁾ νηλῆς h.

mgl. [II 25] *κόρους ἐκλήθη ἀπό τινος Κόρυθος Ἰβήρος. πρώ-
τως αὐτὴν <ἐφ>ευρόντος.¹⁾ δοῦρα ἐνταῦθα τὰ κοντάρια εἶπεν, ἀπὸ
τοῦ δέρω,²⁾ τὸ ἐκδέρω.³⁾*

mgl. [II 25; ad Ἐνωῶ] αὕτη ἀδελφή τῇ Ἄρεος κατὰ τοὺς
Ἑλλήνας.

mgl. [II 27] ὁ Ἑρμῆς⁴⁾ λόγους· ἔστι⁵⁾ καὶ κερδῶος.⁶⁾

mgl. [II 27] ἀγορά τὸ πλήθος· ὁ τόπος, εἰς ὃν καθεύδονται·
ἡ δημηγορία· ὁ φόρος· τὸ ἀγοραζόμενον πρᾶγμα, καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ
διδόμενον.

mgl. [II 30; ad τεκμήρασθαι] τέκμωρ τὸ γνῶρισμα· τέκμαρ
δὲ τὸ σημεῖον.

mgl. [II 33; ad ἐξέστεψε] ἰστέον, ὅτι ἡ θάλασσα ὑψηλοτέρα
ἐστὶ τῆς γῆς· δυνάμει δὲ θείᾳ οὐ ταύτην λυμαίνεται· ἐντεῦθεν οὖν
νόει καὶ τὸ ἀνάγεσθαι καὶ κατάγεσθαι τὴν ναῦν.

mgl. [II 33] πευκεθάνον τὸ πικρὸν ἀπὸ τοῦ πεύχῃ· πικρὰ
γὰρ αὕτη.

mgl. [II 36] ὁ Νηρεὺς καὶ ὁ Φόρυκος θαλάσσιοι δαίμονες.

mgl. [II 63] τὸ κερκίδες ἐκ μεταφορᾶς τοῦ κερκιδίου, ὅπερ
ἐστὶ⁷⁾ συνεργοῦν εἰς τὰ μεταξωτὰ σίδηρον⁸⁾ δξύτατον.

mgl. [II 89] ἐλύω τὸ κρύπτω, ἐξ οὗ καὶ ἡλύγη, ἡ νύξ.

mgl. [II 105] τὸ ὑπεροπεύειν κυρίως ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων λέ-
γεται τῶν ἡμέρᾳ⁹⁾ ἐπὶ¹⁰⁾ χρωμένων εἰς ἀπάτην,¹¹⁾ κατὰ τροπὴν τοῦ μ
εἰς π, καὶ τοῦ πνεύματος ἀλλαγέντος.

mgl. [II 107] ἔθος τῇ ποιητῇ, ὅτε λέγει περὶ ἰχθύος ἔχοντος
φύσιν ὁμοίαν χερσαίῳ ζῳῷ, λέγειν καὶ περὶ ἐκείνων.

mgl. [II 115] τὸ φαίρειν κυρίως λέγεται ἐπὶ τοῦ ἰστίου,¹²⁾ ὅτε
μὴ εἰπλοεῖ εὐφόρῳ ἀνέμῳ.

mgl. [II 117] θύρετρον ἢ θύρα· θήρατρον¹³⁾ δὲ τὸ κυνήγιον.

mgl. [II 123] ὀρμιὰ κυρίως ἢ ἐν τῇ ἀγρίστρῳ θρίξ, ἐν ᾗ
ἐστὶ¹⁴⁾ τὸ δέλεαρ.

mgl. [II 165; ad δυσώνυμος] ὁ κακῶς ὀνομαζόμενος βοῦς·
ὁ γὰρ χερσαῖος μᾶλλον συνεργὸς τῆς ζωῆς ἡμῶν.

mgl. [II 196; ad πλώτεσσιν] πλῶς ὁ ἰχθύς· ἡ δοτικὴ τῶν
πληθυντικῶν πλωσί, καὶ πλώτεσσι ποιητικῶς.

mgl. [II 208; ad βούβρωσιν] ἀπὸ τοῦ βοῦ ἐπιτατικῶς καὶ
τοῦ βρώσις.

mgl. [II 222; ad λέλυνται] ἔχουν οὐ λογισμὸν ἔχουσι τὸν
κωλύοντα τὴν πολλὴν τροφήν.

mgl. [II 223] ἐκ μεταφορᾶς τῶν ναυτίλων, οἳ ἐν καιρῷ εὐ-
πλοίας ἢ κινδύνου <μεταχειρίτους ἐῷσι τοὺς κάλῳας.>¹⁵⁾

mgl. [II 234; ad τῖν] ἀπὸ πληθυντικῶς εἰς ἐνικὸν μετέβη.

¹⁾ εὐρόντος h. — ²⁾ δέρω h. — ³⁾ ἐκδέρω h. — ⁴⁾ ἐρμῆς h. — ⁵⁾ ἐστὶ
h.; recte Buss. — ⁶⁾ κερδῶος h. — ⁷⁾ ἐνι h. — ⁸⁾ σιδηροῦν h. — ⁹⁾ ἡμερῇν
h. — ¹⁰⁾ ἐπὶ h. — ¹¹⁾ ἀπάτην h. — ¹²⁾ ἰστιου h. — ¹³⁾ θηρατρον h. —
¹⁴⁾ ἐστὶ h. — ¹⁵⁾ Inserui e Buss.

mgl. [II 238] οἱ πολύποδες, οἱ εἰκασθέντες ταῖς πέτραις.

mgl. [II 258; ad ἀλιμυροῦς] ἐν τῇ ἀλί ἡχούσης, ἢ τῆς ἐν τῇ ἀλί μοῖραν ἐχούσης, ἢ τῆς ἐν τῇ ἀλί πλημμυρούσης· ἀπὸ τοῦ μύρω,¹⁾ τὸ πλημμυρῶ.

mgl. [II 282; ad κοτυληθόνες] πλόκαμοι· ἀπὸ μέρους τὸ πᾶν· κοτυληθόνες γὰρ κυρίως αἱ περὶ τοὺς πλοκάμους φολίδες.

mgl. [II 295; ad δνοπαλίζεται] δνοπάλιξις²⁾ κυρίως ἡ διὰ τῶν χειρῶν σύναξις³⁾ καὶ ἐκκίνησις· παρὰ τὸ δονεῖν τὰς παλάμας, ἢ ἀπὸ τοῦ δονῶ καὶ τοῦ πάλλω, τὸ κινῶ.

mgl. [II 305] ἡθοποιία ἐπὶ ἐμφύχων, προσωποποιία ἐπὶ ἀψύχων, εἰδωλοποιία ἐπὶ νεκρῶν.

mgl. [II 309] χιρὰς νόσος ἐν χερσὶ γινομένη, ἢ χοιρὰς δὲ πέτρα ἢ ὑφαλος καὶ μέλαινα καὶ ὑπόκυρτος καὶ μικρὸν ὑπερέχουσα τοῦ ὕδατος, ἢ εἰκυῖα χοίρῳ πλέοντι, διφθογγον.

mgl. [II 334; ad περισπέρχουσα] σπουδάζουσα· ὅθεν καὶ περισπέρχεια ἢ ἄγαν σπουδή, καὶ περισπερχής ὁ σπουδαῖος.

mgl. [II 341; ad τένοντος] τένοντες κυρίως τὰ ὀπίσω τοῦ τραχήλου νεῦρα, δι' ὧν οὗτος τένεται.

mgl. [II 343] νωλεμέες οἶονεῖ νηολεμέες, τὸ μῆ⁴⁾ ἔχον ἔκθεσιν⁵⁾ τοῦ ὅλου.

mgl. [II 347] σκόλοψ καὶ σκῶλος⁶⁾ τὸ δξύ ξύλον, τὸ τοῖς μαχομένοις χρήσιμον, ἀφ' οὗ καὶ σκῶλον τὸ ἐμπόδιον.

17. m³⁾ [II 351] ἀμφίδομοι ἀγοραὶ λέγονται αἱ ἀμφοτέρωθεν ἔχουσαι τὴν οἰκοδομήν, τουτέστιν αἱ περιφανεῖς καὶ κυκλοτερεῖς, ὥσπερ καὶ ἀμφιθέατρα παρὰ τὸ ἀμφοτέρωθεν θεᾶσθαι τοὺς ἐστῶτας.

mgl. [II 370; ad ὀλοότριχος et var.] ὁ ὀλεθρίας τρίχας ἔχων· ἢ ὁ φθαρτικὸς τρόχος· ἢ ὀλοστρόγγυλος, εἰ θαλασσίας θήρεις εἰς τὸ κατ' ἀρχάς⁷⁾ ὁ.

mgl. [II 373; ad χαίτης ὀξυκόμῃσι] ἢ τὸ χαίτης γενική, ἔν' ἢ τὸ ὀξυκόμοισι διὰ τοῦ ὁ καὶ ἰ πρὸς «βελέεσσιν».

mgl. [II 379] φρίσσειν κυρίως ἐπὶ χοίρου, ὅταν φοβηθεῖς ὀρθὰς τὰς ἑαυτοῦ τρίχας στήσῃ· σκόλοπας δὲ τὰς ἀκάνθας τοῦ ἐχίνου εἶπε διὰ τὸ εἰς ὀρθὸν αὐτὰς ἵστασθαι καὶ λήγειν εἰς δξύ.

mgl. [II 396] ἀφίησιν ὁ πολύπους, ἢ πρὸς τὸ «αὐλὸν» ὑποστικτεόν.

mgl. [II 398] ἐπειδὴ τὸν⁸⁾ ἀέρα διὰ τοῦ στόματος καὶ τῶν ῥινῶν ἀναπέμπουσιν,⁹⁾ τοῦτον αὔθις διὰ τῶν τοιούτων ἔλκουσιν.

mgl. [II 416; ad ἐναρίζας] σκυλεύσας, ἐξ οὗ καὶ ἔναρα τὰ κοῦρσα.

mgl. [II 417; ad ἀνέστιον] ἄλλοτρίαν· πόρρω τῆς ἐστίας καὶ τοῦ οἴκου ἑαυτοῦ· ἢ ἄοικον καὶ μὴ ἔχουσαν οἶκον.¹⁰⁾ οἱ γὰρ λησταὶ καὶ κλέπται οὐκ ἔχουσιν οἶκον διὰ τὸ μὴ ἐν ἐνὶ τόπῳ οἰκεῖν, ἀλλ' ἄλλοσε καὶ ἄλλοσε.

¹⁾ μύρω h. — ²⁾ δνοπάλιξ h. — ³⁾ τίναξις ap. Buss. — ⁴⁾ μῆ apud Buss., μὲν h. — ⁵⁾ εἴχουσιν ap. Buss. — ⁶⁾ σκῶλον h. — ⁷⁾ καταρχάς h. — ⁸⁾ ὃν h. — ⁹⁾ ἀναπέμπουσιν h. — ¹⁰⁾ Cf. Etym. M. 104, 30 vel 382, 43.

m³ [II 419] οὔτοι μὲν, οὐδ' εἵπομεν, ἐναντιούμενοι· ἀλλήλοισι καὶ πολέμιοι ὄντες· ἦτοι ὁ ὀκτάπους ἀναιρεῖ κάραβον, κάραβος δὲ μύραιναν, μύραινα δὲ ὀκτάπους.

m³ [II 467] κρούεσσαν φοβερὰν, καὶ κρούους αἰτίαν διὰ φόβον ἢ θάνατον.

m³ [II 474] ταῦτα γὰρ τὰ γένη οὐκ ἐσθίουσι — φησὶν — οὔτε ζῶν, οὔτε τεθνηκός.

mgl. [II 478] καταλέλειπται δὲ ἦν· μετετέθη δὲ ὁ δὲ καὶ ἐτράπη καὶ τὸ τ εἰς δ·¹⁾ τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ καδδέπεσεν.

mgl. [II 490; ad ὥραις] ἤγουν ἐν τῷ ἔαρι· ὥρα γὰρ κυρίως τὸ ἔαρ.

mgl. [II 496] τὰ γὰρ φυτά, εἰ καὶ τὴν αὐξητικὴν ἔχει δύναμιν, ἀλλ' οὐν ἄφυγά εἰσιν.²⁾

mgl. [II 503] Ὀδυσσεὺς ὑποστρέφων ἐκ Τροίας καὶ ἐλθὼν [εἰς τὴν Καλυψοῦς³⁾ νῆσον]⁴⁾ ὅπου ἡ Κίρκη, συγγενόμενος ταύτῃ, ἔτεκε Τηλεγόνον,⁵⁾ ᾧ ἀνδρωθέντι ἔδωκε κέντρον τρυγόνος εἰπούσα· «πορεύου εἰς ἀναζητήσιν τοῦ πατρὸς εἰς Ἰθάκην.» καὶ διὰ τοῦτο ἐκεῖνο τὸ κέντρον δέδωκε τῷ υἱῷ αὐτῆς Τηλεγόνῳ ἀναιρεῖν τοὺς ἀνθρώπους.

mgl. [II 516; ad εὐκραίροις] καλὰς κεφαλὰς ἐχούσαις, ἤγουν πλώρας⁶⁾ καὶ πρύμνας· κραῖρα γὰρ κυρίως ἡ κεφαλὴ, ὅθεν καὶ «βόες εὐκραίροι» (Hymn. Hom. in Merc. 209)· καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἡ ἐξοχή, ὅθεν καὶ «νῆες εὐκραίροι» διὰ τὰς ἐξοχὰς περὶ τὴν πρύμναν καὶ πλώραν.

m³ [II 529; ὀτρηρῶσιν] δραστηκαῖς, σπουδαίαις·⁷⁾ παρὰ τὸ ὀτρυνω ὀτρυνρός καὶ τροπῇ ὀτρηρός, ὁ δι' ἑαυτοῦ παροξυνόμενος πρὸς τὸ ἐνεργεῖν, ἢ δι' ἐτέρων. ὁ δὲ Φιλόξενος· παρὰ τὸ τρῶ, τρέω γίνε-ται ῥήματικόν ὄνομα τρεσρός, ὡς σφάλλω σφαλερός, καὶ κράσει τρηρός ὁ δειλός (ἀφ' οὗ παρώνυμον τρήρων), μετὰ τοῦ στερητικοῦ ᾧ ἀτρηρός, ὁ μὴ δειλός, ἀλλὰ δραστηκός καὶ ἐρρωμένος τὴν γνωμὴν, καὶ μεταθέσει ἀτρηρός.

mgl. [II 530] ἐπὶ μὲν ἀνθρώπων λέγεται ὄνου, ἐπὶ βοῶν χηλή, ἐπὶ δὲ ἵππων ὀπλή.⁸⁾

mgl. [II 557; ad διὰ στόμα] ἢ ἡ «διὰ» ἀντὶ τῆς «εἰς», ἢ Ἀττικόν ἐστι τὸ σχῆμα ἀντὶ τοῦ διὰ τοῦ στόματος τοῦ λάβρου· ὡς ἐστὶ καὶ τὸ «διὰ στόμα πυριγενετῶν» παρὰ Πινδάρῳ.⁹⁾

mgl. [II 560; ad ἀπόσσαντον] ἀπὸ τοῦ σύω¹⁰⁾ τὸ ὁρμῶ· ἀπό-σιτος δὲ ὁ ἀπὸ σίτου διὰ τοῦ ἰ.

mgl. [II 563; ad πύργον] ἤγουν πόλιν, ἀπὸ μέρους τὸ πᾶν· ἢ πύργον ἐνταῦθα νοητέον τὸ πλῆθος.

m³ [II 570; ad φορένα] ὅτι φρένες οὐ μόνον ἀσωμάτως καὶ νοητῶς ἐπιλογισμοῦ, ἀλλὰ μέρος τι¹¹⁾ τῶν σπλάγχχνων, ὃ καὶ διάφραγμα

¹⁾ β h. — ²⁾ -α εἰσὶν h. — ³⁾ καλυψῶ h. — ⁴⁾ Verba inclusa posterioris extant inserta in h. — ⁵⁾ Supra syll. γον est scriptum μαχ. — ⁶⁾ An πλώρας; scribendum? — ⁷⁾ -ος, σπουδαίος h; rectum habet Buss. — ⁸⁾ ὀπλή h. — ⁹⁾ Sunt verba Aeschyli (Sept. adv. Thebas 190). — ¹⁰⁾ Non correxi. — ¹¹⁾ τι h.

λέγεται. ἔστι δὲ ὁμῆν ἀποχωρίζων τὸ ἥπαρ¹⁾ ἀπὸ τοῦ σπληνός, τοῦ τε πνεύμονος καὶ τῆς καρδίας. ἢ καὶ ἄλλως· κατὰ τοὺς παλαιούς φρένες εἰσὶν αἱ διαζωννῶνται τὸν ὑπὸ τῷ πνεύμονι καὶ τῇ καρδίᾳ τόπον, δὲ καλεῖται διάφραγμα, συντελεῖ δὲ εἰς τὸ φρονεῖν, ὅθεν καὶ φρενήρης καὶ φρόνιμος· ἐν δὲ τῷ φλεγμαίνειν παραφροσύνας ποιεῖ. Ἀριστοτέλης δέ (De partt. anim. III 10) φησιν, ὅτι ὑπὸ τὸν πνεύμονα τὸ διάζωμα τὸ τοῦ θώρακος, αἱ καλούμεναι φρένες, πρὸς τὰ πλευρὰ καὶ τὰ ὑποχόνδρια καὶ τὴν ῥάχιν συνηρτημένον ἐνδύζονται.²⁾

mgl. [II 580; ad νηδύν] ἀπὸ τοῦ νῶ τὸ σωρεύω³⁾ καὶ τοῦ ἡδύ.

mgl. [II 581] λοφία τὸ ἄκρον τῆς κεφαλῆς, τὸ πλησίον τοῦ αὐχένος ἐπανάστημα.⁴⁾

mgl. [II 583] σφακελισμός ἢ σῆψις τοῦ μυελοῦ· ὁ σπασμός· ὁ παλμός· ὁ σφυγμός· ἢ τῶν ὁστών σῆψις· καὶ ὁ μέσος τῆς χειρὸς δάκτυλος.⁵⁾

mgl. [II 622; ad διαρταμέοντες] ἄρταμος πῶς σφαγεὺς καὶ φονεύς· κυρίως δὲ ὁ μάγειρος ὁ κατὰ ἄρθρα τέμνων.

mgl. [II 627; ad δηρίσαντο] τὸ θέμα δηρίω τὸ μάχομαι.

mgl. [II 664] οὗτος ὁ νοὺς ἐστὶ πρὸς τὸ «ἐπεὶ τρομέουσι μὲν αἰεὶ [659]» καὶ τὰ ἐξῆς.

mgl. [II 674] τότε Ἑρμῆν πέμψας ὁ Ζεὺς μετὰ ῥητορικῆς νόμους τε τοῖς ἀνθρώποις αὐτὸν θεῖναι παρεσκεύασε καὶ πόλεις οἰκεῖν πείσαι.

mgl. [II 675] παραλαβόντες στρατὸν εἰς μετοίκησιν Ῥῶμος καὶ Ῥωμῦλος (ἦσαν γὰρ ὁμαίμονες) ἀπῆλθον εἰς τόπου τινά, εὐρόντες δὲ ἐκεῖ Αἰνεῖαν σὺν τοῖς τοκεῦσιν αὐτοῦ, ἔκτισαν πόλιν, ἣτις καλεῖται Ῥώμη ἀπ' ἀμφοτέρων· ἔκτοτε δὲ ἀπὸ τῆς γενεᾶς Αἰνεῖου βασιλεύουσιν, ἀφ' οὗ λέγονται καὶ οἱ⁶⁾ Αἰνεϊάδαι· καὶ γὰρ οὗτοι οἱ βασιλεῖς ἀπ' ἐκείνου κατήγοντο.

mgl. [II 676] Ῥωμαίων· τῶν τοῦ Αἰσονος ἀπογόνων, ὃς πρότερος βασιλεὺς τοῦ Αἰνεῖου.

III.

Post argumentum a mgl. exaratum leguntur:

mgl. [III 3] οὔμῃ κυρίως ἢ ἀρχὴ τῆς ὁδῆς, ἐξ οὗ καὶ προοίμιον.⁷⁾

mgl. [III 8; ἀούτοιςιν] ναοῖς· ἐκεῖ γὰρ ἐν Κιλικίᾳ Ἑρμῆς ἐτιμᾶτο· Κίλιξ γὰρ ἦν, ἀπὸ Ἀναζάρβου.

(Continuabitur.)

(Budapestini.)

RUDOLPHUS VÁRI.

¹⁾ ἥπαρ **h**. — ²⁾ Sic ego temere; **h** ἐνάζει habet. — ³⁾ σωρεύω **h**. — ⁴⁾ Cf. Etym. M. 570, 4. — ⁵⁾ Cf. Etym. M. 737, 49. — ⁶⁾ αἱ **h**. — ⁷⁾ Cf. Etym. M. 618, 5.

PÁZMÁNY ÉS BELLARMIN.

Irodalomtörténeti balvélekedéseink közül a legelterjedtebbek egyike mind a mai napig, hogy Pázmány Péter *Kalauza* a Bellarmin-féle *Disputatiók* utánzata. Ez a nézet végelemzésben valószínűleg Nagy Benedeknek a XVII. század vitáiban kiszalasztott ama vádjából csírázott, hogy Pázmány a lutheránus «Concordiá»-ról készített fejtegetését szóról szóra Bellarminból írta ki; és újabban Fraknoi nagybecsű munkájából, a *Pázmány Péter és Korából*, került a köztudatba. Az írók úgyiszolva egymás szájából vették át, a nélkül, hogy a dolgot tüzetesebb vizsgálatra méltatták volna. Mindössze a *Régi magyar irodalom története* cz. fiatalcs hévvel, de jóformán segédeszközök nélkül megírt népszerű munka szerzője árult el bizonyos fokú kétkedést, mely a két mű ötödrészenek összehasonlításán alapult; de ez a kétkedés elég volt arra, hogy egy komoly, derék lélekben a kutatás vágyát felébreszse, és Kovács Lajos Imre munkája¹⁾ ennek a kutatásnak értékes eredménye.

Semmi kétség, Kovács tanulmánya nemcsak jól megírt, hanem jól szerkesztett könyv is egyszersmind. A szerző kijelölve Pázmány helyét az egyetemes egyházirodalomban, érdekesen adja elő azokat az ismeretes véleményeket, a melyek az irodalomban a XVII. századtól kezdve a *Kalauz* és a *Disputatiók* atyafiságáról fölmerültek, rámutatva mindenütt ama jelenségekre, melyek a *Kalauz* eredetiségét, önállóságát hirdetik: magának Pázmánynak nyilatkozataira, arra a körülményre, hogy Balduinus a *Kalauz* bírálatában Bellarmin utánzásáról mit sem tud, s végre arra a szemet szűrő fokozatos enyhülésre, mely Fraknoinak nyilatkozatait a *Disputatiók* és a *Kalauz* rokonságát illetőleg időrendileg jellemzi.

Mindezen argumentumok közül legfontosabbak Pázmány nyilatkozatai. Látjuk belőlök, hogy a «bíboros Cicero» erélyesen utasítja vissza ama vádakát, hogy mások műveit írta ki: «Mert bizonyos, hogy abban (t. i. a *Kalauzban*) senki keze szennye nincs, hanem egyedül azé, a kinek nevét viseli», de látjuk azt is, hogy mikor saját önállóságáról beszél, mi az, a mit a maga részére követel. Pázmány újra meg újra hangoztatja, hogy nem saját fejből költ argumentumokkal ostromolja ellenfeleit, hanem ugyanazon erősségeket hánnya eleikbe, a melyekkel a régi anyaszentegyház fő doktori, pásztori, tanítói és vezéri, a páterek, hadakoztak ama «dögletes tudományok» ellen, melyek «ő idejekben szarvat emeltek vala». «Új találmányokat és magam fejből költ dolgokat töllem senki ne várjon. Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépesméznél; noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig a virágokról szedi mézét. Azért igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházból vegyek diadalmas kardokat.» Ugyanis: «Az igazság szeretők, quæ didicerunt, ita docent, ut dicant nove, non dicant nova: noha az írás módjában és formájában, vagy a bizonyosságok állításában és világosb magyarázatjában, vagy erősebb vastagításában

¹⁾ Kovács Lajos Imre: Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói. Kassa, 1908. 8-r. 85 l.

újítást tehetnek, de új tudományt nem hirdethetnek.» Ez az elv, mint tudva van, közös ismertető jegye volt a katolikus apologiának és polemikának, s egy csapásra világossá teszi, miben kell a *Kalauz* eredetiségét s önállóságát keresnünk: nem a gondolatokban, hanem a formákban, az eszmék feldolgozásának módjában. Nincs tehát egyéb hátra, a tüzetes összehasonlítástól kell útbaigazítást remélnünk. Kovács elvégezte ezt a munkát s könyvének 35–78. lapjain számol be eredményeiről. A *Kalauz* és a *Disputatiók* szerkezetének összevetéséből kiderült, hogy a két munka beosztása fölöttebb eltér egymástól. Bellarmin a *Disputatiókban* tizenöt önálló könyvet nyújtott: 1. De verbo Dei (= Szentírás és hagyomány), 2. De Christo capite totius Ecclesiae, 3. De Romano Pontifice, 4. De Conciliis et Ecclesia, 5. De membris ecclesiae, 6. De Ecclesia quae purgatur in locis subterraneis, 7. De Ecclesia quae triumphat in caelis, 8. De Sacramentis in genere, 9–12. A hét szentségről egyenként, 13–15. De gratia: Pázmány viszont a következő gondolatmenetben állítja össze *Kalauz*-at: I. A józanész Isten ismeretére vezérel, kit igaz hittel kell tisztelni; II. az igaz hit: a ker. valóság. III. «A római hittől elszakadott vallások igazak nem lehetnek.» IV. Az ágostai confessio és V. a helvetiai confessio hamisságok. VI. A Szentíráson kívül a traditiókat is el kell fogadni. VII. A Szentírás igaz értelmét az Anyaszentegyházról kell venni. VIII. Az Anyaszentegyház és ismertető jelei. IX. «Csak a római győlekezet igaz Anyaszentegyház.» X. A római pápa nem Antikrisztus. Antikrisztus hopmesteri Luther és Calvinus. Appendix: A görögök szakadásáról. Végre III. részül egyes fontos vitakérdések: XI. Az oltári szentségről. XII. A megigazulásról. XIII. A szentek tisztelétéről. XIV. A purgatoriumról. (A II. kiadásban: XV. «Az újítók három gyalázatos szidalmazási megrontatnak.»)

Kovács helytelenül állítja szembe a két munka tárgyalásának menetét azzal, hogy azt «a Disputációkban esőnek, a Kalauznak emelkedőnek mondhatjuk, tehát éppen ellenkező irányúak» (pag. 38.); de jól veszi észre, hogy noha Bell. sokkal többet ölel fel, mint Pázmány, a *Kalauzban* mégis van néhány rész (így az I. és II. könyv, a IX. k. és a XV. nagyrésze, a III. és V. k. mint különálló «egész»), melynek párját hiába keressük a *Disputatiókban*, és helyesen mutat rá, hogy a D. inkább egyetemes jellegű és apologetikus, míg a K. inkább a hazai közönségre van tekintettel és első sorban polemikus irányú alkotás.

Szóval, a két mű szerkezete éppen nem igazolja azt a véleményt, hogy a K. a D. utánzata. Am nem igazolják azt a Kalauznak idézetei sem. Pázmány mindössze 28-szor idézi Bellarmin, holott Tertullianusra 108-szor, Augustinusra 591-szer van a Kalauzban hivatkozás, a mi bizonyára inkább vall. Aug., mint Bell. különös hatására; s még a hol a Disputatiókat idézi, ott is rendszeren önállóságának adja tanújelét: legtöbbször csak utalja rá az olvasót, néha egy-egy hosszabb helyét pár rövid pontba foglalja, vagy éppen átalakítja, zamatos, temperamentumos, hatásos prózába öltözteti. (Kor. 42–47. l.)

De mindennél világosabb lesz P. önállósága, ha a K. VI–VIII., X–XIV. könyveit a D. megfelelő tárgyú részeivel hasonlítjuk. E conferálható helyek a következők: 1) K. VI. k. vö. D. tom. I. Controv. 1. lib. 4. «De verbo Dei non scripto» — 2) K. VII. vö. D. tom. I.

Controv. 1. lib. 3. «De verbi Dei interpretatione.» — 3) K. VIII. k., vö. D. tom. II. Contr. 1. lib. III. «De Eccl. militante» és lib. 4. «De notis Ecclesiae.» — 4) K. X. k., vö. Disp. tom. I. Contr. 3. lib. 3. «De s. Pontifice.» — 5) K. XI. k., vö. Disp. tom. III. Contr. 3. «De Sacramento Eucharistiae.» — 6) «A K. XII. könyvének tárgyát», írja Kovács, «megtalálhatjuk Bellarmin III. kötetének 4. controversiájában De sacramento Poenitentiae czímen»; ez azonban tévedés, mely a collatio hiányosságáról tanúskodik és az «igazulás» czímszónak félreértése útján támadt. Az igazság az, hogy a K. XII. könyve tárgyánál fogva a D. tom. IV. Controversia generalis 3-ával, jelesen az első contr. specialis IV. könyvétől kezdve, vethető össze. — 7) K. XIII. k., vö. Disp. tom. II. Contr. 4. (nem, mint K. írja: lib. 2., hanem) lib. 1. — 8) K. XIV. k. cf. Disp. tom. II. Contr. 3.

Kovács nem akarta könyvét e helyeknek tüzetes összehasonlításával terhelni; megelégedett néhány «találompróba»-val, «annál is inkább, mert bármelyik könyvet válasszuk az egybevetésre, egyezések csupán címökig tart, kissé részletesebb összehasonlításnál mindjárt kitűnik, hogy utaik, módjaik, legtöbbször tárgyak is különbözők» (50. l.). De nem nyújt tüzetes collatiókat sem: megelégszik néhány fejezet vázlatának szembeállításával: a tárgyalás alapjául szolgáló szentírási és a régi egyháztudósok műveiből vett idézetekre való utalással (51—56. l.). Ez a néhány vázlat mindenestre mutatja, hogy a két író egyes fejezetei nagyon messze járnak egymástól; hogy a 8-ok gondolatmenete eltérő; csak az a baj, hogy számuk aránylag rendkívül csekély, továbbá, hogy mindössze egy nagyobb helyre — a K. VIII. könyvének első négy részére — vonatkoznak s így egyáltalán nem vágják útját az olvasó jogos kétkedésének. Saját vizsgálataink alapján sietünk megnyugtanni a gyanakodókat, hogy a viszony a két munka között többé-kevésbé mindvégig hasonló természetű; de nem nyomhatjuk el azt a megjegyzést, hogy e vázlatok helylyel-közzel elhagynak egy-egy pontot, s másfelől egyáltalán nem zárják ki a *Disputatio*knak a részletekben való különös hatását. Mutatják, hogy P. nem vett át Bell.-ból egész fejezeteket; ámde a fejezeteken, a szakaszokon belül nem lehetett e mégis tanítványa, utánzója? s nem lehetnek-e műveikben közös finomabb elemek, a melyek a vázlatban elvesznek, holott tüzetes hasonlításnál észrevehetők? Az első számú vázlat végén pl. azt írja Kovács, hogy a K. VIII. k. első részének utolsó négy fejezete közül «csak egy fordul elő Bell. nál», a 4 ik (vagyis helyesebben a 6-ik fej. első része), melynek címe: «A pártosok tanítása megrostáltatik» (52. l.). Ebből a megjegyzésből mindenki azt következteti, hogy mivel Kovács szerint a K. VIII. könyvének első része 5 fejezetből áll (a valóságban 6 számláltatik), a könyvnek mindössze első és már említett 6-ik félfejezete olyan természetű, hogy Bell.-nal hasonlítható, s még e két darab viszonyáról sem tudunk meg egyáltalában semmit. Pedig Kovácsnak a conferálható részek számára nézve nincs egészen igaza és másfelől egy s más aprólék dologra, melynek ismerete nélkül a két munka szóban forgó részeinek viszonyáról határozott fogalmat s meggyőződést az olvasó nem szerezhet, kellő világosságot csakis tüzetes összehasonlításal árasztatni.

1. A K. VIII. könyvének első része az anyaszentegyház fogalmának meghatározásával foglalkozik («Micsoda az anyaszentegyház?»).

Az első §. elmondja, mi az egyháznak «böcsülletes nevezeti Istenre nézve» (Krisztus jegyese; Kr. teste; Isten háza; Isten városa; I. temploma; I. országa; I. akla; Igazság oszlopa); a 2. ik kifejti, hogy az egyház az emberekre nézve anyának mondatik, melyen kívül nem üdvözülhetünk; a 3-ik, hogy az egyházat ép ezért ismernünk kell,¹⁾ s a 4-ik, hogy honnét kell meríteni ezt az ismeretet.

Mindebből B. megfelelő helyén (Lib. III. De Eccl. militante. c. 1.) alig van valami. B. az első fejezetben (*De nomine Ecclesiae*) mindenek előtt a kérdés partitíóját állapítja meg: «Controversia de Ecclesia militante multas habet partes. Primum enim de ipsa secundum se agendum erit; tum de membris ejus... Rursum autem de Ecclesia militante secundum se considerata... tres sunt praecipue controversiae. Prima est de nomine et definitione Ecclesiae. Secunda de qualitate, seu de visibilitate ejusdem. Tertia de notis...» Aztán felsorolja az apparatust, a munkákat, melyek a kérdésről szólnak. Csak azután tér a dologra, hogy t. i. «Ecclesiae nomen est Graecum, deduciturque a verbo *ἐκκαλέω*, quod est evoco. Itaque Ecclesia est evocatio, sive coetus vocatorum... quia nemo ad hunc populum se adjungit per se, et suo proprio instinctu, sed omnes quotquot veniunt, a Dei vocatione praeveniuntur.» Cf. Rom. 8. Actor. 2. E névre nézve pedig, úgymond, hármat kell megjegyezni: 1. hogy *absolute* e név csak Krisztus egyházáról mondatik az írásban; 2. hogy egyebet jelent, mint a zsidók *zsina*gógája. «Nam populus veteris testamenti proprie dicitur Synagoga, idest *congregatio*, populus novi testamenti... semper Ecclesia, idest, *evocatio*. Congregari enim commune est hominibus cum bestiis: at evocari proprium est hominum.» Cf. Aug. in Psalm. 81. 3. Az *ecclesia* a bibliában hol *coetus fidelium*ot, hol eme coetus helyét jelöli. Cf. Rom. 16. Judith 6.

Látni való, az egész szakasszal P.-ból csupán az 1. §. első kilencz sora mutat némi rokonságot, illetőleg ama kilencz sornak következő mondata: «Ezt az isteni kegyelmességnek ingyen való hivatalyáért görög szóval *Ecclesiának*, az-az hívatottnak nevezi az evangeliom, *Matth. 16, 18. Cap. 18, 17.* miképpen a sidó hívek sokaságát a győlekezetért *synagoga*nak, az az, öszve-győjtetettnek hitták,» míg a nyomban következő megjegyzés: «Jóllehet pedig az *Ecclesia* neve néha csak valamely városban vagy házban lakó hívekre értetik, *1. Cor. 1, 2. Cap. 16, 19.* de gyakrabban a hívek közönséges győlekezetit jegyzi» észrevehetőleg egyebet állít.

2. B. a II. fejezetben (*De definitione Ecclesiae*) az egyház fogalmának meghatározásával foglalkozik, ugyanazzal, a mi P.-nál az 5. §. tárgya. A D. először is előadja a fölmerült öt téves definitiót: a Wiclef-Husz-félét, a régi pelágiánusokét, a novatiánusokét, confessionistákét, melyet a lutheristák is vallanak, és a kálvinistákét; úgy tér át a szerinte helyes meghatározásra: «*Nostra autem sententia est, Ecclesiam unam tantum esse, non duas, et illam unam et veram esse coetum hominum ejusdem Christianae fidei professione, et eorumdem Sacramentorum communione colligatum, sub regimine legitimorum pastorum, ac praecipue unius Christi in terris Vicarii Romani Ponti-*

¹⁾ «Mivel ebben forog üdvösségünk sarka.» Az 1898-iki kiad. 147. lapja szerint: «üdvösségünk *farka*.»

ficis.» E meghatározás értelmében, melynek, úgymond, három része van, az egyház tagjai közül kizáratnak 1. a hitetlenek (zsidók, törökök, pogányok), eretnekek és aposztáták; 2. a katechuménusok és kiátkozottak; 3. az elszakadtak (schismatici); ellenben az egyházba soroztatik minden egyéb ember; maga az egyház nem lesz láthatatlanná, hanem, ellenkezőleg, látható, «akár a római nép, vagy Franciaország és a velencei köztársaság».

«Notandum autem est ex Augustino in *breviculo collationis*, *collat. 3.* Ecclesiam esse corpus vivum, in quo est anima et corpus, et quidem anima sunt interna dona Spiritus sancti, Fides, Spes, Charitas etc. Corpus sunt externa professio fidei, et communicatio Sacramentorum.» Ebből következik, hogy az egyház tagjai különfélék; vannak lelki-teszt tagjai, csupán testi és csupán lelki tagjai, s ennek vitatása lesz a következő fejezeteknek feladata.

P. egyéb úton jár. Egyetlen szót sem veszteget a téves definíciókra, hanem egyenesen belevág: «Az Anyaszentegyház azoknak gyülekezete, kik az igaz hit vallásával és külső sacramentumok szolgáltatásával egybe-foglaltatnak». De eltér B.-tól más tekintetben is: elhagyja meghatározásából a «sub regimine legitimorum pastorum, ac præcipue unius Christi in terris vicarii Romani Pontificis»-t, tehát a B.-féle 3-ik tagot mindenestül, még pedig szántsándékkal, mivel, mint a margóra jegyzi, definíciója — «Definitio hæc omni tempore, etiam *Sede vacante*, convenit Ecclesiæ. Ideo mentio Pontificis in ea non fit.» Aztán egyelőre átugorva B. magyarázatát az egyház köréből kizártakról, egyenesen a fenti «Notandum autem» passusára tér, mintegy definíciójának bővebb kifejtésére. «Mert a mint sz. Ágoston szól — *Aug. tom. 7. Collat. 3. diei, cap. 10.* — miképpen mi-bennünk belső és láthatatlan lélek vagyon, e mellett külső test vagyon; és minden tagok a lélektől elevenítetnek, egy-más-között pedig a tagok láthatatlan képpen egybe vannak foglalva: azonképpen a Christus testében, az anyaszentegyházban, igaz hitnek kell lenni, mely az embereket láthatatlanul egygyé tegye; de külső jelekkel, Isteni szolgálatok formája-által látható-képpen is egybe kell kötöztetniök».

Látni való, a lényeg ugyanaz, de az alak hasonlíthatatlanul különböző, s P. mint stilszta jóval föléje emelkedik B. egyszerű és szakszerű előadásának. — Eltérnek azonban egymástól másban is: P. szóval sem érinti az egyháznak különféle tagjairól szóló tételt; e helyett, dolgát a definíció körül befejezve, ellenfeleire, az eretnekekre, téríti a szót, Augustinusból és a bibliából mutogatva, hogy nem tartoznak az egyházhoz, kerülendők és a pogányokkal állanak egy sorban. Egyébiránt maga a hely lényegében azonos tárgyú B. III—IV. fejezeteivel, a melyekben arról van szó, hogy a keresztetleneket, az eretnekeket és aposztátákat, továbbá az elszakadottakat lehet-e az egyház tagjainak tekinteni. P., az eretnesség ostromlója, e különféle elemek közül csupán ellenfeleit, az eretnekeket, méltatja megjegyzéseire. S íme, érdekes: idevágó fejtegetéseinek egyrésze, az eretnekekre és aposztátákra vonatkozó szentírási idézetek, s magyarázataik egypárnak kivételével B. IV. fejezetének elején s közepe táján (D. tom. II Vennetiis, 1721. pag. 55. A.) szintén megtalálhatók.

A hatás tehát nincs épenséggel kizárva, de másrészt bizonyosnak sem mondható. Nem szabad ugyanis feledni, hogy P. az alakban,

a kidolgozásban egészen önálló, sőt az anyagban is árul el bizonyos eredetiséget, mikor a titkos eretnekeket a D.-kal ellentétben (vö. Disp. X. fej.) az egyház tagjai közül kizárja.

3. A K. 6-ik §-ának tárgya: «Csak választottak vannak-e az Ecclesiában?» A §. két részre szakad. Az első rész címe: «A pártosok tanítása megrostáltatik», a másodiké: «Az ellenkezők bizonyosságaira felelet.» Vajjon honnan merítette P. e pár lap anyagát? — Az első rész első felében el van mondva, hogy a pelagiánusok, donatisták, az augsburgi Confessio és Calvin szerint csupán a megigazultak, az örök üdvösségre kiválasztottak tagjai az anyaszentegyháznak. Mindezt bőven elmondja B. is az említett II. fejezetben, az ot téves definitio fejtegetésekor, majd rövideden a VII. fejezetben, a melynek tárgya és célja a K. 6. §-ával egyaránt azonos. Am az anyag a két munkában fölöttebb különböző; a fejtegetésekben nincs közösség, az idézetek is mások.

Következik a prædestinációsok állításának megrostálása. P. egy sereg bibliai idézettel bizonyítja, hogy «bűnbe esett és végre elveszendő emberek» is tagjai az egyháznak, míg az igaz hitet megtartják; hasonlókép cselekszik (c. VII.) B. is; de idézeteiknek csupán nagyrésze egyező, nem mindegyike, a citatumok sorrendjét, előhordása módját illetőleg pedig mind a két könyv külön csapáson halad. Altalában érdekes, hogy P. a forrásokat mindig tüzetesen jelöli meg, tüzetesebben mint B.; föl kell tehát tennünk, hogy az idézett helyeket az eredeti forrásokból, vagy legalább is nem B.-ból merítette. — Mindamellet ebben a szakaszban is akad egy és más kijegyezni való. A citatumok után a K. a következő két észérvet említi: «Ha a bűnösök kirekesztnének az Ecclesiából, penitencia sem volna az Ecclesiában... Végezetre, ha csak a választottak és szentek vólnának az Ecclesiában: mint hogy senki nem tudhatja, ki legyen elválasztva Istentől, nem tudhatnók, melyik legyen az igaz Anyaszentegyház; és így ő-tőlle sem tanulhatnánk» stb. Ez a két érv B.-nál is előfordul (cap. IX.). «Nam si soli boni essent in Ecclesia, frustra esset Sacramentum penitentiae... Præterea nemo certo sciret, qui sint de Ecclesia. Incertum est enim, qui sint revera boni, et qui non.» Vö. Cap. VII. «Si soli prædestinati essent de Ecclesia, omnia essent incerta... cum nemo sciat, qui sint prædestinati. Et præterea nemo sciret, quæ sint veræ Scripturæ, quæ vera Sacramenta, quæ vera fides etc. omnia enim pendent ex testimonio veræ Ecclesiæ.»

Hasonló részlet, melylyel a §. második fele, az ellenkező nézetek czáfolata, kezdődik. «I. Bizonyosság. Az Anyaszentegyház Chr. teste lévén, szükség, hogy az ő tagjai Chr. tagjai legyenek és ő-tőlle el ne szakadgyanak. Nem lehetnek pedig Chr. tagjai a bűnben-heverők, kik... ördög tagjai lettek... Felelet. Chr. tagja lehet ember az igaz hit-által; de az ő gonosz életének rütségével ördög tagjai-közé is számláltathatik, miképpen e világ-szerént azon-egy ember két ellenkező ország tagja lehet. Chr.-nak azért három rend-béli tagjai vannak e világon: némellyek csak magán a hittel foglaltattak ő-hozzá; némellyek hittel és szeretettel; némellyek pedig az örök dűcsösségre való választással-is. Az utolsó rend-béli tagokrúl szól szent Agoston, midőn azt írja, hogy Christusnak nincsenek kárhozott tagjai.» E részlettel jórészt egyezik B.-nál a cap. IX. 10-ik objectiója: «Si Christi

corpus Ecclesia est, non possunt esse partes, ac membra hujus corporis, in quibus Chr. nihil operatur; nihil autem operatur in impiis et hypocritis; non igitur qui ejusmodi sunt, ad Christi Ecclesiam pertinere possunt. Item oportet omnino distinguere Christi regnum a regno Diaboli, sed omnes impii ad regnum Diaboli pertinent: soli igitur pii pertinent ad regnum Christi, quod est Ecclesia. — *Respondeo*: non esse necesse, ut Christus in omnibus suis membris aliquid opere-
tur. Sunt enim quedam membra mortua et arida, quæ solum adhæ-
rent reliquis externa conjunctione. Et si autem Christi regnum distinctum sit a regno Diaboli, possunt tamen iidem homines ad utrumque regnum pertinere; qui enim malis moribus præditi, in fide Catholica, et conjunctione cum cæteris fidelibus perseverant, ad regnum Christi pertinent, quantum ad fidei professionem; ad regnum autem Diaboli, quantum ad morum perversitatem.* Cf. u. ott az első objec-
tióra («Qui non habet spiritum, ut sunt omnes peccatores, non est membrum Christi») adott feleletben: «Neque fideles aut Christiani dicuntur tales a charitate, sed a fide sive a fidei professione» Azon-
ban látni való, P. az anyagot egészen más alakba öntötte.

A második objectio P. nál a Cant. 4, 7. és az Eph. 5, 27. alap-
ján épül: «A Chr. jegyese mindenestül szepnek, makula- és tőpörödes-
nélkül-válnak nevezetik.» Hasonlókép az idézett helyekből állít fel
B. is (cap. VIII.) egy ellenvetést. A megfejtés azonban a két szerző-
nél bizonyos tekintetben mégsem egészen egyforma. P. szerint «az
Ecclesia tisztának és szentnek mondatik, nem azért, hogy az ő tagjai-
ban semmi véték nem volna, hanem 1. tudományának tisztaságáért;
2. *Per Synecdochen*, a mi egy részét illeti, éppen az Anyaszentegyház-
nak tulajdoníttatik. Miképpen rakás búzának nevezed, a melyben
polya és konkoly-is vagyon; hordó bornak nevezed, a melyben
söprű-is vagyon . . . 3. Szent Agoston (2. *Retract.* ca. 18. Li. 4. cont.
duas Epist. Pelag. c. 7.) nem egy helyen írja, hogy . . . mert menny-
országban ilyen leszen.» B. az első pontot egyáltalán nem ismeri.
E helyett azt állítja, hogy az illető bibliai helyek a megigazult lélekre
is vonatkozhatnak, de vonatkozhatnak az egyházra is «ratione unius
partis tantum, idest ratione animarum iustarum.» Igaz, mondja foly-
tatólag, érthetők a feltámadás utáni egyházra is: «de Ecclesia, non
ut nunc est, sed ut erit post resurrectionem: ut exponunt S. Hierony-
mus . . . S. Augustinus lib. de perfect. justit. et alibi . . . Dico tamen . . .
probabilius esse quod loquatur Apostolus de Ecclesia hujus temporis,
sed tribuat *per Synecdochen* toti Ecclesiae, quod uni parti convenit.»

A harmadik «Bizonyosság»-nak semmi nyomát nem találom B. nál;
de nem fordul elő a negyedik sem, legalább nem a P. nál található
formában. A K. u. i. ezen a helyen két szentírási helyet vet alapul.
«Urunk azt mondja, hogy az ő juhái el nem vesznek, hanem üdvö-
zülnek, *Joan. 19, 9, 28.* Tehát csak a választottak az ő juhái. Sz.
János-is a kimenőkről azt írja, hogy nem voltak közüllünk-válók.
Felelet. Erre két-képpen felelhetünk. 1. Urunk sz. Jánosnál szól azok-
rúl a juhokról, melyeket . . . örök életre-is választott, miképpen má-
sutt olvassuk, hogy a juhok nevén csak a választottakat érti a sz. Írás
(*Mat. 25, 33.*). 2. Ezt az ígéretet csak úgy kel venni, mint sok
egyéb fogadásokat: úgymint, mikor azt mongya az Írás, hogy valaki
az Úr nevét segítségül hívja, üdvözül, *Rom. 10, 13.* . . . értelme ennek

az, hogy ha egyébünne akadék nem támad, ha egyéb szükséges dolgok az imádsághoz járulnak, üdvözül, a ki segítségül hívja az Urat. Azokon pedig, kik kimentek, mert közüllünk-valók nem voltak, Sz. Agoston érti a titkos eretnekeket, kik, mivel szível velünk nem voltak, külső-képpen is elszakadnak tőlünk» stb. B.-nál a cap. VII. 5-ik argumentumában szintén szó van effélékről. «Ecclesia est unum ovile, Joan. 10. at oves non sunt nisi prædestinati, ut Augustinus docet . . . igitur soli prædestinati sunt de Ecclesia. *Respondeo*, nomen ovis in Scripturis interdum significare solos prædestinatos, ut Matth. 25. ubi separantur oves ab hædis, et Joan. 10. . . . Interdum tamen significare omnes in genere tam bonos, quam malos . . . » A következő 6-ik argumentum pedig — többek között — a I. Joan. 2-re is hivatkozik («Ex nobis exierunt, sed non erant ex nobis». — Igitur etiam autequam exirent, non erant ex nobis etc.). Azonban mindez a K. IV. bizonyosságát egyáltalában nem fedí; mi több: P. az «Ex nobis exierunt» magyarázatában éppen nem árul egy gyékényen B.-nál, ki a «kimentekről» azt állítja, hogy «dicuntur . . . non fuisse ex nobis, quia non fuerunt ex nobis secundum prædeterminationem, licet fuerunt secundum sacramentorum communionem». Sőt nem árul vele egy gyékényen a köv. V. bizonyosságban sem, mint a mely a Disputatiókban megint ismeretlen.

Szóval, a K. VIII. k. első részéről el lehet mondani, hogy menetér, folyását tekintve általánosságban együtt tart a *D.* megf. III. k. 1—10. fejezetével; hogy itt-ott esetleg egyet mást aknazhatott B.-ból; de viszont nem lehet tagadni, hogy P. igen sok, B.-nál ismeretlen anyagot, helyenként egész szakaszokat, fejezeteket közöl; hogy a közös argumentumokat és helyeket következetesen új formába önti, és a mit ekkép alkot, valami teljességgel új és különböző attól, a mit Bellarmin munkájában találunk.

Sajnos, efféle összevetések híjában Kovács munkájának éppen gerince nem gyakorol az olvasóra elég meggyőző hatást a eredményei, bár egyenként és együttvéve szépek és helyesek, többet látszanak számítani hitünkre, mint skepsisünkre. A közönség hallja, de nem látja, hogy «Bellarmin iskolának, Pázmány az életnek ír;» hogy az komoly, szürke szaktudós, ez valódi író, a ki művészien tud bánni a tollal, a közös locusokat rendre átgyúrja és újja teremti s e mellett csupa élet és temperamentum . . . Egyszóval: nem látja őket egy perczre sem a maguk valódi mivoltában egymás mellé állítva, hogy a saját eszével tehetne róluk ítéletet.

Egyébiránt a derék kis munka még két dologgal foglalkozik: összeveti a K. I—II. könyvet B. *De ascensione mentis in Ierum per scalas rerum creatarum* című munkájával (72—77. l.), és a IV. könyvet, mely a Liber Concordiæ-ről szól. Bellarminnak ugyane tárgyról írt bírálatával, a *Judicium de Libro, quem Lutherani vocant Concordiæ* cíművel. Új jelenség azonban ezekben sem mutatkozik, az eredmény mindvégig ugyanaz marad: a K. eredeti, önálló alkotás, mely nagyon sok lényeges dologban különbözik B. irataitól, jelesen a *D.* tól, holott egyezésük aránylag nagyon is kevés. «A két műnek már külső tagozódásából, sőt több helyen az anyag különbözőzéséből látható, hogy úgy a Disputák, mint a Kalauz két nagy és önálló építőnek egymástól független és eredeti tervezete szerint alkottatott. A Kalauzban

található idézetek nem hozzák azt közelebb a Disputatiókhoz, hanem inkább távolítják, mert még ezeken is felcsillan Pázmány eredetiségének zománcza és az is észlelhető, hogy más írókat sokkal szívesebben idézett, mint Bellarmint. Egyes részeknek párhuzamos összehasonlítása, valamint a «Liber Concordiæ»-ról írottaknak s a Kalauz első két könyvének egybevetése a feltáruló nagy ellentétek alapján még inkább meggyőz arról, hogy P. sem a Disputatióktól, sem a «Judicium de Libro Concordiæ»-ból, sem Bellarminusnak «De ascensione mentis . . .» cz. munkájából semmit. vagy csak annyit kölcsönzött, a mennyit a polemikus íróknak egymástól kölcsönözniök szabad — sőt kell. (78. l.).

Ez az eredmény, mint saját vizsgálódásaink alapján is állíthatjuk, bátran aláírható. De mikor ekkép a szerző érdemeit elismerjük, egyszersmind lehetetlen arra nem kérnünk, hogy tanulmányát — appendicis instar — megfelelő számú tüzetes összehasonlítással megszerezve bocsássa a könyvpiacra, melynek ez a kis könyv bizonyára derekas termékei közé fog tartozni. A «Kalauz = Bellarmin-utánczat» meséjét pedig töröljük irodalomtörténetünk lapjairól!

(Budapest.)

HORVÁTH CYRILL.

HEBBEL FRIGYES PANTRAGIZMUSA,

mint a romantikus világnézet eredménye.

I.

1. Hebbel Frigyes művészetének megértéséhez akar ez a dolgozat valamivel hozzájárulni, és szellemének a kor szelleméből való genezisére némi világot vetni. Sok ilyen kísérlet történt már, és történik kivált újabban. Az oka ennek részben az, hogy az első pillantásra, melyet tragédiáiba vetünk, szembeszökik, hogy nem egészen «magától értetődők». Már éles definíciókkal, általánosításokkal teli stílusa, melyet Erich Schmidt «szétmorzsolásnak, meztelen problémá-állításnak» nevez, érezteti, hogy több van mögötte, mint pusztán «naiv öröm a valóság utánzásában». A Hebbel-irodalom gazdagságának egy másik oka az a nagy theoretikus aforizma-anyag, mely a philologusokat rendezésre és hasonlításra csábítja. Ez anyag nélkül nem szabad drámáinak magyarázatához fognunk. Hiszen természetes, hogy az építészszel vezetettjük magunkat a házban körül, ha meg akarjuk ismerni. R. M. Meyer Hebbel költészetét «naplóihoz írt kommentároknak¹⁾ nevezi». Nagyon jellemző szó épen azért, mert túlzás.

Hebbel nem annyira életképeket, mint az *élet* képét akarta drámaiban megérzéketeni. Nem egy életet, hanem az életet, sőt az

¹⁾ R. M. Meyer, Geschichte der deutschen Litteratur im XIX. Jahrh. 284. l.

«élet-processust». Akkor csak tudnunk keli, hogy mit is akart tulajdonképpen megrajzolni. Általában nem érthetünk meg senmiféle műalkotást teljesen, ha a mester művészi szándékát ki nem találjuk, vagy meg nem tudjuk valahogyan. Legkevesebbé lehetséges ez Hebbelnél, a kinél az alkotással egyidejű tudatosság oly nagyfokú volt, hogy naplója a művészi teremtes lélektanához a legértékesebb adatok egyike a világirodalomban.

Milyennek látta ő az élet processust, vagyis mi volt az ő életnézlete (nála egyértelmű világnézlettel), ezt kell megtudnunk, ha azt akarjuk, hogy maga az építész vezessen körül az épületben. Hebbel művészetét nem ismerhetjük meg világnézletének ismerete nélkül. És az ő világnézlete egyetlen nagy érzéki világgép volt. Nem rendszeres, dialektikusan felépített filozofia. Az ő sok aforizmája mind ebből a képből ered és szintén ilyen félig érzéki hasonlat és kép, a hol a kép a fogalmat befolyásolja néha. Hebbel ezt jól tudta, és nem tartotta magát filozofusnak. Nem is akarta, hogy annak tekietség. «Ne szögezzetek engem a szavaimhoz, nem vagyok a definíció embere.» De hiába könyörög. A német professzor-pedautéria gyakran nem kegyelmez neki, és sok Hebbel-tanulmánynak zavarossága és eredménytelensége onnan ered, hogy szigorúan tudományos, teljes filozófiai rendszert akarnak kihámozni aforizmaiból. Pl. Arno Scheunert kényszerítve érzi magát, hogy a «naiv költőt» «segéd-konstrukciókkal» segítse ki. És a hol még se jut eredményhez, ott gyakran idézi Heine Mária Magdalénára mondott kritikáját: «nincs ember, a ki ezt megértse.»¹⁾ Hebbel világnézlete egy egyszerű nagy világgép, és még se olyan magától értetődő, hogy mint magában álló, a korszellemtől izoláltat csupán személyiségének eredményeképpen tekinthetnők, mint *Zinkernagel* teszi. (*Die Grundlagen der Hebbelschen Tragödie*. 1904.) Az ő könyve és Arno Scheunerté bizonyos tekintetben típusa Hebbel kétféle felfogásának. Egyik se jut el az alapeszméig, Scheunert, mert rendszert, Zinkernagel, mert személyiséget keres.

Hebbel gondolatainak rokonságát a romantikus filozófiával nem lehet tagadni. Minden magyarázó kezdettől fogva látta ezt. Csakhogy némelyek, mint *W. Waezolt* (*Hebbel und die Philosophie seiner Zeit*. 1903.) és *A. Neumann* (*Aus Hebbels Werdezeit*. 1899.) csak kölcsönzéseket, mások pedig, mint Scheunert és Zinkernagel is, csak analógiákat látnak. Egyik sem látja, hogy Hebbel pantragizmusa bizonyos tekintetben synthetikus tovább fejlődése a romantikus Én-problémának, a melyet az abszolút filozofia tárgyál és a mely tulajdonképpen annak mindig középpontja volt.

Első feladatomul tehát azt tekintem, hogy az individualizmus problémáját a romantika szellemi életében megmutassam. Természetesen romantikusokon nem csupán az ismert jenai és berlini író-csoportot értem. Ez a kezdet volt csupán, az első öntudat. De romantikus az egész század és ma újra a romantika jegyében állunk. (Ezért olyan aktuális Hebbel.) Ez különben nagyon általános vélemény, és hogy Schopenhauert, Wagnert, Nietzschét a három legnagyobb roman-

¹⁾ Der Pantragismus als System der Weltanschauung und Esthetik Fr. Hebbels. 1903.

tikusnak nevezi, az is közhely. Nem teljes esztétikáját akarom adni Hebbelnek, csak világnézetének képét akarom megfesteni és annak geneziséét a romantika világnézetéből. Végül meg fogom próbálni, kimutatni, hogyan felel meg ez a *világnézet* annak az *életnézetnek*, a melyik tragédiáiban tükröződik.

2. A XIX. század kezdeténél, mint symbolikus jegyek a kapu felett, két óriási jelenség áll: a nagy forradalom és Napoleon. A Mind és az Egy. Az egész, a tömeg, és az individuum. Szélső ellentétek, és mégis mily gyors volt az átalakulás, milyen észrevétlen, szinte magától értetődő. Mintegy hosszú regényben jätsszák a XIX. század szellemi áramlatai ezt a rövid drámat ellenkező irányban ismét le.

Az Én uralmával kezdődik. Fichte teremtette meg legitimációjának bizonyítékait és megírta törvénykönyvét a *Wissenschaftslehre*-ben. Hirdeti, hogy az Én szuverén teremtője világának, hogy az Én közép-pont, mindenekfölött való, minden. Magát kiélni az érzés korlátlan szabadságával, ez volt az ideálja a jenaí romantikusoknak. Az erkölcsi-ségben se ismertek el általános érvényű törvényeket. És ebben valóban nem maradtak theoretikusok a jenaíak. A vallási felfogásukban is szintén határozó jelentőségű lett az Én. Schleiermacher, a ki Kanttal és Schillerrel szemben az egyéniség jogát hirdeti az erkölcsi-ségben (Monologe, 1800.), «az érzésvallásnak» is prófétája. Istenről való tudásunk a szív dolga. A szubjektív Én-nek vallása ihletett Istennel-teltség. De mindez már magában foglalja szélső ellentétét is. Hiszen ugyanaz a Schleiermacher Spinozáért lelkesül, a legnagyobb antiindividualistáért, és Kanttal szemben determinista lesz. Ugyancsak ő a vallást «Gefühl schlechthiniger Abhängigkeit» nek definiálja, a végtelen megérzésének az Én-ben, vagyis a végesben. És nem sokára a büszke, szabad érzésvallás a dogmatikus katholicizmusért való türelmetlen fanatizmussá lett. A szuverén egyéniség prédikátorai, a kik ifjúságukban a század előestéjén majd mind a forradalomszabadság fája körül tánczoltak, mint a tübingai diákok, vezeklő megtérők lettek. Mindnyájan forradalmárok és rombolók voltak, és lám az állameszme ép úgy fejlődött, mint a vallásé. A milyen szélső történetellenes volt a forradalom, melynek hódoltak, annyira szélső történeti lett az állam-elméletük. Nem mechanizmus, hanem organizmus lett számukra az állam és Novalis «makroanthroposnak» nevezi. Az egyes az erkölcsi totalitáshoz csak úgy viszonylik, mint egy tag, mint egy érverés az egész rendszerhez. Hogy elnyomódik ebben a felfogásban az Én, pedig Hegel nem volt kevésbé romantikus, mint Fichte.

Az egész vagy az individuum? Ez a központi kérdés. A leg-szélső ellentétek együtt haladnak, sőt összefonódnak a XIX. század minden problémájában. Abban az időben, mikor Hegel látszólag még uralkodik az egész német szellemen, akkor írja *Max Stirner* könyvét *Der Einzige und sein Eigentum* cím alatt (1845), a melyben a leg-szubjektivebb zsarnok-morált hirdeti. A mai szocializmusnak meg-alapítói, a kik Hegeltől indultak ki, Marx, Lassalle, Engel; az állam-szocializmus, a kommunizmus és a falanszter-elmelet, tehát a leg-szélsőbb egyénellenes tendenciák, majdnem egy időben lépnek fel az anarchizmussal. (Csak 1872-ben zárja ki a nemzetközi szocializmus magából mint külön pártot, melyet Bakunin vezetett.)

Az egész vagy az individuum? Mindig ugyanaz a probléma.

Nincs közvetítő és nincs kibékítő. A ki nem kerül el, az egyik vagy másik szélső megoldás karjába esik. Még érzelemből fakadó értékeket is befolyásol ez a két szempont. Az első romantika a geniekultuszt pl. egész a bálványimádásig fokozta. Természetesen az ő filozófiájuknak szellemes megokolásuk volt erre. Az ember t. i. az ő tanításuk szerint a természet öntudata, vagyis az egy Isten öntudata. A művészet viszont öntudata az embernek, a mely a genieben éri el a legmagasabb fokot. Tehát a genie Isten legmagasabb öntudata, magakinyilatkoztatása. A genieimádás természetes eredménye ennek a filozófiának. Azonban a materializmus, mely nyomban követi, megveti ezt az idolatriát. *Meyer* említett könyvében közli Georg Büchnernek egy jellemző nyilatkozatát: «Megsemmisítve éreztem magam a történelem rettenetes fanatizmusától. Szörnyű egyformaságot látok az emberi természetben és az emberi viszonyokban egy elfordíthatatlan hatalmat, mely mindenkié és senkié. Az egyes csak hab a hullámon, a nagyság pusztája véletlen, és a genie uralma báb-játék, nevetséges erőlködés egy vastörvény ellen, melyet beismerni mindenekfölött való, leküzdeni lehetetlen. Eszemben sincs, hogy a történelem dísz-paripái és sarkon állói előtt meghajoljak.» Milyen megtagadása az egyéniségnek a kikerülhetetlen vastörvényvel szemben! De oly nagyon idegen lett volna az individualisztikus első romantikának ez a felfogása? Nincs-e itt is csupán «a föltétlen függés érzése» kimondva? És ebben állt az első romantikusok vallásossága. De a materializmus, melynek főárja 1830–40. közé esik, szintén hozott magával egy sajátságos egyéniség-kultuszt. *L. Feuerbach* minden vallást anthropológiába akar feloldani. Ez is a személyiségnek kultusza volt, csakhogy hiányzott belőle az első romantika mély, szinte vallásos egyéniség-tisztelete.

Itt is, mint mindenütt, a megoldatlan ellenmondás, mely a kor-szellem magvának látszik. «Én» vagy «Nem Én», ez itt a kérdés. A romantika geniális Enjének, szuverén érzése párosul a «föltétlen függőség» vallásos érzésével. Ő teremője saját világának és mégis elismer urat maga fölött. A 40-es évek titánja materialista és atheista, nem ismer el urat maga felett, csak maga *alatt* lévő. Mert ő materialista, megtagadja magát a materiával szemben. Hallottuk Büchnert. Az Én meghajlik az atomok elkerülhetetlen vastörvénye előtt. Az egyes a tömeg előtt. A szocializmus és a milieu-elmélet közeledik.

A mint láttuk, szélső ellentétek fonódtak össze. Szélső ellentétek, és mégis van egy rokonságuk, és abban van talán a megfejtés. Mind a két világnézet *egy darabból* való, mind a kettő az egy elvből való megismerést keresi. Mind a kettő monisztikus jellemű. «Az egység után való vágy az, nem pusztán végtelből végtelbe esés, mely ugyanazokat a szellemeket először a francia forradalomért és később a katolikus egyházért rajongtatta. Mialatt *F. Schlegel* még a világorradalomért lelkesedik, barátja Novalis a világegyházért rajong.»¹⁾ A katolicizmus divatja ellenére a romantika alapvonása egy mélyreható pantheizmus. Tehát monisztikus az ő világnézetük, mint a későbbi materializmusé. Egy, egyetlen volt számukra a világ, az

¹⁾ Kuno Fischer, Geschichte der n. Philosophie. 1895.

universum, és az Én tőle nem különböző. A kérdés a problémának ezen a fokán az volt, hogy minden = Én, vagy Én = minden-e? A mi nem mindegy. T. i. az a kérdés, hogy az egész világ csak az Én-e, az Én nek kisugárzása-e, mint a hogy Fichte tanította, vagy hogy az Én ellenkezőleg nem saját valami, hanem csak a minden, csak egy futó színjáték az ős mindeneyen? Ez a formája az Én problémájának, a hogyan az a pantheizmusból, monizmusból fakad. Természetesen ez nem pusztá fogalomjáték. Annak a kornak élet-felfogása, világnézlete legkisebb részletig ennek a kérdésnek tudatos vagy öntudatlan megfejtésétől függött. És hogy az életfelfogás milyen nagy jelentőségű a költészetben, azt nem kell külön magyarázni. A problémának ezen első fokán csak ez a két szélső megoldás volt lehető. A közvetítő, mélyítve egyesítő megoldása csak a pantragizmus lett, a mint azt látni fogjuk. Kísértsük meg most ennek a problémának a fejlődését a költészetben megrajzolni.

3. Természetesnek találhatnók, hogy egy olyan probléma, mint az Én viszonya az universumhoz, legnagyobb teljességgel tükröződik a költészetben. De egy kultúra költészetében se kereshetjük olyan joggal, mint a németében 1800 óta. Soha és sehol a görögök óta nem volt a filozofia olyan szoros viszonyban a költészettel, mint abban az időben. Fichte véleményét tudjuk: «A művészet a transzcendentális szempontot közönségsé teszi.» Schiller ugyanígy fogja fel a dolgot: «A művészet végső célja az érzékeletti megerzékítése», a mit az érzékek fel nem fognak, azt a fantázia képekben, symbolikus jelentőségű alakokban meg tudja testesíteni. Azok eltakarják és kinyilvánítják egyszerre a titkot. Időrend szerint első sorban a mindenek fölött uralkodó világteremtő Én elve jelentkezik a költészetben, a hogyan Fichte filozófiájában. Mi egyéb az első romantikának *mese és álom-részsége*? Ha a világ az Énemnek teremtménye, álomképe, akkor mi különbség van közöttük és az álomképek, víziók, mesék között? Akkor az egyik ép úgy reális, illetőleg irreális, mint a másik. *Tieck* Lowelljében olvashatók ezek a szép versek:

Csak azért vannak dolgok, mert gondoljuk.
Homályos távolban fekszik a világ,
Sötét árnyába egy sugár esik, a mit magunkkal hoztunk.
Hogy miért nem hull vad romokká szét?
Mi vagyunk a sorsa, a mely fenntartja.
Erkölc csak azért van, mert Én vagyok.
Mit törődöm homályos alakokkal.
Melyeknek fényt Én magam adok.
Belőlem esik a fény a sötét éjszakába.
Erkölc csak azért van, mert én, én gondolom.

Még két jellemző gyümölcse termett ennek az egyéniség-hitnek. Az egyik a romantikus ironia, a másik a kritika. Hogy a «romantikus ironia» álláspontja F. Schlegel és Solger által Fichte tanából fejlődött, az nyilvánvaló. «A mi van, általam van. A mi pedig általam van, azt el is pusztíthatom.» A kritikáról pedig Madame Staël azt mondja, hogy a Schlegel testvérek teremtették meg a modern kritikát. Ő arra a kritikára gondol, a mely nem esztétikai kritériumokat keres Lessing módjára, hanem *jellemez*. Természetesen a szuverén individualizmus költészete csak ezzel a kritikával volt megközelíthető.

Csakhoggy az ellentmondás, a szélső antiindividualizmus, se hiányzik. Ennek a századnak a pantheizmusa kivált a Schelling természet-filozófiájának hatása óta az Én pantheizmusból egy természet-pantheizmussá vedlett át. Ugyanaz a Tieck, a kinek a verseit a Lowellból idéztük, a Phantasusban azt írja:

A mit barlangnak, hegynek véltem,
Erdőnek, rétnek, sziklaalakoknak,
Egyetlen nagy fej volt csupán.
Némán mosolygott, hogy gyermekei mind
Játszva előtte boldogok.
Intett, sejtelmes harsogással
Zúgott az erdő, szent dalokban.
Térdre borultam akkor én előtte,
S félve remegtem s kérdezém:
Mondd, ki az a nagy óriás?
Felelte: Úgy e borzulom fog el,
Hogy láthatod. Az atya ő,
És Pan-nak hívják a mindent éltetőt.

Reszketve borul le Pan, a nagy mindenegy előtt. Az objektív természet realitása és fölénye Schelling és Hegel, de kivált Goethe növekvő befolyása által egyre erősebb lett. Már a régebb és újabb romantikus iskola között való különbségre is jellemző. R. M. Meyer mondja: «Az új romantikánál egy új követelés lépett fel, a valódi látás követelése. A régiek attól féltek volna, hogy elpusztítják vele a hangulat báját. Novalis középkori városa ködben fekszik. Arniméban lakni lehet. Tieck határozatlan hangokkal dalol az erdei magányról, Bettina a fűben hever és leírja a bogarat, a mely átmászik a kezén.» A parányi atomokból álló egész a Minden jelentőségben és értékelésben az egyén fölé emelkedik. Grabbénak realiztikus csatadrámáiban, Büchner 'Dantonjában' a milien elnyomja a hőst. A szocialista, a tömeg-dráma, a mely Hauptmann 'Flórián Geyerjéhez' és a 'Takácsokhoz' vezet, elkezdődik. A kicsi nagy lesz még a stílusban is. Erre a tüneményre vall Jeremias Gotthelf. Gottfried Keller «homérikusan epikus» nagysága, melylyel a legkisebb, legjelentéktelenebb eseményeket elmondani tudják.

Két szélső formáját az Én problémának találjuk hát a költészetben is. Ugyanazt, melyet az állam- és vallás-elméletben, erkölcsben, genie-kultuszban stb. már láttunk. De belső rokonságát is megismerjük ezeknek a szélsőségeknek, annnyival jobban, a mennyivel elvontabb a költészet és a metafizikus forráshoz közelebb áll. Ez a belső rokonság az egység tendenciája. Hogy a romantikus költészet, miként az egész romantika, teljességgel pantheisztikus, az kétségtelen, és nem eléggé hangsúlyozható, mert az a forrása valamennyi problémájának. Miként a szélső fichtei szubjektivitásban, úgy a szélső anti-individualizmusokban világosan látható. Pantheisztikus és monisztikus a romantika és épen azért a végtelenségig van mélyítve a tragikus eszme benne. Az isteni mindenegység gondolata, melyet saját lenyűgben kell átélnünk, ez az ősz és alapproblémája a romantikának. De ha én egy vagyok Istennel, akkor hozzávaló viszonyomnak csak ez a két formája lehetséges: Isten én bennem, vagy én Istenben. Az első az individualisztikus, a második az antiindividualisztikus álláspont.

A költészetben azonban a problémának még egy, a művészet, kivált a tragédia számára talán a legfontosabb fele lép előtérbe. Monizmus, pantheizmus, t. i. egyértelmű determinizmussal. Ha megtagadom saját külön valómat, akkor megtagadom saját külön akaratomat is. Hogy milyen nagy jelentőségű ez a felfogás a tragikai művészet formájára és szellemére, az nyilvánvaló. Az akarat függőségének elvéből folyik, hogy nincsen felelősség.¹⁾ És felmerül az eredendő bűn eszméje. Az a mély hit, hogy az ember saját létezését még mielőtt elkezdte, már meghatározta, hű kifejezését találta a romantikában. A bűn nem véletlen, hanem közvetlenül az emberrel ered. A szorosabb értelemben vett, az első romantika nem teremtett nagy tragédiát. De theoretikusan nagy becsületbe hozta a sors gondolatát, és az *eredendő bűnét*, és elvetette a közvetetlen megtorlás eszméjét. Ez a világnézet nem kicsinyíti le az emberi akarat és cselekvés jelentőségét. Ha én az istenségnek csak egy része vagyok, akkor az én cselekvéseim az istenség cselekvése, és a világakarat nyilatkozik meg személyes akaratomban. Ha szócsöve vagyok csak az istenségnek, semmi se vagyok ugyan, de annál több az, a mi belőlem hallható. A szükségesség megismerése a látszólag szabad cselekvés mögött, a *kell* megismerése az *akarom* mögött, a legmélyebb belátás. Ez volt a romantikus művészet célja. «Az élet az öntudatlan szükségesség, a művészet a tudatos», mondja Richard Wagner.

4. Előttünk áll tehát a romantika oly sokszor emlegetett «Ich-problem»-jének képe. Az Én, vagy a Minden gondolata az a Scylla és Charybdis, mely között e kor szellemeinek el kellett haladniuk. A problémának vagy-vagy formája volt még, és harmóniát nem találtak, bár nem egymástól távollévő párhuzamos áramlatok voltak ezek, hanem összefonódtak ugyanegy jelenségben, ugyanegy egyéniségben. Nyilvánvaló példa rá e kornak minden tekintetben symboluma: *Goethe*. A legöntudatosabban művelt arisztokratikus személyiség, a kit *Börneék* gyűlöttek minden köztől elvonuló egoisztikus magányáért, és a ki a legnagyobb *Spinozista*, az egyént leginkább tagadó világnézet hirdetője. Ő mondja a «Shakespeare und kein Ende» értekezése második részében: «A *kell* teszi nagygyá a tragédiát, az *akará* kicsinynyé és gyöngévé» és azt, hogy «a mi szükséges, az erkölcsös». Ez volt etikájának és egész tragikus elméletének alapja. Ez benne a leggörögőbb, és egyszersmind a legromantikusabb. Ez az a mondat, mely Hebbelnél «zöszterint visszatér és ez fontos kapcsolat közöttük.

A sors ellen, a *kell* ellen küzd az emberi akarat. De már Shakespearenél észreveszi Goethe, «hogy gyakran egy egyszerű akarárs külső oknál fogva kénytelenséggé nő». A *kell* küzd a *kellel*, és az ember összemorzsolódik két sorskerék között. Így lesz a tragédia nagygyá. Csakhoth Shakespeare az által, hogy «azt az akaratot, mely az egyén erőit meghaladja, nem belülről eredeti, hanem külső okkal idézteti elő», közeledik az antik tragédiához.

Milyen lehetne az, ha a sorsot egész bensővé lehetne tenni? Ha mind a két *kell*-et belülről eredetnők? Goethe gondol erre és kívánja.

¹⁾ Ez a felfogás, melyet az indeterministák még ma is hirdetnek, filozofiailag teljesen tarthatatlan. *Szerk.*

«A helyett, hogy a mi romantikánkat mindenekfölött magasztalnók és egyoldalúan követnők, inkább azt kelleue megkísérelnünk, hogy ezt a nagy, kiegyenlíthetetlennek látszó ellenmondást (a kell és az akarom között) egyesítsük magunkban...» Befejezésül ez a megjegyzés áll ottan: «Ezt 1813 nyarán írtam és meg akartam kísérelni annak megmutatását, hogy a különböző költői szellemek ezt az óriási és annyiféle formában megjelenő ellentétet mint próbálták egyesíteni és megoldani»

«Ezt 1813-ban írtam...» 1813-ban született Hebbel, a ki ennek a problémának a megoldására a leggeniálisabb kísérletet tette. Ez volt az az út, melyre a «*Wahlverwandtschaften*» szerzője mutatott.

5. Hogyan tükröződnek ezek a problémák a romantikus filozofusok gondolataiban? Ott tudatos fogalomba szorított, definiált problémává válik, a mi zavaros érzés volt, a minek ellentmondásosságára nem eszméltek.

Az egész romantikus filozofia, kivált az úgynevezett abszolút (Fichte, Schelling, Hegel), Kanttól függ és belőle indul ki. Kunó Fischer¹⁾ mondja: «a Kant utáni filozofia témája a jelenségeknek eredete az érzéki észből egyfelől, és a jelenségeknek okai vagy a magánvaló másfelől. Kantnál az ész (Vernunft) a theoretikus és praktikus ész ellentétére oszlik. Megismerés és tiszta akarat; érzéki világrend és erkölcsi világrend; természet és szabadság; jelenség-világ és intelligibilis világ, ezek az óriási ellentétek, melyeket Kant lát, és egyesíteni meg sem próbált. Ezek azok az ellentétek, melyekről eddig is mindig beszéltünk, nem egyebek, mint az *Én* problémájának két oldala. Hogy kellett már most Kant bölcselétét felfogni: dualisztikusan vagy monisztikusan? A romantikus filozofia monisztikusan fogta fel Kantot. Magát csak Kant folytatásának tekintette, a mennyiben azt a feladatot vállalta, hogy ezeket az ellentéteket, kategóriákat, melyeket Kant egymás mellé állított, egyetlen principiumból származtassa le. Tehát az alapproblémája nekik is az *Én* problémája a pantheisztikus világnézetben. A fejlődés itt is az *Én* uralmával kezdődik Fichténél; és a *Mindenével* végződik Hegel tanában. Közül van Schelling, a kinek gyönyörű költői világképeiben összefonódik és Hebbel pantragizmusához már nagyon hasonló tragikus egyensúlyban lép fel: az *Én* és a *Minden*. Szerinte «Az ember egyéniségénél fogva egy magában való Istentől különvált lény. Épen azért az ő saját akarata nem pusztá eszköze az egyetemes akaratnak, mint a természetben, hanem elszabadulhat tőle, sőt helyébe léphet. De a saját akaratnak ilyen ósakarattól fölé helyezése, a hamis centrum föltevése, ez a gonosz».²⁾ De a saját akarat az viszont, mely által minden élet utolsó éles bizonyosságát éri el, tehát maga az igazi élet. Az egyéniség, az élet maga oka a gonosznak, az ósakarattal való ellentmondásnak. Másfelől Schelling filozófiája szerint élet és egyéniség az ósakarattal intencziója voltak, mely bennük megnyilatkozni akar. Az összeütközés elkerülhetetlen, a dolog lényegében van. Ez pantragikus gondolat.

Sokkal élesebben, kibékíthetlenebbül nyilvánul Pantheosnak

¹⁾ Geschichte der neuern Philosophie. V: 99. l.

²⁾ Fischer, id. m. VI: 645. l.

saját magával való ellenmondása Schopenhauer filozofijában. Ott a magánvaló a vakakarat, a mely az egyénekben objektíválódik. Egy és osztatlan valamennyiben, de míg mindegyik az egész akaratsnak és az egész képzelőnek érzi magát, a többi csak képzele neki. Ez az oka az egoizmusnak, a mi által az akaratsnak saját magával való összeütközése rettenetesen lesz nyilvánvaló. Mert ez az egoizmus lényege szerint nem egyéb, mint az összeütközés mikrokosmos és makrokosmos között.¹⁾ Ez pantragizmus. De nem az a csúcs, melyet Hebbel elér, mert Schopenhauer ugyan belátja az egoizmus *szükségességét*, de még se ismeri el *jogosultságát*, ő menekülést keres belőle, «az akaratsnak teljes tagadásában», a Nirvánában.

6. Arra vállalkoztam, hogy Hebbel pantragikus világnézetét a romantikának Én problémájából vezetem le. Hogy miben állt, s mi volt a formája ennek a problémának, azt láttuk. Két szélső ellentét, mely a monisztikus világnézetből szükségképen következik. Ha egy vagyok az ösmindeneggel, Istennel, akkor ez a két megoldás lehetséges csak: én Istenben, vagy Isten én bennem. Hogy e két felfogásból milyen két szélsőség következik, azt láttuk. Ez a két felfogás nemcsak egymás mellett áll a romantika kultúrájában, hanem időrendben követi is egymást. A tárgyalt időnek első felében körülbelül 50 évig a probléma szubjektív formája uralkodik, a második felében az antiszubjektív. A mint mondtunk, az egyikben az Én, a másikban az universum törpül el. Schelling filozofijában már Hebbel felfogásához hasonlóan a két elv egyensúlyban látszik érvényre jutni. Ez az átmeneti állapot. Csakhogy a két elv nála is dialektikus egymásutánban követi egymást. Hebbelnél azonban egyszerre és egy módon érvényesül. Hebbel világnézlete genialis egyesítése az Én problémája e két formájának, és ezért mondom Hebbel világnézetét a romantikus világnézet végeredményének. Korának szelleme jutott az öntudat e virtuózában a legmagasabb magáraeszmélésre. És ez az, a mi legnagyobb jelentőségét adja. Ő maga jelenti ki, «tagadom azt az általános balhitet, hogy a költő valami egyebet adhat, mint saját magát, saját élet-processusát; nem adhat egyebet, de nem is szorul rá, mert hogy ha igazán él, ha nem bújik el csökönyösen és kicsinyesen saját szegény énjébe, hanem átengedi magán azokat a láthatatlan elemeket, a melyek minden időben háramlanak és új formákat készítenek elő, akkor nyugodtan követheti korának szellemét és bizonyos lehet, hogy saját szükségleteiben a világ szükségleteit, saját képzeletében a jövő képeit mondja ki». (Sämmtliche Werke, 1901—03. XI: 9.) Hebbel nem bújt el csökönyösen és kicsinyesen saját énjébe, és bár egyike volt a legnagyobb magabonczolóknak, át meg át háramlottak rajta kora szellemének «láthatatlan elemei». Kétségtelenül tanult is egyet-mást, kivált Hegeltől. Hiszen hallgatta, sőt tanulmányozni is megkísérelte. És kora szellemében is épen az ő idejében sokkal több hegeli elem volt, sem hogy kikerülhetne volna. Megfelelő helyen majd utalni fogunk rá.

Mennyiben függött világnézlete egyéniségétől és élettapasztalataitól? Alig tudunk emberről, a kinek a szubjektivitása oly fájó

¹⁾ Welt als Wille und Vorstellung. IV. 61. §.

összeütközésbe került volna az objektív világgal, mint az övé. A leg-szenvedélyesebb, hajthatatlan egyéniség, a kiben dæmonikus egoizmus volt; dæmonikus, mert akarata ellen való és meggyőződése ellen mintegy magasabb kényszerűségből. Vad ellenszenv volt benne minden iránt, a mi csak hasonlított is korlátozáshoz. És mégis alig volt valaha ember, a kit a sors oly súlyos béklyókba vert, anyagiakba és lelkiekbe, mint épen őt. Átélté azt az összeütközést, melyet világ-nézlete hirdet. Egyéni törekvései szükségességének és jogosultságának érzése azt mondatia vele: «rázz le magadról mindent, a mi fejlődésedben akadályoz, még hogyha ember is, a ki szeret, mert a mi téged pusztít, az nem segíthet máson.» (Napló, Bamberg, II: 145.) «Mind-den áldozatot meg szabad hoznunk, csak egy egész életét nem, ha annak az életnek van egyéb célja is, mint az, hogy végigéljük. (Levelek, I: 270.) E szerint is cselekedett. Gondoljunk csak Lensing Elisára. Mindamellett nagyon jól látta ő azt a szerencsétlenséget, a mit okozott. Vétkesnek is érezte magát, de nem tudta vadolni. Mert szükségyszerűen cselekedett, és egyebet tennie még nagyobb bűn lett volna. És az ő nemes objektivitása azokban a hatalmakban, melyek őt meg akarták kötni, ugyanazt a szükségességet és jogosultságot látta, mint saját küzdelmeiben. A materiális világ nyomasztó hatalmát azonban már gyermekkorában érezte. Már apja is «a házas-ság rab-zolgája volt, vásbéklyókkal kötve a szükséghez, képtelenül minden ereje ellenére csak egy lépést is haladni.» (Napló, Werner, I: 1323.) Életrajza nem ad több magyarázatot. De nincs is szükségünk rá. Életének említett korszakaiban, kivált Lensing Elisához való viszonyában, ezt az összeütközé-t oly nyilvánvalóan látjuk, mint a romantikának bármely jelenségében, és a nélkül, hogy tovább fog-lalkoznék «egész személyiségével» és életével, melyre egészen meg-bízható adatunk úgy sincsen, áttérék világnézetének megrajzolásához.

Hebbel pantheista, a kinek «minden egyéni csak suhanó szín-játék oszthatatlanul az egyen, örökké egyetlenné». (Napló, Werner, II: 2731.) Azt állítja. «Isten minden azért, mert semmi, semmi hatá-rozott» (ugyanott 2784.). Ő az ösmindenegy, a melybe halálunk után visszasüllyedünk. Ha visszalépünk beléje az ósokba, újra leszünk, a mik egyszer voltunk már, hasonlóan a vízcepphez, a mely magában kerek és mégis a hullámban gurul, magában kereken és teljesen egybe-folyva vele.» (Összes művei VI: 298.) Magunkbuzártaknak, kerekeknek látszunk ugyan, s mégis egyek vagyunk vele annyira, «hogy csak a ki Istent szereti, szereti magát». (Napló, I: 73.)

Ennek az értekezésnek keretében nem idézhetem Hebbel vala-mennyi aforizmáját és mondását. Hogy Hebbel kétségtelenül pantheista volt, arra elég bizonyíték az előbbi néhány idézet. A következőkből különben még nyilvánvalóbb lesz. Hebbel pantheista volt és a világ-teremtő eszméjét a legrikítóbb anthropomorphismusnak tartotta. (Napló, II: 513, 514.) Ezt a mindenegy-istent sokféle névvel nevezi. Isten, Természet, Eszme, Idea, Minden, Universum, Szükségesség, ezek mind ugyanannak nevei és a mindent kormányzó erkölcs-i centrum, melyet a világorganizmusban önfenntartásának szempontjából is fel kell tennünk, szintén ugyanazt jelenti. (Összes művei XI: 40.) Ez a terminologia, kivált ez a két név: erkölcsiség és idea, nyilvánvalóan az abszolút filozófiából (Hegel) származik. Az eszme azonban nem.

Hogyan ered már most az individuum az ősmindenegyből? Mit jelent a megjelenése? Az individualizálás által jut a Minden öntudathoz. A Minden ösztöne, hogy magát érezze, hogy magára eszméljen, az teremti az egyént. «Isten saját magának titok volt; teremtenie kellett, hogy magát megismerje.» (Napló, Werner, I:1674.) Miért ez a széthasogatottság az örök egyben?... Talán azért, mert Isten saját magának érthetetlenül, mint a mi szellemünk, szavakba és formákba kellett, hogy ömöljön, hogy megismerhető legyen ily módon és a sok signaturából a saját magáét összeállíthassa, úgy hogy a világ sötétségei ellenére fáklva volt csak neki, hogy saját bensőjét megvilágítsa.»¹⁾ (Összes művei VI:297—298.) Az En tehát az ősmindenegy öntudata. Az ő öntudatért való szomjúsága teremti az individuumot. Schellingtől Schopenhauerig mindenütt találkozunk ezzel a gondolattal, mely nyilván a romantikus pantheizmus egyik alap gondolata.

Az individuáció által dualizmus keletkezik, «dualizmus, mely keresztül húzódik valamennyi szemléletünkön és gondolatunkon, valónknak minden mozzanatán, és mely végső, legfelső eszménk. Sőt rajta kívül nincs is alapeszménk. *Élet és halál, idő és örökkévalóság* stb., stb. a hogy egyik a másikat határolja, az elgondolható, de az nem, hogy mi van mint közös megoldó, kibékítő e kettéhasadt kettősség mögött.» (Napló, Werner, II:2197.) Az individuáció, vagyis az *élet* hasította ketté, a mi közös volt, mert «a hol minden határ érintkezik, a hol minden ellentmondás találkozik, ott van az a pont, a hol az élet fakad.» (Napló, Werner, III:3732.) De az individuum nem szakadhat el mégsem az Egésztől. Érzi hozzátartozását, akár mennyire vágyik szabadulni. «A természetben egy óriási titokzatos erő van, a mely termékeiben nem foglaltatik benne egészen, hanem azokat nyilván csak kilöki magából... Ez az erő tehát koncentráltva maradt... Az az erő azonban, a mely az emberiségbe van bezárva, egyesekben ösztödi szét, a kik egymás mellett vannak és egymás útjába botolnak; számukra nincsen lehetősége a koncentrációnak, és mégis *koncentrációm örökös vágyódásuk és kétségbeesett segíteni akarással* vallásokat és államokat teremt.» (Napló, Werner, I:1765.) Az emberiséget összefoglaló vallások és államok a koncentráció surrogátumai. Az ősegység érzése az, mely ilyen egyesülésekre készíti, az universumnak érzése magunkban. «Minden emberben van valami, a mi belőle az universumba nyúl vissza.» «Csakhogy ezeknek a kereknek csak a halálban szabad megindulniok, mert ha meg nem tudja állítani, hamar elmorzsolják.» Az élet tehát a résznek elszakadása az egésztől. Egészen el nem szabadulhat, de saját valóságának öntudatára ébred, önállóságra törekszik és szembe fordul az egészszel. «A mit mi életnek nevezünk, az a résznek vakmerő feltámadása az egész ellen.» (Napló, Werner, II:2440.)

Ez a vakmerő feltámadás és a kényszerű, elkerülhetetlen harc a bűn. Abból fakad minden fájdalom és szenvedése az életnek. «Az

¹⁾ Zinkernagel abban a gondolatban: «Istennek teremtenie kellett, hogy magát megismerje», azt látja, hogy H. ismételve világteremtőről beszél. Egy példája annak, hogyan szokták őt szavaihoz szögezni. Csak teljes filozófiai műveletlenség tette lehetővé, hogy egy ilyen költői képet félreértsenek.

individualizálás aktusának büntetése, hogy most gyűlöli és üldözi egymást mindaz, a minek szeretetben kellene egyesülnie.» (Napló, Werner, IV: 6001.) Ez a harc elkerülhetetlen. Gyönyörű képen érzékíti ezt meg Hebbel. Búvárhoz hasonlítja a lelket, a ki a víz fenekén halászik egy feljebbvaló akarataból: fáj neki a lélekzet és az *élete* maga kínozza a mélységben. (Összes művek, VII: 178.) Tehát a bűn az étellel magával, az egyéniség megjelenésével ered az ősmindenegyben. Így értendő, ha Hebbel azt mondja: «a bűn, mint korlát áll Isten és az ember között, de ez a korlát az, mely egyéni létet ad az embernek. Ha az nem volna, Istennel egyesülné.» (Napló, Werner, II: 2179.) De hát micsoda tulajdonképen az individuum, az élet bűne? Hiszen a Mindenegy Istennek intencziója, az universum egoizmusa volt, mely az individuumot teremtette? Felelet rá: «a mértéktelenségben van a bűn. Minden nép hagyományain keresztül húzódik ez, mint sötét vonal, és maga az eredendő bűn nem egyéb, mint keresztényi szempontból módosított következménye. Nem függ az emberi akarat irányítól. Akár a gonosz, akár a jó felé fordulunk, a mértéket áthághatjuk itt is, ott is.» (Összes művek, XI: 29–30.) A külön-szokadt egyéni élet nem tarthat mértéket. Önhatalmúlag táigul és összeütközik így az ideával, és bűnbe esik. De nem véletlen a bűn, hanem szükségképen következik az individuációból. (Összes művek, XI: 4.) A bűn természetes következménye az önfenntartási ösztönnek, «az elsőnek és legjogosultabbnak valamennyi között.» (Napló, Werner, II: 3158.)

A mint látjuk, az individuum nem törpül el az ő felfogásában. Nemcsak természetes és szükséges, mint Schopenhauernál az egoizmus. Ő az első és legjogosultabb ösztönnek tartja. Ez a problémának az új formája. Hebbel állandóan szem előtt tartja, hogy az egyéni törekvés az universumnak magának intencziója, «az isteni csak azért támadt fel Isten ellen, mert magához hasonló». (Napló, Bamberg. I: 173.) Isten maga az oka: «Die Welt ist Gottes Sündenfall.» (Napló, Werner, II: 3028.) Tehát az individuumnak nincs oka, hogy magát megtagadja. Nem kell a Nirvana! «A legnagyobb bolondság meghajolva lépni be az életbe; az élet a küzdelemnek van szentelve, egyenesedjünk csak ki magasan, sokáig, a míg beleütközünk.» (Napló, Werner, I: 1830.) «Nem bűn, hanem feltétele az életnek, hogy az ember használja az erőit. Erő az erő ellen, a kiegyezés Istenben van». (Levelek, I: 79–80.) Az universum egoizmusából fakadt az én egoizmusom. Isten erői azok, melyek bennem küzdenek, és ha ellene fordulok, saját maga ellen fordul ő, mert nincsen szabadság! «Az embernek úgynevezett szabadsága csak annyi, hogy az általános törvényektől való függőségét nem ismeri.» (Napló, Werner, III: 4969.) Az embernek önfenntartási ösztöne oly kevésbé szabad, mint a fa növése, és ha az oly magasra nő, hogy áttör kupolákat, kié a bűn? Az individuáció ilyen természetből való determinált kinövés. «Az élet örök keletkezés, a ki *meglettnék* tartja magát, az halott.» (Napló, Werner, II: 2005.) Ezért jogosult az egyes akarat, mert tulajdonképen magasabb akarat és determinált. Ez az a fa, a mely nő. És hogyha növés közben kupolák törnek szét, és összekötő szálak szakadnak szét, még ha velük az élet szálai is, ez mind szükséges, természetes keletkezés. Ez nagy és mély gondolat, a jövő tragédiának hirdetése. Az evolúció tragédiájának nevezném. Majd eljő

akkor, hogyha «érzékünk lesz és alakító kezünk azon szeilemi csata számára, melyet ükapáink és unokáink saját kebelünkben találkozáván, egymással vívnak». (Napló, Werner, II: 3231.) Nincsen felelősség. Ha a bűn kényszerű, akkor nem *bűn*. Ezt megmutatni volt a költő egyik tendenciája. Bamberg írja neki: «Azt hiszem, hogy minél tovább fog ön költeni, annál inkább fogja a bűnben az ártatlanságot megmutatni.» (Levelek, I: 327.) «Nem büntetünk meg senkit azért, mert csunya, miért büntetjük meg azért, mert nem jó?» (Napló, Werner, III: 3483.)

Az univsum és az individuum egoizmusa áll egymással szemben. Ez a küzdelem az individuum elpusztításával végződik, mert az egyéni törekvés csak addig érvényesül, «a míg az egyénben az egésztől bitorolt erő még hat». (Napló, Werner, II: 2262.) De nem sokáig futja ebből az erőből. Az univsum egoizmusa, önfenntartása pusztítja el a mértékeltén individuumot. Az egyén megsemmisülését «Selbstkorrektur» nevezi, még pedig a pantheizmust tekintve: immanens magakorr-ktura. Az Idea nem büntet és nem bosszul, csak korigálja magát. Megzavart egységét visszaállítja. Így értendő, ha Hebbel azt mondja: «Die sittliche Ideen sind eine Art Diätetik des Unversums.» (Napló, Bamberg, II: 61.) «Az erkölcsiség a világtörvény, és ez határvetésben nyilatkozik az egész és az egyes jelenség között.» (Napló, Werner, III: 3833.) És «csak egy szükségesség van, az, hogy a világ megmaradjon; hogy az egyénnek mi sorsa van benne, az közömbös.» (Napló, Werner, II: 2881.) Csak a teljes megsemmisülés, a halál, állítja vissza ismét az egységet és harmóniát... Az öngyilkosságnak megengedett módja, ha az ember az erkölcsi idea megsértése miatt saját magán halálos ítéletet hajt végre. (Napló, Bamberg, II: 3.) Csak a halál állítja vissza teljesen az örök egységet, úgy hogy ha az emberek bepillanthatnának az univsumhoz való viszonyuk lényegébe, oly borzalmasan éreznék a különszakadtságukat, hogy a halál csak megszabadítaná tőle. És ezért van, «hogy az ember, ha individuális viszonyát az univsumhoz teljes szükségességében meglátta, akkor befejezte fejlődését és tulajdonképen már meg is szűnt egyén lenni. És ez az erő és tehetség, mely némelyiket képesíti, hogy átdolgozza magát ezen szükségesség megismeréséig, az épen az univerzális az egyénben. És minden jogosulatlan egoizmust kitöröl belőle, megszabadítja a szellemet a haláltól, a mennyiben azt lényegileg anticipálja». (Levelek, utógyűjtés, 254—255.) A milyen tényszerű az individuum küzdelve olyan igazságos és kényszerű megsemmisítése is. Kényszerűség kényszerűség ellen, sors sors ellen. Erkölcsiség («Sittlichkeit», a mir nem közmorált, hanem metafizikus fogalmat kell értenünk) és szükségesség egyugyanaz, írja Mária Magdalena előszavában.

Ez a betetőzése az óriás pantragikus világnak.

Most még a hegeli gondolatoknak egy hatására utalhatunk: a faj gondolatára. Ez szerinte az isteninek a közvetlen megjelenése. (Az egyén csak másodlagos.) Már említettem Hebbel gondolatát az emberek koncentráció-vágyáról, mely vallásokat és államokat teremt. Ez kifejezése ugyanannak az univerzális akaratnak, melynek ideális megjelenése a faj. «Az emberi institúciók az általános embert, az ember maga az individuáció akarja, innen a szakadás.» (Napló, Werner, III: 4184.) Ehhez hasonló gondolatokban könnyen felismerhetjük Hegel szellemét, de azért a költő alapgondolata végeredményben mégis vál-

tozatlan marad. Az ő világképe: az Én-nek és az egésznek, mint egyenlő jogú, egyforrásból fakadt feleknek összeütközése. A Pantheos, mely saját maga ellen fordul. Ez a pantragizmus.

Eleinte megborzadt ettől a perspektívától és nem tudott bele-nyugodni. Később azonban öregedvén, egy nagy magasztos rezignációig küzdötte át magát. Megszokja, hogy goethei áhitattal adja át magát a Mindennek, hogy a «világ karjaiban» megnyugodjék. És megérzi, «hogy ha az ember úgy igazán belevész a világegyetem végtelenségébe, nemcsak ő maga lesz kicsinyinyé, hanem a fájdalma is». (Napló, Werner, II: 2942.) Emil Kuh megjegyzi,¹⁾ hogy Hebbel, a mikor Schopenhauer művével élete végén megismerkedett, észrevette világuészletüknek rokonságát, csak hogy Schopenhauer pesszimisztikus következtetései nem tetszettek neki. «Rezignáció által ejjutottam a békéig és megtanultam, hogy siromat úgy tekintsem, mint pihenő-ágyamat.» (Levelek, II: 182.) A művész volt az benne, a mely nem engedte, hogy pesszimizmusba süljedjen. Maga mondja gyakran, hogy a művészet segítette harmonikus rezignációhoz. Ezt az élet-processust, az individuum sorsát a Mindenhez való viszonyában, objektíválta drámáiban.

7. Hogy Hebbel, művészetének segítségével, ezt a metafizikus képet objektíválni tudta, azért volt lehetséges, mert művészte szoros kapcsolatban volt vele. Az ő művészetének, mint az egész romantikus művészetnek, végeztélje volt a «transzcendens szempontot közönségessé tenni... Minden művészetnek feladata az élet megrajzolása, vagyis a végtelen megérzékítése az egyes jelenségben.» (Napló, Bamberg, I: 126.) Mindazáltal Hebbelnek nem volt szándéka, mint a hogy azt Arno Scheunert gondolja, «érzékeletti eseményt reális cselekvésben megérzékíteni», mert «bár csak bolondok akarják a drámából a metafizikát száműzni, de nagy különbség az, hogy a metafizika az életből, vagy fordítva, az élet a metafizikából fakad-e». (Napló, Werner, II: 2605.) Mert a drámai művészetnek soha sincs az idea *spekulatív* oldalával dolga, hanem mindig azzal, mely az *életben* közvetlenül — még ha ellentmondás alakjában is — nyilvánul. Az emberi természetet és emberi sorsot kell felkutatnia és megrajzolnia úgy, a mint egymástól függenek. (Összes művek, XI: 34.) Ez az élet pedig ott, a hol problémává csúcsosodik ki, transzcendensen jelentős. A ki megelégszik azzal, hogy történeti vagy másminő anekdotákat hoz színpadra, vagy hogy sokat mondjunk, egy jellemet pszichológiai elemeire bonczol fel, az nem sokkal áll magasabban, mint a marionett-játszó.» (Összes művek, XI: 45.) «Csak a hol probléma van, ott van mit keresnie a művészeteknek.» Mindazáltal természetesen a dráma tárgya: az egyszerű emberélet, akármilyen nagy perspektívákat is kell nyitnia, mert a miut a *Művészet határa* című epigrammájában megmondja: bár a művész nem tud eget és földet keretébe szorítani, de igen a törvényt, mely fenntartja és mozgatja őket.

Mi módon tükröződjék ez a világtörvény a tragédiában? Ha sikerül világos képet festenem arról, milyennek látta ő ezt a világtörvényt, akkor könnyű lesz tragikum-elméletében ennek tükröződését

¹⁾ Hebbel Frigyes életrajza. II: 422. l.

kimutatni, mivel sikerült, úgy hiszem, világnézetét tragikus theoriájától különválasztani (a mit Scheunert és Zinkernagel szintén megkísérlettek, de kevés sikerrel). Ez utóbbit néhány egyszerű vonással megrajzolhatom, mivel a metafizikus háttérrel tisztában vagyunk. Sikerni fog talán Hebbelnek tragikus theoriáját, mely homályosságáról és bonyolódottságáról hirhadt, néhány egyszerű szóval megvilágítani.

Tőle magától hallottuk, hogy drámája világnézetéből fakad és az élet processus (Lebensprocess an sich) megérzéskítése akar lenni, mert szerinte az *En* problémája: az individuum különszakadása az egészből, a vele való kényszerű összeütközés és elbukása, kész transzcendens tragédiának nevezhető. Csakhogy ez a kép talán csak azért olyan tragédiaszerű, mert a művész előtt az élet közvetlen szemléletében tárult fel, melyet a tragikus költő szemével nézett. Ezt az *En*-problémát kell a drámának megérzéskítenie. Csakhogy az a különszakadtságot közvetlenül adott ténynek veszi. Az indító bűn nem az *egyenben* van, hanem a *centrumban*, valamennyi közös forrásában.¹⁾

(Vége köv.)

(Budapest.)

BAUER HERBERT.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Koltai Virgil Válogatott munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Lakatos József*. Budapest, Márkus Samu könyvnyomdája, 1908. N. 8 r. 202 l.

Koltai Virgilnek, a nemrég elhunyt irodalomtörténetíróknak, munkáiból egy kis gyűjteményt állított össze az elhunyt jó barátja, Lakatos József. E rövid jelentés megmagyarázza, miért nem *bíráljuk*, hanem csak *ismertetjük* e kötetet. Annál inkább tartózkodunk a bírálattól, mert a kötet nagyobb része kívül esik a philologia körén: gyakorlati célú, főként nemzetgazdasági fejtegetések, pædagogiai cikkek, alkalmi beszédek, csevegések, vagy épen elbeszélések és költemények. A gyűjtemény szerkesztője előtt, úgy látszik, a francziák példája lebegett, a kik szeretik jeleseik emlékét úgy megörökíteni, hogy a legkülönfélébb műveik közül adnak kikapott szemelvényeket, esetleg olyan részleteket is, melyeknek az összefüggésükből kitépve nincsen sok értelmük. A francziák eljárása érthető, náluk a stílus elsőrangú s fontosságú s a szemelvények mint stílusmutatványok jelentősek. Nálunk azonban, különösen a nem művészi stílusú íróknál, helyesebb nem

¹⁾ Scheunert könyvében (101. l.) ezt a gondolatot következőképen magyarázza: «Hebbel tragédiája az emberiség sokaságában az eszme egységét látta és az egyesnek az emberiség ellen való vétke az ideával való összeütközését és belepusztulását jelentette.» Fentiek után, azt hiszem, fölösleges ezt a félreértést külön megczáfolnom.

törekedni a túlságos változatosságra, s alkalmasabb a formai szempont helyett a tartalmat tenni döntővé.

Így történt, hogy az irodalomtörténetíró Koltai *Válogatott munkáiban* éppen irodalomtörténeti értekezés van legkevesebb, mindössze három, *Ányos Pál élete és költészete*, *Petőfi és a nők* s *Fáy András* című munkájának VI. fejezete. *Arany János élete és költészete* című művéből, mely Koltainak legjobb alkotása, nincs egy sor sem közölve, s a Fáy-mutatvány sem a legszerencsésebben van választva, mert az írónak nem irodalmi, hanem közéleti szereplését tárgyalja.

A bevezető rövid élet- és jellemrajz, a mint a hely és az alkalom követelte, inkább *éloge*, mint tanulmány akar lenni, de ízléses és mértéket tartó. Valamint a bevezetés, úgy az egész kötet, melyet Koltai Virgil arcképe díszít, kedves emléke lesz azoknak, a kik Koltait tisztelték és szerették. Egyebet, azt hiszszük, nem is czéloz.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Irsai Á. Ernő: Heine két verseskönyve. Budapest, 1908. 8-r. 61 l.

Érdeklődéssel vettük kezünkbe ezt a kis füzetet, melynek szerzője nem kevesebbet ígér, mint hogy «mélyebben bepillantani kíván a költő lelkébe és megkeresni azt a titkos forrást, a honnan ennek a rejtélyes, (?) zseniális embernek a legkülömbözőbb költeményei fakadtak». De kétségkívül még nagyon fiatal embernek kell lennie, a ki egy 61 lapos kis elmefuttatással arra a merész feladatra vállalkozik, hogy Heinét megértse és velünk is megérttesse, még pedig — a mint az előszóban jelzi — egészen a maga csapásán és ideális objektivitással. Heinét «megérteni» nem olyan könnyű dolog, s habár éppen nem «rejtélyes» jelenség, a mint Irsai állítja, mégis teljes tárgyalgossággal barátainak és ellenségeinek ítéletétől mentesen őt élénk állítani olyan feladat, mely nemcsak buzgalmat és önbizalmat követel — szerző bőven rendelkezik vele — hanem esztétikai készséget, irodalmi és kortörténeti ismereteket és sok-sok tapasztalást kíván, a miknek hiányát a fiatal szerző lépten-nyomon clárulja. Egy kissé erős hasonlattal azt mondanám, hogy munkáját ugyanaz a diszharmonia jellemzi, a melylyel Heine egyénisége műveiben tukrózódik; mert hogy lelkesül költőjéért, azt értjük, de őt az objektivitás látszatáért, a legfeketébb színben feltüntetni ép oly naiv dolog, mint Heinét minden szép és nemesért rajongó görög léleknek állítani.

Különösen szembeötlik az értekezésben az önállóság teljes hiánya. A szerző egészen rabja forrásainak. Igaz, hogy ezek megválasztásában nem nagyon pedáns, mert például Bölsche művét sem ismeri, pedig abból sokat tanulhatott volna. Hanem a miket fölhasznál, azokhoz nagyon is ragaszkodik. Különösen elárulja, hogy Heinrichnek a tanítványa. Minden jelentősebb állítása úgyszólván egy-egy idézet tudós professzorának előadásából. Nem rónók föl ezt hibául, ha, mint doktori disszertáció, csupán tanulmányairól kívánna beszá-

molni, de ő merészebb földatra vállalkozott s így kénytelenek vagyunk rámutatni fogyatkozásaira.

Az értekezés egyébként két részből áll: az első 22 lapon Heine utolsó éveinek nagyjában csak külsőleges történetét mondja el, a *Romanzero* és *Letzte Gedichte* keletkezésével; a második s nagyobb rész a szerző állítása szerint e két gyűjtemény részletes tárgyalása, valójában pedig nem egyéb a száraz tartalmi kivonatok hosszú és unalmas sorozatánál, nem ritkán csak pusztá czínfelsorolás, alig néhány jelentősebb magyarázattal. Kritikai, esztétikai fejtegetésről szó sincs, és az egyes költemények kapcsolatát a költő lelki világával is csak futólagosan érinti. Még legjobb a *Heber melódiákról* szóló fejezet s a *Lázár-dalok* egy-egy hangulatos jellemzése. Előadásmódja elég folyékony s gyakran meglepő stílbeli készséget árul el, de néha itt is elveszti maga alatt a talajt: egyszer affektálttá lesz, máskor meg értelmetlenségekbe téved. Ime egy példa: „... az egész költeményen a frivolitás *hangja* vonul végig, *mely* jóízűt gyönyörködik a tolvaj ügyességében”. Az ellentmondások, magyartalanságok, semmitmondó frázisokról nem szólunk. De annál nagyobb hibának rójuk fel, hogy helytelen adatokat közöl. Heine nem 1830, hanem 1831-ben ment Párizsba és Mirat Eugénia (nem Crescentia!) nem 1835-ben, hanem 1841 aug. 31-én lett törvényes felesége.

(Budapest.)

MIKLÓS FERENCZ.

Gárdonyi Zseni: A magyar szentimentális regény főbb képviselői. Budapest, 1907. 47 l.

Egy doktori értekezés, a mely még az átlagos mértéket sem üti meg. Címe szerint a magyar szentimentális regény főbb képviselőit akarja tárgyalni. Kik ezek? A dolgozat szerint *Szegwart*, *Bácsmegyei*, *Fanny* és *Karthausi*. A mint látjuk, a szerző nem törekszik teljességre. Mindenesetre bele kellett volna vennie Kisfaludy Sándor levél-regényét, Kazinczynak Sterne után készült *Eliza és Yorick levelei* cz. művét, a mely nem egy helyen mutat szent. vonásokat és levél alakja miatt már természeténél fogva is ide tartozik. Legalább meg kellett volna említene a *Bácsmegyei* tárgyalásánál *Adolf leveleinek* Csóka Józseftől való kézirat fordítását, s befejezésül Foscolo *Jacopo Ortis*ának fordítását Császár Ferencztől (1851). A dolgozat tehát anyag tekintetében nem adja azt, a mit tőle el lehetne várni. Azonkívül tele van tárgyi hibákkal, másrészt pedig csak általánosságokban mozog, semmi újat nem mond.

Az anyagot hat fejezetre osztja. Az első Irodalmi élet főcím-mel és klasszicizmus, szentimentalizmus, romantizmus alcímekkel tűnik elénk. Hogy mi köze van a klasszicizmusnak és romantizmusnak a dolgozat tárgyaihoz, igazán nem tudom megérteni. Valósággal ez a három irány egymással szerves összefüggésben van, a mennyiben egyik a másikból származik, de ez a dolgozat nem akar genetikai szellemi fejlődést bemutatni, és épen ezért ennek a kettőnek itten semmi helye nincs. Nem is egyéb az egész fejezet, mint kapcsolat nélküli idézetek és helytelen meghatározások gyűjteménye.

A következő főcím a szentimentalizmus nálunk. A nélkül, hogy szólna a szentimentalizmusnak Magyarországon való elterjedéséről,

egyenesen áttér *Szigewartra*. Három oldalon először Kazinczy, majd Barczafalvi Szabó Dávid fordítását tárgyalja röviden, az utóbbinál nem ismeri Lázár Béla cikkét. *Bácsmegyeit* Heinrich Gusztáv kutatásai alapján jellemzi. A dolgozat leghosszabb fejezete Kármán *Fanny hagyományairól* szól. Újat nem mond, csak Szabó Ferencz véleményét száfolgattja, a mely *Fannyt Werther* egyszerű kivonatának akarta feltüntetni. De nem nagy sikerrel. A Rousseau kapcsolatról viszont semmit sem tud. — A *Karthusi* rövid négy lapos tárgyalásából kettő idézet, a francia szent. regényeknek hatása pedig meg sincs említve, a mi pedig elkerülhetetlen lett volna, mert ez a regény ugyancsak nem jött létre *Werther* hatása alatt. — A Befejezésben a szentimentalizmus általános vonásait akarja adni, de csak egynehányra terjeszkedik ki egészen röviden. Nagy hibája, hogy a francia hatásokat tárgyaló tudományos irodalmat egyáltalában nem ismeri.

Tartalmának silányságát még fokozzák tárgyi hibái. A sok közül nem a legutolsó az, hogy «az új klasszicizmus korában az emberek nem Homéroszért, hanem *Ossziánért* rajongtak» (3 l.). Mennyire tájékozatlan tudományos kérdésekben, azt igazolják az effele állítások: «A szent. nem hatotta át a magyar társadalom minden osztályát, mert a szerelmet, a házaseletet a magyar mindig komolyan vette. Ebben nem ismert tréfát. (Ehhez a megokoláshoz is ferhetne néhány szó!) *Mutatja ezt Gertrud és Zách Klara esete*, hol történetünk *leg-erkölcstelenebb* korszakaiban is az asszonyi becsület mindig a legszen-tebb dolgokhoz tartozott» (7 l.). — «Hogy Kazinczy átdolgozása jóval értékesebb az eredetinel, annak elsősorban az az oka, hogy magyar viszonyok közé ültette át a regényt, a szereplőknek jóhangzású magyar neveket adott» (13 l.), stb.

Egyedüli érdeme a gondatlan, felületes, az irodalomban tájékozatlan értekezésnek előadása volna, ha abban is több eredeti részt találhatnánk, de így a lapokra terjedő idézetek ezt a jó oldalát is lerontják, mert annyit idézve maga nagyon keveset mond. (S az idézeteket is csak így általánosságban jelzi: Beöthy, Fanny védelme. Nemzeti Hírlap!)

(Budapest.)

WÉBER ARTÚR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. Partsch: Das Alter der Inselnatur von Leukas. (Petermanns Mitteilungen 53. köt. XII. füzet 269—278. l. különnyomata). 1907.

Dörpfeld Leukas-elméletének ellenségei mindeddig döntő bizonyítékkal emlegették Dörpfeld ellen azt az ókori tudósításokon (Polybios, Strabon, Plinius) alapuló «tényt», hogy Leukas régente *jélsziget* volt, mely csak a korinthusiak által a Kr. e. VI-ik században végzett átvágás következtében lett szigetté; ennél fogva szerintük Leukas egyáltalában nem válik be Homeros Ithakájának s arra sem tarthat számot, hogy a Homerostól emlegetett négy ión sziget egyike legyen.

Ezen az alapon támadta meg Dörpfeld teoriáját különösen *G. Lang* (Untersuchungen zur Geographie der Odyssee, Karlsruhe 1905.) s hogyssem Leukas sziget-voltát elfogadja, készebb volt szükségből azt a hypothesist felállítani, melyet nálunk *Cserép József Homeros Ithakája* cz. akadémiái fölolvasásában¹⁾ elfogadott — hogy a home-rosi Dulichion-sziget eltűnt olyan formán, hogy «az Acheloos iszaplerakódásai révén egybenőtt az aitoliai szárazfölddel».

Azok, a kik Leukas eredeti félsziget voltát bizonyígtatták s ezzel, ha nem a talajt, legalább a tengert ki akarták rántani Dörpfeld lába alól, nagy örömmel, diadallal hivatkoztak *Partschra*, mint országvilág által elismert geographus-szaktekintélyre, ki Leukasról írt monografiájában Leukas eredeti félsziget-volta mellett foglalt állást. Ennek az örömnök és diadalnak most egyszerre vége lesz. Jelen dolgozatában ugyanis *Partsch* régi álláspontját elhagyva, a nemrég elhalt *Walter von Marées* által (Karten von Leukas, Berlin 1907.) kimutatott eredményeket elfogadva, a leghatározottabban csatlakozik az olasz geologushoz, *de Stejanihoz*, ki már 1896-ban kimondotta, hogy *Leukasnak sziget-volta természetes és úgyszólván veleszületett sajátság*. Hasonlókép magáévá teszi a *Marées* kapitány által kimutatott eredményt, mely szerint a Drepano-öböl bejáratánál a korinthesiaktól épített nagyszerű molo építmény teljesen kizárja *délen* a szárazfölddel való összeköttetést, az a földnyelv pedig, mely *Alexandros* félszigeténél *Palæochaliával* szemben látható, teljesen újabb képződmény.

Partsch nem foglalkozik *Odysseus* hazájának kérdésével, nem elegyedik bele a Leukas és az Ithaka mellett síkra szálltak harczába, mert mint geographus, pártatlan akar maradni s a gyanúját is el akarja kerülni annak, mintha valamelyik táborral konspirálna. Sine ira et studio, tisztán a geographiai tudomány álláspontján konstatálja, hogy az antik Leukas város és a szárazföld között soha sem volt összeköttetés, s minden tudósítás, a mely e tengerszoroson keresztül való hajózás akadályairól s az út nyitására való törekvésekről szól, a laguna északi részén levő tűrzásra (*Nehrung*) vonatkozik, mely nem laza fővényhalmaz, hanem elég szilárd magvú, pados, azaz rétegzett törnelékkőzet («ein bankiges Trümmergestein»). *Partsch* egyúttal megmagyarázza s részben megigazítja a régieknek Leukas félsziget-voltáról való hiedelmét. Ezeket a fejtegetéseket itt nem akarjuk részletezni: az érdeklődőt *Partsch* cikkére kell utalnunk. A fő dologra akartunk rámutatni, *Partsch*nak e nevezetes palinodiájára, mely szerint Leukas

¹⁾ Megjelent a budapesti gyakorló főgimn. 1907–8. Értesítőjének 4–51. lapjain.

sohasem volt nagyobb mértékben felsziget vagy kisebb mértékben sziget, mint jelenleg. Ha aztán Partsch, talán pártatlansága bizonyosságául, azt a concessiót teszi, hogy Leukast sziget létre is nevezhették *ἀπὸ τῆς ἡπειρώδος*-nak, mert a nyílt tengeren fekvő szigetekkel szemben Leukas mindig a szárazföld egy részének mutatkozott, ennek már nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget s ebben a véleményemben *Cholnoky Jenő* is megerősített. A Homeros-korabeli emberek már nagyon biztosak voltak a sziget és a szárazföld megkülönböztetésében, s Partsch megjegyzése nem állja útját annak, hogy fejtegetéseiben Dörpfeld tanításának nagy megerősítését ne lássuk. Ő maga nem törődik vele, tetszik-e az ő felfogása egyik vagy másik hadakozó félnek vagy nem. Azonban bizonyos, hogy Dörpfeld híveinek tetszeni fog; hiszen épen az a kérdés ez, melynek eldöntése Dörpfeld elméletének az igazolására nézve fő fontosságú. Ha Leukas mindig sziget volt, akkor egyike a Homerostól említett négy ión szigetnek s akkor nem szükséges Dulichiont sem elsüllyesztenünk, sem a szárazfölddel összeötltetnünk, bátran azonosíthatjuk Kefaloniával, Samét a mai Ithakával, Zakynthost a mai Zantéval s Leukast Homeros Ithakájával, ha Homeros helyrajzi adataiban bízunk. Most már csak ettől függ minden. Vagy azt kell mondanunk, hogy Homeros helyrajzi adatai megbízhatatlanok s Ithakára és fekvésére nézve a valósággal teljesen ellenkezők, vagy el kell fogadnunk hűségüket s akkor *csak is Leukas válik be Homeros Ithakájának*. Ahhoz, hogy a mai Ithakán mindent megtaláljunk, a mit Homeros adatai szerint meg kell találnunk, sok jóakarat és még több képzelődés szükséges.

(Kolozsvár.)

CSENGERI JÁNOS.

Daniel Baud-Bovy et Fréd. Boissonas: En Grèce par monts et par vaux. Avec des notices archéologiques par *Georges Nicole* et une préface par *Th. Homolle*. Livraison spécimen. (Folio alakú 24 l., 6 folio-táblával és 10 szöveggéppel.) Genève, Fréd. Boissonas et Cie, 1908.

Míg a görögországi útleírásoknak ma már igen nagy a száma, az antik művészet emlékeinek irodalma pedig egy kis könyvtárt tölt meg, addig Hellas emlékhelyeiről, főleg pedig tájairól megfelelő képekkel nem igen rendelkezünk. Az athéni Rhomaïdész-czég fényképei túlnyomó részben Athén régi emlékeit és múzeumainak kincseit, azonkívül Delphit és Olympiát szemléltetik, Görögországnak egyéb vidékeiről csak néhány, legnagyobbbrészt nem valami szerencsés módon megválogatott képet nyújtanak, művészi szempontból pedig — csekély kivétellel — nem elégitenek ki. Szébbek a Neue photographische Gesellschaftnak (Berlin), sajnos, csak Athénre vonatkozó főlvételei,

valamint az Alois Beer-czég (Klagenfurt) fényképei. Az athéni német archæologiai intézet több ezer fölvételből álló gyűjteménye rendkívül gazdag választékot nyújt ugyan egész Görögország tájairól és emlékeiről, de ezek az éles és jó (bár kis méretű) fotografiák úgyszólván hozzáférhetetlenek, mert katalogus hiányában csak Athénben, az ott levő minták után rendelhetők meg.

Innét van, hogy Görögország a híres helyek kivételével jóformán ismeretlen, holott tájai a világ legszebb vidékeivel versenyezhetnek. Valóban csodálatos, hogy a festők még nem fedezték föl szépségeit, melyek Italiáénál is jobban megérdemlik, hogy művész-kéz megörökítse.

Most végre megkapjuk azt, a mit olyan régen vártunk. *Boissonas* genévei híres fényképész remek fölvételek után készített heliogravureokban mutatja be Hellas vidékeit, emlékeit és népét. A képekhez *Baud-Bovy* műtörténész, a genévei szépművészeti múzeum őre, írt kíséző szöveget. A munka a hozzánk beküldött mutatóvány-füzet után ítéelve, méltó a tárgyhoz; nem tudjuk, mit dicsérjünk rajta inkább: a fénykép-fölvételek művésziességét avagy fénynyomatú reprodukciójukat, a minél szebbet a modern sokszorosító technika nem igen nyújtott. Némely képnél alig hiszi az ember, hogy fotográfia után készült, inkább valamely kiváló tájképfestő eredetijét sejtí mögötte; a Palaiokastrizza (Korfu) címűről jól mondja Hiller von Gaertringen (BphW. 1908:1287), hogy az egy Boecklinnek is becsületére válnék. Kítűnő hatásokat ért el Boissonas a Téléphot-Vega-féle távfényképező-készülék alkalmazásával, a mely lehetővé tette számára, hogy egyes helyeket alkalmasabb, bár távol fekvő álláspontokról vegyen le (pl. az Akropolist a Lykabettosról, a Parthenont a Museion-dombról), a mi által egyrészt meglepően szép látképeket nyújthatott, másrészt túlságos magasságban levő épületszerveket és azoknak szobrászati díszét minden finomsággal együtt szemünk elé varázsolja (a Parthenon gerendázata, az Erechtheion oszlopfejei). Az Olympieion számos fölvétele közül egyetlenegy sem érezteti oly híven oszlopainak impozáns méreteit, mint az itt nyújtott kép, a Nike-pyrgosról való elragadó tájkép most került először méltó háttérként a bájos kis templom mellé; az olympiai «Hera-templom» és a «tombeau de Leonidas» című képek visszavarázsolják az Altis egész melancholiáját és a görög olajfaerdő sajátos hangulatát. Kítűnően sikerült reprodukciókban látjuk a mai görögség típusait: a korfúi *πῆρῃ αὐτοκρατείας Ἑλισάβετ* mellett vizet merítő asszonyok és az «Andritzena» című képen ábrázolt görög férfi és nő, mint genre- és kosztüm-képek egyaránt kiválóak.

A teljes munka 240 folio-lap szöveget, 36 nagy (40×51 cm.) és 150 kisebb (40×25 cm.) fénynyomatú képet foglal magában. Ára

500 frank. Az antik- emlékekhez egy jónevű fiatal archæologus, *Georges Nicole*, írt szakszerű, de a mellett igen élvezetes magyarázatot, melyhez a vonatkozó irodalom főbb műveinek jól megválogatott bibliográfiáját csatolta.

Valóban sajnáljuk, hogy a munka nem tárgyalja egész Görögországot; hanem csak Korfún, Attikán és Peloponnesoson kalauzol végig. Reméljük azonban, hogy kedvező fogadtatása és óhajtható elterjedése a szerzőket újabb kötet kiadására fogja sarkallani.

Mindenkép kíváncsiak volna, hogy ezt a gyönyörű és philologusnak valamint ethnografusnak egyaránt becses munkát hazai nagyobb könyvtáraink egyike-másika megszerezze.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Albert Dauzat: La langue française d'aujourd'hui. Paris, Colin, 1908. 8-r. 275 l. 3:0 fr.

E könyvet szerzője nem szakembereknek, hanem a művelt franczia közönségnek szánta. Fogalmat akar nyújtani benne a franczia nyelv jelenlegi állapotáról, tájékoztatni a nyelvészeti kutatások főbb irányairól és eredményeiről. Szól a nyelvtudomány módszeréről, az öntudatos és öntudatlan nyelvújításról, a kísérleti hangtanról, a helyesírás reformjáról, a dialectologiai kutatásokról, a történeti nyelvtan középisikolai tanításáról, stb.

Franciaországban figyelemmel kísérik a társadalmi, földrajzi, természettani tudományok fejlődését, tudomással bírnak Röntgen, Korn, Behring kutatásairól és felfedezéseiről, a philologia iránt azonban nagyon lanya az érdeklődés, s nagy a száma azon intelligens embereknek, kik ignorálják Gaston Paris munkásságát, Dieznek, Toblernek, Meyer-Lübkenek pedig még a nevét sem ismerik. E közöny oszlatásához akar hozzájárulni Dauzat változatos tartalmú művével.

Darmesteter *La vie des mots* cz. művében érdekesen fejtegette azt a küzdelmet, melyet a szók vívnak egymással. Ép ilyen harczot folytat maga a franczia nyelv egyrészt a szomszédos idegen nyelvekkel, másrészt saját tájnyelveivel. Legerősebb ellenfele a német, mely a német határon és Dél-Svájcban, mint népnyelv sikerrel nyomul előre; mint a műveltség nyelve, mint *második nyelv* azonban egész Svájcban és Nyugat-Németországban egyre jobban terjed. Elzászban és Lotharingiában különösen, a franczia műveltség befolyása állítólag napról-napra növekedőben van. Kár, hogy e tekintetben a szerző csak franczia megfigyelésekre hivatkozik (Barrès, Bazin, Régamey), ezek pedig nem feltétlenül irányadók. Saját határain belül a franczia nyelv rohamosan hódít. A baszk, breton és flamand nyelvek egyre kisebb területekre szorúlnak, a patois-k pedig kiveszőfélben vannak. Okai: a kötelező elemi iskolai oktatás, a katonáskodás, a falusi népek városba való özönlése s általában a műveltség egyre szélesebb körű terjedése. Mindamellet pár évtized óta a dialectologia terén is serény munkásság folyik. Hogy az eredmény nem felette kecsegtető, annak az az oka, hogy későn fogtak hozzá s a vidéki gyűjtőkben ott is,

mint nálunk, több a jóakarát, mint a philologiai tudás. S hogy magukat a francia philologusokat aránylag mily kevésbé érdeklik az enemű tanulmányok, mutatja, hogy Párisban az Ecole des Hautes-Etudes-on Gillieronnak, a dialectologia kiváló tanárának, hallgatói javarészt németek angolok, szlávok, oláhok, s csak harmadrészen francziák.

Legeredetibb a szerző könyvének *La langue qui se fait* című fejezete, a melyben a különböző argot-ek befolyását fejtegeti, melyek nemcsak a szókinsre, hanem az alaktanra és mondattanra is hatással vannak. A nyelvtisztaság hívei hiába küzdenek ellenük, ép úgy, mint az idegen szók beözönlése ellen is. Különösen erős az angol szavak inváziója. 1907-ben Abel Hermant elnöklete alatt liga alakult az idegen szavak ellen való védekezés céljából, működése azonban nem sok eredményt jár.

Nagy port vert fel az utóbbi időben, mint Európaszerte mindennütt, úgy Franciaországban is a helyesírás reformjának kérdése. Sajátságos, hogy náluk, hol politikai, gazdasági, társadalmi téren oly rohamos az átalakulás, e reform sehogy sem tud dűlőre jutni. A szerző, miként a legjelesebb francia philologusok: Thomas, Brunot, Meyer, Clédat, híve a reformnak, a francia akadémia, a hírlapi sajtó s az általuk befolyásolt középosztály azonban ellensége, és sikerült is megbuktatnia Brunot legutóbbi tervezetét. Az elemi iskolai tanítók is sürgetik a reformot. Ezen ellenszenv oka jórészen az, hogy a philologusokon kívül senki sem ismeri a nyelv múltját s merész újításnak látszik az, a mi tulajdonképen nem volna egyéb, mint visszatérés a régi, czélszerű phonetikus formákhoz. Nagy akadály volt a reformnak az, hogy maguk az illetékes tudósok közt is nézeteltérések merültek fel s hogy mellőzték az írókat, akadémikusokat, könyvnyomdászokat s egyéb befolyásos tényezőket. Mi, külföldiek, s elsősorban mi, francia nyelvtanárok, szintén igen halásak lennénk a francia helyesírás reformjáért, mi is nagyon jól tudjuk, hogy mennyi időt tékozlunk el jelenleg a francia kiejtés és helyesírás s némely elavult és abszurd nyelvtani szabályok tanításával. Leygues 1901-iki rendelete csak félig oldotta meg a kérdést.

Több ízben fejezi ki a szerző sajnálkozását azon, hogy Franciaországban még mindig nem olyan intenzív a philologia művelése, mint Németországban. Igaza van; bár 30 éve, az egyetemi oktatás reformja óta nagy a haladás s nem szabad elfelejteni, hogy a mit ők e tekintetben mulasztanak, bőven kipótolják a szellemi élet egyéb terein. Sainte-Beuve, Taine, Brunetière, Lemaître, Faguet oly magas színvonalra emelték az irodalmi kritikát, hogy a francziáknak nem kell szégyenkezniök, a miért oly kiváló romanisták, mint Diez, Gröber, Meyer-Lübke németek voltak.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Joseph Anglade: *Les Troubadours. Leurs vies, — leur œuvres, leur influence.* Paris, A. Colin, 1908. 8-r. VIII, 328 l. 3.50 Fr.

Diez (*Leben und Werke der Troubadours*, Leipzig, 1882.), Bartsch, (*Grundriss zur Geschichte der prov. Litt.*, Elberfeld, 1872.) és legújabbán Jeanroy (*Les origines de la poésie lyrique en France*, Paris'

1904.) alapvető munkái után ismét megjelent egy mű, mely a troubadour költészettel foglalkozik. A szerző nem akar új dolgokat mondani; könyve csak rövid összefoglalása mindannak, a mit a *tudósok*, eddig a troubadourok koráról és életéről tudtak. Ez a könyv a *nagyközönségnek* készült, melyet nem a vitatkozások, hanem a tények érdekelnék, és ezért hiányzik is belőle azon «appareil d'érudition», mely az ilyenfajta munkákat jellemezní szokta. Azonban azonkívül, hogy nem tudományos czéllal írta a munkát, a szerző nem adja a teljes anyagot sem. Egészen helyesen. Egyes korok eszméit és gondolatait kevés, de számottevő adat és példa is megvilágítja.

Maga a munka két nagy része osztható. Az egyik Franciaország költőivel, a másik az olasz, portugál és német troubadourokkal foglalkozik. A tárgyalás előtt azonban, kissé hosszasan, szól a troubadourok koráról, költészetük kezdetéről és tárgyáról, a szerelemről. A kor, melyben a troubadour-költészet első nyomai fellelhetők, a XI. század, s a latin decadens költészetből eredt. Nyelve a mai limousin nyelvjárás megelőzője volt, melyet «roman»-nak hívtak, a provençal elnevezés csak későbbi keletű. (XIII. század.) Ezen költészet tárgya a szerelem volt, és pedig — szerzőnk szerint — főleg az eszményi rajongás, a mely legfeljebb addig terjedt, hogy a sok éven át megénekelt és magasztalt nő egyetlen — első és utolsó — csókkal jutalmazta hű lovagját, a ki aztán, re bene gesta más szerelmet és ideált keresett. Ezen szerelem legnagyobb erénye volt a «mesure», vagyis a megfontoltság, okosság, de mindenekelőtt a türelem. Maguk a költők leggyakrabban lovagok voltak, de voltak alacsony származású troubadourok is. Költészetük fontos része volt a zene, melylyel a dalokat kísérték. Egyes magasrangú költők tartottak maguk mellett valakit, a ki dalaikat énekelte, sőt gyakran a dallamot is szerezte, ezek voltak a jongleurök. A troubadour költészet első korában úgy látszik volt valami költői hagyomány (trobar clus.), melyhez ragaszkodott is, s ez főleg abban állott, hogy a kifejezésekre ügyeltek, ritka és kevesek által ismert szavakat használtak. A tárgyalásban átveszi Diez felfogását, és három korszakot különböztet meg a troubadourok költészetében, mégis azzal az eltéréssel, hogy egyszerűsíti Diez felosztását, az első korban u. i. csak a troubadour költés kezdetét említi, Marcabrun és Ventadourt. A klasszikus kort kibővíti kb. 1200-ig, és a hanyatlás korát az albigensek ellen vezetett kereszties hadak idejébe teszi. A klasszikus korból megemlíti a legnagyobb költőket: Bertran de Born, Giraut de Bornelh, Peire Vidal, Pierre d'Auvergne. Közülük különösen Bornelh tűnik ki, a ki dalaiban a dialogikus formát alkalmazza. A harmadik korban a harcok elvadítyják az erkölcsöket, a költészet hanyatlani kezd. Legkedveltebb költője e kornak Peire Cardenal. — Majd rátér a szerző a vallásos költészet tárgyalására. Az első időkben a vallás nem ihlette meg a troubadourokat, legfeljebb arra kéri Istent, hogy ébressze fel hajnalban a szerelmeseket. (Giraut de Bornelh egyik hajnali dala.) A chanson de croisade-ban is több a kaland mint a lelkesedés a szent föld iránt. A vallásos elem első igazi képviselője Peire Cardenal, a ki a költészetbe először viszi bele a Bold. Szűz alakját. Ez a Mária-kultusz azután átveszi a troubadour szerelmi költészetnek hangját és frazeológiáját, és a Bold. Szűz lesz a «dame», a kinek a költő hűséges tisztelőjévé («parfait amant»)

szegődik. Ezen felfogás a XIV. században a toulousi iskolában jutott tetőpontjára, mely csak ezt a műfajt engedte meg.

A troubadour-költészet a szomszédos országokban is virult, így Olaszországban. Itt éltek Sordel, kinek Dante a Divina Comoediában örök emléket állított, azután maga Dante és Petrarca is. Portugáliában, Spanyolországban és Németországban is éreztette hatását a troubadour költészet, Észak-Francziországban pedig hatása alatt egy iskola keletkezik, melynek neve «provençalisant», ebben működött Chretien de Troyes, Canon de Béthune, stb. Majd azután az utolsó troubadour Giraut Riquier nevével és működésével kapcsolatban a troubadour költés hanyatlásáról beszél. Az egységes troubadour költészet több részre oszlik: a *bouffonok* voltak a legalacsonyabb nívón álló költők; utánuk következtek a *jongleurök*, a *troubadourok* és a legmagasabb fokon állottak a *don doctor de trobarok* (seigneur docteur en poésie). A troubadourok ezen különválása adja meg az egyes iskolák keletkezésének magyarázatát, ilyen iskola pl. a német Meister-singereké.

Főbb vonásokban ez Anglade könyvének a gondolatmenete. Az egyes fejezetekben bőségesen igazolja állításait a troubadourok dalai-val, melyeket lefordít a provençalból modern francziára prózában. Műve végén bőséges bibliografiát ad, hogy azoknak is segítségére legyen, a kik bővebben óhajtanak a kérdéssel foglalkozni.

(Budapest.)

VELLEDITS LAJOS.

Gustave Reynier: Le Roman sentimental avant L'Astrée. Paris, A. Colin. 1908. 8-r. VIII, 406.

A szerző az *Astrée* előtt megjelent francia regényekben és elbeszélésekben keresi a szentimentális elemeket, azon feltevésből indulva ki, hogy a XVII. század szentimentalizmusa nem lehet teljesen különálló jelenség, hanem csak hosszú előzmények fejleménye. Ezen megelőző irodalom részben idegen hatások alatt áll (Boccaccio, Amadis, spanyol irodalom), részben francia eredetű eszerint. Maga a mű is két részre oszlik: az elsőben azon idegen elbeszéléseket fejtegeti, melyek Franciaországban ismeretesek voltak, és a melyeket ott utánoztak. Ezen része a munkának rendkívül zavaros és kuszált, mivel alig áll egyébből, mint címekből és idézetből. Érdekesebb és értékesebb a munka második része, melyben a szentimentális irodalom keletkezésének okait fejtegeti. Az előbbi korok könnyelmű társadalmának helyébe újabb alakul, melyet komolyabbá tettek a IV. Henrik uralkodását megelőző háborúk és zavarok. Ez az átalakulás az irodalomban is meglátszik. Tisztultabb felfogás lép a régi és sokszor erkölcselen történetek helyébe, a szerelemben már nem az odaadást és érzékek kielégítését keresik és írják meg, hanem mindinkább több és több romantikus és szentimentális elemet vegyítenek belé. Az ilyenfajta törekvések természetes következménye azután, hogy az asszonyok helyét a leányok, a szerelem helyét pedig az epekedés és vágyódás foglalja el, melyeknek főjellemvonásuk a türelem, a várakozás és az állhatatosság. Íme így alakulnak át a régi műfajok, és a kezdődő regényirodalom középpontja az állhatatosság (*la constance*) lesz. A hősoktól és hősnőktől csak azt követelik, hogy türelmesen és nem apadó szerelemmel várják meg, míg szerelmük

tárgya hat vagy tíz kötetre menő kalandon átesik, mert végre szerelműk győzedelmeskedni fog minden akadályon. Így születik meg a szentimentális szerelem, melynek főjellemvonása a szomorúság és a könnyek. Viszont azonban ezek a regények már nem oly általánosan ismertek és olvasottak, mert kevés embernek van ideje tíz folió-kötetet végigböngészni, és mert sokak gondolat- és érzelemvilágával ez az irodalom nem volt összhangban. Ezen új irány azonban hasznos működést fejtett ki, mert követői és kedvelői közül valók azon írók, a kik sokban hozzájárultak a francia nyelv finomabbá és szebbé tételéhez.

A mi magát a művet illeti, már említettem, hogy csak a második része való olvasmány. Az első a jegyzetek, könyvczímek és idézetek chaosában vész el. Az apparatus criticus ilyenmő, szöveg közé nyomtatott túlságos alkalmazása rendkívül zavarólag hat, és el is maradhatott volna, mert a szerző könyve végén évről-évre terjedő, és rendkívül értékes bibliografiát ad. Ezért a legnagyobb dicséret illeti meg.

(Budapest.)

VELLEDITS LAJOS.

Otto Böckel: Psychologie der Volksdichtung. Leipzig, B. G. Teubner, 1906. 8-r. VI, 432 l.

Böckel könyvére a Neue Jahrbücherben megjelent hízelgő bírálat¹⁾ hívta fel figyelmemet. Nem mulaszthatom el az ott olvasható dicséretet szerény hozzájárulásommal teljesen magamévá tenni, sőt azt is bevallom, hogy a neves szakember élete-műve — a mint maga nevezi előszavában — minden felcsigázott várakozást túlszárnyal, egyfelől a rengeteg anyagnak évtizedek szorgalmát feltűntető pontos fölsorolásával, a mi könyvét megbízható összefoglalássá avatja, másfelől az eredmények éles eszű, sokszor új felfogású elbírálásával és ügyes nézetekbe formálásával. Utóbbi körülmény nemcsak az éles szem, de a mély kedély bizonyítékául is szolgál, melyek ritka harmóniában egyesülnek szerzőnkben, nagy nyereségére a népköltészet rengeteg irodalmának, mely — sajna — eddig csak adalékokban merül ki és méltó biografiája — az előmunkálatok hiányában — még a jövő ígéretei között vajudik. Hogy mielőbb valóra válhasson, ahhoz óriási lépés Böckelnek a könyve.

Mielőtt szerény megjegyzéseinket e könyvre vonatkozólag megtennők, nem gondoljuk feleslegesnek, ha a népköltés ismerőit, különös tekintettel néhány többé-kevésbé új nézetre, a könyv tartalma és beosztása felől tájékoztatjuk. Sajnos, beosztásról Böckelnél csak külsőleg lehet szó, mert a 22 fejezetet belső összefüggés nem köti össze, úgy, hogy magunk fogjuk a fejezetek némi csoportosítását hevenyészni. A népdal biografiáját illeti nagyban és egészben az 1. (a népdal eredetéről), 3. (keletkezése módjáról), 9. (virágzásának helyeiről) 11. (vándorlásáról) és a 21. (kiveszéséről szóló) fejezet. Lélektanára vonatkozik általában a 2. (a népköltés lényege), 4. (költés és néplelek viszonya), 13. (hatása), 14. (optimizmusa), 15. (ember és természet viszonya), 16. (érzelmi élet a népdalban), 17. (humor és gúny) és 18. (viszonya a történelemhez). Szorosabban külső természetrajzához

¹⁾ Rudolf Stübe N. J. 1908. (XI.) 228—231. l.

tartoznak az 5. (nyelv), 6. (népénekesek), 7. (nők és népköltés), 10. (a népdal életképessége) és 12. (dalversenyek) fejezetek. Speciális típusokat tárgyalnak a 8. (halotti dalok), 19. (hadi énekek) és 20. (a nászdal) fejezetek. — A bevezetés és véghang (22. fejezet) alanyiak, s mintha utóbbira sok ragadt volna a könyv tudományos alaposságával kedves ellentétet alkotó «népköltészeti optimizmusból».

Hogy mindjárt e szónál maradjunk, «a népköltés optimizmusáról» írott fejezet (206—233. l.) e könyv legragyogóbb lapjai közé tartozik, noha egyfelől kétségtelen, hogy a melancholikus alapbangú litván, orosz, finn stb. népköltészetek dolgát nem mindenben intézi el a 206. lap négysoros jegyzete, másfelől meg szerzőnk az általánosítást ú. n. «szeretetreméltó» túlzásba is viszi, mikor pl. a «soha» szócskát egyszerűen ki akarja zárni a népköltés euphemistikus szótárából. Erdeme itt nem annyira a nézet újságában, mint inkább meggyőző nép-zerítésében van, mert hiszen Uhland finom észlelését «Scheue der Phantasie vor jedem kalhen und öden Flecke». (Schriften III, 218) ő maga is idézi. A súlyt a minden oldalról való megvilágításra helyezi. — Még jobban felkeltheti azonban az ellentmondást azon nézete, hogy a történelmi érzék hiánya az egész népköltésre jellemző (345—360. l.), a mit azonban nagy meggyőző erővel védelmez meg. Az előzmények után szerény összefoglalását («Das Volkslied ist als Geschichtsquelle unbrauchbar, es besteht weder geschichtlicher Sinn, noch das Bedürfnis danach, geschichtliche Ereignisse im Volksliede festzuhalten. Es ist deshalb auch unmöglich, von einer Gattung geschichtlicher Volkslieder zu reden. Im Bewusstsein des singenden Volkes gibt es solche nicht» 360. l.), talán mindenki alá fogja írni. Hogy egy részletkérdést említsek, nagyon kedves és ügyes a diminutivumokra az I. Grimm Kl. Schriften IV., I. 436. s mások alapján adott magyarázat («Ausdruck tieferer menschlicher Empfindung» 231. l.), helyes megjegyzése a diminutiv értelem tipikussá, stereotíppá válásáról is, ha ez talán nem is mindég a «környező természettel való benső érintkezés» miatt történik. — A temetési-, hadi- és nászdalokról adott monografiák nem a legszorosabban feladatához tartozó, de értékes kitérések, különösen a temetési daloknál formalításra, sőt némi jámbor *erőszakoskodásra* való hajlammal is.

E szóval már megjegyzéseim területére lépek át, melyeknek első csoportja az előszó egy külömben teljes mértékben dicsérendő helyéhez fűződik. «Die Versuchung — mondja Böckel (IV. l.) — auf das Gebiet der Kundsichtung überzuspringen, lag oft nahe; ich habe ihr jedoch absichtlich keine Folge geleistet, um nicht zu weitsichtig und unübersichtlich zu werden». Azonban bármily véleménynyel van is valaki a homerosi költeményeket illetőleg, nem szabad ezen egyébként igazi népkölteményeket oly szándékosan (?) mellőzni, mint ezt Böckel látszik cselekedni, nézetünk szerint teljesen helytelenül. Így mindjárt azon általánosítást, melyet B. többször hangoztat, hogy t. i. a halottsíratás a legtöbb népnél (s így a görögnél is) kizárólag aszszonyi teendő volt s hogy a férfiakhoz csak a némaság illik, nem a panaszkodás — és a mi alól az egész ókori görögségben csak egy Lukianosnál Op. III. 77. (ed. Jacobitz) olvasható esetet vesz ki, míg az újgörög költésből szintén csak egy *μυρολόγιον*-t tud idézni (Carnoy és Nikolaidos: Tradit. pop. de l'Asie mineure 269—72. l.), melyben szin-

tén egy atya siratja el fiát — Homeros Iliasának alapján lehetetlen elfogadnunk. A 22. énekben Priamos, megfelelőleg például a sard asszonyok refrainjének (Böckel 113. l.) vagy a marokkói zsidók kórusának (127. l.), a férfikar rúsohajtásával siratja el Hektort (kül. V 424—429. s.); még a siratást jelző refrain (429. s.) is ugyanaz, mint a női siratások végén visszatérő (X. 515., T. 301., Q. 746.); ugyanígy siratja el Achilles az öregek rábügása mellett (T. 338.) Patrokloszt s végül Q. 719—722. szerint különösen világos, hogy halottsirató (hívatásos) férfi énekesek se szokatlanok (τὸν μὲν — t. i. a halott Hektort — ἐπειτα | τρητοῖς ἐν λεχέεσσιν ἔθαν, παρὰ δ' εἶσαν ἀοιδούς | ὁρῶν ἐξάοχους, οἳ τε σπονδέσσαν ἀοιδῶν | οἳ μὲν ἄρ' ἐθρήνεον, ἐπὶ δὲ στενύοντο γυναικες |).

De más helyeken is ép ily feltűnő a közismert görög eposz és mythos jellemző példájának a mellőzése, mely nem menthető az idéett elvvel. A 247. s k. lapokon a természeti ember és állatai közti felette ideális viszonyról van szó. B. egymás után említi a lovat, ló és lovas viszonyát, a ló jövődőlő tehetségében való általános hitet, majd a kutya ragaszkodó hűségéről, a juli és a természeti ember kedves viszonyáról beszél, a nélkül, hogy Achilles «Xanthos» lováról, melyet Hera szózatossá tesz, hogy ura halálát megjósolja (T. 404. sk.), a nélkül, hogy Odysseus «Argos» kutyájáról (ρ. 291. sk.), Polyphemos és kedves állatainak, különösen kosának (Od. 9. é. és kül. 444. sk.) jellemző viszonyáról egy szó esnék, — szól a madarak jóstehetségéről s tartózkodik a klasszikus népek megemlégtetésétől, melyeknél e hit vállalással lett. Ugyancsak a mythossá vált görög néphitet mellőzi 218. l., hol arról beszél, hogy az igazságos isten — a néphit szerint — megmenti az üldözöttet s így átváltoztatja az üldözött hajadont mádrá stb., — vagy a mi még feltűnőbb, tudomása van róla, hogy a középbrázíliai indiánoknak — többek közt — szintén egy szavuk van a táncz és ének fogalmakra, de nem tudja, hogy a *μολπή* és *μέλιπ* szók még Homeros után is szintén mindkettőt jelentik; hogy a zene csodás hatása megvarázsolja a természetet, a 201. lapon többek közt egy bulgár és egy úgörgör népdalrészlettel igazolja, melyekben majdnem szórul-szóra ismétlődnek a görög mythostól Orpheus nevéhez fűzött csodatételek, a nélkül, hogy Orpheus nevét említené, s a mi talán legfeltűnőbb, beszél a népköltés nyelvének választékosságáról («Hochsprache») a nélkül, hogy az egész fejezetben (5.) említené a homerosi költemények nyelvét, mely mindennél csattanóbb példája volna. Stübe teszi hozzá i. h. 231. l. «Das ist allbekannt für Homer» stb. Csak közhelieket nélkülözünk, s mégis folytathatnók ezen érthetetlen sorozatot.

A hiányok egy más csoportjával egészen másként állunk, és nem szabad azokért kizárólag szerzőt okolnunk. Ha a magyar adatokat illetőleg szerzőnk kénytelen *Aigner Ungarische Volksdichtung*-jával megelégedni vagy a mit elszórva külföldi lapokban olvashatott népköltészetünkről, (egyszer — 338. l. — felhasználja a Zeitschr. f. vergl. Literaturg. N. F. I., 252. egy ránk vonatkozó adatát) teszi ezt, úgy látszik, csak a mi hibánkból, — mert pl. a magyarországi szászok, románok stb. sokkal jelentéktelenebb népköltészetét is alaposan felhasználja — mivel van miből. Annak pedig csak örülhetünk, hogy pl. a betyár romantikánkról, ha nélkülözzük is Rózsa Sándor említését

(v. ö. 355. l.), a csupán pontos adatokon induló tudós nem szól az európai köztudat alapján. — A magyar adatokat még jobban nélkülözzük a közkedvelt mesetémákról szóló fejtegetésekben (158. k. l.), mely kérdésnél nem egy jellemző magyar példa szaporíthatna volna a felhozottak számát, ugyanúgy a szomszédos, de idegen népek költészetéből átvett daltermékek tárgyalásánál vagy a *canti carcerari* között. E sorozatot folytathatnók, de csak a mi szegényünkre. Vajha hazai szakembereink lehetővé tennék, hogy a tudós külföld ne kényszerüljön az ilyen mulasztásokra.

A mi végre mindezeknél sokkal fontosabb és úgy hiszem legnyomósabb kifogásom: *ὅν ἔρχομαι φράσω*. Böckel könyvének címe: a népköltés pszichológiája. Hogy a tartalomnak már előrebocsátottam jegyzékében egy szó sem utal a népköltés tipikus (stereotyp) alkotó részeire, sapienti sat est. Azon könyvnek, mely szerény jegyzetben (36. l. 4. jegyz.) azt helyezi kilátásba, hogy a népköltés e fontos fejezetét külön és behatóan fogja szerzője kidolgozni — legelső sorban nem lehet jogosan a címbelei címet v. elnie. Másodszor azonban arról is lehet beszélni, hogy e szándék feljogosít-e valakit, hogy addig egy a népköltésről szóló összefoglaló, mondjuk csak «természetrájs»-ban is 10—12 sorral intezze el a népköltés e talán legjellemzőbb vonását, melynek szerény nézetünk szerint, egyfelől a népdal keletkezésében is jelentékeny helye van («közhelyek»), s a mi nélkül — másfelől — nem lehet teljes (többek közt) a hallgatóság szerepének az ismerete sem, mint a hogy Böckelnél a hallgató parallel-futó fantáziájáról egy szó említés se esik (49. l.), noha világos, hogy e nélkül pl. a finn népköltésből oly jól ismert együtt-költés is bajosan képzelhető (v. ö. Böckel, 34—6. l.; Retzius, Finnland 125. l.).

Végül még egy utalásom volna. A könyv 15. fejezetében (Mensch und Natur) sokszorosan igazolja állítását, mely szerint: «In den Erscheinungen des Weltalls erblickt der Naturmensch belebte Wesen, die menschlich empfinden und handeln und in nähere Beziehungen zum Menschen treten». Ehhez csak annyit jegyzünk meg, hogy a természeti emberben csupán természetesebben és naivabban van meg a hajlandóság, hogy «a környezet összes eseményeit önálló objektumok akaratnyilvánulásának magyarázza» (W. Jerusalem Einleit., 3. f. 24. §.). Az apperceptio ezen módján, melynek a modern filozofia egy iránya «fundamentális apperceptio» nevet adott, alapul egyáltalán az ítélet s ezen keresztül az ismeret.

* * *

Tulajdonképeni mondandómnak végére jártam; alantiakban csak néhány észleletemet és Böckel gondolateltő könyve olvasása közben tett egynehány jegyzetemet kívánom a classica philologia művelői elé terjesztetni, azon óhajjal, hogy e gazdag adattárban másoknak nagyobb ereje és tehetsége nagyobb és messzebbható munkák rugóját találja.

A mit Böckel összehord a ló jósló tehetségét illetőleg — miről már feutebb is szólottunk — kétségtelenné teszi, hogy Achilles lova, Xanthos (T. 404. s k.) nem Herának, Achilles védő istenének, *különös legyen* folytán lesz szózatossá, (noha az epikus machinaria szerint szükségelt csodatevő isten szerepét nem egészen véletlenül viseli Hera) — hanem itt általános néphitről van szó, — (ép úgy mint abban, hogy a ló

elsíratja halott gazdáját, a mire szintén volna az Iliasnak egy mellőzött példája (*P.* 426. k.), — mely régebbi a formalizmusnál s mely felment az ezen alapuló általános, de tudós-ízű magyarázat (Faesi, *Iliade* IV. köt. 33. l.) szükségé alól.

A többek — legtöbblnyire két személy — közreműködésével keletkező népdalokról érdekesen szól Böckel (27.8., 35.6. l stb.). Ilyenfélét vél Pohlmann egy félkomoly hypothesise II. IX. 185. (helyesebben 191.) versében felfedezni, (*Zur geschichtl. Beurtheilung Homers; Historische Zeitschr.* 73. köt. [új sor. 37.] 394. l.) ugyan itt aligha együtt-alkotásról, hanem — ha nem túlzott e szavakat:

Πάτροκλος δὲ οἱ οἶος ἐναντίας ἔστω σιωπῇ
δέγμενος Αἰακίδην, ὅποτε λήξειεν αἰείδων (*I.* 190/1.)

arra magyarázni, hogy Patroklos folytatás végett várja Achilles «végszavát», — legfeljebb egy már ismert *carmen amœbæum* recitálásáról volna szó, a mi szintén nem példátlan a népköltésben (l. pl. Böckel 85. l stb.). Nézetünk szerint azonban sokkal több joggal állíthatjuk a finu és litván dalköltő technika mellé II. I. 604 t, hol a Muzsák αἰείδων ἀμειβομεναι ὅπῃ καλῇ.

Ezután is felhívom az érdeklődők figyelmét Böckel gyönyörű fejtegetéseire, melyek a vak énekes két társáról: a kutyáról a 71. és k. lapokon, de különösen a botról (*ράβδος*) a 79/80. lapokon olvashatók. Ezek után — különösen Villemarqué: (*Barzaz Breiz* I., XXXII. k. l.) adata alapján — világos, hogy a bot nem csak támaszkodáshoz és védelemre volt a vak énekes birtokában, hanem fontosabb szerepe, hogy rovásai a vakok finom tapintásának a versek számát, az előadás módját, szüneteket stb. jelezték, szóval a bot: «ein mit Zeichen bedeckter Memorierstab zur Nachhilfe». Böckel mintegy fő argumentumnak Pindaros *Isthm* III. 56. (4., 36.) sorát tekinti, mely hely egyébként így hangik: Ὀμηρος αὐτοῦ πᾶσαν ὀρθώσαις ἀρετῶν κατὰ ῥάβδον ἐφρασεν θεσπεσιῶν ἐπέων λοιποῖς ἀθροῖν. Bármennyire is találó ezen idézet, figyelmeztetnem kell az olvasót, hogy Pindaros azért a «rhapsodos» szó más értelmezését is hajlandóvak látszik concedálni, a mint az első nemæai óda első sorából ismeretes (Ὀμηροῖδα: ῥαπτῶν ἐπέων ἀοιδοί).

Horatius, *Carm.* III. 2. 26—30. (vetabo, qui Cereris sacrum volgarit arcanae, sub isdem | sit trabibus fragilemve necum || solvat phaselon: sæpe Diespiter | neglectus incesto addidit integrum) verseihez Kiessling (I.* 1501. 236. l.) néhány szaporítható példa mellett szűkkörűen csupán annyit jegyez meg: «Das Schiff, das einen Frevler trägt, ist dem Untergang geweiht», elfelejtve megjegyezni, hogy itt egy a hajósnépeknél általános hitről van szó: az isteni igazságszolgáltatás a vízen is üldözi a bűnöst, a hullámok nem viszik tovább a hányt-vetett hajót, s ha az emberek nem tudják a baj okát, s a gonosztevőt ki nem szolgáltatják az igazságszolgáltatásnak, — sæpe Diespiter neglectus incesto addidit integrum. Böckel 216 7. lapokon szól erről egy dán népdallal (Kristensen: *Jydske Folkeviser og Toner* 16., 17.) kapcsolatban, hol egy ily módon veszélyeztetett hajó legényei kisorsolják a bűnöst, mire a hajó újra megindul és megmenekül (Vö. még Mohnike, *Volkslieder d. Schweden* I., 26. sk.) Ugy

hiszem ezen magyarázattal a 29^b/30. sorok értelme sokkal határozottabbá és specziálisabbá vált.

Böckel könyvét, mint a népirodalomnak bár nem teljes, de legtöbbször alaposan tájékoztató kincstárát, melegen ajánlhatom minden érdeklődő és tanulni vágyó figyelmébe.

(Petrozsény.)

MARÓT KÁROLY.

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1908. december hó 9-én *felolvasó ülést* tartott, melynek egyetlen tárgya volt:

Némethy Géza: Az Appendix Vergiliana.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésén* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Cserép, Finály, Gedeon, Gombocz, Incze J., Karl, Katona, Kuzsinszky, Maywald, Petz, Schmidt H., Váczy vál. tagok és Császár szerkesztő, mint jegyző.

1. A Társaság bevételei 1908-ban 13524.33 K, kiadásai 12643.75 K, a pénzmaradvány 880.58 K.

2. Új rendes tag Keleti Jenő budapesti gyakorló tanár; új rk. tag Király György budapesti tanárjelölt (aj. Császár).

3. A vall. és közokt. minisztérium, a mint az alelnök jelenti, magára vállalja a görög szótár szerkesztőinek tiszteletdíjait.

4. Maywald József, a kijelölő bizottság elnöke, bemutatja a bizottság ajánlatát, a melyhez a választmány hozzájárul.

5. A pénztárvizsgáló bizottság tagjai lettek Gyulai elnöklete alatt Incze J. és Gedeon vál. tagok.

6. A választmány a XXXIV. közgyűlés napjául 1909. jan. 9-ét állapítja meg. (L. a boríték 3. lapját.)

7. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— **Murány ostroma** latinul. Széchy Mária és Wesselényi Ferencz regényes története sok magyar költőt megihletett egészen a legújabb időkig. Műveiket mind ismerjük, egyes magyarázók behatóan foglalkoztak velők, sőt összehasonlító tanulmányokban ismertették Murány ostromának költői feldolgozásait.¹⁾ Van azonban a murányi ostromnak latin nyelvű feldolgozása is, a mely eddig elkerülte a szorgalmas kutatók figyelmét. A könyvecske, a mely Murány ostromának feldolgozását magában foglalja, címlap nélkül maradt ránk a kegyesrend budapesti házának könyvtárában s így szerzője is ismeretlen. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Jézus-társaság tagja volt s a könyvecske megjelenési ideje a XVIII. század második felére esik. Magyar vitézek jellemképeit foglalja magában, hexameterekben fel-

¹⁾ L. Jeszenszky István: Széchy Mária a magyar irodalomban, 1896. Viszota Gyula: Sz. M. a drámai költészetben, 1892.

dolgozva; a hősök mind az uralkodóházhoz való hűségükkel tűnnek ki. Ez a fő jellemvonása Wesselényinek is a róla írt rövid versben. Ennek címe: *Comes Franciscus Vesselenyi, arcis Muran expugnator*. Argumentumát Szent-Iványi Márton jezsuita író Chronológiájából meríti s az esetet abból a szempontból akarja feldolgozni, hogy dicsőséges dolog nemcsak vitézséggel, hanem fortélylyal is győzedelmeskedni. (A versben azonban nem domborodik ki ez a felfogás.) Jellemző a szerző csekély költői érzékére, hogy Széchy Máriát csak az argumentumban említi (ott is Margaretha néven); a szerelem motivuma is csupán allegorizálva jelenik meg a versben, a melynek fordulatain élénken érezhető a klasszikus költők hatása.

Az első sorok Murány várának erősségét festik; Rákóczi csapatai (perfidá turba) biztonságban érzik magokat, bár Wesselényi hősi elszánt-sággal kezdi meg az ostromot:

. . . risere rebelles
Arce sua tuti vanas sine viribus iras.

Mikor Wesselényi nem boldogul a nyílt ostrommal, az éjtszaka védelme alatt titkos úton akarja seregével megközelíteni a várat:

*Cui se se alma Venus medio tulit obvia monte
Virginis os, habitumque gerens, vel qualis Hymenem
Praesentet, vel qualis amat, dum pronuba Juno
Induitur, floresque ferens; taedasque jugales.*

Venus megmutatja Wesselényinek a helyes utat s maga viszi a fátylát. Meglepik a mélyen alvó, részben mámorba merült őrséget, s szörnyű viaskodás támad, a melyet a poéta élénken rajzol. Wesselényi karja és hatalmas szava győzedelmeskedik:

. . . *Dextera Vesleni sed tandem et Martius ardor
Ex ore erumpens gelida formidine captos
Sternit Foedifragos et totam subiugat arcem.*

Ezután csak a Venust megillető hálaadás van hátra:

. . . *Ergo Dioneae quoniam sine Numine Matris
Nil agitur, — dixit, — nostra celebrabitur arce
Alma Venus . . .*

Venus szívesen fogadja az áldozatot s meghallgatja, megáldja Wesselényit, a kinek hire-neve örökre fennmarad.

Ez a rövidke verszet foglalatja, a melynek alig van más érdeme, mint az, hogy épen Muránynak irodalmunkban nevezetes ostromát énekli meg.

(Budapest.)

PRÓNAI ANTAL.

— A várfalak magasságának meghatározása a rómaiaknál. A várostrom megkezdése előtt már az ókorban is első teendője volt az ostromló félnek, hogy a vár állapotáról, helyzetéről tájékozódást szerezzen. Első feladata volt mindenesetre a falak erősségéről, magasságáról tájéko-

zódni, mert ennek megfelelően válogatta meg ostromlószerzeit és adta meg a lövegeknek a szükséges szöveget (elevatiót), hogy a lövedékeivel a várba bejusson. A falak magasságának meghatározásáról szól Flavius *Vegetius* Renatus (Epit. rei militaris IV. 30.): Magyarul: A falak elfoglalására létrák vagy hadigépek a legalkalmasabbak, ha elég nagyok arra, hogy a vár magasságáig fölrjenek. Méretüket kétféleképpen lehet meghatározni. Vagy úgy, hogy egy vékony, könnyű fonalat egyik végével nyílhoz köt az ember és, mikor ez (kilövetvén) egyenes vonalban a fal legmagasabb pontjába fúródik, a fonál hosszúságából meg lehet állapítani a falaknak magasságát. Vagy úgy, hogy mikor a ferdén álló nap a tornyoknak és falaknak az árnyékát a földre veti, az ellenség figyelmét kikerülve, ennek az árnyéknak a nagyságát megméri. Egyidejűleg egy tíz láb hosszú karót (decempeda) is leszúrnak és ennek az árnyékát hasonlóképpen megméri. Senki előtt sem lehet kétséges, hogy a két szám egybevetése útján ki lehet számítani a karó árnyékából a fal magasságát, ha tudja az ember, hogy mekkora magasság milyen hosszú árnyékot vet. — Az első módszer teljesen gyakorlati és pontatlan, nem is szólva arról, hogy csak akkor alkalmazható, ha az ellenség teljesen godatlan. Közvetlenül a fal mellé az előtte levő árok miatt, a mely jelentékeny szélességű, nem állhat a nyilas, s így a derékszögű háromszögből a befogó helyett az átfogót kapja meg. A másik matematikai alapon határozza meg a magasságot. Egy decempeda (2 m. 95 cm.) magassága úgy aránylik a fal magasságához, a mint a decempeda árnyéka aránylik a fal árnyékához.

(Fogarasz.)

LÁSZLÓ BÉLA.

— Adalék Pálóczi Horváth Ádám életéhez. P. Horváth Ádám debreczeni tartózkodásáról és a kollégiumból való távozásának okáról életírói alig tudnak valamit. *Színnyei* (Magyar Írók. IV. k. 1121. l.) csupán ennyiről tud: 1773-ban került Debreczenbe, 1775 ápr. 27-én lesz togatus diák, nyugtalan természete s a diákélet korhely mulatságaiban való részvétele miatt sok kellemetlensége volt előljáróival, 1780-ban „önként megvált” a kollégiumtól, tanára, Hatvani István jó bizonyítványt adott számvetési képességéről, ez segítette azután mérnöki hivatalhoz. Mások sem tudnak többet ennél azok közül, a kik Pálóczi Horváthról egyben-másban megemlékeztek. Valamennyiüknek forrása az az önéletírásféle, melyet egy *J. H. G.* névjelzésű író saját jegyzeteivel megtoldva közölt a Tudományos Gyűjtemény 1822. évfolyamában. Debreczeni tartózkodásáról Horváth nagyon röviden emlékezik meg (a zárójel közé rekesztett rész a közlő jegyzete). «1775. Debreczenbe vitettem Rhetoricára és Logicára; 1775. Togatussá lettem. — (Prof. Hatvani által különösen kedveltetett, de prof. Varjas által, mivel zsidó nyelvet tanulni nem igen akart, gyűlöltetett, és mivel a Professort hol apró, hol igenis nagy csintalanságokkal bosszantgatá, a legkeményebb fenytékkal büntettetett meg; s ez volt az oka, hogy a mint maga folytatja az előadást) — 1780 elején, a Theologiai Cursust végezvén, Debreczent oda hagytam.»

A debreczeni ref. főiskola levéltárában talált adatokból valamivel részletesebben ismerkedhetünk meg Horváth debreczeni tartózkodásával, főleg azzal az okkal, mely miatt a kollégiumból távoznia kellett. A *Series Studiosorum*-ból (tanulók névkönyve) megtudjuk, hogy 1775 április 27-én Ajler György seniorsága alatt subscribált az iskolai törvényeknek, többek közt *Báthori Gáborral* és *Diószegi Sámuellel*, a Fűvészkönyv írójával, egy napon. A bejegyzés a Series 463. lapján olvasható: «Nomen: Adamus Horváth. Patria: Császár. Schola: Debretzina». A bejegyzett tanulók neve után, ha ki közülök híres emberré vált, kegyeletes szokás szerint pár rövid szóval odajegyezték életük folyását. A P. Horváth neve után más kéz írásával csupán ennyi feljegyzés van: «Mathematicus». Három eszten-deig nem volt ellene kifogás. A *Sedes Scholastica* (iskolai törvényszék) időn-

ként meg-megbüntette ugyan holmi apróbb mulasztásokért, de komolyabb összeütközése az iskolai törvényekkel nem volt egészen 1778 novemberéig. A Sedes tagjai ez időben a négy professor: Paksi Szathmári István, Varjas János, Hatvani István és Sinai Miklós, ifjusági tagjai: Medgyesi Pál senior, Váradi Sámuel contrascriba, továbbá Mindszenti Sámuel, Borsóthi Pál, Literáti József, Galamb Zsigmond, Endrédi József, K. Tóth István, Osgyáni Pál, M. Nagy István, Sági Sámuel, Kemetzki János primariusok. Hogy miért került az iskolai törvényezék elé s milyen büntetést kapott Horváth, arról a jegyzőkönyvnek ez a főljegyzése tanuskodik:

«Sessio tertia ad d. 14. Novembris. Caa. I.-a. In Horto Boldogfalua dicto civem quendam ad vitices usque depalmauit, eundemque turpibus maledictis proscidit Joan. Gal maior.

Posterius obiicitur etiam *Adamo Horváth*.

Cæsi sunt et Schola eliminati.»

Az ítéletet végrehajtották. Horváth egy darabig nem is volt togatus. A kizárás azonban inkább csak megfélemlítés volt rájuk nézve. Az iskolai törvényezék ugyanis megjavulást ígérő kötelezvény ellenében (erga reversales) csakhamar visszafogadta, sőt látva őszinte megbánásukat és kifogástalan magukviselését, a togatus ifjak érdemsorában (gradus) csaknem ugyanarra a helyre osztotta be őket, melyet kizárásuk előtt elfoglaltak. Az 1779 aug. 28-ki jegyzőkönyv tanuskodik erről: «NB. Hac sessione redditus sunt quinque iuvenes Domino *Adamo Horváth* et *Joanni Gál*, qui ante annum propter graves excessus e Schola eliminati et 10 Juvenibus degradati fuerunt.»

Folytathatta volna nyugodtan tanulmányait, de később is minduntalan mutatkozó féktelen és könnyelműsége hajló természete oly helyzetbe sodorta, mely miatt végleg ott kellett hagynia a kollégiumot. A dologról nagyon szűkszavúan emlékezik meg a Sedes jegyzőkönyve. 1780 febr. 12-ki kelettel mindössze ennyit olvashatunk Horváthról: «Sessio XIV. 12. febr. Caa. IV. Pecuniam in rationem Collegii Aszalóvia missam intervertit *Adam Horváth*.»

Hogy megjelent-e az idézésre, megbüntették-e, kizárták vagy önkényt távozott-e, arról egy szó sincs több. A jegyzőkönyv teljességgel hallgat róla. Ezért a dolgot csak hozzátvetőleg magyarázhatjuk olyanformán, hogy Horváth, valószínűleg mint karácsonyi légátus, Aszalón pénzt vett föl az iskola számára, nem számolt el róla, hanem ifjúi könnyelműségében elfecsérelte. Az iskolai hatóság felszólítására az összeget bizonyára megtérítette, de az iskolában többé nem volt maradása. Hogy végleges kicsapátását megelőzze, a maga jószántából ott hagyta a kollégiumot, mint jó mathematicus valami bizonyítványt kért és kapott számítantanárától, Hatvanitól, azután eltávozott s Miskolczra ment.¹⁾

A jegyzőkönyvekben neve többé elő nem fordul.

(Debreczen.)

CSÜRÖS FERENCZ.

— Temesvári Pelbárt származásához. *Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates* czímmel F. Wetzel összegyűj-

¹⁾ Maga Horváth, Kazinczyhoz 1789 máj. 13-án írt levelében, részletesen elbeszéli kicsapátásának előzményeit. Szerinte (Kaz. Lev. ed. Váczy, I: 353—354. l.) egészen más volt az oka. Egy primarius diákkal «de existentia dei» összeshólkozván, tanári szék elé idéztetett «in causa Atheismi» s egyszersmind holmi «idomtalan» deákversei miatt is. A «Veneranda sedes»-t alaposan összeszidta, s ott hagyta. Bántódása nem lett, többé be sem hívták, s két hónap múlva a «maga jó szántából» ott hagyta a kollégiumot. Horváth előadása a hivatalos jegyzőkönyv mellett csak annyiban érdemel hitelt, hogy talán atheistikus nézetei is közrejátszottak az eltávolításában. Szerk.

tötte a délvidéki napilapokban évek során át napvilágot látott, többnyire történeti tárgyú tárczáit. (Temesvár, 1908. 8-r. 182. 2 l. ára 1.80 K.) *Oswald Pelbart* az egyiknek a címe (87—103. l.) s meglepetéssel látjuk, hogy e név alatt a nagy prédikátor, Temesvári Pelbárt, rejlik. Wettelnek szüksége volt rá, hogy Pelbártunk nevén ilyenformán változtasson — csak így próbálkozhatott meg annak a bebizonyításával, hogy prédikátorunk *német* volt, a kit Szilády Áron «irodalmi mystificatioja» tett meg lelkes magyarnak. Arról, hogy a család, melyből Pelbárt származott, magyar volt-e, vagy német, nem vitatkozhatunk. Az egyetlen adatunknak, a mely önmagában úgy sem segít a dolgon, a krakkói egyetem 1458-iki «Pelbartus *Ladislai* de *Themeswar*» bejegyzésének a létezését is tagadja Wettel s egyetlen hiteles adatnak Pelbárt 1463-iki baccalaureatusságát ismeri el. Minorita volt: az *Annales Minorum* 1483-ban a rend kiváló tagjai között említi. De Wettelnek erre nézve régebbi adata is van. A *Stellarium* egy példájában a köv. bejegyzés olvasható: *Author hujus libri videtur esse Pelbartus de Temesvar ord. Minorum qui dedicavit librum similem Sixto IV. Pontifici anno 1471.* Sziládynak egyébként minden adatát vagy elveti, vagy szó nélkül átvesszi. Tagadja, hogy a *Stellarium* 1483-ban jelent meg először nyomtatásban; de hiszen ezt Szilády sehol sem mondja, csak azt, hogy ekkor már készen volt. Sőt: épen Szilády véleménye az, a mit Wettel a magáénak közöl, hogy Pelbárt művei csak 1498 után kezdenek nyomtatásban elterjedni. A hol pedig szüksége van rá, ott Szilády adatait elhallgatja. Pelbárt szerinte német volt: mert művét nem írhatta «für das gemeine magyarische Landvolk», mert Mátyás király korában a magyar nyelv használata még egyáltalában nagyon szomorúan állott, mert a neve német (dél-német) név, mert műveit *nem* a budai, hanem külföldi könyvnyomdákból nyomatta ki, mert — és talán ezek a legerősebb bizonyítékai: — ilyen nagytudású ember *nem is lehetett más, mint német*, és mert *mások* is (Roth és Trümpelmann) *azt hiszik*, hogy német volt. *Ilyen* bizonyítás ellen felesleges megemlítenünk, hogy Pelbárt milyen lelkesedéssel beszél Szent Istvánról, Szent Lászlóról, Árpád házi Szent Erzsébetről, felesleges arra a leginkább döntő bizonyítékokra hivatkozni, hogy Pelbárt mennyi *magyar* szót fűz beszédeibe (*vulgo* eueth, fank, jeghenefa stb.) vagy hogy határozottan így szól: *apud nos Gyengier nominatur (gyönygyvár)*; *esox quem nos vocamus Vsonem (viza)*; sőt: *in lingua nostra dicitur leubezes*. A Wettel-féle bizonyítás ellen kár ilyen szemmel látható döntő bizonyítékokra hivatkozni. Wettelék fölfogásán nem változtathatunk: Pelbárt német volt, mert semmi sem bizonyítja, hogy az volt és mert mások is azt gondolják. Hogy pedig miért írja *Oswald Pelbart*-nak, arról talán az a *pártatlan* munka fog felvilágosítást adni, melyet Wettel Pelbártól egy theologus tollából mielőbbre jelez.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Katma Lajos: Két magyar Cymbeline-mese és rokonaik. Budapest, 1908. 23 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1908. Számonként 30 f.

536. H. G. Wells: Kósza lelkek. (Két csudálatos történet.) Ford. Farkas Klára. 64 l.

537—538. Bernard Shaw: Cäsar és Cleopatra. Egy darab történelem öt felvonásban. Ford. Mikes Lajos. 143 l.

539. I.órinczy György: Bolyky Ábris válópöre és egyéb elbeszélések. 64 l.

* *Kundt* Ernő, dr.: Lenau és a természet. Budapest, Lampel, 1908. 158 l. 240 K.

Platon válogatott művei. Ford. Szabó András. Székelyudvarhely, 1908. 219 l. 4 K.

Shakespeare-Tár, Magyar. Budapest, Kisfaludy-Társaság. Szerk. Bayer József. 1908. 4. füzet. 241-319. l. Ára 2 K.

Simonyi Zsigmond: Helyesírási szótár. III. kiadás. Budapest, Athenaeum, 1908. 47 l. 20 f.

E kis füzet, a legolcsóbb és legügyesebb lajstroma a közéletben használt szavaknak, az iskolai helyesírást alkalmazza. Jelen alakjában annnyival értékesebb, mert sok földrajzi névnek is megállapítja az írásmódját.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1907-1908.

I. Classica-philologia.

Birta István: A lélek halhatatlanságának bizonyítékai Platon Phaedon-jában. (Szatmárnémeti főgimn. 3—18.)

Cserép József: Homeros Ithakéja. (Gyakorló főgimn. 3—51.)

Galamboz Dezső: A latin nyelv tanítása az I. osztályban a Dent-féle angol nyelvkönyv alapján. (Nagykálói gimn. 3—13.)

Irovcics Tamás: Plutarchos mint moralista. (Fehértemplomi főgimn. 7—38.)

Janicsek József: Pár szó Aristoteles ethikájáról. (Eperjesi főgimn. 55—62.)

Kőhalmi Szévé: Gyakorlati latin tanítás. (Szilágysomlyói gimn. 3—54.)

K. L. A kis latin nyelvkönyv. (Vácsi főgimn. 117—120.)

Lány Margit: A mykenei vár úrnői. (Orsz. Nőképzőegylet leánygimn. 3—15.)

Laux Rezső: Új latin olvasókönyv az I. osztályban. (Zalaegerszegi főgimn. 3—10.)

Lippay György: A genetikus vagy appercepció módszer a latin nyelvtanításban. (Szegedi állami főgimn. 3—69. l.)

Mészöly Gedeon: Részek L. A. Seneca tragédiáiból. (Kunszentmiklósi gimn. 5—17.)

Néveri János: A kezdőfokú latin tanításról. (Kaposvári főgimn. 3—15.)

Resch Aurél: Az ókori művészet tanítása a bajor humanisztikus gimnáziumban. (Szegedi főgimn. 69—80.)

Révay József: Latin tanítás az I. osztályban. (Késmárki liceum 1—10.)

Szabó Imre: Dél-Itália és Görögországban. (Szegedi főreáliskola 3—25.)

Varvasovszky János: Róma története alapításától fogva. Titus Livius-tól. (Eperjesi kath. főgimn. 1—54.)

Weigl Géza: Platon és a lélek halhatatlansága. (Karánsebesi főgimn. 3—20.)

II. Magyar nyelv és irodalom.

Barabás Ábel: Petőfi vallásos felfogása. (Kolozsvári unit. koll. 19—24.)

Barta Mór: Falusiak. Eredeti népvígjáték négy szakaszban. T. P. munkája. Készült 1835-ben. (Losonczy főgimn. 3—105.)

Báscsál Ernő: Petőfi Sándor emléke. (Zsolnai főreáliskola 30—34.)

Benkő Imre: Arany János és tanártársai önéletrajzai. (Nagykőrösi főgimn. 1—30.)

Demény Ervin: Jelzős összetételek. (Bonyhádi főgimn. 5—40.)

Erdélyi Irén: A hazafias bánat költészete a szabadságharc után. (Keszthelyi főgimn. 3—148.)

Gagyhy Dénes: Kozma Andor költeményei. (Pozsonyi főreáliskola 17—33.)

Horváth Cyrill: A Margit-legenda forrásai. (Budapesti IV. ker. főreáliskola 1—85.)

Horváth Ferencz: Vörösmarty Mihály lyrai költészete. (Karczagi főgimn. 11—30.)

Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. (Budapesti II. ker. főreáliskola 3—51.)

Kardos Albert: Vitás nyelvi kérdések. (Debreczeni főreálisk. 3—19.)

Krébsz Ernő: Buda halála és a Nibelungének. (Fogarasi főgimn. 3—12.)

Perényi József: Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhoz 1837—56. (Veszprémi kath. főgimn. 2—57.)

Polgár György Ödön: Szigeti József mint színműíró. (Aradi főgimn. 3—35.)

Schill Fülöp: Petőfi mint a világszabadság s a hazaszeretet költője. (Temesvári főreáliskola 11—22.)

Susztér Oszkár: Bacsányi János. (Zalaegerszegi főgimn. 12—32.)

Szlávik Ferencz: Egy csíksomlyói iskoladráma. (Csíksomlyói főgimn. 3—49.)

Szűts Ferencz: Ballagi Mór emlékezete. (Budapesti ref. főgimn. 29—41.)

Vadász Norbert: Vasvármegye irodalma. (Szombathelyi főgimn. 3—19. l.)

Volf György emlékezete. (Gyakorló főgimn. 52—61.)

III. Modern philologia.

Büszörmenyi Géza: Herder és Kant. (Kecskeméti ref. főgimn. 3—9.)

Göhl Alajos: Lenau. (Erzsébetvárosi főgimn. 3—23.)

PHILOLOGIAI DOKTORI DISSERTATIÓK

AZ 1908. ÉVBEN.¹⁾

I. Budapesti egyetem.

Iffy Bittnerbinder Miklós: A Humájun Namê első magyar származéka: Rozsnyai Dávid «Horologium Turcicum»-a. Budapest, 1908. (N. 8-r. 60 l.)

Büchler Pál: Régi esetvégződések és határozóképzők Homerosnál. Budapest, 1907. (8-r. 62 l.)

Csermelyi Sándor: Az igeli síremlék mythologiai domborművei. Budapest, 1908. (N. 8-r. 26 l., képekkel.)

Csoma Kálmán: Jászberény nyelve. Budapest, 1908. (N. 8-r. 91 l.)

Dénes Szilárd: Kossuth Lajos a szónok. Budapest, Athenæum. (Nyelvészeti Füzetek 53.) 1908. (N. 8-r. 54 l.) Ism. l. EPhK. 1908: 781. l.

Görög Imre: Gróf Zrinyi Miklós a költő, mint államférfi. Budapest, 1906. (8-r. IX, 60 l.)

¹⁾ Jegyzékünk az 1908. nov. 30-ig tartott doktori szigorlatokra vonatkozik. Kérjük az esetleges hiányoknak szíves bejelentését. *Szerk.*

- Gyulai Aladár*: Halm Frigyes drámái. Budapest, 1908. (8-r. 29 l.)
- Hóman Bálint*: A magyar városok az Árpádok korában. Budapest, 1908. (N. 8-r. XV, 128. l.)
- Hoós Ferenc*: Teleki Ferenc gróf mint ember és költő. Veszprém, 1908. (K. 8-r. 70 l.)
- Junger Mózes S.*: József Ibn Caddik Széfer Hamuszorja. Vác, 1908 (8-r. XVII, 15 l.)
- Kardos Gyula*: Alexandriai Szent Katalin cseh és magyar verses legendájának viszonya. Kassa, 1907. (N. 8-r. 58 l.) Ism. l. EPhK. 1908: 641. l.
- Kordcs Lajos Imre*; Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói. Kassa, 1908. (8-r. 85 l.) Ismertetését l. EPhK. 1909: 33—41. l.
- Laczkó Géza*: Játszi szóképzés. Budapest, Athenæum (Nyelvészeti Füzetek 49.), 1907. (N. 8-r. 53 l.) Ára 1 K.
- Petriei Béla*: Précieux és burlesque elemek Rostand «Cyrano»-jában. Budapest, 1908. (8-r. 83 l.)
- Pickel Ferenc*: A magyar ódai költészet fejlődése. Nagykanizsa, 1908. (N. 8-r. 61 l.)
- Popper Stefánia*: A zombolyai német nyelvjárás. Budapest, 1906. (8-r. 21 l.)
- Ruhmann Jenő*: Szalárdi Siralmas krónikájának mondattana. Budapest, 1907. (8-r. 61 l.)
- Schäfer Illés*: A kalazncói német nyelvjárás hangtana. Budapest, Akadémia (Magyarországi német nyelvjárások, 6.), 1908. (N. 8-r. 66 l.) 1-20 K.
- Simonyi Kálmán*: A Lobkovitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai. Budapest, 1908. (N. 8-r. 86 l.)
- Stan Vazul*: Magyar elemek a mőcok nyelvében. Nagyszeben, 1908. (K. 8-r. 64 l.)
- Stefanice József*: Kisfaludy Károly és Bolyai Farkas. Budapest, 1908. (8-r. 58 l.)
- Stollmann Sándor*: Laube Henrik a német drámairodalomban. Budapest, 1908. (K. 8-r. 151 l.) Ismertetését l. EPhK. 1908: 445. l.
- Szabó Lajos*: A nagykanizsai nyelvjárás. Budapest, Athenæum. (Nyelvészeti Füzetek. 48.) 1908. (N. 8-r. 66 l.; Ism. l. EPhK. 1908: 332. l.)
- Tihanyi Gál*: Helyesírásunk küzdelmei. Budapest, 1908. (8-r. 82 l.)
- Tóth Jolán*: Kuthy Lajos mint drámaíró. Budapest, 1907. (8-r. 47 l.)
- Travnik Jenő*: A színiköltészet Börne fölfogásában. Budapest, 1908. (8-r. 103 l.)
- Trócsányi Zoltán*: A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései. Budapest, 1908. (8-r. 62 l.)
- Vasáry Dániel*: Péczeli Király Imre élete és énekei. Esztergom, 1907. (8-r. 62 l.)
- Vass János*: Fejezetek a népnyelv mondattanából: Budapest, Athenæum. (Nyelvészeti Füzetek 52.) 1908. (N. 8-r. 47 l.) Ism. l. EPhK. 1908: 781. l.
- Verő Leo*: A beteg Henrik a mondában és a költészetben. Budapest, 1908. (8-r. 66 l.) Ismertetését l. EPhK. 1908: 632. l.
- Visnovszky Rezső*: Széphistóriáink olasz-latin csoportja. Budapest, 1907. (8-r. 177 l.)

II. Kolozsvári egyetem.

- Adleff Norbert*: Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez. Kolozsvár, 1907. (8-r. 96 l.)
- Bodola Gyula*: Dobó István a magyar költészetben. Függelék: Chiabai: Encomium arcis Agriæ. Vittenberg 1556. Kolozsvár, 1908. (8-r. 87 l.)
- Friediger Mózes*: «Az Ellenséges Testvérek» motívuma a XVIII. század német drámairodalmában. Budapest, 1907. (8-r. 47 l.)
- Gál Erzsébet*: La Fayette grófné élete és irodalmi működése. Dicső-szentmárton, 1908. (8-r. 39 l.)

Goschi Péter: A torontál-ujhelyi nyelvjárás alakтана különös tekintettel az úfn. irodalmi nyelvre. Kolozsvár, 1908. (8-r. 31 l.)

Hatala István: Schiller egyénisége Epistolographiájából. Trencsén, 1908. (8-r. 45 l.)

Kemény Gábor: A végzet és szabad akarat viszonya Sophokles drámaiban. Sopron, 1907. (8-r. 50 l.) Ismertetését l. EPhK. 1908: 404. l.

Orbók Loránd: De Vigny Alfréd költeményei. Kolozsvár, 1907. (8-r. 68 l.)

Pitroff Pál: Kemény Zsigmond. Élet- és jellemrajz. I. rész. Kolozsvár, 1907. (8-r. 83 l.) Ismertetését l. EPhK. 1908: 224. l.

Suciu Traján: A román népköltészet. Brád, 1907. (8-r. 70 l.)

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Aarne, A., Vergleichende Märchenforschungen, (Legn. 8-r. XVIII, 200 l.) Helsingfors. 480 M.

Adam, J., Der Natursinn in der deutschen Dichtung. Neue Folge. (N. 8-r. VII, 467 l.) Wien, W. Braumüller. 4 M.

Alberts, W., Hebbels Stellung zu Shakespeare. (VII, 78 l.) Berlin, A. Duncker. 2 M.

Allart de Méritens, H., Lettres inédits à Sainte-Beuve (1841—1848). (8-r. 342 l.) Paris, Mercure de France. 750 Fr.

Ancona, D', A., e O. Bacci, Manuale della letteratura italiana. Nuova edizione interamente rifatta. Vol. IV. (16-r. 670 l.) Firenze, G. Barbèra. 3 L.

Arnold, E., Illustrierte deutsche Literaturgeschichte. (N. 8-r. VII, 648 l.) Berlin, Ullstein u. Co. 3 M.

Ball, M., Sir Walter Scott as a critic of literature. (8-r. 87 l.) New-York, The Columbia University Press.

Balzo, del, L'Italia nella letteratura francese dalla morte di Enrico IV. alla Rivoluzione. (8-r. 501 l.) Torino, Soc. Tip.-Ed. Nazionale.

Barcinski, M., Michael Beers «Struensee». (8-r. 108 l.) Leipzig.

Bartels, A., Jeremias Gotthelfs Leben u. Schaffen. (K. 8-r. 191 l.) Leipzig, M. Hesse. 150 M.

Bartels, A., Heine-Genossen. Zur Charakteristik der deutschen Presse u. der deutschen Parteien. (N. 8-r. III, 187 l.) Dresden, E. A. Koch. 2 M.

Beiträge zur Literaturgeschichte. Hrsg.: Herm. Gräf. (8-r.) Leipzig, Verlag f. Literatur, Kunst u. Musik. 39. f. Köhrer, E., Grabbe. (40 l.) 60 pf. — 40. f. Gräf, H., Friedrich Rückert. (34 l.) 60 pf. — 46. f. Wegener, H., Ferdinand Avenarius. Der Dichter. (34 l.) 80 pf. — 50. f. Schaukal, R., Richard Dehmels Lyrik. (48 l.) 1 M. — 53. f. Arminius, W., Wilhelm Jensen. (36 l.) 60 pf.

Bella, S., Manuale di storia della letteratura italiana. Vol. II. (Il predominio della forma sul pensiero.) Acireale, Tip.-Ed. XX. Secolo. (8-r. IV, 629 l.) 6 L.

Benoit de Saint-Maure: Le Roman de Troie par, publié d'après tous les manuscrits connus par L. Constans. Tome III. (8-r. 448 l.) Paris, Firmin-Didot.

Benz, R., Märchen-Dichtung der Romantiker. (8-r. VI, 265 l.) Gotha, F. A. Perthes. 5 M.

Bernardin de Saint-Pierre, La Vie et les Ouvrages de Jean Jacques Rousseau. Édition critique publiée, avec de nombreux fragments inédits, par Maurice Souriau. (16-r. XVI, 192 l.) Paris, libr. Cornély et Cie. 3.50 Fr.

Bibliothek der ältesten deutschen Literatur-Denkmäler. (8-r.) Paderborn, F. Schöningh. I. Bd. Stamm-Heyne's Ulfilas od. die uns erhaltenen Denkmäler der gothischen Sprache. Text, Grammatik, Wörterbuch, neu hrsg. v. Fred. Wrede. 11. Aufl. (XXVIII. 490 l.) 5.60 M. — III. Bd. Beowulf. Mit ausführl. Glossar hrsg. v. Mor. Heyne. 8. Aufl., besorgt v. Levin L. Schücking. (Angelsächsische Denkmäler. I. Tl.) (XII, 315 l.) 5.40 M. — VIII. Bd. Gering, H., Glossar zu den Liedern der Edda (Saemunder Edda) 3. Aufl. (XII, 229 l.) 5.40 M.

Bibliothèque du XV^e siècle. T. IV. Recherches sur le vers français au XV^e siècle. Rimes, mètres et strophes, par Henri Chatelain. (8-r. 278 l.) Paris, H. Champion. 10 Fr.

Bled, Victor od., La Société Française du XVI^e siècle au XX^e siècle. Sixième série. XVIII^e siècle. Les médecins avant et après 1789. — L'Amour au XVIII^e siècle. (16-r. 235 l.) Paris, Perrin et Cie. 3.50 Fr.

Boschot, A., Un romantique sous Louis-Philippe. Hector Berlioz (1831—1842) d'après de nombreux documents inédits. (16-r. 679 l.) Paris, libr. Plon, Nourrit et Cie. 1908 5 Fr.

Boswell, J., The Life of S. Johnson. New ed., with Notes, by Roger Ingpen. 2 k. (Legn. 8-r. 1220 l.) London, J. Putman. 18 sh.

Bouchaud, P. de, Giosue Carducci. (K. 12-r. 63 l.) Paris, Sansot et Cie. 1 Fr.

Bourdillon, F. W., The Early Editions of the Roman de la Rose. (4-r. X, 212 l. és 34 facsimile.) London, Bibliographical Society.

Böckel, O., Handbuch des deutschen Volksliedes. (N. 8-r. VII, 393 l.) Marburg, N. G. Elverts Verl. 5 M.

Böhme, L., Die Landschaft in den Werken Hölderlins u. Jean Pauls. (N. 8-r. 116 l.) Leipzig, A. Deichert Nachf. 2 M.

Brandl, A., Geschichte der altenglischen Literatur. I. Tl.: Angelsächsische Periode bis zur Mitte des 12. Jahrh. (Legn. 8-r.) Strassburg, K. J. Trübner. 4.80 M.

Brun, P., Pupazzi et Statuettes. Études sur le XVII^e siècle: Les Farceurs — Jean Chapelain — Pierre Montin — Saint-Evremond. (400 l.) Paris, Cornély. 3.50 Fr.

Bytkowski, S., Gerhart Hauptmanns Naturalismus u. das Drama. (N. 8-r. VII, 208 l.) Hamburg, L. Voss. 5.20 M.

Chwolson, O. D., Hegel, Hæckel, Kossuth u. das zwölfte Gebot. 2. durchgeseh. u. ergänzte Aufl. (N. 8-r. V, 90 l.) Braunschweig, F. Vieweg u. Sohn. 1.60 M.

Conaut, M. P., The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century. (8-r. 93 l.) New-York, The Columbia University Press.

Coster, A., Fernando de Herrera (El Divino) 1534—1597 (thèse). (8-r. 202 l.) Paris, Champion.

Culcasi, C., Gli influssi italiani nell' opera di G. G. Rousseau. (16-r. 264 l.) Roma, Società ed. Dante. 3 L.

Dante: La Divina Commedia di Dante Alighieri nell' arte del Cinquecento (Michelangelo, Raffaello, Zuccari, Vasari, ecc.), a cura di C. Ricci. (XXVIII, 325 l.) Milano, Fratelli Treves.

Delerot, E., Quelques propos sur Goethe. (16-r. 151 l.) Versailles, Bernard. 2.50 Fr.

Dickensiana, The, V. k. Edit. by W. Matz. (8-r. 152 l.) London, Chapman and Hall. 4 sh.

D'Ovidio, F., Nuovi studii manzoniano. (16-r. XII, 681 l.) Milano, U. Hoepli. 6.50 L.

Dreves, G. M., Die Kirche der Lateiner in ihren Liedern. (8-r. XII, 203 l.) Kempten, I. Kösel. 1 M.

EMENDATIONES TIBULLIANÆ.

Hæc commentatio supplementum est editionum Tibulli¹⁾ et Lygdami²⁾ a me curatarum: partim enim veteres emendationes meas novis confirmare studebo argumentis, partim novas proferam coniecturas, quæ nunc mihi — nam dies diem docet — lectionibus in editiones illas receptis præferendæ videntur.

I.

Lib. I. eleg. 1. vss. 19—36:

- Vos quoque, felicis quondam, nunc *pauperis* agri
20 Custodes, fertis munera vestra, Lares:
Tunc vitula innumeros lustrabat cæsa iuvencos,
Nunc agna exigui est hostia parva soli:
Agnæ cadet vobis, quam circum rustica pubes
Clamet: «Io messes et bona vina date».
25 *Iam* modo iam possim contentus vivere parvo
Nec semper longæ deditus esse viæ,
Sed Canis æstivos ortus vitare sub umbra
Arboris ad rivos prætereuntis aquæ.
Nec tamen interdum pudeat tenuisse bidentem
30 Aut stimulo tardos increpuisse boves,
Non agnæve sinu pigeat fetumve capellæ
Desertum oblita matre referre domum.
At vos exiguo pecori furesque lupique
Parcite: de magno est præda petenda grege.
35 *Hic* ego pastoremque meum lustrare quotannis
Et placidam soleo spargere lacte Palem.

Vs. 25. «*Iam* modo iam possim» legitur in excerptis Frisingensibus; in editione mea pro *Iam* scripsi *Hic*, ut sensus sit: «*Hic*

¹⁾ *Albii Tibulli carmina*. Accedunt Sulpiciæ elegidia. Budapestini, sumptibus Academiæ Litterarum Hungariæ, 1905.

²⁾ *Lygdami carmina*. Accedit Panegyricus in Messallam. Ibidem, 1906.

modo iam possim vivere in agro meo paupere (vs. 19.), in hoc exiguo solo (vs. 22.) quietus neque semper longa itinera facere debeam». Veram esse meam coniecturam docet infra versus 35: «*Illic* (sc. in agro meo) ego pastoremque meum lustrare quotannis . . . soleo», ubi interpretes huc usque adverbium *hic* non potuerunt explicare; nihil enim habuit, ad quod referretur, quia excidit præcedens *hic* vs. 25. Adde, quod vs. 25. *hic* maxime necessarium est propter sequens (vs. 26.): «Nec semper *longae* deditus esse *riæ*», ubi longa itinera a poeta antea facta opponuntur vitæ quietæ *in agro avito* peragendæ. *Hic* emphatice positum ante *modo*, ut infra II. 2, 71-72: «Ipse boves mea si *tecum modo* Delia possim Iungere».

II.

I. 1, 41--44:

Non ego divitias patrum fructusque requiro,
Quos tulit antiquo condita messis avo:
Parva seges satis est, *uno* requiescere lecto
Si licet et *solito* membra levare toro.

Vs. 43. «satis est *uno*» legitur in florilegio Parisino; in editione mea conieci: «satis est tuto»; Ambrosianus habet: «satis est, *satis est*». Origo corruptelæ est haplographia: «est tuto — est uto — est uno». In archetypo Ambrosiani certe fuit lacuna, quam librarii suppleverunt bis ponendo *satis est*. Lectus in domo avita Tibulli *tutus* est ab incursione hostium, a ventis et pluviis, quæ omnia perpressus est Tibullus bello Aquitano; cf. supra vs. 4: «Martia cui somnos classica pulsa fugent» et infra vs. 48—50: «*Securum* somnos imbre sonante sequi! Hoc mihi contingat, sit dives iure, furorem Qui maris et tristes ferre potest pluvias» et vs. 45: «Quam iuvat immites ventos audire cubantem». Cf. Catull. 31, 5—10. (de se domum revertente): «Vix mi ipse credens Thyniam atque Bithynos Liquisse campos et videre te in *tuto*! O quid solutis est beatius curis, Cum mens onus reponit ac peregrino Labore fessi venimus *larem ad nostrum* Desideratoque *adquiescimus* lecto»; Hor. Sat. II. 6, 116—117: «me silva cavusque *Tutus* ab insidiis tenui solabitur ervo». Coniecturam meam confirmat etiam epicedium Tibulli Ovidianum (Am. III. 9.), quod magna ex parte ex allusionibus Tibullianis contextum est, vs. 67: «Ossa quietæ precor *tuta* requiescite in urna». Vult enim Ovidius dicere: Tibullus, dum viveret, in tuto lecto requiescere voluit; nunc saltem mortuus in *tuta* urna requiescat. Præterea ante «*solito* toro» (vs. 44.) desideratur epitheton parallelum ad *lecto* (vs. 43.) pertinens.

III.

I. 1, 45—48:

Quam *iurat* immites ventos audire cubantem
 Et dominam tenero continuisse sinn,
 Aut, gelidas hibernus aquas cum fuderit auster,
 Securum somnos imbre *iuvante* sequi!

Minus apte positum videtur *iuvante* propter præcedens *iurat*. Quare in editione Lygdami conieci sonante, quam emendationem errore mihi ipsi tribui, cum idem iam Bæhrens suspicatus sit iure, ut videtur: nam æqualis sonus aquæ cadentis facile et iucunde homines sopit. Cf. Tibull. I. 2, 77—78: «soporem Nec sonitus placidæ ducere posset *aquæ*», ubi alludit ad silanos, quos in cubiculis habebant divites Romani testibus Cels. Med. III. 18: «Confert etiam aliquid ad somnum silanus iuxta accidens» et Senec. Epist. 100, 6: «Desit sane . . . concisura aquarum cubiculis interfluentium». Tibullus ante oculos habuit Hor. Epod. 2, 27—28: «Fontesque lymphis obstrepunt manantibus, Somnos quod invitet leves». Simile est apud Liv. XXIV. 46, 5: «*imber* . . . lentior deinde æqualiorque *accidens* auribus magnam partem hominum sopivit». Respexit præterea poeta vss. 45—50. fragmentum Sophoclis apud Cic. Ad Att. II. 7, 4: «cupio istorum naufragia ex terra intueri: cupio, ut ait tuus amicus Sophocles [*φεῦ φεῦ τί τοῦτον χάριμα μεῖζον ἂν λάβοις τοῦ γῆς ἐπιψαύσαντα*] καὶ δ' ὑπὸ στέργῃ Πυκνῆς ἀκοῦσαι ψεκιάδος εὐδοσύῃ φρενί.

IV.

I. 1, 59—62:

Te spectem, suprema mihi cum venerit hora,
 Te teneam moriens deficiente manu.
 Flebis et arsuro positum me, Delia, lecto,
 Tristibus et lacrimis oscula mixta dabis.

Vs. 61. in omnibus codicibus et editionibus huc usque legebatur *et*; Postgate in editione sua (Oxonii, 1905.) emendavit: in. Rec-tissime: inepte enim vss. 61—62. ponebatur *et* — *et*.

V.

I. 2, 71—78:

Ipse boves mea si tecum modo Delia possim
 Iungere et in *solito* pascere monte pecus,
 Et te dum liceat teneris retinere lacertis,
 Mollis et *inculta* sit mihi somnus humo.

75 Quid Tyrio recubare *toro* sine amore secundo
 Prodest, cum fletu nox vigilanda venit?
 Nam neque tunc *plumae* nec stragula picta soporem
 Nec sonitus placidæ ducere posset aqua.

Corruptum videtur vs. 74. *inculta*, nam somnus ne in culta quidem humo (e. g. in agro perarato) iucundus est. Quod interpretes afferre solent, Prop. I. 18, 28: «Et datur *inculto* tramite dura quies», non huc pertinet, nam *inculto* apud Propertium significat: ab hominibus deserto. Quare in editione mea conieci *in dura*, emendationem mihi ipsi tribuens, in quo erravi; idem enim suspicatus est iam Dousa filius. Origo corruptelæ: indura — inclura — incluta — inculta. *Mollis* — *dura* optima antithesis, ut Lygd. 4, 76: «Vincuntur molli pectora dura prece». Cf. Prop. III. 15, 16: «caput in dura ponere iussit humo»; Ov. Met. IX. 650—651: «dura positis tellure capillis, Bybli, iaces» et Fast. II. 354: «Membraque de dura vix sua tollit humo». Prætera *dura* (vs. 74.) *humus* opponitur molli *toro* (vs. 75.) et mollibus *plumis* (vs. 77.).

Vs. autem 72. pro *solito* Scaliger rectissime restituit *solo*; hunc enim Tibulli locum ante oculos habuisse videntur Propert. II. 19, 7—8: «Sola eris et solos spectabis, Cynthia, *montes* Et *pecus* et fines pauperis agricolæ» et Verg. Aen. XI. 569: «Pastorum et *solis* exegit *montibus* ævum».

VI.

I. 3, 5—8:

Abstineas, Mors atra, precor: non hic mihi mater,
 Quæ legat in maestos ossa perusta sinus.
 Non soror, Assyrios cineri quæ *dedat* odores
 Et flet effusis ante sepulcra comis.

Non potest Latine dici: dedere alicui munus, odores, honores, sacrificium; quare in editione mea conieci: *reddat* emendationem errore mihi tribuens; Heyne enim primum hoc suspicatus est. *Reddere* significat: iusta dare Manibus aut diis; cf. infra vs. 34: «*Reddereque* antiquo menstrua tura Lari» et I. 7, 53., ubi, ut infra ex §. XV. elucebit, scribendum est: «Sic venias *hodie*: *reddam* tibi turis honores». Agitur autem hoc loco de sacrificio, quod Genio offertur. Origo corruptelæ: pro *reddat* scriptum est *redat*.

VII.

I. 3, 27—32. (ad Isin):

Nunc, dea, nunc succurre mihi (nam posse mederi
 Picta docet templis multa tabella tuis)

Ut mea votivas persolvens Delia *voces*
 30 Ante sacras lino tecta fores sedeat
 Bisque *die* resoluta comas tibi dicere laudes
 Insignis turba debeat in Pharia.

Vehementer doleo in editione mea non me recepissem optimam Scaligeri coniecturam, qui vs. 29. pro *voces* scribendum censuit *noctes*. Agitur enim de excubiis sacris in honorem Isidis agendis, quibus opponitur vs. 31: «Bisque *die*», ubi agitur de sacris mane et vesperi celebrandis. Hunc Tibulli locum ante oculos habuit Propertius, cum II. 28, 61—62. ita iocatus est cum Cynthia: «Redde etiam *excubias* divæ nunc, ante iuvenæ, *Votivas noctes* et mihi *solve decem*»; commemorat præterea noctes Isidi sacras etiam II. 33, 1—2: «Tristia iam redeunt iterum sollemnia nobis: Cynthia iam *noctes* est operata decem».

VIII.

I. 4, 41—44. (de amante puerum amatum quolibet secuturo):

Neu comes ire neges, quamvis via longa paretur
 Et Canis arenti torreat arva siti,
 Quamvis *prætexens* picea ferrugine cælum
 Venturam *annuntiet* nubifer Euris aquam.

Vs. 44. pro *annuntiet* in Vaticano legitur *annuntiat*, in Ambrosiano *amiciat*.

Tibullus hoc loco ante oculos habuit Hor. Epod. 16, 53—54. et 61—62: «ut neque largis *Aquosus Euris* arva radat imbribus . . . nullius *astri* Gregem æstiosa *torret* impotentia»; Tibullum autem respexit auctor Dirarum Pseudoverg. vss. 38—39: «*Euris* agat mixtam *furva caligine* nubem, *Africus* immineat nimbis *minitantibus* imbrem». Quare verisimillima videtur Rigleri coniectura ad vss. 43—44. emendandos:

Quamvis **prætexit** picea ferrugine cælum
 Venturam **minitans** nubifer Euris aquam.

Ad *picea ferrugine* cf. Ov. Her. 18, 7: «cælum pice nigrius» et Met. I. 264—265: «madidis Notus evolat alis Terribilem *picea* tectus caligine vultum»; ad *nubifer Euris* cf. Ov. Her. 3, 58: «dare nubiferis linea vela notis» et Sil. Ital. 10, 323: «nubifer Euris» et Hor. Carm. II. 16, 23—24: «agente nimbos ocior Euro».

IX.

I. 5, 39—48. narrat Tibullus se, cum Deliam amaret, Venere alia frui non potuisse:

Sæpe aliam tenui: sed *cum iam* gaudia adirem,
 40 Admonuit dominæ deseruitque Venus.
 Tunc me discedens devotum femina dixit,
 A pudet, et narrat scire nefanda meam.
 Non facit hoc verbis, facie tenerisque lacertis
 Devovet et flavis nostra puella comis.
 45 Talis ad Hæmonium Nereis Pelea quondam
 Vecta est frenato cærula pisce Thetis.
 Hæc nocuere mihi, *quod adest* huic dives amator,
 Venit in exitium callida lena meum.

Locum ita exhibui in editione mea. sed vs. 39. errore scripsi *cum iam* pro *iam cum* omnibus codicibus tradito. Præterea corruptus videtur vs. 47., ubi *Hæc nocuere* certe non solum ad sequentia, sed etiam ad præcedentia referendum est: *nocere* enim proprie dicitur de devotione magica vultque dicere poeta se non carmine magico (vs. 43: *verbis*), sed pulchritudine Deliæ esse devotum. Cf. infra I. 8, 23—26: «Quid queror heu misero carmen nocuisse, quid herbas? *F'orma* nihil magicis utitur auxiliis: Sed corpus tetigisse *nocet*, sed longa dedisse Oscula» et Ovid. Am. III. 7, 19—20. et 27—28., ubi aperta est Tibulli imitatio: «A! pudet annorum! quare iuvenemque virumque Nec iuvenem nec me sensit amica virum? . . . Num mea Thessalico languent *devota* veneno Corpora? num misero carmen et herba *nocent?*» Scribendum igitur vss. 47—48:

Hæc nocuere mihi **quodque est** huic dives amator:
 Venit in exitium callida lena meum.

Duplex est igitur causa, cur Tibullus præter Deliam aliis puellis virum se præstare non potuerit: amor pulchritudine Deliæ accensus et dolor propter infidelitatem eiusdem; cf. supra vss. 37—38: «Sæpe ego temptavi curas depellere vino: At *dolor* in lacrimas verterat omne merum».

X.

I. 6, 1—4:

Semper ut inducar blandos offers mihi vultus,
 Post tamen es misero tristis et asper, Amor.
 Quid tibi *sacritiæ* mecum est? an gloria magna est
 Insidias homini composuisse deum?

Vs. 3. ita exhibet Ambrosianus; sed optima est codicum deteriorum lectio: **sæve puer**; agitur enim de Amore puero, quem poetæ sæpe etiam solo *pueri* nomine alloquantur, ut Tibullus ipse II. 6, 5:

«Ure, *puer*, quæro, tua qui ferus otia liquit». Tibullus ante oculos habuit Verg. Ecl. 8, 47—49: «*Sævus Amor* docuit natorum sanguine matrem Commaculare manus: crudelis tu quoque mater. *Crudelis* mater magis an *puer improbus* ille?» Vergilium et Tibullum simul imitatur Lygd. 4, 65—66: «*Sævus Amor* docuit validos temptare labores, *Sævus Amor* docuit verbera posse pati». Vergilium, Tibullum et Lygdamum simul respexit auctor Ciris (vss. 133—138.): «Sed *malus* ille *puer*, quem nec sua flectere mater Iratum potuit, quem nec pater atque avus idem Iuppiter (ille etiam Poenos domitare leones Et validas novit vires mansuescere tigris, Ille etiam divos, *homines* — sed dicere magnum est), Idem tum *tristes* acuebat parvulus iras».

XI.

I. 6, 39—42. (poeta de se Deliam custodiente):

Tum procul absitis, quisquis colit arte capillos,
Et fluit effuso cui toga laxa sinu:
Quisquis et occurret, ne possit crimen habere,
Stet procul aut alia *stet procul* ante via.

Vs. 42. ita exhibet Ambrosianus; corruptelam maxima cum verisimilitudine emendavit Rabus scribendo: «*Stet procul aut alia se occulat ante via*», i. e. si quis occurret, *ante* quam puellam tangat, *stet procul* aut *occulat se in alia via*; nam crimen est Deliam a viro amante custoditam tangere, ut infra vss. 51—54. elucet: «*Parcite* quam custodit Amor *violare* puellam, Ne pigeat magno post didicisse malo. *Attigerit*, labentur opes, ut vulnere nostro Sanguis, ut hic ventis diripiturque cinis». Maxime autem confirmatur Rabi coniectura I. 2, 33—38: «*Parcite* luminibus, *seu vir seu femina fiat Olvia*: celari vult sua furta Venus. Neu strepitu terrete pedum neu quærite nomen Neu prope fulgenti lumina ferte face. Si quis et imprudens aspexerit, *occulat ille* Perque deos omnes se meminisse neget».

XII.

I. 7, 1—4. (in natalem Messallæ, qui modo de Aquitania triumphavit):

Hunc cecinere diem Parcæ fatalia nentes
Stamina, non ulli dissoluenda deo:
Hunc fore, Aquitanas posset qui fundere gentes,
Quem tremeret forti milite victus *Atar*.

Vs. 1. pro *Hunc . . . diem* scribendum *Hoc . . . die*, nam Parcæ ut fabulæ docent, die natali heroum solent ad cunas modo natorum

futura canere. Sensus est igitur: «Hoc die (i. e. die natali Messallæ) cecinerunt Parcæ hunc virum fore illum, qui Aquitanos vincere posset.»¹⁾ Cf. Tibull. IV. 5, 3—4. (Sulpicia de Cerintho): «Te nascente novum Parcæ cecinere puellis Servitium»; Hygin. Fab. 171: «Cum esset natus Meleager, subito in regia apparuerunt Parcæ . . . cui fata ita cecinerunt»; Ov. Met. VIII. 451—455. (de Meleagro): «Stipes erat, quem, cum partus enixa iaceret Thestias, in flammam triplices posuere sorores Staminaque impresso fatalia pollice nentes: Tempora — dixerunt — eadem lignoque tibi, O modo nate, damus»; Anton. Liber. 2. (de Meleagro): ἐπέκλωσαν (αἱ μοῖραι) ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὸν ἔσεσθαι χρόνον, ἐφ' ὅσον ἂν ὁ δαλὸς διαμένει, Ov. Trist. V. 3, 9—10. (de Baccho): «Scilicet hanc legem nentes fatalia Parcæ Stamina bis genito bis cecinere tibi». Ceterum Tibullus hoc loco imitatur Verg. Ecl. IV. 45—46: «Talia sæcla — suis dixerunt — currite — fusis Concordes stabili fatorum nemine²⁾ Parcæ», ubi Parcæ prædicunt fata filio Pollionis nascenti.

Pro *Atax* vs. 4. optime restituit Scaliger: *Atur*, qui est fluvius in regione Tarbellorum in Aquitania; *Atax* enim non Aquitaniam, sed provinciam Narbonensem perfluit, quæ non rebellavit. Cf. Lucan. I. 420—422., ubi manifesta est Tibulli imitatio: «Qui tenet et ripas *Aturi*, qua litore curvo Molliter admissum claudit *Tarbellius* æquor, Signa movet gaudetque amoto *Santonus* hoste» et Tibull. I. 7, 9—10: «*Tarbella* Pyrene Testis et *Oceani* litora *Santonici*»; Auson. 163, 11—12: «in terris, per quas erumpit *Aturrus Tarbellique* furor perstreptit *Oceani*» et eiusdem Mosel. 464—468. (de principatu Mosellæ inter fluvios):

Concedes gelido Durani de monte volutus
Amnis et auriferum postponet Gallia Tarnen
Insanumque ruens per saxa rotantia late
In mare purpureum, dominæ tamen ante Mosellæ
Numine adorato, *Tarbellius* ibit *Aturrus*.

Ceterum forma *Atur* occurrit apud Vib. Sequ. p. 4., ubi auctor de nominibus fluminum apud poetas occurrentibus scribens hunc ipsum Tibulli locum respexisse videtur.

¹⁾ Erravi igitur ego quoque, ut ceteri interpretes, cum in editione Tibulli (p. 181.) Messallam ipso die natali Aquitanos devicisse statui.

²⁾ *Nemine* i. e. filo. Ita emendavi Vergilii locum in editione Lygdami, pp. 167. sqq.

XIII.

I. 7, 13—14:

Am te, Cydne, canam, *tacitis* qui leniter undis
Cæruleus placidis per vada serpis aquis.

Hoc loco lectio codicum defendi non potest, quia *tacitis undis* et *placidis aquis* pleonasmum efficiunt intolerabilem; præterea adverbium *leniter* participium quoddam desiderare videtur. Quare ego in editione mea pro *tacitis* scripsi *tractis*. Poeta tarditatem et purum colorem fluvii laudat, ut Curt. Ruf. III. 4. 8., qui hunc Tibulli locum ante oculos habuit: «Cydnus non spatio aquarum, sed liquore memorabilis: quippe *leni tractu* e fontibus *labens* puro solo excipitur nec torrentes incurrunt, qui *placide manantis* alveum turbent». *Tractis undis* abl. abs.: undas tarde trahens, ut dicitur: pedes sive vestigia trahere; cf. Curt. Ruf. III. 4. 8: «Cydnus . . . *leni tractu* . . . labens» et ibid. 1, 3: «(Marsyas amnis) diffusus circumiectos rigat campos *liquidus* et suas duntaxat *undas trahens*»; Verg. Aen. X. 306: «*retrahitque pedem* simul *unda* relabens» et ibid. IX. 124: «*revocatque pedem* Tiberinus ab alto». *Leniter* de cursu fluminis tardo, ut Cæs. B. G. I. 12: «Arar . . . in Rhodanum influit incredibili lenitate».

XIV.

I. 7, 29—38:

Primus aratra manu sollerti fecit Osiris
30 Et teneram ferro sollicitavit humum,
Primus *inexpertæ* commisit semina terræ
Pomaque *non notis* legit ab arboribus.
Hic docuit teneram palis adiungere vitem,
Hic viridem dura cedere falce comam:
35 Illi incundos primum matura saporis
Expressa *incultis* uva dedit pedibus.
Ille liquor docuit voces inflectere cantu,
Movit et ad certos *nescia* membra modos.

Vs. 36. in editione mea pro *incultis* scripsi *insuetis*, Codicum lectio explicari non potest; mea coniectura optime convenit adiectivis *inexpertæ* (vs. 31.), *non notis* (vs. 32.) et *nescia* (vs. 38.). Origo corruptela: *insuetis* — *insultis* — *incultis*. *Insuetis*, huic labori non ad-suetis, ut supra I. 4, 48: «Aut opera *insuetas* atteruisse manus». Utrobique *insuetus* sensu activo et absolute positum, ut etiam *nescia membra* hoc loco vs. 38. Eodem modo ponitur sæpe *insolitus*, ut Ciris vs. 356—357: «multus ineptæ Virginis *insolito* sermo novus errat in ore».

Kereskedelmi Oktatási
Szakmai Nyvtár.

XV.

I. 7, 49—54:

Huc ades et *centum* ludis *Geniumque* choreis
 50 Concelebra et multo tempora funde mero:
 Illius et nitido stillent unguenta capillo,
 Et capite et collo mollia sarta gerat.
 Sic venias *hodie*: *tibi dem* turis honores,
 Liba et Mopsopia dulcia melle feram.

Versus ita scripsi in editione mea, sed vs. 49. scribendum potius cum G. G. Ramsay: «*Genium ludis centumque choreis*», ut restituatur rectus verborum ordo. Propertius dicit III. 10, 23. (de die natali Cynthiæ): «*Tibia nocturnis succumbat rauca choreis*», ubi Rothstein optime adnotat: «*Die Tänze sollen so lange fortgesetzt werden, bis die Flöte ihren Ton verliert und nicht mehr weiter kann*». Cf. etiam Hor. Carm. I. 36, 11—12: «*Neu promptæ modus amphoræ Neu morem in Salium sit requies pedum*». Vs. autem 53. pro *hodie*: *tibi dem* nunc scribendum censeo: *hodie*: *reddam tibi*, ut futurum ponatur pro coniunctivo inepto. Origo corruptelæ: *hodiernæ dam tibi*. De verbo *reddere* cf., quæ supra §. VI. disputavimus.

XVI.

I. 8, 25—26:

Sed corpus tetigisse nocet, sed longa dedisse
 Oscula, sed *femori* conseruisse femur.

Versum 26. ita scripsi secundum codices omnes, sed iam tum scrupulum mihi iniecerunt duo Charisii loci, Gr. Lat. p. 87. (ed. Keil): «*Hoc femur, huius femoris, sed frequenter huius feminis huic femini dictum <est et> pluraliter tam femina quam femora, ideoque <et Tib>ullus hoc ipsum erudite custodit, cum dicit: implicuitque femur femini*» et ibid. p. 130: «*femini Tibullus: implicuitque femur femini, non femori, quasi sit hoc femur huius femoris*». Verisimile est Charisium hunc Tibulli locum respexisse, sed memoria lapsus parum accurate laudasse eius verba, cum menti eius obversaretur etiam Ovidii locus Am. III. 7, 10: «*Lascivum femori supposuitque femur*». Quare restituamus apud Tibullum veterem dativi formam *femini*, ut iam Statius fecit; cf. Verg. Aen. X. 788: «*(ensem) Eripit a femine*».

XVII.

I. 8, 35—38. (monita poetæ ad Pholoen, puellam a Maratho amatam):

At Venus inveniet puero concumbere furtim,
 Dum *tumet* et teneros *conserit* usque sinus,
 Et dare anhelanti pugnantibus umida linguis
 Oscula et in collo figere dente notam.

Locum ita scripsi in editione mea ex maiore codicum parte; Ambrosianus habet vs. 36. *timet* pro *tumet*. Sed versus procul dubio corruptus est. Nunc *tumet* emendo in *tutum* et pro *conserit* scribo cum Heynio *conserere*, ut versus talem habeat formam:

Dum *tutum*, et teneros *conserere* usque sinus.

Sensus totius loci: Venus inveniet puero concumbere, pectora conserere, oscula dare, dente notas figere, dum *tutum* est. Nam Pholoen *canum amatorem* habuisse elucet ex vs. 29: «det munera canus amator» eamque custoditam fuisse ex vss. 55—56. (verba Marathi ad puellam): «poterat custodia vinci: Ipse dedit cupidis fallere posse deus». Cf. etiam Ov. Am. II. 18, 35: «Nec tibi, *qua tutum* vati, Macer, arma canenti Aureus in medio Marte tacetur Amor» et A. A. II. 731—732. (de Venere furtiva): «Cum mora non *tuta* est, totis incumbere remis Utile». Ad *sinus conserere* cf. Lucil. VIII. 270. (ed. Lachmann): «Tum latu' componit lateri et cum pectore pectus»; Prop. IV. 7, 19—20: «Sæpe Venus trivio commissa est, pectore mixto Fecerunt tepidas pallia nostra vias»; Ov. Her. 15, 101: «At quanto melius iungi mea pectora tecum». Origo corruptelæ: ex *tutum* et per haplographiam *tumet*, deinde versus explendi gratia *tumet et* factum est.

XVIII.

I. 9, 23—28. (poeta ad Marathum infidelem):

Nec tibi celandi spes sit peccare paranti:
 Est deus, occultos qui vetat esse dolos.
 25 Ipse deus tacito permisit *leve* ministro,
 Ederet ut multo libera verba mero:
 Ipse deus somno domitos emittere vocem
 Iussit et invitos facta tegenda loqui.

Versum 25. in editione mea ita scripsi:

Ipse deus tacito permisit, *laeve*, ministro,

ubi *laeve* est vocativus significatque: *stulte*, ut Hor. A. P. 301—302: «O ego *laevus*, Qui purgor bilem sub verni temporis horam» et Verg. Ecl. 1, 16. (= Aen. II. 54.): «si mens non *laeva* fuisset». Similiter usurpatur Græce *σχαίος*. Eodem modo interiectus est vocativus in eodem Tibulli carmine vs. 63. (de infidelitate uxoris viri cuiusdam

senis): «At tua perdidicit, nec tu, *stultissime*, sentis. Cum tibi non solita corpus ab arte movet» et Ov. Am. II. 19, 1—2: «Si tibi non opus est servata, *stulte*, puella, At mihi fac serves».

XIX.

I. 9, 35—36 :

Illis eriperes verbis mihi sidera cæli
Lucere et *puras* fluminis esse vias.

Vehementer doleo me non recepissem pulcherrimam Heynii coniecturam: *pronas*. Erravi etiam in eo, quod pro *fluminis* in Ambrosiano reperto recepi codicum deteriorum lectionem: *fulminis*, quare coactus sum pro *puras* cum Postgatio scribere *rubras*, coniecturam infelicem. Nam eadem fere *ἀδύνατα* commemorantur ab ipso Tibullo I. 2, 43—44. (de saga): «Hanc ego de cælo ducentem sidera vidi, *Fluminis* hæc rapidi carmine vertit *iter*»; Ov. Am. I. 8, 5—6: «Illa magas artes Aëæaque carmina novit *Inque caput* liquidas arte *recurrat* aquas»; cf. etiam Verg. Ge. I. 203: «Atque illum præceps *prono* rapit alveus *amni*» et Val. Flacc. Argon. VI. 443. (de Medea): «Mutat agros *fluviumque vias*» et Hor. Carm. I. 29, 10—12: «Quis neget arduis *Pronos* relabi posse *ricos* Montibus et Tiberim reverti?» et Epist. I. 10, 21.

XX.

I. 10, 35—38. (de inferis):

Non seges est infra, non vinea culta, sed audax
Cerberus et Stygiæ navita turpis aquæ:
Illic *percussisque* genis *ustoque* capillo
Errat ad obscuros pallida turba lacus.

Versum ita exhibet Ambrosianus. Poeta sequitur opinionem vulgi vestigia ignis conspicua esse in umbris mortuorum crematorum; *genæ* ponuntur pro caveis oculorum. Tibullum respexit Propert. IV. 7, 7—8. de imagine Cynthiæ mortuæ contrarium dicens: «Eosdem habuit secum, quibus est elata, capillos, Eosdem oculos: lateri vestis adusta fuit». Scribendum igitur vs. 37:

Illic *exustisque* genis *tostoque* capillo.

Locum Tibulli imitantur Prop. III. 12, 26: «*Exustaeque* tuæ mox, Polypheme, *genæ*» et Ov. Met. II. 283: «*tostos* en adspice *crines*». Origo corruptelæ: ex *exustis* factum est *excussis*, quod cum librariis minus apte positum videretur, mutatum est in *percussis* in Ambrosiano inque alia monstra verborum in codicibus deterioribus.

XXI.

I. 10, 53—60:

Sed Veneris tunc bella calent scissosque capillos
 Femina perfractas conqueriturque fores;
 55 Flet teneras *subtusa* genas: sed victor et ipse
 Flet sibi dementes tam valuisse manus.
 At lascivus Amor rixæ mala verba ministrat,
 Inter et iratum lentus utrumque sedet.
 A lapis est ferrumque, suam quicumque puellam
 Verberat: e cælo deripit ille deos.

Verbum *subtusa* nusquam alibi occurrit neque, quid hoc loco significari possit, scimus; lexicographi explicant: «paulum tusa», sed hoc minime aptum efficit sensum, cum vs. sq. legatur: «dementes tam valuisse manus» et vss. 59—60: «A lapis est *ferrumque*, suam quicumque puellam *verberat*». Quare in editione mea scripsi *obtusa*, i. e. manibus aut pugnibus verberata, ut Plaut. Cas. V. 1, 8: «obtusore», ibid. V. 2, 50: «obtundit os mihi» et Amph. II. 1, 59: «Sum obtusus pugnibus pessume». Origo corruptelæ est dittographia: teneras obtusa — teneras sobtusa.

XXII.

II. 2, 5—8. (de natali Cornuti):

Ipse suos adsit Genius visurus honores,
 Cui decorent sanctas mollia *serta* comas.
 Illius *puro* destillent tempora nardo,
 Atque satur libo sit madeatque mero.

Versum 7. in editione mea ita explicavi: «*puro nardo*, unguento nardino Indico non adulterato: cf. Plin. N. H. XIII. 16: «In hoc genere conveniet meminisse herbarum, quæ nardum Indicum imitentur, species novem a nobis esse dictas. Tanta materia adulterandi est». Sed certe ineptum esset, si Tibullus de deo dixisset eum non uti unguentis adulteratis. Emendandi viam monstrat nobis auctor Tibulli Catull. 6, 8: «*Sertis ac Syrio* fragrans *olivo*» i. e. oleo nardino; deinde imitator Tibulli Lygdamus, qui duobus locis hunc Tibulli versum expressit 4, 27—28. (de Apolline): «Intonsi crines longa cervice fluebant, *Stillabat Syrio* myrrhea rore coma» et 6, 63—64: «Iam dudum *Syrio* madefactus *tempora nardo* Debueram sertis implicuiose comas»; cf. etiam Hor. Carm. II. 11, 14—17: «rosa Canos odorati capillos, Dum licet, *Assyrioque nardo* Potamus uncti» et ibid. II. 7, 7—8: «coronatus nitentes Malobathro *Syrio* capillos». Pro *puro* igitur scribendum apud Tibullum *Syrio*. Origo corruptelæ haplographia et

vetus scriptura, ubi pro y ponitur u, i. e.: Illius Surio — Illius Suro — Illius uro. Cf. Hor. Carm. I. 31, 12: «Vina *Syra* reparata merce».

XXIII.

II. 3, 1—6:

Rura meam, Cornute, tenent villæque puellam:
 Ferreus est, heu heu, quisquis in urbe manet.
 Ipsa Venus latos iam nunc migravit in agros,
 Verbaque aratoris rustica discit Amor.
 O ego, cum adspicerem dominam, quam fortiter illic
 Versarem valido pingue bidente solum.

Pro *cum* codicibus tradito scribendum cum Heynio: **dum**, i. e. dummodo, dum finale. Cf. I. 1, 5—6: «Me mea paupertas vita traducat inerti, *Dum* meus adsiduo luceat igne focus» et I. 4, 49—50: «Nec, velit insidiis altas si claudere valles, *Dum* placeas, umeri retia ferre negent».

XXIV.

II. 5, 81—82:

Ut succensa sacris crepitat bene laurea flammis,
 Omine quo felix et *sacer* annus erit.

Quid hoc loco *sacer* sibi velit, interpretes non possunt explicare neque Tibullum post *sacris* (vs. 81.) sq. vs. *sacer* posuisse verisimile est. Scribendum ex coniectura Cornelissenii **satur**, i. e. frugibus abundans. Cf. supra II. 1, 21—24: «Tunc nitidus *plenis* confusus rusticus agris Ingeret ardenti grandia ligna foco, Turbaque vernarum, *saturi* bona signa coloni, Ludet»; Verg. Ge. II. 197: «*saturi* petito longinqua *Tarenti*» et Pers. Sat. 1, 71—72: «*rus saturum* laudare, ubi corbes Et focus et porci». Ceterum Tibullus ipse dicit vs. sqq. (II. 5, 83—84.): «Laurus ubi bona signa dedit, gaudete coloni: Distendet spicis horrea plena Ceres». Cf. Hor. Epist. II. 1, 137: «Impetrat et pacem et locupletem frugibus annum».

XXV.

III. 1, 7—8. (de Neæra, puella amata Lygdami):

Carmine formosæ, pretio capiuntur avaræ:
 Gaudeat, ut digna est, versibus illa *meis*.

Corruptum est *meis*; legimus enim infra vs. 12: «Indicet ut nomen littera facta *tuum*» et vs. 7—14. non poetæ ipsi, sed, ut iam

Muretus recte vidit, Musis sunt tribuendi. Optima est Postgatii emendatio: novis. Lygdamus enim ante oculos habuit Propert. I. 16, 41: «tibi sæpe novo deduxi earmina *versu*»; Lygdamum et Propertium simul imitatus est Ovid. Am. I. 8, 57—58: «Ecce quid iste tuus præter *nova carmina* vates Donat? amatoris milia multa feres».

XXVI.

III. 1, 9—14:

Lutea sed niveum involvat membrana libellum,
 10 Pumex cui canas tondeat ante comas,
 Summaque prætexat *tenuis* fastigia chartæ,
 Indicet ut nomen littera *facta* tuum,
 Atque inter geminas pingantur cornua frontes:
 Sic etenim comptum mittere oportet opus.

Corrupta sunt *tenuis* et epitheton ineptum *facta*, sed loci imitatorum Lygdami certam monstrant nobis emendandi viam. Lygdamum enim imitatur Ovidius Trist. I. 1, 3—12., ubi alloquitur exul librum suum luctuosum in urbem mittendum semper contrarium illi dicens, quod Lygdamus de libro suo eleganter ornando dixit:

Vade, sed *incultus*, qualem decet exulis esse:
 Infelix habitum temporis huius habe.
 Nec te *purpureo* velent vaccinia *fuco*:
 Non est conveniens luctibus ille color.
 Nec *titulus minio*, nec cedro charta notetur,
 Candida nec nigra *cornua* fronte geras.
 Felices ornent hæc instrumenta libellos:
 Fortunæ memorem te decet esse meæ.
 Nec fragili *geminae* poliantur *pumice* frontes,
 Hirsutus sparsis ut videre comis.

Vss. 10—11. Lygdami respexit auctor Ciris vss. 319—320. (de crine purpureo Nisi): «patris de vertice *summo* Edita candentes *prætexat purpura canos*». Lygdamum et Ovidium simul imitatur Martial. III. 2, 7—11:

Cedro nunc licet ambules perunctus
 Et frontis gemino decens honore
 Pictis luxurieris umbilicis,
 Et te purpura delicata velet,
 Et *cocco* rubeat superbus *index*.

Scribamus igitur apud Lygdamum pro *tenuis* (vs. 11.) substantivum *minium*, pro *facta* (vs. 12.) autem *læta*, ubi notandus erit parallelismus subiectorum: membrana involvat, pumex tondeat, mi-

nium prætexat librum. *Summa* autem *fastigia chartae* significabunt titulum sive indicem, i. e. schedulam superiori oræ libræ adfixam, quæ exstat ex libro convoluto; hanc schedulam *praetexit minium*, i. e. inscriptio minio scripta, ut limbus purpureus prætexere solet togam prætextam. Ovidius quoque dicit de inscriptione templi Fast. V. 567: «Augusto *praetextum* nomine templum». *Littera laeta* est rubra, quia ruber est color gaudii, unde Ov. Trist. I. 1, 5—6: «Nec te *purpureo* velent *vaccinia juco*: Non est conveniens *luctibus* ille color»; cf. Ciris vs. 103: «*Purpureis* late *videntia* litora conchis»; Lucret. II. 501—502: «*Purpura* Thessalico concharum infecta colore Caudaque pavonum *videnti* imbuta lepore» et IV. 1101: «pulchra in pedibus *Sicyonia* *vident*»; Ciris vs. 169: «*Coccina* non teneris pedibus *Sicyonia* servans». Origo corruptelæ: vs. 11. pro *praetexat minium* legebatur *praetexat unuim*, deinde per dittographiam *praetexat tunuim*, demum ex coniectura *tenuis*; vs. 12. autem ex *laeta* factum est in scriptura minuscula *lacta*, unde *facta*. Ceterum *litterae luetae* i. e. rubrae respondet apud Tibullum I. 3, 6: «*maestos* sinus», i. e. nigros vestis sinus.

XXVII.

IV. 1, 3—6. auctor Panegyrici ita alloquitur Messallam:

Incipiam tamen. *A* meritis si carmina laudes,
Deficiant: humilis tantis sim conditor actis,
Nec tua præter te chartis intexere quisquam
Facta queat, dictis ut non maiora supersint.

Pro *A* scribendum *E* sive *Ex*, ut iam in adnotatione ad hunc locum (in editione Lygdami) suspicatus sum. Dicitur enim: aliquid æstimare ex aliqua re. Sensus igitur erit: si carmina mea *ex meritis* tuis æstimes, i. e. si ea tantum carmina laudes, quæ meritis tuis respondent, non sufficiant carmina mea ad facta tua celebranda.

XXVIII.

IV. 1, 18—23:

Alter dicat opus magni mirabile mundi,
Qualis in immenso desederit aëre tellus,
²⁰ Qualis et in curvum pontus confluerit orbem;
Et vagus, e terris qua surgere nititur, aër,
Hinc et contextus passim fluat igneus æther,
Pendentique super claudantur ut omnia cælo.

Locum ita exhibet Ambrosianus, sed corrupta sunt *Hinc et contextus*, nam æther, elementum simplicissimum et purissimum, non est aëri contextus, i. e. mixtus. Cf. Ov. Met. I. 67—68: «Hæc super

(i. e. super loca æris) imposuit liquidum et gravitate carentem Aethera, nec quicquam terrenæ fæcis habentem . . . ita limitibus dissæperat omnia certis; Lucret. V. 500—503: «liquidissimus *aether* Atque levissimus aerias super *influit* auras, Nec liquidum corpus turbantibus aeris auris Commiscet». Sed *complectitur* i. e. circumdat æther aera; totus enim mundus habet formam orbis: in medio est tellus aere circumfuso inclusus, aer undique cingitur æthere, omnia autem clauduntur orbe cæli. Poeta ante oculos habuit Lucret. II. 1066. (de mundo): «*avido complexu* quem tenet æther» et ibid. V. 467- 470: «Sic igitur tum se levis ac diffusilis æther Corpore concreto circumdatus undique flexit Et late diffusus in omnis undique partis Omnia sic *avido complexu* cetera sæpsit». Scribendum igitur vs. 21. *Ut* pro *Et*, vs. 22. autem *Hunc* et *complexus*, ut sensus totius loci sit: qualis desederit in immenso aere tellus, qualis confluerit in curvum orbem pontus; ut (i. e. quomodo) *passim fluat* (supplendum ex vs. 22.) aer in superioribus locis, qua e terris surgere nititur, *et hunc* (i. e. aera) *complexus* quomodo passim fluat æther. Aer et æther igitur hoc loco artius iunguntur; poeta enim respexit Lucret. II. 1110—1111: «Apparet spatium *cæli domus* (i. e. æther) altaque tecta Tolleret, a *terris* procul et *consurgeret aer*» et ibid. I. 1087—1088: «At contra tenuis exponunt *aeris* auras Et calidos simul a *medio differier ignis*» i. e. æthera.

XXIX.

IV. 1, 61—63. (de Ulixē):

Solum nec doctæ verterunt pocula Circes,
Quamvis illa foret Solis genus, apta vel herbis
Aptaque vel cantu veteres mutare figuras.

Intolerabile est *Aptaque vel* vs. 63; scribendum fortasse *Vel magico*. Cf. Tibull. I. 8, 23—24: «Quid queror heu misero *carmen* nocuisse, quid *herbas*! Forma nihil *magicis* utitur auxiliis» et I. 2, 41—42. et 53: «Nec tamen huic credet coniunx tuus, ut mihi verax Pollicita est *magico* saga ministerio . . . Hæc mihi composuit *cantus*»; Ov. Met. XIV. 43 44. (de Circe Scyllam mutante): «Protinus horrendis infamia pabula sucus Conterit et tritis *Hecateia carmina* miscet . . . Ter noviens *carmen magico* demurmurat ore».

XXX.

IV. 1, 91—94;

Aut quis equum celeremque arto compescere freno
Possit et effusas tardo permittere habenas

Inque vicem modo directo contendere cursu,
Seu libeat, curvo brevius *contendere* gyro.

Corruptum est *contendere* vs. 94. propter præcedens (vs. 93.) *contendere*; optima est Crusii emendatio: *convertere*. Quæritur enim, quis equum breviori tempore flectere in gyro queat. Cf. Hor. Carm. III. 7, 25—26: «Quamvis non alius *flectere equum* sciens Aequè conspicitur gramine Martio»; Ov. A. A. III. 384: «in gyros ire coactus equus» et Met. II. 718: «*Flectitur in gyrum*» et Met. VI. 225—226: «certum *flectit* in orbem Quadrupedis cursus». Auctor Panegyrici ante oculos habuit Cæs. B. G. IV. 33: «tantum *usu quotidiano et exercitatione* (cf. Paneg. vs. 88.) efficiunt, uti in declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere et *brevi moderari ac flectere* ... consuerint». Cæsarem et Panegyricum simul respexit Lucan. I. 425: «Optima gens *flexis in gyrum Sequana frenis*». Ceterum *convertere* hoc loco sensu ponitur intransitivo, i. e. converti.

XXXI.

IV. 1, 114—117. (de factis Messallæ):

Ipse tamen velox celerem super edere corpus
Audet equum validisque sedet *moderator* habenis.
Te duce non alias conversus terga *domator*
Libera Romanæ subiecit colla catenæ.

Monstrum vocis *domator* (vs. 116.) est glossema ad *moderator* (vs. 115.) pertinens, quod hoc loco genuinam lectionem extrusit. Bæhrens rectissime censet scribendum: *Salassus*; Messalla enim Salassos, gentem Alpinam, devicit. a. 34. a. Chr. n., ut Appian. Illyr. 17. et Strab. IV. p. 205. docemur. Hæc fuit victoria Messallæ ante annum consulatus eius maxima, quam auctor Panegyrici vix poterat omittere, Adde, quod scriptor vs. præcedentibus (110—115.) victoriam Messallæ anno 35. de Arupinis reportatam commemorat; in annum autem sequentem incidit bellum cum Salassis. Cf. *Gardthausen*: Augustus und seine Zeit, t. I. p. 330. Erant igitur hæc duo bella una commemoranda.

XXXII.

IV. 1, 123—129. (de Messalla, novo consule, sacra faciente):

Splendidior liquidis cum Sol caput extulit undis
Et *fera* discordes tenuerunt flamina venti,
¹²⁵ Curva nec adsueto egerunt flumina cursus,
Quin *rapidum* placidis etiam mare constitit undis;

Ulla nec aërias volucris perlabitur auras
 Nec quadrupes densas depascitur aspera silvas,
 Quin largita tuis sit *muta silentia* votis.

Vs. 126. pro *rapidum* scribendum cum Guyeto *rabidum*, ut Tibull. I. 2, 39—40: «Nam fuerit quicumque loquax, is sanguine natam, Is Venerem e *rabido* sentiet esse mari» et in Panegyrico ipso (vs. 72.): «Cum canibus *rabidas*¹⁾ inter fera serperet undas»; Verg. Aen. V. 801—802: «sæpe furores Compressi et *rabiem* tantam cæli-que *marisque*».

XXXIII.

IV. 1, 137—146:

Non te vicino remorabitur obvia Marte
 Gallia nec latis audax Hispania terris
 Nec fera Theræo tellus obsessa colono,
 140 Nec qua vel Nilus vel regia lympha Choaspes
 Profluit aut rapidus, Cyri dementia, Gyndes,
Ardet Aretæis aut unda perhospita campis.
 Nec qua regna vago Tomyris finivit Araxe,
 Impia nec sævis celebrans convivia mensis
 145 Ultima vicinus Phæbo tenet arva Padæus,
 Quaque Hebrus Tanaisque Getas rigat atque *Magynos*.

Versus ita exhibet fragmentum Cuiacianum; Ambrosianus habet vs. 142. *Creteis ardet et caristia*; vs. 143, codices deteriores habent *vel pro nec*. Vs. 142. Lachmann pro *Ardet* coniiecit *Aret*, pro *Aretæis aut* ego scripsi *Chaldæis ante*, pro *perhospita* Heyne *parum hospita*; erit igitur totus versus ita emendandus:

Aret Chaldæis, ante unda parum hospita, campis.

Cyrus enim alveum fluvii Gyndis siccum fecit: unde *aret*; fluvius Babyloniam perfluit, unde: *Chaldæis*; antea erat flumen rapidissimum, unde: *ante parum hospita*, i. e. fluvius antea non pervius, ubi scriptor imitatur Verg. Ge. III. 361—362. (de fluvio frigore astri-

¹⁾ Ceterum etiam vs. Paneg. 193—196: «Pro te vel *rapidas* ausim maris ire per undas, Adversis hiberna licet tumeant freta ventis, Pro te vel densis solus subsistere turmis. Vel pronum Aetnæ corpus committere flammæ» pro *rapidas* scribendum esse ex codicibus deterioribus *rabidas* elucet ex vss. 47—49. elegiæ in Messallam (Verg. Catal. 9.), cuius auctor ignotus hunc Panegyrici locum imitatur: «Sæpe *trucem* adverso perlabi sidere *pontum*, Sæpe mare audendo vincere, sæpe *hiemem*, Sæpe etiam *densos immittere corpus* in hostes».

cto): «*Undaque iam tergo ferratos sustinet orbes. Puppibus illa prius, patulis nunc hospita plaustris*». Origo corruptelæ: bis scriptum erat *Aret* et secundum *aret* in unum verbum contractum est cum *Chaldaeis* in fragmento Cuiaciano; in Ambrosiano autem mutatus est verborum ordo et ex *Chaldaeis* factum *Creteis*.

Præterea vs. 144. non iungitur apte cum præcedentibus; scribamus igitur in hoc versu ex codicibus deterioribus vel pro *nec*, vs. autem 143. pro *qua* ponatur *qua aut*, ut *aut — vel*, uterque a *qua* (vs. 143.) perdens, eodem modo iungantur, quo supra *vel — vel — aut* vss. 140—142:

Nec *qua vel* Nilus *vel* regia lymphæ Choaspes
Profluit, *aut* rapidus, Cyri dementia, Gyndes
Aret . . .

Origo corruptelæ: pro *qua aut* per haplographiam scriptum est *qua ut*; deinde librarii coniunctionem *ut*, quæ hoc loco supervacua esse videbatur, delerunt. Pro *Magynos* (vs. 146.) demum scribendum esse *Mosynos* docui in editione Lygdami p. 114.

XXXIV.

IV. 1, 149—150:

Te manet invictus Romano Marte Britannus
Teque *interiecto* mundi pars altera sole.

Corruptum est *interiecto*, nam *sole* nude positum non potest, ut interpretes volunt, torridam zonam inter duas temperatas interiectam significare. Scribendum, ut in editione mea feci, *infra vecto*, quod significat solem *infra* hemisphæram septentrionalem, i. e. *infra* terras nostras antipodibus lucentem, ut supra vs. 66: «Seu supra *terras Phoebus* seu *curreret infra*», ubi poeta sequitur eorum sententiam, qui solem noctu antipodibus nostris lucere putabant; cf. Verg. Ge. I. 240—243. et 247—254: «Mundus ut ad Scythiam Riphæasque arduus arces Consurgit, premitur Libyæ devexus in austros. Hic vertex nobis semper sublimis; at illum Sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi . . . Illic, ut perhibent, ant intempesta silet nox Semper et obtenta densantur nocte tenebræ, *Aut redit a nobis Aurora diemque reducit*; Nosque ubi primus equis Oriens adflavit anhelis, Illic sera rubens accendit lumina Vesper» et Lucret. V. 654—655. de Sole: «*sub terras cursum convortere cogit Vis eadem, supra quæ terras pertulit orbem*». Sol igitur apud antipodes *infra* nos *vehitur curru* suo. Origo corruptelæ: *infravecto — intraiecto — interiecto*.

XXXV.

IV. 1, 172—173:

Tondeturque seges maturos annua partus,
 Et ferro tellus, *pontus confunditur* aere;
 Quin etiam structis exsurgunt oppida muris.

Vs. 173. ita exhibet Ambrosianus; codices deteriores habent ex coniectura Italogum *confunditur*, quod verbum nusquam occurrit apud scriptores Latinos. Scribendum *pontusque infunditur*. Auctor enim Panegyrici hoc loco imitatur Verg. Ecl. IV. 32—33:

Quæ temptare Thetim ratibus, quæ cingere muris
 Oppida, quæ iubeant *telluri infundere* sulcos.

Panegyricum autem imitantur Verg. Aen. V. 142—143:

Infundunt pariter sulcos totumque dehiscit
 Convulsum remis *rostrisque* tridentibus æquor;

Ov. A. A. II. 671:

Aut mare remigiis, aut vomere *findite* terras;

Val. Flacc. I. 687—688:

...volat immissis cava pinus habenis
Infunditque solum et spumas vomit *aere* tridenti.

Notandum autem est, quod iam in editione Lygdami (p. 88.) exposui, ab auctore Panegyrici præter Catullum et Lucretium imitando expressas esse Vergilii Eclogas et Georgicon partes.

XXXVI.

IV. 1, 184—185:

Cui fuerant *flavi* ditantes *ordine* sulci
 Horrea fecundas ad deficientia messes.

Scribendum videtur: *flavo*, i. e. sulci flavo ordine suo ditant horrea, ubi *ordo* significat seriem sulcorum frumento maturo flavescentem. Frequens est enim apud poetas segetis cum acie militari comparatio; cf. Verg. Ge. II. 142: «Nec galeis densisque virum seges horruit hastis» et Aen. III. 45—46: «hic confixum ferrea texit Telorum seges et iaculis increvit acutis». Vineam cum acie comparat Verg. Ge. II. 277—281: «Indulge *ordinibus* nec setius omnis in unguem Arboribus positis secto via limite *quadret*, Ut sæpe ingenti bello cum *longa cohortes* *Explicuit* legio et campo stetit *agmen* aperto Directæque *acies*».

XXXVII.

IV. 2, 21—24. (de Sulpicia):

Hanc vos, Pierides, festis cantate Kalendis,
 Et testudinea Phœbe superbe lyra.
 Hoc sollemne sacrum multos *haec sumet* in annos:
 Dignior est vestro nulla puella choro.

Vs. 23. *haec sumet* habet fragmentum Cuiacianum, *hoc sumet* Ambrosianus. In editione mea emendavi **huic fumet**, quod nunc quoque probō, sed locum aliter atque ibi explico. *Hoc sollemne sacrum* enim significat carmina ipsa a Tibullo Sulpiciæ sacrata (IV. 2—6.); *multos huic fumet in annos*, i. e. multos per annos vivant hæc carmina puellæ pulcherrimæ et doctissimæ sacrata famamque Sulpiciæ sustentent, laudes eius divulgent apud posteros. *Dignior est vestro nulla puella choro*, i. e. nulla puella dignior, quæ a choro Musarum carmine celebretur. Poeta ante oculos habuit Hor. Carm. I. 32, 1—4: «si quid vacui sub umbra Lusinus tecum, quod *et hunc in annum Vivat et plures*, agē dic Latinum, Barbite, carmen» et Carm. III. 18, 6—8: «Veneris sodali...vetus ara multo fumat odore» et Verg. Ecl. 1, 43—45: «Hic illum vidi iuvenem, Melibœe, quotannis Bis senos *cui nostra dies altaria fumant*». Carminis laudatorii cum sacrificio comparationem audacius etiam, quam Tibullus, persecutus est Propert. IV. 6, 1—8. (exordium carminis Augusti laudes continentis): «Sacra facit vates: sint ora faventia sacris Et cadat ante meos icta iuvenca focos. Cera Philetæis certet Romana corymbis Et Cyrenæas urna ministret aquas. Costum molle date et blandi mihi *turis honores*, Terque *focum* circa laneus orbis eat. Spargite me lymphis *carmenque* recentibus aris Tibia Mygdoniis *libet* eburna cadis».

XXXVIII.

IV. 4, 1—6. (de morbo Sulpiciæ):

Huc ades et teneræ morbos expelle puellæ,
 Huc ades, intonsa Phœbe superbe coma.
 Crede mihi, propera: nec te iam, Phœbe, pigebit
 Formosæ medicas applicuisse manus.
 5 Effice, ne macies *pallentes* occupet artus,
 Neu notet informis candida membra color.

Corruptum est *pallentes* vs. 5.; nam pallor infra vs. 6. commemoratur (*informis color*) opponiturque membris *candidis*. Quærendum est adiectivum, quod contrarium sit maciei; quare ego scribendum censeo teretes huic pro *pallentes*. Tibullus enim imitatur Hor. Carm.

III. 27, 53—59: «Antequam turpis macies decentes Occupet malas» et Epod. 11, 27—28: «ardor aut puellæ *candidæ* Aut *teretis* pueri», quod eo magis verisimile est, quod etiam vss. 19—22. eiusdem epodi Horatiani: «Ubi hæc severus te palam *laudaveram*,¹⁾ Iussus abire domum ferebar incerto pede Ad non amicos heu mihi postes et heu Limina dura, quibus lumbos et infregi latus» imitando expressit Tibull. II. 6, 13—14: «Iuravi quotiens reditum ad limina numquam: Cum bene iuravi, pes tamen ipse redit». Cf. etiam Hor. Carm. II. 4, 21—22: «Brachia et voltum *teretesque suras* Integer laudo» et Catull. 1, 181: «bracchiolum *teres puellulæ*». Tibullum autem respexit Sueton. Cæs. 45: «Fuisse traditur excelsa statura, *colore candido, teretibus membris*». Quod ad huic attinet, cf. supra IV. 2, 23: «Hoc sollemne sacrum multos *huic* fumet in annos» et I. 5, 47: «Hæc nocuere mihi quodque est *huic* dives amator». Origo corruptelæ: pro *teretes* scriptum est *terrentes*, quod cum hoc loco sensu carere videretur, librarii coniecerunt *pallentes* et *huic* metri lege non admissum omiserunt. Cf. etiam Ov. Her. 11, 27: «Fugerat ore color, macies adduxerat artus» et Her. 21, 17—18. (Cydippe ægra de se): «Quam tibi nunc *gracilem* vix hæc rescribere quamque *Pallida* vix cubito *membra* levare putas?» et ibid. vs. 217: «Concidimus macie, color est sine sanguine» et 219: «Candida nec mixto sublucent ora rubore».

XXXIX.

IV. 4, 23—24. (de Phœbo debita vota accipiente pro restituta Sulpiciæ valetudine a Cerintho et Sulpicia):

Iam celeberrime, iam lætus eris, cum debita reddet
Certatim sanctis *laetus* uterque focus.

Corruptum videtur *laetus* vs. 24. propter præcedens (vs. 23.) *laetus*. Scribendum cum Hauptio *lautus*, i. e. corpore pure lauto et veste pura. Cf. Tibull. I. 3, 25—26:

Quidve, pie dum sacra colis, *pureque lavari*
Te, memini, et puro secubuisse toro;

II. 1, 13—14:

Casta placent superis: *pura* cum *veste* venite
Et *manibus puris* sumite fontis aquam;

¹⁾ Pro inepto *laudaveram* etiam apud Horatium scribendum videtur *iuraveram* ex Tibull. II. 6, 13—14.

IV. 6, 3—4:

Lota tibi est hodie, tibi se lætissima *compisit*,
Staret ut ante tuos conspicienda focos.

Paul-Fest. s. v. *Pura vestimenta* (p. 327. ed. Thewrewk): «Pura vestimenta sacerdotes ad sacrificium habebant, id est non obsita, non fulgurita, non funesta, non maculam habentia»; Hor. Sat. II. 3, 283: «Libertinus erat, qui circum *compita* siccus *Lautis* mane senex manibus currebat»; Ov. Am. II. 13, 23: «Ipse ego tura dabo fumosis *candidus* aris».

XL.

IV. 10, 3—6. Sulpicia infidelitatem obicit Cerintho; suspicatur enim eum a puella quadam vulgari esse captum:

Sit tibi cura togæ potior pressumque quasillo
Scortum quam Servi filia Sulpicia:
Solliciti sunt pro nobis, quibus illa *dolori* est,
Ne cedam ignoto maxima causa toro.

Rigler pro *dolori est* coniecit *doloris*, vs. 5—6. ita interpungens:

Solliciti sunt pro nobis, quibus illa *doloris*,
Ne cedam ignoto, maxima causa, toro.

I. e. solliciti sunt pro me, quibus illa est doloris maxima causa (qui eam ob causam sunt maxime anxii), ne postponar amicæ humili loco natæ. Intellegendi sunt autem amici Sulpiciæ supra IV. 9, 3. commemorati, amoris eius in Cerinthum conscii, qui timebant, ne Cerinthus amore indigno captus Sulpiciæ oblivisceretur. Cf. Propert. I. 16, 35: «Sed tu sola mei, tu *maxima causa doloris*».

(Budapestini.)

GEYZA NÉMETHY.

GOETHE OLASZORSZÁGI DRÁMÁI.

I.

Torquato Tasso.

A legszebb könyvek egyikében, a melyben egy hatalmas gondolkozó erővel és mély érzéssel csodálatosan megáldott ember reánk hagyta talán legértékesebbjét annak, a mit szíve érzett és esze igazságnak megismert, Hehn «Gedanken über Goethe» cz. művében, első pillanatra talán idegenszerű módon, képzetünket a germán őskor legrégebb idejébe vezeti vissza, s onnan indul, hogy megismerje és megértesse velünk azokat a faji tulajdonságokat és kulturális feltételeket, a melyek mintegy csodálatos szükségyszerűséggel annak az embernek a fellépéséhez vezettek, a kinek a lelkébe és művészetébe mi most egy pillantást akarunk vetni. Prolegomenáknak tekinthetjük Hehn fejtegetéseit a jövő minden Goethe-biográfiájához, a mely meg akar felelni a tudományosság követelményeinek. Ily perspektívából kissé másképp tűnik fel Goethe élete munkája, mint ha egyes biografusai, így pl. a népszerű Bielschowsky, tisztán csak Goethe írásaihoz látva a hozzávezető utat, elfelejtik, hogyan kapcsolódik össze az ő érzéseinek és gondolatainak világa ép úgy avval, a mi kincset előtte az ember művelődési vágyában összehalmazott, mint avval, a mi utána és általa keletkezett.

Ha így előttünk áll egy csodálatos emberi élet, érzésvilágának tüneményes sokszerűségével, szenvedéseinek és boldogságának nagyságával, úgy érezzük, hogy ennek megértéséhez csak akkor juthatunk el, ha azt Hamlettel szólva, «for all in all», mindent összevéve, még eredetében és hatásában is iparkodunk megismerni.

Midőn Goethe 1776 márczius 25-én egy hivatalos útján Lipcse felé iparkodva a naumburgi postaépületbe lépett, önkénytelenül eszébe jutott az az idő, mikor tíz évvel azelőtt, a szülői házból először távozva, ugyanazon úton vitte őt a döcögő póstakocsi: «Wie anders! Lieber Gott wie anders! als da ich vor zehen Jahren als ein kleiner, eingewickelter, seltsamer Knabe in eben das Posthaus trat — Wie viel hat nicht die Zeit durch den Kopf und das Herz müssen, und wie viel wohler, freier, besser ist mirs nicht». ¹⁾ Mikor nagy változás áll be életünkben, mikor érezzük, hogy sorsunk új irányban visz tovább bennünket, szeretünk így még egyszer visszatekinteni életünk megtett

¹⁾ Egy Steinnéhez írt levélből.

útjára; az átélt bánat fájó érzése enyhébbnek, az átélt öröm gyönyörűbbnek tűnik fel előttünk. A visszaemlékezés ily nagy mestere Goethe: leveleinek, naplóinak, feljegyzett beszélgetéseinek, önéletírásainak ez a kedves varázsa. Ha megkíséréljük, hogy kövessük gondolatait, melyekkel végigment ifjúságának e tíz évén, melyekben kicsiny és «furcsa» gyermekből meglett férfivá fejlődött, el kell őt képzelnünk, mily testi és lelki állapotban indult annak idején Lipcsébe; fejletlen gyermek volt, kin a dilettáns apa, a tanultság és tudakosság e sajátságos vegyülete, a túlságig kipróbálta ósdi paedagogiai elveit. Minden érzék nélkül az iránt, minő tudás üdvös a gyermeknek, teletömte fejét mindenféle rendszeres tudománnyal, szerencsére többi között mindenféle jogi ismerettel is, melyeknek legalább strassburgi jogi vizsgáján vehette valami hasznát. A mesterséges koravénység után, melyre a szülői ház levegője érlelte, nem maradt el az egészséges reakció. Folytatja ugyan Lipcsében, a mit otthon atyjától tanult, hogy az irodalom s a művészet minden ága iránt érdeklődve, azok művelésével is megpróbálkozzék; olvasmányairól jegyzeteket készít, füzetait szép rendben tartja; tetezeleg magának azzal, hogy ő irodalmi vezetője hűgának, kinek összeírja, mit olvashat, s kit óv a gyanús olvasmányoktól. De tanárai előadásainak vélt vagy tényleges silánysága, felfogásuk kicsinyessége, különösen a vaskalapos Gellert kritikájának értelmetlensége mindinkább elszoktatják az egyetemtől. S lassanként idejének legnagyobb részét a mulatság minden faja, de főként a szerelem foglalja le. Kätchen Schönkopf bájos alakja, Goethe szenvedélyes szerelmének minden fázisa, e szerelem — nem túlságosan — termékenyítő hatása az ifjú Goethe költészetére: mindez eléggé ismeretes. Mily fényt vet a költő lelkületére Behrischhez írt híres levele: (1767. nov. 10.) a szerelmesek közt félreértés támad; a leány egy napig zárkózott és elhidegültnek látszik; a költőt ez annyira megrendíti, hogy estére heves láz tör ki rajta, mely egy napra ágyba dönti. Szörnyű kínok és a legkétségbeesettebb elhatározás közt hanyódik. De harmadnap a félreértés eloszlik, s a költőnél nincs boldogabb ember a világon; a «váltóláz» — elmarad. «Dieses heftige Begehren und dieses heftige Verabscheuen, dieses Rasen und diese Wohllust werden dir den Jüngling kenntlich machen, und du wirst ihn bedauern.» Mi természetesebb, hogy ilyen lelkülettel hiába küzdött az alapeljében véve nemes gondolkodású ifjú az őt magával ragadó érzéseivel. Hiába látta be, hogy mennyi fájdalmat és bánatot okozott Lipcsében s iparkodott azt visszavonulása után szívének minden jóságával elfelejtetni: alig ismeri meg a sessenheimi lelkésznek a «*Dichtung und Wahrheit*»-ben az idillikus varázs minden kedvességével körülvett leányát, szíve ismét elhatalmasodik rajta, viszi és ragadja magával:

Mir schlug das Herz: geschwind zu Pferde!
Und fort, wild wie ein Held zur Schlacht!

A költő életében és költészetében egyaránt új korszak jele e szenvedélyes vers. Vége a régi mesterkéeltségnek, idegen minták formai és tartalmi utánzásának. Itt áll már előttünk a nagy költő legjellemzőbb sajátágaival. Csodálatos fogékonyságú lelke érzékenyen reagál minden művészi hatásra. De ép oly szüntelenül táplálja lelkét bölcsességének kiapadhatatlan forrása, erős intuitiója. S mint egy reflektor a fényt, úgy sugározza ki maga körül a boldogságot és világosságot, s ebben a fényben tündököl boldog-boldogtalan, tehetséggel megáldott nagy emberek és mindennapi szürke lények, kiket a sors útjába vetett. A mi ily értelmén és szíven ment át, az műveiből a közvetetlenség megragadó erejével szól hozzánk. Nála elfelejtjük, hogy poétával van dolgunk; csak a mélyen érző embert látjuk, ki mindent hívebben és mégis szebben lát, mint mindenki más, ki megnemeseíti azt, a mire tekint, mint a csodatévő orvos, ki meggyógyítja a beteget már azzal, hogy reá néz. Ezért nem tudunk betelni a költő életének megismerésével; az ember szinte inkább érdekel bennünket, mint a poéta.

Így nemcsak természetesebb és őszintébb lett a költő, s hadat üzent Herder hatása alatt minden mesterkéeltségnek: mélyebben is szánt; a «szerelem édes verseit» ódák és mélyen járó gondolati költemények váltják fel.¹⁾ Herder megtanította, hogy Shakespearet igazán megértse; ezzel csodálatos új világ tárul fel előtte: «Die erste Seite, die ich in ihm las,²⁾ machte mich auf zeitlebens ihm eigen, und wie ich mit dem ersten Stücke fertig war, stund ich wie ein Blindgeborener, dem eine Wunderhand das Gesicht in einem Augenblicke schenkt. Ich erkannte, ich fühlte aufs lebhafteste meine Existenz um eine Unendlichkeit erweitert, alles war mir neu, unbekannt, und das ungewohnte Licht machte mir Augenschmerzen. Nach und nach lernt ich sehen, und, Dank sei meinem erkenntlichen Genius, ich fühle noch immer lebhaft, was ich gewonnen habe.»³⁾ Lelkesedése és rajongása e Shakespeare-beszédjében szinte őrjöngő túlzásba ragadja; minden cziczomás mesterkéeltség ellen küzdöttek ők: Shakespearenél találja a legtermészetesebb embereket: «ich rufe Natur! Natur! nichts so Natur als Shakespeares Menschen». S azután kikököntve csodálkozó hallgatóit a kerékvágásból, felkiált:

¹⁾ Wilhelm Heinzelmann: Goethes Odendichtung aus den Jahren 1772—82. Erfurt 1898.

²⁾ T. i. eredetiben, mert azelőtt csak Wieland fordításából és Dodd *Beauties of Shakespeare* cz. művéből ismerte.

³⁾ *Rede zum Shakespearestag.*

Da hab ich sie alle überm Hals!¹⁾
 Lasst mir Luft, dass ich reden kann!

Mily furcsának tűnhetett fel az ily szokatlan kitérés az agyon-simított irodalmi művekhez szokott hallgatóság előtt!

Shakespeare, személyei jellemének erejével, a művészetben a nagyszerűhöz szoktatta Goethe; nem nehéz, ennek következményeit az ifjú Goethenél megfigyelni: oly emberek érdeklik, kik a legnagyobb és legtragikusabb lelki küzdelmeket vívták, melyekről az emberiség története tud. Epikai és drámai művek hőseiként foglalkoztatják Sokrates, Caesar, Prometheus, a bolygó zsidó, Mahomet. A tárgyválasztás nagyszerűsége itt meglepő: képzelhető e fenségesebb látvány Sokrates lelki erejénél életében és halálos óráján egyaránt, vagy megdöbbenőbb tragikum Caesar bukásánál, ki a világ urává lett, s íme akkor esik el, mikor hatalma legteltesebbnek látszik. Ép oly fenséges Prometheus daczossága és büszke öröme, ki az istenek ellenére embereket formál, és ép oly mélyen megindító a bolygó zsidó vezeklése vagy Mohammed gyászos sorsa, ki a természetimádástól az egy Isten eszméjéhez emelkedett, de térítő buzgóságának túlzásai miatt orgyilkos méreg áldozatául esik. De ha Goethe így Shakespeare hatása alatt a *tragikus* tárgyakat kereste, ez nem felelt meg természetének, mely alapján véve minden tragikumtól idegenkedett, a mint azt a Nausikaa-töredék tárgyalásánál még látni fogjuk. Azért maradt minden műve, melyben igazi tragikum lett volna, töredék; hogy önkénytelenül érezte Shakespeare nyomasztó hatását, azt egy Eckermannal folytatott beszélgetésben később elmondta (1825 december 15 én): «Er (Shakespeare) ist gar zu reich und zu gewaltig. Eine produktive Natur darf alle Jahre nur ein Stück von ihm lesen, wenn sie nicht an ihm zu Grunde gehen will.» Csodálata és hódolata a nagy költővel szemben azért nem szűnt meg; sőt mélyebb és tartalmasabb lett: «Man kann über Shakespeare gar nicht reden, es ist alles unzulänglich. Ich habe in meinem ‚Wilhelm Meister‘ an ihm herumgetupft, allein das will nicht viel heissen». Szerénységében mindenképen túlzásba megy: «Shakespeare gibt uns in silbernen Schalen goldene Äpfel. Wir bekommen nun wohl durch das Studium seiner Stücke die silberne Schale, allein wir haben nur Kartoffeln hinein zu tun, das ist das Schlimme.» Ha itt valószínűleg nem is önmagára, hanem azon kortársaira gondolt első sorban, kikre e megjegyzés műveik külső hangzatos-sága és belső tartálmatlansága miatt teljesen ráillett, mégis látszik, hogy a drámáról táplált nézetei első sorban Shakespeare drámáin

¹⁾ T. i. Shakespeares Menschen.

alapszanak; őt tartotta az igazi drámaírónak, kihez fogható nincs sehol, kivel senkit összehasonlítani nem lehet, ki örökre megszabta a dráma lélektani menetét. Saját művei közül *Götzöt* és *Edmontot* jelölte meg, mint a melyek egészen Shakespeare hatása alatt keletkeztek; a többiekben (Faust kivételével, melyet azonban egyáltalában nem szánt színpadra) számol ugyan a modern színpad praktikus követeléseivel, s másrészt tartalmilag korlátlanul érvényesíti lírai természetét, alapjában véve azért mégis formailag és technikailag ép úgy, mint a dráma menetében, azon felfogás hatása alatt áll, mely Shakespeare műveinek első igazi megértése és méltatása révén terjedt el.

Ha e nagy irodalmi hatásokhoz hozzáveszszük azokat a lelki megrázkódtatásokat, melyeken a költő a maga módja szerint a *Werther*, *Clario* és *Stella* megírásával enyhített, ha feltűnik előttünk a rettenthetetlen *Götz* nemes alakja, életének sok csalódásával, szívének mélyeséges jóságával, családi körének boldog, idillikus egyszerűségével, ellenségeinek démoni gonoszságával, ha félünk tisztelettől szorongó szívvel állunk meg az ördög és pokol czimborájának, *Faust*nak, örökké misztikus alakja előtt, ha egy pillantást vetünk a költő szenvedélytől és onvádtól, örömtől és boldogságtól annyira tarkított életére, akkor nagyjából előttünk áll a nyereségben oly gazdag évtized, akkor megértjük a költő szavát: «wie viel hat nicht durch den Kopf und das Herz müssen.» Jól magyarázták, hogy Goethe életének fővonása ez a megállás nélküli, szüntelen *fejlődés*, melyet az eddigiekben is szem előtt tartottunk, de melyet még sokkal inkább megfigyelhetünk az első tíz weimari évben, majd a Schillerrel kötött termékeny lelki barátság hatása alatt ép úgy, mint a szüntelenül tevékeny öreg Goethe sokirányú működésében. *Ezért* nincs Goethének két költői műve sem, mely a fejlődésnek ugyanazon fokát tüntetné fel, mely belső jellegére nézve azonos volna; hogy alakjai rokonok, azt persze észre kell venni. De míg a rokon vonások rejtettek, mintegy a szív mélyén gyökereznek, s csak meghitt pillanatban árulják el magukat, addig a nagy eltérés, a nagy különbség köztük első pillanatra nyilvánvaló. Gondoljunk csak *Götz* után *Wertherre*; s azután: milyen más világ az *Iphigeniáé*, milyen sajátos és egyedül álló a *Wahlverwandschaften*, vagy ismét *Hermann und Dorothea*. Ép oly érdekes ez, mint mikor a nagy-családú apa minden gyermeke kissé más természetű; míg némely «termékeny» modern poéta a tyúkot juttatja eszünkbe, melynek minden tojása egyforma.

A költő fejlődésének gyors és rohamos menetéről ő maga is megemlékszik olykor; külsőleg ez lázas tevékenységben nyilvánul; így 1771-ben, mintán Strassburgból visszatért Frankfurtba, ezt írja Salzmann Dániel strassburgi barátjának (nov. 28-án): «Wie viel

Veränderungen mit mir diese Monate vorgegangen, können Sie ahnden, da Sie wissen, wie viel Papier zum Diarium meines Kopfes zu einer Woche gehörte.» S azután Herderhez Wetzlarból 1772 július közepén írt levelében: «Noch immer auf der Woge mit meinem kleinen Kahn, und wenn die Sterne sich verstecken, schweb ich so in der Hand des Schicksals hin, und Mut und Hoffnung und Furcht und Ruh wechseln in meiner Brust. Seit ich die Kraft der Worte *σπηθος* und *πραπιδες* fühle, ist mir in mir selbst eine neue Welt aufgegangen.» Herder buzdítására egészen a görög írókba mélyedt, egyrészt tervezett Shakespeare tragédiája kedvéért is: «Seit ich nichts von Euch gehört habe, sind die Griechen mein einzig Studium. Zuerst schränkt ich mich auf den Homer ein, dann um den Sokrates forscht ich in Xenophon und Plato. Da gingen mir die Augen über meine Unwürdigkeit erst auf, geriet an Theokrit und Anakreon, zuletzt zog mich was an Pindarn, wo ich noch hänge.» Nagyszerűen mondja el, hogy Pindaros olvasása közben hogyan fő és forr benne a sok új gondolat, hogyan veszi észre, hogy mi a lényege annak, a mit *mesterinek* mondhatunk: «*Drein greifen, packen ist das Wesen jeder Meisterschaft*». Egyszerre megérti a művészet lényegét is, melyet az önkénytelen plasztikusságban és határozottságban lát. A sok új idea ostromolja lelkét, úgy hogy imádkozni szeretne: «Ich möchte beten, wie Moses im Koran: Herr, mache mir Raum in meiner engen Brust!» És mégis, bármily nagy fejlődésen és változáson ment át a költő, életének 16-ik évétől a 26-ikig, ha élete útján tovább követjük őt, úgy látjuk, hogy most indul csak meg azon nagyszerű lelki átalakulás, a mely őt oly magasra emelte kortársai fölé, hogy végül csak egynéhány ember maradt, a ki őt meg tudta érteni s vele hasonlóan tudott érezni. Weimari letelepedésével lezártnak tekintette addigi életét; új életében először a határtalan boldogság érzése fogja el: magát tartja a legboldogabbnak minden ember közül, a kit csak ismer. A boldogságnak ez az intenzív érzése oly erőt vesz rajta, hogy alig bír magával; egyelőre még megvan benne az az ifjú hév, hogy egyszerre át tudja érezni a legvadabb örömet és a legmélyebb fájdalmat. Mint ő mondja: «es ist mir so sauwohl und weh zugleich». Nem csoda, ha a kedv e szélsőségei külső életében is megnyilvánulnak: «Ich wollte, die Geschichte meiner vier letzten Monate liess sich schreiben, das wär ein Fraas für ein gutes Volk.» De megvan már a varázsszer, mely mérsékelje, lecsendesítse háborgó szívét és szenvedélyeit, mely csendes, nyugodt mederbe terelje lelki életét, s e varázsszer az a mély és szent szerelem, mely ezentúl sokáig minden boldogságának az összessége. Ha megkíséréljük, hogy megértsük e vonzalom lényegét — a mi talán nem oly egyszerű, mint sokan gondolják — azt kell mondanunk, hogy e szerelem és

ragaszkodás alapját első sorban bizonyos mély lelki rokonságban kell keresnünk. Négy ember volt Goethe kortársai között, kiknek hatása a rendkívül fogékony költő lelkére, gondolkozásmódjára, költészetére elhatározó és maradandó volt: ezek Merck, Herder, Steinné és Schiller. Egyik befolyás értékét sem szabad kicsinyelnünk. Mégis nagy itt a különbség: a két költő, Herder és Schiller, inkább mint *gondolkozó* adott irányt Goethének; de másrészt mint egyenrangú költőtárs formált jogot az ő megértésére, megbírálására, tehát, bármennyire tisztában voltak Goethe tehetségének felsőbbbségével, mégis mintegy felülről, idegenül nézték őt, s inkább értelméhez, mint szívéhez fértek közel. De a két kevésbbé eredeti ösztönző, Merck és Steinné, sokkal mélyebben tudott együttérezni a költővel, egészen belefurakodott lelkébe, de mégis úgy, hogy elég önálló maradjon, hogy a lelkiismeret szerepét játszsza. Míg Merck állandóan izgatja és nyugtalanítja, nagyobbra ösztökéli (v. ö: Mit Mercken hab ich einen sehr guten Tag verlebt. Doch macht mir der Drache immer böß Blut stb. Goethe Steinnének 1780 okt. 25), addig Steinné megnyugtatta, felemeli és megnemeseíti. Az ő közelléte enyhítő, bűvös hatással van rá; a legnagyobb szerencse, hogy Goethe hozzáintézett leveleinek legnagyobb része megmaradt: ezek nélkül soha sem lehetne a költőt, fejlődését, azt az átalakulást és hangulatot, mely későbbi nagy műveihez, *Iphigeniához*, *Tassohoz*, *Wilhelm Meisterhez* vezet, igazán megérteni. E vonzalom nemcsak békét, megnyugvást és boldogságot önt szívébe, hanem a legmagasabb ideálokat érleli benne, hangulatot és ihlettséget ad, hogy a szíve mélyén elrejtett eszményképeket elővarázsolja, azokba életet öntsön. A számtalan eset közül, mikor szerelem és költői ihlettség így összeolvad, csak egyet (1776. aug. 8-ról): «Ich hab an meinem Falcken¹⁾ geschrieben, meine Giovanna wird viel von Lili haben, du erlaubst mir aber doch, dass ich einige Tropfen deines Wesens drein giesse, nur so viel es brancht, um zu tingiren. Dein Verhältnis zu mir ist so heilig sonderbar, dass ich erst recht bei dieser Gelegenheit fühlte: es kann nicht mit Worten ausgedrückt werden, Menschen könnens nicht sehen. Vielleicht macht mirs einige Augenblicke wohl, meine verklungenen Leiden wieder als *Drama zu verkehren*.» Ezt a szerelmet nem tudja másképp megmagyarázni, mint a lélek-vándorlással; valamikor együtt éltek, mint férj és nő, vagy mint testvérek, lelkük összeszokott s most újból találkoztak itt a földön, s e misztikus összetartozás homályos, mélyen gyökerező, önkénytelen érzése összefogja őket, el nem engedi egyiket a másiktól. Ily gondolatok és érzések szólnak hozzánk a «Warum gabst du uns die tiefen Blicke» kezdetű költeményben:

¹⁾ Egy egyébként ismeretlen dráma.

Ach, so viele tausend Menschen kennen,
 Dumpf sich treibend, kaum ihr eigen Herz.
 Schweben zwecklos hin und her und rennen
 Hoffnungslos in unversehnen Schmerz;
 Jauchzen wieder, wenn der schnellen Freuden
 Unerwart'te Morgenröte tagt;
 Nur uns armen liebevollen beiden
 Ist das wechselseit'ge Glück versagt,
 Uns zu lieben, ohn uns zu verstehen,
 In dem andern sehn, was er nie war,
 Immer frisch auf Traumberglück auszugehen
 Und zu schwanken auch in Traumgefahr.

Glücklich, den ein leerer Traum beschäftigt,
 Glücklich, dem die Ahnung eitel wär'.
 Jede Gegenwart und jeder Blick bekräftigt
 Traum und Ahnung leider uns noch mehr.
 Sag', was will das Schicksal uns bereiten?
 Sag', wie band es uns so rein genau?
 Ach, du warst in abgelebten Zeiten
 Meine Schwester oder meine Frau.

Kanntest jeden Zug in meinem Wesen,
 Spähtest, wie die reinste Nerve klingt,
 Konntest mich mit einem Blicke lesen,
 Den so schwer ein sterblich Aug durchdringt:
 Tropftest Mässigung dem heissen Blute,
 Richtetest den wilden, irren Lauf,
 Und in deinen Engelsarmen ruhte
 Die zerstörte Brust sich wieder auf;
 Hieltest zauberleicht ihn angebunden
 Und vergaukeltest ihm manchen Tag.
 Welche Seligkeit glich jenen Wonnestunden,
 Da er dankbar dir zu Füßen lag,
 Fühlte sein Herz an deinem Herzen schwellen,
 Fühlte sich in deinem Ange gut,
 Alle seine Sinne sich erhellen
 Und beruhigen sein brausend Blut!

Und von allem dem schwebt ein Erinnern
 Nur noch um das ungewisse Herz,
 Fühlt die alte Wahrheit ewig gleich im Innern,
 Und der neue Zustand wird ihm Schmerz.
 Und wir scheinen uns nur halb beseelet,
 Dämmernd ist um uns der hellste Tag.
 Glücklich, dass das Schicksal, das uns quälet,
 Uns doch nicht verändern mag.

Ha meggondoljuk, hogy Goethe e költeményt 1776 ápr. közepén küldte Steinnénak, olyan időben, mikor későbbi nagy műveire még nem is gondolt, csodálkozni fogunk azon a perspektíván, a melyet ez előttünk feltár. Látjuk, hogy milyen irányban fog a költő haladni és fejlődni. Ez az az Orestes, kinek elgyötört lelke nyugtot, békét nem lelt, míg a nemességében és erkölcsi magasztosságában tündöklő testvére, kit szentté tett néma szenvedése, lelki ereje s az istenek közelléte, kiket szolgál, őt fel nem oldotta a gyilkos varázs alól. S ez az a Tasso, ki ábrándozó és réveteg szerelmében nem érti, hogy azt a női lényt, kit ő mindenek fölé helyez, a világ, vagy a viszonyok, vagy az emberek, vagy a sors tőle úgy elválaszthassa, hogy ő ezt a válaszfalat nemlétezőnek el ne képzelhesse, hogy ő boldogságot ne álmodhasson, s szerelmét boldogítónak ne érezhesse.

Mindezeknek a csírája megvan íme a költő szívében már az első weimari évben. De míg ez érzések és ideák annyira nőttek, oly mélyekké és intenzívekké lettek, hogy végül az *Iphigeniában*, *Tassóban* mint egyes emberek lelkének elemei és sajátosságai nyerhessenek formát, a költő tehát annyira bírjon velök, hogy átönthesse őket a legalkalmasabbaknak érzett alakokba, melyekhez éppen azért vonzódott, mert ezt a rokonságot érezte velük szemben, addig a fejlődésnek még igen nagy útja állt előtte. Békevágya, gyötrődése sokszor szól hozzánk leveleiben, költeményeiben (*Über allen Gipfeln ist Ruh, Wer nie sein Brot mit Tränen ass* stb). De ép úgy szólnak ezek szerelmének megnyugtató, nemesítő, lélekemelő hatásáról: «die Juden haben Schnüre, mit denen sie die Arme beim Gebet umwickeln, so wickle ich dein holdes Band um den Arm, wenn ich an dich mein Gebet richte, und deiner Güte, Weisheit, Mässigkeit und Geduld theilhaft zu werden wünsche». (Steinnénak 1781. márcz. 12.) És néhány nappal később: «Ich bin auf dem Wege, mich durch sie von manchem Überreste der Sünde und Mängel zu kurieren.» De nemcsak lelkileg, érzelmeiben megy át ily tisztító tűzön, szellemi téren, ismereteinek gazdagításán, megfigyeléseinek mélyítésén is szüntelenül és lázasan dolgozik. Önmagával, a művészettel, természettel, az emberekkel, a benne és körülötte levő világgal mindinkább tisztába jön, s mindgyakrabban találkozzunk kedvelt kifejezésével: hogy úgy érzi magát, mintha hűlyo; esett volna le szeméről: «Mit mir stets auch gut. Besonders innerlich vom Geiste fallen mir täglich Schuppen und Nebel, dass ich denke, er müsste zuletzt ganz nackt dastehn». (1781 márcz. 18-án Lavaternek.) Vagy egy más alkalommal Steinnénak így ír: «Tausend und tausend Gedanken steigen in mir auf und ab. Meine Seele ist wie ein ewiges Feuerwerk ohne Rast». (1780 jún. 30.) Ép ily élesen jellemzik őt e szavai: «Wenn ich nicht immer neue Ideen zu be

arbeiten habe, werde ich wie krank». (1782 decz. 28. Steinnéhez írt levelben.) De míg ő így lelkileg oly magasra emelkedett, kortársai — kevés kivétellel — megmaradtak régi szellemi niveaujukon; mi természetesebb, hogy mindinkább elidegenedett tőlük, egyedül érezte magát, s már feltűnnek az öreg Goethe zárkózottságának, a misztikus és szimbolisztikus iránt való hajlandóságának előjelei. Legkevesebb, a mit tehet, még az, hogy önmagába visszavonulva, mintegy begubózva, nem törődik senkivel: «Jetzt leb ich mit den Menschen dieser Welt, esse und trinke, spasse auch wohl mit ihnen, spüre sie aber kaum, denn mein inneres Leben geht unverrücklich seinen Gang.»

E csodálatos tehetségű költő ily nagy fejlődése, ennyi gyötrődése, szenvedése, lelkének ily megtisztulása és felemelkedése kellett ahhoz, hogy *Iphigeniat* és *Tassot* megírhasa.

* * *

Tasso keletkezésének részleteivel és történetével sokan foglalkoztak; így Düntzer, Kuno Fischer, Kern, kiknek a költemény magyarázata körül is sokat köszönhetünk; azután ismételt is a weimari Scheidemantel, s magyar nyelven Herczeg Árpád.¹⁾ Az ide vágó kérdésekről tehát csak egészen röviden fogok szólni.

A dráma tervének első feltűnésétől (1780 márcz. 30.) addig, míg Goethe a részletes kidolgozáshoz fogott, több mint egy félév telt el. De akkor egy hónap alatt, 1780 okt. közepétől nov. közepéig, elkészül az első felvonás, mely azonban aránylag rövid, mert a (mostani) első és negyedik jelenet még hiányzik belőle, vagy legalább is nincsen kidolgozva. A második felvonás megírása sokkal több időt vett igénybe. Legkedvezőbb volt erre az 1781-ik év tavaszának a hangulata; márcziusban, áprilisban dolgozott rajta a költő legtöbbit, s a nyár végére elkészülhetett evvel is. Biztos, hogy a második felvonás november közepén készen volt. Most azonban hosszú szünet következett. Csak az olaszországi út végén van a költő abban a lelki állapotban, hogy a folytatáshoz hozzáláthasson; de ekkor nem a harmadik, hanem az ötödik felvonáson kezdi a munkát s úgy halad visszafelé. Weimarban 1788—89 telét a legnagyobb gondnal s leveleiben állandóan hangoz-

¹⁾ Heinrich Düntzer: Goethes Tasso erläutert (Leipzig, é. n.). — Kuno Fischer: Goethes Tasso (Heidelberg, é. n.). — Kern: Torquato Tasso. Ein Schauspiel von Goethe. Mit Einleitung und Anmerkungen hg. (Berlin 1893.) — Scheidemantel: Zur Entstehungsgeschichte von Goethes Torquato Tasso. (Weimar 1896.) — U. az: Neues zur Entstehungsgeschichte von Goethes Torquato Tasso. (Goethe-Jahrbuch XVIII. k.) — Herczeg Árpád: Goethe «Torquato Tasso»-ja. (Temesvári főgimn. értesítő, 1902.)

tatott gyötrődéssel úgy szólván csak e művének szenteli; miután e három utolsó felvonással nagyjából elkészült, a prózában írt két első felvonást is átdolgozza és kiegészíti. A nagy munkával 1789 június havában végre készen van. Nyomtatásban Tasso 1790-ben jelent meg, Goethe műveinek Göschennél megjelent első gyűjteményes kiadásában. Ha a klasszikus költő azt kívánja az irodalmi műtől, hogy az «nonum prematur in annum», úgy ezt ideálisabb értelemben valósítja meg itt a modern költő: kilencz évig érleli lelkében, formálja, alakítja művét, míg méltónak találja a lelkében élő eszményhez, s ezen idő alatt oly szellemi munkát végez, hogy művészi képességeinek legnagyobb fokát, életbölcseiségének legteljesebb mértékét éri el.

A két első felvonás eredeti prózai kidolgozása eddigelé nem került elő; ha ezt ismernők, ép úgy tanulmányozhatnók Goethe ízlését az eszközölt változtatásokon, mint a hogy azt az *Iphigenia* szövegének változatain tehetjük. A Tasso azonban nemcsak ilyen simításon és esztergályozáson ment át, hanem sokkal gyökeresebb metamorphosison: az eredetiben Tasso nem volt az a tapasztalatlan ifjú, ki nálánál érettebb és nemcsak meggondoltabb, de egyszersmind bölcsőbb politikussal kerül ellentétbe, hanem mint egyenrangú ellenfél szállt szembe költészetének és emberi értékének valamilyen kicsinyítőjével.¹⁾ A sokszor merész, de igen finom ítéletű Köster épenséggel rekonstruálhatónak véli az eredeti verzió menetét. Mi ebben nem követjük, s csak a meg-lévőhöz tartjuk magunkat, melyet úgy akarunk élvezni és értelmezni, a hogy Goethe az Eckermannal 1827 május 6-án folytatott ismeretes beszélgetésében maga is kívánja.

Goethe Tassójáról, ha aránylag nem is nagyon sokat, de mégis sok mindenfélét írtak.²⁾ Megállapították viszonyát forrásaihoz, megbírálták mint drámát, megrótták és védték cselekvényét, melyet sokan keveseltek, magyarázták egyéniségének pathologiai sajátságait orvosi szempontból, vitatkoztak azon, hogy befejezése békés-e vagy tragikus, elemezték jellemeit a legfinomabb vonásokig. A philologus mindevel az irodalommal nem fog nagy haszon nélkül megbirkózni. S fog találni

¹⁾ Köster: Goethes sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe. XII. k. XVII. l.

²⁾ V. ö. az említett műveken kívül: Kern: Goethes Torquato Tasso. Beiträge zur Erklärung des Dramas. (Berlin 1884.) — Hermann Grimm: Eleonore von Este. (Deutsche Rundschau 1892.) — Veit Valentin: Zur Motiventwicklung bei Goethe. (Goethe-Jahrbuch XX. k.) — A. Biese: Goethes «Tasso» ein Dichterbild, Goethes «Faust» ein Menschheitsbild. (Progr. Neuwied 1900.) — A. Metz: Die Tragödie in Goethes Tasso. (Preuss. Jahrb. 122. k.) — Otto Pniower: Torquato Tasso von Goethe, Einleitung (Pantheon-Ausgabe, Berlin 1908) stb.

sok mély tekintetről és hű átérzésről tanuskodó finom megfigyelést és megjegyzést, de olykor bosszantó értelmetlenséget is. Van azonban egy kommentár, a mely mindenkire nézve nélkülözhetetlen, a ki a megértés reményével veszi kezébe e költeményt; s e terjedelmes kommentár Goethe levelei, s nem kevésbbé az ő összes költői művei. Ha Goethe gondolataiból és érzéseiből templomot lehetne építeni, Tasso mindenesetre a szentély belsejét díszítené; a templom nyitva áll mindenki számára; de a szentély örökre el van zárva mindazok elől, kiknek lelke e templomban eléggé meg nem tisztult.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

SCHMIDT HENRIK.

PARERGA OPIANEAE

supra — p. 17 — incohata et usque ad p. 32 absoluta continuantur.

mgl. [III 10] οὗτος ὁ Ζεὺς Αἰγίοχος¹⁾ ὠνομάσθη. Κρόνος, ὁ τοῦτου πατήρ, τέκνα ποιῶν ἔτρωγεν αὐτά· γεννηθέντα οὖν Δία ἀπῆρεν αὐτὸν ἢ μήτηρ αὐτοῦ Ἥρα καὶ ἔφερεν εἰς Κρήτην, ἐν ἣ ὑπὸ γυναικὸς καλουμένης Αἰγὸς ἐτρέφετο, ἥτις καὶ δέρμα αἰγὸς ἐνεδύετο, κἀντεῦθεν τὴν ἐπωνυμίαν ἔσχεν· ἢ ὑπὸ αἰγὸς ζῶον ἐτρέφετο, ἥς μετὰ θάνατον ταῖς αἰγαῖσι ταύτης ὁ Ζεὺς εἰς καταιγίδας ἐχρήσατο.

mgl. [III 15] τινὲς Πᾶνα²⁾ λέγουσι γενέσθαι ἐκ πάντων τῶν μνηστήρων καὶ Πηνελόπης, ἄλλοι δὲ ἐξ Ἑρμοῦ καὶ αὐτῆς, ὣν εἰς καὶ οὗτος ὁ ποιητής. ἦν δὲ ἔφορος τῆς ἀλειτουργίας.

mgl. [III 17] ὁ Τυφὼν εἰς ἦν τῶν Τιτάνων τῶν ἀντιστάντων Δίῃ, ὃν Ζεὺς ἐταρτάρωσα. τοῦτον βαλεῖν κεραυνῷ βουλόμενος οὐχ³⁾ εὗρισκε· διὸ δὴ ὁ Πᾶν ὡς ἐπὶ δεῖπνον καλέσας ἐκ τοῦ βάθους τῆς γῆς ἀνελθεῖν ἔπεισεν εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς ἁλὸς· ἔνθα ὁ Ζεὺς ἐκεραυνώσας τοῦτον.

18. m³ [III 22; ad ὄμβροισι] ὅτι ὁ κεραυνὸς ὡς ὄμβρος καὶ ὕδωρ τῇ ταχυτῇ κέχυται.

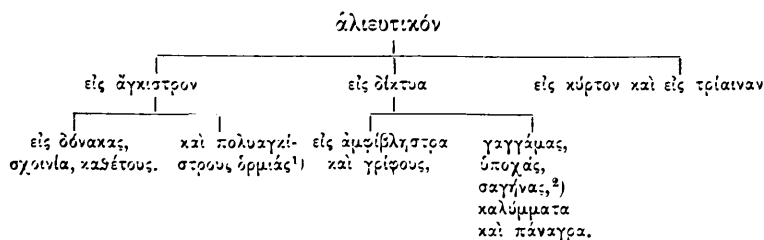
mgl. [III 28; ad εὐδύροιο] ἤγουν εἰ ἀρ⁴⁾ + δοξάσαι σὲ διὰ τῆς ποιήσεως ὡς εὐδῆρον.

mgl. [III 53] ἐν τῇ νυκτὶ γὰρ φεύγουσιν εἰς τὸ βάθος οἱ ἰχθύες διὰ τὸ κρύος.

19. m³ [III 57] τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ ἀνέμου διὰ τὸ μὴ ὀπισθεν τοῦ ἀνέμου ῥίπτειν αὐτήν.

20. m³ [III 62] οὕτως γὰρ εὐχερὴς ἐστίν⁵⁾ ὁδὸς ἐρχομένοις ἐπὶ τοῖς αἰγιαλοῖς, ὅτι ἐναντίοι φέρονται τῶν ἀνέμων οἱ ἰχθύες, ὅπως μὴ ἄρα ταῖς ῥιπαῖς τῶν ἀνέμων ἀκοντίζονται⁶⁾ ἐπὶ τὴν γῆν.

¹⁾ Αἰγίοχος ap. Buss. — ²⁾ πάντα h. — ³⁾ οὐχ' h. — ⁴⁾ εἰ γὰρ? — ⁵⁾ ἐστὶν h. — ⁶⁾ ἀκοντίζεται h; sed malim ἀναγκάζονται.



Ad [III 103] *φελλῶν* scholium a mgl. exaratum posterius erasum extat.

mgl. [III 121; ad *λαγγήνας*] ὀρύξας· λαχαίνω γὰρ τὸ σκάπτω.

21. m³ [III 128] ὁ *λάβραξ* ἄλοῦς ἐν τοῖς δικτύοις πόρρωθεν ὀλίγον τοῦ ἀλγιστοῦ ὀρύττει, ὅπως ἐκφυγῇ τοῦ βρόχου, ὡσαύτως δὲ καὶ ὄρκυνοι.³⁾

22. m³ [III 129; ad *ἐρεΐδει*] αἷτη γενναίως ἐπερεΐδει τὴν κεφαλὴν τῷ ἀγκίστρῳ πρὸς τὸ εὐρυνοθῆναι τὴν πληγὴν καὶ ἐξελεθεῖν τὸ ἀγκιστρον, ὡσαύτως δὲ καὶ ὄρκυνοι.⁴⁾

23. m³ [III 140] αὐτοὶ οἱ ὄνοι οὐκ ἐθέλουσιν ἔλκεσθαι, «οἷα πέλει τῶν βρώων καὶ τῶν προβάτων γένεθλα», τουτέστιν ὥσπερ ταῦτα οὐκ ἐθέλουσιν ἀκολουθεῖν ἐλκόμενα, οὔτως οὐδὲ οἱ ἰχθύες οὗτοι ἀκολουθοῦν ὑπελκόμενοι, ἀλλὰ στασιάζουσι.

24. m³ [III 144; ad *αἰαὶ καὶ ἀλώπεκες*] ὅτι ἐν τῷ ἀνέλκεσθαι αὐτὰς σπεύδουσιν ἀναδραμεῖν καὶ προλαβεῖν τὴν ἔλκουσαν ὀρμὴν καὶ ἄνω δραμοῦναι πρὸς τὸ ἐλκυσθῆναι ἀπὸ⁵⁾ τοῦ ὕδατος ἀποτέμνουσι⁶⁾ μέσον ἔτι ἔχομένην τῷ ἀγκίστρῳ, καὶ οὕτως ἐκφεύγουσι σύρουσai τὸ τμηθὲν μέρος αὐτῆς.

mgl. [III 159] <σφαίσιν> δὲ σφῆρι, καὶ αὐταῖς πρὸς τὸ σηπιάις. τὸ σφῆ<σι διὰ τοῦ>⁷⁾ ἢ γράφειν· ὁ δὲ ἀναγκασθεὶς ὑπὸ τοῦ μέτρου, σφαίσι (καὶ αὐτοῖς) ἐποίησε πρὸς τὸ ἰχθύσιν· ἰχθύς γάρ ἐστιν ἡ σηπία. ἢ εἰ τὸ σφῆσιν <διὰ>⁸⁾ ἢ γράφεις, οὕτως ἐρεῖς· «ὁ καὶ σφῆσ' ἄλλα οὐδέθρου.»

mgl. [III 184; ad «θύνον»] σημαίνει, ὅτι ἡ θύνα καὶ ὁ θύνος λέγεται καὶ ἡ θύνος.

25. m³ [III 183; ad *σιφλόν*] ἀπὸ τοῦ τὰ σία, ὃ ἐστὶ τὰ βρώματα,⁹⁾ φιλοῦν.

26. m³ [III 199; ad *δασμῶν*] νὸν τροφὴν λέγει, ὅτι ἐν τῷ τέμνεσθαι εἰς διάφορα μερίζει τις¹⁰⁾ τὸ βιβρωσκόμενον κατατέμνων.

mgl. [III 207; ad *Σαρπηδόνος ἀκτὴν*] αἷτη ἐν Λυκίᾳ ἦν· ἡ δὲ Λυκία παράκειται τῇ Κιλικίᾳ.

¹⁾ πολυαγκίστρου ὀρμιάς h. — ²⁾ σαγγήνας h. — ³⁾ ὄρκυνοι h. — ⁴⁾ ὄρκυνοι h. — ⁵⁾ αὐτοῦ h. — ⁶⁾ αὐτὸ τέμνουσι h; collato textus διέτμαγον emendavi. — ⁷⁾ Inserui — ⁸⁾ Inserui. — ⁹⁾ Cf. *Soph. Lex. s. v. et Schol. in Theocr. V* 125. — ¹⁰⁾ τίς h.

mgl. [III 226 κρατήρ ἐστὶν εἶδος ποτηρίου μεγάλου, ἐν ᾧ εἰσιν ἄλλα ποτήρια μικρά.

mgl. [III 254; ad μύωπι τῷ μικρῷ δακτύλῳ· λέγεται μύωψ καὶ ἡ βίτσα¹⁾ καὶ ὁ κώνωψ.

26. m³ [III 254; ad μύωπι] τῷ ἄκρῳ τῆς χειρὸς ἢ τῷ ὀχήμετι μύωπι. *χειρὶ τ' ἐπιφάσει, χειρὸς τ' ἅπο δῶρα τιταίνων*· ἐπεὶ δὲ ὁμοίως τῷ Ζεφύρῳ κινεῖ τοὺς ἰχθύας καὶ ταράττει ἄλλα ζῷα πρὸς δ βούλεται, οὕτω καὶ ἡ χεὶρ τοῦ ἀλιέως ὅπου βούλεται αὐτοὺς κινεῖ καὶ κελεύει τοὺς ἰχθύας ἀπιέναι. μύωπι γὰρ τῷ δακτύλῳ τὸν μετὰ τὸν ἀντίχειρά <φησι>.²⁾ τούτους δὲ φησι³⁾ καθάπερ τινὰς παιδὰς ἐν ταῖς παλαιστραῖς ὥδε κάκειθεν ὁρμώντας καὶ στρεφομένους τῇ φρονήσει καὶ ἐπιταγῇ τοῦ ἀνδρός, ὅπου ἂν αὐτὸς κελεύῃ ὁ θεωρητής.

27. m³ [III 286] γλαῦχινες, ὥσανει δύο γωνίαι, δύο ἀκίδες.⁴⁾ δύο πώγωνες τοῦ ἀγίστρου· εἰσὶ διπλοῖ. ἐξ ἑκατέρου μέρους εἰσπλους ἔχοντες.⁵⁾ ἐὰν δὲ πλησιάζωσι καὶ σχῶσι λάβρακα ζῶντα, αὐτὸν δολεάζουσιν· εἰ δὲ ἀποθάνῃ, μόλιβδον βάλλουσιν αὐτοῦ τῷ στόματι, ὃν καλοῦσι δελφῖνα, καὶ βαρυνόμενος περὶ τὰ κάτω ὑπόνοϊαν ποιεῖ τοῦ ζῆν.

mgl. [III 307] τένοντες τὰ νεῦρα, τὰ ἀπὸ τοῦ τραχήλου ἄχρι τῶν πόδων διήκοντα.

28. m³ [III 326] κτυποῦσι γὰρ ἐπιτηδεῖως οἱ ἀλιεῖς· διότι αἱ ἀνθίαι ἀκούοντες ἀνέρχονται ἐκ τοῦ βυθοῦ.

mgl. [III 340] δύο εἴδη κανθάρων· τὸ μὲν ἐν οἱ τριχαῖοι, τὸ δὲ ἕτερον ὅμοιον γομφαρίοις.

mgl. [III 363] διὰ τὸ κεκολλάσθαι⁶⁾ ὕστερον αὐτοὺς ὑπὸ τῶν συγγενῶν τοῦ ὀρφανοῦ.

mgl. [III 387] ἦ ἤρ' κυρίως ὁ λέων· καταχρηστικῶς δὲ καὶ τὰ ἄλλα ἄγρια ζῷα καὶ τὰ τῆς θαλάσσης μεγάλα.

29. m³ [III 388; ad κυνὸς] οἱ κυνηγοὶ βόθρον ὀρύσσοντες ἰστώσιν ἐν αὐτῷ ξύλον μηχανητόν, ὅπερ ἄνωθεν μὲν ἔχει λίθον, ὑποκάτω δὲ ἔριφον ἢ κύνα,⁷⁾ ἐλθόντος δὲ λέοντος ἢ παρδάλεως ἢ ἄλλου θηρίου ὡς ἐπιπηδῶντος τῷ βόθρῳ ἀναστρέφεται τὸ ξύλον διὰ τῆς ἐν αὐτῷ μηχανῆς, καὶ φέρει τὸν μὲν ἔριφον ἄνω, τὸν δὲ λίθον κάτω, καὶ οὕτως ἀγρεύεται ὁ θῆρ.

mgl. [III 402; ad κούρη] τῆς Μύρρας, ἥς εἰς φυτὸν μεταβληθεῖσης μυρίνη τὸ φυτὸν ἐκλήθη.

mgl. [III 403] ἱστορία· σημείωσαι, ὅτι τὴν Μύρραν ἐρασθεῖσαν τοῦ πατρὸς Θεϊαντος εὐπρεποῦς ὄντος, ἡ τροφὸς συνεκοίμιζε τῷ πατρί, νύκτωρ εἰσάγουσα ὡς ξένην γυναῖκα· γνοὺς δὲ ὁ πατήρ κατεδίωξεν αὐτὴν τὴν θυγατέρα πρὸς τὸ φονεῦσαι αὐτήν· ἐλεήσας δὲ αὐτὴν ὁ Ζεὺς ἐποίησε χανεῖν τὴν γῆν καὶ δέεσθαι αὐτήν, ἀνθ' ἧς καὶ ἀνήλθε φυτὸν ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ καλούμενον μυρίνη. ἄλλως.

¹⁾ βίτσα h; collato «bissinem» κενχρον (quod emendandum in κέντρον)· Gloss. II 30, 23 retinui formam βίτσαν, quamquam in schol. ad libri II 352 (Buss.) βύτσα occurrit. — ²⁾ Inserui. — ³⁾ φησι h. — ⁴⁾ Buss.; ἀκίδες h. — ⁵⁾ ἔχοντα h. An ἔχουσαι et διπλαῖ; — ⁶⁾ κεκολλάσθαι h. — ⁷⁾ κύνα h.

Μύρρα, ἡ Ἀώας¹⁾ θυγάτηρ, ἡράσθη τοῦ πατρὸς αὐτῆς· καὶ μίγνισα αὐτῷ, ἔσχευεν ἐν γαστρὶ καὶ ἐννοήσασα τὸ πάθος ηὔδατο μήτε εἰς ζῶντας, μήτε εἰς ἀποθανόντας εἶναι· καὶ μετεβλήθη εἰς τὸ ἐπώνυμον αὐτῆς φυτόν, τὴν μύρραν. ἡ δὲ ἱστορία παρὰ Λυκόφρονι (829).²⁾

mgf. [III 433; ad ἄσιν] ῥύπον·³⁾ ἡ βλάβρα⁴⁾ πρὸς τὸ σῆν, <διὰ>⁵⁾ τὸ τ· ἄσιν γὰρ ἡ βλαρία,⁶⁾ ἄσις δὲ ὁ ῥύπος,⁷⁾ ἐξ ἧς ἀσάμινθος ἡ λεκάνη, ἡ τὴν ἄσιν μινύθουσα.

mgf. [III 436] πύθω σημαίνει τρία· τὸ ἀκούω, τὸ μανθάνω καὶ τὸ σήπω⁸⁾ ἐξ οὗ καὶ Πυθία ἡ χώρα, ἐν ἣ ὁ δράκων φονευθεὶς ἐκεῖ ἐσάπη.

mgf. [III 439] ἔθος τῷ ποιητῇ, ὅταν διδάξει θέλη περιῖχθους ἔχοντος διάθεσιν, οἷαν καὶ χερσαίοις ἔχειν συμβαίνει, κἀκείνων μιμήσασθαι.

mgf. [III 460; ad ἀλιγγέα] ὑπὸ τῆς ἄλδος ἡχουμένην· [ad v. l. αλιγγέα] ἡ ἀχομένην καὶ συντριβομένην.

mgf. [III 462] εἶδαρ τὸ βρῶμα ἀπὸ τοῦ ἔδω τὸ ἐσθίω.

mgf. [III 463] Δήμητρος δῶρον καθ' Ἡσίοδον [Opp. et D. 32] καὶ τοὺς λοιποὺς ὁ σίτος, ἐξ οὗ καὶ Δημήτριος καρπὸς ὁ σίτος.

30. m³ [III 466] «αὐτὸς μὲν τρέπεται», ἵνα μὴ σκίαν αὐτοῦ τὸ ὄδωρ ποιήσῃ καὶ φοβηθῶσιν οἱ ἰχθύες.⁹⁾ [III 481] πλαθιάζει¹⁰⁾ αὐτὸν καὶ πολλάκις ἀνέλκει εὐλαβούμενος· ὁ γὰρ χειμῶν οὐκ ἐὰ ὀρμᾶσθαι τὸ ἄγκιστρον, εἴς τε καὶ ὡς ἔτυχε τὰ κύματα ἀναταράσσουσι τὴν ὀρμάν.

mgf. [III 487; ad Κωκυτιάδα] ὥσανει ἔπιεν τοῦ ὄδατος τοῦ Κωκυτοῦ ἐθρήνει. ἡ Μίνθη θυγάτηρ ἦν Κωκυτοῦ, τοῦ Ἀἰδωνέως ἐρώσα· ὁ δὲ ὁ Ἀἰδωνεύς ἀντίγρα Περσεφόνης τῆς Δήμητρος, ἦν ἐκ Σικελίας κατὰ τὸν ποιητὴν ἀρπάξας εἰς Ἀἶδου κατήγαγεν. ἡ δὲ Μίνθη ζηλοτυπήσασα τῷ κάλλει τε¹¹⁾ καὶ τῇ τοῦ σώματος συνήσει Περσεφόνης ὑπερφέρειν διεβεβαιούτο καὶ πρὸς αὐτὴν ὑποστρέφειν Ἀἰδωνέα, τῶν οἴκων Περσεφόνην δὲ <ἐξ>ελάσαντα.¹²⁾ ἡ δὲ ταύτης μήτηρ, Δημήτηρ, γνοῦσα, ὀργισθεῖσα, κατεπάτησε ταύτην, καὶ ἀφαιρεῖται ταύτη τὸ ζῆν· οἱ δὲ θεοὶ ταύτην οἰκτεῖραντες, ἀντ' ἐκείνης τὴν μίνθην βοτάνην ὥπερ φαμὲν — ἡδύοσμον ἀναδόθηνα· προσέταξαν κατὰ τὸν λήρον Ἑλλήνων.

mgf. [III 487; ad νόμφην] θυγατέρα· ἔστι δὲ παράχρησις τὸ νόμφη.

mgf. [III 520; ad θαρσήςας] θάρσος ἡ τολμηρία· θράσος δὲ ἡ ἀπαιδευσία.

31. m³ [III 522] μήπως ἐν τῷ χρότῳ τοῦ δέλους θερμαίνεται τις πνοή, τούτεστι μὴ ἔμπνους καὶ ζῶν ἔστι τὸ δέλος.

mgf. [III 534; ad τριπύλαιστον] παλαισιγῆ ἔστι τὸ μέτρον

¹⁾ Ἀώας (sic!) *ego* coll. Etym. M. 117, 37. Ἀθηνᾶς **H.** — ²⁾ V. potius Schol. in Lyc. — ³⁾ ῥύπον **H.** — ⁴⁾ Cf. «βλαρον inconditum» et «βλαρος insulsus» Gloss. II 257. — ⁵⁾ Inserui. — ⁶⁾ βλάβρη **H.**; sed cf. Soph. Lex. s. v. ⁷⁾ ῥύπος **H.** ⁸⁾ σήπω **H.** ⁹⁾ ἰχθύες **H.** ¹⁰⁾ Verbum aliunde ignotum, ortum — ut videtur — ex πλάθω et πλησάζω; erratum scholiastæ. — ¹¹⁾ τὶ **H.** — ¹²⁾ Formam usitatorem prætuli.

τῶν ἑσπάρων δακτύλων σφιγθέντων ἐν τῇ παλάμῃ, ἤγουν τὸ χειροκράτημα.

mgl. [III 534] ἤγουν ὑπεράνω τοῦ ἀγχείστρου ὅσον τρεῖς γρόνθους.

mgl. [III 555; ad κενεῶνα] ἤγουν τὴν πλευράν· κενεῶν δὲ κυρίως ἡ λαγών.

mgl. [III 555 et 558] τὸ ξίφος καὶ ἡ κενεὸν τροπικά.

mgl. [III 572; ad κεκαφῆσι] κάπως τὸ πνεῦμα· καὶ ἐξ αὐτοῦ κάπως τὸ πνέω· κάψω, κέκαψα.

mgl. [III 579; ad πολυωπὸν] πολυόφθαλμον· ὅτε γὰρ τὸ δίκτυον ἀπλοῦται, αἱ ὀπαί, ἃς ἔχει, ὀφθαλμοὶ δοκοῦσιν εἶναι.

32. m³ [III 588–595] ὁ θέλει εἰπεῖν· τοιοῦτόν¹⁾ ἐστίν, ὅτι τοῦ δικτύου αὐτοῖς ποριττειμένου ὅσοι ἐν²⁾ εὐρυτέροις βρόχοις πελάσσουσιν ἔξωθεν ὄντες αὐτοῖς, εἰσῆλθον ἐκόντες ἔσωθεν τοῦ περιφράγματος. οἱ δὲ λοιποὶ πως κλεισθέντες τῇ περιβολῇ ἐν τοῖς στενοῖς τόποις καὶ τὰ ἐξῆς.

33. m³ [III 612; ad ἀποτροπάδην] προτροπάδην,³⁾ ἀποτρεπτικῶς, ἀπὸ μακρόθεν⁴⁾ λοξῶς τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν. ἐν ἀλλήλοισιν ὑποκλίνουσιν λοξὸν φάος· τουτέστιν εἰς ἀλλήλους πάντες λοξὸν ὀρῶσι, καὶ ὅτε⁵⁾ τέως ἀποτρέπονται τοῦ φαγεῖν. δειλιῶντες γὰρ θεωροῦσιν ἀλλήλους, τί ἐπιβάλλεται πρῶτος, ἵνα εὐθέως καὶ οἱ λοιποὶ θαρρήσωσιν.

mgl. [III 626; ad Κεῖλοϊ] οἱτοὶ καὶ Κελτογαλάται λέγονται, παλαιοὶ ἄποικοι ὄντες Φωκέων.⁶⁾

mgl. [III 637] κολωνὸς ὁ ὑψηλὸς τόπος· ἐνταῦθα δὲ δύναται νοεῖσθαι τὸ θρῆδον ξύλον, εἰς ὃ ἀναβαίνει ὁ θυνοστόκος.

mgl. [III 641] πυλωροὺς – οἶμαι – λέγει τοὺς περὶ τὰς εἰσόδους τῶν δικτύων σχοίνους, δι' ὧν αὐταὶ κλείονται καὶ ἀνοίγονται.

mgl. [III 646] τὸ ἐν-οσθῆεν καὶ τὸ ἐντοσθι διαφέρει, ὥς τὸ οὐρανόθεν καὶ οὐρανόθι· οὐρανόθεν γὰρ ἐστὶ τὸ ἐξ οὐρανοῦ, οὐρανόθι δὲ ἀντὶ τοῦ εἰς τὸν οὐρανόν.

IV.

Argumentum minio scriptum subsequitur carminis textus, in margine scholia.

mgl. [IV 11] ἀποστροφὴ καταφορικὴ ἤγουν κατηγορική.

mgl. [IV 28] Πάφος· νῆσος ἡ Κύπρος, ἐν ἣ ἐτιμᾶτο ἡ Ἀφροδίτη, ἀφ' ἧς καὶ Παφία ἐκαλεῖτο.

mgl. [IV 38; ad ἀτράκτους] ἀπὸ μέρους τὸ πᾶν ἄτρακτος γὰρ κυρίως τὸ ξύλον τοῦ διστοῦ.

m³ [IV 44; ad σκάρος] «αἰόλος ἰχθύς»· ὁ εὐκίνητος καὶ ταχύς ἢ αἰόλος, ὃν διὰ τοῦτο καὶ «στικτόν» εἶπε. [IV 58] καὶ ποῦ τις⁷⁾ ἐλγν ὥρεξεν ἡγούν ὁ ἕξω τὴν οὐρὰν τῷ ἔνδον ὄντι ὀρέγει καὶ

¹⁾ τοιοῦτον h. — ²⁾ μὲν h. — ³⁾ Fuit lectio genuina. — ⁴⁾ ἀπομακρόθεν h. — ⁵⁾ h videtur exhibere ἐ: ὅ. — ⁶⁾ φωκῶν h. — ⁷⁾ ποῦ τις h.

δακῶν¹⁾ ἐκεῖνος ἐξέρχεται· ὁ ἔξω τὴν οὐρὰν τοῦ ἔνδον (λαμβάνει·)²⁾ καὶ δακόντος ἐκεῖνος ἔλκεται τοῦ ἁλόντος προβαλλομένου τὴν οὐρὰν. πολλὰκι δέ· καὶ ὁ ἔξω ἰχθύς τὴν ἰδίαν οὐρὰν ἐπιβάλλει καὶ ἐκεῖνος δάκνει ὁ κάτω, καὶ λοιπὸν ἀνασπᾷ αὐτὸν ἔξω βασιτάζων. πῶς οὖν ἂν ἑαυτοῦ μὴ ἄλλεται, εἰ τοῦτο ποιεῖ; ἐπειδὴ ὁ ἔξωθεν κατὰ τὸ μέσον τοῦ κύρτου βάλλει τὴν οὐρὰν καὶ ἀνεμποδίτως ἀνασπᾷ μὴ κεντούμενος ὑπ' αὐτῶν.

34.m³ [IV 75] διηγείται, ὅτι τέσσαρες ἀλίσαι εἰς σκάφος εἰσέρχονται, <ὧν δύο κωπηλατοῦσι>,³⁾ καὶ ὁ τρίτος τὴν θήλυν σκάρων δεσμήσας σύρει, ἵνα οἱ ἄρρενες ἐπακολουθῶσιν.⁴⁾ ἐκ τοῦ ἀκροτάτου δὲ γείλους δεσμήσας ἔλκει ἐν ταῖς δίναις, τουτέστι κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν.

mgl. [IV 77; ad ὁφαίνει:] κατασκευάζει· ἔστι δὲ μεταφορά.⁵⁾

35. m³ [IV 81] ἤγουν αὐτὸν τὸν μόλιβδον, τὸν καλούμενον δελφῖνα· δελφίς καλεῖται ὁ μόλιβδος ὁ ἐν τῇ στόματι βαλλόμενος τοῦ ἰχθύος.

mgl. [IV 83] κύβος τὸ ταυλίον καὶ τὸ βάρος.

m³ [IV 95] τὸν δελφῖνα μόλιβδον⁶⁾ ἔλκει⁷⁾ καὶ ἐν ἐκείνοις εἰσφέρει ἐπὶ τὴν θήλειαν.

36. m³ [IV 102] στάθμην⁸⁾ τὴν ἀφετηρίαν ἐκάλεσαν ἀπὸ τοῦ ἵστασθαι ἐν αὐτῇ τοὺς ἀγωνιζομένους πρὸς τὸ ἀφειδῆναι.

mgl. [IV 116; ad κατεῖλυσιν v. κατήλυσιν] ἡ ἀπὸ τοῦ εἰλύω, τὸ ἐπικρύπτω, ἡ ἀπὸ τοῦ ἐλεύθω, τὸ παραγίνομαι, κατὰ τροπὴν τοῦ εἰς ἡ.⁹⁾

mgl. [IV 132] κυρίως ἔνγες αἱ σειστυγίδες, αἱ λυσιτελοῦσιν εἰς ψαρμακείας ἐρωτικὰς.

mgl. [IV 175; ad lect. οὐδ' ἀμαρίη] φωλεᾷ ἀπὸ τοῦ ἀμάρα¹⁰⁾ ἡ καμάρα¹¹⁾ διὰ τὸ σφαιρωτόν.

mgl. [IV 183] λέγεται πόσις καὶ τὸ πινόμενον.

mgl. [IV 191] φυλακὴ τὸ φρούριον καὶ ἡ ὥρα.

mgl. [IV 202] καίεται κατὰ ἡ καὶ χωρὶς τῆς προθέσεως συντακτέον, ἵν' ἡ ὅλον καὶ μέρος, ὃ δοκεῖ σόλοικον.¹²⁾

37. m³ [IV 204] περὶ νόμων Ἀσσυρίων¹³⁾ ὡς ἡ τίχτουσα, οὕτως καὶ ἡ μήτηρ πάσχει ὑπὸ τῆς Εἰλειθυίας, ἐπεὶ πολλαῖς γυναιξὶ χρωῖνται οἱ Ἀσσύριοι, ὥπερ ὑπεράνω τοῦ Τίγριδος¹⁴⁾ οἰκοῦσι.

mgl. [IV 204] Τίγρης ποταμός· τίγρις δὲ (τίγριδος) τὸ ζῷον.

mgl. [IV 205] πόλις Περσικὴ τὰ Βάκτρα.

mgl. [IV 211] καὶ Εὐριπίδης [Med. 265 et s.]·

ὅταν δ' ἐς εὐνὴν ἡδικομένη κυρῇ,
οὐκ ἔστιν ἄλλη ἐρὴν μαιφρονώτερα.

¹⁾ δακῶν h. — ²⁾ Inserni. — ³⁾ Inserni. — ⁴⁾ ἐπακολουθῶσιν h. —

⁵⁾ μεταφορά h. — ⁶⁾ μόλιβδος h. — ⁷⁾ Sc. piscator. — ⁸⁾ σταθμὴν h. —

⁹⁾ Verba ἡ ἀπὸ τοῦ ἐλεύθω . . . εἰς ἡ posterius inducta in h. — ¹⁰⁾ ἀμαρά h. — ¹¹⁾ καμάρα h. — ¹²⁾ σόλοικον h. — ¹³⁾ ἀσσυρίων h. — ¹⁴⁾ τίγριδος (sed γ, ox corr.) h.

mgl. [IV 228; ad ἐπ'ήλυσιν] ἀπὸ τοῦ ἐλεύθω τὸ ἔρχομαι κατὰ τροπὴν τοῦ εἰς ἦ.

mgl. [IV 232; ad κερτομήσι] κερτομία κυρίως ἐστὶν ἡ τῆς ψυχῆς ὕβρις, ἀπὸ τοῦ κέαρ τέμνειν.

mgl. [IV 232] ἐνίπτω¹⁾ τὸ ὑβρίζω· ὁ μέλλων ἐνίψω, ὁ παρακαίμενος ἡνίφα, ὁ μέσος ἡνιπα, καὶ ἐπεκτάσει τῆς²⁾ πᾶ συλλαβῆς ἡνίπαπε.³⁾

mgl. [IV 235; ad ἐφ'γνῶανεν] ἀπὸ τοῦ «ἐπὶ» προθέσεως καὶ τοῦ ἀνδάνω, τὸ ἀρέσκω.

mgl. [IV 238] κυρίως ἄμπυξ κόσμος κεφαλῆς ἵππου· ἀπὸ τοῦ ἄνω πυκάζειν· ἐνταῦθα δὲ λευκάμπυγα εἶπε τὴν ἐκ τοῦ πυρὸς λευκὴν περιφέρειαν, ἥνπερ τὸ πῦρ κορυφούμενον ποιεῖ. ἐπανάληψις.

mgl. [IV 241] θηρῶνται γὰρ καὶ αἷται ἢ ὕφ'⁴⁾ ἀλιέως, ἢ ἐξ ἰχθύος μείζονος.

mgl. [IV 257] τύμβος κυρίως ἔνθα ἐτόφετο καὶ ἐκαίετο ὁ νεκρός. [260] ῥοίον· πᾶς γήινος τάφος· λέγεται δὲ τάφος διὰ τὴν ἐκπληξίν· ἐκπληττόμενα γὰρ ἀναλογιζόμενα τὰ ἐν τοῖς τάφοις. <ῥοίον>⁵⁾ μνημεῖον, τὰ τῶν τάφων ἐπικοσμήματα, οἷον κιγκλίδες⁶⁾ χρυσαῖ, χρυσὰ σκευῆ καὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς ὑπομιμνήσκονται ἐνταῦθά τινα⁷⁾ κείσθαι..

mgl. [IV 269; ad ἔρνεα] μῦθος, ὅτι πρῶτον ἐν τῇ τῶν Ἀθηνῶν ἀκροπόλει Ἀθηναῖς προνοία ἐλαία ἐβλάστησεν· ἀειθαλῆς γὰρ αὕτη καὶ ἡ φρόνησις ἀειζῶος.

mgl. [IV 275] Κνωσσὸς πόλις Κρήτης.

mgl. [IV 281] πρέμνοι κυρίως οἱ κορυφαῖοι τοῦ δένδρου κλάδοι παρὰ τὸ πρυμνόν, τὸ ἔσχατον.

mgl. [IV 287] ἔρνος κυρίως ὁ κλάδος τῆς ἀγρίας συκῆς· ἐρμνεὸς γὰρ ἡ ἀγρία συκὴ.

mgl. [IV 289; ad λειλημένος] παρὰ λιλῶ τὸ θυμολύμαι.⁸⁾

mgl. [IV 293] βλωθρὴ μολοθρὴ τις οὕσα ἀπὸ τοῦ μολεῖν τὸν αἰθέρα· ἢ ἀπὸ τοῦ βάλλειν τὸν αἰθέρα.

mgl. [IV 305] πτόρθος κυρίως· ὁ ὀρθὸς κλάδος ἀπὸ τοῦ πέτεσθαι ὀρθῶς.

mgl. [IV 312] πάγοι αἱ ἐσχαταὶ τῶν ὀρῶν, ἀφ' ὧν πηγαὶ ἀναδίδονται.⁹⁾

mgl. [IV 317] διαφέρει· ἡ αὐτὴ τῆς φωνῆς· ἡ μὲν γὰρ αὐτὴ ἐπὶ τῶν ἀνάνθρωπων λαμβάνεται, ἡ δὲ φωνὴ ἐπὶ τῶν ἐνάνθρωπων.

mgl. [IV 319] ἄνθηρα κυρίως τὰ χειλῆ τῶν ποταμῶν· νῦν δὲ οἱ αἰγιαλοὶ. λέγονται ἄνθηρα καὶ τὰ βρύα τῆς θαλάσσης.

mgl. [IV 325; ad σταθμοῖσι] σταθλος, ἐν ᾧ ἵστανται καὶ ἀβλίζονται τὰ ζῶα.

38. m³ [IV 341] πρὸς ἐπάνοδον καὶ αὐκέτι ὀπίσω ἐπιστρέφει συντόμως.

¹⁾ ἐνίπω h. — ²⁾ ἐπεκτάτης h. — ³⁾ ἐνίπαπε h; cf. Etym. M. 431, 50. —

⁴⁾ ὕπ' h. — ⁵⁾ Inserui. — ⁶⁾ κιγκλίδαι h. — ⁷⁾ -σα τινὰ h. — ⁸⁾ Cf. Hesychii glossam: † λιλεῖ· φρονεῖ, ἐπιθυμεῖ. — ⁹⁾ Cf. Herod. VII, 26.

mgl. [IV 345] ἰστέον, ὅτι ἡ ῥηθεῖσα παραβολὴ πρὸς μόνην ἐστὶ τὴν ὁμοιότητα τῆς λύπης· ἄλλως γὰρ ἀνομοίως ἔχει. οἱ μὲν γὰρ σαργοὶ ἐκ θαλάττης εἰς γῆν ἀφορώντες ἄχθονται τῇ ἀποδημίᾳ τῶν αἰγῶν· αἱ δὲ γυναῖκες ἐκ γῆς εἰς θάλασσαν βλέπουσαι¹⁾ λυποῦνται διὰ τοὺς ἀποπλέοντας.

mgl. [IV 352; ad ὁμόκτετον] κατὰ ἐκλειψιν τοῦ σ' εἴρηται δὲ ἐκ μεταφορᾶς τῶν οἰκοδομούντων.

mgl. [IV 358] ἄλφειτα κυρίως τὰ ἐκ κριθῆς ἄλευρα ἀπὸ τοῦ ἄλφω,²⁾ τὸ εὐρίσκω· πρὸ γὰρ τοῦ εὐρεθῆναι τὸν σίτον κριθᾶς ἥσθιον. παρὰ δὲ τοῖς ἱατροῖς ἄλφειτα τὰ πίτυρα.

mgl. [IV 394; ad εἰροπόκους] ἀπὸ τοῦ εἶρω, τὸ πλέκω, καὶ τοῦ πόκος, τὸ ποκάρειον.

mgl. [IV 395; ad πεμπάζεται] κυρίως πεμπάζω καὶ ἀναπεμπάζω τὸ ἀνὰ εἰ³⁾ μερσεῖν· καὶ ἀναπεμπάζω τὸ ἀναλογίζομαι, ὡς τὸ «ἀναπεμπάσασθαι τοὺς χρησμούς». ἐνταῦθα δὲ καταχρηστικῶς τὸ πεμπάζεται ἐπὶ ἀριθμοῦ εἶπεν· ἔστιν ἀναπεμπάζειν ἀναμαρτυράσθαι ἐπὶ θρημμάτων⁴⁾ ἀπὸ τοῦ ἀναπέμπειν τὴν τροφὴν.

mgl. [IV 406] τὸ «ἔσχα» δὲ σύναψον πρὸς τὸ «τῆμος». ἐν τῇ συντάξει δὲ ὁ «δὲ» σύνδεσμος, ὃς μετὰ τὸ «τῆμος» ἐστίν, ἀφίεται· Ἀττικῇ⁵⁾ δὲ συνήθει⁶⁾ κεῖται.

39. m³ [IV 419] σφάκελος κυρίως ἡ σῆψις τοῦ μυελοῦ· καταχρηστικῶς δὲ καὶ ὁ σχοῖνος. λέγεται καὶ ὁ μέσος τῆς χειρὸς δάκτυλος.

mgl. [IV 441; ad ἀνακλίνων] ἀνανεύων· τουτέστιν ὕπτια τὰ ἤκιστα πηγνύων ἐν τῷ ὄλῳ.

mgl. [IV 447] θύσανοι κυρίως τὰ χροστία.⁷⁾

40. m³ [IV 462] σημαίνει, ὅτι οὐ πολλὴν οὐδὲ ἡ παραβολὴ ἔχει ὁμοιότητα· οἱ μὲν γὰρ ἐγγέλους ἐκ πνοῆς ἀγρεῦνται, ὁ δὲ σίφων διὰ ἐκπνοῆς ἐνεργεῖ· ἔστι δὲ ἡ ὁμοιότης <περὶ>⁸⁾ τὴν διὰ πνοῆς ἀκμὴν καὶ ἐνεργειαν.

41. m¹ [IV 489] μετὰκλίσαις τὸ σχῆμα· καὶ μὲν τις παλάμῃσιν ἤγουν ἀνάγκουσι τὰς ἐγγραυλεις ταῖς παλάμαις, ὥσπερ τις συνάγει τὴν ψάμμον.

m¹ [IV 498; ad χερσαίοις] πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῆς κώπης, ἥτις πτόον ἐστὶ θαλάττειον, «χερσαίοις» εἶπε.

42. m³ [IV 501] πυροδόχον στεφάνην τὴν ἀλωὴν λέγει, ὡς περιφερῆ. οἷονεῖ πυροδόχον τὸν σίτον δεχομένην.

m¹ [IV 504] θῦνος δι' ἐνὸς ὧ· θῦννα δὲ β'. ἰστέον δέ, ὅτι τὰ τῶν θυνῶν γεννήματα μικρὰ ὄντα παλαμύδες καλοῦνται, ἐπὶ δ' αὐξήτωσι, θῦννα.⁹⁾

mgl. [IV 504] διὰ τὴν ἰδίαν γονὴν ἐσθιείν· βαρύφρονος¹⁰⁾ δὲ διὰ τὸ βαρύνειν τὰ τίκοντα ἐν τῷ τίκτειν.

¹⁾ Sic ego; h habet πλέουσαι. — ²⁾ ἄλφω h. — ³⁾ εἰ h. — ⁴⁾ In codice ^{ποσκι} θρεμμάτων legitur. — ⁵⁾ ἄττικῇ h. — ⁶⁾ συνηθεῖς h. — ⁷⁾ χροστία h. — ⁸⁾ In serui. ⁹⁾ θῦνοι h. — ¹⁰⁾ βαρύφρονες; h.

m¹ [IV 506] ἡ Μαιῶτις ὑπεράνωθέν ἐστι τοῦ Εὐξείνου πόντου· εἰσρέει δὲ εἰς τοῦτον.

43. m³ [IV 511] πηλαυόες καλοῦνται, ὅτι ἐν τῷ πηλῷ μύουσι,¹⁾ τοутέστι ἀμβλυποῦσι χειμῶνος ἐν τόποις πηλώδεσιν· οἱ δὲ φασιν, ὅτι τέλεον ἀβλεπτοῦσιν, ἀλλὰ τῷ ἐτέρῳ τῶν ὀφθαλμῶν ὁρώσι, τῷ δὲ λοιπῷ οὐκ ἐστὶ καὶ τοῦτο τεκμηριοῖ Αἰσχύλος λέγων [frgm. 301 N.]·

τὸ σκαῖον ὄμμα παραβαλὼν θύννου δίκην.²⁾

mgl. [IV 517] μέλαν τὸ μὴ λάειν καὶ βλέπειν ποιοῦν.

m¹ [IV 520; ad πολλὰ] σκώληκες, βρόα καὶ τὰ τοιαῦτα.

mgl. [IV 537; ad χύσις] ἡ διὰ τὸ ὑγρὸν, διότι ὥσπερ ὕδωρ ἐκκέχυται χωνευόμενον, ἡ διότι πεμπομένον τάχιστα διαρρεῖ καθὰ ὕδωρ.

mgl. [IV 576; ad ἐσπεύρονται] συνάγονται· ἀπὸ τοῦ σπείρα, ἥτις ἐστὶ τάγμα στρατιωτικόν· ἡ ἀπὸ τῆς σπείρας, ὃ ἐστὶ τὸ εἰλούμενον³⁾ ὕφασμα.

m¹ [IV 585] μήρινθον λέγει τὸ δίκτυον, τὸ ἐκ μηρίνθου κεκλωσμένον· κυρίως δὲ ἡ ἐκ ταύτης σχοῖνος.

m¹ [IV 587] ἡ ἀνάγκεια ὥς τὸ ἡ ἐρήμεια ἀντὶ τοῦ ἡ ἐρημία.

m¹ [IV 590; ad ἡλέμαται] αἷτη ἡ λέξις ἐκ δύο ταῦτό⁴⁾ σημερινόντων ἐστί, τοῦ ἡλὸν καὶ τοῦ μάταιον, καθάπερ καὶ ἄλλαι πολλάι.⁵⁾

44. m³ [IV 593] δύπτης κατὰ πλεονασμὸν τοῦ π οἶονεὶ δύτης· ἡ τούναντιον⁶⁾ τὸ δύτης κατ' ἔλλειψιν τοῦ π, τοутέστιν ὁ δυτίζων ἥτοι δύνων ἐν τῇ θαλάσῃ κολυμβητής.

45. m³ [IV 600] νῶτα μετακλίναντες ἡ ἑαυτοῖς ἀντερείδοντες τὰ νῶτα ἡ ἀντὶ τοῦ ἀνακλίναντες καὶ ἀναπλῶσαντες τὰ νῶτα ἀλλήλοις.

mgl. [IV 606] <πρόγρ>σσαι κυρίως κλίμακες· <πυ>χι<ν>αὶ στάλικες οἱ <κλά>δοι, παρὰ τὸ ἵστασθαι.⁷⁾

mgl. [IV 606; ad σταλίκεσιν] βέλεσι. στάλικες κυρίως τὰ θριγκία,⁸⁾ ἥτοι τὰ πολυβέργια, οἷς ἀλίσκονται τὰ πτηνά. κρωσσὸς ἡ στάμνος, μέγα· κρωσσὸς δὲ τὸ ἄκρον, μικρόν.

m¹ [IV 614] δύω εἶπε καὶ οὐ πλείους διὰ τὸ μὴ τοῖς ἄλλοις αἰσθησιν ἐμβαλεῖν.

m¹ [IV 625] βουβαλὶς ἐστίν, ἣν ἰδιωτικῶς φασιν⁹⁾ τξέμβρον, μέγεθος μὲν ὑπὲρ βούβαλον ἔχουσιν, εἶδος δὲ τοιοῦτον· διαιτᾶται δὲ ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ μόνους ἀγρεύεται τόξοις.

m¹ [IV 628] ἀπὸ τοῦ δάπτω, τὸ κόπτω, θαρδῶπτω τὸ κατεσθίω καὶ κατακόπτω.

m¹ [IV 630; ad πτερόεν βοτὸν] ἰστέον, ὅτι ἡ στρουθοκάμηλος οὐ δύναται πέτεσθαι, ἀλλὰ βαδιζουσα βοηθεῖται πρὸς τὸ τάχος τοῖς πτεροῖς.

¹⁾ μύουσιν, τοутέστιν ἀμβλυποῦσιν h. — ²⁾ δίκην θύννου h; rectum habent Plut. mor. 979e, Athenæus 303c, Ael. H. A. IX 42. — ³⁾ εἰλούμενον h. —

⁴⁾ ταυτο h. — ⁵⁾ πολλά h. — ⁶⁾ τουναντίον h. — ⁷⁾ Vss. ego explevi. — ⁸⁾ θριγκία h. — ⁹⁾ φάσι h.

46. m³ [IV 630] καὶ Λιβύης· οὕτω δὲ καὶ στρουθοκάμηλος ποιεῖ, ἥτις καὶ <ἐν>¹⁾ Λιβύῃ γίνεται. αὕτη δὲ εἰ εὐροὶ τόπον χωροῦντα αὐτῆς τὴν κεφαλὴν, μόνην κατακρύπτει ἑαυτῆς τὴν κεφαλὴν, τὸ δὲ ἄλλο αὐτῆς πᾶν σῶμα ἔξωθεν φαινόμενον ἔχουσα δοκεῖ ὅλη κεκρύφθαι. αὕτη δὲ ἐν Λιβύῃ μὲν γίνεται, διὸ καὶ Λιβυκή²⁾ στρουθὸς λέγεται, οὐκ ἔχει δὲ πέτεσθαι ἑλαφρώς, ἀλλὰ βαδίζουσα βοηθεῖται πρὸς τάχος καὶ τοῖς πετεροῖς, διὸ καὶ πετερόεν αὐτὴν λέγουσι βοτόν.

mg1. [IV 650] ἐπασσύτερον τὸ συνεχὲς καὶ πυκνόν. ἀπὸ τῆς «ἐπὶ» προθέσεως καὶ τοῦ «ἄσσον» τὸ πλησίον.

mg1. [IV 660] παλάμη ἀπὸ τοῦ παλαμῶμαι ἤτοι μηχανῶμαι· δι' αὐτῶν γὰρ τὰ πρὸς τὸν βίον μηχανώμεθα.

mg1. [IV 660; ad μάζας] παξάματας. ἀπὸ τοῦ μάζσω, τὸ μαλάξω γίνεται τροπὴ θωρικῆ τῶν [β']³⁾ σσ εἰς ζ· ἢ ἀπὸ τοῦ μῶ. τὸ ζητῶ, ἢ ζητουμένη τροφή.

mg1. [IV 680; ad σιγῇ] γαλήνη· αὕτη γὰρ σημεῖον ἐστὶ⁴⁾ τοῦ τεθυγκέναι τοῦς ἰχθύας.

mg1. [IV 692; ad ἀδευκέϊ] ἀπροσδοκίῳ, ἀπὸ τοῦ ᾧ στερητικοῦ καὶ τοῦ δοκῶ.⁵⁾ γράφεται ἀεικέϊ καὶ ἀπρεπεῖ. γράφεται καὶ ἀγλευκέϊ,⁶⁾ ἥρουν πικρῶ, ἀπὸ τοῦ ᾧ στερητικοῦ καὶ τοῦ «γλευκος».

II. Scholia in Oppiani Halieuticorum librum quintum ad fidem codicum recensita.

(Sigla codicum: **Z** = Mediceo-Laurentianus XXXI, 3, saec. XIII. **U** = Vaticanus gr. 1345, saec. XIII. **W** = Vindobonensis phil. gr. 135, saec. XIV. **h** = Ambrosianus I 47 sup., saec. XIV. **ü** = Monacensis gr. 134, saec. XVI. **b** = Borbonico-Neapolitanus II F 17, saec. XV; scholia marginalia. **b**¹ Idem; scholia foliis carmen complectentibus intersita.)

[V. 1.] Ἐνθεν ἔπειτ' αἰών· ἐκ τούτων τῶν παρ' ἐμοῦ διδαχθέντων σοι μανθάνων νόει, ὡς οὐδὲν τοῖς ἀνδράσιν ἀνεπιχείρητον· εἰς τὸ ἐργασθῆναι οὔτε ἐν τῇ γῇ, τῇ μητρὶ, οὔτε κατὰ τὸν πλατὺ· fol. 84^v· τᾶτον τόπον τῆς θαλάσσης, ἀλλ' ἀληθῶς ἐκ τῶν ἄνωθέν τις θεῶν τοὺς ἀνθρώπους ἀνέφυσεν «ἰκέλῃν μακάρεσσι γενέσθλην». **Z** (fol. 84^r)^s **U** (fol. 80^v) **W** (fol. 120^r) **ü** (fol. 53^r), **b**¹ (fol. 111^r).

[V. 2.] ἀνίχανον· ἀντὶ τοῦ πάντα μετὰ μηχανῆς γίνεται. **ZUü**¹. τὸ δὲ ἐξῆς, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀμηχάνως καμεῖν. **b** (fol. 110^r)

[V. 3.] μητροὶ καμεῖν· ἐκ γὰρ τῆς γῆς πάντα, ὅθεν καὶ μητέρα

¹⁾ Inserui. — ²⁾ λυβική **h**. — ³⁾ Seclusi. — ⁴⁾ -ον ἐστὶ **h**. — ⁵⁾ Malim δέκω, τὸ δοκῶ. Cf. sch. ad V. 87. — ⁶⁾ ἀγλευκέϊ **h**.

1. Ἐνθεν in mge **W**. — αἰών om. **W** exhibitio ἔπειτα. — τῶν iteratur in **U**. — παρ' ἐμοῦ **b**¹. — 2. ἀνεπιχείρητον **ü**. — 3. ἐρασθῆναι **Wü**. — 4. τῆς deest in **ü**. — ἀνωθεν τίς **Zü**. — ἀνωθεν omissis sequentibus usque ad ἀνέφυσεν **b**¹. — 5. ἰκέλῃν **Z**. — μακάρεσσι **W**. — ἐσθλην **b**¹. — ἰκ. μακ. γεν. lemmae instar extat in **Zü**. — 7. πάντα om. **U**. — 9. Lemma omm. **Wh**. — καμεῖν **ü**. — In **h** ἐκ γὰρ τῆς γῆς πάντες, pro quibus in **b**: διότι πάντα ἐκ τῆς γῆς. — πάντες etiam **Uü**. — ὅθεν καὶ] διὰ τοῦτο **b**. — καὶ om. **Wü**. — Pro μητέρα τ. εἶπε **b** αὐτὴν μητέρα καλεῖ.

- ταύτην εἶπε· φασὶ γάρ, ὡς ὕδατος μιχθέντος τῇ γῇ ἐπλάσθησαν οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ τοῦ Προμηθέως, ὑποῖόν τι καὶ ὁ Ἡσίοδος περὶ τῆς Πανδώρας καὶ τοῦ Ἥφαιστου φησὶ [Opp. et D. 70 et s.]. τὴν δὲ καρδίαν ἀναλειφθῆναι <τουτέστι> χρισθῆναι λέγει διὰ τὸ ἐνθεον τοῦ νοεροῦ τῆς ψυχῆς, ὡς τὸ || μὲν σώματος φθειρομένου, αὐτῆς δὲ ἀθανάτου μενούσης. ἢ οὕτως· ἔχρισεν ἀλοιφῇ· τουτέστι τῇ πολλῇ τὴν ὁρμὴν καὶ διέγερσιν· ἀπὸ τοῦ ἀλείφω, τὸ διεγείρω. τὴν τε πρὸς νοήσεις καὶ μεταχειρήσεις τῶν πραγμάτων προμηθίαν ἐν τῷ διανοητικῷ ἢ ἐν νῷ ἐνέσθηκεν ὁ τὸν ἄνθρωπον ποιήσας θεός, ὅποιανδῆτινα
- 10 καὶ οἱ θεοὶ τυγχάνοντες ἔχουσι, θεῶν δὲ ἀλείμματα τὴν καρδίαν ἀλείψας ἀπετέλεσε τὸν ἄνθρωπον. τινὲς δὲ λέγουσιν, ὅτι ἐκ τοῦ αἵματος τῶν Τιτάνων πολεμοῦντων μετὰ τῶν οὐρανίων θεῶν. ZUWbh^{mgf}üb¹
- fol. 110^v || [V. 7.] ἀντῶπόν· ἀντὶ τοῦ ἴσον, ἀντιπρόσωπον, ὅμοιον, ἐναντίον τῷ πληρῷ. b
- 15 [V. 8.] εἴτ' ἄρα· τινὲς ἐμυθολόγησαν τοὺς Τιτᾶνας ἀντιστῆναι μὲν τῷ Δεῖ, ἡττηθῆναι δὲ καὶ πολλοὺς ἐξ ἐκείνων τραυματισθέντας, ἐκ γούν τοῦ αἵματηροῦ λύθρου, ὅπερ ἀπ' ἐκείνων εἰς γῆν κατέρρευ-
σεν, ἀναφῦναι ἀνθρώπους· ὅθεν φασὶ καὶ βροτὸς ὁ ἄνθρωπος λέγε-
σθαι ὡς ἀπὸ τοῦ βρότος, ὃ σημαίνει τοῦ αἵματηροῦ μολυσμοῦ τῶν
- 20 Τιτάνων. βρότος γάρ ὁ δι' αἵματος μολυσμός. ZUWbh^{mgf}üb¹
- [V. 10.] <οὐ γάρ>· τοῦτο πρὸς τὸ «ἀλλὰ» ἔχει τὴν κατα-
σκευήν. h^{mgf}l
- [V. 10.] οὐ γάρ τι πέλει· οὐκ ἔστι τιμιώτερον ὑπερέχον, ὑψη-
λότερον τῶν ἀνθρώπων πλην τῶν ἄνω θεῶν. ZWbb¹ü
- 25 [V. 15.] <οὐδὲ λέοντα>· οὐδὲ λέοντα ἐρρύσατο ἢ ἀνδρεία τοῦ μὴ δαμασθῆναι. W

1. φασὶ γὰρ ὡς] φησὶν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι b. — ἀνεπλάσθησαν W. — ἐπλ. οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ τοῦ Πρ.] ὑπὸ τοῦ πρ. ἐπλάσθησαν οἱ ἄνθρ. b. — 2. Præter W (b) reliqui ἀπὸ. — ὑποῖόν τι . . . 10. ἔχουσι(v) omnes codices præter W omittunt. — 3. πάνδρας W. — ἡφέστου W. — 4. ἀναληφθῆναι W. — τουτέστι inserui. — 6. τουτέστιν W. — 8. μετὰ χειρήσεις W. — παραμίαν W; emendavi. — 9. ἢ ἐν νῷ sic ego; ἢ ἐν οὐ W. — ἐνέσθηκεν W. — 10. Verba σεῶν . . . 12. σεῶν desiderantur in W. — σεῶν δὲ ἀλείμματα in b est lemma. — ἀλείμματα h. — Pro τινὲς . . . σεῶν b habet: ἢ πάλιν ἀπὸ τοῦ αἵματος τῶν ἀνθρώπων γενέσθαι τοὺς ἀνθρώπους. — 11. ἐκ omm. libri præter ü. — 12. μετὰ deest in ü, τῶν in ceteris. — 13. Pro ἐναντίον, quod Hesychio collato ego scripsi, codex μὲν οὖν σεῖον habet. — 15. εἴτε ἄρα W. — Ante τινὲς W inserit; ἀφ' αἵματος τῶν τιτάνων. — ἐμυθολόγησαν (syllaba superflua punctis deleta) ü. — ὅτι τοὺς ü. — τιτᾶνας ZWb¹ü. — ἀναστῆναι ZÜb¹. — 16. μὲν om. W. — ἐξ-
εκείνων W, ἐξ αὐτῶν ü. — ἐξ om. h. — τραυματισθῆναι W. — 17. γούν solus W habet. — ἐκ γούν τ. αἵμ. om. ü. — λύθρου ü. — ἐξεκείνων ü. — εἰς γῆν om. W. — κατέρρευσε h. — 18. ἀναφῦναι Üü. — φασὶ post voc. ἄνθρωπος habet W. — λέγεται omnes libri excepto W. — 19. ὡς solus W. — βρότου Wh. — ὃ σημαίνει] ἡγουν W. — 18. 19. βροτὸς ü. — 20. δι' αἵματος h, ἐξ αἵματος ceteri. — 21. Lemma inserendum putavi. — 23. Verba οὐ γάρ τι πέλει desunt in b. — οὐκέτι ü. — Verba ὑπερέχον ὑψηλότερον om. b. — Post ὑπερέχον (ὑπερέχων W) unius litteræ rasura in Z. — 24. τῶν ἀνθρώπων] ἀνδρός b. — ἀνδρῶν W. — ἄνω omm. Wb. — 25. Lemma ego addidi.

[V. 18.] *θῆρα* <τὸν ἐλέφαντα> τὸν ἐλέφαντα ὑποzeugνύουσιν εἰς τὸν πόλεμον. *κελαινόρρινον*· οἱ μὲν τὸν γρύπα, οἱ δὲ || τὸν ἐλέφαντα λέγουσιν, ὅπερ κάλλιον. ZWbb¹ū. fol. 121r

[V. 20.] *συρῆαν*· οὐρῆες κυρίως λέγονται αἱ ἡμίονοι, τὰ βορδόνια· ἐτυμολογεῖται δὲ παρὰ τὸ οὐρος, ὃ ἐστὶν ἄνεμος διὰ τὸ ἀνεμιαῖον τοῦ σπέρματος, ὅθεν καὶ ἡ κοινὴ γλῶσσα οὐρία λέγει τὰ ψὰ τὰ ἄκαρπα. WU | *πόνον ἐλκυστῆρα*· ἐκ τοῦ ἐλκῶσω μέλλοντος, ἐξ οὗ καὶ τὸ «ἐλκυσμός» καὶ τὸ «ἐλκυσσε Λητώ» παρ' Ὀμήρῳ [λ. 580]. ZWUb¹ū fol. 85r

[V. 21.] <*κῆττα*> κοινῷ ὀνόματι τοὺς θήρας τοὺς θαλασσίους κήτη λέγει. ZWUb¹ū |

[V. 22.] *τὰ μὲν* σύγκρισιν ποιεῖ γῆς καὶ θαλάσσης, καὶ λέγει, ὅτι χειρόνα τὰ ἐν τῇ θαλάσσῃ. ZWbb¹ū *τὰ μὲν οὗτε* ταῦτα μὲν τὰ ἐπὶ τῆς θαλάσσης κήτη οὐδαμῶς γεννῶνται ὑπὸ τῆς θαλάσσης ἀσθενέστερα καὶ μείονα ἐκείνων, ὅσα τρέφει καὶ ἥπειρος. Wb fol. 15

[V. 30.] *δάκος*· τὸ θηρίον καὶ τὸ δῆγμα. h^{mg}l

[V. 31.] αἰνότεραι χέρσον μὲν ἐπιστεῖχουσιν ὕαινα· οἱ γάνοι, αἰτινές εἰσιν ὅμοιοι χοίροις. Zb¹ūh^{mg}l

[V. 34.] *κριοῖς*· εἰσὶ γὰρ καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ κριοί. W ὅς κε πελάσση· οὐχ ὡς τοῖς ἡμέροις οὖν κριοῖς· καὶ <οὐκ> αὐτοῖς συνελεύσεται τοῖς θαλασσίους ἡμέροις, ἀλλὰ λίαν ἀγρίοις, ἥγουν οἱ ἐν τῇ θαλάσσῃ κριοί· δεινότεροι τῶν γερασίων. ZWb¹ū fol. 20

[V. 35.] *τίς δέ*· || ποῖος κάπρος ἐστὶ τοιοῦτος, ὡς αἱ λάμναι· ἐν fol. 112r

1. τὸν ἐλέφαντα addidi. — τὸν om. Zūb¹. — γὰρ ins. post τὸν codd. præter ū. — *ευγνύουσιν* ZWb¹ū. — 2. *κελαινόρρινον* ū. — Verba οἱ μὲν τ. γρ. οἱ om. Zb¹, omisso insuper δὲ ū. — οἱ μὲν] δὲ W. — γύπα W. — 3. λέγουσιν ego codicem b secutus; εἶπον ū, εἶπεν Zb¹, desideratur in W. — ὅπερ] ὃ καὶ ZWū, ὃ b¹. — Totum scholium in b ita legitur: οἱ μὲν γρύπα· οἱ μὲν γρύπα λέγουσι τὸν ἐλέφαντα, ὅπερ κάλλιον· καὶ ἐλέφαντα ὑποzeugνύουσιν εἰς τὸν πόλεμον. — 4. In U hoc scholium inter scholia ad V 79 et V. 87 scripta legitur. — Desunt in U lemma et ex interpretamento hæc verba: κυρίως, τὰ βορδόνια, δὲ. — οἱ ἡμίονες U. — 5. ὁ ἀνέμος U. — διὰ τὸ ἀνεμιαῖον] τοὺς τὰ ἀνεμιαῖα U. — τὰ ὡς om. W. — 6. 7. Scholium iteratur in Zb¹. — 7. *πόνον* ū. — 8. *ἐλκυσμός* U. — ἤλκυσσε U, ἤλκυσε ū. — λητῶ b¹ (in scholio iterato λυτῶ). — *ὀμηρον* Zb¹ū. — 10. Lemma inserui. — Scholium post sequens exhibent Wb. νῦν κοινῷ b. — κοινῷ δὲ W. — πάντας τοὺς (præced. νῦν W) Wb. — 9. τ. 9. θαλασσιῶν θήρας W. — θαλασσίους b. — κῆττα W, κήτη ū. — 12. τὰ μὲν om. b. — σύγκρισιν b¹. — σύγκρισις [ποιεῖ] θαλάσσης καὶ γῆς b. — καὶ λέγει deest in b. — 13—15. In b hoc tantum frustulum scholii: οὐκ ὀλιγώτερα θηρία τρέφει ἢ θάλασσα περὶ τὴν γῆν. — 15. ἥπειρος W. — 17. Lemma om. h, interpretamentum deest in Zb¹ū. — αἱ αἰν. Z. — αἰνότερα b¹, ἀνότερα ū. — γάνοι h. — 18. χοίροις h. — 19. 20. Lemma om. W. — σκαι b¹. — οὐχ' W. — οὐκ Zb¹ū. — ὡς] ἐν Zb¹ū. — ἡμετέροις Zb¹ū. — 20. οὖν W addidit. — κριοῖς præter Wū ceteri. — οὐκ ego inserui. — αὐτῆς b¹, αὐτοῖ U. — συνελεύσονται (sic!) U. — 21. Inde α τοῖς θαλασσίους usque ad finem scholii desid. in Zūb¹ū; in b hæc tantum frustula (sed post scholium ad V 10 scriptum): ὅτι χαλεπωτέρα (!) τὰ ἐνάλια κήτη τῶν θηρίων γερασίων, et adduntur: οἷον κύων, πάρδαλις· περικείται δὲ ἀγρεύειν περὶ δελφίνων ἐριώτος [ιστορίας] περὶ ἀστράων περὶ σπογγωτόμων· περὶ τοὺς σπόγγους τέμνουσιν. — 23. Lemma om. U b. — ποῖος] ποῖ ὁ U. — τοιοῦτος ἐστὶν b. — Verba αἱ

- fol. 121^v γὰρ τῇ θαλάσῃ αἱ λάμναι ἀντί κάπρων εἰσίν. || ZWUbb¹ū ἄπτοι παρὰ τὸ ἄπτω ἄπτους καὶ «ἀάπτους». ἤγουν τὰς ἄγαν ἀπτομένας ἢ ὧν οὐκ ἂν τις ἄφαιτο, οἷον αἱ ἀπροσίτους, ἀπροσπελάστους. ZWUbb¹ū. ἄπτον τὸ ἀπροσπελάστον. ἀπὸ τοῦ ᾧ στερητικῷ καὶ τοῦ ἄπτω. λέ-
5 γεται δὲ καὶ τὸ πολυβλαβὲς πολλαχού, ἀπὸ τοῦ ᾧ τὸ καταπολύ καὶ τὸ ἴπτω, τὸ βλάπτω, τὸ λίαν βλαβερόν. Wh^{mgl}
[V. 37.] ὁσση ῥιγεδανῆσιν· ὅσον ἐξανισωθῆναι ταῖς φοβεραῖς
fol. ζυγαίναις. ZUb¹ |
111^v [V. 38.] φῶκην τε· πολλάκις γὰρ ἐξιοῦσαι τῆς θαλάσσης αἱ
10 φῶκαι συμβάλλουσιν ἄρκτοις περιτυχοῦσαι. ZUWbb¹ū. τὸ φῶκης μόνιον ὠφελεῖ εἰς δικαστήριον, ἐάν τις βασιτάξῃ τοῦτο. ZUWb¹ū.
fol. 81^v [V. 42.] ἄτην ἡμερίων· ἡμερίων, τῶν ἀνθρώπων· λέγει περὶ
τὸν ὅρον τῶν ἡμερῶν τῆς ζωῆς. ἀμαχον δὲ ἀντὶ τοῦ ἀκαταμάχτητον. ZUWb¹ūh^{mgl}
15 [V. 45.] <Ὀλύμπια> ἢ ὕψηλά· ἐπειδὴ καὶ ὁ Ὀλύμπος θεῖον οἰκητήριόν ἐστι καὶ τᾶλλα. h^{mgl}
fol. 85^v [V. 46.] κῆτεα· || προκατάστασις τοῦ λόγου· νῦν κεχωρισμένως εἶπε τὰ κυρίως κήτη, οἷον κύνας καὶ φώκας καὶ τὰ λοιπά. ZUWb¹ūh^{mgl}
20 [V. 51.] τί γὰρ τόσον· τίς γὰρ τροφή τοσαύτη ὑπάρξει, ὥσῃ πληρῶσαι τὸ μέγεθος τῆς γαστροῦς, καὶ τοσαύτη, ὥσῃ τὸ ἀπροσπέ-
λαστον αὐτῶν σῶμα εἰς κόρον ἐλθὼν καταπαῦσαι; ZUWb¹ūh^{m3}

λάμναι usque ad 1. λάμναι desunt in b¹; pro iis tantum ἐλάμναι legitur. — αἱ prius om. ū. — ἐν) οὐ W. — 1. εἰς Wū. — 1—6. W ita habet [ᾱ-] πτοι· ἀπὸ ἰάπτω, τὸ βλάπτω· αἱ πολυβλαβεῖς· ἢ αἱ ἀπροσπέλαστοι. — 2. ἄπτω om. b¹, ἄπτω U. — ἄπτους codd., emendari Apionem secutus. — καὶ ἀάπτους om. b¹. — ἀπτομένας ū. — 4—6. In codice h hoc tantum frustulum: ἀπροσπέ-
λαστοι· ἀπὸ τοῦ ᾧ στερητικῷ καὶ τοῦ ἄπτωμαι. — 7. -σι codd. — ἐξανισθῆναι Zb¹. — 8. ζυγαίναις Zb¹. — 9. Lemma om. b. — γὰρ deest in b. — τῇ b¹. — τὴν ἀλάσσαν UW. — 9—10. αἱ φῶκαι solus b¹ exhibet. — 10. συμ-
βάλουσιν U. — ἄρκτοις Z, ἄρκοις b¹, ἄρκτοις (sic!) U. — περιτυχοῦσαι om. b, πατα-
χοῦσαι W. — Post scholium ad V 38 in b: ἔρα περὶ κήτους πῶς καὶ τίνι τρόπῳ

ἀλιεύονται. — 11. μόνιον] μέρος U. — δικαστήρια W. — βασιτάξει U. — 12. ἄτην om. W, [ᾱ]τὴν ū. — ἡμερίων] ἡμερίων U, om. ceteri. — ἡμερίων W. — παρὰ Wū. — 13. τὸ ὅρον (sic!) Z, τὸ ὅρον b¹ū. — 12—13. In h totum scholium ita extat: ἡμέριοι οἱ ἄνθρωποι παρὰ τὸν ὅρον τῶν ἡμερῶν. — 15. Lemma inserui. — 16. οἰκητήριον ἐστὶ h. — 17. Lemma om. Zb¹h. — In h scho-
lium ad V 21 est relatam et praecedit scholio ad V 30 scripto. — τοῦ λόγου solus h habet, ubi ceterum sequentia omissa sunt. — ū post νῦν inter-
pungit. — κεχωρισμένως Zū, κεχαρισμένα U, κεχαρισμένα b¹. — 18. κήτη om. b¹. — οἷον κύνας ego, οὐκ ἔχων ZUb¹, οὐ κύνας W, οὐ κυνάς ū. — φώκας codd. — 20. τόσον Zb¹ū. — τίς) τί Ub¹ūh. — ὑπάρξει h. — ὥσῃ deest in hū. — 21. πληρῶσαι ZUW, πληρῶσαι hū. — τοσαύτη solus W, τοσαύτην ceteri prae-
ter b¹, qui τὸ αὐτὴν habet. — ὥσῃ h, ὥσῃ ū. — 22. αὐτοῦ Zb¹ūh. — Ante σῶμα interpungitur in ZU. — ἐλθὼν b¹, ἐλθὼν UW. — κατὰ παῦσαι W, καταπαῦσαι ceteri. — Postea additum est in U: ὅσον ἐστὶ πολὺ εἰς κόρον καὶ εἰς τὸ ἀναπαῦσαι τὴν γένυν ἐκείνου· ἀπιστον πολλοῖς ἀοργεῖσθαι τὸ κῆτος· πάντα
ασοὶ τὰ κήτη ἀργὴν ἔχουν τὴν ὁδὸν χωρὶς κύνα(!) μὴ δὲ ὁρᾶν ἀπὸ μακρόθεν, e
quibus posteriora ad V 62—64 spectant.

[V. 59.] <νύεσσιν> | φασὶ τὰ κήτη μεγάλη ὄντα πλοίοις με- fol.86^r
γάλοις ὁμοίου σθαι. ZUWb¹ | <ἐοικοσόροισιν> εἰ μὲν «ἐῖκοσόροισιν», fol.
τὸ «ἰ» ἢ γράφας, ἀντὶ τοῦ «εἶκοσι κώπας ἐχούσαις» νοήσεις· «εἶκοσι» 113^r
γὰρ καὶ διαλύσει «εἶκοσιν»· εἰ δὲ ὁ καὶ ἰ, ἀντὶ τοῦ «εἰκοσὶν ὄρεσι».
hmg1 |

[V. 62.] πᾶσι δ' ὑπερφυέσσει . . . ἡήρεσσι τῆς θαλάσσης fol.82^r
ὑπάρχει τὸ εἶναι αὐτὰ βαρύγυια χωρὶς κυνῶν· οἱ γὰρ κύνες ταχεῖς
εἰσι. ZUWb¹

[V. 64.] <οὔτε γὰρ εἰσορόωσιν> κάτω δὲ βλέπειν αὐτὰ φησι
καὶ μὴ πόρρω δύνασθαι ὁρᾶν, || τοῦτο δὲ κατὰ πρόνοιαν θεοῦ γίνεται, fol.
ἵνα μὴ τὰ πλοῖα καταστρέφῃ. ZUWb¹ 122^r

[V. 66.] <ηλίβατοις>· ἡλίβατοι λέγονται αἱ ὑψηλότεραι πέτραι·
λέγεται δὲ καὶ τὸ βάθος ἀπὸ τοῦ ἀλιταίνειν τὴν βάσιν. UW fol.
|| [V. 67.] ὁμόστολος· τὸν ἰχθὺν τὸν ἡγητήρα λεπτὸν μακρὸν 122^v
λέγει· οὗτος γὰρ ἐστὶν ὁ λεγόμενος ἱούλος. ZUWb¹hmg1 16

[V. 71.] κῆτει δ' ἐκπάγλως· πάλιν κεχωρισμένως εἶπε τὸ
κῆτος καὶ οὗ τοῦς λοιποὺς θήρας. [V. 74.] πιστῶ· πιστῶ ὄντι,
καὶ αὐτὸς ὁ θῆρ πιστὸν νοῦν ἔχων περὶ τὸ κῆτος. <ἐγγύθι δ'
αὐτοῦ> ἔγουν ἐγγὺς τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ στρέφεται ὁ ἰχθύς ἡγη-
τήρ. ZUWb¹ 20

[V. 76.] οὐρό· ἢ οὐρὰ δὲ δεικνύει πάντα ἀληθῶς, καθάπερ
φωνή. ZU

[V. 78.] <ὀλίγγ>· ἔγουν ἐὰν ἔστιν ὀλίγον ὕδωρ. hm³

[V. 79.] <αὐδῆεσσα>· ἀντὶ τοῦ ὥσπερ ἀδήεσσα περὶ τῷ κῆτει,
τουτέστιν ἐγγὺς τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ. U 25

[V. 80.] πάντα· πάντα γὰρ αὐτῷ ἐκείνός ἐστι καὶ ὀφθαλμοῦς
καὶ ὦτα. ZUWb¹

[V. 82.] <κείνω> καὶ δι' ἐκείνου. hm³ fol.82^v

[V. 87.] <ἐνδυκέως>· παρὰ τὸ ἐνδοκῶ ἐνδοκέως, καὶ ἐνδυκέως
Αἰολικόν. U 30

1. 2. Scholium post scholium ad V 64 scriptum extat in W. —

Lemma ego inserui. — ^{oi}εἰκοσόροισι h. — 2—4. In b hoc tantum frustu-
lum: || ἔχοντας κοπλάτας (!) εἶκοσι. — 6—8. Repetitum est scholium in b¹. — fol.
7. ὑπάρχων b¹ (in scholio iterato). — κύνες ZUb¹. — 8. εἰσὶ b¹, εἰσιν W, 112^v
εἰσὶν U. — 9 11. Scholium seiunctum est a præcedente in ZWb¹. —
Lemma in scholio ut superius ego inserui. — φασὶ U, φασὶ W. —
12. Lemma inserui. — 12 13. Scholium in U sequenti succedit in hunc
modum mutatum: ἡλίβατος πέτρα ὑψηλὴ ἀπὸ τοῦ θεοῦ λιταίνειν βάσεως. — κλι-
βατος W. — 14. ἰχθὺν codd. — μακρὸν λεπτὸν W. — Toto ex scholio in h
hoc tantum frustulum ad verbum ἡγητήρα (V 70): ἰδιωτικῶς δὲ λέγεται ἱούλος. —
16. κεχωρισμένους b¹; κεχαρισμένους U. — 17. καὶ om. W. — οὐ omm. ZUb¹. —
σῆρας deest in W. Lemma omm. ZWb¹. — 18. παρὰ Zb¹. — τῷ
κῆτει ZUb¹. — Lemma ego addidi. — ἔγουν om. W, ἢ Zb¹. — 19. ἰχθύς
codd. — 26. Lemma omm. ZWb¹. — αὐτοῦ ZUb¹, qui post κείνος ἐστὶν
(sic!) exhibent: ὁ ἰχθύς καὶ ἐν (om. U) ἐκείνω ἀκούει (αἰεὶ U) πάντα γὰρ αὐτοῦ
ἐκείνος ἐστὶ (ἐστὶν b¹). — ἐστὶ W. — 28. Lemma hic quoque, uti supra vs.
23 et 24 et infra vs. 29, ego inserui. — 29. 30. Cf. Eustath. 1579, 50: ἐκ τοῦ
δεῖναι τὸ δεξιόμηνι τραπέντος τοῦ εἰς ὁ . . . τοῦ ὁ μεταβλήθέντος εἰς ὁ Αἰολικῶς,
deinde Meister (Gr. Dial. I. 52 et sqq.

- fol. 123r || [V. 90.] ὡς κείνος· ὁ ἡγηγῆται ὁδηγεῖ αὐτὸν καθάπερ οἶακι,
86v γινομένην χαλινῶ τῶν ἀνέμων. ZUW
- fol. 87r [V. 103.] | *ἰουιθῶς*· ἰουιθῶς λέγεται ὁ πόντος, ὁ πλατὺς καὶ
ἀνεπιπρόσθητος τῇ ὄψει, ἀπὸ τοῦ ἀκωλύτως ἔσθαι ἐν αὐτῷ τὸ
5 εἶδος. ZU
- fol. 114v [V. 105.] || <ὀλωλότος>· ὅταν ἀπώλεσαν τὸν ἡγεμόνα. πλάζεται. b
fol. 183r | [V. 117.] || *Ἄρεος* <εὐμενέοντος> τοῦ Ἄρεος εὐμενοῦς ὄντος
124r τῷ ἐπιστάντι λόχῳ, τουτέστι μὴ ἐκτὸς πολέμου, ἀλλὰ αἰφνιδίως γε-
γονότος. ZUWb
- 10 [V. 118.] <τύρσιν> ἡγουν τὰ ἄκρα τοῦ τείχους, ἦτοι ἐπ' αὐτὸν
τὸν περιπατον καὶ τὸν πύργον. hmslb
[V. 119.] *σπεύδουσι*· καίουσιν, ἐπιβάλλουσι, κατεπείγουσιν·
λείπει τὸ καταβαλεῖν, ἢν' ἡ· σπεύδουσι καὶ κατεπείγουσι καταβαλεῖν.
ZUWbū. <πυρός>· τὸν δαλὸν φέροντος εἰς βλάβην τοῦ ἄσπετος. b
- 15 [V. 121.] *ἀλιεὺς στρατός*· τὸ ἀπλοῦν ἀντι κτητικῶς, ἡγουν
ἀλιευτικὸς στρατός. ἔστι δὲ καὶ τὸ σχῆμα καινοπρεπές· ἔδει γὰρ εἰ-
πεῖν ἐχρονέει. W
[V. 122.] *ἄφρακτον*· ἀφύλακτον, διὰ τὸ ἀπολέσθαι τὸν ὁδηγόν.
ZUWbū
- 20 [V. 124.] *ἄχθος ὅσον μέγεθος τε*· καταννοοῦσιν, ἡλίκον, ἔχει
fol. 87v τὸ μέγεθος, ἵνα τὴν ὁρμὴν ἀφήσῃσι. ZUWbū | *τάδ' ἐπλετο σήματα*
γυίων· ταῦτά εἰσι τὰ σημεῖα τῶν μελῶν αὐτοῦ, εἴτε μέγα ἐστίν, εἴτε
μικρόν. ZUWbū
- [V. 126.] *βαιὸν ὑπερτέλλοιτο*· ὑπὸ γὰρ τοῦ βέλους ὀλίγον τι
25 φαίνεται αὐτοῦ· εἰ δὲ ἐπάνω περιπλέει, μικρόν ἐστι· κουφίζεται γὰρ.
ZUWū
- fol. 124v || [V. 132.] *θωμύγων* || σχοινίων πλεκτῶν, ὀρμῶν κανναβίων,
fol. 83v 115r

2. γινομένην U. — 3. Lemma om. U. — *ἰουιθῶς* codd. — 4. ἀνεπιπρό-
σθετος codd., correxi. — οἶσθαι Z. — αὐτοῦ Z. — 6. Lemma addidi. — 7.
Totum lemma om. ZWb, verbum εὐμενέοντος etiam U. — ἀμενηνοῦς U.
8. ἐκτός ὄντος UW. — Verba ἀλλὰ . . . γεγονότος b solus habet. — 10.
Lemma addidi. — ἡγουν om. b. — Pro verbis ἦτοι . . . πύργον b habet:
ἡγουν ὁ περιπατος. — 11. πύργον h. — 12. Lemma in codicibus excepto b:
σασαλέοι σπεύδουσι. — ἐπιβάλλουσιν ū. — 13. ἡ λείπει ZUWū. — καταβαλεῖν
W. — ἢν' ἡ] οἶονε ZUWū. — σπουδάζουσι ZUū. — καὶ κατεπείγουσι omm.
ZUWū. — καταβαλεῖν a. c. in Z; καταβάλλειν W, καταβαλεῖν ū. — 14. Lemma
addidi. — 18. Lemma in b: ἀφρακτον μετὰ θῆρα. — 18. ἀπολέσθαι codd.,
correxi. — Interpretamentum om. b. — ὁδηγόν ū. — 20. Lemma omittunt
ZUWū. — κατὰ νοοῦσι W. — Interpretamentum deest in b. — καταννοοῦσι
post (21) μέγεθος exhibent codd. — καταννοοῦσιν solus ū, -οῦσι codd. — 21. ὁρμῆν
Z, ὁρμυμῆν ū. — ἰάσωσι ū, ἀφίσωσιν Z, ἀφίσωσιν W, ἀφίσωσι U. —
21. 22. Totum lemma desideratur in b. — σήματα γυίων omm. Uū. — 22.
ταῦτα δὲ εἰσι ZUū. — βέλων b. — αὐτῶν b. — μεγάλα b. — ἐστὶ ū. — εἴτε
sec.] ἡ ZUū. — 23. μικρά εἰσὶ b. — 24. βαιὸν] καὶ b. — ὑπερτέλλοιτο solus
W addit. Interpretamentum ad anteriora nexum in b. — βέλους] βάρους
Wū; cf. schol. ad Opp. H. IV 606 Ambrosianum. — τί codd. — 25. Pro
μικρόν malim μέων, quod textus ἀραυροτέροισι magis congruit. — 27. Desunt
verba θωμύγων et ὁρμῶν in b. — Post σχοινίων interpungitur in Wū. —
ὁρμῶν W. — κανναβίων b, κανναβίων ū. — Verba ὁρμῶν κανν. om. U.

ταῖς ἀπὸ καννάβων σχοίνοις, τουτέστι πολλοῖς καλάμοις, ἤγουν σπαρ-
τίων συνοχαῖς, ἡρμοσμένων. ZUWbū |

[V. 133.] οὕτε βαθεῖης· τουτέστιν οὕτε μεγάλης νηός, οὕτε fol.54*
μικρᾶς, ἀλλὰ μέσης. ZUWū

[V. 135.] ἐπημοιβαῖς· ταῖς ἀντικατηλλαγμέναις καὶ διπλαῖς. 5
<ἐπημοιβαῖς> ἐνηλλαγμένοις, ὥστε τὰ μὲν ἔνθεν, τὰ δ' ἔνθεν ἐφέλ-
κεσθαι. ZUWhmgū

[V. 138.] ὅσων· τοσοῦτον δυνατὸν κατὰ κοινοῦ. περὶ χάσμα·
τοσοῦτον, ὅσον αὐτῷ περίεστι χάσμα καὶ ἄνοιγμα. καλύψαι· ὅσον
καταπίνεσθαι ὑπ' αὐτοῦ καὶ αἰσθῆσιν αὐτῷ ποιεῖν. ZUWb 10

|| [V. 142.] τροχοειδέα· δυνάμενα εἰσεῖσθαι τροχοειδῶς, ἵνα μὴ fol.
ὁ θῆρ στρεφόμενος συντρίψῃ καὶ θραύσῃ τὴν ἄλυσιν. ZUWū 125v

[V. 143.] ἃ κε στροφάλλιγας· τὰς συστροφᾶς τοῦ κήτους, ἃς
ποιεῖται διὰ τὸ κλάσαι, ἤγουν σχίζαι τὴν ἄλυσιν. Ub

[V. 146.] περιστροφάδην· περιστρεφόμενως· πεπλανημένως καὶ 15
ἀτελέστως καὶ ματαίως περὶ τὴν ἄλυσιν στρέφεται. ZUWbū <πλαγ-
κτόν> ἄπρακτον δρόμον εἰλίσσοιτο. b

[V. 149.] γενέσων εἰκοτά· ταῖς διαχόσι πρόποντα τοῦ εὐω-
χουμένου, οἷον αἰ ἀρκούντος αὐτοῦ καὶ πληρουντος αὐτάς. ZUWbū

[V. 150.] <ὁμόστολοι>· οἱ τῆς ὁδοῦ κοινωνοῦντες. b 20

V. 153.] ραιστήρια· τὰ ὑπὸ σφύρας ἐργαζόμενα ἢ τὰ ψθαρ-
τικά. ZUWbū

(Continuabitur.)

(Budapestini.)

RUDOLPHUS VÁRI.

1. ταῖς ἀπὸ καννάβων deest in ū, τ. ἀ. κ. σγ. in b. — τίς U. — σχοι-
νίαις Z. — τουτέστιν ū. — πολλαῖς b. — καλάμοις ū, κάλοις Z, κώλοις UW,
κώλαις b. — 2. ἡρμοσμέναις b. — 5. ἐπαμοιβαῖς U. — ἀντικατηλλαγμέναις ū. —
5. deest in h. — 6. Pro ἐπημοιβαῖς, quod ego inserui, codd. καὶ ha-
bent. — ἐνηλλαγμέναις W, ἀνελαγμέναις U. — (καὶ) ἐνηλλαγμένοις om. ū. — Pro
prius ἔνθεν) ἔνδοσεν h. — τὰ δὲ ἔνδον ZUW. — 6. 7. ἐφέλκειν h. — 8. Lemma
om. b. — Verba ὅσων... χάσμα desunt in Z. — ἴσον U. — Verba τοσοῦτον
... κοινοῦ omittuntur in UW. — Lemma om. U, περίχασμα W. — 9. Verba
περὶ χάσμα· τοσοῦτον desunt in b. — ὅσον deest in W. — αὐτοῦ ZUW. —
περιχάσμα b, περὶ ἐστὶ χάσμα W, περίεστι στόμα ZU. — ἀνοίγματα U, ἀνοίγματα
b. — καὶ καλύψαι b, qui interpretamentum totum omittit. — Lemma de-
est in ZUW. — 10. κατὰ πίνεσθαι W. — αὐτῷ αὐτοῦ Z. — 12. στρεφόμενον
ū. — συντρίψῃ ego, συντρίψῃ Zū, συνεπιτρέψαι U, συνεπιστρέψαι W. — θραύσαι
UW, ἐλκύσῃ ū. — ἄλυσιν W. — 13. Scholium in b verbis τὰς συστροφᾶς
etc. antecedens, minioque scriptum (= τὸ προστακτικὸν ἀντὶ εὐ τικοῦ [sic!])
alias pertinet. — Lemma om. b. — τοῦ κήτους deest in b. — 14. κλάσαι
b. — ἤγουν σχίζαι desunt in b. — 15. περιστρεφόμενος b, περιστροαμμένος
ceteri codd., unde περιστρεφόμενως ego. — πεπλανημένος Z. — 16. ἀτελέστως
ū. — Post ἀτελέστως interpungitur in codd. — Verba ματαίως... στρέφεται
omittuntur in b. — Lemma ego inserui. — 18. γενέσων U. — εἰκοτά om.
b. — ταῖς b. — 18. 19. ἐνωχμένου U, δ' ὠχομένου Z. — οἷον codd. prater
b. — ἀρκούντα ZUWū. — αὐτοῦ b, αὐταῖς ceteri. — πληρουντα codd. excepto
b. — αὐτὰ b, αὐταῖς ū. — 20. Lemma inserui. — 21. Lemma in b ἄκμοσι. — fol.
τὰ] || σφραγιστικά ἢ b. — ὑποσφύρας W. — τὰ sec. om. b. 115v

HEBBEL FRIGYES PANTRAGIZMUSA,

mint a romantikus világnézet eredménye.

(Vége.)

A különszakadás maga az élet. Az idea megsértése szükséges. A bűn tehát az étellel magával jár. «A tragikumnak, mint kezdetről fogva szükségesnek, mint az étellel a halál módjára együtt adótnak, elkerülhetetlennek kell fellépnie.» (Napló, Werner, II: 3158.) Mindenek fölött fontos, hogy a tragikus bűn fogalma ösze ne zavartassék valahogyan a vétek alárendeltebb fogalmával, ha azt akarjuk, hogy a dráma az anekdotaszerűn túl a symbolikusságig emelkedjék. Magából az életből, annak az ideától való eredeti különszakadtságából kell a tragikus bűn képét fejleszteni, nem pedig oly jelenségéből, mely már csak következmény. A mértéktelenségben rejlik ez a bűn, a mint már láttuk, de ez a mértéktelenség szükséges: keletkezés, növés, az öserő maga. Tévedés azt hinni, hogy csak a befejezett a költőnek való tárgy. Ellenkezőleg: a keletkező, a még saját magát szülő, az neki való... (Napló, Werner, I: 1471.) Keletkezésében, növésében lesz mértéktelenné a hős. Ő «folytatása a teremtés aktusának», a teremtés maga lesz mértéktelenné benne. A hebbeli úgy, mint a goethei művészet a jellemnek cselekvését nem mint szabad elhatározást, hanem mint kényszerűséget rajzolja: nem úgy, mintha másképp is cselekedhettek volna, hanem mint jellemsorsuknak elkerülhetetlen következményét. «A jellemek a drámában csak akkor vallanak igazi mesterkézre, hogyha a költő nem külön elhatározásokat, nekifutásokat tulajdonít nekik bizonyos cselekvéseik előtt, hanem hogyha azok közvetlenül a természetéből folynak, és a kölcsönös tévedések csak egymás nemismeréséből fakadnak.» (Napló, Werner, III: 4119.) Arról van ugyanis szó, «hogy azt, a mi mint bűn (iniuria) lép a világba, és a mi azokra vonatkozólag, a kik épen elkövették, vétek marad, talán azt magasabb kéz szükségességnek szentesítse». Ez a vétek elkerülhetetlen, magából az akarásból fakad és drámai szempontból egészen közömbös, hogy a hős nemes vagy nemtelen törekvésen bukott-e el. Hebbelnél oly élesen jelentkezik ez a gondolat, hogy valósággal külsőségessé válik Agnes Bernauerének első gondolatában. Robert Schumannak írja egy levelében, «sajátságos megalakítása a tragikumnak az, a mely egy ember pusztá megjelenéséhez fűződhetik» (Levelek, I: 411.) és a mint már idéztük. Bamberg barátja csakhamar észreveszi, «hogy minél tovább költ, annál inkább érzékíti meg az ártatlanságot a bűnben». Ez az ártatlanság a bűnben az, a mely Mária Magdalenával azt mondhatja: «Hiszen ha csak magamról volna szó, elviselném, türelmesen magamra venném, mint megérdemlett büntetést, *tudom is én, miért.*» Itt Scheunert helyesen jegyzi meg,²⁾ «hogy épen Klárának, a ki nagyon messzi van attól, hogy egy emancipált szabad erkölcsiség képviselője legyen, pl. mint Magda Sudermann Heimatjában, nagyon kellett

²⁾ Der Pantragismus. 114. l.

tudnia, hogy *miért* érte igazságos, vagy igazságtalan büntetés. És ő mégse tudja, mert oly szükségképen, annyira választás és elhatározás nélkül történt minden, mintha nem is ő maga volna az, a ki a maga és hozzátartozói szerencsétlenségét okozta. És mégis ez a nemtudás maga a legmélyebb megokolás. «A *szükség*est mutatni az *esetleges* formájában, ez az egész titka a drámai stílusnak.» (Napló, Werner, III: 4175.)

Az élet magában hordja a mértéktelenséget, a mértéktelenség pedig a bűnt. De ez szükségessé teszi aztán az universum magakorrekturáját, mely megsemmisíti az életet. Az egyik ép oly kényszerű, mint a másik. Sors sors ellen. A drámában is történik ilyen magakorrektura, jobban mondva a tragikus költő az ideát abban a pillanatában rajzolja, mikor elvesztett egységét ismét visszanyeri. És ebben az egyesülésben csakugyan összeesik egy érzéki esemény egy érzékfelettel. Az universum ismét felszívja magába az individuumot, mely belőle fakad. Ez az értelme annak a gyönyörű epigrammának, melynek címe *A tragikus költőhöz*. «Tragédia, ragadd meg az embert abban a fenséges órában, a mikor elhagyja a föld, mert a csillazóké lesz, a mikor az a törvény, mely őt magát fenntartja, hatalmas harc után enged a magasabbnak, mely a világon uralkodik. De azt a pontot ragadd meg, melyben még csatáznak ketten, hogy a pillangóhoz legyen hasonló, a mikor a bábjaból épen szabadul.»

Tudjuk, hogy ez a kényszerű magakorrigálás Hebbel szemében az erkölcsiség. (Sittlichkeit.) «Az erkölcsiség az a világtörvény, a mely az egész és az egyes jelenség közti határvetésben nyilatkozik. Mi egyebet tesz a drámai költő, mint hogy felmutatja ezt a harmoniát, és minden pontban, a hol zavarva látja, ismét helyreállítja.» (Napló, Bamberg, II: 197.) Ha azonban a hősnek vétké és bukása szükséges, akkor mint ember tulajdonképen ártatlanul szenved. Hogy lehet ez esetben megnyugtató hatással az emberre a hős bukása és megsemmisülése? Lehetséges, csakhogy felsőbb értelemben. Az idea megnyugvása lesz. Ez a kibékülés természetesen nem olyan fajta, mint a milyennek a legtöbb ember gondolja, «hogy a küzdő hatalmak előbb verekszenek, aztán pedig összeölelkezve táncolnak.» (Napló, Werner, II: 2972.) «A megbékülés (Versöhnung) a drámában a seb gyógyítása azzal, hogy megmutatjuk, hogy egy felsőbb egészség számára szükséges volt.» (Ugyanott 2845.) Ez a felsőbb, magasabb rendű egészség a Minden egészsége. Az erkölcsi idea győzelme. «Ha a jelleme a darabban nem tagadják az erkölcsi ideát, mit használ, ha a darab maga bizonyítja? Épen azért, hogy az *igen*nek teljes nyomatéka legyen, azért kell, hogy az egyes faktorok *nem*je olyan határozott legyen.» (Napló, Werner, III: 4176.) Az ösmindenegyenek ebben a győzelmében van a dionysosi örömről, melyet a tragikum láttán érzünk. Ez a szépsége: «harmonia a disszonancia után». Ebben látta ő a különbséget maga és Goethe között: «Goethe a disszonancia előtt való szépséget, álomszépséget adott, mely az élet ellentétes elemeiről és hatalmairól mit sem akar tudni. Én azonban azt a szépséget adom, a mely a disszonanciát felvette magába, mely minden ellentmondót legyőzött.» (Levelek, utógyűjtés, I: 221.)

Hebbel világnézetének megrajzolásában utaltam arra a hegeli befolyásra, a mely észrevehető az Én problémájának formájában, hogy

t. i. gyakran nem individuumot szembesít az universummal, hanem individuumot a társadalommal, az emberi közösséggel. A tragédiában is olykor ez a formája lép fel az Én problémájának. De olyankor ott is hegeli szemmel a társadalmat a világszellemből való szükséges következésnek látja és rajzolja. akár magát az individuumot. Olyankor mind a kettő a világszellem öntudat-formái. Mind a kettő egyformán szükséges, tehát egyformán jogosult. Bennük az idea saját maga ellen fordul, és így végeredményben ezek is csak a pantheos vagy transcendens tragédiájának symbolumai maradnak. Ilyen tragédiák *Agnes Bernauer* és *Gyges und sein Ring*. A drámaiban tehát kétféle formája van a pantragikus problémának. Az egyik, a hol az Én szembelep a társadalommal, úgy hogy mind a kettőnek a jogosultságát és közös forrását megérezteti, a másik pedig, hogy az Én saját maga ellen fordul, vagyis az Én az individuumban az ugyancsak az individuumban ható universum ellen. Hogy Kant nyelvén beszéljünk: az intelligibilis világ a jelenség világ ellen egy kebelben.

Ez Hebbel Frigyes egyszerű és nagyszerű világnézete és annak tükrözése tragikum elméletében, de nem szabad azt hinnünk, hogy ez az elmélet olyan algebrai formula volt a kezében, a melybe alakjait és történeteit csupán behelyettesítette, mikor tragédiáit megírta. Minden költői alkotás symbolikus hasonlat, melyben az Egész, az universum törvényszerűsége foglaltatik egy esetlegesnek látszó képben. De a költő fantáziájának érzékisége gyakran magával hozza, hogy a hasonlatban a kép befolyásolja a hasonlítandót.

II.

E második részben meg akarom mutatni, hogy Hebbel pantragikus világnézete, mely egyszersmind drámatheoriája, hogyan valósul meg drámaiban, hogyan symbolizálja bennük *különböző életképekben* azt az *egységes, nagy világképet*, mely lelke előtt lebegett. Mielőtt azonban hozzákezdenék, eljárásom értelméről és jogosultságáról kell néhány szót szólnom, mert a költői művek symbolismusa egyik legérzékenyebb pontja az irodalomelméletnek és történetnek.

Nézetem szerint *minden művészi alkotás symbolikus* és a művészi alkotást az élet fotografikus ábrázolásától épen ez különbözteti meg. Nem azt mondom, hogy e műveknek még egy, másképp is elmondható értelmük van, hanem azt, hogy a művészi alkotásban *mindig több van* egy életjelenség egyszerű másolatánál. De hát mi lehet az a «több»? Ha egy ember arczképében több van egy ember arczképénél, akkor az ember, az élet lehet az, a mit benne érzünk. Egy művészi alkotás, ha a legrövidebb jelenetet, a legkisebb csendéletet ábrázolja is, mindig az Egészet, az Életet, az egyes jelenségek mögött egységes «*οὐρανός ὧν*», «*Ding an sich*» életet érezteti és jelenti. — A művész mondatta Goethével, hogy «*Alles Vergängliche ist nur ein Gleichniss*». T. i. hasonlata *symboluma* az Egésznek. A művész az egyes életjelenségekben ilyen hasonlatokat fest. Idéztam már Hebbelnek azt az epigrammáját, melyben a «*Művészhez*» szól: «*egyet és földet bár nem szoríthatasz keretedbe, de igen a törvényt, mely fenntartja őket*». Ebben a törvényben az Egész van. S épen, mert az Egészet érzik az

egyes életjelenségekben is a művészek, azért láttatja velük egyénileg különböző világnézetük ugyanazokat a jelenségeket is különböző színen. Ha már most az egyes életjelenségekben az Egész hasonlatát, symbolumát látni: a művészet, akkor viszont a műalkotásban meg látni a bennerajzolt hasonlatot, symbolumot: az a megértés. Realisztikus természetű emberek rendszeren idegenkednek attól, hogy egyszerű »természetes« cselekményekben óriás, transcendens világerők játékának képét lássák. De hát a természet csak elég »természetes«, és mégis annak szemléletében támadtak az emberiség nagy filozófiai és vallásos világnézletei.

A symbolumok kihámozására exakt módszerünk persze niucsen. De ha kétségtelen, hogy van mit kihámozni, és az, a dolog természete szerint a legbelseje, a lelke a műalkotásnak, még se törekedjünk rá, mert a tévedés lehetséges? Itt különben úgy áll szemben az interpretator a művel, mint a művész a természettel. Módszerének egyetlen de elegendő igazolása: az eredmény. Ha a művésznek sikerült világtörvényt »szorítani szűk keretei közé«, akkor mindegy, hogy hogyan; ha a magyarázóknak sikerült a mű szűk kereteit ismét lebontva a belesűrített világképet nyilvánvalóvá tenni, »die Ewigkeitsperspektiven« (a hogy Alfréd Kerr, a kiváló modern kritikus, nevezni szokta) akkor jó volt az eljárása. A hitelét pedig az az ellenvetés sem veszi el, hogy »a művész nyilván egyféleképen gondolta a symbolumait, és a magyarázók mégis különböző dolgokat hoznak ki«. Hiszen a »világképen« nem szabad valami elvont, fogalmilag meghatározott törvényt értenünk, mely szerint a művész művét keveri. Rendszeren az Egész naiv, talán egészen öntudatlan megérzéséről van szó, melynek egysége nem a logikán, hanem csak az egyéniség egységességén alapszik. Ez így egy világhangulat, egy érzés utánaérzéséről lévén szó, megint nyers anyaggal állunk szemben, mint az ugyancsak egységes természettel a művész, a kinek nem veszi hitelét, hogy a hány van, annyiféleképen ábrázolja. Minél egységesebb valami, annál többféleképen lehet stílizálni. A monotheista vallások Istenének van a legtöbb neve.

Hebbelnel különben nem egészen naiv megérzéssel állunk szemben. Hiszen láttuk az előző fejezetekben eléggé elvontan elgondolt világnézetét, úgy hogy azt nem kell műveiből kitalálnunk, hanem csak rá kell ismernünk és joggal kereshetnők bennök még akkor is, ha nem lett volna kimondott programja, hogy drámáiban megérzékíti. Sőt Hebbel a drámáiban is igyekezett a »szűk kereteket«, a mennyire lehetett, lazítani, hogy keresztül világítson a világkép, a mi gyakran a művészet rovására történt és olyan hatást tesz, mintha a magyarázatokat bele vette volna a szövegbe. Ezek a körülmények azonban annyira meghatározzák a magyarázat irányát és annyi próbáját adják, hogy jóformán meg van az exaktság lehetősége.

Ha végig nézünk Hebbel drámáin, a nagy pantragikus világképet, mely szerint az Ős mindenség önmaga ellen fordul az életprocessusban, először az érzeteti meg velünk, hogy tragédiában mindenkinek igaza van. Jagó szerű intrikusok, gonoszok nem találhatók. Az olyan alakok, mint Margarethe *Genovevában*, vagy Alexandra *Herodes und Mariannében* csak eszközök vagy alkalmak, a cselekményre soha indító befolyással nincsenek. Ez Hebbel világnézetében

természetes. Ha az életben nyilvánuló összeütközésekben együgyűannak a Pantheosnak elemei találkoznak, akkor nem állhatunk egyiknek sem pártjára. Hiszen ugyanazon gyökérből fakadnak, ugyanaz az erő hajtja őket egyforma kényszerűséggel. És éppen ez az, a mi titokzatos szent borzalommal tölt el, és a mit Hebbel oly módon érzéket meg, hogy alakjai jók és neemesek, szeretik egymást és mégis meg kell ölniök egymást, pl. *Agnes Bernauer*ben és *Gyges*ben. Hebbel alakjai cselekvésének ez a föltétlen, rettenetes kényszerűsége a másik feltűnő vonás, mely megérezteteti a pantragediát. Emlékezzünk csak Golo monológjaira, *Agnes Bernauer* IV. felv. 4. jelenetére Ernő herceg és Preysing között, vagy Mariamne utolsó dialógusára Titus-szal! A cselekményhez nem szükségesek, sőt megakasztják a drámai ritmust. («Mehr Wahrheit als Natur» — jellemezte kitűnően Heine.) De éppen ezért mutatják, milyen fontosak voltak Hebbelnek. Hiszen a föltétlen kényszerűség megéreztetésével lehet csak megéreztetni, hogy transcendens világerők mozgatnak beennünket és determinált cselekvésünkben a Pantheos cselekszik, melynek csak megjelenései vagyunk. Az összeütköző felek egyenjogúsága és cselekvésük föltétlen kényszerűsége, ez a két általános vonása Hebbel drámáinak, már nagyjában symbolizálja a transcendens, pantragikus hátteret. De még egy gyakran visszatérő finomabb motívumra akarok figyelmeztetni, mely szintén arra való, hogy a transcendens szükségesség hangulatát keltse fel. *Genovera*ban is *Agnes Bernauer*ben és *Herodes u. Mariamne*ben is, a döntő cselekvés előtt istenítéletre bízva a hős határozatát. Golo egy megmászhatatlan toronytetőre mászik. Ernő herceg a beteg Adolfot nevezi ki örökösévé — és Mariamne második kísérletét szintén istenítéletnek tekinti. Még a kényszerűségekre is jogcímet keresnek, mert érzik az ellenfél igazát és azért hivatkoznak Istenre, mert érzik, hogy felsőbb hatalom hajtja őket.

Ezek után megpróbálom Hebbel néhány drámájának problémájában világnézlete symbolumát nagyon röviden kimutatni. Azt a világképet, alapeszmét, melyet *Judith* symbolizál, maga Hebbel megjelöli naplója 1838 márczius 6-iki feljegyzésében: «Maga az Istenség, ha nagy czélok eléréseért közvetlenül hat egy individuumra, ezzel önkényes beavatkozást engedvén meg magának a világrndbe, nem mentheti meg eszközét ugyanazon kerék szétmorzsolásától, melyet az egy pillanatra feltartott vagy irányított.» Ime a pantragikus világkép, mely *Judith*nak magva. Judith az istenség eszköze, mert tőle megszálva öli meg azt, a ki előtt az egész emberiség meghajlik és a ki emberfölötti erejével a természet egy nagy szándékát symbolizálja (érdekes, hogyan támad Hebbelnek Holofernes torzszá nagyított alakjában az «Übermensch» gondolata). De Judith belepusztul. A közvetlen isteni parancs összeütközik benne a közvetett, vagyis a Pantheos önmagával. Mint közvetlen isteni parancs támadt Judithban a meggyőződés, hogy Holofernest meg kell ölnie, bár tudja, hogy csak vétek árán teheti. A III. felvonás elején, a hol küldetésének tudatára ébred, mondja: «Der Weg zu meiner That führt durch die Sünde». De nem bűn mégsem, a míg Isten cselekszik benne, a míg az *Egész* akaratának végrehajtója csak. De Judithban cselekvés közben feltámad az Egyen. Éppen a cselekvés váltja ki belőle. Hogy a tett magá» milyen rettenetes, azt sokféleképen hangsúlyozza Hebbel. Mirza,

a ki úrnőjét a halál torkába követte, még az utolsó pillanatban, Holofernes erőszakja után is imádkozik, hogy ne sikerüljön. Judith tehát csak addig marad tiszta, a míg pusztá eszköz és magát nem is érzi. De Holofernes nagyságával és gőgjével szemben egyre jobban kezd benne feltámadni az egyén, az asszony. Holofernes megjósolja: «Sie soll vor mir vergehn durch ihr eigenes Gefühl, durch die Treulosigkeit ihrer Sinne». És végül, mikor megöli már, csak is az egyén, az asszony cselekszik benne. «Népem nyomorúsága korbácsolt ide — mondja a végén, — de mindezt elfelejtettem magam miatt!» Nem tett egyebet, mint a mi eleve szándéka volt, és mégis bűnné változott a legszentebb cselekedet, mert nem volt egyéb, mint személyes bosszú műve, melynek nem volt meg a teljes jogosultsága. Judithtal, Isten küldöttével, népe képviselőjével, összeütközött Judith, az egyén, a kinek embermértőségát meggyalázta az egyetlen férfi, a kit szeretni tudott volna. Judithban az Egész összeütközött az Egyénnel, de az Egész akarata sodorta abba a helyzetbe, hogy az Egyén megszólalt benne. Ez a pantragikus összeütközés. És Judith belepusztul, mert felebredt Énje ellenére eleven benne az Egésznek, Istenének érzése is, a mi felkelti bűnének tudatát. Halálát isteniteletre bizza: meghal, ha gyermeke születik. És ezzel megint finoman megérinti Hebbel az alapmotívumot. Még a II. felvonásban, otthon mondja Judith: «Egy asszony semmi, csak a férfi teheti valamivé: anyává teheti. A gyermek, melyet szül, az egyetlen hála, melyet a természetnek létezéséért adhat.» Judith szerint tehát az anyaság teszi valakivé az asszonyt. És az anyaság forja őt megölni. Az individuatio az, a mely teremti és elpusztítja. Judith meghal, mert követte Istennek, az Egésznek felszólítását, mely lelkében felhangzott. «Minden emberben van valami, a mi belőle az Univerumba nyúlik vissza». «Csakhogy ezeknek a kereknek csak a halálban szabad megindulniuk, mert ha meg nem tudja állítani, hamar elmorzsolják».

Többi drámáinak tragikus motívumait rokonságuk szerint csoportosan fogom tárgyalni, és megmutatom, hogy ugyanabból a világképből erednek, mint a Judith problémája.

Az egyik ilyen többször visszatérő motívum, mely már Judithban is felszendül és Hebbel művészetének talán legérdekesebb, legmodernebb problémája: az egyéni embermértőség megértése azzal, hogy dologgá alacsonyítják. *Gyges und sein Ring* és *Herodes u. Mariamne* e problémának van szentelve. Az elsőben Rhodope, a másodikban Mariamne és Soemus lesz áldozata annak, hogy az Egyén bennük feltámad az ellen, hogy valaki érzése és akaratának pusztá tárgya legyen. Ez az összeütközés már magában véve is pantragikus perspektívába állítható. Schopenhauer, a kinek Hebbelével rokon pantragikus gondolataira már utaltam, úgy fejezi ezt ki, hogy az individuatio által minden egyén közvetlenül eszmél magában az akaratra és ezért az egész akarat birtokosának érzi magát, míg a többi egyén csak jelenség a szemében — innen a különböző egyének egoizmusa, mely bár ugyanegy forrásból ered, harcban áll egymással.

Ez a természetes, sőt szükséges el nem ismerése az egyénnek idézi elő az olyan tragédiákat, mint a fent említettek, melyek Ibsen *Nórájának* is mintái. De Ibsen darabjában az összeütközés külső marad, mert Nórát a megalázás egyszersmind kiábrándítja szerel-

méből. Hebbel hősnőinek tragikuma sokkal mélyebb és hatalmasabb, mert ők szeretni kénytelenek tovább is a férfit, a ki megalázta őket, hiszen csak a mértéktelen szerelem volt cselekvésük oka. A szerelem az az érzés, mely összeköti őket, mely erre az összetartozásra vonatkozik a szerelem, az öközösség, az Egész vegetatív megnyilatkozása, mely az egyén független létezését természeténél fogva el nem ismerheti. A szerelem átolvadásra, maguk feladására ösztökéli őket és saját lelkükben ütközik össze független egyéniségük érzésével. A szerelem az Egésznek bennük nyilatkozó őserije, és mégis az fokozza az egyén magaérzését, magaértékelését legmagasabbra, viszont az is sérti meg függetlenségének érzésében és lelkében tragikus ellentmondást szül. Ime a pantragizmus!

Még egy egészen sajátos pszichológiai probléma ismétlődik Hebbel drámáiban, melyet nem lehet ugyan oly matematikai pontossággal visszavezetni az alapformára, mint az előbbi, de melynek pantragikus színezetét azért könnyen ki lehet mutatni. Golónak és Herodesnek problémája az, mint kényszeríti épen a legjobbakat az egyszer elkövetett ballépés, hogy egyre jobban beleássák magukat a bűnbe, mert épen ők tartják a vétket oly rettenetesnek, hogy úgy érzik, nincs többé visszalépés és úgy is minden veszve van. «Nur aus fallenden Engeln werden Teufel», mondotta erre vonatkozólag egyszer Hebbel. Ez az a probléma, mely Shakespeare Macbethjében is meg van érzéktítve. Ha Golo cinikus gazember volna, nem menne oly messzire. De mert alapjában nemes, oly rettenetesen érzi bűnét, hogy azt mondja: Most már úgy is mindegy «Ich bin ein Schurk, nun hab ich Schurkenrecht. Denn auch ein Schurk hat Recht. Er kann nicht mehr zurück, drum muss er vorwärts. Wie es sich vergessen lässt, dass man ein Räuber war? Man wird ein Mörder. Vatermörder dann stb.» (III. felv. 10. jel.) Épen mert a becsületet oly nagyra tartja, akarja magát kétségbeesett elszántsággal kárpótolni az elvesztéséért. Ezzel rokon Herodes problémája, a ki szintén érzi tettének vétkességét és azért ismétli meg. T. i. tart a jogos boszútól. És Mariamne azt mondja neki: «Sprich nicht von Vorgefühl u. Ahnung sprich von Furcht allein, du zittertest vor dem, was du verdienst». Es csakugyan annál jobban gyanúsítja a feleségét, minél méltatlanabbnak érzi magát a vonzalmára.

Mind a két esetben a nemes alaptermészet, a *lelkiismeret* az, mely kétségbeesett vétkekre uszít, de ugyanaz a lelkiismeret nem tudja még sem elviselni a bűnt és elpusztít. Egy érzés, mely önmaga ellen fordul. Ez hasonlatszerűen egy emberi lélekben ismétlődő pantragédia. A bűn az elszakadás mindentől, a mihez tartozónak érezte magát, az elszakadás Istentől, az Egésztől. A bűn a legteljesebb individuatio (mint a hogy a teljes individuatio szükségképen bűn). De a lelkiismeret Istennek, az erkölcsi világrendnek, az Egésznek fennmaradt ereje benne, mely az individuatiót ismét letöri.

Végül Hebbel drámáinak még egy tipikus motívumáról akarok beszélni, melyben talán legnyilvánvalóbb a nagy pantragédia symboluma. Arról az esetről, mikor az Egész az állam, a vallás vagy az erkölcsiség alakjában jelenik meg és azokat képviseli a hős, illetőleg egy érzés a lelkében. Hogy állam, vallás stb. csak a pantheonnak az emberiség öntudatában való megjelenései. azt Hebbel, az egyszer már

idéztam naplójegyzetben így magyarázza: «A természetben egy óriási titokzatos erő van, a mely termékeiben nem foglaltatik benne egészen, hanem azokat nyilván csak kilőki magából. Ez az erő tehát koncentrálni maradt. Az az erő azonban, a mely az emberiségbe van bezárva, egyesekben osztódik szét, a kik egymás mellett vannak és egymás útjába botolnak; számukra nincsen lehetősége a koncentrációnak és mégis koncentráció örökös vágyódásunk, mely kétségbeesett segíteni akarással vallásokat és államokat teremti. Vallások, államok tehát az individuatio által elveszett öslegség surrogatumai és az érzés, mely hozzájuk köt, az Univerzum érzése lelkünkben. (Min-den emberben van valami, a mi belőle az universumba nyúlik vissza.) Már most az olyan alakok, mint Albrecht *Agnes Bernauer*ben, vagy Kandaules *Gyges und sein Ring*ben az Univerzum ellen forduló individuumok. Az első az állami, a másik az erkölcsi rend ellen támad fel, de az eltiporja.

De Hebbel drámáinak cselekményét a történelem fordulópontjaira szokta helyezni, a hol régi és új világnézletek ütköznek össze. Még pedig azért, hogy az újítani akaró hős, a ki az egyiknek képviselője, a másikat képviselő többséggel szemben nem önhatalmú, kivételes személynek tűnjék fel — hanem mint egy ugyanannak a szervezetnek, történelemnek, Egésznek eleme. Ez a pantragédia. Albrecht is, Kandaules is új világnézet képviselője. De még sokkal jobban mélyítve van ugyanez a probléma, mikor egy lélekben ütközik össze az egyéni érzés az egész érzésével. A legtökéletesebben és legmegrendítőbben Ernő herczeg alakjában van megtestesítve ez a tragikum. Ernő herczeg teljes tudatában van a bűnnek, melyet az ártatlan, szép Agnes megöletésével elkövet, teljes tudatában van annak, hogy fia boldogságát örökre tönkreteszi. De meg *kell* tennie, és a tett úgy megtöri, hogy fáradtan, életuntan, kolostorba vonul. Rhodope szereti a nemes Kandaulest, de az erkölcsiség nevében meg *kell* öletnie és aztán utána hal maga is. Az ö-szüetközés egészen belső. Az állam és erkölcsiség eszméjét nem valami külső kényszerítő erőnek kell tekinteni. Az egy bennük eleven érzés. Rhodope ki is mondja (IV. felv.): «Hört ich doch in frühster Jugend schon, dass die Befleckte nicht leben darf und wenn mich das als Kind durchschauert hat, jetzt hab ich den Grund für dies Gesetz in meiner Brust gefunden. Sie kann nicht leben und sie wills auch nicht».

Ez a csodálatos pantheistikus művészet az, a hol mindenkinek igaza van, a melynek fényében minden érzés jogosultnak tűnik fel, mely valódi, mert mind egyformán az ös gyökérből szakad. Épen azért tölt el szent borzalommal a tragikum, ha egymás ellen fordulnak ugyanegy lélekben (ugyanegy lélekben akkor is, ha különböző egyénben nyilvánulnak), mert az isteni erők titokzatos, örök kényszerűségének fuvallata csap meg. Emberi értelmünket és ítéletünket meghaladó szent hatalmak sodornak és az istenséget érezzük lelkünkben. Az akaratunk ellen való determinált kényszerűséget «mely által nagy lesz a tragédia» (mert az alakokban az istenség cselekszik) és az ösniszteriumot sejteti velünk, soha hatalmasabban meg nem érzéktették, mint Hebbel. Gygesnek és Kandaulesnek, e két jóbarátnak, halálos párbajában.

(Budapest.)

BAUER HERBERT.

HAZAI IRODALOM.

Kullervó énekei. A finn néphagyomány alapján szerkesztette *Krohn Gyula*. A Kisfaludy-Társaság pályázatán a Széher Árpád-díjjal jutalmazott műfordítás. Finnből *Vikár Béla*. Budapest, 1908, Hornyánszky Viktor. 8-r. 143 l.

A «sárgafürtű» Kullervo tragikus történetét, a mely a *Kalevala* 1849-es redaktiójában (az úgyn. *Uusi-Kalevala*-ban) a 30—36. runókban van elbeszélve, csak gyenge szálak fűzik a *Kalevala* többi énekehez.

A hős neve a kéziratok variánsokban többnyire *Kalevan poika* (t. i. kovács fia), s így a *Kullervo* név valószínűleg Észtországban került bele a runókba, a hol az aranymenyasszony kovácsolójának a neve több változatban — nyilván szójátékkal — *Kuller Kalevi poeg*, *Naller naese poeg*. A Kullervo-monda mai alakjában — Krohn szerint — négy, eredetileg önálló mondából forradt össze, a melyek közül egyik (K. megbecsteleníti hugát) szerinte valószínűleg orosz eredetű. Ezzel szemben Grotenfelt Gusztáv egy nemrég megjelent tanulmányában (*Finnisch-ugrische Forschungen*, III, 45—61.) arra az eredményre jut, hogy a finn *Kullervo-ének* és az észt *Kalevi-poeg* eredetileg azonosak, s mindkettő a *Hermanarich*- (ill. *Sigurd*-) mondák körébe tartozik. Legutóbb pedig Setälä (FUF. III, 61—97.) egy még be nem fejezett hosszabb tanulmányában arra utalt, hogy a *Kullervo*-monda feltűnően egyezik a *Hamlet*-monda több régibb változatával. Setälä értekezésének dereka, a két monda részletes egybevetése, még nem jelent meg. Megemlítem végül, hogy a finnek első nagy írója, *Aleksis Kivi*, legelső tragédiájában (1864) szintén a *Kullervo*-mondát dolgozza fel.

1882-ben Krohn Gyula, az összehasonlító népköltészet ismert bűvára, a Lönnrot-féle szöveget kiegészítette az azóta összegyűjtött ingermanlandi változatokkal (részben lírai dalokkal) s *Kullervon runot*, *Inkerin toisinoista lisätyt uusi painos* címen külön füzetben ki is adta.

E bővebb, Krohn féle Kullervo-runk magyar fordításával ajándékozott meg bennünket Vikár Béla. Hogy Vikárnak ez a fordítása is költői munka s a magyar népköltés nyelvének alapos ismeretéről tesz tanúbizonyságot, azt nem kell bővebben bizonyítgatnom azok előtt, a kik a *Budapesti Szemlében*, *Magyar Könyvtárban* s egyebütt megjelent *Kalevala*-fordításait elolvasták. Elismerték ezt különben a Kisfaludy-Társaság bírálói is, midőn fordítását jutalomra érdemesnek ítélték. De Vikár fordítása jó fordítás is, a miről mindenki meggyőződhetik, ha nem restelli a fáradságot s Vikár szövegét az eredetivel

sorról-sorra összeveti. Szinte meglepő, hogy milyen könnyen — vagy legalább látszólag könnyen — találja meg azt a magyar kifejezést, fordulatot, a mely leghívebben tükrözteti az eredeti szöveg cziczoma nélküli szépségeit, itt ott nyersességét. Rímeivel, alliterációival (*Mocsár mentit merő mézzel; Szántók szélit szép szinessel*) sokszor még az eredetin is túltesz.

Tartalmához méltó a könyv külseje is: Axeli Gallén érdekes címlapjával s merész vonalú rajzaival egyike volt a karácsonyi könyvpiacon legizlésesebb amateur-kiadványainak.

(Budapest.)

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Krohn Gyula: A finnugor népek pogány istentisztelete. Fordította és néhány eredeti részzel kiegészítette *Bán Aladár*. Budapest, Akadémia, 1908. 8-r. 384 l.

A finn összehasonlító népköltésbuvárlat voltaképi megalapítójának, *Krohn* Gyulának, e posthumus művét fia, *Krohn* Károly, egyet. tanár tette közzé 1894-ben. Már ő is sokat javított és bővített az az eredetin, saját és másoknak a szerző halála óta gyűjtött tapasztalatait gondosan értékesítvén. Most ez a szerkezet van előttünk *Bán* Aladár fordításában, s az újabb tudományos eredmények felhasználásával, a hozzá illesztett két függelékben. A könyvet 35 ábra és egy dallamfölgözés kíséri.

Krohn művének 18 lapra terjedő Bevezetése számot ad a finn-ugorság ősvallási hagyományainak addig feltárt forrásairól. Ebben a magyaroknak jut természetesen a legkisebb rész. *Ipolyi Magyar* Mythológiáját a szerző nem vette számba, csupán *Hunfalvyra* hivatkozik, a ki szerint e részben egy pár, a XI. századból való adaton és gyér nyelvi nyomon kívül mi sem maradt fenn. Ehhez a Bevezetéshez a fordító külön függelékkel csatol, melyben kiegészíti *Krohn* adatait, de a magyar források között *Ipolyinak* ő sem ad helyet. Kár, mert ha egyébként nem is, de mint rendkívül becses anyaggyűjtemény mindenestre számba jön. Később, a kötet végén levő önálló részben említi is. Magának a lefordított műnek tartalma négy fejezetben összefoglalja valamennyi finn-ugor nép ősvallási hagyományait. Legbővebben a finnek- és észtekről szól. Fő érdeme épen az, hogy itt *Castrén*-nak a népköltés akkori, még hiányos készletére alapított, gyakran merész következtetéseit a teljesebb anyag ismerete alapján szigorú tárgyilagossággal helyreigazítja, s e mellett mindig talál új szempontokat, melyek a sokszor ellentmondó adatok útvesztőjében eligazítanak.

Első fejezete a szent helyekkel foglalkozik. Ez alá foglalja egyrészt az áldozó berkek, ligetek, erdők és fák stb., valamint a tiszteleti tárgyak elhelyezéseire szolgáló fölszerelések leírását. A második fejezet

a bálványképekkel és tartozékaikkal ismertet meg. A harmadikban samánok- és áldozópapokról, bűbájoló módszereikről és készségeikről olvasunk. Végre a negyedik az áldozati szertartásokba avat be s egy votják áldozati ének dallamát is közli.

E fejezetek mindenike igen érdekes. A számtalan helyen szét-szórt közlések közt Krohn biztos kézzel szövi meg az összekötő fonalat és állítja helyre a tárgyi kapcsolatot. A magukban sokszor keveset mondó, száraznak tetsző vonások így alakulnak keze alatt beszédes képpé, a finn-ugorság samanizmusának lehetőleg tiszta tükrévé.

A fordító adta függelékek elseje, mely a Krohn munkája után következik, szorosan az eredetihez alkalmazkodva, ennek ama hézagait igyekszik pótolni, melyeket az elmúlt másfél évtized okozott. Lelkiismeretes munkával sikerül is ezt elérnie. Közli az újabb orosz, finn, magyar és más kutatók elért eredményeit és nem egyszer maga is találó következtetésekre jut. Különösen érdekesek az észthythosi költés köréből vett új adatok s az osztják-vogul hagyománykiics gondos kiaknázása. Az elég gyakori verses részekben költői lendület van.

Ismét külön, de sajna: mindössze csak tíz lapra terjedő «néhány szó őseink (pogány) istentiszteletéről» fejezi be a kötet tulajdonképi tartalmát. Ez a toldalék szintén a Krohn-féle beosztás szerint mondja el röviden a pogány magyarok szent helyeire, bálványképeire, papjaira és áldozataira vonatkozó nyomozások eredményeit. Rövidsége ellenére is értékes vázlat, mely igazolja a fordító hivatottságát arra, hogy tudományosságunknak ezen az elhanyagolt terén tovább munkálkodjék.

A forrásművek jegyzéke meg pontos név- és tárgymutató rekeszti be a tartalmas és nagybecsű kötetet.

Az Akadémia részéről Szinnyi József nézte át a fordított részt; ez teljes megnyugvást kelt a munka hűsége iránt.

(Budapest.)

VIKÁR BÉLA.

Hornyánszky Aladár: Héber nyelvtan. Kezdek számára. Keleti Könyvtár I. sorozat. 1. rész. Alaktan. A vall. és közokt. min. támogatásával. Budapest, Hornyánszky, 1908. 8-r. 339 l. Ára 4 korona.

Érezhető hiányt akar pótolni irodalmunkban Hornyánszky nyelvtana. Míg nyugaton a héber philologia kapcsolatosan a többi sémi nyelvvel hatalmas irodalomra tekinthet, addig magyar nyelvű tudományos kísérlet ezen a téren Goldziher—Ballagi héber nyelvtana óta, a hetvenes évek elejéről, alig történt. De hézagpótló jelentőségén kívül kétségtelen tudományos becséért is melegen üdvözlendő e munka. Nem szolgálai átültetése vagy átdolgozása a nagy német grammatikáknak. Eredeti úton jár, számos új tudományos szempontot visz be a

héber nyelvtanba és így méltó módon sorakozik Gesenius és Strack hasonló munkáihoz. Így például új a *hé prostheticum* bevétele a grammatikába; megszünteti azt a téves felfogást, hogy a *hifiltól* a *hitpaelig* terjedő törzsek imperfectumaiban a *hé* synkopét szenvedett. Ép úgy új szempont érvényesül a suffixumos alakok tárgyalásánál is, midőn azt bizonyítja, hogy a suffixumos alakok mind az igéknél, mind a neveknél nem *kötőhangzokkal* képeztetnek, hanem az eredeti formákat őrizték meg, és így kiküszöböli a kötőhangzók téves képzetét a nyelvtanból. Szintén egészen eredeti a vokálisok hangtanának feldolgozása és a szótag természetéről és hangsúlyról szóló részlet.

A munka felosztása a következő: Írás és olvasás, hangtan (magánhangzók és mássalhangzók), és a szótan keretében: a névmások, a gyökök, az igék (erősgyökű igék, erősgyökű igék suffixumokkal, gyöngyökű igék) a nevek (erős gyökökből, erősgyökű nevek suffixumos alakjai, nevek gyöngy gyökökből, számnevek) partikulák. Számos oly fejezetre akadunk e nyelvtanban, melyek más hasonló műben teljesen hiányoznak vagy csak érintetnek. Így például kimerítő fejezetben tárgyalja a bibliai szöveg egyes sajátosságait, melyek a *ketib* és *qeré* név alatt ismeretesek. A *qeré* perpetuum példait ugyan nem meríti ki szerzőnk, pedig ezek, tekintettel csekély számukra, kényelmesen beilleszthetők lettek volna. Ép így ismertethette volna a *massora* fogalmát is. Kiválóak és világosak szerzőnk fejtegetései az igtörzsek egyes jelentőségéről; ép ily áttetsző a nomen képzésről szóló fejezet, mely a régi grammatikusoknál oly nehézkes módon történik. A partikulák egy nyelvtanban sem részesülnek oly beható tárgyalásban, mint itt.

Szerencsésnek mondható Hornyánszky módszere is. Kezdőknek dolgozott és így nem tesz fel semmi héber nyelvismeretet, hanem bevezeti érett tanulóját a héber nyelv sajátos épületébe. Csak azt veszi fel az anyagból, a mit rendesen és szabályszerűen tud képezni, nem terheli a rendhagyó formákkal és a kivételek bő tárgyalásával, épen csak érinti őket. Viszont a nehezebb dolgokat bármely hasonló munkánál részletesebben tárgyalja; így például teljesen hasonló sorrendben tárgyalja a suffixumos igealakokat és a főnévi alakokat, nagyon megkönnyítvén így a tanuló feladatát. Oly részleteket is vesz fel világos előadásában, melyek más nyelvtanokban rendszerint homályos terminológiában és utalásban elvesznek. Így például a kétszeresen gyöngy gyököket behatóan tárgyalja úgy az igéknél, mint a neveknél.

Módszere szigorúan egységes. A *történeti* methodust követi, így nyelvtana kerek egészet alkot és a tanítvány megérti a nyelv építését, maga képezi a formákat és nem magol gépiesen paradigmákat. Az eljárás egyszerűségét elősegíti, hogy az egész nyelvtan néhány hangtani szabályon épül, melyeknek következetes keresztülvitele út-

tekinthetővé teszi a grammatikát. Világosságra törekszik első sorban, azért az egyes névcsoportokat külön-külön tárgyalja. Fokozatosan halad az ismeretek közlésében, teljesen hiányzanak a nyelvtanokban oly gyakran előforduló anticipálások, melyek mindig zavarólag hatnak a tanulóra.

Mindezeknél fogva örömmel üdvözljük szerzőnket jeles munkájáért, melylyel a keleti tanulmányok terjedését hazánkban nagy mértékben előbbre vitte. Az ószövegség eredeti nyelven való tanulmányozását igen elősegíti majd munkája, mely nagyon érezhető hézagot pótol hazai irodalmunkban. A keleti könyvtár további köteteit érdeklődéssel várjuk, talán kiindulási pontjául szolgálnak majd egy magyar keleti társulatnak.

(Budapest.)

WEISZ MIKSA.

Velledits Lajos: Révai és Adelung Budapest, 1908. 8-r. (Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények 38. kötetéből. 287—312. l.)

A mióta Rubinyinak Révaival foglalkozó értekezése megjelent, általánossá vált a bahit, hogy Révai egyike azon életükben félreismeret nagyságoknak, kiket haláluk után utolért a mértéken és érdemen felül való dicsőítés, s hogy Révai nagyon is önállótlan munkásságot fejtett ki, melynek minden legaprólékosabb részletéről is leri Adelung hatása.

E vélemény alaptalanságára először Melich János mutatott rá, s megczáfolva Rubinyinak elhamarkodott, könnyelmű állításait, bebizonyította, hogy joggal írhatta Révai: «Ego vero, in hac temporum iniquitate, abunde me solor recti studii conscientia: et si mihi præsens ætas non usquequaque favet, cineres saltem meos venerabitur grata posteritas.»¹⁾

E balvélemény eloszlatását czélozza e kis munka is, Adelung és Révai egymással szembehelyezett műveinek párhuzamos tárgyalásával. Feladatát két részre osztja. Keresi, mily befolyást gyakorolt a stilisztikus Adelung Révai stilisztikai munkájára, a sajnos, még mind-egyeddig kiadatlan s a M. N. Múzeum kéziratárában lévő *Magyar Deáksgára*. És vizsgálja, volt-e, s ha igen, mennyire volt hatással Adelung grammatikai munkássága Révaira, a nyelvészre.

Vizsgálódásainak alapján arra az eredményre jut, hogy míg Révai — a ki pedig a halála utáni érdemen felül való becsülést, leginkább nyelvészeti munkáinak köszöni — mint stilisztikus nem tekinthető egyébként, mint Adelung fordítójának, illetőleg némely helyen átdolgozójának, addig nyelvészeti munkáiban teljesen önálló, ezekre Adelung a legkisebb hatással sem volt. A vitás kérdést így Velledits is egészen Melich szellemében dönti el, de Révai nyelvészeti önállóságának védelmében szembe kerül vele, a ki az Akadémia Révai-ünnepén tartott felolvasásában azt vitatja — nézetünk szerint jogosan — hogy Révai a régi nyelvet Varro hatására fogadta el főbírónak a nyelv ügyében.

A dolgozat a szorgalmasan összehordott anyagot ügyesen rendezi el és világos képét adja a feltüntetett viszonyoknak.

(Budapest.)

KELETI JENŐ.

¹⁾ Elaborator Grammatica (II): 1056.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Friedrich Veit: Platens Nachbildungen aus dem Diwan des Hafis. Sonderabdruck aus den Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte. Berlin, 1908. 257—438. és 145—224. l.

Talán egy európai irodalomra se tett olyan nagy hatást kelet költészete, mint a németre. Herder óta egész sora a jeles költőknek merítette innen költői tárgyát. Valami csodálatos varázs vonzotta őket ellenállhatatlan erővel az ősiség színében tündöklő, annyi szép költői virággal pompázó mesés kelet felé. *Goethe, Schlegel, Rückert, Platen, Schack, Bollenstedt*, hogy csak a legnagyobbakat említsük, mind többé-kevésbé a keleti, különösen a perzsa és az ind irodalmak befolyása alatt állottak.¹⁾ A XIX. század német költészetének fejlődését e nélkül teljesen megérteni lehetetlen.

Jól mondja ezért Remy Artúr: *the Oriental movement which manifested itself so strikingly in German literature during the nineteenth century is familiar to every student of that literature.*²⁾

Egyes monografiákat leszámítva, összefoglaló, a tudomány mai színvonalán álló mű e kérdésről, az amerikai Remy előbb idézett értekezését kivéve, az irodalomtörténeti munkákban oly gazdag német tudományos irodalomban még nem jelent meg ez ideig. Pedig ez tagadhatatlanul a legérdekesebb témák egyike. Igaz, hogy nem éppen könnyű feladat kikutatni a keleti szellem befolyását nyugat legmélyebben gondolkozó nemzetére. Írójának nagy keleti nyelv- és irodalomismeret mellett még spezialistának is kellene lennie a német szép-irodalom terén. Orientalisták közt, kiket saját szaktudományuk annyira elfoglal, ilyen alig akad. *Non omnes possumus omnia!* Előmunkálat is kevés van. Hisz még a nagy műfordító költőről, Rückerről is a róla szóló irodalom ellenére oly keveset tudunk.

Veit munkája a szó valódi értelmében becses adalék a keleti befolyás tanulmányozásához. A fiatal német iranista, Horn Pál tanítványa, jól átkutatja Platen költészetének keleti oldalát. Különösen Háfiznak, Perzsia nagy lírikusának, ki tudvalevőleg igen nagy befolyást gyakorolt Platenre, hatását mutatja ki a német költő szellemi fejlődésére. Platen valóban érdekes alak, sok benne a keleti vonás. Háfizzal rokon szellem. Bizonyos homosexuális hajlam, úgymond Veit, mely a perzsa költőknél mindennapi jelenség s mely Háfíznál is meg van, vonzotta őt az életörömök iráni énekeséhez.

A német szerző szerint: *Infolge der fortwährenden Beschäftigung mit der homosexuell-erotischen Lyrik des Persers begann er, den perversen Trieben seiner eigenen Natur, die er sonst im ganzen gut im Zügel zu halten verstand, etwas zu sehr nachzugeben* (282 l.).

Szerintünk kissé merész állítás Háfízt tenni felelőssé Platen beteges hajlamainak elfajulásáért! Háfiz nem tartozik a pornograf írók

¹⁾ Winternitz, *Geschichte der indischen Litteratur*. (1905) I: 6 l.

²⁾ *The influence of India and Persia on the poetry of Germany* (1901) 81. l.

közé. Remek költeményei mentek a más keleti írónál nem egyszer előforduló illetlen, durva kifejezésektől. *Ilqizt* különben sokféleképen lehet értelmezni. Keleten például misztikus vallásos szellemben magyarázzák s minden szavából mély vallásos értelmet tudnak kiolvasni.

Veit igen érdekesen szól *Platen* ifjú koráról. Behatóan ismereti tanulmányainak menetét. A német költő nem közönséges nyelvismeretekkel rendelkezett. Francia, olasz, angol, spanyol, portugál, holland, dán és svéd nyelven írt műveket az eredetiben tudta élvezni. Jártas volt a klasszikus nyelvekben is.

A mi keleti tudományát illeti, *Platen* jól tudott perzsául. Nem volt ugyan oly sokoldalú, mint *Rückert*, így arabul, héberül, szanszkritul és törökül csak az elemeket tudta. Perzsa nyelvismeretének tanúsága az a perzsa verse is, mely a költő iratai közt fennmaradt. *Veit* átirásban és német fordításban közli ezt a különben elég gyarló verselményt, mely így kezdődik: *Kih-rászť ruhk csű láléh*, a. m. kinek olyan arca van, mint a tulipán. Sorra veszi *Veit Platen* *Háfiz* után költött verseit és mindenütt kimutatja azok viszonyát az eredeti perzsa szöveghez. Kimerítő kommentárja sok érdekest nyújt.

Európai irodalomból is vesz illusztráló példákat.

Veit lelkiismeretes gonddal írt és forrástanulmányokon alapuló műve megérdemli a német irodalommal foglalkozók figyelmét és orientalistáknak is érdekes olvasmány.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Adolf Bartels: Fritz Stavenhagen. Eine aesthetische Würdigung.

Dresden u. Leipzig. E. A. Koch. 1907. (8-r. IV, 108 l.) Ára 1-20 M.

Reuter halála után úgy látszott, hogy az alnémet irodalom — a mely a kitűnő humoristában s a *Kein Hüsung* megjelenésével érte el tetőpontját az elbeszélő költészet, *Klaus Groth* költeményeivel a líra terén — újból hanyatlásnak indult. Pedig Reuter, különösen a *Kein Hüsung* gyönyörű részleteivel, megmutatta, hogy az északnémet nyelvjárás is megérdemli az istápolást. Egy negyedszázaddal halála után jelent meg az alnémet költészet drámaírójának: *Stavenhagen*-nak első műve, a *Jürgen Piepers*. *Fritz Stavenhagen*, mint a neve is mutatja, mecklenburgi volt — csak úgy, mint az épen *stavenhageni* születésű *Fritz Reuter*. *Hamburgban* született ugyan, de édesanyja a két maradi nagyhercezség régi meséit mondta el neki gyermekkorában. «Meckelnborg» dialektusával nőtt fel a költő és álmaiban egyre ősei kisvárosát látta maga előtt és a mocsaras, nádas vidéket, a hol *Reuter Urgeschicht*-je szerint az Űristen a világot teremteni kezdte. Drámaiban is ennek a vidéknek a népe él. Keveset, de nagyot alkotott. Mindössze harmincz éves volt, mikor sírba szállt (1876—1906.), mégis drámaíért szülővárosában az «alnémet Shakespeare» siratták benne.

Bartels könyve — a mely *Stavenhagen* életével és műveivel foglalkozik — erről a magaslatról leszállítja ugyan, de *Reuter* és az alnémet költők mellett egyfelől, *Hebbel*, *Hauptmann*, *Holberg* és a modern drámaírók mellett másfelől, méltó helyet biztosít neki. Fejtegetései, mint minden munkája, némi irányzatosságra vallanak ugyan — hiszen nevét is *Heinét* becsmérlő támadásai meg *Richard Maria Meyerrel*

folytatott szenvedelmes vitái tették először ismertebbé — s nem szűnik meg ezekben is Heinét egy-egy oldalvágással («in den faulen Witzen Heinrich Heines» 94. l., «die Heine-Denkmal-Gaukelei» 107. l.) érinteni. de általánosságban ez a célzatosság ezúttal kedvező: Bartels maga is északnémet és Stavenhagenet mint ilyen ítéli meg. Egyféle lelki alkata megkönnyíti számára, hogy költőjét megértse és megértesse. Mert Stavenhagen — a hamburgi születésű droguista-inas, a ki Berlinton Münchenig hányódva hónapokon át kenyérrel és néha napi egy tojással tartotta fenn magát — töviről-hegyire szívós, a nyomorúsághoz szokott mecklenburgi vér volt: tiszta északnémet. Műveit csak az becsülheti meg, a ki az északnémet természetét legalább némileg ismeri. És ki ismerné azt jobban, mint az északnémet maga, mint Bartels?

Stavenhagen öt drámájának és néhány kis rajzának kitűnő és jellemző ismertetésén kívül könyvének éppen az a főérdeme, hogy Stavenhagen alakjait, azoknak északnémet jellemét lélektanilag is élesen megvilágítja, közelebb hozza, érthetőbbé teszi nem-északnémet olvasói számára. Stavenhagen drámáinak éppen a személyek *egyéni* jellemzése a főerősségük. Szerkezet dolgában sokat tanult ugyan Anzengrubertől, népjeleneteinek mesteri csoportosítása Hebbel *Judith*-jának ismeretére vall, alakjainak erős individualizmusa azonban egy német költőnél sincs meg, s legföljebb a dán Holbergéihez hasonlítható. *Mudder Mews*-e és *De dütsche Michel*-je különösen becses alkotások; az előbbinek megértéséhez különösen hasznosak Bartels megjegyzései, mert csak ezeknek, az alnémet «wrevelicher Charakter» ismerete alapján érezzük meg Mudder Mews tragikumának finomságait; a *De dütsche Michel*-t Bartels szerint valószínűség dolgában is fölébe kell helyeznünk Raimund, Hauptmann vagy Halbe mesedramáinak, éppen ha mint mesedramát és pedig alnémet mesedramát ítéljük meg. Stavenhagen maga is megvallja, hogy *A takácsok*-hoz akart párdarabot írni, de *mesei* vonásokból, még pedig humorisztikus párdarabot. Bartels az alnémet romantika ébredését látja benne. A maga egészében pedig — úgy tetszik — symbolikus mesedráma ez, a mely a német népet rajzolja: «das jederzeit dem Toten gebracht hat, was dem Lebenden gebührt».

Bartels a legegényibb ítéletű német irodalomtörténetírók egyike. Stavenhagenban azonban esztétikájának megfelelő íróra talált és éppen ezért a fiatalon elhunyt kitűnő drámaíró helyét helyesen jelöli ki a német, elsősorban az alnémet irodalom történetében. Említsük meg, hogy igen találó annak a viszonynak helyenkénti rajza, a mely Stavenhagen műveit Reuteréihez köti.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

I. Kont: La Littérature hongroise d'aujourd'hui. Etude, suivie de notices biographiques. Paris. E. Sansot. 1908. 89. l. (Collection d'études étrangères.) 2 fr.

Kont Ignác könyvecskéje négy fejezetben (1. Költészet. 2. Dráma. 3. Regény. 4. Kritika és történelem) akar megbirkózni a rengeteg nagy anyaggal. A «Függelék»-ben a fontosabb írók és tudósok életrajzi adatait találjuk. Újságírói tollal megírt, közhelyekből, üres jelzőkből és superlativistikus kifejezésekből álló elmefuttatásaiban

tárgyi tévedésre, ferde felfogásra és Leiter Jakobokra is akadunk. Lássunk néhány példát: «*Alexandre Endrődi*, le grand maître du lied hongrois après Petőfi.» Ítelet és stílus egyaránt furcsa! «*Erdős Renée*, a magyar Sappho; *Czóbel Minka*, a magyar Madame Ackermann; *Mikszáth*, a Fiatalok(!) elvitázhatatlan feje; *Rákosi Viktor*, a magyar Mark Twain; *Ilerczeg Ferencz*, a magyar Maupassant; *Berczik Árpád*, a magyar Labiche stb.» A jellemzés ezen módja olcsó, de nem elmés, azonfelül bántó íróinkra nézve, a kiket a francia olvasó merő utánzóknak tarthat.

Nehéz a külföldieket jobb véleményre hangolni édes hazánkra vonatkozólag. Kont könyve igen rossz szolgálatot tesz nekünk. A 12. lapon pl. olvassuk: a kasztrendszer Magyarországon még fennáll; a nemesség lusta és sinecurákat les; az osztályparlament nem törődik a nép szükségleteivel stb. Egyáltalán szeret szörnű szabad-elvű jelszavakat hangoztatni, de lépten-nyomon kiri belőle az elfogultság. Gyakran nem irodalmi szempontok vezérlik, a mikor pl. Kiss Józsefnek dicsőimnuszokat zeng, a ki szerinte a magyar ballada mestere.

Abrányi Emilt, Endrődöt, Palágyit, Csizmadiát, Adyt nagyon dicséri K., nem költészetük, hanem liberális vagy szocialista elveik miatt. Nagyobb és kisebb lírikus közt különbséget tenni nem tud. Reviczkyt szembeállítja Aranyval; az általános, emberi, kozmopolita-költészetet magasztalja és nem valami sikerült fordításban közli Reviczky: «Arany Jánosnak» cz. költeményének egy szakaszát «javított kiadás»-ban. Reviczky második strófájából lefordít hét sort és odacsapja a harmadik szakasz utolsó két sorát; elrontja a költő gondolatmenetét, a mely azt mondja, hogy a mi nagy és nemzeti, az egyuttal általános, emberi is. Reviczky nem szerette a keresett népieskedést, de nem volt ellensége mindennek, a minék honi íze van. Arany: *Póétai receptje* és Reviczky: *Az új népköltők* cz. költeményei ugyanazon irodalmi félszegséget ostromozzák.

A drámáról szóló fejezet ilyen érdekes bevezetéssel köszönt be: «A magyarok keleti eredetűek; eredetük eléggé megmagyarázza erejükét és sikerüket a lírában, elbeszélésben és regényben s viszonylagos gyengeségüket a drámai művészetben. A költők és elbeszélők régen teremtetek már maradandó becsű műveket, a mikor a drámai műzsa még csak dadogott.» (27.) Katona *Bánk bánja*, Kisfaludy K. vígjátékai megelőzték Arany, Tompa, Petőfi, Jósika, Jókai és Kemény műveit. A 29. lapon Kont azt állítja, hogy a magyar dráma történetét csak 1867-től érdekes követni. A 30.: «A Fiatalok (kik azok?) tömör csatasora egy kevés költészetet vitt be színdarabjaiba, a hol régebben a nyárspolgári józan ész és Scribe szürke szalonkabátja uralkodtak.» Szépen hangzik, de üres, s a mit jelenteni akar, az is téves.

Csiky Gergelyben magasztalja a volt papot, a ki nem fél attól, «hogy a fátyolt fellebbentse és a társadalom meztelen sebeit bemutassa». Kont — úgy látszik — összeférhetetlennek tartja a papi állást az igazmondással. A divatos katonadrámákról írva, Kont felfedezi magában a tüzes magyar sovínisztát, kifakad a hadsereg germán szelleme ellen, a mi nem illik össze kozmopolita nézeteivel. A katoná-, valamint a Rákóczi-darabokat bírálva, az olyan harmadrangú műveket, mint pl. Fényes *Kurucz Feja Dávidját* a kelleténél nagyobb el-

ismerésben részesíti. Rákosi *Tárgya királynőjét* pedig remekműnek tünteti fel. Berczik Árpádról bántó rövidséggel így ír: «Remekművében: *Himfy dalaiban* életre tudta kelteni a XIX. századbeli magyar társadalom egy zugát.» Kisfaludy Sándor szentimentális szerelmi története érdekelte volna Rousseau nemzetét. Az *Ördögöt* is hebehurgyán jellemzi. szerzőjét Molnár *Gyulának* mondja. noha Ferencz a neve. Dóczy Lajos nyelvét gyönyörűnek, finomnak tartja. pedig az Lehr, Gyulai s mások szerint éppen nem kifogástalan. Ha Kont már az operetről is beszél, illő lett volna a *János ritéz* tárgyát is ismertetni, hiszen van benne francia vonatkozás is. Gárdonyi Géza parasztdrámái olyan közönséget is vonzanak a színházba, a mely (Kont szerint) jobb köztához van szokva (43. old.). «Csak egy dologtól kell tartani: hogy a népies beszéd, a *vidéki zsargon*, a melyet Gárdonyi használ, elriasztja a hallgatókat.» Gárdonyi stilizált tájszólását é zrevette Kont, de az *Ördög* lipótvárosi zsargonja kikerülte figyelmét. Nem igaz, hogy a magyar ember nem érdeklődött a külföldi dolgok és emterek iránt, s hogy csak az *Uránianak* köszönhető ezen ereny felébbresztése.

A «Regény» című fejezetben ilyen bölcseségeket találunk: — *Les Palócz — peuplade du Nord de la Hongrie qui a conservé les anciennes coutumes et son patois.* Ezen világos meghatározás földrajzi, nyelvészeti és ethnographiai szempontból egyformán téves, mert megtörténhetik, hogy a francia olvasó árvamegyei tótokra gondol, hisz azok is megőrizték régi szokásaikat, nyelvjárásukat és azonfelül igazán Magyarország északi részén laknak.

A székiekről is csodálatraméltó meghatározást olvashatunk: *Les Sicules, cette tribu essentiellement hongroise de la Transylvanie.* Miért: essentiellement? Gárdonyi: *Du vet* című falusi elbeszélését kétszer is említi Kont (56. és 84. l.). A *Poholyéket* érti; ezen becsületes családi névben *Pelyheket* sejtett s nagy buzgósággal le is fordította. Rendkívül lelkesedik Kont Bródy realizmusáért, finom lélektani jellemzéséért, de ha olvasta volna az említett *Ézúst kecskét*, látná, hogy a logika és a psychologia nem kenere a *magyar Zolának*, a kit ő különben Sándor helyett *Zsigmondnak* nevez el. Kont beszél Abbazia magyar és arisztokrata tengerpartjáról; tudom, hogy K. nem szorul reá földrajzi repetícióra, de francia olvasója kedvéért ne foszssa meg Ausztriát kies fürdőjétől. Kóbor Tamás könyve: *Muzsika és párjüm* regény és nem croquis-gyűjtemény. Sipulusz — Kont Ignác szerint — nem gyárt szójátékokat; pedig e tulajdonsága éppen igen *erős quengéje*. A 64. lapon azon bosszankodhatunk, hogy nyelvünk nem alkalmas lélektani elemzésre.

Kont új könyvét bosszankodva teszi le a francia olvasó: nem talál benne mást, mint neveket, könyvczímekeket és szószaporitást. Még nagyobb bosszankodással olvassuk mi magyarok, nemcsak mert szerzőjéből hiányzik a biztos ítélő képesség és jellemző erő, hanem mert azt a hitet ébreszti a külföldi olvasóban, hogy hátramaradt, középkori elfogultságban tepsedő nemzet vagyunk, ha nem is mindannyian, legálább a nemzet zőne, az igazi magyarság.

(Győr.)

LÁM FRIGYES.

Fernand Baldensperger: Bibliographie critique de Goethe en France. Paris, Hachette, 1907. 4-r. X. + 251.

Baldensperger az összehasonlító irodalomtörténet tanára a lyoni egyetemen; neve különösen a Betz-féle bibliografia második, használatosabb kiadásának rendezése által ismeretes. Keller Gottfriedről írt munkája mellett kiváló Goethének a francia irodalomra tett hatásáról szóló tanulmánya. (Goethe en France. Paris, 1904.) Jelen könyve művének bibliografikus kiegészítése. Gyakorlott kézzel vezet végig e nagy területen; nem szorítkozik pusztá könyvezínek felsorolására, hanem valóban kritikus szemmel mindenikhez néhány soros megjegyzést fűz a munka tartalmát illetőleg, olyanféleképen, mint R. M. Meyer tette Grundrissében. E felsorolás reális számai több fogalmat adnak Goethe óriási hatásáról, mint bármely beható tanulmány.

A munka berendezése a következő: az első fejezet a Werther hihetetlen elterjedéséről és hatásáról szól. Felsorolja a fordításokat, adaptációkat, utánpótlásokat, melyek különösen 1820 után, a világfájdalom idején, hemzsegnének. A második fejezet a drámaíró és lírikus Goethe hatására vonatkozó műveket tartalmazza, a harmadikban a prózai munkákról, tehát Wilhelm Meisterről s a tudományos értekezésekről van szó, a negyedik Goethe egyéniségének, önkultuszának, önéletrajzáinak befolyását ismerteti. Kitűnő index zárja be a munkát.

Forel legújabb könyvében (Leben und Tod, München 1908) a halhatatlanságnak azt a régi teoriáját fejtegeti, hogy az ember tovább él hatásában s azokban az emberekben, a kikre hatott. Nos, ez a folytatódó élet legalább is olyan fontos, mint a földi élet. Külföldi írók irodalmunkra tett hatásának pozitív, monografikus feldolgozása még a jövő feladata.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1907 1908.

1. Szlávik Ferencz: Egy csiksomlyói iskoladráma. (Csiksomlyói főgimn. 1—49.) — Az iskoladráma, melyet Szlávik közöl, egy darabja annak a kéziratkötetnek, melyet szerzőnk a múlt évi értesítő bevezető cikkében tartalmilag ismertetett. E kötet¹⁾ a csiksomlyói ferenczrendi zárda birtokában van és hét drámát foglal magában, a melyeket az 1773—77. és az 1780. évben adtak elő, még pedig hatot a pünkösdi búcsúk alkalmával, a mikor a Székelyföld 10—15 ezer zarándoka kereste fel a helység Mária-szobrát, és egyet sz. Antal ünnepén. Az előbbiek közé tartozik az itt közölt darab: *«Zapolya János és Bebek Imre, Magyar Lajos király fővezérei»* az irigy háborúk közepette is kitetszett ártatlanságuk. A darab közlésével csak az volt Szlávik célja, hogy az ifjúság irodalmi tanulmányainak kapcsán egy

¹⁾ Címe: *Actiones Comicae in Vitia invectivae ac ex adverso ad Heroicos Virtutum actus exstimulantes.*

iskoladrámát a maga egészében megismerjen; ép ezért sem a szerzőről, Szentes Reginald tanárról, sem a mű forrásairól nem szól, hanem — néhány nyelvi jegyzettel kísérve — híven közli a művet. Szlávik nem tulajdonít e drámának különös értéket. Tartalma is egyszerű: Lajos király ostromolja Tuadius városát; két vezére, Szetsius és Giletus, a másik két vezér (Zapolya és Bebecus) vesztére tör. Két levelet koholnak tehát, melyeknek alapján azok árulás gyanújába kerülnek. Tuadius erre elbizakodik, és sértő izenetet küld Lajos királynak; pedig az ő emberei sem hívek. Egy vezére, Postrokovius, éppen Lajoshoz menekül egy czivódás következtében. E vezér felvilágosítása alapján szabadon bocsátja Lajos Zápolyát és Bebecust, a két gonosztevő vezér pedig Tuadiushoz fut, de a megindult küzdelemben azzal együtt fogcságra kerül. — A mű 3 actus, 19 scena; prózában van írva, de Szentes verses prologust és epilógust csatolt hozzá, és pedig amabban, röviden elmondván a tárgyat, figyelmet kér, emebben, az irigység káros következményeire mutatván, köszönetet és bűcsüt mond. Az I. és II. actus végén chorus lép fel, mely gyenge versekkel fejezi be a felvonást. Szerzőnk elismeri, hogy cselekvényről, jellemzésről nem igen szólhatunk, de igenis magyaráss, néhol némi drámai erőt feltűntető nyelvezete figyelemre méltó. Ámde ez sem Szentes érdeme. Szlávik nem vette észre, hogy Szentes voltaképp csak compila ti ó t végzett. Nem tett egyebet, mint Illei Jánosnak 1767-ben megjelent *Ptolomaeus* át alakította út, a cselekvényt átszöve itt-ott ugyancsak Illei *Salamon* cz. drámájának jeleneteivel. Az egyezés sokszor teljes; pl. az I. a. 3. sc.-ja pontosan megfelel a *Ptolomaeus* Dél. IV. és V. kimenetelének, a II. act. 2. sc. eleje a *Salamon* II. kimenetelének. Egész jelenet teljesen átvéve csak ez a kettő, de a többiben öt-tíz soros átvételek vannak néhány házagptóli mondat segítségével összeillesztve (pl. I. act. 6. sc. *Ptol.* 50., 81., 54., 79., 83. lapjáról ragad ki 4-5 sort, III. a. 5. sc. *Ptol.* 90., 93., 97., 96., a II. act. 5. sc. pedig Postrokovius panasza a *Salamon* Zabolesának panaszával egyezik; az utolsó sc. pedig a *Sal.* és *Ptol.* egész sereg jelenetének mondataiból van egybefűzve). Közös forrásról nem lehet szó, annyira szoros az egyezés; a *Salamon*-nak pl. még olyan szavai is híven megvannak, melyek a gynlatehérvári egykorú kéziratos másolatban is megváltoztak. Szlávik mindenesetre érdemes munkát végzett e kéziratos dráma kiadásával, a mennyiben hozzáférhetőbbé tette reánk nézve; de az irodalomtörténetnek nagyobb nyereség lenne, ha forráskutatással vizsgálná a kiandó darabokat.

(Nagyszombat.)

ALSZEGHY ZSOLT.

2. Vadász Norbert: Vas vármegye a magyar irodalomban. (Szombathelyi főgimn. 3—19.) — Az értekezés nem irodalmi célzt, hanem tisztán pädagogiait akar szolgálni. Szolgálja-e tényleg? ennek a meg bí rálása másutt van helyén. Itt csak a dolgozat irodalmi fele jöhet számtatásba. A szerző a maradandóbb értékű irodalmi alkotások ismer tetésével akar tanítványaira hatni. Az ő felfogása szerint ilyen mara andó irodalmi alkotásokat adott a magyar irodalomnak a vármegye 43 élő férfja s 5 női apostola, a kikhez csatlakoznak a helyi sajtó *hangyaszorgalmú* munkásai névszerint felsorolva. Az a tömeg halha tatlanítás, a mit Vadász elkövet, az irodalmi ízlés és értékelés ele mi

fejlettségét is nélkülözi. Úgy látszik, szerinte az irodalmi értéknek egyetlen foka van: a nyomtatott betű. A mi nyomtatásban megjelent — legyen vers, szép-próza, szociológia vagy antialkoholizmus — vonzó, hangulatos, csinos, szóval irodalmi mű.

Az élő írókon kívül és mellett az irodalomtörténeti alakok közül is többnek a működése fűződik egészben vagy időnként a megye földjéhez. Szerencsére az irodalomtörténet értékelése ezeknél feleslegessé tette a Vadászét. Hanem itt aztán egyéb hibát követ el. *Semmi újat* nem mond. A mit mond is, színtelen ismételése, kivonatolása valamelyik megjelent könyvnek, értekezésnek. Pedig ugyancsak elkelt volna a helyi adatok részletes felhasználása és feldolgozása. Az egész dolgozat színvonalára jellemző, hogy a tanulmány forrásai között szerepel a Pallas-lexicon is.¹⁾ Mit is tanít a természettudomány? A földet hatalmas rétegtől levegő veszi körül, a melynek sem színe, sem íze nincs.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

3. Polgár György Ödön: Szigeti József mint színműíró. (Aradi főgimn. 3—35. l.) — Magát az irodalomtörténeti s esztétikai méltatást négy oldalra terjedő életrajzi összefoglalás előzi meg. Azután a múlt század közepén élő színi irányok között keresi a Szigeti helyét s ez a Szigligeti által művelt irány. Csakhogy a Szigligeti követői közül egyedül épen Szigeti válik ki eredetiségével, boházati eleven-
ségével, főgyökerező népiességével. Írt történeti színműveket, vígjátékokat, boházatokot, népszínművet s színműveket. Polgár az egyes csoportokat sorban elemzi. Elmondja valamennyinek a tartalmát. A tartalmi összefoglalások rövidek és áttekinthetők, de talán mégis felesleges volt valamennyi drámának a tartalmát elmondani. Már csak az arányosság szempontjából is, mert így a dolgozatnak jó háromnegyede tartalomelmondás. A legjellemzőbb egy-kettőnek a részlete-
sebb elemzése elégséges. Szigetinek különben történeti érzéke kevés. A történetet erkölcsi tendenciával s romantikus alakításban jeleníti meg. (*Széchy Mária, Viola*). Vígjátékai és boházatai (*Becsületszó, Tűzből, Kolostorból, Egy táblabíró a márcziusi napokban, Falusiak, Szerelem és örökség, Csokon szerzett rölegény, Okos bolond*) még ma is — főleg vidéki színpadokon — hatásosak. Kedély és eleven-
ség pezseg bennük. Itt ott a néplelek pontos megfigyelése is felcsillan. Népszínműveinek igazi népies meséje, magyar típusai, egészséges nyelvete maradandó értéket biztosít (*Vén bakancsos, Csizmadia, mint kísértet*). Legértékesebb darabja a *Rang és mód* cz. színműve, mely már a mese érdekessége mellett jellemrajzi kiválóságaival is hat. A Szigeti termékenysége versenyez a Szigligetivel s a Kövér Lajoséval, sikerben pedig mindjárt Szigligeti után következik. Sikereinek titka: a patriarcalismus művelése, az igazság, őszinteség, egyszerűség. A komikumot a jellemekben keresi, meséje igyekszik lélektani

¹⁾ Megjegyezzük azonban — a nélkül, hogy a bírálat hibáztatását a legkevésbbé is enyhíteni kívánnók — hogy a Pallas-lexikonban épen a magyar irodalomtörténeti cikkek között van egy pár kiváló, s néhány kisebb író életrajza ott van legjobban összefoglalva. Szerk.

valóságban fölépülni. Az *úttörők* koszorúját érdemli meg színírodalmunk történetében.

Az értekezés nemes egyszerűsége, tisztos szerénysége a Szigeti helyének a kijelölésében ízlésre vall. Kár, hogy nem párosul kellő tömörséggel. Azonban Szigeti méltatása, ha a részletekben nem mindenütt, de általában véve mégis sikerült s a Berczik emlékbeszéde mellett haszonnal forgatható.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXVI. KÖZGYÜLÉSE

1909. január 9-én.

I. Elnöki megnyitó.

Heinrich Gusztáv elnök a közgyűlést nagyobb értekezéssel nyitja meg, melynek címe: *Faust az ókorban*. Előadó e tanulmányban sorra veszi az ókor keleti és nyugati népeinek azon alakjait, melyek többé-kevésbé a német Faust rokonai, a mennyiben ők is örögi segítséggel korlátlan tudásra, nagy hatalomra vagy féktelen élvezetre törekcszenek. Ilyenek az ó-testamentomból Salamon király, az indus Vismavitra, a perzsa Dsemsid, a görög Prometheus, Empedokles, Pythagoras, Apollonius, a római Vergilius és az arab Barsisa (ez utóbbi kettő már inkább a középkori képzelet termékei). E régi alakok nevéhez fűződő mondák lehettek, legalább egyes részletekkel, hatással a német Faust-mondára; de maga a Faust-monda nem származik ezekből, sem rokon tárgyú vagy szellemű középkori legendákból, hanem önálló terméke a XVI. század nagy szellemi áramlatainak, a renaissancnak és reformáczióinak.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Midőn titkári hivatalomból folyó hagyományos köteleességnek teszek eleget és képet igyekszem festeni a Budapesti Philologiai Társaság mult évi működéséről, úgy látom, hogy azokat az aggodalmakat, melyeknek tavaly adtam beszámolómban kifejezést, ezúttal kevésbé kell táplálnom. Nem mintha az optimizmus rózsás köntösebe óhajtanám öltöztetni jelentésemet! Tagtársaink és előfizetőink számának 840-ről 845-re történt «felszökése» még nem ringat bennünket örömmámorba! Az előző évről 1403 kor. 40 f.-nyi tagdíj-hátrálék maradt s ennek nehezékével kellett szorgos pénztárnokunknak vagyonunk mérlegét egyensúlyba billenteni. De mégis oly jelenségek adják elő magukat, melyek tavalyi beszámolómban pesszimizisztikus hangnemét ma már nem egészen igazolják. Alapítványaink összege 4868 kor. 54 f.-ről felgyarapodott 6266 kor. 53 f.-re, miben nemcsak annak van része, hogy a Társaság *először* jutott örökséghez, hanem

annak is, hogy három új alapítója támadt, és pedig *Pecz Vilmos* egyetemi tanár személyében, továbbá az ifj. *Kalocsay Endre* emlékét megörökítő id. Kalocsay Endrében s végre *Schmidt József* egyetemi magántanáréban. Ennyi áldozatkészség láttára eljövendőnek hiszem az időt, mikor bekövetkezik az, mire minden társaság törekedni szokott, az az állapot, midőn a saját erejéből tarthatja fenn magát. Ettől az állapottól persze még mindig igen messze vagyunk s azért meleg hálával és őszinte köszönettel tartozunk a M. Tud. Akadémianak és a Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Miniszter úrnak azért a segélyért, melyben részesítenek. — Nemkülömben biztató jelenség üléseinknek látogatottsága! Nem az ú. n. nagyközönségre czélzok itt: vele elvesztettük a contactust azóta, hogy hírlapjaink túlnyomó része a zakatoló gépkocsi üléseiről le lenézi a csendes, de verejtékes munkában fáradozó szántóvetők foglalatoskodását tudományunk térséges mezőin. Saját tagjaink érdeklődésére czélzok! Volt idő valamikor, hogy a Társaság felolvasó ülésén az elnökségen és a felolvasón kívül csak 1, mondj *egy* ember volt jelen s az sem volt tag, hanem a felolvasó egy hozzátartozója (l. EPhK. XVIII, 174: 1.). Ma hajónk vásznadagadtan siklik előre a tengereken! A tudományos társaságok között a mi üléseink örvendenek tán a legnagyobb látogatottságnak s míg pld. az 1892. közgyűlésen még csak 32 tag gyűlt egybe, az 1908. közgyűlést 63 tag jelenlétében nyitották meg. Míg pld. az 1890. esztendőben a Társaság csak négy felolvasó ülést tartott s ezeken is, a mi a classica philológiát illeti, jobbára csak egy philologus szerepelt, a máig is erüvedetlen *Némethy*, addig a múlt esztendőben nyolcz felolvasó ülést tartottunk változatos és gazdag tárgysorozattal. A mint ez a nyomban itt következő összefoglalásból meggyőző módon kitűnik.

Jan. 11-én tartott közgyűlésünkön t. i. *Némethy Géza* «Vergilius dormitans» czímen értekezett latinul, *Bajza József* pedig Bajza Józsefnek, az írónak, emlékét újította fel. Febr. hó 12-én *Finály Gábor* a kolozsvári latin szótár keletkezéséről közölt reminiscentiákat, *Mihlós Elemér* Philemon és Baucis című fordítását mutatta be, *Révay József* az Oracula Sibyllina és Commodianus című értekezését, Pécsy Béla *Tárczy Károlynak* az Areopág történetét tárgyzó dolgozatát olvasta fel. Márcz. hó 11-én *Hegedüs István* Aristoteles felfogását a görög tragédia karénekéről elemezte ill. értelmezte, *Gálos Rezső* pedig «Egy idill története» cz. értekezésével lépett a felolvasó-asztalhoz. Ápr. hó 11-én *Várdai Béla* Arany mellőzött esztétikai nézeteivel ismertetett meg, *Vértessy Jenő* viszont az Odysseia XX. énekét adta elő fordításban. Máj. hó 13-án *Hornyánszky Gyula* Antiphon ismeretelméletét fejtegette, *Siegescu József* meg egy ismeretlen régi román szótára ill. nyelvtanra hívta fel az érdeklődők figyelmét. Okt. hó 14-én *Kőrös Endre* A wülpensandi csata czímen Kudrun-fordításának egy énekét mutatta be, *Ósztern Salamon* A délarab föliatok és a Korán közti viszonyt fejtegette, *Révay József* a Commodianusnál előforduló «Ammodates» szó jelentését próbálta megvilágítani. Nov. hó 11-én *Füldorovits Zsigmond* Szemelvényeket olvasott fel Phædrus-fordításából, *Katona Lajos* két magyar Cymbeline-mese és legközelebbi rokonaik czímen értekezett, *Némethy Géza* újabb javításokkal szolgált Tibullus szövegéhez. Utóbbi értekező decz. 9 én az Appendix Vergilianáról tartott még igen tanulságos előadást.

Választmányi ülésein a Társaság folyó ügyeken kívül főképp a már régen tervbe vett *Görög magyar szótár* dolgával foglalkozott. Miután ennek kérdése már különböző phasisokon ment keresztül, sikerült végre odáig juttatni, hogy három fiatal hellenista kezébe tettük le a szerkesztéssel való megbízás levelét, a revisio felelősséges munkájára pedig *Pruzsinszky János* és *Incze József* választmányi tagokat nyertük meg. Ohajtva reméljük, hogy a művet a nagyméltóságú miniszteriumnak anyagi támogatásával megindítani és tető alá fogjuk hozhatni, noha ködös ígéreteken kívül eleddig még csak valami tünde délibábot sem vetített reményeink égboltjára a miniszteri Fata Morgana.

Közlönyünkbe az elmúlt esztendőben 92 munkatárs dolgozott, körülbelül háromszor annyian, mint I. évfolyamába s 28-al többen, mint pld. az 1898. évfolyamba. De míg ennek az utóbbi évfolyamnak terjedelme 61 ívre, az 1908-iké csak 51 ívre rügött. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a Közlöny szedése igen drága, s hovatovább beható megfontolás tárgyává teendő, vajjon vidéki nyomdában nem tudjuk-e olcsóbban előállíttatni ezt a mi sokféle igényt kielégíteni kívánó folyóiratunkat, mely tavaly 15 classica-philologiai és 9 modern philologiai tárgyú értekezést, 35 ismertetést hazai munkákról, s 50-et hozott külföldiekről, nem említve a Vegyeseknek és a Könyvészeteknek ama rovatait, melyekből szintén nem egyszer tanulságos tájékoztatást meríthetnek Közlönyünk olvasói.

A könyvtár állapotáról már a Közlönynek múlt évi deczemberi füzetében adtam kimutatást. Ennek tanúsága szerint jelenleg 46 kötet és egy füzetből áll a könyvtár 633 kor. 11 f.-nyi értékben. Állományunk ez ugyan igen-igen kis állomány, de könyvtárunk mindössze csak 2-ik esztendeje áll fenn, költségvetése csak 200 korona egy évben, s — kis kezdetekből csirázik ki, mi később sokszor bámulatra gerjesztő.

Íme megint némi reménynyel tekintünk a közel jövőbe! Munkaszeretetünk emelkedőben, összetartozásunk érzete rendíthetetlen! Mégis kalapunkon gyászfátyol, a halál Janus-kapuját mindenkor nyitva látjuk minden esztendőben. Ez az elmúlt év is elragadott körünkből pár nemes hívünket, ügyszerető tagtársunkat. Első sorban ifj. *Reményi Edét* (szül. Chicagóban 1861 jún. 14., megh. 1908. márcz. 3-án), társaságunknak lelkes alapító, sok éven át választmányi tagját, ki még halálos ágyáról küldött Társaságunknak adományt s 900 koronát hagyott rá végrendeletileg. Közlönyünket — mondhatni — halála napjáig legjobb tehetsége szerint támogatta s leglelkesebb hellenistáink egyike volt, kinek a görög világ szerete szíve mélyében gyökerezett, s örökké szomjas lelkét oly múltba tudta ringatni, mely az életet széppé varázsolta szemében; azt az életet, mely különben meglehetősen könyörtelen lett volna iránta, ha meg nem adatik vala neki mindenütt felfedezni a szépet s gyönyörködni Isten és ember magasztos alkotásai-ban. Jeles nyelvismeretei, olvasottsága, esztétikai képzettsége sűrűn párhuzamot vonattak vele az antik és a modern között: s itt főképp Homeros és Milton eposzai kínálkoztak neki kedvező tárgvai gyanánt. A természetesnek, a közvetlen érzelmek tolmácsolásának a bája, költészetben úgy mint művészetben, ez vonzotta őt, a görög világban hanykolódót, a mythikus mágneshegyhez hasonlóan magához. Ezért foglalkozik Theokritoson (EPhK. 1885. évf.) kívül a görög

epigramma és görög anthologia eredete» kérdésével (Budapest, 1887), Anakreonnal. kiről tanulságosan mutatja ki (EPhK. 1898.), mint válik a görög költők képzeletében típusú, s Meleagros-szal (u. o. 1899), ki mint a legmélyebb érzésű sírvers költője, magas polczot érdemel az érzelmi költészet hierarchiájában. Az *Ἠρώσιον πεδίον*-t e földi életben hasztalan kereshette bágyadt tekintete. Mi, gondoskodásának és egyszerűségének letéteményesei azonban, híven akarjuk szítani azokat a tüzeket, melyeknél korán elköltözött barátunk állandóan melegedni szokott.

Erdélyi Károly, volt vidéki választmányi tagunk és kegyesr. főgimn. igazgató halálától is megilletődtünk. Mint javakorabeli férfiú szállt sírba, kinek még remények dagasztották keblét, célok töltötték el lelke mélyét. 1882 óta volt tagtársunk s Közlönyünkbe több bírálaton kívül néhány értekezést is írt, melyek közül «A leíró költészetről» című (1885) s «A keresztény classikusok ügyében» (1902) írott tartalmak különösebb érdeklődésre számot. Hogy 1897-ben megjelent irodalomtörténete jogos kíváncsalmaknak tesz eleget, mutatja az a 15 lapra terjedő bírálat, mely Közlönyünk 1898. évf.-a hasábjain látott világot. Nyugodjék békében, valamint béke lebegje körül *Récsey Viktor* v. pannoni halni becézés tanár haló porait is, ki 1884 óta volt társunk, több éven keresztül helyet foglalt a választmányban, s kinek tevékeny munkásságáról a Közlöny mielőbb meg fog emlékezni. Öszintén sajnáljuk *Ferszigán János*, *Herzl Mór* és *Szentirmay Gyula* tagtársaink halálát is, kik közül az elsőt 1890, a másodikat 1881 s a harmadikat 1905 óta számlálhattuk tagjaink közé.

De a szűkebb értelemben vett Társaságnak, a budapesti választmánynak is megvannak a maga veszteségei, noha azok — Istennek hála — nem oly természetűek, mint az imént elősoroltak. Mindamellett őszinte sajnálat kéri a betegeskedés és külső körülmények miatt körünkből távozóknak lépteit. Leköszönt választmányi tagságáról *Bermüller Ferencz*, ki úgyszólván megszakítás nélkül, alapítása óta volt választmányi tagja a Társaságnak, s ki előrehaladott kora s az e korrall járó ügyes-bajos testi állapota miatt mond búcsút annak a körnek, melyben sokaktól megszokott alakja sokáig hiányozni fog. Megvált másodtitkári hivatalától *Bleyer Jakab*, ki négy éven át önzetlenül és közmegegyezésre viselte ezt a tiszte s kolozsvári katedrájára magával viszi őszinte jó kívánságainkat, képességei teljes egész kifejlesztése reményében meleg rokonszenvünket. Indítványozom, hogy az említett két férfiú visszalépése alkalmából a választmány fejezze ki sajnálatát s volt másodtitkáranak buzgó működéséért köszönetet szavazzon.

S ezzel végére értem jelentésemnek, melyet tudomásul venni kérek s még külön óhajtással fejezek be: vajha Társaságunk minden tagja, miként a közelmúltban, úgy a közel és távolabbi jövőben továbbra is, át maradna hatva azon szilárd meggyőződésektől, melyek legerősebb bástyáink abban a támadó harcban, melynek többé kevésbé mérgezett nyilai ellen szüntelen és energikusan védekeznünk kell.

VÁRI REZSŐ,
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés!

A Budapesti Philológiai Társaság választmánya Gyulai Ágost, Gedeon Alajos és Incze József választmányi tagoknak azt a megbízást adta, hogy a Társaság pénztárát vizsgáljuk meg és tegyenek erről jelentést a közgyűlésnek.

Mivel nevezettek közül Gedeon Alajos közbe jött akadályok miatt nem jelenhetett meg a vizsgálatnál, az elnök úr előleges felhatalmazása és a választmány utólagos jóváhagyása alapján Császár Elemér szerkesztőt kértük fel Gedeon Alajos helyettesítésére.

Folyó évi január hó 6-ikán délután a pénztáros lakásán megbízásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni:

A) alatt előterjesztjük a Társaság 1908. évi zárószámadását, szembeállítván az 1908. évi előirányzatot az elért eredménnyel. Az eredmény 14,098·03 K bevétel és 13,940·16 K kiadás volt, vagyis a pénzmaradvány 1908. végén 157·87 K. Az 1908. év pénzügyileg az 1907. évvel szemben sokkal kedvezőbbnek mondható, mert 1907-ben tagdíjakban, előfizetési pénzekben, kamatokban, hirdetési díjakban csak 8,297·28 K, ellenben 1908-ban ugyanezekben a rovatokon 8,914·21 K folyt be és az 1907-dik év végén volt 125 hátralékos és 1,403·40 K hátralékkal szemben 1908 végén csak 90 hátralékos és 1220·40 K hátralék volt, a mi azt bizonyítja, hogy a közgazdaságilag is válságos 1907-dik év elmúltával Társaságunk tagjainak régi, elismert tagdíj-fizetési képessége ismét visszatért. S mégis ennek ellenére némi csekély deficitről kell beszámolnunk. Ennek oka azonban tisztán az, hogy a nyomdai költségekben megint váratlan emelkedés állott elő. Ugyanis a legbehatóbb pontossággal előirányzott 5,355·50 K-val szemben az 1908. évi nyomdai számla 5,702·73 K-ra, tehát az előirányzottnál 347·23 K-val többre rúgott. A pénztárvizsgálatnál jelen volt egyik szerkesztő felvilágosítása szerint a nyomdai költség váratlan emelkedésének oka az, hogy a nyomda 1908 óta minden, a rendestől eltérő szedéstől külön, terhes pótlékokat számít fel. A deficit azonban a nyomdai költség emelkedése ellenére sem sok. Ugyanis a kifizetetlen tartozások összege 293·80 K, de ezzel szemben 157·87 K készpénz maradt 1908 végén, úgy hogy a deficit csak 135·93 K, minek oka — mint mondtuk volt — a nyomdai költségnek 347·23 K-val történt emelkedése.

B) alatt előterjesztjük Társaságunk 1908. évi vagyonmérlegét, mely 8,927·91 K vagyonnal szemben 293·80 K terhet tüntet fel. A Társaság tiszta vagyona e szerint 8,634·11 K. Az 1907. évvel szemben 1743·50 K-val gyarapodott Társaságunk tiszta vagyona. Ennek oka az, hogy alapítványaink összege 1455·08 K-val és könyvtárunk értéke 422·31 K-val növekedett 1908. folyamán.

C) alatt bemutatjuk az 1909. évi költségvetést 11,967·87 K bevételről és 11,965·80 K kiadásról. A költségvetés ez adatok szerint 2·07 K maradvánnyal záródik. Megjegyezni valónk csak annyiban van ehhez a költségvetéshez, hogy a Közlöny 50 ív nyomdai költsége fejében az 1908. évi tapasztalatok alapján 5,600 K-át irányoztunk elő,

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1909. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

4) A Budapesti Philologiai Társaság 1908. évi zárószámadása.

Idő: 1908 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 234. lap 1. tételétől 253. lap 232. tételéig.

Rovat	B e v é t e l		K i a d á s	
	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.
1 Pénztárkönyv	508	508	1	696
2 Előirányzat	11	11	2	25
3 Rendes tagdíj 1908-ra	2,400	2,461	3	5,702
4 Rendkívüli tagdíj 1908-ra	4,500	4,499	4	591
5 Rendes tagdíjhiányok	320	435	5	112
6 Rendkívüli tagdíjhiányok	800	651	6	2,214
7 A Közlöny eladásából	100	107	7	1,000
8 Kamatok	60	66	8	880
9 A M. Tud. Akadémia segélye	240	292	9	60
10 A vall. és közokt. min. segélye	2,000	2,000	10	617
11 Kötönyféle bevételek	1,000	1,000	11	92
12 Idegen pénzek	100	400	12	221
13 Gyűjtés Reményi E. koszorújára	196	50	13	15
14 Alapítványokból	24	13	14	71
	—	24	15	126
	—	1,455	16	87
	—	08		13
	—	03		50
Összesen*	12,028	11,4,098	Összesen	13,940

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találunk.

Budapest, 1909. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Császár Elemér s. k.,

biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,

biz. elnök.

Incze József s. k.,

biz. tag.

* Az 1908. évi előirányzat bevételei rovatában sajtóhibából 12,068 K 11 f. van az ElphK, 1908. évi II. fizetésének 152 lapján.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1908. évi vagyommérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány --- --- ---	157	87	1	Kifizetetlen tartozások 1908-ból	293	80
2	Alapítvány: 6,500 korona járadék --- ---	6,201	95				
3	„ készpénzben --- --- ---	64	58				
4	Tagdíjrátralékok --- --- ---	1,220	40				
5	A Közlöny raktári készlete --- --- ---	600	—				
6	Az irodai felszerelés értéke --- --- ---	50	—				
7	A könyvtár értéke --- --- ---	633	11				
	Összesen --- --- ---	8,927	91		Összesen --- --- ---	293	80

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtnak.

Budapestén, 1909. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Császár Elemér s. k.,
biz. tag.

Gyulai Agost s. k.,
biz. elnök.

Incze József s. k.,
biz. tag.

C) A Budapesti Philologiai Társaság 1909. évi költségvetése.

B e v é t e l				K i a d á s			
Rovat		kor.	áll.	Rovat		kor.	áll.
1	Pénzmaradvány --- --- ---	157	87	1	Kifizetetlen tartozások 1908-ból ---	293	80
2	Előfizetés 1909-re --- --- ---	2,450	—	2	A Közlöny 1909. évi nyomdai költs. (50 iv)	5,600	—
3	Rendes tagdíj 1909-re --- --- ---	4,500	—	3	Szétküldési költségek --- --- ---	500	—
4	Rendkívüli tagdíj 1909-re --- --- ---	400	—	4	Czímzalagokért --- --- ---	126	—
5	Rendes tagdíjhátralék --- --- ---	650	—	5	Írói tiszteletdíjak --- --- ---	2,300	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék --- --- ---	100	—	6	Szerkesztőknek --- --- ---	1,000	—
7	A Közlöny eladásából --- --- ---	60	—	7	Pénztárnokoknak --- --- ---	1,000	—
8	Kamatok --- --- ---	300	—	8	Szolgáknak --- --- ---	96	—
9	A M. T. Akadémia segélye --- --- ---	2,000	—	9	Irodai költségek --- --- ---	600	—
10	A vallás- és közoktatásügyi min. segélye	1,000	—	10	Egyéb nyomtatványok --- --- ---	200	—
11	Külföldre bevételek --- --- ---	250	—	11	Külföldi kiadások --- --- ---	50	—
12	Hirdetésekért --- --- ---	100	—	12	A Társaság könyvtárára --- --- ---	200	—
Összesen ---		11,967	87	Összesen ---		11,965	80

Budapest, 1909. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Császár Elemer s. k.,

biz. tag.

Gyulai Ágost s. k.,

biz. elnök.

Incze József s. k.,

biz. tag

mit elégnek vélünk az 1908. évi 5,702.73 K eredménnyel szemben, mert a folyó évben a tagok névsorát nem fogjuk kiadni.

A mi pedig a pénztárnok működését illeti, a bizottság a pénztári ügyvitelt és értékeket ezúttal is mintaszerű rendben találta s indítványozza, hogy a t. Közgyűlés Cserhalmi Samu pénztárnok úrnak példás buzgóságaért és pontosságaért elismerése és köszönete nyilvánításával adja meg a felmentést.

Budapest, 1909. január hó 6-ikán.

CSÁSZÁR ELEMÉR GYULAI ÁGOST INCZE JÓZSEF
a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1909. januárius 9-én, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnökle alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Cserép, Fináczy, Finály, Gedeon, Gombocz, Hornyánszky, Karl, Katona, Kempf, Kuzsinszky, Maywald, Melich, Némethy, Papp, Pecz, Petz, Schmidt H., Székely, Szunyeyi, Váczy, Wirth, Zlinszky vál. tagok, Láng és Császár szerkesztők, ez utóbbi mint jegyző.

1. A pénztárvizsgáló bizottságnak a közgyűlés elé terjesztendő jelentését a választmány a maga részéről is tudomásul veszi és a pénztárnosnak, buzgó működésének elismerése mellett a fölmentvényt megadja.

2. Új rendes tagok: Papp István dr. szamosújvári főgimn. tanár, Károsi Sándor dr. kecskeméti főgimn. tanár, Wagner József dr. bpesti főgimn. tanár, Szilágyi Gyula nagyszombati főgimn. tanár (Hegedüs), Marót Károly dr. petrozsényi főgimn. tanár (Láng), Wiese Gyula iglói főgimn. tanár (Császár) volt rk. tagok; Oberle József szakolezai főgimn. tanár (Csengeri), Gaal Pál, Báthory Andor, Weiszer Róbert késmárki lyceumi tanárok (Révay József), Balog Ármin dr. orsz. rabtüképzőint. tanár, Böngérfi Géza dr. budapesti polg. isk. tanár (Kallós), Vass Árpád bpesti főgimn. tanár (Várdai), Lindenschmidt Mihály dr. brassói főgimn. tanár (Schmidt H.). Új rk. tagok: Gajdos József, Bótha József, Dragos Károly, Csomor Lajos, Gruber János, Hábor Gyula, Joó József, Kónya Imre, Nyáry István, Pfister József, Rónai János, Szira Béla, Tóth Ferencz, Szabó Gyula, Henrich Arnold és Kendvella Kálmán kolozsvári egyetemi hallgatók (Csengeri).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1909. évi január 9-én tartott XXXIV. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Vári Rezső.

Jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Császár Elemér és Láng Nándor szerkesztők, Baros Gyula, Cserép József, Csermelyi Sándor, Dittrich Vilmos, Erdélyi Lajos, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Fodor

Gyula, Friml Aladár, Gagyí Jenő, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Hegedüs Béla, Heinlein István, Hellebrant Árpád, Hoffmann Frigyes, Horger Antal, Hornyánszky Gyula, Kaiblinger Fülöp, Kallós Ede, Katona Lajos, Karl Lajos, Kempf József, Korponay István, Kuzsinszky Bálint, Máté Lajos, Maywald József, Melich János, Miklós Elemér, Morvay Győző, Némethy Géza, Papp Ferencz, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Posch Árpád, Prónai Antal, Schaefer Vilmos, Schmidt Henrik, Schuster Alfréd, Székely György, Székely István, Szeremley Császár Lóránt, Szigeti Gyula, Szigetvári Iván, ifj. Szinnyi József, Szölgyémy Ferencz, Szuchy Endre, Tolnai Vilmos, Váczy János, Várdai Béla, Vass Árpád, Vétesy Jenő, Viszota Gyula, Weszely Ödön, Wirth Gyula, Zlinszky Aladár, Zombory János (65).

1. Elnök üdvözlővén a szep s ámmal egybegyűlt tagokat megnyitja a közgyűlést, majd felolvassa *Faust az ókorban* című értekezését.

2. *Vári Rezső* az EPHK. 153. s k. lapjain közölt titkári jelentését olvassa fel, mely tudomásul szolgál. A benne foglalt indítványt a közgyűlés elfogadja.

3 *Császár Elemér* előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1908. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1909. évi költségvetéséről. A közgyűlés a jelentést elfogadja és Cserhalmi Samu pénztárosnak az 1908. évre a főmentvényt megadja.

4. Elnök indítványára a közgyűlés szavazatszedő bizottságot küld ki s e bizottság tagjainak Gedeon Alajost, Dittrich Vilmost és Kaiblinger Fülöpöt választja meg. A szavazatszedő bizottság a szavazatok összegyűjtése után a mellékterembe vonul s a szavazatokat megszámolja.

5. Gedeon Alajos kihirdeti a szavazás eredményét, melynek értelmében 57 szavazatot adtak be. Második titkárnak választott a visszalépő Bleyer Jakab helyére, kinek buzgó működéséért a közgyűlés Vári Rezső indítványára köszönetet szavazott, 55 szavazattal Schmidt Henrik, míg egy szavazatot kapott Gulyás Pál és egyet Hornyánszky Gyula. Budapesti választmányi tagok lettek: Binder Jenő (56), Cserép József (57), Fináczy Ernő (57), Finály Gábor (56), Gedeon Alajos (56), Gombocz Zoltán (56), Gyulai Ágost (56), Herald Ferencz (52), Hornyánszky Gyula (57), Incze József (56), Katona Lajos (56), Kempf József (57), Kuzsinszky Bálint (57), Maywald József (57), Melich János (57), Négvesy László (56), Némethy Géza (57), Papp Ferencz (56), Pecz Vilmos (57), Petz Gedeon (57), Pruzsinszky János (56), Riedl Frigyes (57), Schmidt József (57), Simonyi Zsigmond (51), Székely István (56), ifj. Szinnyi József (57), Váczy János (57), Vétesy Jenő (57), Wirth Gyula (52), Zlinszky Aladár (55). Öt szavazatot kapott Prónai Antal, ötöt Tolnai Vilmos, három Viszota Gyula, kettőt kettőt Szölgyémy Ferencz, Gyomlay Gyula, Várdai Béla, Morvay Győző és Dittrich Vilmos, egyet-egyet Máté Lajos, Fodor Gyula, Schuster Alfréd és Weszely Ödön. — Vidéki választmányi tagok lettek: Báczel Aurél (57), Bleyer Jakab (57), Bódiss Jusztin (55), Bozós Gábor (57), Burány Gergely (57), Burián János (57), Csengeri János (57), Dalkó Jenő (57), Dézsi Lajos (57), Dombi Márk (57), Déczy Imre (57), Erdélyi Pál (57), Giesswein Sándor (57), Haraszi Gyula (57), Horváth Balázs (57), Incze Béni (57), Kaeskovics Kálmán (57), Kanizsai Ferencz (55),

Kardos Albert (55), Karl Lajos (56), Pauler Ákos (57), Pirchala Imre (57), R. Prikkel Marián (57), Pröhle Vilmos (57), Spitkó Lajos (55), Szamosi János (57), Vietorisz József (57), Werner Adolf (57), Zoltvány Irén (57), Zsoldos Benő (57). Egy-egy szavazatot kaptak azonfelül Czeizel János, Lám Frigyes, Mitrovics Gyula, Révay József és Major Károly.

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ér.

VEGYESEK.

— A Feralia datuma Ovidius Fastijában. Ov. Fast. II. 567—8 a Feralia végét így tüzi ki:

Nec tamen hæc ultra, quam tot de mense supersint
Luciferi, quot habent carmina nostra pedes.

Ez világosan febr. 18-ra vonatkozik: a. d. XII. Kal. Mart. Holott a hiteles datum: 21. E nehézség eltüntetésére többféle coniectura született: a nehézség csak megmaradt. Próbálták a *carmina* alatt csak a hexametert érteni, a mi képtelenség, s a nehézség így sem tűnt el. *A két vers világos, romlatlan, hiteles szöveg.* De marad a tartalmi vétség. Végre is legplausibilisebbnek tetszett H. Peterrel Ovidius botlását hirdetni. Hogy elvettette a helyes datumot. Így szokás manapság magyarázni e helyet, bár a kétség e magyarázat helyessége iránt még mindig kísért. Azt hinném: *egyszers mindenkorra* végezhetünk e kérdéssel, s megállapodhatunk benne, hogy Ovidius itt botlik. *Ő maga* vezet rá bennünket. Csodálatos, hogy a helynek sokféleképen próbált javíttatása közben nem tűnt fel, hogy Ovidius *nem is érthet* mást a Feralia napja alatt, mint 18-át. Világos ez a Fast-berendezéséből.

A hány helyütt olyan napokhoz ér a költő énekében, a melyek vacuák, ezt *külön* felemlíti, s mivel febr. 17.-ről, a Quirinalia-ról énekelt utoljára, s az a. d. XII. csak 18-ra mutathat, feltétlenül e napra gondolja a költő a Feraliát. Csak előadása módját kell ösmernünk, hogy ebben megnyugodjunk. Ha áttekintjük a Fasti egész szövegét, látni fogjuk, hogy ott minden napról szó esik, legfeljebb ha több napról együtt; de semmi-esetre sem egyezik előadása módjával, hogy 17-ről 21-re ugorjék s ezt *ne jelölje*. Hajlandó volna az ember ellene vetni, hogy *azt* sem jelzi ám, hogy 18. és nem 17-ike, a miről tovább énekel. Sőt, mikor a Quirinalia leírása után, v. 513: *«lux quoque cur eadem stultorum festa vocetur»* hangon kezdi a Fornacalia éneklését, a Feralia kezdete, v. 533: *«est honos et tumulus»* is e napra volna érthető. De ez ellenvetésen könnyű átsiklani: az *atræ faces* ünnepét csak semmiképen sem gondolhatja a költő a Quirinaliával egy napra. Marad tehát a felfogás, hogy a Quirinalia (17.) után eső napról énekel, ha nem is mondja, hogy *másnap* jár ki a sírnak az áldozat. Nyilvánvaló, hogy nem értheti másként, mikor v. 563 szerint *«di quoque templorum foribus celentur opertis»*. A Quirinalia napjára nem is gondolhatott, mert önmagának mondana ellen, ha azt tenné.

Az említett előadásmódra pedig csak ezeket a bizonyítékokat!

1. Jan. 1. Jannus ünnepe, 2.-ről mit sem jegyez fel, de 3.-át nem egyenesen 1. után énekei, hanem így: v. 311. *ubi nox aderit venturis tertis nonis*. Tehát ez eljárási mód szerint, ha a Feraliát 21.-re gondolná a költő, a közbülső 18. 20.-ról is szólana, vagy legalább jelölne a napját, mint itt teszi.

Nonæ után beszél az Agonalia ról, 9.-ről, de a v. 317 «Quattuor adde dies ductis ex ordine Nonis» megjelöli a közbeeső napokat, a mit a Ferialiánál nem találunk.

13.-ról énekel a költő, 14.-ről nem; de 15.-ről így kezdi: v. 617 respiciet Titan ubi tertius Idus.

16. után 23.-át éneklí először, de így: v. 653. septimus hinc oriens cum se demiserit undis.

A feriar sementiva-nél, v. 658. squ., nem jelölhet napot, mert annak csak időköre van megszabva, de 27. ről - hogy zavar ne legyen, mikor utolsó napnak 23.-át jelölte — ezt éneklí: v. 705. at quæ venturas præcedet sexta Kalendas.

27. után 30.-ról így esik szó v. 710: hæc erit a mensis fine secunda dies.

11. Febr. Non. után először 10.-ről emlékezik, de ilyen megjelöléssel: v. 149—50. Quintus ab æquoreis nitidum iubar extulit undis Lucifer.

10.-e után 12.-ről így kezdi: v. 153. Tertia nox veniat.

15. a Lupercalia után 16.-ról feljegyzí: v. 475. proxima lux vacua est, at tertia (sc. 17.) dicta Quirino.

Végig kísértük a Ferialia Ovidius-jelölte napjáig a Fasti kalendáriumát. Ez volna az első eset, hogy három napot, 18—20., nyomtalanul mellőzne a költő, holott látnivaló, hogy sehol sem tesz ilyet. Mivel tehát a Ferialia napját nem jelöli, s mivel a Quirinaliára világos, hogy nem teheti, nyilvánvaló, hogy 18.-ra helyezi az ünnepet. A mi nem is olyan csodálatos dolog, mert több naphól álló cycclus lévén a dies parentales, könnyen megeshetett a költő tévedése.

Mindezt csak annak a bizonyítására, hogy a *Fasti* berendezésének a megfigyelése (a II VI. kk.-tól ép ily eljárást lehet kitüntetni) szemmeláthatóan kizár minden olyan felfogást, hogy Ovidius szövegét javítani kellene, mert 18.-ra nem tehette a költő a Ferialia napját. Látjuk: teljesen bizonyos, hogy *e* napra *tette*. S marad a «poeta dormitans» esete — a mi különben, ép a Fastiban, másutt is megcsik a költővel.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Ocskai László a német költészetben. Vogl Nepomuk János (1802—1866) ismert nevű osztrák költőnek sok magyar tárgyú költeménye van. (*Klänge und Bilder aus Ungarn*³, 1848.). Többek közt feldolgozta Endre és Imre király találkozását, Dugovics Titus hőstettét, a rigómezei csatát etc. Vogl munkatársa volt a *Thalia* nevű szépirodalmi almanachnak, a melyet Friedrich Steinebach szerkesztett. Az 52. évfolyamban (1865) három költeményét találjuk, a melyből kettő magyar tárgyú. Az egyik: *Eine ungarische Weihmacht*, magyar asszony karácsonyáról beszél, a ki az elesett férj kalpagját és kardját a hős kis fiának adja ajándéknak, s arra inti, legyen atyjához méltó magyar. A másik, hosszú lélegzetű költemény (21 négysoros jambikus strófa) címe: *Der Rabenfels*. Helynévnyagvarázó monda. Nem messze Szomolántól van egy meredek szikla. Két szerető szív találkozott ottan. Az egyik *Otskaié* volt, a másik a legszebb magyar asszonyé.

Doch feindlich stellte das Geschick
Sich zwischen das beglückte Paar;
Weil dem verwegnen *Rakoczi*
Der *Otskai* ein Genosse war. (3. sz.)

Ezért találkoztak titokzatos helyen, a szikla mellett, a hol csak hollók repkednek.

Drum war's ein trübes Stelldichein,
Das *Ilka* mit dem *Otskai* hielt,

Bei dem es mehr der Thränen gab,
Als Lächeln Ilka's Mund umspielt. (5. sz.)

Hallod-e a vészmadarakat? — kérdi Otskai. A hollók káromása nem vész jelentő, hanem inkább intő szózat — mondja *Ilka*.

O, lass' von Rakoczi, o lass'
Von ihm, der Dir Verderben bringt,
Und tritt zu König Leopold,
Für den das Schwert mein Vater schwingt. (8. sz.)

Gern gibt er Dir sein einzig' Kind,
Das selber Dir sich gerne gibt,
Wenn Du es durch die That bezeugst,
Dass wahrhaft auch dein Herz es liebt. (9. sz.)

Ilka szerelmi bizonyítékul azt kéri Otskaitól, lépjen át a császár pártjára. Otskai sokáig ellenáll, végre beleegyeznek. De áruló kém megleste e beszélgetést s hírül vitte Rákócziinak.

O, weh', das war ein schlimmer Gruss,
Den Rakoczi dem Otskai bot,
Denn nach dem *Rabenstein* geschleppt,
Ward er sogleich zum blut'gen Tod. (13. sz.)

Ilka megőrül. Holdfényben oda megy mindig a «Hollóköhöz» s kérdi a káromó madarakat:

Wo ist mein Otskai? fragte sie
Dann jedesmal das Nachtgericht,
Das aber flog mit Krächzen fort,
Und gab ihr nicht von ihm Bericht. (18. sz.)

Folyton-folyvást ott van estenként a sziklánál, számon kérve a hollóktól kedvesét. Egyszer aztán halva találták.

So fand man sie auf jenem Fels,
Auf dem sie Sehnsucht hielt gebannt,
Und seit der Zeit wird dieser auch
Nur stets der *Rabenfels* genannt. (21. sz.)

E költemény igen csekély értékű. Vogl Otskai árulását a szerelemmel motiválja, és inkább Ilka érdekli, mint Rákóczi brigádérőse. A költemény, eredetisége mellett is emlékeztet a kurucz balladáira, még pedig a *holló motívum* visszatérése miatt. Lehet, hogy Vogl ismerte e balladát, ha nem frásbéli, akkor szöbéli közlésből. Jártas volt a magyar történetben. Uhland és Lenau voltak mesterei a ballada terén.

(Eger.)

LÁM FRIGYES.

— A «Fehéjázó». E folyóirat 586—598. lapján látott napvilágot Gragyer Róbertnek értekezése, mely rámutatott Illei *Tornyos Péter*-ének forrásaira.¹⁾ Értekezésének végén azt a honyolult kérdést igyekezik tiszt-

¹⁾ Értekezésének főrészét méltatom *Illei János élete és írói munkássága. Nagyszombat, 1908.* cz. értekezésem III. fejezetében. Az itt említendő adatok igazolását is ott találja meg az olvasó.

tázni, miért fordult Illei Molière-nek éppen azott részletesen egybevetett darabjához. Utal egy egri drámára, mely szintén a *Bourgeois gentilhomme*-on alapul. A czipie *Fenhéjázó*. Az itt megköcskáztatott föltevéshez bátorlódok néhány megjegyzést tüzni. Azt mondja Gr., hogy Illei mindenesetre ismerte ezt az egri iskolai átalakítást, mivel Kolozsvárt és Egerben tanárkodott és könyvtárosi tisztet viselt; ámdé írónk 1752-ben (17 évvel az egri előadás előtt) volt Egerben, de nem volt könyvtáros; Kolozsvárt ugyan könyvtárnokoskodott, de 1761-ben, az egri előadás (1769) idején pedig a Szt.-József-semináriumnak volt a regense. Itt ugyan ismerhette Illei ezt az iskolai drámát, de valószínűtlen, sőt meggyőződésem szerint lehetetlen Gr.-nek az a feltevése, hogy a *Fenhéjázónak* is Illei a fordítója. Gr. abból indul ki, hogy a *Fenhéjázót* magában foglaló gyulafehérvári kézirat Illeinek is megőrizte két darabját, a *Salamont* és a *Titust*. Ámdé a *Titus* nem Illeinek a fordítása, hanem Kereskényi, a *Salamon* pedig nem Illeinek kezeírása, hanem a drámának idegen kéztől eredő, nyomtatott szövegen alapuló, elrontott másolata. Az is tévedés, hogy «Illei legtermékenyebb évei éppen a kolozsvári tartózkodásra esnek», mert egyetlen művét sem írhatta ott. Minden valószínűség a mellett szól, hogy az ott töltött nyolcz év betegeskedések ideje volt, hisz a regensi hivatalon kívül minden tisztséget elhárít magától. Kiadott drámái pedig legalább is Kassán jöttek létre. A három felvonásba való összevonás Maseniusnak a komédiák szerkezetére vonatkozó szabályaiban találja magyarázatát, azt pedig senki sem fogja elfogadni, hogy az általánosan használt felvonáselnvezések (végzés, kimenetel) kapcsán hozzuk összeköttetésbe a szerzőséget Illei névével. Ha pedig meggondoljuk, hogy erre a feltevésre csak az ösztönözte Gr.-t, hogy a *Fenhéjázó* és a *Tornyos Péter* ugyanazon Molière darab bélyegét viselik magukon, bátran elvethetjük ezt a hypothesis is, a mint a Stoeger és Takács-féle hypothesisokat is Illei munkáinak megállapításában el kell ejtenünk.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Alexander Bernát: Művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről. Budapest, Franklin, 1908. VII, 239 l.

Hóman Bálint dr.: Östörténetünk keleti forrásai. Budapest, 1908. N. 8-r. 21 l.

Kant Prolegomenái minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni. Ford. és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát. (Filozófiai írók tára VIII.) Második jav. és bőv. kiadás. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. XVIII. 128 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1908. K. 8-r. Számonként 30 f. 531—534. Ignótus: Olvasás közben. 216 l.

535. Goethe: Clavigo. Ford. Radó Antal. 62 l.

540. Ambrus Zoltán: Amor és a halálfej. Elbeszélések. 62 l.

541. Rudyard Kipling: Ujabb dsungel-történetek. Ford. Békési Gyula. 56 l.

542. Faltay Lucien: Egy tengerésziszt naplójából. 48 l.

543. Bacsányi János válogatott költeményei. Kiadta Lengyel Miklós. 62 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1908. K. 8-r. Számonként 20 f. 1509—1512. Táine: A görög művészet bölcsellete. Ford. dr. Ferenczi Zoltán. 151 l.

1513—1515. Erdélyi Zoltán: Veszített boldogság. 102 l.

Krohn Gyula: A finnugor népek pogány istentisztelete. Ford. Bán Aladár. (Leírását és ismertetését l. e füzet 141. l.)

Kullervo énekei. Finnből ford. Vikár Béla. Budapest, Hornyánszky. (1908.) 8-r. 143 l. (Ismertetését l. e füzet 140. l.)

Regényírók, Magyar. VIII. sorozat. Budapest, Franklin, 1908. 8-r. Ára 25 K.

5–7. Nagy Ignác: Magyar titkok I—III. VIII, 334; 358; 370 l.

31. Beöthy László: A kék macskához. VIII, 290 l.

56. Herczeg Ferencz: Fenn és lenn. 272 l.

Két, már divatját múlta, de érdekes és jellemző regényt, meg egyet a legújabbak közül nyújt a Regényírók VIII. sorozata. A régebbiekhez nincs szavunk, fővételük a gyűjteménybe megokolt, s talán még a modern közönség is élvezi őket, Nagy Ignáczt romantikus meséje, Beöthyét egészséges humora miatt. Herczegtől azonban nem a *Fenn és lenn*t kellett volna adni. Úgy tudjuk, *A porányokon* kívül csak ez a regény fogja képviselni Herczeget e gyűjteményben. *A porányok*, bár nem a legjobb regénye Herczegnek, de mindenesetre legnagyobb szerű költői vállalkozása, s így megérdemli a helyét. A *Fenn és lenn* helyett alkalmasabb lett volna akár a *Szabolcs házassága*, Herczeg legjellemzőbb alkotása, akár a bájos *Simon Zsuzsa* vagy *A honszerző*, melynek kiindulópontja valószínűtlen ugyan, de egész fölépítése és megalkotása művészi. Elismerés illeti azonban a legújabb sorozat képeit. A régebbi kötetek súlyú képei után jól esik látnunk a Magyar titkokban az első kiadás egykorú képeit, Beöthy regényében Homieskő humoros rajzait, s Mühlbach Károly is, kissé sablonosan, de elég ízléssel illusztrálta Herczeg regényét. Kár, hogy a képek reproductiói nem valami szépek.

Szász Károly, legifj.: Versek. Budapest, Hornyánszky könyvnyomdája, 1908. K. 8-r. 156 l.

Szinyei József (id.): Magyar írók élete és munkái. 112. f. (XIII. k. 3. f.) Budapest, Hornyánszky, 1908. 8-r. 321—480. l. Ára 1 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Dugard, M., R. W. Emerson, sa vie et son œuvre. (8-r. VIII, 268 l.) Paris, Colin.

Engel, B., Schiller als Denker. (8-r. VIII, 182 l.) Berlin, Weidmann. 4 M.

Engel, E., Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis in die Gegenwart. 3., umgearb. Aufl. (Legn. 8-r.) 2 k. Wien, F. Tempsky. 15 M.

Fellinger, F., Das Kind in der altfranzösischen Literatur. (N. 8-r. X, 258 l.) Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 7 M.

Fischer, E. W., Études sur Flaubert inédit. (8-r. VIII, 431 l.) Leipzig, I. Zeitler. 250 M.

Fitzgerald, P., Shakespearean Representation: Its Laws and Limits. (8-r. 154 l.) London, E. Stock. 6 sh.

Flandreys, I. de, Essai sur la femme et l'amour dans la littérature française au XIX^e siècle (Bernardin de Saint-Pierre; H. de Balzac; George Sand; G. Flaubert; J. Claretie; Anatole France; Jean Aicard; P. Bourget; Paul Hervieu; Marcel Prévost). (K. 8-r. VIII, 431 l.) Paris, libr. Per Lamm.

Forster, J., The Life of Ch. Dickens. With 32 Illusts. (N. 8-r. 1005 l.) London, Chapman and Hall. 2 £.

Franz, R., Der Monolog u. Ibsen. (N. 8-r. VIII, 168 l.) Halle, M. Niemeyer. 4 M.

- Fridrich, F.*, Die Magie im französischen Theater des XVI. u. XVII. Jahrh. (N. 8-r. XXXVI, 348 l.) Leipzig, A. Deichert Nachf. 8-60 M.
- Galt, J.*, The Life of Lord Byron. (12 r. 382 l.) London, Sisley. 1 sh.
- Garosci, C.*, Margherita di Navarra (1492 - 1549). (8-r. VII, 360 l.) Torino, Lattes e Co. 5 l.
- Geiger, P.*, Schillers ästhetisch-sittliche Weltanschauung. 1. Th. Das Schöne. Das Erhabene. Das Tragische. 2., verb. Aufl. (8-r. XIII, 81 l.) Berlin, Weidmann. 1-80 M.
- Ginneken, J.*, Principes de linguistique psychologique. Essai de synthèse. (N. 8-r. 552 l.) Paris, Rivière. 10 M.
- Goldoni, C.*, Memorie, riprodotte integralmente dalla edizione originale francese, con prefazione e note di Guido Mazzoni. 2 k. (16-r. 468, 501 l.) Firenze, G. Barbera. 7 l.
- Goll, A.*, Verbrecher bei Shakespeare (Übertr. v. Osw. Gerloff). (8-r. III, VI, 212 l.) Stuttgart, A. Juncker. 4 M.
- Gosse, E.*, Ibsen. Literary Lives Series. (N. 8-r. 280 l.) London, Hodder and Stoughton. 3 sh. 6 p.
- Graber, G.*, Das Sprunghafte im deutschen Volkslied. Ein Beitrag zur Textkritik u. Erklärung des Volksliedes. (Ley. 8-r. 3—26. l.) Klagenfurt, F. v. Kleinmayr. 1 M.
- Greene's* «Pandosto» or «Dorastus and Fawnia» being the original of Shakespeare's «Winter's Tale» newly ed. by P. G. Thomas. (XXII, 147 l.) London, Chatto and Windus.
- Grimmelshausen, H. I. Chr.*, Des abentheurlichen Simplicissimi sinnreiche Schriften. 2. Theil. (Lex. 8-r. IV, 443 l.) Leipzig, Insel-Verlag. 40 M.
- Gründel, P.*, Die Wappensymbolik. Sinnbildliche Bedeutung der Wappenfiguren nach Mythologie, Geschichte, Tradition und Wahlsprüchen, zugleich ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Mittelalters. (N. 8-r. VII, 64 l.) Leipzig, M. Ruhl. 2-50 M.
- Halphen, E. et J.*, Journal inédit de Arnauld d'Audilly (1627), publié d'après le manuscrit autographe. (8 r. 96 l.) Paris, Champion.
- Hebbels* Briefe. Ausgewählt u. biographisch verbunden v. Karl Kühler. (N. 8-r. XIII, 309 l.) Jena, H. Costenoble. 2-80 M.
- Hoerber, K.*, Friedrich Wilhelm Weber. Sein Leben u. seine Dichtgn. 3. Aufl. (8-r. 112 l.) Paderborn, F. Schöningh. 1-20 M.
- Hoffmann, K.*, Zur Literatur u. Ideen-Geschichte. 12 Studien. (N. 8-r. VII, 167 l.) Charlottenburg, Dr. Renner. 4-50 M.
- Holzer, G.*, Shakespeare im Lichte der neuesten Forschung. Eine Studie. (N. 8-r. 33 l.) Karlsruhe, F. Gutsch. 0-60 M.
- Horn, W.*, Historische neuenglische Grammatik. I. Th.: Lautlehre. (N. 8-r. XVI, 239 l.) Strassburg, K. J. Trübner. 5-50 M.
- Houben, H. H.*, Karl Gutzkows Leben u. Schaffen. (K. 8-r. 126 l.) Leipzig, M. Hesse. 1-50 M.
- Hülner, W.*, Der Vergleich bei Shakspeare. (N. 8-r. VII, 149 l.) Berlin, Mayer u. Müller. 3 M.
- Ideler, R.*, Zur Sprache Wielands. (8-r. 121 l.) Berlin, Mayer und Müller. 2-40 M.
- Imelmann, R.*, Wanderer u. Seefahrer im Rahmen der altenglischen Odoaker-Dichtung. (8-r. 91 l.) Berlin, J. Springer. 3-10 M.
- Jordan, L.*, Über Boeve de Haunstone. (VIII, 107 l.) Halle, M. Niemeyer. 3-60 M.
- Kahle, B.*, H. Ibsen, B. Björnson u. ihre Zeitgenossen. (8-r. IV, 126 l.) Leipzig, Teubner. 1 M.
- Kalff, G.*, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. (8-r. VIII, 580 l.) Derde Deel. Groningen, Wolters.
- Keiter, H. u. T. Kellen*, Der Roman. Geschichte, Theorie u. Technik des Romans u. der erzähl. Dichtkunst. (8-r. XIV, 509 l.) Essen, Fredenbeul u. Koenen. 4 M.

GOETHE OLASZORSZÁGI DRÁMAI.

I.

Torquato Tasso.

Ha azt nézzük, hogy Goethe drámáiban milyen színhelyekre vezet bennünket, képzeletünkkel sok országot kell bejárunk. *Götzel* Németországba, *Clavigo*val Spanyolországba, *Egmont*tal Németalföldre megyünk, a *Faust*ban villámgyors változásokkal vagy mérföldcsizmákkal a legkülönbözőbb tájakra jutunk, *Iphigenia*val a távol Taurishan vagyunk ugyan, lelkünk azonban Iphigenia gondolataival együtt görög földön időzik, s úgy érezzük, hogy itt egészen görög milieube vagyunk helyezve, hiszen a barbárok közül csak olyanokat ismerünk meg, kik a görög humanizmus nemesítő hatása alatt egészen megváltoztak: *Tass*óban vágyainak földjére, Olaszországba visz, melynek kék egéről, sötétlombú narancsfáiról gyermekkorra óta ábrándozott, melynek földjén buján terem a habér, hol erdőket alkot Venus szent növénye, a myrtus. S ebbe a világba is ragyogó tavaszi napon lépünk be. Belriguardóban, Estei Alfonzónak, Ferrara herczegének, nyári tartózkodó helyén vagyunk; az amúgy is enyhe telet már elűzték a verőfényes nap meleg sugarai s Sanvitale Leonora már tarka virágokból font koszorúval díszítheti Aricsto szobrát, s örülhet a megváltozott időnek:

Ja, es umgibt uns eine neue Welt!
Der Schatten dieser immergrünen Bäume
Wird schon erfreulich. Schon erquickt uns wieder
Das Rauschen dieser Brunnen. Schwankend wiegen
Im Morgenwinde sich die jungen Zweige.
Die Blumen von den Beeten schauen uns
Mit ihren Kinderaugen freundlich an.
Der Gärtner deckt getrost das Winterhaus
Schon der Zitronen und Orangen ab;
Der blaue Himmel ruhet über uns,
Und an dem Horizonte löst der Schnee
Der fernen Berge sich in leisen Duft.

A hangulatot, melyet a természet kedvessége így kelt bennünk, harmonikusan fokozza az emberi kéz és szellem műveinek ízlésessége és tökéletessége, az emberek gondolkozásmódjának nemessége. A cinquecento második felében vagyunk, művészet és költészet virágzásának tetőpontján van: az Estei ház műértő gonddal és erős határozottsággal mindig versenyzett Firenzével és Rómával a tudományok és művészetek pártolásában, a politikai bölcsesség érvényesítésében. Udvarukban megfordult Itália majd minden nagy embere; így Petrarca és Ariosto, Tasso mintaképe. Mindezek emléke megszentelte e helyet; a hagyomány, mely nevüket fenntartja, e hely dicsőségeként sugárzik ki mindenfelől, s megneemesíti az itt időzők lelkét, műveltségüknek közvetlenségét, műérzésüknek finomságot és elfogulatlanságot, s ítéletüknek tekintélyt ad.

De a hol ily erős a fény, ott könnyen keletkezik árnyék is; ily körben kedves, de kényes is az élet; itt nem féktelen szenvedély, tomboló indulat dönti romlásba az embert, és nem haragos beszéd jelzi a katasztrófát — itt egy arcz elkomorulása már megdöbbenést okozhat, egy szív hajlamának az elvesztése szerencsétlenséget jelent. A költő emelkedettebb életfelfogásának és tisztult ízlésének ez életkör épen megfelelt; míg eddig lovagokról, katonákról, politikusokról, tépelődő tudásokról, a fúriák üldözte ifjakról szóltak drámái, itt egy vérbeli költőről szólhatott, kinek életviszonyai elég hasonlóságot tüntetnek fel az övéihez, hogy feltűnés nélkül mondhassa el annak képében mindazt, a mi szívét csordultig megtöltötte.

Láttuk, hogy a költő az 1781-ik év első felében elkészült a *Tasso* második felvonásával, de a dráma ezután félbemaradt; később már arra gondolt, hogy ép úgy, mint pl. a *Faustot* 1790-ben, töredékként adja ki. Mi az oka annak, hogy a költő nem tudott tovább jutni e két felvonásnál, holott az előző évben *Iphigeniat*, a *Tasso* ikertestvérét, mint egységes egészet tudta megalkotni? *Iphigenianál* előtte volt Euripides költeménye: itt a kompozíció nagyjából meg volt adva. S a kompozíció okozott mindig legtöbb gondot és bajt a költőnek. Csak néhányszor sikerült neki oly nagyobb művet alkotni, melynek előre átgondolt szerkezete egészen a saját műve; ilyen a *Werther*, *Hermann und Dorothea*, a *Wahlverwandschaften*; utóbbiban a következetesség, az emberi akarattal és belátással nem törődő és szerves fejlődésében emberi erővel meg nem akadályozható természet könyörtelensége már a költő természettudományi tanulmányain alapszik. Többi művében valamilyen meglévő irodalmi mű vagy történelmi forrás adta a kész kompozíciót, melyhez többnyire híven ragaszkodott; ha ilyenre nem támaszkodhatott, a mű töredék maradt, mint *Elpenor*, *Die Geheimnisse* és sok más, vagy pedig szétfolyt a vég-

telenségig, mint *Wilhelm Meister* vagy ennek kompozícióban méltó párja, a *Faust* II. része. De ha addig használt forrásaiban, *Mansoban* és *Muratoriban*,¹⁾ meg is volt írva Tasso szomorú sorsa, hogy írhatta volna meg most azt a szívszaggató fájdalmat, azt a szörnyű letaszítást a mennyországból a reményt is utáló nyomorba, mely Tassót szerelmének összeomlásával érte, midőn szívében nem volt hely más érzés, mint a szerelem és boldogság számára? Mikor legjavában dolgozott a második felvonáson, akkor írja Steinnénak: «Gestern Nacht hatt ich grosse Lust meinen Ring wie Polykrates in das Wasser zu werfen, denn ich summierte in der stillen Nacht meine Glückseligkeit und fand eine ungeheure Summe». S azután hozzá teszi: «Ich werde wohl am Tasso schreiben können . . . Du meine Erfüllung vieler tausend Wünsche». De nemcsak a levelekben, az ekkor írt kisebb költeményekben is hű kifejezésre jut a költő hangulata. Ez időből származik: «Sag ich's euch, geliebte Bäume» kezdetű kis költeménye; ebben kertjébe ültetett fácskáinak elmondja mély szerelmét, a mely oly gyöngéd és tiszta viszonzásra talál, s így áldja meg ezeket:

Wachset, wie aus meinem Herzen,
Treibet in die Luft hinein!
Denn ich grub viel Freud und Schmerzen
Unter eure Wurzeln ein.
Bringet Schatten, traget Früchte,
Neue Freude jeden Tag.
Nur dass ich sie dichte, dichte,
Dicht bei ihr geniessen mag.

Der Becher cz. költeményében pedig elmondja, hogy egyszer egy gyönyörű serleget ajkához emelve, a legjobb bort szűrösölte belőle, hogy minden bánatát és gondját egyszerre elfelejthesse. Ekkor mosolyogva lépett be hozzá Ámor, s megszánta őt, az értelmetlen embert. «Majd szebb serleget mutatok én neked», így szólt ez hozzá, «s külföldi nektárral töltöm meg számodra». S Ámor megtartotta szavát. Lyaeus a legügyesebb faunokkal gyűjtheti az aszú szőlőt: ily bort nem fog szűrni, mint a melyet ő szűrösölget most — nem serlegből, hanem szeretett, hű és gyönyörű ajkáról. Mind a két költemény a Tasso második felvonásával egy időben keletkezett.

De Goethenek nem volt elég, hogy szerelmét lírai és epikai költeményekben, nyíltan, vagy pedig költeményeit «fordításoknak»

¹⁾ G. Battista Manso: Vita di Torquato Tasso. Roma, 1634. L. Antonio Muratori: Opere di Torquato Tasso X. Venezia 1739. Ezekhez járult később: Pierantonio Serassi: La vita di Torquato Tasso. Roma 1785.

mondva, majd ismét allegóriákban fejezze ki: a *Tasso mint dráma* is csak mód és alkalom volt mélyen megható vallomásokra. De lehet-e így drámát írni? Nyújthat-e a dráma teret szubjektív érzések előadásához, s mit szólnak ehhez az esztétikusok? Mi másokra bízunk azt, hogy összeegyeztessék a theóriát a valósággal; s inkább abban akarunk gyönyörködni, hogyan sikerült ez a költőnek.

Az olvasónak vagy nézőnek, sőt a darabban szereplő személyeknek is Tasso mindjárt az első felvonásban úgy tűnhetik fel, mint a ki elérte szerencséje és boldogsága tetőpontját. Ha boldogságát összegeznék, ő is — mint Goethe — óriási összeget találna. Épen befejezte nagy művét, mely hírt és örök dicsőséget szerez neki; mintha a késő dicsőség minden fénye egyszerre venné körül; a két Leonora, kik eddig is finom megértéssel és elragadtatással követték a költemény menetét, nem egészen a véletlen szülte ünnepélyes pillanatban lesznek tanui annak, mint adja át Tasso kész művét a herczegnek. Ez kegyével, tanácsaival, támogatásával régóta kíséte a nehéz munkát; feszült várakozása végre kielégítést nyer. Ismeri a költemény értékét:

(es) soll das Vaterland, es soll die Welt
Erstaunen, welch ein Werk vollendet worden.

De Tasso — mint Goethe a *Faust* Zueignungjában — fél a tömegtől és annak ízlésétől: «Die Menge macht den Künstler irr und scheu» (I, 454); csak a herczegnek és annak a kis körnek van szánva az ő munkája, mely őt körülveszi; ez képviseli az ő szemében az egész világot és az egész késő utókort. De határtalan tiszteletét és háláját is bebizonyíthatja e művével, mert a herczeg volt az, ki őt nyomasztó sorsból magához emelte, s jólétet és nyugodt szabadságot szerzett neki, melyben csak költészetének élhet. E hálát még mélyebben érzi, ha olykor fájó reminiscenciák ébrednek benne, hogy futó felhökként egy-egy pillanatra elhomályosítsák boldogságának egét:

Wenn die Natur der Dichtung holde Gabe
Aus reicher Willkür freundlich mir geschenkt,
So hatte mich das eigensinn'ge Glück
Mit grimmiger Gewalt von sich gestossen.
Eröffnete die Lippe sich, zu singen,
So floss ein traurig Lied von ihr herab,
Und ich begleitete mit leisen Tönen
Des Vaters Schmerzen und der Mutter Qual.

Ha most nyugodt boldogságában magasztosabb dal szólalhatott meg ajkán, az érdem a herczegé:

Du warst allein, der aus dem engen Leben
Zu einer schönen Freiheit mich erhob;

Der jede Sorge mir vom Haupte nahm,
 Mir Freiheit gab, dass meine Seele sich
 Zu mutigem Gesang entfalten konnte;
 Und welchen Preis nun auch mein Werk erhält,
 Euch dank' ich ihn, denn euch gehört es zu.

De minél magasabbra emeli Tasso a herczeget önmaga fölé, hogy rajongó tisztelettel tekintsen fel magas személyére — mint ő mondja, az ő Geniusára — annál megdöbbenőbb lesz rá nézve, ha ez az istenített férfiú egyszer neheztelessel vagy haraggal fog tőle elfordulni. Egyelőre nem kísért semmi veszély; a herczeg emberismerő és emberszerető humanizmusában gyöngéd elnézéssel tűrte mindig Tassónak gyanakvó természetéből s az önuralom hiányából fakadó hibáit; mint embert megérti s gyönyörködik gondolkozásmódjának nemességében, tehetségének és költészetének fényében. Udvara díszének tekinti őt, kit féltő gonddal kényeztet. És midőn Tasso átnyújtja neki a régen várt költeményt, s ő tudatában van annak, hogy ő képviseli e pillanatban mindazokat, a kik az idők végtelenségéig fognak gyönyörködni e nagyszerű műben, érzi, hogy a jutalomnak a perc nagyszerűségéhez méltónak kell lennie. Ez a jelentősége Tasso babérkoszorújának. A mi azonban Tassónak szerénységében és méltatlanságának érzetében a túlságos boldogságtól félő lelkét egyensúlyából egészen kizökkenti, az két körülmény: a babérkoszorút Vergilius homlokáról veszik le, s a *herczegnő* az, ki azt az ő fejére teszi. Vergiliushoz mint elérhetetlen eszményképhez tekintett fel a renaissance költője, s mint elérhetetlen szent Madonna élt Tasso képzeletében a herczegnő.

Mintha a Tassóhoz fogható boldogság e földön már nem volna lehetséges, a túlvilági élet ideális boldogságának képe vesz erőt lelkén; képzeletében Elysium térein jár, hol a klasszikus kor nagy hősei és költői vannak együtt, mint Achilles, s a ki földi életét az ő tettei megénekelésének szentelte, Homeros — ezek társaságába emelkedik lelke és minden vágya. A megdicsőülés és átszellemülés e meghatározható jelenetét alig hasonlíthatjuk másához, mint Mignon víziójához az utolsó Mignon-dalban (*So lasst mich scheinen . . .*), melyről azt mondják, hogy ez a legszebb költemény, melyet német nyelven írtak.

De jön Antonio, ki nagy és fontos diplomáciai sikereket ért el hercege képviselőtében Rómában; bármily kényes és nehéz munkát végzett azonban, oly lelkesedéssel soha sem fogják az ő érdemeit ünnepelni, mint ime itt egy poétáét, vagy Antonio véleménye szerint egy «semmittevő»-ét. Ha a költő az első felvonás utolsó jelenetét írta is meg legkésőbb az egész drámából, még sem fogunk ellentmondást keresni abban, mint pl. Bielschowsky, hogy Tassót nem az a

dissonans motivum téríti magához, mely mindannyiszor kíméletlenül felhangzik, valahányszor Montecatino Antonio feléje fordul; mi tudjuk, hogy ez a kaján irigység, a titkos gyűlölet, a kétely és tagadás motivuma, mely Tasso romlását jelzi. De Tasso figyelmét ez elkerüli; a mi oly nyomasztólag hat rá, az a római élet nagyszerűségének rajza, mely ijesztőleg juttatja eszébe saját méltatlanságát.

Az első felvonás tehát Tasso dicsőségéről szól; ha az egyes felvonásoknak külön címeket adnánk, a második fölé azt kellene írunk, hogy: *Tasso szerelme*. Tehát tévednek azok, a kik azt mondják, hogy a drámában nincs emelkedés. Mert Tasso szívét pillanatnyilag egészen betöltheti a boldogság túlárado érzése, mikor azok által, kiknek becsüléséért él, egyszerre nemcsak tudatára jön, de egyszersmind biztosságába jut az örök dicsőségnek. De nem ez az, a mire az ő vágyai irányulnak. Titkon él benne az a leküzdhetetlen vonzalom a hercegnő iránt, a melyet kimondani is csak emelkedett vagy megszentelt perczben merne, nehogy önmaga előtt megszenteltelenítse érzésének gyöngédségét. Köteményeiben eddig csak burkoltan szólt szerelméről; bizonytalanságban vagyunk, hogy igaza van-e Sanvitale Leonorának, ki azt hiszi, hogy nem földi lény az, melyről a költő ábrándozik, hanem képzeletében született eszménykép, melyet felruház minden tökéletességgel és elhalmoz szívének minden szeretetével és szerelmével; vagy a finomabb érzésű hercegnő rejtett vágygal teli sejtésének kell-e hinnünk, hogy e rajongás földi lénynak szól. De mikor ez Leonorát megkérdezte:

Die schönen Lieder

. erkennst du sie nicht alle

Für holde Früchte einer wahren Liebe ?

s ez nem oly választ adott, mint ő talán szeretette volna, a hercegnő finom és gyöngéd lelkével szívének titkos sejtelmeit mély hallgatással magába zárta.

A percz, mely bensőségénél, hangulatánál fogva alkalmas arra, hogy Tasso mély és gyöngéd tiszteletében tartózkodásából engedjen, mely ajkait szólásra készítse — ez a percz elérkezett. Eddig ő — bármennyi reményt fűztek hozzá az emberek — mégis csak érdem nélküli, ismeretlen ifjú volt; harczy babérokat, melyeket ő a költői dicsőségnél sokkal nagyobbra tart, nem tudott szerezni; nem tudta megmutatni, hogy méltó a legnagyobbak barátságára, szeretetére. Legjellemzőbb fajtsága, túlzott szerénysége önmagával szemben, mely mások iránt azonban ideges érzékenységgént nyilvánul, most sem hagyja el; de egyéni értékének mások elismerése által is megerősödött és megnyugtató tudatában mégis határozottabbá és merészebbé

válík. A nem várt, meglepetésszerű megkoszorúzás, a hercegnő gyöngéd szavai¹⁾ lelke minden érzését intenzív működésbe hozták; Antoniónak, a tapasztalt, biztos beszédű és fellépésű politikusnak elbeszélése, a római udvar és római élet képe felizgatta képzeletét, vágyait . . . Goethe szavait ő reá is alkalmazhatjuk: ezer és ezer gondolat tolong lelkében; ő is elmondhatná: «meine Seele ist wie ein Feuerwerk . . . ohne Rast». Érzései oly mélyek, oly sajátosak, hogy azokat az emberi nyelv segítségével kifejezni már nem lehet. Mert az emberi nyelv csak oly fogalmakat és érzéseket tud szavakkal megjelölni és kifejezni, a melyeket sok ember, még pedig az átlagos közül nem kiemelkedő, közönséges emberek is ismernek, mert ezek terjesztik és tartják fenn az ezen fogalmaknak és érzéseknek megfelelő szókat. De ha kimondani nem is, sejtetni és éreztetni tudja Tasso, a mi lelkében végbe megy:

Unsicher folgen meine Schritte dir,
O Fürstin, und Gedanken ohne Mass
Und Ordnung regen sich in meiner Seele.

Hiába vonzza őt most a magánosság, hogy szíve kétségeit eloszlassa; most méltóvá lett a hercegnő közellétére, s a varázst, melyet ez reá gyakorol, nem titkolja többé:

Werf ich einen Blick auf dich, vernimmst
Mein horchend Ohr ein Wort von deiner Lippe,
So wird ein neuer Tag um mich herum,
Und alle Bande fallen von mir los.

A hercegnő nem védekezik, nem tiltakozik Tasso rajongó szavai ellen. Szenvedő, beteges gyöngeségében, jóságában hiába igyekszik más irányt adni beszédjük folyásának; a költő emelkedett és tiszta érzései, izzó fantáziája bűvös erővel vonzzák az ő képzeletét is maga után. Nagy és döntő pillanatokban az ember képzelete a múltat és jövőt egyszerre szeretné átfogni, mintha életének legmagasabb pontjára jutott volna, a honnan egyszerre tekintheti át azt az utat, melyet addig megtett s azt, mely még előtte van. Az ő képzeletük is először a múltba tér; Tasso eszébe jutnak az idők, mikor először jött Ferrara udvarába; nagyszerű ünnepélyek és lovagi tornák követték akkor egymást, s egész Itália híres és dicső férfiai gyűltek itt össze, hogy vitézi erény és érdem fölött ítéletet mondjanak. A hercegnőben ez idők képe azonban csak lemondással teli, bánatos emléket ébreszt;

¹⁾ A hercegnő e szavakkal koszorúzta meg Tassót:

Du gönneest mir die seltne Freude, Tasso,
Dir ohne Wort zu sagen, wie ich denke.

ő ez ünnepélyeket, e pompát csak hírből ismeri, mert míg az udvar örömben és fényben úszott, ő körülötte a halál fekete szárnya suhogott; súlyos betegségéből csak lassan és nehezen épült fel — lelkéről a szenvedés nyomai soha sem fognak eltűnni. Az első, kivel új életében találkozott, Tasso volt. Most Tassónak ez időről csak annyit mond:

Da hofft ich viel für dich und mich; auch hat
Uns bis hierher die Hoffnung nicht betrogen.

De később, mikor látja, hogy boldogsága tönkre van téve, s Tasso tőle elszakadt, bensőségebb vallomást tesz Leonorának:

Der Augenblick, da ich zuerst ihn sah,
War vielbedeutend. Kaum erholt' ich mich
Von manchen Leiden; Schmerz und Krankheit waren
Kaum erst gewichen

. Da,
Eleonore stellte mir den Jüngling
Die Schwester vor; er kam an ihrer Hand,
Und, dass ich dir's gestehe, da ergriff
Ihn mein Gemüt und wird ihn ewig halten.

S e vallomását még kiegészítik legőszintébb szavai, melyeket Tassóra vonatkozólag mond:

Ihn musst ich ehren, darum liebt ich ihn;
Ich musst ihn lieben, weil mit ihm mein Leben
Zum Leben ward, wie ich es nie gekannt.

De míg a hercegnő e pillanatban, Tassóval szemben állva, női tartózkodásában világért sem mondaná el, a mi később kétségbeesett fájdalmában meghitt barátnőjével szemben szívéből utat tör, addig Tasso korlátot nem ismerő nyíltsággal tárja fel szívét. Ő előtte ép oly feledhetetlen e találkozás, mert ez életében új időt, új korszakot kezd:

Und ich, der ich betäubt von dem Gewimmel
Des drängenden Gewühls, von so viel Glanz
Geblendet und von mancher Leidenschaft
Bewegt, durch stille Gänge des Palasts,
An deiner Schwester Seite schweigend ging,
Dann in das Zimmer trat, wo du uns bald
Auf deine Frau'n gelehnt erschienenest — Mir
Welch ein Moment war dieser! O vergib!
Wie den Bezauberten von Rausch und Wahn
Der Gottheit Nähe leicht und willig heilt;
So war auch ich von aller Phantasie,
Von jeder Sucht, von jedem falschen Triebe
Mit einem Blick in deinen Blick geheilt.

E szavaknál nemcsak Orestesre gondolhatunk, hanem világossá lesz előttünk a lelki rokonság Tasso, Orestes, Faust és Werther között; mély belső nyugtalanság és kétségbeesés űzi valamennyit, s erre keresnek ők gyógyulást és megnyugvást. A Weimar előtti időből származó Werther és Faust ezt nem lelik meg; de mióta a költő maga ezt a megnyugvást megtalálta, s akadt, a kiről elmondhatta:

Tropftest Mässigung dem heissen Blute,
Richtetest den wilden, irren Lauf,

ezt a lelki gyógyulást és megbékülést fantáziája gyermekeitől sem tagadja meg, sőt ennek módja és lehetősége lesz költői műveinek egyik legérdekesebb problémája.

Úgy Tasso, mint a hercegnő életében tehát találkozásuk óta új és boldog korszak kezdődik. Mindjárt az első felvonás elején hallottuk a hercegnő ajkáról, hogy minő boldog életet élnek ők most mindnyájan együtt; az emberiség arany korszakába képzelhetik magukat, a hogy ezt a költők képzelete kifestette:

Wir können unser sein und stundenlang
Uns in die goldne Zeit der Dichter träumen.

Ez aranykorszakról esik szó most is; Goethe itt kedvesen illeszti bele művébe a költő Torquato Tasso gondolatait, melyeket *Aminta* cz. pásztorjátékából vesz, az aranykorszak leírásában, de egy-szersmind felhasználja az alkalmat személyei finom jellemzésére. A (Goethe-féle) Tasso a naiv boldogságot a zavartalan naiv élvezetben találja; az volt a boldog idő, mikor az egész természet így szólt az emberhez: Erlaubt ist, was gefällt. (Tasso *Amintájában* a megfelelő jelszó: «S'ei piace, ei lice».) A hercegnő nem hiszi, hogy ily aranykorszak lett volna valaha; de talán rokon szívek találkozása felidézhet és teremthet ily boldog időt, csakhogy a jelszón egy kis változtatást kell tenni: Erlaubt ist, was sich ziemt. A férfiak hatalomra és korlátlan cselekvési szabadságra való törekvéseivel szemben, a finom lelkű és gyöngéd nők fognak irányt szabni abban, hogy *mi illik*:

Nach Freiheit strebt der Mann, das Weib nach Sitte.

De az ilyen boldog idő lehetőségének föltétele még az is, hogy a férfiak ne csapongó kedvvel csak a női szépséget imádják, hanem ismerjék és becsüljék meg, a mi ennél sokkal értékeesebb, azt a gyöngéd hűséget és szeretetet, melyet a női szív mint drága kincset őriz számukra. Mintha itt nem Leonora d'Este, hanem Steinné szólna. Az ő gondolatai, kétélyei ezek, melyeket ismerünk Goethe leveleiből,

Steinné leveleire írt válaszaiból, melyekben e kételyeket hévvel és szenvedélylyel czáfolgatja.

De Tasso gondolatai aggódva szállnak a jövőbe. Híre jár, hogy nemes fejedelmek a hercegnő kezéért versenyeznek. A hercegnő azonban megnyugtatta. Ily viszony őt nem vonzza, sem most, sem a jövőben. Csak azt kívánja, hogy ezt az idillikus életet teljes harmoniában tovább is folytathassák, hogy ne zavarja semmiféle viszály vagy ellentét. Mint a gyöngye emberek általában, kik maguk gyöngöseségükben semmiféle küzdelemben részt venni nem tudnának, másokat is szeretnének megóvni és visszatartani minden harcztól vagy veszélytől, ő is szeretné elsimítani a Tasso és Antonio közti ellentétet, melynek kiélesedésétől fél. Ezért kéri Tassót, hogy törekedjék Antoniával egyetértésben élni s az ő barátságát megnyerni. Tasso most már biztosan tudja, hogy a hercegnő boldogságában és megelégedésében milyen része van neki; e körülményben minden álma és ábrándja teljesülését látja, s rajongó elragadtatása a legmagasabb fokra szökken föl. Mindent meg fog tenni, a mit a hercegnő csak kívánhat tőle, mert neki szentelte egész életét:

Gewidmet sind dir alle meine Tage.

Legtisztább boldogságát, legmagasztosabb ideálját a hercegnőnek köszönheti:

Wenn, dich zu preisen, dir zu danken, sich
Mein Herz entfaltet, dann empfind' ich erst
Das reinste Glück, das Menschen fühlen können;
Das göttlichste erfuhr ich nur in dir.

Most megtudjuk, hogy Sanvitale Leonora tévedt, mikor azt hitte, hogy a költő a valóságban nem élő eszményképet imád:

Es schwebt kein geistig unbestimmtes Bild
Vor meiner Stirne, das der Seele bald
Sich überglänzend nahte, bald entzöge.
Mit meinen Augen hab ich es gesehen,
Das Urbild jeder Tugend, jeder Schöne. —

S mert személyei igaz és valódi érzés és nem ábránd teremtményei, örökké is fognak élni; és azután:

. . . was hat mehr das Recht Jahrhunderte
Zu bleiben und im stillen fortzuwirken,
Als das Geheimnis einer edlen Liebe
Dem holden Lied bescheiden anvertraut?

A hercegnő nem válaszol e túláradó és a mi szemünkben többé félre nem érthető szavakra; de őt ezek azért nem nyugtalanítják, mert más érzést, mint a legideálisabb szeretetet és tiszteletet közte és Tasso közt lehetségesnek elképzelni sem tud, mint a hogy nyugodt az az ember is, a ki a legnagyobb életveszélyben van, melyről azonban nincs tudomása. És midőn elmondja, hogy ő e költeményt hogyan tudja élvezni és követni, mint vonzza őt és mint véli, hogy a költőt egészen megérti, s Tasso elragadtatásában e szavakba még mélyebb értelmet helyez, az ifjú boldogsága a legteljesebbé és leg-tökéletesebbé válik:

Welch einen Himmel öffnest du vor mir,
O Fürstin! Macht mich dieser Glanz nicht blind,
So seh ich unverhofft ein ewig Glück
Auf goldnen Strahlen herrlich niedersteigen.

A hercegnő most már hiába inti Tassót önmérsékletre és lemondásra, a mi nélkül nem érhetünk el sem erényt, sem szeretetet, hiába hangsúlyozza mint elérendő czélt első sorban az erényt, hiába vet véget beszédjüknek: a következő jelenetben, Tasso monológjában, ennek boldogságát *mint szenvedélyt* látjuk megnyilvánulni.

Alig mer hinni érzékeinek, s csak lassankint érti meg boldogságának minden mértéket meghaladó nagyságát:

. Es erhebt
Die Sonne sich des neuen Lebenstages,
Der mit den vorigen sich nicht vergleicht.
Hernieder steigend hebt die Göttin schnell
Den Sterblichen hinauf. Welch neuer Kreis,
Entdeckt sich meinem Auge, welches Reich!
Wie köstlich wird der heisse Wunsch belohnt!
Ich träumte mich dem höchsten Glücke nah',
Und *dieses* Glück ist über alle Träume.

Ha ég és föld végtelen és korlátlan bőséggel elhalmozza az embert minden adományával, melyet ennek nyújtani csak egyáltalában képes, akkor nem adott neki többet, mint a mit ő most a hercegnő kezéből vett. Ez adományhoz ő méltó akar lenni. A hercegnő dicsőítésének legyen szentelve egész lelke és minden tette; akár távoli országokban kell majd fáradságot és veszélyt felkeresnie és dicsőséget szereznie, akár a csendes berekben arany hangszer mellett dalt énekelnie, szívének minden dobbanása egy czélt szolgáljon. Bár valamely isten ezerszeres hangszert adna kezébe, vagy a festő és költő minden művészetét egyszerre bírhatná, vagy épen valamely szörnyű veszéllyel járó hősi tettet vihetne véghez, hogy határtalan tiszteletét és odaadását bebizonyíthatná.

O dass die edelste der Taten sich,
 Hier sichtbar vor mich stellte, rings umgeben
 Von grässlicher Gefahr! Ich dränge zu
 Und wagte gern das Leben, dass ich nun
 Von ihren Händen habe — forderte
 Die besten Menschen mir zu Freunden auf,
 Unmögliches mit einer edlen Schar
 Nach ihrem Wink und Willen zu vollbringen.

Ezentúl nem fogja az emberek társaságát kerülni, vagy közöttük félénken járni. Még sokkal inkább, mint költői dicsősége, emeli és erősíti most önérzetét a hercegnő vélt szerelme. Dagadó kebelrel várja sorsának alakulását; ifjú életének dicsó és boldog jövő int, s élete fája ezer virágot és gyümölcsöt fog hozni, hogy a dús ágakról egy kedves kéz törhesse le majd azokat.

Így bontakozik ki előttünk Tasso szerelme. És most már meg fogjuk érteni Goethe sokat idézett szavait, melyeket e jelenetekre vonatkozólag Steinnének írt: «Da Sie sich alles zueignen wollen, was Tasso sagt, so hab ich heut schon so viel an Sie geschrieben, dass ich nicht weiter und nicht drüber kann». (1781 ápr. 19.) «Ich habe gleich am Tasso schreibend dich angeboten. Meine ganze Seele ist bei dir» (1781 ápr. 20.) és «Diesen Morgen ward mirs so wohl, dass mich ein Regen zum Tasso weckte. Als Anrufung an dich ist gewiss gut, was ich geschrieben habe. Obs als Scene und an dem Orte gut ist, weiss ich nicht» (1781 ápr. 23.). És hogy Goethe leveleiben egészen hasonló érzelmekkel és hasonló hangulattal találkozunk, mint a milyent a *Tasso* két első felvonásában láttunk, azt is könnyen bebizonyíthatjuk: «Meine Seele ist an dich festgebunden, deine Liebe ist das schöne Licht aller meiner Tage, dein Beifall ist mein bester Ruhm, und wenn ich einen guten Namen von aussen recht schätze, so ist's um deinetwillen» (1784 október 29-én Steinnének).

Ha Goethe később az eredeti első és második felvonást ki is egészítette és megváltoztatta, és Olaszországból visszatérve többször panaszkodott is, hogy a dráma két első felvonását teljesen át kell dolgoznia, végeredményben nagyjából még is megtartotta az eredeti «tervét és menetét». Goethe *Tasso*jának két első felvonása tehát nem egyéb mint szerelmi költemény — dráma alakjában. És ép ezért érezzük annyira igaznak és meghatónak a két első felvonás minden sorát, mert a költőnek nem kellett bizonyos helyzetet elképzelnie, s a képzelt személyeknek tulajdonított érzelmeket tolmácsolnia, a mint a drámaírók rendszerint teszik, de a mit Goethe legkevésbé tudott, hanem saját egyéni érzéseit fejezhette ki. Az ő drámájára ép úgy illik, mint Tasso eposzára

Was hat mehr das Recht, Jahrhunderte
Zu bleiben und im stillen fortzuwinken,
Als das Geheimnis einer edlen Liebe
Dem holden Lied bescheiden anvertraut ?

De még meg kell figyelünk a második felvonás utolsó jelenetében a költő nagy művészetét a Tasso és Antonio közt kiélesedett ellentét költői értékesítésében. Láttuk Tasso lelkesedését; a legjobb emberek barátságát akarja *követelni*, hogy a lehetetlenséggel határos nagy dolgokat vigyen véghez a hercegnő óhaja vagy parancsa szerint — és íme az első emberben, kivel találkozik és kinek barátságát felajánlja, a mivel a hercegnő első és eddig egyetlen nyilvánított óhaját akarja teljesíteni, Antonióban, csalódnia kell. Ez eleinte tartózkodással, majd ridegen tér ki a felajánlott barátság elől, mert éppen Tasso érvelésének döntőnek vélt része, tudniillik a hercegnő óhajának a felemlítése tölti őt el a legnagyobb keserűséggel; ez az elkényeztetett ifjú az ő barátságát nem fogja oly könnyen megnyerni, mint a nők kegyét. Kemény vita fejlődik ki köztük, melyben egyformán ragyogtatják eszességüket, míg végül az indulat heve elragadja őket:

TASSO.

Verwegen wär' es, meine Faust zu rühmen,
Denn sie hat nichts getan ; doch ich vertrau' ihr.

ANTONIO.

Du traust auf Schonung, die dich nur zu sehr
Im frechen Laufe deines Glücks verzog.

TASSO.

Dass ich erwachsen bin, das fühl' ich nun.
Mit dir am wenigsten hätt' ich gewünscht
Das Wagespiel der Waffen zu versuchen :
Allein du schürest Glut auf Glut, es kocht
Das innre Mark, die schmerzliche Begier
Der Rache siedet schäumend in der Brust.
Bist du der Mann, der du dich rühmst, so steh mir!

De Tasso azzal, hogy a palotában kardot ránt, megsérti a vár-békét; ezt a súlyos vétséget halállal, börtönnel, vagy száműzéssel szokták büntetni — a párbajt még idejében megakadályozó herceg tehát neki sem bocsáthat meg teljesen. De bármily enyhe büntetést mér is rá, s bármily gyorsan követi a büntetést a teljes kegyelem, az érzékeny költő abban, hogy a herceg az ő tettét elítéli, azt látja, hogy a herceg kegyét és rokonszenvét elvesztette.

A két első felvonás tehát magában véve egy külön kis tragédia.

A szeretettel és kegygyel elhalmozott költő nemes lelkesedésében szembe kerül a józanság és kétely képviselőjével, ki nemcsak nem osztozik lelkesedésében, hanem túlzottnak és oktalannak és magára nézve sértőnek érzi; Tasso hiába bízik a nemes felhevülés kivételes jogaiban; az élet a maga következetességében rideg s a legnemesebb szenvedély túlzásait is kérlelhetetlenül megtorolja. Ez a tragédia azonban csak a második felvonás vége felé alakul ki; addig a drámát lírai költeménynek érezzük, melyben arról a boldogságról van szó, melyet dicsőség és szerelem okozott egyszer egy mélyen érző emberi szívnek.

De lírai jellegű a három utolsó felvonás is; Tasso fájdalmas kétségbeesése és elkeseredése adja meg a hangulatukat, úgy hogy e három felvonás viszont az elégia hatását teszi reánk. A három utolsó felvonásra gondolt Goethe mikor jóval később e drámájáról azt mondta: «Der schmerzliche Zug einer leidenschaftlichen Seele, die unwiederstehlich zu einer unwiederrufflichen Verbannung hingezogen wird, geht durch das ganze Stück». (Ital. Reise. Utólagos betoldás 1817-ből.)¹⁾

De a harmadik felvonástól fogva mégis előtérbe lép a dráma személyeinek cselekvő vágya. Míg eddig az volt fontos, hogy minő érzés uralkodik szívükön, most az lesz fontosabb, mit tesznek, vagy mit akarnak tenni; mik tetteik okai és törekvéseik rúgói, s mindezt úgy fogjuk megérteni, ha ismerjük gondolkozásmódjukat minden lényeges nyilvánulásában, más szóval, ha ismerjük *jellemüket*. Minthogy azonban épen ezen kérdésekről, az egyes szereplő személyek jelleméről, igen finom és kimerítő összefoglalást olvashatunk, főképp Fischer Kuno, Kern és Grimm Hermann idézett műveiben, s nem célunk valamit ismételni, a mivel egyébként egyetértünk, a következőkben röviden csak a dráma további menetéről s Tasso tragikumáról fogunk szólni.

Az említett írók felfogása távolról sem egységes. De valószínűleg két gondolkozó ember sem akadna, a ki bármely dráma elolvasása után minden szereplő személy jellemét teljesen egyértelműen fogná fel. Egyrészt azért, mert mindenki más lelki szemüveggel nézi, másrészt azért, mert a költő csak a fontos vonásokat, sokszor csak a konturokat rajzolja, s a kiegészítést az olvasó vagy hallgató képzeletére bizza, a mely ezt a munkát nem egyformán végzi el. S nem volna jó, ha a közönség képzeletének ily dolga nem volna. Az irodalomtörténet művelőjének sem lesz az a célja, hogy a közönség helyett gondolkozzék, legfeljebb, hogy annak figyelmét bizonyos dolgokra felhívja, dolgát megkönnyítse, tévedésektől megóvja s a jelenségek rejtettebb okait felderítse.

Láttuk, hogy a dráma főhőse, Tasso, fogságban van; de lehet-e

¹⁾ H. Gerhard Gräf: Goethe über seine Dichtungen, VI. k. 337. 1.

drámai hős, kinek cselekvési szabadsága semmivé van téve? E kérdésnél a maga nemében legsajátságosabb drámára, *Stuart Mária*ra, fogunk gondolni; Stuart Mária rettenetes élet-halálharcz központja — de nem intézője; az emberek jó és gonosz szenvedélyei harcolnak, birokra kelnek érte, mígnem ő pillanatra visszanyert szabadságában e harczt maga ellen dönti el. De míg Stuart Mária feje felett állandóan ott lebeg a hóhér pallosa, Tasso felé a béke olajága int; mindenki kivétel nélkül, a herczeg, Antonio, a herczegnő, Leonora, mindegyik a maga módja szerint siet és igyekszik a békét, az egyetértést, a harmóniát helyreállítani. De vannak lehetetlen dolgok e világon; a megtörténtet meg nem történtté tenni nem lehet; az egyszer megzavart harmóniát meg nem zavarttá változtatni nem lehet. A legönzőbb játékot még Leonora úzi. Ő egy időre el akarja távolítani a költőt az udvarból, hogy ezalatt minden ellentét elsimuljon és feledésbe menjen; evvel összeköti azt a titkos célját, hogy ő Tassóval Firenzében találkozzék; ott majd egészen meghődítja, s ez költeményeiben csak az ő nevét fogja dicsőíteni és halhatatlanná tenni. Antonio nemcsak a herczeg parancsából siet Tassónak elégtételt adni s iparkodik neheztelését eloszlatni és bizalmát megnyerni, hanem azért is, mert jobb érzése a baj láttára, melyet ő okozott, felülkerekedik, s részvétté s önzetlen és önfeláldozó jóakarattá nemesedik. A herczeg nem szívesen engedné át hatalmas ellenfeleinek a költőt, kinek szolgálataira büszke s kinek hírneve nevelni fogja háza dicsóságát. Mindent megtesz tehát, hogy továbbra is megtarthassa.

A herczegnőt a baj, melynek okozásával önmagát vádolja — hisz ő szólította fel Tassót Antonio barátságának keresésére — egészen megfosztja amúgy is kevés tetterejétől. Gyengeségében egészen reá bízva magát Leonorára; elküldi, hogy tegyen meg mindent, állítsa helyre az érzékeny költő feldult lelki békéjét; csak nagy lelki küzdelem árán egyezik bele Leonora tervébe, a költő távozásába; de csak arra a gondolatra is, hogy tőle most elszakad, feltárul előtte életének minden szenvedése, bánata, lemondása, s jövő életét még sivárabbnak és nyomorúságosabbnak látja. Hiába halljuk tőle is, Leonorától is, hogy őt hozzászoktatta a sors a lemondáshoz, hogy szerény, jóságos szívvel belenyugodjék minden szenvedésbe; mi úgy érezzük, hogy ez nagyobb fájdalom minden másnál, a mi őt eddig érte. A lemondás minden keserűségét elviselhetjük sokáig: de végül annál görcsösebben ragaszkodunk minden szeretetünkkel ahhoz, a minek kárpótolnia kellett volna bennünket minden más nélkülözésért. Fájdalmának megható szavakkal ad kifejezést a költő:

Ach meine Freundin! Zwar ich bin entschlossen:
Er scheide nur! Allein ich fühle schon

Den langen ausgedehnten Schmerz der Tage, wenn
 Ich nun entbehren soll, was mich erfreute.
 Die Sonne hebt von meinen Augenlidern
 Nicht mehr sein schön verklärtes Traumbild auf;
 Die Hoffnung, ihn zu sehen, füllt nicht mehr
 Den kaum erwachten Geist mit froher Sehnsucht.
 Welch eine Dämm'ring fällt nun vor mir ein!
 Sonst war mir jeder Tag ein ganzes Leben;
 Die Sorge schwieg, die Ahnung¹⁾ selbst verstummte;
 Nun überfällt in trüber Gegenwart
 Der Zukunft Schrecken heimlich meine Brust.

De Leonora siet tervét keresztül vinni s Tassót távozásának szükségességéről meggyőzni. Ezzel véleménye szerint minden baj meg lesz gyógyítva; csak hogy az ő orvossága méregnek bizonyul. Tasso megerősödik azon hitében, hogy kegyvesztett; le van szorítva a színtérről. Ellenségei rágalmaival szemben nem védekezhetik, a mit egyébként nemcsak ártatlanságának, de egyszersmind erkölcsi felsőbbségének tudatában is tilt önérzete és büszkesége. Meg van győződve róla, hogy a herczeg egészen Antonio befolyása alatt áll; hogy mindenki ellene fordult; *hogy a herczegnő is cserben hagyta őt.* Most már nincs maradása; semmiféle okoskodás, rábeszélés, kérlelés vagy kegy nem tarthatja vissza többé:

. Es brennen mir die Sohlen
 Auf diesem Marmorboden; eher kann
 Mein Geist nicht Ruhe finden, bis der Staub
 Des freien Wegs mich Eilenden umgibt.

Csak mikor szabadságát visszanyerve a herczegnővel találkozik és meggyőződik, hogy ez változatlan érzelemmel ragaszkodik hozzá, akkor keres kétségbeesett módot maradására, a miből azonban csak lelkének teljes ziláltsága tűnik ki. A megrettent herczegnő szavainak jóságával igyekszik enyhíteni a megdöbbentő bajt, a mivel azonban csak Tasso teljes vesztét sietteti:

Mein Auge blickt umher, ob nicht ein Gott
 Uns Hilfe reichen möchte? möchte mir
 Ein heilsam Kraut entdecken, einen Trank,
 Der deinem Sinne Frieden brächte, Frieden uns!
 Das treuste Wort, das von der Lippe fliesst,
 Das schönste Heilmittel wirkt nicht mehr.
 Ich muss dich lassen, und verlassen kann
 Mein Herz dich nicht.

¹⁾ A balsejtelem, hogy a boldogságot szenvedés válthatja fel.

A hercegnő jóságos szavaira Tasso a mennyországot látja megnyilni maga előtt. Túláradó érzelmeivel nem bír többé. A hercegnőt magához öleli. Ez ijedve menekül. Tasso bukása meg van pecsételve. Örjögéséről, szidalmairól a jelenet tanuival, a herceggel és Antonióval szemben, hirtelen megbánásáról, teljes erkölcsi összeeséséről, majd nemes felemelkedéséről eszünkbe jutnak Antonio szavai, melyeket ez Ariostóról mondott:

Die Weisheit lässt von einer goldnen Wolke
Von Zeit zu Zeit erhabne Sprüche tönen,
Indess auf wohlgestimmter Laute wild
Der Wahnsinn hin und her zu wühlen scheint,
Und doch im schönsten Takt sich mässig hält.

Az a kérdés most, hogy mi tehát Tasso vétke? A herceg és Antonio felfogása szerint, szörnyű és hihetetlen bűnt követett el, oly szörnyűt, hogy annak láttára az ember elképed és az esze megáll. A hercegnő szeme elé soha nem kerülhet többé. Őt magát vad kétségbeesés fogja el, mert belátja, hogy soha bocsánatot nem nyerhet, s e helyről örökre száműzve lesz; csak Antonióhoz szólhat már, kinek szíve megesik a költő leírhatatlan nyomorán:

O sprich mir nicht mit sanfter Lippe zu,
Lass mich kein kluges Wort von dir vernehmen!
Lass mir das dumpfe Glück, damit ich nicht
Mich erst besinne, dann von Sinnen komme.
Ich fühle mir das innerste Gebein
Zerschmettert, und ich leb', um es zu fühlen.
Verzweiflung fasst mit aller Wut mich an,
Und in der Höllenqual, die mich vernichtet,
Wird Lästung nur ein leiser Schmerzenslaut.

Az első felvonásban Leonora finoman célzott rá, hogy a nagyműveltségű hercegnő Platon tanítványa; bármily mély az ő vonzódása és ragaszkodása a költőhöz, ez a vonzalom a földi szerelemtől távol áll; ő az együttélés lelki örömeivel eltelve, egészen átengedi magát annak az álomszerű varázsnak, mely őt körülveszi; ezt a varázst Tasso egyszerre meggondolatlan és durva kézzel töri meg, s a bűvös boldogságnak örökre vége van.

De mi lesz most Tassóval és hogyan gondoljunk ezentúl rá; egész lelkét egy érzés fogta el, egész életét egy célnak akarta szentelni; végkép lesújtja-e őt a rémes sivárság, melybe egyszerre jutott s a marienbadi elegia szavai szerint kell-e elképzelnünk őt: «Das Auge startt auf düstrem Pfad verdrossen»; örök nyomorúság és vezeklés lesz-e osztályrésze; vagy éppen az öregedő Goethe kegyetlen szavai

illenek reá, melyeket ez Tassónak oly közeli lelki rokonáról, Werther-ről mondott, hogy: «Scheiden ist der Tod!»? Megszabadulhat-e ő veleszületett bajaitól, vagy hogy úgy mondjuk, *meggyógyulhat-e* az ő idegessége, túlságos érzékenysége, s az a hajlama, hogy mindenütt rémeket és üldözést lásson? Vagy ez a súlyos lelki rázkódás csak katharsis lesz nála, melynek épen az lesz a hatása, hogy megnemesedve emelkedjék fel, s a költészet megnyugtató erejében keressen békét és vigasztalást, mint ő maga reméli:

. alles ist dahin! — Nur eines bleibt:
 Die Träne hat uns die Natur verliehen,
 Den Schrei des Schmerzens, wenn der Mann zuletzt
 Es nicht mehr trägt. — Und mir noch über alles —
 Sie liess im Schmerz mir Melodie und Rede,
 Die tiefste Fülle meiner Not zu klagen:
 Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,
 Gab mir ein Gott, zu sagen, wie ich leide.

Ha az írókat, kik mindezen kérdésekre nézve nyilatkoztak, szavazásra bocsátanók, értékre és mennyiségre nézve körülbelül ugyanannyi szavazata volna annak a pártnak, a mely a Goethe-féle *Tasso*-ból ennek határozott tragikumát akarja kiolvasni, mint annak, a mely Tasso számára szenvedélye és fájdalma lecsillapultával még békés és boldog jövőt remél. Hallgassuk meg a sok vélemény közül a legérdekesebbet: «Die Folge von tragischen Lagen, die durch Tassos angeborene Eigenart geschaffen werden, erreicht ihren Gipfelpunkt, auf dem es kein Vorwärts, aber auch kein Rückwärts mehr gibt. Goethe war sich der für seinen Tasso gemachten Voraussetzungen zu wohl bewusst, als dass er an eine Sühnung und dadurch an eine Heilung hätte denken können. Eine einzelne Schuld kann wohl gesühnt werden, und wenn das Schuldgefühl die Ursache einer krankhaften Stimmung war, so kann durch die vollendete und von der Gottheit angenommene Sühnung auch die Heilung des nur vorübergehend vorhandenen krankhaften Zustandes eintreten: so war es bei Orest. Wenn aber die Schuld die Folge eines angeborenen und darum dauernden krankhaften Zustandes ist, so kann dieser selbst durch die Sühnung eines einzelnen Schuldalles nicht zur Heilung gelangen: so ist es bei Tasso.»¹⁾ Erre mi a következőket válaszolhatjuk: Tudjuk, hogy a történelmi Tassót (legalább Muratori szerint) meggondolatlansága elkövetése után az örültek kórházába csukták. Erről Goethenél említés sincs téve, mert ő *Tassoban* ép úgy enyhített a renaissance kor embereinek erőszakos és önző vonásain, mint a hogy *Iphigeniában* megneme-

¹⁾ Veit Valentin: Goethejahrbuch XX, 208. l.

sította a szent kép elrablásának motivumát; a Weimar előtti időben írt művekben, *Götzben*, *Clavigoban*, *Wertherben*, a hős tévedései, küzdelmei és szenvedései sorának megdöbbentő véget vet a halál; a weimari időben a költő kerül minden tragikus motivumot, és a hol valamely művében a halál szerepe mégis a tragikum látszatát kelti fel, ott ezt az emberi elmúlást annyi bájjal és kibékítő motivummal enyhíti, hogy az a tragikus bukás megrázó érzését alig fogja bennünk felkelteni. Valentinnek igaza lehet a logika szabályai vagy a természet törvényei szerint — de nem Goethe érzésvilága értelmében. De ha épen követni akarnók arra az inkább már a természettudományok körébe tartozó térre, a melyen mozog, azt is mondhatnók, hogy Tasso sokáig oly jól illeszkedett bele abba a körbe, melybe itt jutott, s jelenlétével annyi fényt és boldogságot árasztott maga körül, hogy természetesnek fogjuk találni, ha szerencsétlensége inkább nemesítő és felemelő, mint megsemmisítő hatással lesz reá.

De ha Tasso jellemalakításában a teljes logikai következetességet nem találunk is meg, ezt nagyon érthetőnek tarthatjuk. A költő a maga és Steinné hangulatát örökölte meg e drámában. Az első két felvonásból az ő boldogsága tükröződik vissza. Mikor Tasso feltartóztathatlanul a maga száműzését idézi fel, s e száműzés keserveit és fájdalmaait előre érzi — Goethe mély fájdalma szólal meg, mely Olaszországból való távozásakor fogta el; a visszatérés száműzés volt reá nézve, száműzés a művészet és költészet, a könnyed és bohém életfelfogás, a csodakék ég hazájából a zord, ködös, rideg északi országba. S mikor Weimarba visszatérve nem tudta eloszlatni Steinné nehezteletét, s ez haraggal fordult el tőle, annyira átérezte ennek fájalmát, hogy egészen ebben a hangulatban írta meg a harmadik felvonást, melyben oly meghatóan nyilvánul a hercegnő vigasztalan kétségbeesése boldogságának összeomlásán. Bármily nagy művészettel szötte azonban össze a költő Tasso életével a maga boldogságát és szenvedését, a különböző idők hangulatának ily erős érvényesülése mégis a jellemfejlesztés következetességének rovására történt. Nagyon jól érezte ezt maga a költő is, mikor — mint idéztük — az egyik jelenetről azt mondta, hogy mint bizonyos érzelem kifejezése bizonyára jó, a mit írt, de: «obs als Scene und an dem Orte gut ist, weiss ich nicht». Ez az utolsó felvonások egyes jeleneteire is áll. A ki Goethe Torquato Tassóját igazán meg akarja érteni, nem a jellemalakítás következetességét fogja benne keresni, nem is azt fogja fontosnak találni, hogy Goethe az egyes szereplők jellemvonásait honnan vette és hogyan keverte össze, hanem abban fog gyönyörködni, miképen vegyül itt újból nem elemezhető egészszé költészet és valóság, gyönyörködni fog a hangulat igazságában, az érzelmek kimondhatatlanul finom és gyöngéd nyilvánulásában, az öröm és boldogság határ-

talán mértékében, az önmagát gyöttrő fájdalom megdöbbenő szenvedélyességében, melyet azonban áthat a költő mély életfilozófiája és csodálatos bölcsesége. Ezt megértve, sokáig fognak fülébe csengeni Tasso szavai:

Unsicher folgen meine Schritte dir
 . . . und Gedanken ohne Mass
 Und Ordnung regen sich in meiner Seele.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

SCHMIDT HENRIK.

AZ ATHÉNI TÁRSADALOM ALKIPHRON LEVELEIBEN.¹⁾

Az Alkiphron rhetor neve alatt fennmaradt halász-, földműves-, parasitos- és hetaira-levélgyűjteményről általános nézet, hogy jó forrás a Kr. e. IV. századbeli athéni magánéletre. Így W. Schmid ítélete: «Wichtig sind uns die Briefe nicht nur als Abglanz der Ethopoiie der späteren attischen Komödie, sondern auch als reiche Quelle für die Kenntniss des attischen Privatlebens im 4. Jahrhundert v. Chr.»²⁾ s a Passowé: «Der Alterthumsforscher findet ausserdem manche schätzbare Einzelheiten für athenische Sitten- und Culturgeschichte, manche historische Thatsache. . . .»³⁾ A magánélet tárgyalói valóban fel is használták. Hivatkozhatom a két legbecsesebb feldolgozásra: Becker Chariklesére⁴⁾ és a Hermann-Blümner-féle régiségtanra.⁵⁾

Ertekezésem célja a fenti vélemények vizsgálata, a régiségtan

¹⁾ A dolgozat a budapesti kir. magy. tud. egyetemen pályadíjat nyert.

²⁾ Pauly-Wissowa, Realencycl. 1549. h. s. v. Alkiphron.

³⁾ Vermischte Schriften (Leipzig, 1843), 92. l. Ugyanezen cikkk Ersch és Gruber, Encycl. I, 3. 1819.-ben.

⁴⁾ (Neubearb. von H. Göll, Berlin 1877/8.) Előszó IX. l. az újonnan excerptált auctorok közt említi. Nehány jelenet pedig egyenesen Alkiphronból vett hely alapján készült: I. 121. l. egy verekedési jelenet leírása (megfelelő jegyzet 135. l.: Die Erzählung findet sich bei Alciph. II. 54. [Schep. III. 18.]), I. 175. l. egy elpuhult ifjú képe (jegyz. 195. l.: Ich habe den attischen Weichling bei Alciph. I. 12. [Schep. I. 15.]).

⁵⁾ (3. kiad. Freiburg 1882.) Kellő méltánylást talált az archæologia részéről is. Így Athén topographiájára vonatkozó adatai C. Wachsmuth, Die Stadt Athen im Alterthum, Leipzig 1890., de különösen E. Curtius, Die Stadtgeschichte von Athen, Berlin 1891. (v. ö. pl. LXXV. s LXXIX. és köv. lk.) és Judeich, Topographie von Athen, München 1905. könyveiben. — Nehány helye, igaz, a szobrászattal is összefüggésben van: a IV. 14. leírt hetaira-lakoma jelenete (οἰνὴ τις φιλονεικία . . . ὑπὲρ τῆς πυγῆς) a nàpolyi múzeum ú. n. Ἀφροδίτη καλλιπυγος-ával egy forrásra megy vissza (l. Kock, Com. att. frg. III. 675., bővebben Hermes XXI, 406. s köv. lk. s Seiler, Alk.-kiadás 259. l.); IV. 1. Praxiteles-féle, Thespiában állott Aphrodite-, Eros- és Phryne-szobrokat említi, ez azonban nem jogosította fel Christet arra, hogy a levelek összes érdemét ebben lássa. V. ö. Griech. Lit. Gesch.⁴ 853. l.

anyagi része mellőzésével (melynek bevonásától az idézett művek felmentenek) csupán abból a szempontból, valóban a Kr. e. IV. századi magánéletet, illetőleg athéni társadalmi viszonyokat tükrözik-e Alkiphron levelei.

Ennek megítélésénél első sorban érdemel figyelmet azon körülmény, hogy a leírt jelenetek képzelt idejét s az író korát nagy távolság, 5—6 század választja el. A levelek ugyanis, a mennyiben történeti nevekből megállapítható, tényleg a Kr. e. IV.—III. századi athéni életet festenek.¹⁾ — Írójuk pedig a Kr. u. századokban, a II. sophistika korában élt s leveleit újabb, megközelítő pontosságú megállapítás szerint 170 és 229 között írta.²⁾ Nem kelti-e e körülmény egészen természetesen azt a gondolatot, hogy korától sok esetben nem tud elszakadni, — vagy nem akar?

Mindenesetre későbbi korbeli íróknak a múltra vonatkozó adatai is értékesíthetők;³⁾ csak hogy kellő óvatossággal: az író körülményei s a mű sajátosságai mérlegelése után. Erre szükség van Alkiphronnál is.

Kétségtől igaza van Rohdenek⁴⁾ és Christnek,⁵⁾ mikor Alkiphront a regényirodalomhoz sorolják; beosztásuknak a külső forma tudvalevőleg nem mond ellent: a levél ugyanis, a sophistikus retorika e speciális terméke iskolai céljai mellett⁶⁾ e korban már tényleg oly művek külső alakjává is szolgált, melyek a közönség szélesebb köre számára készültek; Alkiphron leveleinek közönségét kétségtelenül az iskola padjain kívül kell keresnünk;⁷⁾ ez azonban nem zárja ki,

¹⁾ A később említendő hetairákon kívül élőknek rajzolt történeti személyek a IV.—III. századból: Praxiteles, Hypereides, Philemon, Ptolemaios Soter, Theophrastos, Epiküros s tanítványai: Hermarchos, Metrodoros, Polyainos, Timokrates; Menandros, Demetrios Poliorketes, Aratos. Két régiebb név: Timon (Pelop. háborúk végén) s Pasion bankár (370 táján már meghalt).

²⁾ Ez az eredménye H. Reichnak (De Aleiphronis Longique ætate. Regimonti 1894. diss.) a következő érvekből: Alkiphron utánozza Longust, de különösen Lukianost, kinek általa használt művei 170 előttiek; Alkiphront viszont Ailianos utánozza, ki 229. halt meg: Alkiphron kora, illetőleg leveleinek írási ideje tehát 170—229 közé teendő. Rohde ugyan (Gr. Rom.² 535, 3a) nem fogadja el ez eredmény helyességét, kitarva nézete mellett, hogy Alkiphron a példaképe Longusnak, kit a IV., Alkiphront pedig a III. sz.-ba helyez (Gr. Rom.¹ 502, 2. 343.), mindamellett kétségtelen, hogy Reich közel jár a valósághoz. V. ö. Christ⁴ 853., Norden, Die antike Kunstprosa (Leipzig 1898) I. 437. s Schepers, 1901. grönningeni kiad. präf. I—VI. lk. De Aleiphronis ætate.

³⁾ E módszeres elvre utalás Hermann-Blümner, Priv. Alt. VIII. Becker Char. IX. l.

⁴⁾ Gr. Rom.² 368. l.

⁵⁾ Griech. Lit. Gesch.⁴ 853. l.

⁶⁾ A levelet t. i. különösen a soph. rhet. arrogálta magának, szabályait iskolákban tanították (összegyűjtve, *Hercher*, Epistolographi græci, Paris 1873, Prolegg. 1—16. lk.) s a rhetorok mintákat írtak. V. ö. *H. Peter*, Der Brief in der römischen Literatur (Berlin, 1901), 13—20. lk. s a görög levéltudomány (már elavult) főmunkája, *Westermann* nyolcz értekezése, Commentationes de epistularum scriptoribus græcis (Lipsiæ 1850—55) közül az I.-t.

⁷⁾ Westermann is, id. m. I. 14. Alkiphron leveleit a költött levelekhez sorolja, így jellemezve az efajtákat: fictitium totum atque ludicrum,

hogy a mű magán ne viselje írója foglalkozása, sophista rhetorsága jegyét, annál is inkább, mivel a kor ily nemű irodalma teljesen a sophisták kezében volt s válogatott olvasók, a maguk neveltjei számára készült.¹⁾ E levelek, legalább nagy részük, semmi esetre sem pusztá iskolai témák, de az iskola szellemét mutatják: végső elemzésükben ethopoiia-gyűjtemények teljesen a sophisticus rhetorika modorában. Céljuk bizonyos foglalkozásköröket, különböző társadalmi osztálybeli embereket bemutatni, saját maguk szavaival közölve nekik tulajdonított levelekben életükre vonatkozó (esetleg foglalkozásukba vágó) eseményeket. A regényben az elbeszelt esemény maga magáért van, e levelekben azonban az egyes jelenetek, noha magukban is van némi érdekességük (így IV. 13. 14. 16. 17. 18. 19.), mind bizonyos célt szolgálnak s ez az: egy jellemre világot vetni.²⁾

Alkiphron azonban nem egyéneket akar jellemezni; a hetaira levelek néhány nemcsak történeti nevű, hanem egyéniségeknek elképzelt és elképzeltető alakján kívül (IV. 1–5.³⁾ Phryne, IV. 2. 18. 19. Glykera és Menandros, IV. 16. Lamia s Demetrios Poliorketes, IV. 17. Leontion s Epikuros) a többi egyszerűen típus, illetőleg egy típusnak különböző vonásait reprezentáló személyiség. Kiválasztott néhány osztályt s annak tagjait különböző jelenetekbe állítja bele, hogy azon helyzetekben nem annyira életüknek, mint jellemüknek mozaikszerű képét adja. Ennek nyilvánvaló bizonyossága az, hogy számtalan párhuzamos helyet találunk, tökéletesen egyező jeleneteket, mit nem lehet másképp magyarázni, mint hogy az volt velük a célja: megmutatni, hogy írta arról az eseményről egy halász s hogyan egy földműves. Valósággal párhuzamos témák! Csak a legfeltűnőbb, egész levél tárgyat képezők közül sorolok fel néhányat:

I. 3: a halász földműves akar lenni ∞ II. 4: a földműves hajós,

I. 4: a halász korholja városba járó nejét ∞ II. 8: a földműves,

lepore plenum et lascivia, . . . prout in breviorum aut uberiorum incidat, aut humilium, quae dicuntur, tabellas conspiciere, aut fabulam romanensem legere tibi videare.

¹⁾ Már csak a nyelv miatt is. A sophistika összeesik az attikai nyelv nagy renaissance-ával: az atticisták sophista rhetor iskolamesterek. Alkiphron is ἀττικιστής (Eustath. 762, 62), de nem a legjelentékenyebbek közül való; W. Schmid könyvében, Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysios von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus, 5 köt. Stuttgart 1887–96/7, néhány mellékes helyen esik róla szó. Norden sem tárgyalja stílusát, de az a jellemzés, a melyet id. m. I. 407. l. ad az új stílusról, annyira ráillik, hogy őt is a *ωστερητων*-ok közé vélem sorozzandónak.

²⁾ Epen ezért formájuk a levél, a legközvetlenebb nyilatkozat. Az *ἠθοποιία* ugyanis λόγος περιτρεχόμενος προσώποις ὑποσιν. L. Volkmann, Rhetorik der Griechen und Römer, 231. l. s. u. o. 417. l.: «Ethopoeie oder *μίμης*, imitatio morum alienorum, figuratio, expressio (Ps. Ruf. p. 62). Aq. Rom. p. 24: certis quibusdam personis verba accomodate adfingimus, vel ad improbitem eorum demonstrandum vel ad dignitatem». Mi alkalmasabb erre a levélnél?

³⁾ Alkiphron helyeit Schepers, Teubnernél 1905-ben megjelent kiadása szerint idézem; csak néhány esetben Bergler, lipcsei 1715., Seiler, lipcsei 1853., Hercher (Epistologr. gr. Paris 1873.) s Schepers grönigeni 1901-diki kiadása szerint.

I. 6: a nő szemrehányást tesz halász férjének városba járásáért s hetairával érintkezéséért ∼ II. 22. II. 31: ugyanezt a földmíves felesége,

I. 7: ajándék s kölcsön ∼ II. 3. 12. 20. 29.,

I. 11: a leány ünnepnapon első látásra megszeret egy ifjút ∼ III. 31: a parasitos egy leányt,

I. 13: a halász uzorásnál ∼ II. 5: a földmíves,

II. 2: szegény földmíves álma ∼ III. 23: a parasitosé,

II. 6. 7: szerelmi kaland ∼ II. 24. 25.,

II. 11: a fiú filozofus akar lenni (v. ö. II 38) ∼ II. 13: katona.¹⁾

A motívumok ilyen ismétlődése természetes következményként hozza magával, hogy az athéni viszonyokat nem sok oldalról állítják elének a levelek.

Az ethopoiához Alkiphron a halászt, földmívest, parasitost és hetairát választotta típusokul. Első tekintetre eléggé heterogén társaság; közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az egész levélgyűjtemény igen egységes szellemet fejez ki. A parasitos és hetaira élet jelenetei természetesen vígjátékiak: a parasitos edax s a meretrix mala állandó személyek;²⁾ azonban a két első csoportnál is — noha tagadhatatlan, hogy a kor és a sophistika természet és idillikus iránti érdeklődésének és vonzalmának köszönheti létrejöttét³⁾ — ha a választás nem is, a típus sok vonása, illetőleg az ezt bemutató jelenetek jó része a vígjátékra vihető vissza: a földmíves- és halászéletet nem idillikusságukban mutatják be, sem természetességükben, hanem olyan oldalukról, melyek nem különösen jellemzők rá: az egyszerű embereket összeköttetésbe hozzák hetairákkal, parasitosokkal s oly milieube helyezik őket, mely a másik két csoportra s általában a vígjátékra vall: pazarló ifjak, filozofusok, uzorások, katonák. Nyilvánvaló, hogy az összes levelek a vígjáték szellemét mutatják, személyeit vonultatják fel s erkölceit tükrözik. Alkiphron műve tehát számos részletében a

¹⁾ Az idézett levelek szinte bizonyos feladatok kidolgozásának, minta-leveleknek látszanak; pl. I. 4. és II. 8. ezen kérdésre: πῶς ἂν ἐπιστέλλοι ἀλιεύς (ἢ γεωργός) γυναῖκός πολλαὶ εἰς ἄστυ θαμίζουσας; I. 6. II. 22. II. 31: πῶς ἂν ἐπιστέλλοι γυνὴ ἀνδρός εἰς ἄστυ θαμίζοντος καὶ ἐταίρων ζητοῦντων; I. 13. II. 5: πῶς ἂν ἐπιστέλλοι ἀλιεύς (γεωργός) δεδανεισμένος; stb. Alkiphron igazi írói tehetsége épen abban van, hogy ez ismétlődő apróságokat oly kellemben tudja elmondani; — vagy csak sophista vonás ez is: τὰ μὲν μικρὰ μεγάλως λέγειν, τὰ δὲ μεγάλα μικρῶς.

²⁾ L. Meineke, Hist. crit. comic. græc. Frg. com. gr. I, Berlin 1839. 377 (parasitos), 276 (hetaira); v. ö. 439. is. Ter. Eun. prol. 37. s.: bonas matres facere, meretrices malas, | parasitum edacem, gloriosum militem.

³⁾ A hellenisztikus kor természetérzéséről s a sophistika természetfestéséről l. Rohde, Gr. Rom.² 541. s. köv. lk., a sophistika χῳρία, ἀντρα, λειμῶνες, ἄλσος, παράδεισοι rajzáról különösebben Norden, id. m. I. 408—9. lk. (Ennek igen szép példája Alk. IV. 13, melyet Norden mellőz, Rohde ellenben 545. l. idéz; viszont idézi Norden az I. 1. és I. 10.-eti). — Hogy a sophistika az egyszerű emberek életviszonyait is körébe vonta, bizonyítja a Rohde 542. l. 2. j.-ben felhozott téma: Ἡσοποῖα ποιμένος. τίνας ἂν εἴποι λόγους ποιμῆν, ἐκ σφοδρότερου χειμῶνος ἔαρος ἐπιλάμποντος. Említhetjük emellett az Alkiphron leveleihez hasonló sophista termékeket: Melesermos ἐπιστολὰὶ ἀγροικαί, Nikostratos θαλαττοῦργαί-ját (Suidas s. v.) s Ailianos (Hercher, 17—23.) s Philostratos (Hercher 468—489.) pásztori leveleit.

a IV—III. századbéli athéni életnek oly képét nyújtja, mely a vígjátékból ismerttel egyezik.

Eddigi fejtegetéseim tisztázták a feladatot. Vizsgálatom irányadó szempontja ez: a témák ismétlődésével redukálódó adatokból megállapítani, mely vonásokban ismerhető fel Alkiphron kora s melyekben a Kr. e. IV—III. sz., illetőleg az attikai új vígjátéké.

Alkiphron s a vígjáték viszonyára vonatkozó kutatásokban Kock kísérletei,¹⁾ valamint W. Volkmann értekezése végletes álláspontokat képviselnek, a mennyiben Kock a vígjátékhoz oly közel állónak tartja egyes helyeit, hogy trimeterbe vagy tetrameterbe is átírhatóknak véli s át is írja (ezzel a meglehetősen önkényes eljárással érvelve Lukianostól függése ellen, mely pedig nagyobb, mint Kock gondolta), Volkmann pedig az egészet centónak, a vígjátékirodalom legkülömbözőbb helyeiről szedett-vedett darabok összetákolásának; Sondag értekezése is²⁾ csak néhány névnek a vígjátékból vételét konstatálhatta; — összehordott anyagukat azért (hozzávéve Ribbeck ethologiai rajzait, melyeket különböző jellemekről festett s melyekben Alkiphron számos helyét igyekszik elhelyezni a vígjátéki ethológiában;³⁾ továbbá a római vígjátékot) mégis fel kellett használnom, — a legtöbbször azonban csak annak igazolására, hogy egyes helyeknek a komédiával összefüggése már előttük is tudott dolog volt, a nélkül azonban, hogy akár Kock, akár Volkmann eljárásával s eredményével egyet értenék.

Az anyagot két részre osztottam, a szerint, a mint az egyénnek a nyilvánosság előtt, a társadalomban szereplésére vagy szorosabb értelemben vett magán-, azaz családi életére vonatkoznak.⁴⁾ Hogy a nőkről szóló adatok megosztást szenvedtek, a mennyiben a hetairákra vonatkozók az első részben foglalnak helyet, a görög világ ismerője bizonynyal természetesnek találja.

A társadalom rajza.

A) A nyilvánosság.

1. *Athén s az athéniak.* Athén a hellenisztikus korban is, a makedon uralom kezdetén a legelső város: politikai események is fordulnak meg rajta, a szellemi életben is vezet még egy ideig, egyáltalában felette áll s felette érzi magát a kornak.⁵⁾ Politikai szerepét,

¹⁾ Hermes XXI, Rhein. Mus. XLIII. s. Com. att. frg. III. 650., 656., 674. s. köv. lk., azonkívül III. köt.-ben passim.

²⁾ De nominibus apud Alciphronem propriis. Bonnæ, 1905. diss.

³⁾ Alazon. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Kenntniss der griech.-röm. Komödie nebst Übersetzung des Plautin. Miles gloriosus. Leipzig, Teubner, 1882. — Κόλαξ. Abhandlung der sächs. Ges. d. Wiss. IX. 1884. (Phil.-Hist.) — Ἀγροίκος. Abh. d. sächs. Ges. d. Wiss. X. 1885. — Ἐργων. Rhein. Mus. XXXI. 387.

⁴⁾ A magánélet ily felfogására tanulságos fejezet R. Pöhlmann, Aus Altertum und Gegenwart (München, 1895) cz. könyvében a «Zur Methodik der Geschichte des Altertums» című, 34. s. köv. lk., mely az eddig szokásos «állam» és «egyén» elválasztáshoz (pl. Bæckh, Encycl. u. Methodol. 58., 59. s. 257. lk.) a «társadalom» fogalma felvételét sürgeti.

⁵⁾ V. ö. Mahaffy, Greek life and thought from the age of Alexander

melyre csak Demetrios Poliorketes uralma említése (IV. 16) vonatkozik s szellemi elsőségét, melyet a filozofiai iskolák biztosítottak számára, megelőzve,¹⁾ az általános érdekű helyek részben a város dicséretére, részben az athénieknek a többi görögséggel szemben érzett fölényére vonatkoznak.²⁾

Menandros szavai, melyekben összefoglalja mindazt, a mi más-hol nincs — a mi Athén maga, szép példája az athéni ember városáért rajongásának: IV. 18. 11: *ποῦ γὰρ ἐν Αἰγύπτῳ ὄφθαι ἐκκλησίαν καὶ ψῆφον ἀναδιδομένην; ποῦ δὲ δημοκρατικὸν ὄχλον οὕτως ἐλευθεριάζοντα; ποῦ δὲ θεσμοθέτας ἐν ταῖς ἱεραῖς κόμαις κεχρισμένους; ποῖον περισχοίνισμα; ποῖαν αἵρεσιν; ποίους Λύτρους; Κεραιμεικὸν, ἀγορὴν, δικαστήρια, τὴν καλὴν ἀκρόπολιν, τὰς σεμνὰς θεὰς, τὰ μυστήρια, τὴν γεινῶσαν Σαλαμῖνα, τὰ στενὰ, τὴν Φυττάλειαν, τὸν Μαραθῶνα, ὅλην ἐν ταῖς Ἀθήναις τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰωνίαν, τὰς Κυκλάδας πάσας;* l. még e levél 10. és 16. §§. s III. 15. 4.; v. ö. II. 37. és II. 28. is. — IV. 18, 11, noha első sorban Menandrosra jellemző, ki a várost alig hagyta el, mindenestre vonatkozhatik a Kr. e. IV—III. század Athénjére is, mindamellett ez áradozó (sophista) leíráson keresztül érezni lehet az író és kora szellemét is: a későbbi kor múlt-kultuszát, melyben a római császárok idejében Athén városa maga is részesült.³⁾

Erdekések a többi görögség elleni nyilatkozatok, melyek közönyös adatok (I. 2, 4 rhodosi halászok, I. 8, 2 *λησταὶ Ἀτταλῆς* [coni.], III. 8, 1 thessaliai s akarnaniai varázsló nő, III. 26, 2 elisi ifjú, III. 34, 5 megarai rablók, IV. 19, 15 phrygiai varázsló nő, III. 29 istriai, IV. 11, 4 méd, IV. 11, 5 egyiptomi kereskedő) mellett találhatók.

Lakedaimoniak: III. 15 az *ἀχάριοι καὶ ἡριστοὶ συμποτιχοὶ* lakedaimoniak durva lakomája bírálata. Lamia szavai IV. 16, 8: *καὶ μάλιστα οἱ μισθοὶ Λακεδαιμόνιοι, ἵνα δοκῶσιν ἄνδρες εἶναι οἱ ἐν Ἐφέσῳ ἀλώπεκες, οὗ παύσονται τοῖς Ταυγέτοις ὄρεσι καὶ ταῖς ἐρημίαις ἐαυτῶν διαβύλλοντες ἡμῶν τὰ δεῖπνα καὶ καταλυχοουργίζοντες τῆς σῆς ἀνθρωποπαθείας.* III. 18, 3. gúnyos hasonlat: *καὶ ἡμῖν οἷά τις Σπαρτιάτης ἀνὴρ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς Ὀρθρίας τυπτόμενος.*⁴⁾

Lamia szavai történetiek (Ael. Var. Hist. XIII. 9: *Λάμια γοῦν ἢ ἀττικὴ εἰταῖρα* εἶπεν, οἱ ἐκ τῆς Ἑλλάδος λέοντες, ἐν Ἐφέσῳ γὰρ

to the Roman conquest (London 1887), XIII. fej.: The city life of the third century B. C. Athén elsőségéről 292. l. s E. Curtius, id. m. 219. s köv. lk.: «Die hellenistische Zeit».

¹⁾ Ez utóbbit részletesen alább

²⁾ Ez exclusivitas a hellén városállamnak mindig főjellemé volt. V. ö. Kærst, Geschichte des hellenistischen Zeitalters (Leipzig 1901.) I. köt. I. k.-ben (Die hellenische Polis) 17. l.

³⁾ Athén azonban nem csak múltjáért volt a római császárkorban érdeklődés tárgya (v. ö. Friedländer, Darstellungen aus Sittengeschichte Roms, 6. kiad., II. 125. l.), hanem magáért is: a messenei Dikaiarchosnak tulajdonított *ἀνυχαστὴ τῆς Ἑλλάδος* I. 5. minden más város fölé emeli (Müller, Frg. hist. Græc. II. 255).

⁴⁾ E helyhez már Bergler idézi (402. l.) Petronius Satiricon 105, 5: *et ego quidem tres plagas Spartana nobilitate concoxi.* A jelenet komikuságát érezte Kock is, de csak egy sort tudott belőle átírni III. 455. *ἀδέσπ τῆς νέας* 256. frg.: *ἀλλ' οὐ λακεδαίμων ἦν ἐν ἡ ταῦς ὑπέμενον.*

νασιν ἀλώπεκες), a többi csúfolódások azonban a vígjátékra utalnak, melyben a lakedaimoniak gúnyolása, főleg a *λακωνίζοντες* személyében igen gyakori volt.¹⁾

Korinthos. Ellene szól a város szépsége s lakói szegénysége közti ellentétet emelve ki III. 24.²⁾

Megara. III. 8, 1. közmondás: *Ἡμῶν ὡς Μεγαροέων ἢ Λιγυέων οὐδεὶς λόγος.*³⁾

IV. 17, 5. a durvaság példája: ... *Καππαδοκίας πρῶτος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχων.*⁴⁾ — II. 13, 2. *οἷά τις Ἀκαρονὴν ἢ Μαλιεὺς στρατιώτης*) a III. 22, 1. ellenére is a malisiak s akarnániaiak ellen, II. 36, 1. pedig a *Φρόξ οἰκέτης πονηρός*-ban a faj ellen is van megvetés, nemcsak a foglalkozás ellen.

2. Szabad emberek. Közélet. A hellén városállam polgárát teljesen igénybe vette; az athéni szabad férfi tevékenysége főköre a közügy, a politika.⁵⁾

I. 4, 1: *μένοντες εἰσὼ πυλῶν τὰ δημοτικὰ διαπράττονται*: a városi emberek. I. 14, 3 *οἱ μὴδὲ τὴν ἀγορὰν εἰδότες* a halászok; a földművesekről v. ö. III. 34, 1. — II. 19, 2. gazdáját így jellemzi a szolga: *ἀργαλέος ἀνθρωπος καὶ θριμύς, γνωμίδια καὶ προβουλευμίτια συνεχῶς ἐπὶ τῆς Πνυκὸς Ἀθηναίους εἰσηγοῦμενος, καὶ πολλοὺς ἥδη διὰ σκαιότητα τρόπου καὶ δεινότητα ῥημάτων ἐπὶ τοὺς ἐνδεκα ἀγαγών, mely helynek humora tagadhatatlan,*⁶⁾ épügy III. 25, 3: *Δωσιώδης δ', ὡ θεοί, τὴν Πνύκα καταλαμβάνει δημογροῶν καὶ τοῖς ἐν Ἠλιαίᾳ καταριθμεῖται δικάζουσι καὶ τὰς ἡνίας ἔχει τοῦ δήμου.* II. 2, 3. egy athéni előkelő úr tipikus rajzában: «eközben az athéni nép összegyűlve a színházban azt kiabálta, válaszszerének meg hadvezérnek». V. ö. IV. 18, 11., Menandros már idézett szavait, melyekben ügyesen van összeszedve az athéni ember igazi eleme.

¹⁾ Meineke, Hist. com. 486. l.

²⁾ Kock az egész levelet a komédia alapján állónak tartja s III. 431. ἄδ. τ. v. 123. frg.-ként írja át. Bármennyire kritika tárgyát képezhetik is Kock ilyenmő kísérletei, Korinthos ily gúnyolásának ötlete vígjátéki. Idézhetem Eubulos 54. frg. (II. 182.) s Diphilos 32. frg. (II. 549.).

³⁾ H. Reich, diss. 54. l. e közmondás eredetijéről a Theokritos XIV. 48—49. levőt tekinti, innen vételét ritkaságával okolva meg. Azonban e szolás nagyon is közönséges volt. Idézhetem Kock ἄδ. τ. v. 502. frg.-át III. 501. Libaniusból: *Μεγαρεῖς γὰρ ἔξω τοῦ λόγου καὶ τῆριμῶς*, 673. frg.-át III. 528. Plut. Mor. 730e-ből: *Μεγαρέων οὐδεὶς λόγος*. Épenséggel nem valószínű tehát, hogy Alkiphron Theokritosból vette volna. Egyéb közmondásokat a megariakról l. Meineke, Hist. com. 21. s Leutsch, Parœmiographi Græci I. 117. 275. 297. II. 188. 518., aigioniakról u. o. I. 19. II. 5. (Ἀιγίεις οὔτε τρίτοι οὔτε τέταρτοι).

⁴⁾ Különösen a leánykereskedés miatt megvetett népség; Plaut. Curc. a kerítő Cappadox. L. Ribbeck, Gesch. d. röm. Dichtung I. 70.

⁵⁾ Kærst, id. m. 12. l. ált. fejtegetéseéhez v. ö. Mahaffy, id. m. 125. s köv. lk. s Blass, Die sozialen Zustände Athens im IV. Jahrhundert v. Chr. (Kiel 1885.) cz. rövid ünnepi beszédét.

⁶⁾ Volkmann (Berglert követő) nézete szerint (diss. 13. l.) a *γνωμίδια* καὶ *προβουλευμίτια* szavak Aristoph. Lovagok 99.-ből valók (ἦν γὰρ μενυσσῶ, πάντα ταῦτα κατεπάσσω | προβουλευμάτιον καὶ γνωμίδιον καὶ νοιδίον). Lukianos is kétségkívül innen vette Paras. 42. p. 866. (γνωμίδια καὶ προβουλευμίτια συντιθέντες).

Az athéni közélet másik jellemző része a polgárságot nagy mértékben foglalkoztató bíraskodás és perlekedés — tudvalevőleg jövőbelmi forrás is, melyre nézve v. ö. III. 34, 1: οὐκ ἐκ δικαστηρίων οὐδὲ ἐκ τοῦ σείειν κατὰ ἀγορὰν ἀδίκους ἐπινοοῦντι πόρους.

Ἡλιαία. IV. 18, 6. III. 25, 3. II. 26, 1: οἱ ἐν Ἡλιαίᾳ τῶν ἀλλοτριῶν ἔνεκα δικομαχοῦντες.

Ἀρειος πάγος. I. 16, 1. IV. 18, 6. III. 7, 5. (ὁ χαρίεις Εὐθύδικος,¹⁾ ἀνὴρ ἐν τοῖς πρώτοις τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀρεοπαγίτων). III. 36, 2 (Κλεαίνετος, ὃς τὰ νῦν δὴ ταῦτα πρωτεύει τοῦ συνεδρίου καὶ εἰς αὐτὸν ὁ Ἀρειος πάγος ἐπιβλέπουσιν. III. 36, 3. βουλή = Ἀρεοπαγῆτες βουλή. Egész terjedelmében figyelmet érdemel II. 26: a nyugalmat szerető ember a rátámadók ellen igénybe akarja venni jó szóbíró ismerősét.

E helyek kétségkívül mind túlzásai, sőt gúnyolásai a valódi állapotoknak a vígjáték szellemében, melyben a törvénykezés pellengetre állítása gyakori volt: a régiben (Aristoph. Darazsak),²⁾ de az újbán is (v. ö. Eubulos 74 frg. II. 190³⁾; — II. 26-ban azonban tagadhatatlanul a sophista rhetor önérzete jelenik meg (κινήσας γὰρ ἐπὶ τοῦ κωμάρχου δίκας ἔναγχος, οὐκ ἔστιν ἦντινα οὐχὶ νικήσας ἀπηλλάγης s ezzel szemben a másik együgyűsége: ἔκκειμαι γὰρ τοῖς βουλομένοις τὰμὰ σφετερίζεσθαι): a beszélni tudás önérzete. III. 28, 1 egy fiú neveltetésének czélja: ὥς ἀν... λόγων τινας σκινδαλμοὺς ἐκμαδὼν ἐριστικός καὶ ἀρχύλος τὴν γλῶσσαν γένηται.

Kézi munka. A munka (főleg a polgárság közügyekkel elfoglaltsága miatt) értékét vesztette s mint az élet fenntartásának alapja majdnem ismeretlen fogalom lett szabad ember előtt (Aristot. Rhet. I. 9, 27: ἐλευθέρου γὰρ τὸ μὴ πρὸς ἄλλου ζῆν) — a legszegényebbet sem véve ki.⁴⁾

Az athéni társadalom e vonását képviseli a parasitos, kiben kétségkívül a való életre út az, hogy számára a munka végső menedék. V. ö. II. 32, 3: «fogadj hát napszámosnak földedre; kész vagyok mindent tűrni, csak telhetetlen gyomrom megtöltsem», mondja a gazdagoktól kikopva; III. 4, 5: «dologra adom magam s Piräusba megyek hajórakományt hordani napszámba a raktárakba»; III. 34-et l. egész terjedelmében.⁵⁾

¹⁾ E név épen a pörlekedésből. I. Sondag, diss. 25. l.

²⁾ «ἀδειν οἱ τὰς κωμωδίας συγγράφοντες εἶχον τοῦ σκώπτειν... καὶ δικαστὰς τοὺς κακῶς ἐκιδάζοντας». Πλατωνίου, περὶ διαφορᾶς κωμωδίων. Meineke, Hist. com. 531. l.

³⁾ Meineke, Hist. com. 437. l. — A vígjátékbeli öregek Plautus s Terentiusnál is közügyeket intéznek; l. pl. a törvényszéken lebzselést Plaut. Poen. 583. s köv. sorok, a mi természetesen igen jól illik a római viszonyokhoz is.

⁴⁾ Általánosságban l. Büchschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthum (Halle, 1869) 271. s köv., Burckhardt, Griechische Kulturgeschichte (Berlin u. Stuttgart 1892) II. 393., Kærst, id. m. 64. s köv., e korra vonatkozólag pedig Blass, id. m. 8. s köv. lk.

⁵⁾ A megtérés ily megkísérlése Alk. parasitosainál vígjátéki eredetű: III. 34, 1. egy részletét Kock III. 434. 2d. τ. v. 133. frg.-ként át is írja versbe, III. 4, 5-öt pedig III. 549. 2d. 5π. 802. frg.-ként hozza fel, mint oly helyet, mely valamely komédiából származik, mivel Plaut. Capt. 90.

Az előkelő (a munkához szegénységükben is túlélőkelő) városi polgároktól a vidék egyszerű földművesei és halászhai természetesen különböznek. Mezőn lakva (*χωρίον ἐπὶ Καλωνῶν* II. 5, 1. III. 5, 2. IV. 13, 1. 2. *ἐσχατιᾷ*, távoli mezei jószág II. 32, 2. II. 36, 1.) vagy *χώμῃ*-ban, falvakban, majorokban (II. 33, 1. I. 4. *χωμῆτης* II. 16, 1. *χωμίστης* II. 26, 2. *Κωμαρχίδης* egy földműves neve), a halászok meg tengerparton (I. 14, 2.) vagy a kikötővárosokban, közügyekkel nem foglalkoznak (v. ö. a fentebb, 194. l.-on idézett helyeket: I. 4, 1. I. 14, 3. III. 34, 1.), munkájukból élnek, a melyre vonatkozólag III. 34, 1.-hez I. 5, 2: *ἐγὼ δὲ ἀγαπῶ τὴν τῶν ἀναγκαίων εὐπορίαν ἐκ τῆς καθημερινῆς ἐργασίας τῶν χειρῶν ποριζόμενος* s II. 27, 1, mely hesiodosi reminiscens (*Ἔργα* 311. s.: *ἀργὸν δὲ καθίζειν ὄνειδος*), továbbá I. 1. I. 20. II. 16, 3. II. 10. Tehetősebb földbirtokosok s halászgazdák (*δεσπότης*: I. 2. I. 5. II. 18. II. 19. II. 21. II. 23. II. 24. II. 36. II. 39.) azonban természetesen rabszolgákkal s napszámóssal végeztetik a munkát.¹⁾

Ez emberek bemutatásában két vonás feltűnő.

A foglalkozások ellen általános a panaszkodás, pedig éppen a halászat, földművelés és állattenyésztés volt az athéni gazdagság alapja.²⁾ A halászélettel elégedetlenség I. 3. I. 8. I. 9. I. 13., a földműves élettel II. 4. II. 10. A halászat elleni panaszkodáshoz említettem a római vígjátékból Plaut. Rudens 310. s. köv.: *Salvete fures maritumi, conchitæ atque hamiotæ, famelicæ hominum natio: quid agitis, ut peritis?* (Piscatores) *Ut piscatorem æquomst, fame sitique alguque speque.* V. ö. u. o. 290. s. köv. sorokat.

E helyek jellemzetességét nagyban csökkenti az, hogy néhány közülök parallel levél, így kétségtelenül az I. 3. ∞ II. 4:

I. 3: 1. §. *Νορσπὸν ἡ γῆ καὶ ἡ βῶλος ἀκινδυνον, χαλεπὸν ἡ θάλαττα καὶ ἡ ναυτική ριψοκίνδυνον.* 3. §. *τί οὖν, ὦ γύναι, οὐ σωφρονοῦμεν καὶ . . . φεύγομεν τὴν πρὸς θάνατον γειννίασιν.* ∞ II. 4: *οὐδὲν με τῆς γῆς ἀμειβομένης τῶν πόνων ἀντάξιον ἔργων ἐμαυτὸν ἐπιδοῦναι θαλάττῃ καὶ κύμασι.*

V. ö. I. 8, 2: *τὰ ἡμέτερα, ὡς οἶσθα, παντελῶς ἐστὶν ἄπορα καὶ βίος κομῶδῃ στενός: τρέφει γὰρ οὐδὲν ἡ θάλαττα.* ∞ II. 10, 3: *τίς ἂν οὖν ἐτι πονοίῃ μάτην, ἀδύλους ἐλπίδας ἐκ γεωργίας καρδοκῶν;* továbbá II. 4. II. 10. (a földművesség elleni panasz) ∞ II. 11. II. 13. (a földművesség dicsérete).

E panaszok kísértője (de máshol is található) számos sententia, mely a *τύχη* és *εἰμαρμένη* uralmára vonatkozik. II. 4, 1. 2: *οὐκ ἔστι τὸ χρεὼν φυγεῖν . . . ἐνεργὸς γὰρ ἡ εἰμαρμένη καὶ τὸ πεπωμένον ἄφυκτον ὥστε τὸ ζῆν οὐκ ὑπὸ τούτοις ταλαντεύεται, ἀλλ' ὑπὸ τῇ τύχῃ βραβεύεται.* II. 10, 3: *φασὶ γὰρ ἅμα ταῖς τῶν ἐπιτηδευμάτων*

(extra portam trigeminam ad saccum ilicet) egyezik vele. V. ö. Ribbeck, Kolax 40. l. is. Igaza van azonban Mahaffynak, mikor id. m. 125. l. azt a megjegyzést teszi, hogy Athén igazi parasitosai nem ezek a nyomorult alakok voltak, hanem a szegény athéni polgár.

¹⁾ Rabszolgákról s napszámósokról részletesen alább.

²⁾ L. Büchschütz, id. m. 38. s. köv., Hermann-Blümner, Priv. Alt. 93. s. köv. lk.

ἀλλαγαῖς καὶ τὰς τύχας μετασχηματίζεσθαι.¹⁾ III. 8, 2: τάχα δὲ οὐ γόης, ἀλλὰ τύχη κέχρηται θεξιῶ· οὐδὲν γὰρ ἐν ἀνθρώποις γνώμη, πάντα δὲ τύχη. καὶ ταύτης ὁ τυγῶν ἥδους ἔστι καὶ νομίζεται.²⁾ V. ὁ. III. 25, 4. III. 37, 2. II. 34, 1. III. 4, 2. IV. 19, 8. I. 20, 3; továbbá III. 13, 1 (ὦ δαίμον, ὃς με κεκλήρωσαι καὶ εἴληχας, ὥς πονηρὸς εἰ) s III. 42, 3. IV. 7, 8.

E sententiák szerencsés vonását képezik a Kr. e. IV. századnak, a hellenisztikus kor kezdetének, mely változatos eseményeivel épen megteremtette ezen sorsintéző hatalomban való hitet, a mint Demetrios Phalereus *Περὶ Τύχης* cz. műveben kifejti.³⁾ Eredete azonban nem a kor jellemzésére törekvésben keresendő, hanem a vígjáték s közelebbről Menandros követésében, a melyben s a kinél teljesen ez az istennő uralkodik.⁴⁾

(Folytatása következik.)

(Berlin.)

CZEBE GYULA

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ.

— Mutatvány készülő Archilochos-kommentáromból. —

1. (Bergk.)

εἰμὶ δ' ἐγὼ θεράπων μὲν Ἐνναλίσιω Φάνακτος
καὶ Μουσέων ἑρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος.

Athen. XIV. 627c [az Epitoméból: *Eustath.* 1320. 21], *Plut.* vit. Phoc. c. 7 [innen ismeri, de fejből idézi *Themist.* or. 15 p. 185]. ➡ ➡
ἀμφότερον, θεράπων Ἐν. Themist. — *ἄνακτος Athen.* [Eust.]: *θεοῖο*

¹⁾ Sophista rhetorra valló ellentéte III. 34, 5: δέδια τὴν μεταλλαγὴν τοῦ βίου, εἰδῶσαι γὰρ αἱ ταῦται μεταβολαὶ οὐκ εἰς τὸ ζῆν ἀλλ' εἰς ἀπωλείαν καταστρέφειν.

²⁾ Kock III. 437. 3d. τ. v. 147. frg.-ként átteszí versebe:

γνώμη γὰρ οὐδὲν ἔστιν, ἢ τύχη δὲ πᾶν,
ἣς ἥδους ὁ τυγῶν ἔστι καὶ νομίζεται.

³⁾ Müller, *Frg. hist. Græc.* II. 368.

⁴⁾ L. részletesen Rohde, *Gr. Rom.*² 296. s köv. lk. A 301. l. Menandrosból idézett frg.-okhoz a magam gyűjtéséből sorolok fel néhány Alkiphronnal egyező helyet: Alk. III. 8, 2. ~ Nikostratos 19. frg. (II. 225.): αἶρε, τυχεύαθῃ. | τύχη τὰ σνητῶν πράγμαθ', ἢ πρόνοια δὲ τυγλὸν τι κάσυντακτὸν ἔστιν, ὃ πάτερ. Philemon 110. 111. frg. (II. 513.): ἔταν ποτ' ἀνθρώποισιν ἢ τύχη γέλῃ, | πάντων ἀσφαμῇ τῶν καλῶν εὐρίσκειται | ἔταν δὲ δυστυχῇ τις, οὐδ' εὐφραίνεται. Menandros 482. frg. (III. 139.): παύσασθε νοῦν λέγοντες· οὐδὲν γὰρ πλέον | ἀνθρώπινος νοῦς ἔστιν, ἀλλ' ὁ τῆς τύχης... stb. II. 4, 1. 2.-höz v. ὁ. Philemon 115. frg. (II. 514.), II. 10, 3. s III. 34, 5.-höz Menandros 417. frg. (III. 121.). — E sententiák alapján is kétségtelennek látszik Menandros és Alkiphron egyezése világnézet tekintetében. Rohde 301. l. említi azt is, hogy a sophista rhetorok deklamáltak a τύχη-ről; Alkiphronnál azonban aligha csak ily esetlegesnek kell tartanunk, hogy annyit hangoztatja, sőt Menandrost illetőleg sem pusztá követésnek, hanem az ő saját életnézetének, mely alapján Menandrosra s Epikurosra megy vissza.

Plut. [Them.]. — *Μουσάων* Athen. Epit. [Eust.], Them. — *ἐρατῶν* (*ἐρατῶν*) Plut.

Θεράπων]. Ma is közhely, hogy az embert a maga hivatása leköti, rabszolgivá teszi. De a görög költő ajkán ez az egészen közönséges képzet is vallásos színt ölt («on peut dire qu'il n'y a pas en Grèce de véritable poésie qui ne soit mythique» Croiset, Poésie de Pind. 120). Mindaz, mi erősebb az embernél, az isteni (*τὸ κρατοῦν γὰρ πᾶν νομίζεται θεός* Menandr. Com. IV. 144 Mein.), tehát a költő *Μουσῶν θεράπων*, a harczos *θεράπων Ἄρης*; majd, mikor e kifejezőmód a köznyelvbe is átment, a hetairák Aphrodite szolgálóinak neveztetnek (*ἀμφίπολοι Πειθούς* — mondja finoman Pindaros, mikor megénekli őket: 122. fr.) s Galenos Asklepios szolgájának mondhatja magát. — *Ἐννάλιος*] nem költői mellézneve Aresnek, mint Apollóé *Φοῖβος*, Athenáé *Παλλὰς*, hanem a kultuszban is szereplő név (Inscr. Gr. III. 2 és IV. 717 *Ἄρης Ἐννάλιος*, Dittenb. Syll.² 600. 34 *Ἐννάλιος* papja): már az ókorban felvetették a kérdést, vajjon Enyalios nem külön isten-e. Tehát ha költőnk az *Ἐ.* nevet magában használja, nem költői szabadsággal él — mint mikor *Φοῖβος*-t már Homeros, *Παλλὰς*-t pedig először Pindaros az istennév helyett említi — hanem az élő vallás nyelvén szól. — *ῥάναξ*] szóban *f-t* írtam, bár nem tudom, Archilochos is kiírta-e. Csak azt tudom — s ez a legfontosabb tudnivaló — hogy a szó előtt nem érzett hiatust, vagyis ép úgy a lelkében zsongó epikus reminiscenciák akusztikus hatása alatt állt, hogy, teszem fel, az athéni színház költője, színésze s hallgatósága az oly szókapcsolatok alkalmával, minők *καὶ φριγίνασσα* (Soph. El. 157) vagy *ὦ Φεαέργε* (Arist. Thesm. 972). S nem követek el — úgy hiszem — következtelenséget, ha a Bergk-féle 10., 75., 77. és 119. töredékben nem írom ki az *ἄναξ* szóban a *f-t*: ezeken a helyeken a költő nem érezte (jobban mondva: nem akarta éreztetni) a hangot, melyet az élőbeszédben sem ő, sem közönsége sohasem ejtett ki. Maga az *ἄναξ* szó, mely nem *király*-t jelent, hanem eredetileg a. m. *védő* (Augermann: Curtius Stud. III. 117) s így lett az istenek jelzőjévé, már Homeros számára is csak ünnepélyes, hagyományos kifejezés, nem élő szó. — *μὲν — καὶ*]. Mióta Homeros megkoczkáztatta (A 267 *κάρτιστοι μὲν ἔσαν καὶ καρτίστοις ἐμάχοντο*), azóta sajátja a görög költői nyelvnek, hogy elkezdí a correlatív szerkezetet (*μὲν*), azután bizonyos *ἀναχολουθία* árán abbahagyja s egyszerű kapcsolással (*καὶ*) folytatja. A *μὲν — δὲ* helyetti *μὲν — καὶ* fordította a *τε — τε* helyetti *τε — δὲ*, pl. Eur. Or. 292 *μήτ' ἐκεῖνος — ἐγὼ δὲ. — Μουσέων δ' ὦρον*]. A vallásos érzés nemcsak *τὰ τυχερὰ τῶν ἀγαθῶν Διὸς δῶρα κέκληκε, πλοῦτους καὶ γάμους καὶ ἀργύρας καὶ πᾶνδ'* *ὅλως τὰ ἐχθρὸς* (Plut. de aud. poet. p. 23f), hanem általában mindent, a mit lát és érez, az istenektől származónak tekint. A kegyes tündérek — kik mikor messze Pieriából eljutottak Parosba-Thasosba, bizonyára az életörömnek ottani ősi, Minostól származtatott (Apollod. III. 157. 7) Charis-oltáira emeltettek, mint a hogy Hesiodos szerint a Charisok szomszédságában laktak (Theog. 64) és Sappho is együtt szólítja a *ἄβραι Χάριτες καλλίχομοι τε Μοῖσαι* hatalmát (60. fr.) — a költészetet adták ajándéku az emberiségnek. — Hogy ez az ajándék *ἐρατόν*, az a költészet gyönyörködtető hatásának ugyanaz a képzete, melyből egy más, «theogonikus» irányú fantázia megteremtette az *Ἐρατὸν*

múzsza alakját (Hes. Theog. 78), mint a hogy a költői tehetségnek ajándék útján való származtatása is theogonikus kapcsolat formájában fejeződik ki a hesiodosi költészetben (ἐκ γὰρ τοι Μουσάων καὶ ἐκ ἑβόλου Ἀπόλλωνος ἄνδρες ἀοιδοὶ ἔασιν καὶ κιθαρισταὶ Theog. 94). — εἰ μὲ ἐπιστάμενος] = ἐπίσταμαι (a párhuzamosság kedvéért való körülírással, mely különösen a dráma nyelvében lesz majd divatos): költőnk büszkén vallja, hogy ért a múzák bájos ajándékához (ἐπίσταμαι az eposzban is mindig a. m. érteni vmihez, csak ὁ 730 tudni). Persze vakmerőség volna e kijelentéssel szemben a VII. század dalosa költői öntudatának kérdését felvetni. De tekintve idevágó egyéb nyilatkozatait (62. fr. B «igaz, a mit Homeros mond», 76. «lesbosi pæonba kezdék», 77. «a mámorban dalra gyűjtök», 65. «szavaimból fegyvert tudok kovácsolni»), nagyjában valószínűleg a Paus. IX. 29. 2. feljegyzett három legősibbnek mondott múzsanév (Μνήμη, Ἀοιδή, Μελέτη) eszmekörében kell keresnünk költőnknek a költői alkotás mibenlétéről való fogalmát.

2. (Bergk.)

ἐν δορί μὲν μοι μᾶζα μεμαγμένη, ἐν δορί δ' οἶνος
Ἰσμαριτικός, πίνω δ' ἐν δορί κεκλιμένος.

Athen. I. 30. f. [innen Suid. v. Ἰσμαρ. οἶνος: ἐν δορί δ' οἶνος — κεκλιμένος]. Synes. epist. 130 [innen Suid. v. ὑπνομαχῶ], ➤➤➤ 1. μοι omitt. Athen. [Suid.]. — δ' om. Synes. [Suid. addid.]. — 2. κεκλιμένω Athen. Epitom.

ἐν δορί]: benne van, tehát — a dárda megszemélyesítésével — ha megkapom kenyereket s boromat, tőle kapom, neki köszönhetem (Soph. Oed. R. 315 ἐν σοὶ γὰρ ἔσμεν, Eur. Alc. 278 ἐν σοὶ δ' ἔσμεν καὶ ζῆν καὶ μῆ). — μᾶζα] daralisztból való szárított tészta, melyet megnedvesítve ettek, ellentétben a búzalisztból való, sült ἀρχτός-szal. Legfeljebb ünnepnapon ehetett szegény költőnk ἀρχτός-t, mint a prytaneionban étkezők (Athen. IV. 14). Hogy μᾶζα idegen, sémi szó, azt ő nem tudja, tehát etymologizálja (a kezdetleges felfogás az idegen szóban is érthető tartalmat keres, mert üres szót nem tud elképzelni: ez az alapja a népetymológiáknak is), s σχῆμα ἐτυμολογικόν-ban μίττω-val köti össze, mint Herodotos (I. 200) s utána mások. Az etymologizálás a görög szellemnek egyáltalán kedvelt játéka, melynek népszerűsége érteti meg a figura etymologica igazi jellegét. Ez nem szónoki figura, hanem népies szellemeskedés, minőt a λέσχη-ben is nem egyet hallhatott költőnk: ép ezért a szónokokban aránylag ritkán is található (Schulze, de fig. etym.: Comment. in honor. Ribbeck 155). A magyarban is népies: v. ö. P. Thewrewk Emil, M. Nyelvőr III. 385. — οἶνος Ἰσμαριτικός]. Parosbau nem igen juthatott költőnk a távoli Thrakiából szállított tüzes sötétvörös (μέλας: Hom. ι 196) borhoz, legalább is mindennapi eledeléhez, a μᾶζα mellé, nem igen ihatta. Minthogy harczosként jelenik meg, tehát valószínűleg a thrák parthoz közeli Thasosban, ill. ottani tartózkodása utáni kóborló életében írta e sorokat. Mi talán inkább vizet várnánk a «mindennapi kenyér» paralleljeképen, de Archilochosnak, mint görög embernek, a bor elemi szüksége. Vizet magában ő nem ivott, ő nem volt ὕδρο-

ποτῶν, mint a perzsák (Herod. I. 71), vagy az iberiaiak (Athen. II. 44b). Persze a régi egyszerű világban oly sok vizet kevertek a borhoz — Hom. ε 209 talán ülozva s csak az ismerős borról azt mondja, hogy a bor és víz arányszáma 20 : 1, de Hesiodosnál is (Erga 591), kitől pedig távol áll az idealizálás, 3 : 1 az arány — hogy a keveréknek nem is okvetetlenül a bor tűnt fel fő-substratumaúl (kis öcsém mindig bort kér a vízhez, nem vizet a borhoz) s így Homeros bátran néprajzi megkülönböztetésül használhatta az ivóvíz megnevezését (*Β 825 πίνοντες ὕδωρ μέλαν Αισήποιο*). — ἐν δορὶ κεχλιμένος]. Az ige pusztá locativust kíván ugyan, csak hogy a költő lelkében még ott vibrál az előző kettős ἐν δορὶ anaphora (Bahntje, quæst. Archil. 70.); de amúgy is az ἐν-nel összekötött locativus ekkoriban már régeu ugyanazt jelenti, mint a pusztá eset: *κυνέη βάλει* (Hom. II 187) mellett *ἐν πυρὶ βάλει* (I. 220). A katona akkor sem teszi le dárdáját, ha hörpinteni akar egyet a kulacsából: dárdáját föl kezével a földnek támasztja s úgy iszik (*δορὶ κεχλίσθαι* a rendes nyugalmi állás katonáéknál: Verg. Aen. IX. 229 stant longis adnixa lastis, ép így vázáképeken s egyéb ábrázolásokon is gyakran). Ha majd leveri a fegyvert s Paros utcáin járkálva meg akar pihenni, felső végével a hónáljba dugott *βακτηρία*-jára fog támaszkodni (v. ö. Daremberg-Saglio képeit s. v. baculus).

A dárda a harczos étele-itala, de meg nyugalma is. [Hercher így fordítja a töredéket: «Maza mihi hastato præbetur, Bacchus in hasta Ismaricus; dum me sustinet hasta, bibo». Ugy látszik, Synesios a fent jelzett helyen szintén ilyféleképen értelmezi, vagy pedig csak ily értelemben alkalmazza a sorokat, melyeket idézetkép kiragadva ismert. Csak hogy nyilvánvaló, hogy az utolsó rész ily értelmezés esetén mily fölösleges s az egésznek mily banális az értelme.] A katona-költőnek a fegyver mindene, mint Hybriának (Anthol. lyr. ed. Hiller-Crus. p. 275. XX: *ἔστι μοι πλοῦτος μέγας δόρου καὶ ξίφος...*). Aischylos heroikus világában ez eszme majd úgy ölt testet, hogy a Hetek egyike *ἄμυνσι αἰχμῆν, ἣν ἔχει μάλλον θεοῦ* (Septem 529), mit pherai Sándorról, Thessalia vérengző zsarnokáról, Plutarchos mint történeti ténynt említ (Pelop. 29). A mi Balassink is istenét látta a szabljájában.

4. (Bergk.)

ἀλλ' ἄγε σὸν κώθωνι θοῆς διὰ σέλματα νηὸς
φοίτα καὶ κοίλων πώματ' ἄφελκε κἀδων,
ἄρρει δ' οἶνον ἐρυθρὸν ἀπὸ τρυγός· οὐδὲ γάρ ἡμεῖς
νήφειν ἐν φυλακῇ τῇδε δυνησόμεθα.

Athen. XI. 483d. ➡ 1. ἀλλ' ἄγε Musurus: ἀλλὰ τε. — 4. ἐν Mus.: μὲν.

ἀλλὰ]. A költő türelmetlen. Az irodalomban s az élő beszédben is használatos ἀλλὰ a felszólítás sürgetésére. «Ursprünglich einem vorausgesetzten Widerstreben entgegengestellt, gestaltete ἀλλὰ schliesslich die Aufforderung nur angelegentlicher» Brugmann Gram.³ 537. — *κώθων*] kulacs-forma agyagedény. Kritias — Athenaios fent jelzett helyén — azt mondja róla, hogy *ἐπιτηδειότατον εἰς στρατείαν καὶ*

εὐφοράτατον ἐν γυλῳι. — *θοῆς νηός*] az eposzból a költő lelkében megragadt kifejezés. Ily stereotyp jelző nemcsak metrikailag nyújt a költőnek könnyűséget, hanem a hallgatóság — antik költőnek nem olvasó, hanem hallgató közönsége van — képzeletének megindítása dolgában is versenyezhet a «moderne» frappáns hatásokra törekvő jelzőivel («epithètes rares»). A meg-megismétlődő jelző mint valami jó ismerős, minden találkozásnál régi szép képek, impulzusok emlékét eleveníti fel s e visszhangtól megsokszorozott erővel zsong a hallgató lelkében (v. ö. R. M. Meyer, *Deutsche Stilist.* 46). S ez több, mintha valami speciálisan jellemző szóval jelezte volna a költő a dolog pillanatnyi tulajdonságát. «Ce qui différencie le plus radicalement la littérature moderne de la littérature ancienne, c'est le remplacement de la généralité par la particularité» Journ. de Goncourt II. 261. — *χάδος*] nagy agyagpalaczk, felül *πῶμα*-val, mi nem fődél, mint Iw. Müller véli (*Handb.* IV. 1. 2. 62), hanem «vincula», — a hogy Tibullus mondta, mikor az archilochosi *πῶματ' ἄφελκε χάδων* hangzott a füleben s ennek ritmusában utána zengte: solvite vincula cado (II. 1. 27) — vagy más körülírással: «cortex adstrictus pice» (Hor. Carm. III. 8. 10). — *φοῖτα καὶ πῶματ' ἄφελκε, ἄγρει δέ*] = járj sorban (köztünk), vedd le a fedőket s fogd fel a bort: hysteron-proteron. A «gyere mindnyájunkhoz (ne hagyj ki senkit)» felszólítás előre van téve, mert a szomjas és fáradt matrózoknak az a legfontosabb, hogy az illető, kit a költő megszólít, végig járjon a fedélzeten s mindegyiküknek adjon a borból, melyet a *χάδος*-okból kiürít s (a kulacsba) felfog. A *πῶματ' ἄφελκε* és *ἄγρει* felszólításokon keresztül is csak erre gondol a költő, mert az utánuk következő *γάρ*-os magyarázat csak ehhez tartozik. Classen (Beob. über d. homer. Sprachgebr. 198) kimutatja, hogy Homerosban a *ὑστερον-πρότερον* mindig lélektani okra vezethető vissza. Általában ez az alakzat az, mely a legszembeötlőbb módon megőrizte a maga lélektani jellegét s Cicero nagyon téved, mikor homerosi *εὖσημα*-nak tartja (Ad Att. I. 16 respondebo tibi *ὑστερον πρότερον, ὁμηρικῶς*). Az antik grammatikusok általában műfogásnak tartották (mint a többi *σχῆμα*-t) s pl. Eur. Med. első két sorát e *σχῆμα* miatt nagyon elítélték kritikussai (v. ö. Elsperger, Reste antik. Krit. gegen Eur.: Philologus. Suppl. 1908. 76), úgy hogy Ennius, ki ez elítélő véleményt a kommentárban olvasta, e két sort nem merte lefordítani (Leo, Plautin. Forsch. 85). — *ἄγρει*]: «(öntsd a bort a *χάδος*-ból s) fogd fel a kulacsba». mint a hogy a vadat, futtában eléje kerülve, elfogjuk (*ἀγρή*; hogy *ἀγρέω* az *ἀγρή* származéka, l. Stolz, Wien. Stud. 1903. 219). — De ne csak a felszínről önts bort, hanem még az aljáról, a seprőről is önts (*ἀπὸ του γόος*); addig önts, míg csak a seprő marad s ott állnak a cadi cum faece siccati (Hor. I. 35. 26). — *οἶνον ἐρυθρόν*]. *ἐρυθρός* a bornak rendes «epikus jelző»-je, mert Homeros bora mindig vörös (*ἐρυθρός* vagy *μέλας*; a tenger is akkor *οἰνώψ*, mikor háborog). Helytelenül tagadtam EPhK. 1904. (XXVIII.) 371 e kifejezésben a homerosi hatást; a költő, mikor *οἶνον*-t mond, önkénytelenül is utána mondja, hogy *ἐρυθρόν*, — oly sokszor hallotta. — Evvel a vörös borral — persze *μιután* vizet öntöttél belé — járj sorba s adj mindnyájunknak innunk: e két dolog *κατὰ τὸ σιωπώμενον* oda értendő

(nemcsak az epikus költő, hanem a szomszjas matróz is «semper ad eventum festinat» Hor. Ars Poet. 148).

A fúradságos (éjtszakai?) órállást mint *νύφοντες* nem bírnák el tengerészeink; egy kis *ἀχροθώραξ*-ra van szükségük (még a stoikus morál is elismerte, hogy *εἰς ἐσπέραν τοῦ δεῖπνου περὶ τὴν ὥραν οἶνοι χρηστέον... ὥς δεῖν ὑποτρέφειν τὴν... ἀλέαν ἐπεισάχτωι θερμορόητι* Clem. Pædag. II. 22. p. 179 stoikus forrásból).

25. (Bergk.)

οὐ μοι τὰ Γύρω τοῦ πολυχρύσου μέλει,
οὐδ' εἶλε πῶ με ζήλος, οὐδ' ἀγαιομαι
θεῶν ἔργα, μεγάλης δ' οὐκ ἔρω τυραννίδος·
ἀπόπροθεν γάρ ἐστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν.

Plut. de tranqu. anim. 10 p. 470c. Egyes részleteket idéznek: *Arist. Rhet.* III. 17 p. 1148b (οὐ — *Γύρω*), *Schol. Aesch. Prom.* 224 (*μεγάλης* — *τυραννίδος*), *Juba* (id. Rufinusban, Gram. Lat. VI. 563. 16 οὐ — *μέλει* teljesen romlott alakban, melyet mint *Archilochos* szövegahagyományozására nem jellemzött, nem idézek, l. Keil apparatúsában). ➤➤ 2. καὶ οὐδ' εἶλε *Plut.* (mert két külön hagyományozott, de kétségtelenül összetartozó töredéket ex coniectura egyesített?) — 3. *ἔρω* *Plut.*: *ἔρω* *Schol.*

οὐ μοι] hatásosan előre téve («nem én, nem gondolok vele!»). miként az 1. fr.-ban az egyéniség kifejezője, *εἰμί*: «allgemeingiltige Gesetze für die Wortfolge giebt es im Griechischen kaum. . . Der Gedanke ordnet die Worte, nicht ein Sprachgesetz, und je klarer der Gedanke, desto klarer und einfacher . . . die Wortstellung». Kaibel, Stil u. Text d. *Ἀθην. πολ.*, 96. l. — τὰ *Γύρω*]. Antik scholiasta azt mondaná e helyhez, hogy *ἐλλείπει πράγματα* (vagyis: «τὰ mellé kiegészítendő *πράγματα*») — avval a grammatikai tévhitel, mely az ókorban s később is, különösen a XVI—XVII. században nagyon divatozott s az iskolában néhol még ma is virágzik. Szerencsére azonban lassankint általában leszokunk arról, hogy a szavakban a gondolkodás pontos képét lássuk s effajta esetekben nem operálunk már a beszéd és képzet tökéletes egybevágásának helyreállítására oly könnyelműen ellipsis felvételével (v. ö. H. Paul, Prinzipien³ 289), mint némely metrikus az ütemegyenlőség helyreállítására pauzákkal. Mikor a költő τὰ *Γύρω*-t mond, akkor lelkében valami vague képzet dereng, melynek középpontja *Γύρης*, de melynek tartalmát sem a *πράγματα* szó, sem valami más, «elliptikusan odaértendő» szó nem fedezheti. — A *πολύχρυσος* Gygesről sokat álmodoztak a szegény ördögök Parosban, Thasosban s mindenütt, hol Archilochos megfordult; mindenütt tudták, hogy él. vagy nem rég meghalt (Gelzer, Zeitalter des Gyges, Rhein. Mus. XXX. és XXXV. szerint 652 ben halt meg) a messze Lydiában egy hatalmas uralkodó, kinek dús udvarában keleti fényűzés pompázik s kinek történeti alakját a mese mind jobban átszótta (v. ö. Smith, the tale of Gyges: Amer. Journ. Phil. 1903). Talán maga a költő is ott állt annak idején a tenger partján, mikor az áhítatosan bámuló tömeg szeme előtt elvonult a szent hajó — rajta

valószínűleg a pythói isten követe — melylyel *Γούρης τυραννεύσας ἀπέπεμψε ἀναδήματα ἐς Δελφοῦς οὐκ ὀλίγα . . . παρὲς τοῦ ἀργύρου χροσόν ἄπλετον* (Herod. I. 14). E kincsek terjesztették el a legjobban a király gazdagságának hírért a görög világban s a *πολύχρυσος* jelző általuk, de meg az aranytartalmú Paktolos révén (v. ö. Herod. V. 101) Gyges országára is átragadt. Gyges alakja (*Γούρης* — tulajdonképen Guggu, mint most az asszír annalesekből tudjuk — megkülönböztetendő az egyik centiman nevéől, *Γούρης*-től, mely *Γούης*-ből [Hes. Theog. 149] népetymológiával [*γῆ*] alakult) sokat foglalkoztathatta költőnk lelkét: Juba fent jelzett helyén kívül («Archilochos Pario, qui Gygæ fabulam optime complexus est») v. ö. a mit Crusius mond Pauly-Wiss. II. 489. — *εἰλεῖ*. Az érzés mint valami ellenséges hatalom bánik az emberrel (*αἰρεῖ, νικά* stb.); a magyarnak is *elfogja, nyomja* a szívét, *erőt vesz* a szívére az érzés; ennek a gondolatkörnek alapján mondja Arany, hogy hőse «birkózik nagy lelke fellázadt dühével» (Toldi III. 5). — *ἀγαιομαί θεῶν ἔργα*] a homerosi *ἀγαιομαί χαχὰ ἔργα* (β 67. v 16. ψ 64.) módjára értendő: ugyancsak az *ἄγαν*-nal való kapcsolatban rejlő helytelenítés fogalmával, csak hogy avval a különbséggel, melyet a helyzet teremt: ott «megsokalom a gonosz tetteket», itt «zúgolódom az istenek rendelkezései ellen». A VII. század költője a vagyoni és társadalmi különbségek jogrendjét, melynek nyilvánulásait (*πολύχρυσος, τυραννίς*) felsorolta, isteni eredetűnek tekinti. E vallásosan hagyományos felfogás ellen, mely utóbb tudatossá válván, a *θεῶν ἔργα* helyén a *φύσις*-t fogja emlegetni, csak szinte másfél század múltán szólal majd meg vándor «tudósok» (*σοφισταί*) ajkán a vétő. Meg kell még jegyezni, hogy Liebel (Archil. reliq. ed.² 1812) nyomán ez *οὐδ' ἀγαιομαί*-t úgy szokás értelmezni, hogy a horatiusi «nil admirari» mintája legyen. S ha *ἀγαιομαί* ily értelmezése ellen, tekintettel az Etym. M. (s. v. *ἀγαιομαί*) fejtegetésére, nem is lehet kifogást tennünk, de az összefüggésbe e gondolatot sehogys tudom beilleszteni s azonkívül is talán mégsem indokolható, hogy az athéni *στοά* prédikációit az *ἀθαμβία, ἀταμασία*-ról Thasosban szólaltassuk meg a VII. században. Nem, e mondat a sorssal való melegeledést fejezi ki s úgy aránylik a többi kijelentéshez — a gazdagokkal való nem törődés s a nagyra vaggyás hiánya — mint az egész a részhez vagy az ok az okozathoz. S ha e mondatok költőnk lelkében mégis parallelképen, egymás mellé rendezve sorakoztak (*οὐ — οὐδ' — οὐδ' — δ' οὐκ*), akkor meg kell, hogy tanítsanak bennünket arra, hogy a lélek — különösen a költői lélek — eszméinek egymásutánját s kapcsolatát a philologiai kritikának nem szabad előre megalkotott schema alapján irányítani, mi oly gyakran megtörtént. E tekintetben nem volna szabad figyelmen kívül hagyunk a kísérleti lélektan eredményeit. Ezek többek közt kimutatják, hogy az emberek gondolatkapcsolásai mily meglepően különböző jellegűek (v. ö. Höfding Psychol. übers. Bendixen³ 207). — *ἔρῳ*] = *ἔρῳ*. Tekintettel a gyakori hasonló hangalakulásra (*ἔντευον, μενοίνεον, ὁμόχλεον*) Homerosban és a herodotosi *ῥῥῳ, χῥῥῳμαί* stb. alakokra, valamint elisi, rhodosi és krétai feliratok hasonló formáira (G. Meyer³ 205) feltétlen hitelt érdemel az egymást támogató — mert egymástól függetlenül hagyományozott — két archilochosi *ἔρῳ* (itt és 68 B) alak, úgyszintén *διψῶν* is (68.). — *τυραννίδος*]. Jól illik az egyé-

niség első görög költőjéhez, hogy a *τύραννος*-ok — «a görög történelem első politikai egyéniségei» (Wilamowitz) — nála említettnek először (Hymn. in Mart. 5. későbbi; az antik philologusok mindig Archilochos szal hozták kapcsolatba e szó feltűnését, l. Bergk apparatusát). De bárha költőnk azt a címet említi, melyet korának uralkodói viseltek, e cím alatt itt még sem értett természetesen egyebet, mint az államhatalom hordozóját a maga általánosságában. A kis emberek számára, kiknek világát Archilochos az addig oly exclusiv műköltészetbe emeli, nem igen váltak érezhetőkké azok a közjogi külömbségek, melyeket az Aristotelestől képviselt politikai elmélet a *βασιλεύς*, *αὐτοκράτης* és *τύραννος* között megállapít és így a tyrannis megvetése a mi helyünkön nem jelenti a jogbitorló uralomnak, hanem általában a hatalomnak megvetését. — «Nábob kincse, király hatalma: mindez nem tesz iriggyé, hisz oly távol élek a nagy világtól, hogy szemem elé sem jut (*ἀπόπροθεν ἔστιν*) a vagyon és hatalom fénye. (S a mit nem látok, az nem csábít.)» Ez mindenesetre nem oly magas foka az *αὐταρχεία*-nak, mint melyen az áll, «quisquis ingentis oculo inretorto spectat acervos» (Hor. Carm. II. 2. 23); Toldi Miklós is «Darius kincsének még oda sem nézne» (Toldi XII. 15. vk.).

Ha mindez komoly kijelentés lenne, beletartoznék abba a csoportba, melyben Burckhardt, Kulturgesch. II. 366 érdekesen összeállítja a görögöknek a boldogságról s a kíváncsatos javakról való nyilatkozatait. Csakhogy, mint Aristoteles fent jelzett helyéből tudjuk, a költő ezt nem mint saját érzelmét mondja el, hanem szavaival *φέρει ποιεῖ γὰρ . . . τὸν Χίρωνα τὸν τέχτονα λέγοντα*. Igen valószínű tehát Kiessling vélekedése, hogy itt Hor. Epod. II. (Beatus ille . . .) mintájával van dolgunk. Egy thasosi mesterembert (*θάσιος γὰρ ἦν ἐκεῖνος*, Plutarchos a fent jelzett helyen) mint beszélőt vezetett be a költő — *μυητικὸν γένος*: mondaná az antik æsthetika — hogy nevetségessé tegye. Oly módon tette ezt, a hogy Horatius a maga szépen beszélő, de rútul cselekvő Alfiusát ad absurdum vezette? — A négy sor az összefüggésből kiragadva a lírikusoknak nagyon tetszett s a 7. anakreonteon szerzője ép úgy, mint a mitylenei Alpheus (Anthol. Pal. IX. 110) a maga meglegedett hangulatának kifejezésére használta az archilochosi motivumot.

(Vége következik.)

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

PÁN HALÁLA.

Reviczky Gyula remekműve nagyobb vitát támasztott philologiai irodalmunkban. Már az első fejtegetések¹⁾ kiderítették, hogy a mese Plutarchosnak *De oraculorum defectu* című értekezésében szerepel először, melyet Tóth Béla latinból le is fordított, és hogy Reviczky Heine *Über Ludwig Börne* című művéből merítette Pán halálának

¹⁾ Budapesti Szemle 1903. jan. füzet (156--157. l.).

tárgyát. Majd az EPhK.-ben (1903. évf.) a monda újabb földolgozásaira utalnak. Márton Jenő kiemeli, hogy Lingg Hermann *Die Völkerwanderung* című eposzának az első énekében epizodul szerepel Pán halálának a legendája, melyet Pichler Adolf *Der Tod des grossen Pan* címmel 1885-ben dolgozott fel. (268—269. l.) Ezután a francia földolgozásokra hívják föl a figyelmet. Gulyás Pál Jouffret Mihály *La mort de Pan* című költeményét fejtegeti, mely Reviczkynek remekével nem egy közös vonást mutat. (523. l.) Gyulai Ágost és Gábor Andor kiderítik (526—527. és 898. l.), hogy Pán haláláról Arène Pál is írt költeményt. (V. ö. még EPhK. 1908.: 408. l.)

A kutatás azonban ezzel még nem érte el igazi célját. Meg kell állapítanunk, a mivel az egyes külföldi verseket ismertető szakembereink nem foglalkoztak, van-e kapcsolat a francia, német irodalmakban szanaszét heverő feldolgozások között? Vizsgálunk kell azt is, elég helyesen jelölték-e ki Reviczkynek Heinéhez való viszonyát?

Az első biztosnak tetsző eredmény bizonyára az, hogy Lingg és a kisebb jelentőségű Pichler Heinére utalnak bennünket, a kiknek forrása Plutarchos elbeszélése volt. De honnan merítették Jouffret és Arène? Plutarchosra nem gondolhatunk, mert a francia költők Pánnal Krisztust állították szembe. Így talán más messzeeső forrást használtak, p. o. Eusebios, cäsareai püspök, vagy Dionysios Areopagites keresztény irányú átdolgozásait? Lehet, de bizonyítani nem tudjuk. A helyett, hogy ilyen alaptalan, fantasztikus föltevések útjára lépünk, azt hiszszük, közelebb járunk az igazsághoz, ha annak a véleményünknek adunk kifejezést, hogy ezeknek a költőknek közelebb eső munkában kellett olvasniok Pán halálát. Ha Arène költeményében a porba hullott pogány istenekkel szemben diadalmaskodó Gyermekek fenségének széles ecsetelését, s hatásának aprólékos rajzát tekintjük, ez már a célhoz közelebb visz bennünket. Jouffret Pánjában két mozzanatot ragadunk meg. Először, hogy Tiberius császár az új Isten után kutat, másodsor, hogy ugyanabban az időben, mikor meghalt a nagy Pán, Krisztust keresztre feszítették. A Tiberius-mozzanat Eusebiostól, Krisztus és Pán halálának egyidejűsége Dionysios Areopagitestól származik. Két helyről Jouffret valószínűleg nem meríthetett, hanem bizonyára olyan forrásból, melyben a két adatot együtt találta. Ismerünk-e ilyen francia földolgozást?

A Pán-mondát a XVIII. század francia irodalmának egy nagy klasszikusa is feldolgozta: Fontenelle Bernát. A monda azonban nála nem cél, csak eszköz. Mint az okság nagy bölcselője, az angol Hume, ő is harczolt a mondák s a bennük nyilatkozó babona ellen. De míg Hume a csudákról írtakban, csupán a causalitas szempontjából támadja a babonát, Fontenelle egyenesen ellene fordul; Hume az oki kapcsolatot lazaságára mutat, Fontenelle káros voltára; Hume értelmi fogyatékosságát hangsúlyozza, Fontenelle a közösségre, az emberre gyakorolt ártalmasságát emeli ki; Hume megelégszik a diagnosissal, Fontenelle már a prophylaxisról gondoskodik. Az a munkája, melyet *Histoire des oracles* cím alatt adott ki, a kritika nélkül szűkölködő tömeg ostromozását tűzte ki feladatául. A jóslás a »pogányoknál» csupán vallási ügy volt, melyek Krisztus születésekor sem szűntek meg. Az ókor meglepő történeteket tár elénk, mint a milyen Thamus esete. Erre az I. fejezetben elmondja Thamus hajózásának s Pán halálának a

történetét, úgy mint azt Plutarchosból ismerjük. Tiberiust is megemlíti, ki tudósokat gyűjtött maga köré, hogy megtudja, ki volt a nagy Pán? Eusebios jóslatát is idézi: «Gémissez, trépieds, Apollon vous quitte.» A Pán-monda két eleme: a szózat Plutarchosból, a fűből, fából, bokorból és nádból menekvő istenek halála Eusebiosból került Fontenelle művébe. Majd azt olvassuk: «L'enfant hébreu, à qui tous les dieux obéissent, me chasse d'ici.» Azt is beszélük, folytatja, hogy a nagy Pán Jézus maga.

Könnyű belátni, mi vezette Fontenellet, hogy elmondja ezt a történetet. Pán halálának a meseje harmonikusan illeszkedik a műbe, mert célját szolgálja. Nagyon természetesnek tartjuk, hogy épen úgy beszél Fontenelle Pán haláláról, mint Thulis királynőről, Demetrius háriádáiról, a platonizmus káros hatásáról, az 1593-ban született sziléziai gyermek aranyfoga körül támadt harcokról, Cicerónak a *De divinatione* című művében kifejtett nézeteiről, a samnitik ellen induló Papiriusról és a csirke-babonáról, a dodonai tölgyfáról, a szertartások hókus-z pókusairól, Delphiről, melynek lakói a csalásban szövetkeznek, hogy jobban megéljenek s annyi más babonáról. Mennyi illúzió rebben itt szerte-szét; a Descartes, Newton és Leibniz szellemében nevelkedett bölcshajt itt a babonás világ felé. Nem az emberi érdeklődés vezet, mint Mikest, ki a görög leány sorsát írta le, hanem bölcseleti cél, hogy okoskodásának erősséget keressen.

Nem is a költői érdeklődés vezet, mint később Heinét, Róviczký és a francziákat, a XVIII. század filozofus írója, egészen másként jár el.

Hogy a realizmus műszavát alkalmazzam reá, Fontenelle az ókorban a «documents humains»-t kereste, hogy a tömeg hiszékenységet s balgaságát bebizonyítsa. Fontenelle nem érzi át a monda költőiségét, mint a XIX. század poétái, hanem bírálja a hagyományt s kissé hamiskásan mosolyog rajta: «L'histoire de Thamus est païenne d'origine, mais Eusèbe et d'autres grands hommes lui ont fait l'honneur de la croire.»¹⁾ Két nagy gondolat uralkodik Fontenelle művében. Egyik: téves a nézet, hogy egyes pogány jóslatok megjövendölték Krisztus eljövételét; a másik: Krisztus megérkezéssel nem szűntek meg az oraculumok. Hogy gondolatait megértesse velünk, elbeszéli Pán halálának a történetét, egyéb mondákat s babonákat is, melyek eszméjét támogatják.

Maga Fontenelle sem merített azonban a közvetlen forrásokból, hanem Van Dale-nek, egy holland tudósnak a művét dolgozta át, vagy, hogy Voltaire szellemes mondását idézzem, Fontenelle Van Dale nyers gyémántját pompásan megcsiszolta.

Érdekesen fejtegeti Fontenelle műve előszavában ezt a «csiszoló» módot. Az ólomlábon járó tudományos művet kellemessé akarta tenni. Csupán azért meséli el Pán halálát, hogy ajkunkra mosolyt csaljon. Ha sikerült olvasóját megnevetetni, akkor elérte célját, nemcsak a közvetlent, a mulattatást, hanem a mélyebbet is: olvasója elfordul a babonától, kineveti és lenézi. akárcsak ő, a cartesianismustól áthatott, Newton, Leibniz világában élő filozofus. Mintha csak azt mondaná

¹⁾ I. m. IV. fejezet.

ez az előkelő világfi: «Fi donc, Thamus, siró bokor, halódó Pán!» És hogy nem hiába írta meg művét, bizonyítja Faguet mondása: «Il n'y a rien d'édifiant au monde comme ce petit livre.»¹⁾

Jouffret és Arène költeményei tehát közvetve Plutarchosra és Eusebiosra utalnak, mint forrásokra. A mint láttuk, kettős közvetítéssel, Fontenelle és Van Dale műveivel. Nem kell-e a sorozatot még megtoldani, s a görög forráson még Van Dale, Fontenelle és a modern francia költők közé új tagokat iktatni, annak eldöntésével most nem foglalkozom.

A források másik vonalának élén Heine áll. Az a munkája, mely Reviczkynek a nagyszerű motívummal szolgált, *Über Ludwig Börne*, egy tekintetben emlékeztet Fontenelleére: ép oly tarka és változatos. Leírja Heine íróársának külsejét, említi szellemeskedéseit, festi a zsidó tenetöbén kóborló bikát, a frankfurti Rothschildokat, a Helgolandot megülő unalmat, elragadtatását a biblia olvasásán, Mózes, Jézust, elmondja Pán történetét, egymásután, hogy elkabult fejünkben minden zavaros képpé bonyolódik össze. Míg azonban Pán halála Fontenelleben a bölcselőt ragadta meg, Heineben a költőt. A nagy Pán-vitában megfélekedtek arról, hogy Heine megfelelő helyét tüzetesebben megvizsgálják. Heine a költő intuíciójával érzi a Pán-hagyomány remek költészetét. Heine művében Pán halála nem száraz kivonat, mint többen gondolták. Heine Krisztusról beszél, kit Mózzal állít szembe. Mózes csak népét szereti, míg Jézus az egész emberiséget. Jézus vére a Golgotára freccsent: «Die weissen marmorenen Griechengötter wurden bespritzt von diesem Blute.»²⁾ Pán kezdi, s úgy következik a többi isten. Erre beszél el Heine Pán halálát. Nem kivonat ez, hanem két világnak a szembeállítás, a hogyan ezt a mélyebb kedélyű művészlélek érzi.

E művészi czállal elbeszelt monda ragadta meg Heinénél a magyar költő érdeklődését. Innen merítette Reviczky költeményének anyagát. De ezen kívül a szenvedés, a fásult kedélyek motívumát is:

Ki szomorú nem volt, az mind pogány,
Ő rendelé ezt így a Golgothán.

Nemcsak Heine és Reviczky Gyula érezték meg a Pán-monda mély költészetét, hanem az oroszok egyik legnagyobb klasszikusa: Turgenyev Iván is. Említette már Márton Jenő, de nem foglalkozott vele. A Turgenyev feldolgozta Pán-hagyománnyal a *Költemények prózában* című kötetében találkozunk, melyet mintha nem is az arisztokraczia feddője, a korviszonyok éles szemű vizsgálója, hanem egy ihletett lírikus írt volna. Gyűjteményének három fontosabb motívumát emeljük ki: a szegények szeretetét, természetimádását, álmoképeit. Gondoljunk csak a Mariját sirató bérkocsisra, Jegorra, kit igazságtalanul halállal büntettek, s akkor kiderül, mennyire átérzi Turgenyev mondása igazságát, hogy Krisztus arca hasonló minden emberéhez. Dosztojevskij Raszkolnikovja mondja Szonyának: Nem előtted borultam

¹⁾ Études sur la litt. du XVIII. siècle, 47. l.

²⁾ L. Börne, II. Buch.

térdre, hanem az egész emberi szenvedés előtt. Ez az emberi szenvedés ragadta meg Turgenyevet is, mikor jobbágy-sorban sínylődők állapotát festi. Hogy a prózában írott költeményeknek erre a vonására rámutattunk, természetszeretete lélektani feltételét kutattuk. A ki a föld fiát szerette, szereti az anyaföldet is, rónát, bérczet, az egész anya-természetet. Assisi Szent Ferencz emberszeretete a természet megjelkesztésével párosult, csak az szelidíthet meg az eugubiai farkast, ki szenvedő társai könnyeit törle le. Ez a szeretet varázsolja Turgenyev elé a mező ezer fűvét, Svájcz bércz-óriásait, Pánt és a nymphákat. Suttogó vízerek megett állott, s eszébe jutott Pán halála. A kormányos kihirdeti a szózatot, s az egész természet kínos siráma hallik: meghalt a nagy Pán. A költő látja a természet mosolygó világát, s egész erejéből kiáltja: Feltámadt a nagy Pán! Vig kaczaj töltött el minden zugot, nymphák, dryasok, bacchanszók vidám csoportja lebben eléje. Kaczagás hangzik mindenfelől. Diana vezeti őket. Egyszerre sápadtság váltja fel az édes derűt, mert a látóhatár szélén feltűnik a kereszt. Csak sóhajtást hallott, a nymphák szétrebbentek. Ha azt a legjellemzőbb vonást akarjuk kiemelni, mely Turgenyev Pán-ját a többtől megkülönbözteti, akkor a természetkultuszt hangoztatjuk. Van Greguss Ágostnak egy «Nem mese» című meséje. A visszautasított ifjú a borús égben gyászolóját, a viszonzásra találó szerelmes a föld megáldóját látja. Így hatott Pán halálának a hagyománya Turgenyevre is. Ha a keresztény szemével nézte a nagy jelenséget, hódolatra készíti a kereszt, ha, mint Schiller, elsiratja a görög isteneket, csak sajnálkozását fejezte ki az idők változásán. Hogy Turgenyev összeolvastja a kettős szempontot, az nyilván kitetszik, s hogy lelke a nymphák felé fordul, a természet olyan nagy művésztől könnyen kitelik, mint a milyen Turgenyev volt. Rokonszenve kissé ingadozott a kereszt s a görög istenek ligete között, s hogy ide menekült, lelke őszinte hajlamát követte. Gyakoriak az álmoképek, a Heinére emlékeztető visiók a prózai költemények között. Azt is tudjuk, hogy Heine, Byron az ifjú Turgenyevre nagy hatással voltak. Ezekből a nyomokból következtetünk, mikor Turgenyev forrásául is Heine Börne-művét jelöljük meg.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

HAZAI IRODALOM.

Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya. I. (bevezető) rész. Székfoglaló. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből (XX. 9.). Kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1908. (8-r. 56 l.) Ára 1 K.

Oppianus neve alatt két tanköltemény maradt ránk: a Halientika és Kynegetika. *Lehrs K.*¹⁾ kutatásai azonban kétséget kizárólag be-

¹⁾ *Quaestiones Epicae* V. fejezet; kivonatát l. Vári ért. 4. l. 3. jegyzet.

bizonyították, hogy a két költemény nem származhatik egy költőtől. A Kyn. későbbi eredetű; szerzőjét *syriai*, míg a Hal.-ét *cilici*ai Oppianusnak nevezik. A Hal. nemcsak — mint Christ irodalomtörténetében olvasható — a halászatról, hanem általában a halakról szól. «Ἐθνεα... νεπόδων... ἐξερέρω, ἡχι θ' ἕκαστα ἐννέμεται... γάμους... γενέθλας καὶ βίον ἰχθυόεντα καὶ ἔχθρα καὶ φιλότῃτας» — mondja a költő is proœmiumában. Valami nagyon élvezetes olvasmánynak egyáltalában nem mondhatjuk, mégis, mint a régiek egykor oly gazdag halieutikus irodalmának¹⁾ egyetlen, teljesen ránk maradt képviselője megérdemelné, hogy a philologusok több gondot fordítanak rá.

Legújabb — a Didot-féle bilinguis — kiadása 1851-ben jelent meg (az 1862-iki csak ennek újabb lenyomata), de ez is úgyszólván teljesen a Schneider két, többé-kevésbé megbízhatatlan editióján²⁾ alapszik, úgy hogy újabb kiadása nagyon szükséges és hálás feladat is volna. Reméljük, nem sokáig kell rá várnunk. Ezen értekezés mindenkit meggyőzhet arról, hogy Vári, ki már régebben is foglal. kozik Op.-szal,³⁾ rendelkezik mindazon segédforrásokkal, melyek ehhez szükségesek.

Értekezése öt fejezetre oszlik. Az első (4—11. l.) a költő életéről és munkájáról szól. Op. életrajzának főforrásai az ú. n. «vitæ». Ezek egyikét — a *Κωνσταντίνος ὁ Μανασσῆς*-félét — minthogy szöveg-állapota eddig ismeretlen volt, közli is Vári egy velencei codexből.⁴⁾ A második fejezetben (12—22. l.) a Hal. kézirateit sorolja fel. 58 codexe ismeretes. Már ez a körülmény is igazolja, hogy a bizánczi korban meglehetősen kedvelt olvasmány volt. Az egyik torinói kéziratban meg egyenesen azt olvashatjuk, hogy a Hal.-t ugyancsak sűrűn kéri kölcsön, míg a többi könyvet csak alig, vagy épen nem.⁵⁾ Az 58 codexből 27-et teljesen, 18-at szemelvényesen Vári maga collationált, tehát oly bőséges anyagot hordott össze, hogy ennek segítségével nemcsak a kéziratok egymáshoz való viszonyának tisztázása, hanem Op.-nak szilárd alapon álló, teljesen megbízható kiadása is remélhető. A 3-ik fejezetben (22—40. l.) a Hal. eddigi nyolcz külön-féle kiadásának kritikai ismertetését olvashatjuk, a 4-ik fejezetben 41—45. l.) a Hal.-ra vonatkozó irodalmat találjuk egybeállítva. Itt

¹⁾ Forrásait l. Várinál 7. l.

²⁾ Az ú. n. nagyobbik 1776-ban, a kisebbik (a híres B. G. *Teulmer*-czég nyomdájának első terméke) 1813-ban jelent meg.

³⁾ L. az EPhK. XIV, XVI, XIX, XXIV. s a *Neue Jahrb. f. Phil.* u. Päd. CXLVII. kötetében megjelent értekezéseit.

⁴⁾ 5. l.

⁵⁾ 7. l.

talán fel lehetett volna említeni a Lobeck és Lehrs levelezését, melyet a kelet-poroszországi történelmi társulat megbízásából Ludwich adott ki s a melyben a Lehrs kiadásának történetéhez több-kisebb adalékot találhatunk. Az 5-ik fejezet (46—56. l.), melyben Vári úgyszólván egészen töretlen úton halad, a scholionokat tárgyalja, melyeknek még csak egy részét adta ki Rittershusius és később Bussemaker. Felveti e scholionok alkotó elemeinek problémáját; kiegészítésükhöz s javításukhoz az Ambrosianus-codexekben lel fontos segédeszközt.¹⁾

(Újpest.)

SZIGETI GYULA.

Euripides: Herakles, fordította +*Latkóczy Mihály*; **Hippolytos**, fordította *Csengeri János*. A görög szövegeket kiadta, a bevezetéseket és jegyzeteket írta *Cs. J.* Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud Akadémiának classica-philologiai bizottsága. Budapest. Franklin-Társulat. 1909. (8-r. 428 l.). Ára 7 K 20.

A nagy tragikus trias harmadika, a gondolatvilágával korunkat közelítő, drámai művészetével korunkba illő Euripides, a ki legközelebb áll hozzánk, legutóljára lel, íme, tolmácsolóra.

A bilinguis auctorok e kötete néhai Latkóczy Mihály posthumus munkáját Csengeri Hippolytosával fűzi egybe: a *Ἡρακλῆς (ματ-νόμενος)*-t a *Ἰππόλυτος (στεφανηφόρος)*-szal. A bevezetések, jegyzetek Csengeri tollából kerültek ki, sőt az árván hagyott Herakles gondozása is ő rá maradt. Az ő magát-olvasztató, könnyed stílusában íródtak e Bevezetések. Egyikük a költő életéről, műveiről és magyar fordítóiról tájékoztat, másik kettejük a két fordítás elé ad prolegomenát. Világos, szép előadás jellemzi mind a hármat. Eleven, színes rajzban van az ösmert adalékokból összeróva Euripides *élete*. Igazításul csak annyit (a 14. l.-hoz), hogy a Vita nem egy, de több festményét (*πινάκις*) említi a költőnek. Wilamowitz és Nestle Euripidesről szóló műveinek, s a mi Péterfynk tanulmányának hatása irányítja a költő művészetével foglalkozó 24—58. lapokat. Csak költészetének általános jellege tárgyalatik itt, az egyes darabokhoz való prolegomenát a tragédiák bevezetései fogják nyújtani. Itt a korában uralkodó athéni szellemi áramlatok tükrét rajzolja milieu-ül Csengeri, hogy a költő skepsisének gyökereire vezesse olvasóját. Kiemeli a rhetorismusnak túltengő szerepét drámaiban; a hagyománynyal szemben gyakorolt kritikáját. Világos körvonalakban állítja elénk a hagyomány nyügétől szabadon gondolkozót, a színpad filozofusát. Az első lélekbonczolót, a

¹⁾ Ezek közül a h. codex schol.-jait Parerga Oppianea czímen most közli közlönyünkben.

pathológiájával modern hatású költőt. Majd újító művészetének eszközeit vizsgálja a prologus s a deus ex machina alkalmazását, s a «díszítő elemmé» váló karnak szerepét, mely a cselekvény kifejlésével természetszerűen jutott a «zenei intermezzo» sorsára. Emlékezik szerkezetbeli hibáiról, s megállapítja e gyöngék mellett is hatalmasnak nyilvánuló újító művészetét, kiemelve a reális jellemzésben való úttörést. Euripides hatásáról szól a fejezet vége, arról a hatásról, a mi «híd lett a régi és új dráma között». A philológiának újabban feléje forduló figyelme biznysága annak, mennyire korunk lelkének felel meg az ő tanulmányozása. Csengeri mondja a mi magyar viszonyainkról, hogy «egy élvezhető magyar Euripides nem kevesebbet jelent egy magyar Shakespeare-nél». És nagyon is *ilyennek* indul a magyar Euripides. *Omen ex eventu* — *primo* . . .

Euripides magyar fordítóiról emlékezvén, kegyeletes emléket állít Fabchich József classikus fordítói törekvéseinek, kinek a görög tragikusokból való fordításai «ma sem mondhatók teljesen elavultnak». Végül egy latin közvetítéssel a Hippolytos átdolgozását nyújtó XVIII. századbéli iskoladramáról emlékezik.

A két tragédia polegomenája egyforma berendezést mutat. 76—97. lapokon a Herakleshez való bevezetés. Szól a mythos-irodalombeli szerepléséről, a dráma cselekvényét előző részleteiről s Euripidesnek a tárgy alakításában nyilvánuló öntudatos művészetéről: hogy helyezi a költő tisztult érzékkel az őrzöngés motivumát a hős sorsa végére. A dráma finom elemzése, s a hős alakjának lélektani méltatása következik. Wilamowitz felfogását ösmertetvén a darab értékének a megállapításában, a magát legyőző Heraklesben keresi a hős igazi eszméjét. Euripides Heraklese «az ember, az élet terheinek nagylelkű hordozója». Szó esik a dráma művészetet ihlető hatásáról is. A pæstumi vázakép reproductióját is kapjuk.

Kár, hogy a dráma személyeiben nyilvánuló hatalmas költői művészet nem tárgyalódik. Csak a szerkezet kérdéseiről hallunk a jellemek, a költői kifejezésmód, az érzelmek rajzában (pl. Herakles öreg apjától való búcsújának párja-nincs gyöngéd vonásai! v. 1362.) nyilatkozó tökéletes művészet nem kerül vizsgálat alá. Pedig ha a Bevezetés is csak általánosabb szempontokból indul, itt szívesen venné az ilyen esztétikai kalaúzt az a bizonyos nagy közönség, a mely gyakorta βλέπει οὐ βλέπων . . .

Hippolytos bevezetésének is ez a rendje: 265—286. lapokon. A mythosról, annak symbolikus magyarázásáról esik szó. Érinti Wilamowitz felfogását a troizeni napisten-kultuszról, melyet Csengeri igen helyesen nem követ. A Bergk-féle ítélet czáfolásául Hippolytos tragikumának bonczolása, s Phædra alakjának lélektani igazolása a tár-

gyalás nézőpontjai. Különösen szép a hős vétkééről — mely nagy tökéletessége vala — irott részlet. A művészetre gyakorolt hatásról szólván, a girgenti sarkophagos két keskeny oldalának képét mutatja be könyvünk: Phædra szenvedését, s Hippolytos halálra hurczoltatását. Gyöngre reproductio mindkét kép, különösen az utóbbi.

A fordítás művének megbeszélésére térhetünk.

I. *Herakles, fordította †Latkóczy M.* A barátság kegyeletes érzése sugálja Csengeri Előszavát, melyben Latkóczyról emlékezik, a romantikus lelkű hellén philologusról, kinek «halotti áldozatul» revideálja Heraklesét. E fordításban hagyta ő a maga végrendeletét. A baráti kegyelet nem engedte, hogy annak szellemét mássá tegye kiadójá. Ha módosított is rajta, szelleme maradt, a mi volt — annyira modern, hogy részenkint, a chorosokban úgyszólván mindenhol, a *philologus teljesen háttérbe szorul benne, jobbadán már átdolgozás lesz belőle*, hogy szinte bántó a szemközti oldal görög szövegére tekintenünk, a melynek mását nem kapjuk a magyar oldalon. Latkóczy szép munkáját *görög szöveg nélkül* kellett volna a nagyközönség számára — melynek lelkéhez útát nyithatnak az ilyen fordítások a klasszikus világ felé — kiadni. Mint Baksay Iliasa, azt a feladatot teljesíthetné a publikum előtt az ilyen köntösben elébe lépő Euripides. Hiszen a fordító is ilyen szerepre gondolhatott, mikor a classicismus végtelen szeretetével megalkotta e művét. Ebből a felfogásból született a felvonásokra, jelenésekre való osztás átvétele Minckwitz fordításából, s a színpadi utasítások bőséges anyaga. Mert a színpadnak szánta Euripidesét. De nemcsak a forma, a keret modern, a belső is új hangon szólal.

Eredeti mértéket csak egy helyütt találunk: a trochaikus tetrameter 855. s köv. versbeli szereplésekor. «Hogy a mérték változtatása maga után vonta a verssorok szaporítását, természetes», mondja a fordító Előszava. De meg kell állapítanunk, hogy e *sorszorítás* a fordításnak olyannyira állandó jellegévé vált, a mely nem szűnik meg az említett eredeti mértékben sem. Máshol . . . pl. Amphitryon prologusának 59 verséből 71 lesz. A görög vers megnyújtásával, a tartalom feloldásával a görög szövegbe öntött tömörtartalom, s a tömörségben nyilvánuló erő vész el. A dialogikus metrumra megfelelőnek érezzük a modern iambust is; a kardalok mértékével nem tudunk megbarátkozni. A «forma dat esse rei» itt annyira érezhetővé válik, hogy alig mondhatjuk L. strofáit fordításnak. Modern, rimes nyugateurópai formákat kapunk. Az első stasimonban Himfy-versfélét és így tovább. Dallamos rimes sorokat, chorosonként más-más formában. Köntösükből kivetkőzven a görög strófák újak születnek belőlük, a melyeknek csak basisa eredeti, a melyre aztán alapjától tetejéig új épület kerül. Paraphrasissá folynak szét Euripides tömören terhes tartalmú versei. Azt hinnők, a fordítás a stilus éreztetése nélkül átdolgozássá olvad. Hová lesz a költő lelke stilusának, költői kifejezőmódjának éreztetése nélkül? E kardalokból hol elvesz a fordítás, hol hozzátesz, de *Euripidest úgyszólván sehol sem adja*. Hogy mennyire zsugorodik össze, bír szavakban bővül, a görög szöveg tartalma a 119. s köv. v.-ben, azt azonnal megítélhetjük, ha L. fordítását:

Ne is ernyedjünk el, tartson ki a léptünk,
 Igás ló módjára megroppanó térdünk,
 Mely a sziklás hágón a magasba lép;

összevetjük az eredetivel.

Vagy a 126. s köv. v.-re hivatkozhatom, mely még inkább jellemzi, mennyire nem *fordítást* kapunk e chorosokban:

τὸ πάρος ἐν ἡλικίῳ πόνους
 ὃ ξύνοπλα δόρυα νέα νέω
 ζῶντι ποτ', εὐκλεισεστάτας
 πατριόδος οὐκ ἀνείδη.

Hiszen egykor régen, viruló korodban
 Úgy álltál mellette, viruló társ mellett..
 Pajzsod odasimult az ő paizsához,
 Fényes fegyveretek bizony összeére;
 Méltón édes hazánk, egykor híres Thébe
 Dicső hírnevére, nagy dicsőségére.

A paizsnak nyoma sincs a görög strofában, Thebæ nevének nem kevésbé, a büszke végsor pedig — szerény sóhaj. Az «egykor híres Thebe» a fordító beleköltött hangulatrajza, a mit Euripides kara így érez ugyan, de nem így mond.

Mert a tragikum fensége teljesen elhal e modernre öltöztetett kardalokban. A szó fenséges ereje, komor hatalma teljesen odavész. Ez nem Euripides, ez nem görög tragédia! Pedig milyen szép vers pl. *magyar versnek* a második antistropha, 380. s köv. Zengő-bongó *szép versek, de nincs a bal oldalon eredetijük!* A második stasimonban ugyan, legalább az első strofának formája sem igen tetszetős. Magyar versnek is kevésbé dallamos és nem szabályos tartalmú: nagyon hánytvetett. Míg a többi chorsbeli dal magyar versnek igen jól hangzik. Épen e két strofa: 735. s köv., s 750. s köv. dochmisi kurta soraiban mélaborús komor lüktetése, mi remek ritmikai feladat lett volna a magyar fordítónak. De kár e fenséges muzsikáért oly mellette bántó, rimes, pergő dalban, melyben nem marad a görög karének komor hangulatának gyászfenségéből egy atomnyi sem. Csak sirathatjuk a forma vesztét, mikor *ilyen* formák hullanak el vele. Vagy a 757—9. tömörsúlyú hatalmas tartalmából mi marad e röpke hangú versekben? ... Vagy a 894—5. féle kurta sóhajok kítőré ereje, sötét bánata hová lesz a magyar fordítás szószaporító feloldásában! Színe elvész, hangja elhal... Érezzük minden nyomon, mennyire nem felelnek meg e modern versek, mondhatnók, a magyar népdal rhythmusa, a görög tragédia hangjának, mennyire tönkre megy általuk annak egész stílusa.

A kardaloknál e szerint tartalmi pontosságról nem igen beszélhetvén, ott csak a szellem általános visszaadását vizsgálhattuk. Most a dialogikus részek egyes verseihez pár megjegyzést! S a görög szöveghez, melyhez itt több szavunk van, mint a Hippolytosnál. A görög szöveget itt is Csengeri gondozta. Javarészt Wecklein kiadását követi. Az Akadémia bilinguis görög auctorai között dicséretes kivétel e kötet gondos szövege. Sajtóhibáktól, mondhatni, szűz a szöveg. Csak 226. v. *ζέρσῳ* — *ζέρσου* helyett, a mi igen zavaró hiba; 672.-ben *αἰ-ῶ* — *αἰών* h.; 315. *ῥπος*; 1419. *ὥστερ*. Emlitem a czélszerűnek látszó apróbb emendatiókat, melyek olvashatóbbá tennék a szöveget: 109. végére interpunctio kell; 203.-ban különös írás *μῆ' ἔχ*, mért nem: *μῆ' ἔχ*? a metrumot nem zavarná; 191—2.-re vonatkozó jegyzet mondja: «uncis liberavi». Quod iam Nauck fecerat! A magyar szövegben: 189. l. 2.

és 6. sorába egy szótaggal több került, a 229. v. magyarjába pedig kevesebb. 1380.-ban törlendő $\tau\epsilon\chi\nu'$ után az interpunctio; 1412. után pedig kérdőjel teendő.

A 251. l. 9. jegyzete olyat mond, mintha Dirke két fiát »fehérlorak alakjában» gondolták volna az égben. A 28. v. $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\zeta\omega\nu$ -ja »főúr»-rá lesz. De ezzel nincs éreztetve a korlátlan zsarnoki uralom. V. ö. Herod. III. 142. $\acute{o}\tilde{\nu}\tau\epsilon \Pi\omicron\lambda\upsilon\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma \tilde{\iota}\rho\epsilon\sigma\kappa\epsilon \delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\zeta\omega\nu \acute{\alpha}\nu\delta\rho\acute{\omega}\nu \acute{o}\mu\acute{o}\iota\omega\nu \acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\tilde{\omega}$. Euripides is még a $\tau\upsilon\rho\alpha\nu\nu\tilde{\iota}\sigma\alpha\iota$ -nál is erősebb fogalom gyanánt állítja szembe (29. v.) ép azzal. — A v. 52. ford. »a pusztá föld rögén»-ről beszélvén, feledni látszik, hogy a hiketeusek az oltár lépcsőjén ülnek. — Amphitryon pesszimizmusa, melylyel a barátság értékéről bölcsekedik, az 59. v. $\varphi\acute{\iota}\lambda\omega\nu \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\gamma\chi\omega\nu \acute{\alpha}\psi\epsilon\upsilon\delta\acute{\epsilon}\sigma\tau\alpha\tau\omicron\nu$ záró gondolatának elhagyásával csonka lesz és nem fejezi ki a családott lélek nehéz sóhaját, mint a görög. A 65—6. sorok Nauck szerint is »ani nou videntur». De a mi fordításunk értelmes szöveget ad, csak hogy *nem a szemközti görög szöveg fordítását*. Ide jegyzet kellene. A 63. v.-be különben coniecturául venném $\acute{\epsilon}\nu \pi\alpha\tau\rho\acute{o}\varsigma$ ad formam: $\acute{\epsilon}\nu \tilde{\iota}\lambda\acute{\iota}\delta\omicron\nu$. Mert a hagyományozott szöveg: $\acute{\epsilon}\gamma\tilde{\omega} \gamma\acute{\alpha}\rho \acute{o}\tilde{\nu}\tau' \acute{\epsilon}\sigma \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho' \acute{\alpha}\pi\eta\lambda\acute{\alpha}\delta\eta\nu \tau\acute{\upsilon}\chi\eta\varsigma$ haud mihi sanum videtur. 87—8. v. $\acute{o}\tilde{\nu}\tau\omicron\iota \rho\acute{\alpha}\delta\iota\omicron\nu \tau\acute{\alpha} \tau\omicron\iota\acute{\alpha}\delta\epsilon \varphi\acute{\omega}\lambda\omega\varsigma \pi\epsilon\rho\alpha\tilde{\iota}\nu\epsilon\iota\nu \sigma\pi\omicron\upsilon\delta\acute{\alpha}\zeta\omicron\nu\tau' \acute{\alpha}\nu\epsilon\upsilon \pi\acute{o}\nu\omicron\upsilon$ fordítása: »Nehéz a mit kívánsz. Üres tanácsok pusztá tervezés». Bár szépen hangzik, de nem a görög hangja e fordítás. Amphitryon ott *nem a tanácsot* ítéli el, hanem azt mondja, hogy hirtelenében *jó tanácsra* lelni nem könnyű dolog. Ő később is az időnyeres hívének ösmerszik, míg Megara gyors cselekvést sürget. Fordításunk megbolygatja az egész helyzet felfogását. Megara felelete ugyanis a Wilamowitz-féle traiectióval helyesen kerül (a 87. v.) a 90. v. elé. De *a fordítás mintha azt mutatná, hogy a fordító régi helyére gondolta e verset* (a honnét azért plausibilis dolog a 90. elé tenni, mert Megara felfogása a hirtelen elhatározás, s így ő nem mondhat ilyet). *Úgy tetszik, hogy a görög szöveg itt mássá lett, mint a mit Latkóczy vett alapul*. Mert a traiectióval már változik a sor hangja, s tartalmában ironikussá kell válnia: No csak, no, gyenge létünkre halogassuk a drága időt; míg L. úgy fordítja, mintha 87.-nek maradna: »Gyöngék vagyunk; nyerjünk tehát időt». 184.-ben nem tartom szerencsés emendationának $\delta\omicron\chi\epsilon\tilde{\iota}\nu$ helyébe $\chi\alpha\chi\acute{o}\nu$ -t. Nauck szövege: $\tilde{\eta} \acute{o}\tilde{\nu} \pi\alpha\tilde{\iota}\delta\alpha \tau\acute{o}\nu \acute{\epsilon}\mu\acute{o}\nu, \acute{o}\nu \sigma\upsilon \varphi\eta\varsigma \acute{\epsilon}\tilde{\iota}\nu\alpha\iota \delta\omicron\chi\epsilon\tilde{\iota}\nu$; Csengerié: — $\acute{o}\nu \sigma\upsilon \varphi\eta\varsigma \acute{\epsilon}\tilde{\iota}\nu\alpha\iota \chi\alpha\chi\acute{o}\nu$. Nauck olvasásában czélzás van Lykos mondására: $\delta\varsigma \acute{\epsilon}\sigma\chi\epsilon \delta\acute{o}\xi\alpha\nu \acute{\epsilon}\psi\psi\chi\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (v. 157.), s ezért feltétlenül ideillőbbek nézem. 191. ford. értelmét csak a jegyzet kerekíti ki. 199. v. $\tau\upsilon\varphi\lambda\omicron\iota\varsigma \acute{o}\rho\acute{o}\nu\tau\alpha\varsigma \acute{o}\tilde{\nu}\tau\acute{\alpha}\sigma\alpha\varsigma \tau\omicron\tilde{\xi}\acute{\epsilon}\mu\alpha\sigma\iota\nu$ fordítása »és az nem látja, honnan jó a vész». A görög szöveg értelme ez: a nyílnak nincs szeme, s vak szemével mégis célt talál. Ebből az ellentétben hatásos képből a magyarban semmit sem kapunk. Merőben új tartalmat viesz bele. 222.-ből $\acute{o}\tilde{\nu}\delta \acute{\alpha}\nu\acute{\epsilon}\zeta\omicron\mu\alpha\iota \sigma\chi\acute{\omega}\nu$ -t elhagyja a ford., pedig e kifakadás a türelme fogytán feljajduló aggnak nagyon is rajzához tartozik. 266. *nem a holtak hitt Heraklesre* (L. fordítása: kitartok | a jó barát mellett, habár halott), hanem *a halódó gyermekekre* vonatkozik. 262. ford. sem helyes felfogást tükröztet: »Nincs Alvilág oly mély, hogy elszakítsa szülöttitől a jó apát». A görög szöveg értelme ez: legyen bár mélyen a föld mélyiben én védem magzatit. S e gondolat folytatódik a 267.-ben: én védem őket, hogyha éri vész. Ilyen instansnak érezném e gondolatot. 340.-

ben a fordítás Nauck szövegét követi: *παῖδός γονε' ἐμοῦ* «hős fiam apjának». Csengeri azonban a codexbeli romlottnak látszó szöveget adja: *παῖδός τὸν νεών*. A 459. versbeli *φεῦ*-féle külön sort adó sirákokat fordításunk legtöbbszörre nem adja külön sorral, pedig a fájó lélek ilyen megpihenése, egy jajszóban könnyebbülő s aztán egy perczre elhaló hangja igen valóságos és hatásos berendezés a tragikusoknál. 485.-ben sokkalta szebb lett volna *kit?* helyett: *melyiket?*; *melyiket* öleljem először, utólszor?-formán. V. ö. Gyulai Pókainé: «Melyiket szeretem, melyiket szeretem!», a hol a *melyiket?* helyében *kit?* ép oly kevésbé *ἀκριβεια*-s szóhasználat volna, mint itten. Tudja Megara: *kit?*, csak nem tud választani köztük. S e kurta szón fordul meg az egész helyzet hangulata. Ép így a 486. s köv.-ben is. 550.-ben azáltal, hogy Herakles kérdését nem fordítja, megzökken a stichomythia menete, s elvész a gondolatok párhuzama. Ép a mit vezérelvül követ fordításunk: a gondolatritmus hull el. 554.-ből *ἐμήν* el nem hagyható. 559.-ben is elernyed a stichomythikus részek szócátája. 585.-ben *πρὸς σοῦ* nem «helyes», hanem *hozzád illő*. 595.-ben apja intelmére büszke daczczal feleli Herakles: látott bár az egész város, mit bánom én. Ennek nincs nyoma a ford.-ban. 611. *θῆρα* nem adható a szelid «kutyával». 617.-re e coniecturát gondolnám: *οὐκ οἶδ' ἐλθὼν, ἵνα τάνθ' αὖ εἰδείην πάρος*. A legcsekélyebb változtatással helyes értelmet adna. Csengeri szövege: *οὐκ οἶδ', ἵν' ἐλθὼν τάνθ' αὖ εἰδείην πάρος* nem világos a szótrend miatt. Nauck szövege ép oly kevésbé. 730.-ban nem lehet: «másnak», mert ép a *τοὺς πέλας* eneli ki Lykos hitvány jellemét. 738.-ban Nauck olvasása *εἰς Ἴδιαν* feltétlenül előnyben részesítendő a Wilamowitz felett, melyet Csengeri közöl: *εἰς Ἴδιαν*. Mert nem az életre, a Hadesből megtérő Heraklesről, hanem a halálba hanyatló Lykosról van szó. Annak vesztéről bölcsseleg a kar. A cselekvény ép most hozván elébe, erről kell emlékeznie. Herakles megjött előbb esett. A kardal további szövege is a Lykos sorsát példázza: 740.—1. A 744—6. is Wilamowitz ellen szól. Ez utóbbira nem a megfelelő fordítást kapjuk. Lykosról van szó itt is: visszaszállt rá (*πάλιν ἔμολ'*), a mit nem remélt; nem pedig. L. szerint, hogy Herakles jött vissza: «Hisz a mit már nem reméltem, Jó királyom itt vagyok». *ῥῆσις* is Lykosra vonatkozik. A 768.-ban is: *βέβακ' ἄναξ* Lykosról emlékezik. A 796.-ra való fordítás mág átdolgozásnak is túlzás, mert szellemben lesz hűtelen az eredetihez. *Θήβας ἱερὸν φῶς* L.-nál: «A kikből e földnek fejedelmi váltak». Mintha csak a *φῶς*-ra gondolt volna a fordító. A 910. v.-nek egész izgatott jellege lekopik a ford.-ban. 792. «anyaölbe» helyett jobban hangzanék: anyjuk ölére, 795.-ben «O apja» helyett: *apjuk* = *ὦ τεχνέων*. Magyarosabb is, meg a nyomaték is ép apjuk-ban van visszaadva. 1057—8. nem egy ritmus, szótagban nem egyforma, bár rímel. E szenvedelmes, kitörő bánat szagutta, félelem tépdeste versekre különben szerencsétlenebb formát aligha lehetett volna találni e hosszú 14 szótagú soroknál. 115. v. Cs.-féle szövegében *μάθοι* van: Latkóczy *πάθοι*-t fordít. 1218.-ra a Nauck-, Wecklein-fele olvasást: *φόνον*-t fogadnám el (Cs.-nél Wilamowitz szövege: *τί μοι προσείων χεῖρα σημαίνεις φόβον;*). Herakles ugyanis egy kézmozdulattal (*προσειὼν χεῖρα*) a gyilkosság nyomaira (*φόνον*) mutat Theseus kérdésére. Hiába jelzi Nauck apparatusa a *φόνον* olvasást «suspectus»-nak; ez a legvilágosabb értelemre segít.

1229. v.-ben Herakles első szava is arra hivatkozik, a mit már az 1218. v. is jelzett. A fordítás azonban nem helyes, mert nem láthatta a haláltusát (L.: Láttad, Theseus, haláltusájukat?), csak a küzdelem végét látja. 1271. *τριωμήτους Τυφώνος* ja világos, hogy Geryon lesz, s így fölösleges a jegyzet (84.), mely «új küzdelmet» vél látni a névben. A többes csak költői hyperbolénak vehető, s különben is *Τίταρος* mellett közönséges attractio. Legcélzszerűbb lett volna a Wecklein szövegét adni: *τριωμήτους Ἰηρούνας* — s minden magyarázat fölösleges lesz vala. 1379-ben *ἔπει*-t jövőnek kell éreztetni: így beszélnek majd. L.-nál: «így beszéltek», a mi elrontja a helyzet egész alapját. 1380-ban *εἰλες* elé nem kell vessző. 1385. «hordanom» helyett «viselem» a magyarosabb. 1402. «Nyakam öleld meg» nem tetszetős szólás. Végül 1404: erejét rontja az általánosítás.

Végig kísértük az egész fordítást; kegyeletes gonddal ügyelve annak jellegére. Látni való, hogy a mi kifogásunk lehet, úgyszólván valamennyi *e fordítás természetéből okvetetlenül következő kifogás. Fordítónk felfogásának szem előtt tartása mellett rádul egy sem hangozhatik.* Csak azt kerestük egy részük felsorolásával, mennyiben szól Euripides hangján a magyar Euripides. De a fordító nem ezt a hangot törekedett visszaadni. Az ő törekvése az volt, hogy szép magyar verseket, csengő-bongó, szépen hangzó, könnyen pergő verseket alkosson; hogy kedves költőjét magyar (hozzátehetjük: — sit venia verbo — *laikus*) fölnek mentől tetszetősb alakban vezesse elének. S innét ered a fordítás minden különössége. Innét a ritmikában, a nevek használatában való önkény: a diphthongus szeszélyes mérése, a hogy a vers kívánja. Egy helyütt ilyen feltűnő metrika: Geryon két szótagban. Innét a dialogusokban is, a kardalokról nem is szólva újra, a jelzők betoldása, nevek cserélgetése, új képek bevittele, s a meglévők elhagyása; ismétlés és főképp — a gondolatok feloldása.

Latkóczy Mihály ilyennek akarta a maga Heraklesét. Nekünk nem az ilyen Euripides az ideálunk. Mert *a stílussal együtt vesz az író lelke* . . . Latkóczy Mihály nem kereste Euripides stílusát; költői erejét, a mint gondolatai tömörségében, vagy jelzőinek használatában nyilvánul, ő nem akarta megőrizni. Szép magyar verseket akart adni, s helyenként nagyon szép verseket dalolt. *Élérte, a mit céljául tűzött ki* . . . Ő ilyennek gondolta a magyar Euripidest, s áldott legyen közöttünk emléke azért a mélyen érző szeretetért, melylyel kedves görög világához közeledett . . .

II. A *Hippolytos Csengeri-féle fordítására* térünk. «Más berekben, másképp szól az ének.» S itt már görög berekben járдалunk. Végtelenül szerencsétlen gondolat volt e két fordítást egy kötetbe fűzni, a hol az ellentét csak annál kirívóbb a kettő között. A Latkóczy fordításának formájáról mondottaknak fő argumentuma ép a Hippolytos magyar fordítása. A mely antik formájába is magyar fölnek élvezetesen zengő tartalmat önt. Érezzük rajta nyelvünk antik ritmusra könnyen hajló zengzetét; s érezzük a görög tragédia levegőjét. A karénekek sajátos stílusát, azt a, bár Euripidesnél már fel-felszakadozó, de még mindig misztikus ködleppel borított rejtelmes világot. Érezzük a lélek nyugtalan hevét, s a Hippolytosban gazdagon áradó természetet éneklő költészet színes és ez eredeti mértékben is könnyed báját. Rendre mindent, a hogy Euripidesben érezhető. Pedig a sort sor adja

vissza mondhatnók, mindenütt, s a görög forma, a Csengeri Aischylosából ismert concessiók leszámításával, pattog a magyar kardalokban is.

Szinte *elégtétel* nekünk e fordítás antik köntöse, s az eredetileg közeli hangja, a másik darabnak a régi formát levető, megvető, újító szelleme mellett.

Mielőtt egyes, a dolog természete szerint itt jóval csekélyebb számú megjegyzéseinket felsorolnók, csak annyit akarunk megállapítani, hogy Wilamowitz hatása e fordítás és szövegkiadás vezető csillaga. Fordítónk maga hirdeti, bár csak a szövegre értve: «(cui) multum debere libenter fateor». De nemcsak a görög szöveg gondozásában, s nemcsak a bevezetésekben érezhető ez a hatás; e nagy németnek remek fordítása is erősen rányomta a maga bélyegét a magyar Euripidesre. Annak reminiscenciáit érezzük a magyar Hippolytoson is, s helyenként talán kelleténél erősebben is. Mintha a magyar fordító inventiója is néha-néha Wilamowitz remekbe zengett Hippolytosa után igazodnék. Igaz, tökéletes minta után indul, de jobban esnek talán nekünk, ha seholsem Wilamowitz közvetítene Euripides szellemét. Mert van példa rá, mintha többre tartotta volna fordítónk e princeps interpretatorum szavát magánál Euripidesnél is. Ilyen helyek pl.: v. 87., 200., melyre idézem a három szöveget:

λάβει εὐπύχεις χεῖρας πρόπολοι.

Wil. Stützt Mädchen den Arm, voll ist er doch schlaff.

Cs. Fogjátok a telt lankadt karokat.

Továbbá: v. 281., 506., 724., mely pedig sokkal finomabb a görög szövegben: *εὐφρημος ἴσθι*. Cs. «Bűnös beszéd ez!» Wil. Sprich nicht so gottlos! A görög sokkal szelidebb, sokkal gyöngédebb lehelletű: «bona verba quæso». 764. sq.-ben is Wilamowitz nagy követése ösmerszik. Pl. e sorban (768.):

Elsiet a nászszobába . . .

Wil. Sie eilt zum Brautgemach . . .

Eur. csak: *τερύμων*

ἀπὸ νυμφιδίων

(ᾤψεται βρόχον).

Vagy a 839.-ben; 1126.-ban. Nem vádul említjük e sorokat, hiszen *természetes* dolognak tartjuk, hogy a philologiai gondnal dolgozó fordító tekintettel van előzői munkájára, s a hol tört útra talál, biztosan indul el utána. De ép mikor látnivaló, hogy a legegyszerűbb helyzetek rajzában, mondhatni *χαμαπετής* phraseologiájú sorokban téved a tolla alá más interpretator szelama, *mi jobb szerettük volna e helyeken is Csengeri interpretációját hallani Wilamowitzé helyett*. S tán nem is csalódunk, azt hívén, hogy Euripides hívebb követésével az az egynehány sor is szebbnek születik vala . . .

Egyéb megjegyzéseink a fordításra s a görög szövegre ezek:

A diphthongusok mérésében való ingadozást, ez úgyszólván valamennyi magyar fordítóval közös sajátságot, Csengeri sem tudja elkerülni: *eu* és *er*, egy és két szótag váltakoznak a metrum szerint. De

ha ez könnyen érthető is, semmivel sem védhetem görög tragédia fordításában: «*Amor nyilat*» a 392. v.-re: ἐπεὶ μ' ἔρωσ ἐρωσεν. A 33. v.-ből nem hagyható el ὠνόμαζον. Cs. fordítása nem adja vissza a görögöt. Úgy hangzik, mintha a színi jelenésben jósolna Aphrodite, s nem a templom alapításakor mondott jóslatát citálná. Pedig a Cs. választotta olvasás: Ἰππολύτῳ δ' ἐπὶ τὸ λοιπὸν ὠνόμαζον (Meineke szerint; míg Wecklein etc.: ὠνόμαζεν), súlya ép ennek éreztetésében kell, hogy nyilvánuljon. A 75. squ.-beli rajz ordeí tisztá hangulatát nagyban emelné ἀξιοὶ visszaadása: a rét, a hová a pásztor nem is mer hajtani! 261. a μηδὲν ἄγαν elvét hirdeti. A túlzott mérték, túlzott vonzalom, túlzott szeretet mindig csak árt. De a szöveg ilyen jellegét az ἀτρεχεῖς ἐπιτρεδύσεις-t Cs. nem elég világossággal adja vissza. «Az élet gondját sokasítani» amolyan ἄσσοφον σοφόν, melyet nem volna szükség a τρῶφος-nak hirdetni. Ő a túlságos odaadást ítéli el az élet átkaul, a mint Wilamowitz fordítása szépen érezteti: Was immer der Mensch übertreibt. Pedig a következő sorok is csak ennek világos kijelentése mellett lesznek vala teljesen érthetők. 395-ben νοῦθετεῖν nem lehet a magyarban: «ócsárolja». Wilamowitznél: tadeln und meistern, de Csengerinél csak elseje van meg. Wilamowitz kettős cselekvése kivethető a görög igéből, de magában: «ócsárolja» semmi esetre sem. 458. ξυμφορᾷ νικώμενοι Cs. fordítása szerint: «A szív hatalmának hódolva». A végzet szerepe így nyomtalanul eltűnik. A görög szövegben mást éreznünk. 476. ford.-ban «istenid»-ről van szó, de Euripidesnél csak Ἔρως művéről olvasunk. Az 500. v. σοὶ elhagyásával általános sententiává lesz, a mit Euripides nem akar éreztetni. Mert a τρῶφος csak asszonyához való nagy szeretetből segíti a tervet, a melyet máskülömben ő maga is rúttnak vall. 550. v.-ben a Ναιΐσζαλ való hasonlítás elhagyása nagy hézagot üt a képen, 577. ford. «Tégedet érdekel», de inkább ez kellene: te jobban hallod ott. A 625—6. verseket a házassági szokásnak benne olvasható, de Euripides korában már túlhaladott rajza — a nő vétele — miatt szokás []-be tenni. Csengeri is így közli, fordításában is. Wilamowitz nem is fordítja. Bár, azt hinném, megmenthető lesz a két sor, ha ὄλβος-t nem a leány árára értjük. A mint máshol sem mindig pénzbeli, anyagi értéket jelent. A szó értelme külföldben is az életboldogság telje, a vagyon is beleértve. Tehát a 626. v.-beli ὄλβον δωμάτων ἐκτινονέν-t így érteném: «házunk boldogságát adjuk érte». Pusztul a nő által a ház». S így materialis fogalomkörével is érintkezik a szó, de nem a leányért fizetett vételdíjat jelenti. Ok nélkül ne kövessük a szövegtepázás német divatát! A mit menthetünk, mentjük meg. Minden görög verssort, ha valamiképen menthető! Kár mindenikért, ha elvettetik. S itt éppenséggel nem látom okát. Mert a 633. v. is megerősít felfogásomban. Ott is ὄλβον δωμάτων ὑπεξεῖλόν az asszonyra pazarolt vagyon emlégeti. A 626. v.-ben azonban nem tisztán materialis fogalomnak, hanem teljesebb értelemben látom az ὄλβον jelentését: odaadja, elveszti a nő miatt a ház minden tisztos javát. A későbbi beszédek, főképen — az e szerint szinte megtartandó zárójelbeli 634. s. köv. versek — mind e felfogás mellett bizonyítanak. 646.-ban a δάχη θηρώων nal való társítás mélysegesen megvető hangja nagyon szeliddé, epétlenné válik a «néma állatok» ban. 654.-ben kellemetlenül bántó hang üti meg a fülünket: «pimasz gazember». A tragédia xaxός-a tán mégsem fordítható ily

útszéli frázissal. 655. tartalma sokkal hatásosabb volna a görög gondolat rendjében: ha ily hitvány beszéd után nem érezném a tisztulás (*ἀγνεύειν*) szükségét. Csengerinél: «pimasz gazember az, kinek fülét be nem szennyeznék ily szavak» sokkal halaványabb mása a görög szövegnek, mert a tisztulásra való vágyakozást nem érezteti, a mondás egyéni színét elrontja, s Hippolytos jelleméből vesz el vele. 742. v.-ben a *Ἑσπερίς*-ek népköltésre emlékeztető *δοιδύμαι* jelzője, míg egyfelől a költő phraseológiáját mutatja (Herk. 394. squ.-ben is: *ὕμνωδων τε χορῶν | ἤλυθεν ἑσπέριον ἐς αὐλάν*), a képet is színesebbé teszi. Kár, hogy elesik a fordításban. 746. fordításában sem Wilamowitz, sem Csengeri nem érezteti, hogy Poseidon a föld és ég választója. Atlas csak tartja az égboltot, de Poseidon szabja a határt. Ezért is inkább Wecklein *τέρμονα κραίων* szövegét fogadnánk el, a Csengerinél olvasható (A. E. a. B. codd.-beli) *ναίων* helyett. 774—5. magyarja nem oly világosan mondja Phaidra halálát, s nem azzal a hatalmasan megrázó erővel elhatárolását, mint a görög: *ἀπαλλάσσουσά τ' ἀλγεινὸν φρενῶν ἔρωτα*, így vetve ki szívéből... T. i. élte árán, a mit Cs.-nél nem érezünk: «És kitepve lelkéből a szenvedélyt». S *ἀνδαιρουμένα φάμαν*-t sem érezzük eléggé. Hogy t. i. többre tartja az életnél jó hírét. Cs.-nél csak: «Félte őrizi tiszta hírét». A 844. v. csonkaságát nem jelöli a szöveg. Igen tetszetős Wecklein véleménye, hogy a strofabeli megfelelő sor párjaul a végén mindkét sorban *σέθεν* lehetett: *ᾠμοι ἐγὼ τάλας, ᾠμοι ἐγὼ σέθεν*. 857.-re Wilamowitzczal Cs. is «ismeretlen új csapást» fordít. De a versben: *θέλει τι σημῆναι νέον*; Theseus még nem ily hittel olvassa Phaidra végizenetét. Csak a 869.-ben nyilatkozik így, miután a *χόρος* tér először e gondolatra, a ki előre érzi a jövőendő csapást. 863.-ból *τῆς οὐχέτ' οὐσης τῆσδε* elhagyásával sok gyöngéd érzés hull el. 942. fordítására l. a 654.-hez mondottakat! 943. fordítása: «ágyékomból származott». De mi szükség tovább realizálni Euripidest, mikor nála csak: *ἐξ ἐμοῦ γεγώς* van! 948. *περίσσοις ἀνὴρ*-jét, ez oly súlyos tartalmú jelzőt, a német Übermensch fogalom kora elődjét, fordításunk nem adja vissza; 1002.-nek sem kapjuk Euripides szerint való értelmét. Új képet költ belőle fordítónk. 1034. pedig nem a kellő szórendi hangsúlylyal van fordítva. A fordításbeli visszaadás mindenképen lerontja az eredeti ízét, mert ép azon van a nyomaték, hogy erényes *nem* volt, s mégis... Cs.-nél pedig a fordítottja van. 1218. négy csikóról beszél. Euripides nem említi a quadrigát, csak *πώλοις*-t mond. A girgenti sarkophagoston meg több paripa látszik a fogat előtt. 1230. ford. «(a fogat) ... a sziklák felé ragadt» nem mondható magyarul. 1235. «Lócsrúd»-ról beszél, a mi, a mi értelmünkben, nincs a herosszekeren; csak kerékagyszög, vagy czövek *ἀξόνων ἐνήλατα*.

Említem végül a magyar fordításban itt-ott meglapuló, sajtóhibák számába menő apróbb zökkenéseket: 286.-ban s helyett és kell, mert rövidebb a sor; 330. meg hosszabb; 475. is.

A 826. v. rövidebb egy szótaggal, 1012. hosszabb. 1148.-ban Chárisok! A görög szövegben megbuvó sajtóhibák 347. *τοῦδ'* e h. *τοῦδ'*; 443. *ῆν* e h. *ῆν*; 1164. *ὀ'* e h. *ὀ'*.

* * *

Bizonyára csak a fordítás művének igaz értékére vall, hogy a

fentebb felsorolt fajtájú követelményeket is jogosan tehetjük szóvá vele szemben!

A rég nélkülözött magyar Euripidesnek a legjobb omenekkel készíti útját ez első hírnöke. *Post quod totus sequatur ordo!*

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Petrik Géza: Magyar könyvészet 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, térképek és atlaszok összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. Székely Dávid közreműködésével szerkesztette —. I. kötet. A könyvek betűsoros jegyzéke. Térképek és atlaszok. A szerzők névmutatója. Budapest, Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, 1908. Legn. 8-r. 4, 1107 l. Ára 35 K.

Petrik Géza nagy bibliografiai munkáját, a mint az előszó is hangoztatja, tulajdonképen praktikus cél teremtette meg. A könyvkereskedők számára készült, hogy egy kötetben összegyűjtve találják a XIX. század utolsó tizenöt esztendőjének magyar nyelvű könyveinek czímét. Mivel azonban a könyvczímekre a tudomány munkásának is ép oly szüksége van, mint a kereskedőnek, e nagy mű tudományos czélt is szolgál. Szerencsére e két tényező érdekei nem ellentétesek, s így a szerkesztő meg tudta földadatát úgy oldani, hogy mindkettő meg lehet munkájával elégedve. Azok a kifogások, melyeket illetékes helyen (*Magyar Könyvszemle*, 1908 : 356—357.) jogosan emeltek, az ugyanott említett hiányok, annyira jelentéktelenek, ilyen óriási adathalmazsal dolgozó műben annyira elkerülhetetlenek, hogy a mű értékéből nem vonnak le semmit. Az ilyen bibliografiai munkának jóformán csak két követelményt kell megvalósítania: pontosságot az adatokban és teljességet a könyvczímek felsorolásában. Hogy a bibliografia, mint tudomány, egyéb követeléseket is támaszt, a címeknek teljességét, szinte fotografiai hűségét, azt tudjuk, de ez a könyvkereskedőre nézve mellékes, a tudomány embere is meg lehet nélküle. Annak a várákozásnak, a mit mi e könyvhöz fűztünk, a *Magyar Könyvészet* megfelel. Petrik — a mennyire embertől telt — teljesítette az előbb említett két föltételt. Műve teljes és pontos gyűjteménye a tizenöt év magyar nyelvű sajtótermékeinek, nélkülözhetetlen segédeszköze mindazoknak, a kik a magyar tudományt művelik. Így mi is örömmel üdvözölhetjük a könyvet, melyet a szerkesztő buzgalma, a M. Könyvkereskedők Egyesületének áldozatkészsége és a M. T. Akadémia támogatása hozott létre.

Hogy Petrik nem csupán pályatársainak érdekét tartotta szem előtt, hanem figyelt a mi követeléseinkre is, azt már e kötet, a munka első fele igazolja. A gyűjteményes vállalatok egyes köteteinek czímét ugyanis nem a szerzők neve alatt, hanem, a mint közkönyvtárainkban is szokásos, a vállalat közös címe alatt közli, a mivel természetesen megbomlik a szoros betűsor. Hogy e bibliografiai szempontból megokolt eljárásnak veszedelmes következményeit megszüntesse, az összes szerzők, fordítók és szerkesztők nevét könyv végén betűrendbe állítja, utalva mindazon lapokra, a hol nevük szerepel.

Igazi tudományos értéket azonban akkor nyer majd e munka, ha megjelen a II. kötete, a tudományos szak- és tárgymutató, a mely

azonban — igen helyesen — nemcsak az e kötetben foglalt címeket fogja földolgozni, hanem kiterjed a *Magyar Könyvészet* megelőző kötetére is, az 1860—1885. évek irodalmi jelenségeinek katalógusára.¹⁾

A könyv előszava nem ad fölvilágosítást arról, szándékozik-e és hogyan folytatni az Egyesület a magyar sajtótermékek lajstromozását. Ohajtandó volna, hogy ezentúl az évenkénti összeállításon kívül tíz évenként foglalja össze az anyagot, úgy a mint most Petrik tizenöt évét összeállította, s minden kötetet külön-külön lásson el szak- és tárgymutatóval.

A jelen kötetet pedig nyugodt lelkiismerettel ajánlhatjuk iskoláink, könyvtáraink s általában mindazon intézeteink figyelmébe és pártfogásába, melyek a tudomány munkásainak szolgálatára állanak. Úgy tudjuk, a mű nagy anyagi áldozatot ró a kiadó Egyesületre: legalább a könyv egy-egy példányának megszerzésével hálálja meg a tudományosság minden szerve azt a szolgálatot, melyet a *Magyar Könyvészet* a tudománynak tesz.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Ifj. Bittenbinder Miklós: A Humájun Namê első magyar származéka: Rosnyai Dávid: «Horologium Turcicum»-a.
Magyar irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, Jókai kny. 1908.
60 l. Ára 1 K.

A *Pancsatantrán*ak három magyar származéka közül a legrégibbről, Rosnyai *Horologium Turcicum*áról eddig is tudtuk, hogy az Ali Cselebi *Humájun Namê*jének fordítása, a mely az Anvar i Suhaili és Nasr Allah kapcsolatán függ össze Ibn Mokafta arab fordításával, az utolsó láncszemmel, a mely az elveszett pehlevi fordításhoz s az ős-Pancsatantrához vezet. E kapocscsal már Beöthy a *Széppróza* I. kötetében kiegészíthette Benfey s megelőzhette Landau kutatásait. De összesen is csak ennyi volt az, a mit a Rosnyai fordításáról tudtunk. Míg Báji Patay Sámuel (1781.) és Zoltán János (1783.) fordításai nyomtatásban is napvilágot láttak, Rosnyai iránt Benkő Józseftől Szilágyi Sándorig csak bizonyos távolságból érdeklődött az irodalomtörténeti kutatás s akkor is csak a történetíró látta benne. Katona Lajos volt az első, a kinek középkori irodalmunk forrásainak nyomozása közben sikerült a figyelmet Pancsatantra-származékainkra terelni. Báji Patay fordításának forrása és a többi származékhoz való viszonya immár ismeretes; Zoltán János maga nevezi meg eredetijét a mesekutatók előtt jól ismert Galland francia átdolgozásában. — Rosnyai fordításával, életrajzával kapcsolatban, először néhány év előtt Elekcs Mihály foglalkozott. Eredetijével való viszonyára azonban annál kevésbbé mutathatott rá, mert csak (elhíbizott szempontból indulva ki) a magyar fordításokat állította egymással párhuzamba. Könyvének bírálatában (*Századok*, 1907:262.l.) rámutattunk a módszerre, melylyel a Rosnyai művénel fölmerülő problémákat meg kellene s lehetne

¹⁾ Megjegyzem, hogy állításom csak valószínű föltevés, mert az előszó az 1866-tól 1900-ig terjedő időről beszél. A 66-os évszám mindenesetre sajtóhiba, de nem tudjuk 86 (a III. kötet) vagy 60 (az I. kötet kezdőpontja) helyett. Reméljük az utóbbi!

oldani. Bittenbinder könyve jórészt számol e feladatokkal. A szerző tulajdonképpen három czélt tűzött maga elé, s nem tudjuk eléggé e célkitűzést helyeselni. Ki akarja adni a *Horologium Turcicum*-ot; régi mulasztást pótol vele. Ismertetni akarja azt nyelvtörténeti szempontból; magunk is emlegettük, hogy Rosnyainak sok tekintetben Mikes mellett van a helye. Elekes is kiemeli, hogy a *Horologium Turcicum* szólásmódjai külön figyelemreméltók. Rá akar mutatni Rosnyai fordításának a *Pancsatantrával* való kapcsolatára; ez a harmadik feladat. Ez utóbbit oldja meg most megjelent, sikerült doktori értekezésével.

A Pancsatantra rengeteg irodalmának feladatára vonatkozó részét jól ismeri és helyesen használja fel. Elmondja a fordítás keletkezésének történetét, a kézirat hosszú vándorútját, azután rátér voltaképpeni feladatára. Kimutatja, hogy Rosnyai fordítása *menetében* megegyezik eredetijével, mindössze öt kis mesét hagyott ki. De nem fordít szóról-szóra, mint pl. Báji Patay Sámuel. Átérzi a könyv célját, észreveszi annak a Macchiavelli híres munkájával való egyezését, s Bittenbinder érdeme, hogy Macchiavelli közvetlen hatását is észreveszi a *Horologium Turcicum*-on. Nagyobb nehézség volt, hogy az eredetivel való párhuzamot csak Diez német fordítás-részleteinek segítségével végezhetette el s így állapíthatta meg, hogy *átdolgozásról* van szó. Miután rövidesen a Zoltán-féle fordításra is kiter s megemlíti, hogy az szóról-szóra egyezik Galland fordításával — a Báji Patay-félenek eredetijéhez való viszonyáról pedig ugyanezt régebben megállapítottuk — kimondhatjuk, hogy a Rosnyai *Horologiuma* a *Pancsatantrának* legönállóbb (bár nem a legélvezetesebb) magyar változata. A közlött (majdnem háromnegyed ívnyi) párhuzam (a törökkel és a némettel) bizonyítja leginkább értekezésének e legfőbb eredményét. Érdeklődéssel várjuk a másik két, kitűzött feladat megoldását is. A nyelvtörténetben Rosnyai neve úgysem jelentéktelen pont. A *Horologium Turcicum* kiadása pedig régen érzett hiányt pótolna.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl, Ludwig: Sully Prudhomme. Eine psychologisch literaturgeschichtliche Studie. Leipzig, Chemnitz. 1907. W. Gronau, VIII, 126 l.

Ludwig Karl «Professor» e kis tanulmányát, melynek megjelenése szinte összeesett a régóta hallgató költő halálával, főleg a nagyközönség számára írta s a mellett, hogy «lélektani alapon törekszik megmagyarázni Sully Prudhomme költői munkásságát», egyúttal «ismeretlen barátokat» is akar szerezni a nagy költő géniuszának. E népszerűsítő törekvésben leli magyarázatát, hogy a szerző annyira fukarkodik az idézetekkel s azt a keveset is, a mit eredetiben idéz, mindig siet lefordítani.

A dolgozat egy rövid s a rendelkezésre állott szórványos adatok folytán szükségkép vázlatyszerű életrajzon kívül három fejezetből áll, a melyek elseje Sully Prudhomme-ot mint költőt, másodikika mint bölcselőt, harmadika mint verselő művészt mutatja be.

Ludwig Karl a költő munkásságában három korszakot különböztet meg, az ő novellisztikus ízü kitételeivel élve: az «ébredés», a «küzdelem» s a «győzelem» korszakát. Az első korszakba vág S. P. első kötete, a *Stances et poèmes*, mely még telve van félénk tapogatózással a szépség, az ideál után. A második korszak tizenkét évre terjed (1866–1878), s a *Les Epreuves* cz. kötettől a *Les Destins*-ig megjelent műveket foglalja magában. E korszakot a költő érzésvilágának gondolatvilágával folytatott küzdelme tölti ki, hogy végre az utolsó korszakot betöltő tíz év költői alkotásaiban, a melyek sorát a Lucretiusfordítás nyitja meg s a *Le Prisme* zárja be, a gondolatvilág diadalmas-kodjék az érzékeken. Ludwig Karl a költő lelki világának egyes fázisait a költemények kissé száraz elemzése útján igyekszik bemutatni, de azokra a mélyebben fekvő indító okokra, melyekre csakis S. P. életének intimitásai vethetnek világot, nem terjeszkedik ki. Jól tudjuk, hogy az adott viszonyok között ez nem is állott szerző módjában, de viszont meg kell vallanunk, hogy igazi lélektani magyarázatot el sem tudunk képzelni a mindennapi élet aprólékosságainak ismerete nélkül, s igazán nem értjük szerzőt, mint választhatott lélektani vizsgálata tárgyául egy épen lélektanilag most még ennyire nehezen hozzáférhető egyéniséget.

A második szakasz Sully Prudhomme sajátképeni bölcséleti munkásságainak van szentelve. E jól áttekinthető fejezet legnagyobb hiánya hogy — csonka. Szinte érthetetlen, de való tény, hogy S. P. legterjedelmesebb munkája *kikerülte Ludwig Karl figyelmét*. Ismer ugyan belőle két fejezetet, a bevezetést s a függeléket, a melyek 1890-ben a *Revue des deux Mondes*-ban megjelentek, de a munka zöméről nincs tudomása. Ez a munka S. P.-nak 1904-ben, de 1905-ös évjelzéssel Félix Alcannál megjelent vaskos könyve: *La vraie religion selon Pascal*. (444. l.) Úgy ethikai, mint bölcsélet-módszertani szempontból oly fontos ez a munka, hogy ismerete nélkül S. P. munkásságának filozofiai részéről helyes képet nem adhatunk.

A tanulmány legsikerültebb szakasza a harmadik, melyben a költő verselő és stilisztikai módszerét tárgyalja. E fejezetben ismerteti szerző egyrészt S. P. elméleti munkáit, s mutatja be másrészt azokat a ritmikus sajátosságokat, stilisztikai rekvizitumokat, a melyek S. P. költői műveit jellemzik. Kár, hogy az egykorú, vagy előző költőktől kínálkozó párhuzamok teljesen hiányoznak s így nem derül ki az a viszony, a melyben S. P. a francia irodalom többi képviselőihez

formai tekintetben áll. Lamartine, Baudelaire, Leconte de Lisle műveiből nem egy konkrét adatot lehetett volna felhozni arra, hogy mennyiben rokon velük S. P. s mennyiben tér el tőlük. Az ilyen konkrét bizonyítékok erejét a legfényesebben stilizált általánosságok sem pótolhatják.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

A. Deissmann: Licht vom Osten. Das neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt. Tübingen, Mohr. (4-r. 364 l. 59 képpel). 1908.

A *λογοί*-kutatásokból ismert nevű berlini tanár könyve egyik kiváló új terméke a philológiával a hellenisztikuskori kutatások terén versenyt dolgozó újtestamentumi philologus-theológiának, *Wendland* Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum (Tübingen 1907)-ja után a legkitűnőbb kísérlet a korszak összegező áttekintésében, melyhez modern anyaga s új szempontja sok becses adalékot szolgáltat.

A mű az újtestamentumra akar világot vetni azzal, hogy vissza beleállítja abba a keleti milieube, a melyben létrejött, abba a társadalomba, a társadalomnak azon rétegébe, a melynek számára készültek részei egyenként, a mely Jézust hallgatta, Pál és a többi apostol misszió anyaga volt s az őskereszténységet alkotta, azaz a hellenizált kelet rekonstrukcióját nyújtja. S ez a rekonstrukció valóban érdekes és tanulmányos. Alapelve (s a könyv egész tendenciája) ez: a kereszténység a társadalom alsóbb rétegeinek a mozgalma volt, názáreti Jézus a vidéki földműves kisvárosok, Pál a nagyvárosok kis embereinek prófétája, az őskereszténység ennek következtében teljesen népies, nyelvét, a számára készült alkotásokat, művelődés- és vallástörténeti viszonyait tekintve egyaránt. Eredményei pedig a következők: 1. az újtestamentum nyelve a kései császárkor népies görög köznyelvével azonos, azzal, a melyet egyszerű, tanulatlan emberek beszéltek (synoptikus evangeliumok, sőt János is); nemcsak hogy külön «újtestamentumi görögség» nincs, csupán *λογοί*, hanem Pál nyelve egy valósággal világmisszióra alkalmas görög; 2. az őskereszténység nem volt irodalmi: kezdeténél Jézus és Pál szóval tanítottak, az első írást nem hagyott hátra, Pál legfeljebb valóságos, közönséges leveleket diktált; később is csak népies termékeket produkált, az újtestamentum teljesen népkönyv, melynek könyvvé összefoglalása irodalmilag csak a régi kor emlékeinek megmentését, nemirodalmi részek irodalmivá (s az egyház részéről egyházalótti szövegeknek egyházivá) tevését jelenti; a theologiai műirodalom első nyoma a zsidókhoz írott levél; 3. az újtestamentum kultúrtörténeti adatai az alsóbb nép művelődési viszonyait tükrözik, a felsőbb rétegek blazirtságával s szintelen irodalmával szemben a nép friss életrevalóságát, a mi nyilvánvalóan mutatja, hogy a kereszténység háttéréül az ú. n. pogány világról festeni szokott sötét kép hamis, csak a felső rétegre ha illik; vallástörténeti szempontból: a kor teljesen vallásos volt, a legtöbb emlék kultuszi; maga az őskereszténység sok fogalmában a görög

népethikát tükrözi, csodákban hite, Krisztus-kultusza lényegében és szavaiban népies.

Eredményeihez a rendelkezésre álló óriási anyagból principiumának megfelelő választással s annak mintaszerű kezelésével jutott. Ki-választotta t. i. a *nemirodalmi* emlékeket (túlnyomó többségben leveleket), melyeknek történelmi direkt értékük épen az, hogy a nép alsó körei világát tárják fel; ezen inscriptiókat, papyrusokat és ostrakonokat,¹⁾ aztán három fejezetben tárgyalja az újtestamentummal kapcsolatban a fentjelzett nyelvi (II.), irodalmi (III.), művelődés- és vallástörténeti (IV.) szempontokból.

A könyv jelleme (a hellenizált keletről benne nyert rekonstrukció nem egységes, szervesen összefüggő kép, hanem apró vonásokból áll, sőt erősen különálló részekből) lehetővé teszi, hogy általános áttekintés után néhány pontnak külön szót szenteljünk.

Az újtestamentum és a leletek nyelvi összefüggéséről szóló fejezetben két részlet érdemel figyelmet. Egyik azon eredmény, hogy az újtestamentumi szavak száma kevesebb, mint általában tartják, mind-össze csak 1% (5000:50), mivel azon körülmény, hogy eddig csak a bibliából ismerünk egy szót, statisztikai véletlen (nem annyira *ἀπαξ εἰρημύνα*, mint *ἀπαξ εὐρημύνα*), ha egy szó zsidós alakjáról vagy különös jelentéséről azonnal fel nem ismerszik, még ha más adattal, mint bibliaival nem rendelkezünk is, *κοινή*-szónak kell tartanunk. E kétségkívül helyes módszeres elvet meggyőzően bizonyítja be az *ἀλλογενής*,²⁾ *ὀνικός*, *βροχή*, *κόκκινος*, *ἐνδιδύσχω*, *ιματίζω*, *ὀπτάνομαι*, *ἐλλογέω*, *περισσεία*, *ἀναστατάω* s még egy sereg más szóval, melyek *κοινή*-jellege annál inkább nyilvánvaló, mivel egyre-egyre a legkülömbözőbb hellenizált területekről nyerünk adatokat. Másik (86. l.) az újtestamentum népies parataxisának (s pl. Ján. 10,⁷⁻¹⁴ én-ező mondatainak) a hellenisztikuskori népies elbeszélő stílussal parallelbe állítása Paris.-pap. Nr. 51; Oxyrh.-pap. I. Nr. 115; Fayûm towns and their papyri Nr. 108 (vö. Luk. 10²⁰); CIG. Nr. 5980¹⁵ = Ditt. Syll.² Nr. 807¹⁵ (vö. Ján. 9,⁷⁻¹¹); Athen. Mitt. II. (1877) 81 (vö. Diod. Sic. I. 27 s Ján. 10,⁷⁻¹⁴) s Greek pap. in the Brit. Mus. Ed. Kenyon I. 69. l. alapján. Kétségkívül a legértékesebb részek közül való. Deissmann e felfogása eredeti az újtestamentum stílusa megítélésében, pl. épen Nordennel szemben, ki (Die antike Kunstprosa 492 s köv. lk. II. köt.) Pált az antik stílus törvényei szerint vizsgálja. — A hang- és alaktan, sőt a syntaxis is nagyon kevés helyet foglal el, a *κοινή* keletkezésének kérdésén is túlteszi magát a probléma függőben létére utalva.

A III. fejezetben igen szívesen látjuk az antik levélről szóló fejtegetéseit, a papyros- és ostrakon-leletek számtalan ilyenmő darabjai-

¹⁾ Tanulságosak azon áttekintések, melyeket e modern vizsgálati anyagokról nyújt: az epigraphikáról, a legújabb, részben folyó ásatások-ról és publikációkról 6—13, a papyrologiáról 13—25, az ostrakonokról 26—33. lk.

²⁾ LXX. Luk. 17,¹⁸; megvan Dittenberger, Orient. græc. incr. sel. II. Nr. 598-ban, a jeruzsálemi zsidó templom feliratában; Josephus e felirat idézésekor *ἀλλογενής*, *ἀλλοεθνής*; szavakat használ — persze, mert az *ἀλλογενής*; közönséges.

ből 21-nek (1 latin, 2 kopt, 18 görög Kr. e. IV. sz.—Kr. u. 600. válogatva) bemutatásával («Bibelstudien», 1895. 187–252. lk. eredményei kibővítve). Már maguk az újtestamentumi párhuzamok, a miket e levelek tényleg maguk kínálnak (így pl. a 11. sz. a. megbeszélt írója a bibliai, Luk. 15. tékozló fiú tökéletes mása stb.), szintúgy később épen e levél-szemelvények alapján annak megállapítása, hogy az újtestamentum levelei túlnyomó részben tényleg valóságos levelek, még a rómabeliekhez írott is, műepistola csak a zsidókhoz írott, mindezek érdekesek nemcsak a theológusok számára, bennünket azonban mégis közelebbről érintenek egyfelől a daraboknak (majd mindegyik facsimilében közölve!) kitűnő tárgyalása, a szövegek helyreállításában önálló kísérletei (pl. a 16. sz.-nál) s főleg az antik levél vizsgálatában követendő elveket kitűző megjegyzései. Kétségtelenül áll az, hogy határozott különbséget kell tennünk levél és műlevél (epistola) között; az első nem tartozik az irodalomhoz, a második teljesen oda való. A különbségről helyes fogalom alkotását épen az zavarja, hogy a régieknél a *levélforma* irodalmi célul szolgált. Tényleg¹ készültek irodalmi levelek, epistolák, ezeknek azonban a valóságos levéllel csak formája közös, egyébként teljes ellentétek: tárgya általános, a nyilvánosságnak szól, az egyéni dolgok: címzés, közvetetlenség csak illúziók; a levél természetes, az epistola mesterséges.¹) — Az antik levél- és epistolahagyomány áttekintése azonban túlságosan rövid s az irodalmi levélről, mint műformáról való ítélete 161. l. (hol bizonyára a sophisták levélirodalmára gondol), így látszik, e naiv, egyszerű levelek hatása alatt, túlságosan szigorú. A levél épen nem könnyű műforma, melynek külön stíltörvényei nincsenek; kétségkívül csalogató és erős divatja volt, de nem elég hozzá néhány levélbeli flosculus és cím s azzal kész; a kitűnő sophista levelek (Alkiphronéi, Aristainetoséi) mutatják, mily művészetet kíván; Deissmann azonban persze ezeket teljesen kizárta.

A IV. fejezetben a kultúrtörténeti összefüggés tárgyalásának alapelve az *οἰκονομική* egységes hellenizáltsága. Galilaeáé ugyan mindenestre kisebb volt, mint Egyiptomé, de egy fontos tény, az egyiptomi 14 éves cyclusú népszámlálást illetőleg mindkét helyen egységes állapotok uralkodtak: Luk. 2₃ szavaival, melyek a Kr. sz.-kor tartott galilaeai népszámlálás módjára vonatkoznak (kiki haza tartozott menni a maga városába), szinte szóról-szóra egyezik G. Vibius Maximus, Egyiptom eparchosának edictuma (Greek-pap. in the Brit. Mus. Nr. 904); az a kép, a melyet a hellenisztikus falusi és kisvárosi életről egyiptomi és pl. pompeii leletek alapján alkothatunk, kétségtelenül alkalmazható analogként a galilaeai viszonyokra is. Így adja meg Jézus kedves példájának (Máté 10₂₉: 2 veréb 1 as, Luk. 12₆: 5 veréb 2 as) kultúrtörténeti alapját a kisvárosi piac valódi viszonyaiban az aigeirai, maximalis piaci árákról szóló felirat segítségével; vagy az Apokal. 13₁₈-nak értelmét (a fenevad száma emberi szám; 666 [v. 616?]) a pompeii grafitlik *ισόκληρος*-aiból, a melyek az effajta számrejtvényt (nevet számban kifejezni, valószínűleg a név betűi számértékének össze-

¹) Mindenesetre hozzájárulok az antik levélirodalom egy részlete legújabb tárgyalója, H. Peter «Der Brief in der röm. Literatur. Berlin, 1905» cz. könyvének épen e szempont eltévesztése s ebből keletkezett ferde eredményei miatti megrovásához.

adása útján nyert számmal, mely esetben az apokalypsisben 616-ot kapunk, ha emberi számnak a *Καίσαρ* θεός betűi értékét vesszük) nem zsidó, hanem hellenisztikus népies szokásnak mutatják. — Az egész vallástörténeti tárgyalás nyelvi alapon nyugszik, a melyből két pontot tartok kiemelésre méltónak: a Pál missziója népies voltáról s a Krisztus- és császár-kultusz viszonyáról szólót. Pál egész nyelvkincse azonos a kisázsiai görögségével (pl. varázslási formulák megtalálhatók benne), a görög népethikának pedig egész határozott nyoma látszik az ő (s ennél fogva az őskereszténység) ethikai fogalmain s ezek kifejezésein: így a munkáról és díjról, berről szólók; Tit. 2, 5: a nők «férj- és gyermekszeretők s erkölcsösek legyenek» (∞ Die Inschr. von Perg. Nr. 604. Bull. de corresp. hell. 22, 496. 23, 301. 25, 88. 25, 279); 1 Kor. 6, 10 bűnlajstroma egyezik egy koczkajáték csúfos megszólításai jegyzékével (πόρνοι, μοιχοί, μαλακοί, ἀρσενοχοῖται, κλέπτει, μέθυσοι, λοιδοροί, ἄρπαγες: impudēs, moice (mœce), patice, cinaidus (cinædus), fur, ebriose (vinose). trico(?), arpax). Hellenisztikus jogszokásban leli magyarázatát azon kép, hogy Jézus megvásárolt bennünket a bűnnek, törvénynek szolgaságából: a rabszolgának egy istenség számára fiktív megvásárlásában, a melyre számtalan delphi feliratot ismerünk (így Ditt. Syll.² Nr. 845). — A császár- és Krisztus kultusz kifejezéseiben a legszorosabban összefügg; az első keresztények bizonyára erősen megbotránkoztak keleti görög feliratokon, melyek θεοῦ υἱός-nak (divi filius) nevezik a császárt, szemükben a császáristenítés szörnyűség volt, s ha a császártisztelet sacralis kifejezéseit az ő Jézusukra átvitték, ezzel mintegy halgatólágosan protestáltak amaz ellen. A császár-kultuszból valók: 1. Jézus ily elnevezései: βασιλεὺς, ἀρχιερεὺς (pontifex maximus), σωτήρ (a császárok neve már Augustus óta), κύριος (keleti vallásokban isteni jelző: Serapis úr, Isis úrnő s uralkodók czíme keleti feliratokban már Domitianus előtt is a római császárokra: Dittenb. Or. gr. inscr. sel. Nr. 415, 418, 423, 425, 426);¹⁾ 2. εὐαγγέλιον eredetileg császár születéséről, παρουσία (advent) s ἐπιφάνεια, császári látogatások sacralis értelmű kifejezései; 3. a keresztények ilyesféle megnevezései: δοῦλος Χριστοῦ: δ. τοῦ κυρίου ἀποκριάτορος (ha nem a fenti képből való!), Χριστιανός (δοῦλος): καίσαριανός (δοῦλος), ἀπελεύθερος κυρίου: libertus Augusti, φίλος (ὅμεις φίλοι μου ἔστε): amicus Cæsaris, φίλος τοῦ Καίσαρος udvari czím.

Az utolsó fejezet a jövő feladatairól szól, mely a philológiát illetőleg a szövegeknek minél nagyobb számmal publikálása mellett nyelvi, irodalmi s kultúr- és vallás-történelmi szempontokból feldolgozásában áll; különösen kiemelve azon két speciális kérdést, melynek megoldásához már e könyvben is találtunk adalékokat és útmutatást: a népies elbeszélő stílus típusai nyomozását az antik kultúrában (csodák, megmentések, gyógyítások, álmok, víziók, úti kalandok elbeszélésében), aztán az antik levél történetére vonatkozó vizsgálatokat, a melyek elve legyen: eredeti levelek és levéltörödékek rekonstrukciója mellett

¹⁾ Oxyrh. pap. Nr. 110. 523: δειπνήσαι εἰς κλείνην τοῦ κυρίου Σαράπιδος természetesen csak parallelul hozható fel az «úrasztalá»-hoz; épígy paraleleknek vélelm Deissmann jegyzékéből a θεοῦ υἱός, θεός és σωτήρ-t; az «úrnapja» s a κυριακή, feliratokban σεβαστή, ἡμέρα (császár-nap) viszonya azonban közelebbi lehet (vö. 261—4. ll.).

a kronologiai fejlődést bemutatni a formáliák vizsgálata alapján (így sürgős volna a papyrusleletek aláírásaié, 105. l.), a tartalom felhasználásával pedig, minthogy ez az ókor lelki és családi életét tükrözi, rekonstruáló néppszichologiai tanulmányt végezni. — Sok szót szentel a nyelvi vizsgálatok feladatai közül az újtestamentumi szótár kérdésének, a melylyel kapcsolatban találóan mutat rá a görög lexiconographia hátramaradottságára (294. s köv. lk.).

Függelékül hat rövid czikk van csatolva a könyvhez, négy inscriptiókról szóló (Die Rachegebete von Rheneia, Eine jüdische Inschrift im Theater zu Milet, Die sog. Planeteninschrift, Verkannte Bibelzitate in syrischen und mesopotamischen Inschriften), kettő papyrusokról (Zum Texte des zweiten Logia-Fragments aus Oxyrhynchos, Das angebliche Evangelien-Fragment von Kairo); s részletes, kitérő index.

Theologusok és philologusok egyaránt túlzottnak fogják találni valószínűleg nem egy helyen a népiesnek ily mindennekeftt bangoztatását, a levélírodalomnál fentebb rámutattam én is egy tagadhatatlan elfogultságra (úgyhogy valóban kellemesen meglepő az irodalomból pl. a népszerű ethikusoknak, Plutarchosnak elismerése) a könyvnek azonban épen a nem irodalmi szövegekben rejlő kincsekre rámutatás és a kiaknázásban első nagyobb szabású kísérlet volt a célja, s hogy ezért Deissmann iránt csak hálások tartozunk lenni, természetes. A fény valóban megvilágította (talán erősen is) a hellenisztikus-kor társadalma alsó rétegeit s ennek könyvét, az újtestamentumot.

(Berlin.)

CZEBE GYULA.

Georges Gendarme de Bévotte: La légende de Don Juan.

Son évolution dans la littérature des origines au romantisme. Ouvrage couronné par l'Académie française. Paris. Hachette. 1906. 4-r. XX+547.

E hatalmas kötet első része annak a nagy munkának, melynek megírására Gendarme vállalkozott. Fel akarja dolgozni mindazon művészi alkotásokat (irodalom, zene, festészet terén), a melyekben a Don Juan mondával találkozunk, vagy a melyeket inspirált. Az első kötet a legendának az irodalomban való elterjedését tárgyalja egészen a romanticizmus elterjedéséig. Munkájának főérdeme, hogy teljesen tudományos apparátussal dolgozva teljességre törekszik. Teljesen uralkodik az óriási anyagon. Tárgyalja a Don Juan monda összes feldolgozásait és felhasználta, de megrostálva, tévedéseiket helyreigazítva, az eddigi kutatásokat. Az egész anyagnak összefüggő teljes történetét adja ezen az alapon, de az egésznek összefoglalásában és együttes megalkotásában teljesen eredeti; előtte nem volt munka, a mely az egész anyagot ilyen részletességgel felölelte volna. De nemcsak az egészben, hanem részleteiben is eredeti, mert meglehetősen kevés volt az, a mire támaszkodhatott. A legenda eredetére és elterjedésére vonatkozó vitás kérdéseket a legnagyobb biztonsággal fejt meg. Mivel mindenütt a legpontosabb utánjárással találkozunk, eredményei teljesen megbízhatók. A Don Juan monda keletkezésének és elterjedésének kérdését ezen munkával megoldottnak lehet tekinteni, nagyon kevés az, a mit még hozzá lehetne tenni, a mi még homályos maradt.

A szerzőt különösen két cél vezeti. Az egyik az, hogy a Don

Juan legenda különböző feldolgozásainak egymáshoz való viszonyát tisztázza, kifejtse egymástól való függésüket, kimutassa az átvétel körülményeit és az egyes darabok összehasonlítása által eredetüket megállapítsa; egyszóval a monda történetét adja. A másik célja az, hogy a monda anyagának fokozatos változását és fejlődését tüntesse fel, kimutassa azokat az elemeket, a melyek egyik darabból átkerültek a másikba és megállapítsa, hogy vannak állandó elemek; azonkívül részletes megfigyelés tárgyává teszi azokat az elemeket, a mikkel az egyes feldolgozásokban a legenda bővült. Utóbbiak kétfélék: idő- és helyszerintiek és olyanok, a melyek létrejöttüket a költő egyéniségének köszönhetik. A legenda folytonosan változik, a mint különböző időben más és más országba kerül. Mindenütt átalakult az illető ország akkori állapotának megfelelőleg, miközben voltak állandó elemek, a melyek megmaradtak, míg a darab egész felfogásában megváltozott. Azonkívül a szerint is változott, a mint a feldolgozó más és más gondolatot és felfogást akart vele kifejezni. Ebből a két szempontból vizsgálja Gendarino a különböző műveket és mondhatjuk, hogy feladatát szépen megoldotta. Ezenkívül kiterjeszkedik minden egyes mű keletkezésére, hatására, esztétikai méltatására, úgy hogy művének mindegyik fejezete önálló befejezett egész. Mindamellett megmarad a mű teljes egysége az által, hogy ő az egyes műveket nem magukban, hanem az egész sorozatot összefüggésében tekinti, sohasem mulasztja el az előtte keletkezett darabokkal való összeköttetését fenntartani.

A Don Juan legenda Spanyolországból indult ki, a hol első feldolgozása *El Burlador de Sevilla* keletkezett 1630 körül, a mely történeti alap nélkül szerzőjének különböző darabokból és a hagyományból való kompilációja. Szerzőjének Gendarme Farinellivel¹⁾ szemben az eddigi felfogásnak megfelelően Tirso de Molinát tartja; ezt a kérdést különben nem tartjuk még eldöntöttnek. A spanyol darabban a vallásos elem dominál. Valószínűleg valami olasz átdolgozás által jut el a legenda Olaszországba, a hol a XVII. sz.-ban több feldolgozása keletkezik. Ezek közül három nagy fontosságú: Giliberto, Cicognini darabjai és egy ránk maradt olasz scenario. Az olasz feldolgozásokban nagy változás észlelhető: a vallásos jelleg elvész, helyébe a komikus lép, a főszereplő Don Juan szolgája lesz. Különösen Cicognini darabjában látjuk ezt, a mely ránk maradt, míg Giliberto feldolgozása elveszett, a scenario pedig csak jóval későbbi másolatban maradt fenn. Olasz színészek átviszik a tárgyat Franciaországba, a hol nagy népszerűsége tesz szert. Előadásaiokon valószínűleg egy olasz scenariót használtak föl, melynek már nagyon megváltozott származéka a ránk maradt scenario. A tárgy népszerűsége indít két francia író feldolgozására: Dorimont (1658) és Villiers (1659). Mindkettő Giliberto ma elveszett darabját dolgozza át, úgy hogy ez némileg rekonstruálható. V. azonkívül felhasználja D. darabját is. Ezek alapján keletkezik (1664) Molière *Don Juanja*, a mely a legenda történetében már nagy haladást mutat. Forrásai: Villiers, Dorimon, az olasz scenario és lehet, hogy Cicognini is, a

¹⁾ Don Giovanni: *Giornale Storico della letteratura italiana* 1896. XXVII. Gendarme különösen sokat köszönhet Farinelli kitűnő értekezésének.

Burladort azonban nem ismerte. Molière darabjával a legenda új alakot ölt. Eddig a cselekvényre volt helyezve a fősúly, most a jellem lép előtérbe. Jellemdráma lesz belőle, a milyen *Tartuffe*, a melyvel keletkezés, czélzat és felfogás tekintetében szoros összefüggésben van. A hős már a spanyol és olasz feldolgozásokban is az illető nemzet ifjúságát, nőcsábítóit tükrözi vissza, de a darab tulajdonképeni jellege előtt ez háttérbe szorul. Molièrenél előtérbe lép; ő a XVII. sz. francia nemességét rajzolja Don Juan alakjában, a miért sok támadásban részesült, darabját ezért betiltották. Don Juan jelleme is érdekes változáson megy keresztül: a spanyol darabban még gondatlan nőcsábító, az olaszban már szerelmi virtuoz, Molièrenél megrogzött nóbolondító, a ki csak azért űzi ezt a mesterségét, mert ez által valami rosszat tehet. Molièrenél különben Don Juan jelleme igen sokoldalú, számos vonásból van összetéve; különösen az külömbözteti meg előzőitől, hogy teljesen reális. Nem képzeleti jellem, hanem a valóságból van véve, a XVII. sz. francia előkelő társadalmából. Versekbe átdolgozza Th. Corneille, 1669, Molière és a többi francia feldolgozás alapján készül Rosimond darabja. A XVIII. században meglehetősen leszorul a francia nagy színpadokról, és Don Juannal csakis vásári előadások alkalmával találkozunk. Rendesen félig tragikus, félig komikus darabok, gyakran pantomimek.

Spanyolországban Molière darabjának fordításával nem találkozunk, csak két Burlador-átdolgozás készül; Olaszországban sokszor feldolgozzák és előadják. Cicognini és a *Burlador* alapján készül Perucci darabja, a mely egész csomó utánzatot von maga után; ezek mind komikus jellegűek. Goldoni darabjával ismét a komoly felfogás jut érvényre. Nála a hőst villám sújtja le. Míg az előbbi feldolgozásokban bizonyos nagysággal párosul a hős alakja, perversitása pedig valósággal emberfölötti, addig Goldoninál egészen közönségesse és durvává válik. Érdekes, hogy saját életéből visz bele mozzanatokot.

A Don Juan monda eljut azonban Eszakra is. Angolországban a XVII. sz.-ban a restauráció idejében olyan állapotok fejlődtek ki, a melyek erkölcselenségükkel a Don Juan monda átvételét szinte szükségyszerűvé tették. Olyan romlottak voltak az emberek, hogy Shadwell *Libertineje* teljesen megfelel az akkori viszonyoknak. Ez Rosimond francia darabjának az angol viszonyokhoz alkalmazott átdolgozása. Don Juan nem az a *geniális* gonosztevő, mint az előbbi darabokban, hanem közönséges *brutális* gonosztevő, a ki számtalan gyilkosságot és gonosztettet követ el. Hatást nem gyakorolt. Maga a legenda Angolországban más munkákra hatással volt. — Németországban és Ausztriában francia és olasz közvetítéssel számos «Hauptaction» tárgya lesz, majd pedig bekerül a «Puppentheater» repertoirejába, a hol magát soká fenntartotta. A Hollandiában található feldolgozások tárgyalása után, Gendarme áttér a legendának fontos változására a romantizizmus felé.

A romantizizmusnak alkalmas tárgyul kínálkozik a Don Juan monda, mert benne különösen az egyéni korlátlan szabadság jut kifejezésre. A hős jellemét azonban átalakítja, nem fizikai élvezet vezeti szerelmeiben, hanem szellemi. A romantikus Don Juan egyike azon mély alakoknak, a kik valami ideál után rohannak, ezt számtalanszor vélik elérni, de csalódva látják tévedésüket és keresésüket újból kezdik. Így azután találkozunk Fausttal, a ki a tudomány ideálját hajhászsa.

Don Juan a női ideált keresi, a melynek a képét szívében hordja, de nem tudja elérni, minden újabb kísérlet után csalódva tapasztalja, hogy célját még mindig nem érte el. Ez a romantikus Don Juan. Míg azonban jelleme ennyire fejlődött, átmeneti fejlődésen ment keresztül Német- és Angolországban. Ottan Niklas Vogt összekötésbe hozza már a Faust mondával, a mikor a két alakot egy alakká fűzi össze, majd pedig Th. A. Hoffmann már azt a jelleget adja meg neki, a mit az ő hatása alatt a későbbi romantikusok még továbbfejlesztettek. Angolországban Byron *Don Juanja* jelzi az átmeneti stádiumot. Műve a többitől izolálva áll, csak kevésbé inspirálta a legenda, hanem különösen Byron életének és költői szellemének köszöni létrejöttét. Mindenesetre hatott rá a Don Juan legenda — bár csak kis mértékben — azért kiválóságai miatt fontos helyet kell neki tulajdonítani a legenda történetében. Itt a hős már nem gonosz nőcsábító, hanem naiv, úgyszólván tudatlan ifjú, a ki nem maga keresi a szerelmi élvezetet, hanem a nők vonják bele a szerelembe. Innen a határozottan romantikus Don Juanig már csak egy lépés, a XIX. sz. irodalmában ez jut uralomra. A hős jellembeli átalakulásában a régi és új Don Juan között különösen egy lényeges különbség van. A régi Don Juan határozottan ellenszenves volt, az új szimpatikus; a régi gonosz ember, az új szerencsétlen álmodozó, a ki a legnagyobb mértékben megérdemli szeretetünket.

Ez főbb pontokban feltüntetve Gendarme művének a tárgya. Kiemelem, hogy a világosan, könnyen, elegánsan megírt munkának vannak fejezetei, a melyek valóságos mintái lehetnek a gondos és kimerítő kutatásnak. Különösen a következők: *Les origines de la légende et «le Burlador de Séville»*; *Le Don Juan italien*; *«Don Juan ou le Festin de Pierre» de Molière* (egyike a legszebb és legjelentősebb részeknek); *Le Don Juan, anglais au XVII^e et au XVIII^e siècle*; *Les précurseurs du romantisme en Allemagne*; *en Angleterre* (az angol Don Juanokat tárgyaló részek a könyv legsikerültebb fejezetei).

(Budapest.)

WÉBER ARTÚR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1907/1908.

4. Göbl Alajos: Lenau (Erzsébetvárosi főgimnázium), 21 l. — 5. Dr. Böszörményi Géza: Herder és Kant (Kecskeméti ref. főgimnázium), 7 l. — 6. Krebsz Ernő: Buda halála és a Nibelung-ének (Fogarasi főgimnázium), 10 l. — Három kis dolgozat, melyek nagyobb igények nélkül lépnek föl, de azért egy vagy más szempontból figyelmet érdemelnek.

4. A Lénauról szóló dolgozat 1908. január 5-én tartott népszerű előadás, mely céljának bizonyára teljességgel megfelelt. Szerző jó források és segédeszközök alapján vonzóan mondja el a szerencsétlen költő életét és jól jellemzi elsősorban líráját. Két momentumra helyez fősúlyt: először kezdettől fogva kiemeli a költő fejlődésének és élményeinek azon mozzanatait, melyek Lénau kedélyére vészes hatással voltak és búskomorságát folyton növelték, míg végre teljes testi

és szellemi megsemmisülését okozták; és másodszor rámutat a költő műveiben magyarországi születéséből és ifjúkori benyomásaiból származó nagy számú magyar elemre, melyeket elsősorban kisebb lírai és epikai költészetében részletesen elemez. Ez mind helyes tudással és felfogással, de persze nem nagy önállósággal van szép előadásban kifejtve. Csak két pontban nagyon hiányos a dolgozat (a mi rendeltetését tekintve nem akar vád lenni): szerző nagyon hézagosan és kellő összefüggés nélkül tárgyalja Lenau viszonyát a nőkhöz, mely pedig jellemének és költészetének helyes fölfogására és méltatására nélkülözhetetlen. Így még Zsófiához való viszonyának egyenesen megsemmisítő hatása sem derül ki eléggé, mert csak két szóval mellékesen van érintve. Azután túlságosan röviden (csak egy fél lapon!) szól nagyobb költői műveiről (a „Don Juan” nem is említi), melyek pedig a beható tárgyalást megkövetelik és nagyon megérdemlik, csak hogy akkor nem mellékesen, egy helyen kell őket tárgyalni, hanem a költő világnézete fejlődésének megfelelő korszakaiban, különben érthetetlenek maradnak vagy egészen helytelen méltatásban részesülnek.

Kisebb megjegyzésem csak nagyon kevés van. A 11. lapon szól „Anakreon dálnokairól”, a mi furcsa és félreérthető kifejezés e h. Anakreon utánzó vagy az anakreonisták. — A 19. lapon azzal vádolja Lenaut, hogy költészetében nem találjuk népünk belső, lelki életének igazi rajzát (a mi nem áll), mert akkor nem eshetett volna oly tévedésbe, hogy pl. „Der Räuber im Bakony” cz. költeményében „a bakonyi kanászt a leggonoszabb zsványinak” tűnteti föl; pedig Lenau ezt e költeményében nem teszi, hanem csak egy hozzákapcsolt szöbeli megjegyzésében mondja, esetleg hibás értesülés alapján. Végre a 20. lapon azt állítja, hogy Goethe „Faust”-jának második részét 1832-ben „mindenki elragadtatással fogadta”, holott ismeretes dolog, hogy ennek jóformán ellenkezője igaz.

5. A *Herder és Kant* cz. dolgozat székfoglaló értekezés volt, melylyel szerző kecskeméti tanári állását elfoglalta. Igen érdekes témát választott: ki akarja mutatni, hogy Herder, Kant lelkes és hű tanítványa, mikép lett később világnézetöknek mind élesebben kifejlő ellentétessége folytán, a königsbergi mesternek elkeseredett, sőt gyűlölséges ellenfelévé. Szerző helyesen tudja a dolgokat és tájékozott a kérdésre tartozó irodalomban is. Mégis nem hiszem, hogy célját elérte volna. Dolgozata ugyanis annyira kivonatosan szűkszavú és oly sok mindenféle ismeretet tesz föl olvasóiról, hogy a legtöbbben egyáltalában nem fognak előadásából kellő tájékozódást meríthetni. Lehet, hogy ez onnan van, hogy e czikk „Herder mint műbíráló” cz. nagyobb értekezésének „összevont részlete”. Főbaj, hogy szerző Kant fölfogását nem ismerteti, a mi azután Herder ellentétes álláspontjának helyes megértését a nem szakszerűen képzett olvasó előtt teljesen lehetetlenné teszi. Még nagyobb baj, hogy a dolgozatban rengeteg a sajtóhiba, főleg a nevekben és a német idézetekben: corrector, úgy látszik, nem olvasta a szöveget.

6. A két nagy eposzról szóló értekezés okos dolgozat, mely mindenkép helyes fölfogáson alapszik. Szerző kifejti a Nibelungének hatását Arany eposzára, úgy a motivumokban, mint a szereplők jellemzésében, és kimutatja, hogy sem az egyikben, sem a másikban fátum nem uralkodik. Érdekesen állítja szembe az egyik oldalon Brunhild és

Kriemhild, a másik oldalon Gyöngyvér és Ildikó alakjait, hasonlókép Szigfridet és Attilát, Hagent és Detrét. (Detre hagyományos alakjának módosítását Arany művében a 6. lapon „mindenképen hibának” mondja, a miben nincsen igaza. Baj volna, ha a modern költő oly szigorúan kötve volna a hagyománynak minden egyes vonásához vagy adatához!) Még érdekesebb a mátrai és az odenwaldi vadászat összehasonlítása. A régibb műeposzok jellemzése alapján (csak Zrinyiét tartja igen sikerültnek) kifejti a tárgyalt két nagy munka fő jellemző vonását: hogy ezek „kidomborítják a cselekvő hősök jellemének azon vonásait, melyeket a mi napjainkban szabad akaratnak minősítünk . . . A Nibelungének és Luda Halála emberei a maguk sorsának felelős kovácsai, intézői”. Ez drámai vonás és ez alapon mondja ki szerző eredményképen (12. l.), hogy a két eposz külön csoportot alkot a csodás eposzokkal szemben. Elválasztja őket (a régibb eposzoktól) a drámaság, mely bennök határozottan jelentkezik.

Az egész dolgozat alaposan képzett és gondolkodó emberre vall. A részletekre volna ugyan itt-ott egy-egy kis megjegyzésem, de ezeket ezúttal mellőzöm, mert Krebsz dolgozata, úgy látszik, csak része egy nagyobb tanulmánynak, melyet igaz érdeklődéssel várok.

Végül kérem, ne írjunk *époszt* (eposz helyett), mert ez igen csúnya germanizmus.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1909. februárius hó 10-én *felolvasó ülést* tartott, melynek egyetlen tárgya volt:

Karl Lajos: Jeanne d'Arc.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Hegedüs István elnökelete alatt jelen voltak: Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserép, Finály, Gombocz, Herald, Hornyánszky, Katona, Maywald, Melich, Némethy, Pauler, Vértesy vál. tagok és Schmidt H., mint jegyző.

1. A bevétel 1909. január havában 2044.90 K, a kiadás 985.66 K.

2. Új rendes tagok 1909-től: Dengl János dr. budapesti keresk. akadémiai tanár, volt rk. tag (aj. Schmidt H.), Popovičiu József dr. budapesti egyetemi m. tanár (aj. Császár), Friedreich Endre dr. budapesti kegyesrendi főgimn. tanár (aj. Maywald), Zsámboki Gyula budapesti főgimn. tanár, Tárcezy Károly dr. munkácsi főgimn. tanár (aj. Láng), Pázmán József losonczy áll. főgimn. tanár (aj. Csermelyi). Új rk. tagok: Mészáros Lajos Alán, Dengi János (aj. Császár), Nagy Pál (aj. Hegedüs), Popsioru Marius (aj. Herald), Weiss Emil budapesti tanárjelöltek (aj. Schmidt H.).

3. Katona indítványára és Vári hozzászólása után a választmány megújítja azt a régebbi határozatát, hogy a Közlönyben megjelenő doctori disszertációk nem díjazandók; a társaság csak megfelelő számú (100) különnyomatot bocsát e disszertációk szerzőinek rendelkezésére.

4. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— A „LEGVD” czímének igazolása Potaissából (Torda). Gróf Teleki Domokos a Teleki család ősi kastélyának érdekességét Gernyeszegen egy figyelemreméltó őskori és római leletekből álló házi múzeummal is gazdagította. A múzeum általános méltatása mellett külön is megérdemli a felemlítést két igénytelen bélyeges téglá, melyek Tordáról, a rómaiak *Potaissa*-jából kerültek oda. Az egyik bélyegnyomat csinos keretbe foglaltan jól alakított betűtípusokból készült; míg a másik egészen kezdetleges formát mutat s keretet csupán egyik szegletén nyert, úgy a mint itt bemutatjuk azokat:

1.



2.



Ezekből megállapíthatólag a legio V Macedonica hosszú daciai időzése alatt tényleg felvette a Leg(io) V·D(acica) jelzőt, melyre már a Tocilescu Gergely által Kadikőiből Bucurestbe szállított oltáron¹⁾ olvasható VEXIL·LEG·T·ITAL·|ET V·M·D·TROP| vagyis vexil(latio) leg(io-nis) I Ital(icæ) M(oesicæ) et V Ma(cedonicæ) D(acicæ) Trop(ei)[agens] éppen a marcomann háborúk idejéből következtetést enged.

A két bélyeg egyező betűsorozatából kiderülő LEG(io) V D(acica) azonban ily alakban idáig ismeretlen specziális daciai jelző. Torda és környéke idáig a Moesiából odakerült legiónak következő titulusait szolgáltatva vala a közönséges L·V·M kívül: 1. LEG MAC (CIL. III. 8066e. Téglás Arch. epigr. Mitth. IX. 245. l. n. 17.). 2. T V M P F = l(egio) V M(acedonica) P(ia) F(idelis) (néhai Pálffy Károly gyűjteményéből Torma Károly Arch. epigr. Mitth. III. 113. l. n. 10. CIL. III. 8066f.). Majd Alsó-szentmihályfalván, az unitárius pap falkerítésében: Torma Arch. ep. Mitth. III. 113. l. n. 10. és CIL. III. 8066g.). Ugyanaz a legio parancsnokságától hitelesített s Botár Imre tordai római kath. tanító gyűjteményével, fájdalom, a gráci múzeumba került bronzpondus felületén ezüsttel kiverve: LEGVMACPFPI = leg(ionis) V Mac(edonicæ) p(ia) f(idelis) p(ondus) I s az alapszaton már csak rövidítve: OPTIO LEG SS DD = [Val(erius) Sabinus] optio leg(ionis) s(upra) s(criptæ) d(onum) d(edit). Fröhlich Arch. Ert. XIII. 382. l. Jung CIL. III. Suppl. 2115. l. n. 12645). 3. Előfordult Tordán már a L·V·M·P = L(egio) V M(acedonica) P(ia) is, úgy bélyeges téglán, mint egy Septimius Severusra valló feliraton (C. III. 7941). 4. Dacia egyik legkésőbbi emlékkövén: a DEO AZIZO BONO P(uero conserua) TORI szülő oltáron Potaissában 253—60 közt LEG·V·MAC III PIAE

¹⁾ CIL. III. Suppl. p. 2328⁹⁰ n. 14433. V. Tocilescu, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie 1900. 202. l.

FI(delis) = L(egio) V Mac(edonica) tertiam P(ia) Fid(elis) (CIL. III. 875.) jelzöt olvasunk. 5. Kevéssel előbb 218—22-ben Elagabalusról LEGV·M·P·ANT = Leg(io) V M(acedonica) P(ia) Ant(oniniana) czímezi a legio egyik katonája. (Corp. III. 902.). 6. Sőt felirati igazolások szerint a Legio V·Mac(edonica) P(ia) C(onstans) (CIL. III. 878, 881, 7694, 7764) s 7. ennek rövidítése: L(egio) V·Mac(edonica) C(onstans?) magából Tordáról (CIL. III. 892) s déli Daciából: Dacia malvensisből *Celei*-ről (CIL. III. 8066c) szintén jelentkezett.

A legio eme hosszas czímsorozata felirataink tanúsága szerint mind a daciai szolgálat korára, vagyis a legújabb meghatározások szerint¹⁾ Kr. u. 167/8—271-re tartozik. Ezt az időszakot most már a Leg(io) V D(acica) jelzővel egészíthetjük ki, nyilvánvalóvá válván a gróf Teleki Domokos téglabélyegeiből: hogy az északi Dacia védelmére Alsó Moesiából átvezényelt legio V. M. hosszú, mondhatjuk épen egy századra kikerekedő daciai tartózkodása vége felé már annyira meghonosultnak tekinté magát, hogy a dacica jelzöt is használatba kezdte venni.

A mint a legio ismét az Aldunához került vissza, az Olt torkolata körül Celeiben a Duna bal partján és Besliben a jobb parton vagyis Oescusban a L·V·MOES bélyegnyomatok kezdenek föltűnedezni. Ezt a két bélyegpéldányt idáig általában L(egio) V Moes(iaca)-nak olvasták,²⁾ csakhogy Hirschfeld Otto³⁾ a legiónak Daciába rendeltetése előtti időkből feltételezi azok keletkezését ellentétben Mommsennel, a ki a Daciából visszatérés utáni, vagyis 271-re következő időkből hajlandó inkább származtatni⁴⁾ a bélyegnyomatokat.

Legutóbb Vulič Miklós belgrádi tanár döntötte el találó magyarázatával a kérdést kimutatván, hogy a L·V·MOES és (Leg)VMOES bélyegnyomatok L(egio) V M(acedonica) Oes(c)i-re olvasandók,⁵⁾ s ép úgy magára az állomáshelyre vonatkoznak, mint például a CIL. III. 14597⁶⁾ L(egio) XII G(emina) RAT(ioria), magáról Ratiaria-ról, s a 13815a (legio) IIII FL(avia) CV(ppis) Cuppæ-ról (Golubač) nyerték jelzőjüket. Már Hirschfeldnek aggályos volt a Moesiaca jelző olyan legiónál, mely Dacia (ripensis) helyőrségét képezte Kr. u. 271-től vagyis Dacia elbukása után.

Ezzel az is nyilvánvalóvá vált: hogy a bélyegnyomatok 101. előtti időkből, a mikor Troesmisbe (Iglitra) rendelték Oescusból a legiót, nem származhatik, mert akkor a Duna balpartját még nem szállották vala meg rendes haderővel. Troesmisből sem kerülhetett a bélyegpár az Olt torkolatához, mert ha ott valóban építő anyagra lett volna szükség, sokkal könnyebben hozhatták volna azt a szomszédos legio I. Italica és legio

¹⁾ Bogdan Filow, Die Legionen der Provinz Moesia (6. Beiheft der Klio) 81. és 89. l. V. ö. Pauly-Wissowa Domitius-czikkében 1378. l.

²⁾ CIL. III. Suppl. 8068. és 12523. V. ö. B. Filow, Die Legionen der Prov. Moesia 82 l.

³⁾ Epigr. Nachlese. Sitzungsberichte der Wiener Akademie, Band LXXVII.

⁴⁾ Eph. epigr. II. 462.

⁵⁾ N. Vulič, I. V. MOES. Klio 1908: 129.

XI. Claudia csapatai, az első Nonából s a második Durostorumból, mint a sokkal lennebb eső Troesmisből.

Ép oly kevésbé származtathatjuk ezeket a bélyegeket a legio V. Macedonica-nak daciai állomásozási idejéből (167:8—271), mert hisz Potaissa alatt következett délre Apulum (Gyulafehérvár) a legio XIII. geminával, a honnan tehát ismét közelebb kaphatták az építő anyagot, s alig lett volna értelme, hogy azon keresztül eszközöljenek szállítást.

(Budapest.)

TÉGLÁS GÁBOR.

— A «Ködképek a kedély láthatárán» forrásához. Kemény elbeszélésének azon része, melynek forrását akarom kimutatni, sajátos ízével első pillanatra is azt a gondolatot kelti az emberben, hogy eredetét nem Kemény képzeletében, hanem másutt kell keresnünk. Idegen ízet már Péterfy is érezhette, mint az Keményről szóló tanulmányából kitűnik. Az általa fölvetett kérdésre, vajjon az akkor divó romantikának¹⁾ volt-e hatása Kemény ezen elbeszélésére, határozottan igennel válaszolhatunk. Az elbeszélés azon részére célzok, mely, bárcsak később halljuk, a mese előzményének tekinthető. A kis történet, melynek színhelye a melnyai kastély (Dél-Franciaországban, a Pyreneusok vidékén), a következő. Villemont gróf hosszas unszolás után ráveszi feleségének, Amelinének, szobaleányát, hogy éjjeli légyotton a vár egy sötét szobájában megjelenjék. A rátartós leány azonban a tervet időközben elárulja úrnőjének, a ki, hogy férjét megrétfálja, szobaleánya helyett maga megy le a találka helyére. Minden jól ütne ki, ha a férj, a ki viszont a szobaleányt akarta megrétfálni, időközben nem változtatta volna meg szándékát s maga helyett nem szerezsen szolgáját küldené el a légyottra. A sötétben az asszony nem veszi észre a cserét. Hiába azután a férj minden dühe, a kihez neje így önhibáján kívül hűtlen lett. A találka következménye sem marad el: feleségének egy kis szerezsen, torz gyermeke születik. A férjet, tudván, hogy neje ártatlan, a borzasztó óra emléke folytonosan gyötri. Annnyira utálja neje gyermekét, hogy e miatt a viszony a házastársak között feszültté válik. Felesége, csakhogy kibékítse, házából is kiadja gyermekét. Villemont saját gyermekének, egy kis leánykának, szeretetében s költséges multságokban keres feledést s igyekszik nejevel is feledtetni a történeteket. De az anyai érzést nem lehet kioltani az asszony szívéből. Kis leányuk is meghal, s a házastársak között egyre feszültebb lesz a viszony. A gróf csak akkor békül ki, mikor gondatlanságával a kis korcs halálát okozta. Újra közeledni szeretne nejéhez, de hiába. A nő szakít urával, elköltözik házából. (Az elbeszélés további folyamata bennünket nem érdekel).

Kemény, mint az alábbiakból ki fog tűnni, a mesét két részből szötte össze: egy középkori elbeszélés valamelyik változatából s Jósika Miklós *A könnyelműek* cz. regényének egyik részéből (E regény Kemény elbeszélése [1852] előtt két kiadást is ért: I. 1837, II. 1841-ben). — A történet első része, melynek főeleme a szobaleánynak az asszonynyal történő helyettesítése, rendkívül gyakori a középkori elbeszélés gyűjteményekben. Előfordul Boccacciónál,²⁾ de számos más írónál is különféle változatokban,³⁾ melyek közül az imént elmondotthoz talán egy, a *Cent nou-*

¹⁾ L. Bud. Szemle, XXVIII: 188. l.

²⁾ Decamerone, VII. nap, IV. elbesz.

³⁾ Anguerrand d'Oisy: *Le meunier d'Arleux* (l. Legrand d'Aussy III. köt. 256—61 o.), Sacchetti: Novelle (CCVI.-ik nov.), Malespini: *Ducento novelle* (XCVI.-ik nov.), Navarrai Margit: *Heptameron* (VIII. nov.), G. Bowchet: *Serées* (VIII.), Aretinus: *Ragionimenti* (I. rész, II. nap végén), Poggio: *Facetiae* (cízme: *Vir sibi cornua promovens*), továbbá L. Guicciar-

velles nourelles cz. gyűjteményben levő (a IX. *Le mary maquerreau de sa femme* című elb.) a leghasonlóbb: Egy bourgognei lovag szerelmével üldözi feleségének erényes szobaleányát. Végre úrnője tanácsára légyottot ad a lovagnak, de természetesen az asszony helyettesíti. A lovag a sötétben mit sem vesz észre, sőt egy időközben érkezett barátját is részesíti a diadalban. A személycsere csak másnap derül ki, a lovag nagy bosszúságára. A főmotívum, mint látjuk, ugyanaz, s a bonyodalmat is a férj idézi elő azzal, hogy vélt zsákmányában mást is akar részesíteni, nem is említve a kísérő körülmények egyezését. De a különféle meseváltozatokban hiányzanak a személycsere következményei, a gyermek születése, ki mint K.-nél láttuk, rút kis szerezsenfiú. Ennek megmagyarázására Jósika regényét kell segítségül hívunk. Nem foglalkozva a regény többi részeivel, csak arra szorítkozunk, a mi K. elbeszélésének magyarázatához szükséges (l. Jósika regényének *A pincze* cz. fejezetét). Serédi Ivánt szerezsen szolgája, Motabu, éjjel egy pinczébe zárja s neje hálószobájába lopózik. Borzasztó terve, melyet bosszúja végrehajtására eszelt ki, tényleg sikerül is. Serédi neje, Idali, a sötét szobában nem veszi észre a személycserét. Csak később sül ki a borzasztó valóság. Serédi és neje borzasztó élmények után betegségbe esnek, melyből ugyan felgyógyulnak, de lelkiükben betegek maradnak. «A mitől mindketten rettegtek, kevés időre irtózatossá bizonyossággá változott. Idali egy mulattot szült». Helyzetük rettenetes. «Lelkében meg volt Serédi győződve Idali ártatlanságáról s mégis az indulatok árja, mint a sziklába csapkodó hullámtörés rántá őt el s újra vissza nejéhez; azon óra, azon iszonyú óra! sötét elválasztó falként állott közte s Idali között, kinek lelke a sorstól összezuzáva egészen képtessé vált, ön s férjének helyzetét felfogni. Egész napokat hallgattak, mintha félnének egymás gondolatját, félelmét kitalálni.»¹⁾ Egészen Kemény alakjainak lelkiállapotát látjuk magunk előtt! A kis porontyot a feltűnés elkerülése végett házukból is kénytelenek kiadni. A férjnek (egészen úgy, mint K.-nél) szórakozásra van szüksége, a mit a kártya és a gondatlan pazarlásban keres. De annál boldogabb lesz, mikor Idalinek most már igazán tőle, kis leánya születik. — Eddig az egyezés. Jósika története itt azután eltérően fejlődik a Keményétől.

A Kemény elbeszélésében foglalt történet, mint láthattuk, rendkívüli hasonlóságával kétségtelenné teszi, hogy megírása alkalmával Jósika regénye lebegett szeme előtt. A néger szolga tettének Jósikánál ugyan más volt az indító oka, mint Keménynél, mert bosszúból követte el a tettet (meg akarta torolni Serédin azt, hogy az hajdan az ő feleségét csábította el), de ez csak csekély eltérés.

A Kemény elbeszélésében foglalt történet eredetét, azt hisszük, joggal keressük ezen két mese összeolvasztásában. Feltevésünkre Kemény széleskörű olvasottsága elég jogot ad, annál is inkább, mivel a *Könnyelműek* ismeretét írójával való barátsága kétségtelenné teszi. Kemény eredetiségét és sajátosságát főképp a probléma kiéleltetése és pesszimista megoldása tűnteti fel. Természetének és írói egyéniségének jobban megfelelt, hogy erő-

dini: *Hore di recreazione*, Gabr. Chapuys: *Facétieuses journées* (213 o.) s számos más mesegyűjtemény. Megtaláljuk La Fontaine meséiben is *Les quiproquos* címen (Contes V. rész, VIII.), sőt Scribe: *Maurice* cz. regényének VIII. és IX. fejezetében is. A motívum különben rendkívül régi. Előfordul már *Tristan és Isolde* mondájában is (v. ö. Marke király és Isolde nászéjszakáját). Arany «Pázmán lovag»-jának alapjául szintén ezen mese egyik változata szolgált (l. Horváth J.: Pázmán lovag Bud, Szemle 1909: 133. l. jan.). — Érdekesség szempontjából megemlítem, hogy Gyöngyösi: *Chariklia*-jában is (l. Ch., Buda 1763, 26 o.) megtaláljuk Kemény e változatok közül többet is ismerhetett, így az utolsót bizonyosan olvasta.

¹⁾ Jósika M.: A könnyelműek (V. kiad. Franklin 1889) 255. l.

sebb összeütközést idézzon elő a férj és nő között s hogy jobban élénk állítsa a nő lelkében lefolyt küzdelmet, melyben az anyai szeretet a hitvesi érzületen diadalt arat s ezzel a házastársak között szakítást idéz elő. Az eszme hasonló átvételéről van itt szó, mint a milyet Kemény *Férfj és nő-jéről*, Balzachoz való viszonyának fejtegetésekor, azt hiszem, nem-sokára alkalmam lesz kimutatni.

(Budapest.)

DENGI JÁNOS.

— A philologia halottai 1908-ban.

Adler, Friedrich, építész-tanár, az olympiai ásatásoknak egyik vezetője; az antik építészetéről szóló számos dolgozat szerzője. Szül. 1827. okt. 15. Berlinben, megh. szept. 15. ugyanott.

Asbach, Julius, ismert Heine-kutató, a düsseldorfi gimnázium igazgatója. Szül. 1854. aug. 24. Oberdollendorfbán, megh. febr. 6. Düsseldorfbán.

Barbier de Meynard, A. C., az arabs nyelv és irodalom tanára a Collège de France-on, a magyar tud. Akadémia külső tagja, 82 éves korában megh. ápr. elején Párizsban.

Blaydes, Frederick H. M., class.-philologus; a magyar tud. Akadémia külső tagja, 90 éves korában megh. szept.-ben, Brightonban.

Boissier, Gaston, class. philologus. szül. 1823. aug. 15-én Nimesben, megh. jún. 10-én Párizsban. Nekrológját l. EPhK. 1908: 644—6. l.

Buechler, Franz, class. philologus, egyetemi tanár 1862 óta Freiburg i. Br., 1866 óta Greifswaldban, 1870 óta Bonnban; a »Grundriss der lat. Declination« (1879²) szerzője, az »Umbrica« (1883), Petronius (1862) s a Pervigilium Veneris (1869) kiadója. Szül. 1837. jún. 3-án Rheinbergben, megh. máj. 3. Bonnban.

Derenbourg, Hartwig, orientalista, 1885 óta az École pratique des hautes études-on az iszlámnak, az arabs nyelvnek és vallásoknak tanára. Szül. 1844. jún. 17. Párizsban, megh. ápr. 13. ugyanott.

Dieterich, Albert, class. philologus, a heidelbergi egyetem tanára (1903 óta), az antik vallástörténet művelője. A »Religionsgeschichtl. Versuche u. Vorarbeiten« megindítója. Főműveinek (Eine Mithrasliturgie; Abraxas; Nekyia; Mutter Erde) méltatását l. EPhK. 1908: 61. s k. lk. Szül. 1866. máj. 2. Hersfeldben, megh. máj. 6. Heidelbergben.

Droysen, Gustav, történész, a hallei egyetem tanára, az »Allg. histor. Atlas« kiadója. Szül. 1838. ápr. 10. Berlinben, meghalt nov. 11. Halle a S.-ben.

Gebhart, Émile, irodalomtörténész, az Académie française tagja, a Sorbonne-on a déleuropai irodalmaknak tanára (1880 óta). Főművei: Essai sur la peinture de genre dans l'antiquité (1869), De l'Italie, essais de critique et d'histoire (1876), Rabelais, la renaissance et la réforme (1877), Les origines de la renaissance en Italie (1879), Études méridionales (1887), L'Italie mystique (1890), Moines et Papes (1896), Le baccalauréat et les études classiques (1899), D'Ulysse à Panurgé (1902). Szül. 1839. júl. 19. Nancyban, megh. ápr. 21. Párizsban.

Grube, Wilhelm, sinologus, a berlini egyetem tanára (1892 óta). Szül. 1855. aug. 15. Szt.-Pétervárott, megh. júl. 4. Berlinben.

Hauvette Amédée, a görög poézis tanára a párizsi egyetemen, az EPhK. 1906: 65—70. lapjain ismertetett Archilochos-monografia szerzője. Február végén meghalt 52 éves korában Párizsban.

Hübschmann, Heinrich, az összehasonlító nyelvészet tanára a strassburgi egyetemen. Szül. 1848. júl. 1. Erfurtban, megh. febr. elején Strassburgban.

Karsten, Gustaf E., germanista, az urbanai (Illinois) egyetem tanára, a »The Journal of English and Germanic Philology« alapítója. Szül. 1859. máj. 22. Petershagenfeldben (Poroszország), megh. jan. 28. Urbana-ban.

Kielhorn, Franz, indologus. 1866-ban a szanszkrit tanára a punai (Keletindia) Deccan College-n, 1882 óta a göttingeni egyetemen. A »Bom-

bay Sanskrit Series» megindítója, számos szakdolgozatot írt és Bühler halála után a «Grundriss der indo-arischen Philologie» kiadója. Szül. 1840. máj. 31. Osnabrückben, megh. márcz. 19. Göttingenben.

Kirchhoff Adolf, class. philologus, a berlini egyetem tanára (1865 óta). Az Odysseia keletkezéséről való elméletét «Die Homerische Odyssee u. ihre Entstehung» (1859) és «Die Komposition der Odyssee» (1869) cz. műveiben fejtette ki, a kettőnek egyesített kiadása 1879-ben «Die Homerische Odyssee» cz. alatt jelent meg. Kiváló epigraphikus, e téren első munkája a keresztény föliatok földolgozása a Corp. inscriptionum Græcorum ed. Böckh IV. 2.-ban. A porosz tud. akadémia az ő kezdeményezésére indította meg az attikai föliatok új kiadását (CIA), melyben K. az V. sz. végéig terjedő föliatokat dolgozta föl (Berlin 1873, a többiek U. Köhler és W. Dittenberger). Ma is alapvető munkája: Studien z. Geschichte des griech. Alphabets (4. kiad. 1887). Kiadta Euripides első kritikai kiadását (2 köt. Berlin 1855, 1867*), Plotinust (Leipzig 1856. 2 köt.), Hesiodost, Aischylost. Számos értekezése a porosz akad. kiadványai és szakfolyóiratokban jelent meg. Szül. 1826. jan. 6-án Berlinben, megh. febr. 26. ugyanott.

Kričala, Jan, class. philologus, a prágai egyetem tanára (1860 óta), a «Beiträge zur Kritik u. Erklärung des Sophokles» és «Vergilstudien» szerzője. Szül. 1834. máj. 6. München-Grätzben, megh. jún. 11. Pottensteinban.

Meyer, Hugo Elard, a mythologia művelője, 1880 óta magán-, 1890 óta a mythologia tb. tanára a Freiburg i. Br.-i egyetemen. Főművei: «Indogermanische Mythen» (1883–7), «Germanische Mythologie» (1891). Szül. 1837. okt. 6. Bremenben, megh. febr. 12. Freiburg i. Br.-ban.

Oppert, Gustav, előbb a madrási egyetemnek rendes tanára, utóbb a berlini egyetemen a szanszkrit magántanára, 72 éves korában meghalt márcz. 17-én Berlinben.

Pischel, Richard, az ind philologia tanára a berlini egyetemen; a «Grammatik der Prākritisprachen» és (Geldnerrel) «Vedische Studien» szerzője. Szül. 1849. jan. 18. Breslauban, megh. decz. 27-én Madrasban.

Récsai Viktor dr., benczésrendi gimn. tanár, a m. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának segédtagja, a műemlékek orsz. bizottságának lev. tagja, társaságunk választmányának sok éven át tagja, az EPhK. munkatársa. Főbb művei: Sopron ó-kori neve és a sopronmegyei római feliratok (Sopron, 1887), A kassai püspökségi könyvtár codexinek és incunabulumainak jegyzéke (Budapest, 1891), Nehány kiváló emlék Esztergom vidékéről (Bpest, 1891), Az esztergomi Szt. Lőrincz-templom maradványai (Esztergom, 1893), Pannonia ókori myth. emlékeinek vázlata (u. o. 1893, 2. kiad. Bpest 1894), Balaton-vidéki régészeti kutatásaim (Veszprém, 1896), Brevis historia archivi archi-abbatiæ O. S. B. de Monte Pannoniæ (Veszprém 1896), A kassai dóm régi síremlékei (Budapest, 1897), Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz (Budapest, 1898), Mozaik görögországi tanulmányutamról (Sopron, 1900), B. Wesselényi Miklósnak «Regulus» cz. történeti szomorújátéka (Győr, 1901), Kalászat a pannonthalmi kéziratárból (Bpest, 1902), Ösnyomtatványok és régi magyar folyvek a pannonthalmi könyvtárban (Budapest, 1903–4), Magyar vitézek föliata egy római katakombában (Esztergom, 1904), Szt. László király leányának Iréne császárnénak síremléke és bazilikája Konstantinápolyban (Bpest, 1904), Keresztény templomépítés az ókorban (Bpest, 1904), Gazius Antalnak «De tuenda et proroganda viridi ac florida hominis iuventa libellus» cz. kéziratosa munkája (Bpest, 1906), A pannonthalmi képtár (Bpest, 1907). Szül. 1858. júl. 11. Nagyszombatban, megh. okt. 14. Bakonybélben.

Schwabe, Ludwig von, class. philologus, a tübingeni egyetem tanára; főművei: «De deminutivis græcis et latinis» 1859; «Die kaiserlichen Decernalien u. die alexandrinischen Münzen» 1896. Átdolgozta Teuffel Griech. Literaturgeschichte-jének 5. kiadását (1890). Szül. 1835. jún. 24. Giessenben, megh. febr. 21. Tübingenben.

Seymour, Thomas Day, a görög nyelv és irodalom tanára a Yale-egyetemen; Pindaros (1882), Homeros Iliasának (1887—90) kiadója, az *Introduction to the language and verse of Homer és Life in the Homeric Age* szerzője. Szül. 1848. ápr. 1. Hudsonban (Ohio), megh. decz. 31. New-Havenben.

Wölfflin, Eduard von, class. philologus, egyetemi tanár Baselben, Zürichben, Erlangenben, majd 1880 óta Münchenben. Számos klasszikus kiadásán kívül nagy érdemeket szerzett mint az «Archiv für lat. Lexicographie u. Grammatik» megindítója és a Thesaurus linguae Latinae alapítója és szervezője. Szül. 1831. jan. 1. Baselben, megh. nov. 8. ugyanott.

Wright, John Henry, a görög nyelv és irodalom tanára a Cambridge-i (Egyesült Államok) Harvard-egyetemen, a «Classical Review»-nek, majd a «Classical Quarterly»-nek társszerkesztője. Szül. 1852. febr. 4. Urumyahban (Perzsiában), megh. 1908. nov. 25. Cambridge-ben.

Zeller, Eduard, filozofus. 1840-ben a tübingeni egyetemi magántanára, majd rendes tanár a berni (1847), marburgi (1849), heidelbergi (1862) és berlini (1872—1894-ig) egyetemen. A magyar tud. Akadémia külső tagja. 1839-ben adta ki «Platonische Studien»-jeit. Főműve: «Die Philosophie der Griechen» (1844—52), melyen állandóan dolgozott, úgy hogy 5. kiadásában már hat kötetre növekedett, ennek kivonata «Grundriss der Geschichte der alten Philosophie» (1883⁴). Értékes: «Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibnitz» (1875). Szül. 1814. jan. 22. Marbachban, megh. márcz. 19. Stuttgartban.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Petrík Géza: Magyar könyvészet 1886—1900. I. kötet. Budapest, M. könyvk. egyesülete, 1908. Legn. 8-r. 1107 l. (Ismertetését l. e füzet 220. l.)

Shakespeare-Tár, Magyar. Szerkeszti Bayer József. Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. N. 8-r. Kötetenként 2 K.

I. kötet, 3. 4. füzet. 161—319. l. 1908.

II. kötet, 1. füzet. 80 l.

A Kisfaludy-Társaság évnegyedes folyóirata, a *Magyar Shakespeare-Tár*, melynek megindulásáról az EPhK. 1908: 478—479. lapján adtunk hírt, befejezte első évi pályafutását, s már a második kötetének első füzeté is megjelent. A mint az első füzet méltatásánál említettük, az új folyóirat mintaszerű szerkesztés mellett komoly irodalmi célokat szolgál, s arra a bizalomra, melyet a tudományos világ előlegezett neki, minden tekintetben érdemes. Az újabb füzetek arról győznek meg, hogy tulajdonképpen nem is egy, hanem két célt tűzött ki maga elé a folyóirat. Egyfelől népszerűsíteni akarja a legnagyobb modern drámaíró munkáit, másfelől fényt akar deríteni azokra a kapcsolatokra, melyek Sh.-t a múltban hazánkhoz fűzték. Tanulmányainak egy része s a bírálatok tájékoztatnak a külföldi Shakespeare-irodalomról s azokról a Shakespeare-kérdésekről, melyek a lelkeket kint is, nálunk is foglalkoztatják. Ilyenek, hogy a legjelentősebbeket említsem, Heinrich Gusztáv (*Sh. első megjelenése a kontinensen*), Ferenczi Zoltán (*A Shakespeare-Bacon kérdés*) és Sebestyén Károly (*Az athéni Timon*) tanulmányai. Az értekezések másik része, s a kisebb közlések egyrészt igen becses adalékok a magyarországi Sh.-kultuszra vonatkozólag, másrészt olyan régi nyomokat kutatnak föl, a melyekről az irodalmi emlékezet jóformán megfeledkezett vagy éppen nem is tudott. Megint csak a legjelentősebbeket emeljük ki: Bayer József (*A Makranczos hölgy első magyar fordítója és előadója; Sh. a magyar színpadon*), Katona Lajos (*Két magyar Cymbeline-mese és rokonaik*), Bodrogi Lajos (*Sh. műrőlként; Az ál-shakespearei Lokrin és a hun-magyar hagyomány*). Ezek után nyugodt lélekkel tekinthetünk az újabb füzetek megjelenése elé, melyekről megjelenésük után rövid tartalmi ismertetés alakjában szintén be fogunk számolni.

*Τὸ ζήτημα τῆς γραφομένης παρὰ τοῖς σημερινοῖς
"Ἑλλήσιν".¹⁾*

Ἐν τῇ γραφομένῃ τῶν σήμερον Ἑλλήνων ἐπικρατεῖ διγλωσσία. Ἐν τῇ ποιήσει εἶναι ἐν γένει ἡ σημερινὴ δημώσης εὐχρηστος, ἐνῶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον λειτουργεῖ κατὰ μέγα μέρος γλώσσά τις ἀρχαΐζουσα, ἡ λεγομένη καθαρεύουσα. Τὸ ζήτημα τοῦ δικαϊώματος τῆς υπάρξεως ταύτης τῆς ἀρχαΐζουσας ἀποτελεῖ παρὰ τοῖς νῦν Ἑλλήσι τὸ πολυθρόλητον γλωσσικὸν ζήτημα, καὶ αἱ ἀπὸ πολλοῦ πρὸς τοῦτο σχετιζόμενοι διαμάχαι ἐκορυφώθησον νεωστὶ διὰ τῶν λεπτομερῶν ἐξηγήσεων τοῦ Krumbacher καὶ τοῦ Χατζιδάκι. Ὁ Krumbacher, ὁ ἰδρυτὴς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, διετύπωσε τὴν γνώμην του εἰς τὸ ἐκτενὲς αὐτοῦ σύγγραμμα τὸ ἐπιγραφόμενον «Das Problem der neugriechischen Schriftsprache», ἐναντίον οὗτινος οἱ Ἑλληνες ἀληθῆ κατακλυσμὸν ἐριστικῶν συγγραφῶν ἀντέταξαν. Μεταξὺ τούτων ἐξέχουσαν κατέχει θέσιν ὡς πρὸς τὴν διεξοδικότητα καὶ τὸ περιεχόμενον ἡ τοῦ Χατζιδάκι, τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς γλωσσολογίας καὶ τοῦ μεγίστου γνώστου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῆς. Ἡ ἀπάντησίς του εἰς τὸν Krumbacher ἐδημοσιεύθη τῷ 1905 ἐν ἐνὶ τόμῳ σὺν τῇ μεταφράσει τοῦ συγγράμματος τοῦ γερμανοῦ λογίου φέρουσα τὸν τίτλον· «Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνικῆς ὑπὸ K. Krumbacher καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι», πρὸς δὲ περιληπτικότερον ἐξειργασμένην τῷ 1905 γερμανιστὶ καὶ τῷ 1907 γαλλιστί. Ὁ Χατζιδάκις καταπειστικῶς ἀναπτύσσει ἀπέναντι τοῦ Krumbacher, ὅτι ὁ συμβιβασμὸς μεταξὺ τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν δημωδῶν στοιχείων οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δημώδους ἀλλὰ μόνον τῆς καθαρευούσης εἶναι δυνατός, διότι ἡ

¹⁾ Τὴν 30 Νοεμβρίου 1908 ἀνέγνωσα ἐν τῇ συνεδριάσει τοῦ πρώτου τμήματος τῆς Οὐγγρικῆς Ἐπιστιμονικῆς Ἀκαδημίας διατριβὴν περὶ τοῦ ζητήματος τῆς γραφομένης παρὰ τοῖς σημερινοῖς Ἑλλήσιν, ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν σελ. 1—16 τοῦ 33 τόμου (1908) τοῦ Egyetemes Philologiai Közlöny (Γενικὸν Φιλολογικὸν Ὅργανον). Διὰ ταύτης τῆς νεοελληνικῆς μεταφράσεως ἐπιθυμῶ νὰ καταστήσω τὴν ἄνω διατριβὴν μου καὶ εἰς τὸ ἔξωτερον γνωστήν, παρέλειψα δ' ἐνταῦθα τὸ εἰσαγωγικὸν μέρος τοῦ τῆν ἱστορίαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς γραφομένης ἑλληνικῆς πραγματευόμενον. — Szerző ebben a cikkében az EPhK. jelen évfolyamának 1—16. lapjain olvasható, «Az irodalmi nyelv kérdése a mai görögöknél» című értekezését rövidített alakban újbörög nyelven közli, abból a célból, hogy arról a külföld is tudomást vehessen. Szerk.

βία ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δημώδους μεταρρύθμισις θὰ ἔκοπτε ἐπικινδύνως τὸ νῆμα τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐλληνικῆς γραφομένης· ἐπίσης μεγάλως ἀληθεύει ἡ γνώμη τοῦ Χατζιδάκι, καθ' ἣν ἀφοῦ ἡ ἐκπαίδευσις καὶ αὐτῆς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δὲν δύνανται ν' ἀπαλλαγῇ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πόσον ὀλιγώτερον δύνανται οἱ σήμερον Ἕλληνες ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐπὶ τῆς γραφομένης ἐπιρροὴν τῆς ἀπαραμύλλου ἀρχαίας γλώσσης! Αἱ ἀποδείξεις τοῦ Χατζιδάκι εἶναι τόσο καταπειστικαί, ὥστε ἐγὼ καθὼς ἀνέκαθεν τοιοιτοτρόπως καὶ νῦν ὁμολογῶ ὅτι εἶμαι ὁπαδός του ὡς πρὸς τὸ νεοελληνικὸν γλωσσικὸν ζήτημα. Ἐν τούτοις δὲν ἔχω τὸν σκοπὸν ν' ἀποδείξω διὰ παντὸς τρόπου μόνον τὸ δίκαιον ἐνὸς τούτων τῶν δύο ἐξοχότητων τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ προσπαθῶ νὰ πραγματευθῶ περὶ τοῦ ζητήματος *sine ira et studio* ὅπως κάλλιστα γνωρίζω καὶ ἔχω πεποιθῆσιν. Σημειωτέον δηλαδή, ὅτι ἡ ἔρις μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῆς καθαρσεύσεως καὶ τῆς δημώδους εἶναι σφοδρά. Περίεργος εἶναι ἡ μεγάλη ἀντιπάθεια, ἣν πολλοὶ τῶν λογίων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τῆς καθαρσεύσεως αἰσθάνονται, κατὰ ταύτης τῆς γλώσσης, ἥτις εἶναι τὸ μοιραίως ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐλληνικῆς γραφομένης, ἥτις κατέχει σημαντικῶς μεγαλύτεραν ζωτικότητα τῆς μεσαιωνικῆς ἀττικίζουσης, ἥτις ἀναμφισβητήτως παρέσχε ἐκπολιτιστικὰς ὑπηρεσίας τοῖς Ἕλλησιν (καθὼς τοῦτο καὶ ὁ Brugmann [*Schrift- und Volkssprache und die «Sprachfrage» der heutigen Griechen, Deutsche Revue 1906 Mai*] ὁμολογεῖ), καὶ ἥτις ὀφθαλμοφανῶς εἶναι ὁ φορεὺς τῆς σφραγίδος τοῦ δαιμονίου τῆς ἐκάστοτε γραφομένης ἐλληνικῆς.

Οἱ λόγοι τῆς Εὐρώπης κρίνουσι τὸ παρὰ τοῖς σήμερον Ἕλλησι γλωσσικὸν ζήτημα κατὰ τὰς γραφομένας γλώσσας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐνῶ — καὶ δὲν δύναμαι τοῦτο ἀρκούντως νὰ τολήσω, διότι ἐν τούτῳ ὀρώ τὴν κλεῖδα τῆς ὀρθῆς διαγνώσεως τοῦ ζητήματος — ἡ γραφομένη τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἔνεκα λόγων τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν (καθὼς τὸ ζήτημα πάσης γραφομένης εἶναι κατ' ἐξοχὴν οὐχὶ τόσο γλωσσολογικὸν ὅσον ζήτημα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ) εἶναι φύσεως δι' ὅλου ἐναντίας ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης γλώσσας. Ἐνῶ δηλαδή ὁ πολιτισμὸς τῶν ἐθνῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δεικνύει διηγετικὴν πρὸ οὐδ' ἀποτελεῖ ὁ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον σχεδὸν ἀδιάκοπον σειρὰν παρακμῆς. Καὶ ἐὰν παρὰ πάντα ταῦτα δὲν δύνανται οὐδὲ αἱ γραφόμεναι γλώσσαι τῶν ἐθνῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης νὰ βαδίζωσι καθ' ὅλα συμφώνως τῇ ἀναπτύξει τῆς δημώδους, ἐὰν καὶ ἐν αὐταῖς ἀναφαίνονται ἀρχαῖοι εἰ καὶ εἰς πλησιεστέρας μόνον ἐποχὰς ἀναφερόμενοι, πόσον ὀλιγώτερον εἶναι τοῦτο δυνατόν ἐν τῇ γραφομένῃ τῶν νῦν Ἑλλήνων, οὔτινες ἐν τῷ τόσο σμικρῷ παρόντι δὲν δύνανται ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ μεγάλου καὶ εἰς μακροὺς χρόνους ἀνατρέχοντος παρελθόντος! Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες παντὶ τρόπῳ πρέπει εἰς τὴν διάπλυσιν τῆς γραφομένης τοιοιτοτρόπως νὰ προβαίνωσιν, ὥστε περιεσκεμμένως καὶ μετρίως νὰ χρησιμοποιοῦσι ἐκτὸς τῆς σημερινῆς δημώδους καὶ τὴν ἀρχαίαν γλώσσαν, τὸν ἀνεκτί-

μητον τοῦτον ἐθνικὸν πανάρχαιον θησαυρόν. Ἡ διάπλαις τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γραφομένης εἶναι κατορθωτὴ μόνον διὰ τοῦ συμβιβασμοῦ μεταξὺ τῆς ἀρχαίας γλώσσης καὶ τῆς νέας ἐλληνικῆς δημώδους. Οὕτως ἔλυσε τοῦτο τὸ ζήτημα ἐν τοῖς χρόνοις αὐτοῦ ὁ Κοραΐς, κρίμα μόνον, ὅτι βραδύτερον ἐπεκράτησαν οὐχὶ αἱ μεμετρημένοι αὐτοῦ ἀρχαὶ ἀλλὰ αἱ τῶν ὑπερβολικῶν ἀττικιστῶν. Ὅτι ἡ νῦν γραφομένη ἐλληνικὴ οὐδαμῶς ἡδυνήθη ν' ἀποφύγῃ τὴν μεγίστην ἐπιρροὴν τῆς ἐνδόξου ἀρχαίας, τοῦτο μαρτυρεῖ ἀναμφισβητήτως ἡ ἀνάπτυξις τῆς νῦν γραπτῆς γλώσσης. Καθὼς τὸ ὕδωρ εἰς 100 βαθμοὺς Κελσίου θερμανθὲν εἰς ἄτμῳ μεταβάλλεται, ὑπὸ ἰσχυρὰν πίεσιν ὅμως διατηρεῖ τὸν τύπον τοῦ ὕδατος μὴ μεταβαλλόμενον εἰς ἄτμῳ, τοιοῦτοτρόπως — ἵνα ἐφαρμώσω ταύτην τὴν ἐκ τῆς φύσεως ληφθεῖσαν παρομοίωσιν — καὶ τὴν σημερινὴν γραφομένην συνεπεῖα τῆς ἀκαταμαχίτου ἐπιδράσεως τῆς ἀρχαίας δοκίμου γλώσσης καὶ αὐτὴ ἡ ἰσχυροτάτη ἀνάπτυξις τῆς δημώδους δὲν ἡδυνήθη νὰ μεταβάλῃ εἰς δημῶδη. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἄνευ ταύτης τῆς ἐπιδράσεως ἡ νεοελληνικὴ γραφομένη θὰ ἡδύνατο ν' ἀναπτυχθῇ μᾶλλον ἀταράχως καὶ φυσικώτερον (ὥς τοῦτο συνέβη εἰς τὰς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης γλώσσας) — καὶ οὐχὶ ἀδικαιολογήτως θέτει ὁ Krumbacher ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ βιβλίου του τὸ ῥητόν. «Weh dir, dass du ein Enkel bist» — ἐν τοσοῦτῃ τὴν τύχην τῆς, ἥτις διαφέρει τῆς τύχης τῶν γραφομένων γλωσσῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ νεοελληνικὴ γραπτὴ δὲν ἡδυνήθη ν' ἀποφύγῃ. Ὁ ἀσίμικτος κληρονόμος τοῦ μεγάλου ὀνόματος δὲν ἡδυνήθη ν' ἀποβάλῃ τὴν λαμπρὰν παράδοσιν, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ συμμορφωθῇ κατὰ τὸ ἐνὸν πρὸς αὐτήν. Ταύτην τὴν ἀναγκαίαν ἐπιρροὴν τοῦ μεγάλου παρελθόντος ἐξαίρει καὶ ἐκτιμᾷ ὁ Wilamowitz-Moellendorff. ὅτε εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Krumbacher διεσυνθεῖσαν (Das Problem der neugriechischen Schriftsprache, σελ. 133) ὡς ἐξῆς ἀποφαίνεται: «Die Vulgarisierung wurde jetzt auch wider die Geschichte sein: man kann saec. XX. nicht tun, was saec. XIV vielleicht möglich war. Die Neugriechen danken ja nicht sich, sondern ihren Ahnen, dass sie existieren dürfen. Also muss ein Kompromiss eintreten, die Sprache muss und kann ein Stück rückwärts geführt werden; eine literaturlose Sprache ist gar nicht befähigt, moderne Kultur zu umfassen.»

Αὕτη ἡ ἐκδήλωσις εἶναι τὰ μάλιστα ληπτέα ὑπ' ὅφει, καθότι διαφέρει πολὺ τῆς γνώμης ἄλλων λογίων τῆς Εὐρώπης, οἵτινες παραπονοῦνται μὲν μετὰ τοῦ Wilamowitz-Moellendorff διὰ τὴν κατὰ πτωσιν τῆς ἐν Εὐρώπῃ διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης, ὅμως δὲ αὐτοὶ ἑαυτοῖς ἀντιλέγοντες καταδικάζουσι τὴν χρῆσιν τῶν ἀρχαίων γλωσσικῶν στοιχείων εἰς τὴν σημερινὴν γραφομένην ἐλληνικὴν. Ἐὰν αἱ εὐρωπαϊκαὶ γλώσσαι, κατ' ἐξοχὴν ὡς πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐκφράσεις, ἀφθονίαν ἀρχαίων ἐλληνικῶν λέξεων ἔχουσιν, διὰ τί θὲν θὰ ἦτο τοῦτο δυνατόν καὶ ἐν τῇ νῦν γραπτῇ ἐλληνικῇ; Ἐὰν ἡ νεοελληνικὴ δημῶδης ἡδυνήθη νὰ δανεισθῇ λέξεις ἀφομοιώσασα αὐτὰς πρὸς τὸ ἴδιον πνεῦμα, διὰ τί δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ποιῇ

τοῦτο καὶ ἡ νεωτέρα γραφομένη ἑλληνικὴ μετὰ τῶν ἀμεταβλήτων ἀρχαίων ἑλληνικῶν λέξεων; Διότι αἱ μὲν ξένοι λέξεις, ἵνα πολιτογραφηθῶσιν, ἔπρεπε ν' ἀλλοιωθῶσι κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς νεοελληνικῆς, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ φωνητικὸν καὶ τυπικὸν μέρος τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν λέξεων δὲν παρουσιάσθη ἀνάγκη τοιαύτης μεταβολῆς, διότι ταῦτα εἶναι ἤδη χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἄλλως τε καὶ τὸ κύρος τοῦ μεγάλου παρελθόντος ἡμυπόδισε τὴν τοιαύτην ἀλλοίωσιν. Δὲν συμφωνῶ λοιπὸν πρὸς τὴν γνώμην ἐκείνων, οἵτινες ἀποκρούουσι τὴν εἰσαγωγὴν παντὸς ἀρχαίου στοιχείου εἰς τὴν νεοελληνικὴν γραφομένην, ἀλλ' οὐδὲ εἶμαι τῆς γνώμης τῶν ὑπερβολικῶν ὁπαδῶν τῆς καθαρευούσης, οἵτινες οὐ μόνον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον θέλουσι ταύτην τὴν γλῶσσαν νὰ ἐξαρχαίωζωσιν, ἀλλὰ καὶ προσπαθοῦσι ἵνα γείνη αὕτη γλῶσσα τοῦ λαοῦ καθαρίζοντες καὶ πλουτίζοντες τὴν σημερινὴν δημῶδη κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς καθαρευούσης. Ἡ προσπάθεια αὕτη εἶναι οὐχὶ μόνον ἀκατόρθωτος ἀλλὰ καὶ σφαλερά. Οἱ τοιοῦτοι ζητοῦσι μεγαλητέραν διάδοσιν τῆς γραπτῆς, παρ' ὅσον ἡδυνήθη ὁ πανίσχυρος τῶν Γερμανῶν πολιτισμὸς νὰ διαδόσῃ τὴν γερμανικὴν γραφομένην, καὶ δὲν ἐκτιμῶσιν ἀρκούντως τὴν δύναμιν καὶ τὰ δικαιώματα τῆς δημῶδους. Τοῦναντίον πρέπει ἡ καθαρεύουσα τὸ συμφέρον τῆς ἑαυτῆς ζωτικότητος πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχουσα νὰ προσπαθῇ νὰ πλησιάζῃ κατὰ τὸ ἐνὸν πρὸς τὴν δημῶδη.

Παρὰ τοῖς σήμερον Ἑλλῆσι μεγαλοῦργόν τι πνεῦμα μόνον θὰ ἡδύνατο νὰ ὑπερισχύσῃ τῆς παραδόσεως τοῦ μεγάλου παρελθόντος, καθὼς καὶ παρὰ τοῖς Ἰταλοῖς εἰς Dante μόνον ἡδύνατο ἀντὶ τῆς κυριαρχούσης λατινικῆς νικηφόρον ν' ἀναδείξῃ τὴν τοσκανικὴν διάλεκτον. Οἱ μὲν ὁπαδοὶ τῆς δημῶδους λαμβάνουσι ὡς παράδειγμα τὴν Ῥωσσίαν, ὅπου καὶ ἄνευ μεγαλοφύου τοῦ πνεύματος ἡδυνήθη νὰ δόσῃ κύρος τῇ δημῶδει ἡ ἐνέργεια ἐξόχων συγγραφέων, ἀλλὰ ἐκεῖ ἡ ἀρχαία ἐκκλησιαστικὴ καὶ λογοτεχνικὴ γλῶσσα πολλοῦ ἀπέειχε τοῦ νὰ κέκτῃται τοσαύτην αὐθεντικότητα, οἷαν εἶχεν ἡ τῶν ἐγκρίτων χρόνων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ὥστε πρὸς κατάργησιν τῆς κυριαρχίας αὐτῆς ἤρκει μόνον ἡ καταβολὴ προσπαθείας τῶν ἐξόχων συγγραφέων. Καὶ ἐρωτᾶται, μέγας τις συγγραφεὺς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀκριβῶς ὑπὸ τοῦ ἑαυτοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος ὁδηγούμενος δὲν θὰ ἡσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ μὴ ἐγκαταλίπῃ τὸ παρελθὸν τοῦ ἔθνους τοῦ παραχωρῶν ὅπωςδὴποτε θέσιν καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν παρὰ τὴν δημῶδη; Καὶ ἐὰν ὀρώμεν, ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὴν καθαρεύουσαν τὴν ἐπὶ τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων γλωσσικῶν στοιχείων βασιζομένην ἡ μεγάλη πλειονοψηφία τῶν ἀνεπτυγμένων Ἑλλήνων εἶναι τόσοι ἰσχυρῶς προσηλωμένῃ, δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ σημερινὸς ἑλληνισμὸς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Κοραῆ ἔσχε ἤδη τοῦτον τὸν μέγαν αὐτοῦ συγγραφέα; Διότι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ Dante κατέλυσε χάριν τῆς τοσκανικῆς διαλέκτου τὴν κυριαρχίαν τῆς λατινικῆς, ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν, ὅτι ἡ ἰταλικὴ τόσοι ἀπεμακρύνθη τῆς λατινικῆς, αὕτη δὲ τοσοῦτον ἔμεινε ἀνεπηρέαστος πάσης μεταβολῆς, ὥστε περὶ τῆς συμπληρώσεως τοῦ

μεταξὺ τῶν δύο γλωσσῶν ὑπάρχοντος μεγάλου χάσματος οὐτε λόγος νὰ γίνῃ ἤτο δυνατόν, καὶ ὅτι τὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας τῆς ἰταλικῆς γραφομένης μόνον διὰ τῆς καταλύσεως τῆς λατινικῆς ἤτο δυνατόν νὰ λυθῇ. Ἐν τοῦτοις ἡ εἰς ἐφαρμογὴν τοιαύτης ριζικῆς μεταρρυθμίσεως ἄρουν ἀνάγκη δὲν ἀνεφάνη ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐλληνικῇ, διότι ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἀναπτύξεως δεικνύει ἡ ἐλληνικὴ δημῳδὴ σημαντικῶς μεγαλητέραν συντηρητικότητα τῶν νεολατινικῶν γλωσσῶν, καὶ εἶναι σημαντικῶς πλησιεστέρα εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν, ἢ ἡ ἰταλικὴ εἰς τὴν λατινικὴν. Εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένον, νὰ θέτωμεν τὴν καθαρεύουσαν ἐν ἱστῇ μοῖρᾳ μετὰ τῆς λατινικῆς λέγοντες, ὅτι αὕτη (τ. ἔ. ἡ καθαρεύουσα) ἔχει τὸν αὐτὸν λόγον πρὸς τὴν νεωτέραν δημῳδὴν ἐλληνικὴν, οἷον ἡ λατινικὴ πρὸς τὴν ἰταλικὴν. Ἐν τῇ νεωτέρᾳ δημῳδῇ ἐλληνικῇ δηλαδὴ — ἵνα μνημονεύσω μόνον τὸ κυριώτατον — τὸ οὐσιαστικὸν καὶ τὸ ἐπίθετον ἐκ τῶν πέντε ἀρχαίων πτώσεων (τῆς ὀνομ., κλητ., αἰτιατ., γεν., δοτ.) ἀπέβαλε μόνον τὴν δοτικὴν, ἐνῶ ἐν ταῖς νεολατινικαῖς γλώσσαις ἐκ τῶν ἐξ λατινικῶν πτώσεων (τῆς ὀνομ., κλητ., αἰτιατ., γεν., δοτ., ἀφαιρ.) ἕνα μόνον τύπον διετήρησεν, ἐπομένως εἶναι καταφανές, ὅτι καὶ αὕτη ἡ μεσαιωνικὴ ἀττικίζουσα γραφομένη εἶναι σημαντικῶς πλησιεστέρα εἰς τὴν σύγχρονον δημῳδὴν, ἢ ἡ λατινικὴ εἰς τὴν ἰταλικὴν, καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀττικίζουσης μεσαιωνικῆς γραφομένης πλησιεστέρα τυγχάνει ἡ καθαρεύουσα εἰς τὴν σήμερον δημῳδὴ συνεπείᾳ τῆς μετὰ ταύτης ὀργανικῆς συναφείας, ἐνῶ τοιαύτη δὲν ὑφίσταται μετὰ τῆς ἰταλικῆς καὶ λατινικῆς.

Οἱ ὅπαδοι τῆς δημῳδοῦς κατηγοροῦσι τὴν καθαρεύουσαν λέγοντες, ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ὑπάρχοντα ἀρχαῖα στοιχεῖα εἶναι σχεδὸν πάντα νεκροὶ τύποι, οἵτινες καὶ αὐτὴν τὴν καθαρεύουσαν καθιστῶσι κατὰ τὸ ἥμισυ νεκράν· ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ἀρχαῖα ὅμοῦ μετὰ τῶν δημῳδῶν στοιχείων δὲν ἀποτελοῦσι φυσικὴν ἐνότητα ἀλλὰ μῖγμά τι τῆς γλώσσης πρὸ τοῦ κριτηρίου τῆς γλωσσολογίας παράδοξον καταδειχθέν, ἐν ᾧ τὰ γραμματικὰ (φωνητικὰ καὶ τυπικὰ) χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχαίων τύπων δὲν δύνανται νὰ συμβιβασθῶσι μετὰ τῶν γραμματικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς δημῳδοῦς· ὅτι ἡ καθαρεύουσα ὡς ξηρὰ γλῶσσα τοῦ πεζοῦ λόγου δὲν εἶναι κατὰλληλος πρὸς τὴν ποιήσιν· ὅτι συνεπείᾳ τῆς ἀρχαϊζούσης αὐτῆς φύσεως ὡς ἐλλειπῶς μόνον ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ κατανουμένη χαρτίνη γλῶσσα δὲν προώριστα νὰ καταδειχθῇ ὄργανον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων.

Ἄς σταθμίσωμεν ταύτας τὰς κατηγορίας κατὰ σειράν!

Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα τῆς καθαρευούσης — ἐκτὸς ὀλιγαριθμῶν ἐξαιρέσεων — εἶναι ἐν τῇ σήμερον δημῳδῇ νεκροὶ τύποι, ἀλλὰ πρέπει νὰ κάμωμεν διάκρισιν μετὰ τοῦ βίου τῆς δημῳδοῦς καὶ τοῦ τῆς γραφομένης. Ὁ Steinthal (Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, zweiter Teil, zweite Ausgabe, 1891) λέγει (σελ. 26—27), ὅτι ἡ γραφομένη οὐδέποτε εἶναι ἐντελῶς ἢ αὐτὴ μετὰ τῆς δημῳδοῦς, καὶ ὡς τοιαύτη δὲν ἔχῃ ἐν τῇ καθημερινῇ προφορικῇ λόγῳ, ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν δύναται

νά θεωρηθῇ νεκρά, διότι ἔχει τὸν «ἰδανικὸν» αὐτῆς βίον. Ἡ μετ' ἀπαραιρέτου τέχνης χειριζομένη γλῶσσα τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας τῶν ἐγκρίτων χρόνων ἦτο τεχνιτὴ γλῶσσα τόσον διαφερόουσα τῆς τοῦ καθημερινοῦ βίου, ὅσον οὐδεμία ἄλλου τινὸς λαοῦ. ἀλλὰ διὰ τοῦτο — παρατηρεῖ ὁ Steinthal (σελ. 28) — ἡ γλῶσσα αὕτη δὲν ἦτο νεκρά, διότι εἶχε συνάφειαν πρὸς τὴν δημῶδη καὶ ἤντλει ἐξ αὐτῆς τὰς δυνάμεις τῆς. Κατ' αὐτὸν (σελ. 26 - 28) ἡ γραφομένη τότε καταντᾷ νεκρά, ὅτε παύει συγκαινωνοῦσα μετὰ τῆς δημῶδους, καθὼς τοῦτο ἀπαντᾷ ἐν τῷ ἀττικισμῷ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, πρὸς δὲ ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἀττικισμοῦ γραφομένῃ, καὶ — προσθέτω ἐγώ — ἐν τῇ μεσαιωνικῇ λατινικῇ. Ὁ Steinthal (σελ. 26) παρατηρεῖ ἔτι, ὅτι οἱ Ἕλληνες μεταχειρίζονται ταύτην τὴν νεκρὰν γλῶσσαν (τῆς ῥωμαϊκῆς καὶ μεσαιωνικῆς ἐποχῆς) μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων μετὰ μεγαλητέρας ἢ μικροτέρας ἐπιτυχίας, καὶ ταῦτα λέγων καταφανῶς νεκρὰν κηρύττει καὶ τὴν καθαρῆουσαν, ἐνῷ αἴτη ἡ γλῶσσα, καθὼς ἀνωτέρω ἤδη παρετήρησα, ἀκριβῶς ἐν τούτῳ διαφέρει οὐτιμῶδες τοῦ ἀττικισμοῦ τῆς ῥωμαϊκῆς καὶ μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, ὅτι ἔχει συνάφειαν πρὸς τὴν δημῶδη, ὅτι ἔχει καὶ δημοτικὰ στοιχεῖα, οὕτως δὲ δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ νεκρά, τουλάχιστον οὐχὶ κατὰ ταύτην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως, καθ' ἣν ἐκείναι. Τὸν ἀπὸ τοῦ βίου τῆς δημῶδους διάφορον — ἵνα ἐμμείνω εἰς τὴν εὔστοχον ἔκφρασιν τοῦ Steinthal — «ἰδανικὸν» βίον τῆς γραφομένης ἀποτελοῦσι δύο πράγματα· τὸ μὲν ἐν εἶναι ἡ μικροτέρα ἢ μεγαλιτέρα τέχνη. μεθ' ἧς οἱ συγγραφεῖς τὴν ἐκάστοτε δημῶδη μεταχειρίζονται, τὸ δὲ ἄλλο ἡ συντηρητικότης, ἥτις διασώζει τοποῦς ἐκ τοῦ βίου τῆς δημῶδους ἐξαφανισθέντας μὲν ἄλλα ἐν τῷ βίῳ τῆς γραφομένης γενικῶς κατανοουμένων καὶ ἐν χρήσει ὄντας, οὕτως δὲ ἐν τῇ γραπτῇ «ἰδανικῷ» βίῳ διάγοντας. Εἶναι φυσικόν, ὅτι ὅσον βραχυβιωτέρα ἡ γραφομένη καὶ ἀσημότερον τὸ παρελθόν τῆς, τόσον ὀλιγώτερον ἀπαντῶσιν ἐν αὐτῇ τύποι ἐκ τῆς συγχρόνου δημῶδους ἐξαφανισθέντες, τουναντίον δὲ ὅσον μακροβιωτέρα καὶ λαμπρότερον τὸ παρελθόν τῆς, τόσον περισσότερον εὗρισκονται ἐν αὐτῇ ἀρχαῖκά, ἐκ τῆς συγχρόνου δημῶδους ἐξαφανισθέντα στοιχεῖα. Οὕτως π. χ. μεταχειρίζεται ἡ γερμανικὴ γραφομένη τὴν γενικὴν, ἥτις ἐξέπεσε ἐκ τῶν διαλέκτων ἥδη ἐν τῇ δεκάτῃ πέμπτῃ ἐκατοστατηρίδι· πρὸς δὲ μεταχειρίζεται καὶ τὴν μετοχὴν τοῦ παρόντος, εἰ καὶ οὗτος ὁ τύπος μόλις ὑπάρχει πού ζῶν ἐν ταῖς διαλέκτοισι (Behagel, Die deutsche Sprache, δευτέρα ἐκδοσις, 1902, σελ. 15 καὶ 48). Ἐὰν λοιπὸν καὶ αὕτη ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐλληνικὴν γραφομένην βραχύβιος γραπτὴ γλῶσσα τῶν Γερμανῶν ἀναδεικνύει ἀρχαῖσμούς τινας, δυνάμεθα νὰ θαυμάζωμεν, ἐὰν ἀρχαῖσμοι ἐν ἐκείνῃ πολυάριθμοι εὗρισκωνται; Ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐλληνικῆς γραφομένης εἶναι ἀντικρως ἐναντία τῇ τῶν γραφομένων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, καθότι ἐνῷ ἐν ταύταις οἱ ἀρχαῖσμοι εἶναι μόνον σποραδικοί, ἡδύνατο ἐν τῇ σήμερον γραφομένῃ ἐλληνικῇ νὰ διατηρηθῇ πλῆθος ἀρχαίων στοιχείων, ἅτινα πάντα ὑπὸ τῶν πεπαιδευμένων κατανοοῦνται καὶ εἶναι παρ' αὐτοῖς εὐχρηστα· τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα διετηρήθησαν ἕνεκα τῆς μεγάλης

ζωογόνου δυνάμεως, ἣν ὡς κληρονομίαν ἐκ τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος μεθ' ἑαυτῶν ἔφερον. Αὕτη ἡ ἀναχρονιστικὴ χρῆσις τῶν ἀρχαῖσμων ἀπετέλει πάντοτε μίαν τῶν χαρακτηριστικῶν ἰδιοτήτων τῆς ἐκάστοτε γραφομένης ἐλληνικῆς, οὐχὶ μόνον ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον, ἀλλὰ ἐν μέρει τινὶ ἤδη ἐν τοῖς ἐγκρίτοις χρόνοις τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, διότι ὁρώμεν, ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Ὀμήρου εἶχε ἐπιρροὴν οὐχὶ μόνον ἐπὶ ὅλης τῆς ἀρχαίας ποιήσεως ἀλλὰ τρόπον τινὰ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου πεζοῦ λόγου. Λοιπὸν ἡ σήμερον γραφομένη ἐλληνικὴ ἀνέχεται ἤδη συνωδᾷ τῷ ἰδιόζοντι ἐλληνικῷ πνεύματι πολλὴ περισσότερα ἀρχαῖα στοιχεῖα ἢ αἱ γραφόμεναί τες Δυτικῆς Εὐρώπης, γοῦρ ν' ἀποβάλλῃ τὴν ζωτικότητα τῆς. Ἐν ἐνὶ λόγῳ τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα τῆς καθαρευούσης δὲν δύναται ἄνευ ἀκριβεστέρου τινὸς ἐν ταῖς καθ' ἑκάστα ὀριζμοῦ νὰ ὀνομασθῶσι «νεκροὶ τύποι.» Πάντως ὅμως καταδεικνύεται ἀναγκαῖον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μέτρον τι, διότι (καθὼς ἀνωτέρω ἤδη παρετήρησα) ἡ ἐπαύξεισις τοῦ ἀρχαϊσμοῦ εἶναι ἐπικίνδυνος, ἐνῷ ἀπ' ἐναντίας ἡ περαιτέρω προσέγγισις πρὸς τὴν δημώδη ἐπαυξάνει τὴν ζωτικότητα τῆς καθαρευούσης.

Ὅτι ἡ ἐξ ἀρχαίων καὶ νεωτέρων γλωσσικῶν στοιχείων συνισταμένη καθαρεύουσα δὲν δύναται ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς γλωσσολογίας νὰ θεωρηθῇ ἐνιαία γλῶσσα, εἶναι ἀναμφίλεκτον, ἀλλὰ ἐδῶ ἐπανειλημμένως πρέπει νὰ ἐξάρω, ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ καθαρεύουσα, ἀλλὰ ὡς ἐκ τῆς γενέσεως αὐτῆς πᾶσα γραφομένη πρέπει νὰ κριθῇ κατ' ἐξοχὴν ἐξ ἀπόψεως τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ οὐχὶ δὲ τῆς τῆς γλωσσολογίας. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα γραφομένη ὡς ἐκ τῆς μείζονος ἢ ἥττονος τέχνης καὶ τοῦ συντηρητικοῦ πνεύματός τῆς εἶναι γλῶσσα τεχνιτῇ, τῆς δημῶδους κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον διαφέρουσα, εἶναι καταφανές, ὅτι δὲν παρουσιάζει τὰ φυσικὰ καὶ ἀνύθευτα γλωσσικὰ χαρακτηριστικὰ τόσον πιστῶς καὶ ἀπαρεγκλίτως, ὅσον ἡ δημώδης, ἐκ τούτου δὲ προέρχεται, ὅτι οἱ γλωσσολόγοι τὴν φύσιν γλώσσης τινὸς ἐρευνῶντες ἀσμενέστατα οὐχὶ πρὸς τὴν γραφομένην ἀλλὰ πρὸς τὴν δημώδη ἀποβλέπουσιν. Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ καθαρεύουσα διὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ νεώτερα στοιχεῖα αὐτῆς δὲν δύναται νὰ παρουσιάξῃ ὑπὸ γλωσσολογικὴν ἔποψιν ἐνιαίαν γραμματικὴν φυσικῆς γλώσσης, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν παρ' οὐδεμιᾷ γραφομένη κατὰ τὸ αὐτὸ μέτρον ὡς ἐν τῇ δημῳδῇ. Ἰδίως ἐφαρμόζεται τοῦτο προκειμένου περὶ τῶν γραφομένων, αἵτινες ἐσχηματίσθησαν οὐχὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ χρήσεως διαλέκτου τινὸς δημῶδους (καθὼς π. χ. ἡ ἰταλικὴ γραφομένη ἐκ τῆς τοσκανικῆς διαλέκτου) ἀλλ' ἐκ τῆς εἰς μίαν γλῶσσαν ἀναμίξεως περισσοτέρων δημῳδῶν διαλέκτων. Ανάμικτος τυγχάνει οὐχὶ μόνον ἡ καθαρεύουσα, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας τῶν ἐγκρίτων χρόνων, ἥτις εἶναι κρᾶμα διαφόρων δημῳδῶν διαλέκτων, εἰς μικρὴν μέτρον μὲν ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἐν τῇ ποιήσει, καθὼς π. χ. ἡ Ὀμηρικὴ τῆς ἰωνικῆς καὶ αἰολικῆς, ἡ Πινδαρικὴ τῆς ἐπικῆς, αἰολικῆς, δωρικῆς καὶ βορειοδυτικῆς ἐλληνικῆς, προσέτι δὲ καὶ ἡ ἰωνικὴ γλῶσσα τοῦ Ἡροδότου ἐμπεριέχουσα ἐπικὰ καὶ δωρικὰ

στοιχεία. Ἐν τοῖς ἐγκρίτοις ὁμῶς χρόνοις κατ' ἐξοχὴν τὰ σύγχρονα δημῳδῇ γλωσσικᾷ στοιχείᾳ ἀναμιγνύονται, ἐνῶν ἡ καθαρρεύουσα, καθὼς ἀνωτέρω παρετηρήσαμεν, περιέχει συνωδᾶ τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἑλληνικῆς γραφομένης κατ' ἀνάγκην κράμα ἀναχρονιστικῶν γλωσσικῶν στοιχείων. Ἐν ἐνὶ λόγῳ τὸ κράμα τῆς καθαρευούσης καὶ οἱ ἀναχρονισμοὶ αὐτῆς ἀποτελοῦσιν ἐν γένει τὰ δύο χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκάστοτε γραφομένης ἑλληνικῆς. Τοιαύτη ἀνάμικτος γλώσσα εἶναι καὶ ἡ γερμανικὴ γραφομένη, ἥςτινος ἡ εἰσαγωγή, ὡς γνωστόν, εἰς τὸν Λούθηρον ὀφείλεται, ὅστις ἐν τῇ μεταφράσει τῆς Ἀγίας Γραφῆς μετεχειρίσθη τὴν σύγχρονον γλώσσαν τῶν γραφείων, ἥτις ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐτῆς ἐπήγαγεν ὡς ἐπίσημος γλώσσα πάντων τῶν Γερμανῶν, καὶ ὡς διαδεδομένη τοῦ κράτους γλώσσα ὑπὸ πάντων τῶν Γερμανῶν γενικῶς κατενοεῖτο. Αὕτη ἡ γλώσσα, λέγει ὁ Schleicher (*Die deutsche Sprache*, τρίτη ἔκδοσις, 1874, σελ. 108—109), δὲν εἶναι δημῳδῆς τις διάλεκτος, ἀλλὰ γλώσσα χαρτίνην ἔχουσα τὴν ἀρχὴν, βαθυηδὸν προσελθούσα ἐκ τῆς χρήσεως τῶν γραφείων σὺν τῇ ἀναμίξει διαφόρων δημῳδῶν διαλέκτων, ὧν πρωταγωνιστεῖ ἡ αὐστριακὴ διάλεκτος· ἐπιλέγει δέ (σελ. 173), ὅτι τὰ μειονεκτήματά της, ἰδίως ἡ ἑλλειψίς γενικῶς ἐσχυρόντων φθογγολογικῶν νόμων καταφανῶς δεικνύουσιν, ὅτι δὲν εἶναι γλώσσα ζῶσα ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ. Λοιπὸν, ἀφοῦ αὕτη ἡ πανίσχυρος γερμανικὴ γραφομένη δὲν ἡδυνήθη νὰ ἰκανοποιήσῃ τὴν γλωσσολογίαν, πῶς δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμεν τοῦτο παρὰ τῆς καθαρευούσης;

Ἐπίσης κατηγοροῦσι τὴν καθαρεύουσαν, ὅτι ὡς ξηρὰ γλώσσα τοῦ πεζοῦ λόγου δὲν εἶναι κατάλληλος νὰ γείνη γλώσσα τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ τὸ σφαλερὸν τούτου τοῦ ἰσχυρισμοῦ μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῶν φιλολογικῶν γλωσσῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐξ ἧς καταφαίνεται, ὅτι καθὼς ἡ γλώσσα τῆς ποιήσεως δύναται νὰ γείνη γλώσσα τοῦ πεζοῦ λόγου, οὕτως δύναται ν' ἀναπτυχθῇ καὶ ἐκ τῆς γλώσσης τοῦ πεζοῦ λόγου ἡ γλώσσα τῆς ποιήσεως. Ἡ μὲν προτέρα περίπτωσις ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἰταλικῇ γραφομένῃ, ἥτις κατ' ἀρχὰς ἦτο μόνον τὸ ὄργανον τῆς ποιήσεως, ἔπειτα δὲ ἐγένετο καὶ ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ εὐχρηστος· τῆς δὲ δευτέρας περιπτώσεως κατάλληλον παράδειγμα παρέχει ἡ γερμανικὴ γραφομένη, ἥτις ὡς ξηρὰ γλώσσα τοῦ γραφείου καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου ἐπὶ πολὺ ἐθεωρεῖτο ἀκατάλληλος πρὸς τὴν ποίησιν, καὶ ὁμῶς ἐγένετο γλώσσα τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller. Ὁ τι ἄρα ἐγένετο παρὰ τοῖς Γερμανοῖς, δύναται νὰ γείνη καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς Ἕλλησιν, νὰ μεταχειρίζονται δηλαδὴ καὶ αὐτοὶ τὴν γλώσσαν τοῦ πεζοῦ λόγου ὡς γλώσσαν τῆς ποιήσεως, ν' ἀντικατασταθῇ δὲ τοιοῦτοτρόπως ἡ ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ αὐτῶν ἐπικρατοῦσα βλαβερὰ διγλωσσία διὰ τῆς μονόγλωσσίας, ἥςτινος εἶμαι πεπεισμένος ὅτι θάττον ἢ βράδιον θὰ ἐπέλθῃ ἡ πραγματοποιήσις. Τὰ νῦν δηλαδὴ ἐν τῇ ποιήσει ὑπέρχει μὲν ἡ δημῳδῆς, ἀλλὰ εἶναι ἐν χρήσει καὶ ἡ καθαρεύουσα, π. χ. ἐν τοῖς σοβαροτέροις δράμασιν, πρὸς δὲ καὶ τινες τῶν λυρικῶν ποιητῶν μεταχειρίζονται δημῳδῇ γλώσσαν χρωματισμὸν τῆς

καθαρευούσης ἔχουσιν. Πρὸς τοῦτοις παρატηρητέον, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ὑπὸ τῶν πεπαιδευμένων ὁμιλουμένη καὶ τῇ δημῳδῇ γλώσσῃ τῆς ποιήσεως ἐν συνόλῳ ὁμοία κοινὴ γλώσσα δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκφύγῃ τὴν ἐπιρροὴν τῆς καθαρευούσης, καὶ δὲν εἶναι πλέον σήμερον. ὅποια ἦτο ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Κοραΐ. Πολλοὶ λέξεις καὶ φράσεις, αἵτινες πρότερον μόνον ἐν τῇ καθαρευούσῃ εὐρίσκοντο, ἐγένοντο ἐν τῇ δημῳδῇ εὐχρηστοί· οἱ πεπαιδευμένοι ὁμιλοῦσι γλώσσαν εἰς τὴν καθαρεύουσιν πλησιεστέραν, αὕτη δὲ ἡ τῆς καθαρευούσης καὶ δημῳδῆς προσέγγις συμβαδίζουσα μετὰ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ γίνεται ὅσημέραι γενικωτέρα, ὥς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς γλώσσης τῶν παραδόσεων ἐν τοῖς ἐκπαιδευτηρίοις. Ἐν ἐνὶ λόγῳ ἡ τῶν πεπαιδευμένων καὶ τῆς ποιήσεως δημῳδῆς γλώσσα δεικνύει προσέγγισιν τινα εἰς τὴν καθαρεύουσιν, ἀλλὰ εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι καὶ αὕτη δὲν ἀποκροῦει πᾶσαν τῆς δημῳδῆς ἐπιρροήν· ἡ ὁδὸς αὕτη τῆς ἀμοιβαίας προσεγγίσεως θὰ γεννήσῃ τὴν δημῳδεστέραν καθαρεύουσιν, ἥτις θὰ εἶναι προσωρισμένη ν' ἀποτελέσῃ τὴν γραφομένην καὶ συνάμα ὁμιλουμένην γλώσσαν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ καταπληκτικὴ εἰκὼν, ἣν τινα ζωγραφίζει ὁ Krumbacher περὶ τῆς βλαβερᾶς τῆς καθαρευούσης ἐπιρροῆς ἐπὶ τοῦ τῶν Ἑλλήνων πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ, οικονομικοῦ βίου καὶ συνελόντι εἶπεῖν ἐπὶ πάντων τῶν κλάδων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν. Κατ' αὐτὸν δηλαδὴ ταύτην τὴν γλώσσαν συνεπεῖα τῶν πολυαρίθμων ἀρχαίων ἐν αὐτῇ στοιχείων ἑλλειπῶς μόνον καταλαμβάνει τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐπομένως δὲν προώριστα νὰ καταδειχθῇ ὄργανον τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν τούτοις ὁ Χατζιδάκις διατείνεται, ὅτι ἡ γνώσις τῆς καθαρευούσης εἶναι παρὰ τοῖς Ἕλλησι πολὺ γενικωτέρα, παρ' ὅ τι νομίζει ὁ Krumbacher, ἐγὼ δὲ δὲν ἀμφισβητῶ τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων τοῦ Χατζιδάκι, οὐχὶ μόνον διότι καὶ ἄλλοι ἀξιόπιστοι Ἕλληνες τὸ αὐτὸ ἰσχυρίζονται, ἀλλὰ διότι καὶ ἐξ ἰδίας πείρας γνωρίζω, ὅτι τὸν ἀρχαῖον λέξεις ὥς λ. γ. οἶνος, ὕδωρ, ἄρτος (εἰς τὴν δημῳδὴν κρασί, νερό, ψωμί) γνωρίζει καὶ αὐτὸς ὁ τὴν ἐφημερίδα ἀναγινώσκων ἀμαξηλάτης καὶ ὁ πρὸ τῆς γωνίας τῆς ὁδοῦ ὑποδήματα καθαρίζων λουστρός. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ γνώσις τῆς καθαρευούσης παρὰ τοῖς Ἕλλησι δὲν εἶναι τόσον γενικὴ καὶ ἐντελής, ὅσον π. γ. παρὰ τοῖς Γερμανοῖς ἢ γραφομένη αὐτῶν, ἀλλὰ ἡ αἰτία κατ' ἐμὲ δὲν ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἐκμάθησις τῆς καθαρευούσης εἶναι ὁθὴν δυσκολωτέρα ἕνεκα τῶν πολυαρίθμων ἀρχαίων ἐν αὐτῇ τύπων ἢ ἡ τῆς γερμανικῆς γραφομένης. Δυσκολίαν παρέχει μᾶλλον ἡ καὶ κατὰ τὴν γνώμην τῶν ὁπαδῶν τῆς δημῳδῆς διατηρητέα ἀρχαία (ἱστορικὴ) ὀρθογραφία (εἰ καὶ οὐχὶ μεγαλητέραν ἢ ἡ ἀγγλικὴ παρὰ τοῖς Ἀγγλοῖς), ἀλλὰ δυσκόλως δύναμαι νὰ πιστεύσω, ὅτι ἡ ἐκμάθησις τῆς καθαρευούσης εἶναι οὕτωδῶς ἢ καὶ κατὰ τι μόνον δυσκολωτέρα τῆς ἐκμάθησεως τῆς γερμανικῆς γραφομένης ὑπὸ γερμανοῦ τινος διδάλεκτόν τινα ὥς μητρικὴν γλώσσαν ὁμιλοῦντος, τῆς γραφομένης, ἥτις τόσον ἀφίσταται τῶν διαλέκτων ὥς πρὸς τοὺς ψθόγγους, τὸ λεξικὸν καὶ τὴν φρασεολογίαν! Ἡ γνώσις τῆς καθαρευούσης δὲν εἶναι τόσον γενικὴ

ὅσον ἡ τῆς γερμανικῆς γραφομένης, διότι ἡ διδασκαλία ἐκείνης δὲν εἶναι τόσο γνηκὴ ὅσον ἡ τῆς γερμανικῆς. Τὸ ζήτημα τῆς γνώσεως τῆς γραφομένης εἶναι ζήτημα τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐξ αὐτῆς τῆς γερμανικῆς γραφομένης, περὶ τῆς διαδόσεως τῆς ὁποίας ὁ Schleicher (σελ. 109) ὡς ἐξῆς ἀποφαίνεται· «Αὕτη ἡ τὴν χαρτίνην ἀρχὴν αὐτῆς καταφανὴς ἐπὶ τοῦ μετώπου φέρουσα γλῶσσα ἀναδειχθεῖσα πανίσχυρος διὰ τῆς ἐπιστήμης χρήσεως καὶ τοῦ ἀναμορφωτικοῦ πνεύματος τοῦ Λουθέρου βαθμὴδὸν παρηγκόνισε τὰς γερμανικὰς διαλέκτους (Oberdeutsch καὶ Plattdeutsch) ἐκ τῆς χρήσεως τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἐγγράφων, καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἰσέδωκε εἰς τὴν ἐκκλησίαν, τὸ σχολεῖον καὶ τὸ δικαστήριον . . . Διεδόθη δὲ ὡς ἡ μόνη κῆρυξ ἔχουσα εἰς τὴν ἀνωτέραν κοινωνίαν, κατ' οἶκον, καὶ ἐν αὐτῇ ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ ἐπὶ τοσοῦτον ἐκραταιούτο, ὥστε ἐν ταῖς πόλεσιν ἀρχίζουσιν ἡδὴ νὰ ἐπισθοχωρῶσιν ἐνώπιον αὐτῆς αἱ διάλεκτοι, καὶ τὰ κατὰ τόπους ἰδιώματα μόνον παρὰ τῷ ἀπλῷ λαῷ, κατ' ἐξοχὴν δὲ παρὰ τοῖς χωρικοῖς εὐρίσκονται ἐν ἀκραίᾳ καθαρότητι.» Ἐάν λοιπὸν ἡ γερμανικὴ γραφομένη ἡ χαρακτηρηθεῖσα ὡς χαρτίνη γλῶσσα ἡδυνήθη ἐπὶ τοσοῦτον νὰ διαδοθῇ τῇ συμπράξει τῶν ἐκπολιτιστικῶν παραγόντων, διὰ τί δὲν θὰ ἦτο τοῦτο δυνατόν προκειμένου περὶ τῆς καθαρευούσης, ἰδίως περὶ τοῦ δημωδεστέρου τύπου αὐτῆς;

Ἡ καθαρευούσα κατὰ τὴν ἀπὸ πολλοῦ σχηματισθεῖσαν πεποιθήσιν μου προώρισται νὰ ἐκπληρώσῃ οὐχὶ μόνον ἐλληνικὸν ἐθνικὸν σκοπὸν ἀλλὰ καὶ διεθνῆ. Ἐάν δηλαδή — καὶ δὲν ἀμφιβάλλω περὶ τούτου — ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ καὶ λατινισμοῦ ἐνωθῇ μετὰ τῆς ἀνηκούσης αὐτῇ μελέτης τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου ἐλληνισμοῦ καὶ λατινισμοῦ, τοιοῦτοτρόπως δὲ ἡ κλασσικὴ φιλολογία μετασχηματισθῇ εἰς ἐπιστήμην ἐλληνο-λατινικῆς φιλολογίας, τότε αὐτομάτως θὰ παρουσιασθῶσιν διὰ ταύτην τὴν μεγάλην ἐπιστήμην δύο γλῶσσαι ὡς αἱ διεθνεῖς γλῶσσαι αὐτῆς, τοιούτεσι διὰ μὲν τὴν λατινικὴν φιλολογίαν ἡ λατινική, διὰ δὲ τὴν ἐλληνικὴν φιλολογίαν ἡ ὡς πρὸς τὴν νεκρὰν λατινικὴν γλῶσσαν ἀναμφισβήτητα πλεονεκτήματα ἔχουσα ζωντανὴ ἐλληνικὴ γραφομένη γλῶσσα· ἡ καθαρευούσα.

Ἐν Βουδαπέστη.

Γουλιέλμος PECZ.

AZ ATHÉNI TÁRSADALOM ALKIPHRON LEVELEIBEN.

(Folytatás.)

A hellenisztikus kornak bizonyos tekintetben kalandor szellemére vall néhány hely; így II. 4, 3: *χρεῖττον γὰρ ἐπανάκειν ἐκ Βοσπόρου καὶ Προποντιδος νεόπλουτον*¹⁾ ἢ καθήμενον ἐπὶ ταῖς τῆς Ἀττικῆς ἐσχατιαῖς λιμῶδες καὶ αὐχμηρὸν ἐρυγγάνειν s I. 8, 2. III. 34, 5: a gazdagságot mindenre készek tenni a halász s a parasitos, még rablók közé beállani is.

Aztán meg tulajdonképen nem is élnek egyszerű emberek életét.

Sokat járnak a városba; legtöbbször (I. 3, 2. I. 9. I. 13. II. 5. II. 14. II. 17, 1. II. 18. II. 38, 1.) — ha mondható úgy — üzleti ügyben, a mi magában természetes volna, de nem természetességüket mutatja, hogy e helyek épen e vonás megrovásai, s főleg, hogy az a társaság, melyben e városban időzések alkalmával (de egyéb esetekben is) megjelennek, nem az egyszerű emberek rendes környezete. I. 15. előkelő városi ifjú kirándulást tesz a halászszal. I. 3, 2. a halász filozofusokkal érintkezik; II. 11. a földműves fiú filozofus akar lenni, II. 38. pedig már az is lett. I. 13. a halász, II. 5. a földműves uzsoránál jár. Földműves és *σρατιώτης* II. 34.; II. 13. a parasztnő katonára akar lenni. A parasitos I. 9, 2. halásznak, II. 32. földművesnek barátja. II. 14. fuvalás hetairánál töltötte el idejét a földműves; a hetairával szeretkezés gyakran visszatérő téma: ifjak I. 6, 2. (*χωμάζουσι γὰρ εἰς αὐτὴν ἡ πρὸς θάλατταν νεολαία*), I. 21. 22; öregek: I. 6, 2. 3. II. 6. II. 7. II. 24. II. 31.; — kétségkívül vígjátéki motívum, Plautus Truculentusa s Terentius Adelphoe-ja után is ítélve. II. 17. a földműves egy szemfényvesztő előadásán, II. 22. pedig csavargókkal érintkezik a Skironban s Kerameikosban. Talán legvalószínűbb adata II. 33: közös áldozás eséért *Ζεὺς Ὑέτιος*-nak. A görög társulatokról szóló kezemben járt műben, Lüders, Die Dionysischen Künstler, Berlin, 1873, az egy *χώμη*-beliek ily állandó jellegű egyesülése tárgyalásánál hiányzik.

Mind e helyek czélja természetesen jellemzés: városi emberekkel szemben derékosságukat kiemelni, viszont városi viszonyokba állítva őket, félszegségüket szemléltetni; a városbajárás motívumának öntudatos alkalmazását mutatja, hogy két levél tárgya egyenesen ez: II. 37. egy teljesen városivá lett fiú hívja az anyját, II. 28. egy még soha Athénben meg nem fordult öreg kéri kalauznak sokat bentjáró barátját. Azonban a jelenetek túlnyomó része ilyen esemény, s ezek a vidék egyszerű embereit nem rendes foglalkozásuk közben mutatják be, nem is idilli környezetben, hanem vígjátéki milieubé állítják.²⁾

¹⁾ A νεόπλουτος, mely előfordul III. 5. 1. II. 32, 3. III. 11, 4. is, vígjátékinak alig mondható; Meineke, Index dict. com. (V, 2.) 649. l. csak egyetlen νεοπλουτοπότης-t említ Kratinosból; ellenben vígjátéki a meggazdagodott parvenük jelölésére a λακκόπλουτος I. 9, 2. III. 4, 3. V. ö. Meineke, Hist. com. 132. l.

²⁾ Reich is konstatálja (diss. 51. s köv. lk.), hogy Alkiphron a mezei és halász életet csak általános vonásokkal rajzolja. Ez azonban egész ter-

Ipari foglalkozások: I. 1, 2 *οἱ ναυπηγοί* (jelentéktelen), II. 24, 1 *ἀχεστῆς ὁ ἑτερόπους*. III. 30: *χουρεὺς ὁ πρὸς τῇ ὀδῷ*.¹⁾ Metoikosok (kik ez időben szinte kizárólag foglalkoztak iparral) I. 16, 3: . . . *τὸ τῶν μετοίκων θυγάτριον τῶν ἐξ Ἑρμιόνης οὐκ οἶδ'* ὅπως εἰς Περραιᾶ *φθαρέντων*.²⁾ A személyek s a jelenetek vígjátékiak.³⁾

Kereskedők: III. 29 istriai, IV. 11, 4 méd, IV. 11, 5 egyiptomi. Mindegyiknek mesés gazdagsága, keleti luxusa, parasitosokra s hetairákra való pazarlása van festve. A legvalószínűbb alakok közé tartoznak, a kiket csak Alkiphron fest, noha valószínű, hogy vígjátéki pl. III. 29. a lakomarendezés; v. ö. Plaut. Pœn. 655. s köv. s.⁴⁾ Athéni alakok: a *τραπεζίτης* I. 13, 4., kihez (noha Pollux III. 84 szer. *τρα-*

mészetes; nem is volt célja, jellemek festéséhez az általános érdekű helyek is megfelelők voltak. Mivel pedig a jellemzés elütő személyekkel és dolgokkal könnyebb, a mellett komikusan is hat, Alkiphronban pedig tagadhatatlan az erős szatirikus érzék, városi viszonyokba is helyezte őket; a városi alakok mind vígjátékiak. — Idillinek látszó jelenet kevés is van: II. 9. *μουσικὸν αἰπῶλον*: a pásztor sípjára figyelő nyáj, II. 27: télen unalomból madárfogás, II. 15: egyszerű emberek vendégsége, hova a nap-számost is meghívják s a kitűnő kutyát sem vetik meg. Ezek azonban nem a pásztori idillre mennek vissza (Theokritoshoz való jelentéktelen viszonyáról l. Reich diss. 53., 55. lk.), hanem Longus *•Daphnis és Chloe•* pásztori regényére. A viszony kétféle magyarázása közül (Rohde, Gr. Rom.¹ 502: Alk. a minta, Reich, 49: Longus) a Reiché látszik valószínűbbnek.

¹⁾ E helyet, mely részletesen leírja a borbélyműhelyt s a borotválást, idézi Becker Char. III. 299.

²⁾ Hermione becses bíborgyártásáról volt nevezetes. Alkiphron III. 10, 4. egy itt készült bíboros *χειρῶμακτρον*-t említ (. . . *πολυτελές, ὀβόλης Ἀλγυπτίας καὶ ἄλουροῦ πορφύρας τῆς Ἑρμοῖνιδος λεπτὸν εἰς ὑπερβολὴν καὶ πολὺ τιμον ὕψαμα*). E helyről l. Hermann-Blümner, Priv. alt. 431. l. 7. j.

³⁾ Az *ἀχεστῆς*-ben csak a sántaság látszik tipikusnak; v. ö. Plaut. Aulul. 73: sánta varga; a borbélynál ellenben a jelenet s maga a személy is! Kock III. 432. *ἀδ. τ. v. 124.* frg.-ként átírja versbe a levél egy részét, mely eljárásra ismét azt jegyezhetjük meg, hogy a jelenet vígjátéki eredetű — de nem a szavak, hanem az ötlet. Seiler említi a fej fele megborotválásának ötletét, pl. Luk. Peregr. p. 341; hozzáadhatom Aristoph. Thesmoph. 226.-ot. — H. Reich, Der Mimus (Berlin, 1903) I. 419. a borbély tipikus rajzánál említi e helyet: fecsegő (Petroniusnál Plocamus, Sat. 64, 2.), szelidített hollókat tart (l. Friedländer, id. m. I. 311. s Becker Char. I. 133).

⁴⁾ Érdekes e helyütt felemlíteni Keller nézetét, ki (Geschichte der griechischen Fabel, Leipzig 1862, 404. l. 109. j.-ben) magát Alkiphront is syriainak tartja. Érvei: 1. Adonis s az adonisi ünnepek gyakori emlegetése IV. 10, 1. IV. 14, 8. IV. 17, 2. — 2. syriai kereskedő keleti luxustárgyakat ajánl fel Bacchisnak IV. 11, 4. — 3. pistacia és datolya, különösen az előbbi speciális syriai gyümölcs III. 39, 1. — 4. halászok egy bomlásnak indult tevét húznak ki I. 20, 3. — 5. legjobb bornak a Palmyra-vidéki, syriai chalibonit tartja III. 37, 1, természetesen nem meggyőzők; kelet s a keleti luxustárgyak ismerete a hellenisztikus korban korántsem oly különösen feltűnő, hogy azért keleti származásának kellene tartanunk Alk.-t: Egyiptom látnivalóinak részletes felsorolása után IV. 18, 15. IV. 19, 6. 7. akár egyiptominak is lehetne ítélni. Keleti származása feltételezéssel e szellemes szatirikus Lukianos-szal congenialitását a faj rovására írhatnók, erről azonban le kell mondanunk.

πεζίτης· ἀργυρογνώμων, ἀργυραμοιβός, δοκιμαστής) a halász lánczot visz eladni;¹⁾ azután az uzsorások I. 13 s II. 5 (δανεισταί, II. 5. 1. τοχογλύφοι, mely szó vígjátéki).²⁾ Velük kapcsolatban reális képét kapjuk ez üzletágnak: I. 13, 1: zálogba adott hajó, II. 5, 3: ház; I. 13, 5. II. 5, 3.: nehéz kamatfizetés kötött időre. — I. 13, 3 (πρὸς τῇ Διομήδιδι πύλλῃ) figyelmet érdemel azért is, mivel e szerint nem csak a piacon voltak asztalaik.³⁾ — Leírásuk ugyan valószínűleg Lukianosra vihető vissza,⁴⁾ de az bizonyos, hogy Lukianos viszont a vígjátékra, melyben az uzsorás gyakori személy volt, így Plaut. Most.-ban Mysargyrides danista, Curc.-ban Lycon tarpezita.⁵⁾

A kereskedelem egyéb ágait nem találjuk. — Egyetlen kereskedés II. 21, 2: μυροπώλιον.⁶⁾ A piacról is kevés adat van. I. 3. I. 9. II, 17. II. 38: halaikat s terményeiket a városba hordó halászok és földművesek. I. 9, 3 (καὶ ἄλλως ἐκ τῆς πικρᾶς τῶν ἀγορανόμων ἐξελοῦνται ἡμᾶς χειρός, οἳ καὶ ἑκάστην ἐπὶ τῷ σφετέρῳ κέρδει εἰς τοὺς ἀπράγμονας ἐμφοροῦσιν ὕβρεις) ügyes czélzás a piacfelügyelő hatóságnak a halárusok elleni szigorúságára. III. 24: a korinthosi piacz képe ott lebzselő éhező szegényekkel, ἀρτοπωλῆς-okkal, ὀπωροκάπηλος-okkal.⁷⁾

Szellemi foglalkozások. A manapság így nevezettekől hármat találunk: orvos, grammatikus, filozofus.

Az orvos III. 4, 2: «Akesilaos, az orvos, ott látva félholtan, jobban mondvá hullamódra feküdni, tanítványaival gyorsan felemeltetett, hazavitetett magához, hányatót adott be, aztán eret vágva rajtam sok vérem kifolyatott». — E helyen semmi kompromittáló a tulajdonképen az alazon jellemhez tartozó orvosra.⁸⁾

¹⁾ E Πασίων a történetből ismert előkelő τραπεζίτης neve (Demosth. XXXVI, 6. p. 945).

²⁾ V. ö. Kock III. 599. ad. op. 1165. frg. jegyzetét.

³⁾ V. ö. Becker Char. II. 207.

⁴⁾ I. 13, 2: ὁ Χρέμης ὁ κατεσκληκῶς, ὁ συνεσπακῶς τὰς ὀρυῖς, ὁ ταυρηδὼν πάντας ὑποβλέπων. II. 5, 2: πρεσβύτην ρικνόν, συνεσπακῶτα τὰς ὀρυῖς ~ Luk. Καταπλ. 17, p. 639: ὡχρὸς αἰεὶ καὶ αὐχμηρὸς ἦν, φροντίδος τὸ μέτωπον ἀνάπλεως (Bergler). Tim. 13, p. 122: ὡχρὸς ἡμῖν ἐφαίνου καὶ φροντίδος ἀνάπλεως, συνεσπακῶς τοὺς δακτύλους (Wagner). Plaut. Most. 657—8: nullum edepol hodie genus est hominum tætrius... quam danisticum.

⁵⁾ V. ö. Ribbeck, Gesch. d. röm. Dicht. I. 72. — Itteni nevükből Βουρτίας II. 5, 1. coni., Χρέμης azonban I. 13. a komédiából való. L. Sondag, diss. 57. l.

⁶⁾ A piacz körüli üzletek gyülekezési helyek voltak. Becker Char. II. 181. s köv. Hermann-Blümner Priv. alt. 126. l. — Vígjátéki a fenti helyen, hogy rabszolga is oda jár. V. ö. Plaut. Asin. 343.: in tonstrina sedebam. Epid. 197: quem omnem per urbem sum defessus quaerere, | per medicinas, per tonstrinas, in gymnasio atque in foro, | per myropolia et lanienas circumque argentarios.

⁷⁾ L. részletesen Becker Char. II. 177. s köv. lk. A halászcikokról Becker Char. II. 209. Hermann-Blümner Priv. alt. 226. l. 6. j. Athen. VI. 228b. ἀνδροφῶναι ἰχθυοπῶλαι-nak nevezi őket, kik ellen Σώφριλος ἐν Ἀνδροκλεί, ὀφρονόμους ἀνῶν αἰρεῖσθαι ὑπὸ τῆς βουλῆς δὴ καὶ τρεῖς. — A piacz e tipikus alakjairól, kik a vígjáték gúnyjának állandó táblái, számos komédiarészletet tartott fenn Ath. 624c. s köv. A kenyereskofák is piaczi alakok. V. ö. Aristoph. Békák 857. s Hermippos Ἀρτοπωλῆδες c. dar. Kock I. 227.

⁸⁾ L. Ribbeck, Alazon 15. s köv. lk., v. ö. Anaxandrides 49. frg. II.

Grammatikusok: III. 20, 2. Ἀρχιτάδης. III. 42, 2. Ἀντόχθον. — Jelentéktelenek.¹⁾

A filozofusoknak minden nemét megtaláljuk.

Stoikus: III. 19, III. 28 ὁ ἐκ Ποικίλης, I. 3 οἱ ἐν Ποικίλῃ, III. 17 οἱ ἐκ Ποικίλης.

Cynikus: III. 19 κῶων, II. 38 κύνες, III. 8 Κράτης ὁ ἐκ Θήβης κῶων.

Akademikus: II. 11 οἱ περὶ τὴν Ἀκαδημειαν ἀλινδούνται, IV. 7, 2. Pythagoreus: III. 19.

Peripatetikus: III. 19.

Epikureus: III. 19. Epikuros és tanítványai IV. 17.

Szatirikus bemutatások mozzanatai: külsejük, jellemük s hivatásuk.

Külsejüket részletesen leírva (az akademikus híján) valamennyit felvonultatja III. 19: Eteokles, a stoikus, piszkos, száraz, borzas hajú, ránczos, borotvált arcú; Themistagoras, a peripatetikus, kellemes megjelenésű, sűrű szakállal díszelgő; Zenokrates epikureus jól ápolt hajú, dús szakállal tiszteletreméltó; Archibios pythagoreus erősen sápadt arcú, vállig érő lebegő fürtökkel, hosszú hegyes szakállal, görbe orral; Pankrates, a κῶων, piszkosságban túlszsz valamennyin. A cynikus külseje II. 38, 2: visszataszító, ijesztő alak, száraz, borzas hajú, piszkos. II. 11: ὠχρίωντες az Akademia körül csavargók, I. 3, 2: ἐνερροχρῶτες a Poikilebeliek.²⁾ Külsejüknek jellemző vonása a tiszteletreméltó, tiszteletgerjesztő komoly arc, jobban mondva nagyképűség: III. 19, 3 ἐπὶ βαθεῖ τῷ πρόσωπῳ σεμνύνόμενος, III. 19, 4 ὁ τε αἰδοῖμνος — οὕτως γὰρ πρὸς ἀπάντων ἐκέκλετο — Ἀρχίβιος, III. 28, 1: τὸν αὐστηρὸν πρὸς βύτην καὶ ἀμειδῶν, de különösen IV. 7, 1: ἐξ οὗ φιλοσοφεῖν ἐπενόησας, σεμνὸς τις ἐγένου καὶ τὰς ὀφρὺς ὑπὲρ τοὺς χροτάφους ἐπήρας, IV. 7, 2: ὁ σοφιστὴς οὗτος ὁ ἐσχυθροπακῶς.³⁾ Öltözetük szintén jel-

157: ὅτι εἴμ' ἀλαζών, τοῦτ' ἐπιτιμᾷς; ἀλλὰ τί; | νικᾷ γὰρ αὕτη τὰς τέχνας πάσας πολὺ | μετὰ τὴν κολακείαν. ἥδε μὲν γὰρ διαφέρει. A római vígjátékból Plaut. Menæchmi 884. s. köv. — Itt is tipikusságra vall a neve, melyről l. Sondag diss. 60. l. E helyet Becker Char. III. 403. l. kiegészítésül hozza fel III. 48. s. köv. lk.-beli ált. fejtegetéseihez.

¹⁾ A megfelelő helyeken homerosi sorok idézése hozta magával grammatikusok szerepeltetését. Nevük homerosi scholionokból valók. L. Sondag diss. 58. l.

²⁾ Kock Com. att. frg. III. 650—1. lk. a III. 19. helyeit ad. ὅπ. 1423. 1424. frg.-ként megpróbálta áttenni trimeterbe, miután Rhein. Mus. XLIII, 40. l. fejtegetéseiben e Lukianos Συμπόσιον ἢ Λάπιδαι cz. művével egyező levélben is Lukianostól nagy önállóságot tulajdonít Alkiphronnak, mindössze az ötlet közösségét engedve meg. Vele szemben szorosabb függést állapít meg Reich, diss. 16. s. köv. lk., kinek eredményeit kiegészíti Helm, Lucian und Menipp (Leipzig 1906) 269. l. — I. 3.-hoz már Bergler megjelölte a forrást Arist. Felhők 504. s.: οἱμοὶ καχοδαίμων ἡμισὺν γενήσομαι, II. 11-hez u. o. 102—3.: τοὺς ἀλαζένας τοὺς ὠχρίωντας τοὺς ἀνυποθήτους λέγεις. — A haj- és szakállviselésre vonatkozó részeket III. 19-ből idézi Hermann-Blümner Priv. alt. 210. l. 1. j.

³⁾ E vonás vígjátéki eredete kitűnik a következők parallel-gyűjteményéből: Baton 5. frg. III. 328. 13. s.: οἱ τὰς ὀφρὺς ἐπηρεκότες. Amphris 13. frg. II. 239: ὦ Πλάτων, | ὥς οὐδὲν οἶσα πλὴν σκυθρωπάσειν μένον, | ὥσπερ κογγίλιας σεμνῶς ἐπηρεκῶς τὰς ὀφρὺς. Diphilos 86. frg. II. 569: τὸν τὰς ὀφρὺς αἰφροντα. Menandros 39. frg. III. 15: εὐρετικὸν εἶναι φασὶ τὴν ἐρημίαν | οἱ τὰς ὀφρὺς αἰφροντες. 460. frg. III. 131: οἱ τὰς ὀφρὺς αἰφροντες ὥς ἀβέλτεροι | καὶ «σκέψομαι» λέγοντες.

lemző: a *τριβώνιον*, a filozofusköpeny II. 38, 2, különösen a cynikusé III. 19, 9 s II. 38, 2: *ἡμίρυνος ἐν τριβωνίῳ; ἀνυποδησία* I. 3. II. 11. II. 38. A cynikusoknál különösen jellemző még a tarisznya s a nagy bot; II. 38, 2: *πηρίδιον ἐξηρηγμένους καὶ ῥόπαλον ἐξ ἀχράδος πεποιημένον μετὰ χειρὸς ἔχων*, III. 19, 5: *στελέχῳ πρηνίῳ ἐρειδόμενος... ἔχων... πῆραν διέκχενον καὶ πρὸς τὰ λείψανα ἐντόνως ἡρηγμένον*.¹⁾

Jellemét tekintve a filozofus egy faja az alazonnak (v. ö. II. 11: *χαίρειν τοὺς ἀλαζόνους ἔκείνους, ... οἱ περὶ τὴν Ἀκαδημίααν ἀλινδοῦνται*), melynek fővonása: többnek látszani, mint a milyen valójában az ember. A filozofus típusnak, mint ilyennek, állandó jelleme lett: színleg erkölcsösnek mutatni magát.²⁾ IV. 7, 2. 3: a *μισογόνατος* filozofus tanítványát eltiltja a hetairától, maga azonban kegyeiért jár. V. ö. IV. 7, 6. is. Ezt teszi IV. 17. Epikuros is. III. 28, 2: *θεασάμενος... τὸν διδάσκαλον τῇ ἡμέρᾳ μὲν σεμνόν..., νύκτωρ δὲ περικαλύπτοντα τὴν κεφαλὴν τριβωνίῳ καὶ περὶ χαμαιτυπείᾳ εἰλούμενον*.³⁾ III. 19. is bemutatja mindegyiknek a „színét”: 7. §. Eteokles, a stoikus elnyúlva hortyogott, a pythagoreus több aranymondást trillázott el dallamra [teljes ellentétül dicsért *ἐχεμυθία*-jának], Themistagoras, a peripatetikus (iskolája tanítása szerint a boldogságot nemcsak a testre s lélekre, hanem a külvilágra is értelmezve) több süteményt s különféle ételeket követelt; 8. §: Zenokrates, az epikureus magához ölelte a cizterás-leányt félhuny szemével epedőn s kéjesen nézve rá (ezt nevezve *τὸ τῆς σαρκὸς ἀόργητον*-nak s *καταπόκνωσις τοῦ ἡδόμενου*-nak); 9. §: a cynikus meg *πρώτα μὲν οὔρῃ κατὰ τὴν κυνικὴν ἀδιαφορίαν εἰς σύρμα χαλάσας καὶ καθεῖς τὸ τριβώνιον. ἔπειτα καὶ δωρίδα τὴν μουσουργὸν οἷος ἦν ἐν ὀφθαλμοῖς ἀπάντων ἐνεργεῖν. φάσων ἀρχὴν γενέσεως εἶναι τὴν φύσιν*.⁴⁾ — A cynikusoknál természetesen nem feltűnő; mint külsejükben, szavaik s tetteikben is túlszazik magukat a *conventión*, őket éppen *διὰ τὸ μανιῶδες πάθος κυνὰς ἀποκαλεῖν εἰώθασαι* (II. 38, 3).⁵⁾

Hivatásukkal jár a sok beszéd; ennek következtében állandó

¹⁾ A cynikusok ilyen rajza kétségtelenül Lukianos mintái után való, a mint ez kitűnik a helyhez Seiler által felhozott parallelekból: Demon. vit. 391: *ἔνα γοῦν ἰδὼν κυνικὸν τριβωνα μὲν καὶ πῆραν ἔχοντα ἀντὶ δὲ τῆς βακτηρίας ὕπερον*. Peregr. 340: *τριβωνα πιναρὸν ἡμπεύετο καὶ πῆραν παρήρητο καὶ τὸ ἔυλον ἐν τῇ χειρὶ ἦν*, 357: *ἀποδέμενος τὴν πῆραν, τὸ τριβώνιον καὶ τὸ Ἰπρακλείον ἐκείνο ῥόπαλον*.

²⁾ L. részletesen Ribbeck, Alazon 10. s köv. lk. Helm, Lucian u. Menipp 40. s köv. lk. a filozofusokról.

³⁾ E hely úgyszólván teljesen egyezik Lukianos Dial. mort. X. 11.: *νύκτωρ ἔζων ἀπαντὰς λανθάνων τῷ ἱματίῳ τὴν κεφαλὴν κατεκλίσας περιεσιν ἐν κύκλῳ τὰ χαμαιτυπείᾳ* (Helm, 194. l.), Hermotim. 80. szintén.

⁴⁾ A III. 19. jelenetei a Lukianos Symposionjabeliek után készültek, hol: a stoikus *ἐμπορεῖται τῶν ὄψων καὶ ἀναπέπλυσται ζωμοῦ τὸ ἱμάτιον* (p. 425), a cynikus *ἐνούρει ἐν τῷ μέσῳ, οὐκ αἰδούμενος τὰς γυναῖκας* (442), *τὴν αὐλητρίδα ἀπογυμνῶν καὶ πρὸς βίαν συνεχεῖς ἔσθῃναι αὐτῇ σπουδάζων*. A két mű tendenciája azonos: «Kevését, sőt semmit sem különböznek az egyszerű emberektől ezek a tisztességek s a jót meg az erényt magasztalók» III. 19, 1. Alk. III. 19, 6. ~ Luk. Symp. p. 442.

⁵⁾ Ἀδιαφορία-jukról I. Diog. Laert. VI. 69. s 97. — A Kr. u. századok szatirikus íróinál a cynikusok gúnyolásáról Zeller, Die Philosophie der Griechen III. 13, 765. l. jegyz.

vonásuk a fecsegés (*ἀδολεσχεῖν*): III. 17, 2: οὐκ ἡνώγει... οὐδὲ εἰς τῶν ἀδολεσχωῶν τούτων φιλοσόφων. — E vígjátéki gúnynev¹⁾ is az alazon jellembe vág, a menyiben (Arist. Felhők 102. s. schol. szerint) *λέγειν ἐπαγγέλλονται περὶ ὧν οὐκ ἴσασι*. IV. 7, 4: *λῆρος ταυτά ἐστι καὶ τυφός καὶ ἐργολαβεία μειρακίων* s. II. 36, 2: *ὅσον ἤκουσα τετυφωμένου σοφιστοῦ*.²⁾ — Tevékenységük főtere a hellenisztikus korban a propaganda; egyszerű emberekkel érintkezésük bemutatása (I. 3. II. 36, 2. III. 8. [Krates híres cynikus], II. 11. és II. 38) ennek köszönheti létrejöttét. De az ifjúság tanításában is részt vesznek; így III. 19, 1: *οἱ ἐργολαβοῦντες τὰ μειράκια* a filozofusok, IV. 7, 2. is *ἐργολαβεία μειρακίων*.³⁾ Nevelésük hibája erkölcstelenségük, melylyel az ifjakat is rossz útra csábítják,⁴⁾ úgyhogy a hetaira külömb vezetőképeséget tulajdonít magának IV. 7, 2. («nem neveljük mi rosszabbul az ifjúságot»)⁵⁾ s haszontalan tanításaik és kutatásaik, melyekre vonatkozó bírálatok: II. 38, 3: *τὸ τῶν ἀπατεῶνων τούτων φροντιστήριον*.⁶⁾ II. 38, 3: *ἀνδραποδίζοντες ἀπὸ τοῦ φρονεῖν τοὺς νέους*. II. 11: *βιωφελές μὲν οὐδὲν οὔτε εἰδότης οὔτε πρᾶττειν δυναμένους, τὰ μετέωρα δὲ πολυπραγμονεῖν ἐπιτηδεύοντας*.⁷⁾ IV. 7, 8: *οὐ μακρὸν δίδωσιν ὁ δαίμων χρόνον τοῦ ζῆν· μὴ λάθῃς τοῦτον εἰς αἰνίγματα καὶ λήρους ἀναλώσας*. Külön emlitem III. 28, 1: *Ὁ μὲν Κρίτων ὅπ' ἀγνοίας καὶ ἀρχαιότητος τρόπου τὸν υἱὸν εἰς φιλοσόφου φοιτᾶν ἐπέτρεψε*.⁸⁾

Kapzsiságuk IV. 7, 4: *ἐν γὰρ... τέλος πρόκειται τὸ λαβεῖν*. E társadalmi osztály szatirikus rajzában Alkiphron kétségkívül saját korát tükrözi. — A vígjáték követése, mint a számos egyező hely mutatja, sok részletben bizonyos; de ennek alapján az itt nyert képnek a IV—III. század állapotaira vonatkoztatása már csak azért sem lehetséges, mert (nehány apró parallelt nem tekintve) nem a közép- vagy új vígjátékot, hanem úgy szólván egyedül Aristophanes Felhők-jét használta fel: motivuma II. 11; 94. sora: II. 38, 3, 102—3. s.: II. 11, 504. s.: I. 3, 2, 130. s.: III. 28, 1. E darabra vihető vissza főszemélyének, Sokratesnek említése IV. 7, 7.-en kívül IV. 17, 3. is: *καὶ σωκρατίζειν καὶ στωμύλλεσθαι θέλει καὶ εἰρωνεύεσθαι, καὶ Ἀλκιβιάδην τινα*

¹⁾ V. ö. Aristoph. 490. frg. (I 518), Eupolis 352. frg. (I 351), Alexis 180. frg. (II. 364). s. Mein. Ind. dict. com. V, 1. 141. l.

²⁾ τυφός (III. 20, 1. IV. 7, 4. IV. 10, 4.) s. τυφῶ (IV. 10.) az *ἀλαζονεία* synonymjai. Ribbeck Alazon 88. l.

³⁾ L. Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum, Tübingen 1907, 39. s. köv. lk. II. v. Arim, Leben und Werke des Dio von Prusa. Berlin, 1898, műve bevezetésében «Sophistik, Rhetorik und Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung» 112. l. s. Wendland, id. m. 37. l.

⁴⁾ Az összes helyeket l. fentebb.

⁵⁾ Példáját: Sokrates és Aspasia szembeállítását Kock III. 431. *ἀδ.* τ. v. 121. 122. frg.-ként átírja versbe, a mi ellen az vethető, hogy Kritias nevelését sokat szemére vetették, l. Plat. Apol. XI. 24b.

⁶⁾ Aristophanesi eredetű; Felhők 94. s.

⁷⁾ Kétségkívül a «Felhők» motivuma.

⁸⁾ Seiler e hely eredetijét is a Felhőkben kereste s ilyenül találta a *ὡς ἂν παρ' αὐτῷ λόγων τινὰς σκινδαλοὺς ἐκμαθῶν*-hoz a 130. s.-t: *πῶς οὖν... λόγων ἀκριβῶν σχινδαλοῦς ἐκμαθήσομαι* s. *ἀρχαιότητος τρόπου*-hoz az 1469. s.-t: *ὡς ἀρχαῖος εἶ*.

τὸν Πυθαγόρᾳ νομίζει καὶ Ξανθίππῳ ἐμὲ οἶται ποιήσειν.¹⁾ Eredményem közvetve támogatja azon körülmény is, hogy különösen itt nyilvánvaló Lukianosból meritése, ki kora szatirikusa. Lukianosnak bizonyult, mint láttuk, III. 19. a filozofusok tetteinek leírása, III. 28. az erkölcstelen filozofus képe; belőle idéztetett több parallel a cynikusok külsejének rajzához (II. 38. III. 19.), melynek erős színei minden átvétel mellett is csak kortárstól érthetők.

(Folytatása következik.)

(Berlin.)

CZEBE GYULA.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK FORRÁSAIHOZ.

Az a nagy irodalom, a mely Mikes alakja és művei körül támadt, javarészt levelei mivoltával foglalkozik. A misztikus levélalak annyira lekötötte a figyelmet, hogy lassanként elterelődött az érdeklődés a munka tartalmáról. A forma kérdése jóformán háttérbe szorította a tárgy kérdését, értem különösen azt a sok »históriát«, a mint Mikes az adomákat és novellákat nevezi, melyekkel keresztül-kasul átszötte leveleit. Ezekben mindenki Mikes rendkívül nagy olvasottságának és gazdag irodalmi műveltségének gyümölcseit látta, de forrásuk, ere detijük után kevesen kutattak. Nem említve a *Mulatságos Napokat* és két vallásos művét, melyek eredetijét már régebben fölföldözték, többi fordításának kérdését Dézsi Lajos tisztázta legnagyobbreszt, de a levelekről ő is megjegyzi: »Köztudomású, hogy Mikes legbecesebb művét, a *Törökországi Leveleket* általánosan eredetinek tartják s a kölcsönvételek idegen művekből (Mme Gomez, Bandello stb.) jelentéktelenek.»

Nem fog ugyan csorbát ütni Mikes eredetiségén, ha kimutatjuk többek közt húsz egymásután következő levelének a forrását egy XVIII. századi francia könyvben. Sőt az a következtetés sem, a mit ebből vonhatunk, t. i. hogy a korabeli francia irodalmat kissé alaposabban fölverve, még egynéhány könyvnek nyomára juthatnánk, a melyekből szerzőnk meritett. Azért nem, mert ezek a részletek az író önéletrajzának csak külsőségeihez tartoznak. Kiegészítik és teljessé teszik azt a képet, melyet róla kapunk, de csak járulékosak, nem érintik annyira azt, a mi ránk nézve a legértékesebb, a lelki, az érzelmi élet rajzát. A bujdosók története, a rodostói élet és természet leírása, az egész milieu, a mint az Mikes közvetlen és meleg érzésein áttükrozdik, teljesen eredeti és egyéni.

Ki fogjuk mutatni azt is, hogy néha szóról-szóra és nagyon híven fordít, de ez se változtat Mikes művének értékén. Azzal, hogy kimutatjuk novellái, anekdotái, példái forrásait, és kinyomozzuk azokat a szálakat az irodalomban, a melyek az ő könyvéhez elvezetnek, csak az anyag kérdése érdekel bennünket. Az író kissé távol esik tőlünk. De azért érdekes adatokat szolgáltatnak ezek az íróra is; némiképp ezek is világot vetnek ennek a sajátos temperamentumú, érdekes egyénnek rendkívüli műveltségére és nagy olvasottságára. Gondoljuk

¹⁾ A filozofusoknak a vígjátékban gúnyolására vonatkozó adatokat egybegyűjtve I. Helm, Lucian u. Menipp, »Die Philosophen in der Komödie« cz. függelékében. — Sokratesről 371. s. köv. lk.

meg, hogy valahol Európa szélén írja leveleit, idő teltével-múltával egészen magára maradvá, idegenek, barbárok között, távol minden irodalmi élettől, elszigetelten, egyedül könyvei társaságában. S ha nem is eredetiek ezek az anekdoták és példák, alkalmazásuk mindenestre az. Önálló és öntudatos. Pompásan bele tudja illeszteni őket elmélkedései, gondolatai körébe. Nem lényegesek, csak külsőségeihez tartoznak — mondottuk az imént — de azért szervesen illeszkednek az egészbe. Az elbeszéléseknek példakul való alkalmazásában egy régi irodalmi hagyomány követője Mikes. De nála egészen más jelentőségük van. Nála a példa nemcsak az eszmére, a gondolatra, de magára az eszmélkedőre, a gondolkodóra is fényt vet. Szinte symbolumai az író gondolkozásának. Azt hiszem, nem túlzás, ha e tekintetben oda állítjuk könyvét Montaigne könyve mellé. S ha Montaigne azt mondja: «Je suis moy mesme la matiere de mon livre», akkor ebben van egy kis része példáinak is. Ez a mondás nagyon áll Mikesre és Mikes könyvére, az első magyar könyvre, a mely egy érdekes, egyéni lélek képét adja.

I. A törökök szokásairól.

(172—192. levél.)

Elsősorban is ki fogjuk mutatni a 172—192. levélről, hogy Mikes a bennük leírt török szokásokat Paul Ricaut angol író *Present state of the Ottoman Empire* cz. művének kivonatos francia fordításából vette, a mely ugyanezen író török történetének (*History of the Turks*) 1709-iki francia fordításának függelékeként jelent meg. E résznek idegen voltát már régebben sejtették. Így Erődi Béla azt következtette az idegen (arab és török) szavak francziás-olaszos írásmódjáról, hogy «leveleinek ezt az anyagát idegen nyelvű (latin, franczia, olasz) munkákból böngészte össze».¹⁾ De stílusa itt is annyira magyaros és eredeti, mint a hol nem köti le kezét idegen szöveg.

Az eredeti Sir Paul Ricaut (vagy Rycaut) könyve, *The history of the present State of the Ottoman Empire*, London, 1669. — Ricaut diplomata volt, II. (Stuart) Károly angol király törökországi követének, a winchilsea-i grófnak, titkára, kit 1661-iki konstantinápolyi rendkívüli követségében elkísért IV. Mohamed udvarába. Ez a követség nyolcz esztendeig tartott. Közben Köprülü nagyvezér táborával Magyarországon is járt. Majd kinevezték érdemeiért szmirnai konzulnak; ebben a hivatalában tizenegy évig működött. Hazatérte után különféle magasabb hivatalokat és tisztségeket viselt,²⁾ a mint erről munkájának³⁾ a címlapja is tanuskodik: «late Secretary to his Excellency the Earl of Winchilsea (Embassadour Extraordinary for His Majesty Charles II etc. to Sultan Mahomed Han the Fourth, Emperour of the Turks), now Consul of Smyrna, and Fellow of the Royal Society.»

Egy másik munkája, *History of the Turks*, London, 1680, az akkor uralkodott három utolsó török császár⁴⁾ történetét (1623—1679) adja elő. Ennek folytatásaként jelent meg egy hasonló című munkája,

¹⁾ Az 1906. évi Emlékiadás bevezetésének LXVIII. lapján.

²⁾ L. Michaud, *Biographie Universelle*. Tome 37: 510. — 1838.

³⁾ A 4. kiadás címlapjáról. London, 1675.

⁴⁾ IV. Murad (1622—1640), Ibrahim (1640—1648), IV. Mohamed (1648—1687).

a mely a törökök történetét adja 1679-től 1699-ig. Megjelent Londonban, 1700-ban. A szerző még ugyanazon évben meghalt.

Az a figyelem, melylyel Európa századokon keresztül kísérte a törökök növekedő hatalmát, a XVII. században sem lankadt, noha már a lepantói ütközet óta (1571) az ozmán birodalom rohamos hanyatlásnak indult. A század második felében pedig, mikor XIV. Lajos a Habsburgok ellen való küzdelmében a török császárt is megnyerte szövetségesének, különösen Franciaországban nagyon kapások voltak a törökökről szóló könyvek. Tanuskodik erről az az óriási irodalom, melyet a XVII. századi Franciaország keleti tárgyú könyvekről, eredetiekről és fordításokról fölmutat, kezdve Marco Polótól egészen a legfrissebb Törökországban járt követség útleírásáig. Érthető tehát az érdeklődés, melylyel egy olyan ember könyveit fogadták, a ki tizenhét évet töltött keleten s minden szabad idejét az ottani viszonyok és intézmények tanulmányozására fordította. Alig hagyta el a sajtót Ricaut első műve (1669), már is akadt francia fordítása Briot-tól 1670-ben, Párizsban: *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*. Ez még számos kiadást ért meg. Másik átültetője Bespier, a ki sok adattal és jegyzettel egészítette ki az eredetit, de fordítása éppen nem mondható sikerültnek. Sok benne a nyelvi tévedés. A mű 1677-ben jelent meg, Rouenben.

Közben Angliában kivonatot készítettek a kissé bőbeszédű könyvből; e kivonat francia fordításában találtuk meg Mikes forrását.

Ez függelékeként jelent meg Ricaut másik történeti műve francia fordításának. A *History of the Turks* is több fordítást ért meg. Így 1683-ban lefordította Briot. Egy másik már 1682-ben, ismeretlen fordítótól; több kiadása jelent meg Hollandiában és Franciaországban. Ezt a kiadást újra kiadta, javítva és bővítve, egy másik szintén ismeretlen szerző hat könyvben (3 kötet), köv. címmel: *Histoire de l'Empire Ottoman*. La Haye, 1709. — A III. kötetben a következő toldások találhatók: 1. A török birodalom története folytatásként, 1677-1703. 2. Külön címmel: *Tableau de l'empire ottoman*. Ez az említett angol kivonat fordítása és Mikes forrása. 3. *Introduction à l'histoire des Turcs*. (A törökök története kezdettől fogva 1622-ig.) Az említett kivonatról magának a 2. toldaléknak a bevezetése értesít bennünket: ¹⁾ «Un homme d'esprit a pris la peine de faire en Anglois un Abrégé de ce Livre (*Present State of the Ottoman Empire*), où il a conservé ce qu'il y a de plus essentiel, et retranché toutes les digressions inutiles, les répétitions, etc. qui sont trop frequentes dans la plüpart des Livres.» — Ezt a kivonatot fordította le francziánk könyve 2. függelékeként, de még kiegészítette Bespier fontosabb jegyzeteivel és saját adataival. Az egész csak 90 lapra terjed.

Ez a könyvecske két részre oszlik. Az első a törökök politikai, a másik vallási szervezetét tárgyalja. Mikes akként fordította le, hogy többnyire minden egyes fejezetnek egy-egy levél felel meg; néha össze is vont több fejezetet egy levélle, sok fejezetet pedig egyenesen kihagyott, a mint ezt az alábbi összeállítás részletesen ki fogja mutatni. Dicséretére legyen mondva, hogy éppen a legfigyelemreméltóbb fejezeteket vette át; az elhagyottak többnyire száraz és az olvasót köze-

¹⁾ Az eredeti angol kivonatot nem tudtam megszerezni.

lebről nem érdeklő részleteket tartalmaznak. Összesen hét-nyolcz levél egészen szóról-szóra fordítása az eredeti egy-egy fejezetének, leg-többnyire azonban erős rövidítéssel. Így magyarázható csak meg, hogy az eredeti 90 lapját Mikes húsz levélbe szorította össze.

Van azonban Mikesben sok részlet, de csak a második, a vallásról szóló felében, a melyek az eredetiben nem találhatók meg. Ezeket vagy saját tapasztalatából, vagy egyéb olvasmányaiából kompilálta hozzá. Csak az utolsó levél kompiláció egészen (192. l.), a többi kisebb-nagyobb toldás, a melyet az előbbi levelek keretébe szorított. Ezek eredetijét természetesen az óriási irodalomban lehetetlen volt megtalálnunk. Ha akadtunk is egyes adatokra, ezek semmit mondok, mert a mint említettük, csak összefüggéstelen toldásokról van szó, melyek hovátartozását nem igen lehet megállapítani.

Mikes megtartotta az eredetinek beosztását; a levelek a fejezetek sorrendjében haladnak; egyes részleteket egészen híven fordított le belőle, másokat szabadon, sok kihagyással. De hozzá is toldott sokat, a mivel érdekesebbé tudta tenni. Ezt tehát amolyan kivonatos «javított fordítás»-félének kell tekintenünk, a mi egyébként a mai tudományos irodalomban sem ritka. Már az a könyv is ilyen, a mely Mikes előtt volt (az 1709 iki, hágai fordítás), s a miből ez merítette toldásait, a Bespier-féle is sokat javított az eredetin. Mindegyik fordító a maga tehetsége szerint járult hozzá valamicskével. És Mikes se akart mögöttük elmaradni.

Nyujtson pontosabb tájékozást Mikes eljárásáról a következő összeállítás:

I. rész. *A törökök politikai szervezete.*

- Chap. I. — 172. levél. Általános gondolatok. Szó szerint, de erős rövidítésekkel.
 « II. — 173. « A szultán korlátlan hatalma. Szó szerint.
 « III. — 174. « A szultán iránti engedelmesség. Szó szerint, de rövidítve.
 « IV. — 175. « Az ifjak nevelése. Rövidítve, a vége elhagyva.
 Chap. V—VII. fordítása hiányzik.
 « VIII—IX. — 176. levél. Az eunuchokról és szerájbeli nőkről. Összevonva, erősen rövidítve.
 Chap. X. fordítása hiányzik.
 « XI—XIV. — 177. levél. A nagyvezér, a beglerbégek és vajdák. Erősen rövidítve.
 Chap. XV. fordítása hiányzik.
 « XVI. — 178. levél. A kormányzati ellenőrzés.
 Chap. XVII—XXII. fordítása hiányzik.

II. rész. *A törökök vallási szervezete.*

- Chap. I. — 179—181. levél. A török vallásról általában. Szabadon, számos adattal megtoldva.
 Chap. II—III. fordítása hiányzik.
 « IV. — 182. levél. A török papokról. Szó szerint, csekély rövidítéssel.
 « V. — 183. « A török templomok. Szó szerint.
 « VI, VII, X. — 184. « A praedestinatio, eretnekek, dervisek. Erősen rövidítve.

- Chap. X. — 185. levél. A dervisekről folytatólag. Erősen rövidítve.
 • XI. — 186—187. levél. A házasság. Számos kiegészítéssel, teljesen szabadon.
- Chap. XII. — 188—190. levél. Imádságok, szertartások. Mikes mindezt sokkal bővebben írja le, különösen, a mi az imádságok szövegét illeti. Nincs meg az eredetiben a 190. levélbeli böjti legenda sem Krisztusról és Mahomedről. Ez megtalálható Mikesnek öccséhez Báró Huszár Józsefhez írott levelében is, 1761-ből.¹⁾
- Chap. XIII. — 191. levél. A bajrárm ünnep. Eleje szó szerinti fordítás, vége toldás.
- ? — 192. • Halotti szertartások, túlvilági élet. Az egész levél önálló.

Előbbi leveleiben is szól egyet-mást Mikes a törökök szokásairól. Így a 70. levélben arról beszél, hogyan adja férjhez a török császár a leányait. Ehhez hasonló olvasható a Briot-féle fordítás I. részének 16. fejezetében. Lehet, hogy Mikesnek ez is a kezében volt. Egyébként az előbbieken nagyon is eltér a Briot-féle szövegtől. Ugyancsak a 70. levélben szól valamit a török házasságról, a mi nagyjában megfelel a 187. levél tartalmának, tehát az eredeti XI. fejezetének. A 29. levélben szó van a ramazánról. Ez is csak nagyjában felel meg a 190. levélnek, tehát az eredeti XII. fejezetének.

Közöljük végül Mikes franczia eredetijének két részletét, hogy igazoljuk vele az átvétel mértékét és módját. Az első részlet az eredeti I. részének 1. fejezete, Mikesnél a 172. levél.

[... on ne sauroit considérer sérieusement la manière de gouverner des Turcs], sans admirer la longue durée de ce grande & vaste Empire, & sans attribuer... l'accroissement de sa Domination par le progrès continu de ses Armes... plutôt à quelque cause surnaturelle qu'aux maximes ordinaires de sa Politique, ou à la prudence de ceux qui le gouvernent. On ne sauroit avoir une autre pensée, quand on considère le Pouvoir absolu d'un Empereur, destitué souvent de raison & de vertu, de qui les paroles & les actions les moins raisonnables sont des Loix & des exemples... Les hommes y sont élevés... par la faveur du Prince aux Charges les plus importantes, sans considération de leur naissance, de leurs services, ni de leur capacité... Mais ce qui remédie à tous les désordres... c'est... la sévérité de la Justice: car les Turcs... les punissent du dernier supplice... ceux qui font contre l'Etat; & cela donne un frein à l'ambition des Gouverneurs des Provinces. La sévérité & la violence sont... naturelles parmi les Turcs... les Turcs ont commencé à établir leur Gouvernement politique pendant la Guerre &... il ne s'y est fait aucun changement... ils vivent toujours sous l'esclavage..., puis que cela leur est naturel... La grande étendue de cet Empire requiert qu'on étouffe dès leur naissance les maux dont il est menacé... La seule défiance & le seul soupçon sont les motifs suffisans pour porter le Prince à punir du supplice le plus rigoureux, ceux qu'il en croit coupables.

A következő próba a II. rész 4. fejezete, a mely a török vallásról szól. Mikesnél a 182. levél. Közöljük belőle a muftira vonatkozó részt.

¹⁾ L. Figyelő. IV:382.

Le Mufti est considéré parmi les Tures, comme le Chef & l'Oracle de leur Religion & de leur Loi. Son élection dépend absolument du Grand Seigneur, qui choisit toujours pour cette Office un homme de grand savoir & d'une probité exemplaire. Quoi que ses decrets et ses résolutions servent de Loi aux Juges, elles ne sauroient contraindre le Grand Seigneur; cependant son autorité est si grande que le Sultan même ne le contredit presque jamais, ni ne s'oppose à aucune des Sentences qu'il a prononcées, ni à ses décisions qui sont toujours conçues en fort peu de paroles. Cette Sentence est appelée Fetfa, c'est à dire le jugement d'un homme sage, à la fin de quoi il ajoute ces mots, *Dieu sait ce qui est meilleur*. Cependant lors que le Sultan consulte le Mufti sur des affaires d'Etat, soit sur la mort d'un Pacha, soit sur les affaires de la Paix ou de la Guerre, & qu'il arrive que les sentimens de ce Prélat ne soient pas conformes aux siens, il est aussi-tôt privé de sa Charge & de son infaillibilité, & on établit un autre Oracle en sa place qui puisse résoudre les difficultez d'une manière plus conforme aux intentions du Grand Seigneur.

Lors que le Sultan écrit au Mufti, voici les Titres qu'il lui donne. A l'Esad qui êtes le plus sage de tous les sages en toutes sortes de connoissances: le plus excellent de tous ceux qui excellent, & qui vous absteniez des choses illicites: La source de la Vertu & de la véritable science: Héritier de la Doctrine Prophétique & Apostolique: Qui résolvez les Problèmes de la Foi: Qui révélez les Articles Orthodoxes: Qui êtes la Clef des Trésors de vérité: la lumière des Allégories douteuses, étant fortifié par la Grace du suprême Directeur & Législateur du Genre-humain. Que le Grand Dieu perpétue vos vertus.

Aussi-tôt que le Mufti est élu, le Grand Seigneur lui fait donner une Veste de Martres Zibelines, & 1000. Écus en or dans un mouchoir. Il lui assigne ensuite une pension de 2000. Aspres par jour, qui font à peu près cinq livres sterling d'Angleterre. Il n'a point d'autre revenu assuré, mais il a le pouvoir de disposer de quelques Bénéfices de certaines Mosques Royales; dont il peut tirer environ 50,000. Écus . . .

Hogy Mikes valóban ezt a kivonatos szöveget használta és nem a Briot-féle fordítást, az teljesen bizonyos. A gondolatok az 1709-iki fordításban néha egészen más sorrendet mutatnak, mint Briot fordításában és az eredetiben; Mikesnél a sorrend mindig az, mint az 1709-iki könyvben. Azonfelül, bár ez rövidebb és kivonatos, de sokszor számos új adatot, idézetet stb. tartalmaz, a melyek hiányzanak Briot fordításában és az eredetiben, Mikesnél azonban megvannak. Ez határozottan eldönti, hogy az 1709-iki kivonatos fordítást kellett használnia.

A mi pedig ezt a nagy irodalmi átvételt illeti (21 levél, nyomtatásban körülbelül másfél ív) korántsem kell megütköznünk, akár napi följegyzéseknek tekintjük Mikes művét, melybe szabadon és tetszése szerint fölvehette irodalmi tanulmányait, olvasmányai kivonatát és fordításait, akár tervszerűen készült irodalmi műnek, melyet a magyar olvasóközönség elé szánt. A XVII. és XVIII. század nézete arról, a mit a mai kor plágiumnak nevez, sokkal szabadabb volt. Ha egy író valami érdekes novellát vagy anekdotát talált, szinte kötelességének tartotta ezt közönségével is megismertetni. «Je suis sûr que la plupart de mes Lecteurs se plaindroient de moi si je ne racontois pas comment Charlemagne s'aperçut des bonnes fortunes d'Eginhart, & qu'ils me sauront gré d'avoir vu ici ce Récit», mondja épen Bayle, mikor Marquard Freher Krónikája után elbeszéli Eginhart és Imma történetét. Érezték, hogy a művészi alkotásban az invenczió ala-

csonyabb rendű, mint a díszpozíció, s azért erre vetették a súlyt. Nem riadtak vissza még a puszta átvételtől vagy szó szerinti fordítástól sem, ha az eredeti teljesen kifogástalan volt. Így tett Mikes is, mikor átvette Bayle finom elbeszélését Eginhartról és Immáról. De ugyanő átalakította Bandello nehézkes novelláját, melyet szinte élvezhetetlenné tesznek a hosszú beszédek és a sűrűn alkalmazott moralizálás. Ezeket Mikes teljesen elhagyta, a vonalakat élesebbre vonta, az egészet plasztikussá és kerekké tette, szóval művészi köntösbe öltöztette. Mint igazi elbeszélő csak a történettel törődik, s nem áldozza föl az adoma csattanóját holmi reflexiók kedvéért.

Egészen más volt az, a mit az ő kora a plágiumon értett. Legyen szabad e tekintetben ismét Baylet idéznem, még pedig Anatole France értekezéséből:¹⁾ «Plagier c'est enlever les meubles de la maison et les balayures, prendre le grain, la paille, la balle et la poussière en même temps.» Ő viszont La Mothe Le Vayera hivatkozik, a ki így nyilatkozik az irodalmi szabadságról: «L'on peut dérober à la façon des *abeilles* sans faire tort à personne; mais le vol de la fourmi, qui enlève le grain entier ne doit jamais être imité.» Ez a mély-hasonlat valóban Mikesre illik, hiszen ő «mézes tintával ír a méznél is édesebb leveleket».

Végül e 21 levél fordított volta még a levelek misszilissége ellen is szolgáltat argumentumot. Császár Elemér is megjegyzi (Irod. tört. Közl. V : 304), hogy valódi levélnek nagyon furcsa, ha valaki hat éven keresztül húsz levélben egyébről sem ír nényének, mint a törökök szokásairól. Még furcsább, ha meggondoljuk, hogy itt egy könyv fordításával van dolgunk, akként, hogy minden fejezetnek egy-egy levél felel meg. Mikes szintén érezhette, hogy ezt még irodalmi mű-levelekbe is nehéz beleszorítani, mert megjegyzi: «ilyen formában nem levelet, hanem könyvet kellene írnom.» (172. l.) Talán valóban könyvnek készült ez a fordítás, csak hogy valami okból félbe kellett szakítania vagy nem is volt hozzá valami nagy kedve. Később aztán újra elővehette régi fordítási próbáit, jegyzeteit, s hogy végkép kárba ne vessezenek, legalább leveleiben akarta őket értékesíteni. Erre mutat legalább az, hogy míg a 110. levélről kezdve egészen a 171-ig (1735—1748) alig mond el valami anekdotát vagy más tanulságos dolgot, hanem csak a bujdosás eseményeit írja le, addig a 172. levéllel egyszerre újra visszatér olvasmányaihoz, melyek egészen a mű végéig sűrűn szerepelnek.

II. Eginhart és Imma.

(103. és 200. levél.)

Mikes kétszer is elmeséli ezt a kedves és az egész világirodalomban rendkívül elterjedt novellát. Először csak úgy futtában a 103. levél végén («a midőn bé akarám a levelemet pecsételni»). A személyeket nem is nevezi meg, hanem általában Carolus Magnus leányáról és secretáriusáról szól. Majd részletebben a 200. levélben.

¹⁾ Apologie pour le plagiat. (Vic littéraire. IV : 156.)

Mielőtt rátérünk Mikes földolgozására, emlékezzünk meg egy-két szóval magáról a tárgyról is.¹⁾

A mondának történeti alapja valószínűleg Angilbert, udvari költőnek, és Nagy Károly leányának, Bertának, viszonya. Csakhogy a monda Angilbert helyébe az ismertebb Eginhardot léptette. Ennek felesége valóban Emma volt, de nem Nagy Károly, hanem Bernhard wormszi püspök leánya. A monda legrégebbi alakja a XII. századi *Chronicon Laurishamense*, melynek szerzője valami lorsche barát. Ezen alapulnak az összes későbbi irodalmi földolgozások. Nem tekintve a tárgy elterjedését a népköltészetben, az irodalom terén csak a XVI. században kerül ismét fölszínre, a lorsche Krónika többszörös kiadásával. A sok utánnymás és kivonatos közlés mellőzésével Marquard *Freher* kiadását említem meg a *Rerum Germanicarum scriptores* első kötetében. (I. kiadás: Frankf. 1600, 62. l. — Előtte a III. kiadás volt: Argentorati, anno 1717, 102. l.) Ez reánk nézve a legfontosabb, mert Mikes novellája utolsó sorban úgy is erre megy vissza.

Így került a monda a XVII. századi latin és német anekdota-gyűjteményekbe (Justus Lipsius, Zingref, Joh. Pet. Lange), ezek közvetítésével pedig a tulajdonképeni irodalomba, a hol számtalan verses és prózai földolgozást ért meg, mint kisebb-nagyobb költői elbeszélés, regény vagy dráma. Nagy kedveltségét igazi novella-voltának köszönheti a maga éles silhouetájával, a melyet Boccaccio is megirigyelhetne tőle. Képzeljük el a következő érdekes helyzetet: a szép király-leány hátára veszi az írónak és viszi át a havas udvaron; igazi finom és kissé pajzán pendentja annak az ismert romantikus jelenetnek, mikor a lovag segíti át hölgycsajtót valami akadályon, árkon, folyón vagy patakon. Vegyük hozzá fokozásul az elámuló császárt a háttérben, a mint észreveszi leányát és diákját ebben az idillikus jelenetben. A mellett akad még egy pár mellékes mozzanat benne, a mely alkalmas a kiszínezésre. Nem csoda, ha annyira fölkapták. A sok földolgozás közül nem említem csak épen a legjobbakat a modern irodalmakban. Így Millevoy költői elbeszélését (1835) és Alfred de Vignyét (*La Neige*, 1831). Legszebb kétségtelenül Longfellow alkotása (*Eginhard and Emma*, *Tales of a wayside inn*).²⁾ A drámák közül Fouqué színdarabja (1811) és Scribe komikus operája (1823; zenéje Aubertól) érdemel figyelmet.

Mikesnél főképp a 200. levelet kell szemügyre vennünk, mint-hogy itt beszéli el részletesebben. Ha összehasonlítjuk a lorsche szöveggel, azonnal szembetűnik a kettő egybetartozása. A Mikes novellája rövidebb ugyan, de ügyesebb, elhagyja az eredeti krónikai részletezését és hosszú beszédeit, s így annál jobban emeli ki épen az elbeszélő elemeket. Főmotívumaiban és ezek egymásutánjában annyira megegyezik vele, hogy első pillanatra Mikes átdolgozásának, költői alakításának tulajdoníthatnók az eltéréseket,³⁾ a mint ezt föl kell

¹⁾ Vö. H. May. Die Behandlungen der Sage von Eginhard und Emma. [Forschungen zur neueren Literaturgeschichte. 16. Muncker szerkesztésében. — Berlin, 1900.]

²⁾ Ez adta meg különben az első lökést a tárgytörténeti kutatásra is, vö. H. Varnhagen. Eginhard und Emma. Archiv f. Litgesch. XV: 1, 449.

³⁾ A lorsche szöveg francia kiadásokban is közösen forgott, vö. André Duchesne, *Historiae Francorum Scriptores*, Paris 1636—1649. III: 490.

tennünk pl. az Iréne-novellánál. A dolog azonban nem így áll. A novella átalakítása nem Mikestől származik, hanem Bayle munkája. Mikes elég híven lefordítja Bayle szövegét. Maga Bayle Marquard Freher után beszéli el újra a novellát, Eginhart cikkének B) jegyzetében.¹⁾ Mikes csak itt-ott tett néhány lényegtelen rövidítést. Közlöm Bayle szövegét:²⁾

Eginhart, Chapelain & Secrétaire de Charlemagne, s'aquitoit si bien de ses emplois, qu'il étoit aimé de tout le monde. Il le fut même ardemment d'Imma fille de cet Empereur, & il conçut aussi pour elle beaucoup de passion. La crainte des suites les empêchoit de se joindre; mais elle n'empêchoit pas que de part & d'autre le feu de l'amour n'allât tous les jours en augmentant. Il se résolut enfin à faire un coup de hardiesse, ne pouvant plus refréner l'ardeur qui le transportoit. Il se glissa de nuit à l'appartement de la Princesse, il frapa tout doucement à la porte, il fut admis dans la chambre sur le pied d'un homme qui avoit à parler de la part de l'Empereur, il parla tout aussitôt d'autre chose, & il apaisa la flamme le plus agréablement du monde. Il se vouloit retirer avant la pointe du jour, mais s'aperçut que pendant qu'il s'étoit bien diverti avec Imma, il étoit tombé beaucoup de neige. Il craignit donc que la trace de ses pieds ne le découvrit, & il s'entretint de son inquiétude avec la Princesse.

Ce fut à délibérer sur les moiens de sortir de ce mauvais pas: enfin la Princesse trouva la clef, elle s'offrit de charger sur ses épaules son amant, & de le porter jusques au delà de la neige. L'Empereur avoit passé cette nuit-là sans dormir, & l'on croit que cette insomnie fut un effet tout particulier de la Providence. Il se leva de grand matin, et regardant par la fenêtre il vit sa fille qui avoit de la peine à marcher sous le fardeau qu'elle portoit & qui après s'en être defaite se retiroit au plus vite. Il fut ému & d'admiration & de douleur, mais croiant qu'il y avoit quelque chose divin à tout cela, il prit le parti de dissimuler. Eginhart bien assuré que son action ne demeureroit pas longtemps inconnue résolut de se retirer, & se jeta aux pieds de son maître pour lui en demander la permission: il alléguait que ses longs services n'avoient pas été récompensez. L'Empereur lui répondit qu'il y penseroit, & lui marqua un certain jour où il lui feroit savoir ses intentions. Le jour venu il assembla son Conseil, & y déclara le crime de son Secrétaire: il raconta de point en point ce qu'il avoit vu, et demanda les avis de la Compagnie sur une affaire qui deshonorait sa maison. Les avis furent partagez: plusieurs Conseillers opinèrent à une rude punition, les autres aiant bien pesé la chose conseillèrent à l'Empereur de la décider lui-même, selon sa divine prudence. Voici quelle fut sa décision. Il déclara qu'en châtiant Eginhart il augmenteroit plutôt la honte de sa famille qu'il ne la diminueroit, & qu'ainsi il aimoit mieux couvrir cette ignominie sous le voile du mariage. On fit entrer le galant & il lui fut dit que pour satisfaire aux plaintes qu'il avoit faites de n'être pas payé de ses longs services, on lui donnoit en mariage la fille de l'Empereur: Je vous donnerai ma fille, lui dit Charlemagne, cette porteuse qui vous chargea si benignement sur son dos. Tout à l'heure on fit venir la Princesse, & la mit entre les mains d'Eginhart, aussi bien dotée que le pouvoit être la fille d'un si grand Prince.

¹⁾ Első kiadása a Bayle szótárának 1694. Rotterdam. Kezembem a 3. kiadás (Rotterd. 1720.) és a 4. (Amsterdam, Leyden, 1730) volt.

²⁾ A *Chronicon Laurishamense* szövegét nem közölhetem, mert nagy tért foglalna el s különben is könnyen megközelíthető régibb és újabb kiadásokban és fordításokban.

Míg a sokkal teljesebb lorschii Krónika *Einhardot* archicapelanusnak és notariusnak nevezi, Immáról szólva pedig csak iuvenula-t és Imperatoris filia-t emleget, addig Baylenél *Eginhart*, mint *Sécrétaire*, Imma, mint *Princesse* teljesen megfelel Mikes *secretárius*-ának és *fejedelemszöny*ának. Még egy gallicizmus is csúszott a tolla alá: «attól igen kezdé tartani, hogy a hóban a nyomáról meg ne üsmerjék» (Il craignit donc que la trace de ses pieds ne le découvrit). A 103. levélben azonban, hol a novellát, úgy látszik csak emlékezetből meséli, s az eredeti vagy a kész fordítás nem volt a szeme előtt, elkerüli: «attól kezdé tartani, hogy a nyomát meg fogják látni az udvaron.»

Figyelemreméltó még a 103. levél következő megjegyzése: «Ez a császár úgy szerette a leányait, hogy férjhez nem akarta adni azért, hogy el ne távoznának tőle». Ez az Eginhard-féle életrajzból ismeretes történeti adat hiányzik Bayle szótárából. Kérdés, hogy Mikes hol olvashatta. Esetleg Martinus *Crusius*nál,¹⁾ a ki szintén kétszer mondja el a novellát. Egyszer rövidesen, vázlatosan, másszor bővebben. A rövidebb elbeszélést Mikeshez hasonlóan vezeti be: «Carolus... eas (sc. filias) secum esse amans, non maritabat.» Külömben Mikes szövege annyira eltér ezektől, hogy mindezt csak véletlen találkozásnak kell tekintenünk. Ez az adat egyébként annyira el volt terjedve, hogy Mikes akármilyen történeti könyvben olvashatta.

III. Endre és Johanna.

(53. levél.)

Arany János *Endre királyfi*jának forrásai közé sorolja Tolnai Vilmos (Irod. tört. Közl. XII: 268) Mikes rövid elbeszélését is. Arról a párbeszédéről van szó, a melylyel a ballada megindul:

«Mit kötögetsz? mit fonsz selyem-arany szállal

Én szép feleségem, Johanna királyné?»

«Neked uram, látod, himezék palástot

Koronázó napra: zsinort verek arra.»

Mosolyog az asszony, de csak szeme, szája. ---

A selyem-arany szálát Fesslerből vette Arany, de a párbeszédes formát és a királyné kétszínűségét Mikesből. Mikes a következőképen mondja el az esetet: «Egy neápolisi király a királyné házába menvén, a királyné zsinort csinált. A király kérte, hogy minek csinálja a zsinort? Arra csinálom ezt a zsinort, felelé a királyné, hogy tégedet megfojtsam véle. Ezt a király tréfának vélte, de másnap a tréfa való-ságra fordult; mert ugyan meg is fojtották.»

Tolnai szerint Mikes «valamilyen jezsuita épületes könyvből» vehette ezt a történetkét. Csakugyan, Mikes ezt papnál olvasta, nem ugyan jezsuitánál, hanem egy francia abbé könyvében, a ki nem volt más, mint Brantôme, a XVII. század híres mémoires írója.

Előbb azonban át kell fáradnunk egy kissé Spanyolországba. Lope de Vega kétezer drámája közül az egyik a következő címet

¹⁾ *Annales Suevici*, pars II. p. 15. és 19. (Francoforti, 1595).

viseli: *La Reina Juana de Nápoles*. Ennek van egy igen érdekes jelenete:¹⁾ A királyné a maga szobájában éppen zsinórt ver udvarhölgyei körében, a mikor belép a király (Andrés) kegyencze Antonio gróf kíséretében.

Andrés: Un cordon habeis tejido,
¿ no sabremos, para qué?
Reina: Para ahorcaros.²⁾

A király, ki viszont szintén a királyné életére tör méreggel, tréfának véli a dolgot s azért így szól Antoniéhoz:

Conde ¿ qué os parece desto?
Ella se burla conmigo.³⁾

A tréfa azonban valóra fordult, nem is másnap, mint Mikesnél, hanem azonnal. Johanna ugyanis vizet kér. András kiküldi Antoniót, hogy hozzon neki mérgezett italt. De a királyné megelőzi férjét. Míg a gróf vízért jár, a királyné udvarhölgyei segítségével megfojtja Andrást a maga verte zsinórral.⁴⁾

E jelenet motivumról-motivumra megegyezik Mikes elbeszélésével. Kétségtelen tehát, hogy a kettő összefügg egymással. Lope de Vega forrására rámutatott Schaeffer.⁵⁾ Ez t. i. Pandolfo Collenuccio olasz író nápolyi története,⁶⁾ melynek két spanyol fordítása is van: 1563, Valencia, és 1584, Sevilla. Mikes spanyolul valószínűleg nem tudott, de lehet, hogy értette az olasz eredetit. Olasz nyelvtudására következtethetni legalább a 150. levélből, melyet Jászvárosból ír (1739. júl. 22.): «Mégis az a szerencsém, hogy egy orosz páter vagyon itt — azzal eszem, és beszéllek.» A 76. levélben így búcsúzik: «bona sera!» Talán erre mutat a 100. levél megjegyzése is: «Az orosz példabeszéd azt mondja, hogy a ki csak reménységgel él, az ispotályban hal meg.» Valószínűbb azonban, hogy valamilyen fordítás volt a kezében. Francia fordítása nincs ugyan Collenucciónak, de éppen ezt a Johanna-történetkét ültette át belőle Brantôme. Erre ismét Bayle szótára vezetett bennünket, a ki szintén közli Brantôme fordítását a *Naples, Jeanne I.* cikk C) jegyzetében. Bayle, a ki talán elsőnek világította meg kritikai apparátussal a történelemnek ezt a homályos helyét, több korabeli és régebbi írókat idéz, de a Mikes elbeszélte jelenetet csak a Collenuccio-Brantôme-féle szöveg őrizte meg. Ez a következőképen hangzik: «... se conte encore & à Naples & ailleurs, que ladite Dame (Jeanne I.) faisant un cordon d'or un jour assez gros, *Andreasse* luy demanda

¹⁾ L. A. Schaeffer. *Geschichte des spanischen Nationaldramas* Leipzig. 1890. I: 178.

²⁾ *Andrés*. Zsinort csináltál, nem tudhatnám, minek? — *A királyné*. Hogy megfojtsalak.

³⁾ Gróf, mire véled a dolgot? A királyné tréfálkozik velem.

⁴⁾ A tárgy egy másik spanyol drámai feldolgozásáról (Calderon), továbbá elterjedéséről az olasz (Petrarca, Boccaccio, Marengo), francia (La Harpe, Voltaire, Belleforest), provençal (Mistral) és magyar (Rákosi, Bartók, Arany, Tompa stb.) költészetben talán lesz még alkalmam külön szólni.

⁵⁾ Idézett művében, II: 286.

⁶⁾ *Compendio delle Historie del regno di Napoli*.

pourquoy elle faisoit ce cordon, elle luy respondit en sousriant qu'elle le faisoit pour le pendre: elle en tenoit si peu de conte, qu'elle ne craignoit rien de luy tenir telles paroles, ausquelles Andreasse comme simple & bon homme qu'il estoit, n'y prit point garde; mais enfin l'effet s'en ensuivit.» Brantôme maga megjegyzi, hogy ezt Collenuccio-tól vette, hiszen éppen azért írta discours-ját Johannáról, hogy a francia (Anjou) származású királynőt az olasz krónikások rágalmazásai ellen megvédje.

Kisebb kérdés már most az, vajjon Brantôme-ot¹⁾ magát olvasta-e Mikes, vagy pedig csak a Bayle szótárabeli idézetet belőle. Bayle mellett szólna az előbbi (Eginhard és Imma), továbbá némikép a következő (Irène) elbeszélés is. Brantôme mellett azonban a Don Carlosról és Stuart Máriaról szóló történetek, melyek megtalálhatók Brantôme könyvében (*Dames illustres*), de nincsenek meg Bayle szótárában.

Don Carlos esetéről, a nélkül azonban, hogy őt megneveznék, így nyilatkozik Mikes a 72. levélben: «Példa a spanyol király, második Filep, a ki megkéreti a leányt fiának, és a mikor oda viszik, maga veszi el.» Brantôme a *Dames illustres* IV. discours-jában²⁾ mondja el az esetet: «... elle (sc. Elizabeth de France) fut promise en mariage à Don Carlos, Prince des Espagnes... Mais le Roi d'Espagne son pere, venant à estre veuf, ... ayant veu la pourtraict de Madame Elizabeth, & la trouvant fort belle, & fort à son gré, en coupa l'herbe sous le pied à son fils, & la prit pour luy.»

Stuart Máriaról is névtelenül emlékszik meg Mikes a 84. levélben, Erzsébet angol királynéval kapcsolatban: «Nézzük Angliában: mindenkor jól igazgattak a királynék. Erzsébet királyné igen nagy királynék voltak. Még nagyobb lett volna, ha két dologgal meg nem homályosította volna uralkodását: ha nényét, vagy öcsce asszonyát olyan ártatlanul meg nem ölette volna, a kinek legnagyobb vétke a szépsége volt, a királyné ezért *gyűlölte*». — Brantôme a *Dames illustres* III. discours-jában³⁾ hasonlóképp beszél: «... la Reyne d'Angleterre ne l'ayma (sc. Marie Stuart) jamais, & a esté tous jours & de long-temps jalouse de sa beauté, qu'elle voyoit surpasser la sienne.» Ugyanígyenformán a *Grands capitaines* I. könyve II. részének XXI. fejezetében:⁴⁾ «... elle (la Reyne d'Angleterre) estoit lors en sa grand beauté et belle grace: rien ne l'a gastée que l'exécution de la pauvre reine d'Escosse: sans cela estoit une très-rare princesse.» Mikes még tovább fűzi Erzsébetről: «Ez az Erzsébet adott talám tíz fejdelemnek szót, hogy hozzájok megyen — soha egyhez sem ment — ugyan *ő leányul holt meg*.» Erről is tud legalább részben Brantôme:⁵⁾ «Je crois que ce qui l'a maintenue si long-temps en sa beauté, c'est qu'elle n'a jamais esté mariée.» Majd ismét hozzátesszi: «Ceste reine est à louer en toutes sortes de louanges, n'estoit la mort de ceste brave,

¹⁾ Első kiadása 1665-ben jelent meg. Legjobb teljes kiadása összes műveinek a Bibl. Elzevirben (66.), Paris, 1858—59. A főnti idézet megtalálható a X. k. 320. lapján.

²⁾ L. Bibl. Elzevir. X: 166.

³⁾ Bibl. Elzevir. X: 132.

⁴⁾ Uo. III: 127.

⁵⁾ Uo. X: 256—7. Recueil des dames galantes.

belle et rare reine d'Escosse qui a fort souillé ses vertus.» De a mit azután mond még Mikes Erzsébetről, arról már Brantôme se tud számot adni.

Visszatérve Endre és Johanna esetére, az se lehetetlen, hogy Mikes Bayle utalására olvashatta Brantôme-t; ilyenféle eshetőség forog fönn a következő elbeszélésnél is.

IV. Mahomed és Iréne.

(63. levél.)

Az Iréne-novella végső forrását ismerjük. A tárgy összes irodalmi és történeti földolgozásai Bandellóra mennek vissza. Mikes maga valószínűleg Bandello francia fordítója, Boisteau, révén jutott hozzá, bár az eredeti is bizonyára a kezében volt.¹⁾ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk két dolgot. Először is Mikes történeti tudását Mahomedről és Konstantinápoly elfoglalásáról, ugyanabban a levélben. Másodszor kritikai megjegyzését magára a novellára vonatkozólag: «... lehetetlen, hogy le ne írjam Mahumetnek egy kegyetlen cselekedetét — *talám nem teszi fel mindenik historicus.*» Mind a kettő, de kivált az utóbbi világosan tanuskodik arról, hogy Mikes a Bandello-Boisteau-féle elbeszélésen kívül olyan történetírókat (nem is egyet!) olvasott, a kik e novellát nem tartották valósnak. Ezekből meríthette azt, a mit II. Mahomedről és Konstantinápoly elfoglalásáról tud. Keresnünk kell tehát olyan történetírókat, a kik szintén megemlékeznek az Iréne-novelláról.

Nem akarjuk ebből azt következtetni, hogy Mikesnek egyáltalában szeme elé sem került se Bandello, se Boisteau. Sőt az Iréne-novellán kívül még más adatok is szólnak a mellett, hogy valósággal olvashatta őket. Így tőlök vehette Antiochus és Stratonike történetét (72. levél), melyről alább szólunk bővebben, továbbá VIII. Henrik és Buleyn Anna történetét (86. levél).²⁾ Sőt mi több, meg van bennök II. Mahomed története is,³⁾ csak hogy ez egészen más tárgyú. Főszílyt Mahomed kegyetlenségére vet, közben hivatkozik (a Belle-Forest fordítása) a korábban elbeszélte Iréne novellára is. De csak futólag említi Konstantinápoly elfoglalását (397. l.), s a többi Mikesnél található adatok nincsenek meg benne. Ezek forrását tehát máshol kell keresnünk.

A nyomra ismét Bayle szótára vezetett. Bayle⁴⁾ szintén érinti az elbeszélést és Mikeshez hasonlóan kritikai megjegyzést fűz hozzá: «On dit que pour faire voir à ses soldats que la volupté n'étoit point

¹⁾ L. Heinrich Gusztáv bevezetését Bolyai II. Mahomed-jéhez. (Régi Magyar Könyvtár 14:7.).

²⁾ L. Bandello. 3: 62. Delle mogli del re d'Inghilterra, e morte di due quelle. — Francia fordítása: Belle-Forest. *Histoires tragiques*. Tom. II. Lyon. 1590. — 36. elb. 867. l. — Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Mikesnél vannak apróbb részletek, melyek nem találhatók itt meg.

³⁾ Band. 2: 13. Maometto Imperator de' Turchi ammazza i fratelli, i nipoti stb. Fordítása Belle-Forest-nél, Tom. 3. (1593), 389 l.

⁴⁾ Mahomet. II. cikk alatt.

capable d'amolir sa vertu guerriere, il coupa la tête à une maîtresse qu'il aimoit éperdument. *Cela me semble un peu apocryphe.*» A D) jegyzetben pedig Guillet történeti művéhez utasítva az olvasót, ismét megjegyzi az elbeszélésünkről: *«je ne la tiens pas fort certaine.»* Guillet *Histoire du regne de Mahomet II.* cz.¹⁾ könyvéről akarom bebizonyítani, hogy Mikes belőle merítette történeti tudását Konstantinápoly elfoglalásáról. Lehet, hogy a könyvet éppen Bayle utalására szerezte meg.

Guillet az első történetíró, a ki rámutat Bandello novellájának valószínűtlenségeire. Elmondja ugyan a novellát (Tom. I. Liv. III. p. 293.), de hozzáfűzi a következő megjegyzést: «Matheo Bandelli, Jacobin Italien, qui a écrit cette Histoire, & de qui chacun l'a copiée, semble en avoir osté toute creance par les fautes qu'il y a faites contre l'Ordre des Temps, & contre les noms & le rang des personnes qu'il y introduit.» De megvannak nála mindazon történeti részletek, melyekről Mikes beszámol. Azt írja Mikes, hogy «második Mahomet... egynehány nyelvet tudott, a mely igen ritka a török császárok között». Guilletnél (Liv. I. p. 17.): «La connoissance des langues étrangères luy fit si chere, contre le genie de sa Nation, qu'il ne parloit pas seulement celle des Arabes...; mais encore la Persane, la Grecque etc.» A gályáknak a pérai hegyen való átszállítását Guillet a II. könyv 180—182. lapjain mondja el. A nagy utczai harcokról és Konstantin császár haláláról ugyanott a 205. s k., továbbá a 218. s k. lapokon szól. Mahomed ígérétééről katonáinak, hogy a várost prédára bocsátja ugyanott a 203. lapon.

Végül magában az elbeszélésben²⁾ vannak elemek, melyek arra mutatnak, hogy Mikes ezt is fölhasználta Boisteau fordítása vagy Bandello eredetije mellett. Míg Boisteau-nál egy kapitány adja Irénét Mahomednek (vn capitaine pour gratifier à son seigneur luy en feist present), addig Guilletnél, mint Mikesnél is egy basa (un Pacha l'avoit faite Esclave à la prise de Constantinople, & donnée au Sultan). — Egyedül Guillet elbeszélésében halljuk a következő szót Mahomed ajkáról: «...vostre Empereur est bien digne de vous commander», Mikesnél: «méltó vagyok, hogy nektek parancsoljak.» Végül megemlékszik Mikes Mahomed bosszújáról is: «mondá azután a basáknak: „A ki ennek oka volt, a meg fizeti ezt nekem.” Meg is fizették, mert csakhamar a tanácsadóknak elűtteté a fejeket.» Guilletnél szintén a tanácsadó Musztafa basa jár pórul: «Aussi dit-on que dans la violence de son transport, il fit perir Mustapha-Pacha pour prix de ses remontrances.» Ez a vonás az összes földolgozók közül csak Guilletnél meg egy angol költeményben található meg. A mit Mikes a 203. levélben a vármai csatáról mond, ahhoz hasonló szintén található Guillet könyvében. T. I. p. 38. L. a Függelékben a 61. számot.

¹⁾ Paris. 1681.

²⁾ A lapszálon (Tom. I. Livr. III. p. 293) forrásként Crusiust, Sagredót és Bandellót idézi. Bandello novelláját azonban az eredetiben nem ismerhette Guillet, mert szokása ellenére pontosabban nem idézi. Sagredo elbeszélése pedig nagyon rövid. Főforrása Crusius volt (*Turco-Graecia*. Basil. 1584. p. 101. — *Historia de Mehemete II. et virgine Graeca.*), a ki a Boisteau-féle fordítást használta föl, a mint maga mondja: «excerpsi ex Gallica conuersione partis operum Italicorum Bandeli.»

A többi történetíró is, a kiknél szintén sikerült megtalálnom az Iréne-novellát, tudnak egyes részleteket a Mikes elmondotta történeti eseményekről, de egyiknél sincsenek meg az összes elemek, mint Guilletnél.

Martinus Crusius, a ki Guillet főforrása volt, a mint említettük, a Boisteau-féle fordításból ismerte a novellát. A *Turco-Graecia* VIII. könyvében elmondja a gályák átszállítását a pérai hegyen (pag. 9.), Konstantin halálát (p. 12.), de már II. Mohamed nyelvtudását a legeldugottabb jegyzetek közül kellett kihalásznom (p. 62. r^{sz}. jegyzet). A többi részlet (így a város prédára bocsátása) nincs meg benne. Nem tarthatjuk semmikép sem valószínűnek, hogy Mikes épen ebből az óriási adathalmazból kereste ki volna elbeszélésének részleteit. Időben is távol állott tőle ez a könyv (1584-ben jelent meg).

Forrásai között idézi Guillet Sagredót is. Giovanni Sagredo könyve, *Memorie istoriche de' monarchi ottomani*, Venetia 1673. csak röviden mondja el a novellát.¹⁾ Francia fordítása 1724-ből való: *Histoire de l'empire ottoman*, trad. par M. Laurent. Paris. Érdekes, hogy ebben is, mint Mikesnél, csak néhány napot tölt Mahomed Irénével («il y avoit déjà plusieurs jours qu'on ne l'avoit point vû paroître en public»). A leányt szintén a basák közül adja az egyik a császárnak («parmi le butin le plus précieux & les plus riches dépouilles dont les principaux Pachas firent présent au Sultan, on lui donna une beauté si parfaite qu'on l'auroit pû prendre pour un Ange» stb.). Végül a szultánt nem Musztafa basa figyelmezteti az összeesküvésre, hanem a vezér és a mufti («Il en fut averti par le Mufti & par le Grand Vizir»). Mikesnél is a vezér jelenti meg a császárnak a dolgot. A történeti események közül megvan a város prédára való bocsátása, Konstantin halála, a hajók átvitele a pérai hegyen, de hogy II. Mohamed több nyelvet tudott, arról nem szól. Lehetségesnek tartom, hogy Guillet mellett ez a könyv is befolyással volt Mikesre, különösen a mi a novellának egyes elemeit illeti. A könyv francia fordítása épen frissen 1723-ban jelent meg, Mikes pedig 1725-ben ír erről.

Vanel²⁾ színtén elmondja a novellát főképp Sagredo nyomán az elbeszélés első felében. Külömben mint forrása, ő se említi II. Mohamed nyelvtudását.

Meg kell jegyeznünk, hogy a két utóbbi történetíró elmondja Szolimán és Ibrahim történetét is, a miről majd bővebben a következő fejezetben szólnunk.

* * *

Az Iréne-tárgynak a világirodalomban való elterjedéséről van két értekezésünk, mindkettő M. Ötteringtől. Az egyik az angol és német földolgozásokat tárgyalja,³⁾ a másik a francziákat.⁴⁾ Legyen szabad ezek főbb eredményeit itt röviden ismertetnem, kiegészítésképp

¹⁾ A 89. lapon, a francia fordításban a 189. lapon.

²⁾ Abrégé de l'histoire gén. des Turcs. Tom. 1—4. Amsterd. 1697.

³⁾ Die Geschichte der «schönen Irene» in den modernen Literaturen. Inaug. Diss. v. Mich. Steph. Öttering. Würzburg. 1897.

⁴⁾ Die Geschichte der «schönen Irene» in der franz. und deutschen Lit. Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, XIII: 27, 146.

Heinrich Gusztáv bevezető értekezéséhez, mely Bolyai II. Mohamed-jének kiadásában (Régi Magyar Könyvtár 14. k.) olvasható.

A Camerarius-féle novellát, Happel regényét és a XVII. századi *Glücks- und Liebeskampf*-ban foglalt elbeszélést¹⁾ nem ismeri szerzőnk, de annál többet tud az angol drámákról, melyeknek mi eddig csak címét ismertük.

A mi Ayrrer drámájának forrásait illeti, biztos adata van Öftering-nek arról, hogy Ayrrer Bandellót is olvasta. Bandellónak van egy érdekes kronológiai tévedése: Mahomed elfoglalta Konstantinápolyt 1191 évvel azután, hogy «Constantino, Elena fia, Rómából Konstantinápolyba tette át a császárságot». Tudjuk, hogy Konstantinápoly 1453-ban került a török kezébe; ha ebből levonunk 1191 évet, marad 262, ekkor pedig Konstantin még nem is élt (születési éve 274. Kr. u.). Ez a téves adat hiányzik Boisteau fordításából, de Ayrrer-nél újra előkerül.

De térjünk vissza az angolokhoz. Mindnyájuknak közös forrása egy angol próza novella, William Painter (1540—1594) *The palace of pleasure* cz. gyűjteményéből.²⁾ E novellák közül 26 Bandellóból, illetőleg a Boisteau-Belle-forest-féle fordításból való. A mi novellánk címe: Mahomet, one of the Turkish Emperours, executeth curssed crueltie upon a Greeke maiden, whom hee tooke prisoner at the winning of Constantinople. A fordítás szó szerinti.

Ezen alapul először is George Peele elveszett drámája, a mely Ayrrerre is hatolt.³⁾

Időrendben utána következik Thomas Knolles (1550—1610) prózai földolgozása a *History of the Turks*-ben (1603). Forrása Painter, a kit néha nagyon is híven követ. Fontos néhány későbbi műve.

1611-ből való William Barksted udvari színész költeménye, *Hiren or the Faire Greke*. Két részből áll, összesen 114 nyolcz-soros strófából. Néha szóról-szóra követi Paintert, de sok helyütt változtat az anyagon; talán Knollest is olvasta. Érdekes újítás az, hogy Iréne meggyilkolása után Musztafát leszúrja Mahomed, a mint ezt Guillet-nél láttuk. Talán Guillet tőle vette ezt a vonást, a melynek nyoma még Mikesnél is megvan. Műve különben telve van klasszikai reminisczenciákkal.

Nagy szabadsággal alakította át a tárgyat Lodowicke Carlell öt fölvonásos, prózában írott drámájában: *The famous tragedy of Osmond the Great Turk, otherwise called the noble Servant*. (London, 1657.) A neveket s a helyszínt teljesen megváltoztatta s új alakok fölléptetésével nagyobb bonyodalmat teremtett. A színtér Tatórország, a hol Melcoshus uralkodik. A hősnő neve Despina, a kit a török Osmond megment két prédáló katona körme közül és odaajándékoz urának, Melcoshusnak. A leány, bár halálosan szerelmes megmentőjébe, Osmondba, mégis belenyugszik abba, hogy Melcoshusé legyen, a ki Osmondot hálából kinevezi aleppói basának. Következik a katonák lázadása, Haly basa összeesküvése. A hrú Musztafa, a ki az uralkodót figyelmezteti

¹⁾ Heinrich G. bevezetésében 21—24. l.

²⁾ Az első kötet 1566-ban jelent meg, a II. 1567., mindkettő együtt 1575. Londonban.

³⁾ L. Heinrich bevezetését. 29. l.

minderre, Odmer nevet visel drámánkban. A császár gyűlést hí egybe s itt leszúrja Despinát. Ezzel azonban még nincs vége a cselekvénynek. Osmond kötelességének tartja, hogy Despináért bosszút álljon. Megöli Melcoshust, de magát is megbünteti hűtlenségéért, öngyilkosságot követ el. A trónt pedig a jámbor Odmer foglalja el. Így azután helyre áll az erkölcsi világrend. A kötelességek összeütközése után a nemes bűnösök nemesen meglakoltak. A drámában egyáltalában nagyon előtérbe lép a vallásos elem. Ezzel, de cselekvényével és személyeivel is nagy hatást tett Johnson darabjára, a melyről szintén megemlékezünk alább. Főforrása Painter.

Carlell hatása miatt áll Gilbert Swinhoe drámája: *The tragedy of the Unhappy faire Irene*, London. 1658. A színhely Drinápoly. Két katona verseng Irénéért. Egy kapitány megszabadítja a leányt és a szultánnak adja. Azonban a leány kedvese, Lord Poeologus, és szolgálója, Demosthenes, kieszelnék egy tervet Iréne megmentésére. Poeologusnak sikerül Irénéhez jutni azzal az ürügygyel, hogy ő a bátyja. Tudtára adja neki, hogy Magyarországra fog szökni szolgálásával, ott hadat gyűjtenek s fegyveres erővel szabadítják meg; addig is Iréne utasítsa vissza a szultán kegyét. A terv sikerül. A magyar had már közeledik, a városban pedig föllázadnak a janicsárok. A szultán azonban helyreállítja a rendet és leszúrja Irénét. Mikor ez Poeologus tudtára jut, bánatában szolgálójával együtt megvált az élettől.

Csak címe után ismer Öftering egy *Irena* tragédiát 1664-ből (London). Baker szerint (*Biographia Dramatica*, II: 331.) ez Johnson forrásai közé számítandó.

Anekdotaszerűen jegyzi föl a tárgyat Sir Roger l'Estrange, udvari költő II. Károly és II. Jakab alatt. A *Fables and Stories moralized. Being a second Part of the Fables of Aesop and other eminent Mythologists* cz. gyűjteményében,¹⁾ a 68. számú rövid elbeszélés szól róla: Mahomed and his Mistress. Eljárása olyan, mint Mikesé: Painter novelláját megrövidíti, elhagyván belőle a hosszú beszédeket.

Ugyanilyen Nathaniel Wanley (1633—1680) földolgozása a *The wonders of the little World or general history of Man* cz. gyűjteménye²⁾ a IV. könyv X. fejezetében: Of the barbarous and savage cruelty of some men, a 6. számú példa. Forrásul a lapszálon Knollest idézi.

Dr. Samuel Johnson drámáját már ismerjük.³⁾ Forrásai közül már megneveztük az 1664-iki Irena-drámát, továbbá Carlellt. Főforrása azonban Knolles, a kinek művét jól ismerte. Innen vette az összekülvő Cali nevét (vö. Bandello Cali baseo-ját), szerepét pedig Carlell-ből (ennél Haly).

A hamburgi opera műsorán szerepel egy *Mahomet II.*, a mely 1696-ban került sajtó alá. Szerzője Goedeke⁴⁾ szerint Hinrich Hinsch. Zenéje Kaisertől, az opera igazgatójától való. A cselekvény már Iréne meggyilkolása után történik s nem egyéb, mint az ő tragédiájának megismétlődése egy másik leánynyal, a kit Biancának hívnak. Bianca

¹⁾ Harmadik kiadása 1715-ből.

²⁾ London, 1678.

³⁾ L. Heinrich bevezetését, 32—34. l.

⁴⁾ Grundriss III: 333, 1887.

a velencei származású Eriens Puteaninak, Negroponte kormányzójának, a leánya, ki a szultán háremébe kerül. A szultán örülten beleje szeret, bár nem felelte el Irénét, a ki miatt majd az országát veszítette el. A janicsárok ismét lázonganak, a szultánnak ismét akad egy hű tanácsadója, a ki ezúttal a Machmut nevet viseli. Új dolog Recimának, a szultán első feleségének, intrikája, továbbá Bianca kedvesének, Morosininek, szöktetési kísérlete, a mely azonban nem sikerül. Végül a schema szerint a szultán levágja Biancát. Az áruló színpadi utasítás azonban azt mondja: Haut *Irenen* nieder! Szóval kitűnik belőle, hogy szerzőnk Iréne történetét tartotta szemé előtt, ennek egy változatát akarta adni más nevekkal. Ezek a nevek pedig történetiek. Erizzo Puteani valóban élt, Mahmud a szultán admirálisa volt, a darabban előforduló Canalis nevű árulóról szintén tud a história. A mű forrása Öttinger szerint Painter.

Szintén operának készült, de aztán tragédiává nőtte ki magát Charles Goring műve: *Irene or the fair Greek*, London, 1708. A darab rendkívül hosszú és bonyodalmas. Van benne szó egy anyaszultánnéról, a ki három éve uralkodik fia helyett, a míg az pusztán a szerelemnek él. A szultánnak magának három tanácsadója van (így már Carlellnél Odmer mellett még két más hű ember). Ezek Acmet, Lieutenant of the East, Mustapha, aga of the Janizaries és Balbanus Bassa. Van azután szó egy ármányos fővezérről, Ibrahim Bassa, a ki a szultána pártján áll s meg akarja buktatni e hármat. Azonkívül előkerül Iréne kedvese, neve Aratus, foglalkozása captive prince of Corinth, a ki a szultán életére tör. Ibrahim egy lakoma alkalmával bevádolja mindenféle rágalommal a hű tanácsadókat a szultán előtt, a ki börtönbe veti őket. Erre föllázadnak a janicsárok, s visszakövetelik tisztjeiket. A szultán kénytelen engedni, gyűlést hív egybe, megöli Irénét, a kit Aratus követ a halálba. Végül a szultán a vezért elzavarja, s anyja helyett maga veszi kezébe az uralmat. — A drámában van sok történeti részlet, a mellett elemek, melyek Carlell és Hinsch befolyására mutatnak.

De térjünk át a francia Iréne-drámákra. 1714-ben került színre, de csak egyszer, minden hatás nélkül Châteaubrun¹⁾ *Mahomet secondja*. Forrása valószínűleg Boisteau, de az anyaggal nagyon szabadon bánik el. Tartalma röviden a következő: A janicsárok feje a görög származású Thémiste, a ki ura ellen ármánykodik. Ez ráismer Irénében saját nőtestvérére, a ki semmit se akar tudni a szultán szerelméről. Beavatja Irénét egy összeesküvésbe, a mely napvilágra jut. Iréne nem akarja bátyját elárulni és a titkot magával viszi a halálba. De a szultán megkeríti Thémiste-nek egy áruló levelét Skänder béghez, Thémiste beismeri bűnét és kardjába dől. Kitetszik ebből is, hogy a darab kompozíciója igen primitív. De hatással volt La Noue tragédiájára²⁾ (1739), a mely a mellett sok történeti részletet tartalmaz. Erősen meglátszik La Noue drámáján Corneille *Cinnájának* a befolyása.³⁾

¹⁾ L. Heinrich, 36. l. jegyzet.

²⁾ Tartalmát l. Heinrich, 36—40. l.

³⁾ Német fordítását említi Gottsched (Nötiger Vorrat, II: 275): Mahomet der andere; ein Trauerspiel aus dem Französischen des Herrn de la Noue in deutsche Verse übersetzt von E. E. s. Gotha, 1751.

Tudjuk, hogy La Noue óriási sikert ért el művével, sőt a mi rendszeren a siker nyomában jár, még ugyanazon évben kétszer parodizálták. Az egyik Charles Simon Favart paródiája 24 színben; címe: *Moulinet*. A színhely nem Konstantinápoly, hanem valami falu, melyet huszárok zsákmányoltak ki. A huszárok feje Moulinet (= Mahomet II.) beléseret a falu lányába, Colette-be (= Iréne). Erre a hadnagy, La Rancune (= a Vizir La Nouenál) föllázítja ellene huszárait. Colettet meg akarja szabadítani apja, Nicodème (= Théodore). Hosszas bonyodalom után Moulinet lecsöndesíti huszárait, és a «gloire» után való szomjában elválík a leánytól. Colette azonban kilép a huszárok elé, kiket annyira elkábít szépsége, hogy azonnal el akarja mindegyik venni. Végül mégis Moulinet-é lesz.

A másik paródia, ennek nem sikerült versenytársa, sajtó alá soha sem került. Verses, egy fölvonásban, az olasz színpadon adták elő. Szerzői: Romagnesi és Riccoboni, címe: *La querelle du Tragique et du Comique*.

Bejutott a tárgy a francia regényirodalom labirintusába is. A Bibliothèque universelle des romans egyik könyve (Paris, Octobre 1776, II. 76) a következő címet mutatja: *Histoire des amours du fameux Empereur des Turcs, conquérant de Constantinople, Mahomet II., avec la Princesse Grecque, Eronime*. — A bonyodalom szálai igen ügyesen vannak szőve, egyike a kor jobb regényeinek. Tartalma röviden a következő: A szultánné, Racima, féltékeny, mert Mahomet Negropont meghódítása óta egy fogoly görög leányt szeret. Eronimának azonban nem kell a szultán, az ő kedvese Soliman basa, a ki Morat kertész révén a szeráj-kertbe jut, hol találkat ad a leánynak. A sötétben azonban Eronima helyett a szultánnénak vall szerelmet, a ki jót mulat a kalandon, s a tévedése miatt rémüldöző basának megígéri támogatását, ha a szultántól eltávolítja a görög leányt. Az igazi találkán sincs azonban szerencséje a basának, mert Mahomet meglepi őket és Solimant börtönbe veti Racima erre föllázítja a janicsárokat, a kik Eronima fejét követelik és Soliman szabadon bocsátását. Már-már leteszik a szultánt a trónról, mikor ez hirtelen megjelenik a palota erkélyén, Eronima véres feje a kezében. A lázadás a kiszabadult Soliman segítségével lecsillapul. Az egész azonban csak csel volt, a véres fej nem Eronimáé, hanem egy kémkedő rabszolganőé volt. Hálából a szultán átengedi Eronimát Solimánnak s a fiatal párnak Trebizondot ajándékozza.

Öftering szerint a regény forrása Châteaubrun és La Noue tragédiája, a melyekről említés tétetik a regény előszavában. Föltűnő az egyezés Hinsch drámájával, különösen a féltékeny szultánát illetőleg; azután mindkettő Negropont meghódítása után játszódik. A kettő bizonyára valami módon egybetartozik.

Kutató buzgalmában e tárgykörhöz sorozza Öftering Voltaire Iréné-jét is (1778), a melynek azonban nevének kívül alig van köze hozzá.¹⁾ Helyesen jegyzi meg csillag alatt a folyóirat szerkesztője, M. Koch, hogy tárgyunk (még pedig La Noue drámájának) hatását inkább Voltaire *Zaire*jában kell keresnünk.²⁾ Ez viszont, a mint tudjuk, Kisfaludy Károly művére volt befolyással.

1) L. Heinrich, 42. l.

2) Voltaire maga bevallja, hogy ismerte La Noue drámáját.

Ayrenhoff cs. és k. altábornagy drámája¹⁾ szintén La Nouera vezetendő vissza Öftering szerint, bár maga az író mondja, hogy csak utólag nyert tudomást róla. Végzett azonban hozzá történeti tanulmányokat.

Baour-Lormian *Mahomet II.*-jéről (1811) csak a következő utalást kapjuk: Hippolyte Lucas, Hist. Philos. et Litt. du Théâtre français, Par. 1862, II: 165.

Ide tartozhatik Ludwig Fr. Lenz ismeretlen drámája, *Mahomet der Andere*.²⁾ Trauerspiel, Gotha, 1751.

A Heinrich említette³⁾ Schnettger-féle drámáról (1857), továbbá az 1858-iki *Mohamed und Irene* cz. német regényről nem tud Öftering. De megemlíti még Hans Sachs verses földolgozását,⁴⁾ melyet közöl. A költemény egészben 74 sornyi, három részből áll. Forrását maga nevezi meg Martinus Crusius-ban, a kiről már szólottunk Mikessel kapcsolatban.

Végül említésre méltó még két modern földolgozás.

Az egyik François Coppée remek költeménye,⁵⁾ *La tête de la Sultane*, mely gyönyörű leíró részleteivel az egész tárgykörnek leg-költőibb darabja. Forrása talán Boisteau.⁶⁾

A másik a Ben-Hur híres szerzőjének, Lewis Wallacenek, a regénye, melyet csak német fordításban ismer Öftering; czíme: *Der Prinz von Indien oder der Fall von Konstantinopel*.⁷⁾ Iréne az öreg Paläolog Mánuelnek leánya, kinek Konstantin a therapiai Homér-palotát ajándékozza. Egy kirándulás alkalmával a Boszporuson hajójukat elragadja a vihar s az ázsiai partra veti egy török vár közelében, melynek kormányzója a fiatal Mahomet. Ez azonnal megszereti a leányt és később mint mesemondó bejut hozzája a homéri palotába, majd megkéri kezét, de hiába. Maga a görög császár, Konstantin is kocsart kap. Közben Mahomet császár lesz, meghódítja Konstantinápolyt s újra megkéri Iréne kezét. Ezúttal kérése teljesül, de azzal a feltétellel, hogy megkíméli a keresztényeket. — Ez a mű alapos történeti tanulmányokon épült föl, a mese forrása pedig valami angol földolgozás lehet, talán Knolles vagy Johnson.

Ezzel természetesen még mindig nincs kimerítve a földolgozások óriási tömege. A tárgy nagy népszerűségét semmi sem illusztrálja jobban, mint az, hogy a vallásos irodalomba is bejutott. Egy ilyen erkölcsi példának való alkalmazására Katona Lajos mutat rá (EPhK. 24:502) Taxonyi János munkájában. Ennek forrása pedig egy Nattenhaus nevű kapuczinus barát prédikációi. Külömben, hogy a prédikációs irodalomban meglehetősen kelete volt ennek a novellának, arra mutat például egy XVIII. századvégi historiagyűjteménynek⁸⁾ követ-

¹⁾ Tartalmát l. Heinrich, 41—46. l.

²⁾ Goedeke, IV:58.

³⁾ 46—48. l.

⁴⁾ A müncheni Codex Germanicus Nr. 5102-ben 11. szám alatt (fol. 22.).

⁵⁾ Récits épiques. Oeuvres complètes, Lemerre 1892, II: 224.

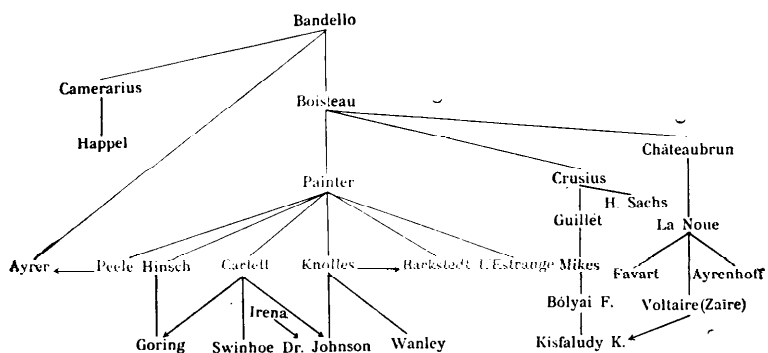
⁶⁾ V. ö. EPhK. 1908: 156—157. l.

⁷⁾ Deutsch von Dr. Albert Witte. Freiberg in Br. 1892. 2 Bd.

⁸⁾ Némelly feljegyzésre méltó történetek, melyeket olvasás közbe egykor máskor össze szedettetett, és nemzete' kedvéért a' Magyar nyelven

kező megjegyzése:¹⁾ «A' Szerzetesek ezt a' Muhammedet úgy írják-le, mint egy dühösködő Barbarust, a' ki tsak hamar az uralkodásának a' kezdetébe, Irénének az ő költött Szeretőjének a' fejét el-üttette, hogy a' Jantsárok alattomba való zúgolódásának végit szakaszsa, stb.»²⁾

Végül a könnyebb áttekintés kedvéért legyen szabad Offering nyomán a tárgy elterjedéséről családfát szerkesztenem.



(Budapest.)

(Vége következik.)

KIRÁLY GYÖRGY.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ.

— Mutatvány készülő Archilochos-kommentáromból. —

(II. közlemény.)

66. (Bergk.)

θυμέ, θυμ' ἀμηχάνοισι κήδεσιν κυκώμενε
 ἄναδν, δυσμενῶν δ' ἀλέξεν προσβαλὼν ἐναντίον
 στέρνον, ἐνδύκοισι τ' ἐχθρῶν πλησίον κατασταθεὶς
 ἀσφαλῆως· καὶ μήτε νικῶν ἀμφάδην ἀγάλλεο,
 5 μήτε νικηθεὶς ἐν οἰκῷ καταπεσὼν ὀδύρεο·
 ἀλλὰ χαρτοῖσιν τε χαῖρε καὶ κακοῖσιν ἀσχάλα.
 μὴ λίγην γίγνωσκε δ' οἷος ῥυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει.

Stob. Eclog. III. c. 20. 28 p. 544. 6. Hens. [Innen ismeri — mint sok egyebet, v. ö. Diels Doxogr. p. 32. 1. — Apostol. XVIII. 8^a a 6. és 7. sort mint szálló igét.] — Dionys. Halic. de comp. verb.

Világ eleibe ki-botsátott *Hatvanj Fél*, Tekintetes Nemes, Bihar és Szabolts Vármegyéknek Hites Tábla Bírája. Kassán, Ellinger János privil. könyvnyomtatónál 1796. — E könyvre Alszeghy Zsolt kedves kollégám volt szíves figyelmestetni.

¹⁾ A CIV. fejezetben (Konstántinápoly Városának megvétele a' Törökök által.), 184. l.

²⁾ Egy másik magyar földolgozásáról olv. EPhK. 1908 : 476. l.

c. 17. p. 69. 16. Usen. az 1. sort idézi. ➤→ 1. *χῆδεσιν* Dion.: *χῆδεσι* Stob., Dion. cod. F. — *κεκυκώμενε* (sic!) Dion. cod. F. — 2. *ἄναδν* Buecheler apud Hens.: *ἄναδεν* (*ἀνὰ δ' ἐν*) codd. Stob., *ἐν-ἀδεν* edit. Tr., *ἀνεγε* conl. Grotius, *ἄνα δὲ* Liebel, *ἀνὰ δ' ἔχεν* Bergk. — 3. *ἐνδόχοισι τ'*: *ἐνδόχοισιν* (*ἐν δοχοῖσιν* SA) a Stob.-hagyomány. — 4. *ἀμφόδην* vulgo: *ἐμφάδην* Sⁱ (*ἀμφάδην*-ből corr.), M⁴A. — *μήτε* Meineke: *μηδὲ* codd. — 5. *καππεσών* írást ajánl Liebel, Buechel. — 6. *ἀλλὰ χαρτοῖσιν* (*ἀλλ' ἀχαρτοῖσιν*) Dion. (ν parag. nélkül SA): *χαρτοῖσι χάρτε καὶ κ. ἀ.* Apost. (mert önálló mondatot akar szálló igének s ezért az *ἀλλὰ* és *τε* elhagyásával iambikussá változtatja a két sort). — *ἀσγάλα* Grotius: *ἄσγαλε* M⁴, *ἄσχαλλε* SA [innen: Apost.]. — 7. *γίνωσκε* Stob.: *γίνωσκε* (az iambikus menet kedvéért) Apost. — *ρύσμός* St. ed. Tr. [Apost.]: *ρύθμός* M⁴A.

A költő méla, magányos órán szomorúan elmerengett. Töprengett az élet nagy túsáin, ellenségei áskálódásain, a maga balsorsán. De hirtelen feleszmél: «Mire e töprengés? Cselekednem kellene, nem ábrándoznom!»

Ebből a hangulatból, a jobb belátás diadalának büszke önértékből fogant e kis költemény. A józan értelem felülkerekedése plasztikus költői formává szövődik, a mennyiben a költő belátása intő szózáttal fordul a gondok ábrándjaiba merült lélekhez. «Jeder höherstehende Mensch wird etwas wissen von der Spaltung seiner Persönlichkeit in das Positive, Thätige und das Negative, Kritische» — mondja Möbius (Goethe I. 190) a Goethe-féle «kettős lélek»-ről szólva. A motívum, melyet költőnk itt a homerosi *εἶπεν πρὸς δν μεγαλήτορα θυμόν*-féle monolog-bevezetésekben gyökerezve megteremt, mind e mai napig él a modern lírában is (antik költészeti életéről nem egészen elfogadhatóan szól Birt; Philol. 63. 436), sőt közben új műfajt is fakasztott, mely Szent Ágoston *Confessio*-iban éri el tetőpontját (v. ö. Norden, Kultur d. Gegenw. I. 8ⁱ 392).

A költő ajkán remegve tör utat a szó. Kétszer is nekifog (*θυμὲ θύμ'*): talán egyszeri szólítással a megidézés nem is volna hatásos (a szóismétlések a varázspapírosokból ismeretesek), mikor az a hatalmas szellem szólíttatik meg, mely mindenki benne él, lép-teit vezetve, tetteit irányítva (v. ö. Rohde *Psyche* 5). — A megszólítás után nem tettem a szövegben vesszőt: Bekker *Homer. Blätt.* 268. kimutatta, hogy az antik recitációnak (már pedig az antik központozás ezt uralta) a vocativus nem nyújtott szünetet. — 1—2. «Hiába hánykódol a gondok hullámai közt (*κυκώμενε* alapképzetét illetőleg v. ö. *κῆμα κυκώμενον* Hom. *Φ* 240); hagyd tehát abba az ügyefogyott töprengést (*ἀμήχανα χῆδεα* azok, melyek nem képesek *μηχανὴν εὑρεῖν*: Etym. Genuin. s. v. = Reitzenstein, *Gesch. d. gr. Etym.* 24. 21) s a gondok habjai közt törj felszínre!» (*ἄναδν*.) Mint a képbe egyedül illőt, örömmel kell fogadnunk a Buecheler-féle könnyű javítást — a többi coniectura erőszakos vagy a képbe nem illő. S igaz ugyan, hogy az *ἄναδν* alakkal szemben, melyet csak *τέτλα' ὑπόμεινον* Hesych. támogat, *ἴσση, πίμψη, σόρην* imperativus hosszú véghangzót mutat, de tekintve, hogy ezekben a végső hang nem pótló nyújtást kapott, a hogy Hense véli, hanem egyszerűen a praesens-tő erős alakja használtatik bennük imperativusként, tekintve továbbá az erős és gyenge tőalakoknak az athem. imperativusokban mutakozó vála-

kozását — I. G. Meyer Gram.³ 646 kk. — nem látok okot, miért ne fogadhatnánk el egy ὄν imperativust). — 2—4. a költő, a habokból való kiemelkedés képében maradvá, ezt akarta mondani: *δυσμενῶν δὲ πρόσβαλε ἐναντίον στέρνον!* (a támadóknak szegezd neki melleidet!). De az ábrándozással való szakítás gondolata előretör s a *δυσμενῶν* után közbeveti: *ἀλέξεν!* (védekezzél!), ezzel megváltoztatva a szerkezetet, a verbum finitumot participiummá fokozva le s a recitációra bízva annak jelzését, hogy a genetivus nem az *ἀλέξεν*-től függ, mely sohasem állhat genetivus-szal. Mikor ezután elragadja tanácsadói heve s támadásra is ösztönöz az *ἐχθροί* ellen (a szó az eposzban is mindig csak passiv értelmű, szemben az aktív *δυσμενής*-szel) ezt nem az *ἀλέξεν*-hoz kapcsolja parallelként (az ember ezt várna: *ἐνδοχοίσι τ' ἐχθρῶν π. κατὰστηθι*), hanem a *προσβαλῶν*-hoz, ilyképen az *ἀλέξεν* értelmét utólag meg bővítve (könnyű zeugma, mert hisz az *ἐχθροί* elleni támadás védekezés is egyszersmind). — A szavak rendje ily módon hű képét adja a gondolatok torlódásának s ép ez teszi a mi modern érzékünk számára különössé, mert mi nem vagyunk hozzászokva, hogy a beszédben a gondolatok lüktető érverését halljuk: ez az a nagy különbség, melynek felfedése H. Weil L'ordre des mots czínnú művének szép érdeme. Wilamowitz Herakl. 222-höz több példát közül a régibb görög költészetből, melyek közül ide iktatom Hom. II. 321 szavait: *τοῦ δ' ἀντίθεος θρασυμήδης ἔφθη ὀρεξάμενος πρὶν οὔτάσιν οὐδ' ἀφύμασεν, ὦμον ἄφαρ*, hol az accusativus az *ὀρεξάμενος*-hoz tartozik. Egyéb példák Kaibel Elekra 81. l. — Az egymásután felbukkanó gondolatok kapcsolására a τ(ε) kötőszót alkalmasabbnak tartom, mint a δέ-t. Hogy kötőszóra szükség van, azt a *δυσμ.* és *ἐχθ.* értelmi különbsége kétségtelenné teszi. Míg a *δυσμενής* ellen bátorságra buzdít (*στέρνον προσβαλῶν*: hiszen a hős *Ἄρη ἐν στέρνοισι ἔχει* Eur. Phoen. 134), addig az *ἐχθροί* ellen csel a fő: lesbe állni (*ἐνδοχος ἐνέδρα* Hesych.), hol az ember jól megvetheti lábát (*ἀσφάλως κατὰσταθεῖς*, mint 58. 4 *ἀσφάλως βεβηκώς*) s az ellenfelét jó közletről (*πλησιόν*) szemügyre veheti (persze elszántság is kell a dologhoz, mert *ἐν λόχῳ μάλιστα ἀρετὴ διαίδεται ἀνδρῶν* Hom. N. 277). — A lesbeállást — már akár szó szerinti, akár képleges értelmében veszi a költő — a középkor lovagethikájától jó távol álló görög hadi erkölcs nem ítélte el (a *chevalier* egykori büszke paripája ekkor még *caballus*-gebe volt Italiában): v. ö. Theogn. 341., 363., stb.; a hadiírók Strategemáinak nagy része az insidiákat tárgyalja (v. ö. egyébként: Burckhardt Kulturgesch. II. 345). — A *θυμός*-hoz intézett felszólítás egyes motivumai (*προσβαλῶν στέρνον, κατασταθείς*, majd *καταπατών*) csak látszólag lépik át a lélek kompetenciájának körét, mert a kezdeményező hatalom minden tekintetben a léleké, tehát, ha a test bármit cselekszik, támad, védekezik, mindannyiszor tulajdonképen a lélek is működik. Persze azt kérdezni, hogy a *στέρνον* mellé *σὸν* vagy *ἐμὸν* értendő-e, vagy *κατασταθείς* helyett nem kellene-e *ἐμὲ καταστήσας*, ugyanazt a félreértést jelentené, melynek következtében némelyek fennakadtak Catullus 8. költeménye hasouló helyén, hol a költő önmagát megszólítván (Miser Catulle, desinas ineptire . . .), a régmúlt időkről beszél: «cum ventitabas quo puella ducebat amata nobis, quantum amabitur nulla.» Mindkét hely látszólagos ellentmondásait kellő világításba helyezi az a körülmény, hogy

itt nem a költői benső *szemlélet* alakulásaival van dolgunk, melyekkel szemben jogos lenne a határozott körvonalak következetes fel-tüntetésének vizsgálata (v. ö. Riedl Frigyes Arany Jánosút), hanem a *költői formának* szemlélet nélkül alakító hatásával állunk szemben. (A modern, lélektani alapon álló kritikában ez a megkülönböztetés áll a a régieknek ily esetekben *κατάχρησις*-eket megállapító módszere helyén.) — *νιχῶν, νιχῆδε[ς]*: a verba affect. mellett (*ujjongás* és *siránkozás* az affectus nyilvánulásának kifejezői) a participium helyet-tesítheti a szokásosabb infinitivust az előidéző ok jelölésére. Minthogy Archilochos után a hellenistikus korban lett e kifejezőmód különösen divatos, honnan a korabeli latin költészetbe is átment (Stolz Gramm. 312), tehát nyilván a *χοινή* ión előzőjét kell benne látnunk. — 4—5. A *μηδὲν ἄραν* híres görög életszabálya, melynek első kifejezését ők — természetesen — Homerosban keresték (Plut. Septem sap. conv. p. 164c.: Hom. K 249), részletezve úgy hangzik, hogy az *ἄραν* ismét-lése helyett úgy az öröm, mint a bánat kifejezője mellé az illető érzés legnagyobb fokának határozománya kerül: tehát *kitörő öröm* (*ἀμφά-δην ἄγαλλεο*) és *magába zárt bánat* (*ἐν οἴκῳ ὀδύρεο*). A «geteilde Freud' ist doppelte Freude, geteiltes Leid ist doppelte Leid» különbsége a VII. század ión embere számára, ki a modern városi viszonyoknál sokkal intenzívebb társas életet élt, különösen szembe-ötlő lehetett. A két határozó tehát nem a benne kifejezett módot, körülményt tiltja, hanem a vele jellemzett fokot — a pragnans ki-fejezőmóddal ellentétes jelentéstani gyengülés folytán, melyre nem tudok nevet. — *καταπείσων*]: ha a metrika megkívánná, vagyis ha a trochaikus tetram.-ben a caesura utáni első láb nem lehetne fel-oldva, akkor bátran a homerosi *καταπείσων-τ* írhatnók — Buecheler szerint A. «sine dubio» ezt írta — mert hiszen a hagyományunk forrása számára e két alak írása nem igen alkothatott különbséget: de ez a metrikai kényszer nem áll fenn, tehát ne bolygassuk, a mi adva van. -- A kit baj ér, az *καταπίπτει*, mert a baj teher az ember vállán: az erős *φέρει ἀεκαζόμενος τετλήοτι θυμῷ* (Hom. σ. 135), a gyenge nem bírja el, leroskad a teher alatt. — 6—7. «Semmiel se törődjél túl-ságosan [a tanács az ismétlés által behatóbbá válik], hanem örömben mementóképen, bajban vigaszként álljon előtte a sors változandósá-gának kérlelhetetlen törvénye; értsd meg (*γίγνωσξε*: v. ö. *γίγ-νώσχω φρονέω*, mondja Eumaios az ura parancsára Hom. π. 136), hogy az emberélet rohanó árján (a *ρυσμός*-szal a kép visszatér az 1. sorbelihez) milyen szabályos hullámmás uralkodik (*ἔλξει*). A *ρυσ-μός* szó (*ρῦθμός* analogiás mellékalakja Brugmann Gramm.³ 186, nem pedig nyelvjárási forma) ily értelmezését, mely a szó etymolo-giájának is megfelel (*ρῦθμός* < *ρέφω*, v. ö. *ρέϋμα*), a költői való-színűségen kívül a jelentéstani módszer is megköveteli. A szó *első előfordulása helyén* nem bírhat a leglaposabb, legelvontabb, tehát *el-használt* értelemmel, melyet a Hesychios féle *ρῦθμός*: *τρόπος* értel-mezésnek e helyre való alkalmazásával tulajdonítani szoktak neki. Archilochos még érezte a szóban a *ρέφ*-tövet, képet látott még a szó mögött, — ugyanazt, melyben utána annyi költő és gondolkodó látta az élet «folyását» jelképezve (pl. Plut. Consol. ad Apoll. p. 106 f: *ὁ τῆς γένεσεως ποταμός ἐνδελεχῶς ῥέων*...; Goethe, Dauer im Wechsel: Und was sich... nun mit deinem Namen nennt, kam

herbei wie eine Welle und es eilt's zum Element; Lamartine, Le lac: Toujours poussés vers de nouveaux rivages, dans la nuit éternelle emportés sans retour, ne pourrons-nous jamais sur l'océan des âges jeter l'ancre un seul jour? — stb. stb.). — Az élet széthúzó, ellentétekkel tele jelenségeit egységes nagy körben (κύκλος τῶν ἀνθρωπῶν πηλὸν πρηγμάτων Herod. I. 207) látó görög gondolkodásnak egyik legszebb alkotását teszi költőnk a μηδὲν ἄγαν argumentumává. Mint a hogy a tenger partjának bármely pontján a dagály már magán viseli az őt nyomon követendő apály jelét; mint a hajós tudja, hogy a hullám, mely hajóját ringatja, nyomban a völgy után mindig hegyet mutat: ugyanilyen szabályos és feltartóztatást nem ismerő a szerencse ritmusa — mindenesetre biztatóbb gondolat, mint az, hogy «tündér szerencsénk kénye hány-vet». — Az ión néplelek mélyéből fakadó gondolattal állunk itt szemben, mert a sors ῥυσμός-ának eszméje nyilván ugyanannak a fának a hajtása, mely egyrészt már költőnk előtt az eposban az Ὀχσεανός-ról szóló híres verseket termette, másrészt nem sokkal utóbb a világmindenség nagy problémájának megfejtésére létrehozta majd a πάντα ῥεῖ formuláját.

86. (Bergk.)

αἶνός τις ἀνθρώπων ὄδῃ,
ὥς ἄρ' ἀλώπηξ καίετός ξυνωνίην
ἔμειξεν.

*Lukill. Tarrh. π. παροιμιῶν-ból¹⁾: 1. *Herennios Phil. π. διαφόρως σημαίν. [innen a) Herennios byzantin kibővítése Ammonios 6. — b) Eustath. II. 855. 5. és Odys. 1768. 58. — c) Etym. Gudian. (= «Etym. Gud.» és «Etym. Angel. ed. Ritschl») v. αἶνος]; 2. Diogenian. π. παροιμιῶν (cod. Paris. 1773-ból kiadva Corp. Paroem. ed. Schneid-Leutsch I. 178. és cod. Angel. F. 6. 17-ből Rhetor. ed. Walz II. 11); 3. Apostol. (Arsen.) Præfat. — Ezeken kívül idézik (bizonytalan forrásösszefüggéssel) Apollon. Dysk. Comment. p. 224. 3, Schneid. (= Bekk. Anecd. II. 490) a 2. sort, Choirobosc. in Ps. 114., Cramer Anecd. Par. (Homeros lexikon) III. 371. 13. (ὥς-tól kezdve), Schol. Hom. I. 407. ➤ ➤ ὄδῃ kihagyva Eust. ad II., Etym. Gud., Schol. Hom., ὁδ' Ammon., Eust. ad. Od. (az első sort ἀλώπηξ-ig trimeternek tartva). — ἄρ' vulgo: ἄρ' Ammon., Eust., Diogen., Cramer An. — ἀλώπηξ τε Ammon. — καίετός Schneidew: καὶ αἰετός (αἰετός) vulgo, ἡδ' αἰετός Eust. ad Od., ἡ αἰετός Etym. Gud. — ξυνωνίαν Etym. Gud., Apollon. cod. b., Choirobosc., Schol. Hom. cod. M. — ἔμειξεν: ἔμειξεν vulgo, ἔμειξεν mellett régi var. lect. ἔθεντο *Lukillosban (v. ő. Eust. ad Odys.: ἔμειξεν ἡ καὶ ἐτέραν γραφήν ἔθεντο); innen átvette Ammonios, Etym. Gud. (Herennios közvetítésével), Apostol., Choirob., Cram. An.

αἶνος τις ἀνθρώπων] a nép ajkán élő ősi mese, rejtett

¹⁾ A * a forráskritikával megállapított, de nem hagyományozott forrásokat jelöli.

értelemmel, mint az αἶνιγμα szó rokonsága mutatja («αἶνος umfasst sowohl das Gleichnis, aus dem sich die Tierfabel und eine bestimmte Art des Sprichworts entwickelt, wie das Rätsel in sich» Crusius, Pauly-Wiss. s. v. Fabel, hol a rávonatkozó lexikograph. irodalom is megbeszéltetik, melynek a mi töredékünket köszönjük). A szónak tehát ép oly tágas értelme volt, minőt a mi régi nyelvünkben a mese szó bírt (v. ö. a Nyelvt. Szót. adatait, pl. «Jóllehet én a te mesédet meg nem fejthetem.» Pesti Fab. 79. 6.; «Aki az én mesémet megfejti, annak adom lányomat.» Haller, Hárm. Hist. II. 264). A lakoma második részében, a δεύτεραι τράπεζαι mellett eltöltött συμπόσιον alkalmával a bortól emelt szellemi potentia elméskedésben tört utat. Az esetleges hivatásos mulattatók előadásai mellett ekkor volt a rögtönzött vagy betanult bordalok, szavalatok, énekek, rejtvények és egyéb szellemi mulatozások ideje, melyeknek eszményített irodalmi proiciálásaképen a túltengő symposiastikus irodalom maradt ránk. Ily alkalommal egyszer feláll Archilochos s fuvola hangjától kísérve, éneke kezd. Mindenekelőtt figyelmet kér a maga számára, erre valók az első szavak: a 89. darabban is így tesz (ἐρέω τιν' ὑμῶν αἶνον), Hesiodos is hasonlóan vezeti be a meséjét (Erga, 202.: νῦν δ' αἶνον βασιλεῦσι ἐρέω φρονέουσιν καὶ αὐτοῖς) s az eposz elmaradhatatlan propositiója is e körbe tartozik. Mikor az irodalom még tisztán szóbeli előadásra volt szánva s — a mi ezzel együtt jár — a költő az à propos előadásnak s a rögtönzésnek fictiójával lépett fel, szükséges volt, hogy a dalnok a mással foglalkozó vagy pláne lármázó közönségben figyelmet keltsen dala számára, megmondva, mit akar előadni (az eposzban s drámában is gyakran így vezetik be a vitázók a szerintük különös figyelmet érdemlő mondanivalójukat: ἄλλο δέ τοι ἐρέω stb.). Mikor aztán megalakult a tulajdonképeni értelemben vett irodalom, a figyelmet keltő bevezető szavak helyébe lassankint a könyvkereskedésnek szánt cím lépett. Herodotos bekezdése: Ἡροδότου Ἀλικαρνησέως ἱστορίας ἀπόδεξις ἦδε — a mutatónévmás az alany, mint Archilochosnál, a prædicatummal egyeztetve — szépen mutatja az átmenetet. Mikor az irodalmi művek címzése kialakult, a propositio elvesztvén természetes functióját, lesülyedt survival-szerű ornamentummá. Az irodalmi formák evolúciója még vár a maga Darwin-jára. — A mesét a költő nem az istenektől tudja, mint az epikus a maga elbeszéléseit, hanem az emberektől, mint a hogy egyébként az epikus is szeret néha egyes közkeletű mondamotivumokra hivatkozni (B 783, E 638, Z 100 stb.). A mese elmondta, hogy a róka és a sas — mindkét állatfaj ritkán kerülhetett a szigeti iónok szeme elé, οὐ γὰρ εἰσιν οὗτ' ἄλωπεκες ἐν ταῖς πολλαῖς αὐτῶν [sc. νήσων] οὔτε ἀετοί (Xenoph. Cyneg. 5. 24) — szövetségre léptek (ἐμεῖξαν: az ige helyes írását mind több és több emlék támogatja, v. ö. Crönert, Memor. Gr. Hercul. 29; maga a kifejezés, χοινωνίαν μειγνύναι — úgy tudom — ἀπαξ λεγόμενον: magyarázata valószínűleg az, hogy a költő a megalkotása közben a μένος vagy ἄρη μειγνύναι-ra gondolt, mit a ξωνονίη megszüntetni van hivatva. Az ily jellegű analógiákról l. Paul, Prinzipien³ § 78. s köv.). — A mese folytatásáról, vagyis a furcsa barátság felbomlásáról a következő fragmentumok kommentárjában lesz szó, melyeket Schneidewin (Beitr. z. Krit. d. Poet. Lyr. Gr. 93.) állított egybe.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Kundt Ernő: Lenau és a természet. Budapest, 1908, Lampel, 158 lap. Ára 2 K 40 f.

E figyelemreméltó derék dolgozat hat fejezetből, de voltaképp két főrészből áll, egy elméleti bevezetésből (I. Lenau mint ember és költő, II. Lenau és a költői phantasia, III. Lenau természeti képeinek psychológiája, IV. A jónak vagy a rossznak forrása-e a természet?) és egy alkalmazott fejezetből (V. A természet Lenau költészetében és VI. Befejezés), mely a munkának legterjedelmesebb és legértékesebb része. Szerző mindenütt a forrásokból merít: Lenau költeményeiből és leveleiből, melyeket alaposan kiaknázott, és teljes képet nyújt boldogtalan hazánkfáinak személyes viszonyáról a természethez, valamint a természet kimagasló szerepéről költői műveiben (a nagyobb terjedelműeket sem mellőzve). A bevezető rész ellen, mely helyenként kissé homályos, sok kifogás volna emelhető a modern lélektan szempontjából, mert szerzőnek főforrása az itt tárgyalt kérdésekben, Karl du Prel műve *Psychologie der Lyrik* (1887), igen érdekes és tanulságos, de sok tekintetben túlhaladott munka. Annál becsebb a tanulmánynak másik, nagyobbik fele, melyben szerző a természet szerepét Lenau költészetében nyolcz szakaszban (1. A tenger, 2. Az Alpesek, 3. A puszták, 4. A völgy, liget, mező, rét, 5. A virág, fa és falevél, 6. Az ég, 7. Az évszakok, és 8. A nap szakai) igen részletesen és a sok ismétlés ellenére is mindig vonzóan tárgyalja.

Talán czélszerű lett volna megfordítani a tárgyalást: előre bocsátani a Lenau költészetének részletes tárgyalását és ennek alapján kifejteni a lélektani és esztétikai elméletet. Ily eljárással az elméleti fejtegetések biztosabb alapot nyertek volna és az olvasó könnyebben eligazodhatott volna. De ez fölfogás dolga. Azonban kétségtelen hiánya a dolgozatnak, hogy túlságosan izolálja a költőt: sem előzőire, sem kortársaira nincsen (egy-két odavetett szót nem számítva) sehol sem tekintettel, és csak a legutolsó sorokban veti oda, hogy Lenau «a korának legnagyobb természetköltője, csak Goethe és Wordsworth hasonlók hozzá». Ezt talán elfogadhatjuk, de igen tanulságos lett volna, ha szerző már tárgyalása folyamában is reflektált volna a világ- vagy legalább a német irodalomnak kiválóbb természetköltőire, sőt talán nem túlzott óhajítás, hogy itt-ott magyar költőket, főleg a sok tekintetben rokon Petőfit is belevonhatta volna tárgyalásába. Erre már Lenaunak egyetlen bírálatja is (a hallei Literaturzeitungban, 1834), melyből a 33. l. maga szerző is idéz, könnyen csábíthatta volna,

mert a költő itt kifejti nézeteit a költői festés és leírás régibb és újabb módjáról. A tájképfestésről is ismételve szól Lenau, főleg Zsófiához intézett leveleiben, és ezen megjegyzései is igen tanulságosak. És ha a 154. lapon helyesen mondja szerzőnk, hogy a költő hasonlatai, metaphorái és személyesítései néha túlzottak, lehetetlenek és ízléstelenek: ezeknek a gyöngéknek forrását nemcsak a költő izgott alanyiségében kell fölismernünk, mint szerző u. o. kifejti, hanem az osztrák költőknek akkor divatos túlterhelt stíljében is, mely pl. Lenau legjobb barátjának, Grün Anasztáznak, verseiben néha élvezhetetlenül halmozott és furcsábbnál furcsább képeket értelt.

Szerző általában nem elfogult költője iránt; annál feltűnőbb, hogy «a legtokéletesebb formát» tulajdonítja neki (5. l.), sőt (6. l.) azt állítja róla, hogy «oly nagy mestere a versnek, a milyen alig akad utána a világirodalomban. Talán Rückert érte utól e tekintetben az újabb német költők között, de verselési művészetében eddig még nem multa felül senki sem.» Ezt az ítéletet én képtelen vagyok aláírni; sőt hangsúlyoznom kell, hogy Lenaunál ritmus és rím és különösen a strófa belső egysége sokszor igen kifogásos, a mi összefügg azzal is, hogy még rövidebb verssoroknál is (pl. „Savonarolá'-ban is) nagyon szereti a keresztrímet, mely erősen megnehezíti a ritmus kerekdedségét és ésimását. Rückert pedig virtuóz mester a nehéz versformák használatában, de rhythmikus érzéke csekély és költeményeinek legnagyobb része formai tekintetben igen kifogásos. Ezt ma, Rückert verselésének még mindig divó magasztalása ellenére, nem lehet elég határozottsággal hangsúlyozni. Általában igen óvatosoknak kell lennünk a hagyományos ítéletekkel szemben.

Még csak két mellékes megjegyzést. A 7. l. szerint Lenau lemond «első szerelméről, imádott Gmelin Lottéjéről»; pedig tudvalevőleg ez a kedves leány a költőnek első arája, de nem első szerelme volt. A 90. lapon pedig csodálkozik Kundt azon, hogy Lenaunak nem tetszett az Ohio völgye, a hol szerzőnk 1901-ben az őszt töltötte és melyet csodaszépnek mond. Szerinte Lenau, a ki a Duna völgyét többre becsülte, vagy nem ismerte az Ohiónak e részét vagy éjjel utazott e vidéken. Lehet, de helyesebb lesz figyelembe vennünk, hogy Lenau mindig a hangulat embere volt, Amerikában pedig oly boldogtalannak érezte magát, hogy sem az emberek, sem a természet nem tudták rokonszenvét megnyerni. Bizonyára igaza van szerzőnek, hogy az Ohio völgye sokkal szebb mint a Dunáé, melyet Lenau lelkesen dicsőít; de a Duna völgye hazája volt és hozzáfűződtek ifjúságának legszebb emlékei! Kell ezenfelül még egyéb magyarázat?

Van egy német dolgozat is, mely a természet szerepét Lenau költészetében tárgyalja: Theodor Gesky igénytelen programmérteke-

zése, mely különnyomatban is megjelent: *Lenau als Naturdichter* (Leipzig, 1902, 58 l.). Nem tudom szerzőnk ismeri-e (forrásmunkái közt nem sorolja föl); ha nem ismeri, nem sokat veszített vele, mert nem rossz, de nem is jelentékeny dolgozat, és saját tanulmánya behatóbb és minden tekintetben értékesebb. De egy pontban figyelmet érdemel a Gesky értekezése, hogy t. i. ismételve, bár nem következetesen, tekintettel van egyéb ókori és modern írókra, a kik műveikben a természetet rajzolják vagy egyébként szerepeltetik, a mi Lenau költészetének helyes fölfogását és méltánylását elősegíti.

Kundt derék dolgozata igaz elismerésre méltó, miért is ajánlom a költészet minden barátjának, főleg középiskolai tanárainknak, a kik első sorban leíró költemények magyarázatánál sokoldalú ösztönzést meríthetnek belőle.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Mező (Grünfeld) Ferencz: Tibullus a magyar irodalomban. Budapest, 1908. 8-r. 62 l.

E kis dolgozat, szerző első munkája, érdekes alkotás. Magyar irodalomtörténeti kérdést tárgyal, de tárgyát egészen a classica-philologia szellemében fogja föl s annak módszerével fejt ki. Erényeinek és fogyatkozásainak egy részét már ez a sajátos, de épen nem jogosulatlan eljárás magyarázza.

A tárgyat igen jól választotta. Az összehasonlító irodalomtörténet mind inkább kezdi tudományos vizsgálódásaink körében azt a helyet elfoglalni, mely őt megilleti, s műveltségünknek erősen deákos jelleménél fogva különösen fontos azoknak a száalnak megkeresése, melyek irodalmunkat a római költészethez fűzik. Tibullus költészetét ebből a szempontból még csak az egyes írókra vonatkozólag vizsgálták, összefoglaló munka, mely az eddigi részletkutatások alapján, azokat ki egészítve tárgyalná a kapcsolatot, mindeddig nem volt. Így Mező értekezése valóban hiányt pótol.

Igen rendszeresen végzi a föladatát. Négy fejezetben ismerteti a magyarországi Tibullus-codexeket és kiadásokat (I.), a költő magyar tolmácsait (II.), kutatja költészetének hatását irodalmunkra (III.) és rövid kivonatok alakjában bemutatja a magyar íróknak Tibullust méltató munkásságát. (IV.) Értekezése, a mint e tartalom-vázlatból is kitetszik, első sorban bibliografiát nyújt: a Tibullushoz kapcsolódó irodalom összeállítása. Ebből a szempontból munkáját teljes elismerés illeti meg. Lelkiismeretes, gondos és pontos munka, fölkutat és megbecsül minden adatot, s nemcsak a közismerteket vagy könnyen hozzáférhetőket, hanem az elrejtetteket is, a melyek megtalálása sok fáradságra került. Az irodalmi kutatás segédeszközeit jól ismeri s ügyesen

használja és otthonosan mozog a magyar költőkről szóló irodalomban is. Szeme éles, úgy hogy olyan Tibullus-fordításról is tud, a melyről eddig az irodalomtörténet nem vett tudomást, mint Ruszek József kézíratos gyűjteményéről (Tibullus egy elegiáján kívül az Aeneisből és Cicero beszédeiből is vannak benne fordított részletek,) és helyreigazít közkeletű tévedéseket (a *Kedveskedő* 1824. év 20. sz.-ban közölt Tibullus-fordítás nem Kis János, hanem Edvi Illés Pál műve). Ismétlem, a míg Mező megmarad a bibliografia terén, addig munkája is teljesen megbízható kalauz.

A II. és III. fejezet azonban a bibliografián kívül egyebet is ad, a II. a magyar Tibullus-fordítások rövid bírálatát, a III. annak a hatásnak kimutatását, melyet a római elegikus költő a magyar költészetre tett. Itt már súlyos kifogásokat kell tennünk. A II. rész bíráló megjegyzései általában rövidék, szűkszavúak. Az I. fejezetnek külsőségekkel bibelődő aprólékosságai és az utolsónak részletező könyvkivonatai helyett jobb lett volna ezt a részt bővebben kidolgozni. De ez csak az egyik hiba. A másik az, hogy Mező csak mint philologus bírálja a fordításokat, s nem mint műélvező is. Elismerjük, hogy az ő álláspontja is helyes, de csak féligazság. A műfordítás első sorban költői alkotás, s a műfordító, ha már választani kell, inkább költő legyen, mint tudós. Hogy szerencsénkre nagy számmal vannak tudományosan képzett költőink (a deákosok, Szász Károly, Csiky) s költői tehetséggel megáldott tudósaink (Thewrewk, Csengeri, Hegedüs) — hogy ne is említsük Aranyt, a ki bármely nemzetben egyedül álló példa volna — az véletlen szerencsénk. S a műfordítás is nem a tudósoknak, hanem a művelt közönségnek készül. Mező erre nem gondol, s mint valami professzor, a hűség ellen elkövetett hibákért szégyenpadra vonja a fordítókat, a nélkül, hogy másfelől kellően méltányolná a fordítások költőiségét.

Teljesen elhibázott a III. fejezet, a munkának az a része, a mely az irodalomtörténet szempontjából legfontosabb. Igazi irodalomtörténeti kérdést csak ez vet föl, s ennek megoldása volna a magyar Tibullus-irodalom legfontosabb feladata. Milyen hatást tett irodalmunkra Tibullus költészete? A szerző szerint ez a hatás elég nagyterjedelmű volt. Egész sorát mutatja ki azoknak a magyar költeményeknek, egy XVII. századi katona-daltól kezdve a *Kesergő szerelemig*, a melyek egy-egy fordulatot, képet vagy gondolatot Tibullus elegiáiból vettek át. Csakhogy a kapcsolatoknak nagy része nem állja a bírálatot. Egy párszor természetesen nem csak a lehetősége, de a valószínűsége, sőt bizonyossága is megvan, többnyire azonban csak a lehetősége, s ekkor is kérdés, nem volt-e még egy közvetítő a római és magyar költő között. Sőt igen sokszor közhelyek azok, a miket kapcsolatba állít, a rokon gondolatok annyira közönségesek, a képek alapjául szolgáló

szemléletek annyira általánosak, hogy egymástól teljesen függetlenül is támadhattak. Általában igen könnyen megállapítja az egyezést ott, a hol legföljebb hasonlóságról lehet szó. Nem hiszem p. o., hogy Faludi Tibullusnak IV: 2, 5—6 sorára gondolt volna:

Illius ex oculis, cum vult exurere divos,
Accendit geminas lampadas acer Amor...

mikor a *Kisztó ének* 2. versszakát írta:

Szeme kökény, csillag fénye,
Ámor csoda építménye,
Tüzet lobbant pillantása
Mint az egek villámlása...

s hogy Csokonai Tibullus nyomán írta volna a háború borzalmait festő sorait. Ez az érzelem, a háború kegyetlenségeitől való irtózás, a XVIII. század végén, a francia irodalom (főképen Voltaire) révén nálunk annyira általános volt, hogy még a hivatásos katonák (Barcsay) és kiérdemesült generálisok is (Orczy) hirdették. Az ilyen kapcsolatok pedig:

Révai I: 15, 29—30: Non me corripuit Phrygiis domus alta columnis
Non me purpurei ducit honoris amor...

Tib. I: 1, 57: Non ego laudari curo...

nyilvánvalóvá teszik, hogy a szerző nemcsak tulságosan csekélynek tartja költőink önállóságát, de félreismeri a költői alkotás sajátos természetét is.¹⁾

Bár a fölvetett kérdést nem oldja meg a szerző, még értekezésének ez a része sincs érték híján: az anyag pontos összeállításával lehetővé teszi, hogy mások, megrostálva az egyezéseket, megállapítsák gondosan, mennyiben tükröződik Tibullus költészete a magyar irodalomban. És elérte azt is, a mit a fejezet végén szerényen remél: «e pár sor hozzá fog járulni egy-két költőnk helyesebb megértéséhez». Azt is dicsérettel kell kiemelnünk, hogy van két olyan vonása e kis értekezésnek, a mely a kezdők műveiben gyakran hiányzik: szerénység és az idősebb tudósok megbecsülése.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹⁾ A fejezet *Függelékében* közölt párhuzamos idézetek (még a *Szeretnek szántani*-ra is idéz Tibullusból párhuzamos helyet) jók kedves játéknak, de nem illenek komoly, tudományos műbe.

Platon válogatott művei. Phaidros, Symposium, Charmides,

Ion. Görögül fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta *Szabó Andrá*s, főgimn. tanár. Székelyudvarhely (Becsek D. fia könyvnyomdája), 1908. 8-r. 219 lap. Ára 4 K.

Philologiai irodalmunkban örömmel kell üdvözlönnünk minden valamirevaló munkát, a mely a klasszikusok műveit jó fordításban magyar nyelven tolmácsolja. Szabó fordítását is örömmel vettem kezembe s örömmel állapítottam meg róla, hogy nemcsak valamirevaló, hanem általában sikerült, alapos és derekas munka, melyért elismeréssel tartozunk a fordítónak. Azok a kifogások és megjegyzések, melyeket alább felsorolok, a munka igazi érdemét nem igen érintik, úgy hogy a könyvet a szakemberek is, az olvasó közönség is megnyugvással és bizalommal veheti kezébe.

Különösen meg kell dicsérenem a fordítás jó magyar stílusát, folyékony és világos nyelvét. Részletesen összehasonlítottam az eredeti szöveggel s mondhatom, hogy elejétől végig mindenütt a legnagyobb pontosságot, lelkiismeretességet tapasztaltam. Ez pedig — Platonról lévén szó — nem kicsi dolog.

A fordítás alapjául Szabó a Stallbaum-féle kiadást vette (Gothæ, 1857). Sajnálom, hogy én ezt a kiadást nem követhettem; nekem a C. F. Hermann-féle kiadások voltak kezemenél (és pedig Io 1884, Charmides 1901, Convivium és Phædrus 1905 Teubnernél, azonkívül a Sz. által is említett Hug féle Symposium, Teubner 1884). De talán így is sokat ér az a megjegyzés, hogy — egyes kritikus helyeket figyelmen kívül hagyva — félreértéssel, a szöveg helytelen fordításával sehol sem találkoztam.

A dolgok rendjén azonban ki kell jelentenem, hogy a négv szemelvénynek egy kötetbe állítását illetőleg nem lehetek Szabóval egy véleményen. A Symposium és a Phaidros még együvé tartoznak, de a Charmides és az Io egészen másfajta dialogusok, úgyhogy ebben a csoportban, azt hiszem, nem a legjobban érzik magukat. Hogy ennek a csoportosításnak minő technikai, vagy más egyéb okai lehetnek, nem tudom, de a Platon filozófiájának bemutatására (Előszó) a két utolsó egyáltalában nem alkalmas.

Megjegyzem továbbá, hogy a munkának nem erős oldala a Platon filozófiájának magyarázgatása. A beosztás szerint mind a négy dialogust egy rövid bevezetéssel indítja útnak, melyben elmondja a dialogus tartalmát, gondolatmenetét, szerkezetét és keletkezési idejét. Ezek helyett a tartalmi ismertetések helyett nézetem szerint inkább azt kellett volna fejtegetni, hogy minő helyet foglal el az illető dialogus a Platon-féle filozófiai rendszerben, miért, mi tekintetben fontos? Így pl. a Phaidros fontosságát bőven lehetett volna tárgyalni, s ez a tárgyalás sokkal tanulságosabb, értékesebb lett volna a tartalom bemutatásánál. Az olvasónak Platon műveinél vezetőre, irányítóra van szüksége, a laikus ember sok dolgot, csak úgy magában véve, meg sem érthet. Legalább a jegyzetekben mégis pótolni kellett volna egyet-mást. A dialogusok szerkezetének rendszeres egybeállításra is csak az áttekintést könnyíti meg, de a gondolatok megértését nem teszi könnyebbé.

Jó lett volna még, ha a verses idézeteket (Homerosból stb.) versben közölte volna. A legtöbb helyen csak egy pár sor az egész s

annak lefordítása (ha nem volna már lefordítva) nem nagy dolog. Szükséges lett volna továbbá a felhasznált irodalom pontos jegyzékének összeállítása, hadd lássa mindenki, hogy a fordító mindenütt belemélyedt a munkába s nem csak a szöveget fordítja helyesen, hanem lehetőleg mindennel tisztában van, a mi arra vonatkozik. Ma már nem elég a szöveg és a szótár, hanem úgy gondoljuk, hogy a fordítónak jobban bele kell magát élnie a munkának minden apró részletébe. Ezt pedig csak az irodalom felsorolásával lehet igazolni. Végre a szöveg megjelölésénél a fejezeteken kívül jó lett volna a H. Stephanus-féle kiadás lapszámait és betűit is kitüntetni — a mi minden szövegkiadásban benne van — mivel ezek nagyban megkönnyítik az idézetek pontos megtalálását.

Ezen általános észrevételek után a részletekre térve, az egyes dialogusoknál ilyenforma megjegyzéseim vannak.

Phaidros I. Α ποῖ δὴ hova? (helyesen: *ugyan hová?*). — I. B πλῆσιον τοῦ Ὀλυμπίου: közel az Olympieionhoz; a jegyzet szerint Olympieion, vagy Olympion. — I. D κατὰ σχολήν nem jelenti «nagy fáradsággal». — II. B νῆ τὸν κόνα «a kutyára mondom» érthetetlen szólás, meg kellett volna magyarázni, vagy valamely más szóval fordítani. — IV. D ἀνάγκη . . . ἐπανορθοῦσθαι: «meginagyarázhatja», helyesebben: meg kell magyaráznia. — V. B ὡς ἀκμὴν ἔχει τῆς ἀνθης nem azt jelenti «milyen dúsan virágzik», hanem inkább: virágzásának, virágjának teljes pompájában van. — V. C εἰ δ' αὖ βούλει kimaradt a fordításban. VIII. D οὗτ' ἂν τοὺς πατέρας καὶ τὰς μητέρας sem szülőinket e h. sem apánkat, sem anyánkat. A IX. cap. a Hermann-féle kiadásban nem vág össze a fordítás IX. fejezetének kezdetével, pedig az értelem szerint helyesebb a Hermanné s ezt kellene követni a X. fejezetnél is. XI. D ὡς περ οἱ ἐννέα ἄρχοντες mint a kilencz archon, e h. mint az archonok szokták. U. o. nemcsak az én, hanem a te aranszobrodat is, helyesebb így: nemcsak az én aranszobromat, hanem a tiedet is. XII. D ὁ δέ μοι λόγος ὁρθος ἔσται «s e kijelentésem eskü jellegével fog bírni» — kissé hosszadalmas. XIII. Α ὦ μοῖρά, «elvetemült» igen erős, a tréfiás színezetnek jobban megfelelne «gonosz». U. o. *ligyok* (Liguriaiak?). XIV. E δόξα vélemény és ὕβρις gyalóság szavakat nem találom egészen megfelelőknek. A ὕβρις pl. a tragikusoknál egészen egyebet jelent s ezért okvetlenül meg kellett volna magyarázni. XIV. 238 C ἀπ' αὐτῆς τῆς ῥώμης . . . ἔρως ἐκλήθη ez a szép szó-játék teljesen elveszett («éppen ezen erő után szeretetnek neveztetik»). Általában úgy találom, hogy Platon nyelvének ilyenmő játékaira, továbbá azokra a finom és legtöbbször filozofiai szempontból fontos megkülönböztetésekre több gondot kellett volna fordítani. XVIII. 241 B Εὐνέλογα stb. igen hosszú mondat, fel kellett volna aprózni. XIX. 242 Α ἡ δὲ καλουμένη σταθερά «a nap a tetőponton áll» magyarázul is mondjuk álló dőlben, ezt kellett volna valahogy belehozni. s ez a σταθερά-nak teljesen megfelelne. XXII. μανία, μανική, μαντική fordítása (ihletettség, ihletettség művészete, jósművészet) szintén igen halvány és erőtlén. XXVII. ἡ γὰρ ἀχρόματός τε καὶ ἀσχηματιστός καὶ ἀναεὶς οὐσία ὄντως ψυχῆς οὐσα κυβερνήτη μόνη θεατὴ νῦν περὶ ἦν τὸ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης γένος τοῦτον ἔχει τὸν τόπον. egyike a legnehezebben fordítható és értelmezhető helyeknek. Szabó így for-

dítja: A szintelen, alaktalan, megfoghatatlan és tényleg létező valóság, a mit egyedül csak a lélek kormányzója, az értelem, láthat meg s a mire a tökéletes tudás vonatkozik, abban a világban lakik. Szerintem helyesebb volna így: A léleknek valóban létező, szintelen, alaktalan és megfoghatatlan valósága egyedül csak a kormányzó értelemnek látható és a reá vonatkozó tökéletes tudás azon a helyen van. A Ruhnken-féle kiadás (Lipsiæ 1829) a szöveget úgy adja, hogy lehetetlen megérteni is. Pedig ez a hely az ideák tanára vonatkozólag egyike a legfontosabb alapvető helyeknek. XXXIX. D *γλυκὲς ἀρχῶν* «mely a Nilusnak hosszú kanyarodásától vette nevét» nem fordítás, hanem magyarázat. LIX. D *πεττείας τε καὶ κυβείας* «sakk- és kockajátékot» így magában, magyarázat nélkül, helytelen.

Azt hiszem azonban, hogy elég ebből ennyi s fölösleges az egészen ilyen apróra végig menni. A másik három dialogus fordításából tehát csak egy pár fontosabb dolgot említek fel.

A Symposium fordítása valamennyi között a legsikerültebb és legszebb. Részletesen összehasonlítottam a Hunfalvy fordításával (Új Magyar Múzeum II. évf. 1851—2. I. kötet 6. füzet, 1852. mart. 1. 323—352. l. Megjegyzendő, hogy Szabó az előszóban Új Magyar Minervát említ), valamint a Schleiermacher német fordításával (Universal Bibliothek 927.); az előbbinél sokkal jobb, az utóbbinál semmivel sem áll hátrább.

Symp. 174 B *καὶ ἀγαθῶν ἐπὶ δαΐτας ἴασιν αὐτόματοι ἀγαθοὶ* «Derék emberek is mennek önként lakomára a derék emberhez» az Agathonra vonatkozó szójátékot ki lehetne fejezni így «Derék emberek is m. ö. l. Derékihez». 175 D *οὐ γὰρ ἂν προαπέστης* «máskülömben nem hagyta el volna el» helyesen: «máskülömben nem jöttél volna el onnan». 185 C *Πανσανίου δὲ πανσαμένου* «Mikor Pausanias elhallgatott» a szójáték kedvéért helyesebb volna: «Mikor Pausanias pauzát tartott». A 203 B fordítása egészen kimaradt. Az a híres meghatározás *τόχος ἐν καλῷ καὶ κατὰ τὸ σῶμα καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν* Szabónál: a szépnek szaporítása testben és lélekben, Hunfalvynál: A szépben való nemzés, úgy test, mint lélek szerint, Schleiermacher-nél: eine Ausgebur in dem Schönen, sowohl dem Leibe als der Seele nach. U. ott 206 E *Τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ τόχου ἐν τῷ καλῷ* «a szépnek szaporítására» igen rövid, Hunfalvynál: «a szépben való nemzés és szülés vágya». 211 B *αὐτὸ καὶ αὐτὸ μὲν αὐτοῦ μονοειδὲς αἰὲν ὄν* Szabónál «magamagában mindig egy és ugyanaz» (Hunfalvynál hiányzik), Schleiermachernél «an und für sich und in sich selbst überall dasselbe seiend».

A jegyzetekben a IX. 1. alatt a *παιδεραστία* szót így magyarázza: «tisztá belső baráti viszony férfiak és ifjak között»!

A Charmidesre vonatkozólag csupán azt az egyet említettem meg, hogy a *ποιεῖν, ποάττειν, ἐργάζεσθαι*, továbbá *ποίησις, πράξις, ἐργασία, ποίημα, ἔργον* szavak megkülönböztetése, mint a X. fejezethez írt első jegyzetben mondja, bizony csak megközelítő értelemmel, vagy körülírással van kifejezve.

Külön ki kell emelnem egy pár nehezebb helynek szépen sikerült fordítását, ú. m. Phaidr. I C, VI C, Symp. 175 D E, 180 B, 185 A, 187 A B, 190 D E, 191 D, 208 A, Charm. 167 C, 169 A, 173 D stb.

A jegyzetekről már szólottam általában. Az egész kötet kiállí-

tása csinos és tetszetős, a nyomása szép, sajtóhiba alig van benne. Mindezeknek alapján Szabó könyvét szívesen ajánlom az érdeklődők figyelmébe.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

Szász Béla: Az emberiség jóltevői. Négy essay, a művelt közönség részére. Budapest, Hornyánszky (8-r. 179 l.). Ára 3 K.

Tudományos irodalmunknak több szempontból érdekes terméke a kezünk között lévő könyvecske. Tartalmát négy tanulmány teszi, a melyeknek mindegyike az emberi művelődéstörténet egy-egy különböző időben élt, többé-kevésbé ismert alakjához fűződik. Hufeland német orvos, Gutenberg a könyvnyomtatás feltalálója, Wilberforce angol államférfi, a rabszolgaság felszabadítója, és Jézus Krisztus, a keresztény vallás megalapítójának alakjaihoz, jelleméhez. Hogyan kerültek ezek együvé — kérdezheti az olvasó?! «Ezek az emberiség igazi jóltevői» — feleli a szerző, nem pedig Carlyle «Hősei», sem Emerson «Nagyjai», kiket Emerson az emberi szellem képviselőinek, típusainak, reprezentatív embereinek rajzol. — «Nem úgy, uraim!» — kiált fel szerzőnk. — Nem azok az igazi jóltevők, a kiket a «Hősök» írója bámulat, sőt imádás tárgyává lenni méltóknak tart, mert bennük isteni jogot vagy ördögi jogtalanságot lát, és a kiknek története — szerinte — azonos a világtörténelemmel. Óh nem! Mert bizony mondom, hogyha szíveiteket a Ker-neterben mérlegre teendik, melynek másik serpenyőjén az igazság ül: sem téged, Napoleon, concordatumod, sem téged, Cromwell, szemforgató képmutatásod nem fog megmenteni!

«Az ember igazi jóltevőinek azokat tartom, a kik az ember *testi javainak, értelmének, akaratának* és végül negyedszer *érzelmeinek* fejlesztése s ezzel járó nemesítése, kiművelése, kiképzése, megjavítása körül tanításaikkal, működésükkel, példáikkal, egész életükkel a lehető legtöbbet tették vagy a legfontosabbat teljesítették» (l. 18. lap).

Szerzőnknek ez az alapeszméje, mely bizonyos eredetiségre vall az inventióban is, s melyen az egész mű tartalma fölépül. határozottan értékesnek és sikerültnek mondható. Könyvét nemes erkölcsi idealizmus hatja át, azon leginkább a renaissancera utaló elv, hogy az ember nagyságát nem annyira egyik vagy másik képességének, tehetségének az átlagot jóval felülmúló, de egyoldalú fejlettsége alkotja, mint inkább összes képességeinek, testi, értelmi, akarat és érzelmi energiájának harmonikus fejlettsége. Az embernek tehát szerinte igazi életcélja: az emberiség legmagasabb ideáljának megközelítése. Vagyis: az embernek minden irányban, tehát életjelenségei fennebb körvonalozott mind a négy körében arányos, folytonos, következetes és fokozatos fejlesztése és tökéletesítése. A renaissance-nak universalis embere erkölcsi alapon teszi aztán Szásznak az ideálját, emberi eszményképét.

Mi a magunk részéről Szász Béla józan életbölcseletét igen megnyerőnek, rokonszenvesnek tartjuk. Am a modern titánok, a kik Nietzsche Übermensch-filozófiájáért lelkesednek, kik a Herren-moral és szocialista-moral szempontjából az egész társadalom felforgatására törekcszenek, kik a józan és egészséges és fokról-fokra lassan haladó fejlődés helyett rohamos átalakulást sürgetnek, és a kik vagy előre gyorsan, vagy hátra akarnák az emberiség fejlődésének kerekét egy

nagy erőfeszítéssel lendíteni, talán mosolyogva fogják lenézni ezt az életbölcseletet, s szerzőjét, vallóját nyárspolgárnak, mohosnak, elmaradtnak fogják deklarálni. — Úgy látom azonban, hogy ez Szász Bélát nem fogja megrendíteni, mert bölcselete nem magára erőszakolt idegen világnézet, hanem hosszas vajudásnak, az ő specziális hajlamainak, temperamentumának, családi hagyományainak, józan egészséges gyümölcse. Nálunk Magyarországon az emberek a koreszméket szokták leginkább felkapni, s a bölcseleti áramlatok ép úgy terjednek nyugat felől, mint a divat és szokások, és mint ezeknek, azoknak is akadnak majmolói, úszva a divat árjával: s íme akad egy törvényszéki bíró, a ki nem Herbert Spencernek a tanítványa, hanem inkább Kantnak; a ki nem Nietzscheért, hanem Jézus Krisztusért lelkesedik.

Ha a mondottak után érdekesnek is tartjuk Szász Bélának az eszméjét, bölcseleti alapfelfogását, könyvében eszméjének, bölcseletének propagálását, azaz a kivitelt, már kevésbbé tarthatjuk sikerültnek. Nem azért, mintha Szász nem volna tisztában azokkal az alakokkal és művelődéstörténeti jelentőségükkel, kikkel foglalkozik, erre van neki széles körű olvasottsága és nagy műveltsége, hanem azért, mert ez alakok kapcsán mély pszichológiai, physiológiai, filozófiai kérdésekbe kapaszkodik, a melyeknek igazi átértéséhez nincs elég filozófiai tanultsága, és így ezeket a kérdéseket nem is képes előbbre vinni. Azonban talán túlságos magas mértéket is alkalmazunk könyvével szemben, melynek talán nem is ez a célja akart lenni, mint inkább az, hogy a maga józan világnézetét forrongó és zavaros korunkban terjeszsze. De még így is meg kell állapítanunk, hogv némely helyen nem jól választotta meg a maga mestereit. — Így Wilberforceről, mint a rab-szolgaság felszabadítójáról, mint az önálló akaratra juttatás hősről, a szabadság megteremtőjéről elmélkedve beszél az akarat lélektanáról. Itt egészen Wundt elméletét követi, még pedig nem is első kézből merít, hanem Wundt «Grundriss»-ének Rácz Lajos készítette gyöngye fordítását használja. Külömben nem igen beszélne a maga józan feje szerint lelki «képletek»-ről, milyenek csak a matematikában vannak. Egyébiránt az egész Wundt-féle lélektanban az akaratra vonatkozó rész a leggyengébb, illetőleg ez olyan hibája, a melyet legkiválóbb tanítványai (pl. Meumann) sem követnek. Távol legyen tőlünk Wundtot kicsinyíteni, kinek magunk is rendkívül sokat köszönhetünk. Wundt az akaratfolyamatot indulatfolyamatnak fogja fel, s ez meggyőződésünk szerint (ugyanígy nyilatkozik Meumann is) hibás felfogás.

Nem elég világos e könyvben a determinismus és indeterminismus elméleteinek fejtegetése s az egyes filozofusoknak e szempontból való osztályozása. — Múltánytalanság volna azonban szerző minden egyes apróbb tévedésére súlyt fektetni. Egészben véve nézetünk szerint könyvének bizonyos hivatást kellene teljesítenie. Azt, hogy a magyar közönséget a józanabb, eszményibb világfelfogás útjára vezesse vissza. Kant és Széchenyi szelleme szól hozzánk a könyv lapjairól. Szerzőnk mindenesetre sokat olvasott és sokat gondolkodott, bár bölcseleti világnézete még szélesebb alapvetésre és bővebb, részletesebb kiépítésre szorul. — Minthogy az írói tehetség elvitázhatatlan nyomaival is találkozunk szerzőnknel, törekvése, nemes érdeklődése és írói ambíciója mindenesetre buzdítást, serkentést érdemel.

(Budapest.)

SZÉKELY GYÖRGY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Paul Stapfer : Récréations grammaticales et littéraires. Paris, A. Colin, 1909. 264 l. 3-50 Fr.

Paul Stapfer a francia irodalom régi szorgalmas munkása, a ki az irodalomtörténet művelése mellett szabad óráiban nyelvészettel szokott foglalkozni. Új könyvében nyelvészeti értekezéseit és jegyzeteit gyűjtötte össze. Mint a régi nemzedék embere, sajnálkozva szemléli a francia nyelv romlását. Panaszkodik, hogy a francia nyelv kultusza egyre jobban háttérbe szorul, hogy napról-napra fogy a száma a világosan, egyszerűen, természetesen író francziáknak. Állításának igazolására igen sok tanulságos példát említ. Ígéri e hanyatlás lélektani és erkölcsi magyarázatát (*La déformation de la langue française* cz. fejezet, 2. l.), rá is mutat néhány okra, mint az újságírás, az irodalmi s nyelvi oktatás hanyatlása a középiskolákban; de, sajnos, bővebben nem fejt ki a dolgot. Nem említi a szimbolista és dekadens költészet hatását a költői nyelvre, sem a naturalista regényírókét a prózára, a kik teletömték regényeiket lélektani, élettani és természettudományi műszavakkal. Ép úgy hozzájárul a nyelv romlásához az a körülmény, hogy a dilettánsok nagy arányban elszaporodtak a tudomány és irodalom valamennyi ágában. Mindeme jelenségek és okok tüzetes vizsgálata érdekes lett volna nemcsak nyelvi, hanem művelődéstörténeti szempontból is.

Törekszik a szerző türelmes, higgadt, elfogulatlan lenni s távolfartani magától mindenféle ósdi balítéletet. Nem rabja a grammatikának, nem bálványimádója a francia klasszikai irodalomnak. Több ízben hangoztatja, hogy minden élő nyelv folyton fejlődő, módosuló szervezet, melynek életét semmiféle szabályokkal megállítani nem lehet. Szükségesnek tartja a nyelvnek idegen szókkal, tájszókkal, archaismusokkal és neologismusokkal való folytonos felfrissítését. Nem idegenkedik még a helyesírás óvatos reformjától sem. Egy helyen azonban mégis kitör belőle a keserűség az ifjú nemzedék ellen, midőn így ír: «la grammaire moderne, devenue „historique“, a abdiqué ses droits de maîtresse du langage; elle tire une gloire singulière de son humble rôle nouveau, qui n'est plus de régenter, mais „de constater, uniquement constater“; elle sourit aux barbarismes, pardonne aux solécismes et les enregistre avec une curiosité sympathique».

E kifakadás ellenére lépten-nyomon hivatkozik a «történeti grammatikusokra». Darmesteter (*La vie des mots, Création actuelle de mots nouveaux dans la langue française*), Bréal (*Essais de sémantique*).

tique), Brunot (*Grammaire historique, Histoire de la langue française*) stb. műveiből igen sokat merít, de nagyon sok könyvében az eredeti megfigyelés és az évek hosszú során, szinte egy emberöltőn át rendszeresen gyűjtött tanulságos adat is. Van azonban egy helytelen szokása. Ha élő íróról van szó, gyakran elhallgatja nemcsak az idézet pontos forrását, de magának az írónak a nevét is.

Nagyon érdekesek a *Fautes de grammaire* és *Excès de grammaire* cz. fejezetek, melyeknek adataiból kitűnik, hogy a nyelvtan szabályai ellen még a legnagyobb írók: Bossuet, La Bruyère, Voltaire, Hugo stb. is milyen gyakran vétettek; sőt szerzőnk talál kifogásolni valót még Flaubertnek, a XIX. század legaggályosabb nyelv művészeinek műveiben is s Caroline hűgához írt leveleiből elemi nyelvtani botlások egész sorozatát idézi.

(Budapest.)

BIREÁS GÉZA.

Aristide Calderini: La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia. Opera premiata dalla r. Accademia scientifico-letteraria di Milano col premio Lattes. Milano (U. Hoepli), 1908. 8.-r. XX+464 l. Ára 12 lira.

Szerző azt a nem könnyű feladatot tűzte maga elé, hogy összefüggő és lehetőleg kimerítő tárgyalásban mutassa be mindazt, a mit a szabadonbocsátásról és a szabadosok helyzetéről Görögországban összegyűjteni, tudni és következtetni lehet (raccolgere, sapere e concludere). Az összegyűjtés első sorban azokra a legújabb feliratokra vonatkozik, melyek az utóbbi években nagy számmal kerültek napfényre, továbbá azokra a papyrus-leletekre, melyeket Egyiptomban (Oxyrhynchus, Fayum) találtak, és vagy egészen új anyagot adnak a vizsgálódásnak, vagy régebbi állítások tisztázását, tévedések megdöntését teszik lehetővé. Ha meggondoljuk, hogy több ezerre megy azoknak a feliratoknak száma, melyek részint a különböző felirati gyűjteményekben, részint egyes kutatók, vagy utazók külön feljegyzéseiben tudomásunkra jutottak és hogy a papyrologia fiatal kora ellenére is tekintélyes irodalmat nyújt, elképzelhetjük, hogy nem kis munka, nem kis fáradság kell mindezeknek áttanulmányozásához és pontos feldolgozásához.

Ennek az anyagnak a lehető legteljesebb felhasználása a munka egyik elsőrangú érdeme. Új és még eddig ismeretlen adalékot szolgáltatott pl. az oxyrhynchusi II, 349. sz. papyrus, melyhez a pennsylvaniai egyetemi múzeum-egylet útján jutott, továbbá különösen két delphii felirat, melyek szintén most először látnak napvilágot. — E mellett a kérdés körébe vágó jogi, történelmi, archæologiai szakmunkák, egyes (német, angol, francia, olasz) folyóiratokban található

fejtegetések felhasználása, méltó kiegészítője a feliratok anyagának. Alig van nevezetesebb munka ezen a téren, melyet ne ismerne, ne használt, ne tanulmányozott volna. S jól esik látnunk, hogy Telfy Corpus iuris Attici-ját az irodalmi felsorolásban szintén megtaláljuk.

A munka rövid történelmi bevezetés után két főrészben csoportosítja a mondanivalókat. Az I. rész magáról a szabadonbocsátásról, annak különféle módjairól szól (67—209. l.), míg a II. r. a szabadosok helyzetére vonatkozó kérdéseket tárgyalja, (209—378. l.).

A történelmi áttekintés azt a fejlődést akarja bemutatni, a melyen át a rabszolgák szabadon bocsátásának kérdése a görögöknél a hőskortól kezdve egészen a görög szabadság bukásáig és azontúl egész a Kr. utáni első századokig áthaladt, és a melynek folyamán a görög népnek ebben a tekintetben nyilvánuló ősrégi felfogása nagy változást mutat. Hiszen ismeretes Platonnak a felfogása, hogy rabszolga nélkül az államot még elképzelni sem tudja, és hogy Athénben a körüllakók is csak az V. században, Kleisthenes törvényhozása útján, jutnak a szabad polgárok közé. Hogy azután mégis egész hosszú listák maradtak fenn a szabadonbocsátottakról, ez azt mutatja, hogy az idők fejlődése, a megváltozott politikai, társadalmi helyzet és a szükség követelményei szerint a görögség is kénytelen volt alkalmazkodni, s bármennyire lenézték, megvetették a rabszolgát, mint általában alsóbbrendű lényt, a felszabadítást valamelyes módon mégis szabályozni kellett. Hatalmas lökést adott ezeknek a törekvéseknek az Athén fénykorában megizmosodott demokrácia (18. l.), s a peloponnésosi háború idejében a görög államoknak be kell látniok, hogy a rabszolgaság olyan eleme a társadalomnak, a melylyel a veszedelmes pillanatokban számot kell vetni (31. l.). A külső formára nézve nagy hatása volt a római hódítás bekövetkezésének, mikor a római jogi szokások a görögök előtt ismeretesebbé lettek és sok tekintetben bele-
szövédkedtek a régi görög szokásokba (47. l.). A római uralom azután kivált azzal segítette elő a rabszolgák felszabadítását, hogy alkalmat adott a szabadosoknak nemcsak vagyonos, hanem tekintélyes, előkelő állások elnyerésére. E mellett a kereszténység is alkalmas volt arra, hogy a görögök szabadságszeretetét élénken ébren tartsa s a rabszolga-sorsból való kiemelkedésre készítse őket (57. l.).

A munka főrésze a szabadonbocsátási feliratokkal foglalkozik és két csoportba osztja a fennmaradt emlékeket, ú. m. magániratok (atti individuali) és úgynevezett szabadonbocsátási lajstromok (liste di manomissioni), vagyis havi, félévi, vagy évi feljegyzések, melyeket az erre kirendelt hivatalos személyek állítottak össze és vezettek, s melyekbe az azon idő alatt történt mindennemű hivatalos felszabadítást bejegyezték. Több mint 900-ra megy azoknak a magániratoknak száma,

melyek Görögország legkülönbözőbb vidékeiről s más göröglakta helyekről előkerültek, s a legrégebbek (Olympia) visszanyúlnak egész a Kr. előtti IV—V. századig. A lajstromok legnagyobb része Thessaliából származik (Kr. e. III. sz.). A megfelelő módon városok szerint csoportosított emlékek felsorolása után osztályozza a görögöknél szokásos manumissiókat. E szerint a szabadonbocsátás történhetett egyházi vagy polgári úton. Az egyházi felszabadítás úgy történt, hogy a rabszolgát valamely istenségnek szentelték, vagy valamely istenségnek eladták, vagy valamely istenségnek védelmébe ajánlották. Polgári úton magániratokban, szabadonbocsátási lajstromok alapján, nyilvános kihirdetés útján és végrendelet által lehetett a rabszolgát felszabadítani. Ezenkívül a római hódítás után divatba jött a görög-római szokás szerint való felszabadítás, melynek részint nyilvános, részint magán iratokban maradtak emlékei. Előfordul végre a rendkívüli szabadonbocsátás, különösen háború idején, vagy esetleg más rendkívüli alkalom következtében.

Ennek az osztályozásnak megfelelően vannak csoportosítva a feliratok. Külön fejezetek szólnak azután egyes részletkérdésekről, a váltásdíjról, a felszabadító és a felszabadított személyéről, a jótállókról, a tanukról, a szabadonbocsátás helyéről idejéről s más idetartozó dolgokról.

Az előadásban mindenütt a legnagyobb gondosság, lelkiismeretesség és philologiai pontosság nyilvánul. És bár fejtegetései nem mindenütt meggyőzők, mégis érdeklődéssel olvassuk a műnek minden részét. Egyetlen kifogásunk az, hogy az általánosításokkal néha túlságba megy. Például említem a felszabadítás díját, melyet a rabszolga köteles fizetni gazdájának. Erre nézve ugyanis ilyen adatokat találunk: Orchomenosban (Arkadia) felnőttért $\frac{1}{2}$ mina, gyermekért $\frac{1}{4}$ mina, Gortyneben 35 stater, Chaironeiában 25 drachma, Thessaliában általában 22·5 dénár (de: ciò non impedisce che *talora vengano pagate tasse inferiori e superiori* in taluni paesi 138. l.); előfordul azután 12 dénár, 90 dénár, 21 dénár, 20·5 dénár, 30 dénár (apa és fiú), 68·5 dénár (3 személyért), 17·5 dénár, 250 dénár, 50 drachma, 100 drachma, stb. Egységesen megállapított összegről tehát még Thessaliában sem lehet szó, annál kevésbé lehet szó az egész Görögországban érvényesnek megállapított összegről. Görögország államai ebben a tekintetben is egymástól teljesen függetlenül rendezkedtek be s a mi egyezés mutatkozik, az nem közös megállapodás, hanem a pusztá véletlen következménye. Épen ilyen, szinte különös az a következtetése is, hogy a téli, a tavaszt bezáró és az őszt megnyitó hónapokban történt a legtöbb felszabadítás. Hogy a fennmaradt feliratok között ilyen van legtöbb, abból általános szokásra, általános érvényű törvény hiányában, nem következtethetünk.

A munka további részeiben a szabadosok helyzetéről, társadalmi, politikai állásáról, vagyoni állapotáról, foglalkozásáról szóló érdekes fejtegetések következnek. A Függelékben pedig bemutatja egynehány kétes okirat eredeti szövegét, megfelelő kritikai és magyarázó jegyzetekkel kísérve. Részletesen foglalkozik az athéni ezüst serlegekkel (*φύλακι ἐξελευθερικάι*), melyeken — véleménye szerint — szabadosokról és azok patronusáról van szó (a szabados egy meghatározott súlyú serleget köteles Athena istennőnek ajándékozni); ezek a serlegek szerint az Athénben szokásban volt felszabadítási módot, vagy módok egyikét, jelzik.

Calderini műve érdekes és hasznos munka, mely a szakirodalomban figyelmet érdemel. A kitűzött feladatot nemcsak szép sikerrel oldotta meg, hanem új adatai és eredményei alapján a kérdés tudományos ismeretét határozottan előbbre vitte.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

Kroll, W. Geschichte der Philologie. Leipzig, Göschen 1908.
(kis 8-r. 152 l.)

Szerző szerint — a ki Münsterben egyetemi tanár és több jeles philologiai szakdolgozat szerzője, valamint a Bibliotheca Philologia Classica szerkesztője — a philologia egész történetére nézve újszólván csak bibliografiákkal rendelkezünk; ilyenek *Hübner*, *Bibliographie der klassischen Altertumswissenschaft*, Berlin, 1889. és *A. Gudemann*, *Grundriss zur Geschichte der klassischen Philologie*, Leipzig 1907. — *Urlichs* műve az Iwan Müller kézikönyvei között főképen az újabb korral foglalkozik, *Sandys*, *History of classical scholarship*, Cambridge, 1906. az ó- és középkort tárgyalja.¹⁾ Leginkább monografiákra vagyunk utalva.

A jelen kis munka nem foglalkozik az élő philologusokkal, a mit csak helyeselhetünk, hisz' teljesen tárgvilagos jellemzésük ma még nehéz. Sok más jeles philologussal pedig azért nem foglalkozik, mivel a philologia történetében nem tűntetnek fel haladást. Az egész mű három részre oszlik: az ókor, középkor és újkor philológiájára. A neohumanismus korának kezdetét Winckelmann, Lessing és Herder fellépésétől keltezi.

Sajnálattal láttam, hogy a művek címei csak *németül* vannak említve; a latin vagy a görög címet mellőzi. Igaz ugyan, hogy e könyvecske első sorban szélesebb rétegek számára iratott, de azért nem ártott volna a munka eredeti címét is felemlíteni a szakember, vagy a philológiára készülők kedvéért, a kik e könyvet összefoglalásul haszonnal forgathatják.

Legtöbb melegséggel szól a német philologusokról, a mi egy

¹⁾ A nemrég (1908) megjelent II. köt. (From the revival of learning to the end of the XVIII. century; in Italy, France, England and Netherlands) és a III. köt. (The XVIII. century in Germany, and the XIX. century in Europe and the U. S. A.) már az újkort is tárgyalja. *Szerk.*

német tudósnál elvégre érthető, de azért mégsem méltányos. Nem zárkózik el a hiányok ostromozásától sem és erősebb kifejezésektől sem irtózik. Sokban az embert hibáztatja, így *Bentley* és *Wolff*-ban. Általában eléggé kicsinyli az utóbbit, a ki nem mutatott rá az eposzokban levő ellentétre és nem vonta le a következményeket a szöveg történetére és a szövegkritikára vonatkozólag, hanem gyűlöletes polemikát folytatott Herderrel és Heynevel. a mi jellemét kedvezőtlen világításban tűnteti fel. Hibáztatja *Bentley* radikális kritikáját, és nagyon elítélően nyilatkozik jelleméről: fősvénynek, büszkének, ravasznak tartja. *Curtius* Ernőnél kiemeli, hogy oly időben foglalkozott a görögök történetével, midőn mindent, a mi hellén, dicsfényben láttak. Ennek eredménye, hogy a görögök történetét bengaliai világításban adta elő. Hibáztatja *Lachmann*-t, hogy *Lucretius* tanító költeményét (*De rerum natura*) tárgyalva Epikuros tanaiyal nem törődött. Megállapítja, hogy *Perizonius* (+ 1715) leydeni tanár volt az első, a ki a római történet régi szakaszát a kritika szemüvegén át nézte: ebben *Niebuhr* előfutárja.

Hogy a philológiának milyen magas czélt tűz ki, mutatják a következő szarkasztikus megjegyzései: Vannak még mindig philologusok, a kik meglegszenek azzal, hogy a már 30-szor kiadott író 31-edszer is kiadják és büszkék arra, hogy a hagyományos olvasást 50 helyen megvédték és 20 helyen kijavították.

Usener Mommsennel együtt sokban hozzájárult ahhoz, hogy a 70-es évek óta új szellő fujdogál a philológiában, a mely még mindig szívesen foglalkozott kicsiny és legkisebb problémákkal. Erdemük továbbá, hogy az ifjabb nemzedék felhagyott a coniecturalis kritika tulzott művelésével. Sokan vannak, a kik egy kis részt elkerítettek maguknak a philologia mezejéből, hogy azt tökéletes módszerrel, de minden gondolat nélkül műveljék és a kik erősen óvakodtak attól, hogy a kerítésen átkandikáljanak; ezek — Kroll szerint — csak tisztességes napszámosok, de nem méltók arra, hogy ebben a tudományban vezérszerepet játszzanak.

Fogyatkozása a könyvnek, hogy túlságos tömörsége miatt néhol homályos, így pl. a 135. lapon, a hol a mythosok kérdésével foglalkozik. Viszont dicséretet érdemel szép, eleven előadása és a kiváló jellemzések. Legsikerültebbnek tartom a Herderről, Bentleyről, Mommsenről és Rohderől írt szakaszokat.

(Losoncz.)

ENDREI GERZSON.

Christensen Arthur: L'empire des Sassanides. Le peuple, l'état, la cour. Det kgl. Danske Videnskabens Selskab Skrifter VII. Raekke. Historisk og Filologisk Afdeling. Kjöbenhavn. Bienes Lunos Bogtrykkerie. 1908.

A perzsák története és irodalma a Keletre irányított tudományosságnak, napjainkban, afféle mostohagyermek. Perzsiának figyelemreméltó története, régibb irodalma (párszi szentkönyvek), a gazdag ú. n. új-perzsa irodalom hagyományai iránt a XIX. század orientalistikájának vagy renaissancea után, az utóbbi évtizedek alatt az érdeklődés meglehetősen szerény. Általában az egész orientalista tudományban is kétségbevonhatatlan hanyatlás állott be. Pedig a nagyszabású

egyik hasonló vonatkozású munkája¹⁾ minden, a mit napjaink tudományossága az átmenet e perzsa körében mutat föl. Azonban a szinkretizmus korának Perzsia egyidejű történetéhez való viszonya távolról sem a Mithra-kultuszban merül ki. A Mithra-kultuszon kívül kétségtelenül vannak egyéb érintkezési pontjai is Perzsiában, miknek a vizsgálata — úgy látszik — szünetel. De ott vannak Perzsia történetének a hellén-római világ felé utaló ama egyéb egyidejű mozzanatai is,²⁾ melyek a szasszanida kor Perzsiáját úgy az események láncolatában, mint a kultúrhistóriai jellemzések összefüggésében ama nagyjelentőségű átmeneti korszak egyazon történeti egységébe vonják, művelődéstörténeti körének párhuzamos, keleti fejezetévé teszik. A végéhez érkező római-hellén imperium helyébe eme nagy kultúrtörténeti körben nyugaton a kereszténység lép, míg keleten a párszi kultúrát fölváltja az ifjú, a hódító *iszlám*. Az iszlám kultúrája és a Perzsiában előzményeit képező szasszanida kultúra között olyan viszony támad, mint nyugaton a hellén-római kultúra és a helyébe lépő kereszténység között. Nyugaton az ellenállhatatlanul terjeszkedő új vallás az Evangélium eszmekörébe tereli Nyugat különféle országainak és nemzetségeiknek gondolatvilágát. Az egymással összeütköző ellentétek sűrűlődséi idővel szépen kiegyenlítődnek az első századok ismert nagyszabású szinkretizmusában. Keleten a friss erőre kelt arabok hadi erejének túlsúlya a fegyver hatalmával szerzi meg az uralmat iszlám tanainak a romba döntött régi hatalmi tényezők fölött. Ámde a kisebb műveltségű, a barbár győző, akarva, nem akarva, meghajtja zászlóját a régibb és nagyobb műveltségű, de igájába hajtott legyőzött előtt. El *kell* fogadnia ennek a kultúráját, alkalmazkodnia *kell* hitvilága, nemzeti sajáttsága, intézményeinek adott tényeire, ezeket magába fölcsíván, öntudatlanul is önmagán épít tovább... Az uralmát rövidesen a szasszanidák birodalmára is kiterjesztő iszlámban ekként nagy jelentőségre tesz szert ama szasszanida kultúra, melynek nem egy mozzanata az iszlám intézményeinek lényeges tényezőjévé lett. Az iszlám beható ismerete, fejlődéstörténeti vizsgálata ezért a régibb szasszanida kultúra világitása nélkül meg nem lehet. Főnti munka, mely eddig közzétett források alapján a szasszanida korszak kultúrtörténeti képének rajzát kíséri meg, ezért sok értékes adatot szolgáltat különösen az iszlám történetének. Míg e tekintetben eleddig Noeldeke már említett perzsa Tabari-jának 18 oldalas függelékére voltunk utalva, — melyben azonban *kimerítő* tájékoztatást adni a nagy orientalista távolról sem állt szándékában — addig Christensen Noeldeke vázlatos összefoglalásán továbbindulva a kultúrtörténeti képet széles alapon dolgozta fel, a miben a Tabari-Noeldeke óta megjelent újabb és bőségesen folyó források alaposan segítségére voltak; a dán orientalista buzgón, lelkiismeretesen föl is használta ezeket. Helyenkint az eredeti forrásoknak, és pedig az örmény és szír nyelvűeknek, csak fordításait használja ugyan, melyeknek közelebbi ellenőrzéséről, mint bevallja, hiányzó nyelvismeretek miatt, le kellett mondania. Néhol régi, részben elavult művekre támaszkodik (Spiegel Aveszta-fordí-

¹⁾ Eine Mithrasliturgie. (Ismertetve EPhK. 1908 : 61 sk. lk.)

²⁾ I. Hertzberg Gesch. Griechenlands seit d. Absterben d. antiken Lebens; továbbá Rivista di Asia.

tását használja Darmesteter-é helyett). Tanácsos lett volna betekintést szereznie a szasszanidák történetének még kiadatlan perzsa krónikákban (különösen az India office tulajdonát képező kéziratokban) fennmaradt forrásaiba, valamint a szasszanidák udvarának légkörébe helyezett, de alkalmasint csak apokriph-hitvitákba, melyekben használható adatokat találhatott volna.¹⁾ Figyelmet érdemeltek volna azonkívül az arab nyelvű *politikai tractátusok*, az ú. n. *Szijaszei-művek* is, melyek, miként a Christensen előtt is ismert Schefer-féle *Siasset-Naméh*, melynek Chr. nem egy adatot köszönhet, mutatja, szasszanida hagyományokon épülnek föl. Az idevonatkozó *berlini* kéziratok között is igen értékes adatokra tehetett volna szert; épügy mint a perzsa történet nemely *chinai* forrásában, melyeket *Charannes*²⁾ és a magyar származású *Bretschneider*³⁾ tártak fel. Kiemelendők az igen tanulságos etymológiai adalékokon kívül a hézagot pótló műnek ama részei, melyekben a szerző az achemenida és főként a szasszanida korszak *hűbérrendszerének* érdekes képét rajzolja meg. A szasszanida korszak feudalismusa, mely tudvalevőleg érdekes párhuzama a középkori nyugati hűbérrendszernek, Christensenben hivatott történészre tett szert. A kopenhágai akadémia, mely e művet kiadta, helyesen cselekedett, midőn az amsterdami Tud. Akadémia példáján indulva, e szélesebb tudományos köröknek szánt figyelemreméltó munkát, rendes szokásaitól eltérően, ezúttal francia nyelven jelentette meg.

(Berlin.)

OSZTERN SALAMON PÁL.

R. C. Boer: Untersuchungen über den Ursprung und die Entwicklung der Nibelungensage. Halle a. S. Buchhandlung des Waisenhauses. I. k. 1906. X+280 l. II. k. 1907. VI+224 l.

A Nibelungének egyre növekvő óriási irodalmából már terjedemenél fogva is kiemelkedik Boer könyve; érdekessége abban áll, hogy csaknem minden állítása új, s így már eleve kételkedve kell fogadnunk, mert a ki mindenütt újat keres, okvetetlenül tévedni fog. Azt a módszert látszik követni, melyet Tainenek vetettek szemére, hogy előre alkot magának képet tárgyáról. Rengeteg sok új nézetét, melyeknek felállításában igazán genialis és sokat tanult Wundtól, ismeretetés keretébe nem is lehetne szorítani, de ezt el is hagyhatjuk, mert eredményeink egy része már ismeretes a Zschft. f. d. Ph. 37—38. évfolyamaiból.

Boer Hagen alakjára helyezi a fősúlyt. Szerinte a Nibelungmonda a rokon- illetőleg sógorgyilkosság ősgermán mondájának ismétlődése: Hagen kincsvágyból megöli sógorát, őt szintén sógora öli meg, s ez a Nibelungmonda jellemző vonása. Gudrun-Krimhiid eredetileg Hagen nővére, Sigfried halála és a Nibelungok veszte pedig csak ugyanazon téma variációja, melynek rokonai a Finn, a Helgi, a Hagen és Hilde mondája.⁴⁾ Hagen és Sigfrid mordáját a vészes kincs motívuma

¹⁾ I. Albr. Wirth Aus orientalischen Chroniquen 1893. Θεσιολογίας ἑξηγητικῆς περὶ τῶν ἐν Πέρσῃ παρὰχθέντων. p. 151—193.

²⁾ Les mémoires de Se-ma-Tsien. Paris 1895. I—V.

³⁾ Notes and Queries on China and Japan IV. kötet.

⁴⁾ Wilmanns: *Der Untergang der Nibelunge in alter Sage und Dich-*

köti össze: Hagen nővére kezével magához kapcsolja Sigfridet, hogy kincséhez jusson, s mikor gyilkosság útján megszerezte, második sógora, Attila, őt öli meg, eredetileg szintén csak kincsvágyból. Hagen és Sigfrid halála két külön dal lehetett eredetileg, olyanféle, mint az Edda dalai, de a Sigfrid-mese kapcsolódása egy sereg új motívumot vitt bele. Kérdezték, hogy honnan való Sigfrid kincse s erre mesével felelt a monda: sárkánytól, törpétől. Hogyan ölhette meg a sárkányt: erre feleletül a szülők és az atyai kard története szolgált. Ez a Sigfrid tehát mesehős, a ki sárkányt öl és alvó szűzet megment. Így kapcsolódott bele a Brynhild-mese is. Sigfrid tehát Boer szerint nem emberi tulajdonságokkal felruházott mythikus alak, hanem ellenkezőleg mesei attribútumokkal ellátott ember.

Brynhild egész szereplése az ősrégi megváltás-mesének Sigfridre való alkalmazása; ez a mese itt a körülményekhez simulva fejlődött. Már maga a megváltás-motívumnak felvétele zavart okozott: Hagen sógorává akarja tenni Sigfridet, de az újabb járulékmese értelmében Sigfridnek Brynhildát kellene nőül vennie; a fejlődés folyamatában tehát alkalmazkodnia kellett. Boer t. i. a megváltásnak alaptípusául egy mesét vesz fel, melynek főelemei megvannak a bevarrt szűz (Grimm 111. sz. pánczélmotívum) és a Csipkerózsza (Grimm 50; altató tövis-szűrés) meséiben. Ebben az alaptípusban az akadály tűzfal, míg a második stádiumban Brynhild vára tengertől körülvéve Islant-Isensteinba van lokalizálva (kristályhegy). Sigfrid itt a szerencse gyermeke (újabb mesemotívum), ő van hivatva, ú. m. a Csipkerózsabeli királyfi, az elvarázssolt szűz megmentésére. A megmentés a német változatban a névtabumotívum útján történik, vagyis a hős neve az a varázsszó, a mely az alvó szűzet megmenti. A *Þidreksaga*ban t. i. Sigurdr nem tudja eredetét, csak Brynhildától hallja meg, miután megmondta a nevét; mivel pedig hajón jött a *Saegardr*-Isensteinban lokalizált várba, Boer a Sisibe-mondával hozza kapcsolatba és Lohengrinre gondol.

Míg Boer a Brynhild szereplését, melyet ősrégi mythikus hagyománynak tekintettek, betoldásnak veszi, Gunther alakját ellenkezőleg réginek tekinti. Brynhildát, a Gunthernek szerzett menyasszonyt, s a walkür Sigdrífát pedig Golther és Heusler kutatásai ellenére is egynek tartja. Brynhilda megnyerését illetőleg a monda különböző irányban fejlődött. Eredetileg, a *Þidreksaga* és a *Sigurdarkviða en skamma* elbeszélése szerint nincs rászedés, Sigfrid a szűz megmentője s vőlegénye önként mond le Brynhildáról, mert ő már Grimhild férje; Brynhilda kesereg sorsán, de végre enged Sigfrid kérésének. A *Volunga-saga* több részletét (26, 36—58; 27, 1—4; 20—46; 56—66; 28, 1—16; 29, 5—48; 144—151), melyet Boer újszerű conjectúráival a *Codex regius* egy elveszett énekének tekint és *Sigurdarkviða en yngrine*nek nevez, valamint a *Sigurdarkviða meiri* (26—29 és 23—24) változata szerint Brynhildát nem lehet rávenni a lemondásra s így Sigfrid cselhez kénytelen folyamodni: Gunnar alakjában nyeri meg másodszor barátja számára jegyesét. A német változatban, a Nibelungének 6—10 Aventiure jének forrásául szolgált énekben már nincs külön-

tungr, Berlin 1903, szintén azt hiszi, hogy a N-monda két részének alapja ugyanaz a motívum, de ő Gunther és Hagen halálát Fáfnir és Regin halálával hasonlítja össze s az egészet mythikusnak tartja. 2. l.

álló megváltás-motivum, hanem a szabadtást és a megkérést egybevonja a monda. Itt nincs szó tűzfalról, Brynhildát bárki elérheti, s ezért Sigfrid a Gibichungokkal együtt megy érte, de csak az lehet férjévé, a ki rajta erőszakot tenni s ezzel erejét megtörni bírja. Erre csak Sigfrid képes. A nibelungénekbeli harci küzdelem tehát nem a tűzfalakadály változata, hanem a monda legfiatalabb vonása az erőszak-tétel helyett.

Boer, a ki a monda alapalakjának Hagent tekinti, neki tulajdonítja a Nibelung családnevet is: Hagen Huibilung t. i. Hnebi ivadéka, míg Sigfrid Welsung és Gunther Gibichung. Sigfrid alakjának a megváltás-mesével való összekötéséből származtatja a szerző a hős eredetének történetét. A Sigfrid-mese tehát a következőképen alakulna: 1. a hős törpénél nevelkedik. Ha a szerző előbb az eddigi kutatókkal szemben a varázsálomból megmentett walkürt és a Gunther számára megnyert nőt azonosítja, itt viszont különböző alakoknak tekinti a *fidrekssaga* Mimejét, az eddabeli Regint s Nibluncot és Schilbuncot. 2. A mesehős életének második mozzanata szerinte a valószínűtlenül hozzáragasztott megmentés-mese. 3. A harmadik motivum a feleségszerzés Gunther számára, melynek legrégibb alakja Boer szerint minden kutató ellenére is a *fidrekssaga* változata, s csak azért van kitalálva, hogy Sigfrid Brynhildától megszabaduljon. 4. A negyedik fejezet: a hős elveszi a kincsvágyó király (Hagen) hűgát.

A történelmi alapot a következőképen fogja fel: a monda még a húnok betörése és letelepedése előtt így szólt: Hagent a húnok (Hünaland=Westfalen) királya megölte. A történelem pedig ezt mondta: a burgund királyokat a húnok királya megölte. Az ellenség névazonossága okozta azt, hogy Attilára a westfal király tulajdonságait ruházták: magynak nevezik, a mi nem illik az ázsiai hunokra, hanem a hün=óriás átvitele. Tehát nem Attila székhelyét tették át érthetetlen földrajzi tévedésből Északnémetországba, hanem megfordítva. Ugyanebből a névazonosságból kifolyólag csatolták Hagenhez, a monda eredeti főalakjához a burgund királyok történetét. Azonban Boer állítása semmivel sem alaposabb Grimmék feltevésénél, a kik az Attila (=atyácska) nevet már előbb ráruházzák az ősgermán monda királyára s a húnok betörésével szintén a névazonosságra alapítják a monda kapcsolódását a hún királylyal.

A munka második kötete a Nibelungénekekkel és a *Panaszszal* foglalkozik. A *fidrekssaga* és a Nibelungének elbeszélése sokban egyesül, s ezért valószínű, hogy közös forrásból merítették; Boer ezt a már említett hypothetikus dalokkal magyarázza.¹⁾ A monda hazáját az eddigi nézetekkel szemben nem a frankoknál, hanem a sógorgylkosság alapján északon keresi. Boer lehetőleg teljes topografiát akar adni. Skandináv eredetű volna tehát a sógorgylkosság, mert rokonai pl. az angol-szász Finn-monda is innen valók. Sőt a mese megismétlődése is skandináv. Csak a belső megokolásban vesznek részt a németek, pontosabban a szászok s ettől kezdve a skandinávok és az alnémetek együtt fejlesztik a mondát. A kovácsmotivum német, mert Németországban igen elterjedt, s a kovács alakja *xa-* *ἐξοχῶν* német; a Brynhilda

¹⁾ Ebben tehát elfogadja Wilmanns (id. m. 42. l.) nézetét, de praecisálja s még a sorokat is igyekszik megállapítani.

mese eredetére semmi sem mutat bizonyosan. Németországban épen úgy elterjedt, de az, hogy a skandináv változat eredetibb alakot mutat, ide utal. Szász eredetű a mesehős, a szerencse gyermeke kilétét magyarázó származás-mondája, mert innen való a rajnai és xanteni lokalizálás. A monda tehát a szászoktól került a frankokhoz, a kik a Sigfridmesét a Hagenével összekapcsolták, egységes költeménynyé forrasztották. Az összeolvasztás 1150 táján történt s ez lett a Nibelung-ének alapja. Innen következik a strófikus feldolgozás, mely már megvan a legrégebbi dān feldolgozásban, a Grimhilds haevnben is. A Nibelung-strófa eredetileg alnémet s a Kürenbergi ellenkezőleg a Nibelung-énekből vette át dalai külalakját. 1170 tájára tehető a teljes, egyesítő feldolgozás s a felnémet fordítás is. Ugyanekkor elterjed az udvarokban s ezeknek hatása alá kerül. 1190 táján végre létrejön a Nibelungének mai alakja, az udvari izlésben feldolgozott eposz. A függelékben Boer elismeréssel adózik *Bleyer Jakab* alapos tanulmányának; csak, kisebb kifogásai között, a Creinhelt nevet tartja vele szemben a Nibelungénekből átvettnek, XIII. századinak.

Boer nagy készültséggel építette fel hypothesisineinek seregét s új véleményeit. Szemére vethetnők, hogy a monda iránti érzéke nem kielégítő; tisztán pozitivistá szempontból tekinti s minden mythikust és symbolikust elvetve belőle, sokszor clichészerű mesemotívumok mozaikja gyanánt tűnteti fel, bár nem helyez elég súlyt a történelem vallomására. A Nibelungmonda elemeit szinte a combinatio és permutatio szabályai szerint már minden lehető viszonyba állították; Boernak sikerült újabb összeállítást létrehoznia, de milyen erőszakosan szakítja ki az elemeket összefüggésből! Ezért találhatunk nála annyi különös megokolást (a sárkánynyal való küzdelmet csak a kincs eredetének magyarázatára találták ki; Brynhilda megmentése csak Sigfridre önkényesen ráruházott mese azért, hogy Sigfrid megszabaduljon menyasszonyától és Gunther feleséghez jusson). Előadása meglehetősen zavaros: a megmentés mese elemeit pl. annyira összekúsálja, hogy alig tud belőlük kijutni.

Ezzel szemben Boernekn igen sok tanulságos nézete van; fő érdeme nem is eredményeiben, hanem a monda elemeinek genialis kombináló tehetséggel való újszerű megvilágításában van. A kutatásnak új és termékeny területet nyitott meg, különösen Hagen alakjának kiemelésével és a Nibelungének forrásaira vonatkozó nézeteivel.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1906/07.

7. Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. (Budapesti II. k. főreálisk. 50 l.) — Nem csupán a phil. progr. értekezések sorában, de azonkívül is ritka az olyan, melynek tárgya az irodalomtörténet elméleti kérdéseinek a fejtegetése. Magyarázatot két körülményben találhatunk. Az egyik a Beöthy Zsolt hatása újabb irodalomtörténeti műveinkre s annak művelőire. Ha nem is közvetlenül,

de közvetítéssel mindnyájan az általa nagy finomsággal és éles szemmel megjelölt nyomokon haladunk. A régebbieket nem említve Dézsi Lajos és Alexander Bernát egészen különálló jelenségek. Beöthy a mester, a tanítványok követik a tanítását. Alig jut eszébe valakinek, hogy több helyen olvasható elméletét tegye vizsgálódás tárgyává. Úgy tetszik, mintha irodalmunk elméletének ő volna az az ismerője, ki a kánont végérvényesen megfogalmazta. Mert Dézsi eddig még csak a kérdés történetét dolgozta fel, Alexander pedig a világirodalmi szempontokat keresi. Irodalmunk többi kutatója meg általában az anyaggyűjtés és részletmunkálatok terén működik. Kétségtelen, hogy irodalmunk sok részletéről még mindig nem alkothattunk tiszta képet. Tán az anyag nincs együtt vagy nem akadt még szerencsés tollú feldolgozója. S ez volna a második magyarázó körülmény. Hiszen a Képes Irodalomtörténet összeállítása is a mellett tanuskodik, hogy vannak kitűnő mono- és biografusaink, de nincs, a ki irodalmunkról egységes, egyetemes kép megrajzolására vállalkoznék. Még az Akadémia pályatételére is csak részletmunka érkezett. Annál nagyobb érdeklődéssel olvastam a Horváth dolgozatát, melynek summája röviden a következő: Irodalmunk fejlődésének legfontosabb mozzanata az irodalmi tudat kialakulása, a mi 1772-ig tart. Az irodalmi tudat első fecskéi Czwittinger Specimenje és Wallaszky lexicális munkája. Ez az egyetemes magyar irodalom bezárulását jelenti. Ez az egyetemes magyar irodalom magában foglalja mindazon írókat és alkotásokat, a melyek eladdig megjelentek hazánkban — tekintet nélkül a nyelvre. Jellege az oktató színezet, mely mindeniken uralkodik. Az irodalmi tudat továbbfejlődése a Bessenyei, Kármán, Kazinczy és Kölcsény munkásságához fűződik. Bessenyei a nemzeti nyelvet, Kármán az eredetiséget követeli a magyar irodalomtól. A nyelv szerint nemzeti irodalom történetírója Pápay Sámuel. A művészi követelmény felállítása Kazinczy és Kölcsény érdeme. Ezt a felfogást a későbbi elméletírók művei képviselik. Ezek szerint tévedett irodalomtörténetírásunk, mikor egymás *mellett* (vagy egymáson belül) különböztetett meg egy egyetemes és egy szorosabb értelemben vett, nemzeti irodalmat, holott azok egymás *után* következnek. Egyetemes magyar irodalom ma már nincs s nem volt már a Toldy korában sem. A fejlődés kezdetén van az egyetemes irodalom, vagyis egy rendszertelen zűrzavar, melybe minden beletartozik, mit Magyarországon magyarul vagy más nyelven, költői vagy tudományos célzattal írtak. Később az irodalom fogalma egyre szűkül. A magyar irodalom történetének ezek szerint csak egyetlen jelzője lehet: magyar, nemzeti vagy egyetemes nem.

Látnivaló, hogy Horváth erre az eredményre látszólag két szempont figyelembevételével jut. Az egyik az irodalmi tudat, hagyomány; a másik az irodalmi alkotások művészi, esztétikai jellege. Horváth a kettőt egynek veszi. Pedig maga rámutat, hogy az irodalmi tudat az írónak elődeihez s olvasóközönségéhez való tudatos viszonya, a mitől nagyban különbözik az irodalom művészeti, esztétikai értéke. S hivatkozik Négyesy hasonló értelmű észrevételére, ki szintén csak 1772-től kezdve lát irodalmunkban öntudatot. Csakhogy Négyesy az irodalmi hagyománnyal nem téveszti össze az irodalmi tudatot, mert az irodalom szervezkedését s a nemzeti nagy érdekek közébe való felemelkedését nevezi irodalmi tudatnak. Hagyomány és tudat nem egyenlő

rangú tényezők egymással s még kevésbé az esztétikai értékkel. Összefüggés van, mert minél tisztábban látja valamely irodalom a maga szerepének jelentőségét, annál inkább törekszik művészi színvonalra. Nem az irodalmi hagyomány vagy tudat alapján, hanem irodalmunk művészi értékének az emelkedése szempontjából jutott Horváth a fenti eredményhez. A népköltészet s egyes elszigetelten álló jelenségek (Balogh, Zrínyi) kivételével csakugyan azt tapasztaljuk, hogy nemcsak 1772-ig, de a Vörösmarty-Bajza működésének a derekáig íróink előtt nem a művészi, esztétikai érték volt a fő követelmény, hanem a magyarság, a nemzetiség gyarapítása, izmosítása. Az esztétikai érték véglegesen a népies nemzeti irány diadalra jutásakor válik uralkodó szemponttá. Addig csak mellékesen jött számba. A magyar nemzet politikai eszményeinek a szolgálata íróink előtt az egyetlen nagyfotosszerű feladat. Nem azért írnak, hogy a fül gyönyörködjék, hanem azért, hogy a nemzetnek szolgáljanak. Ezért van irodalmunk és közéletünk között olyan szoros kapcsolat. S minthogy a nemzet szomorú politikai helyzetben tengette hosszú évszázadokon keresztül napjait, íróink sem tudhattak a nyugodt szemlélődésnek arra a magaslatára felemelkedni, a melyiken egyedül támadnak a művészi alkotások. Ezért nem találkoztunk a XIX. századig csak elvtelve pusztán irodalmi célzatú művekkel, ezért érvényesül oly későre az esztétikai szempont. Nem a hagyomány vagy az irodalmi tudat hiánya, hanem a politikai állapotok nyomasztó hatása okozta tehát, hogy irodalmunkban a művészi szempont oly későre lett uralkodóvá. S így a Horváth következtetésének a prmissái, bár gazdag ismeretről s tömör előadási képességről tanuskodnak, nem eléggé meggyőzők az eredményre nézve.

S a következtetései? Abban kétségtelenül igaza van, hogy az irodalom fogalma relativ. S arra is egészen világosan és pontosan utal, hogy mint tisztul az irodalom fogalma íróink szeme előtt, s mint kezd a művészi cél lassan-lassan kibontakozni. De hogy egyetemes magyar irodalom nem volna ma, azt egészen bebizonyítottunk nem látjuk. Még kevésbé azt, hogy a *nemzeti* irodalom elnevezés fölösleges vagy nem szabatos, s hogy csak a *magyar irodalom* volna az egyedül megfelelő technicus terminus. Mindeniknek van jogosultsága. Csak attól függ, hogy micsoda alaptól indulunk ki. S minthogy ennek a kifejtésére ez a keret szűk, részletesebb elemzés helyett csak hangsúlyozzuk, hogy a Horváth értekezésének az eredményei legalább is — vitások. De az értekezés tárgya hálás, tartalma irodalmunk anyagának biztos ismeretéről tanuskodó, előadása tömött és gondolatkeltozó s így egészen nyereségesnek mondható programértekezéseink sorában.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

8. Schill Fülöp: Petőfi mint a világszabadság s a hazaszereget költője. (Temesvári állami főreál, 12—21. l.) — E kis programértekezés, melyet a temesvári Szabad Lyceum Petőfi-ünnepén olvasott föl a szerző, a modern társadalom-tudósok azon csoportja ellen száll síkra, kik önző pártpolitikai céljaikra akarják fölhasználni Petőfi népszerűségét. Petőfi forradalmi költeményeire hivatkozva, úgy akarják föltüntetni a nagy költőt, mint a társadalmi forradalom s a hazátlanság zászlóvivőjét, megelégedve arról, hogy a hazafiúi szeretet, a

magyar nemzeti eszme ép oly motívuma volt Petőfi költészetének, mint a világszabadság gondolata. Petőfi költői egyéniségének ilyenfajta megosztása és hamis megvilágítása joggal fölkelti minden józan ember méltatlankodását, s valamennyien egyetértünk a felolvasóval, a ki kimutatja e törekvések jogosulatlanságát és hazug voltát.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

9. Barabás Ábel: Petőfi valóságos világfelfogása. (Kolozsvári unit. koll. 19—25. l.) — A szerző e néhány lapon, mely egy részlete tanári székfoglaló értekezésének, azt iparkodik bebizonyítani, hogy Petőfi a legkeresztényibb költő. «Egy XIX. századbeli próféta...», ki eljött, hogy a Krisztus főtanításait új formában jelentse ki». Vizsgáljuk csak meg, hogyan jutott a szerző erre a gondolatra. Petőfi a világszabadság költője; ez az eszme pedig végelemzésében nem egyéb, mint az emberszeretet mindenre kiterjeszkedő, tehát legáltalánosabb formája. Mivel pedig az emberszeretet a keresztény vallás elsőrendű parancsolatja, következik, hogy az a költő, ki a világszabadságot nemcsak lantjával hirdeti, hanem vérével is megpecsételi, a legkeresztényibb költő. A logikai hiba, mely ebben az okoskodásban nyilvánul, oly szembeötlő, hogy nem tudjuk, vajjon a szerző komolyságában vagy jóhiszeműségében kételkedjünk-e. Mert hiszen az bizonyos, hogy a szeretet a kereszténység törvénye, de ebből még nem következik, hogy a ki a szeretetet hirdeti, az egyszersmind a keresztény vallás híve is. Hát a zsidó, mohamedán, buddhista nem lehet zászlóvivője a világszabadság gondolatának? Egyébiránt is Petőfi lelkesedése ezért az eszméért egészen más forrásból fakad: első sorban korlátot nem tűró lelke fellázadt minden zsarnokság ellen, másfelől pedig hű fia volt korának, melynek szellemét ez a *világszabadság* eszméje fejezi ki legtisztábban.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

10. Gagyhy Dénes: Kozma Andor költeményei (Pozsonyi áll. főreül 17—32. l.). — Helyes eljárásnak és okos gondolatnak tartom a kiválóbb élő költőkkel foglalkozni, s a tanuló ifjúságot velük megismertetni. Gagyhy dolgozatának bevezetésében a kozmopolita irányú, minden nemzeti nagyságot lenéző dekadens írókat rója meg s például igazolja, hogy a világirodalom legjelesebbjei: Homeros, Shakespeare, Hugo Viktor, Tolsztoj stb. egyetemes emberi eszményeik mellett sem tagadják meg nemzeti mivoltukat. Sőt ez náluk lépten-nyomon szembeötlik. Ezek előre bocsátása után ismerteti Kozma Andornak negyedszázados költői munkásságát. Mivel Kozma első sorban szatiraköltő, működésének ismertetésében is a szatíra foglalja el a főhelyet. Eredeti a párhuzam Berzsenyi és Kozma között a kortársak erényeinek magasztalását illetőleg — de természetesen csak külsőségeken épül föl. Nagyon helyes dolog volt a szatíra fejlődését is vizuálni irodalmunkban. De már túlzás számba megy közállapotainkat «a Nerók és Domitianusok» korával összehasonlítani. Mint szatirikust egyenesen Horatius mellé helyezi: «ő a magyar szatíraíró Horatius», a mi egyrészt alapos túlzás, másrészt — nem mond semmit. Ezen

általánosságok után jellemzi bővebben Kozmát mint szatirairót, ismer-teti társadalmi és politikai életünket ostromozó jelesebb szatiráit. Itt szerettük volna, ha a szerző fejtegetései arra az eredményre jutnak, hogy míg a társadalmi fonákságokat kipelengérező szatirák mara-dandó értékűek, addig a napi politikát ostromozók minden jelességük mellett sem tarthatnak számot hasonló megbecsülésre, a mi a dolog természetéből következik. Aránylag igen röviden, szinte mostohán bán el hazafias és szerelmi költészetével. E téren sem halad egy csa-páson kortársaival Kozma. Arany hű követőjének mutatkozik formá-ban és tartalomban egyaránt. Végeredménykép is azt állapítja meg, hogy Kozma Arannak mindkettőben a leghivatottabb követője és tanítványa.

Nem mulaszthatjuk el, hogy végül a derék értekezésnek egy két hibájára rá ne mutassak. Egyiket már érintettük, a meddő párhuza-mok keresése. Kozmát összeméri p. o. Kis Józseffel, s hozzá két ilyen egymástól tárgyban, hangban, formában és szellemben olyan távol álló költőt! Tanulságos ez, jobban megértjük Kozma költészetét, ha azt a semmitmondó ítéletet halljuk, hogy Kozma Kis fölött áll? A má-sik két megjegyzésem nyelvi, illetőleg stilisztikai fogyatkozásokra mutat rá. Egyik a *tökély* szó használata, a másik pedig egy már-már meghono-sodóban levő csúnya germanizmus: *a nyelv teljes uralma* (e. h. a nyelven való teljes uralkodás). Ki küzd a korcsalkotások s barbariz-musok ellen, ha nem a tanárok?

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

11. Bászeli Ernő dr.: Petőfi Sándor emléke (Zsolnai áll. főreál 31—34. l.). — Fenti cím alatt a szerző ünnepi beszéd keretében áldo-zott a legnagyobb magyar dalköltő emlékének, főleg mint a márczius 15-ki ifjúság egyik vezérének. A beszédet nem is iskolai ünnepség alkalmával mondta el a szerző, hanem a «zsolnai hazafias egyesüle-tek 1908. márcz. 15-iki Petőfi ünnepélyén.» Ezen czímen inkább egy helyi lapban nyomathatta volna ki, semmint az értesítőben, melynek élén ugyancsak töle igen okos értekezés jelent meg az olvasásról. Nemcsak az említett oknál fogva nem való e beszéd az értesítőbe, de tartalmának szegénysége és stílusbeli fogyatékosága miatt sem. A mit Petőfiről mond, csupa közhely, elkoptatott hazafias frázis. Semmi újság, eredetiség nincs beszédében, melynek főerénye a rövid-ség, de ennek ellenére is fölös számmal van benne idézet. Ezek az egésznek mintegy negyedrészt teszi. Igaz, hogy azon irodalmi jele-sek után, a kik Petőfivel foglalkoztak, bajos valami újat mondani, de legalább az ismerteket nyujtaná új feldolgozásban, élvezetes stílusban és tetszetős formában. Mondatai hosszadalmasak, elnyújtottak. Mintha Kazinczy és Kölcey korát élné stílusunk! Kifejezéseiben semmi válasz-tékosság, semmi újság s nagyon kevés ízlés nyilvánul.

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1909. márczius hó 10-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Hegedüs István*: Újabb adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez.

2. *Vass Árpád*: Az embervásár. (Ford. Lukianosból.)

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöke alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserép, Gombocz, Incze, Karl, Katona, Kempf, Némethy, Papp, Székely, Vértessy vál. tagok és Schmidt H., mint jegyző.

1. A társaság bevétele f. év február végéig 3066-80 K, kiadása 1554-65 K.

2. Új rendes tagok: Kéki Lajos dr. (aj. Zlinszky), Ferenczi Sári (aj. Császár); rendkívüli tag Bentzik Mihály budapesti tanárjelölt (aj. Hegedüs).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— *Lenau a gimnáziumban*. Egy derék tanítványom, Guth Miklós, a kegyes-rend tagja, kijegyezte számomra a pesti kegyesrendi főgimnázium aktáiból a Lenau iskolai éveire vonatkozó adatokat, melyekből a következőket közlöm:

1. 1811/12: A grammatikai osztályban a II. félévben Nicolaus Nimbsch, 9 éves. Vallásból: eminens, a többi tárgyakból csak egyetlen összevont kalkulus van: eminens 9-nus. Magyarból nincs osztályzata.

2. 1812/13: A II. grammatikai osztály első felében, 10 éves, eminens, class. I. 4-tus; kezdő magyar: eminens. Lakott: Basteyer 266. Házi tanítója: Cserni József. — A II. félévben, úgy látszik, nem járt, mert nincsen nyoma.

3. 1813/14: A III. grammatikai osztály első felében, 11 éves, eminens 29-nus (az utolsó eminens). Magyar: nincs kitöltve. Lakása u. o. Házi tanítója: Csodenberg Venantius med. stud. 3. anno. — A második félévben eminens 24-tus. Magyar: nincs kitöltve.

4. 1814/15: A IV. grammatikai osztály első felében, 12 éves, classis I-æ 16-tus. Magyar: class. I-æ. — A második félévben eminens, class. I-æ 3-tus. Magyar: eminens. Lakik u. o. Házi tanítója: Klausrigler János, Phil. II. ann.

5. 1815/16: I. Human. Csak beiratkozott, de, úgy látszik, nem járt, mert nevénél egyéb adat nincsen. Lakás: Alstergasse (Szarka-utca, utóbb Magyar-utca) 215. Házi tanítója: Kövesdy József 3. ann. Jurist.

Tanárai voltak: Aigl Gliczér igazgató, Kernaszt E., Szüts József, Roth Mihály, Csertő József (magyar nyelv) és Denky Károly.

Még egy adat *Klauszl Miklósról*, a ki Schurz I. 17 szerint Lenau legkedvesebb iskolatársa volt: „Sein liebster Schulkamerad war ein gewisser

Nikolaus Klauzál, eines armen Webers Sohn.» — De az iskola anyakönyvéből kiderül, hogy atyja «Joannes Nep. Nobilis emeritus colonellus (ezredes); privativim institutus Pesthini (mielőtt a gimnáziumba lépett). Locus habitationis: Keeskeméthy-utca 495.» — Az 1813/14-diki tanév II. felétől: stipendarius ordinarius; a stipendium patronusa: Rex, később pedig az esztergomi káptalan. Mindig eminens volt, csupán a II. human. első felében: class. I-a 5-tus.

Lenau sógora, Schurz, meséli (*Lenaus Leben* I, 21. l.), hogy a költő Tokajban otthon tanult, de 1817. júl. 6. Sátorallya-Újhelyben magánvizsgálatot tett, még pedig a legkitűnőbb sikerrel. Nem tudom, hogy Schurz honnan vette ezt a feltűnően pontos adatot; tény, hogy Újhelyben ismételt szorgos kutatások alapján sem sikerült sem Niemsch nevét, sem reá vonatkozó egyetlen adatot is fölfedezni. h.

— Kisfaludy Károly és Bolyai Farkas címmel Stefanie József doktori disszertációt írt (Budapest, 1908. 58. l.), mely voltaképp két részből áll: az egyikben párhuzamos kimutatásban föltűnteti szerző, hogy Kisfaludy mit vett át Bolyai színműveiből, a másikkban pedig jellemzi a két író és ítél egyes műveikről. Az első részben szemben állnak egymással «II. Mohamed» és «Irene», a két «Kemény Simon», «A virtus győzelme» és «Nelzor és Amida». A kimutatás igen bő és, mint az ilyen dolgozatoknál úgy látszik már kikerülhetetlen, felsorol oly helyeket is, melyekben a legfigyelmesebb olvasó sem tud nem hogy átvételt, de még hasonlóságot sem fölfedezni. De ez nem nagy baj; a szakember mégis köszönettel veheti e szorgalmasan összeszedett anyagot.

Kevésbé örvendetes a dolgozatnak másik fele, melyben szerzőnek sokszor meglepően furesa irodalomtörténeti és esztétikai nézeteit kapjuk. Íme a sokból csak egy pár jellemző adat. Hogy Kisfaludy, a kit szerző méltán igen rokonszenves alaknak mond, «kiváló költő» és «nagy férfiú», ezt talán ma már kevesen fogják aláírni; de hogy Bolyai «egy igen nagy költői tehetség», «határozott (!) nagy költői tehetség», sőt «valóban lángeszű költői tehetség», ezt bizonyára senki sem fogja szerzőnek elhinni (3. l.), valamint azt sem, hogy Bolyai kedvezőbb viszonyok közt alighanem túlszárnyalta volna költői munkáival összes kortársait, vagy hogy «Pausanias» cz. drámája, «ha átdolgozza, versekbe foglalja», a «Bánkban» méltó társává vált volna. Helyesebben szól (4. l.) «a lángeszű tudós Bolyai költői kísérleteiről». Helytelen az az állítása is, hogy «a nyelvújítás (csak) a szókbán jelentkezett, de nem a nyelvben általában» (6. l.), valamint az az állítása, hogy a magyar drámai nyelvet Vörösmarty teremtette meg (6. l.). És mily irodalomtörténeti tájékozottságot árul el az ilyen mondat: «Kisfaludy egyetlen igazán eredeti és önálló forrása eleven és gazdag képzelete; találékonyságra, kifogyhatatlanságra páratlan» (6. l.)! Az 56. lapon azon töpreng szerző, hogy Kisfaludy «milyen úton jött Bolyai darabjainak birtokába», — Istenem, hát megvette őket egy könyvkereskedésben! Szerző esztétikájára csak azt az állítását emelem ki (56. l.), hogy «Irene tragikái vétke nem válik elég teljessé», és hogy Kisfaludy

«hősei nem elég bűnösök». Igazán hihetetlen, hogy ezek az özönvíz előtti babonák még a XX. században is kísértének. h.

— Szeget szeggel. Shakespeare ily című színművének cselekvénye tudvalevőleg bécsi történetnek van feltüntetve, és én e Közlönyben (XXIX. 1905. 820. l.) kifejtettem, hogy az esemény színhelye kétségtelenül Olaszország, de könnyen érthető, bár a közvetetlen forrást nem ismerjük, hogy Shakespeare színhelyül mégis Bécsset választotta. Most Haraszi Gyula egy hozzám intézett levélben értesít, hogy egyéb adatok is bizonyítják, hogy az esemény maga csakugyan olasz földön folyt le. A beaunei származású Claude Rouillet, a párisi collége de Bourgogne régentja, írt ugyanis egy tragédiát, előbb latin, utóbb francia nyelven is (*Philanire*. Claudii Roilleti Belnensis varia poemata, 1596, és *Philanire, femme d'Hypolite*, tragédie en vers libres et avec des chœurs, 1563 és újra 1577), melynek tárgyát a «Szeget szeggel» cselekvénye teszi. A latin darab színhelye egy insubriai város, tehát Milano mellett, a francziáé Piedmont, tehát szintén olasz föld. Francia földre is áthelyezték e történetet. Dunlop (ford. Liebrecht, 279. l.) ugyanis említi, hogy a kérdéses eseményt XI. Lajos királynak egy kegyenczére is alkalmazták, és hogy Stephanus (t. i. Henri Estienne, 1566) Preust de la Voustreról meséli. Az említett két tragédiát legújabbán elemezték, a latint Wilh. Creizenach, *Geschichte der Dramas* II. 1901. 434, a francziát Émile Faguet, *La tragédie française au XVI. siècle*, 1883. 369. l.

— Hadad és Atargatis temploma a Janiculuson. Paul Gauckler-nek, az észak-afrikai kutatásairól ismert kiváló francia archæologusnak, vezetésével, egy genfi mæcenás költségére, a Janiculuson, a Porta San Pancrazio közelében, ásátások folynak, melyek különösen vallástörténeti szempontból máris rendkívül fontos leleteket hoztak napfényre. Gauckler korábbi felirati leletek alapján¹⁾ számított rá, hogy e helyen Hadad és Atargatis templomára fog bukkanni. Talált is egy templomot, melynek építészeti berendezése sajátoságos rokonságot mutat az ókeresztény bazilikákkal; a templom előtti négyszögletes udvart mindenféle áldozati maradványok borítják; ez előtt, kissé alacsonyabban, egy második épület áll, valami mysterium-templom (spelæum); két szimmetrikus vestibulum egy apsisal ellátott nyolczszögletű cellába nyílik.

A tulajdonképeni templom egy fülkéjében ülő Juppiter-szobrot találtak Gauckler-ék, melynek trónusa alatt egy ossuariumban emberi koponya rejtőzött, összefüggésben a templomavatási szertartásokkal. A fülke előtt, a helyiség közepén, háromszögletű oltár állott. — A spelæum leletei érdekesebbek: két Dionysos szobor, az egyikből csak töredékek, a másik ép, arcza és keze bearanyozva; egy egyiptomi stílusú isten-szobor, nőies

¹⁾ P. o. CIL. VI 422 (Trastevere): J(ovi) o(ptimo) m(aximo) H(elio) politano) sac(rum); genio Forinarum et cultoribus huius loci (Jordan Topogr. der Stadt Rom I 3 [von Huelsen] 625 mit Anm. 8.). Azt hiszem Gauckler e felirat alapján azonosítja az ásátások helyét *Furina ligetével*, a mivel a köztársasági Róma topographiája egy érdekes új adatot nyerne. A liget helyét eddig nem ismertük; *Trans Tiberim* kellett lennie, mert C. Gracchus üldözői elől a pons Subliciuson át menekült oda (auct. de vir. ill. 65., Plut. C. Gracch. 17., mindez Huelsennél az i. h.). A templom helye jól illik az elbeszéléshez.

formákkal, zománczos szemekkel, attributumai elvesztek; ez alatt három kiteglázott sír, talán papok nyugvóhelyei.

A nyolczszögletes cella közepén háromszögletű áldozati üregfelére akadtak — szembeötlően megfelel a Juppiter-cella hasonló alakú oltárának — és ebből került elő a legfontosabb lelet: egy jókora bronzszobor, múmia formájára bepólyázott női alak, teste köré kigyó csavarodik, melynek tarajos feje az istennő homloka fölé kerül. A szobor hátán feküdt s rá tyúktojások, magvak voltak helyezve. Ez a szobor *norum* az ókori emlékek között és bizonyítja, hogy a szír istenpár templomába léptünk. Macrobius I. 23, 18 szerint a balbeki nagy templomban *simulacrum Adad insignis cernitur radiis inclinat, quibus monstratur vim coeli in radiis esse solis qui demittuntur in terram. Adargatidis simulacrum sursum versum reclinat radiis insignis est; monstrando radiorum rei superne missorum enasci quaecunque terra prognerat*. Ugyanezen író (I. 17) Hierapolisban az ott állítólag Apollonnak nevezett napisten szobrát ismeri; ennek a szobornak *ante pedes imago feminea est; cuius dextera laevaque sunt signa feminarum. ea cingit flexuoso volumine draco . . . species feminea, terræ imago est, quam sol desuper illustrat*. — Nyilvánvaló, hogy ugyanarról az istenpárról van szó, melynek neve a másik helyen Adad Atargatis; különben is kétségtelen bizonyossággal tudjuk, hogy Hierapolis *ennek a kultuszának* a főhelye (Cumont, Pauly-Wiss. IV. 2237). A Janiculuson talált kigyós szobor tehát azt bizonyítja, hogy a spelæum úrnője Atargatis-Juno (vagy Venus, l. Cumont, Pauly-Wissowa s. v. Dea Syria), míg a tulajdonképeni templomé Hadad-Juppiter. A szerencsés kutatók a Dea Syria római templomát találták meg (Cumont i. h. 2239, 25 s. k. sorok).

(München.)

CSERMELYI SÁNDOR.

Két új Menandros-kéziratlap. A leipzig tud. akad. 1908. máj. ülésén újabb Menandros-leletről számolt be A. Körte (l. Berichte u. d. Verhandl. d. k. sächs. Ges. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse: LX. 1908.), melyekkel a kairói darabok közül a nagy hiányokkal fennmaradt *Περὶ ἀπομύνης*-nek (vö. Lefebvre kiadása ismertetését EphK. 1908. 237—9. 331. lk.) némileg kedvezőbb lett a sorsa. A leipzig egyetemi könyvtárnak ugyanis birtokába jutott két, kb. a Kr. u. IV. sz.-ból való pergamenlap, mely négy oldalán 121 (61+60) sort tartalmaz belőle. A két lap között ugyan kb. 240 sornyi hiány van, szerencsére azonban a kairói kézirat E₂ utolsó 23 sora s a K ide, e hiányba való s azt kiegészíti. Az I. lapon a 14. s.-tól kezdve 48 sor egyezik Lef. E₃E₄ 71—118.-czal, eleje azonban s a II. lap egészen új szöveg. Az I.-nek persze csak a szöveg rekonstrukcióját (kül. 14, 20, 30, 54, 58. sorokban, de csak az utóbbinál lényeges: E₃ 115. *ἡλίκου* csakugyan nincs a versben) s a lapok elhelyezését illetőleg van értéke, így megerősíti, hogy J ezen darabba való az E_{1,2} és E_{3,4} közé, úgyhogy a következő elrendezés valószínű: [X_{1,2}], E_{1,2}, [Y_{1,2}], J_{1—4}, [Y_{3,4}], E_{3,4} (=Lipes. I_{1,2}), [X_{3,4}], hol X Y a hiányzó lapokat jelölik s a leipzig kézirata első 13 sora az Y₄ utolsó 13 sora; a II azonban a mellett, hogy a lapok elhelyezésében is fontos útmutatást ad (a K 2. oldala így következik egymásra: K_{2,1}, a rekonstrukció folytatása tehát X_{3,4} után ez: [lac.], K_{2,1}, Lipes. II_{1,2}, hol megjegyzendő, hogy a K₁ utolsó s a II₁ első sora közt alig hét sor hiány van), különösen azért érdekes, mivel új szöveg s ez a 60 sor az első menandrosi felismerési jelenet, a melyet ismerünk (sajnos, nem teljes). — Az egésznek tragikus színezete van, különösen a verselés tekintetében, a mennyiben 73—120 sorok személyenként 1—1 soros stichomythia, mindegyik egy személyné, s mindegyik egy mondat, épen ezért gyakran feleslegességekkel telve, aztán anapæstus versközépen nincs egy se, feloldás alig. Legértékesebb az egészben az az újság, hogy az *ἀναγνώρισις* úgy van intézve, hogy előbb a fiú ismeri fel nővérét, aztán az atya leányát; továbbá, hogy a kitévés oka nem a sablonos csábítás el-

titkolása, hanem a következő: az anya szülés közben meghal, az atya azt hiszi, elvesztette vagyonát, szegény lett — ἡγησάμην δὲ πτωχὸν, ὅντα παῖδός τρεφεῖν ἀπούλου παντὲρός ἀνδρός τρέπου, mondja — s kitette gyermekeit γυναισιν-ekkel, anyjuk nászruhája darabjaival, a melynek mintáin fordul meg aztán a felismerés. — Az attikai új vígjáték és Euripides közötti viszony mindenesetre értékes láncszemet nyert e jelenetben, a melynek Menandrost illető méltányolásában Körte túlságosan tartózkodó, mikor azt állítja, hogy egyetlen eddig ismert jelenetben sem áll hang tekintetében oly közel Euripideshez, de viszont egyben sem oly kevésbé eredeti és vonzó, mint ebben. Némi megerősítést, nyertünk benne a menandrosi komédia normalis hosszúságára vonatkozólag: a II. lap (a felismerés) után a vég nem messze lehet; minthogy pedig (az I 1. sora kb. 469), a II vége kb. a 820 s., ez a darab 900 sorból állhatott, a határok 900 és 1100. — Végezetül nem éréktelen megjegyezni, hogy Lauchstedtben, Weimar mellett 1908. jun. 20-án Menandrosból összefüggő nagyobb jeleneteket adtak elő (Neue Jahrb. 1908. 511. l.).

(Berlin.)

CZEBE GYULA.

— Universität und Schule. Vorträge auf der Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner am 25. September 1907 zu Basel gehalten von F. Klein, P. Wendland, Al. Brandl, Ad. Harnack. 1907. Leipzig und Berlin. B. G. Teubner, 88 l. 1.50 M. — Ezen folyóirat 1906: 392—393 l. ismertettük Wendland, kieli egyetemi tanárnak a német philologusok hamburgi gyűlésén mondott beszédét, mely a középiskolának és egyetemnek egymáshoz való közeledését célozza. A czímbe idézett előadások is ilyen czélnek állanak szolgálatában. Itt csak Wendland és Brandl előadásaival kívánunk foglalkozni.

W. az *ókori tudományról* tartott előadást (Altertumswissenschaft), melynek gondolatmenete a következő:

Az irodalmi műremeket teljes egészében nem tudjuk megérteni, és a mire a humanisztikus tudományok művelőinek szüksége volna, az egyetemen meg nem tanulhatják. Nemrég azt a felszólítást intézték az iskolai philológiához, hogy az ókor megértését mentse meg az egyetemi philológiától. Ez a szemrehányás még abból az időből ered, midőn a biztos alapokra épített tudomány a mesterségszerű használat folytán idővel *szövegkritikai* és *grammatikai* irányzatba csapott át az egyetemen és a középiskolákban. Ez mutatkozik abban a körülményben is, hogy megfelelő kézikönyvek sem állanak rendelkezésre. Azonban újabb időkben sok haladás történt e téren, a mit sokan nem akarnak észrevenni. Csak tanulmányozni az egyetemi felolvasások sorozatát, látnák, hogy azok most egy összefüggő egészet iparkodnak adni; arra igyekeznek továbbá, hogy bevezessenek az ókori kultúra fejlődésébe, az uralkodó szellemi áramlatokat ki-keressék, a kiváló személyeket megelevenítsék, a kutatás eszközeibe, módszerébe és problémáiba bevezessenek. A szemináriumokban is közvetlenül a tanár és a hallgató közötti érintkezés; a gazdag könyvtárak lehetővé és kényelmessé teszik a munkát. — Mégis kérdés, hogy a tanulmányok mostani rendje kellőképen előkészíti-e a jelöltet a tanításra? Sokan tagadólág felelnek. De mi nem akarunk a praxisra előkészíteni, hanem mi az ókor megértését tanítjuk, melyet később mélyíteni és megeleveníteni kell. Mi nem adunk receptet az iskolai tanításhoz, hanem alapos tudományos képzés által fejlesztjük a szellemi erőket és képességeket, a melyek a jövőben az iskola javát vannak hivatva szolgálni.

Az ókori tudomány új feladataira kívánja a figyelmet felhívni. *Nyelv-tudomány* és *philologia* sürgős probléma. A classica philologia lassan-lassan elvesztette a contactus a nyelvtudománynyal, melyet a modern philologia mindeztideig megtartott. A nyelvtudomány fontos történelmi, néprajzi és vallástörténeti kérdésekre új fényt derített. Háttérbe szorultak a régi prob-

lémák: az ősnyelv restructiója, az indogermán nyelvek törzsfája, a nyelv ősi jelenségei stb. A szanszkrit is a göröggel szemben háttérbe szorult. Az egyes nyelvek alapos vizsgálata által a hangtörvények, az analogia hatásai, a jelentésváltozás feltételei, a pszichikai és physiologiai jelenségek mind világosabban lettek felismerhetők és megállapíthatók. Felismerték azt is, hogy egyforma tényezők szerepelnek minden nyelvi életben. Új syntaktikai nézetekre is szert tettünk. A modern nyelvtudomány kifejlesztette azokat a módszereket, a melyek a régi statisztikai és rendszerező grammatikát valódi nyelvtudománynya tették. A philologusnak most szüksége van a nyelvtudományra, különösen a régibb irodalom megértéséhez, a vulgáris nyelvhez. Az új folyóirat, *Glotta*, azt a célt tűzi ki maga elé, hogy megtartsa az érintkezést a nyelvtudomány és classica philologia közt.

Kérdés, hogy milyen szerep jusson a nyelvtudománynak a classicus philologusok kiképzésében? Szükségesnek tartja, hogy a jelölt már az egyetemen, sőt már az első években foglalkozzék ezzel. A classica philologia egyik legkiválóbb művelője mondotta, hogy a nyelvtörténetet azon forrásnak tartja, melyből a humanisztikus oktatás új életet nyerhet. Itt van a legtöbb alkalom szembeszállni a grammatikai tanítás állítólag szellemet öltő munkájával. A nyelvtörténeti, összehasonlító nyelvtudományi, nyelvpsychologiai kutatás annyira kimélyítette és előmozdította a nyelv belső életének megértését, hogy nem kell elismerniük az elleneseknek vádját, hogy a nyelvtanítás csak szükséges rossz és csak cél az eszköz elérésére (t. i. az irodalmi oktatás előkészítője).

Az ókori tudomány valamikor szoros érintkezésben állott az archæológiával. Winckelmann műve a régi művészetekről erős ösztönzést adott az ókor történeti megértéséhez. Később Herder és a romantikusok hatása alatt csak egy része lett az ókori ismereteknek. Lassan-lassan ebből is kinőtt és nem cél lett más szolgálatában, hanem öncél. Bruun szerint a klasszikus kultúra minden képe hézagos marad, a melyben nem mutatkozik, mint irányadó tényező a hellenség művészi szelleme. «A költészet és irodalom ismerete szükséges kiegészítést nyer a képzőművészet műveinek kutatásával.» Egy pár példán is beigazolható: csak az aegæi kultúra háttérében eleveníthető meg a homerosi világ. Mit jelent a hézagos irodalmi ismeretek mellett Pergamon, Magnesia, Priene és Pompei ismerete?

Mennyivel közvetlenebb és frisebb a benyomás, melyet az ókor e maradványai bennünk keltenek? Ezek a leletek a topographust, építész, archæologust, epigraphikust, történészt és philologust mind összehozzák, hogy együttesen az ókort megelevenítsék. *Azért arra kell törekednünk, hogy a philologus már korán archæológiával foglalkozzék; a művészetek által képzett elme az irodalmi műreket is jobban meg fogja érteni.*

A középiskolában is szükség van erre a disciplinára. Nem új tárgy behozatáról van szó, hanem felhasználni e tárgyat, a hol lehet. Különösen az ókori történelemnél és a klasszikus nyelvek tanításában ne csak *szóljunk* a dologról, hanem azt *mutassuk* is be.

Az ókor sokat veszített varázsából az utóbbi időkben, mivel voltak, a kik mindent az ókor szellemében kívántak megvalósítani. Ez a kor volt szemükben az ideál, melyet mindenképen feléleszteni kívántak. Ma más-képen fogjuk fel a dolgot. Az ókor csak kiindulópontja annak a történeti folyamatnak, melynek végső láncszeme a mai kor. A görög kultúrára megy vissza irodalmunk, művészetünk. «A hellenizmusból erednek vallási és erkölcsi képzeink, szociális és politikai fogalmaink és intézményeink, a melyek Rómának és az egyháznak messzeterjedő hatásai által birtokunká lettek, a humanitas és emberi jog eszméi, monotheistikus irány, a monarchikus alkotmány teoriái és különböző alakjai, a tudományok szervezete és a tudományos működés differenciálódása. A hellenizmus megvizsgálása által mindjobban megértjük a mai kultúra alapjait. Ezen kultúrával foglalkozóknak sok probléma nyílik: a hellenizmus fejlődése

és háttérbe szorulása a keleti népeknél, a kelet hódító fellépése, a szaktudományok története, az antik irodalmi művek élete és befolyása az európai népek irodalmára, a hellenizmus viszonya a kereszténységhez és zsidósághoz. Mindez elég teret nyújt az ókorral foglalkozóknak.

Brandl Alajos a *modern* nyelvi tanulmányokról érkezett. Szól a modern nyelvtanítás nehézségeiről. Nem elég itt a nyelvet megérteni, azt szóban és írásban is kell bírni. A tanár munkáját bármely angol vagy francia ember is elbíráhatja, holott a rómaiak és görögök nem támadnak fel többé, hogy a gimnáziumi tanulók munkáját elbírálják. A nemzetek közti nagy forgalom is szükségessé teszi a francia és angol nyelv ismeretét. A műnyelvek, volapük, esperanto stb. sohasem fogják e szerepet betölteni. Az egyetemen nagy a jelöltek száma, a kiket jó kiejtésre kell szoktatni, helyességre az értekezésben, a modern irodalmak iránti érzékre. És a készség, melylyel az egyetemre jönnek az ifjak, vajnai szegényes. Tudományos tanítás eredménye helyett néha nagyon elemi az.

Az a kérdés merült fel tehát: Vajjon az egyetemi tanítás a napi szükségleteknek feleljen-e meg, vagy helyesebb a *classicus philologusok* mintájára a múlt vizsgálatánál maradni? Még néhány évvel ezelőtt a francia és angol nyelv egyetemi tanárai csak a XV. és XVI. századig tekintették tudományosnak tárgyukat, addig terjedtek felolvasásaik és csak annyit examináltak. Kérdés, hogyha most arra vállalkozik, hogy a XIX. század irodalmát is előadja, nem veszít-e azáltal a tárgy alaposágban és mélységben? Azonban, úgy véli, hogy a kettő nagyon jól egyesíthető. Nem kell feláldozni a régibb irodalmi emlékek ismeretét sem. Mint Diels mondja (Kultur der Gegenwart I. 1. 619): «Az egyetemeknek saját erejükből kell kettős hivatásukra gondolni és gondoskodni úgy a praktikus, mint a theoretikus szükségletekről». A feladat ilyenképen megnövekedett. — Néhány példát hoz fel arra, mikép lehet a legújabb irodalmat is tudományos szempontból feldolgozni. A hangok értéke a mai kiejtésben, a költő pszichológiája, mely ma könnyebben kutatható, mióta a levelezések, naplók vagy memoírok ismereteseek. Burns és Goethe lírai temperamentumát jobban kiismerhetjük, mint Walthert von der Vogelweide-ét, Catullusét vagy Sapphoét. Nem kell tehát a lektornak átengedni egészen a legújabb irodalom tanítását.

A következőkben utasítást ad arra nézve, hogy mikép lehet a jelölteket közbeeső vizsgálatokkal arra szorítani, hogy szakmájukban jártasak legyenek. Fontosak még a külföldi ösztöndíjak. Rámutat arra, hogy úgy Ausztriában, mint Franciaországban a modern nyelvek minden tanára előbb külföldre megy.

Ajánlja továbbá a középiskolákban a nyelvek tanításának más sorrendjét: ma a gimnáziumban latinnal kezdik, francziával folytatják, majd görög, végül fakultatív angol. A természetes út volna: angol, melyhez a németiség legközelebb áll, azután francia. A latint ezek után sokkal könnyebben sajátítaná el (l. a reformgimnáziumok tervét). Így találta ezt azoknál a jelölteknél, a kik reáliskolát végeztek. Kéri az egyetemi tanárokat, hogy minél nagyobb erővel tör be a hasznosság elve a modern nyelvtudományban, annál inkább kell a tudományos körökkel az érintkezést fenntartani. *A classica és modern philologia egymásra vannak utalva.* Az leginkább képes a modern nyelvek és irodalmak kezdetére fényt deríteni; ez megmutatja, hogy az antik kultúra szakadatlan láncolatban hatott a jelenre.

A könyvtárak szintén nincsenek kellőleg tekintettel a modern philologusokra. Ajánlja a középiskolák tanárainak a tudományos működést. Bizonyos varázslatos felüdülés és a szellem élénksége várható a tudományval való érintkezéstől. Azért minden törekvés örömmel üdvözölendő, mely az egyetemi és a középiskolai tanárokat egymáshoz hozza. Tanári egyesületek, a hol előadásokat is tartanak, szünidei tanfolyamok, philologus gyűlések, stb.

Középiskola és egyetem ne compromissumokban egyesüljön, a hol mindegyik veszít valamit, hanem szíves szerződésben, mely mindkét részre áldást hoz.

(Losoncz.)

ENDREI GERZSON.

— *Fabaria*. Plinius (n. h. 4, 27, 97) írja a mai Borkum szigetéről: *Burcana Fabaria nostris dicta a frugis similitudine sponte provenientis*. Mivel ma Borkum szigetén bab, legalább vadon, nem terem, megpróbálták a nevet a *Pisum maritimum* magjaival magyarázni, pedig ezek borsóalakúak. Más többé-kevésbé szellemes magyarázatok mellőzésével megemlítjük, hogy új és valószínűleg végleges megoldást talált dr. E. H. L. Krause (Petermanns Mittheilungen 1909, 19. s. k.). A faba név nagyon jól talál a *Hippophae rhamnoides* L. (bengeképu homoktövis, lóvakaró) gyümölcseinek alakjára, ez pedig ma is nagy tömegben terem vadon Borkum szigetén.

F. G.

— A *Fen-héjázó*hoz. Az EPhK. februári füzetében Alszeghy Zsolt megtámadta Illei szerzőségére vonatkozó feltevésemet (l. EPhK. 1908: 597. l.), de döntő érvet nem tudott ellene felhozni. — Alszeghynek legfőbb ellenvetése, az, hogy a gyulafehérvári kódex *Titusa* nem Illei, hanem Kereskényi fordítása, ha meggyöngíti is, nem szünteti meg utolsó érvemet sem, mert megmaradt ugyanott Illei másik darabja, a *Salamon*. Hogy pedig ez a darab a gyulafehérvári kódexben nem Illei kézírása, arra cikkemben magam is rámutattam. A *Salamon*-nak ez a példánya éppen úgy «rontott» másolat, mint a *Fen-héjázó*-nak ugyanott levő második példánya, s a változtatás egyértelmű, egyirányú, t. i. magyarosít. Illei darabjának ez a példánya éppen úgy a jezsuiták csererendszere folytán kézirat nyomán készült másolat, mint a *Fen-héjázó*-é, a mint hogy nem is lett volna értelme, hogy már nyomtatott példány után másolják, a mint A. felteszi. — A. következő állítása, hogy Illei «egyetlen művét sem írhatta» Kolozsvárt, mert betegeskedett, azonban már igazán «közkeletű» s csakis ő ellene bizonyíthat. Ezen évekig tartó betegeskedés idején Illei minden tisztstól megszabadulva, már csak unalmában is ráadhatta magát Molière fordítására; hogy ilyen munkára igen képes volt, mutatja az, hogy két évvel a *Fen-héjázó* előtt kiadta három drámáját, melyeknek előszavát Kolozsvárról keltezi. — Megjegyzem, hogy az Alszeghytől idézett értekezésben az «igazolásnak» semmi nyoma nincsen!

A szerzőség kérdése tehát marad, a mint azt felvettem: Molière *Bourgeois gentilhomme*-jának, ennek az iskolai átdolgozásra igen alkalmatlan darabnak — s ez már maga is feltűnő — két időbelileg egymáshoz közel eső iskolai átdolgozása van: az egyik Illei *Tornyos Péter*e, a másik a *Fen-héjázó*. Mindkettőnek legfőbb vonása a népiesség, úgy a nevek megválasztásában, mint a nyelvben; mindkettőnek jezsuita a szerzője; Illei maga francziául tud és francziából fordít, ezt is kevés jezsuita tette; a Molière átdolgozásnak keletkezése idején évekhozzát betegeskedik s minden tisztst elhárítva magáról, bőven ráér fordítói munkára; a darab előadatásának idején Kolozsvárt van s végül egyik darabja Gyulafehérvárt ugyanabba a kódexbe van lemásolva, melybe a *Fen-héjázó*. A jezsuitáknak kevés olyan drámaírójuk volt, mint Illei s ő, a ki *Tornyos Péter*ében olyan erős vígjátékírói eret mutatott, éppen jezsuita korában, mikor ilyen darabokra szükség volt, ne írt volna egy vígjátékot sem? Meg kell még említenünk azt is, hogy számos példánk van arra, hogy egy drámaíró ugyanazon egy darabot kétféleképen dolgozott át. Van tehát elég okunk arra a feltevésre, hogy a fordításnak Illei a szerzője, ránk nézve az idézett helyen különben is fontosabb volt az, hogy a darabot kétségtelenül

ismerte, s hogy így az első magyar Molière-fordítás összefügg Illei darabjának létrejöttével.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Boehme, Dr. Erich: Russische Literatur I. Auswahl moderner Prosa und Poesie. (Sammlung Göschen, 403.). Leipzig, Göschen, 1908. K. 8-r. 127 l. 0-80 M.

Nem tudományos munka akar lenni Boehme Eriknek, a berlini kereskedelmi főiskola lektorának, ez a kis könyve, hanem pusztán pædagogiai célzt szolgál. Azok számára készült, a kik ismerik az orosz nyelvtan elemeit. Hogy ne gyötörjék magukat unalmas példa-mondatokkal, az újabb orosz irodalomból, főként a divatos elbeszélők (Csehov, Andrejev, Korolenko, Gorkij) rövidebb műveiből ad összefüggő szemelvényeket. Nem szolgál az orosz irodalom nagy büszkeségére (vagy talán az összeállító túlzott loyálisának tudandó be), hogy a Kazinczy-féle «fentebb stílus» bemutatására három czári ukázt közöl, köztük az első dumát föloszlato manifestumot (1906. júl. 9.). Nem lehetett volna ennél magasztosabb tárgy stílus-mutatványt találni?

**Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok. 1854—1861. Budapest, Akadémia, 1908. 8-r. 404 l.*

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1909. K. 8-r. Ára számonként 30 f.

544—545. Molnár Ferencz: Pesti erkölcsök. 125 l.

546. Dr. Magyar Győző: Kossuth Lajos élete. 68 l.

547—548. Ibsen Henrik: Nóra. Ford. Szász Zsombor. 103 l.

549. Biró Lajos: Elbeszélések. 63 l.

550—551. Berneker Erich: Tolsztoj élete. Ford. Benedek Marczell. 120 l.

E kis könyv igen ügyesen és kedvesen mondja el a nagy orosz regényírónak és reformátornak életét. Nem pusztá életrajz, hanem egyszerűs mind munkáinak és működésének ismertetése az életrajz keretébe szorítva. Úgy látszik, a szerzőt jobban érdekelte Tolsztojban az író, mint a reformátor, s ezért működésének erre a felére nagyobb gondot fordít. Azt hisszük, jól tette, s a kis füzet igen jó tájékoztató lesz azok számára, a kik könnyű úton akarnak megismerkedni Tolsztojjal.

Mező (Grünfeld) Ferencz: Tibullus a magyar irodalomban. Budapest, Athenæum, 1908. 8-r. 62 l. (Ismertetését l. e füzet 285. l.)

Szegedkönyvek, Iskolai. Szerkeszti Réger Béla. Szentgotthárd, Wellisch Béla, (1908). K. 8-r. Számonként 60 f.

1. Simonyi Zsigmond: Jó magyarság. A magyaros írásmód szabályai. 89 l.

2. 4. Réger Béla: Irodalmunk tartalmi ismertetése. I. rész: A nemzeti költészet koráig, II. rész: A kiegyezésig. 84, 105 l.

3. Bálint Károly: Történelmi helynevek és mükifejezések szótára. 84 l.

Ez az új vállalat, a mint már a czíme is mutatja, az iskola követeléseit tartja szem előtt. Füzetei tudományos értékre nem tartanak számot, de az 1.-t és 3.-t haszonnal forgathatjuk; az 1. számút, mert szerzője az új iskolai helyesírás megalkotója, s a magyar nyelv törvényeinek kiváló rendszerezője, az utóbbit, mert olyan esetekre nézve ad tanácsot, a hol igen sok író t cserben hagy az emlékezete vagy tudománya. A 2. és 4. számú füzetek, melyek a magyar irodalom kiváló alkotásainak tartalmát mondják el, egyenesen az iskola, azaz az iskolás fiúk számára készültek. Megköszöni-e az iskola, hogy azt, a mit minden fiúnak magának kellene elvégezni, most elvégzik helyette, és gondolkodó munka helyett pusztá másolásra és magolásra utalják, annak vizsgálata nem tartozik ide. Az kétségtelen, hogy az irodalmi alkotások közül helyes érzékkel válogatta

össze a szerkesztő a tárgyalásra érdemeseket, és elég értelmesen meg részletesen számol be tartalmukról. Azt is meg kell vallanunk, hogy a tartalmakat nem szárazon, színtelenül foglalja össze, hanem, a mennyire futólagos átlapozás útján meggyőződhattunk, eléggé költői stílussal. Így olyat is nyújt, a mit senki sem várt tőle, legkevesbbé az a tanuló, a ki hosszú órák komoly munkáját léhán megváltja 1-20 K-ért. Tudományos értéke természetesen még így sincs e tartalmi kivonatoknak, azért e helyen nem érdemes bővebben foglalkozni vele, csak megjegyezzük, hogy a nagyobb művek (eposz, dráma, regény) tartalmát nem ártott volna következetesen énekek, részek, fölvonások szerint elmondani, s az előadásban a praesens historicumot használni.

Stapfer, Paul: *Récréations grammaticales et littéraires*. Paris, Colin, 1909. 8-r. 264 l. 3-50 Fr. (L. ismertetését e füzet 293. l.)

Szinnyei József (id.): *Magyar Írók*. 113. füzet (XIII: 4.). Budapest, Hornyánszky, 1909. N. 8-r. 481—640. hasáb. 1 K.

Vogüé, E. M., de: *Az orosz regény*. Ford. Huszár Imre. I. II. Budapest, Akadémia, 1908. 8-r. 253, 224 l.

**Fonház* István: *A szatmármegyei német nyelvjárás hangtana*. Budapest, 1908. 53 l. 1-20 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Ker, W. P., *Epic and Romance: Essays on Mediæval Literature*. 2. ed. (Eversley Series.) (N. 8-r. 422 l.) London, Macmillan. 4 sh.

König, I., Karl Spindler. *Ein Beitrag zur Geschichte des histor. Romans*. (N. 8 r. 245 l.) Leipzig, Quelle u. Meyer. 4 M.

Krausz, R., Eduard Mörikes *Leben u. Schaffen*, nebst e. Auswahl seiner Briefe. (K. 8-r. 261 l.) Leipzig, M. Hesse. 1-50 M.

La Fontaine, *Ausgewählte Fabeln*. Mit biogr. u. literar. Einleitung, erklär. Anmerkungen, e. Übersicht üb. den Versbau u. e. Charakteristik der Sprache hrsg. v. Ob.-Lehr. Dr. O. Kötz. (8-r. IV, 170 és 108 l.) Berlin, Weidmann. 2-60 M.

Lamartine, *Le véritable Voyage en Orient de Lamartine d'après les manuscrits originaux de la Bibliothèque Nationale (documents inédits)* par Ch. Marechal. (VIII, 211 l.) Paris, Bloud et Cie.

Liégeois, C. et L. *Mallinger*, *Le théâtre et l'éloquence en France et en Belgique*. (N. 8-r. 842 l.) Namur, Wesmael Charlier.

Lintilhac, E., *Histoire générale du théâtre en France*. III: *La Comédie*. Dix-septième siècle. (8-r. X, 241 l.) Paris, Flammarion. 3-50 Fr.

Lirica italiana antica: novissima scelta di rime dei secoli XIII—XV. Con note illustrative di E. Levi. (16-r. XXXII, 368 l.) Firenze, R. Bemporad. 5-50 L.

Lobsien, W., *Die erzählende Kunst in Schleswig-Holstein von Theodor Storm bis zur Gegenwart*. (8-r. 159 l.) Altona, Eh. Adolff. 2-50 M.

Longinotti-Baccini, E. e M., *La letteratura italiana nella storia della cultura*. 3 k. (8-r. XV, 495; X, 440; X, 500 l.) Firenze, F. C. Sansoni. 12 L.

Loshe, L. D., *The Early American Novel*. (8-r. 104 l.) New-York, The Columbia University Press.

Lovera, R., *La letteratura Rumena, con breve crestomazia e dizionario esplicativo*. (8-r. X, 199 l.) Milano. 1-50 M.

- Macaulay*, G. C., James Thomson. (English Men of Letters.) (N. 8-r. 268 l.) London, Macmillan. 2 Sh.
- Mague*, E., Femmes galantes du XVII^e siècle. Madame de la Sire (Henriette de Coligny) et la Société précieuse. Documents inédits. (333 l.) Paris, Mercure de France. 3·50 Fr.
- Maistre*, J. de, et *Blacas*, Leur correspondance inédite et l'histoire de leur amitié. 1804—1820. Introduction, notes et commentaires par E. Daudet. (8-r. XII, 538 l.) Paris, Plou-Nourrit et Cie. 7·50 Fr.
- Marks*, J., English Pastoral Drama from the Restoration to the Date of the publication of the «Lyrical Ballads» (1660—1798). (N. 8-r. 242 l.) London, Methuen. 5 Sh.
- Masson*, M., Alfred de Vigny (Académie française; Prix d'éloquence, 1906). Essai accompagné d'une note bibliographique et de lettres inédites. (16-r. 95 l.) Paris, libr. Bloud et Cie.
- Menéndez y Pelayo*, M., Orígenes de la novella. II. k. (8-r. CXL, 587 l.) Madrid, Bailly Bailliére é Hijos. 12 pes.
- Mérinée*, Prosper, L'Homme. L'Écrivain. L'Artiste. (8-r. 177 l.) Paris, impr. Frazier-Soyer «Journal des Débats politiques et littéraires». 1907.
- Mornet*, D., L'Alexandrin français dans la deuxième moitié du XVIII^e siècle (thèse). (8-r. 95 l.) Toulouse.
- Mornet*, D., Le Sentiment de la nature en France, de J. J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre. Essai sur les rapports de la littérature et des mœurs (thèse). (8-r. 573 l.) Paris, Hachette et Cie.
- Murison*, W., Quentin Durward. (8-r. 79 l.) Cambridge, University Press.
- Nayrac*, J.-P., La Fontaine, Ses facultés psychiques, sa philosophie, sa mentalité, son caractère. (8-r. 392 l.) Paris, H. Paulin et Cie. 5 Fr.
- Orr*, Mrs. Sutherland, Life and Letters of Robert Browning. New ed. Rewised and in part rewritten by G. Kenyon. (N. 8-r. XVII, 431 l.) London, Smith, Reder. 7 Sh. 6 p.
- Pellissier*, G., Voltaire philosophe. (8-r. 305 l.) Paris, Colin. 3·50 Fr.
- Pollak*, G., Franz Grillparzer and the Austrian drama. (XXI, 440 l.) New-York, Dodd, Mead and Co.
- Rannie*, D. W., Wordsworth and his circle. (VIII, 295 l.) New-York, S. P. Putnam's Sons.
- Reed*, E., The Truth Concerning Stratford-upon-Avon and Shakespeare. With other Essays. (Legn. 8-r. VIII, 302 l.) London, Gay and Bird. 4 sh. 6 p.
- Reinhard*, E., Eichendorffstudien. (N. 8-r. VII, 94 l.) Münster, H. Schöningh. 2 M.
- Rigal*, E., Molière. I—II. (8-r. VII, 308; 333 l.) Paris, Hachette et Cie.
- Riklin*, F., Wunscherfüllung u. Symbolik im Märchen. (N. 8-r. 96 l.) Wien, F. Deuticke. 3 K.
- Röhr*, J., Wildenbruch als Dramatiker. (8-r. VI, 284 l.) Berlin, E. Duncker. 3·50 M.
- Rubinstein*, S., Schiller-Probleme. (N. 8-r. III, 201 l.) Leipzig, A. Edelmann. 4 M.
- Said Armesto*, V., La leyenda de Don Juan; orígenes poéticos de El burlador de Sevilla y Convidado de piedra. (8-r. 303 l.) Madrid, Sucesores de Hernando. 4 pes.
- Sauer*, A., Literaturgeschichte u. Volkskunde. Rektoratsrede. (Legn. 8-r. 42 l.) Prag, J. G. Calve. 1·20 M.
- Schehaye*, Ch. A., Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage. (8-r. XX, 267 l.) Paris, Champion.
- Schelling*, F. E., Elizabethan Drama, 1558—1642. 2 k. (8-r.) London, Constable. 31 sh. 6 p.
- Schipper*, J., Beiträge u. Studien zur englischen Kultur- u. Literaturgeschichte. (8-r. X, 371 l.) Wien, C. W. Stern. 8 M.

Schmitt, C., Der moderne Roman. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte. (8-r. VII, 276 l.) Osnabrück, G. Pillmeyer. 5 M.

Séché, L., Muses romantiques: Hortense Allart de Méritens dans ses rapports avec Chateaubriand, Béranger, Lammenais, Saint-Beuve et Mme D'Agout. (8-r. XII, 601 l.) Paris, Mercure de France. 7-50 Fr.

Séché, A. et *J. Bertaut*, L'Évolution du Théâtre contemporain. Avec une préface par E. Faguet. (8-r. VIII, 294 l.) Paris. Mercure de France. 3-50 Fr.

Shakespeare's Holinshed. The Chronicle and The Historical Plays compared by W. G. Boswell-Stone. (8-r. XXII, 532 l.) London, Chatto and Windus. 10 sh. 6 p.

Sherard, R. H., Das Leben Oskar Wildes. 2 k. (8-r. 247, 215 l.) Wien, Wiener Verlag. 4 M.

Stebbing, W., The Poets. Geoffrey Chaucer to Alfred Tennyson. 1340—1892. I. k. Chaucer-Burns. II. k. Wordsworth-Tennyson. (N. 8-r. XVII, 254, 269 l.) London, Hg. Frowde. 8 sh.

Steffen, R., Oversikt av svenska litteraturen. II. 1763—1809. (8-r. 390 l.) Stockholm. 5-25 M.

Stendhal, Correspondance de, (1800—1842). Publ. par A. Paupe et P.-A. Cheramy. 3 kötet. Paris, Ch. Bosse 20 Fr.

Strausz, D. F., Voltaire. M. Anmerk. v. H. Landsberg. (N. 8-r. VI, 164 l.) Leipzig, A. Kröner. 1 M.

Sulger-Gebing, E., Peter Cornelius als Mensch u. Dichter. (K. 8-r. V, 129 l.) München, E. H. Beck. 2-50 M.

Täuber, C., Ortsnamen u. Sprachwissenschaft. Ursprache u. Begriffsentwickl. (N. 8-r. 259 l.) Zürich, Orell Füssli. 5 M.

Tobler, A., Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik. Gesammelt u. durchgesehen. 4. Reihe. (N. 8-r. VI, 141 l.) Leipzig, S. Hirzel. 4 M.

Toco, Fel., Le Fonti più antiche della leggenda Franciscana. (8-r. 27 l.) Firenze, Sceber. 1 L.

Toinet, R., Quelques recherches autour des poèmes héroïques-épiques français du XVII-e siècle. I. 2: Additions et corrections. (16-r. 214 l.) Tulle, Crauffon.

Torraca, Fr., Giosuè Carducci. (8-r. 160 l.) Napoli, Perrella.

Torre, Della, A., Saggio di una bibliografia delle opere intorno a Carlo Goldoni (1793—1907). (4-r. VII, 140 l.) Firenze, Alfani e Venturi. 10 L.

Urban, R., Die literarische Gegenwart. 20 Jahre deutschen Schrifttums 1888—1908. (8-r. XIV, 309 l.) Leipzig, Xenien-Verlag. 5 M.

Valente, M., Victor Hugo e la lirica italiana. (16-r. 159 l.) Torino, G. B. Paravia e C.

Vincent, J., La Versification française. Les Genres poétiques. (16-r. 99 l.) Paris, libr. Paulin et Cie.

Vossler, K., Positivismismo e idealismo nella scienza del linguaggio. (8-r. 314 l.) Bari, G. Laterza. 4 L.

Walzel, O. F., Die Wirklichkeitsfreude der neueren schweizer Dichtung. Antrittsvorlesung. (8-r. 76 l.) Stuttgart, J. G. Cotta. 1-20 M.

Weiss, S. A., The Home Life of Poe. (8-r. 318 l.) New-Lork, The Broadway Publishing Co.

Woodhull, M., The Epic of Paradise Lost. 12 Essays. (N. 8-r.) London, Putnam's Sons. 6 sh.

Wright, J., and *M. Wright*, Old English Grammar. (8-r. XVI, 351 l.) Oxford, University Press.

Wyndham, G., Sir Walter Scott. (Legn. 8-r. 22 l.) London, Macmillan. 1 sh.

Zyromski, E., Sully Prudhomme. (VIII, 317 l.) Paris, Colin. 3-50 Fr.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI LATIN KÖLTÉSZET TÖRTÉNETÉHEZ.

Dr. Prónai Antal az EPhK. f. é. első füzetének *Murány ostroma latinul* című kis cikkében ismerteti a kegyesrend budapesti házának könyvtárában talált könyvecskének egy, hexameterben írott latin költeményét, mely Murány várának csel útján történt bevételét, mely oly mély nyomot hagyott költői irodalmunkban, panegyrikus hangon éneklei meg. A költemény argumentumát is fölemlíti, melyben Széchy Mária helyett Széchy Margitot teszi a hősnővé, magában a költeményben azonban a szerelmi találka helyett csak annyi fordul elő, hogy Wesselényi földalatti úton iparkodik a várba hatolni és megjelenik előtte Venus, kinek útmutatása után jut Wesselényi a várba. Prónai e könyv szerzőjéről ennyit mond: «Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Jézus-társaság tagja volt s a könyvecske megjelenési ideje a XVIII. század második felére esik». Nekem ennyi elég volt arra, hogy a legnagyobb érdeklődéssel kutassam föl a szerzőt és keressem meg a címlap és praefatio nélkül álló kegyesrendi példány mását valamelyik könyvtárban. Hálával tartozom dr. Dedek Crescens barátomnak, hogy nyomra vezetett. Felhívta figyelmemet a Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő oly könyvekre, melyekben hősök panegyrikusai fordulnak elő. Meg is találtam a kegyesrendi példánynak egy ép pírját ily cím alatt:

*Laureatum in Heroibus Hungariae Saeculum Post Chrystum
natum decimum septimum Honori Illustrissimorum, Praenobilium,
Reverendorum, Nobilium ac Eruditorum Dominorum, Dominorum Neo
Baccalaureorum dum In Alma Archi-Episcopali Societatis Jesu
Universitate Tyrnaviensi Prima A.A. LL. et Philosophiae Laurea
condecorarentur Promotore R. P. Joanne Kazy e Societate Jesu. A.A.
L.L. Philosophiae Doctore, ejusdemque Professore ordinario. Ab Huma-
nitate Tyrnaviensi Dedicatum. Tyrnaviae Typis Academ. per Fridericum
(Gall. An. MDCC. XVIII.*

E címlap után A 2. jelzett lapon következik az ujonnan föl-
avatandó jelöltekhez intézett praefatio e záradékkal:

Honori vestro

Addictissima
Humanitas Tyrnaviensis.

A könyvecske papírtáblája tökéletesen talál a kegyesrendi példányával, csakhogy a Nemzeti Múzeum példánya (Hung. p. 2450. jelzéssel) teljes, melyről a Petrik-féle bibliografia mint unicumról emlékezik meg. A kegyesrendi példány utolsó lapja után (a D. jelzésű quaternio utolsó lapja) következik a Nomina offerentium: Koháry Imre gróf, Berényi József Korossy Gábor, Bencsik Miklós, Lubi Gábor és Marothy Imre aláírásokkal. Már ez eredmény is két dolgot hozott tisztába. Először, hogy a kegyesrendi könyvecske nagyon értékes, mert egy unicumnak képzelt példány mása. Másodszor, hogy nem a XVIII. sz. második felében, hanem 1718-ban látott e mű napvilágot. Prónai ezt (t. i. hogy a könyvecske a XVIII. század második felében jelent meg) arra támaszkodva mondja, mert Petrik szerint Szentiványinak, a kire Tolvay hivatkozik, egy kronológiai munkája 1750-ben jelent meg. De van még egy fontos bejegyzés a Nemzeti Múzeum példányának a címtáblába ragasztott lapján. E bejegyzés így hangzik: Auctor *Emericus Tolvay* e Soc. Jesu Hungarus Holitsiensis e Com. Nittriensi Prof. poes. Tyrnaviæ 1716. Ki volt e *Tolvay*? Életrajzi adatait meglehetősen pontossággal megtaláltam a Jézus-társasági írók életrajzainak Sommervogeltől szerkesztett gyűjteményében.¹⁾

Tholvay Imre 1694 okt. 8-án született Holitsban. A Jezsuita rendbe fölvétetett 1709-ben, tanított nyelvtant, humán tárgyakat, retorikát, öt éven át bölcseletet Nagyszombatban, azután Kolozsvárott kilencz évig, Rómában a Szent Péter-templomban a magyarok gyóntató atyja volt. Hazájába visszatérte után fölváltva Budán, Bécsben, Kolozsvárt, Győrött tanított. A nagyszombati jezsuita nyomda igazgatója lett és e tiszttel viselte 1773-ig. Meghalt 1775 jul. 11-én, Kékkőn, Balassa gróf várában.

Sommervogel felsorolja Tolvay irodalmi munkáit, köztük a *Laureatum in Heroibus Sæculum*-ot is. Így töle eredne: *Ortus et progressus Almæ Archiepiscopalis Societatis Jesu Universitatis Tyrnaviensis a primis illius initiis ad annum MDCLX*. E mű folytatása a nagyszombati egyetem történetével foglalkozik 1661—1700-ig, melyet szintén a Tolvay irodalmi művei sorában említ föl e biographus, egy jegyzetben töle elvitatja, mert a *Provincialis engedély* levelében ez áll: a *P. Ladislao Turoczi Societatis nostræ sacerdote conscriptus*. Harmadik műve: *Ungaria suis cum regibus compendio data etc. etc. MDCCXXIX*.

4. *Imago Heroum etc.* egy hosszú cím, melyből kitűnik, hogy a Pálfi és Erdődi grófok panegyriseit tartalmazza. Megvan az egyetemi könyvtárban (Gb. 1759 jelzés alatt). Ez egy kötetlen könyvecske, mely

¹⁾ Bibliothèque de Compagnie de Jesus. Nouvelle édition par Carlos Sommervogel S. J. strassbourgeois. MDCCCXCVIII, VIII, 92. columna.

Bakacz Tamástól kezdve végigmegy a Pálffi-, Erdődi-család egész családfáján és minden panegyris bőbeszédű, de klasszikus zamatú epitaphiummal végződik. Itt-ott a legszebb latin inscriptiók lapidaris kifejezéseire bukkanunk. Például: a *Bakacz* Tamás epitaphiumának utolsó sorai:

Mausolæum hoc corpus
Cælum animus,
Orbem fama occupat:

Disce:

Immortalem esse virtutem.

Ez *Imago Heroum* címűlapján olvassuk:

Promotore. R. P. Emerico Tolvay. Professore emerito ac. p. t. seniore. E részlet legalább is csodálkozásunkat kelti föl, hogy Tolvay, ki 1694-ben született, hogy lehetett 1729-ben, 36 éves korában emeritus professor. Megemlíjtük még a Kéri Bálint haláláról írott levelét és két panegyrikus beszédét és ódáját, mely Bécsben 1772-ben jelent meg.

Gondosan olvastam a *Laureatum in Heroibus Saeculum* igen érdekes darabjait. Sajátságosnak találtam, hogy minden költemény elé egy-egy argumentum van bocsátva, mely a forrást is megnevezi, hounét szerző költeménye tárgyát meritette. Pethő Gergely krónikája és Szentiványi Márton *Synopsis chronologiae Hungaricae* vannak forrásul fölemlítve. Úgyde szerző máshonnan is tanult. Így a Murányvár ostromáról csak annyit talált a forrásokban, hogy Wesselényi csellel vette be (astu). Csodálatosképen Széchy Margitot említ az argumentum. Acsády Ignác 1885-ben adta ki Széchy Mária életrajzát. Murány ostromának hitelesnek mondható forrása, mely egyenesen Wesselényi elbeszélésére vihető vissza, Laboureurenak *Histoire de Amours du Comte et de la Comtesse Vesseleny*, másfelől Gyöngyössy is az 1664. évben megjelent Márssal Társalkodó Murányi Venus-ának ajánlásában főczélját úgy jelöli meg, hogy az örökké emlékezetes tény emlékét a feledékenységtől megmentse, A Tolvay költeményére e források semmi hatással nem voltak, holott kétségtelenül a XVIII. század elején azokat ismerhette.

A mi a Margit nevet illeti, az Acsádytól közölt család-leszármazási táblán Margit Máriának egyik nagynénje. Igen jellemzőnek tartom a Mária név fölcserélésének lehetőségére nézve Acsádynak egy értékes jegyzetét, melyben ez áll: 1723 április 30-án egy a kincstár ellen indított pörben Koháry István gróf országbíró tanukihallgatást rendelt el arra nézve, hogy néhai Wesselényi Ferencz gróf nádor özvegye volt-e, Széchy Katalin Mária (még nevét is elfeledték, mert

a murányi Venus 1645 óta Anna Máriaanak írta magát): Nádasdy Tamás gróf és Kéry János gróf, ki Széchy Mária rokona volt, semmi felvilágosítást sem adhatott s hallomásból sem tudta, hogy Wesselényi nádornak csakugyan valamelyik Széchy-leány volt hitvese. Az egykorúak és közel egykorúak tehát teljesen elfeledték az élet Széchy Máriaját.

E körülmény kimentheti a Tolvay költeményének argumentumában elkövetett tévedést.

De szóljunk Tolvay költeményének jelleméről. Megérzik rajtok a XVIII. század elején beállt nagy fordulat. A XVII. század hőseiről énekel Vergilius-reminiscentiákkal, retorikai sallangokkal, de főként a Gyöngyössy szellemében kezelt mythologiai allegoriákkal bővelkedő panegyrico-epikus költeményeiben, de érzik már a szabadságharczok bukásával beállt nemzeti elernyedés langyos fuallata. A jezsuita költő nem lát a szabadságharczokban mást, mint hitszegést a felséges uralkodóház ellen és a török elleni tusákban a kereszt diadaláért és nem a nemzet felszabadulásáért folytatott harcznak tekinti és e czímen osztogatja babérkoszorúját. És bizonyos egységes keretbe foglalja e panegyrikusokat. Kezdi Pálfi Miklós győri ostromán, mely 1598-ban történt és végzi Berényi Tamásnak az ujbári török ellen Negyed mellett 1682-ben történt hősie önfeláldozása elbeszélésein. Közvetetlenül e költemény előtt áll egy felette jellemző vers, melynek czíme: *Ladislauș L. B. Károlyi Proelio adversus Rebelles victor*. Az eseményt, melyet a költő epikai gépezet berendezésével alkotott költemény tárgyává tett, megtaláltam Pauler Gyulának egy pontos és részletes történeti tanulmányában, melynek czíme: *A bujdosók támadása 1672-ben*. Megjelent a Századok III. évfolyamában, 1869-ben. E cikk beszéli el, mint verődnek össze a bujdosók Teleki Mihálynál, kinek lelkesítő biztatására sereget szerveznek, mely Magyarországra tör. Legelőbb Szatmár megyében tör ki a forradalmi forrongás. Teleki Gyulaffy László tanácsára Szatmár vára ellen indul el Medgyesről 1672 szept. 19-én. Szatmár várában a parancsnok Löben Adolf volt, a Stahremberg gyalogosoknak alezredese. Löben Teleki ellen vezeti csapatait. A németek ágyúval kezdték a csatát. Az első lobbanásra a talpasok, a golyókat elkerülendők, a földre buknak. A lovasság azt hiszi, hogy a gyalogságot már elsodorta az ágyútűz és páni félelemmel megfutamodik. A németek üldözőbe veszik őket; kik Batiz felé a Gombás patakon átgázolva, mind a híd felé rohantak, mely Adorjánnál a mocsaras Sár vagy Nagy-Eger vízen keresztül Máramarosnak vezetett. A lovasok Gyulaffy Lászlót és Petrőczy fiát lovastul az ingoványba lökték, melyből alig tudtak gyalog kimászni. Ezután Pauler szórul-szóra így folytatja az elbeszélést: „Maga Teleki a futók között leghátul, szinte a mocsárba esett. Az üldöző németek ráestek. Egy tiszt már csapást mért a fejére,

midőn egy magyar közlegény golyója a támadót leteríté. Teleki kivergődván a hinárból — *melyben a félsizmját hagyta* — ismét lóra kapott, de a paripát kilőtték alóla és ha nincs Legrády István, ki neki saját lovát felajánlotta, menten odavész vagy fogságba esik. (Századok, 1869. évf. 87. 1.)

A Tolnay költeményének *argumentumában* érdekes eltérés van a történeti megbízhatóság tekintetében kiváló író elbeszélésétől. Ugyanis a teljesen azonos eseményt, melyet Pauler a kamarai levéltár adatai nyomán beszél el, úgy adja elő, hogy Szatmár várparancsnoka Károlyi László volt és a bujdosók vezére Teleki István. Említés történik a költeményben a togatus diákokból alakult csapatról is. Paulernél is olvassuk: «Majdnem mindnyájan levágattak, lelövettek, köztük több *praedicator és a szathmári diákok*». Azt hiszem, hogy itt szatmári deákok aligha szerepeltek és valószínűbb a 300 togatus deák lelkes csapatjának fölvétele, kik Debreczenből mint önkéntesek csatlakoztak a mozgalomhoz. A mi költőnk ugyanis az esetet így adja elő: Teleki István magához vesz a kálvinista Debreczenből 300 togatus deákat. Megtámadja őket a szatmári vár parancsnoka Károlyi László és egy szálig lekonzcolja. Magát Telekit is üzőbe veszi. Ő egy zsombékos helyen már-már odavész, de végre mégis megmenekszik, de ott hagyja félsaruját. Tehát semmi kétség, hogy ugyanezen eseményről van szó. Ez eseményt a költő úgy öltözteti föl, mintha a *Perfidia* és *Haeresis*, tehát a *Hiitsegés* és *Eretnekség* találkoztak volna az Eretnekség ocsmány barlangjában. Ott beszéltek meg a Károlyi ellen szőtt cseltámadást. A *Perfidia* fölizgatja a *Haeresist*, hogy segítse meg Károlyi ellen, ki Szatmárott fényben és bíborban büszkélkedik. A *Haeresis* kérkedő beszéddel mondja el, hogy az eretnekség mily széles körben hódít.

Ám te ne félj, frigytársul adok melléd csapatot, mely
Károlyin is győz, csak te vezért adj, kit szíve vágya
Buzdít a harcra, kinek kebelét Mars lángheve szítja.

Ezt mondván a *Haeresis* Debreczenbe megy, itt «Kalvin dühe ég, dögvésze uralg itt». És toborzani kezd.

Válogatott fiúkat, kikből eredett a togás csapat ekkor.

A költemény elé bocsátott *argumentum* a forrást nem nevezi meg.

Utánanéztam Nagy Iván genealogiájában. A VI. kötetben, mely Pesten 1860-ban jelent meg, ez olvasható (104—105. l.): «László, Mihálynak, Bethlen Gábor sógorának fia, 1670-ben Szatmár vár magyar főkapitányává neveztetett ki, de ezenközben mind a török háborúk, mind a belzavarok által mind Károly városa, mind egyéb helységei feldúlattván, marhái elhajtattván, vagyonában végtelen károkat szenvedett. Mint főispán, aranysarkantyús vitéz, királyi főkomornok

az 1685-iki országgyűlésen királyi biztossá és felsőmagyarországi királyi táblának bírójává neveztetett ki. Főispánságáról lemondva, azt I. Leopold király egyetlen fiának Sándornak, ki egyedül maradt életben fiai közül, adá 1687 aug. 4-én. Meghalt 1689 febr. 28-án.

Ez adat egyezik az időponttal, midőn ez osemény történt. Szatmár várának történetében is találtam egy érdekes adatot. Károlyi töprengett, hogy elfogadja-e a király kinevezését, miután Szatmárnak egyidejűleg német parancsnoka is volt. Mint főispán, összeférhetetlennek tartá méltóságával, hogy ő mint várparancsnok egy fölebbvaló parancsnok alá rendeltessék. Tényleg memorandumot terjesztett föl, melynek alapján a két parancsnok közti viszonyt úgy rendezték, hogy Károlyi függő viszonyba ne lépjen.

A költemény másik hősről, Teleki Istvánról nem találtam semmi bizonyosat. Nagy Ivánnál egyetlen István fordul elő, a testőrkapitány fia, kinek az ága már a XVII. század elején kihalt. Ha végigtekintünk a *Laureatum in Heroibus Saeculum* hősein, köztük *Drugeth György* lengyel és kozák csapatokkal Ungvárnál megveri Rákóczi Györgyöt, Bethlen vezérét; *Zichi Pált* a császárhoz való hűsége miatt kiüldözik a Bethlen hívei Veszprémből; *Esterházi Miklós* Lacompatch várát védi meg 1620-ban Huszár István ellen; *Kohári Péter* a Bethlen híveinek fogságába kerül 1619-ben; *Forgács Ádámot* Rákóczi György pártja számkiveti Kassából 1644-ben; *Csáki Istvánt* Tököli fosztja meg javaitól 1683-ban.

Tehát a 18 megkoszorúzott hős közül hetet mint a rebellisek legyőzőjét vagy áldozatát magasztatja.

A mi magát az epikus műfajt illeti, mely uralkodó lehetett a XVII. és XVIII. század latin költészetében, a Tolvay műszerkezete a mythologiai keretben mozog. Így a Pálfi Miklós győri ostrománál ugyancsak nagy szabású epikus gépezet dolgozik.

Miután a költő leírja Győr bevehetetlennek tartott erősségét, melyet hét töltés vett körül, és elmondja Sinan pasa hiú kísérletét a vár bevételére, kénytelen azt is elmesélni, hogy quô, nescio, fatô, Quove Deûm iratô, sua Turcam in valla recepit. Eljut a hír a vár elestéről Hungaria fülébe. Ő egyenesen Juppiterhez fordul panaszszal, mint akár Venus Vergiliusnál és esdve kéri, hogy küldjön egy vezért, ki megtörje a törökök büszke hatalmát. Juppiter megígéri, hogy Győrt visszaadja a magyaroknak. Rögtön elküldi Mája szülöttét, az isteni hírnököt Pálfihoz, ki Tatában tartózkodik és hazafibúba merült. Harczy tüzet szít föl kebelében, Pálfi lelkes beszédet tart csapataihoz. Vagy üzzék ki a törököt, vagy boszulatlanul ne essenek el — ezzel az annyiszor ismétlődő vergiliusi fordulattal végzi a beszédet Pálfi; mert

Szép dolog ám nemesen harczolva elesni hazánkért.

Kezdődik az ostrom. Nem kisebb segítséget nyújt az ég a földi küzdelemben, mint Pallast és Vulkant, kik maguk állanak be ácsnak és érczkovácsnak. Pallas útmutatása szerint szerkesztenek egy nagy fal-törő gépet, melylyel Győr falain rést tör Pálfi és rettentő csapatával betör a várba, szörnyű mészárlást visz végbe. Maga Ali basa is elesik. A vár ormáról a felholdat ledobja és csodálatos osztrák-magyar jargonban mondja:

Austriadumque aquilas ponit, Regalia signa; tehát a császári sást mint királyi jelvényt.

Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Zrinyi György, a költő nagyatyja, is szerepel a hősök közt. A budai basa Hasszan 25 ezer emberét veri meg a székesfehérvári síkon, különben a költemény sablonszerű csataképet nyújt. Legértékesebb költemény a Nádasdi Tamás Koppan vári ostromáról szóló. «Sok hazafigondja közt szunyad el Nádasdi. Álmában megjelennek Korvin Mátyás, Hunyadi János, Zrinyi Miklós a szigeti hős, Losonczy, Forgách Simon, Bathyáni Farkas. Ezek élén Korvin Mátyás buzdítja, hogy Koppan várát támadja meg.

Szirt foka el ne riaszszon, a szirttel is bír a magyar hős
Sziklakemény bátor szíve: most hát légy te e szikla.»

Nádasdi felriad álmából. Ostromra készül. At akar kelni a Balatonon, de a zajló Balaton lehetetlenné teszi az átkelést. Ekkor Jupiter dermesztő hideget és dühöngő szeleket küld segítségül. A tó befagy. Nádasdi átmegy a jégen. Regyeff bég (= Redzseb) megrémül. Iszonyú ellenállásra nógatja csapatait. A magyarok fáklyákat, gyújtó kanóczokat hoznak. Nádasdi röpíti az első tüzet a várba. Roppant szél dühöng. Borzasztó mészárlás esik. Végre a vár a Nádasdi kezébe esik, hatszáz foglyot ejt, köztük a béget is.

Ha a 18 költemény záró sorait végigolvassuk, mindenütt ugyanazt az elkopott retorikai sallangot, ugyanazt a rococo halhatatlansággal kecsgettető dicshymnust találjuk.

Boldog lélek, hosszú időre kiterjed az élted
Ha igazán ihlette a keblem Phœbus az isten.

Ígéri a hithű Forgács Ádámnak az örök hírnevet Tolvay. De hamis volt a felfogás, hamis volt Phœbus az isten is. A XVIII. század panegyrisé már a renaissance panegyrisének is halvány utánzása pedig mennyi hazugság volt ama panegyrisnek felfogásában, hangjában is.

E panegyris a költői formát elhagyva, szónoki beszéd alakját ölti fel a Mednyánszky Antal báró beszédeiben, melyek 1736-ban

jelentek meg Kassán: *Illustres belli Heroes Panegyrica dictione celebrati honoribus etc. ab illustrissimo Adolescente Antonio L. B. Mednyánszky, rhetore Cassoviae* cím alatt. A kassai egyetem (in alma episc. S. F. univ. Cassoviensi) felavató ünnepén. (Nemzeti Múzeum könyvtárának papírtáblás könyvecskéje, melynek jelzése Hung. I. 2445.) Az 1734—1735-iki olaszföldi hadjáratban résztvett magyar ezredek dicsőségéről hat panegyris, melyek rhetorikai flosculusaik, szemeszedett idézet-halmazuk, a reminiscentiák mezejéről válogatott hervadtnak indult virágaik miatt a jezsuita stílus tipikus mintájaiul tekinthetők. A magyarországi latin próza történetében kiváló figyelmet érdemel Mednyánszkynek e műve.

Nem a császári udvar politikájához hű főurak magasztalása, hanem más hang, más szellem szól hozzánk egy XVII. századbeli latin költő epikus költeményeiből, melyek a következő cím alatt jelentek meg:

*Selecta sedecim Heroum spectacula, eleganti poemate representata et nuper electo Augusto Romanorum regi Ferdinando Quarto dedicata Viennæ Austriæ recusa. A. D. 1654.*¹⁾ E költemények egy colligatum első felét teszik ki a Nemzeti Múzeum P. O. lat. 1712. jelzésű papírtáblás kötésű 16-od ívrét kötetében. Ugyane kötetben foglal helyet a bécsi egyetem jezsuita convictusának Andreas Schaffer promotor által fölavatott convictorok avatási ünnepére följánlott *Gloria Divae Barbarae* cz. művecskéje, mely egy alkaiosi versben írt ódával kezdődik és sok versidézzel díszített ünnepi magasztalást és egy külön címzett fellengő beszédet tartalmaz. E munka szintén Bécsben jelent meg 1652-ben. Ezután *Püsky János* kalocsai érsek tiszteletére asklepiadesi versekben írott üdvözlő-költemények, melyeket a bécsi Pázmán-collegium növendékei ajánlottak föl. Az évszámot egy chronostichon jelzi. Jankovics, kinek a könyvtárából került e munka a Nemzeti Múzeum könyvtárába, 1650-ben állapítja meg ez évszámot. Negyedik darabja e kötetnek szintén Bécsben 1652-ben jelent meg. Ez *Kisdý Benedek* egri püspök fölszenteltetése napjára a Pázmán-collegium tíz növendékétől följánlott költemény, melynek tárgyát a címlap így fejezi ki:

Augurium ex volucrum fortunatissima Grue factum. A Kisdý-czímer darujával jósoltatják meg e püspök erényeit. Bátor harcztát a pygmæusokkal, azaz a szentegyház szakadáraival, a viharok megérzését és éberségét. Az ötödik darab: *Elia Kramer de Kramerstein* epithalamuma, melyet nővérének, Kramerin Maria Erzsébetnek Katz Károly Rudolffal kötött házasságának emlékére írt és 1652 nov. 17-én adott

¹⁾ IV. Ferdinándot római királylyá 1653-ban koronázták.

át. E tartalmas könyvecskének első darabja érdekel bennünket, mely a hősi jelenetek sorozatát tartalmazza. Ellenmondásba jön szerző a könyv címlapjával; mert nem 16, hanem 18 *spectaculum*ot találunk. Mik e jelenetek? Középkori történeti mondáknak erőteljes hangú, eleven, szemléletes képekké feldolgozása. Minden költemény elé igazán becses argumentum van bocsátva, mely megnevezi a forrást, honnét a hőstettéről szóló mondát merítette. Érdekes e forrásokat áttekinteni. Petrus Ribadeneira Flos sanctorum, Mercurius Gallobelgensis, Aeneas Sylvius historiája, Wenceslaus Hagek: Chronica Boëmorum, Zonaras Annalesei. Martinus Balretius de vita et gestis Scanderbegi, Albertus Aquensis Hist. Hierosolymarum, Chalcondylas, Hieronymus Alexandrinus Hist. in obsidionem Melitem; Sabellius, Bartholomaeus Paprocski hist. Boëmorum; Paulus Aemilius de rebus Gallicis, Philippus Callimachus: de re. gest. Wladislai Polon. et Ung. Regis Surius commentárja, Petrus Bissarus de bello Cyprio, Martinus Siculus: secreta Fidelium, Osorius de rebus Emanuelis.

Az első *spectaculum* Eustachius Calamitatum Victor cz. alatt elmondja, hogy Eustachius, midőn hitvesét a hajóskapitány hitszegően elrabolta, két gyermekét egy folyamon keresztül akarja vinni, de míg az egyiket a túlpartra vitte, hogy a másik után menjen, amazz egy farkas, emezt egy oroszlán hurczolta el a vadon erdőbe. E nagy csapások közt rajzolja Eustachius keresztényi önmegtagadását és lelki nagyságát. Így éneklí meg a költő Nagy Konstantinnak ifjú korában egy oroszlánnal viaskodását, melyet a czirkuszban ejt el a nézőközönség felzúgó tapsa mellett. Szent Venczel párbaja Radislawnak Csehország uralma felett, Drahomira cseh herczeg szentségtörő gögje, melyért úgy lakol, hogy midőn kocsisát megakarja vesszőzni, mert ez a templomban felmutatott templomi szentség előtt leborult, a föld nyeli el, Scanderbég párbaja egy scytha Goliáttal, kit Dávid királyként ejt el, Bouillon Gottfriednek diadalmas küzdelme egy medvével, Mariangelli tusája Milano mellett egy sárkánnyal, Marulla, egy hősnő megvédi a lesbosi Mytilenét a török ellen, a weissenburgi asszonyok, Konrad császár azon engedélyét, hogy legdrágább kincsöket a megostromolt várból kivihetik, férjeiket hordják ki vállaikon, Heraclius császár párharcza Chosroes perzsa királylyal és még egy-két ily hősi tett képezik a tárgyait a majdnem modern elbeszélés takarékos és szabatos keretében kidolgozott költeményeknek. Ily környezetben fordul elő három magyar tárgyú költemény, melyeknek főlemlítését legutoljára hagytam.

A II. *spectaculum* Batori András bíbornok menekvését és halálát írja le. Az argumentum sajnálattal emlékezik meg a vadon erdőbe menekült, ott álomra lenyugvó fejedelem meggyilkoltatásáról, Lugen-

dus princeps — sóhajt föl — quod Purpuratum sanguinem proferendis paternis ditionibus et non magis propagandæ Ecclesiæ voluerit impensum. Az éjjeli jelenet leírása eleven, színgazdag. Így végzi:

Ez vala Bátori vége, utól így érte a balsors,
Névtelenül hever ott a tetem, testének a törzse,
És feje, a mely előtt gyakran hódolt meg az Ister,
Hol törvényt teve ő fejedelmi jogarral a dáknak.
Ám a szerencsének tetszett ilyen arczot is öltöni.

Még becsesebb és igazán költői a *XI. spectaculum*. Ez a Dugovics Titus esetét meséli el Papróczki cseh történetíró nyomán, csak hogy az 1456 júl. 21-én Belgrád várának fokáról a félholdas zászlót feltűző törököt a mélységbe magával lerántó vitéz nevét nem mondja meg, hanem egy csehnek tulajdonítja a hőstettet. Az ismeretlen szerző Nándorfehérvár ostrománál magyar mondát is hallhatott, mert a cseh történetíró nyomán elmesélt esetet úgy adja elő, hogy a csehben a hősies önfeláldozás gondolatát egy magyar leány hősies tette váltotta ki. E leány, midőn látta, hogy a várat készülnék feladni és a várakra már a félholdat tűzték ki, a jajveszékelő asszonyokhoz lelkes beszédet tart... Nem arczainkat, melleinket kell most tépni, szaggatni...

Mostan a jobb kéz arra való, hogy védje hazánkat
Védje a szűz test tiszta havát vagy harcban elesvén,
Hadd gyarapítsuk szép Magyarország szent temetőjét.

E szavak gyújtottak. A nők föllökésedtek. Maga szent őrzöngéssel járja be a falakat. Keserű szavakkal pirongatja meg a tétovázó és gyáván futni induló férfiakat. Ezután asszony, férfi újabb harcra készül. A leány egy kaszát vesz kezébe és midőn két törököt lát, hogy már megmászták a falat, elérték a párkányt, ujjongó üdvkiáltással épen beugrani készültek és a hős lelkű leányt gúnyolták: oda-rohant és a kaszával fejüket levágja.

Mint a hogyan lemetéli fejét a kaszás is a máknak.

Ezt látva a cseh vitéz, vívja meg a levegőben a harczt a törökkel, ki a félholdat a várakra akarta kitűzni.

Még érdekesebb és mint költői alkotás is értékes a *XIV. spectaculum*, melynek czíme: *Hungaridis in Agriensi obsidione facinus*. Egy magyar nő hőstettét beszéli el, ki midőn ifjú férje elesett, annak fegyverét öltve magára, a rabló csapat két vitézét elejti és fegyvereikből állít a halottnak tropæumot.

Utána néztem a forrásnak is, mit az előbbi spectaculumnál nem

sikerült megtalálnom, és meg is találtam. Philippus Callimachus: De rebus gestis a Vladislavo Polonorum atque Hungarorum rege Libri tres. Cracoviæ MDLXXXII. (Brutus Mihály kiadása.) A II. könyv 91. lapon van leírva a jelenet, mely e költemény tárgyát alkotja.¹⁾ Ulászló alatt történt Egerben, melyet Telephus kassai kapitány lopton éjjel megtámadott, midőn ott a királytól hazaküldött lengyel csapat tanyázott, melyet néhány magyar főúr is elkísért. Volt nagy dárídó. Ekkor ront be a kassai kapitány. Ki volt e rablóvezér? A *Szilágyi Sándor*-féle Magyar nemzet történetének: A Hunyadiak kora cz. részében fel vannak sorolva Giskrának legmerészebb zsoldosai. Ezek közt foglal helyet *Talafusz*. Egy horvátul tudó tanítványom szíves volt és utána nézett a Ottów Slovnik nauč-ban a *Talafús* vezérszó alatt e névnek is a következő érdekes közmondást jegyezte ki. *Bedny jako Talafus* (szegény mint Talafús). Igen érdekes népetymologia a klasszikus *Telephus*, és a Giskrakori *Talafús* nevéből összekombinálva. mert hiszen Horatius ars poeticájában fölemlíti a koldus mezben a görög táborba ment *pauper* Telephust. Philippus Callimachus elmeséli, hogy egy egri nőnél minden éjjel látogatást tett ifjú férje, ki a várórség-nél szolgált. Egy ily éjjel történt a rablótámadás. Lett lótás-futás, szaladás. Mikor a városban az egri nő lakásáig is elhatott a zaj és lármá, akkor a nő az ablakon át kötélén az udvarra ereszti alá szerette ifját. Midőn a hátsó ajtón ki akarta őt bocsátani, egy portyázó rabló csapat meglepi őket. A férj elesik. Ekkor Callimachus szórul-szóra így folytatja elbeszélését: „Ekkor az asszony fájdalomtól és kétségbeeséstől ragadtatva még férjét is meghaladó oly erővel, minőt a szerelem, harag és kétségbeesés adnak, minthogy már nem akarta túlélni férjét, egy elesett katona kardját kezéből kitepte, őrzőgő dühvel feltartóztathatlanul rohant az ellenségre, többeket megsebezett, kik nem tarták tisztességnak egy asszonynyal harcolni. Végre midőn elfogták, az asszony a karddal, melyet szerelmesének megboszulására oly kegyetlen vak dühvel forgatott, keblét döfte át és pedig oly helyzetben, hogy holtteste a maga életénél drágább holttestre boruljon. E tény a rablók lelkét oly bámolatba ejté, hogy míg társaik zsákmánynyal megrakodva távoztak, ők, kik ugyane célból törtek e házra, üres kézzel ámulatukban majdnem az ellenség kezében maradtak. Az egri nő e hősi önfeláldozását, kivált annak utolsó igazán költői mozzanatát, hogy t. i. a zsebrákok is megilletődve vonultak el és pedig üres kézzel az ifjú nő hőstettének láttára, nem használta föl

¹⁾ Callimachus művének kitűnő szövegkritikai kiadását eszközölte Kwiatkowszki Saturnin Lembergben 1891-ben. Itt ez esemény XXVI fejezetben 89 lapon fordul elő.

a költő. De azért nem kevésbé szép és költői feldolgozást találunk a névtelen költőnél.

A legszebb részletet le is fordítottam és e műfordítás bemutatásával végzem szerény tanulmányomat:

Thrák alabárdok közt látván meg az élete párját
 Egy magyar asszony, a mint kilehellé ifjan a lelkét,
 Elrohan és a midőn el utána jön, anyja legottan
 (Mert vele ment a csatába tüzelni a férfi haragját,
 Lelkesítő is együtt őt bösz tusa közben a két nő)
 Szól vala: «jer, mi tegyük sírjába nyugodni a holtat
 S árnyát engeszszük keserű köny permetegével»
 «Édes anyám — szol a lány — temetésre e perczben időm nincs,
 Mert üldözne az árnya, hazámnak az érdeke drágább;
 Lesz temetésre időnk, lesz nékünk bőven és egykor.
 Ámde segélyt követel tőlünk ez a pillanat itten.»
 Mond, s könyeit vad, bösz haragúnak a lángja eloltá
 S már lelkébe' nem érzi nemének szende erényét,
 Férfi haragra gyulad, bösz tervet forgat agyában,
 Mert sarkalja a hű szerelemnek szűzi hatalma.
 Férjéről gyorsan levevén a fegyveres öltönyt,
 Ő maga ölti fel azt, a fejét fedi férje sisakja
 S kardja kivillan gyöngye kezébe', paizs fedi balját
 Vad szeme tűzbe forog, szikrázik a mint néz,
 Lelke aczéllá lesz az aczéltől, asszonyi voltát
 Pajzs fedi, így rohan el egyenest a csaták viharába.
 Hull a tüzes nyíl és a tömött csapatok tömegében,
 Hol rettentő harczí zsivaj zúg, villog a félhold;
 Ott peng, ott csattog neki gyorsan éles aczélja.
 Éltét kész oda dobni merészen. A Simoisnál
 Így tört át a pelasz hadon egykor Penthesilæa
 Szűz csapatával, Trója utolsó, végső reménye.
 Villan a kard és sujt, nyakat elvág éles aczélja.
 Messze repül a sisak s le a porba hull le a fő is.
 «Árnyak közé ifju szerelmesem egymaga nem száll,
 Nem könyet ejtve, de vérontással siratom őt el;
 Holt tetemére ilyen harmat hull — cseng szava messze —
 Drága honomnak is ily temetéssel tartozom én most.»
 Szólt s keserű fájdalom merészebb tette tüzelte,
 Vak düh ragadja tovább, mind több vért ontani vágyik.
 Mint az oroszlán, hogyha az ifjú tinónak a vérét
 Izleli meg, vérszomja fölébred s égeti torkát,
 Hajtja a düh, ragadozni tovább gázolni a vérben
 Mesgye nyílik meg a hol jár, ott maga széles utat vág.

Ez utolsó sort kifejező latin eredeti szöveget is ide jegyzem:

Qua movet illa manum, via fit largusque ruenti
Limes¹⁾ utrimque datur.

Mintha már megcsendülne latinul félszáz évvel előbb az a feledhetetlen két sora a Kerekes Izsák cz. népballadának:

Egy elé mentébe' gyalog ösvényt vága
És vissza jöttébe szekérutat nyita

Arany—Gyulai Népk. Gyűjt. III. k. 1.

mely már a régibb *Szilágyi és Hajmási*-ban szintén megvan.

Egy elmentére — gyalog ösvényt vága,
Visszajöttére — szekérutat csapa

Arany—Gyulai Népk. Gyűjt. I. 159.

És a hősnő egy a várfokára kapaszkodó török karját lecsapja. A török méltatlankodó lélekkel hal meg, látván, hogy egy nő keze által esik el.

A magyar nő már visszatér, hogy férjét eltemesse. Útját állja egy török, kelevézzel homlokát czélozza, de a nő a kelevézt paizsával kifogja, maga pedig kardjával a török fejét vágja ketté. Ennek is lehúzza fegyverzetét és e tropæummal takarja be férjét. Megígéri, hogy ünnepélyes temetést rendez, ha az ellenség elvonul.

Most hármias diadaljelet állitok én neked itten,
Feddjen e dísz, mit nyujt neked az, ki túlélte hazáját.

A költő költeménye végén büszkén hirdeti, hogy soha sem megy feledésbe az egri nő esete, bizonyosságul annak, hogy a Duna mellett is születtek Amazonok. És bizony nem. Örök élete van az Arany János *Egri leány* cz. remek balladájának. Mert hiszen Arany ugyan-csak Callimachus elbeszélését dolgozta föl, míg a XVII. századbeli névtelen latin költő az eseményt, mely Lengyel László idejében történt a cseh rablók korában, átjátszotta a török világba, hiszen határozottan *Bosphoridum lunata phalanx*-ról beszél, holott Telef. orv-támadása idézte föl az egri leány lelkében a hősi önfeláldozást. Callimachustól eltér a latin költő, mert az egri leány halálát nem meséli el; a rablók elvonulását sem említi, hisz összezavarta török ostrommal a dolgot, míg Arany János Callimachust híven követi:

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a *limes* és *via* közti ellentét lebeghetett a költő előtt és mintha a két magyar közhelyet a *gyalogösvény* és *szekérút* között igyekeznék kifejezni és összecserélte a két szót s a *largus* jelzőt a *limesre* alkalmazta, mely pedig az ösvénynek jobban megfelel; habár Georges szótárában: *Feldweg*, *Vicinalweg*, *Steig* mellett a *Strasse* is előfordul és Livius-tól idéz egy helyet: *Lato te limite ducam*, hol a *latus* (= *largus*) jelző járul a *limeshez*.

Sok pribék esett el egyenetlen harczon,
 De az egri *lányból* sem lett egri asszony:
 Messziről egy dárda hű szívét bejárta,
 Fehér köntösében oda rogyott szépen
 Kedves halottjára.

A latin költő az egri leányból honát szerető hősnőt csinált és megfosztá a tárgyat a maga természetes bájától, költői becsétől.

E kis tanulmány írása közt is elgondoltam, hogy bizony még sok latin költemény lappanghat a könyvtárakban és levéltárakban, melyekben a magyar lélek latin nyelven zengi nemzete gyászát és dicsőségét.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK FORRÁSAIHOZ.

(Vége.)

V. Szulimán és Ibrahim.

(97. levél.)

E novella valóban történeti eseményen alapszik. Meglehetősen szerepe jut a törökök történetében Ibrahimnak, Szolimán szultán híres nagyvezérének és testi-lelki jó barátjának. Valószínűleg epirusi görög családból származott;¹⁾ még gyermek korában török kalózok elrabolták és eladták Magnéziában. Itt ismerkedett meg vele az ifjú Szolimán, a ki az időtájt tartományfőnök volt Kisásziában. A fiút állítólag azért kedvelte meg, mert igen szépen tudott hegedülni. Mindinkább elhalmozta kegyével, magas hivatalokba emelte, végül 1523-ban nagyvezérévé nevezte ki, 1524-ben nőtestvérét adta neki feleségül. Mint hadvezér 1525-ben lecsendesíti Ibrahim az egyiptomi lázadást és megbékíti a forrongó janicsárokat. A magyarországi gyászos hadjáratban nagy része volt. Ő vette be 1526 júl. 27-én Péterváradot; egy hónap múlva pedig már Mohács mezején találjuk. 1529-ben Bécs ostromát vezette. Utána a szultán óriási fizetéssel szeraszkerre tette. De ez a nagy hatalom és dicsőség csakhamar a fejébe szállt, elbizakodottsága és gőgje sok ellenséget szerzett neki, különösen az udvarban. Az 1534-iki nem épen szerencsés perzsa hadjárat után elvesztette Szolimán kegyét is. 1536 márcz. 15-én meggyilkolva találták a szerájban. Bukásának közvetlen oka meglehetősen homályban van, a török krónikások legalább hallgatnak róla. De annál több mende-monda keletkezett róla nyugaton. Beszélnek Roxelánnak, a szultán feleségének, intrikáiról. Mások árulással és a trónra való törekvéssel vádolják.

Ezek visszhangja még Mikes novellájában is előkerül. Az ő forrása pedig végső sorban valószínűleg Paulus Jovius (Paolo Giovio)

¹⁾ L. J. W. Zinkeisen. *Gesch. des osmanischen Reichs.* Gotha. 1854. II. k. 645. l. s. kk. III. k. 70. l. s. kk. Továbbá Hammer-Purgstall III. kötetét, különösen III: 163.

elbeszélése.¹⁾ A nyomra Mlle Scudéry regénye vezetett, a melynek szintén ez a főforrása. Erre később még visszatérünk.

Ennek főbb elemeiben teljesen megfelel Mikes elbeszélése. Ha csakugyan ezt olvasta. akkor nagyvonalon egészen rövidített rajta és az eredeti történetirői hosszadalmasságát és nehezességét élvezhetővé tette. Valószínűbb azonban, hogy nem a latin szöveg, hanem valamely francia származéka került a keze ügyébe. A francia történetírók elbeszélései szintén rövidebbek, ügyesebbek, de egyik se hasonlít annyira Mikes novellájához, hogy fordításokul tekinthetnők az ő szövegét. Két ilyet már említettünk az előbbi fejezetben.

Legvalószínűbb, hogy Sagredo francia fordítását használta,²⁾ a minthogy az Iréne-novellában is van egy pár vonás, a mely e könyv hatására mutat. Világosabban jut itt, mint Joviusnál, kifejezésre az, hogy Ibrahim a damaszkusi jóst előbb megvesztegette, továbbá Ibrahimot megfojtják («il fut étrangle»), mint Mikesnél, és nem szúrják le, mint Joviusnál.

A másik, Vanel elbeszélése, sokkal rövidebb, sem hogy Mikes teljesen fölhasználhatta volna.

Joviusból merítette adatait Charles Ancillon is, *Histoire de la vie de Soliman* cz. könyvében,³⁾ a mint ezt maga mondja. A mű 1706-ban jelent meg Rotterdamban. A könyv tehát új volt, lehet, hogy Mikes olvasta. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a már említett jósnak se nevét, se damaszkusi voltát nem tünteti föl.

Már most nézzük a tárgy elterjedését az irodalomban.

Érintettük már Mlle de Scudéry regényét. Címe: *Ibrahim ou l'illustre Bassa*. Megjelent Párizsban, 1641-ben.⁴⁾ Forrásul határozottan Paul Jone törökországi történetét nevezi meg. Vanuak azonban a regény főcselekvényében is olyan elemek, melyek egy másik forrásból vezethetők le. Így vélekedik legalább egy értekezésében E. Sieper,⁵⁾ és már előbb J. Schick.⁶⁾ Ez t. i. a *Printemps d'Yver* czímen ismeretes kis gyűjtemény⁷⁾ első novellája. Ennek a cselekvénye főképp Rhodus szigetének ostroma körül fordul meg. Hősei Erastus és Perseda. Erastus valami párbaj miatt Rhodusról Szolimán udvarába kénytelen menekülni. Itt csakhamar számos kitüntetésre tesz szert, beveszi Belgrádot, majd a janicsárok vezérévé választják. Közben Szolimán meghódítja Rhodust. Foglyai közt van a szép Perseda, Erastus hajdani kedvese. A szultán természetesen a legnagyobb szenvedélyre gyúlad a leány iránt, de mihelyt megtudja, hogy Perseda szíve csak Erastus felé hajlik, nemeslelkű uralkodóként lemond róla, sőt kinevezi Erastust Rhodus kormányzójának. Ez aztán boldogan élhetne tovább élete párjával, ha Szolimán szenvedélye újra, újult erővel ki nem törne.

¹⁾ Historiarum sui temporis lib. (1494—1547). Lib. XXVIII., de kül. lib. XXXIII.

²⁾ Az 1724-iki francia fordítás IV. könyvében, 98. l.

³⁾ 76. l. s. k.

⁴⁾ Tartalmát elég bőven l. H. Koerting. *Gesch. des franz. Romans* I. pz. 1885. I: 406.

⁵⁾ Zeitschrift für vergleichende Literaturgesch. IX: 33.

⁶⁾ Herrigs Archiv. 90: 182.

⁷⁾ Le Printemps d'Yver, contenant cinq histoires discourues par cinq journées stb. Paris. 1572.

Hozzájárulnak még holmi udvari intrikák; végül sógora, Brusor, tanácsára visszahivatja Erastust és árulás miatt halálra ítélteti. Ezután Rhodus ellen vonul, hol Perseda kétségbeestében végső ellenállásra buzdítja a lakosokat. Ő maga megjelenik a várfalon harci öltözetben. Egy golyó azonban életét veszi. Szolimán beveszi a várost, de vigasztalhatatlan Perseda halála miatt. Az álnok Brusort kivégezteti, a szerető párnak pedig szép síremléket emel.

Erastus alakjában Sieper Ibrahimot látja. E novella tehát, kissé kiszínezve bár, szintén Ibrahim történetét adná. Az egyezések azonban olyan általánosak és annyira nem jellemzőek, hogy ez a föltevés nem látszik valózerűnek. Annál több alapja van a másik föltevésnek, hogy ez a novella folyt be Mlle de Scudéry regénye főcselekvényének a kialakulására.

Mlle de Scudéry Ibrahimja szintén hazájából menekült Szolimán udvarába. Az ő kedvese is, Isabelle, gyermekkori barátnéja, és fogolyként kerül a szultán udvarába; a szultán szintén szereti a leányt és épen féltékenységből akarja Ibrahimot megöletni. Áruló is szerepel, de a főoka a bajnak Roxelane, a szultán felesége, a ki titkon Ibrahimot szereti és halálosan meggyűlöli, mikor nem tudja Isabellettől elszakítani. A katasztrófát persze Scudéry kisasszony szelíden elkerüli, a szultán szabadon bocsátja Ibrahimot és javára ünnepélyesen lemond Isabelleről. — A főérve Siepernek és Schicknek abban, hogy Mlle de Scudéry valóban használta Jacques Yver könyvét, e megfeleléseken kívül az, hogy átveszi belőle a negyedik novellát is. Ez t. i. az angol Vilmos királynak szerelmi története a szép dán Parthénievel; ennek teljesen megfelel regényünk egy epizódja Axiámire herczegkisasszonyról.

A két tárgynak, Ibrahim és Erastus történetének, keveredésére érdekes példa még Desfontaines drámája 1644-ből. Már a címe erre utal: *Perside, ou la scitte d'Ibrahim Bassa*. Előre kell bocsátanunk, hogy nemcsak Mlle de Scudéry regényét olvasta, hanem fölhasználta azt a drámát is, melyet 1643-ban George de Scudéry alkotott huga művéből. Desfontainesnél a hős neve Ibrahim, de kedvese Perseda. A cselekvény ott indul meg, mikor Ibrahim visszatér Belgrád bevétele után, Szolimán pedig Rhodus szigetéről. Az intrika még tarkább, mint a regényben. De a kimenetel tragikus.

Rátérhetünk még röviden azon földolgozásokra, melyek egyrészt Scudéry kisasszonyt követik, másrészt Yver novellája után indulnak.

A francia irodalomban csak George de Scudéry és Desfontaines drámái tanuskodnak a regény hatásáról.

Nemsokára akad német fordítása Zesentől. Ez: Ibrahim's oder des durchleuchtigen Bassa und der Beständigen Isabellen wundergeschichte, durch Fil. Zaesien von Fürstenau. 4 T., 2 kötetben, Amsterdam, 1645; második kiadása 1667-ből.

Ennek hatása alatt írta meg Lohenstein tizenöt éves korában első drámáját. Címe: *Daniel Caspers Ibrahim, Trauer Spiel*, Leipzig, 1653. A földolgozás szabad. Van benne sok új elem: így a meggyilkolt Ibrahim szellemének megjelenése. A tragikus vég, továbbá néhány más vonás Desfontaines hatását sejteti velünk. Ezt azonban nem lehet pontosan kimutatni.

Szintén Zesenre megy vissza, de talán Lohenstein közvetítésével, August Ad. v. Haugwitz csekély értékű drámája 1684-ből:

Obsiegende Tugend (oder der Bethörte) Doch wieder bekehrte Soliman. Még értéktelenebb a következő dráma, melynek ismeretlen szerzője szolgálai módon átvette Haugwitz szövegét. 1686-ból való, címe: Der Trew- und Tugend-Sieg, wie derselbe unter dem Nahmen Isabell und Ibrahim... den 11. Aug. 1686 auf dem Schloss Heidelberg vorgestellt worden.

Angol fordítása kettő van Mlle de Scudéry regényének. Az egyik 1652-ből, a másik 1674-ből. Ezekon alapszik a tárgynak talán legköltőibb földolgozása, Elkanah Settle műve: *Ibrahim the illustrious Bassa*, London, 1677. Ibrahimra és Isabellára nézve kedvezően végződik a darab. A tulajdonképeni tragikus hős benne új alak, a perzsa Ulama, a ki Ibrahim rabjaként kerül a szultán udvarába s itt szenvedélyes szerelmi viszony fejlődik ki közte és a szultánné, Roxelane között, mely mindkettőjüket a bukásba dönti. Az ő alakját közvetlenül Jovius elbeszéléséből vette szerzőnk.

Kevésbé érdekelnék bennünket azok a drámák, melyek pusztán az Yver-féle novellán alapulnak. Hiszen ez valószínűleg nem tartozik Szolimán és Ibrahim történetéhez. Azért csupán a földolgozások föl-sorolására szorítkozunk.

1621-ből való Pierre Mainfray drámája: *La Rhodienne ou la Cruauté de Soliman*. A mű értéktelen, de szerzője tanult ember, stílusa bombasztikus és telve van mythologiai czélzásokkal. — Az angol drámák egy Yver fordításra mennek vissza. Ez Henry Wottoné, 1578-ból. Címe: *A courtlie Controversie of Cupids Cautels Containing five tragicall Histories*. Az átdolgozás szabad, nagyon terjengős, alliteráló prózában. A szerző valóságos Euphuus előd. Erre megy vissza először Thomas Kyd híres *Spanish Tragedy*-jének közjátéka, mely 1594-ben jelent meg nyomtatásban, másodszor egy *Tragedy of Soliman and Perseda* című, ismeretlen szerzőtől; nyomtatási engedélye mindkettőnek 1592-ből. Nagy hasonlóság van köztük nemcsak a cselekvényben, hanem a stílusban és verselésben is. Ennek alapján Sieper az utóbbi drámát is Kydnek tulajdonítja, míg Schick inkább Peelet gondolja szerzőjének.

Íde tartozik a *Mulatságos Napok* második elbeszélése is: *A Rakima históriája*. A cselekvény és a személyek sajátos vegyülést mutatnak benne. Megvan benne a család szultánné, Roxan alakja, továbbá Ibrahimé, a ki az intrikának áldozatul esik. Azonkívül megvan a perzsa hadjárat is. Csakhogy a szultán nem Szolimán, hanem Amurates. Külömben Ibrahim sorsa csak mellékes epizódként játszódik a főcselekvénybe, a mely a perzsa Rakima alakja körül csoportosul. Ezzel a névvel találkozunk az előbbi fejezetben egy francia regényben és Hinsch drámájában. Ott azonban ugyanazt a szerepet játssza, mint itt Roxan, a féltékeny szultánaét. Hogy mily összefüggésben vannak ezek egymással, azt a francia regényírók és íróók nagyon szabad eljárása miatt nehéz volna eldönteni.*

VI. Antik novellák.

1. *Selucus király* (72. levél). A világirodalom nagy ország-útjáról való ez a novella is. Azok közé tartozik t. i., a melyek Plutarchos *Párhuzamos Életrajzai* révén váltak ismertté. Ezt a tör-

ténetet Demetrius élete 38. fejezetében mondja el Plutarchos. Lehet, sőt valószínű, hogy Mikes olvasta Plutarchost; hiszen ez a legolvasottabb könyvek közé tartozott két századnál tovább Franciaországban, a mióta Jacques Amyot oly remekül lefordította (1559). Maga Shakespeare is Amyot könyvének egyik angol átdolgozásából (1595) merítette *Julius Caesar* és más tragédiáinak tárgyát.

De rendelkezésére állott Mikesnek már Bandello átdolgozása is. A II. könyv 55. novellája ez; czíme a következő: *Seleuco re dell'Asia dona la moglie sua al figliuolo, che n'era innamorato e fu scoperto dal Fisico gentile con ingegnosa invenzione*. A czím már magában foglalja az egésznek velejét. Forrásául azonban nem említi Plutarchost. Nála egy ünnepély alkalmából Ippolita Sforza fölszólítására «l'affettuoso ed arguto poeta e dottore messer Nicolò Amanio» mondja el a novellát. A francia fordító, ezúttal François de Belleforest, már «Plutarque»-ra hivatkozik.¹⁾ Lényeges különbség nincsen Plutarchos és Bandello-Belleforest között. Plutarchos rövid elbeszélését Bandello szokott módjában kiszélesíti, hosszú beszédeket, nagy lelki küzdelmeket, tépelődéseket, leírásokat sző belé, a melyek a mai olvasónak roppant megehezitők az élvezetet. Fővonásaikban azonban teljesen megegyeznek.

Mikes novellája valamivel rövidebb még Plutarchosénál is. Olyan megkülönböztető vonás nincs nála, a mely eldönthetné, hogy melyiket használta a kettő közül, mert a mint az imént mondtunk, a lényegben nem térnek el ezek annyira egymástól. Mikes a személyek közül a királyon (Seleukos) kívül senkit sem nevez meg nevén, se a királynét (Stratonike), se a királyfit (Antiochos), se az orvost (Erasistratos). Úgy látszik, emlékezetből írta le. E mellett szól az is, hogy Erasistratos cselét, a mely egyforma mind Plutarchosnál, mind Bandello-Belleforestnél, ő máskép, sokkal egyszerűbben beszéli el. Mikesnél, miután a doktor elárulja a királyfinak, hogy ismeri betegsége okát (ez sincs meg se Plutarchosnál, se az olasz francia novellában), a következőkép áll a dolog:

«A doktor a királyhoz megyen, és megmondja, hogy a fiától csak vegyen örökös búcsút; mert a fiát a szerelem csakhamar megöli, és olyan szeret, a mely szeretetet a király sem orvosolhatja meg. A király azon elbúsulván, mondja a doktornak: Fredj, mondd meg a fiamnak, akárkit szeressen, oda adom néki, csak az életét megtartsa. A doktor arra mondá: Hátha a királynét találná szeretni? A király igen szeretvén a fiát, felelé: Ha a királynét szereti is, oda adom, csak éljen.»

Plutarchos viszont ekkép beszéli Erasistratos ravasz eljárását:²⁾

«Mindazáltal számítván Seleukosnak a fia iránt való jóindulatára, egy alkalommal megkoczkáztatja és elmondja [t. i. Erasistratos], hogy a fiatal ember betegsége csak képtelen és orvosolhatlan szerelem. Seleukos megrémülve tudakolja, miért orvosolhatlan. „Mert isten úgyse, feleli Erasistratos, szerelmes a feleségembe.” Aztán, úgy mond Seleukos: „Te Erasistratos, mint jó barátom, nem bontanád fel a házasságot fiam kedvéért, a mikor úgy is látod, hogy ő az egyedüli reménységem?” „Hisz, feleli

¹⁾ *Le quatriemes Tome des histoires tragiques*. Lyon. 1590. — 63. hist. p. 283.

²⁾ Dr. Kacskovics Kálmán fordítása. Budapest. 1900. IV. k. 226. l.

Erasistratos, „ezt te magad, mint az édes atya sem tennéd meg, ha Antiochos Stratonikébe szerelmes volna.” „Hej barátom, úgy mond Seleukos, bárcsak valami isten avagy ember változtatná, fordítaná arra ezt a szenvedélyt, szívesen feláldoznám még a királyságomat is Antiochos üdvére.” Midőn Seleukos mindezeket heves megindulás, sűrű könnyek közt kimondja, Erasistratos átkarolja jobb karjával és kijelenti, hogy nincs szüksége Erasistratosra, mint atya, ember és király egyben, önmaga lesz legjobb orvos a házának.*

Bandello is így mondja el ezt a részletet.

Ha Mikes a kettő közül a Bandello-Belleforest-féle földolgozást használta, eljárása ezúttal ismét dicséretet érdemel, mert nagyon ügyesen szedte ki belőle azokat az elemeket, a melyek egy anekdota élvezetes elbeszélésére szükségesek.

Röviden föl akarom még sorolni azokat a műveket, a melyeket e tárgyra vonatkozólag össze tudtam gyűjteni. Sajnos, ezek közül egyet se olvashattam el.

Bandello mellett egy másik olasz novella-író is fölhasználta Plutarchost, t. i. Lionardo d'Arezzo.¹⁾

Különös kedveltségnek örvendett e tárgy a XVII. században. Regényalakban Luca Assarino olasz író (+ 1672) dolgozta föl *Stratonica* czímen.²⁾ Ennek két német fordítása ismeretes. Az egyik Joh. Wilh. v. Stubenbergtől (»der Unglückselige«) való:³⁾ *König Demetrius von Herrn Lukas Assarinen in Wälscher Sprache beschrieben, anjetzo aber gehochdeutschet durch den Unglückseligen. Nürnberg, 1653.* A másik ismeretlen szerzőtől:⁴⁾ *Stratonica* (des Luc. Assarino). Vertéutscht (durch J. L. V. A.). Amsterdam, 1663., 1666.²⁾ Majd Jena, 1675.³⁾

Ezek egyikét olvasta Joh. Christian Hallmann⁵⁾ boroszlói drámaíró (+ 1704), a ki Lohenstein ízlése szerint vitte színpadra ezt a regényt. Megtalálható *Trauer-Freuden- und Schäffer-Spiele* cz. gyűjteményében: *Die merckwürdige Vaterliebe, oder der vor Liebe sterbende Antiochus.* Drámáján — Erich Schmidt⁶⁾ szerint — nagyon meglátszik, hogy regény az alapja. Cselekvénye terjengős, szétfutó, minden egység nélkül szűkölködő. A III. és IV. fölvonásban alig van szó a két főhősről. Alig van néhány sikerült jelenete. A beleszótt szerelmi ritornellek rettentően dagályosak.

Bizonyára sokkal jobb ennél Moreto drámája: *Antioch y Seleuco*. Schæffer⁷⁾ különösen szerkezetét dicséri, továbbá a személyek lelki küzdelmének rajzát.

Zenésített lírai dráma a következő: *Stratonice*,⁸⁾ drame lyrique en un acte et en vers, paroles de Hoffmann, musique de Méhul; représenté, pour la première fois, à Feydeau, le 3 mai 1792 etc.

¹⁾ L. M. Landau. Quellen des Dekamerone². 1884. 117. l. Továbbá Dunlop-Wilson. History of prose fiction. 1906. II: 72. 3. jegyzet.

²⁾ L. Larousse, Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle, I: 766.

³⁾ Goedeke. Grundriss. III. (1887): 247.

⁴⁾ U. o. 250.

⁵⁾ U. o. 223.

⁶⁾ ADB. X: 444.

⁷⁾ Geschichte des spanischen Nationaldramas. Leipzig. 1890. II: 174.

⁸⁾ Larousse. Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle. XIV: 1136.

Állítólag Hoffmann (François-Benoît) egyik legjobb librettója; ennek zenéjével tűnt föl először Méhul.

A Plutarchos-féle elbeszélésnek az a vonása, hogy a szerelmet az érverés gyorsulása (pulsuum perturbatio) árulja el, megtalálható más középkori novellában is. Megvan a *Gesta Romanorum* 40. elbeszélésében.¹⁾ Továbbá Boccaccio II. napja 8. novellájában. Hogy ezt éppen Plutarchos hatásának kellene betudni, a mint ezt Dunlop teszi,²⁾ nem nagyon valószínű. Mikesnél ez a vonás szintén hiányzik. Nála a szerelemnek ez a diagnózisa: «mihent a királyné bément a házbán, a beteg hol hidegben, hol forróságban kezdett lenni; hol elsárgódott, hol elfejéredett.»

A képzőművészetekben is nagy visszhangra talált ez a tárgy. Larousse nagy enciklopédiája³⁾ a következők képeit említi: Cortone, Gérard de Lairese (Amsterdam), van der Werff (1721, Louvre), Louis David (1775, grand prix), Ingres (1840, coll. du duc d'Aumale), azután Chambord Stratonice-szobrát (1852).

2. *Filia matrem lactans* (52. levél). A pogány «pietas»-nak sokszor idézett példájáról van szó, a mely különösen a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélése révén vált ismeretessé. Végső forrása azonban Valerius Maximus könyve (V. 4, 7.), a középkori példatáraknak ez a valóságos kincses bányája. Található Mikesnél még néhány elbeszélés, a mely Valerius Maximusra megy vissza. Így a Regulusról szóló példa (Mikes, 68. l., Val. Max., IV. 4, 6.), vagy Polykrates gyűrűje (Mikes, 43. l., Val. Max., VI. 9, 5.), melyet Valerius maga Herodotostól vett át (III: 39.). Herodotosból (I: 86.) való a Krösös néma fiáról szóló példa is, a mely szintén megvan Valeriusnál (Mikes, 82. l., Val. Max., V. 4, 6.). Ebből azonban nem következik feltétlenül, hogy Mikes olvasta Valeriuszt. A mint mondtuk, a középkori könyvek nagyon is tanuskodnak Valerius hatásáról. Lehet, hogy Mikes klasszikus műveltsége valóban kiterjeszkedett egy pár ókori könyv ismeretére, a mint ezt az akkori iskolázás magával hozta. De sokkal valószínűbb, hogy ezeket az antik példákat nem klasszikus olvasmányai szolgáltatták, hanem a XVII. és XVIII. században még nagyon forgalomban lévő moralizáló könyvekből, példatárakból szedte. Így a mi példánkál maradvá, a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélését kell Valeriusnál sokkal inkább Mikes forrásul tekintenünk. A Gestákból való (16. elbeszélés) a 109. és 166. levélbeli koporsófolirat is.⁴⁾

Más középkori könyvekben is rendkívül el volt terjedve⁵⁾ a gyermeki szeretetnek ez a szép példája, változatával együtt, mely szintén Valerius Maximusból való. Ez a változat abban áll, hogy az éhhalálra ítélt apát (Cimon) menti meg ily különös módon a leánya (Pera). Nagyon kedvelt tárgya volt ez utóbbi a festészetnek; különösen sok franczia kép viseli ezt a címet: Cimon et Pera ou la charité romaine. Említésre méltók Guido Reni (Marseille),

¹⁾ Oesterley, II. k. 339. és 718. l. Katona Lajos Haller-kiadásában, R. M. K. 18: 178.

²⁾ Dunlop-Wilson. History of prose fiction. 1906. II: 72.

³⁾ Id. h.

⁴⁾ L. Katona Lajos Haller-kiadását. R. M. K. 18: 492.

⁵⁾ L. Oesterley Gesta-kiadását II: 744; továbbá R. Köhler, Kleinere Schriften, I: 373, II: 386.

Honthorst (München; Budapest is), Bachelier (Louvre), Parmegiano (Nápoly) stb.¹⁾ képei.

A Gesták említett elbeszélése hiányzik Haller fordításából, de átjutott más úton a magyar irodalomba. Megvan már Michael de Ungaria prédikációiban (Sermo IV. H.). Majd előkerül Pétzeli József meséiben (az LV. sz. meséhez szóló jegyzet), stb.²⁾

Függelék.

Alkalmasnak vélem e helyütt összeállítani a Törökországi Levelek idegen anyagát. Nemcsak a novellákat és anekdotákat, hanem azokat az értekezésfeléket is, a melyenek a török szokásokról vagy a selyemtenyészésről stb. szólnak, a melyekről mink is, mások is kimutatták, hogy nem eredetiek; néha maga Mikes mondja, hogy «olvasta» valahol. Így az egész önmagától két részre oszlik: 1. novellák, anekdoták, 2. értekezések. Az egyes források kimutatásában nem törekedtem teljességre; fölhasználtam azonban az eddigi Mikesre vonatkozó forrástanulmányok eredményeit. Ezzel a tökéletlen összehasonlítással is — azt hiszem — szolgálatot tehetek más szerencsésebb kezű kutatóknak.

I. Novellák, példák, idézetek.

1. 43. levél. Solon és Krösos. [L. 63. l. is. Herod. I. 30.]

2. U. o. Osiris, az egyiptomi leghíresebb király, öt-hat legyőzött királylyal vonatja szekerét. [Az illető egyiptomi király nem Osiris, hanem Sesostris vagyis II. Ramzesz. L. Szenczi Molnár Albert *De summo bono* fordítását, 86 l. 1. kiad. Ugyancsak Hatvaný Pál táblabíró már idézett adomagyűjteményét, *Némelly fel-jegyzésre méltó történetek*, 1796. Kassa. 97. l.]

3. U. o. Egy számoszi király, («a neve nem jut eszembe») története. [= Polykrates gyűrűje. Herod. III: 39 s k. vö. Temesvári Pelbárt egyik példáját Katona Lajos, Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XVIII. k. 2: 77, 322. példa, Szenczi *De summo bono* fordítását, 641 l. Hatvaný idézett könyvét, 32. l.]

4. 45. l. Egy régi városról, a hol a lakosoknak mindenkor nevetni kellett. Nevetve tanácskoztak, szavaztak beszéltek, gyászoltak. [= Abdera?].

5. 49. l. Öreg emberek kalendárium. [V. ö. Lafontaine, *Calendrier des Vieillards, Contes et nouvelles*, II. 8. Ennek forrása Boccaccio. II. 10.]

6. 50. l. Próbaházasság Lykurgos törvényében.

7. 51. l. Aesopus rókája, «a ki el nem érhetvén a szőlőt, azt mondotta: nem ért még meg.» [Pesti Gábor fordításában a 174. mese.]

8. U. o. Mese [= találós mese], «micsoda különbség vagyon egy penitencziatartás szentsége és a házasság szentsége között?» [Megfejtése az 52. levélben.]

9. 52. l. Filia matrem lactans. [L. dolgozatunk VI. fej. 2. részét.]

10. 53. l. Endre és Johanna. [L. dogozatunk III. fejezetét.]

11. U. o. Dom Antonio, portugál király. [Forrása Madame de Gomez *Journées amusantes*-jának VII. szakasza. L. Szilágyi István értekezését, Figyelő, V: 167.]

12. 54. l. Egy római császár átengedi fiának a trónt. S mikor vissza akarja venni tőle, csúfosan pórul jár.

13. 55. l. Casimir lengyel király titkos felesége. Egy városi gazdag bírónak az írődeákja elhagyja a mátkáját «egy kis szél» miatt. A bíró

¹⁾ L. Larousse. Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle. III: 995.

²⁾ L. Katona Lajos Haller-kiadását, R. M. K. 18: 505, 506.

maga veszi el a leányt. Nagy vagyont hagy rá; az asszony végül a lengyel király felesége lesz.

14. 56. l. Sybaris városáról, [Mikes szerint Sziciliában volt.]

15. U. o. Kleopatra gyöngye. [L. Plinius, N. H. I. 9. c. 35.]

16. U. o. Római polgármester, «a kinek a városon kívül egynehány udvarháza lévén, és mindenike külön-különféle módon volt felékesítve, mindenikében különös udvari cselédje, mindenikében gazdag ebédet és vacsorát készítettek mindennap, úgy, hogy akármelyikében ment a polgármester, kész udvart és konyhát talált.»

17. U. o. Vitellius fáczánnyelv-pástétoma. [L. még 104. levél. Sueton. *Vitellius*. 13. cap.]

18. U. o. Cajus császár lova. [V. ö. Sueton. *C. Caligula*, 55. c.]

19. 57. l. A ló, melyen egyszer egy pápa ült, nem tűri többé hátán gazdáját. (L. még a 204. l.)

20. 58. l. Egy francia követ felesége és egy gáláns menykö.

21. 63. l. «Egy régi philosophus azt kérdezte egyszer a másikatól, hogy mit csinál az isten az égben? A ki is azt felelte reá, hogy egyet felmagasztal, és mást megaláz.» [L. még 130. l. ugyane mondás Aesopusnak tulajdonítva.]

22. U. o. Mahumet és Erini. [L. dolgozatunk IV. fejezetét.]

23. 66. l. Próbára tett asszony. Az úra megítat vele egy pohár vizet, melyet az asszony mérgezettnek hisz. Féltében meglehetszik, nyilvános gyónást tesz, hogy ártatlan, mire ura fölvilágosítja, hogy csak próbára akarta tenni. Az asszony örömeiben meggyógyul.

24. 68. l. Regulus és az eke mellől elvont főpolgármester. [V. ö. Val. Max. IV. 4. 4—6.]

25. 69. l. Két térítő. Egy kapuczinus barátot megöltek a vademberek, megsütötték, de igen «ösztvér»-nek találták. — A vademberek megijednek egy lovas jezsuitától, «mert hogy soha lovat nem láttak volt, azt gondolták, hogy a ló és az ember mind egy.»

26. 72. l. «A régi rómaiaknál nem hogy gyalázzattal illették volna az olyan gyeneralist, a ki a harczot elvesztette, hanem még dicséretekkel vizsgálták» stb. [Varro? V. ö. Val. Max. IV. 5. 2.]

27. U. o. Nagy Theodosios császárt szent Ambrus, mediolánumi érsek nem bocsátja a templomba.

28. U. o. Nagy Konstantinus «megöleté a fiát azért, hogy ártatlanul azzal vádolták, hogy a mostohaanyját szereti.»

29. U. o. Seleukus király. [L. dolgozatunk VI. fej. 1. részét.]

30. U. o. A spanyol király, második Filep, a ki megkéreti a leányt a fiának, és a mikor oda viszik, maga veszi el. [A fiú Don Carlos. Brantómenál olvasta? *Dames illustres* IV. discours. L. dolgozatunk III. fejezetét.]

31. 73. l. Egy ifjúról, a ki «egy személyben hármát vett el: a leányát, a hugát, és a feleségét.» [Forrása Bognár Teofil szerint (EPHk. XXIII: 321) a navarrai királyné 30. elbeszélése.]

32. 77. l. «Franciaországban egy úri ifjú jegyben lévén egy kis-asszonnyal, az ifjat a tengeri tolvajok elfogják, és Afrikában eladják.» A leány csak néhány esztendő múlva hall hírt róla megszabadult raboktól. Férfiüköntösben egy barátnéjával eljut mátkájához. De kevés a pénz a váltságdíjra. A két leány marad az ifjú helyett Afrikában a török gazdánál, míg az ifjú haza megy a váltságdíjért. Elhozza és mindhárman szerencsésen visszatérnek hazájokba.

33. 82. l. Kræsus [sic!] király néma fia. [Herod. I. 86. Val. Max. V. 4. 6. V. ö. még Zrinyi *Török Áfüma* elejét.]

34. 85. l. Szántóvető a maga kívánsága szerint akarja intézni az időjárást.

35. U. o. Akasztófahistória Párizsból.

36. 86. l. Francia király «egy dániai királynak a leányát veszi el»; nagyon megszerette, de az esküvő után nagyon megutálta.

37. U. o. Egy más király hogyan játssza ki a tíz parancsolatot.

38. 87. l. Két példa a haj megfehéredéséről. «Egy nagy király azt szokta volt mondani, hogy a szakállát a nyomorúságnak szele fejeztette volt meg.» — Egy ifjút halálra ítélték. Egy éjtszaka alatt megfehéredett a haja. «Ugyan azért gráciát is adtanak néki.»

39. 90. l. Koré Áron ellen való feltámadásának okát hogyan magyarázzák a rabbinusok.

40. 94. l. Olasz bosszú. Egy olasz úrnak volt egy vadaskertje. Halálbüntetés terhe alatt megtiltotta cselédjeinek, hogy vadat ne merjenek benne megölni. Egyik szolgálja vigyázatlanságból meglő egy szarvast. Elszökik. De gazdája megtudja, hogy a szolgáló rabba esett, jó summa pénzért kiváltatja a legényt és aztán megöleti.

41. U. o. Carolus Quintus Bruxellában két elsőségért versengő asszony között így dönt: «hogy a kettő közül a melyik legszerelmesebb, az az elsőséget is kívánhatja.» Erre egyik sem akart első lenni.

42. U. o. Kérdés: Egy kisasszony elalszik az erdőben. Valaki el akarja ragadni és halálosan megsebesíti. A kisasszony három udvarlója közel vadászván, odajön. «Az első szeretője mindjárt az után mene, a ki el akarja ragadni; a másik keserűségiben elájul; a harmadik mindjárt segíteni kezdé, és kötözni sebeit. A három közül melyik szerette leginkább a kisasszonyt?»

43. 95. l. Pilátus és Krisztus varratlan köntöse. [Részlet az ismert középkori Pilátus-mondából, l. W. Creizenach, *Legenden und Sagen von Pilatus*, PBB. I. (1871): 89—107.]

44. 96. l. Kleopatra be akarja bizonyítani Antoniusnak az actiumi vereség után, hogy még mindig szereti, s próbára teszi egy mérgezett koszorúval.

45. U. o. Egy új francia király udvari emberei áskálódnak a régi király tisztjei ellen. A király elkéri ezek lajstromát, és sokak nevét megjegyzi egy keresztel. E hírre ezek megijedtek és elszöktek. A király azonban azt mondja: «Miért szaladtanak el udvaromtól? nem tudták-e azt, hogy a kereszt érdeme által a vétek eltoröltetnek?» Azután visszahívatta és meghagyja őket tisztségükben.

46. 97. l. Szulimán és Ibrahim. [L. dolgozatunk V. fejezetét.]

47. 100. l. Egy francia úr eltemetvén feleségét, a vacsoránál nem akart az asztalhoz ülni, mert nem volt jelen a felesége. «A várakozást elúnván, mondja a konyhamesterinek, hogy jelentse meg az asszonynak, hogy az asztalon az étek. — A konyhamester mondja néki, hogy nem jöhet, mert eltemették, — akkor tér észére az úr.»

48. 101. l. Bepólyázott francia. [Hasonlóan jár Falstaff *A windsori rig* nőkben. Két nőnek ír egyszerre szerelmes levelet, a miért ezek bosszúból szennyes ruhás kosárba dugják s más tréfát is üznek vele. V. ö. még Straparola egyik elbeszélését (II. 2.), Simrock, *Quellen des Shakespere* I.: 301.]

49. 102. l. Levél, melyet egy híres gyenerális írt volt a feleségének a harc után mondván: «Az ellenséget megvertük, egy kevésse elfáradtam, jó étszakát édes feleségem.»

50. 103. l. Eginhard és Imma. [L. dolgozatunk II. fejezetét. Megvan bővebben a 200. levélben.]

51. 104. l. Vitellius lakomája. [L. az 56. levelet. Sueton. *Vitellius*, 13. cap.]

52. U. o. Képirók versenye. A ki a legszebb képet írta, az utolsó vacsorát, megspékelve festette a husvéti bárányt. Így más lett a nyertes.

53. 108. l. Az asszonyok az V. Károly ostromolta városból hátukon viszik ki a férfiakat. [Montaigne ugyanez anekdotát III. Konrád császárról mondja el, *Essais*, livre I. chap. I.] A történet ezt az anekdotát Weinsberg ostromához (1140) és III. Konrád nevéhez fűzi. V. ö. Beraheim, *Die Sage von den treuen Weibern zu Weinsberg* (Forsch. z. deutschen Gesch. 15.

1875.). V. ö. még Chamisso és Bürger balladáját. Mikes forrása talán ugyanaz, mint Bürgeré, t. i. Crusius *Annales Suevici*.

54. 109. l. Egy pogány császárnak estve eszibe jutván, hogy azon a napon semmi kegyelmességét nem mutatta, mondá: «A mai napot elvesztettem, mert senkivel jót nem tettem.» [= Titus. Sueton. *Titus*. 8. cap.]

55. U. o. Egy adakozó ember koporsó-fölrata. [L. még a 166. levélben is. Forrása a *Gesta Romanorum* 16. elbeszélése. V. ö. Katona Lajos Haller-kiadását, RMK. 18: 492.]

56. 118. l. Egy francia király meg akarja ajándékozni a spanyol követet. Olyan ajándékot akar neki adni, «a mely neki sokban tölt, de a melynek nem veszi hasznát.» Az egyik úr azt mondta: «add oda a kápolnát; mert arra sokat költöttél, de semmi hasznát annak nem veszed.»

57. 128. l. Gratiánus azt mondja, hogy mihent a czitromból a levit kifacsarják, elvetik — és mikor az ember a csorgóból akar inni, meghajol előtte; de azután hátat fordít neki. [Kissé szabad idézet Gracian könyvének 5. fejezetéből. Mikes bizonyára Amelot de la Houssaie francia fordítását használta, melynek első kiadása 1635-ből való. Az előttem levő 1710. Amsterdami kiadásban így hangzik ez a mondat: «Dès que l'on a bû l'on tourne le dos à la fontaine; dès qu'on a presse [sic!] l'orange, on la jette a terre.» Latin fordítás csak 1731-ből van. L. Gracians Handorakel. Univ. Bibl. 2771—2 bibliografiai jegyzeteit, 174. l. — Faludi így fordítja: «Ha ki a' forrásból untig ivott, hátat mutat néki. Mikor kifacsarjuk a narancsnak levét, ezüst csészéből pad alá hajigáljuk üres béléit.»]

58. 179. l. Mahumet galambja. [Szenczi *De summo bono* fordításában is idézett példa, 352. l. Ez viszont a következőkre hivatkozik, Polydorus *Virg. de Invent.* R. 1. 7. c. 8., Cuspinian. *In vita Mahometi*.]

59. 190. l. Perzsa legenda a mohammedán bójtról: mint alkudta le Mohamed az égben Krisztus tanácsára az ötven napos bójtöt előbb negyven majd harmincz naposra, mert Krisztus hívei még a negyven naposat is «rosszul viszik végben». [Ugyanez megtalálható még Mikesnek Báró Huszár Józsefhez írott levelében, 1761-ből. Kiadta Abafi, Figyelő. IV: 382.]

60. 199. l. A vadon tündére. Egy ifjú angolt ott felejt a hajója egy vadak szigetén. Az erdőben talál egy vad leányt, a ki megszereti, egy barlangba rejti, étellel, ruhával ellátja stb. Néhány hónap mulva a szigethez egy hajó érkezik, a mely felveszi az ifjút a leánynyal együtt. Mikor a hajó céljához ér (Barbados szigetére), az angol egyszerűen eladja a leányt jó pénzért. [Földolgozta Lévy József a fenti czímen. L. Riedl Frigyes, A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felépitéig. Könyom. jegyzet egyetemi előadások után. 1908. 272 l.]

61. 201. l. Titus megszállja Jeruzsálemet.

62. 203. l. V. Lajos [helyesen: I. Ulászló] és a várnai csata. Hasonló dolgokat mond a dolgozatunk IV. fejezetében idézett Guillet a várnai csatáról. *Histoire du regne de Mahomet*. II. T. I. p. 38. «Quelquesuns (t. i. görög írók) ont écrit qu'Amurat tira de son sein la sainte Hostie que les Chrestiens luy avoient laissée pour ôtage de la Trêve, & que ce fut à ce gage sacré qu'il adressa ces paroles.» Talán a II. k. 417. l. található Vladislas (külömben mindig Uladislas) jelölése tévesztette meg Mikeset abban, hogy a magyar királyt V. Lajosnak nevezze.]

63. 204. l. Egy dervis bement egy perzsa király palotájába és «egy filegorjában egy gyékényt leteréte, és a pipáját meggyújtá, mintha ő lett volna az úr.» A király kiűzen hozzá, hogy mer illet tenni. A dervis azt feleli; hogy «vendégfogadóban mindennek szabad bémenni. A királynak szüle atyja, nagyapja, apja egymásra hagyták a kastélyt, valamint a vendégfogadót. A király megneveté a dervis bolondságát.» [Hasonló anekdota ismeretes Nagy Károlyról és egy zarándokról.]

64. 205. l. Fülöp és a nyilas. [A görög nyilas Aster volt Amphipolisból, a dolog Methone ostrománál történt. V. ö. Strabo I. 7. c. 830.]

65. 206. l. A szent ember. [Megvan Temesvári beszédeiben De

Tempore, 29 E. L. Katona Lajos *Temesvári Pelbárt példái*. Ért. a nyelv- és széptud. köréből, XVIII. k. 2. sz. 76 l. 315. számú példa, v. ö. Vörösmarty *Szent emberét* és Tolsztoj remek népies elbeszélését a „három aggastyán”-ról.]

II. Írtekezések, elmélkedések.

1. 27. l. A leányok nevelése. [Szó van benne jó könyvek szükségéről. Kürti Menyhért szerint, Egri főgimn. Értesítője, 1906—7, 23. l., megfelel Mikes *Ifjak Kalauza* cz. fordítása ily című fejezetének].

2. 32., 39., 43. és 85. l. elszórtan. A fejedelmek kötelességeiről. [Kürti szerint hasonló dolgok olvashatók az *Ifjak Kalauza* és a *Valóságos kereszténynek tükre* megfelelő fejezeteiben.]

3. 56. l. A levélírásról. [V. ö. még a 75. levelet is.]

4. 57. l. Püspökök lóháton.

5. 60—61. l. A gyapot és selyem tenyésztése. [Szilágyi István kimutatta, hogy Gomezné *Journées amusantes*-jából való fordítás. Az ő idézte német fordítás II. részének 228. lapján. Abafi Figyelője 5: 167.]

6. 62. l. Az ifjak nevelése. [Kürti szerint ez eszméi legalább részben azonosak az *Ifjak Kalauza*-ban és az *Idő jól eltöltése módjának* 6. beszélgetésében olvasható gondolatokkal. — Gyulai Ágost Zrinyi *Török Áfiumának* hatását véli rajta látni, EPhK. XXII: 738. — Riedl Frigyes rámutat, hogy a reáliák oktatásának sürgetésében ugyanazon eszméket vallja, mint Apáczai. A magy. irod. tört. Zrinyi halálától Bessenyei felléptéig. Egyet. előad. után készült jegyzet. 1908. 275. l.]

7. 64. l. Az egészség, mértékletesség az evésben és ivásban.

8. 69. l. A buza szaporítása. [„A minap olvastam” — jegyzi meg Mikes.]

9. 70. l. A török császár hogyan adja férjhez leányait. [Hasonlók a 178. levélben. L. dolgozatunk I. fejezetét.]

10. U. o. Török házasság. [L. még 187. levelet is. V. ö. dolgozatunk I. fejezetét.]

11. 71. l. A máltai vitézek és templaristák története.

12. 74. l. A patriarchák.

13. 75. l. Nyavalyák (pestis, himlő, francia nyavalya).

14. 78—80. l. Feleletek különféle kérdésekre. (A francziák újévi ajándékai, gyertyák és lámpások templomokban, kriptákban, a farsang, a vízbevető hétfő, ius primæ noctis Franciaországban; a római pápa és a Konstantinápolyi patriarcha, a nagy bőjt kezdete, karácsonyi három mise, orgona a templomban; keresztes vitézek, a harangozás kezdete, a hintóról, kenyérszentelés Franciaországban.)

15. 83. l. Az öregségről. (Öreg állatokról is van szó. „Azt olvastam a minap, hogy Raul, a burgundiai király, gyakorta felült száz esztendőös lovára.”)

16. 84. l. Asszonyuralkodók. [Szó van Erzsébet angol királynéről, Forrása e tek. Branióme? L. dolgozatunk III. fejezetét.]

17. 86. l. Az angol reformáció. (VIII. Henrik és Bulena Anna története.) [V. ö. Bandello III: 62. Delle mogli del re d'Inghilterra, e morte di due di quelle etc. Francia fordítása François de Belleforest, *Histoires tragiques* II: 36. Lyon, 1590. 867. l.]

18. 99. l. Silvia és Juliánna. Beszélgetés a magához való szeretetről. [Forrása Mme de Gomez, *Journées amusantes*, II. r. 876. l. Szilágyi J. Figyelő V: 167.]

19. 172—192. l. Török szokások. [L. dolgozatunk I. fejezetét.]

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

A GÖRÖG ORVOS A KR. E. V. SZÁZADBAN.¹⁾

Hogyan jött létre az V. század görög orvosának típusa? Láttuk, hogy maga az orvostudomány bizonyos értelemben a vallásból és más értelemben, mint annak ellentéte bontakozott elő. Ugyanezt mondhatjuk a tudás képviselőiről is: folytatták, de egyszersmind a természetesnek útjára terelték az *eredetében theurgikus* gyógykezelést. Bizonyos értelemben az V. század racionális orvosa is az *Asklepiosok*, a *Chironok* és az *Epimenidesek* utódja. Az orvoslás őskorának e különböző típusai közül a középponti személyről, a holtakat feltámasztó csodadoktorról, Asklepiosról már beszéltünk. *Chiron*, félig állati külsejével (kentauros volt) és barlanglakásával, a görögség legrégebb, totemisztikus idejébe utal ugyan, de már ő is gyógyfűveket gyűjt, a «gyökérvágással» (a rhizotomiával) foglalkozik, s mint majd látni fogjuk, főleg ebből a kezdetleges, babonás formák és gondolatok között végzett botanizálásból fejlődött ki a görögök egész pharmakentikája (gyógyszertana).²⁾ A thesszaliai Pelion hegye alatt még a későbbi időben is élt egy nemzetség, a mely Chiront tisztelve ősenek, ennek bölcseségét mint családi tisztet apáról-fiúra származtatta tovább, s a környékbelieket ingyen gyógyította (Dikaiarchos). *Epimenides*, a ki rhizotomiával szintén foglalkozott (Diog. Lært. 1. 112.), már történeti személy, sőt mindenesetre késői, bár bizonytalan időből való, mert némelyek (Aristoteles) a VI. század elejére (596/593) teszik athéni működését (ez esetben a kyloni vérbűn kiengesztelését), mások (Platon) közvetlenül a perzsa háborúk elé. S igazolásul annak, hogy a görög nép fantáziája még a VI V. századokban is mily mohó érdeklődéssel vette az ilyen pestist kergető csodaorvosnak és engesztelő papnak alakját körül, a történeti Epimenides szemeink elől egyébként is a mondák világába van eltolva. Megtették a görög Rip van Winkle-nek, a ki 57 éven keresztül alszik barlangjában, s ébredése után aggastyánná öregedett öcsésétől tudja meg a sajátságos valót. Lelke még életében tetszése szerint hagyta el a testet és tért oda ismét vissza; életkorát honfitársai, a krétaiak, 299 esztendőre számították ki. És ennek a csodaembernek irodalmi működéséről fragmentumok maradtak reánk! Mert egy theogioniót írt, tehát azt a vallásbölcseleti poesist művelte, a mely valamikor az ión természetbölcselet kialakulásához adta meg a lökést, hogy ez utóbbi folytatólag minden természettudás, az orvostudomány számára is a legáltalánosabb fogalmakat és nézeteket fektesse le.³⁾

A betegek kezelése eredetileg theurgikus volt, de nem mindenképen, nem minden körülmény között. Bizonyos esetekben és mértékig az úgynevezett *rationalis* gyógyítási módot is fel kell tételeznünk már

¹⁾ Részlet szerzőnek *A görög fölvilágosodás százada* cz. művéből.

²⁾ Az ilyen babonás formák közé tartoztak: karddal háromszoros kört húzni éjszaka, nyugot felé fordított arccal végezni a vágást, melléje imát mondani gyalázó vagy obszcén szavak kíséretében (εἰς ὀσμικὸν λόγον). L. Iwan Müller, *Die griech. Privatalterthümer*, Handbuch IV. 1. 2.^a 204, 2.

³⁾ Epimenides töredékei most a legjobban Diels gyűjteményében találhatók együtt (*Die Fragmente der Vorsokratiker*, II. 1.^a, 1907.).

a legősbibb kortól kezdve, s ez a rationalismus azután hosszú időn keresztül párhuzamosan haladt, fejlődött a theurgiával. Pl. a sebek gyógyításánál oly önkénytelenül kínálkoznak a természetes eljárás formái és eszközei, hogy nem fogunk egy csepőt sem csodálkozni azon, ha a nagyműveltségű *homerosi korszak* a kirurgiát már egész egyszerű módon kezeli; a testbe hatolt fegyver kivágásával, a sebek kimosásával, gyógyszerek rárakásával vagy ráhintésével, bekötésekkel stb., s ha csupán csak egy helyen olvassuk, hogy mindezenkívül a ráénekelés (az *ἐπιαιδοῖ*) is szerepet játszik a vérzés elállításánál (Od. 19. 456.). A belső gyógyítást a homerosi költeményekben kivétel nélkül asszonyok juttatják eszünkbe: Kirke, a varázslónő és Helene, ez utóbbi bánatot előző bájjalálával, a melyet az orvoslásban különösen járatos egyiptomiaktól (illetőleg királynéjoktól: Polydamnától) tanult (Od. 4. 219.). De bizonynyal csak a véletlen dolga, hogy rendes görög medicinálással a homerosi költemények nem ismertetnek meg; itt ex silentio nem szabad egyenes következtetést vonnunk; sőt ellenkezőleg, az egész homerosi kultúra azt a gondolatot ébreszti, hogy valamiféle medicinát (belgyógyászatot) már annak a kornak is kellett ismernie.¹⁾ A jós, az engesztelő pap, a ráénekelő és a javasasszony mellett mindenesetre ott találjuk már az orvost is (*ιητήρ* v. *ιητρος*), a ki első sorban katonaorvos, kirurgus. Mesterségét a „heros-ság” magaslátán Asklepios fiai, *Machaon* és *Podaleirios*, képviselik. De gyakorolni — nagyon sokan gyakorolják. Mert a homerosi költemények közül az *Ilias* abba a régibb, a költő idejében már bizonyára túlhaladott korba is enged bepillantást, midőn a fegyverforgatás és sebkészítés személyi tekintetben még nem volt egymástól szigorúan elkülönítve, hanem az utóbbihoz maguk a harcosok is értettek többé-kevésbé. Mert a mint *Machaon* és *Podaleirios* első sorban hadvezérek, a trikkai és több egyéb thesszaliai segédsapat vezetői (Il. 2. 729.), a kik a csatázásban is kellőképp kivezik részöket (Il. 11. 507.), úgy viszont mellékesen *Achilleus* is ért a kirurgiához, melyet *Chirontól* sajátított el és *Patroklosnak* adott tovább, a ki azután tudását az arra rászoruló *Eurypyloson* nagy sikerrel be is mutatja (Il. 11. vége összevetve 15. 390.). De mindezzel a differentiatlan állapottal ellentétben és az ügyet személyesítő *Machaontól* és *Podaleirios*tól függetlenül beszél Homeros többesszámú általánosságban is orvosokról, a kiknek adja át *Idomeneus* megsebzett barátját (Il. 13. 213.), és a kik „sokféle szerrel gyógyítják a hajókon sebesülten fekvő hősokeket” (Il. 16. 23. s k.). Itt nyilván *hivatásos orvosokról* van szó,²⁾ a mint a lazaret-vé átalakított hajókon vagy sátrakban végeznek feladatukat, mert a meg-

¹⁾ Már elméletben is különválasztja a kirurgiát a belgyógyásztól a ciklikus *Arktinos* (Aithiopsis, fr. 3. Kinkel), midőn „a dicsőbb” *Podaleirios* tudását annak „*keblébe*” (lelkébe) helyezi, *Machaonét* viszont a *kéznek* ügyességéből származtatja.

²⁾ Ennek látszólag ellentmond Il. 11. 833. s k., mert itt *Eurypylos* azzal az indokolással kéri *Patroklos* orvosi közbenjárását, hogy *Machaon* maga is beteg (a csatában sebesült meg), *Podaleirios* meg a trójaiak ellen harczban áll. Tehát kívülök nincs orvos, a kihez fordulni lehetne! De itt a reális viszonyokat a saját ideálja szerint formáló költő előtt tán az a gondolat lebeg, hogy herosnak csak heros lehet az orvosa!

sebesültet rendesen oda szállították társai; ha ugyan nem az ütközet színhelyére hívják az orvost valamely kiváló vezérhez, a miként pl. Machaont a hírnök által egyenesen a csataterre kérik, hogy Menelaoson segítsen (Il. 4. 190. s k.). És módunkban van, hogy ennek a hivatásos orvosnak *jogi helyzetéről* is fogalmat alkossunk. A mint az Odysseiából tudjuk (17. 383.), a jós, a hírnök és az énekes mellett az úgynevezett *demioergoi* rendjébe tartozott, azaz megfelelő ellenszolgáltatás fejében közmunkát végezett. Hogy még az Iliasban nem, hanem csupán az Odysseiában értesülünk a katona-orvos való helyzetéről, azt nem az egymást követő korszakok reális elkülönüléséből, mint inkább a két költemény váltakozó tendenciájából szeretném ki magyarázni. A hogy egyébként is láttuk, az Ilias a heroismusig felcsigázva tünteti fel ugyanazt, a mit az Odysseia közvetlen valóságában mutat be. A háború gyakoriságának, a gyógyítás szükségének és jelentőségének megfelelően ez a «köz munkás» bizonyynyal a kellő tiszteletben és elismerésben részesült; bár a sokszor idézett (de ok nélkül csonkán idézett) homerosi hely (Il. 11. 514—15.) nem általánosságban emeli az orvost embertársai fölé, csupán azt fejezi ki, hogy «az orvos sok emberrel felér, a mi a nyilak kivágását és az enyhítő gyógyszerek ráhíntését illeti».

Tehát a homerosi kor már nemcsak a hivatásos orvost, hanem a *közszolgálatban* állót is ismerte. S mint intézmény a görögségnek egész történetén végig megmaradt a szokás: a közösség nyilvános orvosok alkalmazásával gondoskodott a közösségi tagok egészségéről. A hogy eredetileg a király és hadvezér a csatában küzdő katonáit a maga költségén gyógyíttatta, később az állam is magáévá tette a körébe tartozó beteg polgártársak ügyét. A katona-orvos intézménye idővel a hatósági orvos hivatalához vezetett. S az állam-fogalom görög értelmezése szerint nem is kétséges, hogy az állam azzal csak természetes köteletségének tett eleget. Midőn Diodoros forrása Charondasnak, a törvényhozónak (VI. század), vagy tán inkább Thurioi városának (V. század) törvényeit dicséri, s azok közül különösen azt becslüi sokra, a mely az ingyenes állami oktatásról gondoskodik, észreveszi, hogy ez a törvényes intézkedés csak annak a pendant-ja, a lélekre történő alkalmazása, a minek már a régiebb törvényhozók is megfelelték, a testi épség nyilvános gondozásának (12. 13.). Az itt szóban forgó elvet és praxist a legkétségtelenebbül és a legvilágosabban Xenophon fejezi ki, midőn idősebb Kyrosával téteti meg a megfigyelést, hogy a mely államnak szívéen fekszik a polgárok egészsége, orvosokat alkalmaz, a minthogy a hadvezér is orvosokat visz magával katonái kedvéért («Kyros neveltetése», 1. 6. 15.). De nem másképen halljuk ezt Platontól és Aristotelestől sem, a mi a dolog lényegét illeti. Az Platon szerint is kérdésen felül álló, természetes követelmény, hogy az államnak jó orvosokkal kell rendelkeznie («Állam», 408.); Aristoteles meg az egészség ügyét csak részben tekinti az orvos feladatának, az másik részében a házvezető és a kormányzóé (Polit. 1258a.).

Tehát az V. század orvosai közül ha nem a legtöbben, a legtekintélyesebbek mindenesetre *hatóságiak* voltak (*δημοσιεύοντες* v. *ἰατροὶ δημοσίου*). Szemléltető képet nyújt egy ilyen orvosról a kiváló tehetségű *Demokedes* élete, bár ez nagyjában még a VI. század végére

esik. Krotonban született, Alkmaionnak, az ép a korbeli híres orvosnak városában, de atyja knidosi Asklepios-pap volt; így fűződik az orvostudomány történetében jelentékeny két hely: Kroton és Knidos Demokedes személyében egymáshoz. Utazásoktól megszakított, kalandoktól tarka életpályáján mindennek előtt Aiginában találjuk, a hol már letelepedésének első esztendejében «a többi orvosokat felülmulja, ámbar a mesteriségéhez szükséges kellékek híján volt» (Herodotos);¹⁾ a második esztendőben azután egy talentumért állami orvosoknak szerződtek az aiginéták. De már a következő év Athénben éri, ugyan-csak a községi orvos minőségében, mert az athéniek 40 minával többet fizettek szolgálataiért. Megint csak egy évig maradt; a samosi zsarnok, Polykrates tulliczította még az athénieket is, teljes két talentumot kínált Demokedesnek, s ezzel udvari orvosának tette meg. Itt Samosban kitartott uránál 522-ig, annak tragikus bukásáig, sőt elkísérte őt halálos útjára Magnesiába is, a hol — Polykratesnek minden vagyonával együtt — a sardesi satrapának, Oroitesnek rabszolgaságába került. Ez utóbbinak meggyilkolása után maga a nagy király, Dareios tette rá kezét ravasz alattvalójának kincseire, s ezzel Demokedes a perzsa fővárosba, Susába jutott. Csak pusztá véletlen, Dareios lábbaja szólítja a már akkor világhírű görög orvost börtönéből elő; «bilincseit húzva, rongyokba burkoltan» jelenik meg első ízben abban a királyi udvarban, a melynek később — szerencsés gyógyításai által — a kedvence, bizalmasa lesz. Dareios az ő segítségével szabadul meg fizsamodásától, annak feleségét Atossát ő gyógyítja ki valamiféle sebből, a mely a mellén keletkezett, s minde szolgálataival a perzsa udvar addigi orvosait, az egyiptomiakat teljesen háttérbe szorította. De a honvágyságos gondolatokat érlelt meg benne — legalább a mint ezt Herodotos állítja — mindenesetre kevés hitelt érdemlő, kalandos elbeszélésnek keretében. Atossát állítólag ő biztatta fel, hogy férjét a görögök ellen hadjáratba tüzelve; Demokedes orvostudományának állítólag nem kis szerep jutott abban, hogy Dareios seregét Hellas ellen vezette. «A lélek a testtel együtt növekszik és együtt öregszik», a monda szerint ez a lélektani bölcsesség rázta fel a perzsa királyt tespedéséből, birta őt arra, hogy tetterejének legszebb idejét ne engedje tétlenségben maga fölött elroppenni. S mindezt a hazaárulást Demokedes állítólag azért követte el, hogy valahogy, bármikép és bármi áron megint hazájába kerüljön. Mint történeti tény, annyit elfogadhatunk, hogy abban a tengeri expedícióban, melyet Dareios Hellas megtámadása előtt annak kikemlelése végett bocsátott vízre, Demokedes, a görög ember is résztvett, s hogy ezt az utat arra használta fel, hogy Tarentumban megugorják perzsa barátai elől. s szülővárosába, Krotonba meneküljön. A perzsák egyideig ildózték, de a krotoniak nem adták ki. Nemi meghatottsággal halljuk Demokedes életéből az utolsó adatot: hogy Krotonban ez alkalommal sem talált tartós nyugalommal; mint pythagorizáló arisztokratát saját honfitársai üzik el és ő kénytelen Plataiában menekvést keresni. Így tán Demokedes még sem szülőföldjén fejezte be tanulmányait, az ión műveltség forratagába került dór emberre

¹⁾ D. életét elég terjedelmesen Herodotos írja meg a 3. könyv 125. és 129-138. feje.-ekben.

annyira jellemző életét; pedig oda még a fényes perzsa udvarból is visszakivánczolt.

Demokedes élete kivételes volt; az egyszerű községi orvos műhelyében kezdődött, hogy utóbb a legfényesebb királyi udvar szolgáljon környezetéül. Az V. század legtöbb hatósági orvosának kevesebb jutott ki a pompából, dicsőségből, de a szenvedésből és csalódásból is, mint Demokedesnek. Azon egyszerűbb emberek *jogi helyzetéről* első sorban a feliratok értesítenek. Még az V. századból származik a leghosszabb *kyprosi írás* a reánk maradtak közül, az ott helyben dívó szótágtetűkkel lejegyezve, az *edalion* bronzlap felirata, a melyben Edalion királya, Stasikypros és a város polgársága egy orvos-családdal, Onasilosz és testvéreivel köt szerződést.¹⁾ Ennek értelmében az utóbbiak kötelesek az ütközetben megsebesülteket «honorarium nélkül» gyógyítani, a míg viszont a király és a község «a honorarium és a vállalkozási díj» fejében egy talentumot fizetnek nekik.²⁾ Ezen összegben felül Onasilos egy maga még külön jutalmazásban is részesül. Azonkívül ki van kötve, mind az általános összegnél, mind Onasilosénál, hogy nem fizetés esetén miféle fekvőségek jutnak az orvos-család (illetőleg Onasilos) örök tulajdonába. E legrégibb okmányunkat véve alapul, a következő megállapításokhoz juthatunk el a *görög hatósági orvos intézményére* vonatkozóan.

Ép mert az orvosi rend kezdetben családi szervezeten nyugodott, eredetileg tán az esetben is csupán *egy* emberrel (a család fejével) lépett az állam szerződéses viszonyba, ha több orvos közreműködéséről volt szó. Az a fővállalkozó azután, a ki a felelősséget egyedül viselte az állammal szemben, családtagjainak, később általa tartott idegeneknek (vásárolt rabszolgasegédeknek és bérelt orvosoknak) munkájával teljesítette elvállalt köteletségét. Legalább ilyenféle intézmény gondolatát ébreszti az edalion bronz, a hol ugyan már Onasilos testvérei is szerződő felek, de névemlítés nélkül, egyszerűen Onasilos czégére alatt, a miként hogy ez utóbbinak külön díjazása is az ő különös helyzetére utal. Demokedes aiginai és athéni működése is a feltételezett irányba mutat. A Kr. e. VI. században egy talentum Aiginának, 100 mina Athénnek elég nagy összeg, hogy akár két-három ilyen drága hatósági orvosnak alkalmazását ne tartsuk valószínűnek. Viszont Aigina és Athén a VI. század végével már túlnépes lehetett arra, hogy egyetlen hatósági orvos a maga személyében tegyen a felépő szükségleteknek eleget; még hogyha a rabszolgasegégeket és a mester oldalánál tanuló szabad-iffjakat számításba is vesszük; szabad ember a még oly begyakorolt rabszolgától is csak kivételesen gyógyíttatta magát (l. alább). Azonkívül a fent említett fizetések (az egy talentum és a 100 mina) egyetlen orvos díjazásaiként értelmezve túlságosan nagyok; különösen ha figyelembe vesszük, hogy a hatósági orvos a maga helyiségét az egész berendezéssel, sőt az időközi beszerzésekkel együtt minden valószínűség szerint magától az államtól

¹⁾ A felirat legjobb kiadása most Hoffmannál olvasható (Die griech. Dialekte, I. 69. l.). Keletkezési idejét l. u. o. 41. l. (Kr. e. 449. után). A szerződés alkalmá: a «médek» és a ketionbeliek ostromolják Edaliont. A felirat német fordítását Meister közli (Die griech. Dialekte, II. 155.).

²⁾ Honorarium = *μισθός*; vállalkozási díj = *ὑλκρος* = *ἐπιχρσος* (ἥ).

kapta;¹⁾ tényleg úgy is látjuk az edalioni szerződésből, hogy az a bizonyos egy talentum nem egy, hanem több egyénnek a díjazása. Mindez, mint látjuk, legalább a régebbi időkre vonatkoztatva, *egyetlen vállalkozó* gondolatát kelti, a ki azután a maga költségén gondoskodott a szükséges orvos-személyzetről.²⁾ Ha azután később oly nagy város, mint Athén, többszámban választott is meg orvosokat, még mindig kívánatosnak tűnhetett fel, hogy a gazdasági és adminisztratív teendőket, s ezekért a felelősséget egyetlen emberre ruházzák. Legálább nagyon feltűnő, hogy Aristophanes nyilvános orvosnak névszerint csupán *Pittalost* ismeri, a nyilvános orvosi kezelésnél egyenesen ennek embereiről beszél (csak rabszolga-segégeiről vagy orvos-társairól is?). s hogy nála Pittalos helyiségei mintegy az állami iatreionnal (orvosi műhelylyel) egyértelműek.³⁾ Egy III. századbéli athéni dekretumból (IG. II. 352b.) arról értesülünk, hogy «a hatósági orvosok ősi szokás szerint évenként kétszer áldoznak Asklepiosnak és Hygieiának a maguk nevében és halálból mindazokért, a kiket meggyógyítottak». A mi az ősi szokást illeti, az nem lehetett régebb az V. század végénél; ekkor került Asklepios Athénbe. Azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy ezek a «hatósági orvosok» címüknek megfelelően valamennyien már az államtól közvetlenül választott és fizetett egyének voltak. Ilykép egyesülések, mely a felirat szerint a közös áldozásban jut kifejezésre, nem is lehetett magánjellegű, hanem a hatósági tesületnek közvetlen formája volt. (Az orvosi egyesülésekről általában I. Ziebarth, *Das griech. Vereinswesen*, 96. s. k.).

A hatósági orvosnak legelső feladata természetesen abból állott, hogy a hozzá forduló polgároknak, másodsorban az idegeneknek is

¹⁾ Ezt már Demokedesnek aiginai esetéből is következtethetjük; előző évben készletek híján volt, s a rá következőben hatósági orvosnak tették meg; bizonyára a nélkül, hogy a hiányzó készleteket időközben ő maga szerezhetné volna be; l. alább is. Míg viszont állami orvos-műhelyt — a hol ilyet létesítettek és folytatólagosan tartottak fenn — a hozzá szükséges tárgyaknak birtoka, s ezeket illetve a tulajdonjognak folytonossága nélkül alig képzelhetünk.

²⁾ A kifejlődött demokratiákban bizonyára a rabszolga-segédek kivételével; azokat — a *δημόσιοι* — mint az állandó orvosi műhely egyik inventarium-részét vette át az új hatósági orvos.

³⁾ Acharn. 1032. és 1222.; a Darazsak: 1440. Az itt szóban forgó kifejezések: *πρὸς τοὺς ἰατράλους*, és *τοὺς ἰατράλους* és *ἐς τὰ ἰατράλεια*. Az utóbbi két kifejezésből azt következtetem, hogy az állami iatreion Athénben egy helyen volt bár, mégis több részből (épületből?) állott. — Hogy szabad személyű orvos még a későbbi időben is mint egy másik orvos segéde vagy alkalmazottja működhetett, arra jó példát szolgáltat egy delphoi felirat (Wescher et Foucart, *Inscript. de Delphes*, 234.): az istenségnek eladott és ekként szabaddá lett *Damon* köteleztetik, hogy előbbi urával öt esztendőn keresztül még együtt orvoskodjék (*συνιατρούμετω*), mialatt élelmezéséről és ruházkodásáról előbbi ura, Dionysios gondoskodik. Ebből megállapíthatjuk azt, hogy az úr és rabszolga viszonyánál az egyén önállósítása, a mi az orvosi praxist illeti, ugyanolyan szerves módon fejlődött ki a kollektív megkötöttségéből, mint a hogy ezt a családi kapcsolatonál már is konstatáltuk. A mi ez utóbbi esetben a családfő, az amott az úr — még a rabszolga felszabadítása után is!

orvosi segítséget nyújtson.¹⁾ Ezt a segítséget nem csupán a leg-szegényebb sorsúak vették igénybe; Aristophanesnél nemcsak «a föld-mívest» utasítják szem-csöppekért Pittalos műhelyébe, még a meg-sebesült hadvezér, Lamachos is oda viteti magát (Acharn. id. h.). Különösen operatív beavatkozásoknál részesíthette a görög beteg az állami iatreion-t minden másik fölött előnyben; az a szükséges szerekkel aránytalanul jobban el lehetett látva, mint bármely magán-helyiség. De e mellett az orvosi *privát-praxisra* is nyílt még elég alkalom; egyrészt a vagyonosabbakat első sorban befolyásoló bizalom kérdésénél fogva (Demosthenesnek egyik kliense házi orvosáról beszél, «kit már sok éven keresztül vesz igénybe», «Eubulos és Mnesibulos ellen» 1159.); másrészt mert Görögország számos vidéke hatósági orvosokkal és intézetekkel egyáltalán nem is rendelkezett, a mint ez többek közt a hippokratesi «epidemiák» könyveiből, az ezekben leírt beteglátogatásokból nyilvánvaló. És ép ez a körülmény nem kis mértékben járulhatott hozzá, hogy már az V. században nagyon sok jeles orvos — a helyett, hogy állami szolgálatban kötötte le magát — inkább a vándorbotot vette a kezébe.

Betegeivel szemben *ingyen* teljesítette a hatósági orvos a feladatát? Hogy a szegénysorsú polgárokat honorárium nélkül kellett gyógyítani, az annyira az egész intézmény történetéből és jellegéből folyik, hogy közvetlen bizonyíték nélkül is ténynek tekinthetjük; de egynémely körülményből azt lehet következtetni, hogy utóbb a gyógyítás mindenkivel szemben még sem volt ingyenes. Tehát hogy csak nagyon általánosan igaz egy scholiasta megállapítása (Aristoph. Acharn. 1030-hoz): «a kézfeltartással megválasztott nyilvános orvosok ingyen gyógyítottak». Már az edalioni feliratnak a honorarium elengedésére vonatkozó külön kikötése is szemet szúrhat; a szerződés oly korban keletkezhetett, a melyben az az engedmény még a hatóság által megbízott orvos részéről sem volt egész természetes. De azután a későbbi időben gyakran találkozunk megfizetendő dekretumokkal, a melyek a kitüntetett hatósági orvosnál külön kiemelik, hogy pasienseit ingyen kezelte. Tehát nem volt rá kötelezve, mondhatjuk következtetésképen; a mit azután az egyik felirat expressis verbis meg is erősít (egy karpathosi, Menokritosnak, hatósági orvosnak tiszteletére felállítva; Wescher, Revue archéol. VIII. 1863. évf.). Gyógyszereit a görög ókorban többnyire az orvos kezéből kapta a beteg; azokért rendszeren bizonyára még a nyilvános ellátásnál is kellett valamit fizetnie, bármiféle elszámolásban is volt azután a hatósági orvos az állammal, a mi a gyógyszeranyagok beszerzését és kezelését illeti.²⁾ Azon

¹⁾ Az idegeneket néha külön kiemelik a feliratok. Itt említem fel, hogy szoros értelemben vett *törvényszéki* orvosokat a görög ókor nem ismert; azaz hatósági orvosait nem utasította, hogy por tárgyát képező esetekben (gyilkosságoknál, testi sértéseknél stb.) hivatalos látteleletet bocsássonak a bíróság rendelkezésére. Effajta látteleletekről, minden hivatalos jelleg nélkül, a pörlekedő felek maguk gondoskodtak, s a szónokoknál tényleg elő is fordul, hogy orvosok mint tanúk jelennek meg a törvényszék előtt. (Későbbi, *római* időbe, Kr. u. 130 ba utal bennünket egy egyiptomi papyrus, a mely szerint az orvost láttelelet felvételére hivatalosan delegálják; I. Wilcken, Griech. Ostraka I. 376.).

²⁾ A gyógyszereket bizonyynyal szintén az állam bocsátotta a ható-

nagy költségek fedezése végett, a melyekbe a hatósági orvosnak alkalmazása s az állami iatreionnak fönntartása került, sok állam — legálább a későbbi időben — külön orvos-adót (*ιατρικόν*-t) szedett polgáraitól.¹⁾

Mint a demokrátiában minden hivatalnokot, természetesen a hatósági orvost is a *népgyűlés választotta*. Ilyen választásról beszél Platon a Gorgiasban (455. s k.), a hol a kérdést a szakszerűség problémájává mélyíti ki. Az efféle gyűlésen a rhetort nem illet meg a szó, mert itt a szakismeret a döntés — így gondolja ezt Sokrates. Ellenkezőleg Gorgias, a ki leplezetlen örömmel nyjlong a feltevésén, hogy egymással versenyre kelve bármely gyülekezet előtt a rhetor és nem az orvos vinné el a balért, az állást. Orvos választásánál az ilyen népgyűlési szónoklásokra ritkán kerülhetett a sor (Platon maga is nagyon feltételeken beszél); az ügyet már a legtöbb esetben tisztázta, ha nem is döntötte el, az az előzetes *vizsgálat* (*dokimasia*), a melyben a választás elé kerülő jelöltek személyét tették kérdés tárgyává. Erről a dokimasiáról is fogalmat alkothatunk Xenophon egy helye után (Hypomn. 4. 2-5.), bár a külső forma itt is a népgyűlés előtt tartott szónoklaté. E szerint az orvosnak arra nézve kellett nyilatkoznia, hogy kitől tanult, azaz miféle iskolának a hive és miféle praxisra tekinthet már is vissza. Azután mint állami tisztviselő, a hivatalos időnek eltelte után, természetesen *számadással* is tartozott. De ez csak a külső administrációra és nem az orvosi kezelés lényegére vonatkozhatott; téved, a ki Aristoteles hypothetikus szavaiból, a melyek — mint a platoniak — ismét csak a szakszerűség ideális követelményét állítják fel, valami egyebet következtet (Pol. 1281b.)²⁾ Mert az orvos orvosi cselekedeteiért a törvény előtt *felelőtlen*; ezt minden kétértelműség nélkül adják tudtunkra Antiphon szavai egy érdekes jogi esettel kapcsolatban, melyben a védelem a verekedésből származó emberölést a kezelő orvos ügyetlenségére szeretné hárítani.³⁾

sági orvos rendelkezésére. IG. II. 187. szerint Euenor (IV. század) mint egyszerű orvos egy ezüst-talentumot költött a magából — tehát nyilván az állami kiadásokon könnyítve — a felszerelésre (*εἰς τὴν παρασκευήν*); a Rangabé-féle kiegészítés: *ἐπὶ τῶν παρὰ τοὺς αἰσθεῖς* = választás útján a gyógyszerstár élére állítva, egész bizonytalan. IG. II. 256b. megdicséri Pheidiaszt (IV. sz. végén), hogy a hatósági orvos szerepét ingyen vállalta magára. De nehezen ismerte el Pheidias ezzel együtt kötelességének, hogy a gyógyszerstárról ingyen, azaz a sajátjából gondoskodik.

¹⁾ L. S. Reinach kitünő dolgozatát a Daremberg-Saglio: Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines-ben, *Medicus*, 1694. Reinachnak ez a hosszú cikke (1669–1700) a görög-római orvosi régiségeknek ez idő szerint legjobb, legrendszerezesebb összefoglalása, a mely anyagával és nézeteivel az én ismertetésemet is nagyban támogatta. Még mindig használható anyaggyűjtés *Becker Charikles*-ének ide vágó excursusa (III. 48–70. a Göll-féle kiadásban). Compilativ természetű, a mit *Tihanyi Mór*, rendőr-orvos, ír az Ókori Lexikonban, *Orvosok* címűszó alatt.

²⁾ Minthogy úgy tűnhetnék fel, hogy az orvos helyes kezelését csak orvos tudja megítélni, itt a számadásnak szak-forum előtt kellene történnie. Mást az aristotelesi *ἀνομία* nem mond.

³⁾ Antiphon, tetral. 3. 2. és 3. Ez utóbbi helyen: «az orvos nem a gyilkos, mert a *törvény* a felelősség alól fölmenti őt»: *ὁ γὰρ νόμος ἀπολύει*

Ezért vette fel Platon is — az athéni törvényhozás nyilvánvaló utánzása képe — a «Törvényekben» rajzolt minta-államnak büntető kodexébe annak megállapítását, hogy minden orvos ment a vádtól, a kinek akarata ellenére hal meg a beteg a kezelés közben (Nomoi, 865.). — De nemcsak hogy az orvos felelőtlen volt, maga az orvosi foglalkozás is a *szabad ipar* körébe tartozott. Mindenki elvállalhatta embertársainak bármi módon történő gyógyítását, a kinek éppen eszébe jutott. *Antiphon*, nem az imént idézett szónok, hanem a sophista, úgyszólván szemeinél előtt állítja fel bódéját Korinthusban a piacon, s írja ki arra nagy betűkkel, hogy ő a lelki bajokat szavakkal tudja meggyógyítani, csak hallania kell a baj okát (Pseudo-Plutarchos, «a 10 szónok élete» 1, 833; bizonyynyal a suggestio therapeutikus alkalmazása). Volt alkalmunk, s lesz is még, rámutatni arra a körülményre, hogy még az V. század görögjei között is az ősrégi theurgikus és babonás gyógyításmódoknak mennyi emléke élt, s szaporította azon charlatan-ök számát, a kik az orvos címével és fellépésével üzték kuruzslásaikat. Annnyival vígabbau üzték, mert ezt a vallás aegise alatt szabadon és felelősség nélkül tehették.

(Vége következik.)

(Budapest.)

HORNÁNSZKY GYULA.

· AZ ATHÉNI TÁRSADALOM ALKIPHRON LEVELEIBEN.

(Vége.)

Közvetetlen bizonyságok: A filozofus szekták közül a korában uralmon levő négy iskolát mutatja be: a stoikusokat, epikureusokat, peripatetikusokat, akademikusokat¹⁾ s az újra felülkerekedett cynikusokat.²⁾ A jórészben közhelylyé vált vonások (külsőjük s alazon jellemük) mellett erősen kidomborodik a filozofusok tanítótsága elleni, tanaik haszontalanságával s rossz példaadásukkal az ifjúság megrontása elleni támadás, különösen a bemutatott öt erős helyen: II. 11. II. 38. III. 19. III. 28. IV. 7. Ez kétségkívül csak a sophista rhetorok s filozofusok riválisságából magyarázható.³⁾ III. 28, 1.-ről, bármily kétségtelen is, hogy néhány kifejezése a Felhők-ből való, *ἀρνοία καὶ ἀρχαιοφύλα*

αὐτόν. Minthogy a Demosthenesnél («Aristokrates ellen», 637.) idézett törvény általános kijelentés helyett csak taxative sorol elő eseteket, melyekben felelősség nem terheli azt, a ki szándék nélkül ölt és ez esetek között az orvosé nem szerepel, ez utóbbiról *külön* törvénynek kellett intézkednie.

¹⁾ E négy iskolának Marcus Aurelius tanszékállítása következtében beállott fellendüléséről l. Zeller, id. m. III. 1, 685. l. 1. 2. jegyz. — Az akadémia alapítójára, Platonra történő két czélzás vígjátéki (IV. 7, 5: a nöközőség, IV. 7, 6: a Politeia). V. ö. Meineke, Hist. com. 287., 238., 240., 438. lk.

²⁾ V. ö. Zeller, id. m. III. 1, 763. s köv. lk. — A hatodik iskolának, a pythagoreusnak, felvétele III. 19. (Luk. Symp. ban hiányzik) valószínűleg vígjátéki, hol gyakori emlegetésük. V. ö. Kock II. 290., 370. s 279. lk.

³⁾ V. ö. Wendland, id. m. 36. s köv. Rohde, Gr. Rom.² 345. l.

τρόπου-nak bizonyára sophista rhetor nevezheti filozofusra bízni egy ifjú nevelését, hogy *ἐριστικός καὶ ἀρχύλος τὴν γλῶσσαν γένηται*, mikor azt ő tanítja. Erkölcstelenségük szemükrehányása (Lukianost követve) szintén csak a Kr. u. századokból érthető meg, melyben a filozofia, különösen két irányában: a stoában s cynismusban (melyeket Alkiphron is leggyakrabban említ) erkölcsprédikálássá lett s az erkölcsöt éppen hirdetőik nem tartották.

E kép kétségtől a Kr. u. II.-III. sz. műveltségi viszonyainak friss és életet lehelő képe. Érdekességét növeli az, hogy, úgy tetszik, magára Alkiphronra is vonható belőle némi következtetés. Rokonszenvezni látszik Epikuros iskolájával. Bizonyosságai: 1. Az iskola alapítójának külön levelet szentelt, IV. 17.-et, melyben a *χῆπος* egy intim jelenetét (Epikuros Leontionra féltékenységet) írja ugyan le, de a mely azért azon filozofus iránt, ki egyetlen jónak a gyönyört tartotta, kései hívtől megfelelő hódolat. 2. IV. 19, 14. együtt említi az ismert baráti kört: Epikuros, Menandros (s Theophrastos). E hely nemcsak a régi kor apróságainak ismeretét mutatja, de annak érzését is, hogy az a két férfiú valóban összetartozik. Menandros és Epikuros életfilozófiája oly közös, hogy a sophista rhetor, ki Menandrost olvasása s követi, egész természetesen csatlakozik Epikuroshoz. 3. Tanait leggyakrabban is említi: így más iskolák néhány (IV. 7, 4 a régi fizikusok, III. 19, 9. II. 38, 2 a cynikusok, III. 19, 7 peripatetikusok egy-egy elve) említésével szemben III. 19, 8: *τὸ τῆς σαρκὸς ἀόχλητον* s *καταπύκνωσις τοῦ ἡρόμενου*, IV. 7, 5: az atomok, IV. 17, 2: egyéni szabadság (*ἐμὲ δ' ἄφετῶ τὴν φυσικῶς κυρίαν ἐλευθερίαν*); aztán tanai összefoglaló nevei IV. 17, 2. 7.: *κυρίαι δόξαι*, IV. 17, 2: *κατόνεα*, IV. 17, 8: *τὸ καλὸν τέλος τῆς ἡδονῆς* célzás *περὶ τέλους* cz. művere, v. ö. Diog. Laert. X. 27, 30 (?). 4. Az epikureusokról nem kompromittáló III. 19. sem.

3. *Rabszolgák*. Nehány adat fontos vásárlásukra vonatkozólag. II. 36, 1: *ὡς γὰρ τῇ ἐνῇ καὶ νέᾳ κατ' ἐκλογὴν τοῦτον ἐπριώμην, Νουμήμιον μὲν εὐθύς ἐθέμην καλεῖσθαι*. III. 25, 2: *Σχυθίδος οἶμαι ἢ Κολχίδος ἐν νομηνίᾳ ἐωνημένης*. II. 36, 1: *κατ' ἐκλογὴν ἐπριώμην*.¹⁾ Származásukat tekintve idegenek: II. 22, 1. *Σύρα*, II. 36 *Φρούζ*, III. 25 *Σχυθίς*, *Κολχίς*, IV. 17, 5 *θεραπαῖναι θεράποντες Ἴνδοι Ἰνδοί*.

Három nemük: háziak (*οἰκέται*), gazdaságiak (*γεωργοί*), ipariak (*τεχνῖται*).

Házi rabszolgák. — Nagy számuk, különösen előkelő úr kíséretében: II. 2, 1 (*οἰκονόμοι καὶ διοικηταί*). III. 7, 3. IV. 11, 4. III. 36, 2.²⁾ — Külön foglalkozású csak I. 1, 4: *ὀψώνης*: hal- s általában élelembevásárló szolga.

A rabszolga a vigjátékban az ifjúnak született jóbarátja és segítője.³⁾ — Figyelmet érdemlő két hely: III. 1, 3: *τραφεῖς γὰρ ὑπὸ παιδαγωγῷ βαρεῖ καὶ ὀσφρωμένῳ οὐδὲν φρονεῖ νεώτερον* s III. 21, 1: *ἐσχωφάμην τὸν τροφεά τοῦ νεανίσκου*, melyek a magánéletre is becses adalékot nyújtanak ahhoz, hogy a szigorú nevelő rabszolga

¹⁾ E helyek idézve Hermann-Blümner, Priv. alt. 85. l. 2 j. s Becker Char. III. 13. A *Νουμήμιος* szolganévről l. Sondag diss. 61. l.

²⁾ L. Büchsenstschütz id. m. 197. s köv. Becker Char. III. 19.

³⁾ Ribbeck, Gesch. d. röm. Dicht. I. 72.

a felszerdült gyermek mellett is ott élt, de egyszersmind a vígjáték világát is mutatják, melyben az ifjú könnyelműségének akadályozói.¹⁾ — A másik típus, ifjú ember ravasz szolgája, képviselője III. 21, 2. Dromon.²⁾ Vígjátéki lehet III. 26, 3 is: *καλὸς γείτων ἢ φιλοφροῦς οἰκέτης*. — Jellemző a cselédnők rajza különösen néhány diszkrét szolgálatban. A hetairák cselédei szerelmi posták (IV. 8, 1. IV. 10, 2), de hasonló szolgálatot végeznek feleségek, férjes nők mellett is: III. 26. elősegítik a szerelmeskedést, a házasságtörést (3. §. *αἱ δὲ ἀλάστορες αὐταὶ θεραπαινίδες συνίσασσι καὶ ἡ ἐπιτύμβιος γραῦς*), III. 27. pedig a nő bűne eltitkolását (*οἷα βουλεύονται καὶ διανοοῦνται αἱ θεοῖς ἐχθραὶ λαίστεργόνες αὐταὶ τῇ κεκτημένη συμπτράτουςαι*). Mivel a parasitos ép ellenkezőleg a házban az úr érdekeit védi, egymás ellenségei: III. 26, 1. 4. III. 27, 2. III. 42, 2. A III. 26.-beli *γραῦς*, Empusa ugyan számos vonásból összeszedett személy,³⁾ de alapjában a vígjátéki dajka tetszik mintájának, ki az elcsábításba be szokott avatva lenni (v. ö. Plaut. Aulul.); a szobalányok szintén vígjátékiak.⁴⁾

Gazdasági rabszolgák. — Halászok: I. 2. I. 14. I. 16. Földművelők s pásztorok: II. 19. II. 21. II. 23. II. 36. II. 39. Általános tulajdonságaikban a legrosszabb oldalukról mutatja be őket különösen két parallel-lével: II. 21. II. 36. Főhibáik: nagytékiség II. 21, 1. 2. II. 36, 2., alvás II. 36, 2., gondatlanság II. 19. II. 21, 2. (*ψάλλεται καὶ κατανύσσεται καὶ τοῖς μυροπωλίοις φιληθεῖ*!). Gyakran említettik megszökésük: II. 21, 3.; I. 2, 4. (szigorú parancs elől), II. 19, 3. büntetés elől, mely II. 21, 3. megkötözés.

Ipari foglalkozásnál alkalmazott szolgáról nem hallunk; talán ilyen szolgánőről (*ἀξέστρια*) szól II. 24, 1: *οὐκ ἐγώ σε εἰς τοὺς ἔργα στήριον καθήμενην τὸν ἀξέστην τὸν ἑτερόποδα ἀνελόμην*. — E hely mindenesetre azt mutatja, hogy «*πορνεία* és «*καπηλεία* közel állottak».⁵⁾

Rabszolga és szabad ember közt az átmenetet képezi a napszámos; szabad ember, de keze munkájából él (Pollux III. 82). Említetnek: II. 32, 3, III. 4, 5 (a parasitos ajánlkózásai); II. 18, 1. s II.

¹⁾ Hermann-Blümner, Priv. Alt. 308—9. lk. s jegyz., Becker Char. II. 46. — V. ö. Plaut. Bacchides-ben Lydus, ki Pistocles mellett van; 152. s.: iam excessit mi aetas ex magisterio tuo; I. 420. s. 438. s. köv. sorokat is. Merc. 90: seruom una mittit, qui olim a puero paruolo | mihi pädagogus fuerat, quasi ut mihi foret | custos. — Állandóan komor külsejéről (Alk. III. 1, 3) v. ö. Hermann-Blümner, Priv. Alt. 308. 2. j.

²⁾ Vígjátéki név. L. Sondag diss. 62. l.

³⁾ Jellemzése Demosth. De cor. 130.-ból való; neve maga gyermek-ijesztgető *μορμολύκειον* (v. ö. Becker Char. II. 43.) s női csúfnévként használatos. Erre vonatkozólag idézi e helyet Becker Char. III. 389.

⁴⁾ A szobalány maga is kikapós; ilyen ἄβρα képe Plaut. Merc. 403. s. köv. lk. A hetaira cselédnőjéről (IV. 7, 3.) egész természetes. V. ö. Plaut. Truc. 93. s.: Astaphiumst hæc ancillula: | Cum ea quoque etiam mihi fuit commercium.

⁵⁾ V. ö. a női munkáról Büchsenschütz, id. m. 292—3. lk. s Hermann-Blümner Priv. Alt. 255. l. 4. j., hol az Artemidorosból idézett hely I. 78: αἱ ἐπὶ ἐργαστηρίων κασεζόμεναι egyezik II. 24, 1-gyel: a nő azonkívül II. 24, 2. παιδισκάριον εὐτελές-nek van nevezve, kit a földműves kiváltva ura lett, mi egyformán lehetséges rabszolgánól s hetairánál.

15, 1. II. 16, 3. III. 27, 1. *σύρραστρος* néven. — Büntetésük ugyanaz, mint a rabszolgáké: II. 18, 3 (≈ II. 21, 3), v. ö. Dionys. Hal. II. 9. — Bériükről semmi pozitív adat; I. 5, 1. csak: ... τοὺς παρ' ἐμοὶ θεωύοντας δελεάζων ἀγρεῖς ὡς ἐαυτὸν περιουσίᾳ μισθωμῶντων. Bérelt személy volt a szakács is: III. 17, 1: *καρίων*. — E jelentéktelen helyen csak a név vigjátéki.¹⁾

4. *A társadalom egyéb tagjai.* Színészek. — Hellenisztikus korbeli egyesülésükre vonatkozik III. 12, 5: *ὁ χορός τῶν Διονυσιοχολάων*, a «*συνοδοὶ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῶν*» nevű egyesületekre, melyek tagjainak nevét a közvélemény *οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῶνται*-ból *Διονυσιοχόλαες* re változtatta megvetése kifejezésére (v. ö. Arist. Rhet. III. 2, p. 111.).²⁾ s III. 29, 2: *οἱ ἀπὸ σκηῆς*. Utóbbi jellemző erkölcsi nivójukra: parasitosok, hetairák társaságában mennek lakomára mulattatóknak.³⁾ Valószínűleg színész-egyesületre, színtársulatra vonatkozik III. 35, 1. *ὁ χορός τῶν κωμικῶν*.⁴⁾

Mimusok. — III. 19, 10: *Φοιβάρης ὁ κίθαρωδὸς καὶ μῦμοι γελῶν οἱ περὶ Σαννυρίωνα καὶ Φιλιστίδην*.⁵⁾ — II. 17. a *κόκλερ* (*ψηφοπαικίτης*) az alsóbb nép mulattatója.⁶⁾ — III. 19 és II. 17 a Kr. u. századokra utal, a mikorra a túlélőké és magas vigjáték helyét elfoglalta a népszerű és népies mimus és a mutatványok.⁷⁾

Vendéglős (*πανδοκεύς*). — III. 10, 4 (eladva a lopott drága

¹⁾ L. Becker Char. II. 315, ki idézi Diog. Laert. II. 72: καὶ γὰρ ὅταν δείκνουν ἔχω, μάγειρον μισθοῦμαι s Pollux IX. 48: μαγειρεία... ὁ τόπος, ὅθεν μισθοῦνται τοὺς μαγείρους (Plaut. Pseud. 790. «tolvajpiaczk»-nak nevezve!). V. ö. Kock Alexis 129. frg. jegyzetét: szolgaszakács a vigjátékban csak Poseidipposnál található. A Karion névről l. Sondag diss. 63. l. — Az alazon szakács (v. ö. Athen. VII. 290: ἀλαζονικὸν πᾶν τὸ τῶν μαγείρων φύλον, l. Ribbeck, Alazon 18. s köv. lk.) egyike volt a vigjáték legfontosabb szereplőinek: Μάγειρος cz komédiája volt Nikostratosnak (II. 224.), Μάγειροι Anaxilasnak (II. 269.). Pompás frg.-ok: Hegesippos (III. 312–3.), Sosipatros (III. 314–6.), Euphron (III. 317–8.), Straton (III. 361.). V. ö. Plaut. Aulul. 280. s köv., Pseud. 803. s köv.

²⁾ L. Lüders, Die Dionysischen Künstler, (id. m.) 33. l., részletesen 50. l.-tól kezdve «Die Gesellschaften der Dionysischen Künstler» cz. fejezetben; 59. l. Alk. III. 12. is.

³⁾ Ez adat Lüders 61. l.-on *οἱ ἀπὸ σκηῆς* tárgyalásánál hiányzik.

⁴⁾ Karra is lehetne ugyan vonatkoztatni (melynek az új vigjátékban szerepléséről l. Kock II. 383. Alexis 237. frg. jegyz. s Meineke, Hist. com. 302. 441. lk.), de a levél egyéb helyei (τὸ τοῦ οἰκέτου σῆμα ἀναλαβόντα τὸ μέρος ἐκείνου τοῦ ὄραματος ὑποκρίνασθαι, továbbá társait klaköröknek kéri) után ítélve az egész társulatot kell jelentenie itt is a *χορός*-nak.

⁵⁾ Értékes adat. L. H. Reich, Der Mimos 429. l. XXIII. j. a mimusok nevei forrásai közt. — Helytelen Sondag nézete, ki (61. l.) Sannyrion régi vigjátékíróra gondol; e név kétségkívül a mimus főtréfacsinálója, Sannio nevére megy vissza, mint Φιλιστίδης; Philistion híres mimusíróra (Reich, 433. l.) Reich 151. és 821. l. is említi e helyet a mimusok lakomán szereplésénél.

⁶⁾ Sokat idézett hely. L. Hermann-Blümner, Priv. Alt. 503. l. 4. j., Becker Char. I. 285. s v. ö. Kock III. 322. Eudoxos 1. frg.-nál. — Jó kései korra utal II. 17: a θεάτρον az előadás helye; a Dionysos-színházban ugyanis csak későn jelentek meg az eleinte külön színpadon (σχυμακτῶν, Etym. m. 443, 51. Reich 321. l.) játszó mimusok és jongleurök.

⁷⁾ V. ö. Reich, 330. l. 3. j.

kendőt, «elviszlek megvendégelni Pithaknion vendéglőshöz») s III. 17, 4 (a lopott étel edényeit, «a fazekat s a tányért ajándékba adom egy vendéglős barátomnak»), orgazdának mutatva be őket, fontos helyek aljasságukra.¹⁾

Fürdő s. — III. 40, 3: «Thrasyllos fürdőjéhez futottam . . . , lefizetve két obolost s ezzel a fürdöst lekenyerezve melegedtem» semmi dehonestáló róluk, pedig rossz hírű személyek; v. ö. Aristoph. Lovagok 1403: *πόρναισι καὶ βαλανείοι διαχειραγένοι* s Békák 710.²⁾

Alsóbb rangú aljnép az álomfejtők: III. 23. *οἱ τὰ πινάκια παρὰ τὸ Ἰαχγεῖον προτιθέντες*;³⁾ jellemzetes alakjai a babonás hellenisztikus kornak ép úgy, mint a varázsló nők III. 8, 1. s (különösen részletesen) IV. 19, 15.

Ναύκληρος. — Orgazda szerepében jelenik meg III. 11, 3: «egy siciliai hajóra bukkanva, mely éppen horgonyt szedni készült, eladtam a (lopott) kanecst a tulajdonosnak». Valószínűleg vigjátéki személy.⁴⁾

Στρατιώτης. — III. 22. («egyszerű és becsületes ember ez a malisi katona, ki most tart bennünket, parasitosokat») s II. 13, 2. (a földműves fia katona akar lenni) mellett figyelemre méltó az egész II. 34. — E három hely (hozzávéve I. 6.-ot is: a halászok szökése sorozás elől) kétségtől a Kr. e. IV—III. sz., a makedon kor képe, melynek egyik fő alakja a kalandor zsoldos katonaság;⁵⁾ értékük főleg az, hogy az athéni társadalomnak róluk táplált véleményét mutatja be. E kalandortípus azonban tudvalevőleg az alazon jellem legpragnansabb képviselője s a vigjáték legkedveltebb alakja; Alkiphron három helye a vigjáték legjellemzőbb vonásaiából összeszedett kép.⁶⁾

¹⁾ Mint ilyeneket idézi Hermann-Blümner, Priv. Alt. 498. 5. j. s Becker Char. II. 10.

²⁾ Igen értékesek Alkiphron adatai a fürdőről. III. 7, 1. *τὸ ἐν Σηραγείῳ βαλανεῖον* teljesen hiteles (l. Judeich, id. m. 383, Wachsmuth, id. m. 316. 357.); fontos III. 40, 3. s III. 22, 2. a magántulajdonban levő közfürdőkről (Becker Char. III. 102.). — III. 6, 3. s III. 40, 2. adatokat arról a fővárosi képről, hogy a szegény csöcselők melegedni a fürdőkemenczékhez megy, Becker Char. III. 113. mellé állítja Aristoph. Plutos 952. hasonló helyének.

³⁾ Judeich, id. m. 324. nem említi az *Iakcheion* ilyennemű nevezettségét.

⁴⁾ Ily című vigjátéka volt Eudoxusnak (III. 332.), Menandrosnak (III. 101.) s Nausikratesnek (II. 295.). Sötét, titokzatos személy pl. Plaut. Mil. glor. 1175. s köv.

⁵⁾ V. ö. Karst, id. m. 70. s köv. lk.

⁶⁾ V. ö. Ribbeck, Alazon 26. s köv. lk.; e három helyről 34. l. 3. j. — Kock III. 98. és 101. l. s Ribbeck, Alazon 39. l. valószínűnek tartják, hogy legtöbbet Menandros *Μισοῦμενος*-ának köszönhet, a mely darab főhősenek, *Θρασυβόλης*-nek a neve is megvan II. 13. címében, de egyszersmind utalnak Lukianos Dial. méretr. 9. és 13.-ra is. — Alkiphron adataihoz parallelyűjtemenem a római vigjátékból: a katona mesélő dühe (*ὡς ἐπαύσατο ἐνοχλῶν τοῖς διγγήμασι*) Ter. Eun. 482. Plaut. Epid. 433. Poenul. 470; idegen népek meghódítása (*Θράκες, Ἀρμένιος*) Plaut. Curc. 442; foglyok, különösen nők (*αἰχμαλώτους παρῆγε καὶ δεῖκνυ γυναικας*): Ter. Eun. 165. Plaut. Truc. 530. Parasitostartása közönséges, a kolax Ribbeck megállapítása szerint éppen első sorban katona melletti parasitost jelent. Viszonyuk ismeretes: a katona nagyzolása az *εἰρων*-ra hajló kolaxjellem gúnyját természetesen ki-

Parasitos. — A róla nyerhető gazdag ethologiai képben jelenleg első sorban társadalmi helyzete érdekel.¹⁾ Szabad athéni polgár, a ki azonban igen lesültyedt. III. 25, 2: *ἐγὼ μὲν γὰρ Ἀνθεμίωνος υἱὸς τοῦ πλουσιωτάτου τῶν Ἀθηνῆσι καὶ Ἀξιοθέας τῆς κατὰ γένους ἐκ Μεγακλέους ὀρηγμένης.*²⁾ Vagyonat elverte III. 25, 3: *τὴν πατρίαν ἀποβαλὼν οὐσίαν.* Alacsony társadalmi s erkölcsi nivójának értékes és valószerű adatai: III. 10. 11. korcsmárosokkal barátsága s III. 27, 3. hetairával viszonya, kit feleségül akar venni.

Szegénységére s általában a főváros tömegnyomorára reális értékű adatok: III. 40, 1: *τῆς οἰκίας τὸ στενωπὸν*, nyomorúságos szűk lakás;³⁾ III. 40, 3. s III. 6, 3: a fürdónél melegedés⁴⁾ s III. 24, 2: a korinthusi piac inségei. Mint ingyenélőt az jellemzi, hogy irtózik a munkától; vigjátéki motivum azonban, hogy végső kétségbeesésében munkára akarja adni a fejét: III. 4, 5: mint zsákhordó, II. 32, 3. III. 34: földműves,⁵⁾ III. 35: színész; — vagy felakasztani magát III. 3. III. 13, 2.⁶⁾ — A III. könyv többi rengeteg adatát az *ἦθος* ismert vonásaira lehet redukálni. — A parasitos teljes vagyontalanságában gazdára, eltartóra szorul. III. 22, 1. *ὁ βόσκειν*, III. 26, 2. III. 42, 1. *ὁ τρέφων*; 1. még III. 1. III. 2, 1. III. 5, 3. III. 21. III. 26. III. 27. III. 28, 4. III. 30, 4. III. 36, 2. II. 2.

Rendesen ifjú emberek bizalmasa vagy azokhoz igyekszik bejutni. I. 9, 3: *πολλοὺ δὲ δύνασθαι τοὺς παρασίτους ὑμᾶς παρὰ τοῖς νεοῖς καὶ πλουσίοις οὐ λόγος ἀλλ' ἔργον ἐδείξεν.* Illyen viszony III. 1. III. 2. III. 5. III. 6, 3. III. 7. III. 14, 2. III. 21. III. 28, 4., a rendes mozzanatokkal: lakomára járás, különféle czímen ajándékok (III. 21, III. 28, 4.), általában az ifjú költekezése rájuk: II. 32. *σπαθήσας τὴν οὐσίαν εἰς ἡμᾶς τοὺς παρασίτους.* III. 38, 1: *ᾧμην... εἰ τεθνατὴ αὐτῷ ὁ πατήρ, γύσιν ἐργάσεσθαι τῆς οὐσίας πολλήν, καὶ ἀδελφοῦντα καὶ καὶθῆρ' ἀπαθῶντα μετὰ ἡμῶν.* V. ö. III. 14. III. 29. is. A rendes életű ifjú embert meg is rójja III. 1. III. 38. — De felesé-

hívja, ezért a parasitos ἔρων módjára gúnyolva hízeleg; így találjuk a pompás párt Plaut. Mil. glor. s Ter. Eun.-ban. Alk. III. 22. a parasitos épen dicséri gazdáját egy másik rágalmaival szemben; mindkettő emlékeztet a katona parasitosára. (V. ö. a πτωχῶν parasitost III. 20. s 21. is). — Az Alazonban felsorolt attikai úvjátekbeli adatok pótlásaként: tettei nagyításához II. 34, 2. v. ö. Mnesimachos 7. 8. frg. (II. 441.), nagyhatalóságához II. 34, 3. Men. 293. frg. (III. 83.).

¹⁾ A magánélet körében tárgyal róla Becker is Char. I. 156. s köv., Hermann-Blümner is Priv. Alt. 502. l. — Vigjátéki rajzáról l. Meineke, Hist. com. 377. Ribbeck, Über die mittlere und neuere attische Komödie (Leipzig 1857) 32., Gesch. d. röm. Dicht. I. 83. s köv. s ethologiai tanulmányát: Kóλαξ.

²⁾ E helyhez valószínűleg Aristoph. Felhők 46. s. szolgált mintául: ἔγχεα Μεγακλέους τοῦ Μεγακλέους ἀδελφοῦν.

³⁾ A bérházak, *συνουκίαι* (enl. Alk. III. 14. is) s általában az athéni épületek szűk helyiségeiről l. Büchschütz, id. m. 95. s köv., Baumeister, Denkmäler 147. l.

⁴⁾ V. ö. fentebb 358. l.

⁵⁾ V. ö. fentebb 195. l.

⁶⁾ Kock a III. 13. egyes részeit III. 675—6. lk., Hermes XXI. 403. s köv. lk. pedig az egészét átírta. Vigjátéki paralleleket l. Ribbeck, Kolax 40. l.

ges embernek is barátja: III. 16. 26. 27. 33. 36.; mint ilyen becsületes szolgálatokat tesz: értesíti neje hűtlenségéről (két parallel levél III. 26. 33.), a gyermekkivevésről III. 27.¹⁾ — Egyéb szolgálatok a szerelmi ügyek intézésében: III. 2. lakomára hívja a hetairát, III. 5. az ifjú kegyét meg akarván nyerni a hetairát hozzá szándékozik hurczolni,²⁾ közvetítő III. 36. IV. 10. 2.

Kedveltségét köszönheti annak is, hogy ügyes fecsegő. III. 8. 2. III. 34. 1. (*ἀστική στωμυλία*). 4. III. 7. 2: *διατριβὴν αὐτῷ καὶ τοῖς συμπόταις παρέσχομεν . . . ἀνάπαιστα εὐκροτα ἐπιλέγοντες αὐτοσκαυμάτων καὶ αὐτοχαρίτων γέμοντα.*³⁾ De viszont a ház bizalmával vissza is él: lop III. 10. 11. 16. 2. 17., a házban csábít III. 16. III. 26.⁴⁾

Másik oldala a parasitus edax.⁵⁾ Az ilyennek fő jellemző vonása éhsége, továbbá gyomra s a rossz bánás miatti panaszzkodás. A levelek különösen ezzel vannak tele, — noha nem hiányzik a parasitosus dícsérete sem: III. 11. 4, melynek érdekes mintái Antiph. 144. frg. (II. 70.). Timokles 8. frg. (II. 454.), Diodoros 2. frg. (II. 420). Éhsége s gyomra elleni panasza: III. 1. 1. III. 3. 1. 2. III. 9. 3. III. 12. 4. III. 13. 1. III. 13. 3. III. 20. III. 25. 3. III. 34. 4. III. 35. 5. III. 37. 2. III. 39. II. 32. 3.⁶⁾ A rossz bánás ellen: levélrészletekben III. 8. III. 10. 4. III. 13. 2.⁷⁾ III. 25. III. 34. 2. III. 35. 1.; *παροιμία*: III. 3. 1. III. 10. 4. III. 15. 2. III. 35. 1. *ὑβρις* III. 13. 2. III. 14. 3. III. 25. 1. III. 34. 2., *πληγαί, ραπίσματα* III. 3. 1. III. 34. 2. — Ellentétek III. 14. III. 29. — Egész levelekben: III. 3. III. 4. III. 7. III. 9. III. 12. III. 15.⁸⁾ III. 30. III. 32. III. 36. III. 37. III. 39.⁹⁾ Mint parasitus edax lakomán szerepel különösen (III. 2. III. 4. III. 7. III. 9. III. 10. III. 12. III. 13. III. 22. III. 29. III. 30. III. 37. III. 39.), a hová rendszeren hivatlanul (III. 29. 4. *κατὰ τὸ εἰωθὸς ἀκλήτος*), de híva is (III. 2. III. 10. III. 12. III. 13. 3.) megy. Ottani szerepe az evés, mulattatás: szellemeskedés (III. 7.), táncz (III. 10. 2.) s az ütlegek tűrése. Idegen földön megfordulása (III. 15. Peloponnesos, III. 24. Korinthos) az illető helyek megvágására alkalmazott motívum.

Hetairák. — A parasitosról nyert ethologiai képnél hasonlít-

¹⁾ V. ö. Ribbeck, *Gesch. d. röm. Dicht.* I. 83: a parasitos valósággal házibarád; v. ö. Alk. III. 26. 3: *βούλωμαι . . . ἐμαυτὸν οὐ παράστον ἀλλὰ φίλον ἐπιθεῖσαι*. — Fenti adatokhoz v. ö. Ribbeck *Kolax* 60. l.

²⁾ H. Reich (49. l.) *Longus* IV. 19., *Volkmann* pedig (27. l.) *Ter. Eun.* 265. és 319. sorait idézik a hely forrásául, holott minden valószínűség szerint csak paralellekül hozhatók fel.

³⁾ E szellemeskedéseknek tudvalevőleg egész gyűjteményét említi *Athen.* XIV., 614e. *Plaut. Persa* 392. *Stichus* 400. 454. sorok.

⁴⁾ E két csíny jelleméhez tartozik. Ribbeck, *Kolax* 36. l.

⁵⁾ Ribbeck, *Kolax* 34. 43. lk.

⁶⁾ V. ö. e. helyekkel *Antiph.* 82. frg. (II. 45.), 145. frg. (II. 70.), *Alexis* 212. frg. (II. 374.), *Diphilos* 60. frg. (II. 560.), *Plaut. Mil. glor.* 33. s.

⁷⁾ Az öreg parasitos nyomorúsága *Alexis* 260. frg. (II. 392.): *κόλακος δὲ βίος μικρὸν χρόνον ἀνθεῖ· οὐδείς γὰρ χαίρει πολιορκωτῶν παρασίτῳ*.

⁸⁾ V. ö. e. helylyel, a peloponnesosi lakoma bírálatával *Lynkeus* frg.-át *Kock* III. 274—5.: hasonlóan egy parasitos szájából az athéni lakoma bírálata.

⁹⁾ E két csoport panaszait mind idézi Ribbeck, *Kolax* 37. l.

hatatlanul valószínűbb az, melyet a hetairákról nyerünk, mint a hogy a vígjáték is legigazabb s az élethez legközelebb álló épen ezek életének a rajzában volt, — már csak azért is, mert nemcsak típusokat mutatott be költött nevekkal s állandó vonásokkal, hanem akkor élő nevezetesebb hetairákat, esetleg róluk czímezve a darabot is.¹⁾

A hetairák nagy része a Kr. e. IV—III. sz. nevezetesebbjeiből való.²⁾ *Baxyis*, híres korinthusi hetaira IV. 2—5. 11. 14. V. 6. Athen. XIII. 595a, Kock II. 416—7. III. 438. *Γυγέρα* IV. 2. 14. 18. 19. Menandrosszal viszonyára (Athen. XIII. 585c. 594d) Alkiphron két levele a legszebb fényt deríti. *Γνάθαινα* IV. 16. E szellemességéről különösen híres hetaira (Athen. XIII. passim) Demetrios Poliorketes kedvesei közé tartozott, a mire vonatkozólag Athen. XIII. 577c—ehez v. ö. Alk. IV. 16, 2: *σοὶ Γνάθαίαν τὴν ἑταίραν συγκαίνει. Ἐρπυλλίς* IV. 10. (Athen. XIII. 589c). *Θαῖς* IV. 6. 7. 14. 19.³⁾ *Θουαλλίς* IV. 14. (Athen. XIII. 583e). *Αἰμία* IV. 16. 17., Demetrios Poliorketes híres hetairája (v. ö. Athen. XIII. 577e. Plutarch. Dem. 27.), kiről történeti hitelességű adatok: híres lakomája, melyre a IV. 16. megbíró levél (Athen. III. 101e, IV. 128b. Plut. Dem. 27.) s a spártaiakra mondott bonmotja (melyről l. fentebb 193. l.). *Αἰάνα* IV. 12.⁴⁾ *Ιεόντιον* IV. 17. Epikurosnek emlegetett hozzáfírott levelei történeti hitelességűek (Diog. Laert. Epik. 5. 6. 7.), Timarchoshoz való viszonya azonban csak itt található.⁵⁾ *Μυρομένη* IV. 5. 10. 14., kinek Hyperéidesszel való viszonyáról beszél Athen. is XIII. 590c. *Πλαγγών* IV. 13. Athen. XIII. 594b-hez v. ö. a vígjátékból Eubulos ily cz. darabját (K. II. 194.), s Anaxilas 22. frg. (II. 270.), Timokles 25. frg. (II. 462.). *Φρόνη* IV. 1. 3—5. Praxiteles modellje és kedvese. Thespiæben volt szobráról (IV. 1.) v. ö. Paus. IX. 27, 5. Athen. XIII. 591a. b., pöréről (IV. 4. 5.) *ἀσέβεια* vádjá miatt Athen. XIII. 590d; az Eros-szoborról (IV. 1.) Paus. I. 20, 1. Athen. XIII. 591a. — IV. 17, 7. Perikles barátúját, Aspasiát említi; a többiek csak típikus, a vígjátékból ismeretes nevek.⁶⁾

A levelekben jórészt szabad életet folytató nőkről, az antik femme galante-okról van szó, csak ritkán *πόρνη*-ről (IV. 14, 2. *πορνίδιον* III. 12, 3. *ἡπόπορος* II. 31, 2. III. 14, 1. IV. 11, 8., melyhez

¹⁾ A hetairákérdést részletesen l. Becker Char. I. 47. s köv., híres hetairákról II. 95. 100., Blümner, Leben und Sitten der Griechen (Leipzig, 1887) I. 190—195. lk. s Jacobs, Vermischte Schriften IV. kötet; a vígjátékot illetőleg Mahaffy id. m. 122. l., Ribbeck, Gesch. d. röm. Dicht. I. 82. s Meineke, Hist. com. 276. a középvígjáték hetairákról vett darabjai czímét, melyhez v. ö. Athen. XIII. 567c.

²⁾ A nevekről v. ö. Sondag diss. 46. s köv. lk.

³⁾ Athen. szűkszavú értesítéseihöz (XIII. 576d. e. s 585c—e) e helyek semmit sem adnak, sőt oly egyéniség nélküli alak bennük, hogy csak a név történeti. — Athen. XIII. 567c. szerint Menandros is írt róla darabot; ezt felemlíti Alk. IV. 19, 19. is: ... δράματα... εἴτε γὰρ εἴτε Μισούμενιν.

⁴⁾ E töredékesen fennmaradt. levélben nem lehet felismerni Demetrios Poliorketes e másik kedvesét. V. ö. Athen. VI. 253b. XIII. 577d.

⁵⁾ V. ö. Usener, Epicurea (Lipsiæ, 1887) 418. l. — Diog. Laert. Epik. 6. szerint Metrodoros szerette.

⁶⁾ Sondag, diss. 48. s köv. lk.

v. ö. *Νικίππη* IV. 10., *Ζευξίππη* III. 14., *Εὐξίππη* IV. 6. 14. s ezekhez Athen. XIII. 565c.¹⁾ s *παῖδιση*-ről (I. 21, 2. II. 24. 2. III. 9. 1. III. 36. 2.), mely az osztály legalacsonyabb faja (Athen. X. 437f.), — akkor is inkább gúnyból s a megvetés kifejezésére —; *χαμαιτυπείων*-ról is csak III. 28. 2. — III. 28, 4. (*οὐδὲν κωλύσει με... ἐν γαμετῆς σχήματι τὴν Ἀκαλανθίδα λυσάμενον ἀναλαθεῖν*) *πορνοβόσχος* hatalmában levő nőre vonatkozik; v. ö. II. 24-et is, mely szerint az *ἀξεστρία*-t szintén kiváltotta a földműves.

E speciális athéni társadalmi osztály a legkülömbözőbb elemekből verődött össze; rendszeren idegenek voltak: I. 6, 3. *ἐρως τῆς Ἐρμιονίδος μετοίκου* (I. 16. is), III. 12, 3. *ἡ μετοίκος ἡ Φενεάτις*, IV. 6, 1: *Thais és Euxippe samosiak voltak*, III. 36, 2: *Ἰωνική παιδίσχη* (v. ö. Athen. V. 220b: *τὰς δ' ἐκ τῆς Ἰωνίας γυναῖκας συλλήθην μοιχάδας καὶ κερδαλέας*). *Θεττάλη* és *Μεγάρα* származást jelentő nevek.²⁾ Lakóhelyük: *Piræus* I. 6, 2. (különösen a *πορνεῖον*-ok helye, Aristoph. Béke 164.),³⁾ a *Kerameikos* III. 12, 3. III. 28, 3., különösen három hírhedt helye: *χρυσοὺς στενωπός* III. 5, 1. IV. 14, 7.,⁴⁾ *Λεωκόριον* III. 2, 1.⁵⁾ s *Σκίρον* III. 5, 1. (v. ö. II. 22, 2. is).⁶⁾

A hetairáknak a többi nő feletti kedvező helyzetét az a szabadság teszi, melylyel a férfitársaságban s a nyilvánosság előtt forgolódtak.⁷⁾ Nyilvános ünnepeken részvételük, hol a többi nők is megjelentek (IV. 12: *mysteriumon*, IV. 6, 3: *Ἀλφᾶ δ' ἦν κατὰ τὴν παννυχίδα πᾶσαι, ὥσπερ ἦν εἰκός, παρῆμεν*⁸⁾ s a színházban megjelenésük (IV. 18, 10. *Glykera*) nem oly feltűnő, mint a férfiak társaságában szabad járásuk-kelésük. — A legtöbb hely épen erre vonatkozik; a hetairáktól várt követelményeket ebben foglalja össze IV. 16, 6: *ἡμᾶς δεῖ τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μαλακίζεσθαι, τὰ δὲ ἄδειν, τὰ δὲ αὐλεῖν, τὰ δὲ ὀρχεῖσθαι, τὰ δὲ δεῖπνοποιεῖν, τὰ δὲ κοσμεῖν τὸν οἶκον*. Az adatokat

¹⁾ Sondag, 55. l.

²⁾ Sondag, 52. l.

³⁾ A kikötővárosok (Piræuson kívül főleg Korinthus [Alk. III. 24, 3. is]) ily jelleméről l. Becker Char. I. 50. s II. 95.

⁴⁾ Judeich, Topogr. v. Ath. 173.

⁵⁾ Judeich, 301. s köv. 302, a) j.

⁶⁾ Judeich, 164. Alk. adataival.

⁷⁾ Azon korábban járatos vélemény, mintha e hetairák bizonyos megszorításoknak lettek volna alávetve pl. ruházat tekintetében (v. ö. erre vonatkozólag Hermann-Blümner, Priv. Alt. 255. l. s jegyz.), nem támogatható Alkiphrontól, a mint megczáfolja Becker is Char. II. 103. s Blümner, Leben und Sitten d. Griech. 194.; öltözetük, ruháik mind olyanok, a milyeneket a többi nők hordtak (*χλαμύσιον* IV. 13, 8. *χιτώνιον* IV. 14, 4. 5. *χιτώνισκος* IV. 4, 4.), csak esetleg nagyobb fényűzésükkel tűnnek ki: *Σκελικόν ἱμάτιον* I. 6, 3. drága szövet, *βόμβυξ χιτώνιον* IV. 14, 4. (ez adatról Becker Char. III. 240.), *ταραντινίδιον* IV. 9.: finom, kül. hetairák viselte ruha, v. ö. Luk. dial. mer. 297, Becker Char. III. 241., Seiler Alk.-kiad. 245. s köv. lk.

⁸⁾ IV. 6, 3—5. alapján igen jó képet nyerünk arról, hogyan viselkedtek az ilyen ünnepen, a két nem találkozásának, a tisztességes polgárleányok vígjátéki elesábitásának legközöslegesebb alkalmán (*παννυχὶς κωμική*). A 'Ἀλφᾶ különben a hetairák rendes ünnepe (Luk. dial. mer. 280.); ezt üli Glykera is IV. 18, 4. 17. Ilyen a *πάνδημος Aphrodite* tiszteletére 'Ἀφροδίτια IV. 13. IV. 16, 8. s 'Ἀδώνια IV. 10, 1. IV. 14, 8.

erre vonatkozólag két részre lehet osztani a szerint, a mint közönségesen lakomán szereplésükre vagy szerelmi viszonyaikra vonatkoznak.

Hetaíraik és *ἐρανοιστής*-eik közös lakomarendezése: IV. 16. (Lamia és Demetrios Poliorketes), IV. 10, 2. s IV. 13. és IV. 14., a két hetaíralakoma. Rendesen ők a fogadott mulattatók (*ἀχροάματα* Plat. Symp. 176e), a *μουσουργοί* (I. 15, 3. I. 21, 3. III. 19, 9. III. 29, 2.). Különböző nemeik: fuvolásnő, *αὐλητοί*s I. 15, 4. II. 14. IV. 13, 11. IV. 16. (maga Lamia is az volt; IV. 16, 2: *σὺ δ' ἂν νυκτὸς ὀλῆς αὐτὸν καταλεῖς*; IV. 16, 3: *σήμερον αὐτὸν τοῖς αὐλοῖς ἐκπολιορχήσω*; v. ö. Athen. XIII. 577c: *Δημήτριος δ' ὁ Πολιορκητής οὐ δαιμονίως ἤρα Λαμίας τῆς αὐλητρίδος*; Plut. Dem. 16.); lantosnő I. 21, 1. IV. 11, 8. (Bakchis); *ψάλτρια* I. 15, 4. (*ἡ δὲ Ἐρατὼ καὶ ψαλτήριον μετεχειρίζετο*), I. 21, 3. III. 19, 8. III. 9, 1.;¹⁾ *κυμβαλίστρια* I. 15, 4. (*Ἐπεὶ καὶ αὕτη κύμβαλα ἐπεκρότει*);²⁾ énekes IV. 13. IV. 6, 3. — Hallunk azonkívül ügyes tánczosnőről IV. 13, 12. (*ἡνίκα δὲ ἀναστᾶσα κατωρχήσατο καὶ τὴν ὁσφύν ἀνεκίνησεν ἡ Πλαγγών*) s bűvésznő-feléről III. 36, 2. (*τῇ Ἰωνικῇ παιδίσκῃ τῇ τὰς σφαίρας ἀναροπτοῦσῃ καὶ τὰς λαμπάδας περιδινούσῃ*). Különösen zenében való ügyességük volt egyik fő csábító erejük (v. ö. I. 21, 2.: *ομοῦ γὰρ τῇ ὥρᾳ τῆς παιδίσκης ἡρέεθες καὶ τοῖς χοοῦμασιν*).

A férfinemmel való érintkezésükben azonban más vonzó erejük is volt; a nők szigorú fegyelmétől nem kötve le, nem osztottak azok elmaradottságában sem, sőt (ha mondhatjuk így) koruk színvonalára emelkedtek, a férfiakéhoz hasonló műveltséget szereztek. Athen. XIII. 583f: *καὶ ἄλλαι δὲ ἐταῖραι μέγα ἐφρόνουον ἐφ' αὐταῖς παιδείας ἀντεγόμεναι καὶ τοῖς μαθήμασι χρόνον ἀπομερίζουσαι διόπερ καὶ εὐθιχοὶ πρὸς τὰς ἀπαντήσεις ἦσαν*. — Így Leontion tudományos műveltségű volt; v. ö. Cicero, De nat. deor. I. 33, 93: sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est; Plin. nat. hist. XXXV, 144. szer. Theorus «Leontium Epicuri cogitantem» festette le. V. ö. IV. 7, 5.-öt, hol egy más hetaíra írja: *καὶ αὐτὴ παρὰ τοῦτοῖς ἐσχόλακα καὶ πολλοῖς διείλεγμαι* (t. i. a filozofusokkal!).

Kedvességük dicsérete: IV. 4, 2. Phryneról, IV. 11, 6. Bakchisről (*οὐδὲ ἴλεως καὶ εὐμενὴς διανυκτερεύσει τοῖς ἡδίστοις ἐκείνοις ἀπολαύμασιν*, 7. §: *ἀρτίως μὲν οἷον ἐφθέγγετο, οἷον ἔβλεπεν, ὅσαι ταῖς ὁμιλίαις αὐτῆς σειροῦντες ἐνίδρυντο*), IV. 18, 2. 3. 8. 9. §§. Glykeráról. — Szellemesség IV. 19, 1: *ἦν δὲ . . . καὶ τῶν φίλων ἦν οἶσθα . . . ἐπῆνεις αὐτῆς τὸν ἐπιχώριον ἀττικισμόν*. Igaza van Blümnernek,³⁾ hogy az ilyenek szellemességükkel s szeretetreméltóságukkal, mely koruk kiváló férfait is körükbe vonzotta, nem visszatetsző teremtetések.

A legtöbb azonban egészen közönséges nő volt, a kikről a lesújtó ítéletek bizonyára a közfelfogást tükrözik. IV. 11, 3.: *τὸ γὰρ θρουλούμενον ὑπὸ πάντων, ὡς πονηραί, ὡς ἄπιστοι, ὡς πρὸς τὸ λυσitelēs βλέπουσαι μόνον, ὡς αἰεὶ τοῦ οἰδόντος, ὡς τίνος γὰρ οὐκ αἰτίαι καχοῦ τοῖς ἐντυγχάνουσι, διαβολὴν ἐπέδειξιν ἐφ' αὐτῆς ἄδικον οὕτω πρὸς*

¹⁾ Egy psaltria képe hangszerével együtt Baumeister, Denkmäler 1545. l.

²⁾ L. Baumeister, Denkmäler 801. 1159. 1663.

³⁾ Leben und Sitten der Griechen. I. 192.

τὴν κοινὴν βλασφημίαν τῷ Ἱθρὶ παρετάξατο (Bakchis). V. ö. III. 22, 2. is. — Szerelmi viszonyban az ifjakkal állanak, mint a vígjátékban (III. 5. III. 14. III. 28. IV. 6, 1. IV. 7. IV. 8. IV. 9. IV. 10. IV. 11. IV. 12. IV. 13. IV. 14. IV. 15. IV. 17.), de találunk két öreg hetairázót is I. 6. II. 31.; feltalálható azon motivum is, hogy egyszerű, falun, mezőn lakó embereket csábítanak és vonzanak magukhoz: I. 21. II. 14.¹⁾

A hetairák viselkedésében s az ifjakkal elbánásában a vígjáték legközönségesebb jeleneteire ismerünk. Rátarti, a kérést nem igen hallja meg. IV. 8, 1: *πολλάκις ἡμᾶς ἐπὶ τὰς θύρας φοιτᾶν*, IV. 4, 3: *προσδέχου δὴ πάλιν ἀπ' αὐτοῦ δεήσεις καὶ λιτανείας*. V. ö. IV. 9. IV. 5. is. Pénzzel és ajándékkal nyerhető meg csak. Ezért közönséges jelzője a *πολυτελής* (III. 29, 2.); ezért hasonlítják Skyllához és Charýdishez I. 6, 2.: *ἡ δὲ εἰσδέχεται καὶ ἀναλοῖ*. *Λαρυβδεὺς δίκην*, I. 21, 3: *... καὶ γένηται σοὶ τὸ τῆς ψαλτρίδας καταγώγιον Καλυδώνιος κόλπος ἢ Τυρσηνικὸν πέλαγος, καὶ Σκύλλα ἢ μουσουργός*. — melyhez v. ö. Anaxilas 22. frg. (II. 270.), a hetairák kitűnő jellemzését. — Az ifjak rájuk költekezésének számos példája: I. 6, 2. I. 21, 1. II. 32, 1. (*σπαθήσας τὴν οὐσίαν ... εἰς ἑταιρίας*). III. 14, 1. (*οὐ γὰρ δαπανᾷται εἰς αὐτὴν χρυσὸν μόνον καὶ ἀργύριον, ἀλλὰ καὶ συνοικίας καὶ ἀγρούς*). III. 38, 1. (*χύσιν ἐργάσασθαι τῆς οὐσίας πολλὴν ... μετὰ ἑταιρῶν*). IV. 3, 1. IV. 4, 3. IV. 6, 1, 3. IV. 9, 4. IV. 10, 3. IV. 11, 4. a méd, IV. 11, 5. az egyiptomi kereskedő ajándékajánlatai Bakchisnak (... *τὰς σατραπικὰς ἐκείνας καὶ πολυχρύσους θωρεὰς διωδεῖτο*). IV. 17, 5. *πάντα μοι τὰγαθὰ πέμπων οὐ διαλέλοιπεν, ἐσθῆτας, χρυσία, θεραπαίνας, θεράποντας, Ἰνδοὺς Ἰνδοὺς*. Szívtelen kapzsiságuknak, melylyel a vígjátékban szerepelnek, hol minden ifjú embert ők tesznek tönkre (s minden ifjút tönkretesznek, a miért nevük meretrix mala; v. ö. Trinum. 242. s köv., Truc. 22. 210. s köv. sorok is), adatai: III. 5, 2. (*θρύπτεται καὶ συνεχῶς ἀκκίζεται, καὶ πλείονα ἐπὶ πλείοσιν ἀποφερομένη οὐ φησιν ἑαυτὴν ἐπιδώσειν, εἰ μὴ τι χωρίον πρὸς τοῖς ἀργυρίοις λάβοι*). IV. 9, 4. IV. 14, 7. (*ἐρᾷ γὰρ αὐτοῦ θαῖς κακῶς, καὶ νῆ Δία εἰκότως ἔναγχος γὰρ πλούσιον κεκληρονόμηκε πατέρα τὸ μετράχιον*). IV. 11, 8. (*Μεγάρα μὲν ἡ ἱππόπορνος ζῇ, οὕτω θεαγένην συλήσασα ἀνηλεῶς, ὥς ἐκ πάνυ λαμπρᾶς οὐσίας τὸν ἄθλιον γλαυῦδιον ἀρπάσαντα καὶ πέλτην οἷχεσθαι στρατευσόμενον*. V. ö. II. 31. IV. 13, 2. is. A legjellemzőbb azonban IV. 15.; az egész levél ennyi: «Mit gyötröd magad a sok irkálással? Ötven aranyra van nekem szűkségem, nem levélre. Ha igazán szeretsz, add meg, ha pedig fősvénykedel, ne tolakodj. Ég veled!» Ez a vonásnak öntudatos alkalmazására vall.

B) A család.

A férfinak nyilvánosságban élését vévén alapul, a családi élet rajzában az érdeklődés központja természetesen a nő s a két nemnek a nők helyzetével összefüggő viszonya, aztán a házasság, végül a gyermekek.

¹⁾ Ilyen alakok Plaut. Truculentusában Strabax, Terentius Adelphoejában Ctesipho. A földműveseknek ily czélból városba járása vígjátéki; így a Casina-ban Olympio vilicus. V. ö. fentebb 251. l.

A nők. Kötelességük hagyományos meghatározása III. 22, 2.:
 ... γαμεταῖς ἐπικλήροις οἰκουρίαν πρέπειν καὶ τὸν σεμνὸν βίον. V. ö.
 Eur. Heraklid. 476: γυναῖκι γὰρ σιγὴ τε καὶ σωφρονεῖν κάλλιστον
 εἶσω θ' ἥσυχον μένειν δόμων. Stob. Serm. LXXIV. 61.: ἴδια δὲ γυ-
 ναικὸς τὸ οἰκουρεῖν καὶ ἔνδον μένειν καὶ ἐκδέχεσθαι καὶ θεραπεύειν
 τὸν ἄνδρα. — Erénye a σωφροσύνη, feladata a házi munka, szövés-
 fonás II. 39, 3: καὶ ἄλλως δὲ εἰδέναι σε χρή, ὥς αἱ ταλασίαν ἀγα-
 πῶσαι καὶ τὴν Ἐργάνην θεραπεύουσαι κόσμῳ βίου καὶ σωφροσύνῃ
 σχολάζουσιν. I. 4, 2. is τὰ νήματα τοῦ λίνου. II. 39, 3.: «az eladó
 lányunk is fonjon együtt a szolgálókkal, hogy ha férjhez megy, szé-
 gyent ne hozzón ránk a szülei».¹⁾

Az οἰκουρία-ra kárhoztatott nők otthoni életéről semmi szó;
 ezzel összefüggő kendőzésük- s piperéskedésüknek azonban néhány
 érdekes és méltányolt adata van. II. 8, 3.: ἀμύλλᾳ ἐν ταῖς ἀστικαῖς
 ταῦταισι ταῖς ὑπὸ τρυφῆς διαρρεοῦσαις, ὧν καὶ τὸ πρόσωπον ἐπι-
 πλαστον καὶ ὁ τρόπος μοιδηρίας ὑπεργέμων φύκει γὰρ καὶ ψιμυθίῳ
 καὶ παιδέρωτι δευσοποιοῦσι τὰς παρειαὺς ὑπὲρ τοὺς δεινοὺς τὸν ζω-
 γράφων. IV. 12, 1.: οἷον τὸ χροῖμα τῆς γυναικὸς, αὐτοσανδαράχῃ, 2.:
 ὅσον δὲ κατεπέπλαστο ψιμύδιον. A hetairákról természetesen ugyane
 vádak; IV. 6, 4.: εἰς τὸ φῦκος καὶ τὸν παιδέρωτα ἔσχωπτεν, s u. o.
 εἰ γὰρ εἶδεν ἐαυτὴν χροῖμα σανδαράχης ἔχουσα, IV. 12.: «s nekünk
 hetairáknak vetik szemünkre a kendőzést». Ezzel szemben az egy-
 szerű asszonynak azt ajánlja férje II. 8, 4.: σὺ δὲ ἦν ὑγαίνης, ὅποιαν
 σε τὸ ὕδωρ ἢ τὸ ρύμμα τὸ πρὶν ἐκάθηρε, τοιαύτῃ διαμενεῖς.²⁾ —
 Álhaj (χόμη πρόσθετος, φενάχῃ) IV. 12, 1.: «milyen fürtöket tett fel
 a jegyesed; nem is hasonlítottak a feje búbján levőkhöz». Az athéni
 szabad nő szépségét általában igen rossz világításba helyezi a nagyon
 érdekes (töredékesen fennmaradt) IV. 12.: ἡλίκοι δὲ οἱ πόδες, ὥς πλα-
 τεῖς, ὥς ἄρουρθμοι, γελώνῃ nek, φάσματος ἔχουσα πρόσωπον nak nevezve.

A görög nők ezen kendőzése, melylyel (a folytonos otthonülés
 következtében is) tönkrement szépségüket igyekeztek pótolni, komoly
 adatokból is ismeretes, így Xen. Oik. X. 10., de főleg a vígjátéokban
 szolgált gúny és csúfolódás czéltáblájául, különösen a hetairák ily
 irányú művészete (Alexis 98. frg. II. 329.); általában a női toilette-
 czikkek leírása gyakran található: Aristoph. 320. frg. (I. 474.), Lysi-
 strate 48., Plut. 1064.; v. ö. Plant. Aulul. 475-535. Truc. 286. s köv.
 Most. 258. s köv. Poenul. 210. s köv. — Alkiphron felsorolt helyei
 kétségtől vígjátéki szelleműek.

Ruhában való fényűzésük (mely pl. a római vígjátéokban néhány
 pompás hely témája: Plant. Epid. 229. s köv. Aulul. 498. s köv.) nem
 említetik. Kétséges I. 2, 3.: τὰ ἐκ τῆς ἀλὸς ἔοια ἐναβρουομένης εἰς
 λῆμνον.³⁾ — Az aranyláncz (IV. 12, 2.: μεγάλην εἶχεν ἄλυσιν, 3.:

¹⁾ A nőkérdést l. bőven Hermann-Blümner, Priv. Alt. 66. s köv. lk.
 becses jegyzetekkel; Becker Char. III. 308. s köv. «Die Frauen» czímen
 (a szóbanforgó viszonyokról 313.). Blümner, Leben und Sitten der Grie-
 chen I. 148-150. — A hellenisztikus korra Rohde, Gr. Rom.² 63. s köv. lk.

²⁾ A fenti ἔντυμα-król l. Becker Char. I. 261, Hermann-Blümner,
 Priv. alt. 200. l. jegyzeteit Alk. adataival.

³⁾ Ath. II. p. 64d. említ ugyan tengeri csiga selyméből szőtt ruhát
 de minthogy fenti helyen spongyával együtt fordul elő, valószínűleg
 pipere-czikk.

μετὰ τῆς ἀλύσεως καὶ περισσελίδων, I. 13, 4.: τὸ χρυσοῦν ἀλύσιον, ὅπερ ποτὲ εὐποροῦν τῇ γαμετῇ ἐπεποιήκειν) állandó ékszerük volt,¹⁾ a περισσελὶς ritkább.²⁾

A mi házonkívüli kijárásukat illeti, szegényebb asszonyok természetesen birmely alkalommal szabadon távoztak hazulról (v. ö. II. 7, 1.), a többi nőnél azonban a szabad járásukelés meglehetősen korlátozott volt s úgyszólván csak az ünnepekre szorítkozott. — I. 4, 2.: τί δὲ οὖν παιδοῦσα, ὦ γύναι. τὴν ἀκτὴν ἀπολιποῦσα καὶ τὰ νήματα τοῦ λίνου ἄστυδε θαμίξεις Ὁσχοφόρια καὶ Ἀγναίαι ταῖς πλουσίαις Ἀθηναίων συνεορτάζουσαι; II. 8, 1.: Οὐκέτι σοι μέλει... οὔτε μὴν τῆς κατ' ἀγρόν διατριβῆς, ὅλη δὲ εἰ τοῦ ἄστεος, Πανὶ μὲν καὶ Νύμφαις ἀπεχθομένη, καινοὺς δὲ ἡμῖν εἰσάγουσα θεοὺς. II. 37. a fiú a városba hívja egyszerű anyját a Thesmophoria látványosságaira. IV. 12, 1.: a hetaira mysteriumon látja kedvese jegyesét.³⁾ A női élet e részének rajza a vígjátékra vihető vissza, melyben az ünnepelő nők gúnyolása igen gyakori volt.⁴⁾ Már Bergler utalt I. 4.-nél Ter. Hecyra 592. ellentétet ugyan, de hasonló motivumú helyére (tum tuas amicas te et cognatas deserere et festos dies mea causa nolo) [20. l.], II. 8.-nál pedig Ar. Felh. 52., Lysistr. 2. s Luk. Amores 42., p. 444-re (303. l.).

¹⁾ I. Hermann-Blümner, Priv. Alt. 200. l., 1. j. Alk. két helyével.

²⁾ Pollux II. 194. (Μένανδρος καὶ περισσελίδας εἶρηκε φέρειν τὰς κόρας) s V. 100. (τοῦτω τῷ ὀνόματι κέληνται Μένανδρος καὶ Νικόστρατος οἱ κομωδοδιόσκαλοι) szerint vígjátéki volna. V. ö. Kock III. 260.

³⁾ Erdemes megjegyezni, hogy Alk. Athén nagy számú ünnepeiből vagy tizet említ: Haloa II. 37, 1. IV. 6, 3. IV. 18, 4. 17. Apaturia I. 9, 3. II. 37, 1. (harmadik napja Kureotis III. 10, 1.), Aphrodisia IV. 16, 3. 8. Dionysia I. 9, 3. II. 37, 1. III. 35, 2. IV. 14, 1. Thesmophoria II. 37, 1. (három napja: ἄνοδος, νηστεία, Καλλιγένεια-nak áldozás), Kronia III. 21, 1. Lenaia I. 4, 2. IV. 18, 10. Choes IV. 18, 10. Chytroi IV. 18, 11. Oschophoria I. 4, 2. I. 11, 1. (v. ö. III. 31.: κανησορούσα παρθένος); a mysteriumot is III. 26, 1. III. 36, 1. IV. 12. IV. 17, 8. IV. 18, 1. 11. 16. Ezekkel az athéni életnek kétségkívül jellemző vonását tárta fel. — Fontosabb azonban, hogy néhány adatban világot vet a hellenisztikus kor vallásosságára. II. 37. mellett I. 4, 4. szavaiban (λήξη δὲ σοι ἔστω μακρὰ τῶν κατ' ἄστυ τούτων ἀπατηλῶν σεαυτάων) nem nehéz ráismerni a pompázó s látványosságkedvelő hellenisztikus görögre, kinek ἑάμα az ünnep (v. ö. Herondas IV. mim. s Theokr. XV. id.: az ünnepelő nők). A kor vallásos hite a rationalismus és δεισιδαιμονία közt ingadozott (Wendland); ez utóbbi nyomai: álomfejtés II. 2. I. I. 23., φαρμακεία III. 8, 1, egy phrygiai nő csodálatos γαστρομάντευμα-ja IV. 19, 5. Menandrosnak volt is δεισιδαίμονες című darabja (Kock III. 32.), a mire czéloz Alk. IV. 19, 6.: πάντα μέτωπα νῦν ἔστι βουλόμενα... ἀκούσαι καὶ δεισιδαίμωνων. — Figyelmet érdemel azonban másfelől azon körülmény, hogy a II. soph. kor. vissza akarván élni magukat a régi időkbe felelevenítették a régi ünnepeket is (Rohde, Gr. Rom.² 322, Norden, Die ant. Kunstprosa 344. 346. lk.); II. 37. s IV. 18. mintha ilyen hangulatot tükrözne. — Ilyképen e helyek a két kor világának különös összevegyítését mutatják.

⁴⁾ A férjek közsørsát fejezi ki Menandros 601. frg. (III. 182.): ἐπιτροβουσιν ἡμᾶς οἱ θεοὶ | μάλιστα τοὺς γημάντας· αἱ γὰρ τινα ἄγειν ἑορτὴν ἔστ' ἀνάγκη. — Utal e témára néhány vígjátékezm is: Ἀδωνιάζουσαι Aristoph. (Schol. Lysistr. 389.), Philetairos (II. 230.), Philippides (III. 301.), Διονυσιαίζουσαι Timokles II. 453., Θεσμοφοριάζουσαι II. Aristoph. (I. 472.), (Θεσμοφοροί Hermippos I. 245., Θεσμοφόρος Dionysios II. 423.).

A nőк kijárásával áll kapcsolatban II. 35.: egy magános nő sírlátogatása s ottani kalandja.¹⁾ Egyszerű viszonyokra vonatkozik II. 15.: a földműves egész háznépével hívja lakomára a másikat, nejével, gyermekeivel, mi a klasszikus korbeli athéni szokással (v. ö. Isaios III. 14., p. 39.) ellenkezik.

A leánynevelés alapelve szintén a szigorú zár alatt tartás volt, v. ö. Plaut. Epid. 404—5.: nunquam nimis potest | pudicitiam quis suæ servare filiæ. Ifjakkal alig találkoztak, jövendőbelijük felől sem kérdezték őket; I. 11: οὐδὲ ἀνέλκομαι γήμασθαι ὅρ με κατεργυρίσειν ἐπιγγέλιτο ἐναγχος ὁ πατήρ, mire az anya válasza I. 12.: θέον αἰσχύνεσθαι χορίκως, ἀπέξυσαι τὴν αἰδῶ τοῦ προσώπου. Kimenetelük alkalmai szintén az ünnepek; I. 11.: ἐξ ὅτου τὸν ἀστικὸν ἔφηβον ἔθεασάντην τὸν ὠργοφόρον, ὅτε με ἄστυδε προὔτρεφας ἀφικέσθαι Ὁσσοφορίων ὄντων. III. 31.: Νεβρίδα ἰδὼν κανηφοροῦσαν παρθένον.²⁾ IV. 17, 4., hol Leontion írja Timarchos-ról: οὐκ ἀρνούμαι πρὸς τὸν νεανίσκον οἰκείως ἔχειν ἐκ πολλοῦ... καὶ τὴν πρῶτην ἀφοοδίτην ἔμυθον παρ' αὐτοῦ σχεδὸν οὗτος γάρ με διεπαρθένευσεν ἐκ γειτόνων οἰκοῦσα, teljesen vigjátéki, melyben a διαπαρθένευω (Antiph. 75. frg. II. 42. Alexis 314. frg. II. 405.) s az ἐκ γειτόνων (Antiph. 212. frg. II. 150.), — az utóbbi színi technikai okokból is — gyakori fogalom.

Házasság, házasság. I. 6, 1. a házasság ünnepélyes meghatározása: ἐπὶ παίδων ἀρότῳ γνησίῳν, melyhez v. ö. Menandros 720. frg. (III. 205.): παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίῳν | δίδωμι σοῦ γὰρ τὴν ἐμ-αυτοῦ θυγατέρα s Ennius Androm. 120. (Vahlen, 137. 1.): Liberum quæsumundum causa filiæ matrem tuæ.³⁾ I. 4, 3. körülírása: μνεῖσθαι ὑπ' ἐμοὶ γάμῳ παρέδωκεν.⁴⁾ A házasságkötés ideje III. 13, 3.: μετὰ τὴν ἐννὴν καὶ νέαν τοῦ Πρηνεσιῶνος.⁵⁾ — Formaságok: I. 11, 1. κατεργυρίσις, III. 13, 3. a másnapi lakodalmi vendégség, az ἐπαύλια-n.⁶⁾

A házasságnak nem a belső és komoly részét találjuk (már a mennyiben ben-öséges családi élet lehetett a férfi és nő köteleességé-

¹⁾ A halotti áldozat ilyen elrontása talán szintén vigjátéki motivum, noha aligha állítható oly biztossággal, mint Kock teszi ad. τ. v. 128. frg. III. 433. l. E levélnek csak néhány sorát írja át trimeterbe Herm. XXI. 338. l.

²⁾ I. 11. et Becker Char. III. 321. annak példájául idézi, hogy az ünnepek a két nem találkozásának legközönségesebb alkalmai. — Minthogy e helyeken nem πανηγύξ-ekről van szó, e két feltűnően parallel-levél egyező motivumát: ünnepnapon, első látásra megszeretni egymást, nagy valószínűséggel a regényből merítettnek kell tartanunk, melyben e motivum elég gyakori; v. ö. Rohde, Gr. Rom.² 155. A fenti két jelenet erősen romantikus: I. 11. a leányt szülei másodszor akarják kényszeríteni, de ő titokban szeret egy városi ifjút, III. 31. a parasitos megszeret egy leányt, a ki közt s ő közte nagy a különbség.

³⁾ E speciális görög felfogásról: a görög férfinak kötelessége a családj fentartásáról s eként az ősök kultuszáról gondoskodni, ismert szép fejtegetés Fustel de Coulanges, Ókori község (Bartal ford.) 62. l.

⁴⁾ A νύξ μυστικῆ-ről l. Becker Char. III. 377.

⁵⁾ A Pyanepsion-havi újholdnak tulajdonított babonás erőről v. ö. Becker Char. III. 361.-on Hesiod. Erga 800. s., Dion. Chrys. VII. 70.; a rendes szokásról viszont Aug. Mommsen, Heortologie (Leipzig, 1864) 343. l.

⁶⁾ E hely régiségtani értékéről l. Hermann-Blümner, Priv. Alt. 278., 2. j. s Becker Char. III. 379.

nek külön-külön s egymáshoz való viszonyának görög felfogása mellett, melyben a nő még távol állott elismertetésétől), hanem — az egyszerű viszonyokra vonatkozó I. 3. I. 8. II. 39.-et nem tekintve — azon családi életet, melyben a czivódás és házasságtörés napirenden van s a hetaira és parasitos nem a legkevésbé fontos személyek.¹⁾

Vígjátéki eredetű az *ἐπίκληρος* v. *ἐγκληρος γύνῃ*, ez állandó személy²⁾ s a férjek hozzájuk való viszonya. A legjobb partiek voltak,³⁾ III. 28, 4. a parasitos ura és a maga sorsa javulását várja urának ily egyes leánygyal házasságától; — de egyszersmind a boldogtalan házasság élet okozói: nagy tiszteletet kívántak (v. ö. II. 24, 1.: καὶ καθάπερ τινα ἐπίκληρον ἐγγυτήν ἀγαθόμενος ἔχω), sőt erélyesen hangoztatják mivoltukat; I. 6, 1.: ἡγάγον με . . . οὐκ ἀπερριμμένην γυναῖκα, ἀλλ' ἐς ἀγαθοῦ μὲν πατρὸς ἀγαθὴς δὲ μητρὸς γερουσίαν . . ., οἷ με ἐγγυτήν ἐπίκληρον . . . συνῆψόν σοι γάμω.⁴⁾

A nő házasságtörései (v. ö. II. 8, 3. az athéni gazdag nőkről: ὧν . . . ὁ τρόπος μοιχθρίας ὑπεργέμων): III. 26, 2.: μοιχὸς πολιορχεῖ τὴν οἰκίαν, ὁ Ἥλειος νεανίσκος. III. 33.: ἐξηγόρευσα Μνησιλόχῳ τῷ Παιανεῖ τὴν τῆς γαμετῆς ἀσέλγειαν. III. 16.: parasitosok kerülgetik τὴν παλλακὴν τοῦ τῆς οἰκίας δεσπότη. Ezen jeleneteket általánosan ismert, különösen a gavallérokra s a férjekre jellemző vonások kísérik. — Megjegyzendő, hogy a dolog III. 16, 3. szer. «csak szomszéd vagy fecsegő szolgál» útján tudódik ki, egyébként azonban a parasitos a feljelentő (III. 26, 3. III. 33, 1.).⁵⁾ A μοιχός-ok büntetése III. 16, 3.: τὸ κώνειον ἢ τὸ βέραθρον. III. 26, 4.: ὁ μοιχὸς δὲ ἀπολεῖται ῥαφάνοις τὴν ἑώραν βεβυσμένος.⁶⁾ III. 26, 4. a μοιχαγρία: εἰ μὴ Πολυάγρου τοῦ κυροῦ μαλακώτερός ἐστι τὰ τοιαῦτα. ἐκείνος γὰρ λυτρά παρὰ τῶν μοιχῶν ἐπὶ τῇ γαμετῇ πραττόμενος ἀθῶους τῆς τιμωρίας ἔχει.⁷⁾

¹⁾ Minthogy e helyek jó része a vígjátékra megy vissza, a női élet rajza a Kr. e. IV—III. sz. képét tükrözi, melyben a görög nő-emancipáció kezdődik; ugyanis a vígjáték gúnyja, épúgy mint Décharme magyarázata szerint Euripides nőgyűlölete (Euripide et l'esprit de son théâtre. Paris 1893. 133. s köv. lk.: La société) erre vihető vissza. A hellenisztikus korra vö. Rohde, Gr. Rom.² 65.

²⁾ Ἐπίκληρος cz. darabról magáról többről van tudomásunk: Alexis II. 322., Antiphanes II. 49., Diodoros II. 420., Heniochos II. 431., Diphilos II. 553., Menandros III. 47.

³⁾ Schol. Ar. Mad. 163. Poll. III. 33. mellett l. Meier-Schömann Att. Process 468—9. lk.

⁴⁾ Ilyen követelések Plaut. Merc. 700. s köv. Igen tipikus az Asinaria-beli dotata uxor. Számos példája van a férjek velük elégedetlenségének is; így Menandros 585. frg. (III. 178.): ὅστις γυναῖκα ἐπίκληρον ἐπισυμεῖ λαβὴν | πλουτοῦσαν, ἥτοι μῆνιν ἐκλίνει: βεῶν, | ἢ βούλετ' ἀτυχεῖν μακάριος καλούμενος. Antiph. 329. (II. 134.) és Alexis 341. (II. 408.) egyező frg.: οὐκ ἔστιν οὐδὲν βεβρυτερον τῶν φορτίων | ὅντις γυναῖκος προῖκα πολλὴν φερομένης. V. ö. Plaut. Aulul. 167. s köv. 532. s köv. Menæchmi 764. s köv. sk.

⁵⁾ V. ö. fentebb 360. l. mondottakat.

⁶⁾ A büntetés e neve (megmagyarázva Schol. Ar. Plut. 168.-ban; v. ö. Felh. 1083.) majdnem szóról-szóra így található Luk. Peregr. 9.: διέφυγε ῥαφανίδι τὴν πυγὴν βεβυσμένος. A két helyen, melyek összefüggése bizonytalan, komikus sor lappanghat. V. ö. Kock III. 677.

⁷⁾ E vígjátéki Polyagros eljárását éppen Alk. beszéli el legrészlete-

Komédiába illő (noha parallelt nem ismerünk hozzá) III. 33: a férj, neje hűtlenségéről értesülve, «a helyett hogy, mint kellett volna, mindenféle úton-módon megállapította volna a tényt, esküre bízott mindent a drágalátos. Az asszony elvezette Eleusisbe a Kallichoros forráshoz, eskü alatt tagadta s elhárította magáról a vádat; ez meg egész könnyen elhitte s letett a gyanúról». — III. 27. a feleség házasságuk után csakhamar született gyermekét férje tudta nélkül kitéteti: *μὴνὲ πέμπτῳ . . . τέτοκεν αὐτῷ τὸ γύναιον παιδίον ἄρρεν τοῦτο μετὰ τῶν σπαργάνων δέσραιά τινα καὶ γνωρίσματα περιθεῖσαι ἔδοσαν Ἀσφαλίων τῷ συργάστρῳ κομίζειν ἐπὶ τὰς ἀχρορείας τῆς Πάρνηθος.*¹⁾ II. 35. a sírkoszorúzás közben történt kalandot említettük.

Hogy e helyek alapján nem az athéni nőkre kell következtetnünk, természetes.²⁾ A férj hűtlensége I. 6. és II. 31. parallel helyeken. Mindkettőben a legközönségesebb, legsablonosabb mozzanatok. A férj öregedő ember:

I. 6, 3.:

γυναικὶ πάλαι συνῶν καὶ παιδίων οὐ
μᾶλα νηπίων πατῆρ

II. 31,

1. §: ὅτε υἱοῦς καὶ θυγατρίδους ἔχομεν
2. §: ἐγὼ μὲν γὰρ ἀτιμάζομαι τρια-
κοστὸν ἔτος ᾗδῃ συνοῦσά σου. . . γελῶσι
ὅς οἱ νέοι, καὶ σύ τοῦ γέλωτος ἀναισθή-
τως ἔχεις. ὦ γῆρας ἐταῖρας παίγιον.³⁾

Városba jár, hetaira után fut, sokat költ:

I. 6, 3.:

ὑπερβαίνων τὰς ἀλιευτικὰς θεωροφῶρίας
κεκρυφάλλους Μιλησίους καὶ Σικελικὸν ἱμά-
τιον καὶ ἐπ' αὐτῷ χρυσίον εἰς πέμπεις

II. 31, 2.:

ἢ ἱππόπορος μὲν ὑποκορισμῶν ἐκ-
θεραπεύεται ὅλον ος αὐτοῖς ἀγροῖς κατα-
πιούσα.

I. 6, 4.: ἢ ἴσθι με παρὰ τὸν πατέρα οἰχῆσομένην, ὅς οὐτ' ἐμὲ
περιόψεται καὶ σὲ γράψεται παρὰ τοῖς δικασταῖς κακώσεως s III. 36.
(a nő a parasitost szintén atyjával akarja bevádoltatni) vígjátéki ere-
detük mellett (v. ö. Plaut. Menæchmi 734. s köv. Merc. 787.) jogi
szempontból érdekesek: a nő férjének betairakkal foglalkozása miatt
ὀίχη κακώσεως-t indíthatott, rossz bánás miatt bepörölhetette.⁴⁾

sebben Plut. De aud. poet. 27c. mellett. L. Kock III. 399. 22. τ. 2. 8. frg. —
Kock különben az egész III. 26.-ot összehasonlítja Luk. Toxar. 13.-mal
(Rhein. Mus. XI. III. 38—9. lk.) a szokásos eredménnyel: közös forrásból
merítettek, Alk. adja az eredeti mesét.

¹⁾ Egy tipikus úvjájték rövid foglalata: a házassága előtt elesá-
bitott nő férje előtt bűnét titkolni akarván a gyermeket ismertető jelekkel
kitéteti; a csomót a felismerések fogják megoldani. Klasszikus példája a
kóm-iskai papirusokból most már nagy részben ismeretes Ἐπιτρέποντες
(Lefebvre, Fragments d'un manuscrit de Ménandre. Caire, 1907.). Szinte
határozottan állítható, hogy III. 27. forrása e darab.

²⁾ Ily általánosítástól óv Blümner, Leben und Sitten der Grie-
chen I. 189.

³⁾ Az öregedő szerelmes gyakori motívum Alk.-nál is (IV. 17, 10.
II. 6, 7. II. 24, 25.) s a vígjátékokban általában; v. ö. a római vígjátékból
a grex epilógusát Plaut. Asin. 942—7., a caterva szavai Bacchid. 1207—11;
ilyen öregek: Demænetus (Asin.), Philoxenos (Bacch.), Demipho (Merc.).

⁴⁾ Becker Char. II. 88. e helyet erre vonatkozólag nem akarja el-
fogadni, Meier-Schömann, Att. Proc. 239. azonban szintén vígjátéki helyek

A válasra vonatkozik I. 6, 4.: ἴσθι με παρὰ τὸν πατέρα οἰχνησομένην s I. 4, 4.: εἰ τὴν πόλιν ἀσπάσῃ, χαῖρε καὶ ἄπειθι· εἰ δὲ τὴν ἐκ θαλάττης ἀγαπᾷς, ἐπάνιθι εἰς τὸν ἄνδρα, a válasz két nemére: ἀπολείπειν (abire), ἀποπέμπειν (exigere). Az I. 6, 4.-beli kétségkívül vígjátéki ἀπολιποῦσα nő.¹⁾ Függetlenül csatolható két adat, melyek arra vonatkoznak, hogy hetairát, a kik pedig idegenek voltak, nőül vesz athéni polgár. III. 28, 4.: ἐν γαμετῆς σχήματι τὴν Ἀκαλανθίδα λυσάμενον ἀναλαβεῖν. IV. 14, 2.: Φιλουμένη (hetaira) γεγραμμένη προσφάτως.²⁾

E fejezet adatai világosan mutatják Alkiphron szellemét: satirikusságát s a vígjátékkal congenialitását; a levelek világításában ezen intézmény, melynek előnyeit s hátrányait már Hesiodos mérlegeli (Theog. 600. s köv.), a vígjáték szellemének megfelelően nemcsak ἀναγκαῖον κακὸν (Menandros, Kock III. 192.), hanem ἔσχατον τοῦ δουστουχεῖν (Antiph. 292. frg. II. 127.).

Gyermekek. A leányokról található néhány adat a nőkről szóló fejezetben letárgyalatván, csak az ifjú emberekről szólók bemutatása van hátra. — III. 27.: A kitévés vígjátéki eredetű.³⁾

Az ephobos-korra vonatkozólag: a παιδαγωγός szerepét már láttuk. IV. 7, 8. IV. 17, 7. IV. 18, 10. a Lykeion gymnasiumaiban folytatott gyakorlatokra jelentéktelen helyek. Egyszerű és edzett ifjú ember Theochares III. 1, 2., talán éppen λακωνίζων (σιτιβίς-on fekszik, οὐδὲν φρονεῖ νεώτερον, ἀλλ' . . . αὐστηρός ἐστὶ τοὺς τρόπους), — az I. 15, 1. rajzolt elpuhult ifjú éppen ellentéte,⁴⁾ III. 22, 3. is szembeállítatnak az athéni ifjak az edzett katonával. — Magasabb kiképzésükben filozofusok a tanítóik: III. 19, 1, III. 28, 1. IV. 7, 1. IV, 17, 7.⁵⁾

Életmódjuk itteni bemutatása után ítélve ez ifjak valóban *μειράκια τοῦ Μενάνδρου* . . . ἀκόλαστα (Ael. Nat. an. VII. 19.). Ismeretes hibájuk hetairákra s parasitosokra pazarlásuk. III. 38, 1. tökéletes rajzot ad a parasitos: «Szélyel széledt minden reményem, a mi volt a Polykritos gyerekben. Azt hittem t. i., hogy ha meghal az apja, csakúgy szórja majd a vagyont s velünk meg a legeslegszebb hetairákkal ellakmározva s pazarolva tönkreteszi.» Kedvelt típusa volt az ilyen pazarlónak Timon; II. 32, 1.: Τιμονα οἶσθα . . . ὃς σπαδήσας τὴν οὐσίαν εἰς ἡμᾶς τοὺς παρασίτους καὶ τὰς ἐταίρας εἰς ἀπορίαν συνήλαθῃ, εἰτ' ἐκ φιλανθρωποῦ μισάνθρωπος ἐγένετο.⁶⁾

alapján tárgyalják e kérdést. V. ö. még L. Schmidt, Die Ethik der alten Griechen (Berlin, 1882) II. 196. s 465. lk.

¹⁾ Vígjátékezőimék: 'Απολιποῦσα Diphilostól (II. 545.), 'Απολείπουσα karystosi Apollodorostól (III. 281.), gelai Apollodorostól (III. 278.), Krobylostól (III. 380.). — E személyt megteremtett viszonyokról, az athéni könnyű és gyakori válásról l. Meier-Schömann, Att. Proc. 413.

²⁾ Ilyen jogi esetek tárgyalását l. L. Schmidt, Die Ethik d. alt. Griech. II. 172. s köv.

³⁾ L. fentebb 369. l. Helyünket ugyan idézi Becker Char. I. 304., mégis meg kell jegyeznünk, hogy e barbár szokás, a vígjátékban oly gyakran alkalmazott fogás, Athénben tulajdonképpen ritka volt. V. ö. Blümler, Leben u. Sitten d. Gr. I. 95.

⁴⁾ E jelenet kópiája Becker Char. I. 175. V. ö. fent 188. l.

⁵⁾ V. ö. fentebb 215. l.

⁶⁾ II. 32. forrását bajos megállapítani, Antiphanes komédiája vagy

Az ifjú s hetaira viszonya rajzolósa mindannyiszor vígjátéki. — Az ifjú esztelenül szerelmes s a leány zsarolja III. 5, 2. ∞ III. 14. ∞ III. 28, 3. — A hetaira annyira kifosztotta az ifjút IV. 11, 8.: *ὡς ἐκ πᾶν λαμπρᾶς οὐσίας τὸν ἄθλιον χλαμύδιον ἄρπάσαντα καὶ πέλ- την οἰχεσθαι στρατευόμενον*. — Úgy látszik, vígjátéki motívum, a római vígjáték következő parallelei után ítélve: Ter. Adelph. 384.: *Videre videor iam diem illum, cum hic egens | profugiet aliquo militatum*. Heautont.: Menedemus atyja tanácsára elmegy katonáskodni. Plaut. Trin. 721.: *Video caculam militarem me futurum haud longius* (Lesbonicus szolgája szavai). Merc. 658. 830.: az ifjú elbujdosik. — A többi helyekről (IV. 8. IV. 10. IV. 11. 12. 13.) fönnebb már volt szó.

Parasitostartásuk (III. 1. 5. 6. 7. 14. 20. 21. 28. 38.) s részletei tárgyalása is fentebb. Az ifjút szigorú atyja igyekszik féken tartani; III. 7. Smikrines *ὁ δούστροπος καὶ δύσκολος* szétveri fia társaságát.¹⁾ Takarékos szülei halála után örökölve kezdődik az igazi pazarlás; III. 38, 1.-hez v. ö. IV. 14, 7.: «szörnyen szerelmes bele Thais s biz' Isten, méltán; nem régiben örökölt t. i. gazdag atyja után az ifjú» s III. 14, 2.: «nekem meg fáj a szívem látni, hogy úszik el az a nagy vagyon, a mit a boldogult Lysias és Phanostrate hagytak rá».²⁾

Szenvedélyes kockkázók kerülnek köztük: III. 17, 3.: *ὁρῶ προσ- ῖόντας τῶν ἀπὸ τῆς τηλίας τινὰς νεανίσκων*, de kül. III. 6. s III. 18, 4.: az ifjak *τῶν Ἀθηνησὶ κυβευτῶν οἱ ἐξωλέστατοι*.³⁾ (Tanyájukról, a Skirosról [Harpokr. p. 271 (164)] v. ö. Alk. II. 22, 2.). Talán vígjátékból vett ötlet, kockkázókat bemutatni; ott t. i. gyakori czím a *Κυβευταί*.⁴⁾ — Ebtartásukra, mely Ter. Andr. 55. szer. egyik főszenvé- délyük («adulescentuli | ut animum ad aliquod studium adiungant, aut equos | alere aut canes ad venandum | aut ad philosophos»), csak közvetve vonatkozik II. 1.: vadászekek kipróbálása. III. 3. és III. 32.: eranost tartó ifjak.⁵⁾

* * *

Az eddigiek alapján pozitív eredményként megállapítható, hogy az állítólag Kr. e. IV—III. századbéli athéni társadalomnak és erköl-

Lukianos dialogusa volt-e, mivel a mesének a vázát adja csupán. Mint-hogy azonban a röggel dobálást s misanthropiáját emeli ki, valószínűleg Luk.-ra megy vissza. V. ö. Kock II. 100. Antiph. 206. frg.-nál s Reich diss. 34. s köv. lk.

¹⁾ Ribbeck *Ἀγροίκος* 19—20. lk. a jelenet forrásául Menandros *Ἐπι- τρέπωντες*-ének 177. frg.-át jelölte meg (Kock III. 50.), Smikrines azon frg.-beli szavait fiára vonatkoztatva. A Smikrines név jelzővel együtt kétség- kívül innen való, a szétverés ötlete azonban csak közvetve; a kôm-iskai *Ἐπιτρέπωντες*-frg.-okból ugyanis kitűnt, hogy a veje folytatott rendetlen életet s a 177. frg. rávonatkozik (v. ö. Lefebvre 101. l.). Smikrines valódi iratus senex (Heautont. prol. 37.).

²⁾ Kock, Herm. XXI, 391. átteszi trimeterbe az utóbbi helyet.

³⁾ Mint említettük, mintája Becker Char. I. 121.-nek.

⁴⁾ Alexis (II. 339.), Amphip (II. 243.), Antiphanes (II. 64.), Eubulos (II. 182.). V. ö. Meineke, Hist. com. 364. l.

⁵⁾ Ifjak piknikjéről szó van Ter. Eun. 539.: *Heri aliquod adulescentuli coimus in Piræo, | in hunc diem ut de symbolis essemus. Chæream ei rei | præfecimus: dati anuli: locus, tempus constitutumst*. — A régiség- tanra jelentéktelenek.

csének Alkiphron leveleiben található rajza háromféle elemből áll: 1. némi történeti háttér, 2. vígjátéki reminiscenciák, 3. itt-ott belevegýtve az író korabeli viszonyok.

E csoportok értéke különböző.

Az Alkiphron saját korára, a II. sophistika és atticismus kora, a görög világ amaz első renaissance-ára jellemzőknek felismert vonások közül a múlt kultusza Athén dicsőítésében s a régi ünnepek emlegetésében a jelentéktelenebbek közül való; értékesebbek, melyekben a Kr. u. II—III. sz. szellemi élete képét véltem látni: a soph. rhetorika és a filozófiai iskolák ellentétére vonatkozó, melyekből kitűnt, hogy az ezen korban erős propagandát, tanítói működést kifejtett filozofusok csúfolása (igaz, vígjátéki elemek felhasználásával készült) satirikus rajz korára (251. 256. 354–5. lk.). Különösen becsesek ez adatok azért, mivel belátást engedtek Alkiphron egyéniségébe. Megpróbáltam kihámozni belőlük filozófiai pártállását, mely nagy valószínűséggel nem más, mint az epikureizmus (355. l.), a melyhez fűzi még életnézetének (pl. a *τύχης*-t illetőleg, 196–7. lk.) a Menandroséval egyezése, melyben szintén sok epikurosi van. Semmi esetre sem véletlen, hogy a vígjátékban Menandros, a filozofusok közt Epikuros, a kiról legtöbb szó esik nála. — Kelet és Egyiptom ismeretének személyi viszonyaival, származásával összefüggésbe hozását (252. l.) vissza kellett utasítani, mivel az az expanzív hellenisztikus korban egyáltalában nem feltűnő. — A mimus két nevezetes típusának szerepeltetése a mimus teljes kifejlődése idejében, a Kr. u. sz. okba illik (357. l.). E műfajt jól ismerte bizonyára, de nem követte; talán csak a *Κοιρανός* látszik belőle vettnek (252. l.).¹⁾

A Kr. e. IV—III. sz. milieujét tulajdonképen a történeti nevek s ezekre vonatkozó történeti tények, így Demetrios Poliorketes uralma szolgáltatják (189. 193. 361. lk.). Az Epikuros (361. l.) s Menandros élete körülményeire vonatkozó helyek valósággal történeti hitelességűek: Menandrosnak Ptolemaios királyhoz hívása Philemonnal együtt (v. ö. Plin. Hist. nat. VII, 111), Epikurosszal s Theophrastossal barátsága IV, 19, 29 (v. ö. Strabon p. 638), piræusi s munychiai tartózkodása IV, 18, 4. 19. 17, betegeskedése IV, 18, 4, mit rágalmazói elpuhultságnak neveznek (v. ö. Phædrus V, 1, 12). — A kultúrállapotok adatai csak közvetve vonatkoztathatók a Kr. e. IV—III. sz. ra: így a nők szabadságáról szólók (368. l. l. jegyz.) vagy a makedon katonaság uralom (358. l.) ezek azonban (utóbbi a *στρατιώτης*-típus révén) vígjátéki eredetűek; vagy a munka értéktelensége (195. l.), a *τύχης*-hit (196–7. lk.), a kalandorszellem (251. l.), a rationalizmus és deisidaimonia

¹⁾ Túlóz H. Reich, Der Mimus 35. l., midőn ezt állítja: «Längst hat man den Einfluss der neuen Komödie auf die Epistolographen, besonders auf Alkiphron und Aristaenet erkannt. Fast noch grösser ist der Einfluss des Mimus, besonders auf Aristænet gewesen». Alkiphronra ezt bebizonyítani nem lehet. Elfogadhatóbb az, hogy mikor az athéni életet mintegy «pillanatfelvételek»-ben mutatja be s főleg, mert személyeit magukat szólaltatja meg, ennyiben közelebb áll a mimikus költészethez, mint ezt már Passow megjegyezte (Verm. Schriften 92. l.). Ezzel szemben is hangoztatom azonban, hogy e levelek tulajdonkép a soph. rhet. ethopolíájára mennek vissza. V. ö. 190. l.

(366. l. 3. jegyz.), melyekből viszont a két utóbbi az egész hellenisztikus korra jellemző, nemcsak kezdetére, a τ' / γ meg közelebbi viszonyban van Menandros és Alkiphron életnézete egyezésével, a legelső pedig általánosságban görög, parasitos képviselőivel meg vígjátéki. A színész-egyesületek (357. l.) általában hellenisztikus kori intézmény; a vígjátékelőadás (III. 35) sem csak a Kr. e. IV—III. sz.-ba illik. — Noha a Kr. e. IV—III. sz.-nak egyik legjellemzőbb vonatkozása Athénben a filozófiai irányoknak a kialakulása (193. l.), a filozófiának e levelekben rajzolt helyzete, mint fentebb is tárgyaltuk, mégsem erre az időszakra, hanem Alkiphron korára vonatkozik.

Az adatok többi túlnyomó részénél — ha nem is mindig a forrás megállapításával, de bő parallel gyűjteménnyel — sikerült rámutatni vígjátéki eredetére, ezzel arra, hogy e társadalom mását aligha Athén utcáin és házaiban találtuk volna meg, inkább a színpadon. Az adatok e csoportjának tehát, az összes, mintegy kétharmad részének, meglehetősen lent áll az értéke; eszerint ugyanis, amennyiben az újattikai vígjáték korának, körülbelül a három Ptolemaios-korának (Kr. e. 367—222) hű képe, annyiban hű rajza Alkiphron is. A vígjáték pedig természetesen, ámbár korának erkölcsi tükré s bizonyára az élet mása, mégis csak némi torzítással vagy legalább is túlzással az, úgy hogy a valóságtól messze van, a mi különösen áll az állandó karakterekkel, konvencionális morállal dolgozó új vígjátékról. Kétségtelenül igaz van Blümnernek, e szavaiban: ¹⁾ « . . . persze mindig szem előtt kell tartani, hogy a vígjáték világa csak típusait rajzolja az athéni társadalomnak, hogy abból az athéni élet és társadalom tökéletes képét époly kevéssé nyerjük, mint a modern bohózatból a párizsi bourgeois életét nem abstrahálhatjuk. » — A vígjáték tendenciózus megvilágításához hozzáveendő még Alkiphronnak kétségkívül erősen humoros, sőt szatirikus, Lukianossal congenialis szelleme: az egész levélgyűjtemény egy finom megfigyelő, finom tollú, rendkívül tanult, bő reminiscenciákból merítő, fölényes sophista rhetor műve.

Ha eként kitűnt, hogy 1. a Kr. e. IV. sz.-ra a neveken kívül közvetlenül más nem vonatkozik, a mi meg közvetve vonatkozik, vígjátéki eredetű, 2. a legértékesebb adatok a Kr. u.-i századok viszonyait festik, azon véleményekkel szemben, melyek Alkiphront a Kr. e. IV. sz. becses forrásának tekintik, a némi koncesszióval tagadó állásfoglalás teljesen indokoltnak látszik.

(Berlin.)

CZEBE GYULA.

¹⁾ Jahresbericht 1901, III. 105. J. Oeri, Die attische Gesellschaft in der neueren Komödie der Griechen (Aarau 1896.) című értekezés bírálatában.

HAZAI IRODALOM.

Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok (1854-1861). Budapest, M. T. Akadémia. 1908. 8-r. 404 l.

Az Akadémia könyvkiadó-vállalatának a legutolsó kötete Gyulai Pál kritikai dolgozatainak második sorozatát nyújtja. Az első sorozat, mely szintén a múlt esztendőben a Franklin-Társulat kiadásában jelent meg, Gyulai dráma-bírálatait közölte, ez újabb gyűjtemény azokat az 1854 és 61 között megjelent bírálatokat és polemiákat adja, melyek a szorosabb értelemben vett költői munkákhoz kapcsolódnak, összesen hetet. Egy tanulmányon kívül (*Adalék népköltészetünkhöz*) a többi mind kritikai, sőt többé-kevésbé polemikus dolgozat. A két nagyobb (*Petőfi Sándor és a lyrai költészet, Szépirodalmi Szemle*) vitatkozó kedve és hangja ellenére a mi szemünkben már inkább irodalomtörténeti tanulmány, a kisebbek (*Polemikus levelek, Íróink, Néhány szó a kritikáról, Megint a kritikáról*) ma is mint polemiák érdekesek. A kiadás gondos. Tárgymutatója ugyan nincs — de ez e kötetnél menthető — helyette azonban bő névmutató gyűjti össze a szövegben előforduló írók nevét és könyvek címét. Egy-két jegyzet hiányát így is érezzük.¹⁾

A legbecsesebb mind e dolgozatok közül e dolgozatok közül az első, *Petőfi Sándor és a lyrai költészet*. Ma már csak irodalomtörténeti értéke van. Nem azért, mintha megállapításait megdöntötték volna az újabb kutatások, esztétikai ítéleteit módosította vagy avulttá tette volna a lefolyt ötven esztendő, s a mai nemzedék ízlése finomabb, fogékonysága gazdagabb volna. Az ok egészen másutt keresendő. A mint Gyulai Petőfi jelentőségét meghatározta, kiválóságait fölfedte, az egészen átkerült a mi birtokunkba, s többnyire ugyanazokkal a szavakkal, ugyanazzal a fogalmazással él a mi tudatunkban. Ki közvetlenül, ki közvetítéssel, de mindannyian e tanulmányból szereztük Petőfire vonatkozó ítéleteink anyagának alapjait. Ezért minden mondata úgy hangzik — még annak is, a ki először olvassa e dolgozatot — mintha közismert, szinte közhelylyé vált gondolatokat olvasna. Értéküknek, igazságuknak ez legbeszédesebb bizonyága.

A másik hasonlóan mély dolgozat a *Szépirodalmi Szemle* azon

¹⁾ Így p. o. a 72. lap alján nem ártott volna megjegyezni, hogy a *Pesti Naplónak* az a szerkesztője, a ki «nagy hévvel szokott oly dolgokba szólani, melyekhez keveset ért», Török János volt, s a 74. l. alján, hogy a szóban forgó «elfogult és korlátolt» nézetet Toldy Ferencz hangoztatta.

része, mely az eposz elméletét és a *Toldi Estéjének* értékét állapítja meg. Kevésbé ismert, s azért idézem belőle azt a pár sort, melyben a népies eposzt meghatározza: «A népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a naiv, nemzeti: tehát a valódi eposz megközelítése, a mennyire az korunkban lehetséges.»

Már ezekben a dolgozatokban is föltűnik, a többiekben még épen uralkodó egy olyan jellemvonása Gyulai kritikáinak, a mi az újabb műbírálatban legalább is szokatlan: a polemikus hajlam s a vele járó ha nem is személyeskedő, de közvetlen, ha nem is kiméletlen, de erős hang és modor. Gyulai nemcsak nem tér ki a polemiák elől, hanem egyenesen keresi az alkalmat rájuk. Ugyanaz az ok vezette, a mi Bessenyeit és Kazinczyt, mikor a tollcsatákat sürgették. Mindannyian a fogalmak tisztázódását várták az eszmék surlódásától. Épen azért Gyulainál a polemia nem arra szolgál, hogy ellenfelei gyöngéit kimutassa, hanem mindig valamilyen közérdekű kérdés tisztázását tűzi ki célul, s egy-egy konkrét esetből kiindulva, általános érvényű igazságokig emelkedik. Így p. o. Erdélyi Jánossal szemben kimutatja, hogy a művészi forma nem szükségképeni követelménye ugyan a tudományos munkáknak, de viszont teljesen alaptalan azoknak félelme, a kik a tudós alaposságot és a művészi stílust összeférhetetlennek tartják. Nem riad vissza attól sem, hogy közkeletű halvéleményekkel, divatos fogalmakkal szálljon szembe. Az úntalan hangoztatott frázisokat éles elmével és kegyetlen bátorsággal szétszedi elemeire, kimutatja, mennyire üresek és értelmetlenek. Jósika Miklóssal vitatkozva bebizonyítja, hogy az a gyöngéd, finom modor, az a teljes tartózkodás a gúnytól és humortól, melyet az írók kritikusaitól várnak, a kritika lényegével nem egyeztethető össze. Sőt tovább megy, a védelemből támadásba csap át, s rájuk olvassa, hogy ez a követelésük alapján semmi egyéb, mint az igazi, szabad kritika száműzése, s eredménye a hizelgő magasztalások meghonosulása volna. Ilyen téves képzet az is, mely látszólagos igazságával még a tanult írókat is megvesztegeti, hogy a polemikus kritikusnak nem szabad egyoldalúnak és pártoskodónak lenni. Nagy erkölcsi erőre mutató merészséggel vallja be, hogy mind a két követelmény megvalósíthatatlan, s ő nem is törekszik rájuk. A polemikus, a ki nagy eszmékért küzd, épen a győzelem érdekében kénytelen egyoldalúnak inkább a fény-, illetőleg az árnyékoldalakat kiemelni, mert ha ezt nem akarja tenni, elhibázza célját s tegye le a polemikus tollat. A pártatlanság pedig úgy fölfogva, mint ellenfelei követelik, hogy a kritikus ne tartozzék semmi párthoz, ne avatkozzék az elvek küzdelmébe, egyjelentőségű az elvtelenséggel. Ezzel szemben ő egészen másként határozza meg e fogalmat: a pártatlanság nem más, mint az igazság őszinte keresése s az erre az alapra épülő erős meggyőződés.

Annai ilyen meggyökerezett balvélemény ellen emeli föl szavát, hogy kritikáiból, polemikus leveleiből szinte önkéntelenül kialakul a polemia egész elmélete. Igazolja jogosultságát, kijelöli eszközeit, meg szabja határait, megállapítja s gyakorlatilag a maga példáival bemutatja jelentőségét a tudományos élet, az irodalmi fejlődés szempontjából.

Ép oly tanulságosak azok a fejtegetések, melyekben Gyulai a tudományos kritika jellemét és a komoly kritikus tulajdonságait vizsgálja. Mondhatni egy új irodalmi műfajt akart irodalmunkban meghonosítani. Kritikáiban nem pusztán az ismertetendő munka értékét kívánta megállapítani, hanem Macaulay módjára a bírálatot az essayk rangjára emelte az által, hogy az ismertetéshez hozzáfűzte a saját gondolatait a munka tárgyáról vagy arról, «mi azzal közeli vagy távoli kapcsolatban áll». Két követelést állít a kritikus elé: vizsgálgódní, bonczolni tehetése szerint, lelkiismeretesen, ez az egyik; s a mi mint szilárd meggyőződés kialakult lelkében, azt kimondani nyíltan és jóhiszeműen, ez a másik. Tanultság és ízlés egyfelől, őszinteség és bátorság másfelől. A kritika pedig legyen ítéletben és modorban egyaránt igazságos, úgy értve a szót, hogy az ítélet lényegét ne módosítsa semmi külső körülmény, de a formulázását, a szavakat, enyhítse, a hol kell, a kegyelet és kímélet. Az igazságot mindig ki kell mondani, de a kifejezés módjának megválogatása mindig a megbírált mű szerzőjének múltjától, jelenétől, érdemeitől függ, mert — a mint Gyulai igen helyesen jegyzi meg — «ugyanazon ítélet különböző modorban elmondva nem ugyanaz».

E kritikákból, különösen a *Polemikus levelekből*, élénk rajzolódik a kép, a milyennek Gyulai a kritikust képzelte. Az igazi kritikus eszményekből indul ki, a melyekhez szenvedélyesen ragaszkodik. Nemcsak energikus, hanem következetes, sőt kíméletlen is. Üldözi a középszerűséget, nem hódol a tekintélynek, nem keresi a közönség kegyét. Visszariasztja a kezdőt, ha tehetségtelen, letépi a koszorút az ünnepelt fejéről, ha nem érdemli. Néha egyoldalú s elfogult, de mindig alapos és szigorúan ragaszkodik elveihez. Tanulságosan ír akkor is, ha nincs igaza. Hatása kártékony a rossz írókra, de jótékony magára az irodalomra: az igazi érdemnek utat egyenget, s a ferde irányokat megdöntve diadalra juttatja a helyeset. Mint ember nem szeretetre méltó, de tiszteletet parancsoló, mint stilisztá nehézkes és fárasztó, de ennek ellenére komoly szépségű és művészi. Hogy e rajzban, melynek vonásait jóformán utolsóig maga Gyulai szolgáltatta, az első pillanatra mindenki fölismeri Gyulainak, mint kritikusnak képét, az nem bizonyít egyebet, minthogy Gyulai nemcsak megközelítette, hanem el is érte azt az ideált, melyet maga elé állított.

Végül egy idézettel fejezem be ismertetésemet: «A lefolyt hat év alatt irodalmunkban igen zajos lyrai mozgalom keletkezett. Néhány... egészen új költő határozott vonásokkal kijelölt csoportozattá alakult, mint par excellence a legújabb lyra képviselője. S mi e legújabb lyra lényege? ... téveszmék összege, mik szerint... a költészet művészet helyett mesterség, ihletés helyett affectatio. E legújabb lyra az ujdondások tapsai közt ünneplé felavatását... s úgy mondják, hogy a közönség tetszésével is találkozik.»¹⁾

Ha nem tudnók, hogy ezt Gyulai 1855-ben a Petőfi-utánzók ellen írta, bátran vonatkoztathatnók elítélő szavait a legmodernebb magyar írókra, a «holnap» költőire.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben. Függelék:

Chiabai: Encomium arcis Agriae. Vittemberg, 1556. Kolozsvár, Stief Jenő és társa, 1908. 8-r. 88 l.

A munka első része (*Dobó István és az egi ostrom*) Dobó Istvánnal, mint történeti hőssel foglalkozik, s azután az egi ostromról szóló nagyobb, epikus és drámai műveket veszi tárgyalás alá. Megállapítja, hogy milyen a történeti Dobó, s hogyan fogták fel a költők az ő alakját, s mit választott ki a költészet a nagy nemzeti hős életéből. E részben a következő munkákat ismerteti: TINÓDI, *Eger vár biadaljáról való énekét* és a 4 énekből álló költemény kivonatát, a melyet maga TINÓDI készített, mely tulajdonképen semmi újat nem tartalmaz; azután az előbbi latin prózai fordítását ZSÁMBOKI JÁNOSTÓL és CHIABAI MÁTYÁS szintén latin, de verses földolgozását; majd SCHAESEUS KERESZTÉLY latin nyelvű és VÖRÖSMARTY MIHÁLY magyar epikus művét, az *Eger cz.* költeményét; a pozsonyi kath. főgimnáziumban 1729-ben *Hercules Christianus, sive Stephanus Dobo*... czímmel színre került iskolai dráma után GÁRDONYI GÉZA *Egi csillagok* című regényéről és DONÁSZY FERENCZ ifjúsági művéről emlékszik meg; ez utóbbiról az értekezés kimutatja, hogy szép feldolgozásának dicsősége nem őt illeti meg, mert JÓKAI kis elbeszéléseből sokat kölcsönöz. (Magy. nemz. tört. II. kiad. 64–81. l.)

A munka második része *Eger a magyar költészetben* címet visel. Itt szó van azokról a kisebb költeményekről és prózai művekről (Névtelen: *Halotti búcsúztató* 1633, VÖRÖSMARTY, GARAY, ZALÁR JÓZSEF, MAGYARÓSI SZ. JÓZSEF, SZÁSZ KÁROLY, VÁRADY ANTAL, DÖMÖTÖR PÁL, ÁRRAI KÁROLY, SZATHMÁRY KÁROLY és a *sírverek*), melyek Dobóval foglalkoznak, azután azokkal a művekkel, melyek az egi nőt éneklék meg (SZIGLIGETI, TÓTH KÁLMÁN, BARÓTI SZABÓ DÁVID, ZALÁR JÓZSEF, TÓTH LÖRINCZ, ARANY JÁNOS), szól aztán külön-külön fejezetben az egi borrhól, az egi vitézi élettel foglalkozó költeményekről, végül az alkalmi költeményekről. — Összeszámítása szerint 8 epikai,

¹⁾ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok* 175. l.

54 lírai, 3 drámai és 5 prózai mű vonatkozik Dobóra. Függelékül közli CHIABAINAK latiu nyelvű munkáját, *Enconium arcis Agriæ*, melynek egyetlen példája a M. T. Akadémia könyvtárában van. A dolgozaton meglátszik, hogy szorgalmas kezdő munkája. Kompozíciója kezdetleges, sőt az anyag beosztása is olyan szerencsétlen, hogy azt látszik mutatni, mintha a szerző csak a kisebb költeményeket számítaná a „költészet”-hez. A földolgozás is tisztességes, de kissé fölületes.

Részletesen elmondja mindenik műnek a tartalmát, de új dolgot nem sokat mond, részletesebben bizonyítja azt, a mire mások csak utaltak. Tinódi első énekének az íratási idejét pontosabban igyekszik meghatározni, mint Szilády Áron. Szorgalmasan felkutatja mindazokat a kisebb költeményeket, melyek az egri név körül csoportosulnak, még azokat is tárgyalás alá veszi, — szerintünk túlbuzgóságból, melyekben csak említés, csak célzás van téve Dobóra, vagy az Egerrel összefüggő dolgokra. Így még az egri borról is hosszasan beszél. A már említett Jókai—Donászy kapcsolatot nem számítva nem kísérti meg, a mi pedig egyik legfontosabb feladata lett volna, az egyes földolgozások tartalmi összetartozását, egymástól való függésüket kimutatni.

(Kolozsvár.)

SZABÓ GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Lenz, Anmerkungen übers Theater, herausgegeben von *Theodor Friedrich*. Leipzig, 1909. 145 lap.

Vége-velahára új, könnyen hozzáférhető kiadásban kapjuk a XVIII. századi német «Sturm und Drang» korszakos dramaturgiáját, mely eddig csak Tieck Lajosnak rég elavult és elfogyott Lenz kiadásában (1828) inkább eldugva, mint kiadva volt. A nagyfontosságú munka jelentőségéről nem régen szoltam e Közlönyben (XXXII. 1908. 391. l.): a Lessingre következő fiatal, életerős nemzedék programja és egyúttal csatakiáltása ez, mely titokban maga Lessing ellen fordult. Míg ugyanis a német irodalomnak és első sorban a német színháznak e halhatatlan nagy reformatora megsemmisítette a francia klasszikus tragédia tekintélyét és helyébe Shakespeareat állította oda egyetlen, páratlan minta gyanánt, de egyúttal a legerélyesebben követelte Aristoteles költészettanának tiszteletben tartását és követését, mert a stagirai bölcselkedő szabályai szerinte teljességgel összevágának a nagy angol mester gyakorlataival: addig az ifjú nemzedék, első sorban (Herder és Goethe után) elméleti vezetője, Lenz Jakab, minden tekintetben utánzandó mintának ismerte ugyan el, még pedig sokkal szigorúbb értelemben, mint Lessing tette, Shakespeareat és szintén szenvedélyesen, sőt még jóval szenvedélyesebben támadta a francia

tragédiát, mint Lessing, de egyúttal elvetette, még pedig éles gúnynyal, Aristotelest és minden esztétikai szabályt, mivel Shakespeareben merő szabálytalanságot látott, melynek jogosultságát a genie alkotó erejéből magyarázta. Bizony, nagyon éretlen egy programm Lenznek ez alakilag is befejezetlen és formátlan műve; de van valami magával ragadó erő abban a hévben és lelkesedésben, melylyel minden békó ellen küzd és a költői lángésznek az alkotásban korlátlan szabadsága mellett lelkesedik. Könnyen érthető, hogy e tüzes szózat óriási hatást tett a fiatal nemzedékre, mely, mint minden fiatal nemzedék, határt és korlátot nem ismerő önérzettel lépett az irodalom porondjára; de hogy most újra elolvastam, jó lélekkel mondhatom, hogy igen kellemetlen, egyáltalában nem megnyerő olvasmány.

Az előttem fekvő új kiadás philologiai szempontból is igen érdekes. Kétségtelen, hogy ezek a »megjegyzések« eredetileg szó szerint azok voltak, a mit czímük mond: egyes megjegyzések, különböző időben a papírra vetve, és csak közvetlenül kiadásuk (1774) előtt jól-rosszul, valljuk be: igen rosszul, egységes értekezésfélévé összerakolva. Friedrich már most hétféle alkatrészt, melyek egymástól függetlenül keletkeztek, különböztet meg Lenz művében és sok éleslátással iparkodik ez alkatrészek mindegyikéről kimutatni, hogy eredetileg önálló adalék volt és hogy Lenz mikor és mily szándékból írta. E philologiai kritika alapján azután úgy nyomatta le az értekezést, hogy e hét alkatrészt hétféle betűvel szedette, a mi első pillanatra a szövegnek oly sajátos tarkaságát eredményezte, milyenre még a furcsaságokban elég gazdag Nibelung- és Homeros-philologia terén sem tudok példát. Hogy a kiadónak a dolog lényegében igaza van, az kétségtelen; de a részletekben bizonyára sok eltérő vélemény fog nyilvánulni a kritika részéről. Én nem akarok e szövegkritikába avatkozni, mert, őszintén megvallva, úgy vagyok meggyőződve, hogy az egész kérdés nem éri meg ezt az imponáló fáradságot.

A Lenz műve ezen kiadásban csak 30 lap, a többi 100 lap csupa bevezetés, melyben a kiadó rendkívüli pontossággal és körültekintéssel igazolni törekszik szövegkritikáját és ezenfelül véglegesen tisztáz néhány kérdést, melyek a kiadott értekezés létrejöttére vonatkoznak. Ez utóbbiak fontosabbak és érdekesebbek, mint a bizonyára mindig kétséges szövegkritika. Főleg két kérdésről van itt szó.

Először: Midőn Lenz 1774-ben közzétette ezt a tanulmányát, a következő szófukar előszóval látta el: »Ez a dolgozat két évvel a ,Deutsche Art und Kunst' és a ,Götz von Berlichingen' megjelenése előtt egy jó barátokból álló társaság előtt olvastatott föl. Minthogy még a mai költészet (Belliteratur) számára is tartalmazhat olyat, a mit a nevezett két munka nem tett egészen fölöslegessé, közöljük

darabokban („Rhapsodienweis“) olvasóinkkal, ha másnak nem, egy pártatlan dilettáns első szabad okoskodása gyanánt.» Lenz tehát azt állítja, hogy művét 1771-ben fölolvasta Strassburgban, a hol akkor élt, de Goethe ezt önéletrajzában tagadja. Szerzőnk most kimutatja, hogy Lenz igazat mondott, de Goethének is igaza van. Ez t. i. a saját strassburgi körére (a Salzmann társaságára) gondol, melyben Lenz tényleg nem olvasott föl semmit. De volt Strassburgban 1767 óta egy másik irodalmi kör, a «Société de Philosophie et de Belles-Lettres» és ebben fölolvashatott Lenz részleteket dolgozatából, mely azonban mai, kétségtelenül teljesen átdolgozott alakját csak a «Deutsche Art und Kunst» és a «Götze» megjelenése után nyerte. Főleg Herder Shakespeare-cikkének hatása a közzétett értekezésen félreismerhetetlen. Kétségtelen tehát, hogy Lenz már 1771-ben olvasott föl «megjegyzéseket a színházról» Strassburgban; de 1774-ben megjelent dolgozata Herder cikke és Goethe drámája nélkül nem jött volna létre mai alakjában. Ezt ő maga is jól érezte és hogy elsőbbségét védelmezze és a közönséget félrevezesse, írta a fönti előszót, mely tehát, a dolog lényegét tekintve, valótlanságot állít. A kortársak egészen helyesen fogták föl a dolgot, midőn a névtelenül megjelent «Megjegyzéseket» tévesen Goethének tulajdonították.

Másodszor: Joh. Mich. Jerzenbsky moszkvai lelkész, ki Lenzzel sokat érintkezett és a boldogtalan ember életrajzához adatokat gyűjtött, a következő följegyzést hagyta hátra: «Megjegyzések a színházról, Goethétől megcsonkítva. Négy előadás volt Aristoteles hármas egysége ellen, mint adalék Shakespeare dramaturgiájához. Először a kiadótól» (t. i. Goethétől). Ha ez az adat Lenzről származik, pedig mástól nem származhatik, akkor ez a második nagy valótlanság, melyre Lenz ez ügyben magát ragadtatta. Mert nem Goethe adta ki ez értekezést és nem ő írhatta a fönti előszót, mely tartalmánál és alakjánál fogva csakis magától a szerzőtől származhatott. Lenz később bizonyára megbánta dolgozatának töredékes, hézagos, helyenként alig érthető alakját és ez okból úgy akarta föltüntetni a dolgot, hogy más valaki (Goethe) adta sajtó alá dolgozatát, melyet előbb jogtalanul megcsonkított.

Az eredmény tehát röviden a következő: Lenz, a ki sokat foglalkozott a színházzal és Shakespeare határtalan bámulója volt, fölolvastott egyes töredékes dramaturgiai megjegyzéseket 1771-ben Strassburgban. Midőn azután 1773-ban látta, hogy Herder Shakespeare-cikke és Goethe Götze-drámája mily óriási hatást tettek, gyorsan összeütötte, kiegészítette és átdolgozta megjegyzéseit, melyeket nyomban kiadott, hogy az új esztétikai mozgalom első megindítójaként szerepelhessen. Később megbánta művének botrányos formátlanságát és Goethére, mint állítólagos kiadójára, toltá érte a felelősséget. Ezzel

a Lenz-féle «Megjegyzésekhez» fűződő problémák meg vannak oldva. De hangsúlyozandó, hogy ezek a kérdések vagy megoldásuk semmit sem változtat azon az irodalomtörténeti tényen, hogy Lenz műve a «Sturm und Drang» dramaturgiája, mely rendkívüli hatással volt a hetvenes évek nemzedékére, és hogy a Lessingre következő fiatal írók drámaköltészete Lenz megjegyzései nélkül meg sem érthető. Ebben van korszakos jelentősége még akkor is, ha Lenz személyes érdemét le is kell szállítanunk.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

E. Brighenti: Crestomazia neoellenica. Milano, Hoepli, 1908. XV και 402 σελ. 8 ον. Τιμήται 4·50 δραχμών.

Αὕτη ἡ νεοελληνικὴ χρηστομάθεια εἶναι προωρισμένη ἐν ἑλλείψει ἄλλων ταιούτων βοηθημάτων νὰ παρέχῃ καλὰς εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ ἐκμάθῃσιν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης ὑπηρεσίας. Ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ συλλογῇ ἐγχειριδίων τοῦ Hoepli (Manuali Hoepli) θ' ἀποτελέσῃ ἀναγκαῖον συμπλήρωμα ἄλλων ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως προσεγῶς ἐκδοθησομένων τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης ἐγχειριδίων (Manuali Hoepli di greco moderno), τουτέστι τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ λεξικοῦ τῆς νεοελληνικῆς.

Ὁ κ. Br. συντάξας ταύτην τὴν χρηστομάθειαν οὐχὶ μόνον διὰ τοὺς πεπαιδευμένους, οἵτινες γνωρίζοντες τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐπιθυμοῦσι νὰ μάθωσι καὶ τὴν νεοελληνικὴν, ἀλλὰ καὶ ἐκ διδακτικῆς ἐπόψεως, διότι ἐλπίζει, ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Ἰταλίας θὰ διδαχθῇ ἐν τῷ μέλλοντι ὀρθότατα δὲ ἐξάιρει, ὅτι ἡ γνώσις τῆς νεοελληνικῆς εἶναι διὰ τὰς βυζαντινὰς μελέτας σπουδαιότατον βοηθητικὸν μέσον καὶ ὄργανον ἀπαραίτητον. Ὁ κ. Br. διαλαμβάνει ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ βιβλίου του ἀμερολήπτως περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι γλωσσικοῦ ζητήματος ἀναγνωρίζων τὰς εἰς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ὑπηρεσίας τῆς καθαρευούσης.

Τὰ πρῶτα δείγματα (Prime lecture) τῆς νεοελληνικῆς ἐλήφθησαν ἐκ τῶν ἀναγνωσματορίων τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, ἔπειτα δὲ ἔπονται τὰ δείγματα τῆς ποιήσεως (τῶν δημοδῶν ᾠσμάτων καὶ τῶν ποιητῶν, καὶ χωριστὰ μὲν τὰ τῶν τεθνεώτων καὶ τῶν ζώντων ποιητῶν), τοῦ πεζοῦ λόγου καὶ τῶν μεταφράσεων. Τὰ τοῦ πεζοῦ λόγου μόνον δοκίμια διαιροῦνται εἰς τὰ τῆς καθαρευούσης καὶ τῆς δημώδους, διότι τοιαύτη διάκρισις παρὰ τοῖς ποιηταῖς εἶναι τῷ ὄντι πολυχῶς δύσκολος. Ἐν βραχείαις σημειώσεσι εὐρίσκονται τὰ κυριώτατα τῶν βίων καὶ ἔργων τῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων. Τέλος δὲ λαμβάνομεν ἐν παραρτήματι (Appendice) δείγματα ἐκ τῶν πολιτικῶν ἐφημερίδων, τῆς ἐμπορικῆς ἀλληλογραφίας, τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν παιγνίων.

Συνιστῶμεν τὸ ἐπωφελὲς βιβλίον εἰς τοὺς φίλους τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας.

Ἐν Βουδαπέστῃ.

Γουλιέλμος PECZ.

Das Saurapurānam. Ein Kompendium spätindischer Kulturgeschichte und des Sivaismus von *Dr. Wilhelm Jahn*. Strassburg, 1908. 207 l.

Az indus vallásos irodalom legújabb termékei, a *puránák*, nem vonzzák valami nagyon a kutatókat. Unalmas, egyhangú stílusuk, gyarló nyelvök, nagy terjedelmük mellett sokakat elijesztenek tanulmányozásuktól. Pedig vallástörténelmi szempontból sok becses adatot őriztek meg számunkra. Mert ezeknek a modern szanszkrit költeményeknek magva, mely köré a sok mindenféle heterogen anyag lerakódott, ősrégi. Blau szerint az összes létező *puránák* egy őspuránára vezethetők vissza.¹⁾ Rendkívül fontos ezért, így folytatja, a különféle *purana*-szövegek rokon elemeinek összehasonlítása. Mert csak is így lehet képet alkotnunk magunknak az őspurána tartalmáról.

Eddig csak a Visnu tisztelők felekezetének *puránái* részesültek európai orientalisták részéről nagyobb figyelemben. Jahn az első, ki Siva istennek szentelt e nemű iratok közül egyet jó átdolgozásban közzé tesz. Előszavában Lassent idézi, ki indus régiségtanának IV. kötetében negyven évvel ezelőtt már kíváncsúnak mondta egy sivaista *purána* ismertetését illetőleg európai nyelvre lefordítását.²⁾

A nem épen nagyterjedelmű *purána* egy isteni lénynek, a napistennek, szájába van adva. Innen ered a *purána* czíme, *Szaura* a. m. *Szúrja*, a napisten, *Saurapurána* tehát a napisten *puránája*.

Az első rész egyenesen neki van tulajdonítva (Einleitung III. l.). A tulajdonképi elbeszélő azonban Szúta, ki tanítójától, Vjaszától, hallotta a szent szöveget. Az igazi szerzőről természetesen, mint annyi más indus műnél, mit sem tudunk. Az indusok mindig szerettek mennyei eredetet tulajdonítani szent irataiknak. Mert az ősrégiség természetfelettség varázsa ott mindent fontosabbá, becsesebbé tett. *Siva* magasztalása a *purána* főczélja. Az indus pantheon többi istenei mind eltörpülnek mellette. Ő a teremője, fenntartója és megsemmisítője a világnak. A többi istenségek csak szolgálai és teremtményei. Még a védák is neki köszönik tekintélyüket.

Bölcsészeti rendszere, mint a legtöbb újabkori indus műnek, nem egységes, hanem eklektikus. Mint az eposzi költészetben, úgy itt is a *Szánkha* filozofia az alap, de azért a *Védánta* sincs teljesen mellőzve. Alig van orthodox és nem orthodox bölcsészeti rendszer, melyről itt említés ne volna.

A mű korát Jahn nem tudja közelebbről meghatározni s csak azt gyanítja, hogy a mikor íródott, még éltek buddhisták Indiában. Előindiaból 800 körül Kr. u. üzték ki Gautama követőit. Így ebbe a korba eshetik a *purána* megjelenése. Mint *Manu* törvényei követelik, e *purána* szerint is a brahmánok kasztja a legelső, régi lakóhelyök szentföld számba megy. De azért az, a ki *Sivát* tiszteli, tartozzon bár akármilyen megvetett kaszthoz, eléri a legfőbb üdvösséget.

Pontos index teszi könnyen használhatóvá a művelődéstörténeti adatokban is elég gazdag, érdekes művet, mely a vallástörténetnek sok újat nyújt.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

¹⁾ *Zeitschrift der D. M. G.* 62 k, 337 l.

²⁾ *Indische Alterthumskunde* (1861) 599 l.

The Panchatantra. A collection of ancient hindu tales. In the recension, called Panchakhyana, and dated 1199. A. D. of the jaina monk, Purnabhadra Critically edited in the original sanskrit by *Johannes Hertel*. Harvard Oriental Series Volume Eleven. Cambridge Masschusetts, 1908. XLVIII, 296 l.

Az indus meseirodalom legismertebb művének, a *pancsatantrának*, eddig nem volt a tudomány mai állásának megfelelő kritikai szövegkiadása. *Hertel*, ki máris annyi becses adalékkal járult az indus mese történetéhez, éveket szentelt az *öt könyv* különféle recensióinak átkutatására. A sok indus *pancsatantra* egymástól nagyon eltérő szövegek recensiói közt egyike a legfontosabbaknak az úgynevezett *textus ornatior*, mely egy d-aina szerzetes *Purnabhadra Szüri* műve 1199-ből. Ez ugyan nem a legrégebb szanszkrit versio, mert a kasmiri kéziratok közt felfedezett, *Tantrākhjājika* címet viselő redactio — megtalálójá *Hertel* szerint — az időszámításunk előtti II. századból származik.

Lanman, az *Oriental Series* kiadója és szerkesztője, igen érdekes essayt ír *Hertel* előszava utáni fejezetben (XVIII—XLVIII.) az indus könyvek külalakjáról. A tanulmány célja, hogy előre megvédelmezze a szöveg kiadóját azért, hogy a szó-elválasztással újítani merészkedett. A szanszkrit szövegek olvasásának legnagyobb nehézsége ugyanis, hogy az egyes szók a *szandhi* szabályai szerint egybe vannak írva és elválasztásuk sok fejtöréssel jár. Nemcsak kezdők, de még nagy tudósok is megbotlanak itt olykor, rosszul választva el az egyes szókat. A régi tradíciókhoz ragaszkodó szanszkritisták hallani sem akarnak erről a szerintök szájbarágó, a gyengék munkáját túlságosan megkönnyítő eljárásról. *Lanman* evvel szemben igen szellemesen kimutatja, hogy mennyi félreértésnek volt már okozója az összetett hosszú szócsoportok hibás analysise. Nem egy szó és tulajdonnév ennek a hibás szétválasztásnak köszöni eredetét.

Példáit egyaránt veszi a szanszkrit és páli nyelvű iratokból. Külömben indiai szövegkiadók is kezdik már következetesen kisebb-nagyobb terjedelemben alkalmazni a szók elválasztását.

Hertel kiadása nagy gonddal készült. Igen helyesen kétféle betűkkel nyomtatva, az első tekintetre észrevehetővé teszi a keretet és a beleszótt meséket. Kiállítása pompás, rendkívül könnyen olvasható nagári betűi becsületére válnak a nyomdának. A szanszkrit szöveg fölé angolul is lenyomatja az egyes mesék címét. Ez igen könnyűvé teszi az egyes mesék megtalálását. Általában a kezdő érdekét is mindig szem előtt tartja *Hertel*, és így bizonyára a szanszkritül tanulók szeretettel fogják majd használni ezt a minden tekintetben becses szövegkiadást.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

The Attica of Pausanias. Edited by Mitchell Carroll, Ph. D. professor of Classical Philology in the George Washington University. Boston-London (Ginn & Company) 1907. (8-r. VI, 293 l.) Kötve 7 sh. 6 d.

A *Ginn*-féle *College Series of Greek Authors* legújabb kötetéről teljes joggal mondhatjuk, hogy hézagot pótol: Pausanias I. könyvé-

nek s általában ezen írónak első magyarázatos kiadása, mely a terjedelmes, de drágasága miatt nehezebben hozzáférhető *Fraser* féle, szöveg nélküli kitűnő kommentárnak (*Pausanias's Description of Greece*, 6 kötet, London, 1898) és a *Hitzig-Blümner*-féle nagy kritikai szövegkiadásnak (Leipzig, 1896 óta, eddigelé 5 kötet) eredményeit könnyen kezelhető formában, ügyes, áttekinthető elrendezésben, ízléssel kiállított s aránylag olcsó kötetben teszi hozzáférhetővé első sorban főiskolai hallgatók, s általában a philologusok számára. Míg a szintén egyetemi hallgatók céljaira készült *Jahn-Michaelis*-féle kiadás (Arx Athenarum a Pausania descripta, Bonn³ 1901), mely — bár szűkebb körű — önkényt kínálkozik összehasonlításra, csak az ókori írók vonatkozó tanúságaival kíséri és magyarázza a periegeta szövegét s csak az atlasz rajzaiban és terveiben ismertet meg némileg az emlékek jelen állapotával s az idevágó újabb tudományos kutatással, addig Carroll az utóbbiakra fekteti a fősúlyt, és jegyzeteiben az Attika emlékeiről, szentélyeiről és helyrajzáról szóló roppant irodalomnak eredményeit közli velünk oly világosan és pontosan, hogy azonnal kiérezzük belőlük szerzőnek az archæologiai kutatásokban való teljes, autopsiától támogatott tájékozottságát.

Ott, hol Pausanias és az ókori adatok nem egyeztethetők össze a tényleges és ásatások-nyújtotta állapotokkal, s ennek következtében eltérő magyarázatokra adtak alkalmat, melyeknek összefoglalása nem szorítható bele a szöveget kísérő jegyzetekbe, külön, a könyv végéhez csatolt excursusokban kapjuk a főimerült viták tárgyilagos ismertetését, a miből mindenki tiszta képet alkothat magának az athéni topográfia és emlékmagyarázat problémáiról. A vitás kérdésekben önálló, jól megalkotott ítélettel foglal állást. Az Enneakrunos fekvésében Dörpfeld követi; különös súlylyal bír könyvében a harmadik, ú. n. phaleroni hosszú-fal elvetése, a mi e tárgyról régebben közzétett szakdolgozatain alapszik. A topográfiai excursusok megértését elősegítik a könyvbe iktatott tervrajzok, ellenőrzését meg lehetővé teszi a szakirodalom jól csoportosított fősorolása. Sajnálatos különülne a régi Athén mappáját, melyre a könyv olvasójának lépten-nyomon van szüksége.

A bevezetés első részében megkapjuk a Pausaniasról és művéről szükséges tudnivalókat; a munka értékelésében, stílusának jellemzésében főleg Frasert követi. Aztán áttekinthető módon vázolja az „Attika”-ban leírt emlékeknek egymásutánját és Pausanias útját. A függelékben pedig külön fejezetet szentel a kéziratoknak, kiadásoknak és fordításoknak. Hiba alig akad ebben a mindenre kiterjedő figyelemmel készült kiadásban, olyan kis tévedések, mint pl. Stevenson *Stevens* (282. l.), Acker *Aucler* (222. l.), a 139. l. alulról számított 9. sorában feet *meters* helyett, vagy a 229. l. tollhibája (northeast and southwest ÉNy és DK helyett) nem zavarják a könyv használhatóságát. A fordítások lajstromából hiányzik a Spiro-é (Paus. 1. k.-e), Leipzig, 1894.

Kíváncos volna, hogy Carroll folytassa Pausanias-kiadását, első sorban az Elis és Phokisról szóló könyvekkel, melyekre leginkább volna szükségünk.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Tacitus. The Annals. I–VI. Edited, with Introduction, Notes, and Indexes by *W. F. Allen*. Boston, U. S. A., and London: Ginn and Co. Publusters. 1890. XL, 444 l.

Örömmel ismertetjük a *College Series of Latin Authors* fentjelezett, közlönyünknek beküldött kötetét, mert reméljük, hogy philologusaink figyelmét ezen derék sorozatra felhíván, utat nyitunk hazánkban az angol kiadásoknak, a melyek a nálunk csaknem kizárólag elterjedt német kiadásokkal minden tekintetben kiállják a versenyt. W. F. Allen ebben a kötetben Tiberiusra vonatkozó tanulmányainak eredményét adja közzé. A szöveg csekély, a kötet végén megokolt eltérésekkel a Halmé (Leipzig, 1882).

Külön ki kell emelni a kötet külső kiállítását; a szöveg könnyen olvasható, nagy betűkkel van szedve, a jegyzetek a szöveg alá vannak nyomtatva. Nem mulasztom el az alkalmat, hogy itt is kifejezést adjak azon reményemnek, hogy mi is mielőbb visszatérünk jegyzetes kiadásainkban a jegyzetek e nemű közléséhez, lemondva egyzersmind arról a bőbeszédűségről, mely jegyzeteinket jellemzi.

A szöveget megelőzőleg kapjuk a könyvek tartalmát, kb. úgy, a mint az Dräger iskolai kiadásában látható. — Az I. és II. könyv között van egy öt lapra terjedő *excursus* és északi Germániának térképe, a melyek Germanicus hadjáratának illusztrációjára szolgálnak. Az V. könyv 5. fejezete után levő hézagot Allen azzal tölti be, hogy itt *Dio Cassius* (LVIII. 2—15.), *Iuvenalis* (10. 56—77.), *Suetonius* (Tiberius 55—65.) megfelelő részeit közli, a melyek az itt tárgyalt kor forrásai. Ez a körülmény is mutatja, hogy a kiadót kommentálásában mennyire vezette az a cél, hogy kerek képet adjon Tiberius jelleméről, uralkodásáról és a birodalom alkotmányában, valamint közigazgatásában beállott változásokról.

A 40 lapra terjedő bevezetés Tacitus életéről és iratairól, Tiberius jelleméről, a római birodalom terjedelméről, provinciáiról és igazgatásáról, a császári családról és az író stílusáról szól. Érdekes Allen fölfogása: «Tacitus nem volt az irodalom embere, ő hívatásánál fogva a forumhoz szokott ügyvéd volt. Ezt kell az ő megítélésében szemünk előtt tartani. A mi felfogásunk a történetíró kötelességéről, különbözik az akkori felfogástól. Nem mondhatjuk róla, hogy nem őszinte, hogy tényeket elhallgat vagy eltorzít. Ő gondos tanulmányok után alkotta meg véleményét egyes emberekről és azután, nem mint pártokon felül álló bíró, hanem mint védő ügyvéd védelmezi állásfoglalását.» Tanulságos, hogy Macaulay ítéletét közli Tacitusról, továbbá, hogy azt a változást, a mely Tacitus stílusában az Oratortól az Annalesekig végbement, a Carlylenél tapasztalt hasonló változással állítja párhuzamba. A Tiberius jelleméről szóló fejezetben közli a Tiberius jelleméről általánosságban elterjedt ítéleteket, majd rátér Merivale, Furneaux, Mommsen, Sievers, Stahr stb. állásfoglalásaira és azután kifejti saját nézetét. Szerinte Tiberius nem volt hipokrita aggkoráig, a ki csak ebben a korban mutatta ki valódi jellemét; lehetetlen, hogy hetven éves korában változtatta meg jellemét. Anyja haláláig (29-ig), tehát tizenöt évi uralkodása alatt böcs, éleseszű és egészben emberszerető uralkodónak bizonyult, de az ezután

következő évek (29—31.) eseményei, különösen Seianus felismerése tették zsarnokká a hideg, tartózkodó természetű uralkodót.

Nagyon helyén való az a kis fejezet, a mely (Mommsen alapján) a birodalom Tiberius alatti terjedelméről, a provinciák adminisztrációjáról szól, és a senatori és császári provinciák elsorolását adja; két hasznos index zárja a könyvet, az egyik a tulajdonnevekről szól, a másik a jegyzetekben tárgyalt régiségek könnyű feltalálására szolgál.

(Budapest.)

SCHMIDT MÁRTON.

Walther Küchler: Französische Romantik. Heidelberg, 1908. 118 l.

Küchler ezen munkája a Pierre Lasserre könyvétől (*Le romantisme français* 1907.) támasztott irodalmi harcban leli eredetét. Lasserre megtámadta a romanticizmust, filozófiai alapon be akarta mutatni romlottságát, perversitását és megtagadta ennek az áramlatnak minden jogosultságát. Erre a felfogásra különösen a történelmi szempont figyelmen kívül hagyása juttatta. — Lasserre egyoldalú álláspontját Küchler nem fogadja el. Felfogása, a mely különben azáltal is kitűnik, hogy csakis a romantikus lírikusokat (Lamartine, V. Hugo, Musset, A. de Vigny) és a romantikus spiritualistikus filozófia megalapítóját és főképviselőjét Victor Cousint tárgyalja, az, hogy a romantikus áramlatnak és különösen a romantikus irodalomnak főtényezője az érzés, a mely a klasszicizmus racionalizmusával szemben érvényesült. A romanticizmus a «raison» helyébe a «sentiment»-t lépteti. Mivel a francia romanticizmus annyira határozatlan szellemi áramlat, annyi lényeges jegyből van összealkotva, a mely nem kevésbé fontos az érzés felujulásánál, ezt a felfogást kissé egyoldalúnak kell tekintenünk. Ebből az egyoldalú felfogásból származik az a hibája, hogy a romanticizmus előidézői és képviselői között csakis azokat tárgyalja, a kiknek költészetében épen az érzés uralma kimutatható. (Rousseau, Saint-Pierre és Chateaubriand.) Egész joggal és jól vannak tárgyalva, de már Mme de Staëlnek csakis regényeire szorítkozik, melyek pedig korántsem olyan fontosak a romanticizmus előidézése szempontjából, mint *De la littérature*, de különösen *De l'Allemagne*-ja. Ezeket csakis a romantikus elnevezés magyarázatánál említi meg, a nélkül, hogy jelentőségüknek és hatásuknak tárgyalásába bocsátkoznék. Mellőzi a regény- és drámaírók közül azokat, a kik nem voltak egyúttal lírikusok is, de viszont olyan fontos lírikusokat is, a kiknek nem volna szabad hiányozniok, a milyen Sainte-Beuve, de különösen Théophile Gautier. A romantikus kritikát és romantikus történetírást meg teljesen érintetlenül hagyja. Tárgyalása a líra egy-néhány főképviselőjére szorítkozik, a kiknél az érzelmi elem első helyen áll. Ezeket a költőket azonban nemcsak a szorosan vett líra terén mutatja be, hanem kiterjeszkedik Hugo, Musset és Vigny drámai költészetének ismertetésére is, Hugónál erről csakis általánosságban emlékeztet meg, a másik kettőnél a darabok rövid tartalmát adva.

Abban, a mit az egyes költőkről mond, határozottan figyelemreméltó, mélyebben pillant be költészetükbe, bizonyos filozófiai állápontra helyezkedik, a mi mellett megvan az a jó tulajdonsága, hogy nem abstrahálva jellemez mindig, hanem a jellemzést rendesen ügyesen kiválasztott néhány költemény alapján adja meg, a hol a költőnek

valamely sajátága legjobban kitűnik. Ezen eljárásával azonban könyvének ismét egy hiányát idézi elő. Ez az, hogy rövid terjedelme miatt nem nyújthat teljes képet az egyesek költészetéről; kénytelen egyes jellemvonásoknál maradni, a nélkül, hogy az illetőnek költői képét teljesen kimerítené, rendesen csak egy-két gyűjtemény alapján egy két jellemvonást fejt ki.

Munkájának hiányai tehát leginkább egyszálú felfogásából származnak, a nélkül, hogy ezek teljesen leszállítanák könyve értékét, mert a benne található gondolatok, eredeti és nem egyszer mélyebb felfogása, különösen pedig szép és világos előadása nemcsak élvezetes, hanem itt-ott haszonnal is forgatható olvasmányt nyújtanak.

(Budapest.)

WÉBER ARTÚR.

O. F. Walzel: Deutsche Romantik. (Aus Natur und Geisteswelt 232). Teubner, 1908. VII, 168 l.

Az irodalmi látókörön a romantikus költészet és világnézet ideáljai fel-feltetszenek, s az érdeklődés, mely kíséri őket, nagyobb, semhogy pusztán históriai természetűnek mondhatnók. A romantika eleven erejére nem szükséges mesziről keresni a példákat: ott van G. Hauptmann költői pályafutása s a symbolisták terjedő népszerűsége. A német naturalizmus harczos folyóirata az új-romantikusok melegágya lett. Népszerű kiadásban jelentetik meg a spekulatív filozofia mestereit, Hegel iránt is érdeklődnek, s könyves boltok kirakataiban az ifjabb romantika exaltált költői ragyogó kötetekben pompáznak.

Walzel tanulmánya célzatosan viseli címét, mintegy jelezve, hogy nem a költőkkel, hanem a német romanticizmus gondolatvilágával foglalkozik. Ez a szempont jogosult, a mennyiben irodalmi mozgalom soha nem jelent meg nagyobb elméleti alapvetéssel, mint a szóbanforgó. Az írókat főleg a *kell*, a program, foglalkoztatja. Bevezetésében említi a szerző, hogy filozófiai szempontokat is akar érvényesíteni, mint R. Haym és W. Dilthey. De elmarad mesterei mögött, mert ezek a világnézetek s az esztétikai elvek mellett az élő egyént is jellemezni tudják s minden tényezőt számba vesznek, mely irodalmi irányok keletkezésére hathat. Némely helyen (pl. Achim v. Arnimról szólván) Walzel is megteszi ezt, másutt azonban úgy tűnik élénk az ő jellemzésében a német romantika, mint egy csomó testhez nem kötött gondolat és érzés.

A könyvecske teljesen a legújabb kutatások nyomán halad, ad elégséges bibliográfiai utalást s encziklopedikusan áttekinti a német romantika világát. A bevezetés a romantikusok és a Sturm und Drang viszonyát igyekszik tisztázni, kiegészítve Scherert, a ki irodalomtörténetében s tanulmányai között csak a rokon vonásaikat emelte ki. A két első fejezet tárgya — a «romantikus elmélet» fejlődési fokozatai — igen elvont s a mi nem egész világos benne, nem Walzel hibája. Hiszen egyszer még Dorothea Schlegel is úgy nyilatkozott az elmélkedő jénákról, hogy sem önmagukat, sem egymást nem értik. Bonczolgatva a romantikus lelket, legjellemzőbb sajátságaiul jelentkezik: az egyéniség proteuzai nyugtalansága, az önelemző «intellektuális szemlélet», metafizikus vágyak a végtelenhez s az a törekvés, hogy vallás, költészet és tudomány egygyé forradjon. A teoriák alakulása-

nak két első fokozatát Fr. Schlegel képviseli, a harmadiknak előkészítői Schleiermacher és Schelling. Walzel igen tárgyilagosan foglalkozik e néha lidérces ideológiákkal, összeállítva a rájuk vonatkozó legmegvilágítottabb nyilatkozatokat.

A harmadik fejezet a romantikusok erkölcs- és vallásbölcseletéről szól. Ethikájuk különös jegye a túlzásba vitt bírálata, *értékújítás* (később Nietzsche-nél *Umwertung*) követelése. Schleiermacher minden egyén számára külön neki való ethikát kíván. A kereszténység a jövő apoteozisával bűvöli magához a sovárgó romantikusokat, első sorban Novalist. Wackenroder indítja meg — ez a negyedik fejezet foglalatja — az egyéni és a nemzeti elem méltánylását a művészetekben. Szeretettel éli be magát az ó-német világba. Tieck a keresztény középkort eszményíti. Megismerjük a romantika és a képzőművészetek s a zene viszonyát. A zenei érzék nagysága hat a költők nyelvére s lírai verseikre. A korai romantika világpolgári, sőt kollektivistikus hajlamú. Az utóbbi irány kiindulópontja ép az egyénimádó Fichte állambölcselete. Arnim már a porosz nemesember hazaszeretetét képviseli s az ifjabb romantika költőinek nemzeti érzése mindegyre erősebb. Walzel alaposan megvilágítja a reakció keletkezését, mely árbóczára a romantika lobogóját vonta fel. A költészet fővonásait összesűrítő hatodik fejezet tartalma: a népies líra lendülete; a romantikus ironia érvényesülése a drámában (Tieck, Kleist), regényben (Brentano, Immermann), lírában (Heine); a romantikus természetfilozofia nyoma mesés elbeszélésekben (Hoffmann, Tieck).

A romantikusoknak erős érzékük van a lelki élet rendellenességei iránt. Schelling szerint a természet tudattalan intelligencia s keresték a tudat felé vivő átmeneteket benne. A hipnotizőr és az alvajáró ezért érdekli a költőket (Arnim, Hoffmann). Kleist drámái végelemzésben arra a kérdésre felelnek, hogy mi minden baj támadhat az emberi ismerés és érzékszervek tökéletlensége folytán.

Hogyan jellemzi az embert a romantikus regény és dráma? A regényhősök az élet dilettánsai, a lét értelmét keresik. A dráma emberi voltunk talányait próbálja megfejteni. Az élet valóságos képével csak részletekben találkozunk. A romantikus embert bizonyos cselekedni nem tudás jellemzi, rejtélynek érzi a saját életét. Az akarat-szabadság problémája — mely Novalist és Schleiermachert is foglalkoztatta — fűződik a sorstragédiához, s ezt Z. Werner színszerű formában műveli. A színművek szerkezete legtöbbször elbeszélő, nincs meg a drámái struktúra bennük. A romantikusok elvei között van az is, hogy a különböző műfajokat össze kell olvasztani s az így előálló „progressive Universalpoesie” legnagyobb remeke Goethe Faustjának második része.

Szerzőnk több ízben hivatkozik Ricarda Huch kétkötetes művére a romantikáról, mely egyes személyiségeket mesterien jellemez. Nála a művészi szempont a legfontosabb, míg Walzel az irodalmi mozgalom egységét s elágazását tudományosan határozza meg.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1907 1908.

12. Janicssek József dr.: Pár szó Arisztotelesz etikájáról. (Eperjesi kir. kath. főgimn. 55—61. l.) — A rövidlélekzetű dolgozat nem philológiai, hanem pädagogiai czélt óhajt szolgálni. Bár az aristot. etikának ily szempontból való tárgyalása csak helyeselhető, még sem mondhatjuk, hogy a dolgozat czéljának megfelel. Haszonnal legfeljebb azok a tanulók fogják olvasni, kik a szerzőnek görögépítő előadásait hallgatták s azok alapján ezen — enyhén szólva — túlságosan tömör összefoglalás értelmét ki tudják hámozni.

A dolgozat egyébként két részből, bevezető megjegyzésekből és az Eth. Nic. «főszméinek» táblázatos összeállításából áll. Az első rész kézikönyvek közhelyeiből nyújt homályosan és zavarosan fogalmazott szemelvényeket. A második részre pedig csak azt jegyezzük meg, hogy az Eth. Nic. hiányos tartalomjegyzéke talán mégsem elegendő Arist. etikája «főszméinek» bemutatására és megértetésére.

(Budapest.)

PÉCSY BÉLA.

13. Weigl Géza: Platon és a lélek halhatatlansága. (Karánysebesi áll. főgimn. 1—20. l.) — Bizonyára érdemes a lélek halhatatlanságának felemelő klasszikus magyarázóival foglalkozni. Fontosnak tartom az e nemű foglalkozást nem csak azért, mivel a magasabb eszmék kultuszára korunkban valóban szükség van, hanem még inkább abból a közvetetlenebb okból is, mivel a tanár is kell, hogy érezze annak a módszernek szükségét, a melylyel tanításába lelket lehel s a szertefolyó ismereteket is betetőzőbb magasabb ideákba összefoglalja. Platonnak ideái kapcsán is megtehetjük ezt, érintve azon elismeréstől, a melylyel Kant (A tiszta ész kritikája 222—225 l.) ezen «főnséges filozofus» eszmetana iránt viseltetik, a midőn így szól (u. o. 223 l.): «Plato helyesen vette észre, hogy ismerő tehetségünk sokkal nagyobbra tör, mint jelenségeket szintheticus egység szerint csak sillabizálni, hogy mint tapasztalatokat olvassassuk, s hogy eszünk természet szerint oly ismeretekig szárnyal, melyek sokkal távolabb érnek, semhogy bármely tapasztalat adta tárgy nekik valaha megfelelhessen, de a melyeknek mindazáltal megvan a realitásuk és a melyek épenséggel nem merő agyrémek.» Nem agyrémek, mert hiszen e nagy bölcs csak azt mutatja magasabb és egységebb szempontból megvilágítva, a mi népének lelkiéletében úgy is meg volt, a melynek legáltalánosabb sajátsága «a szelleminek és természetinek osztatlan egységében, eredeti összefüggésének és zavartalan egyezésének elfoglatlan fölfevésében fekszik» (Zeller). A mikor Menonában olvassuk, hogy Sokrates hivatkozik Pindarosra és a többi költőkre, a kik azt állítják, hogy az ember lelke halhatatlan, mennyire örülhetnénk mi tanár emberek, ha jutalmazó iskolai klasszifikálásunk mellett is elég erőnk volna az iskola falain kívül is diadalra juttatni azt a felfogást, hogy összes tanításunk első sorban a lelki működés hatályosítására tör a szellem olyan halhatatlanságának szolgálatában (v. ö. Platon: Phaidon 107. c. d.), a minő a görög népet kiválóan kitünteti. A midőn ugyanezen (Menon) dialogusban halljuk Sokrates tanítását, hogy

minden vizsgálódás és tanulás nem egyéb, mint visszaemlékezés, ezen pszichikai előzményre önkénytelenül is vágy támad bennünk, vajha iskolai tananyagunk gyarapodásával lépést tartana ama összekötő szálak keresése, a melyekkel tanítványaink ismereteit jobban összecsomagolhatnók s lelkünknek a didaktikánkban is többé kevésbé érvényesíthető platon *ἀνάμνησις* útján szárnyakat adhatnánk, hogy erkölcsi hivatásuk lendületesebb periferiáiba emelkedhessenek. Platon is népének el-elszörót hitét és saját tudását akkor önti tudományos formába, a mikor a görög geniének az ő koráig elért kulturális vívmányain maga is okulhatott s azokban a hellén szellem folytonos tökéletesedés utáni vágyát: a halhatatlanná tevő Eros működését láthatta. Láthatta pedig a görögségnek a szoros előzményt és következményt képező történeti korszakaiban is letükröződő ama önfenntartási praexistencia szerint, «a melyet e lángész mélyebb bölcséleti értelemben megemlíteni — úgy szólván — sohasem mulaszt el, a mikor a halhatatlanságra hivatkozik.» Symposionában Lykurgost, Solont azért mondja halhatatlan gyermekek atyjának, mert törvényeik, tanításaik az államot megerősítették, felvirágoztatták, a polgári erényeket a tökéletesség magas fokára emelték s a nemes, hírében soha el nem enyésző tettek után való olthatatlan vágyakozást az emberekben fölébresztették.» (14. lapon.)

Jobban szerettem volna, ha a szerző az itt megpendített, s részben az ő értekezéséből is vett, gondolatok lánczszemeinek követésével építette volna fel dolgozatát; a mely nagyobbára a léleknek a halál utáni állapotáról szól. Platon egyöntetű felfogásában a lélek nem olyan járulék, mint a népvándorláskori ornamentális folyondár, a mely a szerkezeti formákkal nem törődve az oszlopokat és a pilléreket ellepi. A filozofus betetőző következetességével kielégíthet bennünket, hogy, a midőn egyes erényeket a *θεῖα μοῖρα*ból származtat, a lélek eredetét is a *θεός* alkotta világlelekből vezeti le. Államában (VII. p. 521. 527.) pedig az érzékekkel szemben a lelket védi; mely lélek inkább tartassék fenn, mint száz szem, mert az az igazságot, az istenit fogja látni.¹⁾ E mellett úgy az állami, mint a társadalmi alakulásokban, a művészetben és a tudományban lepergett s a szellemi lét bebizonyítására számos érvet szolgáltató történeti fejlődésre, a hellén géniuszra is több sugár eshetett volna magyarázó párhuzamul a Phaidonban olvasható azon nyilatkozathoz, a mely szerint: «ha lehetetlen a lelket mint nem élő gondolni, ennek úgy a múlttól, mint a jövőről kell állani, mert a lélek lényegéhez tartozik, hogy éljen. azt tehát egy pillanatban sem lehet mint nem élő gondolni. A lélek fogalmában benne van az öröklét, mert az minden életnek és mozgásnak legközelebbi oka . . .» Célyszerűbb lett volna ezen fő tekintetek megrajzolása után, illetőleg kapcsán áttérni a lélek halhatatlanságának további bizonyítására, a melylyel így a dolgozat összefüggőbbé s kerekdedebbé válhatott volna, mint a különböző (Apologia, Kriton, Gorgias, Kratylos, Menon, Phaidros, Symposion és Phaidon) dialogusokból vett miniatűr képek mozaikszerű, egyenlőtlen összeválogatásával s itt-ott szétfolyó részletek összeállításával. Kiigazításul megjegy-

¹⁾ V. ö. még értekezésemet: A görög ethikai gondolkodás főbb eszméi. Eperjesi kir. kath. főgimn. értesítő 1898 (1—55 l.) 25 s. köv. l.

zem, hogy nem a Symposium Platonnak a „legelragadóbb” műve, hanem a Phaidon. Amaz a legművésziesebb és a legkellemesebb dialógusa. Ez utóbbiban fejeződik ki a filozofusnak nagy gondolata: hogy a tudomány, az ethika és a vallás legbelsőbb lényegük szerint egységet képeznek. Külömben a dolgozat címét tekintve, itt nem a dialógusok részletező tartalma iránt érdeklődünk, hanem inkább azon bizonyítékok áttekintőbb és rendszeresebb elősorolása után vágyódunk, a melyekkel Platon különböző műveiben a lélek halhatatlanságát tisztázni iparkodik.¹⁾ Ezt a bevezető sorokban előre bocsátott azon megjegyzése mellett is, hogy: „csak szűkre határolt téren mondotta el azt, a mit épen elmondhatott”, megtehetette volna még kevesebb lapon is, ha pl. egyes párbeszédekből (pl. a Menonból) az oda nem igen tartozó bőbeszédűbb részeket mellőzte volna. Bár másrészt így sem lehet egészen helyén egy, felnőttebb tanulóknak való bölcsesleti értekezés olyan gimnázium értesítőjében, a hol még csak az első osztály nyílt meg. Egyébként a szerényebb czállal megírt dolgozat folyékony nyelvvvel megírva tanulságos tárgyat s tartalmat ölel fel. Örömet elismerjük a szerzővel, hogy: „in magnis et voluisse sat est”.

(Eperjes.)

JANICSEK JÓZSEF.

14. Varvasovszky János: Róma története alapításától fogva. Titus Liviusról. I. könyv. (Eperjesi kir. kath. főgimn. 1—54. l.) — Orvendetes jelenség, hogy épen az utóbbi években, a mikor a nagyközönség egyre hangosabban nyilatkozik a klasszikus nyelveknek a gimnáziumban való tanítása ellen, egyre többen vállalkoznak a görög és római remekírók műveinek magyar nyelvre való átültetésére. Igaz, hogy egyik-másik vállalkozás nem jár megfelelő sikerrel, de helyielyközzel mégis akadnak munkák, a melyek kielégíthetik a kényesebb igényeket is.

A czímbe jelzett munka az utóbbiak közé tartozik. Liviusnak nem épen könnyen fordítható szövegét oly hűséggel s oly folyékony stílusban adja vissza, hogy nem csak az olvashatja élvezettel, a ki pusztán a fordítást látja, hanem az is, a ki az eredeti szöveget kezében tartva megy végig rajta. A hol lehet, ragaszkodik az eredetihez, a hol azonban a magyar nyelv szelleme és általában a modern gondolkozásmód úgy kívánja, nem riad vissza a Livius féle szerkezetnek merészebb átalakításától sem, a nélkül azonban, hogy ennek az eredeti valami kárát vallaná. Megesik azonban, hogy a fordító ebben a szerkezet átalakító munkában egy-egy szót, sőt néhány helyen rövidebb mondatot is fordítatlanul hagy, de ezek oly jelentéktelen hiányok, hogy csak az veszi észre őket, a ki a fordítást a latin szöveggel gondosan összehasonlítja, a gondolatmenetben hézag nem vehető észre.

Hogy a fordítás milyenségéről némi képet nyujtsak, álljon itt

¹⁾ Vagy esetleg elég lett volna csakis magával Phaidonnal foglalkoznia, a melyből Platonnak világnézlete oly tisztán kivethető. (V. ö. *G. Schneider*: Die Weltanschauung Platos dargestellt im Anschlusse an den Dialog Phaidon. 1898). *Gálfi Lőrincz*: „Platon tanítása a lélek halhatatlanságáról” cz. értekezésében (kolozsvári unitárius főgimn. értesítő 1897. 8. 7—20. l.) a görög népnek hitét a lélek halhatatlanságában részletesebben ismerteti, s a platoni ideák tanáról is szól.

mutatványul a 25. fej. egy kis részlete: «Megtörtént a jeladás s a két csatasor — csak három-három ifjú ugyan, de egész seregek bátorságát hordozták szívükben — egymásnak szegezett fegyverekkel össze-roppant. Nem a maguk veszedelme, hazájuk uralma vagy szolgasága lebegett miudegyiknek a szeme előtt; az, hogy hazájuk jövődő sorsa olyan lesz, a milyenné ők fogják tenni. A mint az első összecsapásra megcsattantak a fegyverek s megvillantak a czikázó kardok, hideg borzadás futott végig a szemlélőkön s mialatt a helyzet olyan volt, hogy belőle reményt egyik fél sem meríthetett, elállt a szó, el a lélekzet. Később kézi túsára került a sor s most már nemcsak a küzdő testek mozdulatait, nemcsak összekavarodó fegyvercsapásokat lehetett látni, hanem sebeket és vért is. Egyszerre csak, a mikor már mind a három albai sebet kapott, két római, egyik a másikra borulván, haldokolva összerogvott. Ezeknek elesetére az albai sereg örömrivalgásban tört ki, a római sereget pedig elhagyta minden remény; csak a halálos aggodalom maradt meg annak az egy embernek a során, a kit a három Curiatius már körülállott. Ez az egy ember szerecsére sértetlen volt, következésképp, ha mind a hárommal egyszerre nem is mérkőzhetett, páros viaskodásban fölényben volt». Még fordítónknak egy eddigelé nálunk szokatlan, de mindenesetre érdekes kísérletéről akarok említést tenni, arról t. i. hogy egyes tulajdonneveket és olyan kifejezéseket, a melyeket közönségesen legfeljebb magyarázni szoktunk, ő lefordított. Így Juppiter Feretrius (10. 6.) = Zsákmányadó J., Mars Gradivus (20. 4.) = Hadak-útját járó M., Salii (20. 4.) = tánczos papok, Juppiter Elicius (20. 7.) = Titok-kifürkésző J., fetialis (24. 4.) = szövetségszerző pap, pater patratus (24. 4.) = eskümondó pap, Silva Malitiosa (33. 9.) = Gyilkos erdő, Murca (33. 5.) = Szíveketlágító Venus; Brutusnál zárójelbe teszi ezt «Mulya»; conditum lustrum (44. 2.) = szemlező áldozat, pomerium (44. 4.) = faluntúli gyűrű.

A magyarázók felfogásával ugyan e fordítás próbák nem mindig vágnak össze teljesen, de jobbakat s különösen jobb hangzásúakat nem egy könnyen tudnék helyettük ajánlani.

Ha fordítónk — a mint kívánatos — a megkezdett úton tovább halad, erejét, a mely már e mutatványban is megnyilatkozik, tovább fejlesztvén, olyan Livius fordítással gazdagíthatja e nembeli irodalmunkat, a melyben minden érdeklődő örömét lelheti.

(Budapest.)

INCZE JÓZSEF.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1909. április hó 14-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Papp Ferencz*: b. Jósika Miklós és b. Kemény Zsigmond.
2. *Vértessy Jenő*: Az Ilias III. éneke. (Fordítás.)

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Hegedüs István elnöklése alatt jelen voltak: Láng szerkesztő, Finály, Gombocz, Hornyánszky,

Incze J., Katona, Maywald, Melich, Némethy, Papp, Vértesy, Zlinszky vál. tagok és Schmidt H. másodtitkár mint jegyző.

1. A társaság bevétele f. é. jan. 1-től márcz. 31-ig 4831-04 K, kiadása 2306-35 K.

2. Új rendes tagok 1909-től: Vönház István dr. jászberényi áll. főgimn. tanár (aj. Császár), Harsányi Pál dr. nemzeti múzeumi gyakor-nok (aj. Csermelyi), Blau Lajos dr. orsz. rabbiképzőint. tanár (aj. Kallós); rk. tag: Pável Ágoston tanárjelölt (aj. Hegedüs).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Lenz Jakab munkáit új kiadásban teszi közzé *Levy Ernő* (Berlin, 1909. P. Cassirer). A kiadás négy kötetre van tervezve; az első már megjelent; tartalma: Lenz drámái. Tekintve, hogy Lenz nagy irodalomtörténeti jelentőségét az újabb kutatások alapján évről-évre jobban fölismerjük és hogy Tieck kiadása (1828), mely különben sem felel meg a mai kívánalmaknak, rég elfogyott, az eredeti kiadások pedig nagy ritkaságok, melyek még a legnagyobb könyvtárakban sem kaphatók: örömmel kellene üdvözölni a szerencsétlen költő műveinek oly új kiadását, mely a philologiai tudomány mai igényeinek megfelel. De kérdés, hogy a Levy-féle kiadás ilyen lesz-e. Hogy nem ad sem bevezetéseket, sem jegyzeteket, hanem kizárólag csak a művek szövegét, még tűrhető volna, noha egy modern kiadásnál mindenesetre sajnos hiány. Nagyobb baj, hogy a kiadó mindazt akarja közzé tenni, «a mi Lenzben még ma eleven vagy lélektanilag igen érdekes». Tehát nem lesz teljes kiadás, és Levy úr fogja eldönteni, hogy mi «még ma is eleven» vagy «lélektanilag nagyon érdekes» Lenzben! Ezzel a kiadás már eleve lemond a tudományos jellegről. Hogy mit várhatunk tőle, már a megjelent I. kötet is mutatja, mely a következő drámákat tartalmazza: *Der Hofmeister 1774*, *Der neue Menoza 1774*, *Die Soldaten 1776*, *Die Freunde machen den Philosophen 1776*, *Der Engländer 1777*, *Tantalus 1798*, *Pandaemonium Germanicum* (a kéziratból, melyet a «Soldaten» kiadásánál is fölhasznált). *Nem vette föl a következő darabokat: Der verwundete Bräutigam* (kiadva 1845), *Die beiden Alten 1776*, és *Die sizilianische Vesper* (kiadva 1887), mert ezek «a mai naiv (!) olvasó számára, a mint nekem tetszik, nem élvezhetők többé». Milyen sületlen indokolás! Mit ért Levy «naiv olvasó» alatt? Esetleg fölteszi, hogy a mai kisasszonyok akarnák Lenz drámáit olvasni?! És vajjon mennyiben élvezhetőbbek a kötetbe fölvetett darabok «a naiv olvasó számára?» és mióta adják ki egy régi író műveit naiv olvasók számára? Látni való, hogy a kiadásnak tudományos jellege nagyon kétséges, de egyéb kiadás hiányában ez a nagyon csinosan kiállított és nem drága (kötetje 5 M. 50 pf.) kiadás is köszönettel fogadható, ha a szöveg megbízható, mit a kiadó állít és ígér, de a mit itt Budapesten, hol az eredeti első kiadások nem kaphatók, nem lehet ellenőrizni.

h.

— Johannes Schlaf: *Novalis und Sophie von Kühn*. (E. W. Bonsels, München.) Novalis, a legtehetségesebb romantikus, újból divatba

jött. Schlaf szerint azonban még mindig nincs jó Novalis-életrajzunk: a romantikusok nem írhatták meg, mint elfogult kortársai, a »Junges Deutschland« tagjai sem, hisz ellenségei voltak. Az új életrajzok pedig hiányosak, nem fogják fel jól a »Zsófia-problémát«, a melyen Novalis egész élete és költészete sarkallik; Kühn Zsófia alapos értése nélkül nem ismerhetjük meg Novalis psychophysisét. Schlaf nagy megvetéssel beszél Heilborn »filisztrózus« életrajzáról, bár el sem olvasta, csak Willy Pastor hitvány kivonatából ismeri. Heilborn megtépdeste, szétszaggatta azt a nimbust, a melylyel Zsófiát körülvette az irodalomtörténet legendája, s ép ezen bosszankodik Schlaf. Ezen a hiányon akar segíteni 70 lapos könyvével, a melylyel hozzájárul egy megírandó tökéletes Novalis-biográfiához. — Nem fogadja el Tieck elavult, idealizált, madonnaszerű Zsófiáját és Novalis stilizált, szeráfikus szerelmét, de elutasítja a durva materialisztikus felfogást is, a mely a költő viszonyát a 13 éves leányhoz — hektikás diszpozíciójával, a kornak barátság-enthusiasmusával, érzelgősségével magyarázgatja. Schlaf elismeri, hogy a materialista felfogás első pillantásra elfogadhatónak látszik. Szerinte Zsófia — Novalis élete és sorsa, Zsófiát kell megvizsgálnunk, hogy a költőt megismerhessük. Kit szeretett Novalis? Heilborn, a »*bugris filiszter*« ezt feleli: egy 13 éves rosszul kifejlődött satnya testecskejű bakfis, a kinek naplója a szellemesség hiányában bővelkedik, a ki hadilábon állt a helyesírás legelemibb szabályaival is. Roppant valószínűtlen, hogy ezen igénytelen leányka lebilincselhette volna a költőt. Zsófia halála után a költő csak beleélte magát a fájdalomba; pózolt, meszterkél, hamis az ő érzése. Willy Pastor (Dichtung XVII.) is Heilborn nyomán, ezen az állásponton van, a mely Schlafnak nem tetszik. Ő a pathologia mezejére tereli a rejtélyes problémát, azt állítja, hogy Novalisnak kettős tudata (doppelter Bewusstsein) volt, még pedig saját tudatossága harcban állott a Zsófiáéval, ámbar azzal szorosan egyesülve volt. Schlaf veszélyes terrénunra tévedt, a negyedik dimenzióból vett érvei nem győzik meg a józan gondolkodású embert. Könyvecskénk a költő naplójából vett idézetekkel nagy fáradsággal azt akarja bizonyítani, hogy Novalis nem volt ura saját akarátának, hogy idegei Zsófia halála után túlfeszültek voltak, hogy hypnotikus, delejes állapotba merült. — Schlaf hyper-szellemes módon fejtegeti Hardenberg *trance*át, captiváltságát. Ez a pathologikus állapot volt azután okozója a tüdővésznek is. Novalis nem inklinált ezen bajhoz, csak a »*kettős tudat rampi*«-ja (Schlaf szavai) tette tönkre szerveztét. — Érdekes szofizmat mond Schlaf arról a viszonyról, a mely Novalist második menyasszonyához: Charpentier Juliához fűzte. T. i. ez a viszony teljesen normalis volt. semmiféle kóros tünetet nem észlelünk benne. Schlaf ezt mulékony epizódnak tartja, a melybe Novalist az *élet-összöm* hajtotta, a mikor végső agóniájában a *trance*ből egy pillanatra felésmélt. De hogyan és honnan nyerte a kis Zsófia démonikus hatalmát a költő idegzete felett? Schlaf a következőt mondja: Zsófia nagy ártatlansága éles ellentétben állt környezetének leplezetlen érzékiségével. Ez a kontraszt, továbbá Zsófia igazi nőiessége (valódi *Éra* volt szerzőnk szerint), végre pedig *morbidsága* ejtették rabul a költőt. De ezek a körülmények

távolról sem magyarázhatnak meg az állítólagos »kettős tudat« keletkezését. Novalis élete, költészete és naplója ellene szólnak annak a feltevésnek, hogy »psychophysis«-ében akármilyen kóros elváltozás lett volna. Tüdőbaja sem gyakorolt semmiféle befolyást gondolkodására. — Schlaf úr a légből kapta állításait; felcsapott — ügyetlenül — psihiaternek, hogy feltűnést keltsen.

(Eger.)

LÁM FRIGYES,

— Darkó Jenő és Pápay József székfoglaló előadásai. A debreczeni főiskolánál 1909. márcz. 25-én két új tanár foglalta el székét: *Pápay József* a finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány, *dr. Darkó Jenő* a classica-philologia köréből volt értekezéssel. *Pápay A finn-ugor nyelvtudomány történetéből Gyarmathyig* című értekezésében a finn-ugor nyelvekkel való foglalkozás történetét adta, több új adatot derített föl, különösen érdekesen fejtette ki Leibnitz érdemét, pontosan számolt a finn-ugor nyelvészet kutatóiról egész Sajnovicsig és Gyarmathyig. Gyarmathy megtérését régi álláspontjáról a finn-ugor rokonság elfogadásához részletes adatokkal és eleven tollal rajzolta meg. *Darkó* értekezésében *»A görög philologia czéjld«*-ról szolt.

Rövid visszapiillantást vetve a görög philologia történetére, megállapítható, hogy ez kezdetben, az alexandriai korban nem követett más czélt, mint azt, hogy a klasszikus korbéli, időközben megromlott szövegeket helyreállítsa és a mennyiben a nyelvi változásoknál fogva szükségessé vált, meg is magyarázza. Idővel azonban, mennél jobban távolodtak a klasszikus kortól, annál nehezebbé vált a szövegek kritikája és hermeneutikája s a philologia, hogy ebbeli feladatának megfelelőhessen, kénytelen volt az ókori élet és művelődés csaknem minden ágával behatóan foglalkozni. Így fejlődtek ki rendre azok a tanszakok, melyeket Wolf és utána Boeckh rendszereikben, mint a philologia alkotó elemeit tüntettek föl. Amde a mai gyakorlat szerint a legtöbb nem eredeti philologiai disciplina hajlandó külön szakadni a philológiától, sőt akad olyan eredeti phil. disciplina is, mely lényegesen megváltozott keretek és módszerek szerint dolgozván, a philologia Prokrustes-ágyába többé be nem szorítható. Így a görög grammatika, syntaxis, etymologia és dialektologia az indo-germán összehasonlító nyelvészet integráns alkotórésze; a görög mythologia az összehasonlító mythologia körébe vonandó; a görög történet már kezdetől fogva független a philológiától s vele együtt különülnek el segédtudományai, a chronologia, geographia s az ú. n. régiségek; az archæologia ma már teljesen önálló tudománynyá nőtte ki magát; az irodalomtörténet pedig, mint a nemzeti szellem irodalmi műveiben való megnyilvánulásának története, a művelődéstörténet keretébe tartozik. A philologia ezek után nem terjeszkedhetik ki többre, mint eredetileg, vagyis a görög nyelvemlékek szövegeinek helyreállítására és megmagyarázására, de itt nem csupán az ó-, hanem a közép- és újkori nyelvemlékek is tekintetbe veendőek, az ó-, közép- és újkori görög philologia egyesítendő. A philologusnak azonban foglalkoznia kell mindama tudományágakkal, melyeket Wolfék a philologia körébe vontak, csak hogy nem productiv, hanem receptiv módon. Lemond az önálló művelésről az illető szaktudósok javára s maga megelégszik az elért eredményeknek a saját czéljaira való felhasználásával. Ezt kívánja a praktikus munkamegosztás és e tudományok mai helyzete. A philologia e programja teljesen megfelelne az archæológiáénak; valamint az utóbbi a műemlékek, úgy az előbbi a nyelvemlékek kritikájával és hermeneutikájával foglalkozik.

A székfoglaló ünnepre Budapestről megjelentek: Hegedüs István, Pecz Vilmos, Bartoniek Géza és Melich János.

— Válasz Gulyás Pál bírálatára. Az EPhK. 1909:222—224. lapjain jóakarató igyekezetéről tanuskodó, habár néhány célzásában kissé homályos vagy nem elég nyílt ismertetést közölt Gulyás Pál. Miután kifogásait nem foglalta eléggé konkrét formába, az önismeret az EPhK-ben nem is szokásos, azért néhány külföldi bírálatból idézek, hogy a kérdést megvilágítsam és G. P. néhány aggodalmát eloszlassam. Tanulmányomat a német olvasóközönségnek szántam. G. szerint a költő ismertetése «azokra a mélyebben fekvő indító okokra, melyekre csakis S. P. életének intimitásai vethetnek világot, nem terjeszkedik ki». Glaser Kurt (Marburg) ismertetésében (*Neuere Sprachen* XVI. [1908.]) eljárásomat a következő szavakkal helyeselte, az ellenkezőt pedig feleslegesnek tartotta: «Szerző művét *pszichológiai alapon álló irodalomtörténeti tanulmány*nak nevezi és ezzel jelzi, hogy S. P. műveit pszichológiai alapon magyarázza és méltatja. Tényleg ez a legközelebb fekvő út, mert S. P. a modern francia irodalom alakjai közül bárkinél inkább tekinthető oly költőnek, a kinek egész egyénisége irodalmi műveivel egybeolvad és csak azokból érthető meg... Külső életkörülményei csak annyiban fontosak csupán lelki folyamatok kifejezésére törekvő költészetének irányára nézve, a mennyiben lelkére hatottak és egyénisége fejlődésében testet öltöttek... Szerzővel teljesen egyetértek, a mikor 1. lapján azt mondja, hogy a *külső életviszonyok ritkán voltak közvetlen behatással költészetére. Egyéniségének fejlődésére hatottak és azon úgy átszűrődnek életének eseményei, mint a hasábon át a megtört nap-sugarak.*»

A költeményeknek G. szerint «kissé száraz elemzése»-ről Glaser így szól: «A költő fejlődését rajzolni annyi, mint egyéniségét megérteni és vázolni, s ezt a feladatot szerző kitűnően oldotta meg. S. P.ről mint költőről és gondolkodóról aprólékos és részletes sikerült képet adott... (A költő) szubjektív szemléleteinek kifejezése, azok jogosultsága vagy tarthatatlansága, bírálatra ösztönöz. E további feladat megoldására Karl beható tanulmánya nagyon értékes lesz; kiváló helyét meg fogja őrizni ugyanezen tárgynak szentelt más tanulmányokkal szemben, melyek közül csak a legújabbat R. Doumic, *Le poète de la vie intérieure* cikkét a *Revue des Deux Mondes* 1907. okt. 15-iki számában emlitem.»

Akad G.-sal hasonló fölfogású, de konkrét tényeket említő bírálóm is, a ki a G. követelte «egykorú vagy előző költőkből kínálkozó párhuzamok»-at határozottan elvetette. Schulte J. F. (*Neuere Sprachen* XVI. (1909.) 270—273. l.) megütközik azon az állításon, hogy «S. P. a *szerlemlről Musset hangján énekel* (18. l.). A két trónak a nőről és az életről vallott eltérő felfogása az állítás helyessége ellen szól. Lamartine idézése ép oly kevésbé találó, főképp az az állítás, hogy S. P. *az élet kérdéseiről Lamartine módjára elmélkedik* (18. l.).» Glaser (u. o. 274. l.) erre így válaszolt: «A mit Karl S. P.-nak Musset-hez és Lamartine-hoz való viszonyáról mond, az csak első korszakának ifjúkori költeményeire vonatkozik. S. P. eredetiségét mindkettővel szemben eléggé kiemeli ugyanott (tessék elolvasni!), valamint a stílus különbségét Lamartine-nal szemben (119. l.).» G. bírálatában egyetlen konkrét tény, hogy nem idézem S. P.-nak Pascalról szóló értekezését kibővített könyvalakjában. Hogy e bibliografiai adat hiányában a bölcséleti munkaságról szóló fejezet *csonka* volna, azt S. P. levelével cáfolhatom, melyben azt írja, hogy bölcselő költeményeiről és munkásságáról ily kimerítő és találó képet előttem senki sem adott. G. véleményével szembeállítottam másokét, olvasóim ítéljenek. *Veritas nunquam latet!*

(Budapest.)

KARL LAJOS.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

**Plato*: *Apology and Crito*. Ed. by Dyer-Seymour. (246 l.) Boston, Ginn.

**Tacitus*: *Annals*. Books I—VI. Ed. by Allen. (444 l.) Boston, Ginn.

*The Attica of *Pausanias*. Ed. by Carroll. (293 l.) Boston, Ginn. (E két utóbbinak ismertetését l. 383–386. lk.)

Szeremley Császár Loránd: Jelentés-tanulmányok. Budapest, M. Nyelvtudományi Társaság, 1909. 8-r. 36 l. 40 f.

**Boccaccio*, Giovanni Decameronja. Teljes fordítás életrajzzal. Készítette Dr. Bokor János. Brassó, 1909. 8-r. XC, 691 l.

Revue de Hongrie. Organe de la Société Littéraire Française de Budapest. Budapest, II-ième année, 1909. Nr. 1–3. N. 8-r. 392 l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

II. Classica-philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Abrahams, Ethel B., Greek Dress. A Study of the costumes worn in ancient Greece, from Prehellenic times to the Hellenistic age. With illustrations. (8-r. XVI, 134 l.) London, John Murray. Kötve 9 sh.

Abt, A., Die Apologie des Apuleius von Madaura u. die antike Zauberei. Beiträge zur Erläuterung d. Schrift de magia. (*Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten*, hrsg. v. Dieterich-Wünsch. Bd. IV, Heft 2.) (8-r. VIII, 272 l.) Giessen, Töpelmann. 7-50 M.

Adamson, R., The development of Greek philosophy. Ed. by Sorley and Hardie. (8-r. 338 l.) London, W. Blackwood, 1909. 10 sh. 6 p.

Aly, W., Der Kretische Apollonkult. Vorstudien zu einer Analyse der kretischen Götterkulte. (8-r. 58 l.) Leipzig, Dieterich. 1-80 M.

Anthropology and the Classics. Six lectures delivered before the University of Oxford by A. J. Evans, Andrew Lang, G. Murray, F. B. Jevons, J. L. Myres, W. Warde Fowler. Edited by R. R. Marett. (8-r. 192 l.) Oxford, Clarendon Press. 6 sh.

Antoninus (M.) imperator ad se ipsum. Recogn. brevique adnotatione crit. instr. I. H. Leopold. (*Script. Class. Bibl. Oxon.*) (8-r. XII, 140 l.) Oxford, Clarendon Press. 2 sh. 6 p.

Aristophanes. Prolegomena ad A.-m. Scripsit J. van Leeuwen. (8-r. 445 l.) Leyden, Siijthoff. 10 sh.

Aristoteles Erdkunde von Asien und Lybien. Von P. Bolchert. [Quellen u. Forschungen z. alten Gesch. u. Geogr. 15.] (N. 8-r. X, 102 l.) Berlin, Weidmann. 3-60 M.

Becker, J., Textgeschichte Luidprands von Cremona. (Quellen und Untersuchungen z. lat. Philol. d. Mittelalters, Bd. III. 2.) (8-r. 46 l. 2 tábla.) München, Beck. 2-50 M.

Boesch, P., *Θεωρίαι*. Untersuchung zur Epangelie griechischer Feste. (8-r. X, 142 l.) Berlin, Mayer u. Müller. 3-60 M.

Brighenti, E., *Crestomazia neoellenica* [Manuali Hæpli]. (8-r. XV, 405 l.) Milano, Hæpli. 4-50 L.

Buckland, W. W., The Roman law of Slavery. The condition of the slave in private law from Augustus to Justinian. (8-r. XIV, 736 l.) Cambridge, Univ. Press. Kötve 18 sh.

Burnet, J., Early Greek Philosophy. 2-d ed. (8-r. XII, 434 l.) London, Black. 12 sh. 6 p.

Bury, J. B., The ancient Greek historians. (*Harvard-Lectures*.) (8-r. X, 282 l.) London, Macmillan, 1909. Kötve 7 sh. 6 p.

Bywater, I., The Erasmian Pronunciation of Greek and its precursors (J. Aleander, Aldus Manutius, Antonio of Lebraxa). (8-r. 28 l.) London, Frowde. 1 sh.

Carotti, G., A History of Art. Complete in four vols. I. Ancient Art. Revised by Mrs A. Strong. (8-r. XXVIII, 420 l. 540 kép.) London, Duckworth (Greening). 5 sh.

Catulli Veronensis liber. Erkl. v. G. Friedrich. (*Sammlg. wissensch. Kommentare z. gr. u. röm. Schriftstellern.*) (8-r. 560 l.) Leipzig, Teubner. 12 M.

Cicero. Supplementum Ciceronianum. Ciceronis de virtutibus libri fragmenta, coll. H. Knoellinger. Præmissa sunt excerpta ex Antonii de la Sale operibus et commentationes. (*Bibl. Script. Gr. et Rom. Teub.*) (Kis 8-r. VI, 96 l.) Leipzig, Teubner. 2 M.

Colasanti, G. Pinna. Ricerche di topografia e di storia. (*Bibl. di geografia storica*, vol. II.) (8-r. 126 l. 1 tábla.) Roma, Lœscher, 1907. 5 L.

Croiset, A., Les démocraties antiques. (Bibliothèque de philosophie scientifique.) Paris, 1909. 3.50 Fr.

Cultrera, G., Saggi sull' arte Ellenistica e Greco-Romana. I. La corrente Asiana. (8-r. XCVIII, 234 l.) Roma, Lœscher, 1907. 6 L.

Domaszewski, A. v., Die Anlage der Limeskastelle. (8-r. 31 l. képekkel.) Heidelberg, Winter. 80 pf.

D'Ooge, M. L., The Acropolis of Athens. (N. 8-r. XX, 406 l. 9 fénynyomat. 7 terv és 134 szöveggép.) New-York, Macmillan Co. Kötve 17 sh.

Elter, A., Itinerarstudien. (8-r. 76 l.) Bonn, Georgi. 2 M.

Ephesus, Excavations at —. The Archaic Artemisia, by D. G. Hogarth, with chapters by C. H. Smith, A. H. Smith, B. V. Head, A. E. Henderson. (Text, 4-r. XIV, 344 l. 52 tábla, 101 szöveggép.; Atlas [22"×15"] 18 tábla.) London, British Museum. 50 sh.

Geffken, J., Sokrates u. das alte Christentum. Vortrag. (8-r. 45 l.) Heidelberg, Winter. 80 pf.

Grégoire de Nysse discours catéchétique. Texte grec, traduction, introduction et index par L. Méridier. (*Textes et Documents pour l'étude hist. du Christianisme*, dir. par Hemmer et Lejay.) (8-r. CXXXVI, 214 l.) Paris, Picard. 3 Fr.

Havet, Louis, Philologie et Linguistique. Mélanges offert à L. Havet par ses anciens élèves et ses amis à l'occasion du 60-e anniversaire de sa naissance le 6 janv. 1909. (N. 8-r. 624 l.)

Housman, A. E., The apparatus criticus of the Culex. (*Transactions of the Cambridge Philological Society*, vol. VI. p. 1.) (8-r. 24 l.) Cambridge, Univ. Press. 1 sh. 6 p.

Jaisle, K., Die Dioskuren als Retter zur See bei Griechen u. Römern u. ihr Fortleben in christl. Legenden. Diss. (8-r. XII, 74 l.) Tübingen, Heckenhauer, 1907.

Jatta, M., La rappresentanze figurate delle provincie Romane. (8-r. 86 l. 4 tábla, 12 kép.) Roma, Lœscher. 8 L.

Jones H. Stuart, The Roman Empire B. C. 29—A. D. 476 (*The Story of the Nations*. No 65). (8-r. 24, 476 l. With illustrations and a map.) London, Fisher Unwin. 5 sh.

Kaerst, J., Geschichte des hellenistischen Zeitalters. Bd. II. 1. Das Wesen des Hellenismus. (8-r. XII, 430 l.) Leipzig, Teubner, 1909. 12 M.

Kékulé von Stradonitz, R., Die Vorstellungen von griech. Kunst u. ihre Wandlgen im XIX. Jahrhundert. Rektoratsrede. Berlin, G. Reimer.

Kelly, Ch. A., Lays of Hellas. (8-r. X, 162 l.) London, Kegan Paul. 3 sh. 6 p.

Keramopullos, A. D., Ὁδὴ γὰρ τῶν Διὰ τῶν. Athén, Beck et Barth. 2 dr.

Kolbe, W., Die attischen Archonten von 293/2—31/30 v. Chr. (Abhandlungen der Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. Bd X, 4.) (4-r. III, 159 l.) Berlin, Weidmann, 1909. 10 M.

Krumbacher, K., Populäre Aufsätze. (8-r. XII, 388 l.) Leipzig, Teubner, 1909. 6 M.

Lattermann, H., Griech. Bauinschriften. (8-r. VII, 137 l. 4 tábla, 2 kép.) Strassburg, Trübner. 5 M.

Launspach, Ch. W. L., State and family in Early Rome. (8-r. XX, 288 l.) London, Bell. 7 sh. 6 p.

Lethaby, W. R., Greek Buildings represented by fragments in the British Museum. (8-r.) I. Diana's Temple at Ephesus. (212 l.) II. The Tomb of Mausolus. (37–70. l.) III. The Parthenon and its Sculptures. (71–146. l.) IV. The Theseum, the Erechtheum, and other works. London, B. T. Batsford. 2 sh.+2 sh.+3 sh. 6 p.+3 sh.

Lietsmanns Kleine Texte für theolog. u. philol. Vorlesungen und Übungen. 29 30: *Res gestae divi Augusti*. Hgb. u. erkl. v. E. Diehl. 33/34: *Supplementum lyricum*. Neue Bruchstücke von Archilochus, Alcaeus, Sappho, Corinna, Pindar. Erkl. v. E. Diehl. Bonn, Marcus u. Weber. 1-20 M.+1 M.

Ludwich, A., Homerischer Hymnenbau nebst seinen Nachahmungen bei Kallimachos, Theokrit, Vergil, Nonnos u. anderen. (8-r. XII, 380 l.) Leipzig, Hirzel. 10 M.

Masqueray, P., Euripide et des idées. (8-r. X, 406 l.) Paris, Hachette. 10 Fr.

Mau, A., Pompeji in Leben u. Kunst. (N. 8-r. XX, 564 l. 304 kép, 14 tábla, 6 terv.) 2. kiadás. Leipzig, Engelmann. 17 M, Kötve 20 M.

Mau, G., Die Religionsphilosophie Kaiser Julians in seinen Reden auf König Helios u. die Göttermütter. Mit einer Übersetzg d. beiden Reden. (8-r. VIII, 170 l.) Leipzig, Teubner.

Meissner, A., Altrömisches Kulturleben. (XII, 323 l. színes tervvel.) Leipzig, Seemann. 4 M.

Miller, C. E., On the Interpretation of Empedocles. Doctor's dissertation. (8-r. 94 l.) Chicago, Univ. Press. 79 cents postpaid.

Murray, G., The interpretation of ancient Greek Literature. An inaugural lecture delivered before the University of Oxford. (8-r. 24 l.) Oxford, Clarendon Press, 1909. 1 sh.

Müller, A., Zur Überlieferung der Apologie des Firmicus Maternus. Inaugur. Diss. (8-r. X, 96 l.) Tübingen, Heckenhauer.

Nápoly. Guida illustrata del Museo nazionale di Napoli, approvata del Ministero di Pubblica Istruzione. Compilata da D. Bassi, E. Gábrici, L. Mariani, O. Marucchi, G. Patroni, G. de Petra, A. Sogliano, per cure di A. Ruesch. (8-r. 500 l.) Napoli, Richter. 25 L.

Noack, F., Ovalhaus und Palast in Kreta. Ein Beitrag z. Frühgeschichte des Hauses. (8-r. 70 l. 1 tábla, 7 kép.) Leipzig, Teubner. 2-40 M.

O'Connor, J. B., Chapters on the History of Actors and Acting in Ancient Greece, together with a Prosopographia Histrionum Graecorum. Doctor's diss. (8-r. X, 144 l.) Chicago, Univ. Press. 1 D. 6 cents (postpaid).

Otto, W., Priester u. Tempel im hellenistischen Aegypten. Bd. II. (8-r. VI, 418 l.) Leipzig, Teubner. 14 M.

Pais, E., Ancient Italy: historical and geographical investigations in Central Italy, Magna Graecia, Sicily and Sardinia. Translated by C. D. Curtis. Chicago, Univ. Press. 5 D.

Pais, E., Ricerche storiche e geografiche sull' Italia antica. (8-r. 690 l. 27 képpel.) Torino, Società tipogr.-editrice nazionale. 10 L.

Perry, W. C., Sicily in fable, history, art and Song. (8-r. X, 400 l. 4 térkép.) London, Macmillan. 5 sh.

Philumeni de venenatis animalibus eorumque remediis ex codice Vaticano primum ed. M. Wellmann. (*Corp. Medicorum Graecorum*. X. 1. 1.) (8-r. VIII, 72 l.) Leipzig, Teubner. 2-80 M.

Pindari Carmina cum fragmentis selectis ed. O. Schroeder. (*Bibl. script. Gr. et Rom. Teub.*) (Kis 8-r. XII, 360 l.) Leipzig, Teubner. 2-40 M.

Poematis Latini Fragmenta Herculensia, ed. J. Ferrara. Porfiræ ap. officinam Typograph. Cooperativam. (8-r. 52 l. 14 tábla.)

Rees, K., The rule of three actors in classical Greek drama. Doctor's Dissertation. (8-r. 88 l.) Chicago, Univ. Press.

Regnaud, P., Dictionnaire étymologique du latin et du grec dans

ses rapports avec le latin, d'après la méthode évolutionniste. (8-r. VI, 404 l.) Paris, Leroux.

Reich, E., Atlas antiquus. In 48 original, graphic maps, with elaborate text to each map, and full index. (N. 8-r. VI, 10 l.) London, Macmillan. 10 sh.

Reich, E., A Dictionary of classical antiquities abridged from Dr. O. Seyffert's Larger Dictionary. (*New Classical Library, edited by Dr. E. Reich.*) (8-r. 316 l.) London, Sonnenschein. 3 sh. 6 p.

Reich, E., General History of Western Nations from 5000 B. C. to 1900 A. D. I. Antiquity (to be completed in 3 vols). (Vol. I. 8-r. XXVI, 486, Vol. II. X, 480 l.) London, Macmillan. A két kötet 15 sh.

Robert, C., Pausanias als Schriftsteller. Studien u. Beobachtungen. (N. 8 r. VII, 348 l. 2 terv és 7 vázlattal.) Berlin, Weidmann, 1909. 10 M.

Robin, L., La théorie Platonicienne de l'Amour. (*Collection Historique des Grands Philosophes.*) (8-r. 230 l.) Paris, Alcan. 350 Fr.

Robin, L., La théorie Platonicienne des idées et des nombres d'après Aristote. Étude historique et critique. (*Coll. hist. des Grands Philosophes.*) (8-r. XVIII, 702 l.) Paris, Alcan. 1250 Fr.

Schmidt, W., Geburtstag im Altertum. [*Wünsch-Deubner's Religionsgeschichte. Versuche u. Vorarbeiten.* VII. 1.] Giessen, Töpelmann. 480 M.

Schneider, R., Anonymi de rebus bellicis liber. Text u. Erläuterungen. (8-r. 40 l. 10 kép.) Berlin, Weidmann. 120 M.

Sontheimer, L., Vitruvius u. seine Zeit. Eine literarhist. Untersuchung. Diss. Tübingen, Heckenhauer. (8-r. X, 126 l.)

Stampini, E., La Metrica di Orazio comparata con la Greca con una Appendice di Carmi di Catullo. (8-r. XCVIII, 104 l.) Torino, Lœscher.

Terenti Afri Comœdiæ. Ed. with introduction and notes by S. G. Ashmore. (8-r. X, 68 [introd.], 290 [text], 340 [notes] l.) Oxford, Univ. Press American Branch.

Thiersch, H., Pharos. Antike, Islam und Occident. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte. (4-r. VIII, 260 l. 9 tábla, 2 melléklet, 455 kép.) Leipzig, Teubner, 1909. 48 M.

Tibullus. Tibulle et les auteurs du Corpus Tibullianum. Texte établi par A. Cartault. (8-r. 260 l.) Paris, Colin, 1909. 7 Fr.

Toutain, J., Études des mythologie et d'histoire des religions antiques. Paris, Hachette, 1909. 350 Fr.

Varese, P., Cronologia Romana. Vol. I. Il Calendario Flaviano (450–563 Varr.). Parte I. Libri I–II. (8-r. VIII, 322 l.) Roma, Lœscher. 1250 L.

Waldstein, Ch.—Shoolbridge, L., Herculaneum. Part, present and future. (N. 8-r. XXII, 324 l. 59 tábla.) London, Macmillan. 21 sh.

Walters, W. C. F.—Conway, R. S., Limen, a first latin book. (8-r. XXII, 376 l. Kötve 2 sh. 6 p.) Limen appendix. Suggestions for teachers on the oral method. (8-r. 24 l.) London, John Murray. 2 sh. 6 p.+6 p.

Weber, H., Attisches Prozessrecht in den attischen Seebundsstaaten. (*Studien z. Gesch. u. Kultur d. Altertums*, hrsg. von Drerup—Grimme—Kirsch, Bd I. Heft 5.) (8-r. 66 l.) Paderborn, Schöningh. 2 M.

Weber, H., Aristophanische Studien (8-r. VI, 180 l.) Leipzig, Dieterich. 5 M.

Wilamowitz-Moellendorf, U., Greek historical writing and Apollo. Two lectures delivered before the University of Oxford. Translation by G. Murray. (8-r. 46 l.) Oxford, Clarendon Press. 2 sh.

Williams, Marie V., Six Essays on the Platonic theory of knowledge as expounded in the later dialogues and reviewed by Aristotle. (8-r. VIII, 134 l.) Cambridge, Univ. Press. 3 sh.

Wundt, M., Geschichte der griech. Ethik. I. Die Entstehung der griech. Ethik. (8-r. IX, 535 l.) Leipzig, Engelmann, 1909. 13 M.

ADATOK MAUPASSANT ÍRÓI FEJLŐDÉSÉHEZ.

A francia könyvpiacz egyik legnagyobb jelentőségű eseménye volt az elmúlt esztendőben Maupassant, a novella legkiválóbb modern mestere, kritikai kiadásának a megindítása. Az első kötet, mely Maupassantnak a *Soirées de Médan*-ban megjelent *Boule de Suif* cz. novelláját, a mester első igazán jelentős irodalmi sikerét foglalja magában, bevezetésében írónk több kiadatlan levelét s függelékében néhány korábbi szépirodalmi kísérletét is tartalmazza. Ezen, eddig ismeretlen adalékok adják meg a kötet jelentőségét, mert egyrészt a levelek segítségével több vonással kiegészíthetjük, elevenebbé tehetjük azt a képet, melyet Maupassant egyéniségéről az eddig napfényre került szórványos adatok alapján alkothatunk magunknak; másrészt ifjúkori kísérleteinek tanulmányozásával a költő írói egyéniségének kialakulásába nyerünk mélyebb bepillantást.

Maupassant az erős lelkű írók azon kis csapatába tartozik, a kiknek megvan a kellő önuralmuk ahhoz, hogy évekig asztaluk fiókja számára dolgozzanak s csak akkor lépjenek a porondra, a mikor tehetségük delelőjéhez ér, s ők föltétlen urai a tollnak. Ez az időpont Maupassantra nézve a *Boule de Suif*-fel állott be, melyben tehetsége már egész színpompájában ragyog s a melylyel tényleg egy csapásra meghódította az olvasó közönséget. A sikeren felbuzdulva szinte lázas munkásságot kezd kifejteni s alig tíz év alatt kerek harmincz kötetten gazdagítja a francia irodalmat. Művészi készsége e harmincz kötetten keresztül egy pillanatra sem lankad s nincs az életnek olyan helyzete, a szívnek olyan indulata, melyet egyforma, az árnyalatok lehetőszerű finomságaira is kiterjedő biztonsággal ne tudna megrajzolni. S a sors, mintegy méltányolva önuralmát, melylyel a művészi forrongás félig kész termékeit magába fojtotta, hirtelen szakította ketté élte fonalát, s ezáltal megkímélte őt az öregséggel gyakran együttjáró hanyatlás keserűségétől. Jól mondta magáról Maupassant: «Je suis entré dans la vie littéraire comme un météore et j'en sortirai comme un coup de foudre!»

De miként a csillagász nem érheti be azzal, hogy a meteort feltűnésétől kezdve vizsgálja csupán, hanem keletkezésének homályát is el akarja oszlatni, úgy az irodalomtörténetíró sem szorítkozhatik a már kész írói tehetség elemzésére, hanem a kialakulás, a forrongás éveibe is be kell pillantania. Maupassantnál erre az említett okoknál fogva mindeddig nem nyílt alkalom. Csak annyit tudtunk, hogy az előkészület éveit Flaubert vaskeze irányította s a *Salambô* szerzőjének elveiből kellett következtetnünk arra, hogy a képzeteknek szigorúan egyéni megrögzítése s a kifejezés találó szabatossága körül folytatható a küzdelem: két oly sajátosság, mely Maupassant egész *œuvre*-jére jellemző.

A most közzé tett ifjúkori kísérletek, melyek eddig álnév alatt húzódtak meg rég elfeledt zúglapocskák hasábjain, végre lehetővé teszik, hogy a mit eddig csak sejtett a kritika, tényszerű adatokkal is bizonyítsa. Különösen ez elbeszélések ketteje, a *La main d'écorché* (1875) és a *Le mariage du lieutenant Laré* (1877), alkalmas az efféle vizsgálódásokra, mivel mindkettő témáját Maupassant később újra feldolgozta. Azt hiszszük nem végzünk érdektelen munkát, a midőn e két elbeszélést későbbi feldolgozásukkal a *La main* (1885) és a *Les idées du colonel* (1884) című novellákkal részletesebben összevetjük.

A *La main d'écorché* s a *La main* című elbeszélések közös tárgya azok közé a mystikus témák közé tartozik, melyek Maupassant időről-időre a kényszer-képzetek ellenállhatatlan erejével vonzották, s a melyekben egyes kritikusok a *post hoc ergo propter hoc* kényelmes módszerével elméje elborulásának előre vetett árnyékát látják. Egy halott keze élő ember tulajdonába kerül s új gazdáján akként boszulja meg magát, hogy élete ellen tör. Ime a két elbeszélés közös magva, a mely azonban mindkét novellában más-más mezbe burkoltan jelenik meg.

A régebbi redakcióban a szerző mint személyes megfigyelést adja elő az esetet. Egy szép este, a mikor baráti körben borozgatnak, egyszerre csak betoppan egyik közös pajtásuk s elmondja, hogy szülőhelyén, Normandia P. falucskájában, járva, egy hirhedt varázsló elkótyavetyélt hagyatékából megszerzett magának egy kiaszott kezét, mely állítólag egy 1736-ban kivégzett gonosztevőé volt. Együttal be is mutatja különös szerzeményét. «Cette main était affreuse, noire, sèche, très longue et comme crispée, les muscles, d'une force extraordinaire, étaient retenus à l'intérieur et l'extérieur par une lanière de peau parcheminée, les ongles jaunes, étroits, étaient restés au bout des doigts; tout cela sentait le scélérat d'une lieue.» A fiúk elkezdének tréfálkozni, de egyik társuk, a már-már elázott orvos-jelölt, komolyan inti Pierret — ez a meggondolatlan ifjú neve — hogy temettesse el keresztényhez illő módon ezt az emberi roncsot, nehogy egykori tulaj-

donosa visszajöj jön érte. Persze senki sem hederít e figyelmeztetésre, legkevésbé maga Pierre, a ki a kezét ajtajának csengőjére akasztja.

Másnap reggel szerzőnk kíváncsiságból fölkeresi Pierret, a ki egészen nyugodtan töltötte az éjszakát: csupán éjfél körül riasztotta fel heves csöngetés. Hihetőleg meg akarta tréfálni valaki, a ki megpillantotta a csengő gombjára akasztott kezét. Beszélgetésüket a nyárspolgár háziúr zavarja meg, a ki felháborodva tiltakozik a kéz kifüggesztése ellen. A jókedvű Pierre erre hálófülkéjében akasztja fel a kezét, a mint mondja, *memento mori* gyanánt.

Írónk, az eseményektől felizgatva, rendkívül nyugtalanul tölti az éjet s a midőn végre reggeltájt elszenderedik, kétségbeesett dörömbölés veri jel: Pierre inasa ront be hozzá s elcsukló hangon jelenti, hogy gazdája ellen gyilkos merényletet követtek el az éjjel. A merénylet részletes leírását Maupassant napihír formájában mondja el, mely az orvos ama véleményét is közli, hogy *«l'agresseur devait être doué d'une force prodigieuse et avoir une main extraordinairement maigre et nerveuse, car les doigts qui ont laissé dans le cou comme cinq trous de balle s'étaient presque rejoints à travers les chairs.»* Pierre nem pusztul bele a kalandba, de ép eszt nem nyeri többé vissza: folyton a meghalt ember keze foglalkoztatja. Hét hónapi gyötrődés után végre megváltja a halál s az író gondoskodik az apátlan, anyátlan árva eltemetéséről. Hazaviszi szülőfalujába a szegény halottat, s itt még egy sajátos esemény történik. A sírásók munka közben régi koporsóra akadnak, benne egy rendkívül hosszú csontváz, melynek jobb ökle hiányzik s íme ott heyer mellette az a kiszáradt kéz, melyet Pierre akkor este magával hozott s mely a különös merénylet után nyomtalanul eltűnt lakásáról. A plébános visszahelyezteti a koporsóba a kezét s újra elföldelteti a tetemet, szerző pedig a nyugalomban megzavart halott lelkiüdvéért mondandó misék céljára 50 frankot bocsát a lelkész rendelkezésére.

Mennyire másként beszél el ugyanezt az ötletét Maupassant a *Contes du jour et de la nuit* című kötet *La main* című darabjában! Az elbeszélés itt is első személyben történik: hiszen a bizar tárgyhoz az elbeszélő közvetlen hangjának szuggesztív hatása föltétlenül szükséges. Csakhogy a szerző nem a maga személyében szólal meg, hanem Bermutier vizsgálóbíróval mondatja el az esetet, a ki mint a kideríthetetlen bűntények egyik példáját hozza fel a társaságban, melyet a rendőri krónika egy rejtélyes eseménye tart izgalomban. Az esemény hőse nem egy mindnyájuk előtt ismert vidám kedélyű ifjú, a ki amolyan kurtán-furesán jutott az évszázados halott kezéhez, hanem valamely titokzatos idegen, a ki egy szép napon feltűnik a kis város szemhatárán s különködő, zárkózott magaviseletével felkölti az ott álló

másozó vizsgálóbíró kopó természetét. Bermutier úr nem is nyugszik addig, míg valamely ürügy alatt meg nem ismerkedik a titokzatos idegennel — persze angol az istenadta — a ki lassan-lassan bizalmába fogadja s végre lakásába is bevezeti. Az arannyal átszőtt fekete selyem kárpitú szalon legfeltűnőbb «dísz» egy vörös bársonyra erősített férfikéz. «Non pas une main de squellette, blanche et propre, mais une main noire, desséchée, avec des ongles jaunes, les muscles à nu et des traces de sang ancien, de sang pareil à une crasse, sur les os coupée net, comme d'un coup de hache, vers le milieu de l'avant-bras.» S a kéz nem függ szabadon, öklét hatalmas vaslánc szorítja át, mely a falhoz van erősítve. Persze Bermutier úr érdeklődik e szörnyű szobadísz eredete iránt, de az angol tört francziaságából csak annyit vesz ki, hogy «legjobb ellenségének» a keze, melyet ő vágott le s azért lánczolt olyan erősen a falhoz, mert különben már rég megszökött volna. Körülbelül egy évvel e látogatás után, egy szép reggel az angol inasa megfojtva találta urát a szobájában. Ki volt a tettes, nem lehetett kideríteni. A lakásból mi sem tűnt el, csak a falra erősített kéz, melynek láncza szét volt repesztve. A büntett éjjelen a legnagyobb csönd honolt az angolnál, a ki már néhány hete roppant izgatott volt, sok levelet kapott és égetett el s annyira felbőszült a falra erősített kéz ellen, hogy sokszor végigkorbácsolta. Mintegy három hónap múlva egy éjjel rémes lidércnyomás gyötri bíránkat: háromszor is megjelenik előtte az undok holt kéz s mint valami irtózatoss pók mászkál a függönyökön és a falakon. S íme, másnap elébe hozzák a kezét, melyet az angol sírhantján találtak meg. «Voilà, mesdames, mon histoire. Je n'en sais plus.» Az asszonyok persze nem érik be ezzel a nyilatkozattal s keresik az eset magyarázatát. A vizsgálóbíró szolgál is vele: «Je pense tout simplement que le légitime propriétaire de la main n'était pas mort, qu'il est venu la chercher avec celle qui lui restait.»

Hogy az itt ismertetett két feldolgozás közül melyik a valószínűbb s egyúttal a művészibb is az, azt hiszem, már e kivonatból is kitűnik. Míg az első feldolgozás olvasásakor sokszor megmosolyogjuk a különös történetet s nem igen tudjuk elgondolni, hogy egy 150 évvel előbb kivégzett gonosztevő oly rettenetes bosszút álljon a jókedvű párizsi diákon, a ki nem tiszteli eléggé azt a kezét, mely egy emberöltőn keresztül varázslók kelléke gyanánt szolgált, addig a második kidolgozást még a szkeptikus olvasó is mély lelki depresszióval olvassa végig, mert egy előtte ismeretlen tragédia utolsó felvonását sejti benne. S e jelentős hatásbeli különbséget Maupassant kizárólag a théma ügyesebb beállításával éri el. Azzal, hogy a holt kéz egykori tulajdonosa és a különködő angol közt fennállott szorosabb viszonyt

sejteti velünk, s azt a kérdést. vajjon a megcsonkított egyén az élők sorában van-e vagy sem, homályban hagyja, hihetetlen történetének bizonyos logikai alapot kölcsönöz, de a nélkül, hogy titokzatos voltát lerontaná.

A másik ifjúkori novellát, a *Le mariage du lieutenant Laré*, mely a *La mosaïque* című lapocska 1877-iki évfolyamában jelent meg először, új átdolgozásban az *Yvette* című kötet egyik legsikerültebb darabjában, a *Les idées du colonel*ben látjuk viszont.

A két novellában feldolgozott tárgy, helyesebben ötlet, a következő. A porosz-francia háború idején egy viharos téli éjjelen francia katonák egy velük menekülő honfitársuk holtra fáradt leánya részére saraglyát rögtönöznek és saját köpenyükbe burkolva, úgy viszik be diadallal a francia táborba.

Rendkívül tanulságos megfigyelni, hogy Maupassant e pár sorban összefoglalt epizódot mint dolgozza fel a jelzett két novellában.

A mi legelsőbb feltűnik, az a két elbeszélés külső szerkezetének különbsége. A *Le mariage du lieutenant Laré*ben írónk harmadik személyben mondja el az eseményeket és romantikus ízü befejezéssel toldja meg. Laré hadnagy, a ki a maga tizenkét emberével viteti a táborba az elfáradt leánykát, az érzelgős olvasónók ízlésének megfelelő jutalomban részesül. Kiderül, hogy az öreg úr a dúsgazdag de Ronfi-Quédissac gróf, a ki a háború után az időközben kapitánynya előléptetett hadnagyocskához feleségül adja egyetlen leányát 600,000 franknyi hozománynyal. Sokkal művészibb a második feldolgozás. A megrokkant Laporte ezredes, a ki csúzos bántalmai ellenére egy-egy csinos fehér-személy láttára még mindig fölpezsdül, baráti körben azon elmélkedik, hogy a francia, de kiváltkép a francia katona, akár közlegény, akár ezredes, az asszonyokért vagy az asszonyok jelenlétében minden hőstetre képes s tétele bizonyítékául hozza fel történetkénket. E beállításnak megfelelően természetesen itt elmarad a szentimentális befejezés, mint a mely nem tartozik a dologra.

Maga a cselekmény menete mindkét feldolgozásban ugyanaz, sőt egyik másik mondata, különösen szerencsés kifejezése, hasonlata változatlanul megmaradt. De a részletekben oly sok, első pillantásra talán másodrendűnek látszó, módosításra akadunk, melyek csodálatosképen finomítják s mélyítik az egész elbeszélést.

Az első elbeszélésben a derítő szolgálatra kiküldött dandár-csapat fizikai hogylétéről alig tudunk meg valamit. Maupassant átsíklík rajta. Csak annyit jegyez meg, hogy a csapat szinte naponként össze-összetűz az ellenséggel s hogy már egy hét óta erős fagyok járnak azon a vidéken. A második kidolgozásban írónk sokkal beszéde-sebb. Egész dandár-csapatról szó sincs többé; egy kis előőrsről beszél.

melyet végkép kimerített a folytonos csatározás és a hiányos táplálkozás. Mikor nekivágnak a 12 mérföldes hóval borított útnak, hogy a főhadtesttel egyesüljenek, az elcsigázott katonáknak már 24 órája nem volt egy betévfő falatjuk. A legénység közt teljes a csüggedés; nem is akarnak megindulni s a kapitány halálos fenyegetésekkel unszolja őket a menetelésre. Ime csupa olyan részlet, melyek rendkívül alkalmasak arra, hogy éles világításba helyezték s teljesen érvényre juttassák a bekövetkező fordulatot.

Hasonlóan fejlett művészi érzékről tanuskodik a cselekmény második mozzanatának, a találkozásnak, a rajza. Az első novellában egész lapra terjednek azok az alakiságok, melyek a katonaság s a menekülő polgár találkozásának szükségszerű következményei. A másodikban alig négy-öt sorban jelzi őket. E mellett egy logikai következetlenséget is helyre igazít. Az első redakcióban a hadnagy kérdezi a leányával menekülő öreget: «Vous connaissez le chemin?» — «Parfaitement» hangzik a válasz. — «Très bien» — mond a hadnagy — «suivez-nous.» A másodikban már ez áll: «On repartit. Comme le vieux connaissait le pays il nous guida.»

Az efféle aprólékos változtatások az elbeszélés további folyamán is lépten-nyomon szemünkbe ötlenek. Például mikor ismét útnak indulnak, az első kidolgozásban Maupassant csak annyit jegyez meg, hogy a leányka apja mellett lépeget; egyszerre csak megáll s kijelenti, hogy nem képes tovább lépést tartani. A második kidolgozásban az öreg ezredes így emlékezik meg erről: «La jeune fille, qui tenait le bras de son père, marchait d'un pas saccadé, d'un pas de détresse. Elle murmura plusieurs fois; 'Je ne sens plus mes pieds' et, moi, je souffrais plus qu'elle de voir cette pauvre petite femme se traîner ainsi dans la neige.» S csak e sorok után következik, szinte szó szerint az első kidolgozásból átvéve, a leányka panaszos kijelentése.

A legmélyebben járó módosítás ez után következik. Az első kidolgozásban a hadnagy maga rendeli el a saraglya összetákolását s ugyanő szólítja fel a fiúkat, hogy adja oda valamelyikük takaróul a köpenyegét. A másodikban a kapitány nem lép fel ily határozottan, maga sem tudja, mit csináljon, a mikor az egyik közlegény egyszerre csak megszólal: «Allons les camarades, faut porter cette demoiselle là, ou bien nous n'sommes plus Français, nom d'un chien!» Ugyanő gondoskodik a takaróról is, mondván: «Qui est ce qui prête sa capote? C'est pour une belle fille, les frérots,» a mi sokkal életteljesebben hangzik, mint a hadnagy színtelen felszólítása az első kidolgozásban: «Il y a là une femme qui meurt de froid; qui veut donner son manteau pour la couvrir?»

S szintily színes és eleven a kis elbeszélés új alakjában a leg-

utolsó rész, mely a visszavonuló csapatnak 12 német ulánussal való összetűzését s végül a táborba érkezését rajzolja. Ízelítőül álljon itt az ulánusok leterítésére vonatkozó részlet. Az első redakcióban így hangzik.

«La forme errante se rapprocha brusquement, et l'on vit venir au grand trot, l'un derrière l'autre, douze uhlands perdus dans la nuit. Une lueur terrible leur montra soudain deux cents hommes couchés devant eux. Une détonation rapide se perdit dans le silence de la neige, et tous les douze, avec leur douze chevaux tombèrent.

«On attendit longtemps, Puis on se remit en marche.»

Az újabb földolgozásban a szerény vázlatot színes festmény alakjában látjuk viszont:

«Tout à coup, cette forme errante se rapprocha; et je vis venir, au grand trot, l'un derrière l'autre, douze uhlands perdus qui cherchaient leur route.

«Ils étaient si près maintenant, que j'entendis parfaitement le souffle rauque des chevaux, le son de ferrailles des armes, et le craquement des selles.

«Je criai:

«Feu!

«Et cinquante coups de fusil crevèrent le silence de la nuit. Quatre ou cinq détonations partirent encore, puis une dernière toute seule; et, quand l'aveuglement de la poudre enflammée se fut dissipé, on vit que les douze hommes, avec neuf chevaux, étaient tombés. Trois bêtes s'enfuyaient d'un galop furieux, et l'une traînait derrière elle, pendu par le pied à l'étrier et bondissant éperdument, le cadavre de son cavalier.

«Un soldat, derrière moi, riait, d'un rire terrible. Un autre dit:

«V'la des veuves!»

«Il était marié, peut-être. Un troisième ajouta:

«Faut pas grand temps!

«Une tête était sortie de la litière:

«Qu'est-ce qu'on fait, dit-elle, on se bat?

«Je répondis:

«Ce n'est rien, mademoiselle; nous venons d'expédier une douzaine de Prussiens!

«Elle murmura:

«Pauvres gens!

«Mais comme elle avait froid, elle redisparut sous les capotes.

«On repartit ...»

Az eddig mondottakat összegezve, megállapíthatjuk, hogy Maupassant első kísérleteiből hiányzik még az események éles beállításának, a mozgalmas, élettől lüktető leírásnak az a tökéletes művészete, mely őt a *Boule de suif* óta állandóan jellemzi s a novella utolérhetet-

len modern mesterévé avatta. Van már érzéke az érdekes, az izgató helyzetek iránt, de a kivitelnél sokszor cserbenhagyja jellemző ereje. Részletekbe vész ott, a hol az események mindennapiságán átsíklania illenék s viszont szófukar az olyan helyeken, melyek csakis az apró vonások egymásrahalmazásával elevenednek meg előttünk. Igaz, az oroszslánkörmök nem egyszer előtűnnek. Párbeszédei már most is közvetlenül hangjukkal hatnak, a leírásokban pedig nem egy találó jelző, váratlan képzettársítás ragadja meg figyelmünket. A mi azonban leginkább meglep ez ifjúkori kísérletekben, az a befejezés szentimentális hangja, mely teljesen hiányzik a javakori Maupassant alkotásaiából, hogy utolsó, már-már megtört lélekkel írt műveiben ismét előtűnjék.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

A GÖRÖG ORVOS A KR. E. V. SZÁZADBAN.

(Második közlemény.)

Ily viszonyok között nem csoda, ha komoly részről komoly gondolatokat ébresztett ez az orvosi szabadoság. A «hippokratesi» Törvény, annak okait kutatva, hogy miért oly rossz hírnevű az orvos dicső mestersége, az okot főleg abban találja meg, hogy az államok egyedül az orvoslással szemben nem állapítanak meg semmiféle büntetést a megvetésen kívül; «már pedig a megvetés nem igen bántja azokat, a kik belőle vannak összetéve. Mert azok legjobban a tragédiák néma személyeihez hasonlítanak; a mint ezeken a színész külseje, ruhája, álarcza van és még sem színészek, hasonlóképp az orvosok is: névszerint sokan vannak, tényleg nagyon kevesen». (1.)¹⁾ De csakugyan oly könnyen segítene itt az állami reglementatio, mint azt az orvos képzele? Különösen akkor, midőn a görög vallás még a felvilágosodás korában, a felvilágosodás eszméi ellenére is védőleg terjesztette ki szárnyát a kuruzslók fölé, s midőn az orvosi tudatlanságot az ismeretszerzés és tanítás rendszertelensége majdnem hogy igazolta. És mindenek fölött: a kérdés sokkal bonyolultabb, hogy sem azt a számára kijelölt becsületes úton haladó szakszerűség a maga egészében megérthette volna. Az orvosi szabadság és felelőtlenség kérdését megint csak a filozofia gondolta át a szükséges látókörbe állítva, a kellő mélységgel, első sorban a filozofusok filozofusa: Platon (Politikos, 298. s k.). Ismeri a visszaéléseket, sőt élénk színekkel festi élénk, hogy

¹⁾ Kinek ne jutna itt eszébe az *orphikusok* mondása, a kik vallásos eszközeikkel: engeszteléseikkel, imáikkal, aszketizmusukkal magok is arra vállalkoztak, hogy a beteg embert meggyógyítsák: πολλοὶ μὲν ναρθηκοφόροι, Βάκχοι δὲ γὰρ παῦροι (sokan vannak a narthex-lengetők, de kevesen az igazi Bakchosok)? L. Platon, Phaidon, 69.

mi minden kárt képes az orvos az emberben okozni, ha még a jóindulat sem támogatja tudatlanságát. S már most szélső ridegséggel, gúnnyoros túlzással állapítja meg azt a rendszert, a mely itt hivatva volna, hogy a bajokon gyökeresen segítsen: a gyógyítás szabályait törvényben kell lerakni, azután felelősségre vonni minden orvost, a ki a népgyűlés által megszavazott törvény ellenére jár el a betegek kezelésében, végül még a meglévő nézetek kritikáját, a szabad kutatást is meg kellene tiltani. Lehetséges ez? «Minden tudomány megszűnnék, sőt utólag sem támadhatna újból fel, mert az a törvény a kutatást semmisíti meg. Az élet, a mely már most is terhes, olyan körülmények között egészen lehetetlen lenne.» Ine Platon észreveszi, hogy az orvosi felelőtlenség kérdése végső eredetében, legmélyebb alapjában és utolsó következményeiben a *szabad gondolkodás*; a tapogatódzó, folyton tévedő, de mégis minden értelmi haladásnál nélkülözhetetlen tudományos kutatás ügye. *Aristoteles*, a ki Politikájában számtalan kérdést a gondolatok ama viszonyosságába helyez, a melybe azt már nagy elődje helyezte, az orvosi felelősség problémáját szintén az egyéni szabadság és a törvényes megkötöttség, a legjobb uralkodó és a legjobb törvény örök kérdésével kapcsolatban hozza szóba (1286a.). S az orvos mesterségénél az egyiptomiak eljárását, a törvénykönyvekhez, az írott betűhöz való ragaszkodást (a *κατὰ γράμματα ιατρειύσθαι*-t) ép oly együgyű dolognak tekinti, mint nagy elődje, Platon.

A görög orvos *műhelyében* (*ἐργαστήριον, ιατρείον*) dolgozott. Itt várakozott a hozzáforduló pacziensekre, itt operált és gyógyított, itt készítette el az orvosságokat, s csak ha szükséges volt, távozott innen, hogy betegeit meglátogassa. Mi már tudjuk, hogy különbséget kell tennünk az állami és a magánműhelyek között. Amazok, mint a hippokratesi iratokban támasztott követelményekből következtjük, már az V. században nagy, tágas, léghuzammentes, világos helyiségek voltak, a mesterséges fényre különös tekintettel megépítve, hogy operáció alkalmával az orvos a legmegfelelőbb helyzetből a legjobban láthasson;¹⁾ a mellett a szükséges technikai szerekek kellőképp álltva, és úgy látszik, a nehezebb betegek tartós befogadására is berendezve, hogy egyúttal a mai *kórházak* vagy klinikák szükségleteinek is eleget tegyenek; mert hisz pl. fönnemlített Lamachosunkkal is úgy eshetett, hogy a műhelyben kiállott operáció után többé nem volt szállítható állapotban.²⁾ Ezzel szemben a magán-iatreionok már bi-

¹⁾ V. ö. a hippokratesi Corpusban «az orvosról» 2. és «a műhelyről» 3. fejj., Galenosnak ez utóbbi munkához írt commentariusával együtt (8.).

²⁾ Tényleg egy *plautusi* darabban (Menæchmi 5. 5.), a mely természetesen a IV—III. századbéli görög viszonyokra vet világot, az orvos gyógyítás végett a saját lakásába akarja vitetni a szimuláló örvültet, hogy ott nagyobb gondtal ápolhassa, s *húsz* napon keresztül helleborust itasson vele. — Némelyek Aristoph. Lysistr. 746. sorából is azt következtették, hogy bizonyos esetekben a *hábak* is saját lakásukon látták el a szülő asszonyt; a tény nagyon lehetséges, de Aristophanesből nem következik, mert ott a terhes nő haza (*οἶκῳ*) kívánczik. — A vígjátékíró Krates (V. század) egyik fragmentumában (Athen. 6. 268a.) előforduló *λατρίων*-ról (tengerparti sanatorium?) l. Reinach id. h. 1685. — Az Asklepieionok mellett a beteg vendégek befogadására épített lakások csak a későbbi időben tekinthetők gyógy- és üdülöhelyeknek: ókori sanatoriumoknak. V. ö. a mit a vallás és orvostudomány kapcsolatáról mondtam.

zonnnyal kevésbbé felelték meg a paciens minden igényének és az a korbéli technika kívánságainak; bár a hippokratesi könyvekből úgy látjuk, hogy itt meg a helyén nem való fényűzés ütötte fel alkalomadtán a fejét, s az orvosok nemcsak tetszelgő megjelenésökkel, de tetszetős berendezkedésekkel is törekedtek tekintélyük és klientélájuk emelésére. Efféle műhelyt ír le *Antiphanes*, a „középső komédiának” IV. századbéli írója, a már címével jellemző Traumatiasában (a Megsebesült), ha ugyan nem „a Sebész”): „be van rendezkedve a legfényesebb műhelyben messzire ragyogó, érczből készült fürdő-kádakkal,¹⁾ kenőcs-dobozokkal, orvosság-tartókkal, köpölyökkel és — dugaszokkal» (Poll. 10. 46.). S hogy csakugyan az ércz csillogásával akarta egyik-másik orvos a beteg figyelmét magára vonni, azt »Hippokrates» szolid utasításából is kiolvashatjuk: »ércz-anyagot csak az orvosi műszereknél szabad használni.²⁾ mert utálatos tetszelgésnek tartom, midőn valaki ilyenféle bútorneműeket használ» (»Az orvosról» 2.). Hogy egy jól felszerelt műhelyben mi mindennek kellett meglennie, arról főleg a hippokratesi Gyűjtemény egyik könyve ad felvilágosítást, a mely egész tankönyvszerűen foglalkozik ezzel a kérdéssel: »a műhelyről» című (*τὰ τῆς ἰατρείας*). A mellett a Corpus egyéb irataiban is találunk ide tartozót (főleg »az orvosról» és »a tisztés külsőről» címzettekben), sőt indirekte mindama helyeken, a hol orvosi műszerek vagy külső segédeszközök kerülnek szóba. A különböző nagyságú, formájú és nevű késekről, a szondákról, fogókról, csipetítőkről, égető vasakról stb. Gurlt készített jegyzéket a kirurgia történetét tárgyaló nagy művében (Die Geschichte der Chirurgie, I. 314. l.). Ezekről a tárgyakról némi szemléleti képet is alkothatunk magunknak az ókorból ránk maradt *archaeologiai* anyag segítségével. Mert bár a föld alól előkerült orvosi műszerek (a pompeji tabernában és sok egyebütt találtak) majdnem kivétel nélkül a későbbi, római időkből származnak, tekintve a folytonosságot az orvostudomány fejlődésében, bizonyára nem egyszer a későbbi korban is ugyanannak maradt meg, a mi már a hippokratesi idők műhelyeiben volt. Természetes, hogy azon vázafestmények is, a melyek nagy szeretettel a trójai mondakör hőseit mutatják be egymás kirurgikus kezelése közben (pl. Sthenelos Diomedest kötőzi, vagy a híres Sosias-félén: Achilleus Patroklost), nem a homerosi kornak, hanem csakis ama későbbi kornak terapiájára és therapeutikus segédeszközeire jellemzők, a melyben keletkeztek.³⁾ A sebészeti műszereken, gépeken, a magas technikájú sebkötözés követelte készleteken (pólyákon, vászontépéseken, síneken, spongyákon, »tisztá» törülközőkön) kívül kellő mennyiségű vízzel, főleg meleg vízzel is kellett az iatreionnak rendelkeznie, a mint ezt a hippokratesi iratok

¹⁾ A műhelyben tehát vízkurát is lehetett használni. V. ö. az előbbi jegyzetet.

²⁾ Viszont az orvosi műszerek úgyszólván kivétel nélkül érczneműből készültek az ókorban és nem egyéb anyagból (csontból, üvegből stb.).

³⁾ Az *archaeologiai* emlékek képeit l. Reinach id. cz.-ben és ugyan-csak a Daremberg-Saglio Dictionnaire, *Chirurgia* cz.-ben dr. René Briau-tól. A Rich-féle közismert Wörterbuch többnyire pompeji leleteket publikál. L. még Baumeister Denkmäler-ének Ärzte czikkét, s Gurlt id. könyvének tábláit.

több helyütt nyomatékkal hangsúlyozzák («a folyadékok használatáról», 1. és «a műhelyről», 13.). És mindezenfelül a gyógyító-anyagok és orvosságok is az iatreionban voltak felhalmozva, mert a görög orvos műhelye egyúttal *patika* is volt.

A görög orvos — ha csak nem a közvetetlenül botanizálótól, a rhizotomostól — szokott úton az ásványok és gyógyító-fűvek kereskedőjétől, a *φαρμακοπώλης*-től, az ókor droguistájától szerezte be a medicináláshoz szükséges szereit. A kereskedésnek ez az ága idővel keletkezett és nyert jelentőségben, mivel a gazdasági élet elkülönülése az esetleg távol vidékről jött anyagoknak felkutatója és felhasználója közé a közvetítőt ékelte be. A pharmakopoles portékáit tán csak kivételesen hordozta a városban körül, rendszeren bódéjában árulgatta, a mely ép úgy, mint a többi nyilvános üzlet, főleg a borbélyok műhelyei, a görögök közt mindig nagyszámú «ráérők» találkozó és szórakozó helye volt. Ha ezt az alsóbb rendű szocializáló vonást — legalább is a IV. századtól kezdve, főleg a római vigjáték közvetítésével — a görög orvosi műhelyek sajátjaként is megismerjük,¹⁾ azt hiszem, hogy itt sem a sürgős munkájú állami intézetre, sem azon előkelő iatreionokra nem szabad gondolnunk, a melyek az ércztől már távolról csillogtak. Kellott tehát szerényebb orvosi bódéknak is lenniök, s ezek a szegény nép állami, ingyenes gyógyításával szemben csak akként fejthettek ki concurrentiát, szerezhettek maguknak ép abból a szegény néposztályból közönséget, ha számításukat a csodaszerek reklamája alapították. S ebben az igyekezetökben a pharmakopolai jól találkozottak; a minthogy az orvosi mesterség a legalsóbb rétegben a görögöknél egyébként is összeszövődik, összezavarodik a gyógyulást ígérő szerek kínálgatásával. Mert a pharmakopoles maga sem maradt meg egyszerű droguistának; üzletében mindenfajta csecsebecsétől és különösségtől eltekintve (pl. fényt gyűjtő lencsétől: Aristophanes, Felhők, 767.), már kész orvosságokat is lehetett kapni, s például egy aristophanesi darabban a megrémült férj bizonyára a pharmakopolai boltjait járkalja végig, hogy vajudó felesége számára valamely szülést elősegítő szert (*ὠκυρόχρον-τ*) vásároljon (Thesmoph. 504.). Talán az alsóbb néposztály — a még manapság is változatlanul főnnálló idegenkedése miatt — első sorban nem is az orvoshoz fordult, hanem inkább egyenesen a pharmakopolest kereste fel, a ki a közismeret tárgyait képező hatékony szereket phantastikus ládákban tartogatta.²⁾ A görög ember patikájához így mindenestre olcsóbban jutott, mint az orvosnál, a ki betegével a gyógyításon kívül a pharmakopoles számláját is jól megfizettette és azt, hogy műhelyének polczain az üvegkorsókban a folyékony anyagokat, az új cserépedényekben

¹⁾ Az orvosi műhelyeknek kérdéses jellemzése Plautusnál gyakran fordul elő (Amphitruo, Epidicus). Az iatreionban üldöglő, fecsegő és rágalmozó athénieket nevezi el Demosthenes öcséje, Demarchos, szellemesen: «*Dysmenidáknak*» célzással az Eumenidák athéni tiszteletére, Ailianos, poik. hist. 3. 7.

²⁾ T. i. a melyek kígyó-emblémákkal voltak ellátva, vagy egyenesen kígyókat rejtettek, a vallásban szerepet játszó misztikus kosarak (*κισσὸς ποσειδῶν*) gondolatát ébresztve, mint a minők többek közt Athena kultuszában is előfordultak.

(a kothonokban) meg a növényeket és ezek gyökereit hosszasan őrizgette (l. Hippokrates apokryph levelét Kratauashoz). A pharmakopoulos kereskedő volt, s a kurzuslással főnnálló szoros összefüggése hozta azután magával, hogy a tudományos pharmakológiának kibontakozása — minden névközösség ellenére — még sem az ő működéséhez fűződik, hanem a természeti tárgyak közvetlen keresgélésével elfoglalt rhizotomoséhoz. Midőn a botanikai tudás — a gyógyszerertani érdeklődés alapján — idővel elméletibb formát kezdett ölteni, «*rhizotomikon*» a címe annak az elveszett könyvnek, a melyvel karystosi *Diokles* a IV. század elején a leíró természettudományok ezt az ágát megalapította (l. Wellmann: Das älteste Kräuterbuch der Griechen, Festgabe für Fr. Susemihl, 1.).

A pharmakopoléstől beszerzett árúkat az orvos vagy maga készítette el, vagy segédei által készíttette el kellemes, édes ízű orvosságokká (Platon: *Kratylos* 394. és *Törvények* 660.). Mert minden valamire való orvos *segédekkel* dolgozott. Rabszolgákkal, a kik magukat is orvosoknak hívták, bár önálló működésként csupán rabszolgakartársaik gyógyításával könnyítették meg uruk feladatát s a legnyersebb empirián nyugovó tudásukról Platon nem valami előnyös képet rajzol (*Törvények*, 720.). Szabad ember csak egészen kivételesen kurlattatta magát az efféle «*orvossal*»,¹⁾ a míg ellenkezőleg gyakran fordulbatott elő, hogy az értékes rabszolga egészségéért aggódó úr magát az orvost és nem annak segédét kérte a beteghez (Xenophon, Sokrates emlékezése: 2. 4. 3. és 10. 2.). Ha utazásra került a sor, ezek a segédek hordozták «*a jól elzárt*» orvosságtartókat gazdáik után (l. Hippokrates apokryph levelét Philopoimen-hez), s egyszersmind azokat a táskákat vagy étui-ket, a melyekben az orvos legszükségesebb műszereit állította «*kézi használatra*» össze (Hippokrates, «*a tisztas külsőről*» 8.).²⁾

De a rabszolga-segédek mellett szabad származású *tanítványok* is sürgölődtek a mester, az orvostanár körül. Mert az orvosi ismeretek továbbítása, az orvosi foglalkozásban való kitanítás és begyakorlás szintén a műhelyekben történt. Tudjuk, hogy eleintén a családtagok szűkebb körére szorítva; az atya fiait vagy férfi rokonait avatta be az orvoslás arcanumaiba. De idővel idegenek is csatlakoztak a familiaris körhöz. A kosi eskü, a melyet — úgy látszik — tanulmányaik folyama alatt, végleges felszabadításuk és önállósításuk előtt kellett az iskola adeptusainak letenniök,³⁾ már ezt az állapotot tünteti fel. És hogy

¹⁾ Kivételesen rabszolga is vihette valamire az elméletben és gyakorlatban egyaránt, legalább is a későbbi időben. Ilyen volt *Aristogenes* (III. sz.), a ki Antigonos Gonatast kezelte, s kinek egész sereg művéről számol be Suidas.

²⁾ Mind a gyógyszer-casettákból, mind a műszer-étuikból maradtak archæologiai példányok reánk. Ábrázolásukat l. Reinach id. cz.-ben (1685) és ugyancsak a Daremberg-Saglio *Loculus* czímszava a., a hol a sioni (wallisi kanton) múzeumában őrzött gyógyszer-kekrény van lerajzolva.

³⁾ Azért gondolom ezt, mert — mint majd rögtön szóba hozom — az orvostanítvány felvétele annak nagyon zsenge korában volt szokásos. Pl. a hippokratesi Törvény: a παιδομασίη-t (a gyermekkortól kezdődő tanulást) a jó orvos egyik feltételének tartja, s ehhez a nézethez csatlakozik Platon is (Állam, 408: ἐκ παιδὸς ὡς ἀρχόμενοι). A követelmény itt nyilvánvalóan usust jelent. Gyermeke-embertől viszont nem kérhetünk olyan esküt, mint a minő a kosi iskola esküje volt (l. alább).

egyéb példát idézzünk: Timarchos, egy vagyonos földbirtokosnak és gyárosnak fia (IV. század), már kora ifjúságában egy peiraiuszi orvosnak (Euthydikosnak) műhelyébe vétette fel magát (Aischines, Timarchos ellen, 17.). Az efféle felvétel, mint látjuk és egyéb helyt is halljuk, már nagyon fiatal életkorban, rendszeren már a gyermek-években történt, és előttünk ismeretlen ideig tartó tanulást vont maga után.¹⁾ Ez a tanulás első sorban *gyakorlati* volt, s róla némi fogalmat is alkothatunk magunknak a hippokratesi Gyűjteménynek idézett tan-könyve, «a műhelyről» szóló alapján, a hol a különböző kötések be-gyakorlásáról, a sebészeti műtéteknél szükséges tisztaság szabályairól (többek közt a körömvágásról), azután újjgyakorlatokról, az operálandó test elhelyezéséről stb. történik említés. Az empirikus oktatásnak leg-hatásosabb részét bizonynyal az a szokás szolgáltatta, hogy a tanuló a beteglátogatásokban mesterével együtt résztvett, sőt mint haladó a betegágyánál maradt, hogy a pacienst kiszolgálja és a mesteri utasítások megtartását ellenőrizze («a tisztas külsőről», 17.). Ilykép az orvos már tanuló-éveiben tűrhető klinikai gyakorlatra tehetett szert. E mellett nem kétséges, hogy az orvostan hallgató már az V. századtól kezdve *elméleti* kioktatásban is részesült, bár az utóbbiról közvetlenül pozitív értesülésünk nincsen.²⁾ De oly időben, midőn hatalmas iskolák küzde-nek egymással szemben tantételeik és eljárásuk igazáért, midőn a nagy terjedelmű orvostudományi irodalomról a laikus Sokratesnek is tudomása van (Xenophon, Sokrates emlékezése, 4. 2. 10.), s különösen midőn orvosaink népszerű előadásaiikkal még a nagyközönséget is bele-vonják tudásuk mysteriumaiba, egész elképzelhetetlen lenne a szak-szerű oktatás a megfelelő elméleti ismeretek nélkül. A tanítvány az akkor dívó állat-boncsolásokkal kapcsolatban mindenesetre keresztlí-ment azon az anatomiai, physiologiai és pathologiai iskolán, a mely számára a további gyógyító eljárásnak elméleti igazolását jelentette. A mester ilyen nagy munkára természetesen nem vállalkozott ingyen: tanítványaitól tandíjat szedett. Legalább Platon még Hippokrates iskolájában is azt az esetet tételezi fel (Protag. 311.).

Az orvosoknak kartársaikhoz való viszonyáról: az orvosi consul-tatiókról, perpatvaraikról, egymásnak részben indokolt, részben csak botrányt kereső megszólásáról lesz még könyvünkben szó. Maguk-tartását a paciensekkel szemben szintén egybeűtt, az orvostudomány ethikájában fogom majd tárgyalni. Itt csak annak kiemelésére szorít-kozom, hogy a Kr. e. V. században már nemcsak a férfi, hanem a nő nemet is, nagyjában és egészében, mindenesetre inkább mint a felvilágosodás korszaka előtt, az orvosi klientéla körébe kell számí-tanunk. Igaz ugyan, hogy a mint régebben a szülésznő és javas-

¹⁾ Egy későbbi (Claudius korabeli) orvosról, a trallesi Thessalosról, azt halljuk, hogy már hat hónap után önálló praxist engedélyezett tanít-ványainak. Itt érettebb korú emberekről lehetett szó. Egyébként az el-járás idők, iskolák és orvosok szerint váltakozhatott.

²⁾ De v. ö. a hippokratesi esküben előforduló *ἐκπύσις*-kifejezést (szó-beli előadás), a mely a *παρηγγελία*-vel (a tanácssal, utasítással) szemben használva csakis valamely elméleti tanításra vonatkozhatik. L. Littré, Oeuvres complètes d'Hippocrate, IV. 613 k., a hol a különböző magyarázatok regisztrálva vannak.

asszony — a legtöbb esetben egy személyben — volt a beteg nő nemnek tán egyedüli tanácsadója,¹⁾ a gynaikologia leggyakoribb és legspecifikusabb alkalmából ezentúl is az maradt meg annak, a miként hogy a szülést orvosi ellenőrzés nélkül még manapság is a *bábák* szokták eligazítani. Ezek a derék asszonyságok, kiknek félig reális, félig tréfásan idealizált közképét Platon rajzolja meg Theaitetosában (149. s k.), Sokrates anyjának, Phainaretének ötletéből, mert — miként már maga Sokrates is tette — a fiú bölcséletét az anya mesterségével veti együvé. Eltávolítva az összehasonlítás zavaró járulékait, Platon segítségével a görög bábának (a *μαῖα*-nak) olyan képéhez jutunk, a melyet a mai napig nem ritka elmaradottság és visszaélések következtében azonnal meg fogunk érteni: éltesebb, tapasztaltabb asszonyok, a kik a szülés fájdalmait önmeléik közé sorozzák, a csodaszerek és kuruzslás iránt határozott hajlammal bírnak, s úgy mellékfoglalkozásként sem a magzatelhajtást, sem a kerítést nem vetik meg. De az V. század görög asszonya már kerántsem maradt ezen női analphabétának kizárólagos hatalmában. Ugyan Euripidesnél, a ki nyilván saját korának szokásait tükrözteti vissza, a dajka még csak feltételesen küldi a szenvedő Phaidrát férfi-orvoshoz:

Ha szenvedésed titkosabb természetű,
Nők vannak itt, segítni készek a bajon.
Ha meg olyan, hogy férfival közölhető,
Akkor beszélj, hogy orvost hívhassunk hamar.²⁾

Ebből azt következtethetné valaki, hogy kényesebb, szemérmet érintő esetekben a görög nő egyáltalán nem fordult férfi-orvoshoz. De ennek viszont a leghatározottabban ellentmondanak a hippokratesi epidémiák-könyvei; itt nagyon sok esetben fordulnak elő nőkön végzett therapiák, a melyek a pontosabb vizsgálatot: a megnézést és kitapogatást már is feltételezik.³⁾ Ellentmond maga az egész Hippokrates-korabeli *gynaikologiai irodalom*, a melyet a nőgyógyászatban és szülészetben gyakorolt megfelelő praxis nélkül egyáltalán nem volnék képes megérteni (l. alább a «Therapiánál»). Hogy a nő gyakran — tán gyakrabban mint manapság — röstelte az orvos előtt bajának be-

¹⁾ Bár egy athéni monda ezt máskép tudja; szerinte Agnodike, illetőleg *Hagnodike* volt az első szülésznő, mert előzőleg nők és rabszolgák a törvény értelmében még ebből a mesterségből is ki voltak zárva (Hyginus, 274.). De természetesen e mondának történeti háttere nincsen; a szülészet patronájának, tehát egyszersmind időben is az első szülésznőnek fellépését akarja megmagyarázni, s e célból egy tetszetősen badar mesére van szüksége.

²⁾ Eurip. Hippolytos, 293. s k. Csengeri János fordításában. Az első sor: ἀπόρητα κακά-ról (titkos bajokról) beszél.

³⁾ Csak egy-két példát: 5. 1-ben egy elisi kertész nejről van szó, kinek köldöke alatt, belül, kitapogatható daganat keletkezett, melyet azután masszálással puhít az orvos. 5. 101-ben egy abderai nőről van szó, a kinek mell-carcinoma-ja van. 5. 53-ban abortus után kezel az orvos egy nőt. 5. 55-ben egy fiatal leányt vizsgál meg az orvos, a ki leesett: «lábai melegek» stb., stb. A kosi esküben található tilalomnak, hogy t. i. az orvos nő-paczienseivel vissza ne éljen, szintén csak akkor van igaz értelme, ha az orvos elég közvetlenül jutott olykor a női testtel érintkezésbe (l. alább)

vallását, a mit «tapasztalatlanságból és tudatlanságból szégyennek képzelt», ezt nem akarjuk kétségbevonni; ezt a hippokratesi Gyűjtemény egyik gynaikologusa («a női betegségekről» I. 62.) az imént idéző jelek közé tett szavakkal ki is fejezte. De ugyancsak az a gynaiologus a következőképp folytatja: «Egyszersmind az orvosok is hibát követnek el, a mikor a betegség okát pontosabban nem tudakolják meg, hanem egyszerűen, mint valamely férfi-bajt kúrálják; az efféle bajok miatt (t. i. a melyek az orvos hanyagságából maradtak kikutatatlanul) *már sok nőt láttam elpusztulni.*» Csodálatos, hogy ezeket a világos szavakat, a melyek minden kétértelműség nélkül utalnak a görög orvos kiterjedtebb nőgyógyászati praxisára, mégis annak bizonyítékául szokás idézni az orvostörténeti irodalomban, hogy orvosaink a kérdéses gyakorlattal nem rendelkeztek (így Reinach és Fuchs is).

Az V. század orvosáról adott ismertetésem semmiképen sem volna teljesen mondható, ha most végül *tekintélyét, társadalmi állását, szellemi befolyását* nem hoznám szóba.

A társas összefüggés általános kérdéseként fogva fel, minden egyénnek annyi a tekintélye, mint a mennyi azé a foglalkozásé, a melyet életpályájának választott. Keserű igazságnak tapasztalják ezt a *szellemi* egészség és jólét ápolói mind a mai napig. E tekintetben a *testi* épségnek örei bármely időben jobb helyzetűek voltak; a megsebesült hősök gondozóját már Homeros dicsérő lantjára érdemesnek tartotta. De az általános felfogás a váltakozó korok szerint mindenestre itt is változásokat fog feltüntetni, azon vallási és erkölcsi nézettekkel kapcsolatban, a melyek az ember testi és lelki természetét egymáshoz viszonyítva másképp és másképp értékeli, és nem kevésbé ama hatásnak megfelelően, a melyet az illető nézetek a köznapi életre és felfogásra ténylegesen gyakorolnak. A felvilágosodás kora — a maga félre nem ismerhető materialisztikus vonásával — különösen alkalmas időpont szokott lenni, hogy a testi épség jelentősége, s ezzel együtt az orvos befolyása és tekintélye kidomborodjék. Főleg a görögök között, a kiknek józan gondolkozása a testi épség elhanyagolásától vagy sanyargatásától mindenkor távol állott, s a kik most, az individuális élet-felfogás magasra csapó hullámaiban jutottak először annak elméleti tudatára, hogy minden egyéni érzékelésnek, érzésnek, akaratnak ép a maga testi meghatározottságában van létjogosultsága és így igaza is. A mint látjuk, a kérdés, melyet megpendítettünk, túlvisz a szakszerű foglalkozás és ismeretek szűkös területén, s egyszersmind fejtegetéseink előírt határain; ezt az egész problémát majd csak akkor tudjuk megfelelően fejtegetni, ha többé nem a műveltség egyes körei lesznek történeti kutatásunk tárgyai, hanem a felvilágosodás a maga egészében, a mint a görög történet területén belül, az egyes műveltségi körök egymásra hatásával, megnyilatkozott. Addig is csak azon külső symptomákra mutathatunk rá, a melyek általános tételünket igazolni látszanak. Végso eredetében a hippokratesi kor egész orvostudománya, a múltat messze túlszárnyaló rohamos fejlődése, a mely hatalmas kezdetnek láttatja velünk, a rosszul értesültekkel azt, a mi történeti folytonosság volt: a testi épség megnövekedett megbecsülésén nyugodott. S Athén, ha a mi szempontunkból nem is termelője az a korbeli gondolkodás irányának, mindenesetre közlekedési középpontja, focusa: az V. század végén emeli Asklepiost az állam istenei közé, és

az Akropolis tetején Athena Hygieia tiszteletére azt a szobrot, melynek basisa a mai napig helyén maradt, ugyanabban az időben állítja fel az athéni nép.¹⁾

A hippokratesi kor orvosainak dicséretére legyen mondva, hogy nem éltek vissza előnyös helyzetökkel. Az orvosi *honorarium* kérdését majd csak az etika körén belül fogom részletesebben szó tárgyává tenni; ott fogjuk csak látni, hogy a «hippokratikusok» olyan magas erkölcsű álláspontot foglaltak el tevékenységük anyagi oldalával, az orvosi díjazással szemben, hogy az a mai idők praxisában is csak tiszteletreméltó ideál marad. Mindenesetre a díjazásra rendes körülmények között (a szegények ápolását kivéve) igényt tartottak; orvosi honoráriumról — a maga épés nyelvén — már Herakleitos is megemlékezik.²⁾ Az abszolút önzetlenségre, melyet a sokratesi filozófia követelt, nem helyezkedtek, s ezt megtenni sem szolgálataik jellege, sem a hagyomány, sem a görög társadalom megélhetési viszonyai nem is kívánhattak volna meg jogosan tőlük. Már a később általánosabbá lett bölcséleti érdeknélküliség hamisította azt a hippokratesi levelet, a melyben a nagy orvos e szavakkal utasítja az abderitáktól felajánlott talentumokat vissza: «engedjétek, hogy a szabad mesterségnek tettei is szabadok legyenek»; s folytatólag kifejti, hogy minden orvos, a ki pénzt fogad el a gyógyításért, nagyítani vagy kicsinyíteni, színlelni, egyszóval: hazudni kénytelen (l. az apokryph levelet: «Hippokrates az abderiták tanácsához és népéhez.»)³⁾ Az V. század görög orvosai távol állottak az ilyen gondolatoktól, sőt egyikök-másikok bizonyára ahhoz is értett, hogy miként kell a tudományt és pénzszerezést egymással harmóniába hozni. Ebből a tekintetből a komédia megszólását legalább is nem kerülhette ki az orvosi rend; Aristophanes *Plutosában* (Kr. e. 388.) hiábavalónak mondja, hogy valaki Athénben orvost keresen: «mert a mióta honorárium nincsen, orvos sincsen a városban» (407—08.). Egyébként — úgy látszik — az orvos csak a későbbi időben, a IV. századnak úgynevezett «középső komédiájában» került mulatságos alakként a színpadra; egy pár vigjáték-cím mutat erre: Antiphanes, Aristophon, Theophilos és Philemon *Iatros-a*. A gyér

¹⁾ A monda a szobrot Perikles személyével hozta kapcsolatba (Plutarchos, Perikles, 13.), s ez a monda annyiban is érdekes, hogy szerinte a nagy államférfni gyógyító-füvekről álmodik. A való tényállást a modern archaologia derítette ki (Wolters, Athen. Mitth. XVI.). A szobor-emelés alkalmával a nagy athéni pestist szokás tekinteni, de lehettek általánosabb okai is. Jó archaologiai összegezést nyújt az egész kérdésről: Martin L. D'Ooge, *The Acropolis of Athens*, New-York, 1908. (283. s. k. l.). Athena Hygieiáról általán l. Lechat kitűnő cikkét: Daremberg-Saglio, Hygieia.

²⁾ 58. fr. Diels kiadásában (Die Fragmente der Vorsokratiker), 70. l. Herakleitos szavaival v. ö. Xenophon, Sokrates emlékezése, 1. 2. 54., mert más célzattal egy a gondolat: az orvos vágásával, égetésével fájdalmat okoz és még pénzt is kap érte!

³⁾ Talán ide, a későkorú idealizálás körébe tartozik az is, a mit *Epimenides*ről regéltek: az athéniek egy egész talentumot kínálnak neki nagy szolgálataiért, s ő a szent olajfa egy ágával távozik (Plutarchos, Solon, 12. és Diog. Lært. 1, 111.).

töredékek még arra sem engedik meg a következtetést, hogy tulajdonkép az orvos miféle sajátságát, félszégét tekintette az a kor annyira nevetségesnek.¹⁾ És mindezzel ellentétben: tán csak a hiányos hagyomány véletlensége, hogy azon dicsérő és kitüntető okiratok közül, a melyek kőbe vésve magasztalják és jutalmazták az orvos jó szolgálatait, egyetlen egy sem ér föl az V. sz.-ig, mert a reánk maradtak valamennyien későbbi korúak.²⁾

Úgy lehetett, hogy a filozófia megelőzte a komédiát. Az V/IV. sz. orvosáról tán Platon készített elsőnek eleven jellemrajzot Symposionában, *Eryximachos* személyében. Ez az *Eryximachos* — és már atyja *Akumenos* is — a sokratesi Athén legkeresettebb, legemlegettebb orvosai közé tartoztak; Platon dialogusaiban és Xenophon emlékiratában is gyakran találkozunk nevökkel, és Sokratesnek személyes ismerősei voltak. Talán athéni polgárok; hagyatékunkból ugyan nem tűnik ki és önkényt nem is következik. A felvilágosodás idejében oly nagy számmal lepték el az idegen tudósok a görög fővárost, hogy itt az «idegen orvos» a kor típusai közé tartozhatott. Még a IV. századbeli *Euenor* is, a kit a feliratokból ismerünk, csak utólag — érdemeinek elismeréséül — kapta meg a proxeniát, később a polgárjogot; *Pheidias* meg, a ki a 304 03. évben ajánlja fel orvosi szolgálatait Athén városának, rhodosi ember volt. Tehát az sem lehetetlen, hogy *Akumenos* és *Eryximachos* is mint letelepedett idegenek, mint metoikosok éltek a városban. De azért a legjobb társaságokban megfordultak, sőt itt előkelő szerepet játszottak, ha más okból nem, már az okból is, mert az akkori közfelfogás szerint, melyet a symposioni *Alkibiades* Homerosnak ismert dicsőítését czítálva (II. 11. 514.) erősít meg: az orvosnak a testi állapot minden kérdésében feltétlen engedelmességgel tartozunk. Platon Symposionában is a tulajdonképeni vitarendező maga *Eryximachos*; ő veti fel *Eros* dicséretének thémáját, s ugyancsak ő szuggerálja a később érkező *Alkibiades*nek, hogy Sokrates magasztalásán kísértse meg szónoki tehetségét. Az a finom portrait, melyet róla a *fiozofus* fest, talán nem csupán egyéni vonásokból van összerakva, s így mi

¹⁾ Tudós nagyképűsége gondolunk *Antiphanes* töredékénél: «minden betegség, a mi az embernek bajt okoz, csak a nevek változnak.» (Kock, Fr. Com. Att. II. 107.). Az orvos túltengő fényűzésére czéloz *Aristophanes*, midőn azt mondja róla, hogy «a köröm fehéréig pecsétgyűrűt hord újjain» (σφραγιδονυαρχοζομύτης), s tán a charlatanságra, midőn rögtön a jós után említi fel («A Felhők» 332.). Ugyancsak *Aristophanes* a *Gerasban* (Kock, I. 129.) az orvos tudatlanságát állítja pelengérre: a beteg szeme még rosszabbodik, miután az orvos megkente. Jó-rossz élczekezt az orvos hátrányára állítólag már *Pausanias*, *Pleistonax* fia, a spártai király (V. század végén) szeretett mondani; *Plutarchos* a lakón apophthegmák gyűjteményében öt ilyet közöl tőle. Pl. az Orvos: Te öreg lettél; *Pausanias*: Mert nem te voltál az orvosom.

²⁾ De már *Hippokrates* ősének, *Aineias*nak, athéni plaquette-jén (VI. sz.) ez a felírás díszel: «a legjobb orvos bölcsességének emléke ez.» A hippokratesi Gyűjteményben olvasható athéni δόγμα-ról l. a Hippokrates életét tárgyaló fejezetet. Az orvosokra vonatkozó összes felírással emlékeket most egy Corpusba gyűjtve adják ki: *Epigraphie médicale. Corpus inscriptionum ad medicinam biologiamque spectantium*, publié par la Société franç. d'hist. de la médecine. 1908. Főleg a feliratok alapján szól a nyilvános orvosról: *R. Pohl*, *De Græcorum medicis publicis*. Berlin 1905.

Eryximachos személyéből — cum grand salis — tán az V. századbeli görög orvosnak általános karakterére következtethetünk vissza.

Eryximachos jellemének egyik alapvonása, hogy tudományát a naivság határáig sokra becsüli. Mindent, a társas élet összes viszonyait, az ismeretek összes módjait az orvostudománnyal iparkodik kapcsolatba hozni, annak szemüvegén keresztül elbírálni. Symposium alkalmával a helyes magatartásra a medicina tanít meg; hogy Eros-istenről miként kell beszélni, ahhoz a medicinától kapjuk a legjobb útmutatást. Így Eryximachos szükségkép a rátartós snob, az unalmas filiszter lesz rendes viselkedésében, a ki a legalaposabb kioktatásoktól sem kíméli majd meg a maga társaságát. Pl. midőn azt a bölcseséget fejtegeti, hogy a bortól különösen az előző nap szerzett «katzenjammer» után kell tartózkodnunk; vagy a midőn orvosi tanácsaival rögtön kéznél van, hogy Aristophanes mi módon veszítse el — a csuklását. De mindettől eltekintve, Eryximachos nagy műveltségű ember, a ki korának finomult közlekedési formáiban és általános ismereteiben teljesen otthonos. Aristophanes-szel egészen szellemesen kötekedik, egyik felszólalását meg Euripides-idézettel kezdi; a minthogy egyáltalán szívesen hivatkozik nevekre, Prodikoséra vagy Herakleitoséra, ha nem is más okból, hogy a felidézett auctoritásokat csak részben hagyja meg a maguk igazában. Mert Eryximachos egész műveltsége a korabeli, a *sophistikus*. Megbírálás nélkül semmit sem fogad el, s ez a bírálat úgy szokott sikerülni, hogy a teljes igazság eléréséhez a szók helyes magyarázatát neki magának kell elvégeznie — így a Herakleitos-idézet esetében — vagy pedig tartalomban kiegészítenie a mások nézetét, a hogy ezt az előtte szóló Pausanias beszédével teszi. Mélyen gyökerező, még szakismereteit is befolyásoló sophistikus műveltségét abban a *beszédben* árulja el azután a legjobban, a melyet maga tart Eros dicsőítésére. Bizonyos filozófiai lendületet és átfogó képességet nem tagadhatunk le ennél a szónoklatnál; Eróst kettős — jót és rosszat előidéző — formájában általános világ-principiumnak tekinti; a mely mindenütt, élőben és élettelenben egyaránt, megnyilatkozik és a mely így — az orvostudomány mintájára — minden tudást, művészetet és készséget, a gymnastikát és földművelést ép úgy, mint a zenét és csillagászatot, sőt még a mantikát is azonos feladat elé állít: tudni azt, a mi vonzalmánál fogva összevaló, és azután, a mi egymással ellenkezik. De közelebbről tekintve a dolgot, Eryximachos egész filozófiája egyetlen korrelatív fogalom-pár zavaros, tisztába nem hozott alkalmazásán nyugszik. A hasonlóság és ellentét fogalmairól van szó, a melyek, mint már ebből is látjuk, a homeopathiának és allopathiának alternatív védelmezőit már az V. században is foglalkoztatták. Herakleitos szerint az ellentét, mint ellentét alkot harmóniát. Ezt Eryximachos orvos létére nem fogadhatja el. Ő ugyanis azt veszi észre, hogy az egészséges emberi testben a hideg és meleg, a keserű és édes, a száraz és nedves csak azon feltétellel férnek meg egymással, hogy nincsenek ellentétben, noha kétségtelen ellentétek. De akkor mi hozza itt létre az egyetértést, a harmóniát? Erre a kérdésre egy Eryximachos csak mythologizálva adhat feleletet, egy külszerű hatalom, az Eros bevonása által, melyet annál felleghőbb szavakkal dicsér, mentől kevésbbé tudja jó maga is, hogy tulajdonképen mit kell rajta értenünk. Eryximachos Erosa Empedokles

Philie-jét hívja emlékünkebe,¹⁾ az az egész gondolkozásmód pedig, a mely a világ rejtélyeit egy-két elvont fogalom mesterként rendszerével akarja megoldani, az eminensen sophistikus eljárást. Ez a szellemi irány a maga retorikájában a kifejezések csillogó antithesiseivel takarta el a tartalom hiányát, a tudományban pedig a tünemények vizsgálatát a fogalmak hasonló játékával, a *fogalmi retorikával* akarta pótolni. Az összetett valót kifejező igazság helyett egy-egy ötletes definíció vagy tetszetős analogia által mindenestre ily módon is gazdagította a szellemi termékek tárházát.²⁾ Magában az orvostudományban is az ilyenfajta orvosok készíthették a hippokratesi Gyűjtemény úgynevezett sophistikus iratait: «a szelekről», «a diétáról», «a mesterségről», «az emberi test helyeiről» szólókat.

A mint látjuk, Eryximachos személye arra szolgáltat példát, hogy az akkori sophistikus műveltség miként befolyásolta a szakismereteket. De orvosi tudás és általános műveltség abban az időben a kölcsönösség viszonyát tüntetik fel; nemcsak az utóbbi hat ki az előbbire: *laikus ismereteket* az orvostudomány köréből is el kellett annak sajátítania, a ki teljes mértékben tartott a művelt ember címére igényt. Nemcsak filozofusokról hallottunk, a kik az emberi test kimélyített tudásával, egyenesen anatómiai készséggel láttak rendszeresedőkhöz; hallottunk vándortanítókról, sophistákról is, a kik eldicsekedtek azzal, hogy a medicináról szónokolva bármely orvost kiütnének a nyeregből (Platon, Gorgias, 406.); tornamesterekről, a kik valamely egyetemes életrend felállításával akarták az orvostudományt népszerűsíteni, s ez által mindenkit a saját orvosává megtenni (selymbriai Herodikos, Platon: «Az állam», 456.); és végül hallottunk előadásokról és könyvekről, orvosoktól megtartva, azoktól megírva, a melyek a kifejezett cél értelmében a nagy közönséghez fordultak.

Ha megint egyetlen személyen akarjuk bemutatni, hogy a mérészen kibontakozó orvostudomány az időben miféle befolyást gyakorolt a laikus gondolkozásmódra, jobb példa nem kínálkozik, mint annak az athéni költőnek személye, a ki korának minden szellemi mozgalmát a legérzékenyebben fogta fel és költő létére a kiegyeztetés, a rendszerezés kötelessége nélkül adta tovább: *Euripidesé*. Nála első sorban nem az a figyelemreméltó, hogy alkalom adtán az orvosról vagy ennek foglalkozásáról beszél: hogy szerinte: «az orvos a betegségre figyelve gyógyítson és ne rendeljen egyfolytában orvosságokat, ha mindjárt ezek nem is javítanak a betegségen» (292. töredék, Bellerophon); hogy azt tartja, hogy a betegségnél a várakozás többet jelent a vágásnál (1072. tör.); egyébként érdekes nyilatkozatok, a melyek azonban mintha azt árulnák el, hogy a költőnek nagyobb a rokonszenve a már korában sem ismeretlen naturalisztikus kezelés, mint a bőségesen és mohón alkalmazott therapeutikus eszközök iránt. De a

¹⁾ T. i. Empedoklesnél is kívül álló mythologiai hatalmak: a Φύλη (v. Φύλη) és a Νέμεσις (v. Ερις) egymással ellentétes küzdelme állapítja meg az elemek rendjét.

²⁾ Ilyen szellemesség pl. az a meghatározás, melyet Eryximachos az orvostudományról magáról ad: a medicina, *egy szóval* kifejezve, nem egyéb, mint a test erotikájának ismerete a megtöltést és kiűrtést illetőleg.

mi itt Euripidesnél első sorban tekintetbe jő, az a legközvetlenebb emberi bajok, a *testi szenvedések* azon mély átérzése, a mely nélkül igazi orvostudományi fellendülést el sem képzelhetünk. Közösen osztja a korabeli «hippokratikusokkal» a testében nyomorult ember gondolatát. A múlt idealizmusát lefokozta, emberibbé tette addig a határig, hogy még a lelki gyötrelmek is testi egyenértékökben és kifejezésekben jelennek meg önkénytelenül szeméi előtt; az aristotelesi dicséret, a «legtragikusabb» jelzője nem kis részt ezen sarkalik. Szemléltetőbbé tette az ember sorsát, mert azt tudatosan azon oldaláról mutatta be, a mely fizikai szemünk felé van fordítva. Az ő *lelki betegei*: Orestes, Herakles a kitörés előjeleként ruhájukba rejtik el arcukat, azután meg hab jelentkezik szájukon, végtagjaik görcsösen rángatóznak, szemük kifordul vagy vérben úszik, lélekzésük nehezkés lesz, látási és hallási hallucinációk lépnek föl, a míg végül kimerülés és álom veszi a szenvedőt oltalmába.¹⁾ Itt psychiatriai jelenségeknek kétségtelenül reális (ha nem is az egyes kórképek tudományos szétválasztásáig pontos) rajzával állunk szemközt. Persze más kérdés, hogy a költő e psychopathikus rajz elkészítéséhez az elemeket honnan szedte: egyszerűen a tapasztalatból, vagy talán *könyvtanulmányok* egészítették ki közvetlen tapasztalatait? Euripidesnél ez utóbbi feltevést sem szabad könnyű kézzel elutasítanunk: a tudós poéták közé tartozott, könyvtárát a hagyomány a legjelentékenyebbek között sorolja fel (Athen. I. 3a.). A ránk maradt orvosi iratok közül főleg, vagy egyedül a «szent betegségről» szóló «hippokratesi» könyv jöhetne szóba, ha az euripidesi psychiatriánál csakugyan tudós kölcsönvételre gondolunk (így tényleg Nestle, id. h.). De annak a könyvnek keletkezési idejéről és körülményeiről legfőlebb az a bizonyos, hogy ama pompás munka után, mert hatására jött létre, mely egyenesen Hippokratesnek tollából származik, s «a szelekről, vizekről, helyekről» értekezik. Kétségtelenné teszi ezt közösségük ama híres kijelentésben, hogy minden betegség isteni és emberi egyúttal. Általán elfogadott nézet szerint Euripides a «szelek, vizek, helyek» könyvét ismerte; már Klemens Alexandrinus Hippokratesre gondol, midőn tragikusunktól a következő szavakat idézi (Strom. 6, p. 749; 917. tör.): «a ki ért a helyes orvosláshoz. az szükségkép a város és föld lakóinak *életmódjára* tekintve vizsgálja a betegségeket.»²⁾ A lakosok diétáját a hippokratesi könyv bevezetése csakugyan kiemeli, Euripides tényleg erre a helyre emlékezhetett; de akkor Bellorophonról írt tragédiája korábbi keletű, mintsem a hippokratesi művet megismerte, mert ez utóbbinak imént említett felfogásáról, a mely a betegségeknek közösen isteni és emberi jellegére vonatkozik és a mely egy Euripides értelmét bizonyynyal első sorban

¹⁾ Az összeállítást l. W. Nestle, *Euripides* cz. művében (101.), a hol az adatok bár nagy szorgalommal vannak együvé hordva, de még sem kellő kritikával feldolgozva.

²⁾ A töredék kezdetét Wilamowitz correcturája szerint fordítom (ὁ οἷδ': a codex. ὅσοι δ' olvasása helyett; l. Fredrich, Hippokratische Untersuchungen, 10.). Lényeges pontban hibás Nestle fordítása, midőn a görög szöveget: πρὸς τὰς διαίτας τῶν ἐνοικούντων πάλιν τὴν γῆν τ' ἰδόντα τὰς νόσους σκοπεῖν χρεών, így érti: muss bei der Behandlung der Krankheiten auf die Lebensweise der Bewohner einer Stadt und auf die Natur ihres Landes sehen.

ragadta volna meg, a bellorophoni töredék még nem vesz tudomást: «a halandók betegségei részben önszerzettek, részben az istenektől származnak, bár bevett szokás szerint ez utóbbiakat is gyógyítjuk.»¹⁾ De bárhogy legyen is mindez, akár olvasta Euripides Hippokratest vagy utánpótlóit, akár nem, közvetlenül vagy a közvetítés valamely fokán és módja által azzal a gondolkozásmóddal mindenestre ismerős, a mely abban az időben az orvostudományt legáltalánosabb nézeteiben mozgatta. Mint majd később látni fogjuk, a hippokratesi orvostudomány egész külön filozófiává rendszerezte ama kapcsolat kérdését, a mely az ember testi-lelki szervezete és a külső természet (a környezet) befolyása között fönnáll. És Euripidestől nem egy helyet idézhetnénk, a mely ebbe az eszmekörbe tartozik, a mely az embert természeti megkötöttségében, környezetétől való meghatározottságában akarja felfogni, megérteni. A mit Hellas és Ázsia létrehoz, azt szerinte «jól kevert», tüztől-fagytól idegen egének köszönheti (981. tör.); s mint a Medeianak egyik kardalában énekelik: «Athénnek fiai, az Erechtheidak legdicsebb bölcseségöket szent és elpusztíthatatlan földjük terméseként takarítják be» (824. s k.).²⁾

A hippokratesi kor orvostudománya — újból és újból hangsúlyozom — végső alapokában a test megbecsülésén, a test jogainak elismerésén nyugodott. Dogmája volt ez abban az időben, a felvilágosodás korszakában, az általános gondolkozásmódnak. Ezt a dogmát nemcsak hogy túlzott következtetésekre használt fel a *sophistikus irány*, hanem elfogadta akkor az a bölcséleti kör is, a mely később ellene fordult. Mert nem csupán a sophisták ideáljába, «az erős», mindenre képes és mindenre jogosult egyén képébe játszik bele a testi épség és hatalom gondolata, maga *Sokrates* is úgy vélekedett, hogy a testi egészségről, ellenállóképességről és izomerőről gondoskodni: a polgár elengedhetetlen kötelessége. Epigenes-szel, Antiphon fiával folytatott beszélgetésében fejti ezt ki Sokrates, legalább a mint Xenophontól értesülünk (Sokrates emlékezése, 3. 12.); itt a gymnastikához hűtelen, elernyedt ifjút figyelmezteti a böles mindama hátrányokra és bajokra, a melyeket a gyenge, beteges test szokott előidézni. «Mert mindenre hasznos a test, a mit emberek művelnek, és a test mindennemű hasz-

¹⁾ Νόσοι δὲ ἑνερῶν αἱ μὲν εἰς' αὐθαίρετοι, αἱ δ' ἐκ θεῶν πάρεσιν, ἀλλὰ τῷ νόμῳ ἰώμεθ' αὐτάς. Nestle a szöveget megint nem érti, midőn annak végét így fordítja: «aber wir hellen sie systematisch.» τῷ νόμῳ = a szokásnak megfelelően; Euripides gondolata szerint «isten» betegségeket tulajdonképp hiába törekszik az ember gyógyítani, s a mennyiben mégis megteszi, csak conventióból teszi. Azonkívül sajátos, hogy Nestle a hippokratesi és euripidesi álláspontot egynek tartja, holott lényegökben eltérők. Hippokrates szerint: πάντα ἀνθρώπινα καὶ θεῶν, Euripides szerint: πάντα ἢ ἀνθρώπινα ἢ θεῶν.

²⁾ A görög szöveg még közvetlenebb, bár modern esztétikai érzésünknek kevésbé megfelelő képből fejezi a gondolatot ki: az athéniek lelegelik (ἀποερρόμενοι) azt a bölcseséget, melyet a föld terem. L. a szöveg folytatását is: αἰεὶ διὰ λαμπροτάτου βαίνοντες ἀβρῶς αἰθέρος (= mindig kellemesen lépdelve a legényesebb étheren keresztül), mert ezzel együtt értjük csak meg Euripides *milieu-elméletét*. A. Rauber könyve: Die Medea des Euripides im Lichte biologischer Forschung (1899), címével félrevezető, hóbortos munka.

nálatánál nagy annak a jelentősége, hogy a test a lehető legjobb állapotban legyen; hisz ki nem tudja, hogy még ott is, a hol látszat szerint a legcékélyebb a test használata, a gondolkozásban is, sokan nagyot tévednek, mert testök nem egészségesek? Ez az alap-felfogás — egyébként bárhogyan fejezte is ki filozofusunk — ő nála, Sokratesnél még nagyon valószínű; de később lényeges módosuláson ment keresztül ép abban a bölcséleti idea-körben, melynek Sokrates volt az első megteremtője. A Platon-féle *spiritualismus*, lelkes voltunk egyoldalú hangsúlyozásával, épenséggel nem volt alkalmas arra, hogy a szellemi élet feltételeit a testben keresse és találja meg. Sőt bizonyos értelemben ellentété formálta át, a mit még előbb feltételnek tekintettek. És mindenesetre nemcsak rangkülömböséget, hanem lényegbeli heterogenitást állapított meg test és lélek között. Bárki is készítette azt a ránk maradt sokratesi dialogust, a mely *Alkibiades* (I.) nevét viseli címében, jól platonizálva különíti el a bölcsészt az orvostól vagy tornamestertől. Saját magát csak az előbbi ismeri, mert a lélekkel foglalkozik, az utóbbiak csak arról vesznek tudomást, a mi az emberé bár, de nem ő maga. Átmeneti helyre jutnak így az orvosok a philosophusok és a banausia művelői között, mert az utóbbiak (a kézművesek, iparosok, kereskedők) énünkől még a testnél is távolabb fekvő vagyontárgyakkal bibelődnek (131.). Maga Platon azután «Államában» korholja a test folytonos ápolását, kezelését, s a korabeli orvostudományt «a betegségek pädagógiájának» nevezi, a selymbriai Herodikosnak módszerét meg a legjobb eszköznek, hogy valaki «a halált hosszúvá tegye maga számára». Bezzeg máskép tették hajdanában Asklepios és legrégibb hivei, a kik csak az időközönként fellépő és hamarosan elmúló betegségeket gyógyítottak, tudva azt, hogy a polgári kötelességeknek csupán egészséges ember képes megfelelni! (405. s k.). Platon itt az *erkölcs* nevében protestál az orvostudománynak az államérdek határain túlmenő szerepe ellen; hogy azonban az erkölcsöt azoktól az orvosoktól nem jogosan féltette, a kik a hippokratesi Gyűjteményt írták meg, az rögtön világos lesz előttünk, midőn most az ott lefektetett *ethika* ismertetésére térünk át.

(Budapest.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

A «LELKI HÓDOLÁS» ELSŐ KÉZIRATA.

Rádai Ráday Pál a XVII. század végén született és határozottan írói hajlam élt a lelkében, mi sem természetesebb tehát, mint hogy ennek hangot adott, még pedig, kora divatjának megfelelőleg, vallásos műben. Megírta a *Lelki Hódolás* című imádságos könyvét.

Hogy most már milyen körülmények között írta Ráday ezt a később olyan nagy elterjedésnek örvendő könyvet, arra nézve önéletrajzi jegyzetei adnak felvilágosítást. Ezek a feljegyzések két részből állnak: az első rész *önéletrajzi adatai*, így nevezi Toldy. Ezt a becses és életrajzához legfontosabb forrást, 1720-ban írhatta Ráday; eddig halad ugyanis a valószínűleg egy folytatásban feljegyzett, szűkszavú vissza-

emlékezés. Eredetije a Ráday-könyvtárban van,¹⁾ másolata pedig 51. Quart. Hung. a Nemzeti Múzeumban.²⁾ Jeligéül ez van eléje írva: «Vita quid est? Labor est.» Életére vonatkozó feljegyzéseinek második része napló: *Benderbe menő utazásomnak Diáriuma*. Eredetijét, a mely állítólag a Ráday-könyvtárban van, nem láttam, másolata (51. Quart. Hung.) a Nemzeti Múzeumban.³⁾ Lássuk, mit mond e feljegyzéseiben Ráday: «Anno 1709. Küldettem Moldván által Törökországban Benderbe, az odaváló vezérhez és az odaszorult svéczi királyhoz, a holott még megjött a portáról a válasz, csináltam nagyobb részről a *Lelki Hódolás* nevet viselő imádságos könyvecsét». Tehát a politikai küldetésnek irodalmi eredménye lett.

Ráday, a ki Rákóczi Ferencznek volt diplomatája és kedvelt embere, eredetileg királypárti volt. Még az 1699-dik esztendőről a következőket jegyezte fel: «A felséges római császár, József királyunknak lakodalmi solennitásán jelen voltam, strázsamestere lévén egy pompás lovas magyar seregnek, az introductionnak alkalmatosságával». Folytatom az idézést: «Anno 1703. Elkezdvén az országban a hadakozást, m. fejedelem Rákóczy Ferencz: szorultam Gács várába; holott minek utánna a bennlévő nemesség capitulált, hogy a homágiumot le nem akartam tenni: csaknem életem vesze el; mindazáltal állhatatosan mindaddig differáltam, miglen a tokaji táborra nem kelleték mennünk.» Itt aztán a fejedelem szép szóval megnyerte ügyének és ő letette a hűségesküt. Most megint a feljegyzésre hivatkozom, a hol 1704-et illetőleg a következő adatokat találom: «Az említett fejedelem intimus secretariusságra maga mellé vévén: írtam a manifestumot.»⁴⁾ Ettől fogva ő volt a Rákóczi rendes diplomatája külföldön. Számos feljegyzést találunk erre nézve önéletrajzi adatai között. Itthon az országgyűléseken többször szerepelt, mint fejedelmi előadó és végre, ő maga jegyzi fel: «Anno 1707. A maros-vásárhelyi gyűlésen tétettem az erdélyi kancellária directorának, vacante cancellarius officio.»

Kortársai is többször említik nevét. Beniczky Gáspár naplójában⁵⁾ is akadtam rávonatkozó adata, ugyanis 1709. aug. 4-dikén ezt mondja: «Mái nap Tekéntetes Nemzetes és Vitézlő Ráday Pál Director az udvarhoz érkezett.» Szeptember 6-dikán pedig: «Magánossan való dolgának végbenvitele után a' vár körül való munkát eő felsége megtekéntette, annak utánna penig visszajöven, Vay Ádám Urral és Ráday Pál Directorral sokáig conferált.» Ez az udvarhoz érkezés és a hosszú conferentia épen a benderi utazást megelőzőleg történt, a mely Ráday utolsó követsége volt. 1708 okt. 27-dikén indult útnak Husztról «cir-citer 10 óra tájban.» Benderi utazására vonatkozó naplóját így kezdi meg: «Az Felséges Erdélyi Fejedelem II. Rákóczy Ferencz Kegyelmes

¹⁾ A kéziratot az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1893-diki évfolyama közli, azzal a megjegyzéssel, hogy az eredeti található a Ráday-könyvtárban, *Novum Testamentum Dom. Nostri Jesu Christi*, interpr. Th. Beza. Amsterdam, 1639 (16-r.) című könyvhöz kötött lapokra írva.

²⁾ E másolathól közli Thaly *Rákóczi-tár* I. és Négyesy *Rádlai Ráday Pál Munkái* cím alatt. (*Olcsó Könyvtár* 256. sz.)

³⁾ Innen adta ki először Jernei János *Tudománytár* 1841. Érték. IX. 117, 178; másodszor Thaly *Rákóczi-tár* I., végül Négyesy id. kiadásában.

⁴⁾ A nagyhirű *Reerudescunt*... manifestumot érti.

⁵⁾ Kiadta Thaly *Rákóczi-tár* I.

Urunk ő Felsége kegyelmes parancsolatjából 12. Octobris Huszton celebrándó particularis Ország-Gyűlése végbemenetelinek alkalmatosságával expedáltattam Benderben, vagy Tiginében, a Babadaki Szerdárhoz.» Ebben a néhány sorban elmondja utazásának végcélját, a történeti felvilágosítást illetőleg pedig Thalyt idézem,¹⁾ a ki a következőket írja: «A mi Ráday Benderbe utazását illeti: szükség e fölül megjegyezni, miszerint XII-ik Károly svéd király I. vagy Nagy-Péter császár által 1709. június 27-dikén Pultavánál megveretvén: a török birodalmába, Bessarabia Bender nevű véghelyébe menekült serege romjaival. Itt a két hadakozó fél között a békealkudozások megkezdődtek. XIV-ik Lajos francia királyt kérék fel közbenjáróul, ez pedig szövetségesére II. Rákóczi Ferenczre bizza vala a békeszerzést. Így küldé ki aztán Benderbe Rákóczi meghatalmazottjakép kedvelt hívét Rádayt». A követség a porta határozatlan magatartása miatt hosszúra nyúlt és ezalatt az idő alatt írta Ráday a *Lelki Hódolást*.

Ez volt a munka előállásának eddigi története. A műnek egy újabban előkerült, régibb kézirata azonban arra utal, hogy egy másik dátumot és egyúttal Ráday életének egy másik fontos eseményét is figyelembe vegyük. Önéletrajzi jegyzeteiben az 1703. év történetéhez, melyet már is eléggé fontossá tesz a Rákóczihoz való átpártolás, a következőket fűzi hozzá: «Ezen esztendőben jegyztettem el magamnak házastársul felyül-említett Kajali Pál úrnak²⁾ Fáy Borbála asszonytúl született leányát Klárát, kivel is azonnal megesküdtem.» Két évvel később pedig ezt írja: «Anno 1705. 13. 14. 15. 16. Januarij tartottam lakadalmi solennitást felülírt kedves jegyesemmel Gács várában.»

Az említettem két adat igen sok fejtezésre adott alkalmat. Négyesy az *Olcsó Könyvtárban* megjelent Ráday-életrajzában hosszan fejtegeti, melyik esztendőben vette feleségül Ráday Kajali Klárát, ha 1703-ban azt mondja: «kivel is azonnal megesküdtem,» 1705-ben pedig: «ez évben tartottam lakadalmi solennitást». A szövegben azt mondja Négyesy: «Klárával azonnal meg is esküdött, de a lány fiatalsága s a közbejött háborgó idők miatt csak 1705 január 13—16-án tartotta lakadalmi ünnepét Gács várában.» A jegyzetekben pedig a következőket fűzi hozzá: «E házasság története különben homályos. Kazinczy³⁾ az 1703. évnek csak a gyűrűváltást tulajdonítja, az egész menyegzőt pedig 1705-nek. Sárkány⁴⁾ is azt írja, hogy 1703-ban kezét fogott, gyűrűt váltott, jegybeli ajándékot cserélt Klárával s két évig tartó mátkaság után, 1705-ben tartotta Gácsban menyegzőjét. Mind a két forrás csak az eljegyzési actust teszi 1703-ra, a házasság kötést pedig 1705-re. Ráday önéletrajza ellenben az 1703-iki jegyváltásról emlékezvén, a legvilágosabban szól: «kivel is azonnal megesküdtem».

¹⁾ *Rákóczi-tár* I. Előszó.

²⁾ «Anno 1695. Kikölttem oskolából, és mentem a törvénynek tanulására nézve patvariára, néhai nemzeti vitézljő Kajali Pál urhoz, nemes Nógrád és Honth vármegyéknek notáriusához», stb.

³⁾ *Rádayak* című munkájában. Megjelent 1827. *Felső-Magyarországi Minerva* II.

⁴⁾ Sárkány Dávid ragistányi ref. lelkész, a ki halotti beszédet mondott Ráday felett. Az összes fölötté tartott halotti beszédek megjelentek egy negyedréti kötetben, melyen a nyomtatási hely nincs megjelölve, évszám: 1735. Tartalmaz 6 beszédet, 1 búcsúztatót és sírverseket.

Ezt az utóbbi vitás pontot azonban igen könnyű eldönteni. Apor Péter az 1736-ban bevégzett *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájának kilenczedik czikkelyében, melyben «a régi erdélyiek lakodalmiról és házasságiról» szól, részletesen leírja a háztűznézést, a leány megkérését, a kézfogót; elmondja, hogyan küldte be a legény a gyűrűt és kapott érte cserében másikat, a gyűrűváltás után pedig — és most átadom a szót Apornak — «az legény újólág beküldötte két atyafiait és az leányt hűre kikérte; Akkor megint az apja s az anyja s az atyafiai az leányt kihozták, rendet állottak. Az asztalon tisztességes szőnyeg volt, az asztal eleiben is az földre szőnyeget terítettének, az pap eléállott, háttal az asztal felé, arczzal az nép felé; elément az ifjú legény, az szőnyegre állott, az leányt is elévezette valamelyik asszony atyafia, és az pap ott megesketé őket». Tehát nyilván és világosan mondja, hogy megesküdtek. Már pedig azt, hogy ekkor csak jegyese volt még a leány az illető ifiúnak, igazolják Apor következő sorai: «Az míg penig mátkások voltak, az leány az mátkáját bátyjának hitta, az legény penig az leányt hugának, úgy is irtanak levelet egymásnak». Most egy néhány alkalmi szokást sorol még fel az író, aztán így folytatja: «Mikor osztán az legény haza ment, ha apja, anyja volt, azokkal beszélett, ha szülői nem voltak penig, az atyafiaival az dolgot közlötte, az lakodalomnak napot rendeltének; az mely napot az leány apjának megizentének, az napra az leány apja lakodalomhoz készült». ¹⁾

Így történt ez a Ráday esetében is. 1703-ban volt a kézfogó, gyűrűváltás és az esküvő, a mint ezt az ő szavai: «kivel is azonnal megesküdtem», igazolják és a tulajdonképeni lakodalmat csak két évvel később, 1705-ben tartották. A hosszú várakozásnak oka, a mint azt Négyesy mondja, valószínűleg a leány fiatalága volt, a ki az eljegyzés alkalmával még alig töltötte be tizenharmadik évét. ²⁾

Mind ezeknél fontosabb jelenleg ránk nézve az, hogy a házasságát követő esztendőit itthon töltötte, a mint azt feljegyzései is igazolják. Ugyanis ott a lakodalmi dátum után soká nincs semmi adat, és csak az 1706-diki esztendőről jegyzi fel: «Újonnan küldtettem követségben a svécziai királyhoz, kit Lengyelországban Ravitz nevű városban találván, « « « Julii proponáltam követségemnek seriensét. » Azt mondja a feljegyzés, hogy júliusban tett eleget küldetésének, eszerint tehát 1705. jan.-tól 1706 tavaszáig otthon volt és ez alatt az idő alatt írta a már említettem, eddig ismeretlen könyvecskét, ³⁾ melynek czímlapján ezeket olvashatjuk:

¹⁾ *Mon. Hung. Hist. Scriptores*. XI. k. (1863): 377—378. l.

²⁾ V. ö. Kováts Gyula: *Szilágyi Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben*. M. T. A. értekezések. 1885.

³⁾ Egyetemi Kvt. H. 104. Kis 8-r. 90 sztlan l. Ráday saját kézírása. A 3-ik lapon: Az Keresztény Embernek Imádságbéli Kötelességei. I—XII. Próza. (3—28. l. Innen egy levél hiányzik.) A költemények a 29—89. lapon. Sorszám 1—6. (38—39. l. a 6. kétszer.) A 7—8. sorszám hiányzik. A 46—55. lapig sorszám 9—12. Ezentúl sorszám nélkül 56—89. lapig. Ezzel az eredeti kézirat teljes. Utóbb az egyes énekeket ellátta több helyt a kiadásokban olvasható czímekkel. Több javítást is tett. A 29. lapon halvány tintával később egy 25 soros éneket írt be, a 89—90. l. üres részeire a *Reggeli ének*-et ugyanúgy rövidebben és csonkán. Ennyiben a kézirat itt is csonka.

LELKI megh *HODÓLÁS* | avagy 'A' Keresztény Embernek |
Imádságbéli Kötelessége, | mellyel | magát az *ő* Urának s Istenének |
szombatonként ajánlani szokta | és most | az *ő* Kedves Edes Házas
Tár- | sanak Ntes. Kajaly Clarának | kedvéért és hasznára Deákbul |
Magyar nyelvre fordított és leirt | Ráday Pál m. p. | Lossonczon 1706.
Esztendőben.

Ez a címe a munka első kéziratának, a mely világosan megmondja, hogy szerzője latinból fordította ezt az imádságos könyvét. A nemzeti múzeum birtokában is van egy kézirat (559. oct. Hung.), melyen keletet sehol sem láthatunk, címlapja sincs, csak borítékára van feljegyezve Ráday kézírásával: «Lelki Hódolás. NB. Ezen könyvecskének első leírása az autor saját kezével». Itt tehát a szerző ezt mondja a könyv első kéziratának és nem is említi, hogy latinból van fordítva. Azonban a későbbi részletes összehasonlításból világosan ki fog tűnni, hogy valóban az 1706-diki az első kézirat, amaz pedig csupán ennek változtatott, kibővített formája, talán éppen az, melyet benderi tartózkodása alkalmával 1709-ben írt.

Először is azt kell vizsgálnunk, milyen a viszony a nemzeti múzeumi (1709) kézirat és a rendelkezésünkre álló, első nyomtatott példány között. A *Lelki hódolás*nak két része van; az első rész a prózai imádságos könyv, második pedig a hozzá csatolt *Istenes énekek*. A kézirat prózai része szóról-szóra megegyezik a nyomtatott szöveggel, csupán a címlap és az előbeszéd hiányoznak. Azonban az *Istenes-énekek*nek már csak egy részét tartalmazza, t. i. *Az Istenre való támaszkodásról* címűnél végződik a kézirat. A nyomtatott példányban ez után még van tízennégy ének és egy karácsonyi dicséret, tehát a verses résznek körülbelül csak egy harmadát tartalmazza a rendelkezésünkre álló kézirat. Azt a teljes kéziratot, mely a nyomtatáshoz alapul szolgált, nem ismerjük és így az 1706-diki szöveggel való összehasonlításoknál a kiadások egyikét fogom használni.

A *Lelki Hódolás* nagyon sokszor jelent meg, de első kiadását, mely állítólag 1710-ből való, nem ismerjük. Erről először Toldy adott hírt,¹⁾ azt írván, hogy a Rádayak péczeli könyvtárának katalógusa említi ezt az 1710-es kiadást.²⁾ Négyesy hosszan fejtegeti a dolgot tartalmi és datumösszehasonlítási alapokon, míg végre ő is az 1710 mellett állapodik meg, igen helyesen jegyezvén meg, hogy az előszó, mely minden kiadásban teljesen megegyező, inkább arra mutat, hogy 1710-ben, mint hogy 1715-ben írták.

Az 1710-diki kiadást kerestem a Ráday-könyvtárban, de nem találtam. Más könyvtárakban sem tudtam nyomára akadni. A debreczeni kollégiumból ugyan küldtek egy címlap nélküli, dátum-

¹⁾ *Magyar Költők Élete*. I: 139 l.

²⁾ A katalógus jelenleg a Nemzeti Múzeumban van (fol. Hung. 717.), s az illető könyveczím így hangzik: «*Lelki Hódolás*, avagy az igaz keresztényhez illő Buzgó Imádságok, mellyekkel mintegy parancsolat szerint való bizonyos adóval az ő urának s Istenének behódolni tartozik, kit már az előtt maga gyakorlására in privato elkészítvén, most némelly hozzá tartozóinak kívánságokra, és másoknak is hasznokra, ahoz alkalmaztatott Istenes új énekekkel ki-adott, R. P. (Ráday Pál) a Magyar koronának (vi. Tit: 4. Part. 1. op. Dec. Trip) és amaz hervadhatatlannak (I. Pét. 5. v. 4.) edgyik méltatlan tagja *Kassa 1710.*»

mal sehol sem jelölt kiadást, a mely más két vallásos könyvvel van egybekötve, és a melyre a könyvtár részéről ráírták, hogy 1710 vagy 1715-ből való. Ez nyilván tévedés: az 1715 diki debreczeni kiadásal nem azonos, 1710-ből pedig Szabó Károly csak egy kassai nyomtatványt említ¹⁾ és az sem a *Lelki Hódolás*-sal egybekötöttek közül való. Mivel az egyetlen 1710-iki kassai nyomtatvány címlapja megjegyzi, hogy a könyv ugyan Kassán nyomtatott, de Bártfa város betűivel, megnéztem két 1710-ből való bártfai nyomtatványt és ezekkel hasonlítottam össze a debreczeni csonka *Lelki Hódolás*-t. Az összehasonlításból aztán kitűnt, hogy ez a kiadás nem lehet az 1710-i, hanem XVIII. századvégi nyomtatvány, a mit bizonyít a kifogástalan interpunctio, az «ö» jelölése (t. i. már sehol sincs ö-nek írva) és a feltűnően csinos fejlécek.

A *Lelki Hódolás* igen nagy elterjedtségnek örvendett és sokszor jelent meg a XVIII. század folyamán. Ráday kortársai többször említik, mint kedvelt imakönyvet. Én is találtam egy említését, a melyet érdekessé az tesz, hogy eddig ismeretlen. Ugyanis a Ráday-könyvtárban van egy négy kis levélnyi kézirat, keményebb papirosba fűzve, a mely nem más, mint a Ráday család dicsőítése és itt szó van a *Lelki Hódolásról* is. Címe: *Kegyességnek Tüköre az az A' Tekintetes, Nemzetes, Vitézlő Ráday Pál Urnak és az ő Kegyelme Kedves Keresztýén-magok-riseletéről való rövid Írás. 1732.* A kis füzet szerzője ismeretlen, azt sem tudom, milyen alkalomból írhatták, lehet, hogy Ráday Pál leányának Eszternek²⁾ lakodalma alkalmából kedveskedett vele a családnak valami református predikátor. Minden esetre igen jellemző arra a korra, melyben íratott, a túlzott hódolatnak és nyílt bámulatnak, ügyes dokumentuma. Közlöm egész terjedelmében. Az első lapon van a cím, melyet már fennebb leírtam, a második lapon a következő bibliai idézet: Mát. v. R. 10-*ŷ* «Úgy fénylők a' ti világosságtok az Emberek előtt, hogy lássák a' ti tselekedeteiteket és ditsóítsék a' ti Mennyei Atyátokat». Ezek után az író hozzá lát a család egyes tagjainak dicsőítéséhez.

I.

Nem vásároltam én ezt a' Tükört Virgiliusnak, Ovidiusnak, vagy más Pogány Authornak Bóltjukból, vagy inkább lebegő Sátorokból, hanem igaz, hízkeledés nélkül való lelki-esmérettel ki-hoztam az Isten kintstartó-kamarájából.

II.

A' Tekintetes Ráday Pál Urnak szívéből foly életnek vize; mert a' *Lelki-Hódolás* szívemnek Balsamomja. Kegyes az Úr; mert, mint Dávid a' szegényt maga eleibe botsátja. Irgalmas; mert javait híven osztogatja. Bólt; mert beszéde ezüst rostélyon való arany alma.

III.

Az asszony Prófétiissa; mert ajakai tsak az Isten Beszédében mulatoznak. Gazdálkodó; mert még ellenségivel is jól teszen: és tudja, hogy tüzet gyűt fejekre, mint Jahel Siserának és Ester Hámánnak. Gondos;

¹⁾ I. köt. 1773. sz. Madarász Márton. *Szent Bernhard Atyának Szep Ahitatos Elmelkedési.*

²⁾ Eszter 1732. jun. 24-én ment feleségül Teleki László grófhhoz.

mert háza szép rendben: és reá illik a' mi vagyon Péld. XXXI. Bo. 10. 29. §-be.

IV.

A' Gedeon Úr-Fiúnak szívében Isten félelme; mert egyedül Igazán keresztyén kíván lenni. Alázatos; mert a' Galilausokkal nem szégyenl társalkodni. Jó reménységű Ifjú; mert hogy Hazájának használhasson jövődében, örömet ment Akademiákba, holott nem kezébe de eszébe vehet mindent.

V.

Az Ester Kis-Aszszony Anya szent egy-házunk ábrázatja; 1. mert szép ábrázatja és ruhája. 2. Mert szemérmes és szívében bizony! a' Belső vagy Lelki-Ember: Nem Heródiás Leánya: 3. Mert okos, nem olyan mint Dávidnak Támárja; mivel magára hívségesen vigyáz.

VI.

A' Pál Úr Fiú Istennek szenteltetett; mert, mint Samuel, még kitsinységében a' Tudománynak adattatott: illik is lenni Pálnak a' Gámáliekkel.

VII.

Uram Isten! e' Nemes Familiát virágoztassad a' te Ditsőségedre Vége.

A *Lelki Hódolás* következő kiadása az 1715-ből való debreczeni, a melynek egyetlen példánya az Akadémia könyvtárában van. Szintén Debreczenben jelentek meg az 1724-diki, 1747-diki, 1765-diki és 1774-diki kiadások.

Ezekon kívül van még az eddig ismeretlen 1718-ból való kolozsvári kiadás, a mely nem régiben került az Egyetemi Könyvtár birtokába. Csillaggal jelöli meg Négyesy, mint kétségest, az 1726-diki löcsei kiadást, de azt meg mostanában vette meg a Nemzeti Múzeum és így igaza van Bogisich Mihálynak a ki kiadást már 1881-ben említette és leírta.¹⁾ Hátra volna még az 1770-diki pozsonyi kiadás és az a már említettem szintén körülbelül e korból való, Debreczenből küldött címlap nélküli kiadás. Újabban a *Lelki Hódolás* nem jelent meg. Az *Istenes Énekeket* Négyesy kiadta 1889-ben az *Olcsó Könyvtárban*, de a prózai részt elhagyta, «mivel — így mondja ő — tartalmilag a két rész jóformán ugyanaz és irodalmi nevezetessége csak a második résznek van».

Vizsgáljuk ezután, milyen viszonyban van a legrégibb kézirat a kiadásokkal. Első és leglényegesebb különbség, hogy míg e kéziratban Ráday latinból való fordítást említ, addig a kiadásban autornak nevezi magát, sőt a mint már láttuk, a későbbi kézirat borítékára is azt írta: «Ezen könyvecskének első leírása, az autor saját kezével».

A kiadáshoz írt előszavában, a mely az összes kiadásokban egyező, a következőket mondja Ráday: «ezen elkészített Imádságoknak módgyával már tiz esztendőktől fogva gyakorlottam magamat; és Idvezítőnknek parantzolatja szerint, tsak magam titkos házamba imádtam

¹⁾ Magyar egyházi népelemek a XVIII. században. Ért. a nyelv- és széptudományok köréből. 1881.

az én Istenemet, (Mát. 6:6) Mindazáltal meggyőzöttetvén némely Atyámfiainak kérések által, annyival inkább bátorkodtam köz fényre ki-terjeszteni, a' mennyiben ama' Sz. Parantsoltnak, mely a' mi tselekedetünket mások előtt is az Ur Istennek ditsőítésére világosodni kívánnya, eleget tenni *Lelki-Hódolásomnak* tartottam».

Itt tehát azt mondja Ráday, hogy már tíz éve használta az imádságos könyvet, melyet most bocsát a nyilvánosság elé. Csupán az a kérdés, hogy ezt a tíz évet honnan kell számítanunk. Feltehetjük-e, hogy volt egy 1710-diki kiadás, és hogy ennek ugyanaz volt az előszava, mint az összes következő kiadásoknak? Én úgy hiszem, igen. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor következőképen kell gondolnunk a dolgot. Rádaynak volt egy latin imádságos könyve, a melyet használt, és a melyet talán már akkor, tíz éve, tehát 1700 táján fordítgatott. 1705-ben megnősült és a következő esztendőben, 1706-ban, a mint ő maga mondja kéziratának címlapján, kedves, édes házastársának, Kajali Klárának kedvéért és hasznára deákbold magyar nyelvre fordította és leírta az imádságos könyvet. Mikor aztán 1709-ben huzamosabb ideig tartózkodott Benderben, újra elővette régi kéziratát, kibővítette, elrendezte, és a mit «már az előtt maga gyakorlására (in privato)» elkészített, «most némely hozzátartozóinak kívánságokra, és másoknak is hasznokra» kiadta, a mint feltehetjük, mindjárt visszatérésének esztendejében, 1710-ben. Könyvét új címlappal látta el, szép bevezetést írt hozzá, megfélekedvén a latin eredetiről és nem említvén többé feleségét sem.

Sajnos, a latin eredetire, melyből Ráday művét fordította, nem sikerült ráakadnom, és ennek híján azt sem tudom megmondani, milyen a viszony valójában a prózai imádságok és a verses rész között. Lehet, hogy az egész kéziratot úgy, a mint van, szóról-szóra egy latin könyv alapján készítette Ráday, de az is feltehető, és ez a valószínűbb, hogy a verses rész a prózai résznek rímekbe szedése és a szerzőnek eredeti munkája. Az énekek tartalma és elrendezése teljesen megegyezik a prózai imádságok tartalmával és rendjével. Azonban, a mint már említettem volt, a verses rész csonka, és sok közben a betoldás s nem nyújt olyan jól kidolgozott kerek egészet, mint a könyv elejét alkotó imádságok. Mert a prózai rész határozottan nagyon szép, az imádságok beosztása, egymásutánja világosan mutatja, hogy valami jól kidolgozott mű nyomán fordította a szerző. A szövegben nincsenek ismétlődések, az imák rövidek, egyszerűek és az egész mű egyáltalán nem hasonlítható a korabeli virágos stílusú imádságos könyvekhez.

Sajnos azonban mind ezeket épen csak az első kézitról, az 1706-diki fordításról mondhatjuk el, melyet később, a kiadás alkalmából, ugyancsak elrontott Ráday, terjengős református predikatori modorban kibővítvén a rendelkezésére álló anyagot. Dolgozatomhoz csatolva közlöm a kézirat prózai részét egész terjedelmében, a verses részt elhagytam, minthogy az, a mennyiben itt megvan, szóról-szóra megegyezik a később nyomtatásban megjelent szöveggel és így csak jelezni fogom a meglevő részeket. Az *Istenes Énekek*-et illetőleg különben is valószínűnek tartom Ráday szerzőségét, nem gondolom, hogy azokat úgy, a mint ránk maradtak, latinból fordította. Inkább hinném, hogy részben, épen a prózai rész alapján, maga szer-

zette, részben pedig más imakönyvekből összegyűjtögette, és hogy e célra nem csak protestáns könyveket használt, azt bizonyítja a szóról-szóra lefordított szent Bernát-féle hymnus. Végre is Rádayban, az erősen katolikus érzelmű Rákóczi diplomájában, nem kereshetjük már az elfogult protestánst; épen ő benne nem, a kinek semmiféle meggyőződése sem nyugodott valami túlságosan szigorú alapon. Politikai álláspontját is — megengedem, a viszonyok kényszerítő súlya alatt — sűrűn váltogatta. Először királypárti volt, majd Rákóczinak lett hű embere, hogy a szatmári béke után ismét visszatérjen korábbi meggyőződéséhez. Mind ezek után úgy gondolom, imakönyvének megírásában sem vezette őt szigorúbb és merevebb felekezeti álláspont és azt a bizonyos latin eredetit épen úgy kereshetjük a katolikus, mint a protestáns ájtatos termékek között.

Úgy a kiadásnak, mint a kéziratnak címét, már volt alkalmam közölni, a melyek még abban is eltérnek egymástól, hogy míg Ráday a nyomtatott példányban *Lelki Hodolásnak*, addig a kéziratban *Lelki Meghódulásnak* nevezi művét. A kiadásban aztán a második lapon jelígenek ez áll: «Adjátok meg a mi az Istené az Istennek, a mi a császáré a császárnak. Máté 22:21.» Ez után következik: «A' Kegyes Olvasónak, az isteni kegyességre, igaz meghódolt Lelket!» megszólítás, utána pedig az előljáró beszéd, melyet így kezd: «Tsudálad, nem kétlem, hogy a' midőn a' meg-esmért Authornak más külső nagy dolgokban forgolódo pennájától, egyéb munkát reménlenél és várnál, ezen, mintegy hivatalom kívül tött, és belső Egyházi embert illető kis írást terjesztem szemed eleibe. Mindaz által, mivel ezt az egyet ítélttem lenni Szükséges Dolognak, és az által a' jobb részt kívántam választani (Luk. 10:42.) úgy hiszem, ment lésezk előtéd, kívált, ha az ur Istennek Hazánk mostani öszve-tsoportozott itéleti között, először az Istennek országát és ennek igazságát más dologok felett keresni, velem együtt jobbnak és hasznosabbnak lenni bizonyosan elhiszed. (Máté 6:33.)»

Most aztán az ellen az esetleges vád ellen védekezik, a mely szemére vethetné, hogy annyi elterjedt imádságos könyv mellé ő még egyet ír. Elmondja művének történetét, szerényen tudunkra adja, hogy igen jónak találja, hogy «ezen XIV. rendbéli könyörgések olyak, a' mellyekkel minden igaz keresztyén ember az ő Istenének magát igaz lélekkel bé-ajánlani tartozik» és ő *Lelki Hódolásnak* méltán nevezheti. Végül pedig hozzáteszi, hogy ha olyan is e könyv, hogy «ezen imádkozásnak módgyát másoknak is magok gyakorlására nem ok nélkül» ajánlhatja, mindazáltal nem kívánja, «hogy ezzel valakit a' könyörgésnek más szokott renditől és úttjától» elvonjon és a könyvének használatára, «mint tartozó köteles officiumra» szorítson.

Az ezek után következő prózai rész 81. paragrafus terjed, tartalmaz: XIV «adó»-t, két ide csatolt verset, egy reggeli és egy estéli imádságot. A kéziratnak hiányzik az előbeszédje, nincs «adó»-kra osztva, nincs hozzá csatolva a két említett imádság és a többi könyörgés tartalma és felosztása is eltér a kiadástól. Úgy jellemezhetném viszonyukat, hogy mindazt, a mi megvan az írott szövegben, megtalálhatjuk a nyomtatottban is, csak kissé más sorrendben és lényegesen kibővítve, a mely kibővítés alapján aztán Ráday szerzőnek nevezte magát. Ezek a kibővítések azonban egyáltalában nem teszik jobbá a munkát, nem

lívén egyebek, mint bibliai idézetek, közkézen forgó szólásformák és mindenhonnan összegyűjtött imakönyvi fordulatok. Így mindjárt a legelső imádságnak (*Az igaz Istennek imádása*) végső sorai, melyek a kéziratban nincsenek meg, teljesen megegyeznek Boldog Canesius Péter szintén a Szt. Háromságról szóló egyik imádságának végső soraival.¹⁾ Latinul ez a hely így hangzik: «Ex quo, per quem, in quo sunt omnia, ipsi gloria sæcula, Amen». Rádaynál pedig: «ő tőle, ő benne, ő általa vagynak mindenek; őnéki légyen áldás, tisztesség; és ditsőség, mind örökké, Amen». A szerző bővítő eljárására különben is igen jó példa a most említettem első imádság, a melynek czíme a kéziratban: *I. Az Imádásnak Kötelessége*, a kiadásban pedig úgy szerepel, mint a *Lelki Hódolásnak* első «adó»-ja és feléje ez van írva: «*Az igaz Istennek imádása*. A' te Uradat Istenedet imádgjad és tsak őtet szolgállyad. Máté 4:10. A' Szent Háromság egy örök Istennek imádása». Ez után következik az imádság, melyet a két szövegből párhuzamosan közlök:

A kiadás szövege.

Imádlak oh örökké imádandó tellyes Szent Háromság, Jehova szent Isten, én Istenem! Imádlak oh egyetlen-egy isteni állatnak egy örök Istensége, Atya, Fiú, Szent Lélek; egy igaz Isten, örök Isten, nagy Isten, mindenható Isten, bölcs Isten, irgalmas Isten, teremő, idvezitő és megszentelő Isten, én Istenem!

Kinek széki az Ég, és lábainak 'sámolya a' föld: Ki előtt ezernyi ezeren állanak, és a' kinek tiz százezeren szolgálnak: Kinek országlása mennyen és földön mind örökké.

Imádlak Uram Tégedet, illy ditsőséges Istent, illy nagy Istent, illy jó Istent, lelki alázatossággal, lelki hódolással, és lelki igazsággal.

Imádlak Uram! mint mennyei nagy Felséget, és egyetlen-egy Uramat: Imádlak, mint első kezdetemet, és utolsó végemet: Imádlak, mint természetnek, a' kegyelemnek és a' ditsőségnek fő szerző okát: Imádlak, mint az életnek és az halálnak urát, sőt:

Meg-hódolok Uram tenéked alázatos le-borulással, és fel-áldozom magamat az igaz imádásnak azon

A kézirat szövege.

Imádlak oh örökké imádandó tellyes Szent Haromságh' én Istenem!

Mint Mennyei nagy Felséget és legh hatalmasb Uramat! Ismerlek, mint első kezdetemet és utolsó végemet: Tisztellek, mint az természetnek az Kegyelemnek és a' ditsőségnek Fő Szerző okát: Magasztalok, mint az életnek és halálnak Urát, és alázatos le borulással áldozom megh magamat tenéked, az imádásnak azon edgyességében, mellyel imádtanak Tégedet e' földön min-

¹⁾ Az imádság egy Nagy-Szombatban 1687-ben megjelent imádságos könyvben van, melynek czíme: *Officiosa pirtatis exercitia*. Szerzője: Szersa Mihály jezsuita. Külömben pedig ez első alakja az *Officium Racotianum*-nak!

egységében, mellyel imádtanak tégedet e' földön minden szentek és örökké imádnak az egekben: Szent, szent, szent az Isten, a' seregeknek ura Istene, tellyes a' menny és a' föld az ő ditsőségével, szent az Atya Isten, szent a' Fiú Isten, szent a' szent Lélek Isten: ő tőle, ő benne, ő általa vagynak mindenek; ő néki légyen áldás, tisztesség; és ditsőség, mind örökké, Amen.

den Szentek, és örökké imádnak az egekben.

Ez volna tehát körülbelül a viszony a kiadások és a kézirat között. Itt van például a hitről szóló fejezet, a mely különösen szép a kéziratban és a mely a kiadás szövegének egy harmadát teheti, hozzá lévén itt még toldva egy hosszú kitérés a Jézus Krisztusra és egy két strófás kis vers magyarul és deákul.

Némileg eltér az imádságok címe is, a kéziratban ugyanis így van: *Az Atya Istenhez, Az Fiú Istenhez*, a kiadásban pedig *Az Atya Istennek imádása, A' Fiú Istennek imádása*, amott *Az hiedelemnek kötelessége*, itt pedig *Az igaz Hit* és így tovább.

Az Isteni félelem című imádság nincs meg a kéziratban és a kiadás 71-dik lapján van egy ilyen című: *A köz minden Jóért való könyörgés és esedezés*, a melyhez egy költemény is van csatolva, ez a költemény prózai rész nélkül fordul elő a kéziratban, a hol címe: *A mindennapi foháskodásnak kötelessége*.

Mindezeket csupán a különbségnek világossá tétele kedvéért hoztam fel és mellőzvé a további fejtegetést, úgy hiszem, kimondhatjuk az eredményt, hogy a tartalom a nyomtatott kiadásokban ugyanaz, mint a kéziratban, csak lényegesen kibővitve és némileg elosztva.

Az énekek a kéziratban folytatólágosan következnek a prózai rész után, mint ennek természetes kiegészítői, a mint a címlapon sem tesz róluk Ráday külön említést. Tartalmuk és egymásutánjuk ugyanaz, mint az imáké, de eredetileg címük nincs, csupán számokkal vannak jelölve, mert a kiadásban szereplő és a kéziratban is előforduló címek a szerzőnek csak későbbi bejegyzései. Egyáltalán a kéziratnak ez a része még teljesen rendezetlen és csonka, a mi nagyon valószínűvé teszi a feltevést, hogy ezt a részt már nem fordította Ráday kész latin eredetiből. A nyomtatott szövegben aztán ezt a részt is rendezte a szerző. *Istenes Énekek* címet adott nekik, külön választotta a prózai imádságoktól, külön lapszámozással és tartalomjegyzékkel látta el, és a címlapon is a könyvéhez alkalmaztatott *Istenes új Énekek*nek nevezi. Azonban a mint már többször említettem, a verses résznek csupán egy része van meg a kéziratban, mert a kézirat csonka, de ennek a résznek minden sorát megtaláljuk a kiadásban, csak hogy új elrendezésben és elosztásban. Nem akarok részletesebben szólni a könyvnek e második feléről, csupán azt említem még meg, hogy épen ebben térnek el némileg a kiadások egymástól. Ugyanis az 1715 diki kiadás bevégeződik a Szent Bernárd Doktor Énekével 'A *Jesus Nevéről*, de már a következő kiadásban, mely 1718-ból való, az említett éneket követő lapon ezt olvashatjuk: «Hogy e' leveletske üresen ne maradjon; ide tétetett most másunnan, e' Bün-Botsánatról való Istenes

Ének». És most ide van csatolva egy «Seregeknek hatalmas nagy Királya» kezdetű könyörgés. Az összes többi kiadásokban aztán a már említett megjegyzés így van variálva: «Hogy e' két Leveletske üresen ne maradjon: ide tétetett most; e' szép Karátsoni Ditséret».

Ez tehát annak az imádságos könyvnek története, melynek szerzőjéről nem régiben még így írtak: «Ráday nem is akart egyéni érzelmeket zengeni, a köz-ének stíljét tartotta szem előtt és igen nagy érdeme, hogy nem szorítkozott gyűjtésre vagy fordításra, hanem eredetieket szerzett».

(Vége következik.)

(Budapest.)

FERENCZI SÁRI.

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Ovidius és Lygdamus. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. 5. sz. Budapest 1908. 38. l. 1 K.

Némethy a M. Tud. Akadémia 1908. jan. 7-én tartott ülésében egy tanulmányt olvasott föl, mely az ő *Lygdami carmina* kiadásáról megjelent bíráló észrevételeknek megczáfolásával foglalkozik. A Lygdamus kérdésért újra behatóan taglalja és kivált Ferrara és Schulze azon kívánságának bőséges mértékben igyekszik eleget tenni, hogy a kommentárban fölállított tételét, mely szerint Ovidius volt Lygdamus utánzója, behatóbban igazolja. És tényleg a Lygdamus *hat* elegiájának rövid ismertetése után kiindul ismét a Lygdamus *ötödik* elegiájának 15—20 verséből, mely az egész tudományos vita főhelye:

Et nondum cani nigros læsere capillos
Nec venit tardo curva senecta pede.
Natalem primo nostrum videre parentes,
Cum cecidit fato consul uterque pari.
Quid fraudare iuvat vitem crescentibus uvis
Et modo nata mala vellere poma manu?

és szembe állítja Ovidius *Ars amandi* II. 670:

Iam veniet tacito curva senecta pede.

Tristium IV, 10, 6:

Cum cecidit fato consul uterque pari

és *Amorum* II, 14, 23—24:

Quid plenam fraudas vitem crescentibus uvis
Pomaque crudeli vellis acerba manu?

Elhárítja mint tarthatatlant Gruppe- és Kleemannak azt a nézetét, hogy maga Ovidius írhatta ifjú korában a Neaera-elegiákat és így voltaképp saját magát lopta meg. Elítéli némely philologus szerencsétlen balítéletét, melynek következtében «nem akarják semmi áron megengedni, hogy Ovidius, a nagy költő, utánozhatta volna Lygdamust, a kisebbet». Erre nézve tanulmánya végén hivatkozik Shakespeare-re, ki ugyancsak kisebb írótól vett át gondolatot, mesét, történetet. Érti azt a felelősséget, mely őt bizonyításra kötelezi és az idézett jellemző, majdnem szó szerint egyező sorokon kívül még *hat* olyan sort jelez, melyekben hasonló egyezés található. Így: Lygdamus V, 4 = *Fasti* IV, 126. Lygdamus V, 9—10 = *Ars am.* III. 465. Lygdamus V, 13—14 = *Metam.* III, 261. és I, 181, IX, 427—428. Lygdamus V, 15 = *Am.* I, 10, 14. *Ars am.* III, 207. Lygdamus V, 21—22. = *Fasti* IV, 534. Lygdamus V, 30 = *Her.* XIX, 48.

«Látjuk, mondja Némethy diadalmasan, hogy Lygdamus V. elegiája és Ovidius különböző munkái között sokkal több egyezés mutatkozik, mint a mennyire a kérdéssel eddig foglalkozók figyelme kiterjedt.» Annyira kedvre gyúl Némethy e frappans eredményen, hogy nem kevesebb, mint 12 lapon át sorra veszi Ovidius összes munkáit és miután a többé-kevésbé összecsendő költői szólamokon végig megy, statisztikailag állítja egybe a különböző helyeket, melyeknek számát 56-ra szaporítja föl. Mindezt egy oly költővel szemben, kit határtalanul kisebb tehetségnek vall, és az egyeztetés szenvedélye úgy elragadja, hogy a Lygdamus hagyatékának: összesen 290 sor, valóságos kirablója gyanánt tűnik föl az a költő, kiről maga mondja, hogy «Ovidius legkorábbi költeményei is a technikában oly virtuozitást, oly fölmulthatatlanul tökéletes verselést, a nyelvnek oly mesteri kezelését mutatják, hogy közte és Lygdamus közt, a ki épen az említett dolgokban (t. i. a verselésben) Tibullushoz képest hanyatlást mutat, ég és föld a különbség». Nem akarom ismételni érveimet, melyekkel az Ovidius önállóságát igyekeztem megvédeni (EPhK. 1906. 614—615 l.), csak annyit állítok, hogy Némethynek igazán teljes tiszteletre méltó, mondhatni páratlan jártassága a latin elegia-költők frazeológiájában őt mind beljebb csábította az ingoványos talajon. A költői alkotás pszichológiai föltételei nem érdeklik, ha reminiscenciáinak csengő muzsikája megszólal.

Polemiaja Schantz-czal szemben fényesnek mondható, ki a Lygdamus és Ovidius születése idejének teljesen egybehangzó meghatározásában az öregedő Lygdamus szeszélyes tréfáját látja csak, hogy bebizonyíthassa, hogy Lygdamus vette kölcsön Ovidiusnak ismert helyét, melyet Ovidius 54 éves korában írhatott. De hogy Ovidius egy egész élet számára forrásul használhatta egy aránylag közepszerű

költő oly csekély hagyatékát, melyet csak a Messala körével való barátsága, Postgate sejtése szerint a *Corpus Tibullianum* szerkesztése révén helyezhetett el Tibullus elegiái közt, igazán sehogy sem bír előttem a valószínűség színében feltűnni. Hogy mennyire igazam van, utalhatok egy legújabb munkára, a Némethytől is igen nagyra becsült tudósunk, *Frédéric Plessis*-nek *La poésie latine* cz. munkájára (Paris, 1909.), ki igen szép fejezetet szentel Lygdamusnak (361—376. lk.). Ebben Ovidius korán elhunyt fivérét látja, kit *Lucius*-nak gyanít, hogy a *Lygdamus* költői nevet is megmagyarázhassa és hivatkozva Ovidius ismert verses életrajzára, a jogi tanulmányokra tért idősebb testvér ifjabbkori költeményeit véli fölfedezni a Lygdamus-elegiákban. Akkor legalább Ovidius a családi hagyatékból vett. Sajátos módon igyekszik Lygdamus e helyét:

Natalem *primo* nostrum videre parentes,
Cum cecidit fato consul uterque pari

a *primo*-ra helyezvén a hangsúlyt, úgy értelmezni, hogy itt a születési évfordulóról van szó, mert natales = születésnap; tehát szülői akkor látták *először* az ő születésnapját, mikor Ovidius, a költő született.

Plessis nézetét inkább elmésnek, mint bebizonyíthatónak tartom. De egy dolgot most is nélkülözök Némethy kiváló nagy tudással és a meggyőződés lendületével írott tanulmányában: annak a viszonynak földerítését, mely Ovidius és a Messala-kör között fennállott. Ugyanis ép Némethy idézi Ep. ex Ponto II, 3, 77--78., hol Messala fiának, Maximusnak a többek közt ezt írja: Primus, ut auderem committere carmina famæ Impulit (sc. Messala): ingenii dux fuit ille mihi. Ha Ovidius költői tehetségének a Messala-kör volt az irányítója, csodálatos párhuzam állítható a Sulpicia és Cerinthus viszonya és a Neæra és Lygdamus közti szerelmi viszony gyöngéd és finom hangulata között. Cerinthus is álnév, Lygdamus is a Propertius szerelmi követének (Prop. III. 6. eleg.) a nevét ölti magára, mint akár a renaissance kor Laurája és Petrarcaja. Ovidius: e simülékony, minden szellemi áramlat árján könnyű szerrel úszni bíró szellem, miért ne alkalmazkodott volna a kor hangulatához, ki saját vallomása szerint *paene puer* nősült. (Trish. IV, 10, 69.) A Lygdamus VI. elegiájának szilaj kedve mint egyezik a Corinna-korszak kedvével!

De hát a Lygdamus-kérdést eldönteni nem az én feladatom. Csak még egyszer utalni akartam arra, hogy a költői frazeologia legpontosabb egybeállítása sem elég egy ily kérdés végleges megoldására, pedig Némethy értekezése e tekintetben igazán teljesnek mondható, mi magában is tudományos értéket képvisel, kivált midőn a párhuzam

mos helyek egybeállításánál a kronológiai mozzanatokat oly lelkiismeretes pontossággal állítja egybe, mint midőn kimutatja, hogy Ovidius azon 14 elegiája közül, melyekben az utánzást igyekszik megállapítani, 10 Tibullus halála után keletkezik, mely érvelés a Lygdamus-kérdésben nagy súlylyal esik a mérlegbe és pedig a Lygdamus javára. Még azt a kérdést is fölveti Némethy, hogy ha a *corpus Tibullianum* Tibullus halála után esetleg jóval később keletkezett, Ovidius pedig már később is számos költeményt írt, hogy vehetett tudomást a Lygdamus elegiáiról? Azt a megoldást, hogy a Messala körében, nem tartom elég erősnek annak a valószínűvé tételére, hogy Ovidius egy csak szűkebb körben hallott költemény-cyclust ily nagy mértékben fölhasznált volna. Mondhatom, hogy szeretném, ha Némethy ez értekezését latin nyelven közölné, mert bírálóinak és ellenfeleinek a külföldön is kivívná azt a nagyrabecsülését, mely e sorok írójánál évről-évre növekszik.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Berzeviczy Albert: Beatrix királyné. (1457—1508.) Történelmi életrajz. Budapest, Athenaeum 1908. 4-r. 695 l. Képekkel.

Berzeviczy Albert a Történelmi Életrajzok utolsó kötetében a nàpolyi és a magyar renaissancenak ezt a kiváló alakját tárgyalja, a kinek emléke, az idők folyamán, nem állott oly világosan és érthetően előttünk, mint most az előkelő tudósnak tollából kikerült művében. Korvin Mátyás élete párjának története igazi meglepetés és nagy nyereség mind a magyar, mind a külföldi tudományosságra nézve. Fölüljul benne a magyar történet renaissance korszakának teljes fényessége, az eddigi kis méretű és legtöbbször elfogult ismeret helyébe egyszerre egy mély járásu, történelmi gondolkodásból fakadt nagyarányú munka lépett. Nem egyszerű életrajz, hanem a királyné egész életére, minden viszonyára kiható olasz és magyar gazdag környezetrajz. Ritka becses mű, mely kiterjed Beatrix gyermek és hajadonkori életviszonyaira, tehát az azon korbeli nàpolyi udvarnak és az aragoniai királyi háznak Beatrixot legközelebből érdeklő és kimerítő története. Igazi klasszikus monografia. Vele a műnek nagy részében külföldi történet bonnyolódik le előttünk, a melyben előkelő helyet foglal el a pápaság, Nàpoly, Ferrara és Milano renaissancebeli, tehát egy ragyogó művelődéstörténelmi szakasznak hű és pragmatikus története. Az egymásra-ható események és cselekedetek drámai világába érdekfeszítő és tanulságos fölvilágosító bepillantást nyerünk.

Berzeviczy szerint néhai Schönherr Gyula, a Tört. Életrajzok volt szerkesztője, adta neki a Beatrix élettörténete megírására vonatkozó ideát. Valószínűleg pendantja lett volna a Schönherrtől megírható Borbála királyné életrajzának. Azonban azt hisszük, hogy az olasz renaissancenak oly kiváló ismerője, mint Berzeviczy, a ki erről már egyéb remekekben is tanujelét adta, önmagától is elkerült volna a magyar renaissancenak ehhez a hamisítatlan nagy alakjához.

Három vonatkozásnak okmányyszerű kiaknázása vált szükségessé, hogy Beatrixot a történet méltányos ítélete előtt igazolja. Nevezetesen maguk a történeti okmányok, mint művelődéstörténeti adatok, mindennemű műtörténeti és philologiai ismeret, a mely erre a korra rányomja a maga bélyegét, végül a lélektani magyarázat, a mely semmiféle történeti monografiánál nem nélkülözhető. Ennek a három fölfogásnak megalapozására szolgálnak a nápolyi királyi udvarra vonatkozó újabban, ebből a czélból merített okmányai, a melyek Beatrix ifjúságát és özvegyiségét egészen új világításba helyezik, a szomszéd német, lengyel és cseh ármánykodásoknak és becsmérléseknek a kellő mértékre való redukálása és a magyar történeti kútfők logikus magyarázata. Ily eszközökkel sikerült az erőszakos, léha és kéjsóvárgó renaissance asszonyból, a kit eddigelé ismertünk, valódi, művelt renaissance királynét rajzolni, a kit az író, mint a dicsőség polczáról letaszított sorsverte asszonyt tesz rokonszenvenné. A renaissance föl-emeli a köznapi mértéken jóval fölülemelkedő alakokat, hősöket és szörnyeket. Egy mértékkel nagyobbaknak látszanak, minden köznapi fölfogásnál. Így értékeljük a férfiakat, így az asszonyokat is. Ez azt a mértéket csakis akkor értjük meg, hogyha a környezetet és hatását megbecsülni tudjuk. Így válik fontossá a nápolyi, a magyar udvar és viszonyok részletesebb leírása. És ebből a szempontból Berzeviczy munkája hatalmasan kiemelkedik történetíróink rendes fölfogásából, midőn oly színes és élőkéltő korrajzot alkot, a mely már lassankint ritkaságá válik. Mintha külföldről kapnók ezt a művet, oly alapos jártassággal mozog a renaissance nagyarányú és töménytelen adatai között. Szinte óhajtanók, hogy akár németül, akár olaszul is megszólaljon.

Berzeviczynek is, mint Beatrix minden életírójának, meg kellett küzdeni a királyné kortársainak ellenséges és hizelgő véleményével vagy a zavaros tudósításokkal. Ennél az asszonynál is, mint a renaissance kiváló alakjainál általában kibonyolíthatatlannak látszó ellentéteket kell annak mérlegelni, a ki egységes jellegű életrajznak megalkotására vágyik. A renaissance-nak oly tömeges egyéni vonásokkal kidomboruló alakjainál sokszor lélektani magyarázatokkal kell megelégedni biztos adatok helyett és ezzel a viszonylagos s látszólagos következetlenségek nagy számában egy következetes egyén- és jellemmagyarázat lép elének, mely az igazi egyént elénk teremti. Ez a történetírónak minden kútfői kutatásnál magasabb föladata. És ez az a történetírói érdem, melylyel Berzeviczy ismert szakavatottságát újból bebizonyította. Hogy ebben legtöbbször Beatrix javára billenti az egyensúlyt, azt finom lélekismeretre valló elemzései eredményezték.

Beatrix oly környezetből került Mátyás udvarába, a hol majdnem a király egyedül volt hozzá méltó egyéniség. A már akkor túlfuomodott olasz társadalom a magyar erkölcsi világtól teljesen különbözött. Ott a renaissance egy kicsiszolt társadalmi életen épült föl, mely régi nemzeti kultúrában gyökerezett, míg itt csak egyes központokban még a kezdetleges virágzás volt látható. Buda, Pécs, Esztergom, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, oly államások, a hol közös társadalmi és művelődési célok kapcsolták egymáshoz az embereket. Az egész magyar társadalmat elfogó kultúrális ideálok hiányzottak s ilyenekről csakis némely kiváló egyéniség körében szólhatunk. Beatrix,

a ki hivatva volt arra, hogy a Hunyadi házból nagy királyok anyjává legyen, a ki fényes királyi házból születvén hozzászokott a művészet és tudomány bensőséges ápolásához, hogy Magyarországon otthonossá váljék, kénytelen volt olaszokkal, honi emberekkel magát környezni s vele a király udvarát is olasz erkölcsökkel megfinomítani. Ez aztán nagyban hozzájárult, hogy a magyar urak tőle elidegenedjenek és Mátyás halála után tőle egészen el is forduljanak. A királyi utód nélkülsége még inkább elmérgesítette helyzetét és Magyarországon töltött özvegyi évei a harcoknak és kudarcoknak hosszú, keserves láncolata. Minden reményével együtt még az is rombadőlt, a mit műremekekben alkotott és végleg elhagyatva és elhanyagolva Nápolyban keresett, de nem talált nyugodt menedéket.

Beatrix történeti szereplését illető korszaknak kútfőin kívül esik tulajdonképen Berzeviczy történeti oknyomozó nagy érdeme, a mennyiben gyermek és özvegyi éveiről adja újabb és rendkívül gazdag tudósításait. Ezekből állíthatjuk össze, mindazon költői és művészeti hatásokat, melyek ennek a nőnek jellemére elhatározó befolyással voltak. Nápolyban, mint egyebütt az olasz udvarokon, a társadalmi és szellemi élet a régi rómaiakéhoz volt hasonló. A hadi műveltségen kívül a tudomány és költészet művelése általánosan elterjedt. Abbate Antonio, Beatrix nevelője, a leányt már 10 éves korában Cicero *«de senectute»* és *«de officiis»* munkáival és leveleivel foglalkoztatta. Jacopo Sanassaro és Chariteo Ferrante király udvari költői, Francesco della Rovere tudós, Giovanni Sabadino, Laurana, mind olyan neves alakok, kikkel a fiatal Beatrix lánykorában atyja udvaránál gyakran érintkezett. Ezek mélyítették el az anyjától nevelt leány buzgó vallásosságot, az udvarnál elsajátított klasszikus tudást, az idéző képességet, a versszerzés művészetét, a természet iránt viselkedő hajlamot. Ezekről sajátította el a latin és görög nyelv alapos tudását. Még otthon ébredt szeretete a művészet és a zene iránt. Ezt a hajlandóságát házassága óta még inkább kifejeztette és férjében is fölébresztette.

Házasságában híven követte Diomede Caraffa bölcész tanácsait, a ki *«Memoriale»*-jában jeles útravalóval szolgált a családi házból távozó királynénak. Később is neki ajánlja a Trivulsio könyvtárban levő *«a legjobb udvari»*-ről szóló művét. A hízog Bonfini szerint Beatrix és öccse, Francesco, Magyarországon második Itáliát találtak és az olasz tudományosságon nevelt híres férfiak társaságában lelték örömlüket. A királyné magyar utazásainak eredménye egyes városok megszépülése. Buda, Kassa, Besztercebánya, Pozsony, Bécs, Esztergom, Körmöcbánya, Óbuda, Tata, Komárom, Visegrád egyes emlékei Beatrix nevét tartották fenn. Veszprémi látogatásának egyik eredménye néhány könyv. A Corvinák gyűjteménye magán viseli Beatrix kezdeményezését. Udvari költője, Franciscus Cynthius de Dionisiis, neki ajánlotta műveit. Giovanni Dalmata Mátyás kedvenc olasz művésze. Udvari személyzetében olasz zenekar és énekesek foglaltak helyet. Emlékeztet, hogy Pozsonyba ő maga vitetett orgonát.

Emlékeit őrzik Ariosto *«Orlando»*-jának egyes vonatkozásai, Temesvári Peltárt *«Pomerium»*-ának feddő igazságai.

Özvegységének szomorú korszakát a Hippolit esztergomi érsek iránti anyai vonzalma és Ulászló ellen indított boszúja tölti be. De még ebben a korszakban sem hagyja el tudomány szeretete, melynek

jeles emléke Fra Jacopo Filippo de Bergamo nevezetes könyve „a híres és jeles asszonyokról.” Calcapini tudós és költő dicsőítései. Magyarországból Nápolyba visszatérvén ünnepi fogadtatásban részesül Ferrarában, hol Ércole udvarában az irodalom és művészet, a régi klasszikusok műveinek fölélesztése, Plautus színrehozása örökké emlékeztetések. Otthon fájdalommal látja az aragoniaiak hatalmának összedőlését, de ekkor is olasz és spanyol költők dicsőítő énekei tartják fönn emlékezetét. Az Ischia szigetére visszavonult királyné sorsával foglalkoznak Costanza d'Avalos szonettjei, Chariteo dicsőítő dalai. A kiváló asszony halála után Baldassare Castiglione és Celio Cacag-nini éneklik meg személyét.

Beatrix életrajza úgy beállítva a magyar történetbe, a mint azt Berzeviczy tette, művelődéstörténetünk egyik kiváló alkotása.

(Budapest.)

MORVAY Győző.

Kottasch L. Rudolf: A hajdankori Róma és a római nők.

I. kötet, Érsekújvár, Pálincás I. Géza, 1904. 201 l.

Mindig örülök, ha a klasszikus ókornak még annyira elcsépeelt kérdéseiről is kissé nagyobb szabású összefoglaló munka jelenik meg magyar nyelven s egyáltalán nem tartom méltányosnak, hogy kicsinylőleg nézzünk azokra, a kik a speciális kérdések tárgyalásával elérhető eredetiség dicsőisége helyett megelégszenek a becsületes kompilátor nevével. Mert csak akkor irányíthatjuk nagyközönségünk érdeklődését tudományunk felé, ha olyan munkákat adhatunk kezébe, a melyekből a klasszikus világról általános képet nyerhet.

Épen ezért nagyon sajnálatos, hogy szerzőnk könyve vidéken jelent meg (pláne olyan kiadónál, a ki még ismertetés végett is jó későn küldte be közlönyünk szerkesztőségéhez), mert a hihetetlenül gondatlan és meglehetősen ízléstelen nyomdai kiállítás sokakat visszariaszthat e műnek elolvasásától, a melyet pedig haszonnal forgathatnának nem csak a laikusok, hanem kezdő philologusaink is.

Tárgyát, a mely a külföldi irodalmakban annyiszor és annyi-félekép fel van dolgozva, nálunk legfeljebb a középiskolai tanulók céljait szolgáló régiségtanok érintik röviden, vagy egy pár programm-értekezés dolgozta fel egyes részleteiben, köztük szerzőnk is néhányban a múlt század 80-as éveitől kezdve.

Jelen műve az idevágó külföldi irodalomnak bőséges kihasználásával készült ugyan, (részletesen nem sorolja fel forrásait, de mégis kitűnik, hogy legnagyobbbrészt németek voltak) de nem tapad szorosan a másodlagos forrásokhoz, hanem folyton figyelemmel kíséri előadásában az eredeti latin és görög szerzők adatait s idézi is őket, igaz, hogy a nyomdai kiállítás kezdetlegessége következtében igen gyakran hihetetlenül eltorzítva.

Ez az első kötet már maga felöleli a rómaiak családi életét a bölcsőtől a sírig, s ennek során a czímnnek megfelelően jelentékeny rész jut a nők életmódjának. Főbb pontjai: a római nép jelleme, műveltsége, műízlése; a családi élet és az azzal kapcsolatos babonaságok; a gyermeknevelés; a házasság; a temetés; a rómaiak lakása, életmódja. fényűzése; a második rész (98—191. l.) általában a római nők életét tárgyalja minden vonatkozásában.

A sajtóhibákon kívül is akad elég kifogásolni való a munkában: helylyel-közzel, főleg a rómaiak műzléséről szóló részben, nagyon is megérzik a nézetek mozaikszerű összeállításán, hogy idegen forrásait beszélteti, a mi különben épen itt stílusának németességén is meg látszik; itt-ott kiszalaszt a tolla alól egy pár naiv megjegyzést, lépten-nyomon vámfontról, tallérról, mérföldről, akóról beszél még ma is stb., de ha egyéb jó nem volna is e könyvben, mint hogy a római magán-életre vonatkozó eredeti idézetekkel végigkíséri adatait s így a megfelelő műszóhoz mindjárt hozzájuttatja olvasóját, még akkor sem mondhatnók, hogy szerzőnk haszontalan munkát végzett. — Hogy a második kötetnek mi lesz a tárgya, arról az I. kötet nem tájékoztat, de ha valamikor megjelenik, óhajtandó, hogy minden tekintetben gondosabban legyen kiállítva.

(Budapest.)

INCZE JÓZSEF.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Jean de Schelandre: Tyr et Sidon ou les funestes amours de Belcar et Meliane. Tragédie. Edit. critique p. p. **Jules Haraszti.** Paris. 1908. E. Cornély et Cie. LXX, 168, 4 l. Ára 6 Fr.

A kolozsvári egyetem tudós professzora érdemes munkát végzett Schelandre e tragédiájának kiadásával, melyet eddig mondhatni csupán hírből ismert az irodalomtörténet. H. a Schelandre-ról eddig alkotott képet e kiadványnyal lényegesen módosította: mostanig csupán Hardy követőjét s a szabálytalan dráma legbátrabb, legtehetségesebb képviselőjét láttuk benne, ezentúl azzal is számolnunk kell, hogy ez az író ifjúkorában a klasszicizmus zászlaja alatt küzdött s a klasszikus tragédia mezején is figyelemre méltót alkotott.

H. a kiadás tartalmas bevezetésében mindenekelőtt gondosan összeállítja azokat az adatokat, melyek S. életére vetnek némi világosságot. Írónk 1685-körül született a családi kastélyban, Sousmazannesban, gondos nevelésben részesül (alig 12 éves korában már föl szeretné magát vétetni a heidelbergi egyetemre), de 15—17 éves korában már fölcsap katonának s Nassaui Móríz alatt, Hollandiában állja ki a tűzpróbát. 1608-ban, a mikor az orániai herceg békével fölérő fegyverszünetet köt a spanyolokkal, S. fölcseréli a kardot a tollal, melyet szabad idejében eddig sem hevertetett s néhány, a kor keresett modorában írt verssel s egy öt felvonásos tragédiával, a *Tyr et Sidon*nal fölszerelve átevez Angliába, az irodalombarát I. Jakab vendégszerető udvarába. Eddigi munkásságának gyümölcsei még 1608-ban, az angol királynak ajánlva, láttak napvilágot Párizsban *Daniel d'Anchères* anagrammja alatt. Tudott-e S. angolul, s látta-e a Globe

színházban Shakespeare darabjait, melyek esetleg hatással lehettek *Tyr et Sidon* 1628-iki átdolgozására, oly kérdések, melyekre H. nem tud tényekkel felelni. Az azonban bizonyos, hogy S. londoni tartózkodása alatt inkább az epika felé fordult: 1609-ben bibliai jelenetek verses feldolgozását teszi közzé, 1611-ben pedig *Stuartide* cz. eposza első két énekét. Mikor tért vissza hazájába, nem tudni bizonyosan; alighanem 1610 végén, mivel 1611 nov. 13-án oltárhoz vezeti Marie Le Goullon-t, a kitől két leánya született. Azt az időpontot sem állapíthatjuk meg, a melyben újra a hadsereg kötelékébe lépett; 1628-ban a *Tyr et Sidon* új átdolgozásának előszavában barátja Ogier úgy mutatja be, mint a ki már visszavonult a katona-élettől, de azért még mindig véres babérokra vágyik. Óhajta teljesült: részt vesz La Valette vezérlete alatt a németországi háborúban, 1635-ben meg is sebesül s e sebe következtében még ez évben meghal családi birtokán.

A *Tyr et Sidon* 1608-iki redakcióját Colletet, írónk első életrajzírója, említi legelőször. Beauchamps (1733.) ismeri ugyan e tragédiát, de eszébe se jut az álnévben S. anagrammját keresni. A két név közti kapcsolatot Duputel veszi észre először (1832), de az író igazi nevét az anagrammban látja. A valódi tényállást a neveket illetőleg Asselineau derítette ki 1854-ben, de ő is tévedt, a mennyiben az 1628-iki tragikomédiát az 1608-iki tragédia bővített második kiadásának nézi. Ez a tévedés azóta az összes S.-ral foglalkozó irodalomtörténetírókat foglyul ejtette. Valamennyien csakis a tragikomédiáról tudnak, jöllehet a bibliografusok, pl. Brunet, Græsse, Quérard, mindannyian megkülönböztetik a tragédiát a tragikomédiától, sőt az a vélemény kezd lábra kapni, hogy az 1608-iki kiadás talán nem is létezik. E véleményt Rigal 1889-ben igyekszik megdönteni, de a döntő érvel, a szóban forgó kiadvány egy példányával, csupán 1897-ben lép elő, a mikor a tragédia egy példányát az Arsenal-könyvtárban a véletlen kezére játssza. Pedig a tragédia egy példánya a British Museumban is megvan, a mint erről a nyomtatott katalogus már 1883 óta tanuskodik!

Ez adatok tisztázása után H. néhány vonással megrajzolja azt a környezetet, melyben S. tragédiájával föllépett s újból összefoglalja azokat a bizonyítékokat, melyek a renaissance-tragédiák színrehozatalát támogatják.

Végül különösen részletesen foglalkozik az itt kiadásra kerülő tragédiával. A drámai cselekvény közvetlen forrását nem sikerült kimutatni, de annál több analogiára utal H. úgy a helyzeteket, mint a jellemeket illetőleg a korabeli elbeszélő és drámai irodalomban (pl. Ronsard *Franciade*-ja, Hardy *Ariane*-ja, Pageau *Bisathie*-ja stb.) A tragédia megszerkesztésénél a költő gyakran a vígjáték eszközeit

(félreértés, átöltözködés) használja fel, de azért a lélektani tragédia elemeit is megtaláljuk benne, s H. szerint e műfaj kialakulásában S.-nak nagyobb része van, mint a termékeny Hardynak. Főleg Cassandre jelleme kelt mélyebb lélektani érdeklődést, a kinek szerelmi lázát Racinera emlékeztető merészséggel és benső igazsággal, de persze messze alatta maradó művészettel érzékíti meg. A tragédia a drámai hármas egység szempontjából meglehetősen sok kívánni valót hagy hátra. Érdeklődésünk szinte szétforgácsolódik Méliane, Cassandre, Belcar és Teriboze között, a mi megbontja a drámai cselekmény egységét. Az időbeli egység jobban meg van tartva, hála a szaporán alkalmazott elbeszélő részleteknek, persze a valószínűség rovására. A helye egysege meglehetősen szabadon van értelmezve: a szín ugyanazon város különböző részeit ábrázolja, sőt egy ízben arra is bátorságot vesz a szerző, hogy más városba helyezze át a cselekményt. Szerkezetileg a tragédia korántsem kifogástalan. A cselekmény menete ugyan folyton fokozódik, de a karok, monológok s hosszadalmas elbeszélő részletek egyre megakasztják s vontatottá teszik. Stilisztikai szempontból különösen bőven tárgyalja H. a tragédiát; kapcsolatba hozza a korabeli irodalmi ízléssel és rámutat egyéni vonásaira. A klaszszikus vonatkozások túlságba menő alkalmazása, a retorikai eszközökkel való visszaélés jellemzik leginkább stílusát; de a mulandóság gondolata sokszor szívhez szóló hangon nyer kifejezést, szüksézáví természeti képei pedig helyes és fejlett természetérzékről tanuskodnak.

A tragédia s az 1628-iki tragikomédia viszonyát a következő néhány vonás jellemzi. A tragikomédia két napra osztott 10 felvonásból áll s szerencsés befejezést nyer, mivel Méliane, a testvérgyilkossággal vádolt királyleány ártatlansága még idejében kiderül. A tragédia, melyből csupán néhány jelenet került át a tragikomédia első napjába, a második nap anyagát szolgáltatta, a karok kihagyattak vagy magánszereplőkkel pótolattak, a hosszú elbeszélő részletek megrövidültek s tartalmuk cselekvés alakjában került a színpadra.

Míg a tragikomédia Jeannet kiadásában mindenki számára hozzáférhető, a tragédiának ez első modern lenyomata. Pontosan az eredeti kiadás nyomán készült; csupán a rövidítéseket oldotta fel H. s a jelenetezést vitte keresztül. A kézzelfogható sajtóhibák természetesen kiigazítottak. A tragikomédia párhuzamos helyeit jegyzetben adja H. s ez által rendkívül megkönnyíti az összehasonlítás tanuságos munkáját.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

Ludwig Hatvany: Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten.

Ein Kollegienheft. Leipzig, 1908. Julius Zeitler. 120 l.

A haszontalan tudomány ezúttal a classica-philologia. Kétségbe-vonták már sok tudománynak, így a filozófiának, földrajznak, történelem-nek is a létjogosultságát, de azért ezek zavartalanul fejlődnek és virul-nak tovább. Nem kell próféta ihlet hozzá, hogy a classica-philológiának ezentul is szép virágzást jövendőlünk. Sok támadás érte már őt is, sokkal hevesebbek és nagyobb tudománynyal vétezettek, mint Hatvanyé (ilyen volt pl. Nerrlich könyve: Das Dogma vom klassischen Altertum); de neki sem ártottak az ellenséges nyilak. Modern szellemi áramlatok és új leletek bő alkalmat adnak arra, hogy munkásai új szempontok szerint dolgozzák fel az antik kultúra területét, a közös alapot, mely a művelt népek oly eltérő szellemi sajátosságait egybefűzi.

Úgy értesültem, hogy Hatvany pár év előtt letette a budapesti egyetemen a *philologiai* doktorátust; azután két félévet a berlini egyetemen töltött. Mások ily alkalmat arra használnak fel, hogy a rengeteg sok előadás közül minél többet hallgatnak, hogy ismeretek-kei telve térjenek haza; a tehetségesebbek pedig, kik nagyobb készült-séggel és fegyelmezett ésszel látogatnak el külföldre, a szemináriumok-ban igyekeznek a tudományos kutatás módszereibe mélyebben be-hatolni. H-t nagy ismeretei és széleskörű olvasottsága kétségkívül e második kategóriába soroznák; de ő bevallotta csak azért járt künn, hogy tudós nagy lelkek nyilvánulását *élvezze*, s mivel a berlini philologusok még rendes collegiumaikban is a methodusra vetik a főszűrt, nagyon *unathozott* előadásai alatt. Disraeli is felpanaszolta «Contarini Fleming» cz. regényében a philologusok száraz kritikai módszerét, bár nem tagadta, hogy unalmas óráikból sok hasznot merít-tett. H. viszont satirikus pamphletjével akar bosszút állani elveszte-getett ideje miatt, és magát a philológiát, főleg azonban munkásait («Trödler der Wissenschaft, die ganze Bande») a pokol mélységes fenekére kívánja. A classica-philologia szerinte a XVIII. század végén helyes álláspontot foglalt el, mikor az ókorból csak azt kutatta, a mi szép és lelket fölemelő volt; a XIX. sz.-ban pedig végzetes lejtőre tévedt, midőn részletkutatásokkal megdöntötte a görög kultúrának Winckelmanntól és követőitől koncezipiált felfogását.

Nincs itt terem e tétel hiányosságát vagy tévedését fejtegetni, de az bizonyára különös, hogy H., ki nálunk a «modernek» (*οἱ νεώτεροι*) táborához csatlakozott, tiltakozik az ellen, hogy a philologiai tuda-mányban realizstikus (szerintük: materialisztikus) szempontok is érvé-nyesüljenek. Haragszik, hogy az esztétikai álláspont kizárólagosságá-nak ledöntésével a classica-philologia hatalmas kultúrtudománynya emelkedett, mely nemcsak az irodalmat és művészeteket öleli át, ha-nem a legkisebb emlékekre is nagy gondot fordít; mert csak így állapíthatja meg a primitív kezdetektől kiindulva az antik társadalom evolúziójának nagy méreteit, s csak így helyezhet minden nevezetes jelenséget a neki megfelelő és őt megvilágító milieube.

«Végzetes hibát» követett el H. a maga szempontjából, hogy egy teljes évet töltött el Berlinben. Mert ez az egyetem, melynek ép száz év előtt egy nagy aestheta lélek, Humboldt Vilmos. rakta le alapjait, alakította át a philologiai kutatást és vele együtt az egyetemi tanítás

módszerét. A philologiai kritika módszere behatol a történelmi forrásművek vizsgálatába; csakhamar a philologia és historia lesz elméleti alapja a theológiának és iurisprudenciának; ezek mindenütt philologiai és historiai alapon épülnek föl, és talán túlzás nélkül mondhatni, hogy a theologia és a jogtudomány a XIX. sz.-ban a történet-philologiai kutatás speciális talajává alakult. E tudományok dogmatikus szerkezete mindinkább tért engedett a történeti felfogásnak; a theologia már nem absolute érvényes tanoknak rendszere, hanem a keresztény vallásnak történeti tudománya; a iurisprudencia már nem a természeti és tételes jogszabályok rendszere, hanem a római, germán és egyéb jogok fejlődésének történeti tudománya, melyben a jelenkor csak egyelőre utolsó fázisa ennek a fejlődési folyamatnak. E szellemnek megfelelőleg alakult át az egyetemi tanulás a szemináriumokban és speciális collegiumokban. A mi magát a philológiát illeti, a neo-humanismus ideális felfogásával szemben a reális valóságot kutatja a görög és római társadalomban, fenséges eszméivel, de egyúttal korlátozottságával és árnyoldalaival is. Mert a szépet és igazat a tudomány nem tekintheti correlatív fogalmaknak, és szépnek csak azt tarthatja, a művészi szemponttal ellentétben, a mi egyszersmind igaz. Önálló szárnyalásra bocsátotta tovább a XIX. sz. philológiája az összehasonlító nyelvtudományt, mely nemcsak a nyelv organizmusára és fejlődésére vetett fényt, midőn megbecsülhetetlen anyagot nyújtott az anthropológiának, ethnológiának és historiának, hanem az emberi gondolkodást igazán új tettekre sarkalta. Önálló tudományná fejlesztette szintűgy az archæológiát, mely a múlt elrejtett kincseit napvilágra hozza és gazdagítja az emberiség legbecesebb javait. A class.-philologia szárnyai alól kerülnek ki azok a tudósok, kik a modern philologiai tudományokat megalapítják; nálunk is Budenz, Szarvas és Hunfalvy a class.-philológiának voltak eredetileg a tanítványai. Ez az a tudomány, melyet Hatvany *haszontalannak* bélyegez...

Berlini tapasztalatait különben sajátos módon csoportosítja. Megstilizál az egyetemi tanárok különböző vonásaiból egy tipikus alakot (Woepke a neve), s benne akarja szemléltetni a ruházatában ízléstelen, száraz, szellemtelen, unalmas egyetemi előadót. Megjegyzem, hogy a legtöbb vonást attól a philologustól vette, ki hajdan Bécsben, majd Berlinben az egyetemen külső megjelenésében és előadásában egyaránt az elegancia mintaképe, a speciális collegiumok klasszikus mestere volt, és kinek latin beszédét gyönyörűség volt hallgatni; ma azonban 80. évéhez közeledik, s igazolja a bécsi egyetem szokását, mely 70. évétől kezdve elzárja a professzort a katedrától. Woepke előadásai tehát, bár Catullust magyarázza, rettenetesen unalmasak; míg tehát többi hallgatói százalmas buzgósággal jegyezgetnek, addig H. a maga gondolatait veti collegiumi füzetébe. «Így keletkezett» az a 37 fejezet, mely majd elevenen, majd unalmasan szórja marni akaró gúnyát a philológiára és legkiválóbb berlini meg egyéb német munkásaira. Tárzaszerű cikkek ezek, melyekben sok *régi* igazságot hetyke és gőgös modorban hangoztat, a *maga* æstheta álláspontját fejtegeti, egy-két sikerült próbáját adja, miként elevenítendő meg a régi irodalom képviselői (Juvenalisról pl. igen ügyes képet ad); de viszont nagyon zavaros és problematikus tanokat hirdet az egyetemi előadás módjáról, a tudós munkájáról, a tudományos rekonstrukciókról, az

igazán nagy költőről, a gimnázium feladatáról és egyéb ide tartozó és ide nem tartozó dolgokról.

Az egyetemi tanítás célja az ő felfogása szerint a tudomány lélekképző megelevenítése, a tanár hivatása pedig, hogy szavait (117. l.) idézzem: «seine Seele durch den Anblick des Grossen von Lust erfüllen zu lassen und diese Lust lusterweckend mitzuteilen». A ki e föltételnek megfelel, kétségtől ideális tanár, a minő csak kevés van, mert az Isten csak ritka jókedvében ajándékoz ilyeneket az emberiségnek. De miért hallgatja el H., hogy ilyenekkel, még pedig philologussal, a berlini egyetem dicsekedhetik? Az igaz, hogy nem minden collegiumában üt meg ily hangot, de hetenként legalább két órán át; az is igaz, hogy talán H.-nak kellemetlen időben (este 7—8 között), mert ilyenkor színházba vagy hangversenybe siet az æstheta; mindazáltal ezeket az előadásokat az összes karok hallgatói százával keresik és áhítattal lesik az előadó ajkáról a szót. Viszont azonban baj volna, ha csak ily előadásokban részesülnének az egyetem hallgatói. Tanuló (egyetemi és gimnáziumi egyaránt) nem lehet el a munka nehézsége nélkül. Tudományos eredmények népszerűsítésének divatos az a módja, mely a hallgatónak könnyű élvezetet nyújt, de felébreszti benne azt a hamis hitet is, hogy az igazi műveltség magaslatára emelkedett. A XIX. sz. közepén nagy érdeklődés nyilvánult a népelet iránt, a képrők tehát sűrűn festettek parasztokat, munkásokat, de vasárnapi öltözetben, békés, ünnepnap hangulatban. Ma ezt a művészetet hazugnak látjuk, mert a parasztnak, a munkásnak nehéz életét csak akkor értjük meg, ha verejtékes arcát, piszkos kezét, a létért való küzdelemben megedzett vagy kimerült testét is látjuk. Ép így csak az érti és szereti meg a tudományt, ki annak kemény munkájában is részt vesz. Azt hiszem, H. nagyon zokon venné, ha valaki azt állítaná róla, hogy nagyrabecsüli ezt a munkát. Hiszen még azt is zokon vette a görög szobrászat előadójától, hogy nem adatott kényelmes székeket hallgatóinak, mikor a művészeti alkotásokat a berlini múzeumban fejtegette, és nekik órákon át állva kellett jegyezniök. Mit szőtt volna, ha huszonöt év előtt Curtius Ernő hasonló előadásait lett volna kénytelen nem végig állnia, hanem szaladnia? Mert ő óránként nem egy-két szobor fejtegetésére szorítkozott, mint nehézkes utóda, és tanítványai alig tudták utolérni a 70 éves ielkes aggastyánt, midőn előadása közben egyik szobrászati alkotástól a másikhoz szaladt. Ha a XIX. század hetvenes éveinek közepén lett volna fiatal doktor Hatvány, bizonyára nem Berlinbe, hanem Baselbe utazott volna. Akkor adott ott elő Nietzsche és Burckhardt, a kik neki (igen sok tekintetben méltán) ideáljai. De vajjon szorgalmas hallgatója lett volna az előbbinek, a ki beteges önteltséggel a maga eszméit magyarázta Platonba, és különben is kínos hatással volt feloszló szervezete hallgatóira? Avagy eltűntették volna szeme előtt Burckhardt finom előadásai a gyűrótt, puha inget és a lompos, vasalatlan nadrágot? (Bár a «vasalatlan nadrág» H. kedves költőjének egyik versében is előfordul.) Mert Woepkének is szemére hányja gyűrótt öltözetét (3. l.). Azt meg nehezen fogja elismerni, hogy az előadó művészet külön istenadomány, s nélküle is teremthet az igazi tudós nagy iskolát. Csak Boeckh és Mommsen hatására kell hivatkoznom; pedig egyikük sem volt a

kathedrán elbűvölő szónok, de annál nagyobb mester a szeminárium tanulmányokban és az adatok feldolgozásában.

A grammatikai és kritikai módszer mindig felháborítja. «Andacht zum Kleinen führt nie zu einem Verständnis, sondern im Gegenteil zu einer Verleugnung alles Grossen» (108. l.), és ismét: «Was ist denn ein System, was ist Methode? Taschenspielerai, — geschickt versteckte Gegensätze, — von den Tatsachen sich ganz unbemerkt lösende Logik» (117. l.). Bizonyára voltak és vannak a methodusnak ilyen képviselői is, a kik azt hitték vagy hiszik, hogy már tudósok, mert a klasszikusokkal foglalkoznak, kiket pl. Greguss Agostnak «A lakatosok» cz. meséje jobban kipelengérez, mint H. epés kirohánása. De az is bizonyos, hogy csak a philologiai akribéia vezet világos fogalmakhoz és az igazság szeretetéhez; s azért a kicsiny részleteket is meg kell becsülnie a tudósnak. Mosolyogni kell, midőn H. vitatkozó hevében Wolf Frigyes Agostot, Hermann Gottfriedot, Bréalt (ki büszkén Buttmann tanítványának vallja magát) æsthetának mondja; s vajjon kivel fogja elhitetni, hogy Wilamowitz nem becsüli Tainet, hogy Gomperz «Griechische Denker» cz. művét merész konjekturái ellenére a czéhbeli philologusok nem becsülik, hogy Boissiernek a francia philologusok között stílus szempontjából nincsenek utódai, hogy Cicerót meg kell védni Zielinski ellenében? Egy jogos vádat bátran emelhetett volna a német philologusok ellen, hogy t. i. tudatosan mellőzik, vagy gőgösen kicsinylik a külföldi tudósok munkáit; bár modor tekintetében nem igen adhat tanácsot H., aki már most érez hivatást arra, hogy Ritschl, Mommsen, Diels és más ösvénytörő tudós munkássága fölött pálczát törjön. «Es muss gezeigt werden, wie die humanistischen Wissenschaften durch absichtliche Ertötung des æsthetischen Sinnes um ihre Humanität gebracht wurden.» (38. l.). A XIX. sz. historiai munkája után minden más kutatást jogosultlannak tart, csak az esztétikai rekonstrukcióban lát méltó munkát a tudós számára. Pedig ép a középben van az igazság. Mert az bizonyára megdöbbentő, ha Wilamowitz vagy Ed. Meyer kijelenti, hogy Burckhardtnak «Griechische Kulturgeschichte» cz. műve a tudományra nézve értéktelen. Viszont az is igaz, hogy Burckhardt könyve nem ad igaz képet a görög vallásról és a görög államról, mert egy egész nemzedék tudományos működését ignorálta, s így Burckhardt fogalma a görögségről ép olyan hiányos vagy hamis, mint a classicistikus esztétikáé, melylyel Burckhardt joggal vitatkozott. Érdekes különben, hogy H. nem tudta élvezni Wilamowitznak Euripides Heraklesére vonatkozó könyvét, mert hemzseg a jegyzetektől; viszont egy másik, egy igazi æstheti lélek, Péterfy Jenő, így nyilatkozott e műről: «Míg a philologiai tudománynak ilyen termékei vannak, a klassikus tanulmányok elleneséről a legnagyobb lelki nyugalommal elmondhatjuk: Uram bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek.»

Nem szabad csodálni, ha H. modern lelke olykor kétségbe vonja a klasszikus szellem képző erejét; költőre nézve például Byron, Arany, Browning példája ellenére kíváncsúnak tartja, ha nem olvassa a görögöket; Moerikében ép ezért több görögséget, azaz eredetiséget, közvetlenséget talál, mint Goethében; a költő egyáltalán óvja meg lelkét a káros tanulmányoktól. Mert valamint korunkban az exakt tudományok dominálnak, melyekben a megfigyelés és kísérlet a tudás egyet-

len alapja, úgy nem véletlen, hogy a művészetekben az ideges impressionismus az uralkodó. Ezért lelkesül a «modern» ember a kolorista festőkért, bármennyire elhanyagolják is a rajzot és a formát; ezért rajong a raffinált hangkeverékért, és nem botránkozik meg a trivialis, rövid lélekzetű motívumokon. Van most egy ú. n. zenei és kolorista költészet is, mely tudatosan homályos, alig érthető gondolatokkal játszik, hogy a hangzatos és csillogó szavak e homályos és zavaros alapon annál jobban csendüljenek és csillogjanak. Demokratikus korszellemünk reakciójaképpen egy túlságos igényű individualismus, aristokratikus, hazátlan æsthetaság fészeng; mindenben a sajátos, a személyes vonást keresik, és rajonganak az emberfölötti emberért. Ma tehát, midőn az irodalmi tétel és a hysteria és perversitas tüneteitől beteg, midőn egy elpuhult æsthetaság hirdeti vérszegény eszméit, még jobban kell becsülni a klasszikus irodalmat, mert jóleső érzést kelt a belőle kiáradó egészséges és (bármennyire tagadja Hatvany) intellektualis szellem.

Nem akarok itt bővebben kitérni a szerzőnek gimnázialis eszméire; óh, mert Hatvany a pædagogiához is ért! (Bölcs tanácsokat ad pl. a tanárnak, hogy ne vessen föl problémákat tanítványai előtt, hanem dogmatikus tanítással tartsa fenn tekintélyét stb.). És nagyon természetes, hogy a Gurlittok, Bonusok, Heintzék karához csatlakozik. «Die Schule ist ein Attentat gegen die Bildung, eine seelische Abtreibung, ein Missbrauch der Kinderkraft!» (93. l.). Hanem csak azt akarom még röviden vizsgálni, vajjon igazán æstheta lélekből fakad-e Hatvany æstheta álláspontja.

Vajjon æstheta lélek szórhat-e gógös megvetéssel szinte durva szidalomként hangzó szavakat oly férfiak működésére, a minő pl. Usener vagy Krumbacher, kik a philologiai tudomány területén epochalis jelentőségű új ösvényeket nyitottak? Mert értsük meg egymást! Én is vallom Ciceróval: errat, qui temperantiam, mediocritatem, modum denique desiderat in re optima. Szeretem a fiatal temperamentumot, ha lelkesedik; de kételkedem nemességében, ha becsületes, önfeláldozó munkásságot rugdal. Mily nemes mérséklet nyilvánul meg Burckhardt szavaiban, melyeket pedig H. jelmondatául választott! «Für Gelehrsamkeit sorgt die jetzige historisch-antiquarische Literatur, — wir plädieren für ein lebenslang anhaltendes Mittel der Bildung und des Genusses.» Vajjon æstheta lélek tekinthet-e gógös kicsinyléssel a német gimnáziumi igazgató működésére (a gimnáziumot ekkor négy a-val nyomatja H.), a ki pedig igazán ápolja intézetében a nemes klasszikus szellemet (bizonyítja ezt az is, hogy még a legmodernebb német költőkből és művészekből sem veszett ki a klasszikus világért való rajongás)? Vajjon nem sívár lélek az, mely megbotránkozik, hogy egy fiatal archæologus neje görögországi nászútjáról boldogan értesíti philologus atyját férjének egy, habár csekély jelentőségű felfedezéséről? «Sind das Menschen!» kiált fel Hatvany, mert szemlátomást nem tudja, mily nemes erkölcsiség honol papi és tanári körökben, hol a családfő nemes hivatását minden családtag érzi, s minden ténykedésük ideáljaik körül forog. H. megvallja, hogy Renan bevezető tanulmánya a Kohelet fordításához érzékeltette vele legelőször a philologus művészetét. Vajjon nem vett észre némi rokonságot a maga lelke és a Kohelet szerzőjének lelke között, a hogyan legalább

ezt Renan tanulmányának vége megrajzolja? Dolgozzék, forrongjon az emberiség, alkosson minél több szép és nemes művet, és pusztuljon el gerinczsorvadásban! A Kohelet szerzője ezalatt kényelmes pulotájában azon sajnálkozik, hogy oly rövid az élet és oly röpké a gyönyör...

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

Achim von Winterfeld: Friedrich Hebbel und seine Werke.

Dresden, E. Pierson, 1909.

A rendkívül gazdag Hebbel-irodalomnak e legújabb terméke az olvasók «széles köre és nem a szaktudósok számára» készült, «hogy előmozdítsa az oly sokáig el nem ismert költő megértését és méltatását». Ezért e könyvben új tudományos eredményeket nem szabad keresnünk. Az új, a mit nyújt, abban áll, hogy a költőt elejétől végig abból a szempontból nézi, a melyet Bartels állított föl, azt mondván, hogy H. költészete, úgy mint Ludwigé és Kelleré, nem «Epigonenpoesie», hanem «Progenpoesie». E szerint W. is első sorban arra figyel és azt iparkodik előtérbe helyezni, hogy milyen jelentősége van H.-nek a modern korra és ennek problémáira nézve. Ez által a szóban forgó mű önálló helyet foglal el a két régebbi Hebbel-életrajz, Kuhé és a Werneré mellett, mert az előbbi munka, egy szemtanú műve, közvetlenül ugyan, de csak nagy adatgyűjtemény, Werner pedig csupán a költőt magát rajzolja meg, a tudomány mai állásának megfelelően, de egyáltalában nem tekinti sem az előző, sem az utána való irodalmat. Az utóbbi hiányt iparkodik W. pótolni. Hogy H. «modernségét», a mai kor számára való nagy jelentőségét bebizonyítsa, sok helyt jelenkori írók párhuzamos mondatait idézi; sajnos, nem mindig szerencsésen.

H.-nak a dráma fejlődésében való helyét igen jól jellemzi, «a problemadráma alkotójának» mondván őt s rámutatván Ibsennel való rokonságára, a mit maga Ibsen is elismert. Nem kevésbé helyesen emeli ki H. a modern nőmozgalomra nézve való jelentőségét, hisz költőnk az elsők közt tört lándzsát a női személyiség elismerése mellett. De határozottan téved W., a mikor azt mondja, hogy H. világnézete nagyon megközelíti Ellen Key-ét, hogy szerinte is az emberiség haladása minden kétségen felül áll és mindannyiunknak abban teljes erőnkéből közre kell működni. H. ezzel szemben maga egy helyt (Napló, Werner-féle kiadás, 1206. sz.) azt mondja: «Die Masse macht keine Fortschritte» és «Der Fortschritt [ist] ausschliesslich ins Individuum verlegt» (ugyanott 5448; v. ö. 2220, 3914, 5891. is). Itt, mint másutt is, W. nem tudott ellentállani annak a kísértésnek, hogy azt, a mit ő helyesnek tart, H. nézetének is tekintse. Ugyanazt kell mondanunk azokról a helyekről, a hol Winterfeld H.-t Nietzsche közele rokonául látszik tekinteni. De a viszony, mely e két gondolkodó között fennáll és a melyet tudtommal még senki sem vizsgált meg behatóan, nem olyan egyszerű. Mind a kettő sokszor ugyanazokkal a kérdésekkel birkozott, néha igen hasonló, néha azonban egészen ellenkező eredményekre jutva. A Prometheus-féle hangulat p. o., a melynek nagy szerepe van az Übermensch-ről való tanban, H.-nél csak elszórva merül fel, p. o. *Dem Schmerz sein Recht* cz. ciklus 10. költeményében és a napló

1830. aforizmájában W. is egy helyt helyesen ismeri el ezt a tényt, de mégis ezekre a nyilatkozatokra sokkal több súlyt fektet, mint azokra, bár számosabbakra, a melyekben H. már az egyén külön létezését és élni akarását «bűn»-nek (Schuld) nevezi. A keresztény egyház elleni saját elfogultságát is véli W. H.-nél is megtalálni és azért egynéhány ifjúkori költeményét és aforizmáját helyezi előtérbe, a melyekben a költő az egyházakat és a papságot támadja; de nem emeli ki kellőképen az Üchtritznek és Lucknak írt leveleit. Ezekben az érett H. a keresztény dogmákat csupán poetikai symbolumoknak mondja ugyan, de elismeri, hogy éppen a kereszténység adta felülmulhatatlan kifejezését a legtökéletesebb etikának, első sorban a Miatyánkban. (V. ö. a Lucknak 1861. jan. 21-én írt levelét.) Tudjuk, hogy a költő ezzel az imádsággal egész életén át sokat foglalkozott és költői motívum gyanánt is szerette használni (p. o. a *Genovera* utójátékában, a *Vater unser* cz. költeményben, stb.).

Külömben másutt is mutatkozik e műben bizonyos felületesség, bár rengeteg irodalmat használt föl. Azért tárgyi tévedések is találhatók. Ilyen az, hogy a babona, a mely H. idejében a dithmarsoknál még virágzott, részben H.-t is megvesztegette. Bizonyítékul rámutat arra, hogy H. saját és hozzátartozói álmait pontosan feljegyezte naplójában. Ennek az oka azonban nem volt közönséges babona — ennek nyomát H.-nél alig találhatni¹⁾ — hanem a szeretete nagy fantasztikus képek iránt, a melyeket mint a világprocessus symbolumait tekintetett. Egész életén át az volt a meggyőződése, hogy a költészetnek és álomnak ugyanaz a lényege: mind a kettő fellebbenti azt a fátylot, mely a létező világba beszórt sok lehetséges világot fedi.²⁾

A H. és Lensing Eliza közti sajátos viszony megítélése sem nagyon sikerült, a mennyiben W. azt állítja, hogy — legalább kezdetben — a férfiú is igazi, mély szerelmet érzett. Ambár az egész dolgot csak akkor fogjuk teljes tisztasággal látni, a mikor Eliza levelei is közzététettek, mégis úgy vélem, hogy H. részéről inkább csak barátságról, mely halálról és közbe-közbe fellépő érzéki mámorról lehet szó, mint igazi szerelemről, a milyent később Christina iránt érzett. Hogy ilyen bonyolult, igazán tragikus esetben a közönséges erkölcsstan mértékével nem szabad mérnünk, abban W.-nek kétségtávolan igaza van; de a nemi kérdéstről való hozzáfűzött okoskodása, a Tolsztoj és Frænssen műveiből való idézetekkel, egészen fölösleges.

H. müncheni tartózkodásáról szólván, azt állítja W., hogy Schelling és Görres, a kiknek előadásait látogatta, nagy hatással voltak költőnkre. Itt azt kellett volna hozzátenni, hogy nem világnézetére hatottak, mely, bármennyire is hasonlólt Schellingéhez, már akkor ki volt fejlődve, a mikor talán Schellingnek még nevét sem ismerte. Ez

¹⁾ Talán csak ezen a helyen: Aber dass weiss ich, solche Träume soll man nicht gering achten. Sieh, ich denke mir das so. Wenn der Mensch im Schlafe liegt, nicht mehr zusammengehalten durch das Bewusstsein seiner selbst, dann verdrängt ein Gefühl der Zukunft alle Gedanken und Bilder der Gegenwart und die Dinge, die kommen sollen, gleiten als Schatten durch die Seele, vorbereitend, warnend, tröstend, stb. (Egy Elizának írt leveléből.)

²⁾ L. az epigrammát: *Traum und Poesie*.

a hatás inkább csak költői motívumokban és hangulatokban mutatkozik, a mint p. o. a *Judith*-ban a nászjé leírása Görres-féle miszticizmusra vall.

Az egyes művek elemzése egészben nagyon sikerült, valóban a személyek megértéséhez vezet bennünket, a nélkül, hogy a szerző, mint mások gyakran, saját gondolatait belemagyarázná. De mégsem mindig marad hű a maga fölállította (200. lap) szabályhoz, hogy minden művészt saját mértéke szerint kell megítélni. Nem szólva a kisebb jelentőségű helyekről, a hol a szerző vagy határozottan téved (pl. a mikor a *Der Diamant* cz. vígjáték tartalmát előadja), vagy legalább a bíráló nem tud egyetérteni vele (H. groteszk képeinek megrovása; a *Bernauer Agnes* szigorú megítélése, az elvető ítélet a német hexameterről), csak a legfontosabbra utalok. W. a művek eszmebeli jelképi tartalmát, melyet H. épen a legfontosabbnak tartott, egészen figyelmen kívül hagyja, sőt egyszer (178. l.) azt mondja: «Die unglückselige Sucht des Dichters, überall Ideen hineinzutragen.» A dícséretet, a melyben mély pszichológiáját bőségesen részesíti, H. valószínűleg köszönettel visszautasította volna, mert lélektani hajszálhasogatásokat, mint önczél, nem ismert el.

Szerettem volna, ha a szerző H. naplóiról és leveleiről bővebben és behatóbban szólt volna. Az aforizmák ellenben, melyeknek összeválogatásában a szerző úgy sem ment az egyoldalúságtól, bátran elmaradhattak volna. H. naplói manapság már oly olcsó áron szerezhetők meg, hogy az efféle szemelvények teljesen feleslegesek.

W. könyve tehát nem minden tekintetben kifogástalan, de azért értékes munka, mely megérdemli, hogy sok olvasója akadjon. Mindenesetre alkalmas arra, hogy az érdeklődőt bevezesse H. gondolatvilágába, olyan gondolatok világába, melyek nagy és mindenkit illető problémákkal vívódnak.

(Nagyszeben.)

CZIKELI FRIGYES.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1906/07.

15. Mészöly Gedeon: Részletek L. A. Seneca tragédiáiból. Kúnszentmiklósi ref. gimnázium 1—15. l.) — Fordítónk az Akadémia bilinguis auctorai között megjelenendő Seneca fordításából mutatja be a *Troades* 67—163 chórussát; a *Phoenissæ* 450—585 dialogikus részét s az *Octavia* három részletét. 222—251, 592—645 s végül 877—923 s ráadásul a tragédiázáró 973—83 strophát. Különböző értékű fordítások, de közös sajátságokkal. A fordító nyelve jellegzetesen egyéni, de ez a jellegzetesség nem mindig válik előnyére. Van régi színe, máshol népies zamata, de olykor mintha visszaélne mindkettővel. Mintha nem elég közvetlenül, keresetlenül alkalmazná. Kezdő fordítóra vall a sortoltó, sortoldó versek divata. Érzik az eredetivel való küzdelem, különösen a cantilenák kurta, tömött tartalmú soraiban. Felette bántók erőltetett újdonszerúségei: az *eszreszés*, a *gépely* (machina) félek. Az efféle szeszélyes szóhasználat nagy barátja-

nak ösmerszik, a mi komoly értékű klasszikus fordításban cseppet sem helyén való. Említhetnénk a szőrend tengernyi sok önkényét, önkényes, de nem költői licentiájú invariánsait: »Hazát szerezni úgy akarsz, hogy vesztet el.« Phoen. 558 csak petendo patriam perdis. (Az alliterációt érdemes lett volna felkarolni.) Koldus szegénynek mutatnak nyelvünket a fordító hosszúra eresztett, paraphrasisos versei, ha nyelvünk igaz lelkét mutatnák. De, hál istennek, úgy tetszik, hogy a fordító is gazdagabb, sokkal gazdagabb nyelvvél rendelkezik, mint a mit szemelvényeiben kitar. Ki nem fejtett erőket csillámlanak meg fordításában; kár, hogy úgy megbúvnak a dudva között. Sok gondos simítást, elmélyedést, a két nyelv lelkébe világító munkát kívánnak a lapok. Könnyedség, tömör tartalom s mindenek előtt *költőiség* költőzzék majd több az egész magyar Senecába! Hogy van miből a fordítónak gazdagabb épületet emelni, a szemelvényeknek még crudus nyelvanyaga is bizton hirdeti.

Pár részlettel bizonyítom megjegyzéseimet: a Phoen.-beli szakasz eleje: »Szándék kívül még tévedés vitt bűnbe mind, | S tettünk gonosz sors ellenünk lett vétké volt.« Költőiség, könnyedség, sőt magyarság teljes híjával van a két vers. V. ö. a 493—4 ford. is, a hol a könnyen folyó természetes beszédmod u. e. hiánya. Máshol értelme is alig marad a fordító verseinek: 564—5 »Hogy melyiktek lesz király. | Úgy vijjatok, hogy a királyság meglegyen.« Rex sit ex vobis uter | Manente regno quaerite. Az Octavia végén: »Födve be hajdan fellege égne | Iphigeniát elragadatok.« Más példákat idézhethetnénk még, nehézségek, szemléletbontó, lomha sorokat. Philologiai szempontból is sokat kellene szóvá tenni, mert a költőiség hiányát a philologiai pontos visszaadás sem pótolja. Nincs ugyan félreértés, de akribia sincs! Phoen. 455 pietasa »jó és igaz« a fordítónál, a miből ugyan a szülőanya iránti kegyeletos tisztelet, a Thebaevívó-védő testvérpárról van szó — latin tragikusnál a pius Aeneas jellemző római öserény! — ki nem érzi. Troad. 150 Argosi fogolyról beszél, a mi a. m. A.-ban ejtett fogoly, pedig Argolici praeda triumphat. 153 »Kézet nem illeti békó«; manus post terga dabit szemléletes színe lekopik. U. o. 155 pompázói jelzői is elhullanak. 94. Placet hic habitus »Így misem aggat«. Nem fordítás. Új! 122. »Rupta cicatrix« nem: »heggedett seb«. 127. ford. sem világos: »És a te vállad Tart vala mindent harcba tíz évig.« Umerisque tuis tetit illa (i. e. patria) fulta per annos. Mily brutum a Phoen. 526—7. Megtenni bűneit Mars nem merészli. U. o. 511. »Hospesük más lareseknek.« H. nem oly közkeletű átvett szó, hogy költői műben szerepelhetne. Doctus poeta szerű lesz a használata. Idegen szavai írását tekintve: bántó a *tirann* alak folytonos emlegetése s a *sigei*-féle jelzők használata. Írásmódja, metruméreztetőül egyéni. Am jó; Arany János is teszi, de ilyet már nem: »A föld tirannja, *akki* tart rajta rút igát.« A metrumot e nélkül is kiérezzük; miért hát e szemet sértő írás?

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

16. Irovics Tamás: Plutarkhos, mint moralista. (Fehértemplomi áll. főgimn. 6—38. l.) — Értekezésünk egyike a soha ki nem pusztuló tanári szakdolgozat típusoknak. Tudományos értékre szerzőnk, ki a szakirodalmat csak nagyon fogyatékosan látszik ismerni,

egyáltalán nem törekszik, «célja lehetőleg hű képét adni Plutarkhos moralis eszméinek s — némi érdeklődést kelteni moralistánk iránt, melyet fenkölt gondolkodásmódjánál és szeretetreméltó egyéniségénél fogva határozottan meg is érdemel (!)» (7. l.). Még azt se hiszszük, hogy e szerény célja sikerült; a tanuló ifjúságnál, melyre első sorban gondolhatnánk, semmiesetre sem, pedig bajosan kínálkozik közelfekvőbb gondolat, mint Plutarkhost az ismert zsidó-keresztény-ethika kapcsolatával közelíteni a tanuló érdeklődéséhez, a mire szóval ugyan szerzőnk utalni tud (6. és 38. l.), egynehányszor (35. és 36. l.) egy-egy esetben meg is tesz, de csak mellékesen s akkor is kevés szerencsével. Az egyik helyen például, mikor arról beszél, hogy — Plutarchos egy gondolata szerint — az utódok bűnhődnek az elődök bűneiért, ő az «eredendő bűn» fogalmát látja csirájában, a helyett, hogy a sokkal közelebbes ő-testamentumi köz-helyre figyelmeztetne.

A dolgozat — mely így egy eléggé elfogadható, bár nem új szempontot meglát, de úgy látszik a fáradtságot sokalva, el is ejt — a hagyományos recipe szerint készült. Ki volt az a Plutarchos? (Felelet: az elmaradhatatlan életrajz, 7—8. l.) Mi az, hogy moralista, és milyen moralista? (8—10. l.) Azután sorrendbe szedve következik Plutarchos egy csomó moralis-eszméje, melybe állítólag azzal teremt «belső, rationalis összefüggést» (?) a szerző, hogy három csoportba osztja e gondolatokat, nevezetesen olyanokra, melyek az emberre magára, az emberre mint társas lényre és az ember és isten közötti viszonyra vonatkoznak. Elengedhetetlen a végén a «jellemzés», melynek azonban, sajnos, semmi belső összefüggése sincs az ismertetett gondolatokkal, a minthogy az életrajz és az ezt követő, fentemlített elméleti fejtegetések is csak külsőleg vannak a főrész mellé odacsapva s szerzőből hiányzik az igyekvés azon belső összefüggés megteremtésére, mely egyedül jogosít fel az ilyfajta sallangok felvételére. De különben is ez a «tanulás levonás»-féle mindössze egy és egynegyed lap (37—38. l.), miből egy lap körülbelül az író önállóságának, hivatottságának, sőt nyelvének kérdése tölt be s marad vagy 12 sor igazán «rövid» jellemzésül. Szerzőnk nem átal pl. egy rövidebb irodalom-történet tanuságára hivatkozni, annak bizonyítására, hogy Plutarchos három vigasztaló beszédet írt, lapokon keresztül egy nevelés-történelmi összefoglalást kivonatol stb. Dolgozata híjával van a nagyobb tévedéseknek — de viszont tartalmatlan s meglehetősen untató olvasmány is.

(Petrozsény.)

MARÓT KÁROLY.

17. Erdélyi Irén: A hazafias bánat költészete a szabadságharcz után. (Keszthelyi főgimn. 6—147. l.) — Az abszolutizmus korának hangulatát kívánta ismertetni e kis munka, mint szerzője mondja, a költemények tartalmából és eszméiből. Bizonyos, hogy az értekezés tartalmánál és terjedelménél fogva is figyelemre méltó a program-értekezések között. Tudós és államférfiú egyaránt bámulattal vizsgálja a világozi gyásznap után beállott uralom zordonságai között is fennmaradt és megnyilatkozó nemzeti szellem alkotásait. A néma ellenállás, a mivel nemzetünk az új rendszert magától elutasította, ez

egyszer világtörténeti eredményt hozott létre. Ennek az eredménynek a végső és öröndetes mozzanata a 67-iki koronázás volt. Mint illeszkednek bele költőink ebbe a néma ellentállásba, hogyan teljesíti a szépirodalom e szomorú korban nemzeti hivatását? A kielégítő felelethez az első lépés kétségtelenül az abszolutizmus idején élt költők műveinek a részletes elemzése. Ilyennek tekinthető az Erdélyi tanulmánya is.

A szerző sorra veszi az egyes írókat s részletes tartalmi elemzésben adja elő, mint hatja át a hazafi-bánat költőinknek egész világát, *még a legegyénibb családi viszonyt is*. Tompának 35, Arany-nak (az elbeszélő költeményeken kívül) 33 ilyen verse van. Kevesebb-szer szólnak meg az elborult elméjük: Vörösmarty, Bajza, Garay, vagy a kötött beszédben különben is ritkán megszólaló Eötvös. Ellenben az ifjabbak közül Tóth Kálmán, Gyulai, Szász K., Lévy működésének az első és termékeny föllendülése éppen erre az időre esik. A kisebbek (Sárosy, Tóth Endre, Zalár, Vachott és mások) a hazafi-bánat nagyságára nézve éppen nem különböznek a nagyoktól. A részletes elemzés éppen erre is meggyőző bizonyosságtétel. Átjárja a veszteség miatt való fájdalom mindeniknek lelkét egyformán mély elkeseredésig. Am a fájdalom némaságra volt kárhoztatva, nyíltan nem szólhatott. Idegen helyzet képeiben jelenik meg, symbolumra, allegóriára van szüksége, hogy kifejezést nyerjen. A gólya, a pusztá, a beduin, a babyloni vizek, Wales bárdjai, Mikes síráma azok a közvetítők a természeti képek mellett, a melyek a nemzet fájdalomának hordozóivá váltak. Arra nézve is meggyőző a részletes vizsgálat, hogy ez a költészet nem csak a szívek összedobbantásában, de a remény szálainak folytonos szövögetése által is igazi nemzeti poézis volt. A közvetítés képei — bár legtöbbször természeti képek — egyénenkint változnak, valamint a remény felcsillanása is különböző időben és erővel jelentkezik. Fogatkozása azonban a dolgozatnak az, hogy nem terjeszkedett ki a népköltészet egykorú termékeinek az ismertetésére s nem vette vizsgálat alá az elbeszélő költők idevágó műveit. Ezek ugyanis ép annyira egy csapáson járnak a nemzet fájdalomával, mint a líra. S méltatásra vár még az e korbéli humorisztikus irodalom is, a mely idegen viszonyok kigúnyolásában az abszolút rendszert állítá pelengerre. S mindjárt a részletes elemzés nyomában összefoglaló feltűntetésnek van helye arra nézve, hogy mely műfajok bizonyultak a legalkalmasabbnak az elnyomott fájdalom közvetett kifejezésére. Ezt is nélkülözzük ebben a derék tanulmányban. A legpontosabb és mélyrehatóbb elemzés is sokat veszít értékéből általános szempontok figyelembevétele s összefoglalások nélkül.

Még egyet. Az értekezés végén felsorolja a szerző forrásait. Ilyenekül nevezi meg a többek között Sárosy műveit, Tompa, Lévy, Gyulai verseit. Vajjon ha a Tompa verseiről értekezünk, a Tompa versei olyan forrás, a mit meg is kell nevezni? Az ilyen természetű forrást legfőlebb csak valamely kiadás kedvéért szoktuk megnevezni. Külömben felesleges.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

VEGYESEK.

— Szamosi János †. F. é. április hó 28-án elhunyt Kolozsvárott Szamosi János dr. (szül. 1840 ápr. 18-án Kolozsvárt), a classica-philológiának 1872 óta ny. r. tanára a kolozsvári tudomány-egyetemen, udvari tanácsos, a kolozsvári középiskolai tanárképző intézet tanára, az országos középiskolai tanárvizsgáló bizottság volt elnöke, az Erdélyi Múzeum egyesület alelnöke, stb.

Benne a Budapesti Philologiai Társaság, melynek alapításában részt vett, egyik legrégebb választmányi tagját, az Egyetemes Philologiai Közlöny érdemes munkatársát gyászolja. A középiskolai tanárképzést és nyelvtanítást mind egyetemi előadásaival, mind irodalmi működésével eredményesen szolgálta. Főbb művei: *Tirocinium poeticum* (1871), *A nők jellemek Sophokles tragoediáiban* (1875), *Demosthenes*, Görögország legnagyobb szónoka (1875), *Egy római költő* (Catullus) *életéből* (1894); *Platon Kritonjának és Apologiájának* gimnáziumok számára készült jegyzetes kiadásai; *Szemelvények* görög remekírókból; számos kiadást ért *Görög nyelvtana*, *Görög olvasókönyve*, *Latin nyelvtana* és *Latin olvasókönyve*; a különböző folyóiratokban megjelent dolgozatai közül figyelemre méltók az Erdélyi Múzeumban olvasható 'Sophokles a magyar irodalomban', 'Egy régi görög álmoskönyv', 'A nők az ókori görögöknél', 'A nők a régi görög irodalomban', 'Pompejiről' című cikkei; az *Ókori Lexikon* munkatársa. Erdemeit a legközelebbi közgyűlés alkalmából fogjuk behatóbban méltatni.

— A görög nyelv új thesaurusa. A görög kormány a görög szabadságharcz 1921-ben tartandó századéves ünnepe alkalmából a görög nép halhatatlanságának és egységének maradandó emléke gyanánt a görög nyelv történeti lexikonának kiadását tervezi a legrégebb időktől a jelenkorig terjedő összes nyelvanyag felkarolásával. A nagyszabású vállalat pénzügyi alapját évenként 10,000 drachma a Dhorídhisz alapból, továbbá egy közelebbről meg nem határozott tétel az állami költségvetésben és adományok fogják képezni; a munka megjelenésének kezdete 1921 márcz. 25-ikére van tervezve. A munkálatokat egy bizottság fogja vezetni, melynek elnökei K. Kóndhosz, az athéni egyetemen a görög philológiának, G. N. Chadzidhákisz, ugyanott az indogermán összehasonlító nyelvészetnek, és S. Menárdhosz, az oxfordi egyetemen a közép- és újgörög philológiának tanára. A tervezet (melynek szellemi szerzője bizonyára G. N. Chadzidhákisz) nagyszerű, de megvalósítása óriási munkába fog kerülni és óriási nehézségekbe fog ütközni. Hiszen a három évezredes történeti életű görög nyelv szóanyagának feldolgozása oly feladat, mely a megjelenőfélben levő latin thesaurusét sokszorosan felülmúlja és ha meggondoljuk, hogy a byzantiumi és jelenkori görög nyelv tanulmánya terén mennyi a tenni való, mennyire hiányzik az idevágó speciális irodalom, akkor könnyen beláthatjuk azokat a leküzdhetetlennek mutatkozó nehézségeket, melyek egy ily nagyszabású munka megvalósulása elé gördülnek.

Az egész munkát görög tudósok fogják végezni. Ha sikerülni fog a nagyszabású tervet valóra váltani, akkor a görög philológia egy epochalis jelentőségű munkával fog gyarapodni. A tervezett görög thesaurusról bővebben szól K. Krumbacher, *Ein neuer Thesaurus der griechischen Sprache*, Internat. Wochenschrift für Wiss. Kunst u. Technik, 1908 decz. 19. p.

— A közép- és újkori görögnek fontosságáról a hellén tanulmányok szempontjából 1903 okt. 29-én a görög származású tudós, Szimosz *Menárdhosz*, előadást tartott az oxfordi egyetemen, melylyel a byzantiumi és új görög philológiára vonatkozó előadásait bevezette (megjelent ezen a címen: *The value of Byzantine and modern Greek in Hellenic studies*, an inaugural lecture delivered before the university thursday, october 29. 1908 by S. Menardos, D. Ph., LL. P. university lecturer. Price 1 sh. Oxford, Clarendon Press 1909). M. hangsúlyozza a görögségnek a legrégibb időktől a jelenkorig terjedő egységét, a miből azután önként következik a görög philológiának is a maga egész kiterjedésében való egysége. Kiemeli azokat a momentumokat, melyet a közép- és újkori görög tanulmányokat fontosakká tesz az általában véve a hellén tanulmányok szempontjából, és arra a kérdésre, gyakorolt-e a későbbkori hellenismus a szellemi haladás szempontjából valamelyes hatást a világra, részletesen felelve oda nyilatkozik, hogy a későbbkori görögség politikailag a Kr. u. XIII-ik és szellemileg a XV-ik századig játszott vezérszerepet. M. hangsúlyozza, hogy a görög nyelv egész terjedelmében való tanulmánya arra a belátásra jutat bennünket, hogy a mai görög nyelv nem egyéb mint a három évezre-des történeti életű görög nyelv fejlődésének utolsó szakasza, hogy tehát a görög nyelv nem halott (mint a latin), hanem élő nyelv, melynek hosszú történeti élete a nyelvtudomány szempontjából páratlan tanulságokat szolgáltat.

p.

— Pheidias és a Lemnia. Mintegy 15 évvel ezelőtt *Furtwängler* (Meisterwerke 30 k. lk. I—III. tábla) egy szobrot tett közzé, melyet két részből állított össze. A dresdeni gyűjteményben van egy Athena torzónak két másolata; egyiknek megvolt a feje is, de mint hozzá nem tartozót eltávolították róla. F. megállapította, hogy a fejnek egy kitűnő másolata (Bolognában) teljesen hozzáillik a torzóhoz és az így nyert szobornak még két másolatát kimutatta (egy fej és egy torzó), továbbá vésett képét egy gemmán; a szobor eredetije tehát híres alkotás volt. Mivel a torzóról már régebben megállapították, hogy a Parthenos-szal közeli rokonságban van, F. az egész alkotást Pheidiasnak tulajdonította. A másolatok munkája bronz eredetire mutat: az istennő fejét nem fedte sisak, a gemmakép alapján azonban sikerült a szobrot olyanformán kiegészíteni, hogy Athena, jobb kezét lándzsájára támasztva, a sisakot balkezeében tartja és rá irányozza tekintetét. Már most az volt a kérdés, említik-e a szobornak az eredetijét az antik írók Pheidias művei között. A hagyomány ismer a művésztől egy ú. n. Athena Lemniát. Pausanias és Lukianos kiválóan szépek mondják; hogy bronz, márvány, vagy egyéb szobor-e, az nem derül ki; Plinius egy bronz Athenát említ, melynek nagy szépsége adta a melléknevét, de hogy ez a Lemnia, azt nem mondja; végül egy késő kori rhetor egy izléstelen és kissé zavaros helyén egy bronz Athenát említ, melynek «szépségét sisak helyett szűzi pir takarta», de ő sem említi a «Lemnia» melléknevet. E helyekből nem kevés jóakarattal azt lehetett

következtetni, hogy a Lemnia az istennőnek sisak nélkül való bronzképe volt. A szobor melléknevét ἀπο τῶν ἀνδρῶν kapta; Athén 450 táján gyarmatosokat küldött Lemnosba; már F. előtt feltették, hogy ezek állították a szobrot az Akropolison (mert ott állt) kivonulásuk idejében — effélére akad példa. Tehát Pheidias bronz Athenájáról van szó, a 450 körüli időből, sisak nélkül, mely még a császárság korában is bámulat tárgya. Mindez kitűnően illik a dresden-bolognai szoborra, és F. nem is habozott az elnevezéssel: íme, itt az Athena Lemnia.

Ennek a bizonyításnak hamarosan megtámadták csaknem minden pontját. Egy részt elmondták, hogy a fent említett helyek *több szoborra* vonatkozhatnak; másrészt visszatértek arra a régebbi állításra, hogy a torzó és a fej nem tartoznak össze, sőt az utóbbi nem is női fej. Mivel azonban az utóbbi ellenvetés nem volt fenntartható (l. Reinach, *Rec. de têtes ant.* 59.), az előbbire nem nagy súly esett és F. érvei győztek, a «Lemnia» bevonult a legnépszerűbb antik szobrok közé és pheidias eredete átmént a köztudatba. Viszont az ellenmondás is fenntartotta magát még kézikönyvekben is a legutóbbi időkig, l. Reinach, i. h., Gardner, *Hand-book of greek sculpture*, London 1907, 265 s. k. l.

Volt azonban F. okoskodásában egy gyenge pont: a bolognai fej a legkevésbé sem hasonlít a Parthenos másolatokról ismert fejekhez, ellenben az argosi művészettel való rokon vonásai tagadhatatlanok. Ezt természetesen F. éppen olyan jól tudta, mint ellenfelei, el is ismerte, de arra hivatkozott, hogy a silány Parthenos-másolatok nem érdemelnék hitelt, és még ha fennmaradna is valami különbség a két Athena-fej eredetije között, a művészi cél különbözősége ezt bőségesen igazolja. Mégis előrelátható volt, hogy F. diadalmas föltevését ezen a gyenge ponton újra fogják támadni, mielőtt sikerül egy pheidias vonásokat mutató torzón megtalálni vagy vele összekötni egy fejet, mely a Parthenoséhoz hasonlít, a bolognaitól ellenben távol áll.

Ez sikerült most *Amelung*-nak (*Öst. Jahreshfte* XI. 169. s. k. lk. V—VI. tábla). Az École des beaux arts Athena torzója («torso Medici») kétségtelenül a Pheidias művészetének a körébe tartozik, bár stílje jóval szabadabb, mint a Parthenosé. F. egy időben egyenesen a Parthenon keleti ormába akarta beilleszteni, mint eredeti görög művet. Kiderült azonban, hogy csak jó másolata egy kolosszális egyes Athena szobornak, melynek Sevillában két másolata van, az egyik fejestől. A. most a fejnek három másolatát találta meg (Róma, Bécs, London) és egyiket ráillesztette a párizsi torzóra (gipsz másolatokban). Az így nyert szobrot egy relief, egy elveszett relief után készült rajz és éremképek nyomán kiegészítette: Athena sisakot visel, jobb kezét lándzsáján nyugtatja, karjára van öltve pajzsa; bal keze áldozati csészét tart; jobboldalt kígyó, baloldalt bagoly van mellette (i. h. 71. ábra). A fej-típust gondos stílelemzéssel szoros összeköttetésbe hozta a legjobb Parthenos fejjel (Madrid), a Parthenon szobrászati díszének egyes fejeivel és más Pheidiasnak tulajdonított fejekkel. Eredménye az, hogy ez a típus semmiféle rokonságot nem mutat a bolognai fejjel — az új Athena Pheidias műve, a «Lemnia» nem az. E fejtegetéseket teljes egészükben magáévá teszi *Sauer* (a *Frankfurter Zeitung* egy tárczacikkében). *Siebeking* ellenben (u. o.) a régebbi álláspont helyességét vitatja, hogy a párizsi torzó nem Pheidiasnak, hanem egy tanítványának valamely alkotására megy vissza. A ki ezen az állásponton van, annak önként kínálkoznak A. ellen a további érvek. Mert ha a «Lemnia» feje a maga argosi vonásaival nem hasonlít is a Parthenos fejekhez — a melyek között a legjobb is silány — viszont meg van a hasonlóság közte és bizonyos Pheidiasnak tulajdonított fejek között; torzója sokkal közelebb áll a Parthenoshoz, mint a párizsi; a Parthenon domborműves fejeivel pedig, melyek A. főerősségét teszik, csak nagy óvatossággal lehet érvelni, mert a relief görög felfogás szerint közelebb áll a festészethez, mint a szobrászathoz, céljaival együtt eszközei is mások, tehát nem lehetne meg-

lépő, ha a művész ott más alapformákat alkalmazna. A «Lemnia» Pheidias műve, sőt talán csakugyan Lemnia!

Hogy kinél van az igazság, arról még sok szó fog esni. Egyelőre azonban nagyon érdemes hangsúlyozni (Amelunggal), hogy ebben a konkrét kérdésben: ha az új Athena Pheidias műve, az övé lehet-e a «Lemnia» is? — egy nagy fontosságú, elvi jelentőségű, általános kérdés rejtőzik. Egy nagy művészi egyéniség *stílje* a lelki élet sok tényezőjéből alakuló *erő* működésére vezethető vissza, mely a művészen bizonyos fókig *uralodik*, melynek az öntudatlanul engedelmeskedik. Kérdés, mekkora latitude-öt enged neki ez az erő? A meggyőződése az, hogy a legfontosabb formális feladatok megoldásában (a milyen a fejtípus) *lényeges* különbségek nem képzelhetők, még a fejlődés különböző szakaiban, még különböző czélok számmeltartása mellett sem. Praxitelesnek is két fejtípusa van (Sauroktonos, Hermes), de ezek rokonok, míg a bolognai fejtől az A. féléhez nem vezet út, ezek két különböző mester művei.¹⁾ Ezt az általános stílproblémát A. helyes nézete szerint a renaissance és barok művészetén belül lehetne megoldani, mert ott biztos műveik alapján jól ismerjük a nagy művészeket.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

— A trieri amphitheatrum. A trieri amphitheatrumban, melyet 1816-ban ástak szabaddá, a múlt évben újabb kutatásokat végeztek. Kiderült, a mit már sejtettek, hogy az arena alá volt pincézve; a pinczék keresztelteék egymást az arena alatt — mint Metzben, míg az itáliai arenák pinczéi az egész elliptikus teret elfoglalják — a sziklába vannak vágva, de padlójuk és felső építményük fából volt, valamint felülről is deszkapadlóval voltak borítva, míg Itáliában mindez kőből szokott lenni. A játékerék természetesen mindkét esetben vastag homokréteg fedte. A felgyűlő vizet egy cloaca vezette le. A pinczében valami felvonó szerkezet maradványaira akadtak. Később az amphitheatrumot is kipusztították, mint a többi trieri római épületet, a pinczék nagy gödör féjét képezték az arena közepén, egy helyen egy silány fal beépítésével valami lakóhely félet állítottak elő; egy bőrlapocskán olvasható felirat (Roswintha, ancilla Christi) keresztény lakóra mutat, a mint hogy a metzi arena pinczéiben is ókeresztény kultusz nyomaira akadtak. Cs. S.

— Egy ismeretlen XVIII. századi Tartuffe-fordításunkról. Első szintársulataink aránylag gazdag műsorából igen sok elveszett. A mi nem került sajtó alá, kéziratban, sokszor egyetlen példányban volt meg a sűgónál. Így esett, hogy a színészek hányatott helyzeténél fogva könnyen s gyakran elkallódtak olyan darabok, melyeknek legalább létezését meg kell állapítanunk, mert irodalomtörténeti fontossággal bírnak. Ilyen sors érte a magyar Molière-fordításokat is. XVIII. századi Molière-fordításaink leginkább Molière bohózatos darabjai közül kerültek ki. Annál érdekesebb feljegyeznünk, hogy a kilenczvenes évek elején egy *Tartuffe*-fordításunk is volt. Bayer József az Irodalomtörténeti Közlemények 1895. évfolyamának 292. lapján Benkő Kálmán kétes hitelességű és Könyves Máté biztos adata alapján megállapítja létezését és függőben hagyja a szerzőség kérdését. Hogy valóban volt egy *Tartuffe* fordításunk, arra a következő adatok mutatnak:

1. A Magyar Hirmondó 1792-diki évfolyamának II. k. 80. l.-ján jelenti, hogy Pesten nagyban fordítanak: «Kotzebuenak minden más néző

¹⁾ A «Lemnia» mesterét A. az argos-sikyoni iskola valamely attikאי vonásokat felvett fiókjában keresi. Ilyen iskola létezését. F. is valószínűnek tartotta.

játékjai is fordíthatnak már Pesten magyarra; úgy nem különben Molière-nek *Tartuffe*; és Gotternek *Kobold* nevű Játék darabjai. Ez azért jelentetik, hogy más Érd. Hazafiak is ne találjanak fáradozni az említett Daraboknak fordításában.»

2. A *Kolozsvári* színtársulatnak az 1797-iki szabályzattal egy időben készült s 1803-ból fennmaradt műsora, mely a társulattól előadott darabok névsorát tartalmazza, a *Tartuffet* is említi. L. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház tört.* 289. l.

3. Könyves Máté Játékszini koszorújának Bayertől is említett adata, a melyből a czímet is megtudjuk: az 1834-iki kiadás 174-dik és az 1836-iki kiadás 179-dik lapján «*Tértüffe*»-t emleget.

4. Benkő Kálmán *Magyar színvilágában* a 116-dik lapon a fordítás szerzőjét és idejét is említi: «Darabczim: *Tértüffe* (*Tartuffe*). Fordítók: *Ernyi Mihály 1795.*»

Ernyi Mihály derék munkása a magyar színműirodalomnak, a ki fordításaival és *Attila* cz. drámájával bizonyos sikert is aratott. Az évszámok is egybeillenek, Ernyi 1794-ben pl. egy *Terno* cz. darabot fordított. Ezekből az adatokból, — mert úgylátszik összefüggenek — kitűnik, hogy 1792-ben kezdték *Tartuffe*-öt fordítani, 1795-ben készen volt s 1797—1803-ban Kolozsvárt elő is adták. Szerzője valószínűleg Ernyi Mihály.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— Kazinczy két ismeretlen Molière-fordítása. Kazinczy fogásából kiszabadulva nagy erővel lát munkához. Különösen fordításait dolgozza át. Az 1801-iki év vége óta irogat Nagy Gábornak, hogy küldje el neki Érsemjénbe Molière műveit, melyeket csakhamar visszaküld neki, de foglalkozás nélkül maradva 1802 febr. 10-én visszakéri őket. «Ujra kérem Molière 3 darabját». Kettőt, a lefordítottakat, visszaküldte, a harmadikat azonban megtartotta s 1802 febr. 28-án így ír: «Ime küldöm Delillt, a' Sibiriai utazót és Molièrenak két darabját. A *3-ik darabját* Molièrnek még megtartottam. Elérkezett ugyan 4 nappal ezelőtt Regmeczről az én stereotyp Molièrem is; de az nincs bekötve; s jobban esik Pán Hrobacseket le Monsieur Pourceaugnakozni a' békötött exemplárból, mint a' kötetlenből.» Ebből arra következtethetünk, hogy Kazinczy belefogott a *Monsieur de Pourceaugnac* fordításába,¹⁾ s a mint a Botcsinálta doktor Sganarelljét Rigó Jónathánnak keresztelte el, Pourceaugnac uramat tót-nak vagy cselnek akarta feltüntetni s Pán Hrobacseknek nevezte.

Kazinczy még egy negyedik Molière-fordítással is foglalkozott. Ez a *Misanthrope* volt s úgy látszik el is készült. Erre vall Kazinczy levelezése. 1813 november 1-én azt írja Helmecezynek művei összes kiadása ügyében: «Első Osztály lesz a' Szép Literaturáé. Ez álland XII. kötetből. — I. kötet. Szívképző Regék, meg toldva most a' Jó Anyával és a' Misanthroppal.» Kazinczynek tehát úgy látszik, volt egy *Misanthrope*-fordítása, sőt egy adat azt a feltevést is megengedi, hogy elő is adták. — Ebben az időben Kótsi Patkó János volt a kolozsvári színészet igazgatója. Igen ügyes színész volt s különösen a nagy stílben tűnt ki. Kazinczy ismerte Kótsi művészetét; neki adta át Botcsinálta doktorát is előadás végett,²⁾ Kótsi játszotta *Titus szelídsége* cz. fordításának a czímszerepét,³⁾ épen úgy, mint *Hamlet*-jét. Döbrentei azt írja Kótsiról Kazinczynek, hogy a Hamletet úgy játszotta, «hogy a' Németek között egy sincs, a' ki olly psychologisch tudná azt a' rollt felvenni.»⁴⁾ Kótsi úgy látszik a *Misanthrope*ot

¹⁾ Bayer József: Kazinczy Ferencz és Molière-fordításai. Irod. Közl. 1896, 265. l.

²⁾ Kazinczy levelezése III. köt. 94 l.

³⁾ U. o. IV. köt. 141 l. és 593. l.

⁴⁾ U. o. XI. köt. 181 l.

is előadta. Erre a következő adat utal: Csokonai Vitéz József «Erdélyi első Mívész, Kótsi Patkó János színjátszói Pályájá»-t írva le, felemlíti, hogy «Ifjabb éveibe az ifjú Hős szerelmeseket játszdta, elegyítve néha nagyobb karakterű Öreg hősökkel: különösen tulajdon rolléi voltak az *Embergyűlölő*, Hamlet, II-dik Fridrik . . . » stb. (Zseb könyv A' magyar Haza fiainak és Leányinak. Iratott Erdélybe, 1831-be januárius 1-ső napján. Kolo'svárott. A' királyi Lyceum' Betűfivel 1830.) Kótsi Patkó János 1771-ben született, az évek tehát megfelelnek Kazinczy fordítása idejének. Így tehát megállapíthatnók a Misanthrop előadását is, hacsak nem Kotzebue «Embergyűlölés és megbánás» cz. darabját kell értenünk az «Embergyűlölő» alatt.

Kazinczy Misanthropeja is úgy látszik követte a Botcsinálta doktort és «Kócsy úrnak kezébe ment.»¹⁾ Erről is remélte, hogy «nem sokára az olvasó közönség kezében mégyen», de hiába. Hiszen másik két Molière-fordításának kiadását sem érte meg. Mindenesetre különös, hogy többször nem említi; igaz, hogy Rigó Jónathánjának előadásáról sem szól, és feltűnő, hogy az előadásnak semmi nyoma. Hátha még előkerül valahonnan néhány adat vagy esetleg maga a fordítás, mely annyira megérdemli figyelmünket s a melyre e sorokkal figyelmeztetni akartam kutatóinkat.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— A nemzetközi latin költői verseny, melyet az amsterdami akadémia évenként hirdet, az idén nem járt eredménnyel; a beküldött 35 latin költemény közül jutalmazásra méltó nem akadt. Most a Hoeufft-féle alapítvány díját, 400 hollandus forint értékű aranyérmét, az EPHK. 1908: 475 lapján közölt föltételek mellett újra kitűzték. A régi világban sok dicsőséget arattak latin verseikkel a Hollandiában tanuló magyar deákok, újabban rendszeren olasz pályázók nyerték el a díjat: óhajtandó volna, hogy latin verselőink több figyelemre méltatnák az amsterdami szellemi versenyt. Vajha a jövő évben már magyar főre szállana a hollandus babér.

(Debreczen.)

NAGY ZSIGMOND.

— Külföldi bírálat a magyar Shakespeare-Tárról. — A magyar tudományosság minden barátjának rendkívül melegen ajánljuk, hogy olvassa el azt az ismertetést, melyet a Bayer József szerkesztésében megjelenő *Magyar Shakespeare-Tár* múlt évi folyamáról a *Zeitschrift für französische und englische Unterricht* című folyóirat ez évi (1909, VIII. k.) második füzeté közölt. (Megjelent különnyomaton is.) A folyóirat egyik alapítója és szerkesztője, Kaluza Miksa dr., königsbergi tanár, kilencz lapon keresztül (178-186) foglalkozik a mi Shakespeare-folyóiratunkkal és valóban nem tudjuk, mit csodáljunk inkább, azt-e, hogy ilyen nagy teret szentelt az ismertetésnek, vagy az ismertető jóindulatát-e, melylyel a Sh. T. minden cikkét, még az aprókat is, tárgyalja, vagy végül azt a szakértelmet és lelkiismeretességet, melylyel a dolgozatok anyagáról beszámol. Igen nagy örömünkre szolgál, hogy míg a külföldiektől, ha nem tudnak nyelvünkön, bizonyos kicsinylésben vagy legfőlebb a balkáni népeknek kijáró vállveregetésben van részünk, Kaluza tanár, a ki igen jól tud magyarul, a legteljesebb elismeréssel adózik tudományos munkásságunknak. Úgy beszél folyóiratunkról és rólunk, olyan mérővesszővel dolgozik, mintha honfitársai alkotásáról volna szó, és hogy e magas mérték alkalmazása ellenére is csak a legnagyobb elismerés, hízélgés hangján emlékszik meg az egész kötetről s arról a tudományos szellemről, mely hazánkban él:

¹⁾ Vö. Levelezés III. köt. 94 l.

az a folyóirat szerkesztőjét, munkatársait és a kiadó társulatot egyaránt büszkévé teheti. «O glückliches Ungarn» — sóhajt föl a bírálata végén a szerző — a melynek módja van így áldozni Shakespeare szellemének. Valóban; de boldogságunkban annak is van része, hogy olyan jó baráttal áldott meg a sors, mint Kaluza tanár!

— Csokonai három dala. Dr. Fábó Bertalan úr *Haydn Magyarországon* cz. a. cikket irt a *Vasárnapi Ujság* f. é. 22. számában, melyet megelőzőleg a Kisf. Társaságban is bemutatott. A külömben teljesen alkalmi természetű cikkben a többek közt elmondja azt a közismert adatot, hogy Márton József 1803-ban kiadta Csokonai három dalát réznetszetű hangjegyekkel s ezek közt Haydn egy dallamát is Csokonai *Hamar követje a tarasznak* cz. költeményére alkalmazva. Most ezt teszi hozzá: «Eddig azt hittük, hogy ez a szép dal magyar szöveggel Csokonai munkáinak első kiadásával (recte-kiadásban) 1813-ban jelent meg, még Bartalus is csak így tudta: most tudjuk, hogy a *Szemrehányással* és Kossowitz *Reményével* együtt egy külön dalfüzetben 1803-ban jelent meg: úgy hogy a költeményeire irt szép dalokban még a betegeskedő Csokonai is gyönyörködhetett.»

Az, hogy e három dal 1803-ban megjelent, csak Fábó úr előtt lehet új, az irodalomtörténet mindig tudta. Csokonai már 1802 aug. 15-én ígéri, hogy művei előfizetőinek kedveskedik velök, ismerte Toldy, a ki már az 1846-ban irt Csokonai-életrajzban kétszer is szól róluk, felsorolja a *Csokonai-Album* (1861) a 23-ik lapon, felsorolja Toldy a *Magyar költ. kézikönyve* (1855) I. 659. lapján, u. o. a 2-ik kiadás II. 304. l. (1876), Ferenczi Zoltán *Csokonai-ja* 128. lapján (1908) pontos leirással, az *Irodalomtört.* *Költemények* 1908. 96. lapján stb.

— Fellelet Karl Lajos válaszára. Karl Lajos, a ki a külföld előtt annyira nem látja szükségesnek szellőztetni magyar voltát, hogy Sully-Prudhomeról irt könyvecskéje előszavánál a kelet mellé nem tette ki tartózkodási helyét, de egyben oly czímet aggat magára, mely a hazai gyakorlat szerint talán elfogadható, de a *német* közönség előtt — legalább ez idő szerint még — meg nem illeti,¹⁾ idehaza féltő gonddal örködik azon, hogy a külföld véleményét dolgozatáról megismerjék. Hogy ezt tehesse, az EPhK. XXXIII: 396 lapján megtámadja füzetéről szóló s annak jelentőségéhez mért terjedelmű ismertetésemet (l. u. o.: 222—224) s felületességemmel siet szembe állítani a németek alaposságát, a kik részben velem egy, részben ellentétes véleményt nyilvánítottak, de mindig konkrét bizonyítékok kapcsán.

Ehhez a tényhez nem volna szavam — hiszen az irodalmi kritikának nem lehet feladata, hogy a szerzőknek önmaguk irányában tanusított eljárásáról véleményt mondjon — ha K. sajátyszerű eljárásában nem lát-nám meggyanúsítva ismertetésem föltétlen jóhiszeműségét. Mint valami hallatlan igazságtalanságot tünteti föl, hogy impresszióimat, felfogásomat művecskéjéről bőven meg nem indokolom, pedig ez az eljárás az általa annyira csodált német kritikában is szinte mindennapos. Hogy ez állításomat K. kedve szerint konkrét esettel igazoljam, *egész* terjedelmében idézem W. Kuchler egy bírálatát, még pedig — hogy ezzel is K. kedvébe járjak — épen róla szóló bírálatát. E bírálat, mely a Zeitschr. f. fr. Spr. u. Litt. ez évi márczius hó 15-én kiadott füzetében (XXXIV: 60, 61.) látott napvilágot, mindössze 17 és fél sort szentel K. dolgozatának s a következőkép szól: «Die studie von K., die stilistisch bei weitem nicht so gewandt

¹⁾ Erre célzott a macskakörmös Professor, bírálatom egyetlen «homályos vagy nem elég nyílt» passzusa,

geschrieben ist, wie die Zyromskis,¹⁾ teilt den stoff in drei kapitel: der dichter, der denker, der künstler. Die einteilung ist insofern nicht sehr glücklich, als dichter und denker nicht zu trennen sind und der verfassers denn auch in seinem ersten teil nicht anders tut, als dichter und denker gemeinschaftlich zu behandeln. Auch der künstler ist natürlich nicht vom dichter zu trennen, immerhin möchte es gestattet sein, das rein technische gesondert zu behandeln. K. hält sich, was durchaus zu billigen ist, stark an das werk des dichters, gibt genaue darstellungen und analisen auch von *La Justice* und *Le bonheur* und spricht wenigstens²⁾ nicht allzu kurz von dem einfluss der Comteschen philosophie. Etwas merkwürdig berühren die übersetzungen die der verfassers selbst den verständlichsten büchertiteln und zitaten beifügen zu müssen geglaubt hat. Die arbeit macht aber dadurch einen günstigen eindruck, dass jede phrase fehlt und der autor sich sichtlich bemüht, dem schwierigen stoffe unparteiisch-kritisch gerecht zu werden.*

Kiváncsi vagyok, vajjon ezen bíráló ellen is fog-e tiltakozni K. s megkívánja-e Küchler-től, hogy pl. stílusáról vallott nézetét konkrét tényekkel támogassa? Ha következetes önmagához, kétségkívül megteszi. Pedig nem jól teszi, ha teszi, mert legutóbbi felszólalásából kitűnik, hogy *egyetlen* konkrét ténynyel sem tud megküzdeni, hát még a tények esetleges tömegével? Mert az az állítása, hogy jelentéktelen »bibliografiai adat» az a tény, hogy S. P.-mal foglalkozva legutolsó nagyobb szabású művét dolgozata megírásakor egyáltalán nem ismerte — s úgy látszik még most sem ismeri³⁾ — ép oly gyöngye alapon áll, mint az a »czáfolat», melyet K. e tájékozatlanságából joggal levont ama következtetésem ellen megkockáztat, hogy művének S. P. bölcselétééről szóló része nem teljes. Az évek óta betegségben sínylődő költőre hivatkozni — a ki halálosan végződő szenvedései közt is tudott oly udvarias lenni, hogy K. művéről elismeréssel nyilatkozzék — nem vehető komolyan. Vagy ha komolyan vesszük, annál rosszabb K-ra nézve, mert a helyes kritikai érzék ritka hiányáról állítunk ki neki bizonyítványt. Ilyen formán galánthai Fekete gróf nyomoruságos francia verseit remekműveknek kell tartania csak azért, mivel Voltaire 1767 jun. 24. hozzá intézett levelében⁴⁾ ez értelemben nyilatkozott róluk, egy második Messalát, egy Catullust látva szerzőjükből. Igaz, hogy Voltaire hozzá teszi »dans le pays ou l'on prétend que les compagnons d'Attila s'établirent» s ez talán K.-t is gondolkodóba ejtené; de ne feledjük, hogy a francia ma is, a mikor minket dicsér, ha nem is teszi már ki, majd mindig — oda gondolja ezt a záradékot.⁵⁾

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Berzericzky Albert: Beatrix királyné. Leírását és ism. I. a füzet 436. l.

Comoedia Erdély siralmas állapotjáról. Ismerteti Gyárfás Tihamér. Gyoma, 1909. 43 l. I K.

¹⁾ A cikk előző, három negyed része Zyromski Sully Prudhomme-jának van szentelve.

²⁾ E »wenigstens» megértésére tudnunk kell, hogy Küchler főtebb költőnk helyes tárgyalásához megkívánja, »eine möglichst allseitige darstellung der grossen naturwissenschaftlichen und philosophischen systeme.»

³⁾ Külömben nem állítaná, hogy egy 444 oldalas kötet, melyből csupán 101 oldalt tesznek ki a *Rue des deux mondes*-ban megjelent részletek, S. P. egy »értekezésének kibővített könyvalakja» s amolyan *quantité négligeable*.

⁴⁾ Oeuvres complètes éd. Hachette. XLII: 348.

⁵⁾ Ezzel a vitát berekesztjük. Szerk.

**F. Dedk* Ferencz: Irodalomtörténeti tanulmányok a kurucz költészet köréből. Budapest, Athenæum, 1909. N. 8-r. 66 l.

Éber László: Művészettörténeti olvasmányok. Budapest, Singer és Wolfner, 1909. 8-r. 316 l. Ára 6 K.

Gyulai Ágost: Kiss Áron emlékezete. Különnyomat a Magy. Pädagogiából. Budapest, 1909. 8-r. 25 l.

Hittrich Odön dr.: Latin szókönyv (tárgyi és etymologiai csoportosításban) gimnáziumi tanulók használatára. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. 48 l. Ára 1 K.

Kelemen Béla: Német helyesírási szótár egyúttal tájékoztató a német nyelv főbb nehézségeiben. Budapest, Athenæum, 1909. K. 8-r. 140 K.

Mint a szótáríró Kelemen minden munkája, ez is rendkívül ügyes és praktikus. A német szó alapjelentésén kívül közli a ragozásban eltérő alakjait, s a rendes ragozásoknál az egyes gen.-t és többnyire a többes nom.-t is. Sőt még a szó használatára is vannak alkalom adtán okos utasítások.

Költők és írók. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. 250 K.

Váczy János: Kazinczy Ferencz. 188 l.

Szinnyei Ferencz: Arany János. 166 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1909. K. 8-r. Ára számonként 30 fillér.

552. *Wilde* Oszkár: A readingi fegyház balladája. Ford. Radó Antal. 43 l.

553. *Turgenyev* Iván: A diadalmas szerelem dala. Jergunov hadnagy historiája. Ford. Ambrozovics Dezső. 75 l.

554–555. *Reichenhaller* Petheő Jenő: A fényképezés vezérfonala. 64 l.

**Madarász* Flóris: Gárdonyi Géza. Budapest, 1909. 8-r. 58 l.

**Madarász* Flóris: Sipulusz. Budapest, 1909. 8-r. 29 l.

**Polcari*, Eugenio: I verbi italiani. Milano, Hoepli, 1909. K. 8-r. X, 260 l. 150 L.

Revue de Hongrie. Szerkeszti Huszár Vilmos. Budapest, 1909. N. 8-r. Egy évre 25 K. 1–5. sz. 656 l.

Az utolsó füzetek tartalmából kiemeljük, mint tudományunk körébe vágó dolgozatokat: Angyal Dávidtól «Les idées historiques du comte Étienne Széchenyi», melynek főbb gondolatait Angyal magyar tanulmányából ismerjük, Berzeviczy Albert «Questions Shakespearienes» című becses tanulmányát, és Kont Ignác érdekes összeállítását, mely «Petőfi en France» cím alatt Petőfi francia fordítóiról és méltatóiról szól.

Shakespeare-Tár, Magyar. Szerkeszti Bayer József. Budapest, 1909. 8-r. 2. füzet 81–160. l. Ára 2 K.

A Sh.-T. legújabb füzeté egy terjedelmes könyvismertetésen kívül (Sidney Lee: Shakespeare és a modern színpad) három nagyobb dolgozatot közöl. Berzeviczy Albert egy rendkívül finom esztétikai és pszichológiai érzékkel megírt tanulmányt kezd; címe *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben* s ez első közlemény a nagy költő tündérvilágát, a *Szentiványi álom* s a *Vihar* fantasztikus mesevilágát elemzi. Heinrich Gusztáv *A makrancos hölgyet* fejtegeti. Világirodalmi háttér elé állítva megkeresi azokat a szálakat, melyekből a vigjáték szövődött s a cselekvényt bíráló megjegyzésekkel kíséri. Bayer József azon támadást ismereti, melyet egy névtelen (Csató Pál?) Vörösmarty *Julius Caesar* fordítása ellen intézett.

Szinnyei József id.: Magyar Írók élete és munkái. XIII. k. 5. és 6. f. (114. 115. f.) Budapest, Hornyánszky, 1909. 641–960 h.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1908-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításnál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Művészi oktatás.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).

VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.

IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-dán-holland. — 5. Angol. — 6. Nyelvtanok.

X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz és spanyol. — 4. Oláh.

XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. Az Eszperantó hódít. Nyelvőr 421—424. l.
2. *Barabás Abel.* Esperantó. Világnyelv. Gyakorlati és elméleti módszer a Zamenhof-féle világnyelv néhány nap alatt való megtanulására. Nyelvtannal, gyakorlatokkal és szótárral. Kolozsvár, 1908. (Budapest, Kókai L.) (8-r. 206 l.) 4 K.
3. *Bethge, II.* Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit. Ism. Vértessy

- Jenő. EPhK. 325. l. — Néptan. Lapja 2. sz. — *M—i E.* Pester Lloyd 66. sz.
4. *Etzel, Theod.* Fabeln u. Parabeln der Weltliteratur 1907. Ism. Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem. 378—380. l. — *h.* EPhK. 155. l.
 5. *Farrer, I. A.* Literarische Fälschungen. A. d. Engl. v. Fr. I. Klee-meier. 1907. Ism. St. K. Corvina 12. 14. sz.
 6. *Gondos Miksa.* Az írás elmélete. Magy. nyomdászat 10—12. füz.
 7. *Heinrich Gusztáv.* Egyetemes irodalomtörténet. III. köt. 1907. — Ism. Rácz Lajos. Deutsche Liter. Ztg. 39. sz. 2462. l.
 8. *Hefesi Ludwig.* Esperanto. Pester Lloyd 214. sz. — Nochmals Esperanto. U. o. 233. sz.
 9. *Hiemesch, K. H.* Die Sprache des Kindes. Die Karpathen 405—408. l.
 10. Die Kultur der Gegenwart. I. 1. 1906. Ism. Dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 79—83. l.
 11. *Londesz Elek.* A világirodalom madártávlatból. Pesti Napló 1. sz.
 12. *M. B. Wlislöck* Henrik dr. Ethnogr. 254. l.
 13. *Méray Horváth Károly.* A Jézusról szóló legújabb irodalom. Pesti Napló 13. sz.
 14. A philologia halottai 1907-ben. l. EPhK. 248—252. l.
 15. *Simonyi Zsigmond.* Esemény a nyelvtudomány terén. Nyelvőr 385. l.
 16. *Tomszon, A. J.* Obsceje Jazykov jedjenje. 1906. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 135. l.
 17. *Velics Antal* dr. Az első emberpár nyelvéről. Religio 39—42. sz.
 18. *Vértes O. József.* Nyelv és költészet. Nyelvőr 410—413. l.

b) Ethnographia.

19. *Aarne, Antti.* Vergleichende Märchenforschungen. Helsingfors, 1908. Ism. Katona Lajos. Ethnogr. 362—367. l.
20. *Alscher, Otto.* Der Banat und seine Deutschen. Die Karpathen II. évf. I. köt. 26—28. l.
21. *Andronicus.* A piros bársony bugyogó. Az Ujság 53. sz. (Az osztjákokról.)
22. *Auer Károly.* Száz év a romániai magyarok életéből. Magyar Állam 146. sz.
23. *Bakonyi Hugó.* A Prometheus-monda a világirodalomban. Ujvidéki magy. áll. polg. leányisk. 1907/8. értes. 3—18. l.
24. *Balla János.* Régimódi fenyítések Kecskeméten a XVIII-ik században. Kecskem. Lapok 100. 101. sz.
25. Balogh Benedek tunguz tanulmányútja. Ethnogr. 126. l.
26. *Balogh Pál.* Hazánk népei, s a magyar nyelv. Pesti Napló 66. sz.
27. *Bán Aladár* dr. A samánizmus fogalma és jelenségei. Ethnogr. 81—91. 148—158. 214—226. l.
28. *Bán Aladár.* N. Sz. Trubeczkoj herczeg értekezései. U. o. 247. l.
29. *Barla Sz. Jenő.* Az 1562. évi debreczeni hitvallástétel népies vonatkozásai. U. o. 194—202. l.
30. *Bársony István.* Gulyások. Budapest. Hirl. 115. sz.
31. *Bartók Béla.* Székely balladák. Ethnogr. 43—52. 105—115.
32. *Bellosics Bálint.* Áldozati szobrocskák. Ethnogr. 96—99. l.
33. *Beluleszko Sándor* dr. Újévi népszokások és babonák hazánkban. A Kor 25. sz.

34. *Beluleszko Sándor dr.* Egy pusztuló népről. U. o. 26. 27. sz. Maórik.
35. *Beluleszko Sándor dr.* A piros tojás. U. o. 32. sz.
36. *Benkóczy Emil.* Palócok földről. Uránia 26—27. l.
37. *Benkóczy Emil.* A felnémeti nász. Ethnogr. 36—41. l.
38. *Benkóczy Emil.* Garammenti mondák. U. o. 165. l.
39. *Benkóczy Emil.* Gúny- és ragadványnevek. Uránia 323. l.
40. *Bratter, C. A.* Die kutzowalachische Frage. 1907. Ism. P. Pester Lloyd 208. sz.
41. *Bud, Tit.* Poezii populare din Maramures. Adunate de —. (Din viața poporului român. III.) București, 1908. Acad. română. (8-r. 86 l.) 1 leű.
42. *Colquhoun, Archibald and Ethel.* The whirlpool of Europe. 1907. Ism. G. A. Ethnogr. 368. l.
43. *Csefkó Gyula.* A hétfalusi csángók eredete. Hosszufalusi polg. fiús leányisk. 1907 8. értes. 9—12. l.
44. *Csöregi Ferencz.* Karácsonyi kántáló versek. U. o. 295—297. l.
45. *Csudáky Bertalan.* Vízkereszti népszokások. Budapest 11. sz.
46. *Csudáky Bertalan.* A divat históriája. Budap. Hirl. 27. sz.
47. *Czigány-szokások.* Egyetértés 173. sz.
48. *Czirbusz Géza dr.* Hegyek és folyók nevei Erdélyben. Erdély 139—148. l.
49. *Dähnhardt, Dr. Oskar.* Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchenforschung. Leipzig. 1908. Ism. Katona János. Ethnogr. 309—313. l.
50. *Déry Gyula.* A cigányok Európában. Monografia három részben. A cigányügy mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére. (Az európai államokban a cigányokra vonatkozólag kiadott parancsok, törvények, rendeletek és létesített telepítési kísérletek kimutatása, részben eredeti forrásokból. I. rész: A cigányok az európai államokban. II. rész: A cigányok Magyarországon. — III. rész: A cigányok telepítése. — Budapest, 1908. Légrády-ny. (2-r. 64 l.)
51. *Divald Kornél.* Néprajzi jegyzetek Sáros vármegyéből. Múz. könyvt. értes. 67—73. l.
52. *Etnografičnyj Zbornyk.* Lemberg. 1906. Ism. Seprődi János. Ethnogr. 52—61. l.
53. *Fábián Gyula.* A húsvét és a hímes-tojás Losoncz palóc vidékén. Népr. Értes. 29—35. l.
54. *Fekete Gyula (Dr. Nagyiványi).* A nők helyzete a középkorban. Egyetértés 165. sz.
55. *Fekete Gyula (Dr. Nagyiványi).* A régiek lakmározásai. Egyetértés 279. sz.
56. *Ferno, M.* Die Fastenspeisen zur Fastenzeit. Pressb. Ztg. 69. sz.
57. *Fest, Dr. A.* Das ungarische Volkslied. Die Karpathen II. 549. l.
58. *Fischer, Dr. Emil.* Die Haar- und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen- und Balkanvölkerschaften. Archiv f. Anthrop. N. F. VII. Bd. 1—15. l.
59. *Flesch Armin.* A zsidó a magyar közmondásban. Izr. irod. társ. Évkönyv 176—194. l. (Külön is megjelent. 8-r. 21 l.)
60. *Gálos Rezső.* A Historia Septem Sapientum elterjedéséhez. Ethnogr. 125. l.
61. *Garády Viktor.* Varsa. Budap. Hirl. 297. sz.

62. *Gárdonyi Albert.* Az ethnographia a monsi kongresszuson. Ethnogr. 24—33. l.
63. *Gárdonyi József.* Egri népballadák. U. o. 166—169. l. — Dr. Pintér Jenő. Az ethnographiai akribiáról. U. o. 314. l. — Szerk. megjegyzése. U. o. 373. l.
64. *Gepcsényi, I.* Die Sage von Beczkó. Pöstyén, 1908. Gipsz H. (8-r. 18 l.) 40 f.
65. *Goldziher, Ignaz.* Notizen zu der Zauberformel. Ztsch. f. Assyriologie. 21. köt. 244. l.
66. *Gönczy Miklós.* Sziklába vájt lakások. Népr. Értes. 26—27. l. — Eleje a múlt évi folyamban.
67. *Grimm, Brüder.* Kinder- u. Hausmärchen. 1907. Ism. Gálos Rezső. EPhK. 456. l.
68. *Gubitz Kálmán.* Újabb népvándorlaskori lovassírokról a Bácskában. Arch. Értes. 419—421. l.
69. *Györffy István.* A Nagykúnság és környékének népies építkezése. Népr. Értes. 1—18. l.
70. *Györffy Lajos.* Régi leánykérő-mondókák Udvarhelyszékből. Ethnographia 317. l.
71. *H—s A—d.* Nürnbergeri játékszerek. Uránia 87—88. l.
72. *Hajnal Ignác.* Bácskai szerb lakodalmi szokások. Ethnogr. 41—43. l.
73. *Hajnal Ignác.* Balázsjárás Körmöczbánya vidékén. U. o. 289. l.
74. *Hangi, Ant.* Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1907. — Ism. Ž. J. Letopis Matice srpske. 249. füz. 65—68. l.
75. *Hanusz István.* Hazai történetünk állatregéihez. Kecskeméti főreáliskola. 1907/8. értes. 3—6. l.
76. *Hanusz István.* Helyneveink történetéhez. Kecskeméti Lapok 161—163. sz.
77. *Hekler, Dr. Anton.* Avarische Reitergräber in Dunapentele. Pester Lloyd 188. sz.
78. *Heller Bernát.* A póruljárt udvarlók meséjének magyar nyelvű és magyar vonatkozású változatairól. Ethnogr. 272—274. l.
79. *Heller Bernát.* A Kiffhäuser-mondafaj magyar vonatkozásai. U. o. 12—24. l. — Bleyer J. helyreigazítása. U. o. 177. l. — Heller B. válasza. U. o. 372. l.
80. *Heller Bernát.* A Constant du Hamel-ról szóló fableau forrása. U. o. 371. l.
81. *Heller, Bernhard.* 1. La légende judéo-chrétienne du compagnon au paradis. — Revue d. Étude Juives 46. (1908.) 198—221. l. — 2. Le Mischlé Sindbad. Source méconnue du fableau de Constant du Hamel. U. o. 46. köt. 125—127. l. (Külön is megjelent. 8-r. 26 l.)
82. *Hellwig, Albert.* Verbrechen u. Aberglaube. Leipzig 1908. Ism. Budapest. Hirl. 190. sz.
83. *Horger Antal.* Hétfalusi csángó mesék. Budap. Napló 265. sz.
84. *Husza József.* Az Istenfa. Tanulmány. Budapest, Pátria, 1908. (8-r. 68 l.) 3 K. — Ism. Magy. Iparművészet 764. l.
85. Igézés Ujbányán 1637-ben. Budap. Hirl. 149. sz. 41. lap.
86. *Ignotus.* Cigányok. Nyugat 476—479. l.
87. *Istóczy Győző dr.* A magyar nemzetet megillető hely az európai népcsaládban. Népisme és nyelvészeti tanulmány. — Egyuttal

- válaszul a magyar nemzet ellen bel- és külföldön intézett támadásokra. Budapest, 1908. Buschmann ny. (8-r. 72 l.)
88. *Janka István*. Szigliget romjai, a helyi vonatkozású népmondák. Balatonvidék 21. sz.
 89. *Káldy József*. Bakonyi babonák és szólásmódok. Ethnographia 284—289. l.
 90. *Karácson Imre*. Sátorozó ráják. Századok 919—923. l.
 91. *Karl Lajos*. Magyar szentek életének hatása a Florence-mondára. (Kivonat.) Akad. Ertes. 411—426. l.
 92. *Karl Lajos*. Árpádházi szent Erzsébet és az üldözött ártatlan nő mondája. Ethnogr. 129—148. 202—214. l. — Külön is megjelent. (8-r. 36 l.) 1 K.
 93. *Karl, L. L.* Hongrie et les Hongrois dans les chansons de Geste. Revue des Langues Romanes. 51. köt. 1—38. l.
 94. *Katona Lajos*. Nemzetközi folklorista-szövetség. Ethnogr. 374. l.
 95. *Katona, Ludwig*. Zum Schwank vom zögernden Dieb. Studien z. vergl. Literatur Gesch. 1907. 192. l.
 96. *Keckeis, Gustav*. Dramaturgische Probleme etc. 1907. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 391—393. l.
 97. *Kenesi Ilona*. Én Ilonám... (Mesés ballada.) Ethnogr. 297—299. l.
 98. *Kertész K. Róbert és Sváb Gyula*. A magyar parasztház. 1. 2. füz. 1908. Ism. Jakabffy Zoltán. Vasár. Ujs. 12. sz.
 99. *Kohut, Dr. Adolf*. M. G. Saphir und Ungarn. Pester Lloyd 210. sz.
 100. *Körödy Miklós*. A cigány gyermekek. Néptan. Lap. 19. sz.
 101. *Kőrösi Albin*. A virágjátékok. Kath. Szemle 756—771. l.
 102. *Kóssa Gyula dr.* Kigyó az emberben. Ethnogr. 274—281. l. (Külön is megjelent 8-r. 10 l.)
 103. Kötélvágás. (Képpel.) Világ-Krónika 22. sz.
 104. *S. Kovács József*. Hogyan «gilicseznek» Gyergyóban? Erdély 17—20. sz.
 105. *Krausz Sámuel dr.* Egy kis embertan. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 315—337. l.
 106. *Krauss, Dr. S.* Kinderhumor und Kinderreime. P. Lloyd 143. sz.
 107. *Kristóf György dr.* A politikai költészetéről. Irod. tört. Közlem. 188—193. l.
 108. Kwartalnik Etnograficzny. 1907. 1—4. — Ism. Ernyey József. Népr. Értes. 128—130. l.
 109. *Lacea, Dr. C.* Das Nibelungenlied und die Rumänen. Die Karpathen II. 505—506. l.
 110. Lakodalmi meghívó 1827-ből. Közli Krónikás. Nagykőrösi Hirl. 37. sz.
 111. *Lehóczky Tivadar*. Új adat a varázslatról. Ethnogr. 282—284. l.
 112. *Leithauser, I.* Volkskundliches aus dem Bergischen Lande. 1906. Rövid ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landes. 63. l.
 113. *Lécay Mihály*. Karácsonyi népszokások. Igaz Szó 52. sz.
 114. *Liszt Nándor dr.* Tetétleni keresztelési és lakodalmi szokások. Ethnogr. 238—246. l. Eleje a múlt évi folyamban.
 115. Lud. XII. 4. 1906. Ism. Ernyey József. Népr. Értes. 126—128. l.
 116. *M. H. ifj.* Hogyan készítették az egyiptomi mumiákat. Buschan nyomán. Uránia 23—26. l.
 117. *Mahler Ede*. A halhatatlanságban való hit az ókori keleti népeknél. Ethnogr. 1—12. l.

118. *Malonyay Dezső*. A tolnamegyei Sárközből. 1. A csöröglő. Budap. Hirl. 198. sz. — 2. A hol «jóval élnek». U. o. 207. sz. — 3. A vagyon. U. o. 213. sz.
119. *Malonyay Dezső*. Tanyavetés a Balatonon. U. o. 224. sz.
120. *Malonyay Dezső*. A vagyon. A tolnamegyei Sárközből. U. o. 213. sz.
121. *Malonyay Dezső*. Magyar pásztorok. U. o. 288. sz.
122. *Matthias Mátrai né Varga Róza*. Szarvasvidéki babonák. Ethnogr. 159—165. l.
123. *Matunák Mihály*. Jánosik és társai. U. o. 299—309. l.
124. *Mautner, Klara*. Modernes Kinderspielzeug. Neues P. Journ. 307. sz.
125. *Melich János*. A magyarság eredetéről és nyelvéről. Századok 750. l.
126. *Milhofer Sándor*. Népies időjósítás. Második javított és bővített kiadás. Kassa, 1908. Vitéz A. (8-r. 26 l.) 50 f.
127. *Mitrovics Gyula*. Szépérzelmeink nemzeti elemei. Beöthy-émlékkönyv 66—85. l.
128. *Móricz Zsigmond*. Szatmár vármegye népe. (Különlenyomat a Magyarország vármegyéi és városai «Szatmár vármegye» kötetéből.) Budapest (1908.) Monogr. társ. (4-r. 18. l.)
129. *Much, Dr. Matthaeus*. Die Trugspiegelung orientalischer Kultur. etc. 1907. Ism. á. b. Arch. Értes. 431. l.
130. *Muzsi János*. Adalékok Hódmezővásárhely néprajzához. Orsz. Ref. tanáregyl. évkönyve VII. 113—136. l.
131. *N., A.* Zur Volkskunde. 1. Zauberei. 2. Kleiderordnung. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 72—76. 109. l.
132. *Nagy Géza*. A honfoglalók és a turkok. Ethnogr. 65—80. 257—271. l.
133. *Nagy Imre*. A székely ház és annak berendezése. Székely Nép 143. sz.
134. *Nemes Mihály*. «Az ördögnek is szüksége gyertyát gyűjtani». Ethnogr. 315—317. l.
135. Népköltési gyűjtemény, IX. köt. (Berze Nagy J. Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnokmegyéből.) 1907. Ism. Gálos Rezső. EPhK. 228—230. l. — Rona-Sklarek E. Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde II. füz. 285. l. — Katona Lajos megjegyzése. Ethnogr. 253. l. X. köt. Horger Antal. Hétfalusi csángó mesék. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 464 l.) 6 K. Ism. Gálos Rezső. EPhK. 761. l. — Tolnai Vilmos. M. Nyelv 474. l.
136. *Néry László*. Tervezet a cigányügy rendezéséhez. Egyetértés 143. sz.
137. *Nyáry Albert, dr. br.* A halottlátó. Ethnogr. 91—96. l.
138. *Nyáry Albert br.* Szécsény-pinkahegyi leletről. Arch. Értes. 424. l.
139. *Orosz Endre*. Újabban fölfedezett erdélyi őstelepek. Erd. Múz. 256—259. l.
140. *Ortvay Tivadar dr.* Az ősemlék táplálkozása. 1907. Ism. Stöhr Géza János. Kath. Szemle 478. l. — dr. Juba Adolf. Uránia 203. l.
141. *Osztorn Salamon Pál*. Legálisan vád alá helyezett állatok. Ethnogr. 321—344. l. (Önállóan is megjelent. 8-r. 29 l.)
142. *Patkanow, S.* Über die Zunahme der Urbevölkerung Sibiriens. Keleti Szemle 54—94. l.
143. *Pávai V. Ferencz*. Oláhlapádi babonák és népies gyógy módok, s földrajzi elterjedésük. Budapest, Hornyánszky ny. 1908. (8-r. 20 l.) Különnyomat az Ethnographiából.
144. *Prepeliczay Eleődné*. A régi magyar nők öltözete. Délmagyar. Közl. 73. és 115. sz.

145. *Prinz Gyula dr.* Néprajzi megfigyelések a Tiensánban. Népr. Ért. 69—90. l.
146. *Pröhle Vilmos dr.* A magyarság eredete és nyelve. P. Napló 108. sz.
147. Régi magyar tánczok. Nagykovácsi Ujs. 25. sz.
148. *Révai Sándor dr.* Az Ormányság. Népr. Ért. 18—25. l. Eleje a múlt évi folyamban. — Az Ormányság népének és nevének eredete. Pécs-baranyamegy. múz. egyll. értes. 49. s kv. l.
149. *Révész, Béla dr.* Rassen und Geisteskrankheiten. Ein Beitrag zur Rassenpathologie. Archiv f. Anthrop. N. F. VI. Bd. 180—187. l.
150. *Riklin, Dr. Franz.* Wunscherfüllung in Symbolik im Märchen. 1908. Ism. Dr. E—r. Pester Lloyd 167. sz.
151. *Romeiser Ferencz.* A lappok földjén. Ország-Világ 29. sz.
152. *Rónaky Kálmán dr.* Husvétii hímetojások. Pécs-baranyamegyei múz.-egyll. értes. 120. s kv. l.
- 152a. *Roska Márton.* A Földközi tenger művelődésének hatása újabb kőkori temetkezéseinkre. Erd. Múz. 112—122. 162—172. l.
153. *Roska Márton.* A nap a babonákban. Erd. Múz. 254. l.
154. *Sandek, Robert.* Die Geschlechter in China und Japan. Pester Lloyd 209. sz.
155. *Cs. Sebestyén Károly.* Néprajzi apróságok Háromszék megyéből. Népr. Ért. 28—29. l.
156. *Cs. Sebestyén Károly.* A Krassóvári kanalas-malma. U. o. 50—59. l.
157. *Sebők Samu.* Adatok a fogarasmegyei oláhság néprajzához. U. o. 59—68. l.
158. *Seprődi János.* A székely tánczokról. Ethnogr. 176. l.
159. *Seraphin, Fr. Wilh.* Alte Hausmittel. (Ein Beitrag zur volkstümlichen Heilkunde) Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 7—8. sz.
160. *Skal, Georg.* Das amerikanische Volk. 1908. Ism. Tonelli Sándor. Ethnogr. 369—371. l.
161. *Sólyom.* A varázslók és a bűvészet régente. Magy. Állam 151. sz.
162. *Sólyom.* A macskakultusz. Uránia. 284—288. l.
163. *Sömjen Géza dr.* Spanyol bevándorlók Magyarországon. Budap. Hirl. 236. sz.
164. *Somló Bódog.* A javak forgalma az őstársadalomban. Ism. M. Ethnogr. 127. l.
165. *Srpsky etnografski Zbornik.* III. — Ism. Ernyey József. Népr. Ért. 130—133. l.
166. *Stowik, Julius.* Die Slawen, das älteste autochthone Volk Europas. Übersetzt aus dem Russischen vom Autor. I. Theil Turóc-Szt.-Márton. 1908. (8-r. 95, 3 l.)
167. *Szarka J. F.* A cigányok eredete és őshazája. Alkotmány 104. sz.
168. *Szémán István.* A magyarországi rutén nép dalai. M. Állam 24. 25. sz.
169. *Szendrei János dr.* Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a XVII. században. Arch. Ért. 97—122. l.
170. *Szilády Zoltán dr.* Miriszló község tárgyi néprajzának vázlata. Népr. Ért. 35—50. l.
171. *Sztancsek József.* Privigye vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek. Ethnogr. 99—105. l.
172. *Sztripszky Hiador dr.* Igriczek — énekes koldusok. U. o. 345—353. l.
173. *Sztripszky Hiador.* Adalék a szombatosok történetéhez. Századok 567. l.

174. *Takáts Sándor.* Műveltség-történeti közlemények. 7. Magyar tüzes- és lövészerszámok. Századok 49—62. 130—145. l. — 8. A magyar léhen és a holden. U. o. 245—263. 325—342. l.
175. *Takáts Sándor.* Orvosság tudakozódás. Budapest. Hirl. 234. sz.
176. *Teutsch, Julius.* Einiges vom Aberglauben der Rumänen. 1908. Ism. Dr. Lucea C. Die Karpathen 365. l.
177. *Troels-Lund.* Himmelsbild u. Weltanschauung etc. 1908. Ism. Hittrich Ödön. EPhK. 633. l.
178. *Ungar, Hans.* Sächsisches Bauerntracht. Die Karpathen II. évf. I. k. 118—122. l.
179. *Ungar, Hans.* Das sächsische Volkshumor. U. o. II. 594—596. l.
180. *Ungar, Hans.* Sächsischer Häuserschmuck. U. o. II. 710—718. l.
181. *Ungar, Hans.* Das siebenbürgisch-sächsische Volkslied. U. o. II. 481—486. l.
182. *Vajna Károly.* Régi hazai büntetések. 1906. Ism. Dr. Varró István. Ethnogr. 61—64. l.
183. *Vántsa György.* Regék az ördögárkáról. Debreczeni képes kalendárium 1908. 126—128. l.
184. *Weber, Rudolf.* Iglóer Krippelein (Weihnachtsspiel) und Sterngeher. (Ein Beitrag zur Zipser Volkskunde.) Karpathen Post 52. sz.
185. *Westermarck, Dr. E.* Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe. 1907. Ism. Dr. Kohlbach Bertalan. Ethnogr. 115—120. l.
186. *Wichmann Györgyné.* Cseremis néprajzi megfigyelések. Népr. Ért. 91—125. l.
187. *Wiese F. Dr.* Az eszkimók téli élete. Budapest. Napló 55. sz.
188. *Zichy Jenő gr.* harmadik ázsiai utazása. V. kötet. Pápay I. Osztyák népköltési gyűjtemény. 1905. — Ism. Karjalainen K. T. Finn.-ugr. Forsch. VI. 19—32. l.
189. *Zoltán Vilmos.* Győrmegei boszorkányperek. Budapest. Napló 94. sz.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

190. *Alexander Bernát.* Művészet, a művészet értékéről, a művészeti nevelésről. Budapest, 1908. Franklin-t. (8-r. VII, 239 l.) 4 K. — Ism. B. M. Néptan. Lapja 46. sz. — Kanizsai Ferencz. Magyar Hirl. 272. sz. — Dr. Kertész Manó. Nemz. Iskola 44. sz. — Lyka Károly. Új Idők 44. sz. — R—y. Pester Lloyd 286. sz. — Hét 49. sz. — Nemz. Nőnevelés 457. l. — de. Rajzoktatás XI. évf. 9. sz. — Magyar. Iparművészet 338. l. — Vasár. Ujs. 42. sz.
191. *Alexander Bernát.* A vonalról. Adalék az esztétikai lélektanhoz. Beöthy-Emlékkönyv. 41—55. l.
192. *Alexander, Dr. Bernhard.* Zur Psychologie der Kunst. Pester Lloyd 244. 250. sz.
193. *Ambrus Zoltán.* A kritika joga. Új Szemle 4. és 7. sz.
194. *Arányi Miksa.* Erkölc a színházban. Az Ujság 142. sz.
195. *Arnold, R. F.* Das moderne Drama. 1907. Ism. Bayer József. EPhK. 78—81. l.
196. *b. j.* Színházi Szemle. Kath. Szemle 1168—1178. l.
197. *Balázs Béla.* Halálesztetika. Budapest. 1908. Deutsch. (8-r. 60 l.) 1 K. — Ism. E—r. Pester Lloyd 208. sz.

198. *Balázs Béla*. A tragédiának metafizikus teóriája a német romantikában és Hebbel Frigyes. Nyugat 87—90. l.
199. *Balázs Béla*. Dialógus a német romantikáról. Nyugat 497—506. l.
200. *Beöthy Zolt.* Nemzeti lélek az irodalomban. Temesv. Hirl. 48. sz.
201. *Berki Miklós*. Színházi szemle (Ryley: Az egérke. — Wilde. Bunbury. — Lengyel M.: A hálás utókor. — Wildenbruch. Rabenstein Bersabé. — Berczik. A pozsonyi diéta.) Bud. Szemle 133. köt. 131—145. l. — (Drégely G.: A szerencse fia. — Ibsen: A társadalom támaszai. — Flers és Caillavet: Virraszt a szerelem. — Brieux: Simone. — Garvay A.: A pénz.) U. o. 136. köt. 432—453. l.
202. *Blum Léon*. A romanticizmus körül. Nyugat 795—806. l.
203. *Bresztovszky Ernő*. Művésznyomor és művészgóg. Nyugat 466—473. l.
204. *Carpenter, Edw.* Die Schöpfung als Kunstwerk. 1998. Ism. *Dr. E—r I. M.* Pester Lloyd 196. sz.
205. *Cs. K.* Budapesti színházak. Uránia 40—44. l.
206. *Csengeri János*. A tragédia aristotelesi meghatározása. Beöthy emlékkönyv 107—112. l.
207. *Demjén Zoltán*. Az élet a művészetben. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 19. sz.
208. *Dénes Lajos*. Gondolatok az esztétikai szemlélet problémájához. Beöthy-Emlékkönyv 24—40. l.
209. *Dóczy Lajos*. Jegyzetek egy «Tapasztalati esztétika» kísérletéhez. U. o. 11—23. l.
210. *Elek Oszkár dr.* A halál motívuma és a haláltánc. Athenæum 54—61. 213—219. 351—356. 468—483. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
211. *F. T.* A művészi egyéniségről. Uj Élet 37—40. l.
212. *Farkas Sándor*. Az írásművek pszichológiai alapon vett kategóriái. Athenæum 111—122. 197—205. 322—338. 455—467. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
213. *Gábor Ignác*. A magyar ősi ritmus. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 267 l.) 5 K. — Ism. György Oszkár. Revue de Hongrie. I. 362—366. l. — Kertész Manó. Nyelvőr 460—463. l. — Mohácsi Jenő. Pester Lloyd 90. sz. — Schöpfflin Aladár. Nyugat 521—527. l. — Hét 16. sz.
214. *Görcsöni Dénes*. A kritika. Alkotmány 8. sz.
215. Grundriss einer Methodologie der Geisteswissenschaften mit besonderer Berücksichtigung der Poetik. Wien, 1908. Ism. Ruttkay-Rothauser M. Pester Lloyd 48. sz.
216. *Hegedüs Sándor ifj.* A retrospectív dráma. Magy. Hirl. 59. sz.
217. *Janovics Jenő dr.* Socialis kérdések a színpadon. Uj Élet 9—12. l.
218. *Janovics Jenő dr.* A népszínmű. Magy. Hirl. 210. sz.
219. *Jászi Oszkár*. Művészet és erkölcs. A m. t. Akademia által a Gorove díjjal jutalmazott pályamunka. Változatlan lenyomat. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. XX, 440 l.) 7 K.
220. *Kiss János dr.* A szépről és szépművészetekről. Ism. c. d. Magy. Középiskola 117. l.
221. *Knyaskó Lajos*. A régi és modern költészet. Torontál 15. sz.
222. *Kőszegi László*. Vázlat egy keresztény alapon álló esztetikához. I. rész. Alapvetés, általános művésztan. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 153 l. 1 lev.) 1 K. 50. f. — Ism. dr. Bartha József. Magy. Középiskola 576—581. l. — Némethy Ernő. Religio 40. sz. — i. Egyh. Közl. 37. sz.

223. *Kosztolányi Dezső*. Proletár-költészet. Népszava 47. 52. sz.
224. *Kordás Mihály*. Színeredmények. Egyh. Műipar 4. 5. 7. sz.
225. *Lichtenstein, Alfred*. Der Kriminalroman. 1908. Ism. Ludassy Gyula. Pester Lloyd 84. sz.
226. *Medveczky Frigyes*. Néhány észrevétel az esztétika és ethika autonómiájáról. Beöthy-Emlékkönyv 5—10. l.
227. *Mészáros Jenő*. Természet a költészetben. (Az Arany János társaság könyvei. VI. köt. 205—222. l.)
228. *Meumann, E.* Einführung in die Aesthetik. 1908. Ism. Kristóf György. EPhK. 706—708. l.
229. *Mihalovics Ede dr.* A művészet erkölcsi korlátai. Religio 1—4. sz.
230. *p. l.* A társadalmi kérdések és a mai színmű. Magyar Társadalomtud. Szemle 244—253. l.
231. *Radó Antal*. A műfordítás technikája. Beöthy-Emlékkönyv 86. l.
232. *Regnault Félix.* A szépség eszménye a különböző emberfajok között. Új Szemle 175—177. l.
233. *Rézbányay József*. Az egyházi szónoklat egyetemes története. I. II. köt. 1904—6. Ism. Babik József. Hittud. Folyóirat 408—426. l.
234. *Rosenberg Lili*. (Sátorkői.) A lélek szerepe a színművészetben. Orsz. Világ 25. sz.
235. *Ruttkay György*. A kritika joga és határai. Beöthy-Emlékkönyv 102—106. l.
236. *Salamon Ferencz* dramaturgiai dolgozatok. 1907. Ism. Császár Elemér. EPhK. 129—131. l. — *ly.* Uránia 98. l. — Viszota Gyula. Magyar Középiskola 304—306. l.
237. *Savits, Josa*. Von der Absicht des Dramas. Dramaturgische Betrachtungen über die Reform der Scene, namentlich im Hinblick auf die Shakespearbühne in München. — München, 1908. Etzold. Ism. *lv.* Al. Letopis Matice Srpske 249. füz. 87. l. — *R. M* Pester Lloyd 48. sz.
238. *Schmitt, Karl*. Der moderne Roman. Osnabrück, 1908. Ism. Conte Scapinelli K. Pester Lloyd 143. sz.
239. *Schöppflin Aladár*. A népszínmű. Nyugat 18. sz. 164. l.
240. *Simtîon, Octavian G.* Observaţiuni asupra desvoltării simţului estetic la copii. Telegraf. Roman. 68—70. sz.
241. *Stahn, W. Nithack*. Die Weltanschauung in der modernen Literatur. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 10420—23. sz.
242. *Strakoniczky Károly*. A művészi meggyőződés. Alkotmány 167. sz.
243. *Szemere Samu*. A tragikum. Beöthy-Emlékkönyv 56—65. l.
244. *Szentkláray Jenő*. Az irodalmi deczentrálizáció arányosságáról. Délmagyar. Közl. 52. 53. sz.
245. *Szigetvári Iván*. Komikum-elméletek az ókorban. EPhK. 117—122. l.
246. *Szini Gyula*. A mese «alkonya». Nyugat 24—28. l.
247. *Sztankó Béla*. A dalforma. Néptan. Lapja 3. sz.
248. *Sztura Szilárd dr.* Költészet és morál. (Az Arany János társaság könyvei VI. köt. 163—176. l.)
249. *Sztura Szilárd dr.* Kozmopolita és nemzeti költészet. (U. o. III. köt. 67—86. l.)
250. *Sztura Szilárd dr.* A «Barna Julis» ballada esztétikai elemzése. U. o. III. köt. 203—215. l. (Páger Imre balladájáról.)
251. *Térey, Edith v.* Gedanken über Romanliteratur. Pester Lloyd 67. sz.

252. *Travnik Jenő*. A színiköltészet Börne felfogásában. Budapest, 1908. (8-r. 103 l.) Ism. Lám Frigyes. EPhK. 703. l.
253. *Váczy János*. A magyar irodalmi kritika kezdetei. Beöthy-Emlékkönyv 213—232. l.
254. *Varjas Sándor dr.* A szimbolikus művészetéről. Művészet 366—371. l.
255. *Vende Ernő*. A szavalás művészete. Pécs. Ism. dr. Kristóf György. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 186. l.
256. *Waldapfel János*. Az igaz, szép és jó alanyi és tárgyi elemei. Beöthy-Emlékkönyv 620—625. l.
257. *Zátony Kálmán*. A költészet világa. Délmagy. Közl. 69. sz.

2. Képzőművészetek.

258. Adatok művészetünk történetéhez. *F. J.* Gyurkovich Károly. *Farkasfalvi I* Benkert Mária Imre. — *Kelemen Lajos*. Illyés János, asztalos. Művészet 66—69. l. — Újabb adatok Rombauer-ról. — *Bayer József*. Heszl Mihály (1768—1830). — *Kemény L.* Kassai képírók a XIX. században. — *Bányai Elemér*. Horvát István művészeti jegyzetei. — *Kelemen Lajos* Krausz József. — *Bányai Elemér*. Művészeti élet a XIX. század elején Magyarországon. — Nagy Sámuel rézmetsző. — Szekeres. — Peschky József. U. o. 130—138. l. — *F. I.* Klette Károly. *F. I.* Burszky István. — *F. I.* Dozsnyai Károly. — *Kemény Lajos*. Mihály mester. — *Kelemen Lajos*. Gyulafejérvári Pál deák. — *Avenarius*. — *Szentiványi Gyula*. Kracker János Lukács. U. o. 206—211. l. — Huszár Adolf relifje. — *F. I.* Lenhardt Sámuel. — *R. D.* Adatok Munkácsy Mihályról. — *Naményi Lajos*. Lieder festő. — Simon rézmetsző. U. o. 273—276. l. — *F. J.* Ehn Bernát. — *Farkasfalvi Imre*. Miks Ferenc. — *F. J.* Forster Gusztáv. — *Kenczler Hugó*. Dunaiszky Lőrinc. — *Naményi Lajos*. Rákosi Nándor. — *Brestyánszky Béla*. U. o. 338—348. l.
259. *Altmann, Walter*. Die italischen Rundbauten. Berlin. — Ism. *C. D.* Arch. Értes. 432. l.
260. *Anet, Claude*. Auguste Rodin. Pester Lloyd 74. sz.
261. *Ascher Alajos*. A magyar háziipar és az iparművészeti iskola. Magy. Iparművészet 267—270. l.
262. *Bálint Imre*. Modern építő- és iparművészet. Nagyszebeni Ujs. 3—7. sz.
263. *Bálint Zoltán*. Modern stílus — magyar stílus. Budap. Hirl. 308. sz.
264. *Balogh, Paul*. Das Milleniumsdenkmal in Budapest. Pester Lloyd 180. sz.
265. *Bányász László*. Kossuth-szobrok. Orsz.-Világ 16. sz.
266. *Bárdos Artúr*. Kallós Ede. Művészet 73—82. l.
267. *Bayer József*. Régi magyar művészek. 1. Daniel Constantin. 2. Maurer Hubert magyar barátja. Művészet 299—303. l.
268. *Bayer József*. Bikfalvi Koréh Zsigmond. Művészet 242. l.
269. *Beöthy Zs.* Művészetek története. II. Ism. Család és Iskola 10. 11. sz.
270. *Bervaldszky Kálmán*. A sienai eredetű Gallicus-család és művészete. Adatok az anjoukorbéli magyar kézművesség történetéhez. Igló, 1908. Szepesi Lapok ny. (8-r. 30 l.) Rövid ism. Művészet 422. l.
271. *Berzericz, Albert de*. Art et artistes italiens en Hongrie, à l'époque de Mathias Corvin. Revue de Hongrie II. 29—41. l.

272. *Berzeviczy Albert*. A Heliodorról nevezett szoba. Beöthy-Emlék-könyv 137—142. l.
273. *Böcklin. Alscher, Otto*. Böcklin und das Meer. Die Karpathen II. évf. 1. köt. 47—49. l.
274. *Bálint Aladár*. Böcklin. Népszava 101. sz.
275. *Meschendorfer, Ad.* Arnold Böcklin (1827—1901). Die Karpathen II. 622—631. l.
276. *Bosznay István* kiállítása. Vasár. Ujs. 10. sz. — Marco. Hét 9. sz.
277. *Brocky. Nyári Sándor dr.* Brocky Károlyról. Művészet 147—151. l.
278. *Nyári Sándor dr.* Brocky Károly hat képe. Vasár. Ujs. 44. sz.
279. *Szentkláray Jenő dr.* Brocky Károly festőművész élete. (Az Arany János társaság könyvei. VI. köt. 5—103. l.) Önállóan is megjelent. Temesvár 1907. (8-r. 107 l.) 1 K. Ism. Lovas Imre Művészet 350. l. — T. G. Kath. Szemle 366. l.
280. Bronzkirályok az Andrássy-úton. (A készülő ezredévi emlék.) Vasár. Ujs. 35. sz.
281. *Bruckner Győző dr.* Késmárk szabad királyi város műemlékei. Eperjes, 1908, Kösch Á. ny. (8-r. 80 l.) 2 K 40 f. Ism. F. Prot. Szemle 462. l. — Dr. Walentinyi Samu. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 760. l.
282. *Bruckner Győző dr.* A késmárki Thököly-vár falfestményeiről. Arch. Értes. 180—183. l.
283. *Bruckner Győző dr.* A késmárki evang. fatemplom. Prot. Szemle 104—111. l.
284. *Clausen George*. A színről. Ford. Edvi Illés Aladár. Rajzoktatás XI. évf. 3. 4. sz.
285. *Caulin, Arthur*. Über weibliche Kleidung als Stil, Tracht und Mode. Die Karpathen 398—404. l.
286. *Csányi Károly*. A modern érem- és plakettművészetről. Magy. Iparművészet 162—166. l.
287. *Cseley József*. Lionardo da Vinci. Nagyszebeni Ujs. 49. 50. 52. sz.
288. *Csízik Gyula*. Új formák a fémművességben. Magy. Iparművészet 54—56. l.
289. *Csízik Gyula*. Szines vas. Magy. Iparművészet 286—288. l.
290. *Csízik Gyula*. A keramika és üveg művészetéhez. Magy. Iparművészet 350—352. l.
291. *Csízik Gyula*. A műalkotások bemutatása és ismertetése. Rajzoktatás XI. évf. 1. sz.
292. *Csudáky Bertalan*. A Krisztus-typus. Vasár. Ujs. 16. sz.
293. *Csudáky Bertalan*. Thorwaldsen. Vasár. Ujs. 8. sz.
294. *Czakó Elemér dr.* A firenzei festészet kibontakozása. (Népszerű főiskolai tanfolyam. 1907/8. II. sorozat. LXX. Syllabus.) Budapest, 1908. (8-r. 8 l.)
295. *Czakó Elemér*. Czéhbeli képírók Kolozsvárt. Erd. Múz. 35—40. l.
296. *Czakó Elemér dr.* A magyar iparművészet. Magy. Nyomdászat 3. sz.
297. *Czakó Elemér*. Jegyzetek a muzeális alapelvekről. Múz. Könyvt. Értes. 157—160. l.
298. *Czobel Minka*. Lalique. Művészet 246—248. l.
299. *d. Id. Storno Ferenc*. Művészet. 60—63. l.
300. *Darázs János* szobrász. (Nekr.) Művészet 335. l.
301. *Déri Kálmán* képei. Vasár. Ujs. 11. sz.

302. (Di). Szikszay Ferenc. Művészet 269—270. l.
303. Divald Kornél. A Makovica művészete. Művészet 236—240. l.
304. Divald Kornél. Régi magyar művésziskolák. Beöthy-Emlékkönyv 186—191. l.
305. Dömötör István. Horti Pál. Művészet 107—111. l.
306. Dudás Gyula. A felsőzemplémi várakról. Arch. Értes. 351—354. l.
307. Eigner Nándor. A beuroni iskola. Egyh. Műipar. 1. sz.
308. Eisler Mihály József dr. Kitagawa Utamaro. Művészet 322—330. l.
309. Eisler Mihály József dr. Valeur és vonal. Művészet 83—87. l.
310. Elek Artúr. A magyar éremszobrászat őregei és ifjai. Művészet 169—177. l.
311. Erdey Aladár. Őszi tárlatok. Budapest. Szemle 133. köt. 122—130. l.
312. Erdei Aladár. Újabb művészeti mozgalmak. (Tavaszi tárlatok. A gipsz-múzeumról. — A Kossuth-szobor pályázat.) Budapest. Szemle 134. köt. 447—454. l. — Hekler Antal. A gipsz-múzeumról. U. o. 135. köt. 160—162. l. — Erdey Aladár. Még egyszer a gipsz-múzeumról. U. o. 135. köt. 316. l.
313. Erdey Aladár. Az impressionista festészet. Uránia 175—177. l.
314. Erdős Renée. Pico della Mirandola. (Egy renaissance-arcképhez.) Vasár. Ujs. 51. sz.
315. Fabriczy, Cornél. Veroneser Bilder der Galerie zu Stuttgart. «Madonna Verona». 1908. évf.
316. Fabriczy, C. Bertoldo di Giovanni e il suo lavoro pel Santo di Padova. Rassegna d'Arte 1908.
317. Fabriczy, C. La Leggenda Trajana in una scultura del Quattrocento. U. o.
318. Fabriczy, C. Villa della Viola, ein Sommersitz der Bentivoglio zu Bologna. Jahrb. d. k. preuss. Kunstsammlungen 29. köt.
319. Fabriczy, C. Die Bildhauerfamilie Ferrucci. — Niccolo del' Arca. U. o. 29. köt.
320. Fáy Sándor. Még egy temesvári festő. Délmagyar. Közl. 21. sz.
321. Fieber Henrik. A modern vallásos művészet. Magy. Iparművészet 185—206. 225—257. l. [732—755. l.]
322. Fieber Henrik. A modern művészetek és a papság. Kath. Szemle
323. Fromentin E. A régi mesterek. Ford. Erdey A. 1908. Ism. b. m. Budapesti Szemle 134. köt. 471—473. l. — K. K. Uránia 202. l.
324. Fülep Lajos. Új művészi stílus. Új Szemle 137—147. 177—182, 204—208. l.
325. Gallén G. B. Akseli Gallén-Kallela. Magy. Nyomdászat 2. sz.
326. Körösfői Aladár. Gallén-Kallela Axeli művészetéről — vagy: a nagy passzióról és az ősi szimbolumok jelentőségéről. Művészet 190—193. l.
327. Lengyel Géza. Akseli Gallén-Kallela. Nyugat 170. l.
328. Marco. Axel Gallén-Kallela. Hét 5. sz.
329. Nécsey, Ladislas de. Exposition Axel Gallén. Revue de Hongrie. I. 121—124. l.
330. Térey Gábor dr. Akseli Gallén Kallela kiállítása. Vasár. Ujs. 6. sz.
331. Gauguin. Lázár, Béla. Gauguin. Paris, office central de librairie. 1908. (8-r.)
332. Lázár Béla dr. Gauguin. Művészet 34—43. l.
333. Meller Simon. Gauguin. Nyugat 349—351. l.

334. *Gerevich Tibor dr.* A fénykép a múzeum szolgálatában. Múz. Kvtári Értes. 188 -191. l.
335. a. *Gerevich Tibor.* Donatello és az újabb művészettörténeti kutatás. Athenæum 206—212. 339—350. l.
335. b. *Gerevich Tibor.* A régi umbriai iparművészet a perugiai kiállításon. Múz. Könyvt. Ért. 21—30. l.
336. *Gerő Odön.* Képek látása és képek hatása. Művészet 225—235. l.
337. *Gerő Odön.* A bajza-utczai Lederer-ház. Művészet 114—118. l.
338. *Göröncsér Gundel János.* Művészet 267. l.
339. *Goya. E. M. J.* Francisco Goya grafikája. Hét 18. sz.
340. *Gerő Odön.* Goya-kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. Pesti Napló 102. sz.
341. *Hevesi, Ludwig.* Eine Goya-Ausstellung. Pester Lloyd 66. sz.
342. *Hevesi, Ludwig.* Budapest als Goyastadt. Pester Lloyd 109. sz.
343. *Lakos Alfréd.* Miért nagy ma Goya? Pesti Hirl. 214. sz.
344. *Lengyel Géza.* Goya. Nyugat 510—512. l.
345. *Lengyel Géza.* Bermudezné arc képe. Nyugat 700—704. l.
346. *Popper Leó.* Goya-kiállítás Bécsben. Huszadik Század XVII. köt. 387—389. l.
347. *Térey Gábor dr.* Francisco de Goya. Vasár. Ujs. 18. sz.
348. *Térey Gábor dr.* Bermudezné arc képe Goyától (és a Szépművészeti Múzeum újabb szerzeményei). Vasár. Ujs. 25. sz.
349. *Gróh István.* Magyar díszítő művészet. I. rész. Népies művészet. II. rész. Gróh István tanárnak és tanítványainak munkái. Budapest Eggenberger, 1908. (4-r. 12 l. 60, 50 tábla.) 60 K. — Ism. Magy. Nyomdászat 4. füz. — Grafikai Szemle 3. sz.
350. *Gróh István.* Magyar stílusú rajzminták. Budapest, 1908. Eggenberger. (4-r. 13 l. 80 tábla.) 60 K.
351. *Gró, Stefan.* Ausstellung für kirchliche Kunst. Pester Lloyd 219. sz.
352. *Gyárfás Tihamér.* Brassai ötvösök és ötvösművek a XV. és XVI. században. Arch. Értes. 8—10. 122—126. 198—208. l. — Brassai ötvösművek. U. o. 315—330. 385—399. l. — Régi brassai ötvösök. Erd. Múz. 378—387. l.
353. *Gyárfás Tihamér.* Egy magyar művészcsalád a XVI. században. Kath. Szemle 1154—1160. l.
354. *Gyulai György.* A festőművészet és az állatvilág. A Kor 25. sz.
355. *Hampel József.* Kálmán király aranygyűrűje. Arch. Értes. 11. l.
356. *Harsányi István.* A sárospataki ref. főiskola metszetgyűjteménye. Múz. Könyvt. Értes. 133—142. 212—219. l.
357. *Hauszmann Alajos.* Néhány szó a modern építésetről. Budapest, Pátia ny. (8-r. 45 l.)
358. *Hevesi, Ludwig.* Rudolf Alt in Budapest. Pester Lloyd 185. sz.
359. *Hevesi, Ludwig.* Raffaelli bei Raffael. Pester Lloyd 167. sz.
360. *Hevesi, Ludwig.* Neurussische Malerei. Pester Lloyd 269. sz.
361. *Hevesi, Ludwig.* Die Sammlung Ludwig Ernst in Budapest. Pester Lloyd 113. sz.
362. *Hevesi, Ludwig.* Sezession in Budapest. Pester Lloyd 34. sz.
363. *Hevesi, Ludwig.* Stefan Ferenczy. Pester Lloyd 64. sz.
364. *Holló Géza.* Beszélgetés a művészetéről. M. Iparművészet 281—286. l.
365. *Hymans, H.* Belgische Kunst des 19. Jahrhunderts. 1906. — Ism. Özv. Báthory Nándorné. Művészet 276. l.

366. *Ignotus*. Beck Ö. Fülöp. Nyugat 292. l.
367. *Janicsék József dr.* A pogány és a keresztény Róma. Eperj. Lapok 20—22. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 18 l.)
368. Kardos Gyula. 1857—1908. (Nekr.) Művészet 127. l. — Kacziány Ödön. Vasár. Ujs. 6. sz.
369. *Keller, Alfred*. Le dessin en Hongrie. Revue de Hongrie II. 187—193. l.
370. *Keller, Gottfried*. Ein Meister bin ich worden. Ford. Ignotus. Nyugat 326. l.
371. *Kemény Lajos*. Hitelesítő jelek ötvösműveken. Arch. Ért. 377—379. l.
372. *Kenczler Hugó dr.* Andrea Ferrucci Bakács-oltára Esztergomban. Arch. Ért. 289—305. l.
373. *Klossowski, Erich*. Honoré Daumier. 1908. Ism. *E.--r. M. J.* Pester Lloyd 11. sz.
374. *Konnerth, Dr. Hermann*. Karl Zieglers «Amazone». Die Karpathen II. évf. I. köt. 20—23. l.
375. Kőszegi Brandl Gusztáv. (Nekr.) Művészet 268. l.
376. *Kubinyi Miklós*. Régi és új falfestmények az árvai várban. Budapest, 1908. Franklin ny. (8-r. 10 l. 6 képmelléklet.)
377. *Im*. A kalotaszegi műfaragás. Erdélyi Lapok 1. sz.
378. *Lakos Alfréd*. Rajzoló és humoristák. Pesti Hirl. 17. sz. (Busch-ról.)
379. *Láng Margit dr.* Heraklesz és Likhasz. Budap. Hirl. 131. sz. (Canova művéről.)
380. *Lázár Béla dr.* A modern művészet kezdetei. (Munkácsy és Szinyei-Merse.) Művészet 281—295. 390—417. l.
381. *Lendvai Károly*. Nordau s az impressionisták. Művészet 204—206. l.
382. *Lengyel Géza*. Beardsley. Népszava 88. sz.
383. *Lengyel Géza*. A Műhely. Nyugat 346—349. l.
384. *Lengyel Géza*. Beck Ö. Fülöp. Nyugat 106—108. l.
385. *Lengyel Géza*. Harc a bálványok körül. Nyugat 435—438. l. (Kossuth szobrokról.)
386. *Lengyel Géza*. Gyűjteményes tárlatok. Nyugat. 20. sz. 275—277. l.
387. *Lengyel Géza*. A régi mesterek. Nyugat 22. sz. 337—339. l.
388. *Lengyel Géza*. Egyházművészet. Nyugat 18. sz. 166—168. l.
389. *Lippich Elek (Koronghi) dr.* A finnek. Magy. Iparművészet 1—26. l. — Külön is megjelent. (4-r.) — Ism. Bárdos Artur. Egyetértés 60. sz.
390. *Lippich Elek (Koronghi) dr.* A művészetek és a stilus. Magy. Iparművészet. 97. s kv. l. — Külön is megjelent. (8-r. 42 l.) — Ism. Erdélyi Múz. 268. l.
391. *Lothar, Rudolf*. Die Ausstellung englischer Meisterwerke in Berlin. Pester Lloyd 37. sz.
392. *Lukács Zsolt*. Egyházművészeti kiállítás. Magy. Iparművészet 257. l.
393. *Lyka Károly*. Kis könyv a művészetről. Második kiadás. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8 r. 221 l.) 3 K.
394. *Lyka Károly*. Magyar rajzoló. Uj Idők 20. sz.
395. *Lyka Károly*. Kossuth szobra. Uj Idők 17. sz.
396. *Lyka Károly*. Uj szobrok a Műcsarnokban. Uj Idők 50. sz.
397. *Lyka Károly*. Szobrászati apróságok. (Egy majomcsoportról.) (Műcsarnok.) Uj Idők 1. sz.
398. *Lyka Károly*. Kiállítási bajok. Művészet 44—50. l.

399. *Lyka Károly*. Szocialista művészet. Művészet 154—160. l.
400. *Lyka Károly*. Délszláv művészet. Művészet 250. l.
401. *Kenczler Hugó dr.* A forma jelentőségének empirikus vizsgálata a művészi alkotás pszichológiájában, különös tekintettel Michel-angeló szobrászatára. Athenæum 29—38. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
402. *Magyar Ungar Vilmos*. A klasszikus és a reneszánsz építőművészet formái. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. 114 l.) 2 K 40 f.
403. *Malonyay Dezső*. A műcsarnokban. Képfaragóink. Bud. Hírl. 292. sz.
404. *Mányoki Ádám* leveleiből. Közli dr. Kiss Ernő. Művészet 254—266. l.
405. *Marco*. Uj freskók. Hét 8. sz. (Kriesch Aladárrol.)
406. *Marco*. A Morosini-kincsek. Hét 1. sz.
407. *Margitay Ernő*. Kozma Lajos rajzai. Művészet 217—224. l.
408. *Margitay*. A Műhely kiállítása. Magy. Iparművészet 347—349. l.
409. *Máté Ilona*. (Nekr.) Művészet 419. l.
410. *Mátrai Rudolf*. A művészet és az élet Olaszországban. Egri felső leányisk. 1907/8. értes. 3—42. l. (Külön is megjelent. 8-r. 42 l.)
411. *Mayer Endre*. Az eperjesi vértanúk műemlékének keletkezése. Eperjesi ág. colleg. 1907/8. értes. 163—218. l.
412. *Meller Simon*. A római Palazzo Farnese párkányának történetéhez. Művészet 194—198. l.
413. *Menzel, A.* Architekturen. 1906. Ism. S. Rajzoktatás XI. évf. 1. sz.
414. *Meszlény Rikárd*. Fantin-Latour. Művészet 178—188. l.
415. *M. I. É. N. K. Bányász László*. M. I. É. N. K. Orsz.-Világ 3. sz.
416. *Bárdos Artur*. M. I. É. N. K. Egyetértés 10. sz.
417. *Lengyel Géza*. Száz jó kép. Nyugat 70—74. l. (Impresszionisták kiállítása.)
418. *Lyka Károly*. Magyar naturalisták és impresszionisták. Uj Idők 4. sz.
419. *Marco*. M. I. É. N. K. Hét 2. 32. sz.
420. *Nécsey, Ladislav de*. Exposition du cercle M. I. É. N. K. Revue de Hongrie I. 111—120. l.
421. *Ruttikai-Rothauser, Max*. Ungarische Impressionisten und Naturalisten. (Ausstellung im Nemzeti Szalon.) Pester Lloyd 7. esti sz.
422. *Yartin József*. A «M. I. É. N. K.» kiállítása. Az Újság 10. sz.
423. *Mihalik Gyula*. Népművészeti kiállítás. M. Iparművészet 218—221. l.
424. *Molnár Viktor*. A Rudolf-szobor története. Az Uránia magyar tudományos egyesület megbízásából. Budapest, 1908. Hornyánszky V. ny. (4-r. 42 l.) — A Rudolf-szobor. Uránia 445—450. l.
425. Le monument français de Pécs. Revue de Hongrie I. 514—526. l.
426. *Munkácsy. (k. t. m.)* Munkácsy. Alkotmány 251. sz.
427. *Odry Lehel*. Munkácsy Mihály mint inas. Vasár. Ujs. 16. sz. — Munkácsynál Párisban. U. o. 27. sz. — Emlékezés Munkácsy Mihályra. U. o. 38. sz.
428. *Tóvis*. Munkácsi szobra. Hét 43. sz.
429. *Münsterberg, O.* Japan's Kunst. Braunschweig, 1908. Ism. Csízik Gyula. Magy. Iparművészet 365. l.
430. *Muther, Richard*. Courbet, 1907. Ism. R. Pester Lloyd 208. sz.
431. *Myskovszky Ernő*. Donner Ráfael szobrászati alkotásai hazánkban. Vasár. Ujs. 27. sz.
432. *Myskovszky Viktor*. A bártfai plébániatemplom régi barokk oltára. Arch. Értes. 306—309. l.

433. *Myskovszky Viktor.* A bártfai városházról. Arch. Értes. 354—359. l.
434. *Myskovszky Ernő.* Nagybányai ötvösművekről. Arch. Értes 79—82. l.
435. Nagy János (Fancsal). (Nekr.) Művészet 335. l.
436. Nemzeti Szalon. *Erdey Aladár.* A Nemzeti Szalon tárlatai. Budapest. Szemle 133. köt. 457—461. l.
437. *Gerő Odón.* A Nemzeti Szalon új képei. Pesti Napló 10. sz.
438. *Jánus.* A Nemzeti Szalon őszi tárlatáról. Magy. Állam 217. sz.
439. *Lengyel Géza.* Tárlatok és képraktárak. Nyugat 16—19. l. (Nemzeti Szalon.)
440. *Lengyel Géza.* Grafika. Nyugat 528—531. l. (Nemzeti Szalon grafikai kiállításáról.)
441. A Nemzeti Szalon őszi tárlata. Vasár. Ujs. 40. sz.
442. *Ruttkay-Rothausser, Max.* Herbstausstellung im Nemzeti Szalon. Pester Lloyd 226. sz.
443. *Törös.* Grafika a Nemzeti Szalonban. Hét 19. sz.
444. *Nordau, Max.* Die englische Malerei. Pester Lloyd 154. sz.
445. *Nyári Sándor dr.* A Szépművészeti Múzeum. A Család 2. sz.
446. *Nyári, Dr. Alexander.* Max Klein. 1847—1908. Pester Lloyd 216. sz.
447. *Olgyai Viktor.* Művészet 268. l.
448. *Orbán Dezső.* Tizian levelei. Alkotmány 108. sz.
449. *P.* Modern egyházi művészet. Magy. Iparművészet 63—68. l.
450. *P—r L.* Régi képekről. Művészet 51—56. l.
451. *Paczka, K. ny Ó-n.* Paczka Ferencz és Paczka Kornélia gyűjteményes kiállítása a Nemzeti Szalonban Vasár. Ujs. 13. sz.
452. *Laban Ferdinánd.* A Paczka-műveszpár. Művészet 1—33. l.
453. *Lengyel Géza.* Műveszpár. Nyugat 404. l.
454. *Nécsey, Ladislav de.* Exposition de M. et Mme Paczka. Revue de Hongrie. I. 373—377. l.
455. *Törös.* Paczka Ferencz és Kornélia. Hét 13. sz.
456. *Pállik, Bárdos Artur.* Pállik Béla hagyatéka. Egyetértés 241. sz.
457. *Lyka Károly.* Pállik Béla. Művészet 384—389. l.
458. *Készler József.* Pállik Béla hagyatéka. Az Ujság 241. sz.
459. Pállik Béla. Törös. Hét 31. sz. — Vasár. Ujs. 31. sz.
460. *Palóczy Antal.* A kispesti munkáslakóháztelep. Művészet 373—376. l.
461. *Pustéiner Gyula.* Középkori építészetünk topographiája. Budapest. Szemle 134. köt. 57—72. l. (Külön is megjelent. 8-r. 16 l.)
462. *Pekár Gyula.* Ferrara. Ravenna. Firenze. 1907. Ism. K. A. Egyh. Közl. 2. sz.
463. *Perczelné Kozma Flóra.* Dr. Brassai Sámuel szobra. Unitár. Egyház 12. sz.
464. *Petrovics Elek.* A tájkép virágzása. Művészet 162—168. l.
465. *Platz Bonifác dr.* Ó-Egyiptom művészete. Beöthy-Emlékkönyv 179—185. l.
466. *R. F. Hajos Izsó.* (Képpel.) Uj Idők 2. sz.
467. *Rembrandt, Gerő Odón.* A Rembrandt-kiállítás. Pesti Napló 286. sz.
468. *Nécsey, Ladislav de.* Exposition des dessins et des eaux-fortes de Rembrandt. Revue de Hongrie II. 615—619. l.
469. *Pogány Kálmán dr.* Rembrandt-kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. Vasár. Ujs. 49. sz.
470. *Törös.* Rembrandt-kiállítás. Hét 49. sz.
471. *R. r. Friedrich Miesz.* Schässburg. Ztg. 23. sz.

472. *Radisics Jenő*. Az orsz. magyar iparművészeti múzeum gyűjteményének gyarapodása. Magyar Iparművészet 305-310. l.
473. *Robotos*. Katona Nándor a tárlaton. Hét 15. sz.
474. *Roth, Dr. Viktor*. Protestantische Kunst. Siebenb. Deutsch. Tagebl. 10414-17. sz.
475. *Roth, Victor*. Fritz Schullerus. Ein siebenbürgisch-sächsisches Künstlerleben. Hermannstadt, 1908. W. Krafft. (8-r. 58 l.)
476. *Rózsaffy Dezső*. Látogatásom Claude Monetnél. Művészet 306—316. l.
477. *Sarkadi Emil*, festőművész. (Nekr.) Művészet 335. l.
478. *Sarkadi Leó*. Pogány Vilmos. Művészet 336. l.
479. *Scapinelli, Carl Conte*. Fritz v. Uhde. Pester Lloyd 124. sz.
480. *Scapinelli, Carl Conte*. Karl Spitzweg. Pester Lloyd 33. sz.
481. *Scapinelli, Karl Conte*. Albert v. Keller. Pest. Lloyd 24. sz.
482. *Schlosser, J. v.* Die Kunst- u. Wunderkammer der Spätrenaissance. 1908. Ism. S. Múz. Könyvt. Értes. 55. l.
483. *Schmidt, K. E.* Französische Plastik. 1907. Ism. Özv. Báthori Nándorné. Művészet 140—142. l.
484. *Schubring, Paul*. Die Plastik Sienas. 1908. Ism. *K. J. M.* Pester Lloyd 167. sz.
485. *K. Sébestyén József*. A szentpéteri templom. Stein János képei. Erdélyi Lapok 4. sz.
486. *Siegmund, A.* Die graphischen Künste. Die Karpathen II. 632-636. l.
487. *Sigerus, Emil*. Das mittelalterliche Drahtemail. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 7-8. sz.
488. *Sigerus, E.* Burzenländer Maler des XVIII. Jahrhunderts. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 59. l.
489. *Sólyom*. Az állatvilág a művészetben. Magy. Állam 161. sz.
490. *Sólyom*. Visszaemlékezéseim Sixtus kápolnájának műremekeire. Magy. Állam 206. sz.
491. *Sombart, Werner*. Kunstgewerbe und Kultur. Berlin, 1908. Ism. Lengyel Géza. Nyugat 828. l.
492. *Springer, Anton*. Die Renaissance in Italien. III. Leipzig. Ism. *St.-i E.* Pester Lloyd 161. sz.
493. *Stepanek Ernő*. A képirás története a XVII. századig. Kiskunhalasi ref. főgim. 1907/8. értes. 41-73. l.
494. *Stjerschantz Torsten*. A finn művészet és iparművészet. Magy. Iparművészet 27-43. l.
495. *Strachon Nelly dr.* Rodin. Budap. Hirl. 90. sz.
496. *Supka Géza*. A felsőszombatfalvi és a nándorvályai oláh templom. Arch. Értes. 309-315. l.
497. *Sz. J. dr.* A vicczről és a karrikaturákról. Nagykovácsi Ujs. 14-17. sz.
498. *Szendrei János dr.* Képek az eperjesi XV. századi adórajstromokban. Arch. Értes. 399-403. l.
499. *Szentpétery Imre dr.* Magyar vonatkozású műemlékek Nápolyban. Uránia 379-384. l.
500. *Szlányi Lajos*. Gerő Ödön. Művészet 378-383. l. — *Törös*. Hét 40. sz.
501. *Strachon Petronella*. Leone Battista Alberti. Budapest, 1905. Ism. *E. Tanáregyl. Közl.* 41. évf. 123-125. l.
502. *Sztrakoniczky Károly*. Linek Lajos képei. Kereszt. Magy. Ifjúság VI. 1. sz.
503. *Szűcs Ervin Ede*. A művészet templomainkban. Művészet 334. l.

504. *T. O. C. Pictorul Aman. Luceafarul* 20. sz.
505. *Tafferner Béla.* A magyar díszítő stílról s annak jövőjéről. (Az Arany János társaság könyvei VI. köt. 365—393. l.)
506. *Takács Zoltán (Felvinczi).* Doby Jenő. Művészet 355—363. l.
507. *Tăslăuanu, Okt. C.* Nikolaus Johann Grigorescu. Die Karpathen II. 503—505. l.
508. *Tavaszi tárlat. Bányász László.* Tavaszi kiállítás. Orsz.-Világ 14. sz.
509. *Bárdos Artur.* Tavaszi kiállítás. Egyetértés 79. sz.
510. *Lengyel Géza.* A műcsarnok kiállítása. Nyugat 462—464. l.
511. *Lyka Károly.* A tavaszi tárlat. Új Idők 15. sz.
512. *Marco.* A tavaszi tárlat. Hét 14. sz. [201. l.
513. A műcsarnok tavaszi tárlatának pályanyertes művészei. Művészet
514. *Nécsey, Ladislás de.* Le Salon de printemps. Revue de Hongrie I. 367—373. l.
515. *Ruttkay-Rothauser, Max.* Frühjahrsausstellung. Pester Lloyd 79. sz.
516. *Sztrakonieczky Károly.* A tavaszi tárlat. Alkotmány 78. sz.
517. *x.* Tavaszi műkiállítások. Kath. Szemle 708—716. l.
518. *Yartin József.* A műcsarnok tavaszi kiállítása. Az Ujság 79. sz.
519. *Zeno.* A műcsarnok tavaszi tárlata. Vasár. Ujs. 14. sz.
520. *Téglás István.* Az erdélyi fatemplomok díszje. Művészet 90—95. l.
521. *Téli tárlat. Bárdos Artur.* A téli tárlat. Egyetértés 276. sz.
522. *Gerő Ödön.* A téli tárlat. Pesti Napló 276. sz.
523. *Kacziány Ödön.* Nemzetközi tárlat a műcsarnokban. Vasár. Ujs. 47. sz.
524. *Lengyel Géza.* Téli kiállítás a műcsarnokban. Nyugat 49—51. l.
525. *Lyka Károly.* A nagy téli műtárlat. Új Idők 48. sz.
526. *Nécsey, Ladislás de.* Le Salon d'hiver. Revue de Hongrie II. 611—615. l.
527. *Ruttkay-Rothauser, Max.* Winterausstellung im Künstlerhause. Pester Lloyd 279. 296. sz.
528. *X.* Téli műkiállítások. Kath. Szemle 328—337. l.
529. *Yartin József.* Téli nemzetközi kiállítás. Az Ujság 276. 288. sz.
530. *Térey Gábor dr.* A Szépművészeti Múzeum gyarapodása. (Nemes Marcell ajándékai.) Vasár. Ujs. 48. sz.
531. *Teutsch, Walter.* Die stilisierende Malerei und Zeichnung. Die Karpathen II. évf. I. köt. 50—52. l.
532. *Thieme, U. u. Becker, F.* Allg. Lexikon der bildenden Künstler. I. 1907. — Ism. Művészet 69. l.
533. *Törös.* Hollós és mások. Hét 21. sz.
534. *Törös.* Balatoni és egyéb képek. Hét 39. sz.
535. *Törös.* A templom művészete. Hét 37. sz.
536. *Törös.* Eyridice feltámadása. Hét 38. sz. (Ferenczy Istvánról.)
537. *Törös.* Japán művészet. Hét 46. sz.
538. *Törös.* Holland képek és belga szobrok. Hét 48. sz.
539. *Törös.* Nemzetközi és szövetségi. Hét 47. sz.
540. Az újjászületett «Utolsó Vacsora». Múz. Kvtári Értes. 231—233. l.
541. *Van Gogh, Vincent.* Briefe. Ism. Popper Leó. Művészet 142. l.
542. *Várnai Sándor.* A magyar iparművészet áttörői. Magy. Iparművészet 270 272. 325—337. l.
543. *Vay Péter gróf.* Kelet művészete és műizlése. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 285 l.) 16 K. — Ism. K. E. Egyh. Műipar 11. sz. — Csizik Gyula Magy. Iparművészet 364. l.

544. *Vay de Vaya, le comte Pierre*. L'art en Extrême-Orient. Revue de Hongrie II. 435—453. l.
545. Gr. Vay Péter-féle japán-gyűjtemény. (Országos magy. szépművészeti múzeum.) Budapest, 1908. Hornyánszky V. ny. (8-r. 250 l.)
546. *Vay A. P. Gróf*. Angol ipar és iparművészet. (Az orsz. magyar iparművészeti múzeum ismeretterjesztő előadásai.) Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 24 l.) 20 f.
547. *Velazquez, Nécsey, Ladislav de*. Le Velasquez de Budapest. Revue de Hongrie II. 498—500. l.
548. *Törös*. Velazquez — magyarul. Hét 44. sz.
549. Velazquez-másolatok. (Balló Ede kiállítása a Nemzeti Szalonban.) Vasár. Ujs. 45. sz.
550. *W. G. Velazquez*. Budap. Szemle. 134. köt. 392—415. l.
551. *Visegrádi János*. Báthory László pálos-szerzetes képe. Múz. Könyvt. Értes. 163. l.
552. *Visegrádi János*. Zemplén vármegye déli részének műemlékei. Sátoraljaúj. Kegyr. főgy. 1907. 8. értes. 3—36. l.
553. *Wollanka József*. Raffael. 1906. Ism. Gerevich Tibor. Budap. Szemle 134. köt. 473—482. l.
554. *Zátony Kálmán*. Az ember a képzőművészetekben. Délmagyar. Közl. 48. sz.
555. Zemplényi Tivadar képei. Vasár. Ujs. 7. sz. — Lk. Hét 8. sz.
556. *Zoltai Lajos*. A hajdusámsoni bronzkincs. Múz. Könyvt. Értes. 127—133. l.
557. Zombory Lajos kiállítása. Vasár. Ujs. 2. sz. — Gerő Ödön. Pesti Napló 4. sz.
558. *Zucker, Markus*. Albrecht Dürer in seinen Briefen. 1908. Ism. R. M. Pester Lloyd 190. sz.

3. Zene.

559. *B(ányai) J(ános)*. A Bartalus-féle lanttáblázat gyűjtemény. Pædag. Ifjuság VII. évf. 7. sz.
560. *Batka, Dr. Richard*. Geschichte der Musik in Böhmen, 1906. Ism. d' I. K. Ethnogr. 313. l.
561. *Beethoven*. Beethoven halhatatlan szerelmese. Az Ujság 36. sz.
562. *Csáth Géza*. Beethoven. Népszava 29. sz.
563. *Lakatos Lajos*. Brunsvik, Beethoven és Pestalozzi. Népt. Lapja 26. sz.
564. *M. P.* Emlékezés Beethovenról. Fejérmegy. Napló 127—129. sz.
565. *Bertha Sándor*. Prolegomena a zene fejlődéstani történetéhez. Zenelap 2. sz.
566. *Blau Henrik*. A szolmizáló módszerről. Zenelap 5—8. sz.
567. *Brahms, Hirschfeld, Dr. Robert*. Brahms und Joachim. Pester Lloyd 299. sz.
568. *Járosy Dezső*. Brahms János (1833—1897) zeneesztetikai méltatása Temesvár, csanádegyh. ny. 1908. (8-r 15 l.) 20 f.
569. *Münz, Sigmund*. Erinnerungen an Johannes Brahms. Pester Lloyd 110. sz.
570. *Tucholsky, Berta*. Erinnerungen an Johannes Brahms. U. o. 56. 57. sz.
571. *Brediceanu, Dr. Tib. Ciprian* Porumbescu și operata sa «Craiu nou». Luceafarul 13. sz.

572. *Csáth Géza*. Puccini. Nyugat 22. sz. 342—354. l. (Önállóan is megjelent. Bdp. Schenk. 16-r. 32 l. 50 f.)
573. *Csáth Géza*. Zenei közművelődés. Vasár. Ujs. 17. sz.
574. *Csáth Géza*. Grieg. Népszava 95. sz.
575. *Csáth Géza*. Chopin. Népszava 65. sz.
576. *Csáth Géza*. Bach. U. o. 136. sz.
577. *Csáth Géza*. Vándor-Weiner Leo. Nyugat 294—296. l.
578. *Csáth Géza*. Bartók Béla. Nyugat 513—515. l.
579. *Csáth Géza*. Koessler János. Nyugat 24. sz. 495. l.
580. *D'Albert Jenő*. A hegyek alján. Zenedráma 2 felv. Írta Lothár Dezső. Ford. Várady Sándor. Zenéjét írta—. Először adták a m. kir. Operaházban nov. 17.
581. *Eötvös Károly*. Csermák szerelme. Pesti Hirl. 108. 109. 114. 115. 120. 122. sz. — Csermák betegségéről. U. o. 96. sz. — Csermák halála. U. o. 180. 181. 183. sz.
582. *Eötvös Károly*. Az első névmagyarosítás. U. o. 144. 145. 147. 148. sz. (Rózsavölgyi-Rosenthal Márk.)
583. *Eötvös Károly*. A veszprémi zenetársaság. U. o. 157. 160. 162. 163. 165—169. sz.
584. *Eötvös Károly*. Az első nemzeti dal. U. o. 258. 260. 264. 265. 267. sz. (Jókairól, Ragályi Tamásról, Kölcseiről.)
585. *Erdős Tivadar*. Új és briliáns zenei hatások a zongorajátékban. Besztercebánya (1908.) Havelka J. (8-r. 16 l.) 40 f.
586. *Fabó Bertalan dr.* A magyar népdal zenei fejlődése. Ezer kótával, számos hasonmással és képpel. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. X, 608 l.) 24 K. — Ism. Balogh Pál. Pester Lloyd 69. 70. sz. — d'Isoz K. Zenelap 1. sz. — Kereszty István. Századok 563—566. l. — Seprődi János. Erd. Múz. 293—297. 349—367. l.
587. *Fabó Bertalan dr.* Erkel Ferencz zenetanítója. Vasár. Ujs. 37. sz. (Klein Henrik. Képpel.)
588. *Feigl József*. Mozart és II. József. Zenevilág 27—28. sz.
589. *Feigl József*. Schubert. U. o. 31—36. sz.
590. *Goldmark Károly*. Téli rege. Opera 3 felv. Shakespeare után szabadon írta Willner A. Ism. Hirschfeld R. dr. Pester Lloyd 3. sz.
591. *Goth, Ernő*. Am Grabe Josef Haydn's. Pester Lloyd 58. sz.
592. *Hackl N. Lajos*. A tremolázás az éneklésnél. Zenevilág 2—4. sz.
593. *Hackl N. Lajos*. Érdekes feljegyzések Anglia zeneművészetéről. U. o. 9 11. sz.
594. *Hackl N. Lajos*. Az O. M. D. E. művészi feladatairól. U. o. 21—22. sz.
595. *Halmi Bódog*. Fráter Loránd dalolása, muzsikája. Máramaros 47. sz.
596. *Horatio*. Elmékedés új kottákról. (Kern Aurél.) Hét 51. sz.
597. *Huszár Imre*. Reményi Edéről. Az Ujság 117. sz.
598. *Hüvös István*. A csodaváza. Japán tánczköltemény 2 felv. és 3 képben. Szövegét és koreográfiáját írta Guerra Miklós. Zenéjét —. Először adták a m. kir. Operában máj. 9.
599. *d'Isoz Kálmán*. Arnold György. Budapest, 1908. Pesti könyvny. (8-r. 20 l.)
600. *Jacobi Viktor*. Van — de nincs. Operette 3 felv. Szövegét írta Martos Ferencz. Először adták a Király-színházban okt. 30.
601. *Járossy Dezső*. A romantika a zeneművészetben. Alkotmány 121. sz. és Temesv. Hirl. 75. sz.

602. *Járosy Dezső*. Faji zene és magyar zene. Zeneesztetikai tanulmány. Temesvár, 1908. Csanádegyh. ny. (8-r. 61 l.) 1 K 60 f. — Ism. Hivatal József. Alkotmány 38. sz. — Hilarius. Egyh. Közl. 7. sz.
603. *Járosy Dezső*. A magyar zenéről. (Az Arany János-társaság könyvei. VI. köt. 280—307. l.)
604. *Járosy Dezső*. A magyar nótá a hangversenyteremben. Alkotm. 52. sz.
605. *Járosy Dezső*. A magyar zenekultúra gyásza. Alkotmány 170. sz. (Kössler János.)
606. *Járosy Dezső*. A drámai zene szerepe a zenekultúrában. Magy. Állam 170. sz.
607. *Járosy Dezső*. A drámai zene tárgya és forrásai. U. o. 231. sz.
608. *Járosy Dezső*. A modern zenéről. Alkotmány 288. sz.
609. *Járosy Dezső*. Grieg Edvard (1843—1907.) zeneesztetikai méltatása. Temesvár, Csanádegyh. ny. (8-r. 14 l.) 20 f.
610. *Joachim. Fuller, J. A.* Joseph Joachim. 1905. Ism. Kropf Lajos. Budap. Szemle 135. köt. 466—469. l. — Lásd 567. sz. a. is.
611. *Molnár Géza dr.* Joachim. 1831—1907. Uránia 53. l.
612. *K. I. Lucca Paulina.* (Képpel.) Vasár. Ujs. 10. sz.
613. *Kocsok Pongrácz dr.* Mary-Ann. Operette 3 felv. Írta Hajó Sándor. Először adták a Király-színházban dec. 5.
614. *Kálmán Imre.* Tatárjárás. Operette 3 felv. Írta Bakonyi Károly. Zenéjét szerző —. Először adták a Vigszínházban febr. 22.
615. *Keller Lajos dr.* A zene pszichológiája. (Tükördarabok, Trencsén. 1908. 15—26. l.)
- 615a. *Kern, Auréle de.* Le développement de la musique. Revue de Hongrie II. 479—493. l.
616. *Kern Aurél.* Goldmark Károly. (Képpel.) Hét 17. sz.
617. *Kersch Ferenc.* A katolikus egyházi zene kérdésének szempontja. Esztergom 37. 38. sz. (Külön is. Esztergom, Buzárovits G. 1908. 8 r. 22 l.)
618. *Kersch Ferenc.* Karácsonyi fotográfiák kellő világításban. Esztergom 52. sz. (Külön is. Esztergom, Buzárovits G. 1908. 8-r. 14 l.)
619. *Kováts Sándor dr.* A régi hangjegyek zenei értékéről. (Az Arany János-társaság könyvei. III. köt. 255—310. l. 8 l. zenemelléklettel. Önállóan is megjelent.)
620. Kritika és énekművészet. h. Zenevilág 4. sz.
621. *Lăutarul, B.* Compozitorul Tudor cav. de Flondov. Luceafarul 15. sz.
622. *Lederer, Dr. Viktor.* Gustav Mahlers VII. Sinfonie. Pester Lloyd 227. sz.
623. *Lehár Ferencz.* (Képpel.) Vasár. Ujs. 14. sz.
624. *Liszt. Antalik Károly dr.* Liszt Ferencz ifjúkori szerelmei. Egyetértés 308. sz.
625. *Göllerich, August.* Franz Liszt, 1908. Ism. th. Pester Lloyd 298. sz.
626. *Lénárt Alfréd.* Liszt Ferencz. Magy. Zeneujság 1—4. sz. — Lásd 654. sz. a. is.
627. *m. Rossini.* Pester Lloyd 282. sz.
628. *Mayer Ker. János.* Az egyházi ének és zene lényege. Religio 34. sz.
629. *Mihalovich Ö. Abrányi Emil.* Mihalovich Ödön. M. Nemzet 41. sz.
630. *Hackl N. Lajos.* Mihalovics Ödön. Zenevilág 7. 8. sz.
631. (s. e.) Mihalovich Ödön. Zenelap 5—6. sz.
632. *Molnár Géza dr.* A XIX. század zenei romantikusai. (Népszerű

- főiskolai tanfolyam 1907/8. II. sorozat. XLVII. syllabus). Budapest, 1908. (8-r. 8 l.)
633. *Molnár Géza*. A faji elem a zenében. Beöthy-Emlékkönyv 126—136. l. (Külön is 8-r. 13 l.)
634. *Moravcsik Géza*. A magyar történeti dalmű. Beöthy-Emlékkönyv 408—417. l. (Külön is 8-r. 12 l.)
635. *Osváth János*. Nemzeti zeneművészet. Történetkritikai tanulmány. I. rész. Budapest, 1908. Toldi L. (8-r. 174 l.)
636. *r.* Egy elfeledett magyar egyházi zene. Alkotmány 201. sz. (Bengraff.)
637. *Ságody Ottmár*. Glosszák a zongorairodalom nagymestereinek egyik-másik művéről. Zenevilág 9. sz.
638. *Ságody Ottmár*. Népzene-műzene. U. o. 25. sz.
639. *Schöppfin Aladár*. A magyar nóta. Nyugat 721—726. l.
640. *Solt István*. Goldmark Károly. (Képpel.) Uj Idők 20. sz.
641. *Szász Zoltán*. A zene rangja. Pesti Napló 56. sz.
642. *Szente Pál*. Esztetika az énektanításban. Néptanít. Lapja 51. sz.
643. *Szentirmay Elemér*. 1835—1908. *Szilágyi Sándor*. Hét 235. sz. — Fabó Bertalan dr. Vasár. Ujs. 41. sz. — (Nekr.) Budap. Hírl. 238. sz.
644. *Sztankó Béla*. Adalékok a magyar tánc-zene történetéhez. Pædag. Ifjúság VII. évf. 4. 5. sz.
645. *Sztankó Béla*. A dallam-motívumok. Néptanít. Lapja 34. sz.
646. *Takáts M. Csiky János*. Takáts Mihály. Budap. Hírl. 223. sz.
647. *K. I. Takáts Mihály* jubiléumához. (Képpel.) Vasár Ujs. 39. sz.
648. *Papp Viktor*. Takáts Mihály. Magy. Állam 213. sz.
649. *Terrasse Claude*. Páris almája. Operett 1 felv. Szövegét Flers és Caillavet. Zenéjét írta —. Először adták a Népszínházban máj. 23.
650. *Wagner R. Csáth Géza*. Wagner. Népszava 41. sz.
651. *Falk Zsigmond dr.* Bayreuth és a Wagner-színház. Orsz.-Világ 32. sz.
652. *Fligl József*. Wagner Richárd berlini útjai. Zenevilág 23—24. sz.
653. *K. I. Wagner Rikárd* és első neje. (Képpel.) Vasár. Ujs. 34. sz.
654. *Kapp, Julius*. Richard Wagner und Franz Liszt. 1908. *Ism. th.* Pester Lloyd 292. sz.
655. *Lederer, Dr. Viktor*. Verschollene Jugendwerke Richard Wagner. Pester Lloyd 207. sz.
656. *Rákosi Jenő*. Wagner Richárd. Beöthy-Emlékkönyv 421—425. l.
657. *Wolzogen, Hans*. Aus Richard Wagners Geisteswelt. 1908. *Ism. g.* Pester Lloyd 185. sz.
658. Richard Wagner u. Minna Wagner. Berlin. *Ism. Térey Edith.* Pest. Lloyd 92. sz.
659. Zeneoktatásunk reformja. Zenevilág 23—26. sz.

4. Színészet.

660. (B. M.) A Nemzeti Színház kötelességei. Néptan. Lapja 12. 13. sz.
661. *Bang, Hermann*. Sarah Bernhardt. Pester Lloyd 196. sz.
662. *Bang, Hermann*. Eleonora Duse. Pester Lloyd 236. sz.
663. *Bayér József*. Miskolcz színészete 1800-tól 1803-ig. Irod. tört. Közlem. 406—413. l.
664. *Biró Lajos*. A Hebbel-színház. Művészet 318—321. l.
665. *Blaha Lujza*. A népszínműről. Egyetértés 9. sz.
666. *Blaha L. Csűrös Ferencz*. Blaháné első diadalai. Vasár. Ujs. 4. sz.

667. *Menczer Lipót*. Blaha Lujza. Torontál 20. sz.
668. Blaha Lujza. (Képpel.) Vasár. Ujs. 3. sz. — *R. P. Lloyd* 6. esti sz.
669. *Burckhard, Dr. Max*. Das Theater. Frankfurt a M. Ism. *R. Pester Lloyd* 5. sz.
670. *C. B.* Az első budai színház. *Magy. Hirl.* 235. sz.
671. *Egressy Ákos*. Az erdélyi színészet története. Egyetértés 292. 298. sz.
672. *Egressy G. Egressy Gábor* és kortársai. Levelek Egressy Gáborhoz. (1838—1865.) Sajtó alá rendezte és magyarázatokkal ellátta Molnár László. Budapest, orsz. színész-egyl. 1908. (8-r. 170 l.) 2 K.
673. *Ábrányi Emil*. Egressy Gábor. *Magy. Nemz.* 262. sz.
674. *Gerő Ödön*. Egressy Gábor emléke. *Pesti Napló* 264. sz.
675. *Janovits Jenő dr.* Egressy Gáborról. *Ellenzék* (Miskolcz) 129. sz.
676. *Keresztes Venczel*. Egressy Gábor. *Ellenzék*. (Miskolcz) 126. sz.
677. *Lugosi Döme*. Egressy Galambos Gábor. Vasár. Ujs. 45. sz.
678. *Molnár László*. Egressy, Bajza és Radnótfáy. Bud. Hirl. 262. sz.
679. *Váradi Antal*. Egressy Gábor levelesládája. Egyetértés 282. sz. — Az első Bánk. U. o. 264. sz.
680. *Váradi, Anton*. Der junge Gabriel Galambos. (Zum 100. Geburtstag Gabriel Egressy's.) *Neues Pest. Journ.* 263. sz.
681. *Goldmann, Paul*. Vom Rückgang der deutschen Bühne. Frankfurt. Ism. *Ludassy Gyula*. *Pester Lloyd* 80. sz.
682. *Horváth Janka*. A magyar színészet Erdélyben 100 év előtt. Vasár. Ujs. 21. sz.
683. *Ignotus*. Vizvári Gyula meghalt. *Magy. Hirl.* 300. sz.
684. *Ignotus*. A színház estéje. Nyugat 550—553. l. — *Lengyel Menyhért*. A színház estéje? U. o. 594—597. l.
685. *Jakabffy Zoltán*. A színházépítés fejlődése. Budapest, 1908. Stephaneum. (8-r. 53 l.) 1 K. — Megjelent A Kor 27. 29. 30. sz.-ban is.
686. *Janovics Jenő*. A dán és magyar színpad. Erdélyi Lapok 1. sz.
687. *Kauffmann István*. Szentgyörgyi István. Torontál 287. sz.
688. *Kéméndy Jenő*. A jövő színpadja. Budap. Hirl. 119. sz.
689. *Kóbor Tamás*. Láncezy Ilka. Hét 39. sz.
690. *Krecsányi Ignác*. Temesvár magyar színészete hajdan és most. Temesv. Hirl. 1907. 295. sz.
691. *L. G.* Hogyan épült a Nemzeti Színház. Vasár. Ujs. 36. sz.
692. *Krecsányi Ignác*. Délmagyar. Közl. 226. sz.
693. *Lendvai Károly*. Színház történeti kiállítás. (Páris.) Vasár. Ujs. 20. sz.
694. *Lengyel Menyhért*. A színész munkája. Új Idők 49. sz.
695. *Lengyel Menyhért*. Grasso. Nyugat 20. sz. 279. l.
696. *Mammoth, Fedor*. Aus der Frankfurter Theater-Chronik. 1908. Ism. *R. Pester Lloyd* 274. sz.
697. *Márkus László*. Tömegek a színpadon. Az Ujság 2. sz.
698. *Molnár Viktor*. Színházról és színművészetről. *Pesti Napló* 308. sz.
699. *Nowak, K. F.* Alexander Girardi. 1908. Ism. *Dr. Messer M.* *Pester Lloyd* 298. sz.
700. *Papp Miklós*. Színpadi halál. Egyet. Lapok 21. évf. 13. sz.
701. *Révai Lajos dr.* A magyar színházi jog. 1908. Ism. *R. M.* *Pester Lloyd* 78. sz.
702. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Die Krise des Nationaltheaters. *Pester Lloyd* 178. sz.
703. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Julius Vizvári (1841—1908.) U. o. 309. sz.

704. *Seraphin, Fr. Wilh.* Kronstädter Theateraufführungen in alter Zeit. Die Karpathen II. 431—433. 466—470. l.
705. *Sidney Carton.* Déryné naplója. (Befejezés. Írta Prielle Cornélia.) Az Ujság 27. sz.
706. *Sz. Z. Ujházi.* Pesti Napló 23. sz.
707. *Timár Szaniszló.* A Nemzeti Színház multja és jelene. Egyetértés 308. sz.
708. *Tóth Béla* posthumus levele Gyöngyi Izsóhoz. Máramaros 69. sz.
709. *Ujházi Ede.* Régi színészekről. Bródy Sándor előszavával. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 110 l.) 2 K.
710. *Váradi Antal.* 1. Az ígélet földje felé. (A Nemzeti Színház keletkezése.) Az Ujság 121. sz. — 2. Hogy készült a Nemzeti Színház. (Szilágyi Pál naplója és följegyzései nyomán.) U. o. 148. sz. — 3. Száz esztendő előtt! (1837 aug. 22. A Nemzeti Színház megnyílik.) U. o. 237. sz. — 4. Épül a Nemzeti Színház! (Egykorú naplójegyzetek után.) Egyetértés 98. sz. — 5. A Nemzeti Színház tagjai 1848-ban. U. o. 227. sz.
711. *Váradi Antal.* A kassaiak vándorútja. (Színészettörténeti följegyzések.) Az Ujság 109. sz. — Buda felé. (A kassai színész-társaságról.) U. o. 115. sz. — A nyomorúság napjaiból. Egyetértés 252. sz. (A kassai szintársulatról.)
712. *Váradi A.* Primadonna-keresés. (A magyar színészet multjából.) U. o. 115. sz.
713. *Váradi A.* A vándorlás utolsó évei. (A magyar vidéki színészet krónikájából.) U. o. 132. sz.
714. *V. A. Tóth Imre.* Orsz.-Világ 30. sz.
715. *Váradi Antal.* A székesfehérvári vándorok. Egyetértés 189. sz.
716. *Váradi A.* Régi színházigazgatók. U. o. 196. sz.
717. *Váradi Antal.* Egy színész-család. U. o. 109. sz. (Hegedűs és neje Bodenburg Lina.)
718. *Váradi A.* Egy régi intendáns. U. o. 130. sz. (br. Berzeviczy Vincze, kassai intendáns.)
719. *Váradi A.* Széchenyi színháza. U. o. 150. sz.
720. *Váradi Antal.* Tóth József. U. o. 259. sz.
721. *Váradi Antal.* Kornélia emlékezete. U. o. 37. sz.
722. *Váradi Antal.* A bukaresti expedíció. (Havi Mihály és társai Odisszeája 1860-ban.) Az Ujság 263. sz.
723. *Váradi Antal.* A miskolci lutris. (Adatok a mult színészetéből.) U. o. 56. sz.
724. *Váradi Antal.* Dérynéről. U. o. 22. sz.
725. *Váradi, Dr. Anton.* Kelemens Theatervorhang. Aus der Geschichte des ungarischen Theaters. Pester Lloyd 141. esti sz.
726. *Vértesy Jenő dr.* A Fáncsi-féle színlapgyűjtemény a M. Nemz. Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 201—222. l.
727. *Vöröss Sándor.* Képek az eperjesi magyar színészet multjából. Eperj. Lapok 10—13. sz.
728. *Wolff, Artur.* Die Einweihung des Hoftheaters in Weimar. Pester Lloyd 13. sz.
729. *Zoltán Vilmos.* Hogyan épült fel a Nemzeti Színház? Budap. Napló 150. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

730. *Boga Imre*. Az idegen nyelvek tanításának lélektani alapja. Máramarossziget, 1907. Szerző. (8-r. 42 l.) 1 K.
731. *Buday Jolán*. Nyelvtanítás gramofon és fonograf segítségével. Nemz. Névelés 323–326. l.
732. *Gaal Mózes*. Az olvasmányokról. Népművelés V. köt. 316–326. l.
733. *Gál Kelemen dr.* Az élő nyelvek tanításának eszközei középiskoláinkban. (A kolozsvári tankerület igazgatóinak első értekezlete.)
734. *Hegedüs István*. A nyelv és irodalom mint a szabad tanítás tárgya. Népművelés V. köt. 65–69. l.
735. *Helmár Agost id.* A «reform-irány» a nyelvtanítás terén. Tanár-egyl. Közl. 41. évf. 594–602. l.
736. *Kaiblinger Fülöp dr.* A nyelvtanítás reformjának mai állása. Magy. Pædag. 322–331. l.
737. *Négyesy László*. Nyelvtudomány és irodalom a szabadtanításban. Népművelés V. köt. 59–64. l.
738. *Szabó Kálmán*. Az olvasmányok tárgyalása. U. o. V. köt. 270–273. l.

2. Magyar nyelv.

739. *Bartha József dr.* Túlterhelés a magyar és latin nyelvi oktatásban. Magy. Középiskola 145–154. l.
740. *Bertalan Ilona*. A helyesírás tanítása. Népnével. Lapja 7. 8. sz.
741. *Berze Nagy János dr.* A magyar nyelv hangjai és a kinaesthetics. Néptanít. Lapja 49. sz.
742. *Császár Elemér dr.* Jelentés a magyar filologiai versenydolgozatokról. Tanárregyl. Közl. 41. évf. 480–483. l.
743. *D. A* magyar nyelv tanítása a nemzetiségi vidékek középiskoláiban. Tanárregyl. Közl. 41. évf. 730–732. l.
744. *D. S. Géza* meg én, meg a «c» betű. Nevelés 25. évf. 1. sz.
745. *(E. K.)* A magyar nyelv tanításának terve. Népnévelő 52. sz.
746. *Harmos Sándor dr.* Hogyan tanítsuk az irodalomtörténetet? Magy. Pædag. 577–587. l.
747. *Hámosné-Dusovszky Mária*. Az általános magyar nyelvi oktatás. (Aranyosmaróthi polg. leányisk. 1907/8. értes.)
748. *Kemény Gábor dr.* A magyar nyelv tanítása nemzetiségi vidékeken. Tanárregyl. Közl. 41. évf. 675–677. l.
749. *Klein, Albert*. Freie Aufsätze im magyarischen Sprachunterricht. Schul- u. Kirchenbote 3. sz.
750. *Kőrösi Henrik*. A magyar nyelv tanítása a nemzetiségi vidékeken. Magy. Pædag. 460–469. 538–543. l.
751. *Kőrösi Henrik*. A magyar nyelv tanítása a nemzetiségi vidéken. (Válasz Miklóssy Istvánnak.) Tanárregyl. Közlöny 41. évf. 826–830. l. — Miklóssy I. válasza. U. o. 831. l.
752. *Kulcsár Gyula*. A stílus tanítása az alsó osztályokban. Magy. Középiskola 547–553. l.
753. *Lovas Imre*. A magyar nyelv tanítása a nemzetiségi vidékek középiskoláiban. Tanárregyl. Közl. 41. évf. 625–628. l.

754. *Mészáros Gyula*. A magyar nyelv a nemzetiségi vidékek középiskoláiban. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 728. l.
755. *Miklós Elemér dr.* Az irodalomtörténet tanítása a középiskolában. Magy. Pædag. 193—204. l. (Külön is megjelent. 8-r. 12 l.)
756. *Molnár Oszkár*. A magyar nyelv tanítása. Népt. Lapja 42. 47. sz.
757. *Palágyi Lajos*. Hogyan tanítsuk az irodalomtörténetet? Magy. Pæd. 332—340. l.
758. *Piukovich Sándor dr.* A magyar nyelv tanítása a nemzetiségi vidékek középiskoláiban. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 726—728. l.
759. *Prónai Antal*. A magyar gyakorlatok tételei. Magy. Középiskola 419—434. l.
760. *Szász Ferenc*. Mit kíván a gimnázium az elemi iskoláktól a magyar nyelvből. Székely Tanügy 6. sz.
761. *Szentkláray Jenő dr.* Magyar iskola és magyar irodalom. Délvid. Tanügy 2. sz.

3. Klasszikus nyelvek.

762. *Endrei Gerzson dr.* A szünidei latin tanfolyam. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 144—148. l.
763. *Dörwald, Dr. R.* Horatius olvasásához fűződő német írásbeli tételek. Ism. r. Magy. Középiskola 326. l.
764. *Fináczy Ernő dr.* és *Székely István dr.* Jelentés a latin filológiai verseny eredményéről. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 483—485. l.
765. *Fodor Gyula dr.* Érettségi a görögből. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 414. l.
766. *Fodor Gyula dr.* Latin kezdő tanítás a Dent-féle könyv alapján. Magy. Középiskola 357—363. l.
767. *Galambos Dezső dr.* A latin nyelv tanítása az I. osztályban a Dent-féle angol nyelvkönyv alapján. Nagykovácsi áll. gim. 1907/8. értes. 3—13. l. [V. köt. 70—81. l.]
768. *Geréb József*. A klasszikus világ a szabad tanításban. Népművelés
769. *Hittrich Ödön dr.* A latin nyelv tanításához. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 142—144. l.
770. *Huemer, Dr. K.* Der Geist der altklassischen Studien und die Schriftstellerwahl bei der Schullektüre. 1907. Ism. dr. Fallenbüchl Ferenc. Magy. Középiskola 261—263. l.
771. *Kiss Ernő dr.* Új irány a latin nyelv tanítása terén. Család és Iskola 5. 6. sz.
772. *Kőhalmi Mihály*. Gyakorlati latin tanítás. Szilágyosmlyói r. kath. püsp. gym. 1907/8. értes. 3—54. l.
773. *Lippay György dr.* A genetikus vagy apperceptiós módszer a latin nyelvtanításban. Szegedi áll. főgim. 1907/8. értes. 3—69. l. (Külön is megjelent. 8-r. 69 l.)
774. *Néveri János dr.* A kezdőfoku latin tanításról. Kaposvári főgim. 1907/8. értes. 3—15. l.
775. *Polgár Iván dr.* Görögptló tanítás az 1906—1907. iskolai évben. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 509—511. l.
776. *Resch Aurél*. Az ókori művészet tanítása a bajor humanisztikus gimnáziumban. Szegedi áll. főgim. ért. 1907/8. 70—80. l.
777. *Réray József dr.* Latin tanítás az I. osztályban. Késmárki ág. lc. 1907/8. értes. 1—10. l.

778. *Révai Sándor dr.* Ismét egy kis statisztika a reáliskolai latin nyelvi tanításról. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 220—224. l.
779. *Tamás Károly.* Historizmus és klasszicizmus Polg. Isk. Közl. 10. sz.
780. *Tietz.* Új ósvények a görög nyelv tanításában. *Ism. r. Magy. Középiskola* 325. l.
781. *Turichányi Tihamér dr.* Amerikai tudósok véleménye a klasszikus nyelvekről. *Magy. Középiskola* 69—72. l.
782. *Turichányi Tihamér dr.* Néhány szó a latin tananyagról. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 505—507. l.

4. Német nyelv.

783. *F. Gy. dr.* Gyakorlati tanfolyam a német nyelvből. *Magy. Középiskola* 571. l.
784. *Megyeri Ferenc.* A német nyelv a középiskolában. (Válaszul F. Gy. dr. czikkére.) *Magy. Középiskola* 625—627. l.
785. *Netoliczka, Dr. O.* Aus der Praxis des deutschen Unterrichts. Brassói Honterus-gimn. 1907 8. értes. 3—17. l.
786. *Pap Illés dr.* A német nyelv tanításáról. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 817—824. l.

5. Művészi oktatás.

787. *Balogh Mária.* Észrevételek énekoktatásunkhoz. *Zenevilág* 2—3. sz.
788. *Csengeri János dr.* A művészet a középiskolában. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 32—37. l.
789. *Csizik Gyula.* A műalkotások bemutatása és ismertetése. *Rajzoktatás* XI. évf. 1. sz.
790. *Fonetikaiszemponatok az iskolai énektanításnál.* *Zenevilág* 11—14. sz.
791. *Göbbel, Georg.* Kunst in der Volksschule. Schul- u. Kirchenbote 24. sz.
792. *Gurlitt Lajos.* Az iskola és a jelenkori művészet. *Népművelés* VI. köt. 83—87. l.
793. *Haydl, Fr.* Leitsätze zu dem Referate: Die Kunst in der Volksschule. Schul- u. Kirchenbote 14. 15. sz.
794. *Haydl, Fr.* Die Kunst in der Volksschule. U. o. 23. sz.
795. *Hoffmann János.* Műemlékeink és az iskola. *Rajzoktatás* XI. évf. 1. sz.
796. *Jaschik Álmos.* Művészeti nevelésünk nemzeti vonásai. *Néptan. Lapja* 10. sz.
797. *Jaschik Álmos.* Zene az iskolában. *Zenelap* 17. sz.
798. *Jaschik Álmos.* Az utca, mint a művészeti nevelés tényezője. *Népművelés* VI. 307—315. l.
799. *Kiszely Árpád.* Képző- és iparművészeti tanfolyam Szatmár-Németiben. *Rajzoktatás* XI. évf. 10. sz.
800. *Laurentzi Vilmos dr.* Művészettörténeti oktatás a középiskolákban. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 537—539. l.
801. *Lyka Károly.* Művészettörténet a középiskolában. *Művészet* 96—107. l.
802. *Művészettörténet a középiskolában.* *Rajzoktatás* XI. évf. 5. sz.
803. *O., Fr.* Kunstflüge in der Volksschule. Schul- u. Kirchenbote 9. sz.
804. *Pulágyi Lajos.* A művészeti oktatás kérdése. (Költészettanítás az elemi iskolában.) *Magy. Pædag.* 513—526. 587—606. l.

805. Réger Béla dr. Művészettörténet az iskolában. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 604—606. l.
 806. Resch Aurél. Az ókori művészet tanítása stb. I. 774. sz.
 807. Szentkláray Jenő dr. Művészi nevelés. — Műtárlat Temesvárott. (Az Arany János-társaság könyvei III. köt. 8—18. l.)
 808. Wohlmut Ernő. A művészeti nevelésről. Népnvelő 49. sz.

IV. Finn-ugor nyelvek.

809. Cseremis. Wichmann György. Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből. Nyelvt. Közlem. 205—245. l.
 810. Csúvas. Mészáros Gyula. Mutatványok csúvas népköltési gyűjteményéből. Ethnogr. 290—295. 354—362. l.
 811. Mészáros Gyula. Pogány csúvasok közt. Budap. Hirl. 128. sz.
 812. Mészáros Gyula csúvas tanulmányútja. Ethnogr. 126. l.
 813. Mészáros Gyula. Csúvasok és tatárok közt a Volga-vidéken. Ethnogr. 227—238. l.
 814. Paasonen H. Csúvas szójegyzék. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. VII, 244 l.) 4 K. (A Nyelvt. Közlem. mellékleteként jelent meg.)
 815. Finn. Bán Aladár. Aho János írói jelleme. Beöthy-Emlékkönyv 441—450. l.
 816. Juteini. A férfi. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 685. l.
 817. Krohn Gyula. A finnugor népek pogány istentisztelete. Finnből fordította és néhány eredeti részszel kiegészítette Bán Aladár. Budapest, 1908. Akadémia. (8 r. 384 l.) 5 K.
 818. Kullervo énekei. A finn néphagyomány alapján szerkesztette Krohn Gyula. A Kisfaludy-Társaság pályázatán a Széher Árpád-díjjal jutalmazott műfordítás. Finnből Vikár Béla. Budapest. Hornyánszky V. 1908. (8-r. 143 l.) 5 K. Rövid ism. Egyetértés 304. sz. — Vasár. Ujs. 52. sz.
 819. Nyman. Az északi fény. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 686. l.
 820. Paasonen H. Adalék a finnugor ő-hang történetéhez. Nyelvt. Közlem. 190—192. l.
 821. Runeberg. Sven dufva. Ford. Pálfi Márton. Erdélyi Lapok 1. sz.
 822. Suonio. Ének a hazáról. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 685. l.
 823. Szinnyei József. Finn olvasókönyv, mondattan példatárral. Negyedik javított kiadás. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 84 l.) 2 K.
 824. Szinnyei József. Adalék a finnugor fokváltakozáshoz. Nyelvt. Közlem. 277—286. l.
 825. Osztják. Beke Ödön. Északi-osztják szójegyzék. 33—88. l. Keleti Szemle melléklete.
 826. Pápay József. Északi-osztják nyelvtanulmányok. Nyelvt. Közlem. 111—150. 313—329. l. Elejét lásd a múlt évi folyamban. — Ism. Karjalainen K. T. Finn.-ugr. Forsch. VI. 21—28. l.
 827. Pápay, J. Im Lande der Nord-Ostjaken. Ism. Karjalainen K. T. U. o. VI. 29—32. l.
 828. Pápay József. Nyelvészeti tanulmányutam. — Ism. Karjalainen K. T. U. o. VI. 29—32. l.
 829. Patkanov S. Irtisi osztják szójegyzék. 1900—2. Ism. Karjalainen K. T. Finn.-ugr. Forsch. VI. 4—10. l.

V. Árja nyelvek.

830. *Perzsa. Browne, E. G.* A literary history of Persia. 1907. Ism. Germanus Gyula. EPhK. 70. l.
831. *Munkácsi, Bernhard.* Ein altpersischer Monatsname bei den Süd-Wogulen. Keleti Szemle 137—139. l.
832. *Qānī, Selections from —.* 1907. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 455. l.
833. *Szanszkrit. Hertel, J.* Das südliche Pancatantra. 1906. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 231. l.
834. *Horowitz.* A Short history of indian literature. 1907. Ism. Kégl Sándor. U. o. 232. l.
835. *Kégl Sándor.* Bhagavadgītā. (Kivonat.) Akad. Értes. 434—440. l.
836. *Luigi, F. P.* Introductory manual of the Hindi language. 1907. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 311 313. l.
837. *Munkácsi, Bernhard.* Das altindische Fabeltier çarabhas. Keleti Szemle 139. l.
838. *Oman, J. C.* The Brahmins Theists. etc. 1907. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 713. l.
839. *Strauss, O.* Brhaspati im Veda. 1905. Ism. Benkovics István János. U. o. 464. l.

VI. Keleti nyelvek.

840. *Goldziher Ignác.* Jelentés az orientalisták XV. nemzetközi congressusáról. Akad. Értes. 537—555. l.
841. *Le Monde Oriental.* I. 1—3. 1906—7. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 310. l.
842. *Arab. Goldziher, Ign.* Kitāb ma'ānī al-nafs. Auf Grund d. einzigen Handschrift der Bibliothèque Nationale herausg. 1907. Ism. Brockelmann. Liter. Zentrbl. 22. sz. 717. l.
843. *Goldziher, Ignaz.* Alois Musils ethnologische Studien in Arabia Petraea. Globus 93. köt. 18. sz.
844. *Nicholson, R. A.* A literary history of the arabs. 1907. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 393. l.
845. *Assyr. Gálóczy János.* Az «Ő-kori Lexikon» assyriológiája. Ethnogr. 120—124. 170—176. 249—253. l.
846. *Mahler Ede.* Babylonia és Assyria. 1906. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 53—58. l.
847. *Rohoska József.* Babylonia és Assyria vallástörténete. Sárospatak, 1908. (8-r. 63 l.) 2 K.
848. *Weber, O.* Die Literatur der Babylonier u. Assyrier. 1907. Ism. Mahler Ede. Ethnogr. 170. l.
849. *Héber, Bacher, W.* Les juifs de Perse au XVII-e et au XVIII-e. siècles. 1907. — Ism. Krauss S. Liter. Zentr. Bl. 11. sz. 365. l.
850. *Bernstein, Ign.* Jüdische Sprichwörter 1908. Rövid ism. Magy. Zsidó Szemle 178. l.
851. *Blau Lajos dr.* Az assuani papyrusok talmudi világításban. U. o. 236—261. l. Eleje a mult évi folyamban.
852. *Gabiról.* Részlet «Király-koronájá»-ból. Ford. dr. Klein Mór. Izr. Irod. társ. Évkönyve 166—175. l.
853. *Goldziher, Ignace.* Mélanges judéo-arabes. 30. Formules dans les lettres de Gueniza. — 31. Fragment d'une lettre des Commu-

- nautés du Caire à celle d'Ascalon. Revue des Études juives 55. köt. 54—59. l.
854. *Gross, Heinrich.* Die Satire in der jüdischen Literatur. Augsburg, 1908. (8-r. 63 l.) (Nyomatott Pozsonyban Alkalaynál.)
855. *Grünhut Lázár dr.* Lévi Ibn Chabil. Egy palesztinai zsidó tudós jellemképe a XV. századból. Izr. m. irod. társ. Évkönyve 111—127. l.
856. *Heller Bernát dr.* A Gesta Romanorum zsidó vonatkozásai című cikkhez. Magy. Zsidó Szemle 80—82. l.
857. *Heller Bernát dr.* Egy állítólagos Rasi-monda. U. o. 160—166. l.
858. *Hornyánszky A.* Héber nyelvtan. I. Alaktan. Bpest., Hornyánszky V. 1908. (8-r. 339 l.) 4 K. — Ism. dr. Kmoskó Mihály. Kath. Szemle 961—963. l. — *H. I.* Prot. Szemle 701—703. l. — sz. s. Prot. Egyh. Isk. Lap. 41. sz. — Dr. Weisz Miksa. Izr. Tanügyi Értes. 431. l.
859. *Kaufmann, David.* Gesammelte Schriften. I. 1908. Ism. Dr. Blau Lajos. Magy. Zsidó Szemle 290—293. l.
860. *Kecskeméti Armin dr.* A zsidó irodalom története. I. köt. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 334 l.) 5 K. Ism. s—s. Prot. Szemle 192—195. l.
861. *Kiss Arnold dr.* Jargon irodalom és költészet. Izr. magy. irod. társ. Évkönyve 41—80. l.
862. *Kmoskó Mihály dr.* Az elephantinei zsidó-arámi papyrusok. Religio 12—14. sz.
863. Die orientalischen Literaturen. (Kultur der Gegenwart.) Ism. Magy. Zsidó Szemle 89—96. l.
864. *Perez, Isaac Loeb.* Stories and Pictures. Translated by Helena Frank. Philadelphia. Ism. *L. Pester Lloyd* 5. sz.
865. *Rosenfeld. Rosenfeld Morris.* A kedvesemnek. Ford. Franyó Zoltán. Délmagyar. Közl. 225. sz.
866. *Rosenfeld Morris* költeményei. (Gettó-dalok.) Fordította Kiss Arnold. Budapest, 1908. Deutsch, (8-r. 287 l.) 5 K. — Ism. Bálint Aladár. Szocializmus 380. l. — *St—i E.* Pester Lloyd 42. sz. — *V. Torontál* 81. sz. — 1. Nem tudom én miért. Pesti Napló 176. sz. — 2. Judit. Budap. Napló 223. sz. — 3. A műhely. U. o. 43. sz. — 4. A csodahajó. U. o. 235. sz. — 5. Az örök vándorok. U. o. 245. sz.
867. *Rosenfeld Morris.* A teremtés regéje. Ford. Rosenfeld Zsigmond. Nagykároly 28. sz.
868. *Rosenfeld Morris.* 1. Az én dalom. 2. Munkásdal. Ford. Thaly Loránt. Budap. Szemle 136. köt. 296. l.
869. *K., Dr. L.* Lieder des Ghetto. (M. Rosenfeld.) Pressb. Ztg. 296. sz.
870. *Kiss Arnold dr.* Morris Rosenfeldről. Magy. Zsidó Szemle 30—45. l. — Költeményeinek fordítása 193. 305. 397. l.
871. Ujhéber lyrikusok. 1. Gordon. Emlék-könyvbe. 2. Bialik. Költő voltam. Ford. Szabolcsi Lajos. Izr. magy. irod. társ. Évkönyve 83—85. l.
872. *Vadász Ede.* Zsidó szólások. Magy. Zsidó Szemle 171—173. l. — Szükesz. — A születés körüli szokások 378—386. l.
873. *Török. Germanus Gyula dr.* Evlija Cselebi a XVII. századbéli törökországi czéhekről. Keleti Szemle 95—126. l.
874. *Gibb, E. J. W.* A history of ottoman poetry. Ism. dr. Germanus Gy. Keleti Szemle 126—128. l.

875. *Hadžismerspahić, Esad.* Muslimanske narodne junačke pjesme I. Banja Luci, 1907. — Ism. *Ž. J.* Letopis matice srpske, 249. füz. 73. l.
876. *Mészáros Gyula.* Győr vár viadaláról való ének és Budavár dicsérete. (Egy hódoltságkorabeli török költőtől.) Századok 385—400. l.
877. *Pröhle Vilmos dr.* Tatár népmesék. Pesti Napló 244. sz.
878. *Pröhle Vilmos.* Tatár nyelvjárási adalékok. Nyelvt. Közlem. 63—110. 330—363. l.
879. *Thury József.* A török drámai irodalom. Budap. Szemle 136. köt. 71—93. 234. 270. 402. 428. l.
880. Török dalok. 1. Achmed Fejzi. Iaz Geldi. 2. Baki. Irði ine ardihibist. Ford. Dr. Szócs Géza. Zólyomvárm. Hirli. 43. sz.
881. Das türkische Volksschauspiel. (Orta ojunu.) Gesammelt, eingeleitet ins Deutsche übertragen von Dr. Ignaz Kunos. Leipzig R. Haupt, 1908. — Ism. *R. M.* Pester Lloyd 72. sz.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

882. *Albert, H.* Medizinisches Literatur-Vademecum. 1908. Ism. *Ű.* Könyvszemle 358. l.
883. Aus dem Papieren einer wiener Verlegers 1858—1907. Herausg. v. Fr. A. Mayer. 1908. Ism. Goth Ernő. Pester Lloyd 161. sz. — kb. Corvina 6. sz. (Rosner Lipót kiadóról.)
884. A Bibliothèque Nationale. Corvina 7. sz.
885. *Brandisch, Gottlieb.* Das Senndorfer Cationale. (Handschrift.) Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 12. sz.
886. *Briquet, C. M.* Les filigranes. 1907. Ism. Dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 85. l.
887. *Brown, J. Duff.* The small library. 1907. Ism. *Ű.* U. o. 173—176. l.
888. *Burger, Konrad.* Buchhändleranzeigen des 15. Jahrhunderts. 1907. — Ism. dr. Gulyás Pál. U. o. 172. l.
889. *Cim, A.* Le Livre. III. Vol. 1906. Rövid ism. Magy. Zsidó Szemle 186. l.
890. *Cockerell, Sidney C.* The Gorleston Psalter. 1907. — Ism. *G—s.* Könyvszemle 268—270. l.
891. *Császár Elemér dr.* Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben. U. o. 314—318. l.
892. *Davenport, Cyril.* The book, its history. 1907. Ism. *F. II.* U. o. 365—367. l.
893. *Dobján László.* A magyarországi összes polgári iskolák értesítőiben 1906/7. tanévig megjelent értekezések, beszédek, nekrologok stb. repertoriuma. (Polg. isk. Almanach. X.) (Külön is. 8-r. 83—114. l.)
894. *Dobján László.* A magyarországi összes középiskolák 1906/7. tanévi értesítőiben megjelent értekezések, beszédek, nekrologok stb. repertoriuma. (Középisk. Almanach X.) (Külön is megjelent (8-r. 81—101. l.)
895. *Dobján László.* Hazai középiskoláink 1906 1907. tanévi értesítőiben megjelent értekezések repertoriuma. Középisk. Almanach 1908. 81—101. l.

896. *Dorez, Léon.* Les manuscrits à peintures de la bibliothèque de Lord Leicester. 1908. Ism. *Σ.* Könyvszemle 270. l.
897. Az egyházilag tiltott könyvek jegyzéke. Grafikai Szemle 3. sz.
898. *Essai de bibliographie pratique.* 1906. Ism. *Σ.* Könyvszemle 84. l.
899. *Fischer, Dr. Joh.* Druck und Schmuck des neuen evang. Gesangbuches für Elsass-Lotharingen. Die Karpathen II. 460—466. l.
900. *Gichlow, K.* Kaiser Maximilians I. Gebetbuch. 1907. Ism. *r.* Könyvszemle 265—268. l.
901. *Greve, H. E.* Das Problem der Bücher- u. Lesehallen. 1908. Ism. dr. Gulvás Pál. U. o. 368—375. l.
902. *Gulyás Pál dr.* A magyar nemzeti múzeum Széchényi orsz. könyvtárában levő Aldinák leíró jegyzéke. U. o. 51—72. 148—165. l. Eleje a múlt évi folyamban. (Külön is megjelent.)
903. *Gulyás Pál dr.* Újabb külföldi tanulmányok Mátyás király könyvtáráról. U. o. 193—200. l.
904. *Gulyás Pál dr.* Egy tudományos kölcsön könyvtár: a «London library». U. o. 223—230. l.
905. *Gulyás Pál dr.* Bibliográfiai rendszerek. U. o. 289—313. l.
906. *Gulyás Pál dr.* A berlini és charlottenburgi népkönyvtárak. Múz. Könyvt. Értes. 145—152. l.
907. *Gulyás Pál dr.* A bibliophil természetrajza. Uránia 15—18. l.
908. *Gulyás Pál dr.* A könyvgyűjtés főbb irányai. U. o. 59—68. 135—141. 168—175. l.
909. *Gulyás, Dr. Paul.* Budapesti Bibliotheksmisere. P. Lloyd 212. sz.
910. *Gyulai Farkas dr.* A magyar könyvtárak ügye. Bud. Hirl. 244. sz.
911. *Gyulai, August.* Bibliography of english authors, works translated into hungarian language. (1620—1908.) Budapest, 1908. (8-r. 48 l.) — Ism. *Σ.* Könyvszemle 261—264. l. — Rövid ism. Deutsche Liter. Ztg. 25. sz. 1553. l.
912. *Gyulai Ágost.* Külföldi pædagogiai könyvészet (1907.). Magy. Pædag. 250—252. 318—319. 511—512. 623—639. l.
913. A hazai hírlapirodalom 1907-ben. Könyvszemle 1908. melléklete.
914. *Hellebrant Árpád.* A magyar nyelvtudományi irodalom 1907-ben. M. Nyelv 262. l.
915. *Hellebrant Árpád.* A magyar philologiai irodalom 1907-ben. EPhK. 482—584. l.
916. *Hellebrant Árpád.* A magyar pædagogiai irodalom 1907-ben. Magy. Pædag. 361—448. l.
917. *Horráth Ignác.* A magyar bibliográfiai irodalom az 1907. év utolsó negyedében. Könyvszemle 90—92. l. — Az 1908. év első negyedében. U. o. 182—184. l. — A második negyedben. U. o. 277. l. — A harmadik negyedben. U. o. 380. l.
918. Ifjúsági könyvtárjegyzék. Szerk. Szemák István dr. Ism. Ludovicus. Magy. Középiskola 645—649. l.
919. *Irić, Aleksa.* Joseph Kurzböck und die Errichtung der serbischen Buchdruckerei. Archiv f. slav. Phil. 29. köt. 511—516. l. — Ism. O. Tich. Letopis Matice Srpske 250. füz. 76. l.
920. *Kanyaró F.* Tizenöt prot. mű a XVI—XVII. százban. Kereszt. Magvető 214—223. l.
921. *Kanyaró Ferencz.* Abrugyi György könyvnyomtatónk zsolnártárfordító-e? U. o. 270—274. l.

922. *Kanyaró F.* Comenius ismeretlen kiadásai. U. o. 275. l.
923. *Karácson Imre.* A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 79—83. 455—457. 651—654. l.
924. *Kereszty István.* A zene irodalma a könyvtárban. Könyvszemle 319—341. l.
925. *Köblös Zoltán.* Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. Erd. Múz. 41—47. 186—191. 220—227. 328—336. l.
926. A magyar nemzeti múzeum Széchényi országos könyvtára az 1907. évben. Könyvszemle 97—118. l.
927. *Melich János dr.* Újabb adalékok a hazai vend (szlovén) nyelvű irodalom bibliográfiájához. U. o. 231—245. l.
928. Modern könyvtári vasállványok. U. o. 388—391. l.
929. *Német Károly.* A kecskeméti róm. kath. főgimnázium ifjúsági könyvtárának története. Kecskeméti kegyr. főgim. 1907 8. értés. 3—6. l. [386—388. l.]
930. A nemzetközi bibliográfiai értekezlet lefolyása. Σ. Könyvszemle
931. *Nyomdászat. Aigner Antal ifj.* A magyar díszítő stílus a könyvnyomtatásban. Nyomdász. Évkönyv 1908. 33—40. l.
932. *Augenfeld M. Miksa.* Legszükségesebb tudnivalók a papírosról. U. o. 1908. 135—140. l.
933. Az autotípiák egyengetése. Grafikai Szemle 3. sz.
934. *Bozsik István.* Könyvdíszítés hajdan. Nyomdász. Évkönyve 1908. 13—20. l.
935. *Bujnovszky Rezső.* A magyar díszítményekről. M. Nyomdászat 1. sz.
936. *Bujnovszky Rezső.* A hirdetésekről. U. o. 5. sz.
937. *Czakó Elemér dr.* Nyomdász esztétika. U. o. 5. füz.
938. *Czakó Elemér dr.* Nyomdászatunk jövője. Magy. Iparművészet 143. s. kv. l.
939. *Fehér Béla.* Festékező hengereink. Nyomd. Évkönyv. 1908. 73—80. l.
940. Felolvasás és vita a tanfolyami rajzoktatásról. Grafikai Szemle sz. (Czakó E. Nyomdászatunk jövőjének felolvasásáról.)
941. *Fiedler Károly és Fürst Vilmos.* Egy és más a betűk és klisék oxidációjáról. Nyomd. Évkönyv 21—24. l.
942. *Fuchs Zsigmond.* Az «L & M» Tandem gyorsajtónak négyszínnyomata. Magy. Nyomdászat 2. sz.
943. *Fuchs Zsigmond.* A művészek felfogása és a gyakorlat. U. o. 12. sz.
944. *Gl.* Szedőgépeink s hatásuk a nyomdászatra. Nyomdász. Évkönyv 29—32. l.
945. *Gerendai Imre.* A másolható nyomás. Magy. Nyomdászat 12. sz.
946. *Hahn Mihály.* Az önberakókról. U. o. 7. sz.
947. *Hahn Mihály.* Az egyengetésről. U. o. 10. sz.
948. *Heller Ignác.* Utmutatás az idegen nyelvek szedéséhez. Nyomdász. Évkönyve 1908. 113—134. l. [12. füz.]
949. *Herbst Samu.* A fotomechanikai klisék hibái. Magy. Nyomdászat
950. *Hermann Károly.* A festékekről és az azokkal való nyomásról. U. o. 2—3. sz.
951. *Herrmann Károly.* Régi irány — új feladatok. U. o. 5. sz.
952. *Hermann Károly.* A helyes termegosztásról. U. o. 12. sz.
953. *Hermann Károly.* Kisebb üzemi nyomdák berendezése. Nyomdász. Évkönyv. 1908. 89—92. l.
954. *Janovits Ferenc.* Ipar és művészet. Magy. Nyomdászat 2. sz.

955. *Janovits Ferenc.* «Az ige testté lön.» U. o. 6. 7. sz. (Az államilag biztosított nyomdászszakoktatásról.)
956. *Janovits Ferenc.* Az év történetéből. U. o. 12. füz.
957. *Káldor Lajos.* Fournier le jeune élete és munkássága. Nyomdász. Évkönyv 49—56. l. [1908. 25—28. l.]
958. *Kocziál József.* Néhány szó az ujjbkkori könyvművészetről. U. o.
959. A könyvesinalás művészete. Grafikai Szemle 3. sz.
960. *Krizsóán.* A betűk megválasztásabeli egyöntetőségéről. U. o. 11. sz.
961. *Kún Kornél.* Alapnyomati és egyéb lemezek vésése. Nyomdász. Évkönyv. 1908. 81—88. l.
962. *Leidinger, Georg.* Die Teigdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts. München. Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 264. l.
963. *L—l A—t.* A magyar stílről. Grafikai Szemle 2. füz.
964. *Lóczy Salamon.* Megjegyzések. Magy. Nyomdászat 6. 7. füz. (Czakó E. Nyomdászatunk jövőjéről.)
965. Miskolczi kiállításunk. U. o. 6. sz.
966. *Morócz Jenő.* Huszonöt esztendő. A könyvnyomdászok szakköre negyedszázados fennállásának emlékére. 1907. Ism. sp. Könyvszemle 367. l.
967. *Müller József.* Értékes találmány fényképező nyomdászok részére. Magy. Nyomdászat 7. sz.
968. *Norák József.* Valami a mesterszedési irányzatokról. Nyomdász. Évkönyv. 1908. 93—96. l.
969. *Noritzky N. László.* A papiros történetéből. U. o. 41—48. l.
970. Nyomatványkiállítás Kassán. Magy. Nyomdászat 10. füz.
971. *Pavlovsky J. Alajos.* A hirdetések technikai fejlesztése. U. o. 6—12. füz.
972. *Payr Sándor.* Farkas Imre keresztúri és csepregi könyvnyomtató (1610—1643.) Grafikai Szemle 9. sz.
973. *Schopp János.* A magyar öntőlevélről. Nyomdász. Évkönyv 1908. 67—72. l.
974. *Spitz Adolf.* A körlevelek szedésének fejlődése. U. o. 1908. 63—66. l.
975. *St.* A modern mesterszedő szedésbeli technikája. Grafikai Szemle 11. szám.
976. *Stalla Márton.* Hogy szedjünk helyesen árjegyzéket? Nyomdász. Évkönyv 1908. 57—62. l.
977. A szavak beosztása és a sorok zárása. Grafikai Szemle 5. sz.
978. Színharmoniaról s egyéb ide tartozó dolgokról. U. o. 7. sz.
979. Színhatás a festőies képek nyomtatásában. U. o. 8. sz.
980. *Tanay József.* Figurális s más szedések. Nyomdász. Évkönyv 1908. 7—12. l.
981. *Tanay József.* Tanulmányok a külföldi szaktanításról. U. o. 1908. 97—108. l. [12. sz.]
982. *Tantossy József dr.* Modern angol plakátok. Magy. Nyomdászat
983. Temesvári nyomtatványkiállításunk. U. o. 4. füz.
984. A tipográfiai betűrendszer története dióhéjban. Grafikai Szemle 6. sz.
985. Törédékek a könyvnyomtatás történelméből. U. o. 8. 9. sz.
986. *B. Tóth József.* Reflexiók a mesterszedésről meg egyebekről. U. o. 10. sz. — Megjegyzések e cikkekre. U. o. 12. sz.
987. *Uitz Kornél.* A könyvszedés fejlődés története. Magy. Nyomdászat 2—6. füz.

988. Ujmódi könyvdíszítés. Grafikai Szemle 2. sz. (Falk Zs. Mozgó fényképek cz. munka kiállításáról.)
989. Valami a festékek és a papír fényállóságáról. Nyomdász. Évkönyv 1908. 109—112. l.
990. *Varga Antal*. Az összetett mássalhangzók egyszerűsítése. Grafikai Szemle 11. 12. sz.
991. *Várnai Sándor*. Egy régi tipográfiai remekmű. Magyar Nyomdászati 11. füz. (Első Miksa császár imakönyvé-ről.)
992. *Várnai Sándor*. A hazai könyvnyomdászat multjából. U. o. 5—7. 9. 12. sz.
993. *Observer*. A Carnegieféle könyvtárakról. Könyvszemle 96. l.
994. *Observer*. A berlini királyi könyvtár új épülete. U. o. 281—284. l.
995. *Petrík Géza*. Magyar könyvészet. 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok; atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadja a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete. VII. füzet. Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 977—1107 l.) 5 K. — Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 356. l.
996. *Rácz Lajos dr.* Magyar ipari bibliográfia. Corvina 11. sz. és Iparoskáté 1908. évkönyv.
997. *Rejtő Sándor*. A papiros tartósságának megállapítása. 1907. Ism. *G—l*. Könyvszemle 362—364. l.
998. Reproductions from illuminated manuscripts. (British Museum.) 1908. Ism. *sp.* U. o. 364. l.
999. *Rexa Dezső*. Az árvamegyei Csaplovics-könyvtár története. Múz. Könyvt. Értes. 31—42. 113—119. l.
1000. *Rexa Dezső*. A budapesti Nemzeti Színház könyv- és levéltára. U. o. 63—67. l.
1001. *Schermann Eged dr.* Az egyházi könyvtáralom és könyvbírálat magyarázata. Budapest, Szt. István-t. 1908. (8-r. 116 l.) 2 K. — Ism. *Z. Néptanít. Lapja* 53. sz.
1002. *Sebestyén Gyula*. Batthyány Boldizsár misekönyve. Beöthy Emlékkönyv 199—201. l.
1003. *sp.* A párisi Bibliothèque Nationale nyomtatványainak katalógusa. Könyvszemle 190—191. l.
1004. *Steinhofér Károly*. Ráth Mór. 1829—1903. Budapest, 1908. Szerző. (8-r. 23 l.) (Különnyomat a Magyar Könyvkereskedők Évkönyve 1907. évfolyamából.)
1005. *Steinhofér Károly*. Adalékok az erdélyi könyvkereskedelem történetéhez. Corvina 2—4. sz.
1006. *Szabó László (Bártfai)*. A kapronczai biblia. Könyvszemle 95. l.
1007. *Székely Dávid*. A magyarországi képzőművészeti és vele rokon-ságú irodalom terén 1904-ig megjelent könyvek kimutatása. Művészet 139. 212. 349. l.
1008. *Szida Viktor*. Egri nyomtatványok a 18. század II. feléből s a 19-ik elejéből. Egri egyházm. Közl. 1—3. sz.
1009. *Szőnyi J. László*. A XIV. századbéli papiros oklevelek vízjegyei. Budapest. 1908. (8-r. 100 l. és XVII l. tábla) 3 K. — Ism. Czakó. Magy. Iparművészet 71. l.
1010. *Varjú Elemér*. Két Corvin-kézirat. Könyvszemle 1—25. l.

1011. Vidéki könyvtáraink 1906-ban. U. o. 20—50. l.
 1012. *Weinberger, Wilh.* Beiträge zur Handschriften Kunde. I. (Die Bibliotheca Corvina.) 1908. Ism. dr. Gulyás Pál. U. o. 359—362. l.
 1013. *Zorányi Jenő.* Adatok két könyv történetéhez a XVIII. század utolsó negyedében. Irod. tört. Közlem. 111—121. l. (Osterwald: Biblia tárháza. «Egy katolikus keresztyénnek vallástétele.» Lipcse, 1791. l.)

2. Magyar irodalomtörténet.

1014. *Abonyi Arpád.* A gyermek. Mészáros Károly alapítványából jutalmazott színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 20.
 1015. *Abrahám Ernő.* Kerek ég alatt. 1907. Ism. b. j. Kath. Szemle 94. l.
 1016. *Ady Endre.* Vér és arany. 1908. Ism. ó. Budapesti Szemle 134. köt. 311—315. l. — Kosztolányi Dezső. Új Idők 7. sz. — Ignotus. Magy. Hirl. 12. sz. — Miklós Jenő. Egyetértés 11. sz.
 1017. *Ady Endre.* A magyar Pimodan. Nyugat 20—23. 91—95. 157—160. 182—187. l.
 1018. *Ady Mariska.* Sok ború, kevés derű. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 8. sz.
 1019. *Alba Neris.* Bolti leányok. Ism. Punctum. Hét 25. sz. — Vasár. Ujs. 5. sz.
 1020. *Albásy Katalin.* A mi kisasszonyunk. 1907. Ism. b. j. Kath. Szemle 95. l.
 1021. *Alexander Bernát.* Jelentés az 1907-iki Vojnits-jutalomról. Akad. Értes. 350—354. l.
 1022. *Alszeghy Zsolt.* Régi magyar deákének 1757-ből. EPhK. 480. l.
 1023. *Ambrus Zoltán.* Giroflé és Girofla. 1908. Ism. Fenyő Miksa. Nyugat 770. l. — A. Z. újabb négy kötete. Ism. F. P. Hét 30. sz. — R. Pester Lloyd 191. reg. sz.
 1024. *Ambrus Zoltán.* A felpofozott irodalom. Nyugat 21. sz. 281—291. l.
 1025. *Andor József.* Nagy Lajos magyar király. 1908. Ism. g. Kath. Szemle 1199. l.
 1026. *Angyal Dávid.* Kurucz virágénekek Thökölyről. Századok 175—177. l.
 1027. *Ankáné Dobay Mariska.* Szeráf szárnyak. Kolozsvár, 1908. Ism. Oleander. Kereszt. Magy. Ifjuság VI. 12. sz.
 1028. *Antal Sándor.* A Holnap. (Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka versei.) — Ism. dr. Borsodi Lajos. Torontál 223. sz. — f. Budap. Szemle 136. köt. 454—457. l. — Hatvany Lajos. Pesti Napló 228. sz. — Kemény Simon. Nyugat 214—216. sz. — L. Gy. Huszadik Század XVIII. köt. 431—433. l. — M—i E. Pester Lloyd 232. sz. — Új Idők 42. sz.
 1029. *b. j.* Újabb regényeink. Kath. Szemle 84—95. l.
 1030. *Bajza József dr.* Egy ismeretlen magyar Katalin-legenda. Irod. tört. Közlem. 243—246. l.
 1031. *Balásházy Péter.* A nővérek. Glória. 1907. Ism. Sebestyén Károly. Budap. Hirl. 4. sz.
 1032. *Balásházy Péter.* Egy kis leány gondolatai, és egyebek. 1907. Ism. Sebestyén Károly. U. o. 4. sz.

1033. *Barabás Ábel dr.* II. Rákóczi Ferencz a magyar költészetben. (Az Arany János társaság könyvei. III. köt. 255—264 l.)
1034. *Barcsai József.* Az ifjúsági irodalom és a szülők. Uránia 302—306. l.
1035. *Bársony István.* Titkos veszedelmek. 1908. Ism. Keve. Uj Idők 3. sz. — R—a F. Neues Pest. Journ. 21. sz. — Vasár. Ujs. 6. sz.
1036. *Bársony István.* Tarka mesék. 1908. Ism. Kanizsai Ferencz. Magy. Hirl. 299. sz.
1037. *Bartalos Gyula dr.* Rózsa és Liliom. Tört. színmű. Ism. Drávai János. Egri egyházm. Közl. 3. sz. — dr. L. Kath. Szemle 368. l.
1038. *Bayer József.* Jelentés az 1907. évi gróf Teleki-pályázatról. Akad. értes. 177—193. l.
1039. *Beér Tamás.* Az igazság felé. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 11.
1040. *Benedek Elek.* Testamentum és hat levél. 6. kiad. 1908. Ism. Vas. Népevel. Lapja 62. l.
1041. *Beniczkyé Bajza Lenke.* Késő szerelem. 1906. Ism. b. j. Kath. Szemle 86. l.
1042. *Beöthy-Badics.* A magyar irodalom története. 1. 2. köt. 3. kiad. Ism. dr. Bartha József. Magy. Középiskola 382—391. l. — Rácz Lajos. Deutsche Liter. Ztg. 47. sz. 2975. l. — A II. köt. ism. Császár Ernő. EPhK. 441—443. l.
1043. *Berzeviczy Albert.* Régi emlékek. 1907. Ism. Váczy János. Századok 264—267. l.
1044. *Binder Jenő.* Műfordítások a «Budapesti Szemlé»-ben. EPhK. 437—441. l. — Vikár Béla. A Lafontaine-fordításhoz. U. o. 779. l. — Binder J. válasza. U. o. 779. l.
1045. *Biró Lajos.* Huszonegy novella. Ism. Vasár. Ujs. 22. sz. — Kanizsai Ferencz. Magy. Hirl. 136. sz. — Révész Béla. Népszava 151. sz. — Szilágyi Géza. Az Ujság 139. sz. — Neues Pester Journal 165. sz. — L. J. Pester Lloyd 131. sz. — és Eisler M. József. U. o. 286. sz. — N. P. Hét 22. sz. — F. P. Uj Idők 24. sz. — Lukács György. Huszadik Század 18. köt. 255—259. l. — Miklós Jenő. Egyetértés 136. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat 717. l.
1046. *Bodola Gyula.* Dobó István a magyar költészetben. Függelék: Chabai: Encomium arcis Agriæ. Wittenberg, 1556. Kolozsvár, Stief J. ny. 1908. (8-r. 87 l.)
1047. *Bokor Malvin.* A Szirányi-család. Ism. g. Kath. Szemle 1198. l.
1048. *Bokréta.* III. könyv. Debreczen. Ism. M—i E. Pester Lloyd 155. sz. — i. Egyh. Közl. 37. sz. — Hét 24. sz. — Uj Idők 25. sz. — Vasár. Ujs. 22. sz.
1049. *Böngérfi János.* Népiszkolai magyar nyelvtanaink története. (Néptanítók könyvtára. 35—36. füzet.) Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 224 l.) 2 K.
1050. *Bródy Sándor.* Regény alakok. Ism. Palágyi Lajos. Néptan. Lapja 26. sz. — Hét 18. sz.
1051. *Bródy Sándor.* A tanítónő. Falusi életkép 3 felvonásban. Először adták a Vigszínházban márcz. 21.
1052. *Bródy Sándor.* A tanítónő. Falusi életkép 3 felv. 1908. Ism. Biró Lajos. Nyugat 719. l. — Néptan. Lapja 10. sz.

1053. *Bródy Sándor* munkái. Ism. Budap. Hirl. 112. sz.
1054. *Bródy Sándor*. Hófehérke. Regényes színjáték 3 felv. Uj be-tanulással adták a Nemzeti Színházban nov. 20.
1055. *Buday Barna*. Derült égbolt alatt. 1908. Ism. Petrássevich Géza. Alkotmány 31. sz. — Keve. Uj Idők 3. sz. — R—a F. Pest. Journ. 21. sz. [iskola 55. l.
1056. *G. Büttner Julia*. Kedves történetek. Ism. A. D. Magy. Közép-
1057. cs. Kik írták a palos-drámákat? EPhK. 717—718. l.
1058. *Csáth Géza*. A varázsló kertje. 1908. Ism. M—i E. Pester Lloyd 113. sz. — Hét 20. sz. — (s—l.) Uj Idők 21. sz. — Vasár. Ujs. 20. sz.
1059. *Csergő Hugó*. Félszerelem. Színmű 3 felv. Először adták a Víg-színházban máj. 9.
1060. *Csizmadia Sándor*. Kanaánban. 1908. Ism. Rb. Népszava 7. sz.
1061. *Csura Miklós*. Argirus a magyar irodalomban. Nagykikinda, 1908. Szegyakov J. ny. (8-r. 85, 2 l.)
1062. *Czóbel, Minka de*. 1. Angelus. — 2. A tout jamais. — 3. Face à face avec Dieu. Traduction par M. Guillaume Vautier. Revue de Hongrie II. 573—578. l.
1063. *Dálnoky Nagy Lajos*. Az attasé apja. Vígjáték 3 felv. Először adták a Magyar Színházban ápr. 4.
1064. *Dármelné-Lengyel Laura*. Fehér kereszték. 1908. Ism. Néptanít. Lapja 37. sz.
1065. *Dezsi Lajos*. Egy protestáns iskoladráma a XVII. századból. (Kivonat.) Akad. Értes. 610—616. l.
1066. *Dezső József*. Az utolsó fejezet. Dráma 1 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 11.
1067. *Drégely Gábor*. A szerencse fia. Komédia 4 felv. Először adták a Magyar Színházban szept. 18.
1068. *Drózdó Győző*. Írás a leánynak. 1908. Ism. K. D. Hét 30. sz.
1069. *Dudás Gyula*. A Drugethek mint írók. Zemplén 28. sz.
1070. *Dutka Akos*. A föld meg a város. Ism. Ady Endre. Nyugat 718. l. — K. D. Hét 14. sz. — Koppány. Egyetértés 112. sz. — M—i E. Pester Lloyd 167. sz. — (ö.) Uj Idők 16. sz. — Vasár. Ujs. 14. sz.
1071. Egy asszony versei. 1909. Ism. (sz.) Budap. Hirl. 308. sz.
1072. Egyleveles nyomtatványok a XVIII. századból. Közli Hellebrant Árpád. Irod. tört. Közlem. 66—95. 204—217. l. Önállóan is megjelent «Egyleveles nyomtatványok a XVIII. századból a magyar tudományos Akadémia könyvtárában.» Budapest, 1908. cízzel. (8-r. 43 l.)
1073. *Elek Artúr*. Szini Gyula. Első novellás könyve alkalmából. Az Ujság 290. sz.
1074. *Endrődi Béla*. Virágpelyhek. Rövid ism. Hét 7. sz.
1075. *Endrődi Sándor*. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 200. l.
1076. *Erdélyi Irén*. A hazafias bánat költészete a szabadságharc után. Keszthelyi főgym. 1907/8. értes. 5—148. l.
1077. *Erdélyi Zoltán*. Bazsalikom. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 52. sz.
1078. *Ernyey József*. A «Házi különös orvosságok» szerzői és forrásai. Ethnogr. 34. l.

1079. *Falk Zsigmond dr.* Mozgó fényképek. 1908. Ism. Censor. Egyetértés 11. sz. — Lásd 988. sz. a. is.
1080. *Falk Zsigmond dr.* Porzó Ágai Adolf. Orsz. Világ 5. sz.
1081. *Farkas Émőd.* Gróf Benyovszky Móricz. Pesti Hirl. 286. sz.
1082. *Farkas Pál.* A renegát. Regény. 1908. Ism. Kanizsay Ferencz. Magy. Hirl. 249. sz. — G. E. Pester Lloyd 250. sz. — Az Ujság 274. sz. — R—a F. Neues Pest. Journ. 289. sz. — Vasár. Ujs. 46. sz.
1083. *Faylné Hentaller Mária.* Leányvilág. 1908. Ism. Havas Irma. Néptan. Lapja 5. sz.
1084. *Fekete Hunyor.* Szerkesztő, a ki írni nem tud. (Adat a 70-es évek irodalomtörténetéhez.) Délmagyar. Közl. 231. sz. (Vuchetich Endre. „Magyar család.”)
1085. *Feld Mátyás.* Berta panamája. Énekes bohózat 3 felv. Először adták a Városligeti színpadon jul. 1.
1086. *Fényes Samu.* Ártatlanok. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 7. — Fényes S. dr. Die Geschichte meines Stückes. Pester Lloyd 61. sz.
1087. *Ferenczy Ferencz.* Az örök küzdelem. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 17.
1088. *Ferenczy József.* Magyar mesekönyv. Ism. A. B. Magy. Középiskola 58. l.
1089. *Ferenczi Zoltán.* Jelentés a Péczely-pályázatról. Akad. Értes. 21—25. l.
1090. *Ferenczi Zoltán.* Jelentés az özv. Vojnits Tivadarné-jutalomról. Akad. Értes. 193—200. l.
1091. *Feszty Árpád.* Árva Bandi. 1908. Ism. R. Pester Lloyd 72. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz.
1092. *Földes Imre.* A császár katonái. Dráma 3 felv. Először adták a Magyar Színházban febr. 1.
1093. *Földes Imre.* Sziriusz. Fantasztikus vígjáték 4 felv. Herczeg Ferencz hasonló című elbeszéléséből. Először adták a Magyar Színházban okt. 9.
1094. *Gaal Mózes.* Marci. 1907. Ism. Radnóti Dezsőné. Család és Iskola 2. sz.
1095. *Galamb Sándor.* A magyar népdal hatása műköltészetünkre. 1907. Ism. Fülöp Sándor. Irod. tört. Közlem. 250—253. l.
1096. *Gallorich Jenő.* Az asszony. Budapest, 1908. Ism. H. I. Néptanít. Lapja 30. sz.
1097. *Garami Ernő.* A megváltás felé. Színmű 3 felv. Először adták a Vígszínházban ápr. 3.
1098. *Gárdonyi Géza.* Isten rabja. 1908. Ism. (Sn.) Budap. Hirl. 101. sz. — Neues Pest. Journ. 165. sz. — R. Pester Lloyd 137. sz. — Lehotai. Hét 23. sz. — Számadó János. Új Idők 19. sz. — c. d. Magy. Középiskola 642—644. l. — Fenyő Miksa. Nyugat. aug. — Halászy Cäsar. Alkotmány 133. sz. — f. g. Egri Hiradó 73. sz. — Kárpáti Aurél. Egyh. Közl. 42. sz. — (l. m.) Néptanít. Lapja 28. sz. — Vasár. Ujs. 19. sz.
1099. *Gárdonyi Géza.* Átkozott józanság. 1907. Ism. Kárpáti Aurél. Egyh. Közl. 34—35. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz.
1100. *Gárdonyi Géza.* Ábel és Eszter. 1907. Ism. b. j. Kath. Szemle 86. l.

1101. *Gazdag Lajos*. Ujságírás a Bach-korszakban. Nevelés 25. évf. 4. sz.
1102. *Görcsöni Dénes*. Plagizált novellák. Alkotmány 62. sz. (Bródy M. és Szomaházy I. két novellájáról.)
1103. *Görcsöni Dénes*. A hirlapirodalom lealacsonyítása. Alkotmány 98. szám.
1104. *Görcsöni Dénes*. Ösztöndíjas pornografia. Alkotmány 127. sz.
1105. *Gozsdu Elek*. A félisten. Dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 3.
1106. *Gyulai Agost*. Egy magyar irodalomtörténeti repertoriális munkáról. EPhK. 477. l. (Szüry Dénes Száz év.)
1107. *Gyulai Pál*. Dramaturgiai dolgozatok. 1. 2. kötet. Budapest, 1908. Franklin-t. (8-r. 586, 575 l.) 16 K. — *Ism. Császár Elemér*. EPhK. 627—630. l. — *Hatvany Lajos*. Nyugat 257—271. l. — *i—l*. Egyh. Közl. 37. sz. — *Lengyel Miklós dr. Néptanít*. Lapja 12. sz. — *ly. Uránia* 250. l. — *R. M. Pester Lloyd* 60. sz. — *Viator*. Az Ujság 59. sz. — *Vasár. Ujs.* 8. sz.
1108. *Gyulai Pál*. Kritikai dolgozatok. 1854—1861. (A m. t. Akadémia könyvkiadó vállalata. Új foly. 76. köt.) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 404 l.) 5 K. (Tartalma: Petőfi Sándor és a lyriai költészet. — Szépirodalmi szemle. — Polemikus levelek. — Írónőink. — Adalék népköltészetünkhöz. — Néhány szó a kritikáról. — Megint a kritikáról.)
1109. *Hajó Sándor*. A holnap. Vigj. 3 felv. Először adták a Magyar Színházban nov. 27.
1110. *Hangay Sándor*. Szárnybontás. 1908. *Ism. r. Pester Lloyd* 292. sz. — *K. D. Hét* 30. sz. — *Új Idők* 24. sz. — *Vasár. Ujs.* 23. sz.
1111. *Harsányi Kálmán*. Homo és Homunkulusz. *Ism. Vasár. Ujs.* 16. sz. — *Gellért Oszkár*. Nyugat 408. l.
1112. *Harsányi Lajos*. Új vizeken. 1908. *Ism. (sz. l.) Kath. Szemle* 478. l. — *Koppány. Egyetértés* 191. sz. — *i. Egyh. Közl.* 18. sz.
1113. *Harsányi Lajos*. Még egyszer a katolikus szépirodalom. Alkotmány 283. sz.
1114. *Hegedüs István*. Jelentés az Ormody Amélie-jutalomról. Akad. Értes. 339—343. l.
1115. *Hegedüs Sándor*. A rab. Fantasztikus dráma 3 felv. Először adták a Magyar Színházban márcz. 20.
1116. *Hegedüs Sándor ifj.* Vesztett csata. 1906. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 87. l.
1117. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 1908. 13—21. l.
1118. *Heltai Jenő*. Nyári rege. *Ism. Néptan. Lapja* 40. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 85. l.
1119. *Heltai Jenő*. Az asszony körül. 1908. *Ism. R. Pester Lloyd* 274. sz. — *A Család* 3. sz. — (*Sn.*) Budap. Hirl. 261. sz.
1120. *Heltai Jenő*. Naftalin. Énekes bohózat 3 felv. Először adták a Vígsházban jun. 6.
1121. *Herczeg Ferencz*. Kaland. *Ism. Vasár. Ujs.* 30. sz. — *Io. Hét* 33. sz. — *K. A. Egyh. Közl.* 37. sz. — *l. Néptan. Lapja* 35. sz. — *Szilágyi Géza*. Az Ujság 186. sz.
1122. *Herczeg. Lélekrablás*. *Ism. Fenyő Miksa*. Nyugat. Aug. 18—21. l. —

- Ignotus. U. o. szept. 108. l. — Bartha József dr. Magy. Középiskola 51—54. l.
1123. *Hoffer Imre*. Szonettek. Temesvár. Ism. *P. Temesv. Hirl.* 1907. 295. szám.
1124. *Horváth Ákos* versei. 1908. Ism. *Vasár. Ujs.* 24. sz. — *Nil.* Egyetértés 136. sz.
1125. *Horváth Cyrill*. A Margit-legenda forrásai. (IV. ker. főrealisk. 1907/8. értes. 1—85. l. — Külön is megjelent. (8-r. 2, 85 l.) Ism. Horváth János. M. Nyelv 427. l. — Gálos Rezső. Századok 930. l.
1126. *Horváth Cyrill*. Joannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 8. sz.) Budapest, 1908. Akademia. (8-r. 47 l.) 90 f. — Ism. Gálos Rezső. Századok 930. l.
1127. *Horváth Cyrill*. A Csécsi-világ Patakol. Ism. Göröcsöni Dénes. Religio 7—9. sz. — Szinnyei Gerzson. Válasz Göröcsöninek. Sárosp. Ref. Lapok 17. sz.
1128. *Horváth Cyrill*. Még egyszer a Batthyányi-kódexről. EPhK. 244. l.
1129. *Horváth Janka*. Régi Erdély. 1908. Ism. Kanizsai Ferencz. Magy. Hirl. 121. sz.
1130. *Horváth János*. Irodalmunk fejlődésének főmozzanatai. Budap. II. főrealisk. 1907/8. értes. 3—50. l.
1131. *M. Hrabovszky Julia*. Bilincsek. 1907. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 85. l.
1132. *Hüvös Kornél*. Ifj. Barta Tamás. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 22.
1133. *Ihász Aladár* újabb versei. Ism. Szepessy László. Magy. Állam 168. sz. — *K. D. Hét* 30. sz. — *p. Néptanít. Lapja* 45. sz. — *Tomori Jenő*. Orsz. Világ 30. sz. — *Vasár. Ujs.* 29. sz.
1134. *Illyés Bálint* költeményei. 1907. Ism. *f. Budap. Szemle* 133. köt. 146—149. l. [477. lap.
1135. *Incze Ferencz*. Vége a meséknek. Ism. (sz. l.) *Kath. Szemle*
1136. Írók levelei Prielle Kornéliához. Közli Vértessy Jenő. Irod. tört. Közlem. 443—449. l. (Szigligeti, Vadnay K. és Vahot I.)
1137. Irsay Arturné dr. (Beér Tamás.) *Hét* 3. sz.
1138. *Isák Márta*. Bilincsek. Ism. *R—a F. Pest. Journ.* 21. sz.
1139. *Jakab Miklós*. A Hargita alól. 1907. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 94. l.
1140. *Janovics J.* A magyar dráma irányai. 1907. Ism. Győri Károly. Budap. Szemle 136. köt. 306—310. l. — Keller Imre. Nemz. Nőnevelés 270—272. l. — *R. Pester Lloyd* 214. sz. — Vértessy Jenő. EPhK. 286—289. l.
1141. *Jób Dániel*. Az ifjúkor. 1908. Ism. *G. E. Pest. Lloyd* 262. sz. — Eisler M. József. U. o. 286. sz. — Bródy Miksa. Magy. Hirl. 264. sz. — *R—a F. Neues Pest. Journ.* 289. sz. — *Vasár. Ujs.* 45. sz.
1142. *Jókay Lajos*. Ötven év előtt. 1908. Ism. *Vasár. Ujs.* 7. sz.
1143. *Kabos Ede*. A jövő fészke. 1908. Ism. Ady Endre. Nyugat 24. sz. 499. l.
1144. *Kaczány Géza dr.* A magyar memoire-irodalom. A Család 3. sz.
1145. *Kapi Béla*. Ad Astra. Ism. *Vasár. Ujs.* 33. sz. — *Hét* 31. sz.
1146. *Kardos Albert*. Unitárius graduál-e a Batthyányi-kodex? EPhK. 82. lap.

1147. *Kardos Gyula*. Alexandriai szt. Katalin cseh és magyar verses legendájának viszonya. *Ism. Weber Artur. EPhK.* 641—644. l. — *Lukinich Imre. Századok* 758. l.
1148. *Károlyi Ignác*. Igaz élet. 1908. *Ism. g. Kath. Szemle* 1197. l.
1149. *Kemény Lajos*. Raduchius György levele. 1655. *Irod. tört. Közlem.* 495. l.
1150. *Kere*. Hogyan írnak az írók? *Uj Idők* 40. sz. (Mikszáth, Herczeg, Rákosi V., Rákosi J., Gárdonyi Gézárol.)
1151. *P. Kiss Arisztid*. Szemelvények a XVIII. század iskoladramáiból. Idegen kútfőkből magyarra átirta —, kiadja a nagyatádi áll. s. közs. polg. fiúiskola. Nagyatád, Banyák J. ny. 1908. (8-r. 89 l.) 1 K. (Különnyomat a «Nagyatádi Hírlap»-ból.)
1152. *Kiss József*. Levelek hullása. *Ism. Szini Gyula. Pesti Napló* 25. sz. — *Mohácsi Jenő. Pest. Lloyd* 23. reg. sz. — *Számadó János. Uj Idők* 5. sz. — *Vasár. Ujs.* 4. sz.
1153. *Klár István*. Az igazi Krisztus. 1908. *Ism. Vasár. Ujs.* 24. sz. — *Punktum. Hét* 25. sz. — *Egyetértés* 155. sz.
1154. *Kóbor Tamás*. Idegenek. Regény. 1908. *Ism. Baburin. Hét* 52. sz. — *S—i A—l. Egyetértés* 274. sz.
1155. *Kóbor Tamás*. A munka. 1909. *Ism. Kanizsai Ferencz. Magy. Hírl.* 307. sz.
1156. *Kont, I.* La littérature hongroise d'aujourd'hui. Paris, 1908. *E. Sansot & Co. Ism. R. Pester Lloyd* 90. sz. — *Hét* 15. sz.
1157. *Korcsmáros Nándor*. Az örök ifjú. *Ism. Vasár. Ujs.* 25. sz.
1158. *Kosztolányi Dezső*. Négy fal között. *Ism. Fröhlichné Kaffka M. Nyugat* 45—47. l.
1159. *M. Kovács Géza*. Énekes könyv a XVIII. évszázadból. *Erdély* 20—26. 58. l.
1160. *Kovács Márton*. Megjegyzések a Halotti Beszéd nem-másolat voltaához. *Nyelvőr* 417. l. — *Balassa J. Az őz ejtés fejlődése. U. o.* 472. l.
1161. *Kovács (Hamvai) Zsigmond*. Kassai írók a mohácsi vésztől maig. Kassa, 1908. Felsőmagyarország ny. (8-r. 297, IX l.) — *Ism. Keller Imre. Századok* 741—744. l.
1162. *Köveskúti Jenő*. A köungsbergi töredék, mint karácsonyi ének. *Nyelvőr* 456—458. l.
1163. *Köveskúti Jenő*. Mult és jelen. *Ism. Vasár. Ujs.* 8. sz. — *Hét* 10. sz.
1164. *Köveskúti Jenő*. A nép. *Ism. Punktum. Hét* 25. sz.
1165. *Kövessy A.* Keserű mézeshetek. Vígj. 3 felv. Először adták a fővárosi nyári színházban szept. 17.
1166. *Kozma Lajos*. Utolsó ábrándok. Melódiák. Rajzolta —. 1908. *Ism. dr. Keszler Hugó. Művészet* 213—215. l. — *Lengyel Géza. Nyugat* 573. l.
1167. *Kriston Endre*. Emlékezések az egri egyházmegyei irodalmi egyesület megalakulásáról. Eger. 1907. *Ism. Egyh. Műipar* 1. sz.
1168. *Krudy Gyula*. Pajkos Gaálék. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 94. l.
1169. *Krudy Gy.* A szakállszárítón. *Ism. b. j. U. o.* 94. l.
1170. *Kupcsay Felician*. A szeretet vize. 1907. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 90. l.
1171. *Laban A.* Az Árpád-házi szt. Erzsébet-legendák irodalmunkban. 1907. *Ism. Gálos Rezső. Századok* 840—842. l.

1172. *Lakatos Vincze dr.* A Balaton és szépirodalmunk. Magyarország okt. 2. és Balatonvidék 40. sz.
1173. *Lampérth Géza dr.* Egy kurucz-korbeli verses pasquillus. Irod. tört. Közlem. 479. l.
1174. *Laskai János* verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz Charicleáról. Közl. Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 352—366. l.
1175. *László Géza.* Toldi. Történeti színmű 3 felv. Először adták Szekszárdon 1908. decz. 1. — *Ism. Cseth-cs. Tolnamegy. Közl.* 49. szám.
1176. *Lederer Béla* munkái. 1907. *Ism. cs. EPHK.* 85. l.
1177. *Lőrinczy György.* Rétek lelke. *Ism. B. i. Uj Idők* 49. sz. — *Komár. Lapok* 45. sz.
1178. *Lovik Károly.* Arany polgár. 1908. *Ism. Szigma. Uj Idők* 28. sz. — *Vasár. Ujs.* 31. sz.
1179. *Lovik K.* Kertelő agár. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 89. l.
1180. *Lux Terka.* Budapest. *Ism. Vasár. Ujs.* 35. sz.
1181. *Madách, Emerich.* Poesie des Todes. Die Karpathen 385. l.
1182. Magyar írók levelei Gróf Teleki Sámuelhez és nejehez, sz. Bethlen Zsuzsánnához. 1769—1818. (Pataki Sámuel, Péceli J., Verseghy és Márton József.) Közl. Szász Béla. Irod. tört. Közlem. 238—242. l.
1183. Magyar Remekírók. XI. sorozat. 1907. *Ism. Cs. E. Magy. Pædag.* 236. l.
1184. *Malomhegyi István.* Poémák. 1908. *Ism. Neues Pest. Journ.* 165. sz.
1185. *Malonyay D.* A Csák-nemzetség. 1907. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 87. l.
1186. *Marton István.* Üri levegőben. Párkány, 1908. *Ism. M—i E. Pester Lloyd* 256. sz. — *B. Uj Idők* 42. sz. — *Hét* 40. sz.
1187. *Martos Ferencz.* Száz év mulva. Mulatságos komédia 3 felv. Először adták a Királyszínházban máj. 22.
1188. *Mezey Sándor.* Tüzek. 1908. *Ism. Baburin. Hét* 9. sz. — *Koppány. Egyetértés* 191. sz. — *M—i E. Pester Lloyd* 48. sz. — *Vasár. Ujs.* 2. sz.
1189. *Mikes Lajos dr.* Szöllősi Zsigmond. Budap. Hírl. 24. sz.
1190. *Miklós Elemér.* Versek. 1907. *Ism. Z. Budap. Szemle* 133. köt. 303—306. l. — (*sz. l.*) *Kath. Szemle* 477. l. — *B. K. Magy. Középiskola* 311—313. l.
1191. *Miklós Jutka.* Élet ő felségéhez. 1908. — *Ism. N. P. Hét* 43. sz.
1192. *Mikszáth Kálmán.* Az én kortársaim. 1908. *Ism. Vasár. Ujs.* 52. sz.
1193. *Mikszáth K.* Világít este a szentjánosbogár is. 1906. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 92. l.
1194. *Mikszáth K.* A fekete kakas. 1907. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 92. l.
1195. *Mikszáth Kálmán.* A Noszty-fiú esete Tóth Marival. *Ism. Vasár. Ujs.* 46. sz. — *R—a F. Neues Pest. Journ.* 289. sz. — *Pesti Hírl.* 280. sz. 37. l.
1196. *Molnár Ferencz.* A Pál-utczai fiúk. 1907. *Ism. Várdai Béla. Tanáregyl. Közl.* 41. évf. 688—691. l. — *M. Néptanít. Lapja* 8. sz. — *Ludovicus. Magy. Középiskola* 445—448. l.
1197. *Molnár Ferencz.* Muzsika. 1908. *Ism. Baburin. Hét* 5. sz. — *Gábor Andor. Uj Idők* 4. sz. — *Fenyő Miksa. Nyugat* 279—282. l. — *r. Pester Lloyd* 23. sz. és *Eisler M. J. U. o.* 286. sz. — *Munka Szemléje* 10. sz.

1198. *Molnár F.* Rabok. 1907. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 88. l.
1199. *Molnár Gyula.* Hazug törvény. Társadalmi dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 7. [Ujs. 20. sz.
1200. *Murai Károly.* Eljegyzés menyasszony nélkül. 1908. Ism. *Vasár.*
1201. *Nagy Endre.* A misokai földkirály. Ism. *R- a F. Pest. Journ.* 21. sz. — *K. A. Egyh. Közl.* 45. sz.
1202. *Nagy Endre.* Apostol a Hódságon. 1907. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 91. l.
1203. *Nagy Gabriella.* Széchy Mária és a vele foglalkozó költői művek. Pápai Jókai-kör 1907/8. évkönyve 44—53. l.
1204. *Nagy József dr.* Bodnár Zsigmond. 1839—1907. Irod. tört. Közlem. 1—16. l.
1205. *Nagy Olivérné (Eötvényi).* A kik a boldogságot keresik. 1908. Ism. *Vasár. Ujs.* 26. sz.
1206. *Négyesy László.* Jelentés az 1907. évi gróf Karátsonyi-pályázat-ról. Akad. Értes. 343—349. l.
1207. *Nógrády László.* Elbeszélések. Ism. *Egyetértés* 130. sz.
1208. *Novák Sándor.* A magyar irodalom lélektana. Ism. Révai Sándor. EPhK. 406. l.
1209. *Oláh Gábor.* Sámson. Költői elbeszélés. 1908. Ism. Sebestyén Károly. *Budap. Hirl.* 7. sz. — *P. L. Néptanít. Lapja* 18. sz. — Szóts András. *A Kor* 31. sz. — *Vasár. Ujs.* 4. sz.
1210. *Oláh Gábor.* Az élet lobogója alatt. 1908. — Ism. *N. Erdélyi Lapok* 5. sz. — *Vasár. Ujs.* 50. sz.
1211. *Orosz Adrienne.* Bozóth Nóra grófnő. — és Róma levele. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 92. l.
1212. *Pagony.* Petrássevich Géza. Alkotmány 228. sz.
1213. *Pakots József.* Egy karrier története. Ism. Kanizsay Ferencz. *Magy. Hirl.* 169. sz. — *G. Pester Lloyd* 173. sz. — *Egyetértés* 173. sz. — *Néptanít. Lapja* 40. sz. — *Hét* 31. sz. — *Vasár. Ujs.* 31. sz.
1214. *Palotás Fausztin.* Törpe lelkek. Ism. Mészáros Sándor. *Soproni Napló* 10. sz. — *J. Gy. Hét* 6. sz.
1215. *Pap Mariska.* A rög. 1908. Ism. Baburin. *Hét* 1. sz. — *a. a. Pesti Napló* 67. sz. — (*d.*) *Uj Idők* 15. sz. — Fröhlichné-Kaffka Margit. *Nyugat* 290. l. — *M-i E. Pester Lloyd* 11. sz. — *R-a F. Pest. Journ.* 21. sz. — *s. Hét* 5. sz.
1216. *Püsztor Árpád.* A nagymama. Énekes vígjáték 3 felv. Először adták a Népszínházban febr. 11.
1217. *Pékár Gyula.* Atalanta csókja. 1908. Ism. Londesz Elek. *Pesti Napló* 124. sz. — *Neues Pester Journ.* 165. sz. — *R. Pester Lloyd* 107. sz. — *Vasár. Ujs.* 18. sz.
1218. *Pékár Gyula.* Tatár rabság. Ism. *Vasár. Ujs.* 50. sz.
1219. *Pékár Gyula.* Vitézi románczok. 1907. Ism. *b. j. Kath. Szemle* 93. l.
1220. *Pelle János.* Versek. Ism. *J. Gy. Hét* 6. sz.
1221. *Porzó.* Utazás Pestről—Budapestre. 1908. Ism. Hevesi Lajos. *Pester Lloyd* 14. sz. — *K. G. Az Ujság* 17. sz. — *Sn. Budap. Hirl.* 17. sz. — Szász Zoltán. *Nyugat* 351. l. — *F-n. Hét* 6. sz.
1222. *Porzó.* Ungarische Journalisten in früherer Zeit. *Pester Lloyd* 81. 82. sz. (Helmeczy Mihály, Kossuth, *Pesti Hirlap*, Török János, Kemény Zsigmond, Falk M., Pompéry S., Tóth K.)

1223. *Prónai Antal*. A piaristák színjátéka Pesten. 1907. Ism. Gálos Rezső. Századok 352—354. l.
1224. *R. B.* A márcziusi napok költészete. Délmagy. Közl. 63. sz.
1225. *Rákosi Viktor*. Kexholmi Mária. Ism. *A. B.* Magy. Középiskola 58. l.
1226. *Rákosi Viktor*. Oroszlánkölők. Regényes színjáték 3 felv. 1908. Ism. Néptanít. Lapja 49. sz.
1227. *Rákosi Viktor és Malonyay Dezső*. Az elnémult harangok. Színmű 4 felv. Először adták a városligeti színkörben aug. 6.
1228. *Ráskai Ferencz*. Asszonyi balsors. 1908. Ism. Pesti Hirl. 292. sz.
1229. *Réger Béla dr.* Irodalmunk tartalmi ismertetése. I. rész. A legregibb időkől a nemzeti költészet koráig. II. rész. A reformkor kezdetétől a kiegyezésig. (Iskolai segédkönyvek. 2. 4. sz.) Szentgotthárd. é. n. (1908.) Wellisch B. (8-r. 84, 105. l.) Egy füzet 60 f.
1230. *Révész Béla*. A nagy börtön. 1908. Ism. *W. Ö.* Huszadik Század XVII. köt. 91—93. l. — Eisler M. József. Pester Lloyd 286. sz. — *G. E.* Szocializmus 26. l. — *R—a.* Neues Pester Journ. 21. sz. — Szini Gyula. Nyugat 165. l.
1231. *Riedl, Fr.* History of the Hungarian Literature. — Ism. Morvay Győző. Budap. Szemle 134. köt. 151—156. l. — Kropf Lajos megjegyzése. U. o. 134. köt. 507—508. l.
1232. *Riedl, Friedr.* Die ungarische Literatur. (Kultur der Gegenwart.) Ism. *X.* Irod. tört. Közl. 507—509. l.
1233. *Rimeg Ödön*. Gróf Pekry Lőrinczné. 1905. Ism. *R.* Kiss István. Erd. Muz. 56. l.
1234. *Ritók Emma*. Egyenes uton — egyedül. 1906. Im. *b. j.* Kath. Szemle 89. l. [497—499. l.]
1235. *Ritók Emma*. A nagy véletlen. 1908. Ism. Balázs Béla. Nyugat
1236. *Rudnai Győző*. Csoőr Vilma. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 7. sz.
1237. *Salgó Ernő*. Beöthy László (Képpel.) Hét 14. sz.
1238. *Sas Ede*. Desdemona leánya. 1908. Ism. *R—a F.* P. Journ. 21. sz.
1239. *Sas E.* Az utolsó állomás. 1908. Ism. (*a. ch*) Pester Lloyd 268. sz. — *R—a F.* Neues Pester Journ. 289. sz.
1240. *Schöpfung Aladár*. A magyar író. Nyugat 21. sz. 310—315. l.
1241. *Sebestyén Ede*. Sebők Zsigmond. Uj Idők 10. sz.
1242. *Serédy I. dr.* Rombadólt oltár. Színmű 3 felv. Először adták a budai nyári színkörben. jun. 2.
1243. *Somlay Arthur*. A veszedelem. Falusi dráma 3 felv. Először adták a Népszínházban máj. 16.
1244. *Somló Sárika*. Köttemények. 1907. Ism. *R.* Pester Lloyd 42. sz. — Hét 4. sz.
1245. *Steinherz Jakabné dr.* A Petrus-család. Eredeti népszínmű 7 felv. Először adták a székesfehérvári színházban 1909. jan. 9. Ism. Dr. Fürst Aladár. Székesfehérv. és vid. 6. sz.
1246. *Szabó Endre*. Derű-ború. 1908. Ism. Budap. Hirl. 125. sz. — *N.* Hét 19. sz. — Gellért Oszkár. Nyugat 572. l. — Uj Idők 24. sz. — Havas István. Népnevel. Lapja 13. sz. *H.* Az Ujság 125. sz. — Londesz Elek. Pesti Napló 124. sz. — Egyetértés 130. sz.
1247. *Szabó István*. Pirkadatkor. Versek. Ism. Marjay Géza. Debrecz. Főisk. Lap 50. évf. 14—15. sz.

1248. *Szabolcska Mihály*. A magam ösvényén. Ism. Gellért Oszkár. Nyugat 45. 1. (sz. l.) Kath. Szemle 476. 1. — Kárpáti Aurél. Egyh. Közl. 6. sz. — *Kere*. Új Idők 6. sz. — Dr. Steiner Adolf. Temesv. Hirl. 1907. 289. sz.
1249. *Szász Károly*. Álmok és emlékek. 1908. Ism. *K. D.* Hét 30. sz.
1250. *Székelly Wladimir*. A bűnös. Ism. *B. v. B.* Pest. Lloyd 11. sz.
1251. *Szemere György*. Az alispán úr. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 89. 1.
1252. *Szemere Gy.* Doktor Mefisztófeles. 1907. Ism. *b. j.* Kath. Sz. 90. 1.
1253. *Szent-Gály Gyula*. A karácsonyi misztériumokról. Kecskeméti zeneisk. 1907. 8. értes. 1—22. l. (Külön is megjelent. 8-r. 20 l.)
1254. *Szepessy László*. Hit és haza. 1908. Ism. *gd.* Kath. Szemle 1199. l.
1255. *Sziklay János*. Új világ. 1908. Ism. *A. B. M.* Középisk. 55. 1.
1256. *Szikra*. Enyém? Ism. *b. j.* Kath. Szemle 84. l.
1257. *Szikra*. Régen. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 93. l.
1258. *Szini Gyula*. Trilíbi. 1908. Ism. Fenyő Miksa. Nyugat 43. l.
1259. *Szini Gyula*. Lelki kalandok. 1908. Ism. Eisler M. József. Pest. Lloyd 286. sz. — Badaud. Hét 45. sz. Vasár. Ujs. 48. sz.
1260. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából. XII. köt. Saád-Steinensis. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 719 l.) 12 K.
1261. *Szlávik Ferenc*. Egy Csiksomlyói iskolai dráma. Közli —. Csiksomlyói főgm. 1907. 8. értes. 3—49. l. — Alszeghy Dezső szól róla. Egy iskoladráma címmel. Nagyszombati Hetilap 30. sz.
1262. *Szlávik Ferencz*. Egy vígjáték-töredék. EphK. 650—652. l.
1263. *Szlávik Ferenc*. Kéziratos iskolai drámák. 1907. Ism. *C. Irod.* tört. Közlem. 380. l.
1264. *Szöllősi Zsigmond*. Palma di Palma. 1908. Ism. Fenyő Miksa. Nyugat 110. 1. — Neues Pest. Journ. 70. sz. — Bárdos Artur. Egyetértés 17. sz. — *F. P.* Új Idők 3. sz. — *H. K.* A Kor 29. sz. — Kanizsai Ferencz. Magy. Hirl. 50. sz. — *r.* Pester Lloyd 11. sz.
1265. *Szuhaí Benedek* költeményei. Miskolcz, 1908. Ism. S. Szabó József. Sárosp. Ref. Lapok 11. sz. — Vasár. Ujs. 14. sz.
1266. *Tübbori Kornél*. Nyomorultak. Ism. *B. v. B.* Pest. Lloyd 11. sz.
1267. *Tanos Pál*. Erdőzúgás. 1907. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 93. l.
1268. *Thury Zoltán* összes művei. 6 köt. Gyoma. 1908. Ism. *Io.* Hét 39. sz.
1269. *Tömörkény István*. Napos tájak. 1908. Ism. *N. P.* Hét 51. sz. — *B.* Új Idők 51. sz.
1270. *Tordai Anyos dr.* A modern magyar irodalom. Egri Híradó 68—70. 72. 74. 76. 78. sz.
1271. Ujságíró (Az) egyesület almanachja. 1908. Ism. Adorján Andor. Pesti Napló 82. sz.
1272. Ungarische (Der) Simplicissimus. Herausg. v. R. Urbanetz. 1906. Ism. Haimann Hugó. Nyelvőr 77—79. 1. — Pintér Jenő U. o. 181. l.
1273. Ungarische Volkslieder. Aus einer neuen Sammlung von Kováts Antal, übersetzt v. Hans Weprich. Die Karpathen II. évf. I. k. 33. l.
1274. *Ürmösy Gyula dr.* Pótló jegyzetek a magyar irodalomból. — tanár úr magyarázatai alapján. Kézirat. Budapest, 1908. Műl-ler ny. (8-r. 8 l.)

1275. *Vadász Norbert*. Vasvármegye a magyar irodalomban. Szombat-helyi főgym. 1907 8. értes. 3—73. l.
1276. *Vándor Iván*. Kód kisasszony és egyéb elbeszélések. 1908. Ism. H. Nagy Jenő. Debreczeni főisk. Lap. 51. évf. 3. sz. *B. i. Uj Idők* 49. sz.
1277. *Váradi Antal*. Egy kis hónapos szoba története. (A mult század elejének irodalmi krónikájából.) Egyetértés 44. sz. (Katona Józsefről, Beregszászi Pálról Kerekes Ferenczről.)
1278. *Váradi Antal*. Honoráriumok. Egyetértés 80. sz. (Br. Eötvös J., Trefort A. és Szalay László szerződése Csengery Antallal.)
1279. *Váradi Antal*. A legrégibb Ujság. U. o. 19. sz. (M. Hirmondó.)
1280. *Vargha Damján dr.* Kódexirodalmunk értékelése. Religio 26. sz.
1281. Varsányi Gyula 1863—1908. (Nekr.) Magy. Nemzet 199. sz.
1282. *Vér Mátyás*. Pastellek. 1908. Ism. *F. K. P. Uj Idők*. 51. sz. — *R—a F.* Neues Pest. Journ. 289. sz.
1283. *Vértesi Arnold*. Fölfelé. Regény. 1908. Ism. Kárpáti Aurél. Egyh. Közl. 50. sz. — *R—a F.* Pest. Journ. 21. sz.
1284. *Vértesy Gyula*. Szürke ég alatt. 1907. Ism. *b. j. Kath. Sz.* 93. l.
1285. *Vértesy Jenő*. A magyar líra a XIX. században. EphK 325. l.
1286. *Veszprémi Dezső*. Szabadságharcunk költészete. Szatmár és vid. 13. s kv. sz.
1287. *Vidor Marczai*. Az Arno partján. Ism. Koppány. Egyetért. 191. sz.
1288. *Vikár Béla*. A magyar népköltés remekei. 1908. Ism. *ró. Huszadik Század* XVII. köt. 96—98. l. — Etnogr. 169. l.
1289. *Vissnyovszky Rezső*. Az üdv felé. 1908. — Ism. Vas. Ujs. 9. sz.
1290. *Vissnyovszky Rezső*. Széphistoriáink olasz-latin csoportja. 1907. Ism. dr. Kürthi Menyhért. Egyh. Műipar 5. sz.
1291. *Volf György* összegyűjtött munkái. I. 1907. Ism. Szarvas Gáborné. Nemz. Nénevelés 268—270. l. — *b. j. Magy. Középiskola* 644. l. — Rubinyi Mózes, Néptanít. Lapja. 17. sz.
1292. Volkslieder, alte ungarische —. Übersetzt von Eduard Schullerus. Die Karpathen II. 545—549. l.
1293. *Vörösmarty Géza*. Költemények. 1908. Ism. *l. v. Budap. Szemle* 135. köt. 149—152. l. — Vasár. Ujs. 20. sz.
1294. *Zamoróczy Berta*. Bús accordok. Illava. Ism. Bánfi János Vág-völgyi Lap 37. sz.
1295. *Záray Jenő*. Az ezredes leánya. Ism. Vasár. Ujs. 23. sz.
1296. *Zboray Aladár*. A semlegesek. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 11.
1297. *Zempléni Árpád*. Bosszú. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 12. sz.
1298. *Zempléni Árpád*. Rache. Episches Gedicht. Aus dem Ungarischen in's Deutsche übertragen durch Julius Lechner von der Lech. Budapest, 1908. Nagel. (8-r. 24 l.) 1 K.
1299. *Zöldi Márton*. A pápai gróf. 1908. Rövid ism. Neues P. Journ. 70. sz.
1300. *Zoltán István*. «Gimnazista' dalok»-ból. Annus. Debreczen, 1908. Ism. (*Sz—ó.*) Debreczeni főisk. Lapok 50. évf. 12. sz. — *M. G. U. o.* 13. sz.
1301. *Zsoldos László*. Barátom, a huszár főhadnagy. 1908. Ism. Kani-zsay Ferencz. Magy. Hirl. 209. sz. — *H. I. Néptanít. Lapja* 32. sz. — Vasár. Ujs. 24. sz.
1302. *Zuboly*. Egy különöz ujságíró. P. Napló 29. sz. (Salamon Antal.)

3. Egyes írók.

1303. Ábrányi E. *Gellért Oszkár*. Ábrányi Emil. Nyugat 18. sz. 161—163. l.
1304. Ambrus. F. P. Ambrus Zoltán. Uj Idők 30. sz.
1305. *Salgó, Ernest*. M. Zoltán Ambrus. Revue de Hongrie II. 311—320. l. — Lásd 1540. sz. a. is.
1306. *Ányos. Ányos Pál* versei. Kiadta Császár E. 1907. Ism. Gálos Rezső. Kath. Szemle 117—119. l. — dr. Kristóf György. Irod. tört. Közl. 249. l. Prónai Antal. Magy. Középiskola 310. l.
1307. *Császár Elenér*. Ányos Pál költészete. Magy. Allam 92. sz.
1308. *Czapáry László*. Ányos és Virág hazafisága. Ism. Lukinich Imre. Századok 570. l. — Lásd 2603. sz. a. is.
1309. Apáczai Cseri. *Haraszti Sándor*. Apácai Cseri János. Székely Tanügy. 2. 3. sz.
1310. *Imre Sándor* dr. Apáczai Cseri János. Ism. l. Népt. Lapja 27. sz.
1311. *Aranka. Aranka György* életéhez. Közli Lukinich Imre. Irod. tört. Közl. 246—248. l.
1312. Arany J. *Arany János*. Toldi. Költői elbeszélés. Magyarázta Lehr Albert. 11. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. XXII. kötet.) Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 272 l.) 2 K.
1313. *Arany János* levele Abonyi Lajoshoz. Ism. Györe János. Szamos 90—91. sz.
1314. *Arany János* egy kiadatlan levele. Közli Fenyő Miksa. Nyugat 47. l.
1315. *Arany János* magyar irodalomtörténete. (Töredék). Közli Décsi Lajos. EPhK. 257—269. l. (Önállóan is megjelent. Budapest, 1908. Ráth M. 8-r. 15 l.) — A többi részéről beszámol Nagy Zsigmond. EPhK. 720—722. l.
1316. *Arany's, Johann* ausgewählte Gedichte. Übers. v. A. Handmann. Ism. Szántó Kálmán. Budap. Hirl. 96. sz.
1317. *Arany, Johann*. In memoriam Széchenyi. (Széchenyi emlékezete.) Aus dem Ungarischen von Dr. Heinrich Gärtner. Budapest, 1908. (8 r. 11 l.)
1318. *Arany, Jean*. En automne. Traduit par M. le comte Melchior de Polignac. Revue de Hongrie II. 194—197. l.
1319. *Arany, Giovanni*. Toldi. Versione dall' ungherese a Saladino Saladini. 1909. Ism. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 475. l.
1320. *Benkő Imre*. Arany lakásai Nagykőrösön. Nagykőr. Ujs. 12. 13. sz.
1321. *Beöthy Zsolt*. Megemlékezés Arany Jánosról, halálának 25-ik évfordulóján. Kisfaludy Társ. Évtapjai 42. köt. 107. l.
1322. *Biró Sándor*. Vallásos gondolatok Arany J. költeményei alapján. Ism. Révai Sándor. EPhK. 405. l.
1323. *Biró Sándor*. A vallás Arany János költészetében. Olajág 5. sz.
1324. *Borbély Ferencz*. A János vitéz és a Toldi viszonya egymáshoz az irodalmi fejlődésben. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 490—493. l.
1325. *Chodobiczky Alajos*. Művelődéstörténeti motívumok Arany néhány balladájában. Pædag. Ifjúság VII. évf. 7. sz.
1326. *Fóti József Lajos*. A Toldi-monda két idegen eredetű epizódja. Irod. tört. Közlem. 257—281. l.
1327. *Gyomlay Gyula*. Az átképzéletes előadás és az oratio obliqua Arany Toldijában, Beöthy-Emlékkönyv 464—473. l.

1328. *Huszár György*. Arany János költészetének pædagógiai jelentősége. Nagykovácsi Hirl. 37. 38. sz.
1329. *Kéki Lajos*. Arany János pályakezdése. Beöthy-Emlékkönyv 322—335. l.
1330. *Kéki Lajos dr.* Arany János. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 4. sz.
1331. *Keresztély Olga dr.* Arany és Petőfi barátsága. (Az Arany János-társaság könyvei. III. köt. 153—178. l.) Önállóan is megjelent. (8-r. 28 l.)
1332. *Kolosvári Aladár*. Arany János élete. 1907. Ism. Császár Elemér. EPhK. 52. l.
1333. *László Béla*. A »Tetemre hívás« forrása. EPhK. 111 116. l. (Külön is megjelent. 8-r. 8 l.)
1334. *Lehr Albert*. Észrevételek a Toldi IV. Énekének egy helyéhez. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 169—173. l. — Halmy Gyula válasza. U. o. 187. l.
1335. *Loisch János*. Buda haláláról. Irod. tört. Közlem. 139—148. l.
1336. *Móczár József dr.* A szalontai Arany-múzeum és a tanulmányi kirándulások. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 673—675. l.
1337. *Páger Imre dr.* A drámai elem Arany János balladáiban. (Az Arany János-társaság könyvei. VI. köt. 106—160. l.)
1338. *Pál Antal*. Egy talmi-Arany-magyarazatról. Nyelvőr 25—28. l.
1339. *R. V. Gy.* Arany János néhány nőalakjáról. Részletek egy felolvasásból. Munkácsi Hirl. 1908. 1. s kv. sz.
1340. *Reichard Piroska*. Arany »Hamlet« fordításáról. EPhK. 164. l.
1341. *Szinnyei Ferencz dr.* Arany a compositióról. Irod. tört. Közl. 129—138. l.
1342. *Sztura Szilárd dr.* Arany mint műbíráló. Temesv. Hirl. 53. sz.
1343. *Tökés Lajos*. Arany János és a természet. (Az Arany János-társaság könyvei III. köt. 19—40. l.)
1344. *Tolnai Vilmos*. A Családi kör-höz. M. Nyelv 417. l.
1345. *Tolnai Vilmos*. Zách Klára forrásaihoz. EPhK. 407. l.
1346. *Várdai Béla*. Arany János kritikai álláspontja. Beöthy-Emlékkönyv 336—347. l.
1347. *Várdai Béla*. Kisebb adalékok Arany János esztétikai nézeteihez. EPhK. 657—663. 729—743. l.
1348. *Várdai Béla*. Arany János esztétikai apróságairól. Az Ujs. 158. sz.
1349. *Vargha Ilona*. Arany Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről. Beöthy-Emlékkönyv 348—358. l.
1350. *Vay Sándor gr.* Arany János Nagykovácsón. Pesti Hirl. 102. sz.
1351. Arany János és tanár társai önéletrajzai. Közli Benkó Imre. Nagykovácsi ref. főgymn. 1907/8. értes. 3—30. l.
1352. Jean Arany. Revue de Hongrie. II. 236—241. l. Lásd 1596. 1685. 1827. 2633. 2642. sz. a. is.
1353. **Bacsányi. Horánszky Lajos**. Bacsányi János és kora. 1908. Ism. Nádaí Pál. Hét 3. sz. — Gálos Rezső. Századok 557—563. l. — gr. Uránia 344. l. — Császár Elemér. Philol. Közl. 384—390. l. — L. Budap. Szemle 134. köt. 145—151. l.
1354. *Nádaí Pál*. Baumberg Gabriella. Hét 3. sz.
1355. *Zuboly*. Bacsányi. Pesti Napló 24. sz.
1356. *Bajza. Bajza József* családi levelei. Közli dr. Bajza József. Irod. tört. Közl. 321—338. 449—464. l.

1357. *Bajza József*. Bajza József költői nyelvéről. Nyelvőr 13—25. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 19 l.). — Joanovics Gy. helyreigazítása. Nyelvőr 132. l. Szeremley Császár Loránd megjegyzése «A költői nyelv vizsgálata». EPhK. 722. l.
1358. *Bajza József*. Bajza József mint nyelvújító. Magy. Nyelv 201—207. 251—256. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)
1359. *Bajza József*. Bajza József emlékezete. EPhK. 89—100. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)
1360. *Bajza József dr.* Bajza József lyrája. Uránia 159—162. l. és Magy. Állam 91. sz.
1361. *Bajza József*. Bajza József mint történetíró. Századok 289—300. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)
1362. *Patai József*. Bajza és Lessing. EPhK. 33—47. 205—223. l. — Lásd 678. sz. a. is.
1363. *Viszota Gyula*. Bajza levele Széchenyihez az «Auróra» és «Tudománytár» ügyében. Akad. Értes. 81—84. l.
1364. *Balassa B. Balassa Bálint* levele Zamojszki János lengyel főcancellárhoz és fővezérhez. Közli dr. Szádeczky Lajos. Irod. tört. Közl. 485. l.
1365. *Balassa Bálint gr.* jelentése neje gróf Szunyogh Katalin haláláról és temetéséről — gróf Szunyogh Gyulához. Közli dr. Lampérth Géza. U. o. 486. l.
1366. *Kurdi Béla*. Balassa Bálint. 1551—1594. Pestvidéki Hirl. 20—22. sz.
1367. *Ballagi M. Szöts Farkas*. Ballagi Mór emlékezete. Budap. reform. főgimn. 1907 8. értes. 28—40. l.
1368. *Barakonyi*. Barakonyi Ferenc életéhez. Közli Kemény Lajos. Irod. tört. Közl. 346—352. l.
1369. *Barakonyi Ferenc* költeményei. Kiadta Erdélyi Pál. 1907. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 630—632. l.
1370. *Báróczy*. *Burger Arthur*. Báróczy Sándor pályája. Ism. Lukinich I. Századok 471. l.
1371. *Bartók*. *Mészáros Jenő*. Bartók Lajos költészete. (Az Arany János társaság könyvei. III. köt. 104—123. l.)
1372. *Benkő J. Benkő József* levele gr. Teleki Sámuelhez. Közli Gulyás Károly. Irod. tört. Közl. 474—476. l.
1373. *Gálos Rezső*. Adalék Benkő József életéhez. Irod. tört. Közlem. 476. l.
1374. *Beöthy Zs. Herczeg Ferencz*. Beöthy Zsolt. Az Ujság 238. sz.
1375. *Laczkó Géza*. Beöthy Zsolt. Nyugat 20. sz. 225—229. l.
1376. *Palóczy, L.* Zsolt Beöthy. Neues Pest. Journ. 211. sz.
1377. *Sebestyén, Charles*. M. Zsolt Beöthy. Revue de Hongrie II. 494—497. l.
1378. *Waldapfel János*. Beöthy Zsolt. Magy. Pædag. 544—546. l.
1379. Beöthy Zsolt. (Képpel.) Vas. Ujs. 41. sz. — Hét 40. sz.
1380. *Beregszászi P.* — Lásd 1277. sz. a.
1381. *Berzeviczy G. Gaal Jenő*. Berzeviczy Gergely emlékezete. Akad. Értes. 481—487. l.
1382. *Junius*. Berzeviczy Gergely. (Képpel.) Vasár. Ujs. 30. sz.
1383. *K. B.* Berzeviczy Gergely és az Akadémia. Huszadik Század XVIII. köt. 143—146. l.

1384. *Zuboly*. Berzeviczy Gergely. P. Napló 179. sz.
1385. Az első magyar nemzetgazda. (Berzeviczy Gergely.) Budap. Hirl. 177. sz.
1386. *Berzsenyi. Noszlopy Tivadar*. Berzsenyi Dániel egy eddig ismeretlen arczképe. Vasár. Ujs. 32. sz. — Berzsenyi Dániel nagyszülői és szülői életéből. U. o. 39. sz.
1387. *Bessenyei Gy. Schmidt János*. Bessenyei György nevelési elvei. Pædag. Ifjúság VII. évf. 2. sz.
1388. *Bocatus. Rexa Dezső*. Bocatus prágai fogságához. Irod. tört. Közlem. 483. l.
1389. *Bocsor. Kis Ernő*. Bocsor István emlékezete. Pápai ref. főisk. 1907. 8. értes. 14—21. l.
1390. *Bodon*. Bodon József. (1845—1908.) Vasár. Ujs. 9. sz. — Gömör-Kishont 7. sz.
1391. *Bolla M. Vékony István*. Bolla Márton mint történetíró. (Művelődéstörténet értekezések. 30. sz.) Budapest, 1908. Stephaneum. (8-r. 118 l. 1 lev.)
1392. *Bolyai. Pogány Kázmér*. A két Bolyai. Alkotmány 279. sz.
1393. *Borúth. Németh Pál*. A hirlapíró Borúth Elemér. Zempl. 70 sz.
1394. *Brassai. Versényi György dr.* Brassai Vasárnapi Ujság-a és az iskola. Család és Iskola 11. 12. sz. — Lásd 1853. sz. a. is.
1395. *Brodarics. Brodarics István* levelezése 1508—1538. Közli Kujáni Gábor. Tört. Tár 258—293. 320—346. l.
1396. *Sörös Pongrácz*. Jarosini Brodarics István. 1907. Im. I.—R. Századok 347—352. l. [193—201. l.]
1397. *Budenz. Horger Antal*. Budenz József emlékezete. M. Nyelv
1398. *Csergő B. Sebestyén Dávid*. Beszéd Kocsi Csergő Bálint emléktáblája leleplezése alkalmával. Dunántuli Protest. Lap 43. 44. sz.
1399. *Csiky G. Szentkláray Jenő*. Apróságok Csiky Gergelyről. (Az Arany János társaság könyvei VI. köt. 227—235. l.)
1400. *Csokonai. Csokonai reliquiák*. Közli Oláh Gábor. Irod. tört. Közl. 235—238. l.
1401. Adalék a debreczeni Csokonai síremlék történetéhez. Közli dr. Barcsa János. Irod. tört. Közl. 498—504. l. (Péczy József. Felelet a debreczeni ref. collégium professorainak . . . feleletére.)
1402. *Barcsa János dr.* A Csokonaira vonatkozó irodalom és a kéziratok. Irod. tört. Közl. 95—111. l.
1403. *Császár Elemér*. Alaptalanul Csokonainak tulajdonított versek. Irod. tört. Közl. 375—377. l.
1404. *Ferenczi Zoltán*. Csokonai. 1907. Ism. kf. Budap. Szemle 133. köt. 475—480. l. — gr. Urania 100. l. — P—F. Századok 165. l. — Viszota Gyula. Magy. Középiskola 44—47. l. — sch. a. Pester Lloyd 5. sz. — Zuboly. Pesti Napló 42. sz. — Népt. Lapja 4. sz.
1405. *K. A.* Csokonai és a két Kovács József. EPhK. 724. l.
1406. *Szücs István*. Csokonai és Toldy Ferencz. Ism. Lukinich Imre. Századok 570. l.
1407. *Widder Salamon*. Csokonai mint nyelvújító. Nyelvőr 345—349. 482—408. l.
1408. *Dessewffy A. P. J.* Graf Aurel Dessewffy. (Zu seinem 100 sten Geburtstag.) Neues Pest. Journ. 178. sz.

1409. *Diószegi. Barcsa János dr.* Az első Magyar Fűvész-könyv és Debreczen. — Debrecz. Képes Kalendárium 1908. 58—60. l.
1410. *Csiürös Ferencz.* A debreczeni fűvész-könyv és írói. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 143. l.
1411. *Kardos Albert.* Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály. Debreczeni függetl. Ujs. naptára 1908. 65—70. l.
1412. *Schön József.* Magyar pedagógusok. Népnevel. Lapja 1. sz. (Diószegi S. és Fazekas M.)
1413. *S. Szabó József.* Diószeghy Sámuel. (Képpel.) Debreczeni Képes Kalendárium 1908. 26—33. l.
1414. *Döbrentei. Döbrentei Gábor* eddig ismeretlen levele az Akadémia szervezéséről és megalakulásáról. Közli Székely Ödön. Irod. tört. Közl. 464—470. l.
1415. *Bodor Aladár.* Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. 1907. Ism. Gálos Rezső. Századok 162—164. l. — Lásd 2626. sz. a. is.
1416. *Éjszaki K. Váradi Antal.* A «Cydoni alma» és társai. (Egy színműíró életéből.) Az Ujság 8. sz. (Éjszaki Károlyról.)
1417. *Eötvös J. Berzeviczy Albert.* Bárá Eötvös Józsefről. Kisfaludy Társ. Évlapjai 42. köt. 170—175. l.
1418. *Concha Győző.* Bárá Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika. (A magyar jogászegylet könyvkiadó vállalata. I. évf. 4. köt.) Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 75 l.) 2 K 40 f. — Megjelent előbb Budap. Szemle 134. köt. 187—212. 374—391. l. 135. köt. 41—43. l. [Lapja 10. sz.]
1419. *Réthy Lajos.* Emlékezés Eötvös miniszteri körútjára. Néptan.
1420. *Stern, Adolf.* Baron József Eötvös. Pressb. Ztg. 165. sz.
1421. *Székely György dr.* Bárá Eötvös József és a szocializmus. Nemz. Nénevelés 69—90. l. — Külön is megjelent. (8-r. 74 l.) Ism. l. Népt. Lapja 33. sz.
1422. *Téger Béla.* A vallás ereje Eötvös Karthausijában. Pædag. Ifjúság VII. évf. 4. 5. sz. — Lásd 1278. sz. a. is.
1423. *Falk M. Falk Miksa* levelezéséből. Közli dr. Pompéry Aurél. Budap. Hirl. 226. sz.
1424. *Hevesi, Ludwig.* Max Falk. Pester Lloyd 206. reg. sz.
1425. *Seress László.* Falk Miksa. Pesti Napló 218. sz.
1426. *Falk Miksa.* 1828—1908. (Képpel.) Vasár. Ujs. 38. sz. — K. T. Hét. 37. sz. — Lásd 1222. sz. a. is.
1427. *Faludi F. Drebitka Ferencz.* Egy kis költemény nagy világútja. Az eperjesi S. Mária leánynevelő 1907 8. értes. 1—24 l. (Faludi F. «A feszülethez» és «Az Úr Jézushoz» című költeményéről.)
1428. *Fáy A. Váradi Antal.* Fáy András vendégei. Egyetértés 48. sz.
1429. *Fazekas M. Fazekas Mihály* ismeretlen versei. Közli S. Szabó József Phil. Közl. 673—686. l. — Lásd 1410—1412. sz. a. is.
1430. *Felvinczi Gy. Kanyaró Ferencz.* Felvinczy György kurucz énekei. Erd. Múz. 173—175. l.
1431. *Forgách F. Biró Vencel.* Forgách Ferenc mint történetíró. Kolozsvár, Stief I. ny. 1908. (8-r. 130 l. 1 lev.)
1432. *Gaal J. Sróff Gábor.* Ki fedezte föl az igazi magyar költészet forrását? Szobrot Gaal Józsefnek. Nagykaroly és vid. 15—17. sz.
1433. *Sróff Gábor.* A színpadi Peleskei Nótárius forrása. Szobrot Gaal Józsefnek. Szatmárm. Közl. 31—33. sz.

1434. Garay I. *Váradi Antal*. Az «Obsitos» költőjéről. Egyetértés 124. szám.
1435. Gárdonyi G. *Szabó Kálmán*. Gárdonyi Géza. Népn. Lapja 7. sz.
1436. *Számadó János*. Öt kötet Gárdonyi. Uj Idők 2. sz.
1437. *Szén*. Novellisták és Gárdonyi Géza. A Kor 388—390. l. — Lásd 1150. sz. a. is.
1438. *Gozsdu K*—s. Gozsdu Elek. (Képpel) Hét 15. sz.
1439. *Greguss Á. Riedl Frigyes*. Emlékezés Greguss Agostra. Kisfaludy Társ. Évtapjai 42. köt. 109—112. l.
1440. *Gyöngyösi I. Badics Ferencz*. Jegyzetek Gyöngyösi István életrajzához. Beöthy-Emlékkönyv 202—212. l.
1441. *Csűrös Ferencz dr.* Hol született Gyöngyösy István? Budap. Hirl. 197. sz.
1442. *Farkas Emőd*. Két nagy költő emléke. Budapest 226. sz. (Gyöngyösi és Vajda J.)
1443. *Gyöngyösy László*. Adatok Gyöngyösy István életéhez. Irod. tört. Közl. 194—204. 338—346. l.
1444. *Gyöngyösy László*. Gyöngyösy István. (1620—1704). Bud. Hirl. 224. sz. és Ung 38. sz.
1445. *Gyöngyösy László*. Hol született Gyöngyösy István? Bud. Hirl. 192. sz. és Ung 38. sz.
1446. *i. p. Dichter Denkmäler*. Neues Pest. Journ. 224. sz. (Gyöngyösi és Vajda J.)
1447. *Mazuch Ede*. Emlékezés Gyöngyösy Istvánra. Ung 38. sz.
1448. *Romanecz Mihály*. Emlékbeszéd Gyöngyösy István fölött, emléktáblájának leleplezése ünnepélyén Radvácson, 1908. évi szeptember hó 20-án. Kiadja az ungvármegyei közművelődési egyesület. 1908. Ungvár, Székely és Illés ny. (8-r. 22 l.)
1449. *Schön A. Ábel*. Gyöngyösi Phoenixének magyarázatához. EPhK. 649. l.
1450. Gyöngyösi István. Hét 38. sz.
1451. *Gyulai P. Oláh Gábor*. Gyulai Pál. (Írói arckép) Bp. Hirl. 96. sz.
1452. *Alszeghy Zsolt*. Pókainé. EPhK. 776. cs. megjegyzése. U. o. 777. l.
1453. *p. Jubilirende Akademi*ker. (Paul Gyulai. Karl Galgóczy.) Neues Pest. Journ. 299. sz.
1454. *Gyurikovics Gy. Rexa Dezső*. Fővonalak Gyurikovics György életéből. Irod. tört. Közl. 470—474. l.
1455. *Helmecezy M.* — Lásd 1222. sz. a.
1456. *Heltai G. Siegescu József*. Heltai Gáspár «Agenda»-jának oláh fordítása. EPhK. 652. l.
1457. *Henszlmann. Myskovszky, Viktor*. Beitrag zur Lebensgeschichte Dr. Emerich Henselmann. Kaschauer Ztg. 54. sz.
1458. *Herczeg F. Oláh Gábor*. Herczeg Ferenc. (Írói arckép.) Bud. Hirl. 137. sz. — Lásd 1150 és 1540. sz. a. is.
1459. *Hetényi J. Pogrányi József*. Tudós Hetényi János és kora. Élet- és korrajzok. Budapest, 1908. Apollo. (8-r. 216 l.) 4 K. — Rövid ism. Sárosp. Ref. Lapok 11. sz. — Pogrányi J. válasza és a bíráló megjegyzése. U. o. 22. sz. — Bányai. A Kor 390. l. P—r I. Neues Pest. Journ. 46. sz.
1460. *Hugó K. Falk Zsigmond dr.* Hugó Károly. Orsz.-Világ 47. sz.
1461. *Fóti, Louis Joseph*. Les vers français d'un poète hongrois. Revue de Hongrie I. 534—536. l. (Hugó Károly.)

1462. *p. i.*, Karl Hugo. Neues Pest. Journ. 279. sz.
1463. *Váradi Antal*. II. Mózes. Egyetértés 275. sz. (Hugo Károly.)
1464. Hugo Károly születésének századik évfordulója. (Képpel.) Vasár. Ujs. 48. sz. — Budap. Hirl. 262. sz.
1465. Illei J. *Alszegehy Zsolt*. Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, Winter Zs. ny. 1908. (8-r. 122 l. 1 lev.)
1466. *Gragger Róbert*. Illei János Tornyos, Péterének forrásai. EPhK. 585—598. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)
1467. Jókai M. *Gerencsér István*. Jókai és az új regény. Uránia 71—74. l.
1468. *Kere*. Jókai feje. Uj Idők 26. sz.
1469. *Mikszúth, Koloman*. Das Jókai-Denkmal. Pester Lloyd 137. sz. — Lásd 584. sz. a. is.
1470. Jósika. *Szalay Mihály*. Az utolsó Bátor. (Jósika Miklós báró.) Kalazantinum XIII. 6.
1471. Kálmáncsehi. *Sörös Pongrácz*. Kálmáncsehi Domonkos. Religio 14—18. sz.
1472. Kalocsa J. *Harsányi István*. Debreczeni Kalocsa Jánosnak egy eddig ismeretlen munkája. Irod. tört. Közl. 480—483. l.
1473. Károli G. G. *Szabó Mihály*. Károli Gáspár (Koszorú. 110.) Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 16 l.) 8 f.
1474. Katona J. *Katona József* válogatott munkái. Szerk. Bayer József. 1907. — Ism. Császár Elemér. EPhK 293. l.
1475. *Katona József* Bánk-bánja. Magyarázta Péterfy Jenő. Harmadik kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 22. füzet.) Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 174 l.) 1 K.
1476. *Katona József*. Bánk bán. Magyarázta R. Vozáry Gyula. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 19. füz.) Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 163 l.) 1 K 20 f.
1477. *Katona, Joseph*. Bánk bán. Tragédie historique en cinq actes. (Traduction du hongrois) par M. Charles Bigault de Casanove. Revue de Hongrie. I. 651—675. l. II. 72—113. 208—235. l.
1478. *Bigault de Casanove, Charles de*. Bánk bán, de Joseph Katona. Revue de Hongrie. I. 223—252. l.
1479. *Gyulai Agost dr.* Katona József élete. («Uránia»... népszerű tudományos felolvasások. 2. sz.) Budapest, Hornyánszky ny. 1908. (8-r. 15 l.)
1480. *Klauber Frigyes*. Legnemzetibb tragédiánk és tragédiaírónk. Hevesmegy. Hirl. 12. 13. sz. (Önállóan is megjelent 8-r. 23 l.)
1481. *Négyesy László*. Szülőhelyi elemek Katona Bánk Bánjában. Beöthy-Emlékkönyv 257—269. l. — Lásd 1277. sz. a. is.
1482. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* levelezése. A. M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi dr. Váczy János. XVIII. kötet. 1822. január 1. — 1823. december 31. Budapest, Akademia. 1908. (8-r. XLVIII, 568 l.) 10 K.
1483. *Barabás Abel dr.* Kazinczy és hatása nyelvünk és irodalmunk fejlődésére. Temesvár, csanádegyh. ny. 1907. (8-r. 31 l.) 2 K 50 f.
1484. *Baros Gyula*. Kazinczy Ferencz és Radvánszky Teréz. Kisfaludy Társ. Évlapjai 42. köt. 68—104. l. (Külön is megjelent. 8-r. 44 l.) — Kivonat. Vasár. Ujs. 17. sz.
1485. *Beke Odön*. Kazinczy egy Molière-fordítása. Beöthy-Emlékkönyv 233—240. l.

1486. *Kardos Albert*. Kazinczy Ferencz és debreczeni barátai. Debreczeni Képes Kalendárium 1908. 50—53. l.
1487. *Váczy János*. Kazinczy Ferencz levelezése XVIII. Akad. Értes. 555—574. l. — Lásd 2632. sz. a. is.
1488. *Kemény Zs. Kemény Zsigmond báró* levelei báró Kemény Ferenczhez. Közli Kiss István. Irod. tört. Közl. 229—234. l.
1489. *Kemény Zsigmond* munkái. Ism. M. Néptan. Lapja 2. sz.
1490. *Papp Ferenc*. Br. Kemény Zsigmond s a XIX. század irodalmi áramlatai. Beöthy-Emlékkönyv 292—299. l.
1491. *Pitroff Pál*. Kemény Zsigmond. 1907. Ism. Papp Ferencz. EPhK. 224. l. — Lásd 1222. sz. a. is.
1492. *Kerkápoly. Eötvös Károly*. A végredelet. Pesti Hirl. 88. 89. 92. — 94. 98. 99. sz. (Kerkápoly Károlyról.)
1493. *Kiss J. Csukási Fülöp*. Kiss József. Izr. Tanügyi Értes. 1. sz.
- 1493a. *Ignotus*. Hagyomány és egyéniség. Nyugat 103—106. l.
1494. *Kőbor Tamás*. Kiss József. Magyar Közélet 1. sz.
1495. *Pogány József*. Kiss József. Szocializmus 273—280. l.
1496. *Schwarzstein Dezső*. Kiss József. Felvidék 2. sz.
1497. *Sirola, Francesco*. Giuseppe Kiss. (Nuova Rassegna di litteratura moderne.) Ism. Signore. Hét 28. sz.
1498. *Kisfaludy K. Darnay Kálmán*. Megemlékezés Kisfaludy Károlyról, halálának 77-ik évfordulójára. Darnay Múz. 1908. naptára 36—40. l. (K. K. levelei atyjához.)
1499. *Kanyaró Ferencz*. Iréne első magyar földolgozása. EPhK. 476. l.
1500. *Pitroff Pál dr.* Kisfaludy Károly születésének 120. évfordulóján. Dunántúli Hirl. 14. sz.
1501. *Vértessy Jenő*. Iréne modern földolgozásban. EPhK. 157. l.
1502. *Kisfaludy S. Kisfaludy Sándor* levele nejéhez. Pápa, 1809. jul. 18. Közli h. EPhK. 156. l.
1503. *Bitzó Sarolta*. Kisfaludy Sándor mint drámaköltő. Irod. tört. Közl. 17—36. 148—176. 303—320. 414—442. l.
1504. *Császár Elemér*. Kisfaludy Sándor és a francia irodalom. Beöthy-Emlékkönyv 241—256. l.
1505. *Z. Szegedy Róza* emlékkönyve. Vasár. Ujs. 43. sz. — Lásd 891. sz. a. is.
1506. *Klivényi. Tordai Anyos dr.* Klivényi kiadatlan versei. Irod. tört. Közl. 391—405. l.
1507. *Kölcsey. Zeke Dániel*. A «Himnusz»-ról. Tanítók Lapja 24. sz.
1508. *Kölcsey* birtokai. Vasár. Ujs. 40. sz. — Lásd 584. sz. a. is.
1509. *Komjáthy J. Sikabonyi Antal*. Komjáthy Jenő. Egyetértés 48. sz.
1510. *Kossuth L. Kossuth Lajos* kiadatlan levelei a Ráday-könyvtárban. Közli Molnár János. Vasár. Ujs. 36. sz.
1511. *Gyulai Aladár*. Kossuth Lajos mint drámafordító. Budapest 23. sz. — Lásd 1222. 1779. sz. a. is.
1512. *Kovács I. Markos Albert*. Nagyajtai Kovács István pályája. Kolozsv. unit. koll. 1907 8. értes. 3—16. l.
1513. *Kovács P.* — Lásd 1519. 1572. sz. a.
1514. *Kőváry L. Kozma Ferencz*. Dr. Kőváry László. Kereszt. Megvető 121—142. l.
1515. *Kozma A. Gagyhy Dénes*. Kozma Andor költeményei. Pozsonyi

- főrealisk. 1907 '8. értes. 17—32. l. (Önállóan is megjelent 8-r. 21 l.) — Ism. Bartha Pál. Nemz. Iskola 26. sz.
1516. Kresznerics. *Pápay József*. Kresznerics születése napja. Magyar Nyelv 134. l.
1517. Kulcsár. *Sörös Pongrácz*. Egy és más Kulcsár Istvánról. Komáromi Ujs. 2. sz.
1518. Laskai Osváth. *Timár Kálmán*. A «Gemma fidei» himnuszai. Religio 21. 22. sz.
1519. Lisznyay K. *Lisznyay Kálmán* levelei Kovács Pálhoz. 1. Szécsény, 1847. márcz. 30. 2. U. o. 1848. jan. 22. Budap. Hirl. 159. sz. 21. l.
1520. Lukáts I. *Gálos Rezső*. Lukáts István költeményei. Erd. Múz. 145—161. l.
1521. Maár B. *Takács Gedeon*. Maár Bonifác. 1788—1855. Pápai kath. gimn. 1907 '8. értes. 7—25. l.
1522. Madách I. *Madách, Emerico*. La Tragedia dell' Uomo. Poema drammatico ungherese. Recato in verso italiano da Antonio Fonda. Sulla versione letterale di Lodovico Czink. Con illustrazioni tratte dai cartoni del Conte Michele Zichy. Fiume, 1908. Battara ny. (Budapest, Benkó Gy.) (8-r. 286 l.) 3 K. — Ism. Dr. Hajnal Dávid. Pester Lloyd 131. sz.
1523. *Madách, Imre*. The tragedy of man. Dramatic poem. Translated from the original Hungarian by William N. Loew. Newyork. Arcadia press. (8-r. 224 l.)
1524. *Madaeh Emeric*. Tragedia omului. Traduc. de Octavian Goga. Luceafarul 20. sz.
1525. *Bóth Antal*. Ádám és Luczifer. Nőgrádi Hirl. 1. 3. sz.
1526. *Farkas Pál*. Ádám és Luczifer az Ember Tragédiájában. Ism. Lukinich I. Századok 760. l. — Császár Ernő. EPhK. 320. l.
1527. *Lévay Gyula*. Csupa materializmus és egy csöpp kegyelet. (Madách-tanulmány Az ember tragédiája XI. színéről.) Bácska 26—28. sz.
1528. *Mikola Sándor*. A történeti Kepler vonatkozással az Ember Tragédiájára. Beöthy-Emlékkönyv 375—390. l. (Külön is. 8-r. 18 l.)
1529. *Morray Győző*. Adalék Madách Imre életéhez. Beöthy-Emlékkönyv 368—374. l.
1530. *Törkös László*. Ádám «Az Ember tragédiájá»-ban. Uránia 277—285. l.
1531. Martinovics. *Görcsöni Dénes*. Martinovits és társai. Alkotmány 121. sz.
1532. Marton I. *Pók Ödön*. Marton István. Nyugat 19. sz. 216—217. l.
1533. *Márton József*. — Lásd 1182. sz. a.
1534. *Méliusz. Zoltai Lajos* jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről. Debreczen, 1908. Városi ny. (8-r. 33 l.)
1535. *Meltzl H. Bányai Elemér*. Meltzl Hugó. Nyugat 168—170. l. — *Barabás Abel*. Budap. Hirlap 25. sz.
1536. *Zuboly*. Egy polihisztor halála. (Meltzl Hugó.) Pesti Napló 19. sz.
1537. *Mikes. Kassai Lajos*. Zágoni Mikes Kelemen. Új székely nap-tár 1908. 26—34. l.
1538. *Kürti Menyhért*. Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Ism. Császár Elemér. EPhK. 242. l. — *gr*. Uránia 252. l.

1539. *Márki Sándor dr.* Rákóczi és Mikes a nevelésről. Székely Tanügy 1. sz. — Lásd 2003. sz. a. is.
1540. *Mikszáth. Réger Béla dr.* Mikszáth, Herczeg, Ambrus. (Ismerető felolvasások.) Szentgotthárd, Wellisch B. 1908. (8-r. 101 l.) 2 K. — Vasár. Ujs. 30. sz.
1541. *Réger Béla dr.* Mikszáth. Szent Gotthárd 20—23. sz.
1542. *Rubinyi Mózes.* Mikszáth újabb munkáiból. Nyelvőr 79—81. l.
1543. Mikszáth Kálmán akadémiai nagydíja. (Képpel.) Vasár. Ujs. 18. sz. — Lásd 1150. sz. a. is.
1544. *Molnár (Szenczi). Molnár (Szenczi) Albert* levelei Camerarius-hoz és Leodiushoz. Közli dr. Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 215—225. l.
1545. *Molnár F. Lothar, Rudolf.* «Der Teuffel» in Berlin. Pester Lloyd 77. sz.
1546. *Ludassy, Julius.* Der Teufel in der Akademie. Pester Lloyd 54. sz.
1547. *Pásztor Árpád.* «Az ördög» Amerikában. Pesti Napló 179. sz.
1548. Die Austreibung des «Teufels.» Pester Lloyd 49. sz.
1549. *Nagy I. Bayer József.* Nagy Ignác «Tisztujítás»-ának hatása a politikusokra. Irod. tört. Közl. 37—43. l.
1550. *Orczy L. Császár Elemér.* Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás. Századok 29—48. 105—122. l.
1551. *Pázmány P. Frick József.* Pázmány imádságos könyvének hét bűnbánó zsoltára. Kalazantinum XIV. 4. sz.
1552. *Hanuy Ferencz dr.* Kutatás Pázmány levelei után. Religio 19—22. sz.
1553. *Kiss János dr.* Pázmány Péter szelleme. Alkotmány 45. sz. és Magy. Állam 44. sz.
1554. *Kovács Lajos.* Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputációi. Irodalomtörténeti tanulmány. Kassa, 1908. (8-r. 84 l.) Ism. Religio 25. sz. — b. j. Magy. Középiskola 581—583. l.
1555. *Lakatos Vincze.* L. A. Seneca Pázmány prédikációiban. Ism. Lukinich I. Századok 471. l.
1556. *Patay József.* Pázmány Péter felfogása Mohammedről és az Izlám terjedéséről. Kalazantinum XIII. 6. sz.
1557. *Töttössy Miklós dr.* Pázmány Péter mint hitszónok. Religio 11. 12. sz.
1558. *Péczely J. Toldy Ferencz.* Gyászbeszéd Péczely József felett. Kiadta Heinlein I. Akad. Értes. 500—503. l. — Lásd 1182. 1401. sz. a. is.
1559. *Peres S. Hankovitsné Fábíán Irma.* Peres Sándor költészete. Kisdednevelés 8. sz. — Peres Sándor. u. o. 2. sz.
1560. *B. P. Peres Sándor.* 1863—1907. Népművelés V. köt. 224—225. l. — *Bökényi Dániel.* Peres Sándor. Kisdednevelés 3. sz. — *Gárdos Mór.* Népt. Lapja 4. sz. — *Geöcze Sarolta.* Nemz. Nőnevelés 100—102. l. — *Kirchnerné.* Kisdednevelés 14. sz. és Népv. Lapja 14. sz. — *Stepanko Albert.* Magy. Tanítóképző 1—2. l.
1561. *Gerley Szévé.* Peres Sándor a társaságban Kisdednevelés 5. sz.
1562. *Grünfeld Terka.* Peres Sándor az óvodában. U. o. 6. sz.
1563. *Katonáné Thuránszky Irén.* Peres Sándor emlékezete. Magy. Tanítóképző 239—251. l.

1564. Pesthy G. *Szinnyey József íji*. Pesthy Gábor származása. Magy. Nyelv 49—54. l. — Kivonat. Akad. Értes. 122—125. l.
1565. Petőfi S. *Petőfi, Sándor*. L'eroe Giovanni. (János vitéz.) Prima versione italiana di Giuseppe Cassone. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 103 l.) 1 K 60 f. Ism. Elek Artur. Az Ujság 96. sz.
1566. *Petőfi, Alexander*. Gedichte. Übers. v. Dr. L. Landgraf. 1. Bist du ein Mann. — 2. Ich bin ein Ungar. Die Karpathen II. 737. l. — 3. Der Strauch erzittert leise. — 4. Frostig kalter Spätherbstmorgen. — 5. Der ungarische Edelmann. — 6. Kaum dass ich . . . — Zu Grabe ward . . . — 8. Es regnet unablässig. U. o. II. évf. I. 129—132. l.
1567. *Petőfi, Alexander*. 1. Schlachtenlied. 2. Zerlumppte Helden. 3. Soldat bin ich . . . 4. Der König und der Henker. 5. Der brave alte Wirt. 6. Herr Pató. 7. Beim Trinken. 8. So schlage des Blitzes Flamme drein . . . 9. Anne Panyó. 10. Die Mutter. 11. Ausgepfiffen. 12. Ich trat hinein zur Kirchentür . . . 13. Hier im Zimmer . . . 14. So schliesst doch schon den Sarg . . . 15. Was ist der Ruhm? 16. Kaum war es Morgen . . . Übers. v. J. Schnitzer, Pester Lloyd 96. sz.
1568. *Petőfi, Alexander*. Gedichte. Uebersetzt v. David Weinberger. 1. Es zittert leis' der Stranch. 2. Heut' Nacht, mein Mädchen . . . 3. Die Wirthin zum Betyár in Lieb' entbrannt . . . 4. Meine Pfeife anzuzünden. Pressb. Ztg 349. sz.
1569. *Petőfi, Al*. In liniștea amurgului. Ford. Goga Octavian. Lucea-farul 3. sz.
1570. *Petőfi, Alexandre*. Buons! Traduit par Charles d'Ejury. Revue de Hongrie II. 310. l.
1571. *Petőfi, Alexander*. Fifteenth of March. Translated by Rosalie Loew, Hungary VI. 6. sz.
1572. *Petőfi* levelei Kovács Pálhoz. Orsz.-Világ 1. sz.
1573. *Petőfi* ismeretlen kéziratai. Közli és bevezetéssel ellátta Kéry Gyula. Budapest, 1908. Kunossy, Szilágyi és Tsa (8-r. 19 l.) 1 K. — Ism. Gellért Oszkár. Nyugat 109. l. — Ligeti Jenő megjegyzései. Pesti Hirl. 32. sz. — Budap. Hirl. 6. sz. — Vasár. Ujs. 2. sz. — Pesti Napló «Az élő Petőfi» czímmel. Pesti Napló 7. sz.
1574. Neu entdeckte Petőfi-Handschriften. Die Karpathen 312—315. l. (Közli az 1847-ki kiadáshoz írt előszót és két költeményt: 1. Sahst du über stiller Heide. 2. An Graf Alexander Teleky. Ford. Schuller Ed.)
1575. *Apponyi, Alexandre Comte*. Manuscrits inédits de Petőfi. Revue de Hongrie I. 98. 102. l.
1576. Arne Petőfi-sir. Hét 43. sz.
1577. *Barabás, Dr Abel* v. Petőfi und Nietzsche. P. Lloyd 237. reg. sz.
1578. *Barabás Abel*. Petőfi. 1907. Ism. Kanyaró F. Kereszt. Magvető 96—100. l. — K. Szocializmus 124. l. — Dr. Kéki Lajos. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 248—252. l. — Mitrovics Gyula. EPhK. 379—384. l. — nn. Irod. tört. Közlem. 122—124. l. — Munka Szemléje 10. sz.
1579. *Barabás Abel dr*. Petőfi vallásos világfelfogása. Kolozsv. Unit. Kollég. 1907 8. értes. 19—24. l.

1580. *Bászeli Ernő dr.* Petőfi Sándor emléke. Ünnepi beszéd márczius 15-ének hatvanadik évfordulójára. Zsolnai főreálisk. 1907/8. értes. 29—34. l. (Külön is megjelent. 8-r. 6 l.)
1581. *Binder Jenő.* Petőfi két költeményéhez. Beöthy-Emlékkönyv 307—321. l.
1582. *Déri Gyula.* Petőfi Zoltán az apja születéshelyéről. Egyetértés 305. sz.
1583. *Dóczy, Ludwig.* Petőfi's Selbstgefühl. Neues Pest. Journ. 23. sz.
1584. *Egressy Akos.* Petőfi nevenapja. (1845. márczius 17-én.) Vasár. Újs. 11. sz. [Hirl. 11. sz.]
1585. *F. J. Petőfi* Rimaszombatban. Budap. Hirl. 51. sz. és Gömöri
1586. *Farkas Emőd.* A Petőfi-család. Budapest 256. sz.
1587. *Ferenczi Zoltán.* Petőfinek «Egri hangok» című költeménye. Beöthy-Emlékkönyv 300—306. l.
1588. *Ferenczi Zoltán.* Petőfi és a szocializmus. Ism. K. Szocializmus 28. l.
1589. *Ferenczi Zoltán dr.* A Petőfi-ház. Temesv. Hirl. 42. sz.
1590. *Gellért Oszkár.* Petőfi-reliquiák. Nyugat 109. l.
1591. *h—r.* «Batthyány és Károlyi grófnék». Petőfi költeményének története. Budap. Hirl. 200. sz.
1592. *Hartmann János.* Petőfi Sándor. Bp. Szemle 136. köt. 1—25. l.
1593. *Ignotus.* Petőfi-leletek. Nyugat 108. l.
1594. *Kőrösi Sándor.* Petőfi a Dante nyelvén. Budap. Hirl. 66. sz.
1595. *Krudy Gyula.* Petőfi Sándor. Az Ujság 308. sz.
1596. *Lányi Géza.* A János vitéz és a Toldi viszonya egymáshoz az irodalmi fejlődésben. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 486—490. l.
1597. *Lukinich Imre.* Petőfi életéhez. EPhK. 653. l.
1598. *Miklós Elemér.* A Petőfi család temetése. Vasár. Újs. 44. sz.
1599. *p. i.* Petőfi's Familie. Neues Pest. Journ. 254. sz.
1600. *(P—l.)* Örök fiatalság. Hét 2. sz.
1601. *Pap László dr.* 1848 Petőfi költeményeiben. Balaton 5—8. sz.
1602. *Pintér Jenő.* Petőfi Sándor. Ism. Császár Ernő. Philol. Közl. 321. l. — Lukinich Imre. Századok 760. l.
1603. *Schill Fülöp.* Petőfi mint a világszabadság s a hazaszeretet költője. Temesvári főreálisk. 1907/8. értes. 12—21. l.
1604. *Váradi Antal.* Apróságok Petőfiről. Egyetértés 13. sz.
1605. *Váradi Antal.* Két Petőfiáda. Az Ujság 152. sz. (Petőfi és Hia-dorról.). — A harc mezején. (Petőfi halála napján). U. o. 181. sz.
1606. *Váradi Antal.* Petőfi színészversei. Orsz.-Világ 19. sz.
1607. *Váradi Antal.* Petőfi ifjúságából. U. o. 37. sz.
1608. *Varvasovszky János.* Petőfi sárosi előfutárai. 1. A magyar népdal kialakulása. 2. Szakál Lajos. Eperj. Lapok 42. 43. sz.
1609. *Petőfi-könyvtár.* Szerkesztik: Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán dr. I. füz. Kéry Gyula. Friss nyomda (8-r. 171 l.). II. köt. Baróti Lajos. Petőfi-adomák. (8-r. 160 l.). III. Váradi Antal. Regényes rajzok Petőfi életéből. Mühlbeck Károly rajzaival. (8-r. 126 l.) 1 K 20 f. IV. Barabás Ábel dr. Felhők. (8-r. 127 l.) 1 K 20 f. V. Gyulai Pál. Petőfi Sándor és lyrai költészetünk. (8-r. 126 l.) 1 K 20 f. Budapest, 1908. Szilágyi B. Ism. Hatvany Lajos. Nyugat 1—5. l. — Az I. füz. ism. Faragó Jenő Magyar. Hirl. 184. sz. — Barabás Ábel. Erdélyi Lapok 4. sz.

1610. Petőfi-Album. Adatok, okmányok és képek Petőfi Sándor diadalútjáról. A «Pesti Napló» előfizetőinek készült kiadás. Budapest, Hornyánszky V. ny. (4-r. 140 l.) — Lásd 1108. 1329. 1331. 1685. sz. a. is. [Hirl. 42. sz.]
1611. Petőfiné. *Csák Árpád dr.* Petőfiné Szendrey Julia. Keszthelyi
1612. Petróczy K. *Petrőczy K. Szidónia és Dálnoki V. Gerzson* levelei. Közl. Szász Béla. EPhK. 246. l.
1613. *Antalfy Endre.* Petróczy Katalin Szidónia élete. 1907. Ism. R. Kiss István. Erd. Múz. 56—57. l.
1614. *Szidon Teofil Károly.* Petróczy Kata Szidónia. Nemz. Nőnevelés 405—418. l.
1615. Pulszky F. *Berzevichy Albert.* Pulszky Ferencz emlékezete. Kisfaludy társ. évl. 42. köt. 12—42. l. és Budap. Szemle 133. köt. 321—356. l.
1616. *Pyrker. Madarász Flóris dr.* Pyrker és a magyar írók. Eger, 1908. érs. lyc. ny. (8-r. 47 l.) — Ism. Bene Mihály. Egri Híradó 103. sz.
1617. Ráday Gedeon. — Lásd 1632. sz. a.
1618. Ráskai Lea. *Rákosi Zoltán.* Első magyar nőírónk. Pædag. Ifjúság VII. évf. 8. 9. sz. (Ráskai Lea.)
1619. Révai M. *Kovács István.* Révai Miklós. Emlékezés. Felső-Torontál 29. sz. és Délvid. Tanügy 9. sz.
1620. *Pulos Ede.* Révai Miklós és rajziskolája. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 76. l.
1621. *Téthy József.* Révai Miklós. 1750—1807. Felső Torontál 28. 29. sz. — Lásd 1833. 1834. sz. a. is.
- 1621a. *Velledits Lajos.* Révai és Adelung. Nyelvt. Közlem. 287—312. l. (Külön is megjelent.)
1622. *Reviczky Gy. Hamvas József.* Reviczky Gyuláról. Délmagyar. Közl. 243. sz.
1623. *Marjai Géza.* Reviczky Gyula világnézete és életfilozófiája. Debreczeni főisk. Lapok 50. évf. 12. sz.
1624. *Rimay. Baros Gyula.* Rimay János szerelmi lírája. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 21. sz.
1625. *Rónay J. Acsay Ferencz.* Rónay Jácint János élete. Győr, 1908. (8-r. 288 l.) Ism. h. n. Kath. Szemle 845. l. - Lukinich Imre. Századok 571. l. és 761. l. — (Ennek III. része megjelent a Győri főgimn. 1907 8. értes. 185—288. l.)
1626. *Bódis István.* Emlékezés Rónay Jácintára. 1814—1889. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 809—814. l.
1627. *Várad Antal.* Rónai Jácint, mint színészeti író. Egyetért. 296. sz.
1628. *Rotarides. Bleyer Jakab.* Klopstock egy magyar irodalomtörténetíróról. EPhK. 474. l. (Rotarides M.)
1629. *Rozsnyai D. Bittenbinder Miklós ifj.* A Humájun Namê első magyar származéka: Rozsnyai Dávid: «Horologium Turcicum»-a. Magyar irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1908. Jókai ny. (8-r. 60 l. 1 lev.) — Ism. Gálos Rezső. Századok 842—845. l.
1630. *Sajnovics. Alszegehy Zsolt.* Adalék Sajnovics J. életéhez. EPhK. 248. lap.
1631. *Sambucus. Kóssa Gyula dr.* Adatok Sámbock János életéhez. Irod. tört. Közl. 366—375. l.

1632. **Sigray I.** *Sigray István levelei.* 1. Sigray Vecheliushoz. Colocæ. 1763. Apr. 8. — 2. Sigray Ráday Gedeonhoz. Pest, 1763. Máj. 3. Közli Molnár János. Prot. egyh. isk. lap. 1. sz.
1633. **Sinai M. Balogh Ferencz.** Sinai Miklós emlékezete. Szabad-egyház 1—6. sz.
1634. **Csűrös Ferencz dr.** Sinay Miklós. Debreczeni ref. főgym. 1907 8. értes. 3—24. l. — *Ism. a. Irod. tört. Közl.* 509. l.
1635. **Sipos P.** Két levél Sipos Pálhoz, az egykori hírneves sárospataki tanárhoz. (Kövyé és Hari Péteré). Közli dr. Kristóf György. Sárosp. Ref. Lapok 47. sz.
1636. **Sukhán J. Kemény Lajos.** Sukhán János életéhez. 1582. Irod. tört. Közlem. 492. l.
1637. **Szabolcska. Oláh Gábor.** Szabolcska Mihály. (Írói arczkép.) Budap. Hirl. 308. sz.
1638. **Szabó (Szentjóni.) Gálos Rezső.** Szentjóni Szabó László halálának adataihoz. EPhK. 479. l.
1639. **Gálos Rezső.** Adatok Szentjóni Szabó László prózai munkáihoz. Irod. tört. Közlem. 44—65. 177—187. l. — Külön is megjelent. (8-r. 36 l.) *Ism. Császár Elemér.* EPhK. 702. l.
1640. **Szana T. Csudáky Bertalan.** Szana Tamás. (1844—1908.) Magy. Hirl. 40. sz.
1641. Szana Tamás. 1844—1908. Művészet 119—123. l. — *E. Könyv-szemle* 93. l. — *Vasár. Ujs.* 7. sz. — *ly. Urania* 102. l. — *K—s. Hét* 7. sz. — *Prém József.* Pesti Hirl. 39. sz.
1642. **Szász K. Székely György dr.** Emlékbeszéd Szász Károlyról. Magy. Pædag. 129—149. l. — (Külön is megjelent «Szász Károly mint pædagogus» czímmel. 8-r. 21 l.)
1643. **Szathmári A. Kemény Lajos.** Szathmári András. Irod. tört. Közlem. 496. l.
1644. **Széchenyi I. Széchenyi István** műveiből gyöngyszemek. Magy. Állam 82. sz.
1645. **Gróf Széchenyi István** levelezése a gödi árenda ügyében. Közli dr. Nyáry Albert báró. Tört. Tár. 365—378. l.
1646. **Berzeviczy Albert.** Gróf Széchenyi István. Függelékül Széchenyiaphorismák. (Magyar Könyvtár. 507—508. sz. Budapest, Lampel R. 1908. (16-r. 102 l.) — *Ism. G. R. Századok* 272. l.
1647. **Égyed István.** Széchenyi közgazdasági politikája a Hitel és Világ alapján. Egyet. Lapok XXI. évf. 7—10. sz.
1648. **Gergely György.** Gróf Széchenyi István. Nevelés 25. évf. 56. sz.
1649. **Imre Sándor.** Széchenyi szelleme a nevelésben. Család és Iskola 1. 2. sz.
1650. **Jánus.** Széchenyi emlékezete. Magy. Állam 80. sz.
1651. **k. g. A döblingi katasztrófa.** Széchenyi halálának 48-ik évfordulóján. Alkotmány 85. sz.
1652. **Kohlmann Dezső dr.** Széchenyi a magy. költészetben. Bácska 87. sz.
1653. **Lengyel Miklós dr.** Széchenyi István. Néptanít, Lapja 15. sz.
1654. **Széchenyi Viktor gróf.** Széchenyi emlékezete. Ünnepi beszéd. Az orsz. Széchenyi szövetség által ápr. 8-án rendezett ünnepélyen tartotta —. (Szövetkezés XIX. 30. sz. Külön is 16-r. 10 l.)
1655. **Szegedy-Maszáik Hugó.** Gróf Széchenyi István arczképe 1836-ból. *Vasár. Ujs.* 14. sz.

1656. *Timár Kálmán*. Adatok a Széchenyi-irodalomhoz. Religio 31. sz.
1657. *Tullio Dandoló*. Találkozásom Széchenyi István gróffal. (Pest, 1840). Alkotmány 225. sz.
1658. *W. J.* Vissza Széchenyi programjához! Dunánt. Hirl. 31. sz.
1659. Széchenyi és az országos Széchenyi szövetség. (Budapest, 1908. Stephaneum.) (16-r. 19 l.) — Lásd 1363. sz. a. is.
1660. *Széchy K. Császár Elemér*. Széchy Károly. Finnisch-ugrische Forschungen VI. 80—83. l.
1661. *Szemere B. Szemere Bertalan* jellemrajzai 1848—49-ből. Nyir-egyháza, 1908. Jóba E. ny. (8-r. 32 l. 1 lev.) (Kiadta Kállay András.) — Megjelent a Nyirvidék 17—23. sz. ban is.
1662. *Szemere Bertalan* levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhoz. 1837—1856. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli dr. Perényi József. Veszprémi főgymn. 1907/8. értes. 2—57. l. (Külön is megjelent 8-r. 57 l.)
1663. *Szemere M.* — Lásd 1662. sz. a.
1664. *Szemere P. Pécsi Ottmár*. Szemere Pál mint költő. Ism. Nyilasi Lajos. EPhK. 77. l. — Lukinich Imre. Századok 760. l. — Lásd 1868. sz. a. is.
1665. *Szigeti J. Polgár György Odön*. Szigeti József mint színműíró. Aradi főgym. 1907/8. értes. 3—35. l.
1666. *Szigligeti E. Bayer József*. «Liliomfi» eredetiségének kérdéséhez. EPhK. 646. l.
1667. *Császár Elemér*. A német «Liliomfi». EPhK 192—204. l.
1668. *Császár, Elemér*. Ein Plagiat Nestroys. (Nestroy und Szigligeti.) Pest. Lloyd 73. sz. — Lásd 1136. 2492. sz. a. is.
1669. *Sziráky B. Kemény Lajos*. Sziráky Balázs. Irod. tört. Közlem. 487—491. l.
1670. *Takács (Dukai) V. N.* Dukai Takács Judit. Ism. Lukinich I. Századok 472. l.
1671. *Takács R. Heinlein István*. Egy szótáríró kálváriája. M. Nyelv 217—221. l.
1672. *Tarczy L. Főtös Károly*. Emlékbeszéd Tarczy Lajos fölött. Pápai ref. főisk. 1907/8. értes. 68—73. l.
1673. *Sebestyén Dávid*. Tarczy Lajos önéletrajza. Pápai ref. főisk. 1907/8. 26—68. l.
1674. *Teleki L. gr. Vértesi Dezső*. Teleki László és a «Kegyenc». EPhK. 417—427. l.
1675. *Balogh, Paul*. General Türr und Graf Ladislaus Teleki. Pester Lloyd 108. sz.
1676. *Thúry J. Gombocz, Z.* Josef Thúry. Finn.-ugr. Forsch. VI. 83—85. l.
1677. *Tinódi. Kárfy Odön*. Tinódi Sebestyén halála. Századok 273—276. l.
1678. *Kemény Lajos*. Tinódi unokái és veje. Irod. tört. Közlem. 493—495. l.
1679. *Mészöly Geleon*. Tinódi-magyarázat. EPhK. 330. l.
1680. *Toldy F. Bleyer Jakab*. Toldy Ferencz levele Goethehez. EPhK. 324. lap.
1681. *Schuschny Henrik dr.* Toldy Ferencz mint orvosi író. Beöthy-Emlékkönyv 275—291. l.

1682. *Verő Lea*. Toldy útleírása. EPhK. 409. l. (Bleyer állítására tesz megjegyzéseket.) — Lásd 1406. sz. a. is.
1683. *Toldy I. Szász Károly legifj.* Toldy István mint drámaíró. Beöthy-Emlékkönyv 391—407. l.
1684. *Tompa. Tompa Mihály* levele Kiss Áronhoz. Beje, 1848. márcz. 18. Közli H. Kiss Kálmán. Nagykőrösi Hirl. 35. sz.
1685. *Kaminszky László*. A madarak Tompa, Petőfi és Arany költészetében. Ungvár, 1907. «Unio ny.» (8-r. 67 l.)
1686. *Lengyel Miklós*. Tompa Mihály élete. 1906. Ism. S. Szabó József. Sárosp. Reform. Lapok 7. sz.
1687. *Nagy Sándor dr.* Tompa Mihály iskolai pályája. Irod. tört. Közlem. 282—302. l.
1688. *Nagy S. dr.* Tompa Mihály a kassai haditörvényszék előtt. U. o. 385—390. l.
1689. *Radács György*. A sárospataki Tompa-szobor történetéhez. Sárosp. Ref. Lapok 33—34. sz.
1690. *Szentimrey György*. Tompa Mihály. 1907. Ism. Sz—s. Prot. Szemle 546—548. l. — r. Sárosp. Ref. Lapok 7. sz.
1691. *Szent-Imrey György*. Tompa Mihály emlékezete. Sárosp. Ref. Lapok 31. sz.
1692. *Vadász Norbert*. Tompa Mihály letéte a premontreieknél. Bdp. Hirl. 182. sz.
1693. *Wallentinyi Samu*. Tompa vallásos költészete. Beöthy-Emlékkönyv 358—367. l.
1694. *Tordai J. Lukinich Imre*. Tordai János erdélyi humanista. Századok 357—358. l. [Ujs. 4. sz.
1695. *Tóth B. Bobi*. A vicsek. (Emlékezés Tóth Bélára.) Tiszafüredi
1696. *Tóth Kálmán*. — Lásd 1222. sz. a.
1697. *Uri J. Goldziher Ignác*. Uri János. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 7. sz.) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 16 l.) 30 f.
1698. *Vahot I. Várady Antal*. Vahot Imréről. Egyetértés 290. sz. — Lásd 1136. sz. a. is.
1699. *Vajda J. Vajda, Johann*. Gedichte. 1. Der Komet. 2. Nach zwanzig Jahren. 3. Auf dem Schiffe. Die Karpathen 7. füz. 193—195. l.
1700. *Vajda, Jean*. 1. Sure la montagne. 2. La comète. Traduction par M. le comte Melchior de Polignac. Revue de Hongrie I. 359—361. l.
1701. *Mezei Ernő*. A vaáli erdő költője. Egyetértés 226. sz.
1702. *Palágyi, Ludwig*. Johann Vajda. Die Karpathen 195—198. l.
1703. *Vajda János szobra*. (Képpel.) Vasár. Ujs. 39. sz. — Lásd 1442. 1446. sz. a. is.
1704. *Vajda P. Nemes Béla*. Vajda Péter. Vasár. Ujs. 4. sz. — Hét 38. sz. — Oláh Gábor. Budap. Hirl. 226. sz. — Várad Antal. Egyetértés 226. sz.
1705. *Verseghy. Verseghy* leveleiből Szily Kálmán. M. Nyelv 121—125. l. — Lásd 1182. sz. a. is.
1706. *Virágh. B.* — Lásd 1308. sz. a.
1707. *Volf Gy. Négyesy László dr.* Volf György szülőházánál. (— ünnepi beszéde). Bdp. gyakorló főgym. 1907/8. értes. 55—61. l.

1708. **Vörösmarty.** *Vörösmarty Mihály* levelezéséből. 1. Vörösmarty levele feleségéhez. 2. Deák F. levele Vörösmartyhoz. (Kehida, 1844. jun. 9.) Temesv. Hirl. 123. sz.
1709. *Vörösmarty* kiadatlan irataiból. Közli k. g. Alkotmány 124. sz.
1710. *Vörösmarty, Michel de.* Appel a la nation hongroise. (Szózat.) Traduction par M. le comte Melchior de Polignac. Revue de Hongrie. I. 506—508. l.
1711. *Vörösmarty, Michael.* Weckruf. Übers. v. Marie v. Pauer-Budahegy. P. Lloyd 125. sz.
1712. *Beöthy Zsolt.* Vörösmarty Mihály emlékezete. Kisfaludy társ. évlapjai 42. köt. 53—58. l.
1713. *Beöthy, Zsolt.* Vörösmarty. Pester Lloyd 125. sz. (Vezércikk.)
1714. *Berczik Árpád.* Vörösmarty s a magyar nő. Beöthy-Emlékkönyv 579—590. l.
1715. *Bodányi Aranka.* «Ete és Hajna» epizódja Vörösmarty «Zalán futása»-ban. Tanulmány. Bpest, Légrády ny. 1908. (8 r. 25 l.)
1716. *Csahyhen Károly.* Vörösmarty a látnok. Orsz.-Világ 21. sz.
1717. *Dóczy, Ludwig.* Vörösmarty-Glossen. Neues P. Journ. 125. sz.
1718. *Eötvös Károly.* Vörösmarty szalonkát lő. Pesti Hirl. 78. sz.
1719. *Erdei Aladár.* A Vörösmarty-szobor. Budap. Szemle 135. köt. 135—137. l.
1720. *Gerő Ödön.* A Vörösmarty-szobor. Pesti Napló 126. sz.
1721. *Gragger Róbert.* Párhuzam a Vén cigányhoz. EPhK 780. l.
1722. *György, Oscar.* A la mémoire de Vörösmarty. Revue de Hongrie I. 527—534. l.
1723. *Horráth Ferencz.* Vörösmarty Mihály lyrai költészete. Karczagi ref. főgm. 1907 8. értes. 11—30. l.
1724. *J(akobinyi Péter).* A Szózat költője. Nevelés 25. évf. 10. sz.
1725. *János.* Vörösmarty Mihály emlékezete. Magy. Allam 120. sz.
1726. *K. D.* Az élő szobor. (Jegyzetek Vörösmarty szobra alól.) Hét 21. sz.
1727. *Lengyel Géza.* Vörösmarty szobra. Nyugat 625. l.
1728. *Lengyel Miklós dr.* Vörösmarty Mihály. Néptan. Lapja 21. sz.
1729. *Londesz Elek.* Vörösmarty. Pesti Napló 125. sz.
1730. *Loósz István.* Zalán futása és az Iliász. EPhK. 1908. 6—20. l.
1731. *Lyka Károly.* Vörösmarty szobra. Új Idők 23. sz.
1732. *Nagy Nep. János.* Vörösmarty Mihály és Röck Szilárd. Felvidék (Verebély) 19. sz.
1733. *Porzó.* A bujdosó magyar. (Vörösmarty életéből.) Aradi Közl. 124. sz.
1734. *Sajó Aladár.* A Vörösmarty-szobor. A budapesti Vörösmarty-szobor története. Kiadta a szoborbizottság. Budapest, 1908. Budap. Hirl. (4-r. 162 l.) 5 K.
1735. *Schöppflin Aladár.* A két Vörösmarty. Nyugat 577—584. l.
1736. *Szádeczky Lajos.* Cserhalom emlékezete. Beöthy-Emlékkönyv 270—274. l.
1737. *Törös.* A Vörösmarty-szobor. Hét 22. sz.
1738. *Várad Antal.* Vörösmarty végnapjaiból. (Persián Gerő dr. közlése nyomán). Az Ujság 203. sz.
1739. *Várad Antal.* Vörösmartyról. Egyetértés 124. sz.
1740. *Vörösmarty.* s. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 737. l. — Religio 23. sz.
1741. *Werböczli. Vétesy. Desiderius.* Stephanus de Werböcz in glos-

Keresztelmi Okmánytár.
Könyvtár.

- sario mediæ et infimæ latinitatis regni Hungariæ Phil. Közl. 280—286. l.
1742. Zboray A. Zboray Aladár. (Nekr.) Uj Idők 43. sz. — Szini Lajos. Gyergyó 49. sz.
1743. Zboray Aladár utolsó könyve. Ism. (g—a.) Egyetértés 286. sz.
1744. Zrinyi. Zrinyi, Conte Nicola. L'assedio di Sziget. Poema. Trad. Francesco Sirola. Fiume, 1907. Ism. V. S. Budap. Szemle 133. köt. 490—494. l.
1745. Benedek Elek. A «Szigeti veszedelem» költője. Néptan. Lap. 8. sz.
1746. Kristóf György dr. Zrinyi Miklós. Uránia 355—358. l.
1747. Tolnai Vilmos. Adalék a Zrinyiász forrásaihoz. EPhK 646—648. l.
1748. Zvonarits. Zvonarits István levele. 1644. Közli Kemény Lajos. Irod. tört. Közl. 497. l.
1749. Kemény Lajos. Zvonarich István és György életéhez. Irod. tört. Közlem. 225—229. l. .

4. Magyar nyelvészet.

1750. Adalékok a magyar nyelv szövegtő szótárához. 14. Paasonen H. Bogyó. 15. Mogyoró. 16. Wichmann György. Három finnugor bogyónév: I. Bogyó. II. F. marja. III. F. muurain. Nelvtud. Közl. 267—276. l.
1751. Adatok irodalmi nyelvünk szótárához. Prohászka János. Klanczay Sándor. Nyelvőr 33—35. l. — Székely Artur. Kristóf Domokos. U. o. 265—268. l. — Cserna Andor. Csernák Szaniszló. U. o. 409. l.
1752. Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez. Gönczy Béla. M. Nyelv 89. és 372. l.
1753. Adatok nyelvünk történetéhez. Borovszky Samu. U. o. 180. l. — Viski Károly. U. o. 232—234. l. — Moenich Károly. U. o. 264—268. l. — Heinlein István. Egri tolvajnyelv a XIX. század elejéről. U. o. 268. l. — Dr. Kóssa Gyula. U. o. 322—327. 369—371. 424—426. 471—473. l. — Dr. Barcsa János. U. o. 422—424. l.
1754. Alföldi Marcell. Kövesdi Pál nyelvtanához. Nyelvőr 236. l.
1755. Apor Dezső. Az ikerszók. 1906. Ism. Sz. Császár Loránd EPhK 131. l.
1756. Asbóth Oszkár. A j—gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántuli magyar nyelvjárásokban. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 10. sz.) Budapest, 1908. Akademia. (8-r. 61 l.) 1 K 20 f.
1757. Asbóth, Oskár. Die Reflexe von *ę* *ą* in den slavischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache. Jagics-féle Festschriftben (Külön is megjelent.)
1758. B. J. A magyar katonai műnyelv. Nyelvőr 228. l.
1759. Bacsó Gyula. Az adavidéki nyelvjárás. 1906. Ism. Csefkó Gyula. U. o. 225—227. l.
1760. Balassa József. Nyelvtudomány és irodalom. Népművelés V. köt. 55—58. l. [451—457. l.]
1761. Balassa József. Nyelv és gondolkodás. Beöthy-Emlékkönyv
1762. Balassa József. A mondat helyettesítői. Nyelvőr 150—152. l.

1763. *Bálint Károly*. Történelmi helynevek és műkifejezések szótára. (Iskolai segédkönyvek 3.) Szentgotthárd, Wellisch B. ny. 1908. (8-r. 84 l. 1. lev.) 60 f.
1764. *Barcsa János dr.* Mondattani régiségek. M. Nyelv 422—424. l.
1765. *Batta Béla*. A melléknévi mondatok népies használata. Nyelvőr 103—116. 152—167. 202—213. 249—257. l.
1766. *Belányi Tivadar*. Felső fok és tárgyas igeragozás. U. o. 472. l.
1767. *Benedek Károly*. A mi diákjaink beszédéről. U. o. 126—128. l.
1768. *Bitzó Sarolta*. Nyelvpritty, vagy: Az új magyar író, mint kérő. 1833. Nyelvőr 28—33. l.
1769. *Böngérfi János*. Régi műszavaink. Nyelvőr 170—173. l.
1770. *Borsodi László*. Néhány szó két igealakról. U. o. 36. l.
1771. *Böszörményi Géza*. Tanulmányok a magyar-ugor nyelvek összehasonlító jelentéstanához. I. rész. Assimilációs jelentésváltozások a Kalevalában. Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 129 l.) 4 K. — Ism. Trócsányi Zoltán. Nyelvt. Közl. 364—367. l.
1772. *Buzás Dezső*. A divat. Nyelvőr 314—320. l. (A nyelvi hibákról).
1773. *Csokán Pál*. Megjegyzések Erdős János hődmézövársárhelyi adattaira. Magy. Nyelv 329. l. — Erdős J. Néhány megjegyzés-e. U. o. 330. l.
1774. *Csoma Kálmán*. Jászberény nyelve. Budapest, 1908. Franklin-t. (8-r. 91 l.)
1775. *Csüri Bálint*. Egy délibábos szófejtő a mult század elejéről. Nyelvőr 182—184. l. (Kolmár Józsefről.)
1776. *Csüri Bálint*. Sylvester és Donatus az összetételről. U. o. 362. l.
1777. *Czáró János*. A csángó nyelvjárásról. Buziásfürdői Közl. 17. sz.
1778. *Demiány Ervin*. Jelzős szóösszetételek. Bonyhádi ág. főgym. 1907. 8. értés. 5—40. l.
1779. *Dénes Szilárd*. Kossuth Lajos nyelvművészete. (Mutatvány.) Nyelvőr 49—62. l. — Joannovics György. Helyreigazítás. U. o. 132. l.
1780. *Egri Anna*. A határozó igenév. Nyelvőr 360. l. Keszthelyi Miklós. U. o. 360. l.
1781. *Erdélyi Lajos*. A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. A brassó-megyei és háromszéki csángók. U. o. 1—13. 63—75. l. (Külön is 8-r. 28 l.)
1782. *Erdélyi Lajos*. A gyimesi, moldvai és bukovinai csángók eredete. M. Nyelv 257—261. l.
1783. *Erdélyi László*. Atmeneti alakok a magyar vezetéknevek keletkezése idejéből. U. o. 71—75. l.
1784. *Excerpta Linguae Hungaricae*. (Exercitia Nicolai Ritzmanni). Az eredeti kéziratból sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gulyás István. Debreczen, 1908. Hegedüs és Sándor. (8-r. 106 l.) 2 K. — Ism. O . . . s. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 499. l. — Melegdi János. M. Nyelv 134. l.
1785. *Gombkötő Antal*. Meghonosodott német szavak a szegedi tájszólásban. Nyelvőr 363. l.
1786. *Gombocz Zoltán*. Honfoglalás előtti török jövevény-szavaink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 7. sz.) Budapest, 1908. Nyelvt. Társ. (8-r. IV, 108 l.) 3 K. — Ism. Kemes Pál. EPhK. 300—303. l.

1787. *Gombocz Zoltán*. Magyar palatogrammok. Nyelvt. Közl. 193—204. l. — Balassa József. Megjegyzések. Nyelvőr 470—472. l.
1788. *Gombocz Zoltán*. A régi magyar *é* és *ê* történetéhez. M. Nyelv 378. l.
1789. **Helyesírás. Endrei Akos**. Magyar helyesírási füzetek. Vezérfonál a helyesírásnak gyakorlati úton való elsajátítására. Budapest. Ism. Sz. L. Magy. Középiskola 649. l.
1790. *Kelemen Béla*. A magyar helyesírás kis szótára. A hivatalos iskolai helyesírás alapján. Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 172 l.) 60 f.
1791. *Ross Nándor*. Modern helyesírásunkról. Délmagy. Közl. 15. sz. Az idegenszavak és tulajdonnevek elferdítése.)
1792. *Simonyi Zsigmond*. Helyesírási szótár. Bevezetésül a hivatalos iskolai helyesírás ujításra. Harmadik kiadás, földrajzi nevekkal bővítve. Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 47 l.) 20 f.
1793. *Simonyi Zsigmond*. Jó magyarság. A magyaros írásmód szabályai. Szójegyzékkel. (Iskolai segédkönyvek 1. sz.) Szentgott-hárd, é. n. (1908.) Wellisch B. (8-r. 96 l.) 60 f.
1794. *Szilágyi József*. Magyar helyesírási szokások és vitás kérdések. Grafikai Szemle 7. 8. 10. sz.
1795. *Vargha Damján dr.* A magyar iskolai helyesírás szabályai. 2. kiad. 1907. Ism. Ki—s. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 294. l.
1796. *Venkovits Károly*. A helyesírásról. Magy. Nyomdászat 8. 9. sz.
1797. *Helynév-magyarázatok*. 1. Semjén, Sömjén. 2. Siményfalva. 3. Deménd, Deményfalu, Deményháza. Terény, Karácsonyi János. M. Nyelv 125—128. l. — Vérvölgy, Vércsorog, Borhid, Borkút, Borszék. U. o. 352—355. l.
1798. *Herman Ottó*. Pungur Gyula gyűjtése. Nyelvőr 277. l.
1799. *Hg. F.* Színházaink és a magyar nyelv. Új Idők 13. sz.
1800. *Horger Antal*. A háromszéki nyelvjárás ügyében. Nyelvt. Közl. 184—188. l. — Erdélyi Lajos. Befejező válasz Horgernek. U. o. 188—190. l.
1801. *Horovitz Jenő*. Idegen szavak magyarázata. Budapest, Népszava 1908. (8-r. 181 l. 1 lev.)
1802. *Hungarus*. Nyelvtisztaság. Torontál 222. sz.
1803. *Jakubovich Emil*. Régi magyar breviáriumi mutató-tábla. Magy. Nyelv 463—465. l.
1804. *Jendrassik Ernő*. Nyelvészeti tanácsadó. Orvostudományi írók használatára kiadta a magyar orvosi könyvkiadó társulat. Csapodi István, Imre József, Lenhossék Mihály, Székely Ágoston javaslatainak felhasználásaival szerkesztette —. Gyoma, 1908. Kner I. ny. (8-r. 35 l.) — Ism. Csapodi István. Nyelvőr 458. l. és Simonyi Zsigmond. U. o. 268—271. l.
1805. *Kardos Albert dr.* Vitás nyelvi kérdések. Debreczeni főreálisk. 1907/8. értes. 3—19. l.
1806. *Kardos Albert*. Új többszámú szerkezet. Nyelvőr 178. l.
1807. *Kardos Albert*. A debreceni fűvészkönyv új szavai. U. o. 213—218. l.
1808. *Kardos Albert*. Felső fok és tárgyaz igeragozás. U. o. 323. l.
1809. *Kardos Albert*. A Mondolat csirája. U. o. 39. l.
1810. *Katona Lajos*. A Nyelvemléktár befejezése. (Kivonat) Akad. Értes. 5—12. l.

1811. *Katona Lajos*. Az Érdy-codex egy helyéhez. M. Nyelv 465. l.
1812. *Kelemen Béla*. Magyar és német zsebszótár tekintettel a két nyelv szólásaira. II. Magyar-német rész. Kilenczedik, az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 390 l.) 2 K 20 f.
1813. *Kemenes Péter*. Szórendi különösségek. Nyelvőr 349—352. l.
1814. *Kemenes Péter*. Mellékmondat helyett főmondat. U. o. 325. l.
1815. *Kertész Manó dr.* Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Beöthy-Emlékkönyv 481—491. l. (Külön is 8-r. 13 l.)
1816. *Kertész Manó*. A magázás. M. Nyelv 400—403. l.
1817. *Kertész Manó*. Személyragos igekötők. Nyelvőr 397—402. l.
1818. *Kertész Manó dr.* A nép nyelvészkedése. Nemz. Iskola 47. sz.
1819. *Kicska Emil dr.* A subjectum és prædicatum a grammatikában. Budapest, 1908. Hornyánszky V. ny. (8-r. 125 l.)
1820. *Komáromy Lajos*. Az új magyarság gyomjaiból. Nyelvőr 272. l.
1821. *Komáromy Lajos*. Burjánirtás. 1. Egyes, egyesek. 2. Kiszólás. 3. Fölött névutó. 4. Az ár visszamegy. 5. A párti visszamegy. M. Nyelv 358—362. l.
1822. *Kőrösi Henrik*. A magyar szó. Beöthy-Emlékkönyv. 591—593. l.
1823. *Kossa Gyula dr.* Régi magyar gyógyszer-nevek. M. Nyelv 322—327. 369—371. 424—426. 471—473. l.
1824. *Kulcsár Gyula*. Az idegen szavak átvételéről. Nyelvőr 145—149. l.
1825. *Laczkó Géza*. A képzők eredete. U. o. 322. l.
1826. *Lehr Albert*. «Pénzül» és atyafisága a népnyelvben. M. Nyelv 97—108. l. — A debreczeni tanárok nyilatkozata. U. o. 237. l. — A szerkesztők: Testrészből -ul, -ül raggal képezett határozók. U. o. 307—311. l. — A debreczeni tanárok: Még egyszer a testrészből képzett ül-ül ragos helyhatározók és a szerkesztők válasza. U. o. 428—430. l. — Az -ul-ül ragos határozókhoz. U. o. 482. l.
1827. *Lehr Albert*. Arany-magyarázatok. U. o. 221—226. 311—315. l.
1828. *Lehr Albert*. A kutya hangjai. M. Nyelv 137. l.
1829. Magyar beszédünk. Budap. Hirl. 1907. IX. 21. után közli Nyelvőr 273—275. l.
1830. A magy. nyelvváltás szótárához. Csefkó Gyula. Nyelvőr 129—132. l.
1831. *Manninger V.* és *Bukay L.* Onomatologia medica. 1907. Ism. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 281. l. — Csapódi István. Nyelvőr 458. l.
1832. *Mariánovics Milán*. A dativus történetéhez. Nyelvőr 296—302. l.
1833. *Melich János*. Révai Miklós nyelvtudománya. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 4. sz.) Budapest, 1908. Akademia. (8-r. 42 l.) 1 K. — Ism. Vasár. Ujs. 18. sz.
1834. *Melich János*. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszéd-ről. M. Nyelv 1—12. 54—62. l.
1835. *Melich János*. A magyar szótárirodalom. 1907. Ism. Tolnai Vilmos. EPhK 47—52. l.
1836. *Melich János*. Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás. (Az Orth. Vng. hasonmásával.) (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 8. sz.) Budapest. M. Nyelvt. Társ. 1908. (8-r. 31 l.) 1 K. — Megjelent a Könyvszemlében is 119—147. l.
1837. *Melich János*. Megjegyzések a «Király» szóhoz. Magy. Nyelv 24—29. l.

1838. *Tűri Mészáros Istrán*. A kender. (Mezőtúr.) M. Nyelv 184—187. l.
1839. *Mészöly Gedeon*. Hiátustöltőnek támadt mássalhangzó mássalhangzó után. Nyelvőr 438—442. l.
1840. *Mészöly Gedeon*. A Halotti beszéd nem-másolat-voltáról. U. o. 280—295. l.
1841. *Mészöly Gedeon*. A -vány, -vény képző eredete. M. Nyelv 410—414. l.
1842. *Metzing Lajos*. Nyelvtani műszók. (Kismartoni polg. leányisk. 1907/8. értés.)
1843. *Meyer, E. A. u. Gombocz, Z.* Zur phonetik der ungarischen Sprache. Le Monde oriental. II. 1907. 8. 122—148. l.
1844. *Moesz Gusztáv*. Székely és csángó növénynevek. M. Nyelv 29—34. l.
1845. *Mohai Lajos*. Jelentés-tanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról. Székesfehérvár, 1908. Stammer ny. (8-r. 44 l.)
1846. *Német Gábor*. A Vitkovics-kódex nyelvjárása. 1907. Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 35. l.
1847. Névmagyarázatok. 1. Pordány. 2. Eugenius = Ödön. — 3. Zoltán. Karácsonyi János. M. Nyelv 174—177. l.
1848. *Nyelvemléktár*. Régi magyar codexek és nyomtatványok. XV. kötet. Székelyudvarhelyi codex. — Guary codex. — Nádor codex. — Lázár Zelma codex. — Birk codex. — Piry hártya. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. XLIII, 360 l.) 6 K.
1849. Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, Athenæum, 1908. (8-r.) — 50. füz. Klemm I. Antal. Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. (8-r. 70 l.) 1 K. — Ism. S. Ó. M. Nyelv 234. l. — Sz. Cs. L. EPhK. 332. l. — Prohászka János. Nyelvőr 227. l. — 51. füz. Balla Béla. A melléknévi mondatok népies használata. (50 l.) 1 K. — 52. füz. Vass János. Fejezetek a népnyelv mondattanából. (8-r. 47 l.) 1 K. Rövid ism. Sz. Cs. L. EPhK. 781. l. — 53. füz. Dénes Szilárd. Kossuth Lajos a szónok. (8-r. 54 l.) 1 K. — Ism. Sz. Cs. L. EPhK. 781. l.
1850. A nyelvtörténeti szótárhoz. Simai Ödön. Nyelvőr 223. l. — Viski K. Kropf L. Kovács M. U. o. 320. l.
1851. Nyelvújítási adatok. Putnoky Imre. M. Nyelv 374—377. 419 422. l.
1852. *Pál András*. A csángók eredete. Nyelvőr 278—280. l.
1853. *Pálfi Márton*. Brassai széljegyzetei a Magyar Nyelvórhöz. U. o. 120—125. l.
1854. *Pálfi Márton*. A-zó nyelvjárásaink történetéhez. M. Nyelv 332. l.
1855. *Patyi István*. Különös szóösszetételek a rábaközi nyelvjárásban. Nyelvőr 352—355. l.
1856. *Póra Ferencz*. A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve. 1907. Ism. Dr. Krausz Jakab. Polg. isk. Közl. 42. l. — Maywald József. Magy. Középiskola 184—186. l. — Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 688. l. — Tolnai Vilmos. Nemz. Nénevelés 50—52. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 173—175. l.
1857. *Prikkel Marián (Réthei)*. Csúzy Zsigmond szavai. Nyelvőr 337—345. 388—397. 448—456. l.
1858. *R. Prikkel Marián*. Három szócsoporth. 1. Bomfordi és társai. M. Nyelv 241—247. l. — 2. Kotyomfitty és társai. U. o. 289—295. l. — 3. Udvariás és társai. U. o. 344—351. l.
1859. *Prohászka János*. Nyelvestétika. Nyelvőr 442—448. l.

1860. *Révai, Joannes Nicolaus.* Elaboratior grammatica hvngarica. Ad genvinam patrii sermonis indolem feliciter exacta, affini-
que lingvarvm adminiculis locvpletivs illvstrata tribvs volvminibvs comprehensa. Studio et opere —. Volvmen tertivm. Jvssv
Academiae Scientiarvm Hvngaricae svmptribvs a Constantino
Röck legatis e manvscriptis Mvsei Nationis Hvngaricae nvnc
primvm edidit Sigismvndvs Simonyi. Budapestini, 1908. Aka-
démia. (8 r. 358 l.) 6 K. — *Ism. Rubinyi M. Liter. Zentr. Bl.*
52. sz. 1684. l. — *Zolnai Gyula. Deutsche Liter. Ztg.* 29. sz. 1817. l.
1861. *Rubinyi Mózes dr.* Nyelvesztétika. Beöthy-Emlékkönyv 458—
463. l. (Külön is 8-r. 8 l.) — *Nyelvőr* 465. l.
1862. *Rubinyi Mózes.* A moldvai csángók nyelvjárásához. *Nyelvt.*
Közl. 257—265. l. *Wichmann György. Válasz. U. o.* 265—266. l.
1863. *Rubinyi Mózes.* Adatok a szóvegyítéshez. *Nyelvőr* 325. l.
1864. *Rubinyi Mózes.* Utószó a csángó vitához. *U. o.* 466. l.
1865. *Schwartz Izidor dr. és Hajtós Ödön dr.* Jogi műszótár. I.
Magyar-német rész. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 163 l.)
1866. *Simai Ödön.* Nyelvújítók a XVII. század közepén. *M. Nyelv*
12—19. 108—114. l.
1867. *Simonyi Kálmán.* A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani saját-
ságai. Budapest, 1908. Bercsényi ny. (8-r. 86 l.)
1868. *Simonyi Kálmán.* Tájszók Szemere Pál munkáiban. *Nyelvőr*
138—140. l.
1869. *Simonyi, Dr. Siegmund.* Die ungarische Sprache. Strassburg,
1907. *Ism. Szeremley Császár Loránd. Nyelvt. Közlem.* 180—
183. l. — *Rubinyi M. Liter. Zentr. Bl.* 51. 52. sz. 1684. l. —
Zolnai Gyula. Deutsche Liter. Ztg. 42. sz. 2648. hasáb. —
(i—l.) Egyetértés 280. sz.
1870. *Simonyi Zsigmond.* Igenévi szerkezetek. 1907. Rövid. *ism. Sz.*
Cs. L. EPhK. 311. l.
1871. *Simonyi Sigismond.* Eléments hongrois dans les langues étran-
gères. *Revue de Hongrie.* II. 198—207. l.
1872. *Simonyi Zsigmond.* Régi nyelvkincsek. Beöthy-Emlékkönyv
474—480. l.
1873. *Simonyi Zsigmond.* Rövidítés mássalhangzók torlódása előtt.
Nyelvőr 76. i.
1874. *Simonyi Zsigmond.* A latin-görög szók magyaros alakjáról. *U.*
o. 175—176. l.
1875. *Simonyi Zsigmond.* A betűk számaránya a magyarban. *U. o.* 418. l.
1876. *Simonyi Zsigmond.* Furcsa összetételek. *U. o.* 433—438. l.
1877. *Szabó Lajos.* A nagykanizsai nyelvjárás. 1907. Rövid *ism. Sz.*
Cs. L. EPhK. 332. l.
1878. *Szász Zoltán.* Az új magyar nyelv. *Pesti Napló* 68. sz.
1879. *Széll Farkas.* A «Magyar Merkurius» gúnyirata a nyelvújítók
ellen. *M. Nyelv* 133. l.
1880. *Szeremley Császár Loránd.* A magyarság eredete, nyelve és hon-
foglalásukori műveltsége. *M. Nyelv* 147—157. l.
1881. *Szeremlei Császár L.* Jelentés-tanulmányok. *U. o.* 337—344.
385—391. 445—451. l.
1882. *Szikrai Odó.* A mutató névmás. *U. o.* 379—381. l.
1883. *Szily Kálmán.* A magyar nyelvújítás szótára. II. rész (Mind a

- két részre terjedő szómutatóval.) Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. XII, 662 l.) 12 K. Ism. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 426. l. — Ignotus. Magy. Hirl. 274. sz. — Sasvári Benő. EPhK. 759—760. l.
1884. *Szily Kálmán*. Egy rejtélyes szó a Bécsi Codexben. M. Nyelv 145—146. l. *Katona Lajos*. Éneklet. U. o. 316. l.
1885. *Szinnyei József* *íj.* A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége. (Csánki: Árpád cz. műben.)
1886. *Tihanyi Gál*. Helyesírásunk küzdelmei. Budapest, 1908. Stephaneum. (8-r. 82 l. 1 lev.)
1887. *Tolnai Vilmos*. A rokonértelmű szavakról. M. Nyelv 114—121. l.
1888. *Trencsény Károly*. Adatok a gyermeknyelvhez. Nyelvőr 263. l.
1889. *Trócsányi Zoltán*. A XVI. századbéli nyomtatványok *e*-jelöléséi. Nyelvt. Közlem. 1—62. l. (Külön is megjelent. 8-r. 62 l.)
1890. *Trócsányi Zoltán*. Pray György székely tájszavai. M. Nyelv 44. l.
1891. *Trócsányi Zoltán*. «Zenth Paal leueley» nyelvéről. U. o. 406—410. l.
1892. *Verő Leó*. Vándormagyarok. Nyelvőr 179—181. l.
1893. *Verő Leó*. Az analógia és a kombinálás a gyermeknyelvben. U. o. 262. l.
1894. *Viski Károly*. A tordai nyelvjárás. 1906. Ism. Gesztesi Gyula. Nyelvőr 82. l.
1895. *Viski Károly*. Magyar szók a mezőségi oláhok nyelvében. U. o. 218—222. l.
1896. *Viski Károly*. Régi toroczkai szók. M. Nyelv 232—234. l.
1897. *Viszota Gyula*. A M. Tud. Társaság Zsebszótára történetéhez. M. Nyelv 63—71. l.
1898. *Wichmann György*. A moldvai csángó magánhangzók történetéből. Nyelvőr 193—202. 241—249. 303—314. l.
1899. *Wichmann György*. A moldvai csángó mássalhangzók történetéből. M. Nyelv 160—167. 208—216. 295—307. 394—400. 457—462. l.
1900. *Wichmann, Yrjö*. Zum Stufenwechsel im Ungarischen. (Finnisch-ugr. Forschungen VII. 31—53. l.)
1901. *Zolnai Gyula*. A körülírt mult alakhoz. Nyelvőr 235. l.
1902. *Zolnai Gyula*. A latin-görög szók magyaros alakjáról. U. o. 133—135. l.
1903. *Zolnai Gyula*. Mankóczy István viselt dolgai. U. o. 40. l.

Egyes szók.

1904. *Abbanhagy és abbanmarad*. Kertész Manó. M. Nyelv 272. l.
1905. *Ácsorog*. Gombocz Zoltán. U. o. 80. l.
1906. *Arnyék, szárnyék*. P. J. U. o. 95. l.
1907. Az *-atos* és *-etes* képző. Szily Kálmán. U. o. 468. l.
1908. Az *ő neve légió*. Tolnai Vilmos. U. o. 416. l.
1909. *Balogsüti*. Komjáthy Sándor. Nyelvőr 280. l.
1910. *Bécs und Wien*. Simonyi Zs. dr. Pester Lloyd 26. sz.
1911. *Bél*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 177. l. — Csefkó Gyula. U. o. 326. és 473. l.
1912. *Bomfordi* és társai. R. Prikel Marián. M. Nyelv 241—247. l.
1913. *Boromissza*. Horger Antal U. o. 467. l.
1914. *Bosztihó, bosztöhó*. Pápay József. M. Nyelv 86. l.
1915. *Brassai-brassói*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 83. l.

1916. *Buksi*. Alexics György. U. o. 468. l.
1917. *Bulya-vászon*. Moenich Károly. M. Nyelv 278. l.
1918. *Csëndérés*. Simonyi Zs. Nyelvőr 137. l. — Gagyhy Dénes. U. o. 327. l.
1919. *Csicsóka és Zsiók*. Kardos Albert. M. Nyelv 418. l.
1920. *Czinterem*. Réthei Prikkel Marián. U. o. 37. l.
1921. *Dédapa, szépapa*. Szily Kálmán. U. o. 317. l.
1922. *Diadal*. Simai Ödön. U. o. 232. l.
1923. *Disznó-szögy*. Horger Antal. U. o. 466. l.
1924. *Duda*. Gombocz Zoltán. U. o. 37. l.
1925. *Ecsetkóró vagy eczetkóró?* Szily Kálmán. U. o. 79. l.
1926. *Elmemozdító*. Lehr Albert. Még egyszer az «elmemozdító». U. o. 355—357. és 477—480. l. — Simonyi Zs. Nyelvőr 414—416. l.
1927. *Ertés*. Sz. K. M. Nyelv 144. l.
1928. *Észbekap*. Buzás Győző. Nyelvőr 317. l. — Csüri Bálint. U. o. 470. l.
1929. *Erickél*. Kovács Márton. U. o. 86. l.
1930. *Fakó nyíl*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 179. l. — Lehr Albert. U. o. 277. l.
1931. *Fédel*. Gombocz Zoltán. U. o. 177—179. l.
1932. *Felakadás*. Kóssa Gyula. U. o. 88. l.
1933. *Felköszön*. Bérczi Fülöp. Nyelvőr 84. l.
1934. *Férczel*. Kövi Imre. M. Nyelv 365. l.
1935. *Föltételez*. Joannovics György. U. o. 235—237. l. — Csefkó Gyula. Nyelvőr 322. l.
1936. *A folyton-foly-féle kifejezések*. Czuppon Elek. Nyelvőr 324. l.
1937. *Fűrkész*. Horger Antal. M. Nyelv 38. l. — Szily Kálmán. U. o. 80. l.
1938. *Füstöt vet*. Szeremley Császár Loránd. U. o. 81. l.
1939. *Gégyel*. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 138. l.
1940. *A szegek földje Göcsej*. Borbély György. U. o. 421. l.
1941. *Hagymáz*. G. Z. M. Nyelv 192. l.
1942. *Ha könyez vért is*. Csengeri János és Lehr Albert válasza. U. o. 91—94. l.
1943. *Hallgass Rappaport*. Benesch Károly. Nyelvőr 126. l. — Bihari Imre. U. o. 281. l.
1944. *Hanyagtalan*. Bagyary Simon. U. o. 137. l.
1945. *Hangyál > hangya* és társai. Horger Antal. M. Nyelv 320. l.
1946. *Hajítófa*. Madarassy László. U. o. 226—228. l. — T. Nagy Imre. U. o. 368. l.
1947. *Háros?* Szily Kálmán. U. o. 78. l.
1948. *Hétrétű, hetrenhétrétű, száZRétű*. Csefkó Gyula. Nyelvőr 236. l.
1949. *Hogyigen, hogynem*. Kardos Albert. U. o. 416. l.
1950. *Idegen*. Vámbéry Armin. U. o. 359. l.
1951. *Irnája, irnájok*. Kovács Asztrik. Érdekes nyelvtanialakok. U. o. 41. l.
1952. *Iró*. Pröhle Vilmos. M. Nyelv 177. l.
1953. *Jabrancsi*. Csefkó Gyula. Nyelvőr 85. l.
1954. *Jámbor*. Horger Antal. U. o. 419. l.
1955. *Játszma*. Sz. K. M. Nyelv 415. l.
1956. *Kacéros*. Pécsi János. Nyelvőr 137. l.
1957. *Kacskaringós*. Kőrösi Sándor. U. o. 280. l. Rubinyi M. U. o. 465. l.
1958. *Kálkós*. B. K. M. Nyelv 273. l.
1959. *Karácsony*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 43. l. Melich János. U. o. 177. l.

1960. *Karda-lésza*. Paal Gyula. M. Nyelv 273. l.
1961. *Keresztfű, Szent László füve*. Kardos Albert. U. o. 144. l.
1969. *Kérő*. Kóssa Gyula. U. o. 87. l. — Csefkó Gyula. U. o. 274. l.
— Kóssa Gyula megjegyzése. U. o. 275. l.
1963. *Két és kettő*. Mészöly Gedeon. U. o. 157—159. l. és 318—320. l. — Zolnai Gyula. U. o. 415. és 230. l.
1964. *Kimódol*. Ádám Imre. Nyelvőr 420. l.
1965. *Kóborol*. Kövi Imre. M. Nyelv 34. l.
1966. *Kölestermő Kúnság*. Tolnai Vilmos. U. o. 131. l.
1967. *Korcovát*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 38. l. — Kardos A. U. o. 137. l. — Korszovág-dolmány. Kardos A. U. o. 278. l.
1968. *Kotyomfitty és társai* R. Prikkel Marián. M. Nyelv 289—295. l.
1969. *Különböző és különféle*. Szily Kálmán. M. Nyelv 136. l.
1970. *Kuncsorog*. Horger Antal. U. o. 39. l.
1971. *Lak. Lok*. Wichmann György. U. o. 276. l.
1972. *Láng gyúl a lángról*. Tolnai Vilmos. U. o. 269. l. — Loisch János. U. o. 367. l.
1973. *Láthatár redivivus*. Lehr Albert. U. o. 391—393. l. — Kardos Albert. A «láthatár» igazolásához. U. o. 470. l.
1974. *Lecsepül*. Buzás Győző. Nyelvőr 317. l. — Csúri Bálint. U. o. 470. l.
1975. *Lelkemnek fele*. Gálos Rezső. M. Nyelv 270—272. l.
1976. *Lét, tét, vét, vit, hit, ét, it*. Lehr Albert. U. o. 19—23. l.
1977. *Kétféle li*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 420. l.
1978. *Mar, marj*. Wichmann György. M. Nyelv 75—77. l.
1979. *Maradozó csattanás*. Tolnai Vilmos. U. o. 37. l.
1980. *Megszámadás*. Kovács Márton. Nyelvőr 236. l. Borovszky Samu. M. Nyelv 180. és 288. l. — Kardos A. U. o. 288. l.
1981. *Mégy, mégyen*. Mészöly Gedeon. U. o. 167—170. l.
1982. *Nagyon örültem*. Kőrösi Sándor. M. Nyelv 476. l.
1983. *Napszám*. Kertész Manó. U. o. 229. l.
1984. *Nehezen-hisző*. Horger Antal. Nyelvőr 419. l.
1985. *Név-elő*. Vízota Gyula. M. Nyelv 470. l.
1986. *Nőttek (nőtteg)*. Lehr Albert. U. o. 278. l.
1987. *Nyék*. Tolnai Vilmos. U. o. 82—84. l.
1988. *Operencia*. G. Z. U. o. 192. l.
1989. *Orbán*. Melich János. U. o. 85. l. — Katona Lajos. U. o. 417. l.
1990. *Az ő házuk és az ök házak*. Szilágyi Ádám. Nyelvőr 364. l.
1991. *Ön*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 82. l. — Wichmann György. U. o. 77. l.
1992. *Öltő*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 360. l.
1993. *Órálló*. Komjáthy Sándor. U. o. 280. l.
1994. *Összefügg*. Sz. K. M. Nyelv 192. l.
1995. *Pandúr*. Pápay József. U. o. 248—251. l. — Alexics György. U. o. 403—406. l. — Verő Leó. Nyelvőr 180. l.
1996. *Pannonhalma*. Erdélyi László. M. Nyelv 469. l.
1997. *Párpuska, párpisztoly*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 135—137. l. — Kardos Albert. U. o. 233. l.
1998. *Pata*. P. Thewrewk E. U. o. 472. l. — Schuchardt H. U. o. 472. l.
1999. *Plajás*. Zolnai Gyula. U. o. 275—277. l. — Szily Kálmán. M. Nyelv 368. l.
2000. *Polgár*. Karácsonyi János. M. Nyelv 228. l. — Gombocz Zoltán. U. o. 279. l. — Karácsonyi J. U. o. 362—364. l. Gombocz Z.

- megjegyzése. U. o. 364. l. — Tagányi Károly. A polgár szó vitájához. U. o. 451—457. l.
2001. *Ráfeledkezik.* Schuchardt H. Nyelvőr 359. l.
2002. *Sajog.* Lehr Albert. M. Nyelv 366. l. — Gombocz Zoltán. U. o. 418. l.
2003. *Sem és se.* (Mikes Kelemen apológiája.) Csúri Bálint. Nyelvőr 258—262. l.
2004. *Siker.* R. Prikkel Marián. M. Nyelv 129—131. l. — Széll Farkas. U. o. 231. l.
2005. *Somolyog.* Bérczi Fülöp. Nyelvőr 280. l. — Rubinyi M. U. o. 465. l.
2006. *Srint!* Kemenes Pál. M. Nyelv 40. l.
2007. *Summás.* Komáromy Lajos. U. o. 47. l. — Szabó Endre. U. o. 288. l.
2008. *Szállok az úrnak.* Herman Ottó. Bud. Hirl. VII. 3. Nyelvőr 332. l.
2009. *«Számára» és «részére».* Lehr Albert. M. Nyelv 167—174. l.
2010. *Szatyma.* Gombocz Zoltán. U. o. 36. l.
2011. *Szipoly.* Tolnai Vilmos. U. o. 416. l.
2012. *Szint.* Lehr Albert. U. o. 84. l.
2013. *Szó-rigó.* Gombocz Zoltán. U. o. 179. l. — Lehr Albert. U. o. 277. l.
2014. *Új tányi szók.* Lehr Albert. U. o. 417. l.
2015. *Térdepelni.* Gombocz Zoltán. U. o. 35. l.
2016. *A többi emberek.* Simai Ödön. U. o. 367. l.
2017. *Tokos ló.* Katona Lajos. U. o. 315. l.
2018. *Tollasmező.* Alexics György. Nyelvőr 179. l. Csúri Bálint. U. o. 469. l.
2019. *Udvariás és társai.* Réthei Prikkel Marián. M. Nyelv 344—351. l. — Szilády Áron. U. o. 467. l.
2020. *Valami* harminc. Kovács Márton. Nyelvőr 37. l.
2021. *Véré, vésár.* Alexics György. U. o. 234. l.
2022. *Viganó.* Alexics György. M. Nyelv 129. l.
2023. *Visszaszívni.* Putnoky Imre. U. o. 415. l.
2024. *Zomok és szomoga.* Asbóth Oszkár. Nyelvőr 117—120. l.
2025. *Zsongár.* Gombocz Zoltán. M. Nyelv 36. l.

5. Tankönyvek.

2026. *Ágostonné Jenny Edit és Wehnerné-Parall Olga.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. Az 1908. évi új tanterv alapján. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 160 l.) 1 K 80 f. — Ísm. Donszky Lukács. Hivat. Közl. 18. sz.
2027. *Andor Károly és Szabó Ignác dr.* Magyar nyelvtan mondattani alapon. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Szabó Ignác magyar nyelvtanának második kiadása. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 58 l.) 72 f.
2028. *Andor K. és Szabó I.* Magyar olvasókönyv a középiskolák első osztálya számára. Képekkel. Szabó Ignác magyar olvasókönyvének második kiadása. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 135 l.) 2 K.
2029. *Andor K. és Szabó I.* Magyar olvasókönyv. Az új tanterv alapján. A polgári leányiskolák I. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. IV, 139 l.) 2 K.
2030. *Badics Ferencz dr.* Magyar irodalmi olvasókönyv III. kötet. A gimnázium VII. osztálya számára. Negyedik, javított kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. VIII, 249 l.) 3 K 60 f.
2031. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. II. kötet. A közép-

- iskolák második osztálya számára. Negyedik, csaknem változatlan kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 258 l.) 2 K 60 f.
2032. *Balassa József*. Kis magyar nyelvtan polgári leányiskolák számára. Az 1908. évi új tanterv alapján. I. rész. Harmadik kiadás. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 87 l.) 1 K 20 f.
2033. *Balassa József*. Rendszeres magyar nyelvtan. Mindkét nembeli polgári- és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 147 l.) 1 K 60 f.
2034. *Balassa J.* Rendszeres magyar nyelvtan. A középiskolák III. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 147 l.) 1 K 60 f.
2035. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák használatára. Átdolgozta Porzolt Jenő. III. kötet. A magyar nemzeti irodalom történetének vázlatával. A felső osztály használatára. Harmadik, javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 249 l.) 3 K 20 f.
2036. *Bánóczy József* és *Wesely Ödön*. Poetika, retorika és olvasókönyv. A tanító- és tanítónőképző-intézetek második osztálya számára. Második, javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. VI, 323 l.) 3 K 60 f.
2037. *Bartha J.* és *Prónai A.* Stilisztika. 1908. Ism. Gerencsér István. *Nyelvőr* 464. l.
2039. *Bilinszky Lajos dr.* Költészettan és a magyar nemzeti irodalom története polgári leányiskolák negyedik osztályának. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 252 l.) 3 K 20 f.
2040. *Bíró Gyula* és *Tarródy János*. Magyar nyelvtan polgári leányiskolák I. osztálya számára. A polgári leányiskola új tanításterve szerint átdolgozott második kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 81 l.) 1 K 20 f.
2041. *Bíró Gy.* és *Tarródy J.* Magyar nyelvtan. A polgári fiúiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 191 l.) 2 K 40 f. — Ism. Móra István. *Hivat. Közl.* 19. sz.
2042. *Bíró Gy.* és *Tarródy J.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. A polgári leányiskola új tanításterve szerint átdolgozott második kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 138 l.) 1 K 40 f.
2043. *Bíró Gy.* és *Tarródy J.* Magyar olvasókönyv. Polgári fiúiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 327 l.) 3 K 20 f.
2044. *Bologa, Dr. Vasile*. Istoria literaturii maghiare. Manual de invatamant pentru clasa IV-a a scoalei civile de fete. Nagyszeben, 1908. Tipogr. archidiecez. (8-r.) — Ism. Putnoky Miklós. *Hivat. Közl.* 31. sz.
2045. *Brunovszky Rezső*. Stilisztika, verstan és közéleti fogalmazványok a polgári fiúiskolák IV. osztálya számára. Második javított és rövidített kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 208 l.) 2 K 80 f.
2046. *Deme Károly*. Magyar nyelvtan mondattani alapon a közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. A hatodik kiadás le-nyomata. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 101 l.) 1 K 20 f.
2047. *Deme Károly*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A polgári leányiskolák I. és II. osztálya számára. Az 1908. évi új polgári

- leányiskolai tanterv alapján. Hetedik átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 101 l.) 1 K 20 f.
2048. *Ember Károly és Hortobágyi Antal*. Olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák első osztálya számára. Ötödik, az új iskolai helyesírás szerint javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 191 l.) 1 K 60 f.
2049. *Ember Károly és Hortobágyi Antal*. Olvasókönyv katolikus polgári és felsőbb leányiskolák második osztálya számára. Negyedik kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 209, IV l.) 2 K.
2050. *Fröhlichné-Kaffka Margit és Nagy Béla*. Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára, különös tekintettel a nemzetiségi vidékek iskoláinak viszonyaira. Budapest, 1908. Athenæum. Ism. Killyényi Erzsébet. Hivat. Közl. 18. sz.
2051. *Glósz Ferencz és Beöthy Vladimír*. Magyar olvasókönyv. A polgári leányiskolák I. oszt. számára, az új tanterv alapján. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 158 l.) 1 K 80 f. — Ism. Dr. Kerékgyártó Elek. Hivat. Közl. 16. sz.
2052. *Góbi Imre*. Rendszeres magyar nyelvtan. Középiskolák III. oszt. számára. Budapest. 1908. Lampel R. (8 r. 77 l.) 1 K. — Ism. Gombocz Zoltán. Hivat. Közl. 6. sz.
2053. *Góbi Imre*. Retorika. Középiskolák számára. Harmadik, javított a revideált tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 347 l.) 3 K 80 f.
2054. *Gokler Antal és Halász Gyula*. Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon a polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Az új tanításterv szerinti második kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 79 l.) 1 K 20 f.
2055. *Gokler A. és Halász Gy.* Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 218 l.) 2 K 80 f. — Ism. Torkos László. Hivat. Közl. 18. sz.
2056. *Gokler A. és Halász Gy.* Magyar olvasókönyv. A polgári leányiskolák I. oszt. számára. A polgári leányiskola új tanításterve szerint átdolgozott második kiadás. Budapest, 1908. U. o. (8-r. 176 l.) 2 K.
2057. *Gööz József és Tóth József*. Magyar nyelvtan. Különös tekintettel a helyesírás és fogalmazás gyakorlati tanítására. Polgári fiú- és leányiskolák számára. A harmadik kiadás rövid lenyomata. Az új iskolai helyesírás szerint. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 196 l.) 1 K 60. f.
2058. *Gulyás István dr. és Mitrovics Gyula dr.* Magyar olvasókönyv a középiskolák harmadik osztálya számára. Debreczen, 1908. Hegedűs és Sándor. (8 r. 264 l.) 3 K. 60 f. — Ism. Lehr Albert. Hivat. Közl. 10. sz.
2059. *Györi Vilmos és Mihalik Sándor*. Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. oszt. számára. Az 1908. évi új tanterv szerint. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r.) 2 K. Ism. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 18. sz.
2060. *Gyulay Béla dr.* Magyar nyelvtan. A polgári és felső leányiskolák I. és II. oszt. számára. Az 1908. évi új polgári leányiskolai tantervnek megfelelő tizenegyedik kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 118 l.) 1 K 80 f.

2061. *Gyulay Béla dr.* Magyar olvasókönyv a polgári iskolák I. oszt. számára. A nyolczadik kiadást teljesen átdolgozta Donszky Lukács I. rész. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 172 l.) 1 K 80 f. — Ugyanaz II. rész. Budapest, 1908. U o. (8-r. 216 l.) 2 K.
2062. *Halász Ignác.* Rendszeres magyar nyelvtan. A középiskolák és polgári iskolák III. osztálya számára. A legújabb tanterv és utasítás alapján a második kiadást sajtó alá rendezte Morvay Győző. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 115 l.) 1 K 30 f.
2063. *Hörl Gyula.* Poétika. Kalocsa, 1908. (8-r. 324 l.) 3 K. Ism. R. E. Kath. Szemle 846—850. l. Religio 20. sz.
2064. *Kellner Fülöp és Fröhlichné-Kaffka Margit.* Magyar nyelvtan a polgári leányiskolák I. oszt. számára, különös tekintettel a nemzetiségi vidékek iskoláinak viszonyaira. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 81 l.) 1 K 20 f. — Ism. Killyényi Erzsébet. Hivat. Közl. 18. sz.
2065. *Koltai Virgil dr. és Sassi Nagy Lajos.* A magyar nemzeti irodalom története és olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák számára. A második teljesen átdolgozott kiadást írta és szerkesztette Sassi Nagy Lajos és Mészáros Sándor. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 372 l.) 4 K 80 f.
2066. *Koltai Virgil dr.* A prózai írásművek elmélete (rhetorika) és olvasmányok felső kereskedelmi iskolák számára. Átdolgozta Zilahy György. Harmadik javított kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 280 l.) 3 K 40 f.
2067. *Kont, Ignace dr.* Petite grammaire hongroise. Paris, J. Gross, 1908. — Ism. Kertész Manó. Nyelvőr 271. l. — Horger Antal. M. Nyelv 182. l.
2068. *Köveskúti Jenő és Sarudy Ottó.* Magyar stilisztika és a közéleti fogalmazványok tanító- és tanítónőképzőintézetek számára. Második, javított kiadás. Bpest, 1908. Athenæum. (8-r. 217 l.) 2 K 80 f.
2069. *Lukács Odön dr.* A magyar irodalom vázlata. (Vezérfonal az önkéntességre képesítő vizsgálaton megkívánt összes tantárgyakról.) III. kötet. Budapest, Minerva ny. (8-r. 1—28 l.)
2070. *Mártonfy Márton és Trájtler Károly.* Magyar olvasókönyv az iparostanoncz-iskolák első osztálya számára. Teljesen átdolgozott kiadás negyedik lenyomata. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 277 l.) 1 K 20 f.
2071. *Mátthé György és Szabó Adorján.* Magyar olvasókönyv a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 223 l.) 2 K 80 f.
2072. *Mika Sándor.* Történelmi olvasókönyv. III. rész. Az ó-kor történelme. 1908. Ism. Heinlein István. EPhK. 444. l.
2073. *Mosdóssy Imre.* Magyar nyelvtan és olvasókönyv a polgári leányiskola I. oszt. számára az új tanterv alapján. Budapest, 1908. Athenæum. (8 r. 192 l.) 2 K 60 f. — Ism. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 20. sz.
2074. *Négyesy László.* Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára. Hatodik kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 262 l.) 3 K 20 f.
2075. *Négyesy L.* Magyar olvasókönyv. Második rész. Közép- és polgári iskolák második osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 232 l.) 2 K 40 f.

2076. *Paulay Ödön*. Módszeres magyar nyelvtan, olvasó- és gyakorló-könyv. II. köt. Pécs, 1907. Ism. dr. Gyulai Agost. Hivat. Közl. 8. sz.
2077. *Révay Ferencz és Lengyel Miklós*. Retorika és Poetika. A prózai és epikai műfajok magyarázata olvasmányok alapján. A felsőbb leányiskolák IV. oszt. számára. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 253 l.) 3 K 80 f. — Ism. dr. Tolnai Vilmos. Hivat. Közl. 16. sz.
2078. *Szinnyei József*. Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. Második rész. A középiskolák, a polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák második osztálya számára. Tizedik, javított kiadás. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 93 l.) 80 f.
2079. *Szinnyei J.* Magyar olvasókönyv. Második rész. A középiskolák második oszt. számára. Nyolczadik, javított kiadás. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 204 l.) 2 K.
2080. *Ullerich Gyula és Weszely Ödön*. Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák számára. I. kötet. Az első osztály számára. Második javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. VII, 172 l.) 2 K.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú czikkek.

2081. *Fekete Gyula (Nagyiványi)*. Osztályharczok az ókorban. Budap. Hirl. 5. sz.
2082. *Fekete Gyula (Nagyiványi dr.)*. Az ókori nők helyzete. U. o. 137. sz.
2083. *Findáczy Ernő dr.* Az okori nevelés története 1906. Ism. dr. Janicsek József. Magy. Középiskola 497—503. l.
2084. *H. A. Archæologiai kutatások a külföldön*. Arch. Értes. 372—376. l.
2085. *Hatvany, Ludwig*. Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten. Ein Kollegienheft. Leipzig, 1903. Ism. *d. n. j.* Budap. Szemle 136. köt. 133—137. l. — *J. O.* Huszadik Század 18. köt. 259. l. — Hét 24. sz. — Gerő Ödön. Pesti Napló 273. sz.
2086. *Huemer, Dr. K.* Der Geist der altklassischen Studien. 1907. Ism. dr. Fallenbüchl Ferenc. Magy. Középiskola 261—263. l.
2087. *Láng Margit dr.* A könyv az ó-korban. Uránia 402—407. l.
2088. *László Béla*. Postagalambok az ókori várharczban. EPhK. 777. l.
2089. *Tárnai Andor*. Az ókori nő. Népisk. Tanügy 12. sz.
2090. *Téglás Gábor*. A görögök és rómaiak bányászatról. Bányász. Kohász. Lap II. 138—155. l. [395—397. l.]
2091. *Vahlen, Joh.* Opuscula academica. 1907. Ism. Kallós Ede. EPhK.
2092. *Vajticzky Emánuel dr.* A görög-római istenek. Nagyszebeni Ujs. 47. 48. sz.
2093. *Vári Rezső dr.* A classica-philologia encyclopædiája. 1906. Ism. dr. Fodor Gyula. Magy. Középiskola 306—310. l. — Dr. Morvay Győző. Kath. Szemle 237—239. l.

2. Görög történet és régiségek.

2094. *Bethe J.* Dorische Knabenliebe. 1906. Ism. *M. H. K.* Husz. Század XVII. 200—203. l.
- 2094a. *Bódisz Jusztin*. Byzantiumi írók az Athéna Promachosnak sorsáról. Beöthy-Emlékkönyv 154—159. l.

2095. *Csermelyi Sándor*. A két Kalamis. EPhK. 269—279. l.
2096. *Darkó Jenő*. Az osztrák archæologiai intézet új házának ünne-
pélyes megnyitása Athénben. EPhK. 326—328. l.
2097. *Demeter Béla*. Az olimpiai versenyjátékok. Székely Nép 139. 140. sz.
2098. *e—g*. Régi görög városok kulturális élete. Uránia 365—373. l.
2099. *Fritsch, O.* Delos. 1908. Ism. Láng Nándor. EPhK. 450—453. l.
2100. *Fritsch, O.* Delphi. 1908. Ism. Láng Nándor. U. o. 450—453. l.
2101. *Gruppe*. Griechische Mythologie. 1906. Ism. Hornyánszky Gyula.
EPhK. 65. l. [339—343. l.
2102. *Hekler Antal*. Asklepios szobra a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért.
2103. *Dieterich, Alb.* Eine Mithras-liturgie. 1903. Ism. Hornyánszky
Gyula. EPhK. 61—65. l.
2104. *Janell, Walther*. Inschriften griechisch u. deutsch. 1906. —
Ism. Láng Nándor. EPhK. 306—310. l.
2105. *l.* Polykrates atyjának szobra. EPhK. 81. l.
2106. *l.* Spartai ásatások. EPhK. 83. l.
2107. *l.* A Parthenon-friz magyarázatához. EPhK. 83. l.
2108. *Láng Margit dr.* Görögországi ásatások. Uránia 118—127. l.
2109. *Láng Margit*. Az olympiai Zeus-templom nyugati szoborcsoport-
jának rekonstrukció-kísérletei. Beöthy-Emlékkönyv 173—175. l.
2110. *Láng Margit dr.* A mykenei vár úrnői. Nőképző egyll. leánygim.
1907/8. értes. 3—15. l.
2111. *Magyar Győző dr.* Az Athenaion politeia alkotmánytörténeti
adatai. Ism. Pécsy Béla. EPhK. 640. l. — Lukinich I. Századok 761. l.
2112. *Major Lajos*. A sibyllai jóslatokról. Ism. Révay József. EPhK. 322. l.
2113. *Marmorstein Artúr*. Egy oxyrhynchusi töredék. EPhK. 750—755. l.
2114. *Müller, K. F.* Der Leichenwagen Alexanders des Grossen. 1905.
Ism. Csermelyi Sándor. EPhK. 709—711. l.
2115. *Nagy József dr.* Protagoras. Uránia 518—522. l.
2116. *Niese, Bened.* Ueber Wehrverfassung, Dienstpflicht u. Heerwesen
Griechenlands. Ism. Kertész János. EPhK. 409—413. l.
2117. *Puchstein, O.* Die ionische Säule als klass. Bauglied orientalischer
Herkunft. 1907. Ism. Csermelyi Sándor. EPhK. 72—75. l.
2118. *Récsey Viktor*. A régi királyi vár Tirynsben. EPhK. 89. l.
2119. *Thiele, R.* Im jonischen Kleinasien. 1907. Ism. Láng Nándor.
EPhK. 453—455. l.
2120. *Treu, Georg.* Skovgaards Anordnung der Westgiebelgruppe v.
Zeustempel. 1907. Ism. Láng Margit. EPhK. 457—459. l.
2121. *Wolf, Heinr.* Die Religion der alten Griechen. 1906. Ism.
Hornyánszky Gyula. EPhK. 447—449. l.

3. Görög irodalomtörténet.

2122. *Diels, Herm.* Die Fragmente der Vorsokratiker. 1906. Ism. Nagy
József. EPhK. 462—464. l.
2123. *Dujmovits Zsigmond dr.* A materializmus és a görög bölcsélet
Socrates előtt. Religio 24. sz.
2124. *Kalocsay Endre dr.* posthumus munkájából. A görög mimus
kezdeté. EPhK. 20—33. 100—110. l.
2125. *Kapossy Endre dr.* A görög irodalom története. 1907. Ism.
Vértessy Dezső. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 385—388. l.

2126. *Reitzenstein. R.* Hellenistische Wundererzählungen. 1906. Ism. Révay József. EPhK. 75. l.
2127. *Vértesy Dezső.* A görög szabadságharcok költészete. Bdp. III. ker. főgim. 1907/8. értes. 3—14. l.
2128. *Die Vorsokratiker.* Übers. u. herausg. v. W. Nestle. Jena. Ism. *E—r M. J. Pester Lloyd* 107. sz.
2129. *Aischylos. Aischylos.* Die Eumeniden. Ausg. v. Fr. Blass. 1907. Ism. Kallós Ede. EPhK. 704—706. l.
2130. *Alkaios. Alkeosz.* Az állam hajója. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 95. sz.
2131. *Aristophanes. Aristophanes:* Lysistrate. Ford. Heltai Jenő. I. felv. 1. jelenet. Nyugat 294. sz. 463—465. l.
2132. *Sarudy György.* Aristophanes szociálistizmus. Pápai Jókai-kör 1907 8. évkönyve 53—59. l.
2133. *Aristoteles. Hegedüs István.* Aristoteles a görög tragédia karénékéről. Beöthy-Emlékkönyv 112—126. l. (Külön is 8-r. 16 l.)
2134. *Janicsk József dr.* Pár szó Arisztotelesz etikájáról. Eperjesi kath. főgim. 1907 8. értes. 55—61. l.
2135. *Chalkondyles. Darkó J.* Adalékok Laonikos Chalkondyles történetírói egyéniségének jellemzéséhez. Ism. Szigeti Gyula. EPhK. 466—470. l. — Lukinich I. Századok 762. l.
2136. *Euripides. Csengeri János.* Euripides. (Részlet magyar Euripides bevezetéséből.) Erdélyi Lapok 2. 3. sz.
2137. *Herodotos. Herodotos* műveiből való szemelvények. Dávid István-nak a Lampel-Wodianer és részben Laufer-Athenæum-féle kiadása szerint. II. füzet. Szemelvény VIII.-végig. Fordította és magyarázta Dávid István. 3. jav. kiadás. (Tanulók könyvtára 8. füzet.) Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 65—127. l.) 70 f.
2138. *Vári Rezső.* Hol halt meg Herodotos? EPhK. 182—191. l.
2139. *Hippokrates. Hippokrates.* Erkenntnis. Übers. v. Theodor Beck. 1907. Ism. *Dr. E—r. Pester Lloyd* 78. sz.
2140. *Homeros. Homeros* Iliása. A vallás- és közokt. miniszter úr megbízásából bő szemelvényekben fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Csengeri János. 3. javított kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. XVI, 211 l.) 3 K.
2141. *Homeros* Iliása. (Görögül és magyarul.) Ford. P. Thewrewk E. I. 1906. — Ism. Szigeti Gyula. EPhK. 644—702. l.
2142. *Z Homerovej* Iliady. Prekladá L'. A. Mičátek. XXIV, Slov. Pohľady 99—108. l.
2143. *Alleram Gyula.* Homeros és Vergilius másvilága. 1907. Ism. Incze József. EPhK. 227. l. — Dr. Márffy Oszkár. Kath. Szemle 359—362. l.
2144. *Bréal, Mich.* Pour mieux connaitre Homère. 1906. Ism. Vértesy Dezső. EPhK. 399—403. l.
2145. *Csengeri János.* Homeros. 1907. Ism. ifj. Reményi Ede. EPhK. 127—129. l. — Maywald József dr. M. Középiskola. 49—51. l.
2146. *Csengeri János.* Ad «Homerica». EPhK. 159—162. l. megjegyzések Vári R. cikkére. — Vári R. Válasza. U. o. 162. l.
2147. *Cserép József dr.* Homéros Ithakéja. Bemutatták a M. Tud. Akadémia 1908. márczius 23-iki felolvasó ülésében. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 51 l.) 1 K 20 f. és Bdp. gyakorló főgim. 1907/8. értes. 3—51. l. (Kivonat. Akad. Értes. 440—449. l.)

2148. *Cserép József*. Az Odysseia kronológiája. (II.) EPhK. 719. l.
2149. *Förster Aurél*. Ad Hom. II. I. 191. EPhK. 158. l. Megjegyzések Vári R. czikkére.
2150. *l.* A homerosi Pylos. EPhK. 479. l.
2151. *Lang, Andr.* Homer and his age. 1906. Ism. Marót Károly. EPhK. 763—768. l.
2152. *Láng Nándor*. Az ősgörög műveltség és Homeros. Beöthy-Emlékkönyv 160—172. l. (Külön is 8-r. 15 l.)
2153. *Vári Rezső*. Homérica. EPhK. 1—6. l. — Lásd 1730. sz. a. is.
2154. **Konstantinos Porphyrr**. *Vári, Rudolph*. Zum historischen Excerptenwerke des Konstantinos Porphyrogenetos. Byzant. Zeitachr. XVII. köt. 75—86. l. — Ism. Wochenbl. f. Klass. Phil. 358—359. hasáb.
2155. **Lukianos**. *Bloch, Rob.* De Pseudo-Luciani Amoribus. 1907. Ism. Vértesy Dezső. EPhK. 459—462. l.
2156. *Márffy O.* Lukianos hatása az utókor irodalmára. Rövid ism. Lukinich J. Századok 470. l.
2157. **Menandros**. *Méandre*. Fragments d'un manuscrit de —. Publiés par G. Lefebvre. 1907. Ism. Czebe Gyula. EPhK. 237—239. l.
2158. *Hegedüs István*. Menander redivivus. (Kivonat.) Akad. Értes. 529—537. l.
2159. **Oppianus**. *Vári Rezső*. A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya. (Értekezések a nyelv- és széptudományok XX. köt. 9. sz.) Budapest, 1908. Akadémia. (8 r. 56 l.) 1 K.
2160. **Platon**. *Platon* válogatott művei. Phaidros. Symposion. Charmides. Ion. Görögből fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Szabó András. Székelyudvarhely, 1908. Becsek D. fia ny. (8-r. 219 l.) 4 K. — Ism. 1. Udvarhelyi Híradó. 51. sz.
2161. *Platon* symposiona. Görögből fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Szabó András. Székelyudvarhely. 1908. Becsek D. fia ny. (8-r. 67 l.) 2 K. Különnyomat az előbbiből.
2162. *Platon*. Kriton, Sokrates védelme, Euthyphron. II. füzet. Sokrates védelme 9—végig; Euthyphron. 1—5. Fordította és magyarázta dr. Boros Gábor. 2. javított kiadás. (Tanulók könyvtára 31. füzet.) Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 65—128 l.) 70 f.
2163. *Platon* Sophistája. (Görögül és magyarul.) Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel, philosophiai műszótárral ellátta Simon József Sándor. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 224 l.) 3 K 50 f. — Ism. Nagy József. EPhK. 625—627. l.
2164. *Baltavári Jenő dr.* Platon mint nyelvbölcsező. Kalazantinum XIII. 7. sz.
2165. *Kornis Gyula dr.* Az ismerés a priori elemei Platonnál. Athenæum 13—28. 174—184. 296—306. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
2166. *Weigl Géza*. Platon és a lélek halhatatlansága. Karánsebesi áll. főgim. 1907 8. értes. 3—20. l.
2167. **Plutarchos**. *Irotics Tamás*. Plutarkhos mint moralista. Fehértompomi főgim. 1907 8. értes. 6—38. l.
2168. **Sophokles**. *Kemény Gábor*. A végzet és szabad akarat viszonya Sophokles drámaiban. Ism. Karátsony Zsigmond. EPhK. 404. l.
2169. *Király Uzor*. Sophoklesről. Ism. Karátsony Zsigmond. EPhK. 471. l.
2170. **Thukydides**. Szemelvények *Thukydides*ből. Fordította Szilasi

- Móricz. A második kiadás második lenyomata. Budapest, 1908.
Lampel R. (8-r. XII, 253 l.) 2 K 80 f.
2171. *Szilágyi Adolf*. Thukydides hatásának nyomai Sallustiusnál.
Debreczen, 1908. Városi ny. (8-r. 45 l.)
2172. *Nazianzi Gergely*. Busongás. Görögből ford. Máthé Miklós.
Nagyszőlősi Hirl. 40. sz.

Új görög.

2173. *Kankarisz A. K.* Május szép virága. Újgörögből. Vértessy Dezső.
Kereszt. Magy. Ifjúság VI. 4. sz.

4. Nyelvészet.

2174. *Bódiss Jusztin*. A görög kettőshangzók kiejtéséről. Tanáregyl.
Közl. 41. évf. 784—786. l.
2175. *Gyomlay Gyula*. Az úgynevezett igeidők elméletéhez. Nyelvt.
Közlem. 151—179. 246—256. Eleje a mult évi folyamban.
2176. *Hornyánszky Gyula*. Görög szók *-ωπις, -ωπες (-οπες)* végződésével.
EPhK. 337—354. l.
2177. *Rózsa Vítal*. A görög-római mithológiából... köleszőnt szálló-
igék. Ism. Bán János. EPhK. 406. l.

Tankönyvek.

2178. *Dóczi Imre*. Görög olvasó- és gyakorlókönyv gymnasiumi hasz-
nálatra. I. rész. A névszó és szabályos *ω*-végű ige. Az V. oszt.
számára. A görög művészet köréből vett képekkel. Budapest,
1908. Athenæum. (8-r. V, 175 l.) 2 K 80 f. — Ism. Vértessy
Dezső. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 685—688. l. — Dóczy válasza.
U. o. 752—754. — l. Vértessy D. Megjegyzések. U. o. 782—784.
l. — Dr. Bódiss Jusztin. Hivat. Közl. 14. sz.
2179. *Geréb József*. Görög prózai szemelvények Herodotos, Xenophon
és Platon irataiból. A gimnázium felsőbb osztályai számára
szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta —. 3. kiadás.
Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. XXXII, 271 l.) 3 K 60 f.

5. Római történet s régiségek.

2180. *Boni*. Foro Romano. 1904. Ism. Finály Gábor. EPhK. 66—68. l.
2181. *Burton-Brown, E.* Recent excavations in the Roman Forum.
1905. Ism. Finály Gábor. EPhK. 69. l.
2182. *Csermelyi Sándor*. Az igeli síremlék mythologiai domborművei.
Arch. Értes. 149—172. l. (Önállóan is megjelent. 8-r. 26 l.)
2183. *Csermelyi Sándor*. Az igeli síremlék. EPhK. 245. l.
2184. *Engelmann R.* Az intercisai épületminta. (Ford. Dr. Láng
Margit.) Arch. Értes. 32—37. l.
2185. *Ferrero, Gugl.* Grandezza . . di Roma. IV—V. Ism. Kósa Miklós.
Huszdik Század XVII. köt. 198—200. l. — Budap. Hirl. 155.
sz. A német fordítást ism. *Sch—t*. Pester Lloyd 36. sz.
2186. *Ferrero Guiglelmo*. Augustusz s a nagy birodalom. Ford. Kohner
Károly. Budap. Hirl. 308. sz.

2187. *Gardthausen, G.* Augustus und seine Zeit. 1904. Ism. Téglás Gábor. Századok 168—170. l.
2189. *H. A. Alesia.* Uránia 293—297. l.
2190. *Hekler Antal dr.* Ruhás római női szobrok a Flaviusok korától kezdve a császárság végéig. Arch. Értes. 13—24. l.
2191. *Holub József.* A rómaiak szőlőműveléséről. Közérdek (Szekszárd) 32. 33. sz.
2192. *H(orváth) R.* A mennyei hatalmak a régibb római költők invocatióiban. Ism. Révay József. EPhK. 323. l.
2193. *Huelsen, Ch.* Die Ausgrabungen auf den Forum Romanum. 1905. Ism. Finály Gábor. EPhK. 70. l.
2194. *Király Pál.* Decebalus. Hunyadm. tört. rég. társ. évkönyve 1—17. l.
2195. *Király Pál.* A Forum Romanum. Rövid ism. Lukinich J. Századok 470. l.
2196. *Láng Margit.* Pompeji ásatások. EPhK. 329. l.
2197. *Láng Margit.* Újabb vitás kérdések a Forumon és a Palatiumon. EPhK. 648. l.
2198. *Fekete Gyula (Dr. Nagyirányi).* Az ókori Róma szocialistái. Egyetértés 89. sz.
2199. *Murnu, G.* Monumente antice din Roma. Campul lui Marte. Luceafarul 6. 7. sz. — Termele lui Carcalla. U. o. 16. sz.
2200. *Pinza, Giov.* Il comizio Romano. 1905. Ism. Finály Gábor. EPhK. 68. l.
2201. *St. Clair Baddeley.* Recent discoveries in the Forum. 1904. Ism. Finály Gábor. EPhK. 69. l.

6. Római irodalomtörténet.

2202. *Sebestyén Károly dr.* A római költészet történetének vázlata. (Népszerű főiskolai tanfolyam. 1907/8. II. sorozat. LXVIII. syllabus.) Budapest, 1908. (8-r. 2 lev.)
2203. *Cicero. Ciceronis (M. Tullii) de officiis libri tres.* Edidit Joannes Csengeri. (Bibliotheca scriptorum græcorum et romanorum.) Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 137 l.) 96 f.
2204. *Ciceronis, M. T. — De imp. Cn. Pompei oratio ad Quirites.* Magyarázta Kont Ignác. Átdolgozta Schmidt József. 1906. Ism. Samu István. Hivat. Közl. 14. sz.
2205. *Cicero a kötelességekről. (De officiis libri III.)* Fordította és magyarázta Dávid István. III. füzet. I. könyv 36—végig. II. könyv 1—14. (Tanulók könyvtára 102. füzet.) Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 129—192. l.) 70 f.
2206. *Cicero beszéde Archias érdekében.* Fordította Szidarovszky János. (Magyar Könyvtár. 526. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (16-r. 36 l.) 30 f.
2207. *Cicero M. T. beszéde Verres ellen.* Ford. Gurnesevits Lajos. Ism. Kurtz Sándor. EPhK. 318—320. l.
2208. *Commodianus. Brewer, Heinr.* Kommodian von Gaza. 1906. Ism. Révay József. EPhK. 138—141. l.
2209. *Révay József.* Commodianus élete, művei és kora. EPhK. 599—602. 686—694. 743—749. l. Ism. Lukinich J. Századok 470. l.
2210. *Horatius. Qu. Horatii Flacci Carmina.* (Ódák és epodusok.)

- Magyarázta dr. Boros Gábor. I. füzet. Carm. I. 1—37. II. 1—6. (Latin és görög iskolai classicusokhoz való praeparatio. 13. füzet.) Budapest, é. n. Lampel. (8-r. 48 l.) 50 f.
2211. *Horatius* ódái és epodusai. III. füzet. III. könyv. 3—IV. könyv 12. Fordította és magyarázta Dávid István. Harmadik javított kiadás. (Tanulók könyvtára 21. füzet.) Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 129—192 l.) 70 f.
2212. *Horatius*. 1. Horatius és Lydia. (Carm. lib. III. 9.) Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 152. sz. — 2. Chloéhoz. U. o. 95. sz.
2213. *Haslinger Ferencz*. Horatius és kora. Ism. Lukinich Imre. Századok 469. l.
2214. *Kiss Aladár*. Horatius és Vergilius Róma ethikai megújulásában. Ism. Botár Imre. EPhK. 144. l.
2215. *Nagy Endre*. Horatius és Mæcenás. Ism. Révay József. U. o. 323. l.
2216. *Némethy, Geyza*. De epodo Horatii cataleptis Vergilii inserto. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 6. sz.) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 36 l.) 1 K. — Ism. Pruzsinszky János U. o. 755—759. l.
2217. *Némethy Géza*. Horatius tizenhatszadik epodusa. (Kivonat.) Akad. Értes. 161—177. l. — Lásd 763. sz. a. is.
2218. *Livius. Livius* munkái. Fordította Vajdady Géza II. füzet. II. könyv. 5. fejezet—III. 1. fejezetig. 2. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 27. kötet.) Budapest, (1908.) Lampel R. (16-r. 107—226 l.) 60 f.
2219. *Livius*. I—IV. 4. füzet. Livius I. 50—végig. II. 1—9. Fordította és magyarázta Dávid István. (Tanulók könyvtára 103. füzet.) Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 193—256 l.) 70 f.
2220. *Livius, Titus*. Róma története alapításától fogva. I. könyv. 1—60. fejezet. Ford. Varvasovszky János. Eperjesi kath. főgim. 1907 8. értes. 1—54. l.
2221. *Lygdamus*. — Lásd. 2227. sz. a.
2222. *Minucius. M. Minucius Felix*. Octavius. Ford. Károsi S. dr. Ism. Révay József. EPhK. 142. l.
2223. *Bódisz István*. M. Minucius Felix Octaviusa. Kassa, Vitéz ny. 1908. (8-r. 39 l.)
2224. *Ovidius. Ovidii Amores*. Ed. G. Némethy. Ism. Plessis Fr. Bulletin crit. 1907. 456. l. — Valmaggi L. Bullettino di filologia class. 1907. 129. l. — Bierma, I. W. Museum 1908. 365. l. — Literar. Zentrbl. 2. sz. 65. l. — John O. Neue philol. Rundschau 1908. 438. l.
2225. *Ovidius*. 1. A hirnév. 2. A remény. Ford. Máthé, Miklós. Gör. Kath. Szemle 45. sz.
2226. *Kertész Armin*. Ovidius «Fasti»-jának keletkezése. EPhK. 602—624. 663—672. l.
2227. *Némethy Géza*. Ovidius és Lygdamus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 5. sz.) Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 38 l.) 1 K. — (Kivonat. Akad. Értes. 65—75. l.)
2228. *Némethy Géza*. A Messallához írt elegia szerzőjéről. (Kivonat.) Akad. Értes. 593—602. l.
2229. *Sallustius. C. Sallustii Crispi Bellum Jugurthinum et bellum Catilinæ*. Magyarázza Cserep József dr. Budapest, 1908. Szt.

- István-T. (8-r. 160 l.) 2 K 40 f. — Ism. dr. Fiók Károly. Hivat. Közl. 8. sz. — Lásd 2171. sz. a. is.
2230. **Seneca. Seneca L. A.** Részek tragédiáiból, ford. Mészöly Gedeon. Kunszentmiklósi ref. gym. 1907/8. értes. 3—17. l.
2231. **Seneca L. A.** Erkölcsei levelek. Ford. Barcza József. (Latinul és magyarul.) 1906. Ism. Székely István. EPhK. 294—300. l. — L—s. Sárosp. Ref. Lapok 34. sz.
2232. **Alleram Gyula.** Seneca erkölcsbölcseselete. 1907. Ism. Baksay József. EPhK. 303—306. l. — L—s. Sárosp. Ref. Lapok 34. sz. — Tomcsányi Lajos. Kath. Szemle 236. l. — Dr. Jámor György. Hittud. Folyóirat 206—208. l.
2233. **Baksay József. L. A.** Seneca erkölcsbölcseseleti elveiből. Ism. Bán János. EPhK. 715. l. — Lukinich I. Századok 762. l.
2234. **Fejér A.** Nero nevelője. Ism. Lukinich I. Századok 762. l. — Bán János. EPhK. 715. l.
2235. **Pápay Géza dr.** Seneca Medejáról. Budapest, 1908. Franklin ny. (8-r. 43 l.) — Lásd 1555. sz. a. is.
2236. **Tibullus. Mező (Grünfeld) Ferenc.** Tibullus a magyar irodalomban. Budapest, Athenæum, 1908. (8-r. 62 l.)
2237. **Vergilius. P. Vergilii Maronis** Aeneidos libri XII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pirchala Imre. I. kötet. I—VI. 6. kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 168 l.) 1 K 80 f.
2238. **P. Vergilii Maronis** Aeneis. Magyarázta dr. Várkonyi Odilo. IV. füzet. Aeneis. II. 620-tól végig. III. 1—455. (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatió. 18. füzet.) Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 153—192. l.) 50 f.
2239. Laokoon Aeneis II. 199—227. Ford. Szép Lajos. Nagykőrösi Ujs. 32. sz.
2240. **Némethy, Geyza.** Vergilius dormitans. EPhK. 169—181. l. — Lásd 2143. és 2214. sz. a. is.

Új latin.

2241. **Hegedüs István.** Titus Vespasianus Strozza és Janus Pannonius (Kivonat.) Akad. Értes. 25—34. l.

Nyelvészet.

2242. **Cserép József.** Diorthumena. FPhK. 433—435. l. I. Hier. (Chron. Eus.) Livius Salinatorról. II. Bérard Viktor következtetéseiről. EPhK. 433—437. l.
2243. **Finály Gábor.** A kolozsvári szótár. EPhK. 369—378. l. (Külön is megjelent. 8-r. 13 l.)
2244. **Niedermann, M.** Histor. Lautlehre des Lateinischen. Übers. v. E. Hermann. 1907. — Ism. Endrei Gerzson. EPhK. 768—770. l.

7. Latin tankönyvek.

2245. **Atkinson és Pearce.** Kis latin nyelvkönyv. Szerk. Geréb J. és Morvay Gy. 1907. — Ism. Székely István. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 148—155. l. Geréb és Morvay. A «Kis Latin Nyelv-

- könyv» ügyében. U. o. 228—232. l. — Székely I. válasza. U. o. 232. l. — Waldapfel János. Levél a szerkesztőhöz. U. o. 270—273. l. — Székely I. Még egy levél a szerkesztőhöz. U. o. 324—326. l. — Waldapfel J. Epilogus. U. o. 326. l. — Bessenyei Lajos dr. A kis latin nyelvkönyvről. U. o. 788—791. l.
2246. *Barusković, Gl.* Latinske sentencije. Novom Sad, 1907. Ism. Gyisalović, V. Letopis Matice Srpske 251. füz. 103. l.
2247. *Burián János, Kara Győző, dr. Székely István, Wirth Gyula.* Stilusgyakorlatok Sallustiusához, Ciceróhoz és Vergiliushoz. A gimnázium VII. osztálya számára. (Latin stilusgyakorlatok. Szerk. dr. Csengeri János. V. köt.) Budapest, Lampel R. 1908. (8-r. 116 l.) 1 K 50 f. Ism. Dr. Láng Nándor. Hivat. Közl. 6. sz. (8-r. 116 l.) 1 K 50 f.
2248. *Csengeri János dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. 4. javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 144 l.) 1 K 40 f.
2249. *Csengeri János dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gimnáziumok III. osztálya számára. 2. csaknem változatlan kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 180 l.) 2 K.
2250. *Dávid István.* Latin olvasókönyv, Livius, Nepos, Phædrus, Cæsar, Curtius, Ovidius műveiből és más költők gnómaiból. A gimnáziumok III. és IV. osztálya, valamint a real- és polgári iskolák használatára. 9. javított kiadás, Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. VIII, 258 l.) 2 K 40 f.
2251. *Földi József dr. és Kardos Gyula dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gimnáziumok II. osztálya számára. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 80 l.) 1 K 20 f.
2252. *Geréb J. és Morvay Gy.* Kis latin nyelvkönyv. 1907. Ism. Bihari Ferenc. Magy. Középiskola 173—177. l.
2253. *Köpesdy Sándor és Cserép József dr.* Stilusgyakorlatok Ciceróhoz és Ovidius Fastijához. A gimnázium V. osztálya számára. (Latin stilusgyakorlatok. Szerk. Csengeri János. III. köt.) Bpest, 1908. Lampel R. (8-r. 56 l.) 70 f. — Ism. Dr. Láng Nándor. Hiv. Közl. 6. sz.
2254. *Lesebuch aus Livius zur römischen Staatsverfassung. Für den Schulgebrauch herausgegeben. I. Teil. Die Bürgerschaft, Medgyes, G. A. Reissenberger,* 1908. (8-r. 4 lev., 80 l.)
2255. *Molnár Ervin.* Latin nyelvtan. II. rész. (Mondattan) és gyakorlókönyv. Győr, 1907. Ism. Dr. Hornyánszky Gyula. Hivat. Közl. 10. sz.
2256. *Pirchala Imre.* Latin nyelvtan gimnáziumok számára. 11. kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 191 l.) 2 K.
2257. *Pirchala I.* Latin olvasókönyv a gimnázium III. és IV. osztálya számára. Nepos, Livius, Curtius, Cæsar, Phædrus és Ovidius műveiből. I. köt. 5. kiadás. Budapest, 1908. U. o. (8-r. 191 l.) 2 K 70 f. — II. kötet. Magyarázó jegyzetek, fordítási gyakorlatok és szótár. 5. kiadás. U. o. 1908. (8-r. 220 l.) 2 K 70 f.
2258. *Schmidt József.* Latin-magyar zsebszótár a középiskolák számára. I. Latin-magyar rész, a tulajdonnevek tárával. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (16-r. 366, 96 l.) 2 K 80 f.

8. Magyarországi régészet.

2259. *Berkeszi István dr.* A délmagyarországi történelmi és régészeti múzeum Temesvárott. Múz. Könyvt. Értes. 198—212. l.

2260. *Börzsönyi Arnold.* Római és egyéb dunántúli leletekről. Arch. Értes. 183—185. l. [208—230. l.]
2261. *Börzsönyi Arnold.* Győri sírmező a régibb középkorból. U. o.
2262. *Buday Árpád.* Porolissumból. Erd. Múz. 337—348. l.
2263. *Darnay Kálmán.* Hogyan tárjuk föl az őskori urnasírokat? Múz. Könyvt. Értes. 48—51. l.
2264. *Darnay Kálmán.* A halom- és veremsírok feltárása. U. o. 142—145. l.
2265. *Darnay Kálmán (Szentmártoni).* Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán. (Somogy megye.) Arch. Értes. 137—148. l.
2266. *Domonkos János.* A Lopós-halom. (Aradm.) U. o. 55—78. l.
2267. *Drexel F. dr.* Két antik épületminta Dunapenteléről. U. o. 24—32. l.
2268. *Engelmann Rikárd.* Egy pannoniai ládácská. (Ford. dr. Láng Margit.) U. o. 238—250. l.
2269. *Forster Gyula br.* Magyarország műemlékei. 1. 2. köt. 1905. Ism. Dr. Békefi Remig. U. o. 87—91. l.
2270. *Frey Imre ifj.* Kisköszegi és mátételki leletekről. U. o. 273—275. l.
2271. *Gohl Odön.* Római pénzek a magyar nemzeti múzeum gyűjteményéből. Numizm. Közl. 1—4. füz.
2272. *Gubitz Kálmán.* A zombori (Sáponya-pusztai) bronzleletről és a kladvói kincséről. Arch. Értes. 261—265. l.
2273. *Halaváts Gyula.* Keresztyénszigeti és pókafalvi emlékek. U. o. 193—197. l.
2274. *Hampel József.* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. 1907. Ism. Supka Géza. U. o. 278—282. l.
2275. *Haugh Béla.* Alsónyéki ásatás. (Tolna-m.) U. o. 425—429. l.
2276. *Hekler Antal.* Hermes-Thoth szobrocskák a Nemzeti Múzeumban. U. o. 189—191. l. [79—81. l.]
2277. *Hekler Antal dr.* A gypsmúzeum czélja és berendezése. Uránia
2278. *Hekler Antal.* Márványfej és bronzmaszk a Nemz. Múzeumban. U. o. 231—238. l. (Külön is megjelent. (8-r. 8 l.)
2279. *Hekler.* Két aquincumi oltár. U. o. 285. l.
2280. *Kada Elek.* Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. Arch. Értes. 330—339. l. (Az előző közleményt lásd az 1906. évfolyamban.)
2281. *Kuzsinszky Bálint dr.* Az aquincumi ásatások és múzeum ismertetése. Ötödik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1908. Kilián Fr. (8-r. 38 l.) 60 f.
2282. *Kuzsinszky Bálint dr.* Magyarországon talált római kőemlékek a vidéki múzeumokban s egyéb helyeken. Múz. Könyvt. Ért. 74—112. l.
2283. *Lehóczky Tivadar.* Vaskori emlékekről Munkács környékén. Arch. Értes. 250—261. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
2284. *Lehóczky Tivadar.* Lévai és nagysárái leletekről. U. o. 422—424. l.
2285. *Lukács József dr.* A somlyóvásárhelyi római sírkőről. U. o. 359. l.
2286. *Mahler Ede.* Dunapentelei ásatásaim 1908-ban. U. o. 343—350. l.
2287. *Marosi Arnold.* Újabb leletek a korai középkorból a pécsi városi Múzeumban. Múz. Könyvt. Értes. 42—48. l.
2288. *Márton Lajos dr.* Skytha sírleletek Gyöngyösön. Arch. Értes. 37—54. l.
2289. *Mihalik Sándor.* Orsova és környékének régiségei. Múz. Könyvt. Értes. 8—20. l.

2290. *Miske Kálmán br.* Egy őskori bronzszobrocskáról. Arch. Értes. 266—268. 1.
2291. *Miske Kálmán br.* A velemszentvidi őstelep. I. Wien. Ism. Dr. Márton Lajos. U. o. 276—278. 1.
2292. *Móra Ferencz.* Szegedvidéki leletekről. U. o. 361—371. 1. — Bilisicsi ásatásokról. (Szeged-Alsóallja.) U. o. 429—430. 1.
2293. *Orosz Endre.* Az apahidai «réti őstelep». (Kolozs m.) U. o. 172—179. 1.
2294. *Pásztor József és Stiller János.* A gyöngyösi 'skytha' sírlelet. Gyöngyösi főgim. 1907 8. értes. 11—47. 1. és gyöngyösi kalendárium 1909. 81—117. 1. (Külön is megjelent 8-r. 37 1.)
2295. *Pogány József.* Gombosi sírmező. (Bács-Bodrog.) Arch. Értes. 404—415. 1.
2296. *Rhé Gyula.* Apolló- és lares-szobor Veszprémben. Múz. Könyvt. Értes. 119—127. 1.
2297. *T. I. Ó-bélai* leletek. Arch. Értes. 286. 1.
2298. *Téglás Gábor.* Thrák lovas-emlékekről Dacia fővárosából Sarmisegethusából. U. o. 82—85. 1.
2299. *Téglás Gábor.* Pannoniai iskolás gyermekek. (Síremlék Aquincum romjaiból). Néptan. Lapja 16. sz.
2300. *Téglás Gábor.* A római vasbányászat dácziái kezelésének emléköre, tekintettel a bányaadminisztráció főbb elveire s a császárság vasbányászatának a dunai provinciákban és Galliában kimutatható szervezetére. Bányász. Kohász. Lapok 14. sz.
2301. *Téglás Gábor.* A rómaiak Centum puteijének azonossága az Árpádok zékusbaniájával (Székesbánya) s az újabb kor Dogmácskájával. U. o. 23. sz.
2302. *Téglás István.* A tordai római várhegy forduló nevű lejtőjén 1906-ban kiasott régiségekről. Arch. Értes. 270—273. 1.
2303. *Téglás István.* Tordán és Mészkon talált római feliratokról. U. o. 360—361. 1.
2304. *Téglás István.* Római torony mintája Potaissából. U. o. 415—418. 1.
2305. *Teleki Domokos gr.* Porolissumi ásatások. Erd. Muz. 260. 1.
2306. *Tömörkény István.* Leletek és ásatás Lelén. Arch. Ért. 268—270. 1.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2307. *A—t. F.* Die Hauptquellen in Frenssen's Hilligenlei. Eine Studie. Siebenb. Deutsch. Tagblatt 10379—82. sz.
2308. *A—t. F.* Gustav Falke. U. o. 10437. sz.
2309. *Anzengruber, Karl.* Auf der Schneid. 1908. Ism. Dr. Messer Max. Pester Lloyd 244. sz.
2310. *Axelrod, Dr. I.* Hermann Sudermann. 1907. Ism. Gedeon Alajos. EPhK. 403. 1.
2311. *Bab, Julius.* Das Blut. Eine Drama. Berlin. Ism. G. Pester Lloyd 107. sz. [U. o. 54. sz.]
2312. *Bang, Hermann.* Ludwigshöhe. Roman. Ism. Dr. Messer M.
2313. *Beradt, Martin.* Go. Roman. 1908. Ism. G. P. Lloyd 256. sz.
2314. *Bernt, Ferdinand.* Tills Irrgänge. Roman. Ism. d. j. P. Lloyd 54. sz.

2315. *Bleyer Jakab*. Gottsched hazánkban. (Kivonat.) Akad. Értés. 450—465. l. [173. sz.]
2316. *Bodenstedt Frigyes*. Fatimához. Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés
2317. *Bourdeau, J.* Poètes et humoristes de l'Allemagne. 1906. Ism. Graggar Róbert. EPhK. 711—713. l.
2318. Briefe deutscher Frauen. Ausgewählt von E. Wasserzieher. Ism. Deutsch Frida. Pester Lloyd 113. sz.
2319. *Brociner, M.* Jonel Fortunat. 1908. Ism. R. P. Lloyd 220. sz.
2320. *Brod, Max.* Nyári délután. Ford. Lengyel Ernő. Délmagyar. Közl. 92. sz.
2321. *Buber, Martin.* Die Legende des Baalschem. 1908. Ism. *E—r*. M. J. Pester Lloyd 161. sz.
2322. *Buchhorn, Josef.* Die Hohenstaufen. Ein Tübinger Studentenroman. 1908. Ism. *e. g.* Pester Lloyd 167. sz.
2323. *Bulke, Karl.* Imelin Rose. Roman. 1908. Ism. *St—i E.* Pester Lloyd 214. sz.
2324. *Burckhard, Max.* Die Insel der Seligen. Roman. 1908. Ism. Dr. Messer M. Pester Lloyd 238. sz.
2325. *Cucagna, Franz.* Herbstlaub. Gedichte. 1908. Ism. *St—i E.* Pester Lloyd 90. sz.
2326. *Davis Gusztáv és Lipschütz Leopold.* Gretchen. Tréfa három felvonásban. Ford. Hajó Sándor. (Fővárosi színházak műsora. 219., 220. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 90 l.) 60 f.
2327. *Dehmel Richard.* 1. Az uszó. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 23. szám. — 2. Toilette. Népszava 124. sz.
2328. *Dilhthy, W.* Das Erlebnis und die Dichtung. Lessing. Goethe. Novalis. 1907. Ism. Lám Frigyes. EPhK. 636—638. l.
2329. *Dose, Joh.* Friedlieb. Deutsch-amerik. Erzählung. Schwerin. Ism. W. H. Schässburg. Ztg. 19. sz. Unberühmte Helden. Bielefeld. Ism. W. H. U. o. 15. sz.
2330. *Dreyer, Max.* Ohm Peter. 1908. Ism. P. C. P. Lloyd 143. sz.
2331. *Duncker, Dora.* Maria Magdalena. Roman. 1908. Ism. *j. d.* U. o. 191. sz.
2332. *Edel, Edmund.* Der Snob. Roman. 1907. Ism. *D. F.* U. o. 54. sz.
2333. *Eichendorff, Jos. v.* Lubowitzer Tagebuch. Herausg. v. A. Nowack. 1907. Ism. Verő Leó. EPhK. 141. l.
2334. *Enking, Ottomar.* Wie Truges seine Mutter suchte. Roman. 1908. Ism. Mautner Klara. Pester Lloyd 280. sz.
2335. *Epstein, A. W.* Meine Freunde auf Strachnitz. Roman. 1908. Ism. dr. Messer M. Pester Lloyd 268. sz.
2336. *Ernst, Otto.* Semper der Jüngling. Leipzig. Ism. H. Schul- u. Kirchenbote 10. sz.
2337. *Ewers, Hanns Heinz.* Das Grauen. 1908. Ism. Biró Lajos. Nyugat 515—517. l.
2338. *Faktor, Emil.* Jahresringe. Neue Verse. 1908. Ism. P. C. Pester Lloyd 143. sz.
2339. *Falk, Norbert.* Meisterbuch des Humors. Berlin. Ism. Wertheimer Emanuel. U. o. 96. sz.
2340. *Falk, dr. Sigmund.* Klärchens Brautzug. Ism. *y.* U. o. 268. sz.
2341. *Fischer, Wilhelm.* Sonnenopfer. Roman. 1908. Ism. *G. E.* U. o. 36. sz. és *E—r M. J.* U. o. 5. sz.

2342. *Fock Hilda*. Új világ. Ford. Z. A. Munkácsi Hirl. 41. sz.
2343. *Fontane, Theodor*. Aus dem Nachlasse von —. Herausg. v. J. Ettlinger. 1908. Ism. *G. E. Pester Lloyd* 11. sz.
2344. *Freymann, Karl*. v. Masken. Drei Einakter 1908. Ism. *St—i E. Pester Lloyd* 179. sz.
2345. *Gabriel, Josef*. Die Volkslieder der Schwaben in Ungarn. Ung. Weisskirch. Volksbl. 2. sz.
2346. *Geibel*. Fáradtan. Ford. Lányi Géza. Hét 32. sz.
2347. *Geijerstam, Gustaf af* —. Das Haupt der Medusa. Roman 1907.
2348. *Geissler, Max*. Gedichte 1908. Ism. *G. E. P. Lloyd* 256. sz.
2349. *Giesswein Sándor dr.* Höritz és passziójátéka. Alkotmány 193. sz.
2350. *Gilm*. 1. Mindszentek napján. Ford. Feleki Sándor. Budapesti Napló 259. sz. — 2. Ihlet. 3. A georgina. Ford. S. H. Pápa és vid. 52. sz.
2351. *Goethe, Goethes Faust I. II.* Für die Bühne eingerichtet von dr. G. Witkowski. Leipzig. Ism. Györi Károly. Budap. Szemle 135. köt. 458—463. l.
2352. *Goethe*. Faust. Ford. Palágyi L. Ism. Vasárn. Ujs. 49. sz.
2353. *Goethe*. Clavio. Szomorújáték öt felvonásban. Ford. Radó Antal. (Magyar könyvtár 535. sz.) Budapest 1908. Lampel R. (16-r. 62 l.) 30 f.
2354. *Goethe, Wolfgang v.* Hermann und Dorothea. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Szele Róbert (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához. 9. füz.). Budap. 1908. Athenæum. (8-r. 96 l.) 1 K.
2355. *Goethes*. Briefe an Charlotte v. Stein. Ism. *F—r. P. Lloyd* 60. sz.
2356. *Goethe*. Torquato Tasso-jából I. felvonás. 3. jel. Ford. Csengeri János. Erdélyi Lapok 5. sz.
2357. *Goethe*. Részlet «Torquato Tasso»-jából. Ford. Ceglédi Sándor. Pápai Hirl. 26. sz.
2358. *Goethe*. Dalok. — 1. Első veszteség. — 2. Május. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló. 1908. 182. sz. — 3. Szellemek dala a vizek felett. U. o. 1908. 170. sz. — 4. Előhang. — 5. Tavasz. — 6. Buzdítás. — 7. Úszó érzés. — 8. Igénytelenség. Temesv. Hirl. 1907. 240. sz. — 9. Az aranykor. — 10. «Torquato Tasso»-jából részlet. Egyetért. 1908. 179. sz. — 11. A patkó legendája. 1908. 141. sz.
2359. *Goethe*. Suleika. Ford. Györy Margit. Zenevilág 9., 10. sz.
2360. *Goethe*. Prométheusz. Ford. Z. J. Figyelő 45. sz.
2361. *Goethe*. Egmont. Szomorújáték 5 felv. Ford. Salgó Ernő. Új betanulással először adták a Nemzeti Színházban január 27.
2362. *Altai Rezső*. Goethe neveléstani elvei. Nemz. Iskola. 19. sz.
2363. *Bode, Wilh.* Amalie Herzogin von Weimar. 1908. Ism. Térey Edith. Pester Lloyd 179. sz.
2364. *Borgia, Dr. I.* «Ifigenia in Taurida» de Goethe. (Studiu din literatura germană.) Nagyszebeni román polg. isk. 1907 8. ért. 3—12. l.
2365. *Czirbusz Géza dr.* Göthe «Faust»-ja második részének drámai egysége. (Az Arany János-társaság könyvei VI. köt. 394—414. l.) Önállóan is megjelent (8-r. 23 l.) Faust. Torontál 295. sz.
2366. *Dalmeyda, Geo.* Goethe et le drame antique. 1908. Ism. Gragger Róbert. EPhK. 773. l.

2367. *Heinrich Gusztáv*. Goethe Cäsar-tragédiája. Budap. Szemle 135. köt. 305—311. l.
2368. *Krüger, Westend, Hermann*. Goethes Mutter. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 10550. sz.
2369. *Kupcsay Felicián*. Goethe szülővárosában. Uránia 493—496. l.
2370. *Mercks, Joh. Heinr.* Sylhouetten aus der Goethezeit. 1908. Ism. Dr. Messer M. Pester Lloyd 280. sz.
2371. *Minor, I.* Goethes Mahomet. 1907. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 132—135. l.
2372. *Spamer, Eugen*. Goethe und Napoleon. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 10568. sz.
2373. *Sulger-Gebing, E.* Goethe und Dante. 1907. Ism. Bitzó Sarolta. EPhK. 713—317. l.
2374. *Tocsek Helén*. Goethe Iphigéniaja. (Fischer Kúno után.) Nemz. Nénevelés 289—294. 390—398. l.
2375. *Váradi Antal*. Goethe mint színházigazgató. Az Ujság 281. sz.
2376. *Volker, Reinhard*. «Gottes Teppich.» 1908. Ism. (K.) Siebenb. Deutsch. Tageblatt 10434. sz. Lásd 1680. sz. a. is.
2377. *Golther, Wolfgang*. Tristan und Isolde in den Dichtungen des Mittelalters. 1907. Ism. Heinrich Gusztáv. Budap. Szemle 134. köt. 315—318. l.
2378. *Goeringer, Irma*. Schlingflanzen. Roman. 1908. Ism. S. Pester Lloyd 196. sz.
2379. *Goth, Ernst*. Otto Erich Hartleben (Zum Erscheinen seiner gesammelten Werke). Pester Lloyd 292. sz.
2380. *Gottschall Rudolf*. A keleti tenger partján. Ford. Mauer Károly, Bácska 86. sz.
2381. *Grillparzer*. Medea. Tragédia 5 felv. Ford. Ambrus Zoltán. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban okt. 13.
2382. *Hamerling*. 1. A szerelem főpróbája. — 2. A madarakhoz. Ford. Ehen Gyula. Vas megy. Hírl. 27. sz. — 3. Bucsúzás. U. o. 41. sz.
2383. *Hartleben E. O.* Ellen. Ford. Lengyel Ernő. Dél-m Közl. 92. sz.
2384. *Hartleben Otto Erich*. költeményeiből. 1—4. Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés 130. sz. [457—460. l.
2385. *Hatvany Lajos*. Hofmannsthal Der Tor und der Tod-ja. Nyugat
2386. *Hauptmann, Karl*. Einhardt von Lächler. Roman. Berlin. Ism. St—i E. Pester Lloyd 125. sz.
2387. *Hauser, Otto*. Spinoza. Roman. Stuttgart. Ism. Wertheimer Pál. U. o. 148. sz.
2388. *Heger Flóris*. A XIX. század leíró költészete a német irodalomban. Budapest 1908. Athenæum, (8-r. 45 l. 1 lev.)
2389. *Heimann Elza*. Tempora mutantur... Ford. Z. A. Munkácsi Hírl. 46. sz.
2390. *Heine. Heine*. Költemények, Katalin, Seraphine, Angelique, Diana, Hortense, Clarisse, Jolánta és Mária, Jenny, Emma, Kitty. A Lázár' sorozat és egyéb költemények. Ford. Császár Imre. Budapest é. n. (1908.) Schenk F. (8-r. 115 l.) 2 K 40 f.
2391. *Heine*. Az üzenet. Ford. F. F. Brassói Lapok 92. sz.
2392. *Heine*. A halászeány. Ford. Gyóry Margit. Zenevilág 1. sz.
2393. *Heine*. Mennyi gyöngy... Ford. Gyulai Pál. Budap. Szemle 134. köt. 299. l.

2394. *Heine*. Ifju barát. Ford. K. Ladányi Kálmán. Székesfehérvár és vid. 38. sz.
2395. *Heine Henrik*. Költeményeiből. Ford. Pásztói. 1907. Ism. *y*. Budap. Szemle. 133. köt. 481—483. l.
2396. *Heine*. Dalok. 1., 2. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 95. sz.
2397. *Bodrogh Pál*. Idegen költők. Heine, Béranger, Byron és mások. Második kiadás, Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 123 l.) 2 K.
2398. *Florestan*. Heine. Hét 35. sz.
2399. *h. Heine Henrik* Pesten? EPhK. 78. l.
2400. *Irsai Armin Ernő*. Heine két verseskönyve. (Romanzen és Letzte Gedichte.) Budapest. Pátria, 1908. (8-r. 61 l. 1 lev.)
2401. *Karpeles, Gustav*. Lassalle über Heine. Pester Lloyd 142. sz.
2402. *Ilenckell Károly*. 1. Kenyér nélkül. Ford. Ormos Éde. Népszava 88. sz. — 2. A gőzhenger. U. o. 95. sz.
2403. *Hesse, Hermann*. Peter Camenzind. Berlin. Ism. Térey Edith. Pester Lloyd 107. sz. Unterm Rad. U. o.
2404. *Heresi, Ludwig*. Edgar v. Spiegel. Pester Lloyd 158. sz.
2405. *Heresi, Ludwig*. Gut Munkeln. Neue Humore. Stuttgart. 1909. Ism. *R*. U. o. 286. sz. [U. o. 11. sz.]
2406. *Höchstetter, Sophie*. Kavellendorf. Roman. 1908. Ism. *E—r*.
2407. *Hofmannsthal, Hugo v.* Kleine Dramen. 1907. Ism. *Dr. E—r M. J.* Pester Lloyd 84. sz.
2408. *Hofmannsthal, Hugo*. Die gesammelten Gedichte. Leipzig. Ism. *E—r M. S.* Pester Lloyd 96. sz.
2409. *Höffer, Johannes*. Der Sinn des Lebens. Berlin. Ism. *P. C.* Pester Lloyd 155. sz.
2410. *Holitscher, Arthur*. Der Golem. Ghettolegende in 3 Aufzügen. Ism. *dr. Messer M.* U. o. 262. sz.
2411. *Homeyer, Fritz*. Stranitzkys Drama vom «Heiligen Nepomuck». 1907. Ism. Peiszner Flóra. EPhK. 638—640. l.
2412. *Huch, Rudolf*. Die beiden Ritterhelm. Roman. München u. Lpz. Ism. *L. I.* Pester Lloyd 125. sz.
2413. *Huch, Rudolf*. Die Familie Hellmann. Roman. 1909. Ism. *C. C. S.* Pester Lloyd 304. sz.
2414. *Huch, Richarda*. Neue Gedichte. 1908. Ism. *Dr. Messer M.* Pester Lloyd 60. sz.
2415. *Huch, Richarda*. Vágy. Ford. Dr. Stollmann Nándor. Zólyomvárm. Hir. 46. sz.
2416. *Janitschek, Maria*. Eine Liebesnacht. Roman. Ism. *f. d.* Pester Lloyd 208. sz.
2417. Jena und Weimar. Jena, E. Diederich. 1908. Ism. (*K.*) Siebenb. Deutsch. Tageblatt 10450. sz.
2418. *K—i L—né*. Egy délvidéki írónő. (Delle Grazia Mária.) Délmagyar. Közl. 98. sz.
2419. *Kaiser, Isabella*. Régen. Ford. Igaly Ede. Magy. Állam. 94. sz.
2420. *Kellermann, Bernh.* Der Tor. Roman. 1909. Ism. Löwith Martha. Pester Lloyd 280. sz.
2421. *Körner, Theodor*. Zrinvi. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Prelog József. (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához 8. füz.) Budapest. 1908. Athenæum. (8-r. 99 l.) 1 K.

2422. *Lässer, Louis*. Die deutsche Dorfdichtung. 1907. Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 59—61. l. [531. sz.]
2423. *Lasswitz, Kurd*. Traumkristalle. Leipzig. Ism. G. Pester Lloyd
2424. *Lenau, Lenau*. A három cigány. Ford. Kocsis László. Szombathelyi Ujs. 17. sz.
2425. *Lenau*. Dalok a nádasról. Ford. Németh Béla. Aranyosvid. 47. sz.
2426. *Lenau*. Délfelé. Ford. Vargha Gyula. Temesv. Hirl. 1907. 155. sz. és Balatonvidék 4. sz.
2427. *Göbl Alajos*. Lenau. Erzsébetvárosi áll. főgimn. 1907/8. értes. 3—23. l.
2428. *Kundt Ernő dr.* Lenau és a természet. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 158 l.) 2 K 40 f.
2429. *Lenkei, Heinrich*. Meister Caron. Komödie in 3 Aufzügen. Wien u. Leipzig 1907. Ism. *M—i E.* Pester Lloyd 17. sz.
2430. *Lie, Jonas*. Eine Ehe. Roman. 1908. Ism. *m. m. P.* Lloyd 262. sz.
2431. *Liliencron, Detlev v.* Souvenir de la Malmaison. Ford. Franyó Zoltán. Hét 47. sz.
2432. *Liliencron, Detlev v.* Egy nagy városban. Ford. Lengyel Ernő. Délmagyar. Közl. 92. sz.
2433. *Löwit, Martha*. Das grosse Schweigen. 1908. Ism. Mautner Klara. Pester Lloyd 232. sz.
2434. *Lucka, Emil*. Tod und Leben. Roman. 1908. Ism. dr. Messer M. U. o. 238. sz.
2435. *Ludassy, Julius*. Rudolf Hans Bartsch. U. o. 300. sz.
2436. *Lukács György*. Stefan George. Nyugat 19. sz. 202—211. l.
2437. *Lukács György*. Rudolf Kastner. U. o. 733—741. l.
2438. *Lukács György*. Novalis. Jegyzetek a romantikus életfilozófiáról. U. o. 313—324. l.
2439. *Mann, Heinrich*. Die Bösen. Leipzig, 1908. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 125. sz. [125. sz.]
2440. *May, Richard*. Ketten. Drei Einakter. 1908. Ism. *St—r E.* U. o.
2441. *Miegel, Agnes*. Balladen u. Lieder. 1908. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 131. sz.
2442. *E. Mihály József*. Bierbaum. Hét 20. sz.
2443. *Mohácsi Jenő*. Gerhart Hauptmann. Népszava 11. sz.
2444. *Mombert, Alfred*. Aeon, der Weltgesuchte. Symphonisches Drama, Berlin. Ism. *R—y.* Pester Lloyd 23. sz.
2445. *Mörke E.* Tündérdal. Ford. *S. H. Pápa* és vid. 52. sz.
2446. *Mosen, Julius*. A keresztesőr. Fordította Gyulai Ágost. Váczi Közl. 16. sz.
2447. *Mühlau, Helene*. Das Witwenhaus. Roman. 1908. Ism. *f. g.* Pester Lloyd 196. sz.
2448. *Müller, Hans*. Die Puppenschule. Schauspiel in 4 Akten. Berlin. 1908. Ism. *R.* Pester Lloyd 66. sz.
2449. *Müller, Hans*. Buch der Abenteuer. 1908. Ism. Burckhard M. Pester Lloyd 268. sz.
2450. *Münch, W.* Jean Paul. 1907. Ism. dr. Ozorai Frigyes. Magy. Pädag. 180—184. l.
2451. *Musil, Robert*. Die Verwirrungen des Zöglings Törless. Roman. Ism. Fenyő Miksa. Nyugat 598—602. l.
2452. *Nádai Pál*. Hofmannsthal. Hét 8. sz.

2453. *Neuda, Lili*. Erdenstunden, 1908. Ism. dr. Messer M. Pester Lloyd 256. sz. *St—i E. U. o.* 161. sz.
2454. *O. F. Joh. Fried. Gelteh*. Akad. Blätter XII. 6. sz.
2455. Parzival neveltetése a vadonban. (III. könyv, 33—103. sorok.) Ford. dr. Varga Bálint. Pædag. Ifjuság VII. évf. 6. sz.
2456. *Ponten, Josef*. Siebenquellen, Ein Landschafts roman. 1908. Ism. *Th. Pester Lloyd* 274. sz.
2457. *Reuter, Fr. Reuter's, Fritz* sämtliche Werke. Herausg. v. dr. C. Fr. Müller. 1905—7. Ism. *G—s. Erd. Múz.* 58—64. l.
2458. *Gálos Rezső*. Reuter. Uránia 413—418. 455—462. l.
2459. *Müller, C. Fr.* Zur Textkritik in Fritz Reuters Schriften. 1906. Ism. *Gálos Rezső*. EPhK. 317. l.
2460. *Rilke, Rainer Mária*. Gedichte. 1907. Ism. Baumgarten Franz. Pester Lloyd 44. sz.
2461. *Rilke (Rainer Marie)*. A párducz. Ford. Faragó József. Pesti Napló 180. sz. De profundis. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 23. sz.
2462. *Rückert Fr.* Ó jó anyácska. Ford. Gyóry Margit. Zenevilág 35—36. sz.
2463. *Salten Félix*. A tulsó partról. 3 felv. Ford. Fényes Samu. Először adták a Magyar Színházban nov. 7.
2464. *Salten, Félix*. Künstlerfrauen 1908. Ism. Burckhard M. Pester Lloyd 268. sz.
2465. *Saphir M. S. A* «Vadrózsák»-ból. 1—2. Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés 42. sz. és Budap. Napló 211. sz.
2466. *Scapinelli, Carl Conte*. Otterbräu. Roman. Berlin. Ism. *St—i E. Pester Lloyd* 149. sz. [17. sz.]
2467. *Schantal, Richard*. Schlemihle. Drei Novellen. Ism. *G. E. U. o.*
2468. *Scheep, Meta*. Die Leute auf Bödöla. Roman. Berlin. Ism. *St—i E. Pester Lloyd* 155. sz.
2469. *Schiller Burggraf, Julius*. Schillerpredigten. 1905. Ism. Bleyer Jakab. Budap. Szemle 133. köt. 312—318. l.
2470. *Hatala István*, Schiller egyénisége epistolographiájából. Trencsén. Gansel L. ny. 1908. (8-r. 45 l.)
2471. *Schmittthener, Adolf*. Das deutsche Herz. Roman. 1908. Ism. *D. F. Pester Lloyd* 167. sz.
2472. *Schnitzler, Arthur*. Der Weg ins Freie. 1908. Ism. Lukács György. Nyugat 19. sz. 222—224. l. *E. G. P. Lloyd* 137. sz.
2473. *Schnitzler Artur*. Szerelmeskedés. Színmű 3 felv. Ford. Révész Ferencz. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 18.
2474. *Schrempf, Christian*. Lessing als Philosoph. 1908. Ismerteti dr. Roth L. Pester Lloyd 196. sz. Lásd 1362. sz. a. is.
2475. *Schüler Gustáv*. Keresztuton. Ford. Lengyel Ernő. Délmagyar. Közl. 92. sz.
2476. *Sophus Michaelis*. Forradalmi nász. Színmű három felv. Ford. Homonnai. A. Először adták a Magyar Színházban decz. 19.
2477. *Stettenheim, Julius*. Minister und Schriftsteller. Pester Lloyd 32. sz. (Bosse és Spielhagenről.)
2478. *Stollmann Sándor*. Laube Henrik a német drámai irodalomban. Budapest. 1908. Hornyánszky V. (8-r. 151 l.) Ism. Lám Frigyes. EPhK. 445. l. Szabolcs Ferencz. Zólyomvárm. Hirl. 26. sz.
2479. *Strauss, Emil*. Freund Hein. Berlin. Ism. Neményi Erzsébet. Nemz. Nénevelés 357—360. l.

2480. *Sudermann, Hermann.* Das hohe Lied. Roman. Ism. Sandek Robert. Pester Lloyd 281. sz.
2481. *Sudermann, Herm.* A sejk. Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés 12. sz.
2482. *Szigeti Vilmos.* Grillparzer Ferencz, stb. Ism. Lám Frigyes. EPhK. 470. l.
2483. *Szirák János.* Magyar motívumok a német költészetben. Ism. Heinrich G. EPhK. 240—242. l.
2484. *Térey, Edith v.* Rahel Varnhagen. Pester Lloyd 21. sz.
2485. *Teutsch, Traugott dr.* Rückblick auf die siebenb.-sächs. Dichtung der 40 er Jahre des vorigen Jahrhunderts. Die Karpathen. 361—364. 393—397. l. [Lloyd 220. sz.]
2486. *Truth.* Grossfürstenliebe. Novellen. 1908. Ism. D. F. Pester
2487. *Uhland.* A csaplárné leánya. Ford. R. S. Bácska 30. sz.
2488. *Verő Leó.* A beteg Henrik a mondában és a költészetben. Budapest. 1908. (8-r. 66 l.) Ism. Lám Frigyes. EPhK. 632. l.
2489. *Wagner, Hermann.* Die rote Flamme. 2. Aufl. München u. Lpz. Ism. L. J. Pester Lloyd 125. sz.
2490. *Waleppe, Maurice de.* Maria von Magdala. Roman. 1908. Ism. Mautner Klara. Pester Lloyd 202. sz.
2491. *Walter-Freyr, Rob.* Gustav Falke. Die Karpathen II. 82—586. l.
2492. *Weber Artúr.* Nestroy «Umsonst»-ja és a Liliomfi. EPhK. 328. l.
2493. *Weber, F. W.* A hajós. Ford. Igaly Ede. Magy. Állam 94. sz.
2494. *Wedekind Frank.* Ilse. Ford. Kosztolányi Dezső. P. Napló 308. sz.
2495. *Weigand, Wilhelm.* Der Gürtel der Venus. Tragödie in 5 Akten. 1908. Ism. St—i E. Pester Lloyd 72. sz.
2496. *Winter, Betty.* Wir Frauen und die anderen. Roman. 1908. Ism. D. F. U. o. 143. sz.
2497. *Wolff, Johanne.* Du schönes Leben. Hamburg. Ism. St—i E. U. o. 17. sz.
2498. *Ziegler, Regine.* Wenn Aehren reifen. Berlin. Ism. A—t F. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 10500 sz. H. W. Schässburg. Ztg. 31. sz. S. P. Pester Lloyd 202. sz.
2499. *Zobeltitz, Hans v.* gesammelte Romane. Ism. Carl Conte Scapinelli. Pester Lloyd 72. sz.
2500. *Zweig, Stefan.* Brügge. Ford. Lengyel Ernő. Délm. Közl. 92. sz.

2. Nyelvészet.

2501. *Beese, W.* Die neuhochdeutsche Schriftsprache in Hamburg. Rövid ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4. sz.
2502. *C.* Das sächsische Wörterbuch. Akad. Blätter XII. 6. sz.
2503. *Goschí Péter.* A Torontál-Ujhelyi nyelvjárás alaknta különös tekintettel az újf. irodalmi nyelvre. Kolozsvár, 1908. Ajtai ny. (8-r. 29, 3 l.)
2504. *Huss, Richard.* Vergleichende Lautlehre des siebenbürgisch-moselfränkisch-riparischen mit den moselfranzösischen und wallonischen Mundarten. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde an der Kaiser Wilhelms-Universität in Strassburg. — Aus Bistritz (Siebenbürgen). Hermannstadt, W. Krafft. 1908. (8-r. 297 l.) Megjelent az Archiv d. Ver. siebenb. Landesk. 35. köt. 221—335. l. is.

2505. *Kisch, Gust.* Nordsiebenbürgisches Namenbuch. Ism. Schullerus Ad. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 7—8. sz.
2506. Nyelvjárások, magyarországi német. A Magyar Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Petz Gedeon. 6. füzet. Schäfer Illés. A kalaznói német nyelvjárás hangtana. Budapest. 1908. Akadémia. (8-r. 66 l.) 1 K 20 f.
2507. Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. Mit Benützung der Sammlungen Johann Wolffs herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. I. Lieferung. Bearbeitet von Adolf Schullerus, Strassburg i. E. Karl. J. Trübner. 1908. (Druck v. W. Krafft, Hermannstadt. (8-r. LXXII, 96 l.) Ism. Schullerus Ad. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 3. sz.
2508. *Ungar, Hans.* Zum Wörterbuch aus Reussen. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 1. sz.
2509. *Vonház István.* A szatmármegyei német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1908. (8-r. 53 l.) 1 K 20 f.
2510. Zur Wortforschung *Kisch, G.* 1. Schlirumfirz. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 1. sz. Huss Rich. U. o. 5., 6., 9. sz.

3. Tankönyvek.

2511. *Boga Imre.* A német nyelv elsajátításának kézikönyve. Lélektani alapon. Középiskolák I. évfolyama számára. I. ciklus. I. évfolyam. Máramarossziget, Berger M. (8-r. 128 l.) 2 K. — Ism. o. m. Tanáregyl. Közl. 41. évf. 758—760. l. — Boga I. válasza. U. o. 786—788. l.
2512. *Endrei Ákos.* Német nyelvkönyv középiskolák számára. Átdolgozta dr. Szele Róbert. I. kötet. A reáliskolák I—II., a gimnáziumok I. és IV. a polgári és felsőbb leányiskolák megfelelő osztályainak használatára. Hetedik kiadás, az új helyesírás alkalmazásával. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 230 l.) 2 K 60 f. — Ugyanaz II. kötet. A reáliskolák III—IV., a gimnáziumok V—VI., a polgári és felsőbb leányiskolák megfelelő osztályainak használatára. Negyedik kiadás. Az új helyesírás alkalmazásával. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 318 l.) 3 K 40 f.
2513. *Endrei Ákos.* Német stílusgyakorlatok. A középiskolák felső osztályai részére. Átdolgozta Kohlbach Bertalan dr. Hatodik kiadás. Budapest. 1908. Lampel R. (8-r. XII. 219 l.) 2 K 80 f.
2514. *F. Gy. dr.* Gyakorlati tanfolyam a német nyelvből. Magyar Középiskola 571. l. Megyesi Ferencz. A német nyelv a középiskolában. (Válaszul F. Gy. dr. cikkére.) U. o. 625—627. l.
2515. *Garai Ede.* Deutsche Sprachschule. Budapest, 1909. Ismerteti Rosenberg Auguszt. Hivat. Közl. 15. sz.
2516. *Heinrich Gusztáv.* Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. Első kötet. A stílusztika vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 8. javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 323 l.) 3 K 40 f.
2517. *Heinrich Gusztáv.* Német olvasókönyv és nyelvtan. A gimnázium III., a reáliskolák I. osztálya számára. Átdolgozták Bleyer Jakab és Karl Lajos dr. 7., az új tantervhez alkalmazott kiadás, Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 166 l.) 2 K 40 f.

2518. *Hortobágyi Antal*. Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és a felsőbb leányiskola I. és II. osztálya számára. Hatodik, képes kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. IV, 183 l.) 2 K. — II. rész. III. és IV. osztály számára. Harmadik, javított képes kiadás. Budapest, 1908. U. o. (8-r. 247 l.) 2 K 50 f.
2519. *Hortobágyi Antal és dr. Lukács Ödön*. Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Polgári leányiskolák I—II. osztálya számára. Az 1908. évi új polgári leányiskolai tanterv szerint beszélgető módszer alapján. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 96 l.) 1 K 60 f.
2520. *Horvay Ede*. Német nyelvtan és olvasókönyv feladatokkal és szójegyzékkel. II. rész. Mondattan. Tanító- és tanítónőképzőintézet II. osztálya számára. Az új tanterv alapján. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. VIII, 183 l.) 2 K 40 f.
2521. *Kemény Ferencz*. Német nyelvtan és olvasókönyv gyakorlatokkal. II. rész. A gimnázium IV. és a reáliskola II. osztálya, valamint a polgári isk. számára. 2-ik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 102 l.) 1 K 20 f.
2522. *Kemény F.* Az egységes német helyesírás. (Szabályok és szójegyzék.) Iskolai és magánhasználatra a legújabb hivatalos adatok alapján. Negyedik kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 53 l.) 60 f.
2523. *Laki Benő*. Német nyelvtan és olvasókönyv. II. rész. A gimnázium IV., a reáliskola II. osztálya számára. Az új tantervek alapján. Budapest, 1908. Szt. Istv. t. (8-r. 136 l.) 1 K 80 f.
2524. *Makoldyné-Molnár Ilona és Filtsch Julia*. Német nyelv- és olvasókönyv szemléltető alapon. I. rész. Polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák I. oszt. számára. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 48 l.) 1 K. Ism. Marusák Pál. Hivat. Közl. 16. sz.
2525. *Makoldyné-Molnár I. és Filtsch J.* A német nyelv- és olvasókönyv vezérkönyve. I. rész. Polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák I. oszt. számára. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r.) Ism. Marusák Pál. Hivat. Közl. 16. sz.
2526. *Miklós Ferencz és Kaiblinger Fülöp*. Német nyelvkönyv. II. rész. Reáliskolák II. és gimnáziumok IV. osztálya számára. Budapest, 1909. Franklin t. (8-r. 80, 47 l.) 1 K 80 f. — Ism. dr. Petz Gedeon. Hivat. Közl. 14. és 23. sz.
2527. *Miklós F. és Kaiblinger F.* Német nyelvkönyv. II. rész. Polgári iskolák számára. Képekkel és szójegyzékkel. Budapest, 1908. Franklin t. (8-r. 80, 47 l.) 1 K 80 f.
2528. *Nestor-Popescu*. Manual de gramatică germană pentru gimnazii, școale reale, preparandii și particularii prelucrat de Dr. Octavian Prie. Edit. 4-a. Balázsfalva. Tip. sem. 1908. (8-r. 138 l. 1 lev.)
2529. *Orosz Alajos*. Német olvasó- és gyakorlókönyv teljes nyelvtannal közép- és polgári iskolák számára. Ötödik kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 256 l.) 2 K 80 f.
2530. *Radványi Teofil dr.* Német irodalmi olvasókönyv. A német irodalom vázlatával és számos képpel. A középiskolák VII. és VIII. osztálya számára. Budapest, 1908. Szt. Istv.-t. (8-r. 262 l.) 3 K 20 f.

2531. *Schack Béla dr.* Német olvasókönyv és nyelvgyakorló felső kereskedelmi iskolák használatára. I. rész. Az alsó osztály számára. A hatodik (első képes) kiadást átdolgozta dr. Schack Béla és Hauser Rezső. Budapest, 1908. Athenæum, (8-r. 151, 56 l.) 2 K 80 f. — II. rész. A középső osztály számára. Az 5. (első képes) kiadást átdolgozta dr. Schack Béla és Hauser Rezső. Budapest, 1908. U. o. (8-r. 191, 50 l.) 3 K 20 f.
2532. *Schuster Alfréd.* Német nyelvtan direkt módszer alapján. I. rész. Az alsófokú német oktatás számára. 3. változatlan kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. XXXV, 148, 46 l.) 2 K 40 f.
2533. *Schuster A.* Német nyelvtan és olvasókönyv direkt módszer alapján. I. rész. A polgári iskolai tanterv szerint átdolgozta Altai Rezső. A polgári iskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, 1908. U. o. (8-r. XXXI, 152, 36 l.) 2 K 40 f. — U. a. II. rész. A polgári iskolák III. és IV. osztálya számára. U. o. 1908. (8-r. 198, 36 l.) 2 K 80 f.
2534. *Schuster A.* Német irodalomtörténeti tankönyv szemelvényekkel és számos a szöveg közé nyomtatott képpel. I. rész. A gimnáziumok és reáliskolák VII. osztálya számára. Budapest 1908. U. o. (8-r. 144 l.) 2 K 40 f. Ism. Binder Jenő. Hiv. Közl. 12. sz.
2535. *Schuster Alfréd és Altai Rezső.* Leányiskolai német tankönyv közvetlen módszer alapján. I. rész. Az I. és II. osztály számára. Az 1908. évi polgári leányiskolai tanterv szerint átdolgozott 2. kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 163, 36 l.) 2 K 40 f.
2536. *Szemák István.* Német olvasókönyv a felsőbb leányiskolák, leánygimnáziumok, tanító- és tanítónőképző intézetek felső osztályai számára. Az új tanterv alapján és az egységes német helyesírás alkalmazásával. 2., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 267 l.) 3 K 60 f.
2537. *Szirmai József.* Német nyelvképző iskola gyakorlati példákban. Olvasás, nyelvtan és fogalmazás egyközpontú körökben. II. rész. 4, az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 87 l.) 60 f.
2538. *Theisz Gyula dr.* Német nyelviskola. Deutsche Sprachschule. II. rész. Haladók számára. A gimnáziumok és polgári fiúiskolák V. és VI., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. VIII, 240 l.) 2 K 50 f. Ism. Marusák Pál. Hiv. Közl. 10. sz.
2539. *Vajda Gyula dr. és Schuster Alfréd.* Német irodalomtörténeti olvasókönyv költészettani és irodalomtörténeti magyarázatokkal. I. rész. A felsőbb leányiskolák számára. Budapest 1908. Athenæum (8-r. 146 l.) 2 K 40 f. Ism. Horger Antal. Hiv. Közl. 17. sz.

4. Svéd-dán-holland.

2540. *Elischer, Hans.* Holger Drachmann. (1846—1908.) P. Lloyd 93. sz.
2541. *Balázs Béla.* Strindberg-paradoxonok. Nyugat 517—519. l.
2542. *Heusler, A.* Die gelehrte Urgeschichte im altisländischen Schrifttum. 1908. Ism. Petz Gedeon. EPhK. Közl. 775. l.
2543. *Ibsen, Ibsen.* A társadalom támaszai. Színmű 4 felv. Ford. Lázár Béla. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban szept. 25.

2544. *Alkalay Ödön*. Gabler Hedda. Nyugat 467—471. l.
 2545. *Biró Lajos*. Leszámolás Ibsennel. Nyugat 778—786. l.
 2546. *Lukács György*. Könyvek Ibsenről. Nyugat 22. sz. 390—392. l.
 2547. *Shaw, Bernhard*. Ein Ibsenbrevier. Berlin. *Ism. G. E. Pester Lloyd* 48. sz. Bárdos Artur. Nyugat 774—776. l.
 2548. *K. A. Ueber moderne schwedische Literatur*. P. *Lloyd* 268. sz.
 2549. *K. D. Bojer*. Hét 12. sz.
 2550. *Kosztolányi Dezső*. Strindberg. Népszava 83. sz.
 2551. *Pontoppidan, H.* Das gelobte Land. Roman. Aus d. Dänischen v. M. Mann. 1908. *Ism. E—r M. J. P. Lloyd* 268. sz.
 2552. *Róth Sándor dr.* Spinoza mint politikai író. Politikai tanulmány. Budapest, 1908. Pallas (8-r. 20 l.)
 2553. (*sch. r.*) Multatuli A Nő 1. sz.
 2554. *Söderberg, Hjalmar*. Doktor Glas. Roman. Brl. Lpz. 1907. *Ism. ttk. Pester Lloyd* 66. sz.
 2555. *Strindberg*. Blaubach. *Ism. Biró Lajos Nyugat*. 16.sz. 50—52. l.
 2556. *Suchtelen, Nico van*. Quia absurdum. Roman. Aus d. Holländ. v. Emile Charlet. 1908. *Ism. St—i E. Pester Lloyd* 36. sz.
 2557. *Wied, Gustav*. Aus jungen Tagen. Stuttgart. *Ism R. P. Ployd* 36. sz.

5. Angol.

2558. *Bret Harte*. A végzet. Ford. Máthé M. Nagyszöllősi Hirlap 13. sz.
 2559. *Burns*. A víg koldusok. Ford. Lévay József. Budap. Szemle 135. köt. 419—430. l.
 2560. *Burns Robert*. A kanna. Ford. Zoltán Vilmos. Hét 12. sz.
 2561. *Byron. Byron*. Sun of the sleepless. Ford. Ignotus. Nyugat 325. l.
 2562. *Byron*. A newsteadi tölgyfa. Ford. Páger Imre dr. Temesv. Hirl. 1907. 114. sz.
 2563. *Byron*. Isten veled. Ford. Telekes Béla. Budap. Hirl. 167. sz.
 2564. *Byron lord Héber* melódiáiból. Ford. Palágyi Lajos. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 81—83. l. — Lásd 2397. sz. a. is.
 2565. *Cowper William*. A holló. Ford. Zsoldos Benő. Orsz. V. 28. sz.
 2566. *Dickens. Fináczy Ernő*. Charles Dickens. Beöthy Emlékkönyv. 506—525. l.
 2567. *H. Gy. Dickens* Svejben. A kor 26. sz.
 2568. *Lynkeusz*. Dickens szerelme. Pesti Napló 223. sz.
 2569. *Flavel Scott Mines*. A kalifa rózsája. Ford. Zsoldos Benő. Orsz. Világ 15. sz.
 2570. *Hall Caine*. A tékozló fiú. Ford. Martos Sz. 1907. *Ism. K. A. Egyh. Közl.* 1. sz.
 2571. *Hemansné*. Az első bánat. Ford. Benedek Marcell. Pædag. Ifjúság VII. évf. 4., 5. sz.
 2572. *Keats John*. 1. Köd múltán. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 44. sz. 2. Csitt, Csitt! U. o. 46. sz.
 2573. *Kingsley Ch.* Három halász. Ford. Új Élet 16. l.
 2574. *Kipling. Kipling Rudyard*. A kínai leány. Ford. Pásztor Árpád. Veszpr. Ellenőr 36. sz.
 2575. *Kipling Rudyard*. Tamás költő. Ford. Szebenyei József. Temesv. Hirl. 139. sz.
 2576. *Kipling Rudyard*. Uriás története. Ford. Vasadi. Hét 20. sz.

2577. *Anet, Claude*. Rudyard Kipling und das amerikanische Ideal. Pester Lloyd 112. sz.
2578. *Longfellow*. 1. Esti csillag. 2. Hópelyhek. Ford. Zoltán Vilmos. Temesv. Hirl. 211. sz. — 3. A nyíl és a dal. U. o. 119. sz. — 4. Szürkület. Budapesti Napló 95. sz.
2579. *Milton. Gineverné Györy Ilona*. Milton. Budap. Hirl. 293. sz.
2580. *Jánossy Gusztáv*. Milton Jánosról. Alkotmány 306. sz.
2581. *L. E. Milton*. Pesti Napló 292. sz.
2582. *Moore*. Az otthon képe. Ford. Benedek Marcell. Pædag. Ifjúság VII. évf., 4., 5. sz.
2583. *Moore Thomas*. Tis the last rose of summers. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 247. sz.
2584. A nagy kérdés. (Angolból.) Ford. Zsoldos Benő. Orsz. V. 24. sz.
2585. *Parker L.* A biboros. Színmű 4 felv. Ford. dr. Mihály József. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 9.
2586. *Rózsa Dezső*. Tennyson és Browning. Orsz. Világ 45. sz.
2587. *Sarkadi-Schuller*. Within four walls. Children at play. Two plays. London. 1908. Ism. (ch.) Hét 29. sz.
2588. *Shakespeare. Shakespeare*. Julius Cæsar. Ford. Vörösmarty Mihály. (Magyar Könyvtár 519. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (16-r. 83 l.) 30 f.
2589. *Shakespeare* szonettjeiből 1., 2. Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Napló 59., 158. és 277. sz. Egyetértés 36. sz. Hét 7. sz.
2590. *Sekspir, Vilema*. Otelo. Crnac mletacki. Preveo s engleskog dr. Svetislav Stefanović (Knjige Matice Srpske. Broj 24.) u Novom Sadu, Matice Srpske 1908. (8-r. 118 l.)
2591. *Shakespear, William*. Kupec benátsky. Prelozil Ondrej Kalina. Slov. Pohľady 141—151. 227—243. 270—285. 358—369. 415—422. l.
2592. *Shakespeare, W.* Oeuvres dramatiques. Traduction par G. Duval. 1908. Ism. Katona Lajos. Shakespeare Tár. 134—136. l.
2593. *Shakespeare, W.* König Lokrin. Ein Trauerspiel. Übers. v. A. Neubner. 1908. Ism. R. Pester Lloyd 143. sz.
2594. *Shakespeare*. A makranczos hölgy. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban máj. 1.
2595. *Alexander Bernát*. Shakespeare életéből. Shakespeare-Tár 26—39. l.
2596. *B. J.* A német színpadok Shakespeare-cultusa. U. o. 146—149. l.
2597. *Baburin*. Reinhardték Shakespeare-je. Hét 22. sz.
2598. *Bayer József*. A Makranczos hölgy első magyar fordítói és előadói. Shakespeare-Tár. 241—252. l.
2599. *Bayer József*. Egy Hamlet-előadás bírálata 1815-ből. Beöthy Emlékkönyv 418—420. l.
2600. *Berzeviczy Albert*. A Shakespeare-cultus Magyarországon. Shakespeare-Tár 1—7. l.
2601. *Bodrogi Lajos*. Shakespeare mirőlunk. U. o. 178—209. l.
2602. *Cholnoky Viktor*. Shakspere. Nyugat 233—236. l.
2603. *Császár Elemér*. Ányos Pál Shakespeare-ről. Shakespeare-Tár 231—234. l.
2604. *Császár Elemér*. Az ifjú Wieland Shakespeareről. U. o. 234—236. l.
2605. *Engel, Eduard*. Wer hat die Dramen Shakespeares geschrieben? Pester Lloyd 2., 3. sz. [124. sz.
2606. *Fekete Mihály*. A velenczei kalmár — a németektől. Temv. Hirl.

2607. *Gegus Dániel*. Shakespeare gazemberei. Közbiztonság 45., 47. sz.
2608. *Gyulai Ágost dr.* Shakespeare Magyarországon. Shakespeare-Tár 82—98. l.
2609. *Gyulai Ágost dr.* Képek Shakespeare életéből. («Uránia» ... népszerű tudományos felolvasások 13.) Budapest, Hornyánszky ny. 1908. (8-r. 20 l.)
2610. *Gyulai Pál* dramaturgiai dolgozataiból. — 1. A Szentivánéji álom alapeszméje és compositiója. — 2. A bohózat és csodás elem Shakespearenél. — Shakespeare-Tár 8—25. l.
2611. *H. G. Bacon* Apotheosis. U. o. 145. l.
2612. *Hegedüs István*. Ben Jonson elegiája Shakespeare-ről. U. o. 49—55. l. [14—15. sz.]
2613. *Heine Henrik*. Shakespeare. Ford. Vida Aladár. Őrsz. Világ
2614. *Heinrich Gusztáv*. Shakespeare első megjelenése a kontinensen. Shakespeare-Tár 161—177. l.
2615. *Hellebrant Árpád*. A magyar Shakespeare-irodalom 1908-ban. U. o. 239. l.
2616. *Hecesi Sándor*. Shakespeare drámai művészete. U. o. 40—48. l.
2617. *Ignotus*. Shakespeare-játszás. Nyugat 626. l.
2618. *Joachimi-Doge, Marie*. Deutsche Shakespeare-Probleme. 1907. Ism. Heinrich Gusztáv. Shakespeare-Tár 130—133. l.
2619. *Katona Lajos*. Két magyar Cymbeline-mese és rokonaik. U. o. 253—273. l. (Külön is megjelent.) Két újabb Cymbeline-mese. U. o. 319. l.
2620. *Katona Ludwig dr.* Zwei ungarische Cymbeline-Märchen und ihre nächsten Verwandten. Die Karpathen. I. Nr. 18. 561—2. l.
2621. *Lengyel Menyhért*. Az új Shakespeare. Új Idők 40. sz. (Reinhardt-ék előadása, Berlinben.)
2622. *Luce, Morton*. A handbook to the works of William Shakespeare. 1907. Ism. B. L. Shakespeare-Tár 117—130. l.
2623. *Lukács, Georg*. John Ford. (Ein moderner Dichter aus Shakespeares Zeiten.) Pester Lloyd 5. sz.
2624. Magyar Shakespeare-Tár. Ism. Cholnoky Viktor. Nyugat 572. l.
2625. *O. Tych*. Mletački trgovač V. Sekspira. Trgovacke Novine 12., 13. sz.
2626. *r.* Az első mértékes fordítás Shakespeare-ből. Shakespeare-Tár 140—142. l. (Döbrentei Hamlet monológjának fordítása.)
2627. *r.* Macheth budai előadása 1834-ben. U. o. 142—144. l.
2628. *r.* Grimm Rudolf Shakespeare-arcképe. U. o. 144. l.
2629. *r.* Györy Vilmos fordítási kísérlete Romeo és Juliából. U. o. 223—226. l.
2630. *r.* Az első magyar Shakespeare-életrajzok. U. o. 227—229. l.
2631. *r.* Shakespeare egy magyar bámulója 1802-ben. U. o. 315. l.
2632. *r.* Mutatványok Kazinczy Ferencz 1814-ik évi verses Hamlet-fordításából. U. o. 316—319. l.
2633. *Radó Antal dr.* Arany Shakespeare-fordításai. U. o. 56—81. l.
2634. *Rona Sklarek, Elisabet*. Cymbeline in Ungarn. «Aschenhaus» ein ungarisches Volksmärchen. (Jahrb. d. deutsch. Shakespeare-Gesellsch. 44. Jahrg. 118—125. l.)
2635. *Sebestyén Károly dr.* Az Athéni Timon. Shakespeare-Tár 210—222. l. [431—440. l.]
2636. *Sebestyén Károly*. Troilus és Kressida. Beöthy-Emlékkönyv

2637. Sekszpir. *Esti Ujság* 15. sz. (Vezércikk.)
2638. Shakespeare a magyar színpadon. A) A Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1900-tól 1907-ig. B) A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1900-tól 1908-ig. *Shakespeare-Tár* 99—116. l. — Shakespeare-előadások Budapesten és Kolozsvárott 1867-től 1900-ig. *r. U. o.* 274—277. l. A) A budapesti Nemzeti Színház Shakespeare műsorának statisztikája. 1867—1900-ig. B) A Kolozsvári Nemzeti Színház Shakespeare-műsorának statisztikája 1867-től 1900-ig. *U. o.* 274—279. l. A budapesti Nemzeti Színház Shakespeare-előadásai 1867-től 1900-ig. *U. o.* 280—314. l.
2639. Shakespeare-Kultus in Ungarn. *Jahrb. d. deutschen Shakespeare-Gesellsch.* 44. köt. 308. l. (Kivonat a *Pester Lloyd* 1908. jan. 20-iki *Abendblattjából*.)
2640. Shakespeare-ünnep. *Hét* 4. sz.
2641. *Sieper, Dr. Ernst.* Shakespeare und seine Zeit. 1907. *Ism. Heinrich Gusztáv. Shakespeare-Tár* 137—139. l.
2642. *Tomori Anasztáz* levele Arany Jánoshoz a Shakespeare-fordítás ügyében. *Shakespeare-Tár* 229—231. l.
2643. *Váradai Antal.* Angol Shakespeare-színészek. *Orsz. Világ* 33. sz.
2644. *Vértesy Jenő.* Shakespeare egy kétes drámája. (III. Edvárd.) *Uránia* 109—115. l. — Lásd 1340. sz. a. is.
2645. *Shaw, Shaw, Bernhard.* Der Amateursozialist. Übers. v. W. Cremer. 1908. *Ism. g. e. Pester Lloyd* 232. sz.
2646. *Shaw, Bernhard.* Caesar és Cleopatra. Egy darab történelem 5 felv. Ford. Mikes Lajos. (Magyar Könyvtár 537—538. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (16-r. 143 l.) 60 f.
2647. *Shaw, Bernhard.* Essays. 1908. *Ism. Deák Gyuláné* «Nagy színészekről» czímmel.
2648. *Hevesi, Ludwig.* Ein weiterer Shaw. *Pester Lloyd* 101. sz.
2649. *Sigma.* Antifeminista regények. *Új Idők* 27. sz. (Shaw regényeiről.)
2650. *Wilde, Wilde Oszkár.* A readingi fegyház balladája. Ford. Radó Antal. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 72 l.) 1 K 60 f. *Ism. k. Budap. Szemle* 134. köt. 470. l. Vasárn. *Ujs.* 9. sz.
2651. *Wilde Oszkár.* Florenczi tragédia. Ford. és színre alkalmazta Pásztor Árpád. Budapest, 1908. Vass J. (8-r. 30 l.) 50 f.
2652. *Wilde Oszkár.* Impression du Matin. Ford. Karafiáth Jenő. *Pesti Napló* 277. sz. és *Honti Lapok* 35. sz.
2653. *Wilde Oszkár.* Gránátalmaház. Ford. Mikes Lajos 1908. *Ism. Vasárn. Ujs.* 51. sz.
2654. *Porubszky Géza.* Wilde Krisztusa. Kereszt. *Magy. Ifjus.* VI. 14. sz.
2655. *Szász Zoltán.* Wilde Oszkár. Nyugat 650—678. l.
2656. *Yolland Artúr B.* Egy ó-angol költemény magyar vonatkozásai. *EPhK.* 163. l.

G. Nyelvtan és szótárak.

2657. *Derrick Gyula* Új angol-magyar zsebszótára. Budapest, 1908.
2658. *Ollendorff* angol nyelvtana. Új eredeti tanmód, mely szerint az angol nyelv néhány hónap alatt elsajátítható. Magyar tanulók

- használatára átdolgozta Egan James. 5. javított kiadás. Budapest, 1908. Franklin t. (8-r. 346 l.) 4 K 20 f.
2659. *Pogány György*. Angol nyelvtan. Szeged, 1907. Ism. *M. M. Egyh. Közl.* 5. sz.
2660. *Yolland Arthur B. dr.* Magyar és angol szótár. Első (angol-magyar) rész. Budapest 1908. Franklin t. (8-r. VIII, 836 l.) 10 K. Ism. Schmidt Márton. *EPHK.* 225—227. l.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2661. *Altfranzösische Schwänke*. Herausg. v. E. Lebus. Leipzig. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 155. sz.
2662. *Arányi Miksa dr.* Bernstein Henrik. Az Ujság. 274. sz.
2663. *Balázs Béla*. Mæterlinck. Nyugat 446—454. l.
2664. *Balzac. Balzac, Honoré*. Die menschliche Komödie. I. 1908. Ism. *E—r J. M.* Pester Lloyd 191. sz.
2665. *Bang, Hermann*. Honoré de Balzac. Pester Lloyd 220. sz.
2666. *Szini Gyula*. Balzac. Hét 28. sz.
2667. *Taine Hyppolit*. Balzac. Ford. Halasy Aladár dr. Ism. Néptanít. Lapja 48. sz.
2668. *Burbutte Henri*. Irok neked . . . Ford. Új Élet I. füz.
2669. *Barrès, Maurice*. Erinnerungen an Alphonse Daudet. Pester Lloyd 69. sz.
2670. *Baudelaire. Baudelaire, Charles*. Die Blumen der Bösen. Deutsch v. E. Oesterheld. Berlin. Ism. *M—i E.* Pester Lloyd 113. sz.
2671. *Baudelaire Charles*. Parfum exotique. Ford. Binéti Menyhért. Pesti Napló 64. sz.
2672. *Baudelaire*. Est-harmonia. Új Élet 12. l.
2673. *Bazin*. Le blé qui lève. Paris, 1908. Ism. dr. Kocsis Lénárd. Alkotmány 39. sz.
2674. *Béranger*. Lásd 2397. sz. a.
2675. *Bernstein Henri*. Sámson. Színmű 4. felv. Ford. Góth Sándor. Először adták a Vígshízházban jan. 31.
2676. Boissier Gaston. Alkotmány 144. sz.
2677. *d. n. j.* Boissier Gaston. *EPHK.* 644—646. l.
2678. *Bourget Pál*. A válás. Ford. Győri Károly. 1908. Ism. d. Kath. Szemle 1203. l.
2679. *Brieux. Simone*. Színmű 3 felv. Ford. Ivánfi Jenő. Először adták a Nemzeti Színházban okt. 23.
2680. *Capus Alfréd*. Két iskola. Vígjáték 4 felv. Ford. Salgó Ernő. Először adták a Magyar Színházban febr. 29.
2681. *Shamspauze, Felicien*. Tünődés. Ford. Kún József. Hét 38. sz.
2682. *Chénier, André*. Oeuvres complètes. Ism. *P. C. P.* Lloyd 90. sz.
2683. *Coppée. Coppée*. Le tête de la sultane. 1878. Ism. Vértessy Jenő. *EPHK.* 157. l. [127. sz.]
2684. *Coppée François*. Három madár. Ford. Feleki Sándor. Magy. Hirl.
2685. *Coppée François*. Három madár. Ford. Máthé Miklós. Nagyszőlősi Hirl. 18. sz.
2686. *Coppée*. A gerlét kértem. Ford. Szabó Sándor. Máramaros 43. sz.

2687. *Coppée François*. A megáldás. Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés 90. sz. és Temesv. Hirl. 125. sz.
2688. *Coppée Ferencz*. Alkotmány 128. sz. k. g. U. o. 125. sz. a. a. Pesti Napló 125. sz. — k. d. Hét 22. sz. — Ábrányi Emil. Magy. Nemzet 3. sz. — Balkányi Kálmán. Pest. Lloyd 125. sz. — Váradi Antal. Orsz. Világ 22. sz.
2689. *Dezső Lipót*. Fenelon nevelési és oktatási elvei. Nevelés. 25. évf. 4., 5. sz.
2690. *Donnay M.* Visszatérés Jeruzsálemből. Színmű 4. felv. Ford. Adorján Andor. Először adták a Vigszínházban nov. 21.
2691. *Donnay, Maurice*. Herczegek iskolája. Vigjáték 3 felv. Ford. Adorján Andor. Először adták a Magyar Színházban jan. 22.
2692. *Dézsnai Viktor*. A természetérzék a XVI. század francia irodalmában. 1907. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 230. l.
2693. *Dumas. Dumas Sándor ifj.* A nők barátja. Vigjáték 5 felv. Ford. Kürthy Emil. (Fővárosi színházak másora 55—56. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 91 l.) 60 f.
2694. *Dumas Sándor*. Francillon. Színmű 3. felv. Ford. Paulay Ede. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban okt. 9.
2695. *Ignotus*. Francillon. Magyar Hirlap 244. sz.
2696. *Kéri Pál*. Francillon. Nyugat 20. sz. 277. l.
2697. *Dumas*. A három testőr. Ford. Lándor Tivadar. 1908. Ism. Néptanít. Lapja 47. sz.
2698. *Eisler, Michael Josef*. Arthur Rimbaud. Pester Lloyd 155. sz.
2699. *Elek Artúr*. Az irodalom connétable-ja Jules Barbey d'Aurevilly.) Az Ujság 308. sz.
2700. *Elek Artúr*. Henry Bataille. Nyugat 627—631. l.
2701. *Ernest-Charles. J. M.* Octave Mirbeau, auteur dramatique. Revue de Hongrie. II. 454—460. l.
2702. *Ernest-Charles, J.* L'action française contre la littérature immorale. Revue de Hongrie II. 302—309. l.
2703. *Faguet, E.* Amours d'hommes de Lettres. 1907. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 771—773. l.
2704. *Flaubert G.* Egy jó lélek. Ford. Gábor Andor. 1908. Ism. Néptanít. Lapja 35. sz.
2705. *Flaubert*. Salammbó. Ford. Salgó Ernő. 1908. Ism. H. I. Néptanít. Lapja 30. sz.
2706. *Flers et Cailavet*. Virraszt a szerelem. Vigjáték 4 felv. Ford. Adorján Andor. Először adták a Vigszínházban okt. 3.
2707. *Flers, Cailavet és Arène*. A király. Vigjáték 4 felv. Ford. Molnár Ferencz. Először adták a Vigszínházban decz. 19.
2708. *France. France, Anatole*. L'île des Pingvins. 1908. Ism. Dr. F—r. Pester Lloyd 262. sz.
2709. *France Anatole*. Elbeszélések. Ford. Molnár Ferencz. Ism. Néptanít. Lapja 32. sz.
2710. *Eisler, M. Josef*. Anatole France und der Kulturkampf. Pester Lloyd 40. sz. (Vie de Jeanne d'Arc-ról.)
2711. *Kéri Pál*. A szocialista Anatole France. «Vers les temps meilleur.» Nyugat 193—197. l.
2712. *Gagyhy Dénes*. Három troubadour. Uránia 297—301. l.
2713. *Gagyhy Dénes*. A provençei lira a középkorban. Egyetért. 308. sz.

2714. *Gautier Teofil*. A luxori obeliszk. Ford. Vargha Gyula. Budap. Szemle 135. köt. 302—304. l.
2715. *Garault és Charvay*. Josette kisasszony, a feleségem. Vigjáték 4 felvonásban. Ford. Góth Sándor. Budapest. 1908. Sachs Fr. (16-r. 131 l.) 60 f.
2716. *Giraud, Albert*. Violon de lune. Ford. Kún József. Hét 7. sz.
2717. *Gourmont, Remy de*. Souvenirs sur Huysmans Revue de Hongrie. II. 579—588. l. [225. sz.]
2718. *Gregh Fernand*. Nocturne. Ford. Kosztolányi Dezső. P. Napló
2719. *Haraszi Gyula*. Corneille és kora. 1906. Ism. z. t. Budap. Szemle 134. köt. 483—490. l. — Haraszi Gyula megjegyzése. U. o. 135. köt. 154—159. l. — z. t. válasza. U. o. 159. l.
2720. *Hugo Hugo Victor*. Poésies. II. Magy. dr. Heller Bernát. (Franciaia Könyvtár 30. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. VIII, 88 l.) 70 f.
2721. *Hugo Victor*. A szürkületi dalokból. 29. Ford. Thaly Loránt. Budap. Szemle 133. köt. 112. l.
2722. *Hugo Viktor*. Visszatérés. Ford. Zoltán Vilmos. B. Napló. 176. sz.
2723. *Laczkó Géza*. Barbey d'Aureville. Nyugat 22. sz. 387. l.
2724. *Laczkó Géza*. Jérôme et Jean Tharaud: La ville et les champs. Nyugat 19. sz. 219. l.
2725. *Lafontaine*. A tölgy és a nádszál. Ford. Vikár Béla. Budap. Szemle 133. köt. 456. l. — Lásd 1044. sz. a. is.
2726. *Lamartine Alphonse*. A pillangó. Ford. Czeglédi Sándor. Pápai Hirl. 17. sz.
2727. *Lamartine Alphonse*. A költő. Ford. Zoltán Vilmos. Egyet. 173. sz.
2728. *Lanson, Gustave*. Voltaire. 1906. Ism. Szigetvári Iván. EPhK. Közl. 233—237. l.
2729. *Leményi Eleonora*. Bernardin de Saint-Pierre élete és művei. Nagyszeben. Krafft ny. 1908. (8-r. 87 l.)
2730. *Leroux Xavier*. A csavargó. Lirai dráma 4 felv. Irta Richepin. Ford. Heltai Jenő. Zenéjét szerzé —. Először adták a m. kir. Operában máj. 23.
2731. *Louley*. A barátság. Ford. Haller Jenő. Muraköz 3. sz.
2732. *Louys, Pierre*. Lieder der Bilitis. Leipzig. Ism. E—r M. J. Pester Lloyd 143. sz.
2733. *Manuel*. Szürkeség. Ford. Biró Artur. Pesti Napló 92. sz.
2734. *Maupassant*. *Maupassant, Guy de*, összes versei. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, é. n. (1908.) Schenk F. (8-r. 89 l.) 2 K. — Ism. Nádaí Pál. Hét 50. sz. — A vadludak. Ford. Kosztolányi D. Népszava 23. sz.
2735. *Maynial*. Maupassant, sein Leben und sein Werk. Übers. v. L. Schmidt. Berlin. Ism. g. Pester Lloyd 72. sz.
2736. *Molière. Molière*. A Mizantróp. Ford. Telekes Béla. Nyugat 20. sz. 261—273., 21. sz. 318—327. l., 22. sz. 369—386. l. — Alceste és a versfaragó. Az Ujság 96. sz.
2737. *Huszár, Guillaime*. Molière et l'Espagne. 1907. Ism. b. d. Budap. Szemle 135. köt. 312—316. l. — Trnkl. L. Liter. Zentr. Bl. 30. sz. 978. l. — Léonardion. Revue crit. d'histoire 10. sz. — Becker Ph. A. Deutsche Liter. Ztg. 17. sz. Huszár megjegyzése. Liter. Zentr. Bl. 44. sz. 1446. l. — Becker válasza. Deutsche Liter. Ztg. 47. sz. 2989. l.

2738. *Molière*. Az urhatnám polgár. Vigjáték 3 felv. Ford. Csiky Gergely. Új betanulással adták a Nemzeti Színházban nov. 27.
2739. *Telekes Béla*. Új Mizantróp-fordítás. Nyugat 19. sz. 190—192. l. Lásd 1485. sz. a. is. [VI. 233—260. l.]
2740. *Montaigne, Acsay Antal dr.* Montaigne Mihály. Népművelés
2741. *Báthory Nándorné*. Apró vonások Montaigneről. Népművelés V. köt. 539—545. l.
2742. *Muckle, Friedr.* Saint Simon. Die Persönlichkeit und ihr Werk. 1908. Ism. Dr. Roth L. Pester Lloyd 220. sz. [231. sz.]
2743. *Musset, Alfred de*. Ninon. Ford. Biró Artur. P. Napló
2744. *Musset, Alfred de*. Impromptu, válaszul arra a kérdésre, hogy mi a poézis? Ford. Egy asszony. Határszéli Ujs. 26. sz.
2745. *Paté Lucien*. A holdhoz. Ford. Kosztolányi D. P. Napló 69. sz.
2746. *Péladon, Joséphin*. Le nimbe noir. Paris. Ism. P. C. Pester Lloyd 131. sz.
2747. *Pellissier, G.* Anthologie des poètes français du XIX. siècle. Paris. Ism. D. F. Pester Lloyd 96. sz.
2748. *Petrich Béla*. Précieux és burlesque elemek Rostand «Cyrano»-jában. Budapest. 1908. Heisler és Kószol ny. (8-r. 83 l.)
2749. *Popper, Jos. (Lynkeus.)* Voltaire. 1905. Ism. E. O. Budap. Szemle 134. köt. 490—495. l.
2750. *Pradels, M.* Le romanticisme français. 1907. Ism. Gragger Róbert. EPhK. 240. l.
2751. *Rácz Lajos*. Bayle Péter, a felvilágosodás előharczosa. Budap. Szemle 135. köt. 368—383. l. [Napló 239. sz.]
2752. *Regnier, Henri de*. Nocturne. Ford. Kosztolányi Dezső. Pesti
2753. *Régner, Henri de*. Abránd nélkül. Ford. Kún József. Hét 26. sz.
2754. *Renard, Jules*. Nos frères farouches. Paris, 1908. Ism. Anet Claude. Pester Lloyd 298. sz.
2755. *Rétif de la Bretonne*. Cœur humain dévoilé. Ism. Fenyő Miksa. Nyugat 830. l. [Népszava 130. sz.]
2756. *Rictus, Jehan*. Találkozás. (A Jézus-ciklusból.) Ford. Abádi Imre.
2757. *Rimbaud, Arthur*. 1. A kenyér-lesők. Ford. Kosztolányi Dezső. Népszava 41. sz. — 2. Szegények a templomban. Ford. Abádi Imre. U. o. 35. sz.
2758. *Rousseau, Rousseau J. J.* Vallomásaim. Ford. Bogdánfy Ö. 1908. Ism. Morvay Győző. Magy. Középiskola 178—182. l. — Quint József. Magy. Tanítóképző 69—76. 131—135. l.
2759. *Báthory Nándorné özv.* Apró vonások Rousseauról. Népművelés V. köt. 348—364. l.
2760. *Lemaitre, Jules. J. J.* Rousseau. 1908. Ism. h—s. Budap. Szemle 134. köt. 495—504. l.
2761. *Wilmotte, Maurice. J. J.* Rousseau et les origines du romantisme. Bruxelles, 1905. Ism. X. Revue de Hongrie II. 242—245. l.
2762. *Sand, George*. Meine Lebensbeichte. Übers. v. R. Jolowitz. — Ism. St—i E. Pest. Lloyd 23. sz.
2763. *Sardou, Sardou Victorien*. Robespierre. Tört. dráma 5 felv. Ford. Ábrányi Emil. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 29.
2764. *Szini Gyula*. Sardou és Mistral. Hét 46. sz.
2765. *Sardou*. 1831—1908. (Képpel.) Vasár. Ujs. 46. sz. — r. f. Neues Pest. Journ. 269. sz. — Sebestyén Károly. Budap. Hirl. 269. sz.

2766. *Schelandre, Jean de*. Tyr et Sidon sur les funestes amours de Belcar et Meliane. Tragédie. Edition critique publiée par Jules Haraszi. (Société des textes français modernes. Paris, 1908. (8-r.)
- 2766a. *Stendhal*. Correspondance de —. Paris, 1908. Ism. Fóti József Lajos. Pesti Napló 274. sz.
2767. *Sully Prudhomme*. *Sully Prudhomme*. Si vous saviez... Ford. Erdélyi Zoltán. Pesti Hirl. 1908. 308. sz.
2768. *Sully Prudhomme*. A tejút. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 275. sz.
2769. *Hatvany Lajos*. *Sully Prudhomme*. Beöthy-Emlékkönyv 426—430. l.
2770. *Karl, Dr. Ludwig*. *Sully Prudhomme*. Eine psychologisch-literaturgeschichtliche Studie. Chemnitz, 1907. (8-r. 126 l.). Ism. n. Irod. tört. Közlem. 125. l.
2771. *Szász Zoltán*. *Sully Prudhomme*. Nyugat 33—35. l.
2772. *Szász Zoltán*. Richopin. Nyugat 344. l.
2773. *Tailhade, Laurent*. Dal. Ford. Kosztolányi Dezső. Népszava 95. sz.
2774. *Taine*. *Anet, Claudet*. »Taine, der Geschichtsschreiber der französischen Revolution.« P. Lloyd 27. 29. sz. [211. l.
2775. *Hatvany Lajos*. H. Taine levelei. Nyugat 63—69. 152—156. 207—
2776. *Passy, Frédéric*. H. Taine. Revue de Hongrie 344—358. l.
2777. *Thieme, H. P.* Guide bibliographique de la littérature française, 1907. Ism. Gulyás Pál. EPhK. 397. l. — s—l. Könyvszemle 176—179. l.
2778. *Vármai Sándor*. Pascal megtérése. Religio 9. 10. sz.
2779. *Verlaine*. *Verlaine*. Les sanglots longs... Ford. Ignotus. Nyugat 325. l. [166. sz.
2780. *Verlaine Paul*. Láz. Ford. M. Kornis Aranka. Délmagyar. Közl.
2781. *Verlaine Paul*. Árnyak. Ford. Sebestyén József. Pesti Napló 44. sz.
2782. *Verlaine*. Dal. Ford. Zoltán Vilmos. Budapest. Napló 95. sz.
2783. *Verlaine-Hérédia*. Nachdichtungen von Richard Schaukal. 1907. Ism. E—r. M. J. Pester Lloyd 90. sz.
2784. *Vigny*. *Bezard Lucien*. Alfred de Vigny és a század betegsége. Budapest. Szemle 135. köt. 138—148. l.
2785. *Orbók Loránd*. De Vigny Alfréd költeményei. Kolozsvár, 1907. Stief ny. (8-r. 68 l. 1 lev.)
2786. *Villon, François*. Werke ins Deutsche übertr. v. K. L. Ammer. Leipzig, 1908. Ism. E—r M. J. Pester Lloyd 54. sz.
2787. *Zola*. *Zola*. *Germinal*. Ford. Adorján S. 1907. Ism. cs. EPhK. 86. lap.
2788. *Adorján Andor*. *Zola*. Pesti Napló 134. sz.
2789. *Hatvany Lajos*. *Zola*-levelek. Nyugat 480—488. l.
2790. *Ignotus*. *Zola*. Nyugat 570. l.
2791. *Lázár Béla dr.* *Zola* pszichológiája. Magy. Nemzet 153. sz.

• 2. Tankönyvek.

- 2792a. *Barla-Szabó Titus*. Francia úti társalgó. Francia és magyar beszélgetések gyűjteménye. A francia kiejtésnek magyar hangokkal való visszaadásával. Budapest, 1908. (8-r. 86 l.) 1 K 60 f.
- 2792b. *Bartos Fülöp* és *Chorancsák István dr.* Francia nyelvtan (módszeres tanmenet) és olvasókönyv iskolai és magánhaszná-

- latra. II. rész. 9. javított kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. VIII, 168 l.) 2 K.
2793. *Hegedüs Izidor dr.* Francia nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. II. rész. A reáliskolák IV., a felsőbb leányiskolák és polgári iskolák III. osztálya számára. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. VIII, 137, 240 l.) 3 K. — *Ism. Tanáregyl. Közl.* 41. évf. 563—565. l. — Hegedüs I. válasza. U. o. 585—587. l.
2794. *Kováts S. János.* Francia nyelvtan és olvasókönyv. II. rész. A felső kereskedelmi iskolák középső és felső osztálya számára. Első füzet. (1—8 ív.) 3. átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 128 l.) A teljes munka ára 3 K 50 f.
2795. *Macher Ede.* Francia olvasókönyv a reáliskolák V—VI. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 271 l.) 3 K. — Függelék a francia olvasókönyvhez. Budapest. U. o. (8-r. 111 l.) 1 K.
2796. *Theisz, Jules.* Petite grammaire française. 3. edition. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 171 l.) 2 K.
2797. *Újváry Béla.* Francia és magyar zsebszótár. Tekintettel a két nyelv szólásaira. I. Francia-magyar rész. II. Magyar-francia rész. 3. javított és bővített, miniszterileg engedélyezett első kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r.) — *Ism. Binder Jenő.* Hivat. Közl. 22. sz.
2798. *Valló Vilmos.* Módszeres francia nyelv- és olvasókönyv. III. rész. A reáliskola IV. osztálya számára. 2. teljesen átdolgozott képes kiadás. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. VIII, 136, 27 l.) 2 K 60 f.

3. Olasz és spanyol.

2799. *Ada Negri.* Testvéri üdvözet az emberekhez. Ford. Kosztolányi Dezső. Népszava 190. sz.
2800. Alarczos gróf. Asturiában járatos spanyol néprománcz. Ford. Harsányi Kálmán. Budap. Hirl. 12. sz.
2801. *Amicis. Edmondo de.* Igazi szépség. Ford. Feleki Sándor. Magy. Hirl. 137. sz.
2802. *Leopold Lajos ifj.* Edmondo de Amicis. (1846—1908.) Huszadik Század XVII. köt. 373—376. l. [Ujs. 12. sz.]
2803. *(Rádó A.)* Edmondo de Amicis. 1846—1908. (Képpel.) Vasár.
2804. *Stauffer Emma.* Amicis. Besztercebányai fels. leányisk. 907/8. értés 3—10. l. — és Nemz. Nénevelés 187—194. l.
2805. *Ancona, Alessandro.* La poesia popolare italiana. 1907. *Ism. ró.* Huszadik Század XVII. köt. 96. l.
2806. *Annunzio. D'Annunzio, Gabriele.* A Nap keselyűje. Ford. Kosztolányi Dezső. Pesti Napló 58. sz.
2807. *Balla Ignác.* D'Annunzio-láz. Vasár. Ujs. 13. sz.
2808. *Elek Artur.* D'Annunzio drámái. Nyugat 297—304. 389—400. l.
2809. *Tormay Cécile.* Gabriele d'Annunzio. Magy. Hirl. 17. sz.
2810. *Ariost.* Der rasende Roland.' Übers. v. A. Kissner. 1908. *Ism.* E—r J. M. Pester Lloyd 173. sz.
2811. *Balaguer Viktor.* Az Ave-Mária-harang. Katalánból ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 551—555. l.
2812. *Bracco Roberto.* Fantomok. Dráma négy felvonásban. Fordította

- Radó Antal. (Magyar Könyvtár. 514—515. sz.) Budapest, 1908. Lampel R. (16-r. 105 l.) 60 f. — Ism. Néptanít. Lapja 36. sz.
2813. Carducci. *Carducci Giosué*. 1. A Monte Márión. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 83. sz. — 2. A vándormadárhoz. U. o. 95. sz. — 3. Az Addán. U. o. 96. sz. — 4. Ábránd. Az Ujság 308. sz. — 5. Őszi reggel az állomáson. — Temesv. Hirl. 907. 266. sz. — 6. Tavasz. U. o. 92. sz. — 7. Olaszország királynéjához. Vasár. Ujs. 49. sz. [51—65. l.]
2814. *Radó Antal*. Carducci emléke. Kisfaludy-társ. évlapjai 42. köt.
2815. *Cena, Giovanni*. Mahnungen. Roman. Uebers. v. E. Münter. Ism. P. C. Pester Lloyd 84. sz. [Lloyd 17. sz.]
2816. *Cervantes*. Novellen. Übers. v. K. Thorer. Ism. *L'—r. M. J.* Pester
2817. *Croci Luciane*. Ave Maria. Ford. K. D. Hét 6. sz.
2818. *Dante. Dante Alighieri*. A pokol. Az «Isteni Színjáték» első része. Fordította, magyarázta s a szerző életrajzával megtoldotta Zigány Árpád. Budapest, 1908. Schimkó Gy. (8-r. 288 l.) 4 K. — Ism. Szentirmay Géza dr. Brassói Lapok 32. sz. [78. sz.]
2819. *Dante Alighieri*. Beatrice. 1—3. Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés
2820. *Ferenczi Zoltán*. Dante Vita Nuova-ja. Akad. Ertes. 113—121. l.
2821. *G. P. dr.* Dante Divina comediájának 1472-ben Jesiben megjelent kiadása. Könyvszemle 95. l.
2822. *Lánczy Gyula dr.* A Dante nemességi eszménye. Beszéd, melylyel a budapesti kir. magyar tud. egyetemen az 1907—1908. iskolai évet 1907. évi szeptember hó 22-ikén megnyitotta. — Budapest, 1908. Egyet. ny. (8-r. 43 l.)
2823. *Radó A.* Dante. 1907. Ism. Vetési József. Budap. Szemle 134. köt. 135—139. l. — Baumgartner Alajos. EPhK. 289—292. l. — *C. D.* Magy. Középiskola 48. l. — *P—F.* Századok 166. l.
2824. *Cs. Papp József*. Dante. Erdélyi Lapok 3. sz. (Durant-Rose Helosie 4 felv. színdarabjáról.) — Lásd 2373. sz. a. is.
2825. *Echegaray José*. A rágalom. Dráma 3 felv. Ford. Huszár Vilmos. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 4.
2826. *Elek Artur*. Arturo Graf. Nyugat 4—9. l.
2827. *Foscolo, Ugo*. Les dernières lettres de Jacques Ortis. Traduct. d'Émile Faguet. 1906. Ism. l. Budap. Szemle 134. köt. 319. l.
2828. A halász. Spanyol románcz. Ford. Karácsonyi Pál. Tiszapolgár 26. sz.
2829. *Hendel Ödön*. Cassone. (Képpel.) Vasár. Ujs. 33. sz.
2830. *Jriarte Don Tomas de*. 1. A szamár és a furulya. — 2. A kacska és a kigyó. — 3. Az olajos kalmár szamara. — 4. A medve, a majom és a disznó. — 5. A páva és a holló. Ford. Kubán Endre. Bud. Hirl. 308. sz. — 6. Mesék az íróvilágból. Temesv. Hirl. 9. sz.
2831. *Negri Ada*. Fatalité. Tempeste. Übers. v. H. Jahn. 1908. Ism. M. Pester Lloyd 262. sz.
2832. *Petrarca. Katona Lajos*. Petrarca. 1907. Ism. dr. Lakatos Vincze. Kath. Szemle 356—359. l. — *C. D.* Magy. Középiskola 47. l. — dr. Elek Oszkár. Irod. tört. Közlem. 505—507. l. — Hegedüs István. EPhK. 122—127. l. — *P—F.* Századok 166. l. — Vetési József. Budap. Szemle 134. köt. 140—144. l.
2833. *Petrarca Francesco*. 1. Magány. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 164. sz. — 2. Laura. U. o. 253. sz.
2834. *Radó Antal dr.* A mai olasz irodalom. (Népszerű főiskolai tan-

folyam. 1907 8. II. sorozat. LXXI. syllabus.) Budapest, 1908. (8-r. 2 lev.)

2835. *Réz Mihály*. Macchiavelliről. Athenæum 103—110. 1.
 2836. *Tarnai Aladár*. A spanyol regényirodalom. Egyetértés 236. sz.
 2837. *Viranti Annie*. Most jól vagyok. Új Élet I. füz.
 2838. *Vivanti Annie* költeményeiből. 1. Új szerelem. — 2. Ki tudja?...
 — 3. Jössz-e, szőke ifjú? — 4. Visszatérés. — 5. Április volt.
 Ford. Zoltán Vilmos. Egyetértés 66. sz. — 6. Én gyermekeim.
 Budap. Napló 188. sz. — Aut-aut. Vasár. Ujs. 4. sz.

4. Oláh.

2839. *Alexandri*. Ha én szerelmem. Ford. Máthé Miklós. Nagyszöllősi Hirl. 17. sz. [Napló 32. sz.]
 2840. *Alexandri*. A gyöngyvirág. Románból ford. Pataj Sándor. Pesti
 2841. *Bârseanu, Andreiu*. Poezia populară română. Luceafarul 11—13. sz.
 2842. *Bârseanu, A.* Die rumänische Volksdichtung. Die Karpathen 292—297. 340—343. 1.
 2843. *Besan, Mihail*. «Gallimathias» in ortografie. Drapelul 37. sz.
 2844. *Bogdan, Nicolae*. Gramatica limbii române pentru clase I, II. gimnazială, reală, civilă și seminare pedagogice, Edit. II. Brassó, 1908. H. Zeidner. (8-r. 208, IV l.) 2 kor. 3 fill.
 2845. *Cosbuc György*. Mikor ő szántani ment. Ford. Révay Károly. Nagyatádi Hirl. 33. sz. [45—47. 1.]
 2846. *D. E. dr.* Un logofăt zugrav și gramatic. (Mateiu Voileanu.) Ravasul
 2847. Din trecutul nostru cultural. Biserica și școala 1—8. 12—17. sz. Eleje a mult évi folyamban.
 2848. *Eminescu, M.* Pocsii. Ed. II. Ism. P. Z. Ravasul 40—43. 1.
 2849. *Eminescu*. Ha eljön... Ford. Révai Károly. Erdélyi Ujs. 6. sz.
 2850. *Greceanu, V.* Vieața literară. Un poet solitar: M. Codreanu. Tara noastra 29. sz.
 2851. *Putnoky Miklós*. Carmen Sylva költészete. (Az Arany János-Társaság könyvei. VI. köt. 182—204. 1.)
 2852. *Rațiu, Dr. Ioan*. Dascălii noștri Scurte notițe din viața și activitatea lor literară. (1754—1848.) Balázsfalvi gör. kath. tanintéz. 1907/8. értes. III—CVI. 1.
 2853. *Secula, S.* Curențial poporan în cultura românească. Aradi román pädag-theol. intéz. évkönyve 1907 8. 3—16. 1.
 2854. *Viciu, Alesiu*. Dicționar portatif latin-român și român-latin în uzul școalelor secundari. Partea II. Román-Latin. Balázsfalva, tip. semin. 1908. (8-r. 555, 2 l.) 6 K.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2855. *Andrijašević, Niko*. Iz Neretvanske Krajine. Zagreb. 1907. Ism. Z. J. Letopis Matice Srpske. 252. füz. 135. 1.
 2856. *Artzibaschew*. Szanin. Roman. 1908. Ism. Sandek Robert. Pester Lloyd 256. sz. — Magyar fordításban is megjelent. Ism. Szilágyi Géza. Hét 47. sz.
 2857. *Bielinsky, V. G.* Polus sobranie sočinanij. 1907. Ism. Jocimirskij. A. I. Slov. Pohladý 248. 1. [511—573., 764. 1.]
 2858. *Čaplovic, Vavrinec* levele Hamuljak Mártonhoz. Slov. Pohladý
 2859. *ch.* Vramecz Antal krónikája. Könyvszemle 388. 1.

2860. *Czambel, S.* Slovenska reč, 1906. — Ism. Nitsch K. Revue slavistique 135—140. l. — Polivka. Izvestija otdjelenija russk. jazyka. XII, 3, 345—390. l.
2861. *Dostojevski, F. M.* Die Dämonen. Roman. Uebertr. v. E. K. Rahsin. 1907. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 42. sz.
2862. *Dostojevski, F. M.* Die Brüder Karamasoff. Roman. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 54. sz.
2863. *Dostojevski, F. M.* Das Gut Stepantschikowo. Übertr. v. E. K. Rahsin. 1909. Ism. *E—r M. J.* Pester Lloyd 304. sz.
2864. *Galytzin herczeg.* A rubel. 1907. Ism. Kárpáti Aurél. Egyh. Közl. 3. sz.
2865. *Gavrilović, Dr. Mich.* Mila Obrenović i Vuk Steph. Karadžić. Letopis Matice Srpske. 251. füz. 1—27. l. 252. füz. 45—108. l. (Külön is megjelent (8-r. 92 l.)
2866. *Gorki Maxim.* Die Mutter. Roman. Übers. v. A. Hess. Berlin. *St- i E.* Pester Lloyd 17. sz.
2867. *Gyrovóci, Dr. Vladimír.* O nekojim Vrelima srpskich narodnich pripovijelaka. Letopis Matice Srpske. 250. füz. 15—41. l.
2868. *Haumant, Émile.* Ivan Tourguenief. 1906. Ism. Gulyás Pál. EphK. 136. l.
2869. *Holli, Ján.* Bäsne. 1908. Ism. Slov. Pohľady. 637—639. l.
2870. *Hurban, Svetozar.* Sbrani Diela. IV. 1908. Ism. *Š. J. U. o.* 443—446. l.
2871. *I. D. J.* Novi Slog u srpskej dekorativnoj umetnosti. Letopis Matice Srpske. 249. füz. 94—98. l.
2872. *Jagić, I. V.* Enciklopedia slavjanskoj filologij. Sanktpeterburg 1908. Ism. O. Tich. Letopis Matice Srpske. 249. füz. 84—87. l.
2873. Jugoslovenska biblioteka I. 1—4. Beograd. Ism. *Ž. J.* Letopis Matice Srpske. 249. füz. 71—73. l.
2874. *Kmet, Andrej.* Juraj Holčeh. Slov. Pohľady 644—668. l.
2875. *Kostić, L.* Z básni —. Prelož. Ludmilla Podjavorinská. Slov. Pohľady 754—757. l.
2876. *Kostić, Laza.* Oko Romea i Julije. Istorija jednog prevoda. Letopis Matice Srpske. 249. füz. 32—64. l. Eleje a mult évi folyamban.
2877. *Krylov, I.* Tigria Zeus. Preložil Horál. Slov. Pohľady 357. l.
2878. *Kubáni L.* Valgata. 1907. Ism. *Š. J.* Slov. Pohľady 57. l.
2879. *Lermontov.* Halál. Ford. Máthé Miklós. Nagyszőlősi Hirl. 13. sz.
2880. *Lermontov.* Egy gyermekhez. Ford. Telekes Béla. B. Hirl. 167. sz.
2881. Listy Androji Sládkovičovi. Slov. Pohľady 759—764. l.
2882. *Malusev Dusan.* Kevélyszonettek. Ford. Dórits István. O.-Világ 13. sz.
2883. *Melich, Johann.* Die Namen der Wochentage im Slavischen. Jagić-
2884. *Mickievic.* Fuit. Ford. Új Élet 16. l. [féle Festschrift-ben.
2885. *Nemčov, B.* Levele Sládkovičhoz. Slov. Pohľady. 569. l.
2886. *Nikolajević, B. S.* Stirhóvi. 1907. Ism. *Ž. J.* Letopis Srpske Matice. 247. füz. 97. l. [371—373. l.
2887. Nová česká poesie. Praze. 1907. Ism. *L. jr.* Slov. Pohľady
2888. Noviji srpski pripovjedači. Zagreb. 1907. Ism. *Ž. J.* Letopis Srpske Matice 247. füz. 94—96. l. [könyv 674. l.
2889. *Nyekraszoff.* Csatak borzalmái. Ford. Fiók Károly. Beöthy-Emlék-
2890. *Nyekraszow.* Csak üsd! Ford. Pelárgus. Vas megyei Hirl. 23. sz.
2891. Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. 1908. Ism. *Š. J.* Slov. Pohľady 765—767. l.
2892. *Ostojić, Dr. Tichomir.* Z maj Jovan Jovanović i Gyorgye Rajković

- na osnovu pisama i drugih izvora. Letopis Matice Srpske. 251. füz. 48—80. l. 252. füz. 1—44. l. (Onállóan is megjelent. 8-r. 78 l.)
2893. *Ovsianiko-Kul'korszkij D. Gogol'*. 1907. Ism. Jacimirskij. A. I. Slov. Pohľady 249—251. l.
2894. *Petronijević, Branišlar*. O filozofiji u «Gorskom vijenču». Let. Matice Srpske. 247. füz. 25—47. l. 248. f. 71—90. 249. f. 15—31. l.
2895. *Petrović-Njeguš, Petar II.* Gorski venec vladike cernogorskega. Iztolmačil ga Milan Resetar. Ljubljani. 1907. Ism. O. Tich. Letopis Matice Srpske. 249. füz. 75—77. l.
2896. *Puskin* 1. Rodrigo. Ford. Győri Károly. Budap. Szemle 134. köt. 131—134. l. — 2. A felhő. U. o. 134. köt. 445. l.
2897. *Puskin*. 1. A két holló. Ford. Karafiáth Jenő. Honti Lapok 33. sz. — 2. Szerenád. Pesti Napló 301. sz.
2898. *Puskin, A. S.* 1. Pieseň o múdrom Olegovi. Prelož. Horal. Slov. Pohľady 307—309. l. — 2. Ančár. — 3. Havrany U. o. 485. l. — 4. Vtačik. U. o. 556. l.
2899. *R. J. Vatroslav Jagić*. Letopis Matice Srpske. 250. füz. 111—113. l.
2900. *Radičević, Branka*. Z básni —. Preložila L'udmilla Podjavorinská, Rany. umrel' musém. Slov. Pohľady 36. l. 13. 14. sz.
2901. *Reinél János*. Sienkiewicz Henrik. Kereszt. Magyar Ifjúság. VI.
2902. *Rizner, L. V.* Príspevky k slovníku slovenského jazyka. Ukážky z dialektického slovníka Bošáckej doliny. Slov. Pohľady 49—55. 184—188., 315—317., 370., 371., 505—510. l.
2903. *Rijgier-Nalkowska, Z.* Der Prinz. Roman aus d. Poln. v. L. Goldscheider. 1908. Ism. G. E. Pester Lloyd 161. sz.
2904. *S. J.* Negáción vyjadrené porovnanie v slovenskom jazyku. Slov. Pohľady 55—57. l. Asboth Tagadással kifejezett összehasonlítás czímű cikkéről.)
2905. *Samardžijic, St. I.* Iz nase nachije. Beograd, 1907. Ism. Ž. J. Letopis Matice Srpske. 247. füz. 96. l.
2906. *Škultéty, Jozsef*. O prízvuku v slovenčine. Odpoveď dr. Ivanovi Zochovi. Slov. Pohľady 251—256. l. — I. Zoch. Odpoveď. U. o. 374—380. l. Škultéty válasza. U. o. 380—384. l.
2907. *Škultéty, Jozsef*. Siládi a Hadmázi. Upozornenie pre historikov maďarskej literatúry. Slov. Pohľady 641—644. l.
2908. *Škultéty, J.* Príspevky a doplnky k Životopisom slovenských spisovateľov. Opravy textov literárnych-diel. Slov. Pohľady 566—568., 631—635. l. [Slov. Pohľady 189. l.]
2909. Slovenské ľudové piesne. Opatril Viliam Fíguš. Ism. Trnavský.
2910. *Sremać, St.* Kis-Gerac. Beograd, 1908. Ism. S. M. Letopis Matice Srpske. 252. füz. 137. l.
2911. *Stojković, Sr. I.* Kraljević Marko. Beograd. Ism. O. Tich. Letopis Matice Srpske. 249. füz. 81—84. l.
2912. *Štúr Lud.* levele Sládkovičhoz. Slov. Pohľady 568. l.
2913. *Timrava*. Märnosť všetko. 1908. Ism. S. J. Slov. Pohľady 574—576. l.
2914. *Tolstoj, Argus*. Neues von und über Leo Tolstoi. P. Lloyd 152. sz.
2915. *Baboss László*. Tolstoj. Zalai Közl. 39. sz.
2916. *Balásy Dénes*. Tolsztoj Leó. Néptanít. Lapja 42. sz.
2917. *Berndl, Ludwig*. Leo Tolstoi, der Bekenner. P. Lloyd 215. sz.
2918. *Birjukov, Z. P. I.* Leo Nikolajevič Tolstoj. 1908. Ism. Slov. Pohľady 620—626., 750—754. l.

2919. *Cârstea, N.* La jubileul lui Tolstoj. Ravasol 536—544. l.
 2920. *France, Anatole.* Léon Tolstoj. Revue de Hongrie I. 203—204. l.
 2921. *Homborg, Dr. Eduard.* Graf Leo Tolstoj. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 10545. sz. [1908. 27—38. l.)
 2922. *Keller Lajos dr.* Tolstoj és a házasság. (Tükördarabok. Trencsén,
 2923. *Kocsis Lénárd dr.* Tolsztoj. Kath. Szemle. 907—923. l. és Soproni Napló 277., 279. sz. [Neues Pest. Journ. 215. sz.
 2924. *Krause, Dr. Siegfried.* Tolstoj. Seine literarische Wirksamkeit.
 2925. Z listov, aké dostáva L'. N. Tolstoj. Slov. Pohľady 1 4., 160—162.,
 2926. N. P. Tolstoj. Hét 37. sz. [300—302. l.
 2927. *Sikabonyi Antal.* Tolsztoj Leó. Egyetértés 78. sz.
 2928. *Szelényi Odón dr.* Tolsztoj mint pædagogus. M. Pædag. 105—108. l.
 2929. *Tăslăuanu, Oct. c.* Tolstoj. Luceafarul 24. sz.
 2930. Tolstoj in amerikanischer Beleuchtung m. Pester Lloyd 191. sz. (White Andrews munkájáról.)
 2931. *Vodicska Imre.* Tolstoj Leó gróf vallási felfogása. Egyh. Közl. 37. sz.
 2932. *Wehle, Dr. August.* Wie Tolstoj lebt. Neues Pest. Journ. 215. sz.
 2933. A trojka. (Népdal.) Oroszból ford. Győri Károly. Budap. Szemle 133. köt. 291. l. [122—124. l.)
 2934. Turgenev o svojom románe «Otcovia a Deti». Slov. Pohľady
 2935. *Tyucsev.* A Duna partján. Ford. Győri Károly. Budap. Szemle 134. köt. 446. l. [(32-r. 106. l.) 40 f.
 2936. Venček slovenských národných piesni. Turčiansky sv. Martin 1908.
 2937. Vier Novellen aus dem südslavischen Leben. Aus d. Kroatisch. u. Serb. übers v. I. Souvan, Agram. Ism. Z. J. Letopis Matice Srpske. 252. füz. 136. l.
 2938. *Vogüé E. M. de.* Az orosz regény. Franciaából fordította Huszár Imre. 2 kötet. Budapest, 1908. Akadémia. (8-r. 253, 224 l.) 10 K.
 2939. *Wrchlicky Jaroslav.* A bolond August. Ford. Elek Alfréd. Népszava 52. sz.
 2940. *Vrchlicky Abdul.* Ford. Telekes Béla. Pápai Hirl. 3. sz.
 2941. *Vukova Prepiska.* I. Beograd. 1907. Ism. Š. J. Slov. Pohľady 317. l. (Karadžić levelezése.)
 2942. *Zrnić, L.* Nova srpska pismenica. Beograd. 1907. Ism. Ž. J. Letopis Srpske Matice. 247. füz. 98. l.

XII. Vegyes.

2943. *Aston, W. G.* Shinto. 1908. Ism. Á. L. Bud. Szemle 133. k. 488—490. l.
 2944. *Bozókóy Dezső dr.* A japán színház. Budap. Hirl. 191. sz.
 2945. *(Di)* Hanako. Új Idők 22. sz.
 2946. Egy francia költő a magyar nők vitézségéről. Közli Barkó. Dénes. Irod. tört. Közlem. 477—479. l.
 2947. *Fuhrmann, I.* Chinesische Lyrik. Neues Pest. Journ. 144. sz.
 2948. *Irsai, Julie.* Shintoismus. Pester Lloyd 175. sz.
 2949. *Kerr Alfred.* Hanako. Ford. K. D. Hét 18. sz. [1—53. l.
 2950. *Lauffer, Berthold.* Skizze der manjurischen Literatur. Keleti Szemle
 2951. *Lothar, Rudolf.* Ein japanisches Drama. Pester Lloyd 301. sz. («Niemand weiss es» von Theodor Wolff aufgeführt.)
 2952. N. P. Hanako. Hét 18. sz.
 2953. *Nyeviczkey Zoltán.* Japán versek. 1908. Ism. Vasár. Ujs. 6. sz. (Budapest.)
 Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

A NEMZETI SZÍNHÁZ MEGNYITÁSA ELŐTT.

(Egy nagyobb monografia bevezető fejezete.)

A magyar drámai irodalom folytonos története a Nemzeti Színház megnyitásával kezdődik. Színműirodalom nem is lehet állandó színházi élet nélkül. A nélkül csak tengődik, a hogy nálunk tengődött.

Az irodalomtörténet hovatovább kezdi levetni elnyűtt hagyományait. Kegyelettel emlékezünk elődeinkről, de hagyjuk nekik, hogy minden áron olyan gazdag irodalomtörténetet akarnak a magyarnak tulajdonítani, a milyen nem volt soha sem. Nem, dráma nem volt a XIX. századig. Azok csak töredékek. Csekély a reménység, hogy e töredékekből valaha építeni is lehessen, helyreállítani az elmúltat. Valaminek kellett lenni, mert a játékos hajlam örökös és egyformán közös minden néppel. Fejlődött az ünnepi játékokból vagy játszottak, mert ünnep volt — a mi kettő körülbelül egyre megy — és vallásos tárgyat, mert ez volt a legtermészetesebb. A félelmes hatalmak adják az ős-dráma komolyabb felét, a jótékonyak a derültebbet. Ez volna a szomorú- és a vígjáték csírája. De a vígjáték másfelől is fejlődik. A félelem bizonyos határon túl a komikussal érintkezik. Az ijesztőből fejlődik a torz, a groteszk, ebből a komikus. Így a görögöknél a satyr, a keresztényeknél az ördög. Kisebb színtársulatoknál a komikus gyakran ellátja az intrikus szerepkörét is. A dráma legősibb formája az énekesjáték, a kezdetleges opera. Ez egyformán van és egyképen fejlődik mindenütt.

De nálunk az egyetlen, megcsonkított, elváltoztatott maradványok a regös-énekek. A színjátszás ős elemeit lehet itt fölismerni. Az ijesztő, a groteszk alakok fordulnak elő az állat-jelmezekben. Pogánykori törmelékek bukkannak föl benne. Egy réges-régi, elfeledett világ képe, mikor télvíz-időn a tűz mellé húzódtak az emberek, míg a havas úton mécsvilág mellett föltűntek az alakosok, állatbőrökben, nagy szarvakkal, csörgő lánczczal: a regösök, az igriczek, tombások, pakocsások, vará-

zsosok, búvösök,¹⁾ kobzosok és hegedősök . . . A magyar színjáték leg-
ősibb formája.²⁾

Úgy vélem, nem a játékos hajlam hiányzik a magyarban, hanem a költői hajlam. A folytonos harc, küzdelem nem fojtja el az irodal-
mat szükségképen. A spanyol a középkor java részét mások elleni
hadakozásban töltötte, mégis kivirult a költészet csodavirága egész
pompájában. Sőt nálunk is a kurucz dalok a háborús évek szülöttei.
Nem, a magyarban még kevés a költői hajlam. Szó sincs róla, egész
középkorunk elpusztult, aránylag nagyon kevés oklevél maradt fenn
az Árpádok korából, kevés műemlékünk java részét lerombolták, tatár
lovak gázolták a vetést, török ló itta a magyar folyó vizét, Mátyás
kincsesházát szerteragadozták — mindegy. Az a kevés, a mi meg-
maradt az irodalomból, mutatja, hogy az elveszett se érhetett sokat.

Ismeretes a magyar színpad kifejlődését gátoló másik ok: a
magyar városi élet hiánya. Az angolnak, a francziának gazdag gyűj-
teménye van: régi színjátékok, mysteriumok, morálisok, az olasz a
maga színjátszását egyenesen a rómaihoz fűzheti. Nálunk nem lehet.
A polgárság idegen — jórészt német — kezdettől fogva. Szent István
királyunk hagyománya ez, mert hasznos a soknyelvű nemzet.

Eszmeközösségben a magyar halad nyugati szomszédai mellett.
Kissé sajátos színezettel nyugati jellegű lovagvilág fejlődik ki. Zsigmond
király európai fényes udvart tart. Mátyás igazi renaissance-fejedelem
s renaissance-erkölcsök ássák az ország sírját hitvány utódai alatt.

A mi a mohácsi vész után következik, az már komorabb. El-
keseredett küzdelem ez a létért, sötét, nehéz és prózai korszak. A török
egész falvakat fűz rabszíjra, a német király jogainkat tépdesi és
eretnekek öltik egymásra a nyelvüket.

Ebből a nyers időből való az első magyar drámai töredék, a
Balassi Menyhárt árultatása. Érdekes véletlen, hogy ez az első és a
legjobb kortársai között. Nem csak a nyelvét illeti a dicséret, ezt a
középkori nyelvet, mely érdes, faragatlan, színes és ragyogó, hanem
a jellemzését is. Nem mindennapi tehetsége lehetett az ismeretlennek,
a ki olyas mérges szatirával tudott írni. Balassa és Oláh érsek jelenete
pompásan sikerült: a rablólovag csupa arcátlanság, szilaj gonoszság,
valóságos fészke a hét főbűnnek; a főpap merő képmutatás, hamis
erkölcs és önzés. E mellett a többi szatira durva mesterembermunka.
Se az esetlen polémiák, se a kezdetleges iskolai drámák, se a német
mysteriumok nem hagynak nyomot. A Rákóczi-korszak, melynek
versekben olyan virágzó irodalma van, a drámai formában jóformán

¹⁾ Schlägli magyar szójegyzék.

²⁾ Sebestyén Gyula: A regösök. (Magyar Népköltési Gyűjtemény V. k.)

semmit sem mutat föl. A művelődésnek el kell terjednie, hogy észrevegyék a dráma hiányát.

Bessenyei György az egész nemzetet példázza. Nevelése meg lehetőszen elhanyagolt, de művelődésre, alkotásra képes, mély szív, gondolkozó fej, délczeg, úri legény, testileg-lelkileg kiváló. Szinte álomból ébred föl Bécsben, mikor látja, hogy van irodalom: német, angol, francia, főképen francia. Hát legyen magyar is és legyen magyar dráma is, hogy magyar játékszín is lehessen. E sok szép szándékot nem támogatta megfelelő tehetség, drámáinak igazi értéke nincs. Nincs vígjátékainak sem, de *A philosophusban* valami ép érzék fölcillan és ez a Pontyi alakja. Valószínűleg csak mulatságos figurának szánta a francia mintára szabott vígjátékban; nem is volt új ötlet a parlagi nemest az elegáns szalonba vezetni, de az alak ilyen formában a Bessenyeié és magyar. Ilyent látott, ismert ő is valaha. Ez kis kitérés a realitás felé.

Aztán megindul a lavina: az írók fordítanak. Fordítanak, mert eredetit nem tudnak írni, és fordítanak, hogy műsor legyen. Az irodalmi ambíció nem a legfőbb, több annál a hazafias szempont. A magyar vers, a magyar dráma, a magyar színház hazafias tett. Hiszen nincs egyéb fegyverünk. A nemzetet jóformán még csak a nemesség teszi s e nemesség fele idegenné vált, fele pedig teljesen műveletlen. Igazán sziklaerős hit kellett a jövőben, hogy az íróknak legyen kedvük dolgozni. Ez a hit, a mi fönntartja e dadogások emlékét, a mi örökzöld koszorút fon a Kazinczy tisztos fejére. Pedig hogy milyen színvonalon állunk, mi sem bizonyítja jobban, mint a Kazinczy *Hamlet*-fordítása (1784.). Ez az egyik legintelligensebb munka közöttük, melynek nyelvét szerető gondnal faragta ki a széphalmi mester. Annyi gondot fordít erre a rossz német átdolgozásra, melyből kimarad a *Hamlet* mélysége és tragikuma. *Hamlet* szerencsés véggel!

Tíz évvel a *Hamlet*-fordítás után van végre magyar színtársulat Kelemen László vezetése alatt. Mennyire jellemző ez is! Az igazgató huszonhat esztendő fiatal, nemes ember, jogot végzett, külföldön utazott. Jegyeséről lemond, hogy megalkothassa az első magyar színjátszó társaságot. Kérelme Pest vármegyéhez egyszerű, nemes, szerény és hazafias.¹⁾ Október 25-én nyílt meg a színház. Kelemennek nagy tervei voltak: *Hamletet* akarta adatni és Voltaire drámáit. Tizenhárom férfi és három nőtagja van: Moór Anna, Nagy Mária és Nagy Erzsébet kisasszonyok. Egytől-egyig jó házból való, úri tagok. Megnyitó előadásul hazafias darabot szeretnének, de nem lehet. Kapják a Simai Kristóf *Iguzháziját*, német darabot magyar köntösben. Többi tervük

¹⁾ Váli Béla közli: A magyar színészet története. Budapest, 1887.

is így zsugorodik össze. E gyönyörű ideális kezdetet az élet csúful megrontja. Küzdeni kell a közönnyel és a szegénységgel. Kelemennek még a hősi halál se jut osztályrészül: 1807-ben hal meg Ráczkévén, mint kántortanító.

Most már volna magyar játékszín és magyar dráma is. De még évek sora telik el, a míg komolyan lehet beszélni róla. Lelkes hazafiak elzüllött korhelyekkel vegyest alkotják e szintársulatokat. Valami idealizmus, valami hazafias eszme él bennük, de nem csoda, ha sokszor csak alig. Állandó tanyájuk nincs, színpadjuk rozoga, ruhatáruk, díszlettáruk nyomorúságos, maguk adóssággal küzdenek. Műsoruk képtelenül vegyes.

Shakespeare elég bőven szerepel, de elrontva, elferdítve, silány fordításban. A bálvány Kotzebue. Kotzebue végre nem volt tehetségtelen író, másképp nem lett volna akkora hatása. Drámái nagyon csordultig telvék valami hamis, sajátosan német érzelmességgel, de vígjátékaiban sok az egészséges ötlet. Azonban elképzelhető, hogy milyen lehet az az irodalom, a melynek Kotzebue a mintaképe. A magyar színészek műsora német, de nem a javából, hanem a rosszából: rettenetes ritterdrámák, vitézi nézőjátékok, érzékeny játékok, vásári komédiák, otromba tréfák vegyest egy-két értékes darabbal. Sokszor nem csak magyarra fordítják, de át is dolgozzák vagy magyar eredetiben próbálják másolni. Kedvét kell keresni a nézőknek, mert kevesen vannak. Hazafias érzelmeikre hivatkoznak. E nézősereg pipázva ül a sorokban s némelyik a kutyáját is magával hozza. A helyárak rendkívül olcsók.¹⁾ Igazán törhetetlen akaratere van szüksége annak, a ki ebben a környezetben értékeset akar alkotni.

Ám ez a törhetetlen akarat megvan. Ebben a romantikus világban könnyebben megterem. Manapság az ember ölbe teszi a kezét, ha nem lát maga körül egyebet, mint a jeges közönnyt meg az eszközei semmi voltát. Akkor nekivágott a világnak. Az elvetett mag kisarjad, mindegy, hogy megéri-e az ültetője. Feltűnő, hogy hány jó házból való fiatal ember lép a színi pályára. Így Udvarhelyi, Megyeri, Szentpétery, Fánecs, Egressy, Szigligeti. Csak a rajta lévő ruhát viszi magával meg a nagy lelkesedést mellé, a többit odahaza hagyja az apa átkaival és az anya könnyeivel együtt. De a szülők is romantikusok, hogy képesek szeretett fiukkal örökre szakítani, a miért komédiásnak állott. Az emberek liberálisok vagy konzervatívok, de elveik vannak és mindvégig kitartanak melletté. Még jó, ha valakinek a Déryné kedélye jut osztályrészül. Nagy, háromkötetes naplója egyike a legkedvesebb, de

¹⁾ L. «A Fánecs-féle színlapgyűjtemény» cz. cikkemet. (Magyar Könyvszemle 1908.)

a legrosszabbul megírt könyveknek, igazi mintaképe a pongyola írásmódnak. De véges-végig beragyogja egy bájos teremtés friss kedélye. Mennyi nélkülözés! Még hagyján, ha tavasz van, de ősszel, de télen! A miskolci sötét kapu alatt keresnek ki egy nagy, üres, vöröstéglás épületet, abban játszanak. Még van kedve a közönségnek eljönni, hogy bundába burkolódzva hallgassa az előadást. Öltöző-szoba persze nincs, olasz falakkal kerítik el magukat a nők, a mögött öltözködnek rövid-ujjú ruhában, meztelen nyakkal.¹⁾ Aztán azok a hosszú utazások, vándorlások, a sok nélkülözés, pénzhiány! Egész sereg megaláztatáson megy keresztül a legbüszkébbje is. Dérynéről minden leperreg, mint a víz az esőköpönyegről. Olyan üde, tiszta marad a lelke, mint a gyermeké. Alig lehet bájosabban elbeszélni szerelmi viszonyt, mint a hogy ő elmondja a magát gróf Csáky Tivadarral. Hogy lovagoltat a gróf az ablaka alatt, nap-nap után s hogy nézi páholyából minden este. A grófné összerosolyog az urával: «Milyen kedves ma Déryné!»²⁾... Kedves, csengő hangja másnak is feltűnik, hívják német színésznőnek. Itáliába küldik kiképezni magát, csak operában fog énekelni, biztos fizetése, jövője lesz. Azt mondja Déryné: «... a kakuknak van eszébe, hogy én a magyar színpadot elhagyjam. A német színház minden jövedelméért se... Honom nevelt föl, ő temessen is el».³⁾ Lehetne-e egyszerűbben és szebben felelni?

* * *

Az eredeti drámai irodalom még igen gyöngye, bár a jó szándék nem hiányzik. Dugonicsnak megvan a színpadi sikere is, pedig milyen gyatraságok az ő darabjai! Ha még az övéi volnának, de az is mutatja az ízlését, hogy micsoda silányságokat szed elő a német irodalomból, hogy magyar köntösbe bújtatva csináljon *Bátori Máriát* *Iñez de Castro*ból, meg *Kún Lászlót* *Edgar király*ból és jegyzeteiben fitogtassa történelmi tudását. Csokonai szintén nyers, de jóval erősebb tehetsége hiában próbálkozik a színi formával. Őt nem játszszaák.

A Gombos *Esküvése* (1817.) majdnem nyugópontot képez. Ámbár lehetetlenség mai ízléssel élvezni, mégis van benne tehetség és színszerűség. Sőt van benne hangulat, a mi a mi korunknak oly hatásos eszköze. Egyetlen darab sincs, mely jellemzőbben képviselné a német romantikus darabok hatását. «Végzetdrámáknak» nevezik ezeket s párhuzamba állítják a görög drámákkal, bár a hasonlat nem

¹⁾ Naplója. I. k. 327. l.

²⁾ U. o. III.

³⁾ U. o. II. 377. l.

találó. A görögök végzete igazán tragikus; a villám az, mely lecsap a legmagasabb fába, mely lesújt a boldogságban, hatalomban, dőlyfösségben élő emberekre. A német végzetdrámákban a fátum ostoba véletlenségekből és kísértetekből áll. Végre nagy író ebből is képes valamit alkotni, a hogy megtette Grillparzer, a ki szintén így kezdette az *Ahnfrau*val, mely magyar színen is sokszor megjelent. Igen rossz dráma, de gyönyörűen van megírva és sok benne a hangulat. A kísérteties is létező hang, s ha az író nem hamisan pendíti meg, joga van hozzá. Ez a kísérteties hangulat lakik a Borotin gróf kastélyában. Komor gót csarnokot látunk. Késő téli este van. Nem jó kinézni az ablakon:

Bujdosó szelek sivítnak
Kísértetként át a légen;
Meddig csak ellát a szem,
Dombon-bérczen csupa hó ül,
Hó a fán, hó a mezőn;

Mint halott, úgy nyugszik a föld,
Rajt' a télnek szemfedője
És az égbolt csillag nélkül
Bámul üres szemgödréből.

Gombosnál is van valami ebből a hangulatból, bár Grillparzer egyéb jelességei nélkül. Viharos felhők száguldanak az égen s a külső természet némileg itt is kíséri a borzalmas mesét. Mert ilyenkor minden rossz megtörténhetik s atya és fiú kivont karddal állhatnak egymással szemben ismeretlenül.

Szándékosan álltunk meg egy pillanatra a Gombos drámájánál s a német romantika hatásánál. Sokat elvesz ez az eredetiségéből, de irodalmi törekvés mégis, sokkal inkább, mint kortársai hazafias drámái, melyek csak a nemzeti hiúságnak hízelegnek. Olyan író, ki a magyar társadalmat fesse vagy talán még ostorozza is, épen úgy nincsen, mint olyan, a ki a magyar történelemből eleven jellemrajzot vagy legalább színes korképet tudna írni.

Kisfaludy Sándor világosabb fő, de kisebb drámaírói tehetség. Mint a legtöbb író, ha nem is született e műfajra, próbát tesz vele. De ő sem adhat egyebet a magyarság lelkes dícséreténél dialogusokba szedve, minden jellemzés és hangulat nélkül, akár a múltból, akár a jelenből veszi tárgyát. A jellemzés különben se erős oldala. Látnivaló ez elbeszélő költeményeiből is, de e regeképekben van valami naiv báj, a hogy a költő elbeszéli a Balaton környékbeli várak történetét, és van lírai hév a szerelem festésében, a mi Himfyre emlékeztet. De drámáiban nagyon száraz marad.

Mielőtt az állandó színház fölépülne, föltűnik egy író, a kinek fényes drámaírói pályája van, az első igazi magyar színműíró, a másik Kisfaludy. Nem éri meg a Nemzeti Színház fölépítését, de gazdag műsort hagy rá örökségbe. Az új korszak Kisfaludy Károlylyal kezdődik,

s bár sietős az útunk, végigfutjuk e pályát, mely tüneményszerű, sebes és dicsőséges volt.

Ő már vérbeli színpadi talentum, a ki lelkében a deszkákon él, mikor darabjait alkotja. Ír mindenfélét, majd fest, forr benne a művészi hajlam, de még formátlanul. Huszonegy esztendő — félig gyermek — mikor megírja *A tatárok Magyarországon* cz. drámáját. 1819. április 18-a a nap, mikor a székesfehérvári színtársulat előadja e darabot némileg átdolgozott alakban. A siker óriási és váratlan. Kisfaludy ösztönzést nyer vele, dolgozik tovább, sietve, sőt nyargalvást. Igazi magyar bohém, a legrokonszenvesebb alakban, lehetetlen nem szeretni. Nagyon sokat élt keresztül, éleseszű ember, jó megfigyelő, könnyelmű, mulatós, de dolgozik egyre s folyvást komolyabban. Nagy történelmi conceptiókba fog. Előbb *Zách Klára*, aztán *Szécsi Mária*, aztán *Stibor vajda*. A színpadi siker zászlójához szegődött. Valódi érték e drámákban még igen kevés van. Kotzebue hatása érzik meg rajta: minden lapja átítatva a német író hamis érzelmességével; személyei vagy teljesen jók vagy teljesen rosszak, a szerelem beteges ömlengés, a megbocsátás erénye megöli a tragikai fordulatot. Négy-öt típus és készen van a személyzet. Maga azt mondja róluk: „...nem marad számomra egyéb, mint hogy e csorbákat jobb művek megírásával kiköszöröljem...”¹⁾

Jelentős szavak, mert magaismeretre és szorgalomra vallanak. Megtalálja Bolyai Farkas színműveit, kiválaszt belőlük kettőt, hogy a jó anyagot — mint Shakespeare — jobb formába öntse. 1820-ban megírja e kettőt. Első a *Kemény Simon*. Jó anyag ez? Félígméddig. Megható vitézi történet: Kemény Simon föláldozza magát a csatában Hunyadiért. A tragikum ott lebeg, de az író még nem látja. Kemény Simon fiatal ember, szereti hitvesét, kis fia van, boldog családfő, vitéz katona. Mikor mindezt odadobja vezére iránti rajongásában, nem éled föl benne a szeretet az édes élet, a boldogság iránt, a mi egyszerre tragikusabbá tenné az elhatározást. *Irénet* tragikusabbá akarta tenni Bolyainál, mikor Mohamed helyett a görög leányt tette hősnővé, de talán csak elrontotta vele. A gondolat pedig nem lett volna rossz: Iréne a szultán hölgyévé lesz áldozatból, hogy ezzel használjon hazájának. A kivitel azonban elhibázott, nem csak azért, mert a hősnő teljesen passiv szerepet visz, hanem mert a lelki élet rajza is teljesen passiv benne, sőt unalmas, nem kelt elég érdeket. A szultán minden inkább, mint II. Mohamed, a hódító, a nagy ember, a kényúr. Minden belefűl a szódagályba, mint Bolyainál. Beható és jeles tanulmányok

¹⁾ Gaalhoz írt levele 1820. ápr. 30. Bánóczy J.: Kisfaludy Károly és munkái. Budapest, 1882. I. k. 303. l.

jegyzi e darab hibáit,¹⁾ de vessünk egy pillantást előnyeire is. Zagán intrikája ügyetlen, de ez az alak él; Hali basa kitűnő jellemkép, megbukása kiváló író kezére vall — igaz, hogy nem tartozik a darabhoz. Mindezek adnak a drámába valami élénk, lüktető életet, a jelenetek elrendezése hatásos, a nyelve — versben írja, mint a *Stibor vajdát* — igazán viaskodik a verses formával, de költői. Nézzük végig jó előadásban, mi, a mi esztétikai igényeinkkel, meg fogjuk tapsolni. Ha otthon gondolkozunk róla, egyre jobban észreveszszük a hibákat, mint az igazi színpadi írónál szokás. De a *Tatárok* óta tizenegy év tellett el s a költő rohanvást ment előre, annyiival magasabban van.

1819-ben vígjátékot kezd írni. Elkészül *A kérők* meg *A pártütők*, melyeket hosszú sorozat követ. Vígjátékai még jelentősebbek drámáinál. Itt is nagyon érezhető Kotzebue s a német színpad hatása. A szerelmes párok két típus: egy érzelgős, tehetetlen s egy pajkos, életrevaló pár, ezek váltogatják egymást; állandó nevetséges típus a szenvelgő vén leány, a kijátszott zsörtölődő apa — színpadi maszkok, mint az olasz Pantaleone meg Arlecchino. De Kisfaludyban észrevehető a nemesebb rekvés. A vígjátékíró rendesen saját kora elé tart tükröt. Kisfaludy akar magyar lenni. Először is magyar a nyelv: igen könnyen folyó próza ez, sokszor pongyola, nem mindig kifejező, de mindig jóízű és gyakran zamatos; a korabeli magyar társalgási nyelv ez, a mi nagyon nagy érdem ebben a korban, mikor oly kevesen tudták visszaadni. Társadalmi kérdéseket nem tárgyal, egyszerű szerelmi történetek és jóízű tréfák ezek, megeshetnek bárhol. De minden darabban emlegeti a magyarságot, serkent a jó hazafiságra, noha ezzel a darab nem lesz magyarabb. Nem fuvall mindegyikből igazi magyar levegő, *A pártütőkből* bántóan nem. Kisfaludy próbát tesz magyar alakokkal is. Hárman vannak ezek: a deákos prókátor, a külföldieskedő mágnás s a vidéki földesúr; némelyik többször is föllép. A prókátor mindössze latin idézeteivel van jellemezve, ez semmi; a hazafiatlan mágnás már magyar típus, fájdalom, e korban, de az alak halvány, csak vázolva van. A vidéki földesúr ellenben nagyszerűen sikerült Mokányban. A régi Pontyi ez, de mennyit nyert azóta, szint kapott: piros-pozsgás arca majd kicsattan, jóízű pattogó beszéde a fülünkbe cseng. A szíve arany; ha esetlen is, annyira férfias, hogy nem lesz félszeg; ha nyers is, oly jóra való, hogy nem lesz bántó. Hajszaínyi túlzás nincs benne, azért olyan remek. Agárászik, nekivetközik egy-egy kancsó jó bor mellett és húzatja a cigánynyal — ez az élet boldogsága. De az író

¹⁾ Bánóczi i. m. Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. III. k. Bpest, 1903. Beöthy Zsolt: Színműírók és színészek. Bpest, 1882.

nem gúnyolja ki, nem állítja pellengérre, csak bemutatja nekünk: íme ilyen. De a környezet is sikerült, a melybe beleállította. A *Csalódások* igen kedves darab, akármilyen naiv: ezeket a szerepeket lehet jól játszani, kezdve a «plánunkoholó» inspectortól a kertészig. Ha olvasni nem is igen lehet, megnézni mindig. Egy-egy remek mozaik darabka is akad benne, mint p. o. Mokány udvarlása. A *kérőktől* kilencz esztendő, könnyen meglátszik a haladás.

Nem annyira értéküknél, mint inkább tárgyuknál fogva érdekes négy kis darabja: *Barátság és nagylelkűség*, *Szilágyi Mihály szabadulása*, *Mátyás deák* és *A hűség próbája*. Egy kis ciklus ez Mátyás királyról, az első elégikus, a második komoly, de a másik kettő egészen víg hangulatú. Az ötlet kitűnő: Mátyás király alakja — a hogy a köztudatban él — rátermett a történeti vígjátékra, mert a mellett hogy igazán királyi, nagylelkű és igazságos, tele van duzzadó humorral, csupa villámló ötlet, kalandra kész, ravasz, sőt egy kissé pajkos is. Kár, hogy a költő siető keze vagy kiforratlan lelke sablónná tette a királyt; az alak nem él, legfeljebb a *Mátyás deákban* egy kissé. De a két kis vígjáték kedves, magyaros és a mi fő, *A hűség próbájában* Vidor, az udvari bolond, nagyszerű alak és magyar bolond, nem mint a *Stibor* Beckója, a ki a *Lear király* elhalványodott bolondja.

1830-at írunk. Egy torzó fekszik előttünk, a *Csák Máté* másfél felvonásnyi töredéke. Eddigelé az egy *Stibor rajda* bohóczában találni Shakespeare hatását, e töredék a Shakespeare király-drámáit másolja. Mondják, hogy a tragikai kompozíció iránt nem sok érzéket mutat: Csákból nem lett volna tragikus hős.¹⁾ Lehet, sőt valószínű. Reális történetről még szó sincs, nem is lehet. Csák Máté szabadsághős, az az egész környezete, itt nem lehet közöttük kényúr, rablólovag, haramja. Maga Máté fehér zászlóval lép föl. Az I. felvonás országgyűlési jelenete nem színpadra való: unalmas lenne. Ilyen jelenet színpadra viteléhez shakespearei drámaiság kellene. De e töredékben igazi tragédia maradt romban: értem Omode nádor történetét. Tudom, hogy Omode nem a darab hőse, de az mindegy teljesen: ez az Omode tragikus hős. Önkényre hajlandó nagyúr, a ki családját elsővé akarja tenni az országban. Saját felesége ellenzi, saját fiai hagyják cserben. Az az éjtszakai jelenet, mikor a nagyúr magára marad, elhagyván a két legifjabb, legkedvesebb fia is, zsebében a királyi pecsétes adománylevéllel, valóban hatalmas. Ez már nem üres pathos, itt a lélek beszél. Már nem kísért a német hatás, a költő odatalált Shakespearehez. Hiszem, hogy Csák egyre jobban elhalványodott volna az idealizálás kódében, de Omode alakja fölért volna e hibával. Verselése is gördülőbb,

¹⁾ Bánóczy i. m.

mint *Irénében*. 1831-ben meghal a «hatalmas szál ember. ki nyughatatlan volt, akár a füst».¹⁾ Csak negyvenkét esztendő volt; biztos, hogy most fejtette volna ki egész erejét.

A 20-as években még egy író tűnik föl a dráma terén: Fáy András. Rokonszenves arcú, a kire jól esik ránézni; a magyar úri ember igazi nemes típusa, nyugodt, magamérséklő, kedélyes, józaneszű, különösen józaneszű, akár a magyar paraszt. Nem a visszavonuló, lomha magyarjából való, hanem nagyműveltségű, tevékeny, ki mindenütt az első sorban áll. Írói működése rávall: sok benne a józan gondolat, a kedélyes ötlet, s minden sora szintiszta magyarsággal van írva. Mikor darabokat ír, a negyvenedik esztendejét tapossa. Vígjátéka *A régi pénzek*, rokonságot tart a Kisfaludy vígjátékaival, a minthogy elbeszéléseik is egy családból valók. Jó gondolat a fősvény embert színre hozni, régi gondolat, de mindig alkalmas tárgy. Nem az őstípus Kardos uram, a kit Plautus görögül talált meg s tógába bújtatott, hogy aztán Molière francia köntöst adjon rá, de a kiből csak az általános emberit látjuk. Fáy nemcsak ráhúzta a zsinóros dolmányt meg a csizmát, persze kopott mind a kettő, mint fukar emberhez illik, de a mellett belül is magyarrá tette az alakot. Rangkórsága, hiúsága nemzeti vonás, s igen finom a magyar úrhatnáság jellemvonása olyan embernél, a ki a fogához ver minden garast. Kár, hogy az alak háttérben marad. Nem tudnak írónk eredeti vígjátéki mesével dolgozni, megint szentimentális szerelmi história a központ. Vig Feri bonvivant alakja ügyes, de ismerjük régen Kotzebueból, a többi alak is az ő műhelyében készült.

Két évvel későbbi (1827.) szomorújátéka, *A két Báthory*. Fáy beismerte a Kotzebue hatását és szinte vezekelt érte később.²⁾ Kisfaludy Károly írt e darabra egy tréfás epigrammát, melyben szintén Kotzebue hatását gúnyolja. Az epigrammáért nem kell haragudni, Kisfaludy jó kedvében gúnyolódott s önmagán kezdte, de az éle nem talál, még ha maga Fáy is beismeri, mert a darabnak semmi köze Kotzebuehoz. A német író drámaiban nincsenek ilyen kemény legények; ezek tűzben vannak edzve s igazi drámaiság lüktet a darabban. Fáy nemes szép pályáján *A két Báthory* kis pont volt. Színpadi sikert elég tisztességest aratott, de elég hamar letűnt. Fáy szerény ember volt, elintézte egy mondattal: «szerencsétlen próba, mely egészen új dolgozást kíván».³⁾

¹⁾ Bártfay László Kölcseyhez. 1830. okt. 21. (Szemere-Tár X. k.)

²⁾ Székácsához írt önéletrajzi levele. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új f. IX. k.)

³⁾ Badics Ferencz: Fáy András életrajza. Budapest, 1890. Fáy e drámájáról egyedül Bayer József ír sok elismeréssel (A magyar dráma-irodalom története. Budapest, 1897.).

A két Báthory: Zsigmond, az erdélyi fejedelem, s unokabátyja és vetélytársa, Boldizsár. Boldizsár a darab hőse, a ki Zsigmondot ki akarja buktatni a székből, hogy ő üljön helyébe; feleségét is el akarja taszítani magától, hogy a szép és pompás Gálfynét vegye hitvesül. Épen e szép asszony, ki Zsigmondnak is imádottja, lesz veszítője. A Fáy darabja igen hosszú, nehézkes is, de nagyon drámai. Kisfaludy Csákból ideális hőst teremt s ez a szokásos ebben a korban, a költők rajongva nyúlnak bálványaikhoz. Elvetemedett zsarnok lehet a dráma hőse, mint Stibor vajda, de a jó és rossz szerencsés vegyítését nem ismerik. Fáy ismeri. Boldizsárból valódi hús- és véralakot formál. Hogy is mondja Boldizsár: «Harcz-vihar 's viadalzaj lelkem' éltető teje». Megelevenedik Erdély régi harczos fia, a legjobb lovas, a dalia. Szilaj, nagygravagyó, érzéki, erőszakos. Mikor Gálfyné szemébe néz, mintha két kard villanna össze. Méltó szerelmesek és méltó ellenfelek! Itt az erdélyi udvar, az elkésett renaissance világa; Zsigmond fejedelem, kiben Boldizsár minden hibája megvan, de ennek ereje nélkül, az olaszok bálványozója, maga is beillenek pompázó, kicsapongó, kegyetlen kis fejedelmek közé; az erdélyi urak, marakodó, szilaj nép, minden perczeben kész a kardhoz kapni. A Fáy nyugodt vérmérséklete kell, hogy az érzélgés ne bágyaszsa el szelídebb alakjait. Boldizsár felesége gyöngéd, szerény és szomorú, de kedves és vonzó jelenség; szerelmese, Sembery, lovagias és lemondó, de férfi. E szerelem rajza igazi oázis a farkasok marakodása s a kardok csattogása között. Boldizsár bukása is tragikai: a lánczravert dalia a börtönben is fejedelem marad. Nem lágyul el hitvese láttára, a menekülést megpróbálja, de rajta veszít. Szeretne élni még, de lelkére köti Máriának, hogy ne könyöröggön érte Zsigmondnak. Egy kurta «Isten veled»-del búcsúzik a kemény ember. Az utolsó színt elhagyhatta volna Fáy. Itt Zsigmond megbánja atyafiára mondott halálos ítéletét, de már későn. A csillagjós megjövendöli Erdély és Zsigmond bukását, a bűnbánó fejedelem letépi palástját s vezekelni megy. Ez üres színpadi machina, de csakis ez. Vegyük mindehhez, hogy a nyelv duzzad az erőttől és ragyog, mikor festeni akar. Ihol az Ifjú János jellemzése Zsigmond udvaráról, maga teljes korrajz: «Már kizeng a' muzsika az utcára a' Vajdai Házból A' Bodoni költésű Olasz cytherások, hárfások, tamburások, hegedűsök, selypegő énekesek zengetik a' Palotát, 's töltéséres süvegű alakosok, cseugetyűs Móriók készülnek a' vendégek mulattatásához... a' majmolás vampyrja szopja halálra a' szunnyadó nemzeti lelket!» Jellemző, hogy a legjobb darabokban nincs már meg a német hatás, a Csák Máté töredék Shakespearet másolja, A két Báthory semmi idegen hatást se mutat. Igazi történelmi felfogást és a való élet érzékét tanúsítja egyedül. Bánk bánra gondolhatnánk, mert csak ott egyesül

e két ritka tulajdon, de nem hiszem, hogy akkor Fáy kezén megfordult volna ez ismeretlen tragédia. Pedig hasonlított hozzá, mert ha kisebb is nála, ha sokkal formátlanabb is, rokon vele a nyelv zordon pompájában, a jellemzés erejében. Prózában írta. Cziczomátlanságában is ékes. Nem ebbe a korba való.

* * *

A míg így forrong és fejlődik a drámairodalom, lépést tart vele a színészet is. Új nemzedék nő föl, mely már meg fogja érni az állandó színházat, a mi felé úgy tekintenek, mint az igazhívő Mekka felé. Miskolcz, Székesfehérvár, Kassa, Debreczen, Nagyvárad, mind csak átmeneti állomások. A fejlődő Pest, ez a még félig német város, lesz a központ, ott kell fölépülnie annak a hajléknak. A hogy Egressy Gábor írja: «A falvak, városok, csárdák, rablótanyák, csak a fővárosban nyílnak a felsőbb gyönyörök virágai». ¹⁾

1833 július 7-én a kassai színtársulat megkapja a budai színházat. Ott van a színe-java: Kántorné, Déryné, Megyeri, Egressy, Fánchy, Szentpétery, Bartha, Telepi, László, később a Lendvay pár is. Valóban kiváló társaság. Ruhatáruk tizenkét pont alatt van felsorolva. ²⁾ Tizenkét teljes öltözet nem telik ki belőle. Pest vármegye gyűjtést rendezett számukra, rövid idő alatt valami 8000 forint gyűlt be. Páholyaikat kibérelték, maga József nádor járt elől jó példával. Igazgatókúl a vármegye fölkérte Fáy Andrást és Döbrentei Gábort. És játszanak a közönség elég tisztességes pártfogása mellett, csak a zord téli hónapok veszedelmesek, mikor a Duna beáll és a hajóhíd nem használható. A víg farsang ideje ez, a szezon legélénkebb hetei.

Az állandó színházat kezdettől fogva közügynek érzi a magyar nemzet, de egyelőre szép beszédeknel sokkal többet nem áldoznak érte. Széchenyi István a magyar játékszín történetébe is beleírta nevét. 1832-ben jelent meg röpirata a *Magyar játékszínről*. Nem volt a művelődésnek olyan pontja, melyre e nagy ember ne gondolt volna. Jól ismerte úgy Budát, mint Pestet, ócska házait, szűk utcáit — az ember hamar kiér a városból, kezdődnek a gyümölcsöskertek. Ebből a városból lesz Magyarország pompás fővárosa, a két várost híd fogja összekötni, hatalmas állandó híd fog ívelni a folyó szélesen hömpölygő habjai fölött. A Múzeumot már megalapította Széchenyi Ferencz, ő megalapította az Akadémiát, most következik az állandó színház.

¹⁾ Levele Egressy Imréhez 1836. szept. 16. M. N. Múzeum könyvtára

²⁾ Bayer József: A nemzeti játékszín története. Budapest, 1887, II. k. 96. l.

Mindenre kiterjed a figyelme. Nem elég a jó szándék, a serkentő szó, terv kell ide, teljes részletes terv. Megírja. Részvénytársaságot fognak alapítani, így és így, aztán hozzá lehet fogni a színház építéséhez. Reális, száraz számvetései kiáltó ellentétet képeznek lázas, szakgatott stílusához, kuszált mondataihoz, mely telides-teli van fölkiáltójelekkel. Kijelöli a helyet is a József-piaczon. Széchenyi centralista volt mindenben, mind egy helyre akarja csoportosítani a nevezetesebb épületeket. Ellentmondást nem tűrő határozottsággal mond ki mindent, mert e nagy ember zsarnoknak született s zsarnokoskodott mindenkin, elkezdve önmagán. Megépíti az egész jövőendő Magyarországot, csak ne szóljon belé senki más. A míg épületeket emel, várost épít, folyókat szabályoz, sziklákat robbant, az embereket is sakkfigurák módjára mozgatná ide s tova.

Az Akadémia is kivette a maga részét az előkészítésből. Drámai pályázatot írt ki eredeti színműre s kijelölte a világirodalom legjelesebb színműveit fordítás céljából, hogy hozzájáruljon a műsor megteremtéséhez. 1833-ban pályakérdést ír ki: «Miképen lehetne a magyar játékszint Budapesten állandóan megalapítani?» A nyertes Fáy András lett. Fáy munkája reális elvekre vall. Összesen 376,666 forintba volna szükség, ez a végeredmény. A míg Széchenyi részvénytársaságot akar szervezni, a hová mindenki a nyereség reményében állana be, mert nem hisz az áldozatkészségben, Fáy önkéntes adakozást ajánl, csakhogy vezessék az adakozást rendszeresen.

Fáy mint igazgató igen jól bevált, nagyon sok volt benne a gyakorlati érzék. Sok gondot fordított a színészek játékára s nem győzte eléggé ajánlani a természetességet. A mellett folyton az állandó színházra gondolt. 1834 tavaszán ötlött szemébe a Grassalkovich herczeg magtára és üres telke a Hatvani-kapu előtt. A herczeg le volt kötelezve a vármegyének; a hogy tudomást vett a dologról, átengedte a telket ingyen. Széchenyinek sehogy se volt ínyére. Ő a központba akarta tétetni a színházat. A Grassalkovich telkét «szemétdombnak» nevezte, azzal a szokásos túlzással és elfogultsággal, a melylyel nézett mindent, a mi az ő terveivel ellenkezett. Földváry Gábor, Pest vármegye alispánja, annál makacsabb erélylyel tartott ki a Grassalkovich-telek mellett. Igazi magyar típus volt, kemény, szívós és huszáros. Lóháton épen úgy megállta a helyét, a vezénylő karddal a kezében, mint az alispáni széken. Vasból volt a koponyája s kissé szűk a látóköre, de hazafiságban, buzgóságban a legjobbakkal mérkőzött. Alapjában nemes vetélkedés volt ez közte és Széchenyi között, de fájdalom, a verseny kicsinyessé fajult el, s mindkettő a maga nevéhez akarta fűzni az állandó színház dicsőséget. Fáy majdnem úgy volt közöttük, mint az üllő és kalapács között. Földváry maradt a győztes

végre. Széchenyi nem tudott erőt venni érzékenységén, többet nem törődött a színházzal.

Az ideiglenes színház helyett az állandót határozták el s még 1835 őszén hozzáfogtak az építéséhez. Földváry vas erélyvel vezette a gyűjtést. Az előkelő osztály jóformán teljesen távol maradt tőle, annál nagyobb buzgalommal adakozott a középosztály, sőt a köznép. A ki nem tudott másképen, természetben adózott: fával, kővel. Egyszerű emberek ingyen napszámba állottak, élükön Lukács Györggyel, ki néhány hétig dolgozott ingyen. Írók munkáik jövedelmét ajánlották föl. Iparosok hozzájárultak a színház felszereléséhez. Rösler János lakatosmester ingyen készítette el a színház zárait. Klasny Venczel szabó díszruhákat adományozott a színház ruhatárának, Karczag testvérek és Duschel József kalapokat, a pesti csizmadia-czéh csizmákat, sőt megjelent Miklosics József szabómester, a pesti szabó czéh előjárója s ajánlatot tett, hogy a czéh ingyen rendezi be az egész ruhatárt. Elkésett vele, már Kostyál Ádám vállalta föl, a ki nemrégén pompás díszruhát ajándékozott a színháznak, a melyben Bartha játszott a Zrinyi Miklóst.¹⁾

1837-ben elhatározták, hogy három évig részvénytársaság fogja a színházat vezetni. A bizottság elnöke Földváry volt. Igazgatóul Bajza Józsefet választották, melléje Rothkrepf (Mátray) Gábert az opera vezetésére. Végre elérkezett a megnyitó nap, rendben volt minden.

Augusztus 22-e volt megnyitó napul kitűzve, de el kellett halasztani 27-ére. Akkor is kétséges volt, hogy meg lehet-e nyitni? A megelőző napokban a tornác félig vakolatlan volt, két felől mészgödrök, homokbuczkák, odabenn egy rakáson asztalosok, lakatosok, fúróval, kalapáccsal és színészek, szerepükkel kezükben, a kik próbára jöttek oda. Még délelőtt is lázasan folyt a munka. Estére mégis állott a színház, mindössze némi apró bevégezni való maradt rajta. A környék még kisváros képét mutatta. A színház egyszerű épület volt, jóformán dísztelen, árkádos tornácczal s rácsos kapuval elválasztva az utcától.²⁾ Belől elég tágas, menyezete kékeszöld alapú, a páholyok közti oszlopok fehérek, arannyal cifrázva, a páholyok könyöklői pirosak, míg a földszinti ülések zöldek, szinte a belső díszítésen is érvényesült a magyar tricolor. Arany karos gyertyatartói voltak és gázvilágítása, a mivel különösen büszkélkedtek. Van valami megható benne, hogyan örülnek kívül egyszerű s belül kissé tarka színházuknak. Nem a műértő szemével nézik; szeretik, mert az ő színházuk. A színlap piros

¹⁾ L. a Honművész 1837. II. félévi számaiban.

²⁾ L. Rauch János könyomatát. (Alt Rudolf: Buda-Pest. 1845.)

betűivel messzire föltűnik. A helyáratat fölemelik a megnyitó előadásra: földszinti páholy 5 frt., földszinti zártszék 1 frt., állóhely 48 kr., karzat 10 kr. A pénztárnál árulják Vörösmarty prologusát.

¹ 27-re van kitűzve a kezdet, de már a délutáni órákban egész népvándorlás indul meg. A jegyek az utolsóig elkelnek, pedig nyári meleg van, s a nap még az ég aljáról ragyog az új színházra, mikor odabent fölhúzzák a függönyt. Nagy ünnep ez, de egyszerű ünnep. Ott vannak a nemzet legjobbjai, az írók, a vármegyei urak, a nép — az uralkodóház hiányzik. Anekdota meséli, hogy József nádor készült eljönni,¹⁾ de úgy esett, hogy nem volt jelen. Más országokban fehérlovas hintó viszi az uralkodót a fényben álló színházba, kitüntetések és nagy ünnepségek napja ez, nálunk szerényen folyt le egy nyári estén. Mindegy, templomavatás volt.

Vörösmarty *Árpád ébredése* volt a prolog, a legszebb alkalmi költemények egyike. A színtér Budapest legszebb részét mutatja a Dunaparton. A költő oly nagyra éri az ünnepélyes eseményt, hogy magát honalkotó párduczos Árpádot kelti föl sírjából, kit már egykor földidézett ifjú elmével a *Zalán futásában*. A költő allegorikus alakja magyarázza el Árpádnak a történeteket s gyönyörű iambusaiban végigzeng a kor minden bánata és minden reménye. Hatalmas szavakkal mutat az üldözött Prometheusre, Wesselényi Miklósr. Ime, így kell szenvedniük legjobbjainknak! A szín változik: most a magyar színházat látjuk. Öregek és ifjak sietnek a színházba, látjuk a derék napszámot, ki ingyen hordta hozzá a követ, halljuk a magyar ifjakat, kik fogadkoznak, hogy közülük senki se fogja magát garázdául viselni — nekünk kissé naivnak tetszik, de akkor a czélzás találó volt, csak úgy, mint a rémalakok, kik a színésznőt üldözik: az irigység, a megvetés, a gúny, a rágalom, a csáb, az éhhalál, a kajánság és a leggonoszabbik: a részvételenség. A sírból visszatért vezér hajtja el a rémeket s belép a szentelt küszöbön, melynek hivatását a költő oly ragyogó szavakkal írta le.

Utána Szöllősy magyar tánca következett és Schenk *Belizár* cz. drámája. Valami végzetszerű van benne, hogy fordítással nyitják meg a színházat. Híre volt, hogy Körner *Zrínyije* lesz a megnyitó darab, ezt legalább a hazafias magyar tárgy ajánlotta. Minden esetre föltűnő a választás, hiszen a legalkalmasabb Kisfaludy Károly valamelyik darabja lett volna, vagy ha már idegen drámát kerestek elő, miért nem valami klasszikus remekművet. De úgy látszik, nem tulajdonítottak fontosságot neki. Elfogadták ünnepi darabnak az akkoriban

¹⁾ Jókai a *Kárpáthy Zoltánban* erősködik ez anekdota igaz voltán, de ezt nem tekinthetjük döntő bizonyosságnak.

elég népszerű Schenk tragédiáját, mely nagyhatású eseményt s igazán tragikus alakot hozott színpadra a híres bizánczi vezér személyében. A harmincznégytagú zenekar Beethoven, Ramberg és Hérolld nyitányait játszotta s Rózsavölgyi új magyarját. Az előjáték kardalát Rothkrepf szerezte. Így lett valamelyes általános szelleme az estének: magyar prologus, külföldi darab, klasszikus és népies zene, nemzeti táncz. A közönségen ünnepies megilletődés vett erőt, nem tombolt örömeiben, de azért lelkesen éljenetzte Földváryt és Vörösmartyt. Az előadás hosszú volt, tizenegy óra lett, mikor az ünneplő közönség kitódult a csillagos nyári ég alá. Nagy nap volt, a milyen csak a romantikus időkben van: korszakot kezdett.¹⁾

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

ἮΠΟΜΝΗΜΑΤΑ.

Mutatvány készülő Archilochos-kommentáromból.²⁾

[9. Bergk.]

κίθρα μὲν στονόεντα Περικλῆες οὐδέ τις ἀστὼν
 μεμφόμενος, θαλήης τέρφεται οὐδὲ πόλις·
 τοίους γὰρ κατὰ κύμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
 ἔκλυσεν· οἰδαλέους δ' ἄμφ' ὀδύνῃς ἔχομεν
 5 πνεύμονας· ἀλλὰ θεοὶ γὰρ ἀνιέστοισι κακοῖσιν
 ὦ φίλ' ἐπὶ κρατερὴν τλημοσύνην ἔθεσαν
 φάρμακον· ἄλλοτε δ' ἄλλος ἔχει τάδε· νῦν μὲν ἐς ἡμέας
 ἐτράπεθ', αἵματόεν δ' ἔλκος ἀναστένομεν,
 ἐξαῦτις δ' ἐτέρους ἐπαμείφεται· ἀλλὰ τάχιστα
 10 τλήτε, γυναικεῖον πένθος ἀπωσάμενοι.

Stob. Flor. 124. 30. Mein. ➡➡ Hense új Stobaios-kiadása még nem terjedt idáig. S minthogy a német tudós collatióinak ide vonatkozó részét levélbeli kérelmemre nem volt hajlandó tudomásomra juttatni — tudományunkban szerencsére ritka e szűkkeblűség —, tehát csak Meineke apparatusa állt rendelkezésemre, melynek lemásolása helyett itt egyszerűen Bergknek rajta alapuló apparátusára utalok. Szövegem csak az interpunctio dolgában tér el a Bergkétől.

A 'fájdalom és a vigasz egymást feloldó érzése fakasztotta e köl-

¹⁾ Honművész 1837. 69. sz. és Vörösmarty cikke az Athenæumban (1837. II. 17. sz.).

²⁾ L. EPhK. 1909. 197—204. és 277—282. lk.

teményt, mint a hogy R. Lehmann, Deutsche Poetik (1908) 110. l. a contrast érzéseknek magasabb egységbe olvadásában látja a lírai költés általános alapjellegét. Ámde akkor, mikor a költői érzések titokzatos módon dalló szövődnek, már vége az érzések tusájának: mihelyt a *költői hangulat* kialakult, ez — akárcsak ellentétes természetű erők eredője — *organikusan* csak egységes és magába zárt alakulást hozhat létre. A költői egység nem elméleti követelmény, hanem természeti törvény szükségszerű productuma. «Bár (μὲν) mindenki érzi és méltányolja a csapás nagyságát (1—4.), de (ἀλλὰ) a legnagyobb bajjal szemben is balzsam a férfias elszántság (5—6.) s a szeszélyes sors csapása amúgy sem állandó (7—8.) — tehát félre az asszonyos siránkozással! (9—10.).» Finom epodikus szerkezete a gondolatoknak: 4, 2, 2, 2 — az elfojtott sóhajtás ritmusa (figyeljük meg az *enjambement* feltűnő egységesítő erejét!). Alig hinném, hogy töredékkel van dolgunk (a 13. fr. semmi esetre sem tartozik ide, a hogy Reitzenstein véli Egigr. u. Skol. 49.): miként a gyorsan pattogó szavak, a röviden lepergő mondatok és apró sorok, úgy a könnyedén odavetett rövid költemények is hozzátartoznak Archilochos művészi egyéniségéhez.

χρήδεα στονόεντα] = siralmas bánatok. Az a tan, hogy a melléknév néha factitiv értelemben használható, pl. χλωρόν δέος, pallida mors stb. (már Quint. VIII. 6. 7. is ismeri e doctrinát), anynyiban nem kifogástalan, hogy e jelenséget kiragadja abból az egységes keretből, melybe tartozik, s mely a helyi, időbeli vagy okozati összefüggésben levő dolgok nevének jelentésbeli kölcsönösségét egyaránt magában foglalja (v. ö. Paul, Prinzipien³ 89.) — Mikor a tenger kivetette a hullákat (l. 10. fr. B.), a parti nép, a hajósok, halászok, kalmárok beszaladtak az ἄστρ-*be*, «a városba» — mi is ily præg-nansan beszélünk valamely vidék domináló helyéről — innen azután tovább terjedt a hír a külváros viskóiba s a tanyákba: mindenki megtudta, hogy a hajó, melyen bizonyára sok kiváló ember (3. τοίους, köztük Archilochos sógora, Plut. de aud. poet. c. 6. p. 23. b.) indult útnak, elpusztult. S most mindenki gyászol. Az előkelő városi urak (1. ἀστροί), kik birtokaikat ταμίαις-okkal kezeltetik, míg maguk benn élnek a kormányhatalom középpontjában, az ἄστρ-ben (ἐκαλοῦντο εὐπατρίδαι οἱ αὐτὸ τὸ ἄστρ οἰκοῦντες Etym. Magn. v. εὐπατρ.), a nagy csapásban együtt éreznek az egész πόλις-szel (2. v.), tehát a parasztsággal, kereskedőkkel, iparosokkal, kik tanyáikon vagy a külvárosban élnek (hogy mennyire elkülönülve, azt pl. a 3. aëtopusi meséből [Halm] látjuk). A πόλις u. i. itt nem a πόλις ἄκρη, mint gyakran, hanem az egész terület, melynek középpontja az ἄστρ (Hom. ζ. 176. Odysseus így szól Nausikaához: τῶν ἄλλων οὐ τίνα οἶδα ἀνθρώπων, οἱ τήνδ᾽ πόλιν καὶ γαῖαν ἔχουσιν. ἄστρ δ᾽ μοι δεῖξιν:

a «politikai» fogalmak a VII. században kezdenek véglegesen kialakulni, addig még ingadoztak, v. ö. Busolt, Staatsaltert.² 24.) Az οὐδέ τις ἀστῶν... οὐδέ πόλις társadalmilag érthető kapcsolat tehát, mert a városi urak a területi elkülönüléssel együtt járó osztályalakulás (l. Pöhlmann, Gesch. 32.) folytán gondolkodásban s érzésben külön egységet alkottak: de logikailag e kapcsolat csak olyan καὶ ὅλον καὶ μέρος, mint a hivatalos ἡ βουλὴ καὶ ὁ δήμος vagy S·P·Q·R· — μεμφόμενος után vesszőt tettem, mert a participium után az antik recitatio szünetet tartott (l. Norden, Aeneis-komment. 378. l.), — 2. θαλίης és 4. ὀδύνης]: a rövid plur. dat. alakok, melyeknek ión voltában Fick nyomán annyian kételkedtek, most a legilletékesebb helyen, t. i. thasosi feliratokon is olvashatók (Collitz-Bechtel 5433. és Hoffman Dial. III. 37. 73.) Tudásunk minden lépésnyi előrehaladása a dogmatikus kritikának egy-egy újabb kudarczát jelenti, Persze jól esik látnunk, a mint az 5. sor hosszú dativusaival (ἀνηέστοισι χαοῖσιν a költői nyelv souverainitása fittyet hány minden uniformáló törekvésnek. — 4. οἰδαλέους πνεύμονας]. Az erős indulat korlátozza a test organikus működését. Már Homeros megfigyelte a haragnak a szívre való hatását: οἰδάνεται κραδίη χόλωι I 646., mi nála természetesen még nem metafora, mint a később egyszerűen harag értelemben használt οὐδῆμα (v. ö. tumere ira, a harag dagálya [l. Nyört. Sz.]). Archilochos a maga megfigyelését, hogy a bánatban — mely a haraggal rokon, csupán passivabb érzés — a tüdő hasonlóan kitágul, úgy fejezi ki, hogy Homeros mintájára daqanatról beszél, mi nyilván az érzés első fellépését kísérő fuldokló lélekzés physiologiai magyarázata (v. ö. ἀπάγχεσθαι 67. fr. Bergk). E doctrina ily alakban tudtommal nem jelentkezik egyebütt, de a physiognomikusok alighanem e népies megfigyelés «tudományos» lecsapódását adják, mikor a lélekzés fuldokló gyengeségét a passiv jellem, a gyáva, félénk, habozó lélek tünetének mondják (Adamant. Physiogn. ed. Foerster I. 410, Galen. I. 332. K. = Foerster II. 284.). — 4. ἀμφί (ép úgy mint περι 62. fr.) rendszeren a lelki affectus mellett az érzés tárgyát, központját jelöli, itt (arányanalógia folytán) az érzés physiologiai nyilatkozásának kifejezése mellett a tünetet előidézést (ὀδύνη) jelöli. — «Fájdalmunk nagy, de hiszen (ἀλλὰ γάρ) az istenek jósága megteremtette (6. ἔδεσαν, v. ö. e hely paraphrasisát Philostr. vit. Apoll. VII. 26. τλημοσύνην δεῶν φησιν Ἀρχίλοχος εὖρημα οὖσαν) a türelmet, kitartást, mely irt nyújt a gyógyíthatatlannak látszó sebre is (5. ἀνήχεστον = ἀνήχεστον εἶναι δοκοῦν.) Megfigyelésre méltó a fájdalomnak testi bajként való felfogásában a következetes plasticitas (οἰδαλέους πνεύμονας, ἀνηέστοισι, αἱματόεν ἔλκος). — A türelmen kívül más vigaszt is

tud a költő szeretett barátjának (7. ὦ φίλε: a vigasztaló jó barát hangja meghatotta, bensőségessé válik, ezért ὦ, míg előbb csak egyszerűen Περιζήσεις; az ὦ jellegéről v. ö. Scott, Amer. Journ. of Philol. XXVI. 32.). A türelemnek isteni eredetű vigaszán kívül ott van még az empiria is: a világ rendjének váltakozó ritmusa (7. ἄλλοτε ἄλλος ἔχει τὰδε; v. ö. 66. fr. οἶος ῥυσμός ἔχει τὰδε) E motivum, mely mint vigasz már Hom. δ 236. is megvan, a jelen esetre vonatkoztatva annyit jelent, hogy a baj már magában viseli megszűnésének, jobbra fordulásának csiráját (Lear IV. 1. *to be worst stands still in esperance, lives not in fear: the lamentable change is from the best; the worst returns to laughter*); az ellenkező értelemben vonatkoztatva Liv. XXI. 1. 2, *adeo varia fortuna fuit, ut propius periculum fuerint, qui vicerunt.* — «Bárhogy is legyen, rajta! (9. ἀλλὰ τὰχιστα = ἀλλ' ἄγετε) — vessétek el a gyásznak férfiakhoz nem illő módját (γυναικεῖον πένθος)!» A germánok felfogása szerint is *feminis lugere honestum est, viris meminisse* Tac. Germ. 27. A részvétnyilatkozatokban (παρὰμυθητικὰ ζήφισματα) inkább az általános emberi méltóságra való hivatkozás állt a férfi-méltóságra való utalás helyén (v. ö. Rohde, Psyche³ 339.): de az asszonyok expulsiv gyásza p. o. Kosban törvényes intézkedést tett szükségessé, mely eltiltotta őket a temetési szertartásoktól (l. Dareste etc., Inscr. jurid. 14. l.); ellenben Róma parvenu-ízlése a gyászszertartás erejét növelte a *præficae* ritmikus sírásával).

Hogy a közösség, melylyel a költő hol azonosnak érzi magát (ἔχομεν, és ἡμέας, ἀναστένομεν), hol meg mint tanácsadó szembenáll (τλῆτε), s melyet hol a maga egészében szólít meg, hol meg Perikles barátja személyében: hogy e közösség, mondom, nem valami *συμπόσιον* (akár halotti tor) közössége, az nyilvánvaló. Reitzenstein könyve (Epigramm u. Skolion), melyben az elegiát eredetileg tisztán lakomai költészetnek mutatja be, érdekes, szellemes volta ellenére is az elegia első nagyobb, sőt valószínűleg teljes emlékével szemben egyoldalú kísérletnek bizonyul: mint a legtöbb próbálkozás, mely számtalan lelki nyilatkozás bonyolult s semmiképen sem egységes «műfaj»-halmazát egyetlen egységes principiumból akarja levezetni. Crusius (Pauly-W. s. v. Elegie) joggal mutat rá, hogy lakoma alkalmával senki sem mondhatta volna: οὐδέ τις θαλίης τέρψεται. — E költemény nem tényleges, reális helyzetben való rögtönzés, sem pedig valamely határozott alkalomra szánt poema: az említett súlypontingadozásokat is az magyarázza meg a legjobban, hogy a költő lelkét *képzelt* helyzet — a siránkozva gyászoló hozzátartozók, élükön Perikles-szel — rezgettette meg. Hogy Archilochos költeményét hol adta elő, valamely gyászünnepélyen-e, vagy elküldte e

mint levelet (mint a 84. fr. B.), ki tudná megmondani? Az *οὕτως θαλίης τέρεται* aktualitásának múltával persze akár lakomán is előadhatták.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

A «LELKI HÓDOLÁS» ELSŐ KÉZIRATA.

(Vége.)

A *Lelki megh Hódulás* eredeti kéziratának teljes szövege a következő:

Az Kereszteny Embernek Imadsagbéli Kötelességei.

I.

Az Imadásnak Kötelessége.

Imádlak oh örökké imadandó tellyes Szent Haromságh én Istene! mint Mennyei nagy Felséget és legh hatalmasb Uramot! Ismerlek mint első Kezdetemet és utolsó végemet: Tisztellek mint az természetnek az kegyelemnek es a' dicsőségnek fő szerzőkát: magasztallak mint az életnek és halálnak Urát, és alázatos le borulással áldozom megh magamat tenéked, az imáadásnak azon edgyességében. mellyel imádtanak Tegeted e' földön minden Szentek, és örökké imadnak az Egekben.

Az Attya Istenhez.

Oh irgalmassagnak Attya, es minden || ³ vigasztalásnak Istene! Méltatlan vagyok ugyan, hogy illy névvel csak megh szolicsalak is, a' ki nem irgalmat, hanem igasságos büntetést érdemlettem. méltó vagy te mindazáltal, hogy illy névvel tisztelylek és imadgyalak. De oh Uram! hogy léssesz te irgalmas, ha én nyavalyas nem leszek, mikint neveztetel vigasztalónak, ha keserűségben nem fetrengök. Annakokaért ó Szerelmes Atyám! mivel az én nyavalyás állapotom téssen irgalmasnak, és a' nyomorultakra nézve neveztetel vigasztalónak, ted bizonyossá én bennem az te draga szent nevedet, és légy irgalmas hozzám szegeny bünöshöz, légy irgalmas Uram! midőn az halállal minden nyavalyák rám todúlnak, légy vigasztalom midőn az halálnak félelmei szorongatni fognak; és kiváltképpen akkoron mutasd meg irgalmas és vigasztaló Attyának lenni magadat könyörülvén egyedül benned bízó szolgáló Leanyodon (:szolgádon:).

Az Fiu Istenhez!

Oh irgalmas Atyanak, könyörülő || ⁴ kegyelmes Fia, aldott Ur Jesus! a ki hogy annyival inkább tudnál könyörölni, nyavalyássá lőttel, es a' mi nyavalyásságunkat születeseddel magadra válaltad,

életedben meg kostoltad és haláloddal el végezted. Imadlak tegedet és nagy alázatossággal kérek, minden te én erettem szenvedett nyavalyaidért és kinaidért 's úgy azok által hozzám mutatott kegyelmességedért, tégy részessé engemet a' te nyavalyaidnak és szenvedésidnek érdemében, és az én életemnek utolsó nyavalyáját az halált, tedd édessé és bódoggá ennékem, melyet hogy reménylek és hídgyek, cselekszi az te halalodnak drágalatos' érdemé, ki valamiképpen az örök halált el rontotta, úgy az örök életet nékem vissza szerezen bizonynyal meg adgya.

Az Sz: Lélek Istenhez.

Oh aldott Szent Lélek Ur Isten! oh minden jónak kezdete és a' Szent Szeretetnek Istene, a' kibem remélek, a' ki által lehellek és a' kihez bátran fohaszkodhatom. Oh Szeretetnek Istene! a' kinek ||⁵ szeretni és vigasztalni egyedül tulajdonod. Te elődben borulok és nagy alázatossággal imadlak nem hozván semmit is magammal, mely szeretetet érdemlene; de sokat ellenben, a' mely vigasztalást kíván és ohajt. Légy azért segedelemmel nyavalyás állapotomhoz, melyet mind az eredendő bűn hozott fejemre, mind pedig tulajdon magam vétkei megh sokasítottanak, és kiváltképpen az én lelkemnek szennyét (:melly a te én hozzám való szeretettednek akadályá —:) a' te kegyelmednek forrasával mosd el: Elémnek vakságát és tudatlanságát, az hitnek és bölcsessegnek világával oszlasd el: Szívemnek tunyaságot Szeretettednek tüzével frissítsd megh és minden indulatimnak szárazságát Isteni erődnök . . kegyelmeidnek harmattyaival öntözzed és neveljed.

II.

Az hiedelemnek Kötelessége.

Oh igasságnak Istene! Nagy háladással áldozom megh szent Felségednek az én hitemnek gyümölcsét és ||⁶ az te szent áldomásoddal, mint egy kölcsönös adósággal tisztelem könyörülő jövottodat, el híven állhatatosképpen mind azokat, a' melyeket a' te Szent Könyvedben kijelentettél. Megh hódul Uram! az én értelmem Szent akaratodnak, és az én hiedelem az ollyatén dolgokat is' megh fogja, a' melyekre az elme magatúl nem érkezhetik: Hiszlek és ismérlek Uram! Szent Háromságnak lenni az Edgyességben, és Szent Egyességnek a' Szent Háromságban: Hiszlek és ismérlek Uram Istennek és edgyszersmind Embernek: Teremtőmnök és Gondviselőmnök: Megh tartomnak és megh igazítómnak: Megh Szentelőmnök és vigasztalómnak: Közbenjárómnak és edgyetlen egy szoszólómnak: Hiszlek és ismérlek Uram olly véghetetlen bölcsnek, a' ki előtt semmi el rejtve nincsen. Olly hatalmasnak, a' ki mindeneiket megh cselekedhet. Olly jónak, a' ki minden áldomasit az őveivel közli: Olly irgalmasnak, a' ki a' töredelmes Szívűek ||⁷ nek megh kegyelmez: Olly igaznak, a' ki a' meg térhetetlent meg büntetted: Olly igaznak, a' ki ígéreteit bé tellyesíti: Hiszlek és ismérlek mindazon jónak kiosztogatójának, a' melyekkel most bírok és jövendőben is remélek. Ezen hitben kívánok oh hitnek Fejedelme! élni, és a' te kegyelmed által remélek megh halni is.

III.

A reménységnek kötelessége.

Oh hűségnek Istene! Jarúlok te hozzád az te ígérattal megh erősítettven és a melly reménységet jövöltodból vettem azt nagy bizodalommal szűkegemnek, idejen elődben terjeszttem és soha megh nem szégyenitetem. Igérted oh hűséges Úr! a' te hozzád megh tőrőkhöz bűn bocsátó engedelmedet: az esedezőknék kegyelmességedet: az álhatatosaknak dicsőítő jó kedvedet. Igirted a' kétséges kimenetelű állapotokban Szentseges tanacsodat: a' nyomorúságokban vigasz || ⁸ talátsodat és a' veszedelmekben mindenkori segedelmedet. Imé azért reménységemnek kebelében bé vészem tellyes Szívűl a' te igiretidet, és ambar kisirtsen a' Sátan, hízkelkedgyék a' világ, rettenessen a halál, és minden éltető allatok ellenem öszve esküdgyőnek, nem félek a' gonosztúl, mert te velem vagy. Mit féllék ugyanis, a' midőn te oltalmazol. Mit ne reménylek az mindenhatóságtúl, a' kinél semmi lehetetlen; a' főb bölcsességtúl, a' kinél semmi nincs elrejtve a' főb jóságtúl, — a' kinél kesz az adás? Mit szomorkodgyam? ha szintén megh fogyatkozom is erőmben az betegségh által; a' vigasztalásokban a' nyomorúságok által; tápláltatásomban a' szegenység által; emberek segítségében az elhagyatás által, ha te benned megh nem fogyatkozom, a' kinél egyedül fel talállok mindent. Mit ne várjak attúl a' ki maga Fiát adta érettem? Mit csüggedgyen reménységem abban a' ki igiretit || ⁹ vérével peccéltelte, és érettem testét zalogúl adta. Oh reménységemnek Istene! reménlem bűnöm bocsanattyát, a' kiért esedez a' te szerelmes Fiadnak artatlan szent vére: Reménlem az örök életet a' kiért az életnek Ura adta maga életit oh édes Jesusom! Lelkemnek egyedül való reménye, olly nagy a' te jóságod, hogy ambar bűnös légyek; de te benned remenlek: olly nagy a' te kegyességed, hogy ambar haládatlan, de csak te benned bizom. Olly nagy a' te könyörületességed, hogy a' mennyivel inkább szűkölködöm a' nélkül, azt annál bátrabban reménlem 's elvárom Ambar azért bűnös' legyek; de te kezesem vagy: ambar haládatlan legyek; de az te kegyelmed felyül mullya az én haládatlanságomat: Ambar méltatlan legyek, de az te érdemed elég az én méltatlanságomnak. Ne csüggedgy el tehát én lelkem! hanem remélly az Urban, a' ki minden reménységidet be tellyesiti az örök életnek megh adásával kit minden ő beune igazan reméllőknek készítet és néked is megh ad ama nagy napon. Amen. || ¹⁰

IV.

A' Szeretethek kötelessége.

Oh minden jósnak Istene! melly nagy szeretetre vagy méltó, a' ki én általam kívánsz Szerettetni, és az én Szeretetemmel engemet boldogítani. Szeretlek azért oh leg főb Szeretet! minden erőmből és teljes Szívemből, a' kinek tulajdonsági szerelmetessek, kinek természete jóság: kinek ismérati bölcsesség, kinek akarattya kedvesség, kinek állattya Szépség, kinek ereje mindenhatóság, kinek élete' boldogság, kinek lakohelye véghetetlenség és a' kinek ideje örökké valósságh. Oh mily szerelmetes vagy én Istenem! a' ki az el vettettek

közül ki választottál engemet. Oh mely szerelmeta Teremtő vagy, a' ki a' te képedre teremtettél engemet. Oh mily szerelmeta Gondviselő vagy, a' ki én velem és én erettem meg tartasz mindeneket, Oh mely szerelmeta Idvezítő vagy, a' ki saját || ¹¹ vereddel meg váltottál engemet. Oh mely szerelmeta megszentelő vagy a' ki a' kegyelemnek életével meg ajándékozta engemet. Oh mely szerelmeta megmentő vagy a' ki szokszori veszedelmekből ki szabadítottál engemet. Oh mely szerelmeta Király vagy, a' ki országodban részesé téssz engemet. Oh mely szerelmeta Ur vagy, a' ki uralkodásra emeled szolgádat. Oh mely szerelmeta Attya vagy, a' ki a' teközlő fiát annyiszor kegyelmedben vészed. Oh mely szerelmeta völegény vagy, a' ki oly rút és sokszori elválás után magadhoz vissza vészesz. Oh mely szerelmeta Biró vagy a' ki méltó büntetésemre halasztván, csupa szerelmedből megh téresemre várakozol. Szeretlek azért, oly szerelmeta és engem szerető Istenemet egész indulatimból, és az te en hozzam való szeretetédért szeretetből kérlek, hogy valamelyeket szeretetből teremtettél, légyenek az én szeretetemnek elősegítői, valamelyeket az testnek én erettem való fel vételével szeretetből szenvedtel és cselekedtél, légyenek az én szeretetemnek felindító: valamelyeket az Hi || ¹²vőknek szeretetéből az Mennyegeben készítetted, légyenek az én szeretetemnek táplálói, és ajándékoz megh oly szeretetnek lelkével, hogy tegedet mindenkor mindenek felett szeresselek, az te szeretettedben éllyek, és a' te szeretetédért szeretetből végre megh hallyak.

V.

A' maga megtagadásnak Kötetessége.

Oh Felseges Isten! edgyetlen egy és legfőbb jó, egész és egyedül való dragalatos Kincsem, a' kiben minden kívánságim meg nyugosznak, a' ki által minden sohajásim bé tellyesitetnek. Vajha én bennem tellyesedgyek bé amaz te igaz szent mondásod. A hol a' Kincs. ott a' Szív. Oh vajha az én szívem te nálad legyen és maradjon, és te kivüllötted, hanem ha te éretted semmit se kívánnyon. Imé Uram! megh tagadom magamat, hogy teged meg tarcsálak, vissza mondok mindenemnek, hogy teged meg talállyalak, vissza adom magamat, hogy örök || ¹³ké tied legyek. Elégge voltam magamé, holott tiednek kellett volna lennem; Elégge éltem magamnak, a' ki te hozzád köteles voltam. Elégge bosszantottalak, a' ki magamnak kedveztem. Vissza éltem lelkemmel, a' mely a te képed: érzelmekkel, a' mely akaratoznak tüköre: Elmém, a' mely jovoltodnak bizony-sága: minden indulatimmal, a' melyek parancsolatidnak szolgáló eszközei. Utalom oh szent Isten! az én veszedelmes magam uralkodását, és egészben magamat a' te Jesusod s bizodalma alá vetem, és mindenestül Te neked megh aldozom. Vissza ajánlom Uram! az én Testemet az aldozatra: Szívemet Templomul: Életemet a' szolgálatra és minden tehetsegemet, a' te jó tevésségednek engedelmességerő. Birj Uram én velem, mint te sajátoddal: Birjad életemet, testemet, lelke-met, hitemet, indulatimat, elmémet, hivatalomat, böcsületemet, javaimat és minden tehetsegemet. Valamit én rolam öröktől fogva el végeztel, azt idejében vid véghez. Akarod egességet avagy betegsé-

gemet, mind a' kettőt neked szentelem. Akarod gazdagságomat vage szegenységemet, || ¹⁴ boldogságomat avagy nyomorúságomat, életemyt vagy haláloamat, mind ezeket Uram a' te szent akarotodban ajánlom, egyedül azt kérvén, hogy semmi ne tessék nekem, a' mi teneked nem tetszik, és mindenek utálatban legyenek előttem. a' mellyek szentséges kedved ellen vadnak.

VI.

A Szenvedésnek Kötelessége.

Ugy vagyom Uram! hogy a' Lelek kesz ugyan; de a' test erőtlén és gyarló. Oh mennyiszer futottam a' szenvedéstül, hogy a' vétkeseknek időt nyerjek, kívánságimnak eleget tegyek, a' világnak tessék, és magam kedvére éllyek, holott te, oh Istennek ártatlany Baránya áldott Ur Jesus! az én gonossz c-elekedetímért büntetést szenvedtel, az én kevelységemért megh aláztattal, az || ¹⁵ én gyönyörködésemért megh szomoritattal, az én életemért megh holtál; és mostis oh minden szenvedésnek eleven példája ur Jesus, el szenvedez engemet illy haladatlant, illy fertelmest, illy bűnöst, és kegyessen várakozol, miglen hozzád töredelmességgel megh térjek. Imé azért oh Uram minden szenvedésnek alája adom magamat, ambár szomorics, keserics, szegényics, nyomorgass keresztekkel látogass és nyavalyákkal kinozz el-tűröm és szenvedem a' te kegyelmed által oh Uram! itt ostorozz, hogy örökké irgalmazz.

VII.

Az haladatosságnak Kötelessége.

Tapasztaltam oh nagy jószágú Isten a' te sok rendbéli irgalmaságotat és minden féle mindenkori velem közlött jó voltodnak megh gondolása hálá || ¹⁶ datosságra kötelezi az én lelkemet. Oh vajha az én el múlt életemet vissza hozhatnám, és undok haladatlanságimat életemnek hátra maradt részében eléggé kipótolhatnám! De oh Uram! orcám pirulásával megh kell vallanom, a' te kegyelmednek nagyságát, mellységét, hosszúságát és szélességét és ellenben az én kötelességemnek hitetlenek pártolását, és töled való el idegenedését. Megh vallom, a' te jovóltodat és az én adósságomat: a' te adakozó Szent kezeidet, és az haladatosságban való főssvényiségemet: a' te irgalmasságra való készségedet, és a' megtérésben való nagy resztségemet. Ismérem Uram! a' te teremő Isteni erődöt és az én te általa való létemet: A' te idvezítésedet, és az én veszettségemet: A te megigazításodat, és az én igazsagtalanságomat: A te gondviselésedet és az én erőtlenségemet: A te megszentelésedet és az én fertelmességemet. Ismérem, hogy midőn nem volnek te teremtet || ¹⁷ tél, midőn rab volnék világosságot küldöttél, midőn fertelmes volnék meg Szenteltél, midőn érdemetlen volnék kegyelmedben felvettél. Oh iszonyú nagy haladatlanságh! Ismertelek jötevőnek, de ugy nem tiszteltelek: ismertelek kegyelmesnek, de ugy nem böcsültelek. Ismertelek Attyámnak, de fiúi kötelességgel nem féltetek. Megh kell azért vallanom és az haladatosságnak buzgoságával megh is vallom, hogy egész életem egyedül csak a' te ajándékod és életemnek minden rendi és szempillantási csupán csak a' te jöteleményeidnek tellyességei, és az én haladatlanságimmal rakva mindenek.

VIII.

A' töredelmességnek Kötelessége.

Oh nagy könyörületességű Isten! ||¹⁸ Fajlalmas az én lelkemnek, hogy tegedet én jó tevő és meg romolhatatlan szentségű Istenemet, a' kit tellyes szívűl szeretni kívának, sok féle undoksággal megbántottalak. Meghvallom tenéked szomorú és alázatos lélekkel, hogy tégedet igazán nem ismértelek, igaz Isteni félelemmel nem féltetek és noha legfőb jo vagy: mindazáltal parancsolatod szerint egész erőmből nem szerettelek. Megh vallom, hogy szent igédnek és ígérteidnek gyakorta kételkedéssel hittem, reménységemet világi dolgokban vettem, szívemet kevélységgel meg fertőztettem, szent akaratom ellen békétlenkedtem. Isteni tiszteletedben — restelkedtem, a' te kegyelmeiddel vissza éltem, a' testnek és vérnek engedelmeskedtem, törvényedtől eltévelyedtem, haraggal szívemet gyakran mérgesítettem, boszuállásra felgerjesztettem, felebaratimra irigykedtem, a nyomorúlton nem könyörültem a' ||¹⁹ Keresztenyi barátságot félre tettem és sokszor embertelenkedtem, lelkemet és élmémet és minden érzekenységemet tisztatalsággal bé fertőztettem, mértékletességben nem éltem, a' ragalmazásra nyelvemet megeresztettem, sokszor hazudni nem szégyenlettem, néha fősvénységre, néha tékozlásra el vetemettem az buzgó imádkozásban megh hidegűltem, az világi gyönyörűségekben gyakran elnerűltem, lelkem ismérői ellen sokszor vétettem, hivatalomnak eleget nem tettem, és egy szoval minden kigondolható rút ocsmány bűnökkel és fertelmességekkel, szantszandékkal és gyarloságbul, titkon és nyilván, Felségedet tellyes életemben az haragra és boszuállásra magam ellen fel ingerlettem; de oh nagy irgalmasságu Szent Isten, bánom és szánom tellyes lelkemből az én rút vetkeimet és fogatkozásimat, valamellyekkel Isteni nagy jóvóltodat gondolatomban szóllásom ||²⁰ ban és cselekedetimbem meg bantottam, és azoknak csak el gondolatától is irtozom és el iszonyodom. Ime ezért leborulok a' kegyelemnek széki eleiben és a' porig való meg alázkodással kérlek oh Istennek Baranya ki elvészted e' vilagnak buneit, áldott Ur Jesus Christus! kérlek nagy töredelmességgel minden te könyörületességidért a' te hozzam öröktől fogvan valo szeretetedért; a' te én érettem való munkás faradáságodért, a' te lelkednek büneimért való belső szomorúságáért, a' te szent testednek a' keresztfán és halalodnak oraján való kinszenvedéséért és fájdalomért: a' te Sebeidert és artatlan vérednek bőséggel való ki omlásáért, a' te szent nevednek szidalmaztatásáért és életednek és haláloznak minden érdeméért: könyörűlvén könyörűly én rajtam, és néz ream olly irgalmas szemekkel, mint az tégedet megh tagadó Péterre: a' tegedet üldöző Pálra, a' vam szedés mellett ülő Mathera a' ||²¹ te labaidnál sirankozó Magdalenára. és a keresztfán függő tolvajra. Méltotass oh Kegyes Jesus! a' bűn bocsanatra, melyet nem érdemlettem: Nyujtsad kegyelmedet könyörületességedet, kitűl nagy mesze estem. Oh edes meg váltom, emlékezzel meg a' te szentséges nevedre, és legy nékem Jesusom, ha nagyok az én büneim, a' melyeket cselekedtem, nagyob a' te irgalmasságod, a' kinek könyörgöm, ha nagy az én adosságom, nagyob a' te érdemed. Vallyon hogy hogy íthetsz meg azokért a bűnökért a melyeket önként magadra fel-

vettél? Vallyon hogy vetez el magadtul, midőn hozzád meg térni kívánok, a' kit, midőn te töled el tértem, szeretetedből fel kerestél? Vallyon nem könyörültsé rajtam, a' ki könyörültél, midőn Ellenséged volnék? Vallyon nem engedézé meg a' te hozzád könyörgőnek, a' ki a' gonosztévőért meg holtal? Oh Szerelmes Szent Attyám nezzed a' te szerelmes Fiadat, és emlékezzél megh, hogy nem magaeart, hanem én érettem és az én ||²² bűneimért tette le életét. Vallyon nagyobb mértékben bánthattalaké én megh tégedet, mint sem eo meg engesztelt? Vallyon többet vétkezett é az én testem, mint sem az eo szenteséges teste azért szenvedett? Ha azért a' te szent Igasságod számot kíván venni tőlem az én bűneimért, közben vetem Uram! a' te Szerelmes Fiadnak az én adosságomat felyül muló Draga Kincseit, ha eo kevessebbet cselekedett én érettem, mint sem én te ellened vétettem, ambár lás Törvényt ream; de oh igasságnak Istene, nem vétetek én annyit ellened, mint a' mennyire eo megh engesztelt, nem érdemelhetek én annyit mint a' mennyit eo nékem az eo szenvedésével nyert. Ime azért a' te Szent Fiadban le tészem az én adosságomnak díját, az eo drágalátos Szent vérét, és el várom bűneimnek bocsanattyát, lelkemnek megh igazulását és végre az örök életet.

IX.

A Könyörgésnek Kötelessége. ||²³

Nem ketelkedem semmit is oh könyörülő aldott Ur Jesus a' meg halgattatásban, a' ki azt ígérted: Hogy valamit a te Attyadtul a' te nevedben kérünk megh adgya minékünk: Nagy bizodalommal járulok uram a' kegyelemnek széki eleiben, hogy megh igazítatva térhessek visza, kérvén Szent Felségedet oh örökké imadandó tellyes Szent Haromság alázatos lélekkel: Vilagosics meg engemet a' te Szent Lelked és beszéded által, hogy igazan megh ismérhesselek: Fojcsd meg az én szivemben születet batorságot, hogy Fiui félelemmel félylek: Gyujcsd fel az igaz hituek világát bennem, hogy tenéked az által éllyek. Gerjezd fel a' te szerelmedet, hogy mindenek felett csak téged szeresselek: Erősicsd megh az én bizodalommat, hogy tellyes életemben csak te benned reménylek. Adgy Uram az én szivemben alázatosságot és a' kevélységet gyomlald ki. Adgy békeséges türo lelkét és a' haragot és zugolodást szivemből üzd ki: Adgy adakozó kezeket és a' fősvénységtül ol ||²⁴almaz megh. Adgy könyörületességre hajlandó indulatokat, hogy a' nyomorultakat segítsem. Adgy edgyességet szerető szivet, hogy senkit meg ne haboriccsak. Adgy magam sorsával való meg elégedést, hogy senkinek jó állapotját ne irigyeljem. Adgy mértékletes és józan életet, adgy igaz mondo és ragalmazás nélkül való nyelvet, adgy ártatlan kezeket, adgy tiszta és minden fertelem nélkül való szivet, adgy jó lelki ismérést, és közöllyed velem minden te kegyelmeidet. Adgyad Uram nékem a' te Szent Lelkedet, a' melly egész életemben vezérellyen, adgyad az igasságnak lelkét, a' melly tudatlanságomban tancison, a' vigasztalásnak lelkét, melly szomorúságimban és keresztviseelésimben meg örvendeztesen, az újja születésnek lelkét, melly az új életre meg ujicsen, az Isten fiáva való fogadtatásnak lelkét, a'

melly fiaságotat megerősicse, a' könyörgesnek lelket, a' melly te hozzád szüntelen fohászokodgyon, szent nevednek dicsiretíre fel indicsón, és az én kívánságimnak bé tellyesítést nyerjen. Adgy || ²⁵ Uram nékem ez életben békességes csendességet, adgy friss és állandó egészséget, adgy minden szükségimben segítséget. Nyujcsad a veszedelmekben a' te óltalmazásodat, szaporicsad rajtam a' te áldásodat, tarcsd fen rajtam minden jó kívánságimban a' te irgalmasságodat, és végre, minden bűnemet kegyelmedbül meg bocsatván, engedgyed oh örökre dicsirendő tellyes Szent Haromság, hogy pallyamat meg futván, repesső kívánsággal várhasam csendes eloszlatásomat, ohajtsam a' végső napra való fel tamadásomat és megh igazítatásomat, nyerjem el utollyara idvességemet és örök boldogságomat. Amen.

X.

A' mindennapi 's óránként való fohászokodásnak Kötelessége.

Oh Édes Istenem! fohászokodik lelkem, füledet hozzám hajcsad. || ²⁶
 Oh Kedves Istenem! ha rettent félelem, szivemet bátoricsad.
 Oh igaz Istenem! ha bánt veszedelem eiletem oltalmazad.
 Oh én Szent Istenem! ha keseritetem szivemet vigasztallyad.
 Oh élő Istenem! ha betegeskedem, fájdalmimad gyógyicsad.
 Oh Kegyes Istenem! ha mikor vétkezem, bűnömet meg bocsassad.
 Oh én nagy Istenem! ha szorit szükségem, áldásod rám fordicsad.
 Oh en jó Istenem! ha mikor fogy hitem, neveld es gyámolicsad.
 Oh boldog Istenem! ha a' világ engem, szédít lelkem hódicsad.
 Oh áldott Istenem! ha háborgat testem, öldököld és zabolazzad.
 Oh erős Istenem! ne hogy kisírtsem a' sátánt, verd meg és roncsad.
 Oh irgalmas Istenem! ha életem vezzem lelkemet boldogicsad.

XI.

A vallás czimerének kotelessége || ²⁷.

Hiszem az Attyának, hogy csupa kegyelem
 Idvezit, mert ösmert öröktül szerelme,
 Hiszem, hogy lelkemnek leg főbb segedelme,
 Az Ur Jesus, kinek rám hatot érdeme.
 Hiszem idvességét lelkemnek mert hiszek
 Adgyad, hogy e' hitben kegyesen élhessek
 Illy testamentomot végre is tehessek
 Ez hitem cimere és azért Uram tessek.

XII.

Az háláadásnak avagy dicsőítésnek kötelessége.

Áldlak, dicsérlek és felmagasztallak tégedet, oh örökké imadandó tellyes Szent Haromságh! Dicséret, tisztesség és dicsőség tenéked minden teremtt állatidtol. Dicsősség az Attyának; a' ki teremtt engemet. Dicsősség az Fiunak, a' ki megváltott engemet.

Dicsősség az Szent Lélek Istennek a' ki meg szentelt engemet. Dicsősség az Attya Istennek: a' || ²⁸¹⁾

(Budapest.)

FERENCZI SÁRI.

AZ AREIOPAGOS TÖRTÉNETE ÉS AZ ἈΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ.

Tudományos körökben érthető meglepetést keltett 1891. febr. havában az angol Kenyonnak azon felfedezése, hogy egy egyiptomi papyruson megtalálta Aristoteles elveszettnek hitt munkáját, az *Ἀθην. πολιτεία*-t,²⁾ melyből eddig csak néhány töredéket ismertünk.³⁾

Alig jelent meg első kiadása, egész kis irodalom keletkezett e mű felett. Szovegkritikai megjegyzéseket fűztek hozzá, adatait tették éles bírálat tárgyává, stb., de legtöbb figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy vajjon csakugyan Aristoteles alkotmánytörténelmi nagy munkájának Athénre vonatkozó részével van e dolgunk. Heves vita indult meg Aristoteles szerzősége mellett és ellene. Ma már — legalább egyelőre — Aristotelest vallják e mű szerzőjének. Busolt is «Görög történelmében» — melynek átdolgozását és bővítését éppen az *Ἀθ.Π.* tette szükségessé (I—II. köt.) — teljesen bebizonyítva látja Aristoteles szerzőségét.⁴⁾

Nálunk az *Ἀθ.Π.* val megjelenésekor *Schwarz Gyula* foglalkozott.⁵⁾ Két felolvasásban számolt be az Akadémia előtt az újabb felfedezésről és annak tudományos értékéről. Értekezéseinek kétharmad részét heves polémia teszi. Tagadja ugyanis, hogy Aristoteles írta vagy írhatta volna, és inkább Demetrios Phalereus szerzősége mellett harczol — jöllehet ez csak sejtelennek tűnik fel előtte.⁶⁾ E mellett Franz Rühlnek Aristoteles szerzősége ellen említett érveit kilencztizedrészében ő maga czáfolja meg, és ő mutatja ki azok megbízhatatlanságát.⁷⁾

¹⁾ Itt, a kéziratnak a próza-részből a fentemlített levél hiányzik. A kiadások szerint ez az imádság a XIV-ik «adó»-hoz (*Az Istennek Dicsőrete és Dicsőítése*) csatolt imádság ezen címmel: *Más Rövid Azonyól. Minden Imádság után alkalmaztatható.* A hiányzó rész az 1715-iki kiadás szerint a következő: «ki meg tart engemet az ő hatalma által: Ditsőség a Fiu Istennek, a ki vezérel engemet az ő kegyelme által: Ditsőség a Szent Lélek Istennek, a ki megszentel engemet az ő szerelme által.

Légyen áldott a tellyes Szent Háromság Isten! és felmagasztaltassék az ő szent neve az ő Szent Angyalitól, és minden Szentektől az egekben, 's ugy itt e' földön minden teremtetitől, most és minden örökkön örökké Amen.»

²⁾ Ezután így rövidítve: *Αθ.Π.*

³⁾ E töredékeket az egyes írók idézeteiből *Rose* gyűjtötte össze: «Aristotelis, qui ferebantur librorum fragmenta». Lipsiæ. 1886.

⁴⁾ *Busolt* Griechische Geschichte 1895. II. köt. 16—29. l.

⁵⁾ Akad. Értes. 1891. márcz.-okt. sz. I. dr. *Magyar Győző* értekezését is: «Az Athenaiion Politeia alkotmánytört. adatai. I. II.» Felsőlövői ág. hitv. ev. gimn. értes. 1902/3., 1906/7. évf.

⁶⁾ *Értek.* I. 10., 15. lk. V. ö. *Görög Tört.* Budapest 1900. 100. s k. lk.

⁷⁾ *Értek.* II. 28—58. l.

A szerzőség kérdésében nem is talált sok követőre.¹⁾ Annál figyelemreméltóbbak és minket közelebből is érdeklők fejtegetéseinek azon részei, melyekben az *Αθπ.* adatainak fontosságát bizonyítja. Abban kételkedés nélkül igazat adhatunk neki, hogy mélyreható adatainak alapján az athéni alkotmánytörténelemnek immár egy-egy olyan helye is megérthető, melynél eddig bizonyos zökkenést, illetve hézagot tapasztalhattunk.²⁾ Hirdeti, hogy az *Αθπ.* részletekbe menő szakismerettel van írva, a milyennel Aristoteles Politikája sem dicsekedhetik: s bár némely helyen kifogásokat emel megbízhatósága ellen, adatait Rühllle szemben ő is védelmébe veszi.³⁾

Ha ezek után most már feleletet kérünk az első értekezésében feltett azon kérdésre, hogy a felfedezett munka mennyiben egészíti ki az athéni alkotmány fejlődéséről alkotott hézagos ismereteinket és felfogásunkat, akkor csak rá kell mutatnunk «Görög történelmére», melynek gerinczét épen az *Αθπ.* előadása teszi. Legfőbb forrásaként említi műve minden lapján, s például az areiopagosnak Solon előtti eredetét vitatva, Belochhal szemben is az *Αθπ.* ra hivatkozik. «Nagyobb hitelességet lehet ugyanis ennek a kútfőnek tulajdonítani, mint azoknak, melyeket ama német tudósok használtak».⁴⁾

Rendkívüli fontossága mellett bizonyíthat még az is, hogy a felfedezése előtt Görögországról írott munkák teljesen elavultak. Adatai sokszor egyedüli alapját teszik egy-egy kérdésnek, s több fontos résznél teljesen új oldalról világítják meg a régebbi tudósításokat. Sőt megtörténik az is, hogy azoknak egyenesen ellentmondanak. Ezért azután sokszor kétségbevonták adatainak hitelességét.

Kétségkívül lehetnek téves értesülései, hiszen egy ilyen nagy-szabású munka másképen nem is képzelhető.⁵⁾ De Busolttal együtt csak hibáztathatjuk azokat, a kik némely kisebb fogatkozása miatt az egésznek hitelességét kétségbe merik vonni.⁶⁾ Mert az *Αθπ.* források alapján készült komoly kutató munka. Az Attis írók közül különösen Androtion hatása látszik meg rajta, a kit forrásul használt, de adatai nincsenek ellentétben Philochoros és Plutarchos vagy Isokrates tudósításaival sem. Némely részében pedig még Thukydides is igazolja, sőt vannak fejezetei, melyek Busolt szerint valóságos okmány értékével bírnak.⁷⁾

Egy kérdésében sem nyújt azonban nekünk annyi érdekes és új történelmi adatot, mint épen az areiopagos történetére vonatkozólag. Az areiopagos történetének meglehetősen nagy irodalma van. Sokat foglalkoztak eredetének és hatáskörének kérdésével, s jöllehet alig van görög írónk, a ki irataiban e nagytekintélyű testületről meg ne emlé-

¹⁾ Az 1902-ben megjelent *Ókori Lexikon* is Aristotelest tartja szerzőjének, 210. l.

²⁾ Érték. I. 31. l. V. ö. a királyság eltörlését és a demokrácia fokozatos előhaladását elbeszélő részeket.

³⁾ Érték. II. 10., 42., 46. lk.

⁴⁾ G. tört. I. 194. l. 188. l.

⁵⁾ Tudjuk, hogy Aristoteles 158 állam formáját írta le azon művében, melynek ez egyik részét teszi

⁶⁾ Busolt G. G. II. 27. l.

⁷⁾ *Αθπ.* 28–34c. V. ö. Busolt G. G. II. 35. l. 140. l. és IV. 703. l.

keznék, mégis az adatok hiányos volta miatt eddig e kérdésekben még nem tudtak eligazodni.¹⁾ Most az *Adπ.* nemcsak igazolta Schœmann-nak az eredetre nézve felállított hypothesisét, hanem lehetővé tette azt is, hogy fejlődésének képét hűebben megrajzolhassuk. Ezt tűztem ki ezúttal feladatommul, s megkísértem kimutatni, miként egészítik ki eddigi ismereteinket az *Adπ.* újabb adatai. Mert bármennyire nagy is azoknak száma, a kik az *Adπ.*-val külföldön foglalkoztak, nálunk azóta e kérdést önállóan még nem tárgyalták.²⁾ Mindössze két értekezésre tekinthetünk vissza, de ezek ma már elavultak és hiányok pótlására nagyon is rászorultak.³⁾

Borsos értekezésének bevezető soraiban még megjegyzi, hogy alig van mű, mely bennünket részletesebben tudósítana az areiopagos-ról. Mi azonban immár az *Adπ.*-ra mutathatunk. De azért nevének etimológiájánál, s keletkezési idejének megállapításánál ez sem tud újabb adatokat szolgáltatni. Mert az *Adπ.* is csonka. Sem eleje, sem vége nincs meg. Épen az a rész hiányzik tehát, a melyből erre nézve talán valami felvilágosítást nyertünk volna. Annyit azonban így is kétséggkívül állíthatunk, hogy nevét, mint főbenjáró bűnöknél ítélkezésre hivatott bíróság, azon helytől kapta, hol üléseit tartotta. Ez a hely egy sziklás domb volt a város délkeleti oldalán az *Ἀρειος πάρος*.⁴⁾ E domb tetejének keleti részén még ma is láthatók az areiopagiták sziklába vágott ülései, s a felvezető lépcső néhány foka szintén sokáig megvolt.⁵⁾

Arra nézve hogy e halom honnan kapta nevét, még a görög íróknál sem találunk egyező véleményt. S e kérdésre hiába is várunk feleletet a történelmi adatoktól, a mythologia pedig csak mythikus színezetű felvilágosítással szolgál. Ezért ezzel a kérdéssel bővebben nem is foglalkozunk.⁶⁾

A mi keletkezésének korát, illetőleg idejét illeti, az szintén a mondák homályába van burkolva, hová csak gyéren világít be a pragmatikus történelem szövéténeke. E mondák — mint vérbűnökben ítélő bíróságot — az Ares névével kapcsolatban említett pereken kívül Kephalos, Daidalos és Orestes elítélésénél szerepeltetik.⁷⁾ Mindezek a mondák legalább bizonyítanak annyit, hogy az areiopagos bizonyos

¹⁾ Irodalmát l. Busolt G. G. II. 138. l.

²⁾ Ide számíthatjuk *B. Keil*, Die Solonische Verfassung 100. s k. lk. És Wilamowitz, Arist. und Athen. Berlin 1893. I. 182. s k. lk.

³⁾ Vincze Ambró: Az A. a régi elsőrangú görög állam életében. Székesfehérvári főgimn. értes. 1885. 6. Borsos István: Az Areiopág eredete és szerepe az ath. államban Perikles koráig. Pápa, ev. ref. főgimn. értes. 1889/90.

⁴⁾ Herodot. VIII. k. 52 c.

⁵⁾ Schœmann-Lipsius, Gr. Staatsalterthümer. Berlin 1897. I. 506—7. l.

⁶⁾ V. ö. Aischylos Eumenides 688—93. vs. Philippi A. Der Areopag und die Epheten. Berlin 1879. 8. s k. lk. Busolt G. G. II. 150. s k. lk. Schwarz véleménye: G. T. 195. l. Felfogása épen nem új. V. ö. Busolt G. G. II. 151. l. Vincze Ambró erőltetett magyarázatát l. i. m. 10. l. Bírálata EPhK. 1888. 434., 440. l. Gilbert G. Griechische Staatsalterthümer I. 314—18. l.

⁷⁾ V. ö. Ovid. Metamorph. VII. 493. VIII. 238. V. ö. Aischylos Eumenides Pauly-Wissowa: Realencyclopädie II. 627. l.

hatáskörrel felruházva (a mondák mind vérbíróági hatásköréről szólnak) már a legrégibb időben is működött, sőt — a mythosokban is tapasztalható kronologikus rendre utalva — feltehetjük azt is, hogy állandóan.

Mégis akadtak újabb írók, s különösen Beloch, a kik néhány ókori író tudósítását figyelembe véve s részben félremagyarázva, azt akarták bebizonyítani, hogy az areiopagost Solon állította fel és ő ruházta fel először azon kiváltságos jogokkal is, melyeket később gyakorolt. Az első ilyen tudósítás, melyre véleményüket alapítják, a Plutarchosé, ki Solonról írott életrajzában azt állítja: «hogy a legtöbb író az areiopagos felállítását Solonnak tulajdonítja». De néhány sorral alább ő maga megczáfolja «azt mondják» értékével (ὡςπερ εἰρηται-) bíró kijelentését, idézve Solon VIII-ik törvényét, mely szerint csak azok nem kaphatnak amnestiát, a kiket az areiopagos vagy . . . a prytanis királyok . . .¹⁾ ítélték el előbb számkivetésre.²⁾ Ebből szerinte is világos, hogy ha ítélezett, akkor már meg is volt. Plutarchosra bátran hivatkozhatnak tehát azok is, a kik az areiopagosnak Solonnál, ősibb eredetét vitatják.

Még kevésbé döntő Cicerónak hangsúlyozott nyilatkozata, melyben Solonnak az areiopagost alapító böcs intézkedéséről és a Solon alkotta tanács (areiopagos) beleegyezéséről szól.³⁾ Hogy milyen alapos-sággal írta Cicero épen a kötelességekről szóló művét, az mindnyájunk előtt ismeretes, s tudjuk, hogy nem végezt hozzá forrástanulmányokat. Hogy már most egy célzatos vonatkozásban használt kifejezésre itt mennyit építhetünk, azt nem lesz nehéz eldönteni. Célja Solon dicsőítése, s ezért tulajdonítja neki az areiopagos alapítását is. Alapítását u. i. akkor, ha «constitutus» kifejezést ebben a jelentésben értelmezzük. Constituo azonban szervez, újjáalakít, jelentésben is előfordul, még pedig Cicerónál is többször.⁴⁾ S ha nem ragaszkodunk mereven a szóhoz, Cicero, s a többiek tévedését is jobban megérthetjük és megmagyarázhatjuk.

Solon nevével ugyanis az areiopagos politikai fontos szerepe, dicsősége és nagysága a legszorosabb kapcsolatban van. Ezt még az Ἀθ. felfedezése előtt is tudtuk. Történeti szereplese innen kezdődik; nem csoda tehát, ha a sokoldalú és lényeges változtatások miatt azután alapítását is Solonnak tulajdonították.⁵⁾ Másrészt viszont olyanok voltak e lényeges tulajdonságok, melyek csakis a régi időből származhattak. Egy ősrégi hatóság maradt tehát fenn benne, mely — mint hajdan a király — államtanácsától körülvéve, az egész közügyre felügyelt. Így vélekedik Curtius, a ki az areiopagost Athén legősibb

¹⁾ Philippi e hely magyarázásánál még az archon basileusra gondol, kinek volt ítélezésre joga; ma azonban az Ἀπ. alapján tudjuk, hogy a philéknek és prytanisknak is voltak királyaik, kik bizonyos ügyekben ítéleztek. Ἀπ. Kábel 1898. VIII. 3. LV. Philippi 233., 236. l.

²⁾ Plut. Vitae. Parallelae. Carolus Lintenis Lipsiae 1877. 173. l. V. ö. Plut. Párh. Eletr. Ford. dr. Kaeskovics K. Solon 19c.

³⁾ Cicero: De officiis I. 22.

⁴⁾ V. ö. Georges Handwörterbuch. I. 1456/7. l. Finály' 472. l.

⁵⁾ V. ö. Busolt hypothesisével Gr. Staatsalterthümer, II. kiad. 1892. 143. l.

intézményének tartja. Szerinte az areiopagos az erinnysek tiszteletének ápolására alakult; (Eumenides 1029. s.) fennállása tehát ezeknek tiszteletével lehet egy időse. A vallási kultuszok védelme pedig magával a vallással egykorú.¹⁾ Busolt szerint meg egyenesen a homerosi gerontes tanácsának felel meg.²⁾

Legkevésbé döntő a Pollux adatára való hivatkozás. «Az ephe-ták. — úgymond — ítélkeztek az öt törvényszéken, az emberölési esetekben. Solon pedig feljök helyezte az areiopagos tanácsát» (προ-χαθέστρχε).³⁾ Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy akkor alapította, sőt ellenkezőleg, ebből arra következtethetünk, hogy az areiopagosnak már addig is önálló hatáskörrel kellett bírnia, s nagy tiszteletnek örvendhetett. Mert az a Solon, a kinek célja elsősorban a megingott tradícióknak régi hatalmukba való visszahelyezése volt, s a kiről tudjuk, hogy a hagyományokhoz épen ezért szigorúan ragaszkodott, az egy a múltba vissza nem nyúló s pláne általa újonnan szervezett testületet nem tett volna az állam legfőbb tanácsává.⁴⁾

Ugyanígyen hagyományos alapon áll Aischylos is többször említett darabjában, s ezt különösebben is hangsúlyozni kívánom, még mielőtt az *Αθ.*-ra mint a legfőbb tekintélyre hivatkoznánk. Ő ugyanis mindig megtartotta a mythológiából vett tárgyat a közfelfogás szentesítette alapon, s azokat a saját céljai szempontjából sem alakította át soha. 459-ben előadott Eumenidesét tehát — a hol az areiopagost mint ősrégi bíróságot, az isteneket pedig, mint az areiopagiták elődeit mutatja be — a közhit kifejezéséül tekinthetjük. Másrészt nem is valószínű, hogy Aischylos Solon halála után száz évvel a nép általános felfogásával szembehelyezkedett volna, ha Solont tartja megalapítójának.

A kérdés eldöntése végett most már hivatkozhatunk Aristotelesre is. Az egyik nyilatkozata szerint «Solon óvakodott elnyomni azt, a mit készen talált, az areiopagos tanácsát és a hatóságok választását».⁵⁾ A második szerint pedig, melyet az *Αθ.* nyújt, már jóval Drakon fellépése előtt az areiopagos feladata volt a törvények megtartását ellenőrizni, s ezzel az államban a legmesszebbmenő politikai jogokat gyakorolta. Jogában állott, saját belátása szerint, büntetéssel és pénz-bírsággal sujtani azokat, a kik a fennálló államrendet megzavarták. Sőt, a hivatalukból kilépő archonokból állván, az állam legelőkelőbb és leggazdagabb elemeit egvesítette magában.⁶⁾

Megvolt tehát az areiopagos Solon előtt, sőt, Drakon előtt is. Ezúttal azonban nem fűzünk több kommentárt az *Αθ.* ezen érdekes adatához, mert a jelen esetben csak annyiban érdekel bennünket, a mennyiben a régi időben elfoglalt szerepére és létezésére következtethetünk belőle. Ha azonban ennek bebizonyítása még nem sikerült

¹⁾ Curtius Ernő Görög tört. Ford. Fröhlich R. Budapest 1875. II. 17., 37., 55. l.

²⁾ Busolt G. G. II. 138.

³⁾ Pollux VIII. 125, Philippi erre alapítja azon nézetét, hogy Solon alapította az areiopagost. 200. s k. lk.

⁴⁾ Ugyanígy vélekedik dr. Magyar Gy. i. h. I. 19. l.

⁵⁾ Arist. Polit. II. 9. p. 1274a.

⁶⁾ *Αθ.* III. 3. Érdekes, mennyire egyező e kérdésekben a Politika és az *Αθ.* tudósítása.

volna, állításunkat az *Αθπ.* két más tudósításával is igazolhatjuk. «Solon az areiopagos tanácsát tette őrévé az általa alkotott törvényeknek, mivel e tanács már annak előtte (*καὶ πρότερον*) is a legfőbb felügyeletet gyakorolta az államban.»¹⁾ Egy másik helyen pedig . . . «Ezen újításokat hozta be Solon, mert a régi időkben (*τὸ ἀρχαίων*) az areiopagos tanácsa belátása szerint nevezte ki egy-egy évi időtartamra azokat, a kiket erre legalkalmasabbnak tartott.»²⁾

Sőt e tudósítások nemcsak azért lehetnek reánk nézve fontosak, hogy az eredet vitás kérdését immár végérvényesen eldöntötték, hanem azért is, mert Solonnak Plutarchosnál is említett amnestia törvényét is megmagyarázva — arról tesznek tanúbizonyságot, hogy az areiopagos már Solon előtt is, mint fontos állambírátság szerepelt.

Ez oldalról szemlélve tehát, módosítani fogja az areiopagos hatásköréről vallott eddigi felfogásunkat is. Mert e kérdésnek tisztázása még bonyodalmasabb. A Solon előtti időre nézve u. i. eddig csak tapogatódtunk. Sokat összeírtak különösen arról, hogy az epheták és az areiopagos milyen viszonyban lehettek egymással. A sokféle föltevés azonban halomra dőlt az *Αθπ.* ezen újabb adataival szemben.³⁾ Nevezetesen ez újabb tudósítások nemcsak azok állítását igazolták, kik a mondákra hivatkozva, azt vitatták, hogy e politikai jogokat nem Solon ruházta az areiopagosra, de egyszersmind mélyebb bepillantást is engednek a tanács belső szervezetébe. Ezek alapján immár kétségek nélkül állíthatjuk, hogy az areiopagos századokkal előbb is gyakorolta működését, még pedig sokkal szélesebb hatáskörrel, mint a milyenről eddig tudtunk.⁴⁾

Ezek alapján vizsgálva az areiopagos működési körét, ez a legrégibb korban nem lehetett egyéb, mint egy vallásos hit által szentesített bírói testület, egy korlátlan hatalmú vértörvényszék, mely mindenféle bűntények felett ítélkezett.⁵⁾ Ez nyújtotta későbbi tekintélyének és hatalmának alapját, s a többi ennek csak járuléka volt. Természetesen hol kisebb, hol tágabb körű, a politikai viszonyok változásai szerint.

Arra nézve, hogy az ily módon működő areiopagosnak mikortól fogva kellett bíráskodási jogkörét a Drakon kora óta ismeretes többi törvényszékekkel megosztani, hiába kérünk határozott feleletet, illetőleg felvilágosítást.⁶⁾ Annyi azonban bizonyos, hogy ez hatalmának csökkenésével járt, s ideje összeesik azon korszakkal, a midőn az uralkodó eupatridák a demokratikus áramlat nyomása alatt befolyásukból sokat veszítettek.

A királyság eltörlése alkalmával azonban még virágzásuk tetőpontján állottak. A meglévő vagy újonnan felállított hivatalok osztoz-

¹⁾ *Αθπ.* VIII. 4.

²⁾ *Αθπ.* VIII. 2.

³⁾ V. ö. Philippí 200. s. k. lk. Vincze A. 18. l.

⁴⁾ Ez természetes is, mert a vallás ellen vétőket büntető hatalom egyszersmind állami felügyeletet gyakorolt. Curtius II. 18.

⁵⁾ Busolt II. 144. Philippí 12. l. V. ö. Pauly-Wissowa i. h. 629. l.

⁶⁾ Még öt ilyen volt. Nevét mindegyik azon helytől kapta, melyen ítélkezett. Hatáskörük sokkal szűkebb az areiopagosénál. V. ö. Vincze 18. l., Borsos i. h. 16. l.

kodtak a királyi hatáskörön, s természetes, hogy ebből az areiopagosban ülő eupatridák kapták a legtöbbet. Ezt bizonyítja az A π . adata is, mely szerint az areiopagos már jóval Drakon fellépése előtt is széles hatáskörrel bírt, s a legmesszebbmenő politikai befolyást s az államhatalom és közigazgatás legnagyobb és legfontosabb részét gyakorolta. Az areiopagos tanácsának e nagy tekintélye az A π . szerint arra a körülményre vezethető vissza, hogy tagjai kizárólag csak a hivatalukból belépő archonok lehettek, még pedig élethossziglan.¹⁾ Az archonokat viszont az areiopagos választotta a leggazdagabb és a legelőkelőbb polgárok közül saját ítélőszéke előtt és saját belátása szerint egy évi időtartamra,²⁾ miután beható vizsgálatot tartott mind azok felett, a kiket a jelentkezésre felhívott.³⁾ Így tehát a régi korban önmaga egészítette ki magát, s még a belépő archonok közül is csak azok kerültek be az areiopagosba, a kik hivataloskodásukról a tanácsnak beszámoltak (dokimasia) és ez ellenük semmi kifogásolni valót nem talált.⁴⁾

Az areiopagos feladata volt ellenőrizni a törvények megtartását és őrködni az erkölcsök és vallásos hagyományok felett. Jogában állott saját belátása szerint itélni és büntetéssel, vagy pénzbírsággal sújtani azokat, a kik a fennálló rend ellen valamit vétettek.⁵⁾ Bizony messze vissza kell nyúlni egy olyan testület eredetének, mely már Kylon idejében ilyen hatáskörrel volt felruházva.

Az évtizedekig tartó küzdelem közepette azonban, mely az eupatridák és az öntudatra ébredő nép között lefolyt, az areiopagos tanácsa, mint arisztokratikus eupatridákból álló testület, csak vesztett tekintélyéből. Kylon már a nép vállán próbál szerencsét, de vállalkozása még kudarczczal végződik. S Drakon, kit a megzavart államrend helyreállításával, a személy és vagyon biztonság megszilárdításával bíztak meg, még ez arisztokratikus alkotmány támogatásával próbál eredményt elérni. Ez az oka, hogy vállalkozása nem sikerül. Hiába hozza a szigorú törvényeket, hiába állítja fel az epheták új bírói testületét, az eupatrida uralom támogatása csak az ellentéteket szította.

¹⁾ A π . III. 2. III. 6. 1. Ennek alapján egyedül ez az egy tisztség tartott élethossziglan.

²⁾ A π . VIII. 2c. Sőt nemcsak az archonokat, hanem az összes tisztségviselőket is. Busolt ezt nem tartja valószínűnek. GG. II. 143. dr. Magyar Gy. szerint az archonokat «bizonyára» az eupatridák gyűlése választotta. I. 10. — Bővebben itt nem bizonyít, s másrészt az areiopagosban is ezek ültek. Később azonban elismeri, hogy «a nagytekintélyű testület régi előjogait» nem Solontól nyerte. S mint ilyen okvetetlenül nagy szerepet játszott az államéletben. Hiszen a mivel Solon bővítette, «az is csak természetes folyamánya volt az államélet egésze felett gyakorolt főfelügyeleti jogának». 19. l. Ezek mellett tehát már azt is elismerhetjük, hogy az archonok választását, mint «egyedüli tanács» gyakorolta.

³⁾ Ez az adat döntő egyszersmind az eredet kérdésénél is. E tudósítás ugyanis jóval a Drakon előtti időre vonatkozhatik, mert a Drakon idejében, ugyancsak az A π . adatai szerint, mint a teljes fegyverzetű polgárok kezében volt a választás joga. A π . IV. 1.; V. 3. Schwarz Ertek. I. 29. l.

⁴⁾ V. ö. Plutarchos Pericles 9c.

⁵⁾ A π . III. 6. Így tudósít Isokrates is. Areiopagitikos 37—46c.

Az areiopagos, melynek belső élete híven visszatükrözi az államban végbemenő forrongást, veszít hatásköréből; de az újonnan felfedezett Ἀθ. bizonyítja, hogy e veszteség nem volt olyan érzékeny, mint a milyennek eddig ismertük. Abban pedig eddig sem volt okunk kételkedni, hogy vérbírószági hatáskörét — melyet számára a vallásos hagyományok és az ősi szokásjog biztosítottak — lényegében továbbra is megtartotta.¹⁾ «Az areiopagos tanácsa ugyanis — mondja az Ἀθ. — a törvények őre volt (t. i. megmaradt Drakon előtti állapotában) és ennek alapján jogában állott arra ügyelni, hogy a tisztviselők a törvényeket megtartsák. Ha valaki azt hitte, hogy rajta sérelem esett (t. i. valamely tisztviselő eljárása folytán), az areiopagos tanácsa előtt panaszt emelhetett (εἰσαγγεῖν), de egyúttal hivatkoznia kellett azon törvényre is, a melyet megsértettnek hitt.²⁾

Ilyen volt az areiopagos a Drakon-fele alkotmányban s ez méltán lephet meg bennünket, mert eddig nem is tudtunk róla, hogy Drakon még alkotmányváltozást is tervezett. Az Ἀθ. szerint ugyanis a Solon neve alatt ismert vagyoni osztályok már Drakon idejében is fennállottak.³⁾ Nem lehetett azonban valami radikális reform, mert ugyan csak az Ἀθ. szerint az államban a rend és béke nem állott helyre, s a nép, különösen a földbirtok egyenlőtlen felosztása, és az adósok rabszolgasága miatt nyugtalanzkodott.⁴⁾ A timokracziának következetes keresztülvitelét, melyet az idő sürgetett, csak Solon valósította meg. Az adósokon azzal segített, hogy az adósságukat egészen elengedte,⁵⁾ s azután a polgárokat a földbirtok alapján négy osztályba sorozta. Vállalkozását siker koronázta, s Athén, melynek új alkotmányt adott, a görög államok mintaképe s történelme pedig — legalább fellépése óta — Görögország történelmévé lett.⁶⁾

Messze vezetne, ha csak vázolni is akarnám Solon timokratikus alkotmányának jellemét. Célja volt mindenestre az arisztokratikus és demokratikus elemeket kiengesztelni, a nép és nemesség ellentétes érdekeit elsimitani. Ez a cél lebegett szemei előtt akkor is, midőn az areiopagost régi jogaiba visszaállította, s az államrend legfőbb őrévé tette. Az areiopagos tanácsának ezen újjászervezésével valóban mindnyájuk óhaját teljesítette. Az Alkmaionidák tette ugyanis a polgárságot legdrágább kincsében, hitében, vallásos hiedelmében támadta meg. Elvesztették lelkük egyensúlyát, s ez csak akkor állott helyre, midőn az areiopagost, ezt a régi vallásos testületet, s ezzel a vallás törvényeinek sérthetetlenségét ősi jogaiba visszaállította. Jóllehet ezeket a jogokat az areiopagos százados hagyományok alapján nagyrésztben

¹⁾ A krétai Epimenides szertartásainál is szerep jut az areiopagosnak. A bárányokat az areiopagosról bocsátják széjjel. V. ö. Thuk. I. 126.

²⁾ Ἀθ. IV. 4. Schwarcz 179. l.

³⁾ Ἀθ. VII. 3. V. ö. Wilamowitz M. i. h. I. 77., ki a Drakon alkotmányreformját elfogadta. Sokan azonban koholtnak tartják. V. ö. dr. Magyar i. h. I. 13.

⁴⁾ Ἀθ. V. 1.

⁵⁾ Ἀθ. VI. 1. Így adja elő Philochoros is. Régebben Androtionra támaszkodva, csak pénzlábelelésről és kamatlábecsökkentésről beszéltek. Elfogadhatóbb az Ἀθ. tudósítása, s érdekes, hogy Schwarcz ezúttal is védelmére kél az Ἀθ.-nak (G. tört. 182. l.).

⁶⁾ Curtius III. 581. l.

eddig is gyakorolta, Solon most mintegy kodifikálta és kőbe vésve megörökítette.

Igy Solon az areiopagost minden más intézmény fölé emelte, s széleskörű hatalommal látta el, még pedig azért, hogy alkotmányának őre legyen, hogy megghiusítson befolyásával minden olyan törekvést, mely az állam megállapított rendjét felforgatással fenyegeti, hogy szembeszálljon minden elhamarkodott intézkedéssel, s megakadályozza felelősség nélkül fegyelmi és rendőri hatalmával a közügy nyugalma és méltóságának minden veszélyeztetését.¹⁾ Egyszóval az areiopagos az állam lelkiismerete lett, s képviselője minden irányban a konzervatív érdekeknek. S alkotmánya valóban ki is állotta addig a féktelenkedő demokrácia minden támadását, míg az areiopagost politikai jogaitól meg nem fosztották.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

TÁRCZY KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Némethy Géza: *Ciris Epyllion Pseudovergilianum* edidit, adnotationibus exegeticis et criticis instruxit G. N. Budapestini MCMIX. Franklin. (159 p.) Ára 3 K.

Némethy lankadatlan szorgalma és buzgalma egy újabb tudományos editióval gazdagította classica-philologiai irodalmunkat. Ez alkalommal az utóbbi idők legaktualisabb kérdésébe: az *Appendix Vergilianá*-ba markolt bele. 1908 márcz. 2-án az Akadémiának egy fölfedezését jelenté be nagy lendülettel írott latin értekezésében. Horatiusnak vindikálja az *Appendix Vergiliána* 13-ik darabját, mint 18-ik epodot. És még az év folyamán készíti el *Ciris* kiadását. Újabb hévvel, némikép exasperált kedvvel egy egész könyvet szentel az *Appendix* eme igen nehéz darabjának és fölveti a szerzőség kérdését, mely 1901 óta, midőn Skutsch Ferencznek *Aus Vergils Frühzeit* cz. értekezése megjelent, állandóan napirenden van és a hét éves háborút e kérdés felett egy merész föltevással végleg eldönteni kísérli meg. Némethy újabb érvekkel fölfegyverezve ront Skutsch ellen, bizonyos szent dühvel szállva szembe a furor Teutonicusszal és kérdőre vonja Skutschot Vergilius költői fejlődésének hamis megvilágítása miatt, melyet az ő nagy egyéniségének minden kegyeletet tipró lebecsülésével tart egyértelműnek. Az az előszó, melyben ez álláspontját megállapítja, az invectiva hangjáig emelkedik, a mint Némethy teljes bona fideszel hiszi, idáig száll le, a mint e sorok írója érzi.

A kérdés égető parázs kérdésnek mondható. Igyekeztem magamnak az idevágó irodalomról tiszta képet alkotni.

Skutsch maga is érezte szükségét, hogy beható érveléssel tartozik bebizonyítani azt az állítást, mely szerint a *Ciris* minden

¹⁾ Curtius II. 56. l. Schöemann St. I. 349. l.

sorában, összes kölcsönvételeiben, szókincsében, chronologikus vonatkozásaiban a *terminus ante quem*-re nézve ahhoz a tudományos eredményhez vezet, mely szerint Kr. e. 40, tehát a *Bucolicon* megjelenése előtti időszakban keletkezhetett és mivel ez időszak a *neoterikusok* ízlésének, irányának hódolt, a *Ciris* csak ez irodalmi áramlat suggestiója alatt jöhetett létre. És a bizonyítékok bámulatos részletéig menő sora mit bizonyít? Egy egyetlen compositiót, mely csak utánzótól eredhet, ki nem más, mint *Cornelius Gallus*, ki számára a neoterikus mythikus szerelmi költészet anyagát szolgáltatta Parthenius, ki művét *Cornelius Gallus*nak ajánlotta. Vergilius VI. és X. eclogái e *Cornelius Gallus* mély hatását árulják el. Tehát mikor a *Bucolicon* megjelenik: befejezést nyert Vergilius «Frühzeit»-ja, ki mélyen érzi a hatást, hogy több helyen centoszerű átvételeket enged meg magának és később is, kivált az *Aeneis*ben még mindig a latin költők szellemében használja föl a *Ciris* egyes kifejezéseit, hasonlatait. Tehát Vergilius «Lehrjahre»-jának emlékeire vihető vissza minden a *Ciris* és Vergilius *Bucolicon-Georgicon*-jában és *Aeneis*-ében előforduló megfelelő találkozások.

Fr. Leo, Jacoby, Vollmer egymás után szólaltak meg.

A prioritás kérdésében, tekintettel a *Ciris* sok gyarlóságára: az utánzat erőlködését látták és láttatták, szemben Vergilius csodálatos emelkedésével, mely az ő tisztult ízlését érvényre juttatá az ő neve alatt megjelent kétségtelenül hiteles műveiben.

Legújabbán összegezte a kérdést egy dán philologus: *Drachmann* (Hermes 1908 III. f. 405—427) és pedig oly irányban, hogy Vergilius átvételeit saját műveiből is: így *Aen.* VIII, 449—453 = *Geo.* IV, 170—175; *Aen.* VI, 306—308 = *Geo.* IV, 475—477 az akkori költői compositió, illetve az önállóság latin irodalmi és nem modern irányú fölfogása mellett érthetőnek tartja. Épen ezért a *Cirist* egy Vergilius által írott, ifjúkori ingadozást, ifjúkori tanulmányokat visszatükröző kísérletnek, tehát Vergilius kísérletének tekinti és így a szerzőséget Vergiliusnak tulajdonítja, mely egy oly korszakra vihető vissza, mikor Verg. még nem találta föl önmagát. Hogy pedig a párhuzamos helyeket oly könnyen lehet konstatálni a *Ciris* és Verg. későbbi alkotásai közt: ép azt bizonyítja, hogy Verg. maga elégedetlen volt a *Cirisszel*, a neoterismusból kitisztult ízlése nem tartá érdemesnek a *Cirist* kiadni és így kényelmesen vehetett át belőle mert ha utánzott, magát utánozta, ha kölcsön vett *ex penu suo* merített. Ezt a szókincs, a költői nyelv thesaurusában talált antiquált kifejezések, szólamok, a hexameter-alkotás alexandriai szokása, az alaktan, kivált az inf. alkalmazásában, a leíró és festőrészleteknek bágyadtabb, szintelenebb jelleme, egy pár solécismus, így egy pár inchoativ ige transitiv használata bizonyítja. A kérdés tehát ez: van egy egyetlen compositio, melyben meghatározott részletek mellett ügyetlen, vontatott, hőbeszédű fecsegésbe menő más részletek is vannak. Ezek mit bizonyítanak?

Vergilius kiemelkedett a *Lehrjahre* nyűgeiből és a neoterikus ízléssel szemben saját őseredeti telhetőségét emelte érvényre: óriási szakadás támad Vergilius, az utánzó és Vergilius, az eredeti költő közt. E szakadást igyekezik a philologiai kutatás áthidalni.

Az áthidalásnak két lehető formája van. Vagy Vergilius utánzott vagy Vergiliust egy falsarius meglopta és művét Vergilius művei közé csempészte. Skutsch a *Gallus und Vergil* cz. újabb könyvében, mely

1906-ban jelent meg, a kérdés fölvetése után összegyűjtött párhuzamos helyek, a verselés technikáját feltűntető részletes statisztikai kimutatások felhasználásával: ismét Corn. Gallushoz jut el.

Tehát a kérdés hogyan áll? Egy mű van a Verg. Appendixben, melyre Verg. maga nem üte a hitelesség bélyegét, de Vergiliusnak a vele való szoros érintkezése lépten nyomon tapasztalható. Ki írhatta? Ha Verg. írja: költői híre csorobát szenved, legalább Némethy azt hiszi, tehát e költeményt csak egy hamisító szerezhette oly célból, hogy Verg. szerzőségét elhitesse. Tette ezt nem épen tisztességes motivumból. Tiberiusnak a költészet iránt tanúsított pártfogását akarta magának megnyerni és ez új-, merőben ismeretlen költeménynek a Verg. neve alatt való kiadásával magának elévülhetetlen érdemet és mondjuk ki a dolgot őszintén, esetleg anyagi jutalmat is szerezni. Ez a Némethy felfogása és ennek az érdekében megtette azt, a mit Reitzenstein is kívánatosnak tartott a Rhein. Museum 1908-iki legutolsó füzetében *Die Inselfahrt der Ciris* cz. cikkében, t. i. hogy magának az egész költeménynek exegetikus kiadása útján minden részletre kiterjeszkedve, tétessék szemlélhetővé e költemény értéke és a magyarázat tisztázza előbb magát a költeményt, hogy előbb a költemény megértetése után mintegy a *felmerült nehézségek* mutassanak rá egy nem ihletszülte, de az utánczás miatt homályossá vált szövegre. Reitzenstein nézete ez: magyarázzon maga a szöveg és ezért a szöveg értelmezésében felmerült nehézségek megoldását tartá előbbre valónak, mint a hitelesség kérdésében az állásfoglalást. E szerint Skutsch bármily nagy apparatussal dolgozott, idő előtt dolgozott. Itélt, mielőtt az aktákat lezárhatta volna. Némethy épen ezért épen jókor «zur rechten Zeit, zur rechten Stunde» teszi közzé maga módszeres magyarázatát és igyekszik a felmerült nehézségeket a kritikai emendatiók egész sorával legyőzni.

De a másik oldala a dolognak az, hogy Némethy dogmatikus határozottsággal lép föl és úgy az exegesis nagy terjedelmű készletét (44—118. l., tehát az egész műnek, mely beleértve az excursusokat is 159 lapra terjed, mondhatni fele részében), mint a *De auctore Ciris* (15—21. l.) cz. fejezetét, nemkülömben az emendált szöveget (25—42. l.) arra használja, hogy e dogmatikus álláspontját egész a *qui nimium probat nihil probat*-ig elmenő részletességgel bebizonyítsa. Ha Vergiliusszal párhuzamos helyet talál, azt okvetetlenül a *Ciris* szerzője lopta el, ha *Ciris*ben talál Vergiliusra emlékeztető részletet, az mit se bizonyít a mellett, hogy Vergilius e költeményt ismerte volna. Maga ismeri el, hogy mily irodalmi érték ily epyllion, mely a legtisztább példa a római irodalomban és mégis egy hamisító költő alacsony eljárását keresi, másfelől odáig megy és ez a Némethy túlzása, hogy kész a Catullus, Calvus és Lucretius utánczását *mala fides*szel magyarázni meg, t. i. a hamisító azon törekvésére vinni vissza, hogy Vergiliusnak az említett költőkre visszavihető számos reminiscentiáját ép ezért használta föl, hogy azt a látszatot adja meg utánczatának, hogy az Verg. eredeti műve. Nem tartom feladatomnak e kérdésben dönteni. Én nekem már volt alkalmam Némethynek Lygdamus és Ovidius közti viszony méltatásánál vele szemben Ovidius eredetiségét védelmezni. Sajátságos dolognak, mondhatom, elfogultságnak tartom: Ovidiust az utánczó színében látni, egy oly jelentéktelen költő adósává

tenni, mint Lygdamus és másfelől Vergiliusért kardot rántani, egy legalább is Lygdamusszal egyenrangú tehetséggel szemben, minő a *Ciris* szerzője.

En a Drachmann felfogását oly egyszerűnek, oly világosnak, oly érthetőnek tartom, hogy a kérdés ily megoldását valószínűnek tekintem. Vergiliusnak elfordulása a neoterikusoktól, mint a hogy Horatius is szakított, megmagyarázza, hogy miért nem adta ki a *Cirist* és megfejtí a párhuzamos helyek találkozását is.

És egy fontos motivum is szerepel. Corn. Gallus kegyvesztett lesz. Ezt nem szabad elfeledni. Öngyilkos lett Kr. e. 26-ban. Hogy képzelhető, hogy az ő költeményét még becsülte volna akkor, mikor már az Aeneisen dolgozott. Corn. Gallusszal meghitt viszonyának gyümölcse e költemény, egy ívású a *Bucolicon* említett eclogáival: Vergiliusnak az udvar iránt tanúsított figyelme fátyolt borított e munkájára; de a sok érdekes és igazán költői helyet el nem felethette, mintegy értékesítette későbbi költeményeiben.

Elismerem Némethy mélyreható exegesisének értékét, de jó-akaró figyelmeztetésnek tekintem a Berl. Phil. Wochenschriftben (46. szám) Hosius bírálatát, melyre a Horatiusnak revindikált epodról írt, hogy Némethy kihagyja (zuspitzt) a magyarázatot csak azért, hogy előlegesen elfogadott álláspontját kizárólagosan igaznak tüntesse föl. E törekvés a tárgyas magyarázat rovására van, mindent mintegy színes lencsén át láttat.

De én most nem a Ném. álláspontjának bírálatával kívánok foglalkozni, hanem az ő munkájának becsét kell értékelnem. És mondhatom, hogy a magyarázatok módszeressége, a rengeteg idézet bizonyító ereje, a *Ciris* minden mondatának alapos értelmezése irodalmi nyereséggé teszik ez újabb munkát. Nem értek egyet kritikai emendatiójának egy részével. sőt feleslegesnek tartom, de oly tanulságos az érvelése, mely maga tudományos eredménynek vehető. Az exegesisen megéri az önkényes kritika hatása. Felsorolom az összes helyeket, melyekre nézve Némethytől eltérek, de kijelentem, hogy az exegesisnek az része is becses, melyek feleslegessé válnak, ha a kritikai emendatiót el nem fogadjuk.

Még egy megjegyzésem van általában. Skutsch *Gallus und Vergil*-jét, melyet alaposan át- meg áttanulmányozott, polemikus hevében igen kevésre becsüli, pedig nagyon sok helyen suggerálta ép Skutsch. Ötödik excursusa (összesen XV-öt ad) összevág Skutsch 54. és köv. lapjaival, holott Skutsch e munkát 1906-ban adta ki. Továbbá egy mozzanatot elhagyott, mi Skutsch munkájában igazán értékes: az utánzó eljárás öröklődését mutatja ki, azaz mindig kimutatja, hogy az oly helyek, melyek toldásnak vehetők és az oly helyek, melyek zavarosak a *Ciris*-ben: az utánzás psychológiájában lelik magyarázatukat.

Ugyan mi szegényítő volna Vergiliusnak Kr. e. 50-40-ben, a míg a kezdő költő tapogatózásait éli át, egy *Ciris*-ben található gyengeségekkel alkotni egy művet, hiszen Petőfi is érzi a Heine hatása, ép úgy mint a *Ciris* szerzőjénél a Catullus hatása.

Goethének egy az irodalmi Sturm und Drang korszakbeli művét nem szabad érthetetlennek tartani annak, ki a *Hermann und Dorothea*, vagy éppen *Iphigenie in Tauris* tökélye után mérlegeli a Goethe tehetségét.

Lesz alkalmam a részleteknél e felfogásomat megvilágítani.

Még egy megjegyzést teszek. A *Ciris* kérdésben elfoglalt álláspont igazolására szolgál az exegesis idézet-halmaza. De egy oly heves támadás, minőt a *Praefatio*-ban Skutsch ellen intéz, felkölti érdeklődésünket a kérdés tudományos fejlődésének és egyben maga Skutsch két műve eszmemenetének, érvelési módszerének megismerése iránt. A *De auctore Ciris* cz. fejezet csupán csak hetedfél lapot szentel magának a főkérdésnek. Az olvasó, ki maga is szeretne nézetet alkotni, mégis csak szeretné a kérdés tudományos megvilágítását egy összetes képben összefoglalva megtalálni. Az exegesis már csak az elfoglalt álláspont igazolására szolgál. Most térjünk a részletekre. Előbb magát a *Ciris* szövegét kellett magamnak konstruálnom, mielőtt az exegesis becsét megíthettem. Tehát előbb szólok az *Adnotationes criticae*-ről (121—135. l.). Némethy mintegy 30 emendatiót eszközöl, a Heyne Ribbeck szövegkritikai apparatusát felhasználva, mások nyomán is ajánlja a szöveget, kivált az ed. princ.-re helyezve igen helyesen nagy súlyt.

Kritikai észrevételek.

12–13. *verssor*. Két *crux*át és hézagát merész vélelemmel enyészteni el, találó párhuzamos helyeket idéz; szerencsésnek mondható, hogy a 13. versben *relle* helyett *nosse*-t vesz föl, mi Lucretiusra emlékeztet és a *relle libido*-ban rejlő tautológiát kiküszöböli. De miért utánozza a *Ciris* szerzője oly sűrűn Lucretiust? Némethy ebben a *falsarius* csalását látja, hogy azt a látszatot adja meg a dolognak, mintha Vergilius írta volna e költeményt, ki tudvalevően Lucretiust alaposan ismeri és sokban utánozza. Egyszermindenkorra végzek ez érvel, mely az egész kritikai és exegetikai apparatusban több ízben szerepel. En a Lucretius-, Calvus-, Catullus-reminiscentiákban a Némethy álláspontjának bizonyító érveit nem bírom föltalálni. Egy a Kr. u. első században élt «falsarius» készen találta Vergilius összes munkáit, melyekből kényelmesen meríthetett.

15. *vers*. *Quae tribus* a *codex quattuor*-ja helyett nem állhat meg. Ném. Cic. de fin. II, 101. szakaszában előforduló örökösökre lát e helyen célzást, kikre Epicurus egy házat hagyott azon meghagyással, hogy koronként az ő emlékezetére rendezett lakomákra a tanítványok egybegyűljenek. Volna tehát szó pusztán az epicureista bölcsesség váráról, hová a *Ciris* szerzőjét helyezte volna a *Sapientia*.

A Heyne-Lemaire kiadás ily erőszakos javítást nem tesz és mégis jó értelmet bír adni a helynek. Ugyanis a két sor:

Si me jam summa Sapientia pangeret arce
Quattuor antiquis [quæ] heredibus est data consors.

Négy örököse: Socrates bölcsességének örökösei: *Platon, Aristoteles, Zenon, Epicurus*. De hát az Epicurus háza hogyan is lehessen *summa arx*?

40. *v. Aeterno ut*, Ném. = *Aeternum cod*. Fölösleges emendatio, mert hiszen a 40—41 sor egy hosszú körmondat apodosisa. Ez megszaktattnék, ha *ut finalis*-t pótolnánk bele a szövegbe.

47. *v. lacunáját* Ribbeck kifogástalanul oldotta meg: így alkotva meg e sort: *promissaeque diu iam tandem exordia [curae]*. Némethy: *promissa diu iam tandem exordia sumant*.

Itt Ném. formalis átmenetet lát a költemény tárgyára, de az *Accipe* hatását ki lehet terjeszteni az *exordia*-ra és akkor promissæ — *curæ* vele pompás összeköttetést alkot.

72. v. *timidam vacua*-t fogad el Baehrens nyomán és a *timidam saeva* helyett, mit helyeselni tudok.

115. v. *Carica Cretaea* Ném. = *Attica Cretaea* helyett, mely a szöveg hagyománya. Azzal okolja meg, hogy Megara nem feküdt Attikában. A XIII. excursusban Herodotosból vett idézettel igazolja, hogy a karok valaha a Minos alattvalói voltak és a szigetekről vándoroltak be a szárazföldre. Car, Phoroneus fia volt a karok vezére és Megara alapítója. Igen elmés és elfogadható vélelem, habár Attikához is tartozhatott egykor Megara.

120. v. *capite a summo* h. *capite in summo*-t tette «*Candida cæsaries certe non capite a summo, sed capite in summo regis florebat*» mondja Ném. Ugy de az *a* a tájék megjelölésére sűrűn fordul elő. Maga hozzá föl az exegesisben a 319. sort, hol *patris de vertice summo* áll.

121. v. *lauro* h. (cod.) *circum*. Miért? Először is nem *circum*, mert a feje bubján volt az aranyszínű haj. Igaz, hogy a *lauro* helyett *auro*-t vár az ember, de ez hiatust okozna.

140. v. *diu* (cod.) h. *et cui*. Felesleges emendatio, mert itt arról van szó, hogy már régen bántá Juno szentségét a magaviseletével. Hogy miképen, azt Heyne igen valószínű feltevessel magyaráza meg.

173. v. *Phoebeasque* = *Aëreasque* (cod.). Hogy «*de muris lyræ sonum habentibus*» van szó két idézettel is be akarja bizonyítani, holott itt csak a magas várfokról beszél a költő. Ennek jelzésére az *Aëreas* teljesen megfelel.

175. v. *amorem* (cod.), *in orbem* (Heyne-Ribbeck) (sc. speculatur), Némethy: *honorem* is a holdra érti. Mindjárt «*depromit ex penu suo*» találó idézetet, holott itt ez oly összefüggés, mint *speculatur fortunæ* = mereng szerencséjén, tehát itt *szerelmére* gondol.

186. v. *detonsum* (cod.) h. *desponsum*. Igen elmés vélelem, mert tényleg kikerüli a tautológiát, mely az előző sorban lévő *sectum* miatt áll elő.

208. v. *iactabat* h. *servabat*, értelmes emendatio, de hát nélkülözhető, mert az *et studio inani* helyes értelmet ad a *iactabat*-nak? Az órséget csak adták, mert nem ügyeltek. Heinse: *ductabat*-javaslata a szöveg-hagyományból jobban megfejtethető.

215. v. *Caeruleas-umbras* = *νόκτα νυφάων* költői szép festés. Miért emendálja *auras*-ra és hozzá erőltetett jelentéssel is ruházza föl egy pár idézet alapján. Itt tökéletesen megfelel a *clair-obscur* fogalmának.

227. v. *hoc facerem* (cod.): *hanc faciem* (Pithoeus nyomán); *subegit* h. *subedit*: mindkét coniecturát átveszi és újabb érvel igazolja igen szerencsésen. Ugyanez mondható a 249. v.-nél a *scoria* h. elfogadott *senio* emendációról is, melyet szerencsésen értelmez.

288. v. *semper aut* vagy *semper et* (cod.) h. *Nempe in Creta*. De itt a *semper*-re szükség van; mert a felől jajgat Carme a dajka, hogy ő mindig így van a dajkált gyermekeivel, hogy mindig szerencsétlen. Hogy a szöveg javításra szorul, azt érzem; de mégis csak túlmerész eltérés a hagyománytól.

311. v. *remansit* > *maneret* megokoltnak látszik, mert itt indicativusra van szükség, mint a következő mondat *violaverat*-ja mutatja. De nem jobb-e és nincs-e közelebb a szöveghagyományhoz Heinse coniecturája: *manebat*.

326. v. *numina* > *flumina* (cod.) szerencsés coniectura és közel áll a szöveghagyományhoz. Ide teszi: *conieci*, holott már Heyne proponálta előtte.

374. v. E rendkívül romlott sornak kitünő értelmet adnak a Ném. saját és másoktól átvett emendatiói. De az A. H. R. codexek lectiója érthető — magno geminat Jovi (sc. stygialia sacra) Ném.: Inde agno venerata Orcum (furialia sacra), Ribbeck: Inde mago geminata Jovi stygialia sacra.

397. v. *Illam*: Heinse, *illi*: codices h. *quin*-t tesz, holott a 394. *illam* ismétlése a költői rhetoricának ismert kedvelt eszköze. Értelmi zavart pedig nem kell elhárítani.

477. v. Igen nehéz sor. Ném. a külömböző coniecturák lelkiismeretes felhasználása és szerencsés összeválogatása útján érthetővé tette, mi magában is érdem; habár a szövegtől nagyon eltér. Itt *Aegina* tényleg kiküszöbölendő.

484. v. *eternam* (brüsszeli codex) h. *egregiam*-ot helyez. Felesleges emendatio, mert az A. H. R. codexek javítása: *externam* teljesen megfelel és nem erőszakolt.

505. v. *Inde alias* h. *hinc feminis partes*. E vélelem teljesen elüt a szöveghagyománytól, de ügyes: mert tényleg a testrészeinek a madárrá változással kapcsolatban való fölemlítése valószínű, költőibbé válik, de a hagyomány szövege is érthető.

533. v. *munere* h. *tramite* (Némethy). Úgy ez költőibb; de hátha értelme van a *munere*-nek is = ebben a sorban: *csillagképen*. De mivel az alábbi sor megfelelő helyén a *munere* előfordul, lehet dittografia és akkor a Ném. javítására szükség van.

535. v. *Aeterno* az *alternis* helyett költőibb, de *aeterno* mint adverbium erőltetett. És ezzel a kritikára vonatkozó észrevételeimmel készen vagyok.

Adnotationes exegeticae.

10. v. «In quo. — utinam *requiescere* Musas — liceat», a *requiescere*-t transitív értelemben veszi föl. Erről bővebben szól az V. excursusában, mely egy kis értekezéssé bővül ki. Én e helyt az acc. c. inf.-nak és az intransitív jelentésnek előnyt adok. Különben is az acc. græcus használata is megoldja az ily constructiót a nélkül, hogy a *transitiv* jelentésre lennének utalva. Pl. *Ciris* 233: Quo (sc. tempore) rapidos etiam *requiescunt* flumina cursus. Még csak a Calvus 13. töredékében nem látom kikerülhetőnek a transitív jelentés fölvételét e sorban: Sol quoque perpetuos *meminit* *requiescere* cursus. De igen a Verg. Ecl. VIII, 1—5. hol Damon zengzetére figyeltek a folyók: Et *mutata* suos *requierunt* flumina cursus. Maradhat intransitívnek a *requierunt* érteime, mert *mutata-cursus* = acc. græc. = *mutato cursu*. Azt a merészséget, hogy Ném. a *muto*-ban a *mutus*-ból alkotott denominális igét lát és *elnémult* jelentéssel ruházza föl, sehogy sem bírom megérteni, midőn szükségtelen. Megjegyzem, hogy kitünő buvára az egyes mythikus mesék vagy mythikus vonatkozások forrásainak. Így

pl. a megarai sziklalfal zengésére nemcsak Ov. Met. VIII. 14—18. versekben olvasható mondát idézi, hanem megtalálja az eredetiét az Anth. Planudea 279, hol szórul-szóra előfordul: ἔνθεν ἐγὼ λυραιοῖδος- kifejezés. A magyarázatban igen bőbeszédű. Ha Mercurius *Cyllenius* jelzője fordul elő, nem mellőzi hallgatással a klasszikus helyeket, hol előfordul.

121. v. A *candida caesaries*-re idézett scholiasta hely Eur. Hippol. 1200-hoz újra gondos utánjárásra mutat.

125. v. formarant *nemine* Parcae külön a IV. excursusban szól a saját maga találta vélelem igazolására. Ezért javítá ki Verg. ecl. VI. 47-et is a következőképen: Concordes stabili fatorum *nemine* Parcae, egyben Skutschra a latin és görög idézetek egész halmazát zudítja annak a bebizonyítására, hogy a Parcák fonása van részletes rajzban leírva és így a *numine* nehézkes, míg a *nemine*-vel a kép plastikussá válik. Némethy igazán tiszteletreméltó szorgalommal nagy apparatust állít egybe, a Parcák fonására vonatkozó helyekből; de itt föltétlenül szükség van a *numen* és a *firmo* szóra, mert *isteni végzés* áll fenn, tehát *stabilis*, mely szerint dönthetetlen Megara, míg a Nisus arany fürtje fején ragyog. A *stabilis* mondhatni állandó jelzője a Parcák végzésének, mintegy felbontva látjuk Horatius carm. sæc. 25—26 sorába:

vosque veraces cecinisse, Parcae,
quod semel dictumst *stabilisque* rerum.
Terminus servat.

Itt egy városról (Megaráról) nem egy egyes emberről van szó; tehát az egyes embernek lehet *fatorum nemi*-je, de nem egy államnak, melynek fennállását a *fatorum numen* állapítja meg.

131. v. patriæque inventa *sepulchrum*: Ném. e merész fordulatra igazán leleményes észszel idézi Catullus 68. 89. Troia commune *sepulchrum* Asiæ Europæque és Prop. I. 22, 3: si Perusina tibi patriæ sunt nota *sepulchra*. De e helyek inkább a Verg. korára vallanak és így az eclogák előtti keletkezés mellett szólnak.

161. v. Amor mérges nyíláról: *taetro viro* jelző jellemző, így fordul elő Lucr. II. 468. IV. 687. Prop. II. 24, 27. Ugy de ez is ugyanazt bizonyítja, hogy a Bucolicon előtt keletkezhetett a költemény, tehát nem késő kori hamisítvány. E helyen teszem azt az észrevételt, hogy a szószaporítás az oly helyeken szembetűnő, hol nem a kölcsönvétel kimutatására, hanem egyszerűen a rokon fordulatok meglétére idéz. Pl. 195—197. *gaudete*-jére idézi Catullus 64, 22. *salvete-salvete*. Egészen más eszmemenetből ragadja ki ezt a rendes retorikai figurát.

198. v. Vosque adeo, humanos mutatæ corporis artus — itt is acc. græcus, valamint az 56 s.-tól *mutantem membra*. Érdekes és jellemző a sorok végén és sorok kezdetén előforduló hasonló fordulatok. Így 206—208 — *Jamque adeo* = Verg. Aee. II. 567, V. 268, 864. VIII. 575, XI. 487. Ezek már súlyosabb érvek Ném. szerzője mellett.

222. v. Az ajtó csikorgásának kifejezésére használt *stridens-cardo*-ra újra nem kevesebb mint 3 helyet idéz, az Aeneisből, persze a hamisítás bebizonyítására. De hát ez közkefezésnek tekinthető és semmit sem bizonyít.

Kereskedelmi Oktatási
Szakkönyvtár.

235. v. *Maesta parentis*. Akaratlan maga ellen bizonyít, midőn felhossa, hogy ugyan így végződik Lucr. I, 99 és Cic. Arat. XXXII, 3. (ed. Baehrens P. L. M.) Úgyde ezek a korábbi keletkezés mellett szólnak, mert egy hamisító egész Vergiliusból szedegethetett volna. Hogyan juthatott volna ilyen fordulat kölcsönvételére. Néha igazi lappaliakba téved. Például:

250. v. *Haec loquitur-ra* megjegyzi: eadem verba initio hexametris Vers. Aen. X, 907. De hát ez mind Homerosnál is így van = ὧς φάτο.

301. v. *obnix-re* felhossa Plaut. Stich. 45. Ter. Andr. 161. Verg. Geor. IV. 84. Aen. X, 259: de hát e concordantia semmi tanulságot nem tartalmaz. A párhuzamokat úgyszólván keresve-keresi. Így:

313. v. *Tene etiam Fortuna mihi crudelis ademit*, után oda veti Verg. Aen. XI, 42: *Te ne, inquit, miserande puer — Invidit Fortuna mihi*. E párhuzam egészen felszínes.

320. v. *praetexat-ra* felhozott párhuzamos helyek Ovid. Pont. III, 8, 7. nem talál, mert ott *praetexat amictus* van, tehát nem metaphorice, hanem *υποτίως* van használva.

352. v. *Hesperum-Eoum-ra* felhozott helyek: Catullus 62, 34—35. és főként Cinna fragm. 8. nem mellette, hanem Skutsch mellett hozhatók föl érvül. Így a *communis* mint Mars jelzőjére felhozott helyek Catal. Pseudoverg. 9, 52. Cic. Epist. VI, 9, 1. Liv. XXX, 30. régebbi keletkezés mellett szólnak. Még egy utolsó idézetet hozok föl:

427. v. *Omnia vincit amor-ra* hivatkozik a *scelus omnia vincit-re*. Ez nem mellette bizonyít. Ugyanis e fordulat Verg. ecl. X, 69. fordul elő, tehát Corn. Gallushoz vezet, tehát a Skutsch álláspontját erősíti meg. Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy Ném. az 500—507. sorokban leírt madárban az *ardea bubulcus-t* ismeri föl és hivatkozik Brehm Thierleben IV, p. 701., mi csak pontos és lelkiismeretes utánjárását illusztrálja. Hogy minden észrevételem mellett valódi irodalmi nyereségnek tartom Némethy műveit, az, remélem, egész ismertetésem szelleméből kiviláglik.

(Budapest.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

Giovanni Boccaccio Decameronja. Teljes fordítás életrajzzal, jegyzetekkel. Készítette dr. Bokor János főreáliskolai tanár. Brassó, 1909. XC + 691. l.

E szürke köntösben megjelenő, egy vidéki nyomda s egy tanár-ember szerény anyagi eszközeivel útnak bocsátott vaskos kötet fordító irodalmunk egy nagy mulasztásának jóvátételét jelenti: újabb kapocs, mely irodalmi életünket a művelt nyugat szellemi törekvéseivel összefűzi. A Decameronnak 1880-ban megjelent ugyan már magyar fordítása egy névtelentől *Boccaccio 100 víg [!] elbeszélése* címmel, de erről a tisztán pornografikus írásról, mely csupán a száz novellát nyújtja a gyönyörű keret nélkül s ezeket is irodalmi színvonalon alul álló, képtelenül pongyola fordításban, jobb nem is beszélni. E munka valóságos szegényfoltja fordító irodalmunknak. Bokor műve egészen más elbírálás alá esik. Alább kifejtendő okokból ugyan ezt a munkát sem tekinthetjük a Decameron végleges magyar fordításának, mindazáltal meleg rokonszenvvel üdvözljük, mint oly író művét, ki fel-

adataához eszményi lelkesedésből folyó komoly előkészülettel fogott s ennek azt a részét, mely előfeltételül az eruditiót bírja, szép sikerrel meg is oldotta. Műve, mely első számbavehető kísérlet ezen a téren, mindenesetre mint sarokkö fog szerepelni Boccaccio-fordításaink történetében.

Magát a fordítást ser Giovanni életrajza előzi meg, melyben a szerző színes képet nyújt hősének nemcsak életéről, hanem írói fejlődéséről is, sorjában ismertetve munkáit s megkísértve azokból, valamint az életrajzi adatokból megrajzolni a Decameron írójának jellemét. Ez életrajz a nagy olvasó közönség igényeihez mérve készült s a tudományos apparátus bemutatását Heinrich Boccaccio-biográfiájával szemben teljesen mellőzi. Nem vagyok ugyan barátja ennek az eljárásnak, de elismerem, hogy nyomós érvek esnek latba mellette; azt azonban már kifogásolnom kell, hogy életrajzunk a hősére vonatkozó, gyakran hézagos, még többször kétes s néha egymásnak ellentmondó adatokból a legnagyobb biztossággal emeli föl annak életépületét s a jámbor olvasónak alig van sejtelme róla, hogy ez az épület mily megbízhatatlan anyagból van összehordva. Mindjárt Boccaccio születése körülményeiről apodiktikus biztossággal hirdeti szerzőnk, hogy «Giovanni nem Olaszhon derült ege alatt, hanem Párisban, az 1313. év első felében látta meg a napvilágot,» pedig tudjuk s Bokor maga legjobban tudja, hogy itt csak valószínűségről lehet szó. Más példa: Szerzőnk szerint Giovanni a kereskedelmi pályát megúnva, a kánonjog tanulására bizonyára 1329-ben adta fejét, első nápolyi tartózkodásának hatodik évében, míg Heinrich szerint csak 1330-ban került Nápolyba, és pedig egyenesen azért, hogy ott atyja akarata szerint kánonjogot tanuljon, legújabb életrője. Rodocanachi¹⁾ pedig úgy adja elő a dolgot, hogy Boccaccio a kánonjogot nem is Nápolyban, hanem még odaérkezte előtt «dans les froides écoles de théologie de Florence» tanulta stb. Szóval a képnek, melyet ma Boccaccio életéről birunk, nagyon halvány, bizonytalan körrajzai vannak s ezt nagyobb mértékben kellene éreztetni az olvasóval, mint szerzőnk teszi, ki szinte a bibliai előadás egyszerű biztonságával hidalja át a legtátongóbb örvényeket.

B. írói működésének méltatásában az egyes művek tárgyalásánál sok okos megjegyzéssel, jól meggondolt ítélettel találkozunk, de egészében, nagy vonásaiban még sem domborodik ki előttünk a nagy humanista írói egyénisége; pl. Boccaccio politikai érületét, vallásosságát, a természethez való viszonyát, álláspontját a nőkkel szemben, itt ott, alkalomadtán érinti ugyan szerzőnk, de szerettük volna, ha B. írói jellemképének e fontos vonásait egységes művészi világításban, élesebben megrajzolva ismerteti meg velünk. A részletekre nézve is van egy-egy kifogásom. Mindenekelőtt egy szerkezeti hiba tűnik fel: B. első ismert művét, a *Filostatot*, szerzőnk különválasztja többi ifjúkori művétől s míg ezeket együtt tárgyalja, amazt beékeli az életrajz elbeszélésébe. Ezt az eljárást megokolni nagyon bajos; hisz életrajzi vonásokban Boccaccionak szinte valamennyi ifjúkori műve bővelkedik s viszont a *Filostato*, melyben B. a pszichológiai regény

¹⁾ E. Rodocanachi, Boccace. Paris. Hachette et Cie. 1908.

első úttörőjeként lép fel, nem csupán biografikus érdekű munka. — Az *Ameto* novelláinak allegorikus magyarázatát, melyet Bokor is megkísért, erőltetett dolognak tartom, egyetértve ebben Heinrichhel, ki szerint ezeket «csak a legfurcsább, legerőszakosabb magyarázat hozhatja benső kapcsolatba a mesélő főerényekkel.» — Az «*Amorosa visione*» tárgyalásánál megemlíthette volna szerzőnk B. sajátos formai mesterkedését, melylyel a terzinák kezdő betűit két szonetté s egy «balladává» fűzi össze; megemlékezhetett volna továbbá a *Geneologia Deorum* utolsó két fejezetéről, melyekben B. a költészet személyes vonásokban gazdag apolgiáját nyújtja annak ócsárlóival szemben. Végül még két apróbb kifogás: a XXXV. lapon azt mondja szerzőnk: «a szerelem dicsőségében viruló réten... göndör, szőke fűtökkel, akárcsak Parmigiano festménye. kecsesen és szeliden ül a gyermek Amor.» Parmigiano képén Amor nem ül, hanem áll. — Az LIII. lapon ezt olvassuk: «határozottan keretes formában maradtak fenn a különféle szanszkrit mesegyűjtemények, a *Hitopadesa*, *Pancsatantha* stb., de van példa rá még a középkorból is, mint pl. a *Dolopathos* regény. Először is a *Hitopadesa* voltaképen csak a *Pancsatantha* kivonata, azután a *Dolopathos* szintén egy sokkal régibb keleti elbeszélésnek, t. i. a hét bölcs történetének, francia variánsa.

Ezzel megválhatunk az életrajztól, mely az említett kifogások ellenére is komoly, becsületes törekvés gyümölcse s melyben néhány igazán sikerült részlet, milyen pl. a B. korabeli papság erkölceinek rajza, méltán köti le érdeklődésünket. Mielőtt magára a fordításra térnék át, még az ehhez csatolt jegyzetekről kell elismeréssel megemlékezni. E jegyzetekben fordítónk nyelvi magyarázatok mellett tárgyi felvilágosításokra is bőven kiterjeszkedik, anélkül, hogy bőbeszédűvé válnék. Műve e szempontból, mint a Bevezetésben maga fordítónk mondja, csakugyan első kísérletnek tekinthető, a mennyiben a teljes olasz kiadások is inkább csak nyelvi magyarázatokra szorítkoznak. A magunk részéről ehhez hozzátehetjük, hogy ez a kísérlet igen szépen bevált; a jegyzetek találóak, szabatosak s ritkán hagyják cserben az olvasó érdeklődését. Mindössze két helyen akadtam föl. A X. nap 5. novellájának jegyzeteiben nem mondja meg a fordító, hogy ez az elbeszélés a *Filocoloban* is előfordul, holott az előző novelláról ezt felemlíti; továbbá egy rút tollhiba van a X. nap 6. novellájához fűzött első jegyzet következő soraiban: «de hogy ő ennek daczára határozottan guelfpárti mégsem volt, mutatja a következő novella, melyben viszont a guelf Arragoniai Pétert magasztalja.»

Magáról a fordításról mindenekelőtt elismeréssel állapítom meg, hogy Bokor ezt a nehéz munkát is nagy odaadással, tárgyának meleg szeretetével végezte. Teljes erejéből igyekezett behatolni eredetijének szellemébe s az elébe gördülő akadályokat minucziózus megfontolással hárította el útjából. A szöveg valamely helyének félreértését lámpással keresve is alig találjuk fordításában s ez nagy szó nálunk, hol a jó fordításnak ezt az alapföltételét genialis és nem genialis fordítók egyaránt oly szívesen kerülik meg. Csakhogy — és ez a bökkenő — Boccaccio-fordítónk túllép a kellő határon. Hűségre való törekvésében nemcsak eredetije szellemét, hanem a boccacesque stílus minden aprólékos sajátosságát, különösen pedig körmondatainak nehézkes pompáját, archaistikus kifejezés módjának idegenszerű

báját is éreztetni akarja a magyar olvasóval; ez pedig a lehetetlenséggel határos feladat, mely elől pl. a francia és német fordítók bölcsen kitértek. Ezzel a szinte görcsös ragaszkodással az eredetinek fordulataihoz, mondat-szerkezetéhez, szórendjéhez, a fordító egy különös nyelvet alkotott magának, melyből igen sokszor nemcsak a magyaros zamat, hanem — művészi inspiratio híján — épen az erőltetett Boccaccio-szerűség is hiányzik.

Hogy ezt ki kellett mondanom, nagyon sajnálom, de azt hiszem, hogy a következő példagvűjtemény nemcsak többi olvasómat, hanem magát a szerzőt is meg fogja győzni állításom igazságáról, noha térszűke miatt a kijegyzett hibáknak csak kis részét közölhetem.

Egyik, bár ritkábban felöltő sajátossága fordítónk stilusának egyes szavak helytelen alkalmazása. Pl. 47. l. mennél *többlnek* [e. h. különbnek] találta a hölgyet; — 529. l. Tudnia kell tehát *édesített* mesterem; — 534. l. megigéri az ön nagy és *karczolatoss* hitére. — Az életrajzban: LXXIV. l. *el* kell *ítélnünk*, hogy ezt csakugyan Krisztus mondta-e. [Helyesen: *megítélni* v. *elbírálni*.]

Egyéb félszeg kifejezések: 116. l. elhatározta, miszerint *magáról* senki másnak, hacsak nem férjének, *élvezetet nyújtani* nem fog; — 518. l. minek folytán *semmit meg nem szűnt* kezével maga körül hadonázni; — 629. l. A király visszatért Nápolyba, ... *hoggy meifossza magát minden anyagtól*, hogy valamely dolgot aljasan cselekedjek. — Ide tartoznak a szóról-szóra átvett olasz szólások is. Hogy ebben a fordító mennyire mehet, a nélkül, hogy stilusának magyarosságát veszélyeztetné, Győry Vilmos gyönyörű Don Quixote fordításában láthatjuk, különösen Sancho körmondfont, népies beszédmódjának visszadásában, melynek tanulmányozását nem lehet fordítóinknak eléggé figyelmébe ajánlani. Ime néhány példa az ellenkezőre Bokornál: 310. l. Ruggiero *jó karóhoz kötötte szamarát* [mélyen aludt]; — 375. l. azon leszek, *hoggy valakit hajóban rigyek az esősn*; — 509. l. A diák, a kinek *rossz szörrel volt pettyezve a farka*.

Elég ritkán ugyan, de egyenes nyelvtani hibákkal is találkozunk Bokor fordításában: 213. l. s passim: *a kihez én egyszer meggyóntam*; — 479. l. imádkozik Istenhez, *hoggy nem fog többé mártást törni* mozsarában [e. h.: hogy ne törhessen]; — 529. l. az orvos is kezdte *rajta* csudálatos módon kedvét találni. — Az eddigieknél is rútabb hiba a tagadó szócska használata az ilyen összetett mondatok mellékmondataiban: 28. l. nagyobb szabadságod volt az ellenkezőt tenni, mint a minő *nincs* nekünk; — LXXVI. többet bírok, semmint amennyi kettő szükségének elég *nem* lenne. — Ide sorolhatjuk a fordító egy gyakran előforduló germanizmusát is: pl. 46. l. A többiek is rangjuk szerint *ki lettek szolgáira*; hasonlók még a 216., 325., 613. s az életrajz VI. és XXIV. lapjain.

Szórendi vétségek: Sajátságos kedvtelenséggel rakja fordítónk a mondat elejére a határozói igenevet vagy az ige különféle alakjait ott, hol hátul volna helyük. Pl. 45. l. Ezért *furdalva saját vétkétől*, szégyelte... olyat tenni; — ilyeneket találtam még igen sokszor. A jelzői mellékmondat van hibásan elhelyezve ilyenekben: 201. l. Catellának Filippellon kívül semmi más boldogság nem kellett, kire annyira féltékeny volt, hogy stb.

Fordítónk általános szereti a bonyolult, körülírással kifejezés-módot. Így pl. a cselekvés egyszerű megnevezése helyett gyakran írja azt körül a *történni* igével, ilyenformán: 45. l. Miközben így működött, ... *megtörtént*, hogy betegségbe esett; — s így még vagy húszszor. Nehézkés a *mint* kötőszó használata az efféle szerkezetekben: 204. l. olyan megtiszteltetésben részesítem érte, *mint* a minő csak illik hozzá. Így még a 322., 326., 502., 532. s XLVIII. lapokon. — Furcsa a *minthogy* kötőszóval egyértékű *mint olyan* kapcsolatok gyakori használata is: 180. l. a lovász, *mint olyan*, ki ravasz volt, rögtön átlátta stb. Hasonlók még a 308., 313.,

381., 519., 540., 580., 617. stb. lapokon. Gyakoriak egyéb tautologikus szerkezetek is: 26. l. mivel finom hallása volt, *mint a hogy látjuk, hogy* a betegeknek legtöbbször van; — 114. l. s *akkora, oly nagy* volt rohanása; — 115. l. és azt sem *ismerte vagy tudta*, hogy hol van.

De sajnos, találkoznunk fordítónknál szerkezetileg teljesen kusza, sőt értelmetlen mondatokkal is, p. o. az életrajz LXII. lapján: Igaz, hogy a házassági hűséget ebben a korban bizonyos körökben, ... mint a nápolyi udvarban, a hol a Johannák és Fiammetták, a nélkül, hogy prestigeük e miatt a legkevésbé is csorbult volna, a házasságtörést szinte természetes dolognak tartották; — sőt olyanokkal is, melyekből vagy egyáltalán nem lehet kifejtetni az értelmet (p. o. XLVI. l. 1350 januárban már nem élt, de 1348 júliusban még életben volt, minthogy ekkor már, talán hasonló módon, második mostohája is elhalt, hazahívták). — vagy nyilvánvaló gallimathiasok (p. o.: 538. l. Csak tudnátok, hogy én *egyszer egy éjjel* Bolognában mit csináltam, *míelőn néha* társaimmal asszonyok után mentünk).

E kissé hosszúra nyúlt szemelvénytársorozat, úgy hiszem, teljesen elegendő fennebbi állításom igazolására. Boccaccio első komoly magyar fordítója, ki ezt a munkát a filologus készülttségével s a műbarát lelkes ambíciójával végezte, maga nem nyelvművész s ezért bonyolult feladatát teljes sikerrel nem oldhatta meg. Elismerésünket azonban, mint érdemes úttörőtől, nem tagadhatjuk meg tőle.

(Budapest.)

BINDER JENŐ.

Bódiss Jusztin: Xenophon «Sokrates emléke» című munkájának hiperkritikusai és pedagógiai értéke. Budapest, 1909. Szent István-társulat. 99 l.

Szomorú igazság, reánk magyarokra, hogy a mi kultúránkon a görög szellemnek vajmi csekély hatása érezhető. A hellén szellem philologus bűvárait nem tekintve, Arany Jánosnak ugyancsak kevés tanítványát számolhatja a «magyar észnek története» a régi hellén világ megértésében. A «Græca sunt, non leguntur» barbár átká újult erővel nehezedik közönségünk modernnek nevezett műveltségére. Csupa divatból sem hajlandó közelebbről ösmerkedni az antik kultúrával. Persze, hiszen «ignoti nulla cupido»...

Ezt a könyvecskét ép azért köszöntöm igaz örömmel, mert hivatta van oszlatni azt a kultúrátlan homályt, melylyel a laikusok, vagy elfogultak, vagy — olykor a látni *nem akarók* ítélnék a nekik terra incognitáról. Mert mindenképen csak ösmeretlen az előttük, melynek szellemét oly kevéssé értik. Hogy ebben az iskola is mennyire vétkes, nem e Közönyre tartozik fejtegetése. A minthogy Bódiss könyvének is csak egyes fejezetei azok, a melyek szigorúan philologiaiaknak nevezhetők. A közönséggel, a melynek készült, ab ovo kell ösmeretnie tárgyát; innét van, hogy sokszor, különösen a jegyzetek között, elemi szakismereteket kell közölnie. Célja is inkább pædagogiai, mint philologiai, vagy inkább: iskola-philologiai. A nevelésben értékesíthető tanulságait keresi auctorának, azt nézve, hogy Sokrates alakjának nemes erkölcsisége mennyire domborodik ki a Memorabiliában. Ennek a megállapítása, a szorosabban vett philologiai anyag, azonban csak kалаuzul szolgál a Memorabilia pædagogiai értékének a mérlegeléséhez. Tisztázni igyekszik a kérdést: mennyiben igaz a kép, melyet Xenophon fest mesteréről. Mi ebből a szempontból emlékeznünk a könyvről e lapokon.

Bódiss nem új elméletnek, nem valami újféle felfogásnak a hirdetője. Egészében véve a hagyományos felfogás hívének ösmerszik, melyet Döring (Die Lehre des Sokrates als sociales Reformsystem. München 1895) könyve nyomán hirdet, a melyre főképen esküszik. Ennek argumentumaival fegyverkezve száll harcba Xenophon gáncsolóival, kiknek támadásai közül főtípusokul Richter: Xenophon-Studien (Neue-Jahrb. XIX. Supplb.); Klett: Sokrates nach den Xenophontischen Memorabilien (Canstatt, programmérték. 1893.) cz. dolgozatait és Joël hatalmas terjedelmű művét: Der echte und der Xenophontische Sokrates (I. Berlin 1893) taglalja. Ezek elseje a Memorabilia gondolatmenetben való botlásaira építé hypothesisét, mely összeférczelt sokratesi dialogusoknak bélyegezi Xenophon iratát, melyet különben, tagadván Xenophonnak Sokrates-szel való közelebbi ösmertségét is, elvitat az Anabasis írójától, s valamilyen vándor sophista takolmányának hirdet. Klett csak a hitelességet tagadja meg a műtől, mert a dialogusok szellemében nem találja a filozofia Sokratesének képét, Joël végül a cynikus Antisthenes alakját hámozza ki a szerinte torz, hamis Xenophon-féle Sokratesből. Azzal érvel, hogy Xenophon már csak az epigonosokat mutathatta be, s azokat is jórészt költött dialogusokban, követvén Antisthenest, ki már előtte megírta a maga Sokratesét. Richter alig bizonyítja vakmerő hypothesisét, vagy csak erőszakos úton. Szó nélkül félre löki a hypothesisé útjában álló akadályokat. Hisz ha nézi vala az Anab. 1.5 híres passzusát: *Ξενοφῶν ἀναξιοφύται Σοκράτει περὶ τῆς πορείας* ... hogy hirdetheti a Sokrates-szel való ösmeretség hiányát? Ha igazán elmélyed Xenophon lelkébe, hogy juthat olyan túlzó feltevésekre? Klett tanítá-ában több a megszívlelni való, mert természetes, hogy a nem filozofus elméjű Xenophon (már Christ. Gr. Lit.³ 353 l.) akaratlanul is másként közölhette Sokrates egyes beszélgetéseit, mint a hogy valóságban megestek. Még ha jegyzetek után dolgozott is, s innét lehot pl. a Sokrates *χαρισματικῆς* előadásából annyira kirívó rhetorizű fejezet: a II. 1. Aristippos-szal való beszélgetés. Klettel határozottabban rokonszenvezünk, mint Bódiss, a ki (32 l.) arra hivatkozik, hogy Sokratesre is ráragadhatott a sophisták hímes beszéde. A mint az ellenkező természetű eljárásnál is, mikor Xenophon ellapítja Sokrates bölcséleti fejtegetéseit, a világért sem mernék holmi Sokrates dormitans-félére gondolni, hanem csakis a közlőben keresem a fogyatkozást: „jener Mangel an philosophischer Anlage” mondja Christ i. h. Más-ként meg nem eshetik a szerkezetben, gondolatmenetben tökéletlenebbül kidolgozott fejezetek közlése. Ha ezeket *így* hallotta volna, s mesterét minden ízében megérti vala, nyilván nem a dormitans alakú tárgyalásokat válogatja össze emlékiratába. De viszont teljesen megfelelő itéletet fejeznek ki Bódiss szavai: „nem kell mély fejtegetéseket, kialakult filozófiai rendszereket keresni a műben”. Klett minden kicsinylése ép onnét ered, hogy a mai tudományban élő Sokratest keresi Xenophonban. Ezt a Sokratest keresi a többi „hyperkritikus” is, főleg Joël, a ki, de szerintünk *csak részben*, a-prioristikus feltevésből indul, s a maga szinte merőben szubjektív felfogásával ítél. Nem azt a Sokratest kéri számon Xenophontól, a kit ő akart megörökíteni. Nem gondolnak arra a meghatóan szép halotti áldozatra, a minek a praktikus görög ész e nagy mestere szánhatta a maga

emlékezéseit szerette mesteréről, a kit meg akar tisztítani a rádobált sártól, a mint vallja már műve kezdetén: I. 2. *πὼς οὖν ἂν ἐνοχος εἴη τῇ γράφῃ*; ... vagy nézzük még inkább I. IV. elejét, melyet Gilbert kiadása (Lipsiæ) per se Xenophonte non indignos (versus)nak hirdet, de mégis < >ben közli, holott mi sem túkrózi jobban Xenophon nagy szeretetét mesteréhez, vagy a IV. könyv rajongó szeretettel írt befejező szakaszait ... Milyen ragaszkodással teli hangon hirdeti, mit tudott tanítani Sokrates, *εἰ ἱκανὸς ἦν βελτίους ποιεῖν τοὺς συνόντας*; Büszke önérzet érzik ki a sorokból, hogy ő is hallhatta a nagyot. Lépten nyomon az igazság büszke tudata, az igaz ügy ereje harsog fulunkbe. Végtelen erkölcsi erő mindenik pontjában, a hol Apológiája tudatában emeli szavát. Csak a ki igazán lelkével szerette, tanításából ösmerte Sokratet, csak az írhatott így róla. Es nem látják e túlzók Xenophon könyvében azt a túláradó szeretetet, mely egy a jónak, igaznak szeretetével! Nem gondolnak arra Richterék, hogy a ki ilyen lélekkel foglalja könyvbe a maga évek előtt leírt emlékezéseit, a kinek lelke ennyi vágyódással emlékezik holt mesteréről, az nem lehet, hogy a «közelebbi ösmeretséget» nélkülözte volna Sokrates-szel? Hogy erre nem gondolnak a hyperkritikusok! De nem emelik ki eléggé e pszichológiai érveket a Xenophon védelmezői sem. Bódiss hasznos tanulssággal olvasható kis könyve sem eléggé.

Dehogy is gondolt Xenophon arra, hogy Sokrates bölcséletét adja, rendszeres filozófiai műben, a mit Joélék keresnek, s hogy nem találják, megrójják ez igénytelen emlékezések harmonikus lelkű íróját. Dehogy is akarja Xenophon a maga nézeteit csempészni Sokrates nagy neve alá. Nem teremt ő, csak közöl; nem költ, csak emlékeiből szerkeszt. A kérdés csak a közölt emlékezések hűsége lehet. Mert valóigaz, hogy Xenophonban hiányoznak ama kellékek, mik e kérdés felvetését szükségtelenné tehetnék. De megállapítható a jóhiszeműség. A zökkenések vagy az emlékezés fogatékosságából, vagy a filozófiai készség hiányából erednek. Igaz vád egyikért sem érheti az emlékezések íróját. Teljesen megnyugtató a Bódissnál olvasható magyarázás, hogy egyéni felfogásának is része lehet benne, hogy ilyennek és nem másnak rajzolja szerette mesterét. «Ő, a gyakorlat embere, rajzolja Sokratesben a gyakorlati bölcsészt.» Elméleti tanítását nem igen érti, de nem is igen hagyományozza. De nem is a teljes Sokratet akarta megörökíteni. Csak a mennyit józan, praktikus eszével felfogott belőle, úgy, hogy az a másik, magasztos, emelkedett szellemű Platon-rajzolta Sokrates a Xenophonéval egészül egygyé. S ez a Xenophon hitelességének a legbiztosabb kriteriuma.

Nem foglalkozunk e lapokon Bódiss könyvének ethikai következtetéseivel, melyekben Sokrates alakjának istenhitet és erkölcsöt érintő oldalait világítja az iskola szempontjából. Nem is minden, e nemű fejtegetésével járunk egy úton. Túlságosan sok becsét tulajdonít ő Sokrates «vallásos» lelkületének, a mi tárgyalásának főszempontja. Mi csak az igazság után való véghetetlen szomjuhozásban látjuk Sokrates felséges nevelő erejét. Az igazság kultuszának szentelte egész életét. De mégis becsülöm e lapokat, mert az elfogultaknak megmutatja, mekkora igaz erkölcsi érték vala az ókor gondolkodóiban. S a Sokrates gyönyörű martirhalálának feledhetetlenül szép szavakban áldoz...

Ép e szolgálataiért, tekintve várható olvasóközönségét, a classi-

cismusnak tett igaz szolgálataért, *aureus libellus* nekem e kis könyvecske. Bár nem egyéb, mint a Xenophon művéhez fűződő kritikai tudnivalók világos összegezése, s bár jórésztében egyoldalú következtetések is olvashatók: jól esik meleg szeretete, igaz vonzódása. Szívvel gondolt, szemmel készült írás. Tiszta, szép lelkesezése, nyugodt, bölcs hangja, általában mérsékelt, higgadt felfogása előismerésre indít mindannyiunkat, kik hozzája hasonló szeretettel élünk a görög világban.

Csak a VI. fejezethez fűződően még egy megjegyzést! A *Memorabilia* tartalmát adja. A IV. 7.-nél azonban nem valami pontos hűség-gel kíséri a görög szöveg menetét, s nem emeli ki Sokrates jellemző nézetét az exakt tudományokban *elegendő* mértékről. És még egyet! Egyik jegyzete (60 l.) odaveti, hogy Sokrates ellen csak a családjával való nem törődés vádját lehet felhozni. Régi hang, de aligha igaz hang! Ép a Memor. egyik dialogusa, a fiával Lamprokles-szel való (II. 2.), lehet a tanúja, mennyire törődött gyermekei jellemével, fia gondolkodásmódjával. Családi érzelmeket hirdet máshol is. Hát a Platon Apológiája végén, (p. 41.), mikor fiairól emlékszik? S a Kritonban? Vagy csak nem az anyagi nemtörődömségére gondolt Bódiss? Alig hinném! De e conventionalis nem igaz mondást mindenképen rosszul esik látnom e Sokrates szeretetével írott könyvben.

Fölötte bántó olvasni az átírt görög szavakat. Azt hinnők, tán közönsége kedvéért adja így. Nemcsak szavakat, egész mondatokat is. De mikor a 86. l.-on már görög írásban idéz?...

Sok szép könyv hatása érzik e művecskén. Sok olvasottság és a harmonikus szép lélek nyugodt derűje ragvogja be ez egyszerű tónusú, szürke kontósú, de értékes lelki kincseket rejtő lapokat. Sokrates csodálata, Xenophon szeretete. Nagy értékéről írta e könyvét. Hisz Cicerót idézhette: Cato maior 59. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos legite, quæso, studiose, ut facitis.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Madarász Flóris: Gárdonyi Géza (különlenyomat a Katholikus Szemléből), Budapest, 1909. 8-r. 58 l.; **Sipulusz** (különlenyomat a Katholikus Szemléből), Budapest, 1909. 8-r. 29 l.

A ki korunk szépirodalmát figyelemmel kíséri — bármily felületes is e figyelem — szükségképen észreveszi, hogy az utolsó évtizedben ez az irodalom két irányra különült el. Egyfelől a régi nyomokon járók, a nemzeti hagyományok továbbfejlesztői, másfelől a modernkedők, «az idegen irodalmi hóbortokat majmolók» látják el könnyebb olvasmánnyal a magyar közönséget. E két irányban a nyelven kívül semmi sem közös. A *nyugatiaskodók* stílusa idegenszerű, erkölcsi felfogásuk a Nietzsche-féle erkölcsi nihilizmus, e mellett túlzó naturalisták, kik az életben csak az állati ösztönök hordozóját látják. A közerkölcsiség általános züllése s az ízlés degenerációja alkotta meg a maga képeire ezt az irodalmi iskolát.

Ennek az amorális irodalmi iránynak a térfoglalása egyrészt undorral tölti el a meg nem mételgyezett lelkeket, másrészt erősíti vonzalmunkat a tisztultabb erkölcsi-egű írók iránt. Madarász figyelmét is így vonta magára az a két író, kinek művére a nemzeti szel-

lem és az erkölcsiséget nem sértő felfogás nyomta bélyegét. Ez a vonzalom azonban szükségképen befolyásolja a szerző ítéletét, s midőn megkísérli irodalmi értékük megállapítását, értékelése — nem is beszélve arról, hogy ez a művelet még korai — kihívja a kritikát.

Gárdonyi Gézában első sorban a kiváló megfigyelőt látja a szerző s röviden áttekintvén a népies elemnek fejlődését irodalmunkban, megállapítja, hogy az ő népies alakjai azok, melyek először «izmosodnak egyéniségekké.» Nem fogadhatjuk el e tekintetben a szerző véleményét. Az öregebb és fiatalabb Bencze a Toldiban, a János vitéznek és a Helység kalapácsának hőse nem önálló egyéniség? Igaz ugyan, hogy a Violák és Göndör Sándorok csak stilizált alakok, de vajjon nem tévedt-e Gárdonyi az ellenkező túlzásba Göre Gábor izléstelen torzalakjának megteremtésével? A mint a szerző bonczoló kése alá veszi Gárdonyi alakjait, alapos fejtegetéseiből nyilvánvaló, hogy Gárdonyi nagy művész egy-egy népies alak megrajzolásában, de a mint bonyolultabb lelki fejlődések rajzára törekszik, ereje cserben hagyja (Falábu, Az öreg tekintetes stb.); mennél inkább távolodik pedig a népies talajtól, alakjai, meséi egyre valószínűtlenebbek lesznek. A nélkül, hogy Gárdonyi érdemeit kisebbíteni akarnók, annak a véleményünknek adhatunk kifejezést, hogy nem annyira nagy megfigyelő és nagy gondolkozó ő, hanem kiváló nyelvművész, bár a szerző ebbeli jelentőségét is túlozza, midőn működését nyelvi szempontból «gondviselésszerűnek» mondja.

Második tanulmányában Madarász Sipulusznak, a népszerű humoristának, írói fejlődéséről fest képet s a rajz keretében fejtegeti humorának természetét és forrásait. Bármily megvesztegetők is e fejtegetés találó megfigyelései és talpraesett megjegyzései, mégsem osztozhatunk a szerző azon nézetében, hogy ez az írói pálya egyre emelkedik. Sipulusz pályájának első felében csillan fel legtisztábban humora (Sipulusz tárczái, Zuboly, Gyalu és társai stb.), későbbi műveiben egyre tágabb teret nyer a szertelenségek és szójátékok hajhászása, komolyabb irányú alkotásai pedig többnyire az érzelgősségben laposodnak el, mint az *Elnémult harangok* című pompásan meginduló regénye vagy a *Korhadt fakeresztek* című elbeszélés gyűjteménye.

Ez a tanulmány abból az alkalomból látott napvilágot, hogy Sipulusz összes műveinek gyűjteménye elhagyta a sajtót. Bizony erre a gyűjteményre ráillik Kazinczynak Himfyre írt epigrammája: «Tűzbe felét!...»

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Plato, Apology and Crito, edited by Louis Dyer, revised by T. D. Seymour. (*College Series of Greek Authors.*) Ginn and Co., Boston—London, 190 (8-r. 246 l.) kötve 7 sh. 6 p.

Rendkívül tetszetősek ezek az amerikai, középiskoláknak szánt auctor-kiadások, a *College Series of Greek Authors* kötetei. Főerényök az amerikai erény: a praktikusság. Lehetőleg mindent nyújtanak, a

mire a tanulónak szüksége van, lehetőleg keveset abból, a mi folytatólag is holt betű marad. Az előttem fekvő kiadásról, immár két halott embernek hagyatékáról is elmondhatjuk ezt a dicséretet, a legnagyobbat, a melyet a gyakorlati czélokra törekvő iskolakönyvekről egyáltalán elmondhatunk. A bevezetés ügyesen tájékoztat a görög filozófia fejlődéséről Platonig bezárólag, de csak a legszükségesebbet emelve ki, s mindig Sokrates személyére és ügyére való különös tekintettel, a minek szolgálatába ugyanott az athéni perrendtartás rövid ismertetése is szegődik. Az Apologia és Kriton magyarázatára egyéb görög szövegeket is mellékeltek a kiadók: jól megválasztott részleteket *Phaidonból* (az elejéből és végéből), a platon *Symposionból* (Alkibiades dícséri Sokratest), *Xenophon*nak Sokrates emlékezetéből. A szövegek alá nyomtatott kommentár látszólag kerüli a terjengősséget és a túlzott grammatikai analysist, bár itt még leginkább észrevehető, hogy Dyer annak idején a Cron-féle német iskolai kiadást fogadta el a maga kiadásának alapjául. Egy appendix, mely Platon irodalmi hagyatékáról tájékoztat, pontos szöszedet és a magyarázott görög szók indexe fejezi be a munkát. Hazai tankönyvíróinknak nem ajánlhatom eléggé, hogy a német auctor-kiadások mellett az efféle praktikus berendezésű angol-amerikaiakat is vegyék tekintetbe. Akkor a magyar tanuló különös fáradság nélkül sok oly ismeret birtokába jönne, a mit manapság — a megfelelő bevezetések híján — sajnos, nélkülöznie kell; könnyen kezelhető kis szótára segítségével mégis csak szótárból és nem a magyar fordításokból ismerné meg a görög-latin szókat; és — last not least — nem merülne teljesen el (ha ugyan olvasókönyvének magyarázó részét komolyan veszi) a grammatika spintizáló tudálékosságában.

(Budapest.).

HORNÁNSZKY GYULA.

August Mau: Pompeji in Leben u. Kunst. Zweite verbesserte u. vermehrte Ausgabe. Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1908.

A mű első kiadása (1900) óta eltelt nyolcz év ásatási eredményei nemcsak tartalmi bővülést, hanem szükségképen az egész anyag feldolgozásának módosulását vonták maguk után. Szerző a második kiadáshoz csatolt előszavában maga jelöli meg a két kiadás közti quantitativ és qualitativ különbségeket. Az újabb ásatások nyomán mindenek előtt a város építkezésének történeti áttekintése jelentékenyen módosul, az egyes építészeti korszakok egymástól élesebben szétválaszthatók (VI. fej.). A Venus Pompeiana templomának építkezési korszakairól szintén teljes, áttekinthető képet nyerünk (XVIII. fej.); az első kiadás ezt alig hogy érinthette, mivel akkor csak nemrég kezdték meg kiásását. A nagy színház régibb formáinak behatódott ismertetése (XX. fej.), az új víztorony és vele kapcsolatos vívezetési rendszer leírása is (XXXI. fej.) nagyobbára új részei a

könyvnek. A falfestmények fejezetének (LIV. fej.) anyaga is természetesen tetemesen gyarapodott és gazdagodott azóta. A könyv többi részei is alaposan át vannak dolgozva azon új szempontok szerint, melyeket az újabb ásatási eredmények nyújtanak, úgy hogy tulajdonképpen nem is új kiadással, hanem új könyvvel van dolgunk. Érdemes tehát legalább azokat a fejezeteket ismertetni, melyek a lényegesebb eltéréseket tartalmazzák és melyekben némely érdekes problema vár a végleges megoldásra.

A legrégibb építészeti korszaknak csak két emléke van; az egyik az ú. n. *forum triangulare* temploma; a másik a VI. insula 5. sz. házának falába beleépített oszlop, melyet most környezetéből kiszabadítottak. Ezen oszlopot némelyek etruszk eredetűnek tartották, Mau azonban inkább volt hajlandó ógörög eredetűnek minősíteni. Nagyon valószínű, hogy ezen közbeépített oszlop valamely templom maradványa azon építészeti korból, mely a mostani utcahálózat korát megelőzi. Mint ezen régibb építészeti kor egyetlen maradványa arra utal, hogy többi kortársát elpusztították; ez pedig az etruszkok foglalására vezethető vissza, a kik, miután az oszlok alapította várost hatalmukba kerítették, az utcahálózatot újra rendezték. Az oszlop e szerint az oszk-görögkori templom maradványa. A második építészeti korszakot a mészkő-atriumok jellemzik; ez bizonyynyal már az etruszku-ralom korába esik, mivel ezen stílű házak mind behelyezkednek az etruszkok rendezte utcahálózatba. A harmadik korszakot, mely a *monumentalis* építkezéseknek és az első művészi fellendülésnek kora, még a római foglalás előtti korbá kell helyeznünk. Ezt a tuff-kőépítkezés jellemzi és ebből az időből való a legtöbb középület, a magánházak egy része, a terek és házak dór-, ion- és korinthusi oszlopcsarnokai. A negyedik korszak építkezése a Sulla-féle *occupatio* után indul meg; a *proscriptiók* folytán meggazdagodott új gyarmatosok sok új köz- és magánépületet emelnek; az új betelepülők építtetik a kis színházat és az *amphitheatrumot* is. Bármily gazdag is ezen építészeti korszak anyaga, művészi tekintetben mégis hanyatlást mutat. A köztársaság végétől a 63. évi földrengésig az építészeti fejlődés menete nem állapítható meg egészen pontosan; legvilágosabban felismerhetők az Augustus-kori épületek; egyébként pedig ezen korú épületek pontosabb meghatározásánál minden egyes konkrét esetben az összes tények és körülmények egybevetésével lehet csak ítélni. Ugyancsak így kell eljárni a földrengés és Vezuv-kitörés közé eső időszak épületeinek megállapításánál is.

A Venus Pompeiana templomán Mau megfigyelései szerint három építészeti korszak különböztethető meg. Az első templom szegényes anyagú tuffkőből készült épület az első római betelepedés korából, a Kr. e. 80. évből való és ferdeszögű porticusok vették körül. Ennek a helyére a császár-kor elején pompás márványból építettek templomot és derékszögű oszlopcsarnokokkal körbezárták; ebből a korból maradt meg a legtöbb épületrész, noha a 63-iki földrengés következtében az építkezést teljesen be nem fejezhették. Az utána következő korban hozzáfogtak a romok eltakarításához és új templom emeléséhez, de az aláépítéseken túl nem jutottak a munkával.

A nagy színházban Dörpfeld kezdeményezésére megindított újabb, mélyebbre ható ásatások sajátságos eredményekre vezettek. Őt

építészeti korszak különböztethető meg, melyek közül a Dörpfeld contra Puchstein vita szempontjából (t. i. annak eldöntésére, hogy a proskenion előtt az orchestrában, vagy a proskenion fölött a skene tetején játszottak-e a színészek), a harmadik korszak építészeti maradványai a legjelentősebbek. Ebből a korból maradt meg ugyanis a maig meglevő skene épület legrégibb formája. Világosan felismerhető még az öltöző helyiség, melybe öt ajtó nyílik; előtte a nézőtér felé két oldalt ferdeszögű épületek közé szorított tér volt, mely bizonynyal a játszóhely. A pompeii nagy színháznak e szerint nincs tulajdonképeni proskeniona; a színpad ellenben csak nagyon kevésbé magasabb a nézőtérnél, és ennél fogva a rajta végbemenő dolgok még beleesnek az első sorban ülőknek látóvonalába. Hogy pedig a pompeii színház orchestrájában sohasem játszhattak (bárhogy volt is ez más színházakban), az egészen világosan kitűnik abból, hogy a színpadtól körülbelül hat méternyi távolságban hét méter átmérőjű kerek vízmedence van leásva. A medence és színpad közti hat méternyi terület ugyan elegendő lett volna a kartánczok eljárására, de a vízmedence ide helyezése ebben az esetben ennek ellenére oly megmagyarázhatatlan ügyetlenség lett volna, hogy ezt semmiesetre sem szabad a régi pompeibeliekről feltételeznünk. A későbbi korból, a Holconiusok építkezésének idejéből is találtak vízmedencéket, összesen hatot, melyek Mau véleménye szerint aligha egyidejűek, de csak nagyon kevés időköz választja el őket egymástól. Hogy milyen czélból ástak itt le különböző időkben vízmedencéket, arra, analógiák teljes híján, egyelőre még hypothesis sem lehet felállítani. A pompeii nagy színház ebben a tekintetben teljesen elszigetelten áll.

Részletesen le van írva a Vezuvkapu melléki vízszűrő torony is, melyet az 1902. évten ástak ki. A pompeii vízvezeték a Serino vízből táplálkozott és a Nápoly felé menő vízvezeték elágazásának tekinthető. A Vezuvkapu melléki víztorony medenczéjében a víz három ágra szakadva megy be a szűrőkészülékbe, nyilván azért, hogy a víznyomás ereje megoszoljék és ne rontsa a szűrőket. Az egyik ág a közkútakat látta el vízzel, a másik a magánházakat. Hogy még több ilyen vízszűrő toronynak is kellett lennie, az nemcsak abból következtethető, hogy ez az egy vízmedence aligha láthatta el az egész várost elegendő vízzel; hanem a medence alacsony vízállásából nyilván kitűnik, hogy nem lehetett összeköttetése a város különböző pontjain magas pillérekre épített víztornyokkal, melyekből a vízvezetéki csövek a főutczák irányában szétágaztak. Ezeket más, magasabb fekvésű vízszűrőkből kellett vízzel ellátni; lehet, hogy a Vezuvkapu melléki vízszűrő torony csak a környékbeli mellékhálózat szűrője volt.

A faldíszek fejezete jelentékenyen módosult, mivel az anyag gazdagodása mélyebbre ható kutatást tesz lehetővé. Mau ugyan nagyjából ugyanazt a methodust követi, melyet már előzőleg megállapított: a faldíszeket a decoratív elemek szempontjából külön választott négyféle stílus szerint rendezi, mivel ez idő szerint ez az egyetlen lehetséges eljárás. A díszítési elemek fejlődését Pompeiben több mint két évszázadon át megfigyelhetjük, ezt kell tehát felosztási alapul felvenni; a díszletek közé foglalt tulajdonképeni képek (mythologiai jelenetek, genreképek, tájképek stb.) sok értékes adatot nyújtanak ugyan az ókori festőművészet különböző irányainak megfigyelésére,

de összefüggő, teljes fejlődésmenet még sem állapítható meg belőlük; mivel ezek az alkotások mind már a hanyatlás korából valók, a mikor az előző nagy művészet különböző korának vívmányait eklektikus módon használják fel és olvasztják egybe. A decoratív elemek motívumainak eredetét teszi ezúttal Mau behatódóbb vizsgálat tárgyává. Különösen érdekes az ú. n. első stílus elemeinek egybevetése a legújabb delosi és prienei ásatások falfestményeivel. Ezen első stílus ideje a tuff-építkezés korába esik (a mészkő-atriumok korában a falakat egyszerű stucco-burkolattal vonják be, a falfestést még nem ismerik); jellemző vonásai: *a*) hogy a díszítés csak embermagasságig emelkedik a falon, mivel védő burkolatot mimel, melynek ezen magasságon felül már nem volna értelme; *b*) hogy a festés különböző színű márványlapokat utánoz; *c*) hogy a fal aljának körülfutó sárga talapzata (Sockel) faburkolatot utánoz. Ezen utóbbi motívum a másodikkal látszólag ellenmondásban van, akár fa-, akár márványberakásnak fogjuk fel a különböző színű festett stucco mezőket. Ha faberakás, akkor a fatalapzat felesleges, ha márványberakás, akkor nem illik hozzá. Ennek a hozzá nem illő talapzatnak a magyarázatát megadják a delosi és prienei faldíszek, melyek közt ugyanezen stílusnak régibb formája található; ezeken még világosan felismerhető, hogy ez a talapzat nem eredeti alkotás, hanem csak későbbi járulé.

Behatóan fejtegeti a többi stílusok sajátosságait is és főleg arra helyez súlyt, hogy a második stílusból, melyet architekturai stílus néven ismerünk, mint közös forrásból vezesse le a harmadik és negyedik stílust, melyek közül a harmadik egyiptomi motívumokat mutat s a negyediknek fantasztikus motívumai valószínűleg szintén keleti eredetűek, csak hogy más, még eddig meg nem határozható műveltségi centrumból erednek.

Egy teljesen új fejezet is járul a többihez, mely rég érezhető hiányt pótol. Herculaneumot tárgyalja részletesen, illetőleg azt a keveset, a mit belőle ismerünk. Ismerteti részletesen a Boscoreale melletti falusi tanyát is, mely kétségtelenül Pompei területéhez tartozik. Eddigél csak az itt talált aranykincsről ismeretes, mely a Louvre-ba vándorolt; érdekes azonban a villa topographiája és berendezése is, mivel megismerjük benne az igazi itáliai falusi ház típusát és a mezei gazdálkodás körébe tartozó helyiségeket, a konyhától kezdve a magtárig, a bor- és olajsajtólástól a kézi malmokig.

Mau Pompeinek legkiválóbb archæologusa volt; könyvének új kiadásáról nem is lehet kritikát, csak ismertetést közölni. Sajnos, hogy a második kiadást újabb kiadás nem fogja követni. Alig pár hónappal a könyv megjelenése után, a f. év márczius 6-án, váratlanul meghalt. Ő rá nem a szokott értelemben lehet mondani: «De mortuis nil nisi bene.» Úgy mint ő, nem ismerte senki Pompeit.

Évente vezetett ide egy csapat kezdő archæologust, hogy beavassa őket egy kihalt világ élő tanubizonyságainak ismeretébe. Akár az olasz, akár a német archæologus világból lép valaki az ő örökébe, előbb bele kell magát élnie ebbe a körbe, hogy méltón folytathassa azt a munkát, mely Mau halálával megszakadt.

(Budapest.)

LÁNG MARGIT.

Ignaz Kúnos: Türkisches Volksschauspiel. Leipzig, Rudolf Haupt, 1908. 8-r. 142 l. 8 M.

Josef Horovitz a görög mimus hatásáról írt kis tanulmányában először hívja fel a tudományos világ figyelmét a görög mimushoz mind tartalmilag, mind technikailag legközelebb álló népies műfajra: a török *orta oynura* (a közép játéka v. körjáték), de mélyebb összehasonlítást az *orta oynuk* úgyszólván teljes ismeretlensége lehetetlenné tett. Most egy magyar tudós birkózott meg ama feladattal, hogy az *orta oynut* saját gyűjtései alapján a történelmi adatok tekintetbe vételével és csoportosításával az európai tudósokat e sajátságos török népirodalmi termékkel megismertesse.

A színészetnek a vallásos kultusszal való kapcsolódása oly jelenség, melyvel az összes népeknél találkozhatunk. A táncz, mint a lelki élet bizonyos mozzanatainak kifejezése, nem állapotott meg a test ritmikus mozgásainál, hanem tovább haladt a dramatizálásban, s az álarcz használatával, a színjáték legelemibb alakjai fejlődtek ki alacsony kultúrájú ősnépeknél. Görögországban is e primitív, az életben minden nap előforduló jelenetek utánzása szülte a *mimust* mely hatását közvetlenül éreztette a bizánczi birodalom örökébe lépett törökök kultúrájában. Kr. e. a IX. században tudunk primitív drámai alakítások létezéséről Peloponnesosban, később Hellasban és Alsó-Itáliában, de csak a IV-ik század óta kezdték őket a valószínűleg szicíliai névvel *μῦθος* nak nevezni. A foglalkozásszerű színészek (*θαρματοποιοί*) fellépése óta azonban elvesztették vallásos jellegüket és az alsóbb nép mulattatására szánt Possenreisserekké váltak.

Reich¹⁾ bűvárlatainak köszönhetjük ma azt, a mit a mimus fejlődéséről tudunk. Mint a török *orta oynura* fontos sajátságát a mimus idő- és helyegységét kell említenem. Tárgya többnyire az alsó nép életéből volt véve, de nem hiányzanak belőle az egyes társadalmi gyengék képviselői. Tudunk mimusokról, melyek tárgya házasságtörés, és melyek állandó szereplői a fiatal könnyelmű asszony, a hódoló szerető, a ravasz kerítőnő; azonkívül tudunk romantikus mimusokról, melyekben a rablók, hajótöröttek, kalandos utak és emberek állattá változása játszották a főszerepet.

A későbbi kereszténykori mimusok főszereplője, mely kaczagtató alakja és tettei által mindig biztosította magának a sikert, a kopasz bolond, a tömzsi telhetetlen kópé, ki butaságának és ügyefogyottságának álarcza alatt a természetes észet képviselte, ma a török *orta oynu Kavuklu* ja alakjában hagyta hátra hű mását. A mimus durvaságai által mindinkább ellentétbe helyezkedett a színpadi drámával, és mindinkább személyek utánzására mint a cselekményre, a bonyodalomra terjeszkedett ki. Idegenszerű kiejtés, testi hiányok, melyek a színészeket már megjelenésükben karikaturává tették, voltak a mimusbeli humor legerősebb oldala. A bizánczi kor mimusainak török nyelvű változatai az *orta oynuk*.

Kúnos körülbelül itten kezdi művét, a meddig nagy vonásokban

¹⁾ Herm. Reich: Der Mimus, ein literar-entwicklungsgeschichtl. Versuch. Berlin, 1903.

elvezettem az olvasót. Megemlékezik az orta ojuu testvérjátékáról, a török karagözről és ismerteti a kettő között meglévő rokon vonásokat. Érdekesen igyekszik az orta ojuu történelmet megvilágítani, a meny-nyire az az elszórt csekély török történelmi adatokból rekonstruálható.

E fejezetekben gyakran érinti Magyarországot, hová szintén vándoroltak át török orta-ojnu játszóka a hadjáratok alkalmával a szultán kíséretében, megvilágítja az orta ojuu színészeinek helyzetét és megismertet ama legendákkal, melyek török részről a mimus keletkezéséről elterjedtek. Nagybecsű munkájának ama része, melyben az orta ojuu színpadját, az előadás rendjét, a szereplők öltözkékét írja le. Személyes megfigyeléseit forrás gyanánt kell tekintenünk a ma mindinkább kihaló török mimus megismerésében. A bevezetést két saját gyűjtésű orta ojuu teljes török szövege német fordítással és több orta ojuu kivonata követi. Török művészektol származó rajzok és illusztrációk ékesítik a könyvet, melyeknél eredetibben még művész nem adta vissza a török nép típusait (a tudákos pesekjár [előljáró], a ravasz bolond, a divathós, a verekedő részeges albán, a púpos, a nagysüvegű stb.).

Kúnos munkája nagy szorgalomról és a török nép alapos ismeretéről tesz tanúságot és részlet törlesztése ama adósságnak, melylyel a magyar nemzet a tudománynak tartozik: a nyelv és fajrokonság révén az idegeneknél sokkal mélyebben látó, a török népleket könnyebben felfogható magyar fajnak a turkologia terén teendő szolgálatának.

(Budapest.)

GERMANUS GYULA.

Cramer: Afrika in seinen Beziehungen zur antiken Kulturwelt. (Gymn. Bibliothek. Hrsgb. von H. Hoffmann. 46. Heft.) Gütersloh, C. Bertelsmann, 1907. 136 l. 2-40 M.

A Hoffmann Hugó szerkesztésében megjelenő Gymnasial-Bibliothek egyes számait (41. 42. 47. 48. 45.) Hornyánszky és Láng ismertették, és méltányolták e vállalat jelentőségét nemcsak a tanuló ifjúság, de a tanár szempontjából is (EPHK. 32. 447—455 l.) E vállalat jó híréhez méltán sorakozik a czimben idézett könyv, mely *Afrikának kultúráls szerepét* tárgyalja az ó-korban.

Afrika mindig az újdonság ingerével hatott; onnan mindig lehet valami újat hallani, mondja Aristoteles. A rómaiaknál is közmondás volt: Quid novi ex Africa? Könyvünk különösen a rómaiaknak kultúráls működését tárgyalja Észak-Afrikában, de egyéb kérdéseket is érint; így az egyiptomiak terjeszkedését délfelé; a Nílus forrásainak már az ó-korban való tanulmányozását; a délafrikai aranyvidéket; a karthagóiak térfoglalását a nyugati partokon. Egyiptommal nem foglalkozik; annak kulturája maga kötetekre való anyagot adna és különben sem számították az ó-korban Afrikához. Még Strabon is Augustus császár idejében Ázsiához számította. Ptolemæus (150 K. u.) szerzett csak érvényt az akkor ismert világ három részére való felosztásának.

Észak-Afrika az ó-korban mesés termékenységről volt híres. Egyiptomot a rómaiak gabonaraktárunknak tartották. De nemcsak Egyiptom volt annyira termékeny, melynek földjét a Nílus vize áztatta, hanem egész Észak-Afrika. Horatius is azt mondja (Carm. I. 1. 10.): quidquid de Libycis veritur areis. A rómaiak értettek hozzá, hogy csatornázással megtermékenyítsék földjeiket; ebben már a karthagóiak

művei is segédkezet nyújtottak nekik. Ma mindezt a sivatag homokja eltakarta, mely a barbárok pusztításaira még rátette a koronát. De egyébként is megváltozott az ország klímája, mit első sorban az erdőségeknek oktanl irtása idézett elő.

• Több virágzó város volt a rómaiak idejében Észak-Afrikában: így *Thugga* (ma: Dugga), *Thamugadi* (ma: Timgad), *Thysdrus*, *Theveste*, *Bescera* (ma: Biskra). A sivatag lakói ellen *Lambaesis* városa épült a sivatag szélén, a hol a legio Augusta III. állomásozott. A kultúrának számos nyomára akadunk e helyeken. Diadalív annyi van Afrikában, mint Itáliában és a többi provinciában együttvéve (60). Különösen szép és hatalmas a Thamugadi szélén álló, melynek három átjárása van; korinthosi oszlopaival egészen a Septimius Severuséra emlékeztet a Forum Romanumon. A feliratok száma, melyeket Afrikában találtak, több ezerre megy. Hasonlóképen számos hatalmas sír-emlékre bukkanunk ma is, még a sivatagban is. Legnevezetesebb a Vadi-Tagidjeben levő, melynek magassága 16 m.; a mű 3 emeletes. A feliratok közül érdekes egy *sírvers*, mely 110 sorból áll, mert az, a kinek írták, 110 évig élt. A mozaikok száma legio. Mint Pompeiben a freskó, itt a mozaik az uralkodó. E mozaikok, melyeknek tárgya a falusi élet, vadászat, pásztorelet, ló- és szekérversen y, meglevenedve mutatják nekünk a római életet.

Bár a rómaiak a meghódított népek isteneit is tiszteletben tartották, illetőleg a lakókat azok tiszteletében nem zavarták, azért saját isteneik tiszteletének is érvényt tudtak szerezni. Mindenütt találunk egy-egy capitoliumra, melyben Juppiter, Juno és Minerva tisztelete jut kifejezésre. Legjobb állapotban maradt meg a duggai. Megmaradt még e helyen a színház is elég jó állapotban, valamint a vízvezeték. Nevezetes emlék még a római korból a *thysdrusi amphitheatrum*, melynek méretei nem sokkal kisebbek a római colosseumnál. Messziről még impozánsabb látványt nyújt, mert magaslaton áll.

Afrikának majdnem ellentétes oldalán, a délnyugatin, a Zambezi folyótól nem messze, a nutabelek földjén is régi kultúra maradványaira bukkanunk. A *Zimbabwe* mellett talált vár romjai, kúp alakú tornyok, valamint az itt talált kohók és a kohászathoz szükséges eszközök mutatják, hogy itt is virágzó kultúra volt. Számos római pénzre is bukkantak itt. Mégis az eszközökön talált *sémi* feliratok Dél-Arábia lakóira, a *hinyaritákra* mutatnak. Némelyek a bibliai *Ophir*t sejtik e helyen, melyet a Septuaginta *Sophir*nak nevez (ma: *Sophala* a kikötőváros).

A Nilus forrásairól írt fejezet is mutatja, hogy már a régiek is jó helyen sejtették azokat, t. i. a Viktoria és Albert-Eduárd tavak kifolyásában. E tavakat a régiek szerint a *lunae montes* forrásai táplálják, a mit a mai geographusok is megerősítenek.

Teljességre könyvünk nem tarthat igényt. Mint már említettük, Egyiptomot nem tárgyalja, de azt legalább megokolja. Ellenben *Karthago* jelentőségét egyáltalán nem méltatja, *Kyrenéről* pedig szó sem esik. Mindazonáltal a könyv jó szolgálatokat tehet. Leírásai mind érdekesek és könnyed stílusban szerkesztvék, melyeknek értékét még emeli a számos sikerült kép, valamint a mellékelt 3 térkép és a pontosan szerkesztett névmutató.

(Losoncz.)

FENDREI GERZSON.

George Fonsegrive: Ferdinand Brunetière. Paris, Bloud et Cie 1908. 101 l.

Fonsegrive éppen olyan gondot fordít Brunetière életére, mint munkásságára, de ott kevesebbet a lélektanra, itt pedig arra a folytonosságra, melynek Brunetière tanítása csupán egyik láncszeme. Fonsegrive forrása Bourgetnek a Tempsban kiadott dolgozata (1906.). Bourget t a hősimádás hevülete ragadja, mikor Brunetière-ről beszél, ki iskolatársa volt. Lapokon át idézi Bourget-t, s nem látja, hogy Bourget inkább a nagygyá lett tudós képét festi, mint a nagynak ígérezőét. Numa nem hallgathatta nagyobb áhitattal Egeriát, mint a milyen híven kitart Fonsegrive Bourget mellett. A mit azonban Fonsegrive Brunetière-nek a *Révue des Deux Mondes*ban kifejtett munkásságáról ír, kiváló jellemzés. Brunetière Planche-ot követi, ki a szabályhirdetés vaskalaposa volt. Élesen emeli ki, hogy Brunetière kritikus tisztében tekintélyrombolásra vállalkozott, mikor Zola és Richepin irányá ellen könyörtelen támadást intézett, noha mellőzi, hogy Taine, Montégut és Scherer is elítélték a naturalizmust. Szónoki tehetsége, forradalmi heve tanítványait ellenállhatatlanul vonzotta, kik között Bédier, Giraud és Martinenche tudományos búvárlataikkal az irodalomnak már kitűnő szolgálatokat tettek. Majd megemléskszik vatikáni látogatásáról (1894. nov. 27.), mely életében nagy fordulót jelent. Fonsegrive ezt a tényt csupán megállapítja, de nem aknázza ki. Az életrajzíróra nézve mi sem lehet becsesebb, mint az író lelki világának valamely nagy válsága. Elég Pascalra, Veresmartira vagy Bessenyeire hivatkoznom. Az író nem világít Brunetière lelkébe s feledi, hogy a tudós megvetette múltját, mikor a tudomány csődjét hirdeté. Brunetière nem a Galileiek családjából való, s távol attól, hogy az eppur si muove-t hirdetné, múltját tagadta meg. Brunetière-nek önmaga erősebb ellenfele volt, mint a tudományvédő Richel vagy Berthelot, mikor lelkében a hit és a tudás szállottak tusára. A léleknek erről a tragikus küzdelméről nem esik szó e könyvben. Brunetière kedélyének bensőségét az egyház válsága csak mélyíté, s ez a harcok szemléletében finomodott lélek nemcsak hazája politikájában, de a tudomány követeléseiben is az egyház kudarczát látta.

Brunetière munkásságában a pesszimizmus kiemelése Fonsegrive éles megfigyelésére vall, de Brunetière evolúció-elméletét nem fejtegeti behatóan. Nem látja Brunetière eszméinek gyökérszárait, s nem nyitja meg a forrásokat, melyekből Brunetière elmélete ered. Darwint és Herbert Spencert többször említi, de azt nem fejtegeti, hogy Darwin, Herbert Spencer és Brunetière elmélete három területet ölel fel: amaz a természettudományban, ez a sociológiában, emez a kritikában kutatja a fejlődés törvényeit. Fonsegrive megemlíti, hogy Comte hatása különösen két mozzanatban mutatkozik: egyik a metafizika, másik az egyén megvetése. Szerzőnk utalhatott volna arra, hogy Brunetière a XIX. század lírájának fejlődéséről írott remekművében a romantikusok én-imádását élesen bírálja, s a parnassei iskola költőinél a magasabb cél felé tartó törekvést emeli ki. Így gyümölcsösöztette Comte társadalomtudománvi elvét az irodalombúvár.

Fonsegrive ügyesen emeli ki Brunetière stílusának egy-két jellemző vonását, de az egész mű az *abstracteur de quintessence* mun-

kájának hatását teszi az olvasóra. Brunetiére egy-egy elvét kiemeli ugyan, de forrásaitól elszigetelve, hatása rajzától tartózkodva. Azt sem látjuk, milyen helyet foglal el Brunetiére a francia kritikában, pedig Taine után kíváncsiak vagyunk Brunetiére jelentőségére történeti szempontból is. Taine a faj, az időpont és a környezet elméletének hirdetője, míg Brunetiére a fejlődés törvényeit kutatja. Taine a determinizmus, Brunetiére a változás elméletirója, vagy ha még mélyebbre nézünk, Taine bizonyos tényezőkből támadó merevséget, Brunetiére ugyancsak egyes tényezőkből eredő mozgalmasságot hirdetett, Taine a megkötöttséget, Brunetiére a szabadságot. Taine az angol irodalmat a három tényező eredőjének tekinti, Brunetiére a XIX. század francia líráját Rousseau szelleme örökségének. Taine elvekből indul ki, Brunetiére elvekre jut: a race, moment és milieu Ariadne-fonala mindig kiemmerszik Taine műveiből, míg Brunetiére kutatás közben jut az igazságra. Az egyikben erős a metafizikai hajlam, a másikban a pozitív irány. Taine Spinozáért s Hegelért lelkesedett, Brunetiérének Darwin, Herbert Spencer és Comte voltak a mesterei.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1909. május hó 12-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Radó Antal*: Formahűség a versfordításban.
2. *Elek Oszkár*: Attila az olasz hagyományban.
3. *Osztern Salamon*: A párszi kultúra nyomai az iszlám hagyományaiban.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülés*en Heinrich Gusztáv elnökelete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári főtitkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserhalmi, Cserép, Finály, Gombocz, Herald, Hornyánszky, Incze J., Karl, Katona, Maywald, Melich, Némethy, Pauler, Székely, Zlinszky vál. tagok és Schmidt Henrik másodtitkár mint jegyző.

1. A bevétel 1909. ápr. 30-ig 5709-20 K, a kiadás 2716-38 K.

2. A társaság tagjai közül meghaltak: Dr. Szamosi János, választmányi tag és Dr. Révai Sándor pécsi főreáliskolai tanár r. t. A választmány részvétellel adózik emlékükhöz.

3. Új rendes tag: Polgár József, marosvásárhelyi r. kath. főgimn. tanár, volt rk. tag.

4. Hegedüs alelnök, mint a görög-magyar szótárt előkészítő bizottság elnöke, részletesen beszámol a szótárbizottság eddigi működéséről. A választmány megbízza őt és a szótárbizottságot a kormánynyal és a Hornyánszky-czeggel folytatandó tárgyalások további vezetésével.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Bartal Antal †. A hazai classica philologia tisztos Nestora áldásos működését és nyugalmában is munkás életét f. évi szeptember 6-án fejezte be; hamvait szeptember 8-án tisztelőinek nagy száma kísérte Dunaharaszti bányához. Elmondhatjuk róla, hogy ama ritka emberek közé tartozott, a kiknek sikerült az élet nehéz problémáját szépen és harmonikusan megoldani. Szerény viszonyok között született 1829 április 24-én Besztercebányán; Pesten és Bécsben végezte egyetemi tanulmányait; két évig (1856—1858) Ungvárt tanárkodott, de csakhamar Budapestre, az V. ker. főgimnáziumhoz került. 1871-ben résztvett a tanárképzőintézeti gyakorló-főgimnázium szervezésében, melynek igazgatása vált majdnem két évtizeden át életének legnagyobb feladatává. 1890-ben nyugalmába vonult, és ismét majdnem két évtizeden át kifejtett munkásságával bizonyította, hogy ifjúságában és férfikorában vallott szerény életelveihez és nemes ideáljaihoz mindvégig hű maradt. Irodalmi munkásságának legnagyobb részével a gimnáziumi tanítás ügyét szolgált. Ide tartoznak szeretett sógorának, Malmosi Károlynak közreműködésével szerkesztett latin nyelvtanai, olvasó- és gyakorlókönyvei, valamint Liviusnak, Sallustiusnak és Horatiusnak magyarázatos kiadásai. De iskolakönyvei nem voltak pusztán compilatiók, hanem alapos tudományos munkának gyümölcsei. Bartal mindvégig figyelemmel kísérte szaktudományának fejlődését. E végből megszerezte magának a budapesti egyetemen a *venia legendi*; tanúságot tesznek róla továbbá tudományos értekezései (köztük a legértékesebbek az 1874-ben tartott akadémiai székfoglaló: *A classica philologia és az összehasonlító árja nyelvtudomány művelése hazánkban és Görög-latin hangtana*), szintúgy külföldi tudományos művek átdolgozásai (Egger: *Bevezetés a nyelvtudományba*, Fustel de Coulange: *Az ókori község*). Ez az ernyedetlen munkásság tette képessé arra, hogy a klasszikus nyelvek tanításában a reformerek közé emelkedhetett. Átlátta, hogy a régóta uralkodó tradíciók egyszerű ápolása itt is, mint egyébutt, csak tespedést és hanyatlást idézne elő. S míg egyrészt grammatikai könyveiben az összehasonlító nyelvészet tudományos eredményeit értékesítette, addig másrészt a klasszikusok iskolai kiadásaihoz a philologia reális vívmányait igyekezett belevinni. Harmincegy évi tanári és igazgatói működése után nyugalmának éveit is munkára fordította. Egy szorgalmas évtized hatalmas műveként jelent meg élete őszének legnagyobb büszkesége, a *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis regni Hungariæ* (Budapest, 1901), melyért a Magyar Tud. Akadémia rendes tagsággal, a budapesti egyetem tiszteleti doctoratussal tüntette ki. Aggkori éveinek gyümölcse hazánk földrajzi és egyéb latin tulajdonneveinek szótára, melynek kéziratát az Akadémia bizonyára ki fogja adni. Ennek az érdekes tudományos tevékenységnek harmonikus keretet adott az a nemes lélek, mely Bartal egyéniségéből és pädagogiai munkásságából kisugárzott. Tanártársainak igaz barátja, a fiatal tanárjelölteknek, kik a gyakorló-főgimnáziumban működtek, valósággal Mentoruk, kisebb tanítványainak pedig tehetségüket és szorgalmukat örömezt elismerő, hibáikat szívesen megbocsátó apjuk volt. A modern iskola abbéli törekvésének, hogy a

munka benne necsak in re fortiter folyják, hanem egyszersmind suaviter in modo, egyik leglelkesebb apostolaként tekinthető. Tanítványai előtt utánzandó példaként ragyoghat egyszerűsége, szerénysége, kötelességtudása, de főleg a lényéből kiáradó szeretet, mely a vele való érintkezést oly meleggé és kedvessé tette. Mindezekért nagy hálával tartozunk neki; neve a magyar tudomány és iskola történetében sokáig fog élni.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

— A byzantiumi kultúra alapjairól igen érdekes felolvasást tartott A. Heisenberg a történeti tudományok Berlinben tartott nemzetközi kongresszusának 1908. aug. 10-én tartott ülésén (I. Neue Jahrb. f. d. kl. Alt. Gesch. etc. 1909. [23. B.] 196—208. lk.), melyben rövid, de erőteljes vonásokkal mutatja ki, hogy a kelet-római birodalomnak nevezett Byzantium kultúrája semmi egyéb, mint a hellenizmus középkori életének megnyilvánulása. A byzantiumi kultúra merevségéről és változatlanságáról hangoztatott hamis jelszó nem a történeti, hanem a filozofiai-esztétikai szempontból való ítélkezés eredménye; a valóság az, hogy ez a kultúra távol állva a változatlan merevségtől ezredéves életében gazdag sokoldalúságról és finom tagozottságról tanúskodik, melynek egységét sem az arab-iszlám kultúrának, sem a nyugateurópai lovagkor szellemének hatása nem tudta megbontani. Ennek a kultúrának legerősebb gyökere a nagy-constantinusi, hellenisztikus kereszténységben rejlik; Byzantium államiságában a római szellem csak külsőség, mert magvát a hellenisztikus alkotású Diocletianus-féle bürokratikus szervezet képezi; igaz ugyan, hogy a byzantiumi jog első sorban a római szellem alkotásának tekinthető, de, mint legújabbán a papyrus-tanulmányok mutatják, a római államjogot Byzantiumban jelentékeny mértékben módosította a hellenisztikus provinciák népjoga. Annál kétségtelenebbül nyilvánul a byzantiumi kultúra hellenisztikus jelleme a nyelvben, tudományban és művészetben, hiszen a hellenisztikus műveltségű Nagy Constantinus által alapított Constantinápoly a hellenisztikus kultúra alkotása, s mint ilyen fő-fő székhelye a byzantinizmusnak. A klasszikus tanulmányok középpontjában több mint egy évtized óta a hellenisztikus kultúra áll, következetes dolog tehát — így fejezi be Heisenberg felolvasását — ha most már rákerül a sor a byzantiumi kultúra tanulmányára is. De folytassuk Heisenberg okoskodását. Itt az ideje annak is, hogy foglalkozzunk az újkori görögséggel is, mert ennek tanulmánya nélkül nem érthetjük meg teljesen nemcsak a byzantinizmust, de a hellenisztikus korszakot se; itt az ideje annak, hogy a görögségnek a maga egész kiterjedésében való tanulmányát a görög philologia feladatának tekintsük. P.

— Vörösmarty «Gondolatok a könyvtárban» cz. költeménye első alakjában. Gyulai Pál «Vörösmarty Összes Munkái» I. kötetében (448 lapon) elmondja Vörösmarty e költeményének eredetét. Vörösmartyban e költeményéhez szolgáló alapeszme 1844-ben fogantott meg, akkor, mikor Toldy, a létesítendő akadémiai könyvtár rendezője, meg-

mutatta neki, mennyire haladt már munkájában. «Vörösmarty egy darabig fel s alá járt a könyvtárban, felnyitott néhány könyvet, aztán beszélgetett Toldyval s egy pár oly megjegyzést tett, melyek e költeményben is előfordulnak». A költeményt egyébként az Akadémiának egyik ülésében írta, «egy igen hosszú és unalmas» értekezés felolvasása közben. A Vörösmarty Összes Munkáiban kiadott költemény abban az alakjában, a hogyan megjelent, csak későbbi változat. Megkerült ugyanis a költeménynek egy rövidebb s korábbi változata, melynek a címe is más, eredetéhez közelebb álló. Ebben az alakjában a költemény némileg eltér a későbbi kiadogozásától. Első és lényeges eltérés a címben van. Jelen első változatban a cím, *Haszontalan gondolatok a' könyvtárban*, a költemény végleges címe mellett (*Gondolatok a könyvtárban*) rámutat a költemény keletkezésére s a költő alaphangulatát is jobban fejezi ki. Más eltérések (az írásjeleken kívül) még a következők:

Első kidolgozás:	Végleges szöveg:
10. sor. <i>czifra</i> tudománytól	<i>léha</i> tudomány
28. sor. keringők	kerengők
36. sor. aljas árulók	aljas <i>hítség</i> gők
44. sor. <i>előbbre</i>	<i>előbb</i>
60. sor. <i>olcsó</i> háladattal	<i>csúfos</i> háladattal
61. sor. <i>fukar</i> világ	<i>galád</i> világ
63. sor. rongykereskedőkkel	rongykereskedőcel
67. sor. máglya <i>lángján</i>	máglya <i>üszkén</i>
71. sor. menthetik	mentheték
77. sor. ki <i>barnán</i> született	ki <i>feketén</i> született
88. sor. mondhatta <i>bátran</i>	mondhatta <i>bizton</i>
102. sor. <i>szét</i> menjünk	<i>menjünk szét</i>
103. sor. <i>újra</i> kezdjünk	<i>kezdjünk újra</i>
117. sor. <i>aljas</i> helyzetéből	<i>a mély</i> süllyedésből
122. sor. <i>méltó</i> munka	<i>férfi</i> munka.

Ezen kívül a 106. sor után e hét sorral bővült később a költemény:

És tápot adni lelki vágyainknak.
Ember vagyunk, a föld s az ég fia.
Lelkünk a szárny, mely ég felé viszen,
S mi a helyett, hogy törnénk fölfelé,
Unatkozunk s hitvány madár gyanánt
Posvány iszapját szopva éldegéljünk.
Mi dolgozunk a világon? küzdeni . . .

A költeménynek ez az első változata Vörösmarty sajátkezű írásában maradt reánk Széchenyi iratai között s most a M. T. Akadémia Széchenyi-Múzeumában van. Széchenyi bizonyosan tudomást szerzett arról, hogy Vörösmarty e költeményét egy unalmas felolvasás alatt készítette (hisz maga is mással foglalkozott ilyenkor). Érdeklődött a dolog iránt s az eredmény az volt, hogy Vörösmarty költeményét Széchenyinek átadta. (Budapest.)

VISZOTA GYULA.

— Az «idő egysége» és a legújabb Euripides-leletek. Euripides Stheneboia-jának ὑπόθεσις-ét eddig egy névtelen Hermogenes-kom-

mentárból ismertük (Walz, *Rhetores*, VII. 1321), csakhogy oly romlott és hiányos szövegezésben, melyből a cselekmény menetének tiszta képe nem volt megállapítható. (Maga a *mythos* Hom. Z-ből ismeretes: *Proitos* tirynsi király, neje *Stheneboia*, *Bellerophon* = *Potifár*, *Potifárné* és *József*; a a félrevezetett férj bosszújából *Bellerophon*nak a *Chimairával* kell megküzdenie.)

A tragédiára, melynek fennmaradt idézeteit Nauck *Trag.*² a 661. s k. számok alatt adja, újabban két lelet vetett igen érdekes fényt. 1907-ben *Reitzenstein*, a görög lexikographusok fáradhatatlan kutatója, kitől az *Ety-mologica* új kiadását várja a tudomány, egy berlini codexből — cod. græc. oct. 22. (sæc. XI—XII.) — melyet *Valentin Rose* vásárolt, kiadta *Photios* lexikonának eddig ismeretlen első részét (*Der Anfang des Lexikons* d. *Photios*. Teubner. 1907.). Ez számtalan egyéb új irodalmi idézetén kívül *Εὐριπίδης Σθενεβοίας* utalással a következő két sort adja:

παῖω χιμαίρας εἰς σφαγὰς, πυρὸς δ' ἀθήρ
βάλλει με καὶ τοῦδ' ἀΐσάλη πυκνὸν περὶόν.

Nyilvánvaló, hogy e *præsenses* pr. *historicumok* s hogy e szavakat *Bellerophon* mondta, a τοῦδ: szóval a *Pegasusra* mutatva, melynek segítségével megölte a *Chimairát* («aus einem Bericht, den *Bellerophon*, bei dem Flügelpferde stehend, über seinen Kampf mit der *Chimaira* erstattet» *Reitzenstein* p. XVI.).

A dráma e helyét kellő világításba egy másik lelet helyezte. A *Rhein. Mus.* 1908 [LXIII] 127. s k. lapjain *Hugo Rabe* mutatványt közöl egy XIV. sz.-beli codexben — *Vatic. græc. 2228* — felfedezett *Hermogenes*-kommentárból, melynek szerzője egy bizonyos *Johannes* nevű, egyelőre meghatározatlan korban élt *διάκονος καὶ λογοθέτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας*. Itt nem csak drámánk *ὑπόθεσις*-ét kapjuk az eddig ismertet messze fölülmúló pontos szövegezésben, hanem — mi sokkal fontosabb — a teljes *πρόλογος*-t is. E prologus, melyhez *Wilamowitz* már kétszer hozzászólt (*Berliner Sitzber.* 1907. 4. és *Classical Philol.* III. [1908] 225), így hangzik:

οὐκ ἔστιν ἥστις πάντ' ἀνὴρ εὐδαιμονεῖ
ἢ γὰρ πεφυκὼς ἑσθλός, οὐκ ἔχει βίον,
ἢ οὐσγενὴς ὢν, πλουσίαν ἀροῖ πλάκα,
πολλοὺς δὲ πλούτῳ καὶ γένει γαυρουμένους
5 γυνὴ κατήσχυον' ἐν ὁμοίῳσι νηπία¹⁾
τοιαῖδε Προῦτος ἀναξ νόσωι νοσεῖ²⁾
— — — — —
ξένον γὰρ ἰνέτην ταῖσδ' ἐπελθόντα στέγαις³⁾
λόγῳσι πείθει καὶ ὀδῶσι θηρεύεται
κορυφαῖον εὐνῆς εἰς ὁμίλῳ πεσεῖν.
10 αἰεὶ γὰρ ἤπερ τῷτδ' ἐφέστικεν λόγῳ⁴⁾

¹⁾ v. 1—3. 4—5. = Nauck 661. 662. fr., honnan a kódex hibái emendálhatók voltak.

²⁾ 6. corrupt, az utána következő lacunát felismerte Wil.

³⁾ τῇσδ' ἐπελθόντα στέγης: corr. Wil.

⁴⁾ 9. κορυφαῖον, 10. τῷτδ': corr. Rabe.

τροφός γεραίά καὶ ξυνίστησιν λέγος,
ὕμνει τὸν αὐτὸν μῦθον «ὦ κακῶς φρονῶν
πιθοῦ· τί μαίνῃ; τλήθι δεσποίνης ἐμῆς¹⁾»

κτῆσαι δ' ἀνακτος δῶμα, πεισθεῖς τι βραχύ».
15 ἐγὼ δὲ θεομούς²⁾ Ζῆνα δ' ἰκέσιον σέβων
Προῖτόν τε τιμῶν, ὅς μ' ἐδέξατ' εἰς δόμους
λιπόντα γαῖαν Σιούφου φωνῶν τ' ἐμὰς
ἐνίψε χεῖρας αἷμ' ἐπισφάξας νέον,
οὐπώποτ' ἤσέλησα δέξασθαι λόγους
20 οὐδ' εἰς νοσοῦντας³⁾ ὕβρισαι δόμους ξένος,
μισῶν ἔρωτα δεινόν, ὅς φσεῖρει βρότους.
[διπλοῖ γὰρ ἔρωτες ἐντρέφονται χθονί·
ὁ μὲν γεγώς ἐχθιστος εἰς Ἄιδην φέρει]
ὁ δ' εἰς τὸ σῶφρον ἐπ' ἀρετὴν τ' ἁγῶν ἔρωι
25 ζηλωτός ἀνθρώποισιν· ὦν εἶην ἐγώ.⁴⁾
οὐκοῦν νομίζω *καὶ θανεῖν γε σωφρονῶν,*
ἀλλ' εἰς ἄγρον γὰρ *ἐξέναι βουλῆσμαι*⁵⁾
ὦ γὰρ με λυεῖ τοῖσδ' ἐφήμενον δόμοις
κακορροεῖσθαι μὴ θέλοντ' εἶναι κακόν,
30 οὐδ' αὖ κατεῖπεν καὶ γυναικὶ προσβαλεῖν
κλιτῶα Προίτου καὶ διασπάσαι δόμον.

Ebből az euripidesi drame à thèse jellegzetes prologusából megtudjuk, hogy a dráma megindulásakor a cselekmény azon a ponton volt, hogy Bellerophon ellenáll Stheneboia kísértéseinek. Az említett উপদেশ-ből viszont a következő hármass tagozódású cselekmény világlik ki teljes pontossággal: I. A kísértés, Stheneboia vádja, Proitos bosszúja (B.-nak az Iliasból ismeretes σῖματ'α λυγρὰ-^{val} való elküldetése Lykiába, hogy ott halálát lelje). II. Bellerophon a Chimairával való harcz után Pegasusával visszatér Proitos házába (ekkor mondja a Photiosbeli új fragmentum szarait) s hogy úgy Proitoson, mint neje bosszút állhasson, szerelmet hazudik Stheneboiának s megszökteti őt a szárnyas lovon (ἀνέσεισε τὴν Σθενέβοιαν ὥς εἰς τὴν Καρίαν ἀπάξων. μαζὼν δὲ παρ' αὐτῆς ἐκ Προίτου δευτέραν ἐπιβουλήν, φθάσας ἀνεχώρησεν). III. Melosi halászok, kiknek beszédéből Athen. p. 421. idéz néhány sort (= 672. fr.) elhozzák Tirynsbe Stheneboia holttestét, kit Bellerophon az ő szigetük fölött lehajított a levegőből; majd meg maga a hős is megérkezik s bosszúját a maga egészében élvezi, mikor a gyászoló férjnek bevallja az egész történetet.

A cselekmény menetében a legmeglepőbb pont az, melyet Wilamowitz éles szeme felfedezett, t. i., hogy az idő egységét a dráma feltűnő módon megsértette. Nem az szakítja meg ez egységet, hogy az első két részt — vagy mondjuk az első két felvonást, melyek közül a legelső legalább két jelenetet foglalt magában — oly hosszú idő választja el egymástól, melynek folyamában Bellerophon Lykiába jutott, a Chimairával

¹⁾ A 13. sor utáni lacunát megállap. Rabe.

²⁾ θεομούς Rabe: θεούς.

³⁾ νοσοῦντος; corr. Brinkmann (apud Rab.).

⁴⁾ 22—23. athet. Wil., 24—25. = fr. 671.

⁵⁾ 26. és 27. vége (*—*) corrupt (Wil.).

harczolt s győzelmesen visszatért Tirynsbe. Hiszen elég görög tragédiát ismerünk, melyben nagyobb időt követelő cselekmény játszódik a színpalak mögött (gondoljunk Aischylos Agamemnonára, melyben az első «felvonás-köz»-ben Agamemnon Trójából Argosba ér; mint a hogy a Stheneboia II. és III. része között is a színpalak mögött történnék képzelendő a hosszú idő, melyet a pegasosi repülés, Sth. halála és a halászoknak Melosból Tirynsbe való utazása igénybe vesz). Az idő egységének ilyenmő megsértésén csak a «hármasság» bajnokai ütköztek meg, kik 60 perces órákkal mérték a drámai időt s legfeljebb 30 órányi tényleges időt engedtek a színpad néhány óras előadásába szorítani. Mi tudjuk, hogy az abbreviatio, melyben a színpad az időt adja, a művészi ábrázolás lényegéhez tartozik s korlátok közé nem szorítható. Itt azonban nem a fizikai idő egysége szenvedett sérelmet. Az I. és II. felvonás között nemcsak hosszú idő telt el, hanem *Stheneboia nagy lelki átalakuláson ment keresztül*: megbánta, hogy az egykor szeretett férfin oly szörnyű bosszút állt, s régi szerelmének emléke is feléledt lelkében, úgy hogy mikor elveszettnek hitt kedvese megjelenik, szívesen hajlik szerelmet tettető szavára és vakon követi őt. Ily lelki átalakulást magában foglaló felvonásköze eddig görög drámában nem volt példa s a *Hamburgische Dramaturgie*-nak a Stheneboia kedves argumentuma lehetett volna a francia esztétika elleni hadakozásban.

Persze nincs jogunk egy sovány tartalmi kivonatból alkotott kép alapján Euripides szerkesztő művészetéről kritikát mondanunk: ő bizonyára értett hozzá, hogy a *lélekállapot folytonosságát illető időegység* e megszakadását, melyre modern drámában számtalan a példa, valamely módon (esetleg karénnel) helyreállítsa.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

— Temesvári János deák életéhez. Az EphK. XXVIII. (1905.) 902—903. l.-án a históriás-énekíró Temesvári János életére vonatkozólag több, jóformán teljesen ismeretlen adatot közöltém Dés város levéltárából. Ezen adatok lényege a következőkben foglalható össze: Temesvári János 1575—1584-ig Belső-Szolnokmegye főjegyzője, 1584-ben egyúttal Dés város főjegyzője is; 1588—90-ben városi esküdt s 1593-ban városi főbíró. — Akkori adataink alapján (i. h.) halálozási évét is megkísérletem megállapítani; abból t. i., hogy Báthory Zsigmond 1594 május 20-án kelt egyik okiratában Litteráti Ferencz szerepel, mint bíró, azt következtettem, hogy Temesvári 1593-ban, vagy 1594-ben elhalt. Ez azonban téves állítás. Temesvári János még 1606-ban is él, s ámbár közhivatalt nem viselt, még tevékeny részt vesz a közügyekben. Meggyesi Mihályné, a Mikeházán lakó Indali János jobbágyasszonya is őt kéri fel ügyvédül abban a perben, melyet földesurával folytat 1606-ban. Temesvári a védőséget el is vállalja és Meggyesinét oly sikerrel védelmezi, hogy a bíróság Indali keresetét elutasítja. Az erről szóló igen érdekes jegyzőkönyv (eredetije rongált állapotban Dés város levéltárában) másolatát a következőkben adjuk: «Ilme Princeps! etc. Továbbá kglmes uram kelleték Ngodnak értísire adnunk, mivelhog 1606 esztendőben találá meg minket az vitézlő *giróti Indali János*, Belső-Szolnokvármegyében Mikeházán lakó, egy szegény özvegyasszony felől, kit jobbágyának mondván, kívánja vala töllönn, hogy kiengedjök vinni városunkból, mely asszonyi állat akkor itt Désen, nemes embernél, Szegedi Szűcs Györgynél lakott és szegődött szolgálója volt,

nem lehetett módunk benne, hogy mindjárt némes házára menjünk és akaratja ellen tőle elhozván, kézbeadhassuk, hanem ez okkal is magunkat mentvén, mindazáltal ilyen választ adtunk Indali Jánosnak, hogy doceáljon élesen minket de competentia, hogy miképpen való jobbágya legyen az asszony, annak utána módot keresünk benne, hogy kézbeadhassuk és töllönk elvihesse. Ezt megértvén az szegény asszony, mindjárt Ngodat találta meg könyörgése által, protectionalis levelet hozott Ngodtól, melyben parancsol Ngod mi nekünk, hogy az szegény asszonyt, Meggyesi Mihálynét törvény nélkül ki ne tudnók vinni Indali Jánosnak városunkról. Mi azért böcsülettel és engedelmességgel, az mint illet, látván és vévén az Ngod parancsolatját, mutatván Indali Jánosnak is, megkínáltuk törvénnyel az szegény asszony felől, napot prafigáltunk, melyre minden igazságával comparealjon és ha az mi törvényünk az asszonyt neki itili, kezibe adjuk s vigye el. Melyre mikor compareált volna Indali János, ilyen igazságát allegálá, hogy ő neki jobbágya felesége volt az asszony, noha nem szinte jobbágya gyermeke, mert az jobbágya másunnat hozta volt földire Girótba, feleségül vevén magának, mely jobbágya által nyilába jutott volt osztásban, melyet megbizonyít. Viszontag az asszony *procatora Tömösvári János deák által így feleltett*: Úgy vagyon, hogy jobbágyod felesége voltam s jobbágyod is addig, az meddig az én uramnak Meggyesi Mihálynak hűtellel voltam köteles. De mihelt az én uram megholt, minden kötelességem felszabadult, az jobbágyásgatul is megmenekedtem. Ez okon is, hogy házam is, ahul laktam Girótban, többől kiégett az faluval együtt, holott sehol semmi ház nem maradt, a hova szállíthatnak, ha szinte elvihetnek is; házához pedig kglmednek más falvában, idegen, szokatlan helyen nem megyek, hogy házánál szolgáltass, úgy tarts, mint rabodat, holott nekem semmi marhám, sem gyermekem nincs én tudtomra, kire képest elvinne kglmed. Sőt az veszedelmes időkben élél holtam volna meg, ha ide az várasra nem jöhettem volna s itt tápláltak házankint az sok jámbor s úgy mentettek meg az élél halástul. Akkor pedig kglmednek nem kellett, semmivel sem segítettél, azért ha akkor veszni hagytlál, most én sem tartozom örök rabságra adnom magamat s engem házadnál erőszak alatt szolgáltass erőtlen vínsígemre, mert én nem vagyok jobbágya kglmednek.»

A bíróság Indalit csaknem azonos indokolással elutasítja s erről a fejedelmet tudósította.

(Dés.)

LUKINICH IMRE.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Füzetek, Nyelvészeti. Budapest, Athenæum, 1909. 8-r. 1—1 K.

54. Kulcsár Gyula: A magyaros írásművészet főkérdései. 42 l.

55. Csüri Bálint: Teleki József gróf mint nyelvész. 38 l.

57. Vass Béla: A nagykőrösi nyelvjárás. 44 l.

**Kalevala*. A finn eredetiből ford. Vikár Béla. Budapest, Akadémia, 1909. N. 8-r. XVI, 354 l. 12 K.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1909. K. 8-r. Ára számonként 30 fillér.

556. Kenedi Géza: Kriminális történetek. 63 l.

557. Stein Aurél: Közép-ázsiai utam. Ford. Halász Gyula. 59 l.

558—559. Cornelius Tacitus évkönyveiből. Ford. Dr. Ozorai Lajos. 75 l.

560—561. Heyermans Herman: «Remény». Halászdrama. Ford. Hevesi Sándor. 98 l.

Könyvtár, Olesó. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin, 1909. K. 8-r. Ára számonként 20 f.

1516—1518. Rousseau J. J. kisebb műveiből. Ford. Bogdánfy Ödön. 117 l.

1519—1520. Péterfy Jenő: Aristophanes. 28 l.

1521—1522. Gróf Andrássy Gyula: Zrinyi Miklós a költő. 66 l.

1523—1524. Heinrich Gusztáv: Magyar elemek a német költészetben. 60 l.

1525—1530. Blasco Ibañez: Május virága. Ford. Berki Miklós és Győri Károly. 272 l.

1531—1536. Lafcadio Hearn: Kokoro. Ford. Woida Margit. 258 l.

Közlemények Szepes vármegye múltjából. Negyedévenként megjelenő folyóirat. Szerkeszti és kiadja Dr. Förster Jenő. Lőcse, 1901. N. 8-r. Ára egy évre 6 K. 1. 2. és 3. szám. 192 l.

Ezen cím alatt Szepes vármegye és a Szepesmegyei Történelmi Társulat támogatásával egy új folyóirat indult meg. Célja a Szepes vármegye területén különféle gyűjteményekben vagy magánosoknál elszórt, eddig még kiaknázatlanul heverő történelmi forrás-anyagot (oklevelek, hivatalos foljegyzések, levelek, emlékiratok, naplók, jegyzetek, művészeti emlékek) napfényre hozni és földolgozni. Így tulajdonképpen majdnem puszta a történettudományt kívánja szolgálni, de annál a kapcsolatnál fogva, mely az irodalomtörténetet a politikai és különösen a kultúr-történethez fűzi, reméljük, hogy egyik-másik adatát vagy cikkét fölhasználhatja az irodalomtörténet is. Így e három füzetben is találhatók bennünket érdeklő dolgozatok. Lám Frigyes *Cipszerek a szinpadon* cím alatt Keim Ferencz osztrák drámaírónak *Der Königsrichter* című tragédiáját ismer-teti. Hajnóczi Iván és Görgy Albert a lőcsei fehér asszony mondájának történeti alapját vizsgálják. (Az eredmény azonban, melyre jutnak, nem felel meg az eddigi köztudatnak, Thaly régebbi és újabb kutatásainak s azt hiszszük az igazságnak sem.) Figyelemmel kísérjük majd ezentúl is a komoly célú, gondosan szerkesztett folyóiratot. Addig is sok sikert kívánunk!

*Pintér Jenő, dr.: A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György fellépéséig. I—II. Budapest, Rényi Károly, 1909. Legn. 8-r. XIX, 358 és VIII, 510 l. Ára 30 K.

Pintér Jenő, dr.: Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. Jászberény, 1909. N. 8-r. 15 l.

Revue de Hongrie. Budapest, 1909. N. 8-r. II. évf. 6—8. f. 657—768., 1—256. l.

A 6. és 7. füzet közli Angyal Dávid e helyen már említett értekezésének 3. és 4. (befejező) részét (*Les idées historiques du comte Étienne Széchenyi*); a 6.-ban azonkívül Joachim Gasquetnek Penelopéről és Odysseusról szóló philologusainkat is érdeklő verse (*Ithaque*) olvasható. A 8. füzet megkezdi Csiky Gergely *Proletárok* című színművének fordítását, a mit igen sikerült gondolatnak tartunk.

Székelly István: Középiskolai oktatásunk az egyetem és a gyakorlati élet szempontjából. Budapest, 1909. 8-r. 36 l.

Szinyei József id.: Magyar Írók. 116. f. (XIII. k. 7. f.) Budapest, Hornyánszky, 1909. 961—1120 h. 1 K.

(Toldy Géza.) Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. Írta: egy ázsiai. Budapest, Kilián, 1909. 8-r. 707 l. Ára 12 K.

Toldy Géza, mert ez a címlap *ázsiai*ja, könyvével a nyelvünkben szertelenül elhatalmazott idegenszerűségek ellen támad. Kimutatja, hogy gondolkodásunk nagyjában idegenné, még pedig németté lett; hogy a mit a Nyugat nemzeteitől kaptunk, azt leginkább német közvetítéssel: értelem-ben, kiejtésben megrontva, eltorzítva kaptuk. Végigmegegy a társadalmi, tudományos, gazdasági stb. élet nyelvének minden ágán s kimutatja a mindenütt felburjánzó idegen elődsdieket, melyek sajátunkat, a magunk nyelvét, gondolkodását megmételtyezik és veszítik. Toldy Géza nem szakember, innen roppant nagy tévedései is szövegtésben, származtatásban, kivált a magyar nyelv területén. A nyelvet meg akarja tisztítani az idegen ele-

meiktől s a szerinte rossz magyar szavaktól, helyettük azonban igen sokszor még rosszabbakat ajánl. Könyve mindazáltal igen érdekes, sőt némely részletében értékes is s főképen jóízűen olvasódik, mert a nyelvi jelenségek mögött mindenütt rámutat korunk társadalmi kinövésére, az idegen szavak mögött lappangó idegen gondolkodásra, mely a magyarságot létében fenyegeti.

**Zoványi* Jenő: Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909, 8-r. 42 l. 2 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Adrian, G., Beiträge zur Würdigung der Nibelungendichtung. (Lex. 8-r. 41 l.) Dortmund. 1'50 M.

Agostini, C., Il racconto del Boccaccio e i primi sette canti della Commedia. (8-r. 82 l.) Torino, G. B. Paravia e C. 2 L.

Allan, A., Studi sulle opere poetiche e prosastiche di Giosuè Carducci. (8-r. 111 l.) Torino, C. Pasta. 1'50 L.

Altmann, G., Heinrich Laubes Prinzip der Theaterleitung. Ein Beitrag zur Ästhetik der dramatis. Kunst im XIX. Jahrh. (N. 8-r. VI, 81 l.) Dortmund, F. W. Ruhfers. 2 M.

Amicis, de, Ritratti letterari. Nuova edizione. (16-r. VIII, 339 l.) Milano, Fratelli Treves. 2 L. [1. Alfonso Daudet. 2. Emilio Zola, polemista. 3. Emilio Augier e Alessandro Dumas. 4. L'attore Coquelin. 5. Paolo Déroulède e la poesia patriottica.]

Barbey d'Aurevilly, J., Le Théâtre contemporain (1866—1868). Première série. (18-r. XXIII, 300 l.) Paris, P.-V. Stock. 3'50 Fr.

Barine, A., Alfred de Musset. 5-e édition. (16-r. 182 l.) Paris, Hachette et Cie. 2 Fr.

Barine, A., Poètes et Nèvrosés: Hoffmann, Quincey, Edgar Poë, G. de Nerval. 2-e édition. (16-r. 363 l.) Paris, Hachette. 1 Fr.

Bastier, P., Victor Hugo u. seine Zeit. Eine Einföhrung. in das Studium des Dichters. (8-r. 240 l.) Leipzig, Xenien-Verlag. 3'50.

Bauer, D., Literarische Studien (Grillparzer, Hahn, Raimund, Stifter). (8-r. 107 l.) Hildesheim, H. Helmke, 1909. 1 M.

Beck, J.-B., Die Melodien der Troubadours. Nach dem gesamten handschriftl. Material zum erstenmal bearb. u. hrsg., nebst e. Untersuchg. ü. die Entwickelg. der Notenschrift (bis um 1250) u. das rhythmisch-metr. Prinzip der mittelalterlich.-lyr. Dichtg., sowie m. Übertragung in moderne Noten der Melodien der Troubadours u. Trouvères. (Lex. 8-r. VIII, 202 l.) Strassburg, K. J. Trübner. 30 M.

Bédier, J., Les légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste. II. La légende de Girard de Roussillon. — La légende de la conquête de la Bretagne par le roi Charlemagne. — Les chansons de geste et les routes d'Italie. — Ogier de Danemark et Saint-Faron de Meaux. — La légende de Raoul de Cambrai. (8-r. 443 l.) Paris, H. Champion. 8 Fr.

Bellermann, L., Schillers Dramen. Beiträge zu ihrem Verständnis. 3 Tle. 4. Aufl. (8-r. XV, 344, XI, 335 és V, 337 l.) Berlin, Weidmann. 18 M.

Berg, L., Heine—Nietzsche—Ibsen. Essays. (8-r. 102 l.) Berlin, Concordia. 1'50 M.

Berger, K., Schiller. Sein Leben u. seine Werke. (8-r.) München, Beck, 1909. 12 M.

Biese, A., Deutsche Literaturgeschichte. 2. Band. Von Goethe bis Mörike. (8-r. VII, 694 l.) München, Beck, 1909. 5-50 M.

Biré, E., Romans et Romanciers contemporains. [Le Roman au XIX-e siècle. — Lamartine. — Le premier Roman de Saint-Beuve. — Edouard de Goncourt. — Ernest Renan. — Pierre Loti. — Edmond Rod. — Victor Cherbuliez. — René Bazin. — Villiers de l'Isle-Adam. — Quo vadis. — Émile Zola.] (IX, 333 l.) Paris, Lamarre. 8 Fr.

Blöden, C. A. v., Grimmelshausens Simplicissimus u. seine Vorgänger. Beiträge zur Romantchnik des 17. Jahrh. (VI, 145 l.) Berlin, Mayer und Müller. 4 M.

Bode, W., Goethes Leben im Garten am Stern. (8-r. XVI, 394 l.) Berlin, Mittler und Sohn, 1909. 5 M.

Brockelmann, C., Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. (2 Bd.) I.: Laut- und Formenlehre. (N. 8-r. XV, 665 l.) Berlin, Reuther und Reichard. 32 M.

Bruner, J. D., Studies in Victor Hugo's Dramatic Characters. (8-r. XX, 171 l.) Boston, Ginn and Comp.

Camerer, W., Eduard Mörike u. Klara Neuffer. Untersuchungen. (8-r. 94 l.) Marbach a/N. (Schillermuseum). 2 M.

Cartwright, J., Baldassare Castiglione, The Perfect Courtier. His Life and Letters, 1478—1529. 2 vols. (8-r. 488, 520 l.) London, Murray. 30 sh.

Chatelain, H., Recherches sur le vers français au XV-e siècle: rimes, mètres et strophes. (8-r. XXXIV, 277 l.) Paris, H. Champion.

Chiaradia, E. N., La storia del Canzoniere di Francesco Petrarca. Vol. I. (8-r. 410 l.) Bologna, N. Zanichelli. 5 L.

Cossio, A. L., Sulla «Vita Nuova» di Dante. Studio critico-letterario. (8-r. XXIV, 141 l.) Firenze, Olshki. 10 L.

Daniel's Delia and Drayton's Idea. Edited by Arundell Esdaile. (King's Classics.) (16-r. 220 l.) London, Chatto. 1 sh. 6 p.

Dictionary of National Biography. Edited by Leslie Stephen and Sidney Lee. Vol. 8. Glover-Harriott. (8-r. 1, 346 l.) London, Smith, Elder. 15 sh.

Dodici Canti, I., épopée romanesque du XVI-e siècle, par Ferd. Castets. (8-r. 405 l.) Montpellier, libr. E. Coulet.

Doumic, René, Etudes sur la littérature française. Sixième série. [Lettres de saint François de Sales. — Gui Patin. — Le «Racine» de M. Jules Lemaitre. — Les Plagiats des Classiques. — Fontenelle. — L'Avènement de Bonaparte. — Elvire à Aix-les-Bains. — Le roman personnel. — Romans de femmes. — La Littérature de voyage, etc.] (16-r. 360 l.) Paris, Perrin et Cie. 3-50 Fr.

Doumic, R., Le théâtre nouveau. (16-r. 289 l.) Paris, Perrin et Cie. 3-50 Fr.

Eckertz, E., Heine u. sein Witz. (VI, 196 l.) Berlin, E. Felber. 4 M.

Edmunds, E. W., and *Spooner, F.*, The Story of English Literature. Vol. 3. Nineteenth Century, 1780—1880. (N. 8-r. 386 l.) London, Murray. 3 sh. 6 p.

Ekkehard's Waltharius. Ein Kommentar v. J. W. Beck. (8-r. VII, 172 l.) Groningen, Noordhoff. 3-50 M.

Erdmann, J., Eichendorff's historische Trauerspiele. Eine Studie. (N. 8-r. XII, 123 l.) Halle, M. Niemeyer. 3 M.

Erotica Selecta. Les Facéties érotiques de Bebelius. Traduites du latin pour la première fois par Edmondo Fazio. — Le Parnasse érotique du XV-e siècle. Recueil de pièces, avec une préface et des notes, par J.-M. Angot. (18-r. 318 l.) Paris, Sansot et Cie. 4 Fr.

Farinelli, A., Dante e la Francia dell' età media al secolo di Voltaire. Vol. I. e II. Milano, Hoepli. 30 L.

Flaubert, G., La première Tentation de saint Antoine (1849–1856), œuvre inédite publiée par Louis-Bertrand. (12-r. XXXVII, 303 l.) Paris, Fasquelle. 350 Fr.

Foster, J., A Shakespeare Word-Book. Being a Glossary of Archaic Forms and Varied Usage of Words employed by Shakespeare. (8-r. 748 l.) London, Routledge. 7 sh. 6 p.

Franck, J., Altfränkische Grammatik. Laut- u. Flexionslehre. (VIII, 271 l.) Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1909. 780 M.

Geiger, L., Goethe u. die Seinen. Quellenmässige Darstellungen üb. Goethes Haus. (8-r. III, 388 l.) Leipzig, R. Voigtländer. 6 M.

Gildersleeve, V. C., Government Regulation of the Elizabethan Drama. (8-r. 259 l.) New-York, Macmillan Co. 125 Doll.

Goethe, Frau Rath, Briefe. Gesammelt u. herausg. v. Alb. Köster. 2 Bde. (4. verm. Aufl.) (8-r. XIX, 291, 280 l.) Leipzig, Insel-Verlag. 10 M.

[*Goethe.*] Über allen Gipfeln. Goethes Gedichte im Rahmen seines Lebens. Hrsg. v. E. Hartung. (N. 8-r. 287 l.) Ebenhausen bei München, W. Langewiesche-Brandt. 540 M.

Gourmont, R. de, Dante, Béatrice et la poésie amoureuse. Essai sur l'idéal féminin en Italie à la fin du XIII-e siècle. (80 l.) Paris, Mercure de France. 075 Fr.

Graham, H. G., Scottish men of Letters in the 18th Century. (8-r. 454 l.) New ed. London, Black. 5 sh.

Greenwood, G. G., The Shakespeare Problem Restated. (8-r. 590 l.) London, Lane. 21 sh.

Gubernatis, A. de, Torquato Tasso: corso di lezioni fatte nella r. università di Roma nell' anno scolastico 1907–1908 (8-r. 665 l.) Roma, tip. Popolare. 10 L.

Hauser, O., Die chinesische Dichtung. (67 l.) Berlin, Marquardt & Co. 150 M.

Healy, E., La comédie classique en France. (8-r. 283 l.) New-York, American Book Comp.

Heinzmann, F., Justinus Kerner als Romantiker. (N. 8-r. VIII, 131 l.) Tübingen, H. Laupp. 360 M.

Huss, R., Vergl. Lautlehre des Siebenbürgisch-Moselfränkisch-Ripuarischen mit den moselfranzösischen und wallonischen Mundarten. (8-r. 279 l.) Nagyszeben, Kraft.

Janicke, J., Les comédies de Paul Scarron. Contribution à l'histoire des relations littéraires franco-espagnoles au XVII. siècle. (4-r. 14 l.) Progr. Marien-Gymnasium Posen.

Jugé, C., Jacques Peletier du Maus (1515–1582). Essai sur sa vie, son œuvre, son influence. (8-r. XV, 427 l.) Paris, Lemerre. 12 Fr.

Jungmann, K., René Descartes. Eine Einführung in seine Werke. (Lex. 8-r. IX, 234 l.) Leipzig, F. Eckhardt. 650 M.

Kapp, J., Frank Wedekind. Seine Eigenart u. seine Werke. (8-r. 143 l.) Berlin, H. Barsdorf, 1909. 270 M.

Karsen, F., Henrik Steffens Romane. Ein Beitrag zur Geschichte der histor. Romans. (N. 8-r. 171 l.) Leipzig, Quelle und Meyer. 575 M.

Klein, E. v., Max v. Schenkendorf. Eine literarhistor. Studie. (N. 8-r. 62 l.) Wien, Gerold u. Co. 180 M.

Kuetsch, C., Goethes Ahnen. (N. 8-r. 94 l., 30 családfával.) Leipzig, Klinkhardt u. Biermann, 450 M.

Knortz, K., Sudermanns Dramen. Vortrag. (8-r. 80 l.) Halle, R. Mühlmann's Verl. 150 M.

Krumm, J., Die Tragödie Hebbels. Ihre Stellg. u. Bedeutg. in der Entwicklg. des Dramas. (8-r. IV, 124 l.) Berlin, B. Behr's Verl. 250 M.

A CIRIS-MONDA.

Ertekezésem címe elárulja, hogy a Nisus és Scylla-mondának azon hajtásával akarok foglalkozni, melyben Scylla madárrá változik át. E hajtást főképp a Vergilius neve alatt ránk maradt Ciris című költeményből ismeri a tudományos világ, magát e költeményt pedig újabban Némethy magyarázatos kiadásában.¹⁾

A monda legjobb értelmezését nézetem szerint Roscher adta az ő ismeretes Ausführliches Lexikon der gr. und röm. Mythologie-ja III. kötete I. r.-nek 429—433. lapjain. Mert a mi az ú. n. dæmonologistáknak (nevezetesen F. L. W. Schwartznak²⁾ és Angelo de Gubernatisnak³⁾ elméleteit illeti — kik közé nyilván még Siecket⁴⁾ is sorolhatjuk — azok manapság valószínűségre már nem tarthatnak számot.

Roscher véleménye szerint a Nisus és Scylla mondája a görög madármetamorphosisok körébe tartozik és szakasztott oly ætiologizáló monda, akár csak Ἰηδών vagy Φιλομήλα mondája, vagyis célja, hogy a madárnak egy és más tulajdonságát metamorphosis föltevése segítségével ætiologiailag magyarázza. A ciris (gör. κείρις)-madárrá átváltoztatott Scylla megfelel a *bubulcus Ibis*nek, illetőleg annak Görögországban előforduló változatának, az *ardea purpurea*nak, a pásztor-gémnek; rávonatkozólag idézi Brehmből (Az Állatok világa VI. 552. l.) a következőket: «Uralkodó színezete ragyogó fehér (v. ö. Ciris 205 : candida Ciris); tavasszal és nyáron fejbúbja, begye és hátának szőr-szerű dísz tollai rozsdavörösek (cf. Ciris 501 : *purpuream concussit apex*

¹⁾ Ciris. Epyllion Pseudovergilianum. Ed., adnotationibus exegeticis et criticis instruxit Geyza Némethy (Budapest, 1909).

²⁾ Der Ursprung der Mythologie (Berlin, 1860) 63. s k. lk.

³⁾ Die Thiere in der indogermanischen Mythologie. Aus dem Englischen übers. v. M. Hartmann (Leipzig, 1874) 492. l.

⁴⁾ De Niso et Scylla in aves mutatis (Berlin, 1884) és Beiträge zur genaueren Erkenntniss der Mondgöttin bei den Griechen (Berlin, 1885) 13. s k. lk.

in vertice *cristam*).• A *Ἀλκίαιετος*-t, a halászsast illetőleg, ki, mint az átváltoztatott Nisus, kegyetlenül üldözi a mi madarunkat, Roscher nem folyamodik szabatosabb azonosításhoz; mindazáltal utal Aristoteles *Hist. Anim.* IX. 1, 6-ra (p. 609^b), hol ezt olvassuk: «*πολεμεῖ δὲ καὶ αἰετὸς* [!] *καὶ ἐρωδιός* (= *ardea*) *γαμφώνυχος γὰρ ὢν ὁ αἰετὸς ἐπιτίθεται, ὁ δ' ἀποθνήσκει ἀμυνόμενος*, továbbá: *τῶν δ' ἐρωδιῶν δ' ἔστι τρία γένη, ὅτε πέλλος καὶ ὁ λευχὸς καὶ ὁ ἀστερείας καλούμενος. τούτων ὁ πέλλος . . . πολεμεῖ τοῖς βλάπτουσιν, αἰετῷ (ἀρπάζει: [!] γὰρ αὐτόν), καὶ ἀλώπει* etc.» A mi a vízből való felröpülést s a gém tollazatáról lepergő vízeseppeket illeti (v. ö. *Ciris* 516: *multum late dispersit in æquora rorem*), a *πέλλος* helyett ezúttal a *Philostr. Her.* 16. §-ban említett *λευκοὶ ὄρνιθες*-ekre utal, melyekről azt olvassuk, *εἶναι ὕγρους τε καὶ τῆς θαλάττης ἀπόζοντας, οὗς τὸν Ἀχιλλέα θεράποντας ἑαυτοῦ πεποιῆσθαι κοσμοῦντας αὐτῷ τὸ ἄλσος τῷ τε ἀνέμφ τῶν πτερῶν καὶ ταῖς ἀπ' αὐτῶν ῥανίσι*. «Teljes bizonyossággal föltételezhetjük, hogy ezt a metamorphosist már az alexandriai korszakban ismerték s el is volt terjedve.» «Ha *Hyginus* 198. fabulájában (*Nisus autem, dum filiam persequitur, in avem haliaeton — idest aquilam marinam — conversus est, Scylla filia in piscem conspexerit, mittit se in aquam raptumque unguibus dilaniat*) s utána *Servius* (ad. *Verg. Aen.* VI. 286) *Scyllát hallá változtatják át, úgy az kétségtelenül önkényes és a χειρίς (κίρρις) szónak úgy halat, mint madarat jelző kettős jelentéséből* (v. ö. *Etym. M.* 515, 14: *Κίρρις ὁ ἰχθύς ἐπειδὴ κίρρος ἔστι τὴν χοιρίαν χειρίς δὲ διὰ τοῦ ἑ φιλοῦ. Κίρρις εἶδος ἱέρακος. Ὅμοιος δὲ λέγεται παρὰ Κυπρίοις Κίρρις ὁ Ἀδωνις. Παρὰ Λάκωσι δὲ ὁ λύχνος*. S *Oppian. Hal.* I. 129, III. 187) fakadt eltorzítása az eredeti *mythus*nak és ép oly jelentőség híján való, mint a *Verg. Ecl.* VI 74 s k. s.-ban, a *Schol. Eurip. Hipp.* 1200 és *Tzetzes ad Lycophr.* 650-ben följegyzett változat, mely azt regéli, hogy *Scyllát* az *Odysséa*-ból ismeretes hasonlónevű tengeri szörny névé változtatták át.»

Ez Roscher nézete, melyet azonban mindenekelőtt abból a szempontból vetünk vizsgálat alá, milyen mértékben egyeztethető össze a régieknek idevonatkozó természettudományi ismereteivel?

A mi első sorban különösnek fog tetszeni szemünkben, az a mondának azon vonása, mely a piros üstököt, melyet *Scylla* atyjának, *Nisus*-nak fejéről levágott volt, csodálatos módon a *χειρίς* madár fejbúbján látja újra, azon a mádárén, mely nevét *Ovidius*nál a *χειρεῖν* igétől kapja (a *tonso* est hoc nomen adepta *capillo* *Metam.* VIII 151). Azt hiszem, ha valami itt az alexandrinusok gyári műhelyére vall, úgy ez a vonás az. Fontosabb azonban megállapítani, mit tudtak az ókorban az *ardea*-król, az *ἐρωδιός*-okról, a gémekekről? Az *Oppianus* neve alatt

ránk maradt 'Ιζηυτικά-paraphrasis, mely minden valószínűség szerint¹⁾ Eutecniustól származik, paraphrasisa azonban Dionysius Philadelphenus²⁾ 'Ορνιθιακά-inak, II 8 az έρωδιός-okról a következőket tudja: 'Εντεῦθεν οὖν οἱ μὲν λοιποὶ πάντες ὀρνιθες τὸ ὕδωρ δύναντες θηρεύουσι τοὺς ἰχθύας, οἱ δ' έρωδιοὶ τοῦ νήχεσθαι στερηθέντες ἐπὶ τοῖς αἰγιαλοῖς ἐστῶτες θηρεύουσι, σοφὸν τι μηχανώμενοι καὶ χαρίεν πρὸς τὴν τῶν ἰχθύων ἀπάτην. Ugyanez a paraphrasis valamivel lejjebb a *χιρρίς* madárról mint valami külön speciesről emlékszik meg, de csak ezt tudja róla: 'Η δὲ *χιρρίς* ἀΐσιαν τῶν ἀσεβημάτων δίδωσι δίκην, ὅτι τοῦ Μίνωος έρασθεῖσα καὶ τὸν πορφυροῦν τοῦ πατρὸς πλόκαμον ἐκτεμουσα τὴν πατρίδα εἴλετο προδοῦναι τῷ Μίνωϊ ὁ δὲ τὴν προδοσίαν καὶ μετὰ τὴν νίκην μεμφάμενος, ἀπέδωσέ τ' αὐτὴν νεῶς καὶ κατὰ τῆς θαλάττης εἶασε φέρεσθαι. Καὶ μεταβέβηται μὲν οὕτως εἰς ὄρνειον αὐτῇ, μισεῖται δὲ παρὰ πάντων ὀρνέων, κἂν ἀλκίαιετος αὐτὴν θεάσῃται πλανωμένην, εὐθὺς ἐπιθέμενος διαφθείρει. Látnivaló, hogy Dionysius a *χιρρίς* madarat illetőleg semmi olyat nem tud, a mit a monda is ne tudna, s a mi természettudományi ismeretekről tenne tanúságot. Mindazonáltal Ovidius és a Ciris szerzője ismertek egy mythographikus forrást, mely a *χειρίς* madárban a pásztorgémet látta, minthogy veres «crista»-t tulajdonít neki.

Nem lesz érdektelen a *ἀλκίαιετος* meghatározásával kísérletet tenni. Aristoteles Hist. An. IX. 32-ben (p. 619^a) osztályozza a sasokat s egyik fajtájuk gyanánt pár szóban a *ἀλκίαιετος*-t is jellemzi, mond-

¹⁾ Ez a nézete — ha nem tévedek — *Tüselmann*nak is (Die Paraphrase des Euteknios zu Oppians Kynenetika (Berlin, 1900) 7. l.

²⁾ Ez a Dionysios, kiről *Wellmann* «Alexander von Myndos» című értekezésében (Hermes XXVI. [1891] 481. s k. lk.) az 507. l-on azt tartja, hogy Dionysios Periegetes-szel azonos, már föltételezi a Kynenetika költőjét, jöllehet *Ausfeld* (De Oppiano etc. [Gotha, 1876] p. 43) más lehetőségeket is megenged. Olvassuk u. i. a Didot kiadásában (III. 1), a 121. l-on: «Θηραταῖς μὲν δὴ καὶ ἀλιεῦσι πλείων ἀπαντᾷ πολλάκις φόβος, ἢ τέρψις, εἴτε τοὺς ἀνέμους σκοποῖη τις ἐν τῷ πελάγει, . . . εἴτε τῶν κητῶν τὴν ἰσχύν, . . . εἴτε τοὺς ἐν τοῖς ὄρεσι φωλεοὺς τῶν θηρίων, μὴ ἐμλέκεττο Pseudo-Oppianus I. 53—55-re: οὐ μὲν ἄρ' οὐδ' ἀλιτῆι, καὶ οὐκ ἔτος ἱευτῆρι ἄγρη νόσφι πόνοιο· πόνω δ' ἄμα τέρψις ὀπηδεῖ μούνη καὶ φόβος οὕτις ἀνάμακτο δὲ πέλονται. A könyvek sorrendjét a paraphrasis nem adja helyesen: kell, hogy a III. könyv tette legyen a költemény elejét. A Halieutika V. énekének elejével való egybevetés ('Ενθεν ἔπειτ' ἄλιων τεχμαίρεο, κοίρανε γαίης, ὥς οὐδὲν μερόπεσσι ἀμύχανον, οὐκ ἐνὶ γαίῃ μητρὶ καμῖν, οὐ κόλπων ἀν' εὐρώεντα θαλάσσης) tanúsítja, hogy az 'Ορνιθιακά-t (III. 1: Τῶν δ' ἑξῆς ἀκούσας γνώσῃ κράτιστε βασιλεῦ, ὥς οὐ μόνης τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης κατατολμῶσιν οἱ ἄνθρωποι etc.) a költő a Kynetikához és Halieutikához csatolta.

ván: οἰκοῦσι δὲ περὶ θάλατταν καὶ ἀκτὰς, ἀρπάζοντες δὲ καὶ οὐ δυνάμενοι φέρειν πολλάκις καταφέρονται εἰς βυθόν. Ezt tudja az Ἰξευτικά-paraphrasis is róluk (II. 1): οὐ μὴν αἰεὶ χρηστὸν τὸ τῆς ἄγρας τέλος ἐστὶ τοῖς γὰρ μείζουσιν ἰχθύσι πολλάκις τὰς χαμπύλας τῶν ὀνύχων ἐπιβάλλοντες ἀκμὰς, πρὸς μὲν τὸν ἀέρα αὐτοὺς οὐκ ἰσχύουσιν ὡς βαρεῖς ἀνασπᾶσαι, κατερχόμενοι δὲ αὐτοὶ διαφθεύονται θάπτον, ἢ διαφθεύουσι. S Plinius, ki Hist. Nat.-a X. 3, 3-ban meg lehetőszen Aristotelesnek fent idézett helye után indul, a haliaëtus-ról, mint a sasok 6. fajtájáról így nyilatkozik: «superest haliaëtus clarissima oculorum acie, librans ex alto sese visoque in mari pisce præceps in eum ruens et discussis pectore aquis rapiens», holott a 3. fajtáról, az ú. n. morphnos-ról azt állítja, hogy az «aquaticas aves circa stagna adpetit mergentes se subinde, donec sopitas lassatasque rapiat.» Aristoteles Állattana nem tesz ilyen szigorú megkülömböztetést; már IX 34-ben (p. 620*) a ἀλίαετος ról a következő észleletet olvassuk: «διατρίβει δὲ περὶ θάλατταν, καὶ ὥς θηρεύων τοὺς περὶ τὴν θάλατταν ὀρνίθας, ὥσπερ εἴρηται.¹⁾ θηρεύει δ' ἀπολαμβάνων καθ' ἓνα, παρατηρῶν ἀναδύμενον ἐκ τῆς θαλάττης. ὅταν δ' ἴδῃ ὁ ὄρνις ἀνακύπτων τὸν ἀλίαετον, πάλιν φοβηθεὶς καταδύεται ὡς ἐτέρω ἀνακύψων ὁ δὲ διὰ τὸ ὀξὺ ὄραϊν αἰεὶ ἐπεται, ἕως ἂν ἀποπνίξῃ ἢ λάβῃ μετέωρον. Világos, hogy Aristoteles Állattanának IX. könyve, melyről különben legújabb kiadója is (p. VII) azt vallja, hogy nem a nagy bölcselőtől való, a Pandion haliaëtus L.-t, a rárót, melynek «életmódja a vizektől függ, s melynek merőben azoktól ill. a halaktól függ jó- vagy balsorsa» (Brehm VI. 390. l.), melynek «nem épen ritkán élete is veszedelemben forog, sőt elpusztul, a mennyiben a túlságosan nehéz hal magával rántja a mélységbe, úgy hogy belefúl» (U. a. 392. l.), — «melytől a vízi szárnyasok legkevésbé sem félnek», — összeceréli²⁾ a haliaëtus albicilla-val, a réti sassal, «mely minden vadra vadászik, a mit hatalmába ejthet» (U. a. 381. l.), a vízi madarakra ép úgy, miként a halakra és tengeri emlősállatokra. Hogy a ἀλίαετος külön épen a gémekekre vadászik, ezt Pseudo-Aristoteles seholsem mondja határozottan. Mindazonáltal azonosításával egy perczig sem fogunk késlekedni, ha olvassuk azt, a mit Brehm magyar átdolgozója (Az állatok világa VI. 269. sk. l.-kon) a sólymászatról ír. Értésünkre esik belőle, hogy Keleten a sólyomvadászathoz különösen gémekeket, kócsagokat használnak, de hogy Nyugaton is még 1840 táján Hollandiában járta a gem-

¹⁾ Mihez Dittmeyer, az Állattan legújabb kiadója, helyesen jegyzi meg: «Haliaëtum aves marinas venari nec 593^b 24 nec 619^a dictum est».

²⁾ A mint azt különben Aristoteles Állattanának német fordítója Ph. H. Kùlb (Stuttgart, 1857) is p. 995 észrevette.

pedzés. Ha ugyancsak e munka nyomán figyelmünkre méltatjuk azt a körülményt, hogy a Ptolemæus-ok egyike számára külön könyvet írtak a sólymászatról, hogy ez a sólymáztatás turáni eredetű,¹⁾ s Perzsián és Assyrián át terjedt el a hellenizált Egyiptomban, nem lesz merész az a föltevésünk, hogy a *Scylla-mondának azt a vonását, mely a ciris* (= *χεῖρις*)-madárrá tett pásztorgémnek a *ἀλκίαιετος* részéről való üldözéséről regél, a sólymászatainak alexandriai tudósok által kidolgozott aetiológiájának kell tekinteni. A *Scylla-monda ἀλκίαιετος*-a tehát a kerecsensólyom, a *Falco sacer* Gm., mely Manetho *Ἀποτελεσμα*. V. 176-ban a *ἱρηξ ὠκύπτερος*.

A *χιρρίς*, ill. *χεῖρις* (v. l. *χιρίς*, Hesych.: *χεῖρις ὄρνειον. ἰέραξ. οἱ δὲ ἀλκυόνα*) állatnévben az alexandrinusok nyilván madárfajtát láttak, róla azonban szabatos felvilágosítást adni nem tudtak. A nevet ismerték a *Scylla-mondából* s az Egyiptomban meghonosodó sólymászatainak a hatása alatt közelfekvő volt a *χιρίς* (*χεῖρω*-ra történő etymologiai utalás után *χεῖρις*) vagy *χιρρίς* madárnévben a pásztorgémre gondolni. Mert a mindenesetre már meglévő metamorphosis csak annyit engedett kikövetkeztetni, hogy Scyllát valami vízi állattá változtatták át, melyről hozzávetőleg azt gyanították, hogy egyben szárnyas állat is lehetett. A *χιρρίς* név vizsgálata azonban meg fog győzni arról, hogy ennek a szónak csak egyetlen egy genuin jelentése volt, s e jelentést az alexandrinusok kellőképp kiérezni már nem tudták.

Mert azt az egyet Roscherrel eldöntöttnek tartom, hogy a metamorphosis az alexandrinusok előtti időben már megvolt, persze nem egészen abban az értelemben, mint a hogy azt Roscher magyarázza. Következőleg nem is tudok egyetérteni *Plaehn*-nel,²⁾ ki (a 49. l.-on) annak a véleményének ad kifejezést, hogy a *Scylla-monda* két verziója a Sándor-előtti időkből ered ugyan, a madárm metamorphosis azonban, mely nyilván Partheniosztól származik,³⁾ alexandriai hozzátétel, noha azt készséggel megengedem, hogy volt két változat: egy, mely szerint Minos Scyllát hűtlenül elhagyja, miért ez a tengerbe veti magát s tengeri szörnyyé válik (mi az *Odysseából* ismeretes *Scylla*-mesével való minden contaminatiója ellenére is magán viseli a metamorphosis szükséges ismervét) — s egy, melyben Minos felháborodva azon, hogy

¹⁾ V. ö. még *Helm* Kulturpflanzen und Haustiere etc. 7. kiad. (Berlin, 1902) 368. s k. lapjait.

²⁾ De Nicandro alisque poetis Græcis ab Ovidio in Metamorphosisbus conscribendis adhibitis (Halis S., 1882).

³⁾ Mit már *Rhode* föltett *Der griech. Roman* etc. című munkájában (Leipzig 1876) 94. l. s úgy látszik *Ribbeck* is *Röm. Dichtung* II. (Stuttgart, 1889) 355. l.

Scylla tulajdon apját árulta el, a leányt a hajó farához köti s a tenger hullámaiban vonszoltatja. Az első változatot egy «nem jelentéktelen» tragikus költő feldolgozásában ismerhették a római költők (v. ö. Ovid. Trist. II. 393 és Ciris 54); ez, mint *Plaehn* helyesen megjegyzi, az időrendben későbbi. A másik változatot, mely a nyilván régebbi, Apollodorus hagyományában leljük fel (III. 15, 8): «ἀπέθανε δὲ καὶ Νίσος διὰ θυγατρὸς προδοσίαν. ἔχοντι γὰρ αὐτῷ πορφυρέαν ἐν μέσῃ τῇ κεφαλῇ τρίχα ταύτης ἀφαιρεθείσης ἦν χρησμός τελευτήσαι· ἡ δὲ θυγάτηρ αὐτοῦ Σκύλλα ἐρασθεῖσα Μίνως ἐξεῖλε τὴν τρίχα. Μίνως δὲ Μεγάλων κρατήσας καὶ τὴν κόρην τῆς πρῶμνης τῶν ποδῶν¹⁾ ἐκδήσας ὑποβρύχιον ἐποίησε.» Ez a víz alá merítés ép oly kevésbé hiányzik az *Ἰζηυτικά*-paraphrasisban, mint az Eustathius scholionában (προσδήσας αὐτὴν πηδαλίῳ νεὼς αὐτὴν ἐπισύρσεσθαι τῇ θαλάσῃ), melyben Partheniusra történik utalás, kikövetkeztethető Pausaniasból (II. 34, 7: προσέταξε [sc. Μίνως] τοῖς Ἰηρησὶν ἐκβάλλειν [sc. τὴν γυναιῖα] τῆς νεὼς), részletezve van Ovidius Metamorphosisában (VIII. 141—144: «Insequar invitum, puppimque amplexam recurvam, Per freta longa trahar.» Vix dixerat, insilit undis, Consequiturque rates, faciente cupidine vires, Gnosiacæque haeret comes invidiosa carinae), előfordul a Cirisben («suspensa novo ritu de navibus altis per mare caeruleum trahitur Nisæia virgo,») és mint *Némethy* megjegyezte, Propertiusnál is («pendet Cretæa tracta puella rate.») Már most a hajó farához való ezen kötözés s a tenger hullámaiban való ezen vonszoltatás oly prægnaus hajtása ennek a mondának, hogy egy perczig sem habozom annak a kijelentésével, hogy e mögött jó adag ætiologia rejtőzik, jelesül az a régebbi, melyet az alexandriai metamorphosis kiszorított. Megpróbáljuk tehát ennek az eredeti ætiológiának magvát kihüvelyezni.

S hogy ezt megtehessük, nem marad hátra számunkra más, mint hogy figyelmünkre méltassuk a metamorphosisnak azt a versióját is, mely Scyllának hallá történő átváltoztatásáról tud, s melylyel Hyginus mythologiai kézikönyvében találkoztunk. A hal természetesen a *χιρρίς* hal, melyre vonatkozólag csak az Etymol. Magnumban s Hesychiusban találunk valami keveset s csak Oppianus Halieutikájában (I. c.) fordul elő. Mivel az alexandrinusok a *χιρρίς* nevű madárra vonatkozólag semmi olyat nem tudnak, a mi természettudományi szempontból latba eshetnék, törekvésünknek oda kell irányulnia, vajjon a *χιρρίς*-ről mint halról nem tudunk-e valami elfogadható magyarázatot nyújtani?

Oppianus kétféle tud róla, először hogy táplálékát különös szeretettel alacsony és sziklás partvidék közelében keresi (I. 129.), s

¹⁾ τῶν ποδῶν-*t* Hercher nézetem szerint méltán tartja interpolatióknak.

hogy a *πέρκη* nevű hal (tehát nyilván a *Serranus scriba* L., a mai olaszok sperga-ja) fogásához kitűnő csalétekül szolgál. Ez azonban a hal közelebbi meghatározásához nem elegendő, noha természettudományi szempontból két fontos tényt juttat tudomásunkra: 1. hogy olyan hal, melyet csaléteknek használnak s 2. hogy táplálékát oly helyen keresi, a hol ellenségei elől könnyen elbújhatik. Hogy a név Plinius hal-katalogusában (H. N. XXXII, 11) *gerres* (*girres* Jahn) alakjában is előfordul, melyet *Birt*¹⁾ helyesen állít a lentebb idézett hesychiusi glossával párhuzamba, tudásunkat miben sem módosítja.

A szó képzése ellen semmi kifogást sem tehetünk; oly képzésű halnév ez, mint *βατίς*, *βελονίς*, *γλανίς*, *δρακαινίς*, *θυννίς*,²⁾ *ιουλίς*, *σαυρίς*, *τριγλίς*, melyek — mint ismeretes — diminutivumai a *βάτος*, *βελόνη*, *γλάνος*, *δράκαινα* (= *trachinus draco* L.), *θύννα*, ill. *θύννος*, *ἰούλος*, *σαῦρος* (= *trachurus mediterraneus* St.) és *τριγλα* halneveknek. Ha gyökérszavát, melyből diminutio útján származott, megtaláljuk, egy érvünkkel több lesz, hogy a szónak általánosabb használatát a köznyelvben feltételezzük. Pedig hát olvassuk Hesychiusnál ezt a glossát: *χιρρά* [helyesebben tán: *ίρρα*]· *ἰχθύς ποιός*.

Igaz, a szó ékezését illetőleg a kéziratokban ingadozást észlelünk: az *Ἰξευτικά*-paraphrasisban *χιρρίς*-t, az Etym. M.-ban *χίρρις*-t találunk s a hangsúlyozásnak ezt az ingadozását visszatükröztetik az Oppianus kéziratok is, hol I. 129-ben kézirati apparatusom ily olvasásokban bővelkedik, mint *σχιρρίς*, *σίρις*, *σκιρίς*, *σχιρρις*, *σχιρρίς*, *χίρροι*, *χίρρις* s a legjobb kéziratban, M-ben, első kéztől eredőleg *χίρρίς*, míg III. 187-ben viszont *χιρρίδα*-t (az ugyancsak kitűnő L-ben),³⁾ *χιρράδα*-t,⁴⁾ *σχιρρίδα*-t, *σχιρρίδα*-t, *χιράδα*-t, *χυρρίδα*-t, *χίραδα*-t, *χιρράχα*-t és *χυρράδα*-t nyújtanak a kéziratok. Mellőzöm itt a *σχιρρις* alakot, mert elég lesz rámutatnom arra, hogy a Halieutika szövege egy korrektor kezén ment keresztül, ki *μύραιναι* helyett *σμύραιναι*-t (ebből lett *σφύραιναι*), *χορδύλος* helyett *σχορδύλος*-t, *μίσγοντ'* helyett *σμίγοντ'*-ot, *ἐξέδασσας* helyett *ἐσχέδασσας*-t, *κίδνανται* helyett *σκίδνανται*-t, *κολίαι* helyett *σκολίαι*-t, *ἀμφίχλαυτον* helyett *ἀμφίχλαυστον*-t, *φακέλους* helyett *σφακέλους*-t javított a szövegbe,

¹⁾ De Halieuticis Ovidio poetæ falso adscriptis (Berlin, 1878) 173. l.

²⁾ V. ö. *Rhode* Thynnorum captura quanti fuerit apud veteres momenti (Leipzig, 1890) 7. l.

³⁾ V. ö. A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya I. (Budapest, 1908) cz. értekezésem 12—21. lapjait.

⁴⁾ Ez az olvasás e helyt genuin; nemcsak **L**² nyújtja, hanem **MF** is. *χιρράς* szakasztott oly diminutivum, mint *θυννός*; v. ö. *Rhode* Thynnorum capt. id. l.-ját.

mivel persze nem akarom állítani azt, hogy egy régebbi *σχιρρός* alak valamikor nem volt.¹⁾

Hogy megvizsgáljuk, minő halfajtát értettek rajta, arra csak az Etymologicum Magnum fent idézett cikkelyének az elemzése képesít bennünket. Mert a mit Hesychius s. v. *ῥίρις* ad (*ῥίχνος· Ἀδωνες· ὄρνειον· ἢ Ἀδωνις* [*Κύπριοι*]), az oly szembetűnőleg egyezik az Etymologicum M. mal, hogy itt legalább is közös forrásra kell következtetnünk. Ha már most közelebből szemügyre vesszük az Etym. M. adatait, bizonyára csodálkozni fogunk, ha látjuk, hogy ez a ritka szó a kyprosiaknál *Ἀδωνις*-nak volt a neve, a lakónok a mécs szó jelentésében használták, hal is volt, sőt sólyomfélék is jelentett. Vajjon nem módszeresebb eljárás-e, ha abból a föltevésből indulunk ki, hogy itt voltaképen csak egyetlenegy fogalomnak a körülírásáról van szó.

Hesychiusnál s. v. *ῥίχνος* ez olvasható: *ἡ λαμπάς, ἡ δῆς, παρ' Ὀμήρου καὶ Ἰχθύς κάλλιςτος*. Strabo *Γεωγραφικά*-i XVII. könyvében (823. C) ott, hol a Nilus halfaunájáról tesz említést, egyebek mellett egy *ῥίχνος*-nak nevezett halfajtáról is emlékszik meg; az a megjegyzése, hogy ezek a halak specziális és epichorikus jellegűek, arra engedne ugyan következtetni, hogy a *ῥίχνος*-nak nevezett hal a Nilusnak egyik specialitása, — de ez a föltevésünk dugába dől, ha meggondoljuk, hogy vele együtt a *χιθαρός*, *χεστρέυς* és *βοῦς* nevű halakat is megnevezi Strabo, ezek pedig a görögországi halvilágnak közönségesen ismert repræsentansai; következőleg itt csak átvitelről van szó. *Lukianos Ἀληθῆ διηγήματα*-i II. könyvében (Opera II. 127 Hemst.) képzelt halakról beszél, melyeknek azt a nevet adja *λυχνίσκος*, mi bennünket az *ὄνισκος* és *τραγίσκος* halnevekre fog élénken emlékeztetni, melyek tudvalevőleg az *ὄνος* és *τράγος* halspeciesek diminutivumai. Az *Uranoscopus scaber* nevezetű halat, melyet Plinius (XXXII. 146) *callyonymus*-nak hív, de melyre vonatkozólag Athenaios (VII. 17) az *ichthyologus* Dorionra való hivatkozással megállapítja, hogy összetévesztik az *ἀνθίας*, *καλλιχθύς* és *ἔλωψ* nevű halakkal, a mai görögök²⁾ *λίχνος*-nak, az olasz hajósok³⁾ pesce lucerna-nak nevezik, ámde a lucerna névvel Plinius említett halkatalogusában is találkozunk, s itt *Birt*⁴⁾ egész helyesen a Hesychius *ῥίχνος* glossájával állítja párhuzamba. Mit tudnak az *Uranoscopus scaber*-ről? *Brehm* szerint (123. l.) húsát nem becsülik, alapszíne szürkésbarna; *Gesner*

¹⁾ V. ö. *Kühner-Blass Ausführliche Grammatik der griech. Sprache* I. (Hannovera, 1890) 76. l.

²⁾ L. *Apostolides La pêche en Grèce* (Athén, 1883) 13. l.

³⁾ *Griffini Ittiologia Italiana* (Milano, 1903) 454. l.

⁴⁾ *Id.* m. 174. l.

szerint iszapban, agyagban és sárbau tartózkodik; *Griffini* szerint (455. l.) közönséges az olasz tengerekben; mindazonáltal azt hiszem, hogy noha a görög ichthyologus *Apostolides*, s az ő nyomán az amerikai természetdósok, *Hoffmann* és *Jordan*,¹⁾ helyesen azonosítják az új-görögök *λίγνος*-át az *Uranoscopus scaber*-rel, tévednek, ha a közép-görög *κοῦκος*-t is az *Uranoscopus scaber*-rel azonosítják azért, mert a középkorban a *κοῦκος* nevezetű halnak *λίγνος* is volt a neve. A közép-görög *κοῦκος* (Kuckuk) nyilván, mint *Hoffmann*-ék megjegyzik, a régi görögök *κόκκυς*-e, melyet *Apostolides* a fecskenhallal, az új-görögök *χελιδονόψαρο*-jával (szerinte a «*dactylopterus volitans*»-szal) azonosít. De talán célravezetőbb, ha azt nézzük, milyen halat látott *Plinius* a lucernahalban? E végre az idevonatkozó helyet (IX. 27.) alaposabban kell megvizsgálunk. «*Volitat hirundo — mondja Plinius — sane perquam similis voluci hirundini, item milvus. Subit in summa maria piscis ex argumento (tehát = e fabula) appellatus lucerna, linguaue ignea per os exserta tranquillis noctibus relucet.*» Közelfekvő föltevés a lucernahalban a világító halra gondolni, melyről *Brehm* műve 247. lapján értesít s melynek az olasz tengerekben előforduló fajtáiról *Griffini* id. műve 263. s k. lapjain kimerítően tájékoztat. Itt olvassuk, hogy «*nella notte salgono maggiormente verso la superficie,*» de azt is, hogy «*talora appaiono presso a galla durante le tempeste. Sono tutti rari.*» De viszont nem lehet letagadni azt, hogy *Plinius* a lucernahalat a szárnyas halakkal úgyszólván egy lélekzetben említi s hogy a «*subit in summa maria*» kitétellel azt mondja, hogy azt a halat a tenger felületén pillanthatni meg. Már most *Oppianus* *Haliematikája* I. énekének 427. s köv. soraiiban ezeket olvassuk:

Ἡέρα δ' αὖ τέμνουσι καὶ εἰνάλοι περ εὐόντες
 τευθίδες ἱρήκων τε γένος βυθίη τε χελιδών.
 οἳ δ' ὅτε ταρβήσωσιν ὑπέρτερον ἐγγύθεν ἰχθῶν,
 εἰς ἄλός ἀνθρώσκουσι καὶ ἥεριοι ποτέονται
 ἀλλ' αἱ μὲν καὶ τῆλε καὶ ὑψόθεν ταρσὸν ἰεῖσι
 τευθίδες ἢ τέ κεν ὄρνιν ὀίσσας, οὐδὲ μὲν ἰχθῶν
 εἰσοράαν, ἀγεληδὸν δ' ὁρμήσωσι πέτεσθαι.
 αἱ δ' ἄρα τῶν ὑπένερθε χελιδόνες οἶμον ἔχουσι
 ἱρηκες δ' αὐτῆς ἄλμης σχεδὸν ἡερέδονται,
 ἄκρον ἐπιψαύοντες ἄλός πόρον, ὄσσον ἰδέσθαι
 ἄμφω νηχομένοισι καὶ ἱπταμένοισιν ὅμοιοι.

Minthogy a *ἱρηκες*-ekről *Aelianus* (IX. 52.) is tudja, hogy ὑπὲρ τὴν ἄλμην φέρονται ὀλίγον, ὡς μόλις ὅτι μὴ νήχονται ἀλλὰ πέτονται καταγῶνα, *Aelianus* és *Oppianus* közös forrásában, talán *Demostra-*

¹⁾ A catalogue of the fishes of Greece (Proceedings of the Academy of natural sciences of Philadelphia, 1892, 230—285) 272. l.

tusban, a Pliniustól is használt íróban is említhették ezt. Én tehát csatlakozom *Rondeletius*-hoz és *J. G. Schneider*-hez,¹⁾ kik Pliniusnál hirundini; item milvus subit in summa maria, piscis etc.-t olvasnak. Mily könnyen történhetett, hogy ezt a halat, mely éjszakánként a tenger felületén mutatkozik, szárnyashalnak tartották, mely természetesen csak a vízen kívül világíthatott szerintük. Ovidius Hal. 95-ben azt állítja, hogy a milvus-oknak fekete hátuk van, s a *Scopelus Rissoi* Cocco-ról («con ghiandole luminose») Griffini tudósít, hogy «di colore superioriamente brunonerastro.»

De hát *Kíppris* ill. *Kípris* (v. l. Hesychiusnál *Kῦpris* is) Adonis neve is volt Kyproszon! *Roscher* Lexikona I. köt.-e 1. része 73. s köv. lapján hangoztatja, hogy az *Ἄδωνις* név a phœnicziai Adon-ra megy vissza. Mivel ezt összevethetjük a héber אֲדָנִי-val, következésképp ennek a *χόριος* (= úr) vulgaris alakja, *xῶριος*, felel meg. De mivel a görögök ismertek egy halat, melyet *ἄδωνις*-nak ill. *ἄδωνις*-nak híttak, nem teljesen jogosulatlan az a föltevés, hogy (még későbbben is) az *ἄδωνις*-halat Kyproszon *χιρρίς*-nek hítták, az Etym. M. glossájában tehát nem Aphrodité kedvenczéről van szó. Hesychius s. v. *ἄδωνις* szerint *ιχθὺς θαλάσσιος, οὗ μνημονεύει Κλέαρχος*. S Athenaios tényleg szószerint idézi Klearchosból (332. C): «ὁ ἐξώκοιτος ιχθὺς, ὃν ἔνιοι καλοῦσιν ἄδωνιν, τοῦνομα μὲν εἴληφε διὰ τὸ πολλάκις τὰς ἀναπαύσεις ἔξω τοῦ ὕγρου ποιεῖσθαι· ἐστὶ δὲ ὑπόπυρρος etc.» Az *ἐξώκοιτος*-nevet úgy Aelianus (IX. 36.) mint Oppianus (I. 157.) ismerik, kik itt közös forrásból merítenek, és pedig a byzantiumi Leonidasból, ki azonban e helyt annyira egyezik Klearchos-szal, hogy elvégre *Wellmann*-nal²⁾ utóbbit az egyetlen idevágó forrásnak tekinthetjük. Ha az irodalomban az *ἐξώκοιτος*-szal fölcserélték, az nyilván azért történhetett, mert életmódja az *ἐξώκοιτος* életmódjára hasonlított³⁾; utóbbit Klearchos

¹⁾ *Artemi* Synonymia piscium Græca et Latina. Auctore *I. G. Schneidero* (Lipsiæ, 1789) 113. l.

²⁾ Leonidas von Byzanz und Demonstratos (Hermes XXX [1895]) 164. l.

³⁾ Philoponus De creat. mundi V. 3 (p. 193 Cord.) szerint az *ἄδωνις* hal azonos a *ἡμερόκοιτος*-szal. Philoponus Oppianust nyilvánvalólag ismeri, Oppianus II. 199. s k. sk.-ban azonban a *ἡμερόκοιτος* alatt egészen más halat és pedig ú. l. a fent említett *Uranoscopus scaber*-t érti. Τοῦ δ' ἥτοι κεφαλῆς μὲν ἄνω τέτραπται ὑπερθεῖν ὄμματα, . . . αἰεὶ ἐν ψαμάδοις πανημέριος τετάνυσται . . . οὐ γὰρ ἐδωδῆς ἢ κόρον ἔχει τι μέτρον ἐπίσταται, mondja, mivel v. ö. *Gesnert* Brehmnél (VIII. 122. l.): «Ez a hal nevét a fej felső részén álló, mindig az égre pillantó szemétől kapta . . . Ezek a halak az iszapban tartózkodnak . . . telhetetlen és falánk állatok, . . . a fogságban tartottak is annyit nyelnek le az elébük adott eledelből, hogy ezt megint kiadni kénytelenek». — *Lenz* Zoologie der alten Griechen und Römer (Gotha,

a *χεστρεύς*-ek családjához számította; mugil-féle volt tehát, azon halak közül való, «melyeknek halászata ügyes halászt és sajátságos hálókat követel» (*Brehm* VIII. 164. l.), «melyeknek a vízből való kivetésük velük született tulajdonságuk» (*Brehm* 166. l.; v. ö. *Klearchos*: *φεύγει πηδῶν καὶ ἀσπαίρων, ἕως ἄν εἰς τὸ ὕδωρ ἀποχυμβήσῃ*), «melyek ugrálva, játékdadozva jókora távolságokra haladnak a víz tükre felett» (*Brehm* 164. l.). E halat életmódja miatt könnyen összetéveszthették a *Blennius*-félékkel, a nyálkás halakkal (más néven *Adonides*), melyek közül pl. a közönséges nyálkáshal «napokig képes elélni a vizen kívül, vizes homokon vagy nedves moha és fűvek között» (*Brehm* 154. l.). Hogy ez hogyan juthatott az *ἄδωνις* névhez, az talán az *Adonis*-kultusz azon nyilvánulásaival függ össze, melyeknek a tengerhez voltak vonatkozásai s az ú. n. *Ἰδωνήϊδες*-ekkel (v. ö. *πετεργνὰ καὶ ἐροπετὰ* Theokr. XV. 118.), melyeknek főképviselőjéül egyfelől a fecske szerepelt, mint a mely *Adonis*-nak elköltözését symbolisálta és másfelől a rövid-életű saláta, mely *Aphrodite* kedvenczének gyors halálát jelképezte.¹⁾ E *πετεργνὰ*-k és *ἐροπετὰ*-k között a halvilágnak is azon képviselői szerepelhettek, melyek eredeti nedves elemeket hosszabb vagy rövidebb időre szárazabbal cserélték be.

Akkor talán *χιρρίς* közös neve²⁾ lehetett azoknak a halaknak, melyek az eredeti elemeket ideig-óráig más elemmel cserélték be, első sorban pedig a repülő-halé s így természetesen a fecskehalé is. Hogy a nevet a *Nikandernél* először előforduló *χιρρός* szóval hozzuk kapcsolatba, arra hiányzik a kellő alap. Képzeltető azonban, hogy az ilyen életmódot folytató halak a mythosképzésben milyen jelentős szerepet játszhattak, mikor különben is tudjuk, hogy a görög mythologiában a halmetamorphosis nem ismeretlen jelenség: ott van *Ares*, ki a *Typhon*-szörnyetegtől való féltében *λεπιδωτός* *ἰχθύς* szé változik át (l. *Anton. Liber. XXVIII, Nikander* *Ἐτεροιούμενα*-i után), s *Apollonios*

1856) 501. l.-ján a *Klearchos*-tól eredő észlelet magyarázatát nagyon szó szerint veszi, ha azt állítja, hogy az *ἔξωκοιτος*-t nem lehet meghatározni, mert «kein Fisch hat die angegebene Eigenschaft sein Schläfchen am Lande zu machen». *Wellmann* t. i. p. 164. helyesen jegyzi meg, «dass die Erzählung von dem Schläfchen am Lande der Deutung des Namens *ἔξωκοιτος* dient und von *Klearch* herrührt».

¹⁾ *Hesychius*: *ἄδωνις* ἡ χελιδών. καὶ ἡ σπιδάκινη. Minthogy *chthonikus* istenségeknek — így *Hekaténak* és *Korénak* — halakat szoktak áldozni (v. ö. *Athen. VII. 325d; 325f; 330b*), nem látom be, miért nem mutathattak be a *Persephonénál* tartózkodó *Adonis*nak is hal-áldozatokat?!

²⁾ Ennek (daczára *Rhode Thynn. capt. p. 13. nyilvánított* ellenkező véleményének) semmi köze sincsen a *τζίρος* hálnévhez, mely = *τζήρος* = *ζήρος* = «dried scomber» [*Sophokles, 1080*].

Rhodosnak *Κίσις Ναυκράτεως*-ában szó volt róla (Athen. 283d), hogy Apollon haragjában egy révészt a *πομπίλος* hallá változtatott át, mely utóbbi metamorphosis persze aetiologikus magyarázatnak köszöni létét. Midőn a görög hajósok ichthyologiai tudása behatóbbá vált, a név kiment a használatból, a specialisálás már megtörtént.

Nézetem szerint tehát a *Ciris-mondával* eredetileg a fecskehal sorsát aetiologisálták. «Úgy látszik, a szárnyashalak repülése — mondja Kittlitz báró Brehmnél (VIII. 315.) — az utolsó eszköz a megmenekülésre üldözőik elől, melyek folyton a nyomukban vannak. A milyen nagy a számuk, ép oly nagy üldözőiké is a ragadozó halak között. . . . Földről is számos ellenség üldözi őket a legkülömbözőbb madarak alakjában, a melyek ú. l. valósággal vadászatukra vannak utalva.» Egy ilyen hal húsa kitűnő csaletékeknek szolgálhatott; «probabilmente in quelle loro gite nell' aria — mondja *Griffini* (251. l.) — cercano di sfuggire a pesci maggiori, che sono ghiotti delle loro carni e che infatti si prendono facilmente all' amo, quando questo porti un pesce volante». Hogy ezt a halat, mely kivált éjszaka a hajósok bárkáiba esik (*Brehm* 317. l.), a czápfagáshoz jól használhatták, képzelhető. *Δέλεαρ αὐτῶν καθιᾶσιν ἰχθῦν λευκόν¹⁾ ἐκτετμημένον τῷ ῥάχιν. ὅταν τοίνυν εἰς ἀλῶ καὶ τῇ ἀγκίστρῳ²⁾ περιπέσῃ, πάντες οἱ θεασόμενοι ἐμπηδῶσιν αὐτῷ καὶ χάτωθεν ἐλχομένῳ* (a mi tehát az elnyelt csaletékekkel is történik) *ἔπονται καὶ μέγροι τῆς νεῶς οὐκ ἀναστελλόμενοι*» etc. — mondja Aelianus H. A. I. 55. — Ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a szárnyashal (mint *Brehm* p. 320. írja) «ha kiemelkedik, farkával hosszabb vagy rövidebb távolságra mindig végigsiklik a vizen,» úgy be fogjuk látni, hogy Hyginus versióját ridegen el nem utasíthatjuk, mert a hajó farához való kötözését Scyllának s a hullámokban való vonszoltatását csak úgy értelmezhetjük, ha a halmetamorphosist az eredetibb átváltozásnak fogadjuk el. A monda ezen változata a kypros-krétai vizeken keletkezhetett s kiszorítása a két fiatalabb változat által úgy magyarázható, hogy a

¹⁾ Bár *Brehm* szerint (321. l.) a fecskehal «színe fölül azurkék, alul ezüstös»

²⁾ A czápakat tudvalevőleg horoggal fogják, a pettyes czápát ép úgy, mint a többit, a mint azt különben Oppianus is tudja a Hal. V. 374. sorában. De minden fejtegetésnél talán többet mond az a szemléletes leírás, melyben *Brehmnél* (453. l.) gyönyörködhetünk: «Egyhangúlag elhatároztuk, hogy a tenger hiénáira vadászatot rendezünk. E célból egy körülbelül 30 centiméter hosszúságú vashorgot és megfelelő lánczot szedtünk elő; a horogra csalinak félíg füstölt halat fűztünk, azután a lánczhoz köteleket erősítettünk és a szerszámot a hajó faránál a tengerbe bocsátottuk. A horog még fél fonalnyira sem merült a víz alá, mikor a legkisebb czápa stb.

monda súlypontja az üldözöttől az üldözőkre billent át, egyfelől a ragadozó madarak képviselőjére, a *άλιαίετος*-ra, másfelől a tenger legfalánkabb ragadozójára, a czápára, melynek legkegyetlenebb s a hajósoktól legjobban rettegett képviselője a kék czápa, a régiiek *χαροχάριας*-a, melyet Nikander szerint (Athen. 306d) a homerosi tengeri szörnyre való emlékezéssel *σκούλλα*-nak nevezték, napjaink görög hajója pedig *Apostolides* tanúsága szerint (id. m. 6. l.) *σκυλόψαρο*-nak.¹⁾

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

EGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ OLASZ LEGENDA.

Szent Vilma legendája az üldözött ártatlan nő mondájának messze elágazó törzséből sarjadt ki. E mondával legújabbban és legbehatóbban A. Wallensköld foglalkozott *Conte de la femme chaste convoitée par son beaufrère* című szép tanulmányában. (*Acta Societatis Sc. Fennicae*, XXXIV. 1, Helsingfors, 1907.) Nála megtalálhatók e monda összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálatának összes előzményei. Jó áttekintést nyújt a monda egész atyafiságáról, a keleti és nyugati irodalmakban igen elterjedt családjának főbb típusait, Wallensköld nyomain haladva, ügyesen csoportosítja és jellemzi Karl K. Lajos *Árpád-házi Sz. Erzsébet és az üldözött ártatlan nő mondája* cz. értekezésében. (*Ethnographia*, XIX. 1908.) Magáról a Szent Vilma legendájáról pedig — a mely e nagyon elterjedt monda-típusnak csak egyik változata, de olyan, a mely megint több másodrendű variánsnak lett szülőjévé — a legrészletesebben Mussafia szolt *Über eine italienische metrische Darstellung der Crescentiasage* czímen (*Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. der Kais. Akad. d. Wiss. Wien*, XLI. 1865, 589—692.) Az ő tanulmányának rövid összefoglalása olvasható A. D'Ancona *Sacre Rappresentazioni dei secoli XIV, XV e XVI* cz. munkája (Firenze, 1872) III: 200—206. a Santa Guglielma legendájának Pulci Antoniától²⁾ származó verses drámai feldolgozása bevezetésében.

¹⁾ A fentiek már ki voltak szedve, midőn kezemhez jutott a Thes. Linguae Lat. III. 5. fasc.-a, melyben ezt olvasom: Plin. Valer. 5, 9: pisces duras carnes habentes, glaucum, cirridas (cyridiam trad.). 5, 16: pisces... id est astagines et cirridas (ciretias trad.) et pectines. A hagyomány nem nyújt elég támasztékot, mégis meg kell még vizsgálni Plinius Valerianusnak a Pliniusétól független tudása értékét. V. ö. külömben a 659. l. 2. j.-vel!

²⁾ Pulci Antoniától, Bernardo Pulci jónévű olasz költő nejétől, ki férjének halála után 1501-ben a firenzei Assunta kolostor „fuor di porta

E bevezetésnek C. Batines *Bibliografia delle antiche Rappresentazioni italiane sacre e profane stampate nei sec. XV e XVI* (Firenze, 1852) nyomán (i. h. 17. l.) adott könyvészeti része 26 kiadását sorolja fel a Pulci Antonia darabjának. De a kiadások száma bizonyára még ennél is nagyobb, mert a Batinesnél felsoroltak és az ő könyvecskéjéből D'Anconánál idézettek között nem találok a gr. Apponyi Sándor *Hungarica Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok* I. 450. sz. (Siena, 4-r. 8 lev. 1572) és II. 749. sz. (Viterbo 4-r. 6 lev. 1619) leírt editiókat.

A Pulci Antoniától az olasz vallásos népdráma rendes alakjában, a stanzában megverselt Vilma-legenda minket magyar vonatkozásánál fogva érdekelhet, bár e vonatkozás csak egészen laza és pusztán abban áll, hogy a benne megrágalmazott és üldözött, de utóbb ártatlanságának kiderültével fényes diadalt arató nő egy magyar király felesége. Így van ez a Vilma-legendának egy másik főváltozatában, a mely a rappresentazionétól főképen abban tér el, hogy benne az üldözött magyar királynét két súlyos vád éri s kétszer forog az élete végső veszedelemben, de mind a kétszer megoltalmazza őt a felsőbb segítség, mely csodatévő hatalommal ruházza őt fel, s ehhez képest ez a csodatévő erő is két rágalmazójával és üldözőjével szemben érvényesül és nyújt neki fényes elégtételt, mert bosszúról itt, még ha e szót a nemes jelzővel ruházzuk is fel, nem beszélhetünk.

Ennek az elbeszélő prózában írt legendának egyik szerkezete is megvan gr. Apponyi Sándor említett gyűjteményében, mert az I. köt. 311. sz. alatt leírt 1549. évi milanói kis 8-r. 26 leveles nyomtatvány ugyanazt a szöveget adja, a melyet eddig csak a *Scelta di Curiosità Letterarie inedite o rare* sorozatában megjelent kiadásából (Bologna, 1878, közzétette G. Ferraro, *Vite di S. Guglielma regina d' Ungheria e di S. Eufrosia vergine Romana scritte da Frate Antonio Bonfadini*) ismertem. Bonfadini a kiadó szerint, a ki Sbaraglia *De scriptoribus ordinis franciscani* című munkájára hivatkozik, 1428-ban halt meg. Legendáit, a mint az e tekintetben nagyon szűkszavú bevezető jegyzetből kivehető, Ferraro az assisi Sacro Convento könyvtárának (ma Assisi város tulajdonában lévő) kéziratából adta ki. Nyomtatott kiadást nem említ e bevezetés.

a S. Gallo» Ágoston-rendi apáczái közé lépett, a Santa Guglielmán kívül még három darabot sorol fel Batines bibliographiája; tehát egyike volt, úgy látszik, ezen a XV. és XVI. században annyira kedvelt műfaj termékenyebb művelőinek, mert a Batinesnél említett szerzők közül csak kettő, Feo Belcarì és Castellano de' Castellani mulja őt felül hét, illetőleg hat darabbal.

Ennek a próza-legendának több különféle tájszólású olasz változata lehetett a XV. század óta forgalomban, a melyeknek a Bonfadini-féle szöveghez való viszonyát csak valamennyinek tüzetes átvizsgálása után lehetne megállapítani. Ehhez jó hasznát vehetni egyelőre a D'Ancona idézett bevezetésében (202. l.) Mussafia nyomán olvasható kéziratjegyzéknek, a melyből különösen kiemeljük a British Museum Additional 10.051. számút, minthogy kétségtelenül ez az, a melyről már egy honfitársunk, Simonyi Ernő is megemlékezett s az ő leírása alapján gr. Apponyi Sándor is szól id. munkája I. köt. 299. lapján a 450. sz. nyomtatvány ismertetése kapcsolatában. Több tekintetben jellemző érdekességénél fogva egész terjedelmében ide iktatom Simonyi Ernőnek e kézitról szóló jegyzetét a *Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból (Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a M. T. Akad. Történelmi Bizottmánya. Első osztály: Okmánytárak. Ötödik kötet. Pest, 1859)* bevezetésének 44. lapjáról:

•10.051 szám alatt¹⁾ van egy igen csinosan írt és festvényekkel is díszesített 8-r. kis kötet olasz nyelven írva, czíme «Historia de la beata Guielma regina di Ongaria». Ez egy igen regényes s felette érzékeny mese, melyben elmondatik, hogy bizonyos angol király testvérét és több főbb nemeseit útnak indította a világba leánynézőbe azon meghagyással, hogy neki szép feleséget hozzanak. Ezek sok barangolás után végre megtalálták Magyarországbán a szép Guielmát és azt a király számára magukkal vitték, de ki nem sokára minden ájtatossága és szépsége mellett is a király előtt hűtlenségi gyanúba esvén, kivégeztetett és természetesen szentté lett. Ezen szomorú történetnek sem ideje, sem a kegyetlen királynak vagy más valakinek neve az egész könyvben említve nincsen, kivéve a címlapon említett Guielma nevet. Ezen kis könyvnek, mely látszólag a XV. vagy XVI. században íratott, azon egy érdeme van, hogy írója, alkalmasint valami olasz barát, tanúságot tesz, miszerint már azon korban is Angolországból Magyarorszáig kellett utazni, hogy az ember egy valóban szép nőt találjon:

De a hű nőt, hogy hol lelem,
Azt a tájat nem ismerem seholsem,

teszi hozzá mintegy commentárul az újabbkori magyar népdal. »

Hogy a Simonyi Ernő említette londoni kézirat lényegében ugyanazt a legendát tartalmazza, mint a Bonfadini-féle szöveg, azt

¹⁾ Mussafiánál i. h. és az ő nyomán D'Anconánál is 1051, de ez sajtóhiba. A helyes szám, mint Wallensköld id. dolgozata 49. l. 3. jegyz. látható, a Simonyinál lévő 10.051.

most már bizonyosra lehet venni. Mussafánál ugyanis (i. h. 662. l. jegyz.) megvannak a londoni kézirat kezdőszavai, melyek jóformán csak jelentéktelen tájázóeltérésekben különböznek egyfelől a Bonfadini, másrészt egy még ennél is régebb firenzei kézirat szövegétől. (Palermo, *Ms. della Palatina* I, 259 és 264 e legendának két firenzei kéziratát is idézi, az egyiket a XIV., a másikat a XV. századból. Mussafia nem mondja meg i. h., hogy melyikből adja a nála olvasható címet és bekezdést.) A háromféle párhuzamos szöveg íme itt következik:

Pal. *Incominciassi la leggenda di Santa Guglielma, figliula del re d' Inghilterra, la quale fu maritata al re d' Ungheria. — Del tempo che nuovamente erano convertiti gli Ungheri alla fede cristiana, a maggior confermatione di quel reame, fu dato per consiglio al re che in quel tempo era senza donna, che lui dovesse cercare per lo mondo di una donna nobilissima sì di costumi come di parentado.*

Brit. Mus. Addit. 1051 (helyesen 10.051). In questo libro è descripta la compassionevole *hystoria de la beata Guielma regina de Ongaria*,¹⁾ la quale si recita in li miracoli de la vergene Maria, la quale è stata composta e ampliada per lo venerabil homo misier Andrea Bon, abbate de Sancto Gregorio de Venetia, lo quale sempre se aricomanda in le oratione de coloro che lezerà per sua devotione. — *Nel tempo che novamente li Ongari forno convertidi a la fede cristiana per mazor confirmatione de quella fo dato consejo a lo re de quello reame...* (Mussafia, ki ez adatokat Paul Meyernek köszöni, nem idéz többet.)

Bonfadini (id. kiadás): *Incomincia historia de Santa Gulielma fiola delo Re dangalterra, et moglie delo Re dungaria. — Nel tempo che novamente seran convertiti gli Ongari alla fede cristiana, per maggior confermatione di quella, fu fatto consiglio allo Re de quel Reame, che cra in quel tempo senza donna, de darli compagnia. Et volendosi maritare, dovesse cerchare per una donna che fusse nobilissima, sì de costumi, come de parentado.*

Ugyanilyen következtetésre vezet a londoni Brit. Mus. Addit. 10.051. sz. kézirat és közelebbi rokonainak egymáshoz való viszonyát illetőleg az, a mit belőlük Wallensköld i. h. 49. s k. lk. közöl. L. különösen a londoni kéziratnak a 49. l. 4. jegyzetében olvasható fejezetcímeit, melyek az egész legenda vázlatos tartalmát adják. A tájázóeltéréseken kívül lényegesebb különbségek vannak-e e szövegek között, főképp olyanok, a melyek az elbeszélés menetében

¹⁾ Simonyinál is majdnem betűről-betűre ugyanez a legenda címe: *Historia de la beata Guielma regina di Ongaria.*

is mutatkoznának, vagy csupán apróbb stiláris módosítások, a melyek alatt ugyanaz az őszöveg ismerhető fel mindenütt, azt csak valamennyi közelebből rokon kéziratnak pontos összehasonlítása deríthetné ki. Ennek segítségével egyúttal az is eldőlné, vajjon mennyiben tekinthető akár Bonfadini, akár a velencei Bon vagy Bono e legenda egyik szerkezete szerzőjének. Én inkább azt vagyok hajlandó hinni, a mit Bonóra nézve Mussafia is gondolt, hogy «wenn Palermo's Angabe richtig ist und eine der Handschr. der Palatina wirklich dem 14. Jahrh. angehört, Bon nur der Überarbeiter gewesen sein kann, worauf übrigens schon die Worte *composta e ampliata* hinzudeuten scheinen». Ugyanilyen átiró és esetleg itt-ott bővítő lehetett csupán Bonfadini is, kinek szövege, legalább az első sorokban, a melyeket a másik kétféle szerkezettel egybevetni módunkban van, alig tér el azoktól, kivált a firenzeitől.

A többi kézirat közül, a melyek még itt figyelembe jöhetnek, Mussafinál i. h. még a következők vannak jelezve:

Mazzuchelli, *Scrittori d' Italia* (ki szerint Andrea Bon v. Bono 1466 előtt halt meg) egy veronai és egy velencei kéziratát említi legendánknak. Amaz a Saibante-könyvtárban, emez a *Padri della Congregazione di Somasca alla Salute in Venezia* kt.-ában van. Ez utóbbinak a címét is közli s ez teljesen egyezik a Brit. Mus. említett kéziratáéval. — E. Cicogna, *Iscrizioni Veneziane* II, 181 Tommasini nyomán egy akkoriban magántulajdonban volt XVII. századbeli kéziratot említ, a melynek szintén hasonló volt a címe. Cicogna ezt megtoldja azzal, hogy könyvjegyzékben presso l' abate Don Sante della Valentina egy XV. századbeli kéziratot is talál feljegyezve. Valentivelli pedig Mussafiához intézett közleményében a velencei Marcianában lévőkről ad hírt, melyek egyike a Nanianából származik és Morelli, *Codici mss. volgari della libreria Naniana, Venezia* 1776, 69. l. van jelezve. Egy velencei tájszólású kézírata legendánknak a párizsi Nemzeti könyvtár *fonds italien* 665. sz., melyről Zotenberg és Meyer *Barlaam et Josaphat* 357. l. találhatók részletesebb adatok. Az oxfordi Bodlejanában lévő egy kéziratról l. Mortara, *Catalogo dei mss. italiani . . . Canonici ecc.* 214. l. Legendánk tehát, mint már ezen adatokból is kitűnik, melyeket további kutatások bizonyára még újabbakkal gyarapíthatnának, a legelterjedtebbek közé tartozik.

Közeli rokona lehet a Gamba, *Delle novelle italiane in prosa Bibliografia* 2. kiad. (1835) 143. l. említett: *La historia della Sere-nissima Regina di Polonia, laquale due volte iniquamente fu mandata nelle silre ad uccidere ecc. Senza data (Sec. XVI.)* 8°. A ritka kis nyomtatvány címlapján egy fametszet látható, mint Gamba írja, Guglielma szerzetes-öltönyben áll s előtte térdelnek a király és országá-

nak nagyjai. Tehát ez is csak a Guglielma-legenda egy változata, a mely azonban a fenti próza-elbeszéléshez szít inkább, mint a rappresentazionéhoz, a mennyiben ebben csak egyszer, míg ott kétszer teszik ki Vilmát halálos veszedelemnek. Abban meg mind a két változattól eltér, hogy itt Vilma már nem magyar, hanem *lengyel* királyné. (Passano tévesen sorolja fel e novellát kétszer is, egyszer a prózai, másszor a verses feldolgozásának könyvészetében. L. Wallensköld i. h. 51. l. 3. jegyz.) Comparetti, mint Mussafia i. h. 663. l. jegyz. írja, kiadni készült a ritka kis nyomtatványt, de vajjon e szándékát azóta valósította-e, nem tudom. — Végül még Quadrio *Storia e ragione d' ogni poesia* i. h. III, 118. l. említ egy ily című, szintén idetartozó művet: *L' innocenza svelata in S. Guglielma, ridotta in prosa per maggior facilità da P. G. S. in Venezia per il Lovisa in 12. senza data.* Mussafia itt részletesen felhasználja jegyzete végén még megjegyzi, hogy az ő értekezésében bő kivonatban és számos szemelvénnnyel ismertetett verses változat, a melynek hősnője Costanza, Anjou Lajos hercegnek, a francia király öcsésének a felesége, ennek az üldözött és végül szintén diadalmaskodó nőnek szenvedéseit a Guglielmához hasonlítja, tehát a göttweihi kézirat, illetőleg az ennek eredetijeül szolgált szerkezet is olyan szerzőtől való, a ki a Guglielma-legendát is ismerte.

Hogy e hosszabb kitérés után e soraink főcéljára kerüljünk vissza, Simonyi ugyancsak fölületesen nézte át e legendának nála regisztrált londoni kéziratát; különben nem írhatná, hogy ebben az előadásban az összes Guglielma-legendákkal ellentétben a hősnő nem az angol király leánya és a magyar király neje, hanem épen megfordítva a magyar király leánya és az angol király felesége. Ép úgy nem áll, hogy a Simonyi kezében volt szöveg szerint az üldözött királynét kivégzik, mert itt is, csak úgy mint legendánk összes ismert változataiban, sőt még a vele többé-kevésbbé közeli rokonságban lévő mondák- és legendákban is Guglielma mindenütt megmenekül a vérpadról (illetőleg a máglyáról) s megmenekedése után mindenütt alkalma kerül rágalmozójának (vagy rágalmozóinak) meggyógyítására, megszégyenítésére, saját ártatlanságának kiderítésére és a férjével való kibékülésre. Így adják elő a Guglielma-legendát annak későbbi korból való feljegyzései is. Ezek közül itt csupán a D'Anconától i. h. 206. s 207. l. említettet akarom még röviden szóvá tenni, mert ebben, az igaz, hogy teljesen megbízhatatlan kortani adat is van, és a magyar király meg is van nevezve. Egy Comóban 1642-ben, Niccolò Caprani püspöki nyomdájában megjelent könyvecske, melyet M. R. Padre Frate Andrea Ferrari di S. Donato, Brunate Como-vidéki község Sz. András-templomának plébánosa írt állítólag egy vatikáni kézirat

alapján, így adja elő a Sz. Vilma-legendáját: Teodo, Magyarország királya 795-ben feleségül vette Guglielmát, Angolország királyának leányát. Kevéssel utóbb a Szentföldre ment és országának kormányát az öcsésére bízta. Ez el akarja csábítani a sógornőjét, s mikor ez visszautasítja, hazatérő bátyjánál galádul bevádolja a hú nőt, kit férje tűzhalálra ítél. De a kivégzéssel megbízottak megkönyörülnek a királynén, helyette csak a ruháit és egy állatot égetnek el s ennek a csontjait mutatják fel a megszenesedett ruhafoszlánnyokkal együtt a végrehajtott ítélet bizonyoságaiként. A megmenekült királyné bujdosása közben egy erdőn a francia király vadásztársaságára bukkán, a melynek léha népsége előbb tisztességtelen ajánlatokkal ostromolja. Ezek ellen a király előtt oltalomra lel, sőt a király udvarába fogadja és elsőszülött kisedd fiának gondozását bízta rá. A főudvarmester megkéri a kezét, de visszautasítatván, bosszút esküszik ellene. Távollétében megfojtja a király gyermekét s a gyilkossággal Guglielmát vádolja, ki most másodizben kerül máglyára. Két angyal csodálatosan megmenti, egy folyam partjára kalauzolja és egy hajósra bízta. Útközben megjelenik neki a Bold. Szűz és csodálatos gyógyító erővel ajándékozza meg, melynek próbáit már a hajón is tapasztalják útítársai. A hajósgazdával egy kolostorba viteti magát, a honnan csakhamar messze földön elterjed csodás gyógyításainak a híre. Ettől indítva gyógyulást keresni jönnek oda belpoklossággal megvert rágalmazói, a magyar király öcsese és a francia király főudvarmestere, utóbb pedig a csodás gyógyulás hírére maguk e királyok is. A magyar királylyal magát megismertetvén, visszatér vele otthonába s életében és holtá után még számos csodat művel és a szentség hírében áll még századok multával is. — A kis iratka szerzője elmondja, hogy őt épen a Como-vidéki népnek Guglielma-kultusza indította e legenda megírására. Különösen a főfájásban szenvedők és a tejük elapadása ellen segítséget kérő nők folyamodnak hozzá. Brunatében a Sz. András-templomban és a környék más egyházaiban is látható, mint Ferrari atya írja, a szentként tisztelt nőnek koronás fővel ábrázolt képe.

E legenda majdnem minden lényeges vonásában egyező a Bonfadini-féle régibb előadással és valószínű, hogy ahhoz szítanak többé-kevésbé a D'Ancona említette többi kéziratos előadások is, úgy hogy a Guglielma-legendának e szerint csak két főváltozata volna: a Pulci-féle rappresentazione, az egyszeri üldözéssel és halálos ítélettel, és a próza-elbeszélés, a kétszeri elrágalmazással és a kétszeri csodálatos meneküléssel; emitt két üldözőjét gyógyítja ki Guglielma a belpoklosság szörnyű betegségéből, amott csak egyet készítet ilyen módon vallomásra; de itt is, ott is a férjjel való találkozás és teljes kibékü-

lés a kalandos és érzelmes, telivér középkori monda összhangzatos befejezése és a méltatlanul üldözött hű nő apotheosisa.

Semmi okunk sincs tehát egy oly változat létezésében hinnünk, a mely a két királyság viszonyát az összes ismert változatoktól eltérően megfordítaná és a királynőt valóban kivégzettnek tüntetné fel.

(Budapest.)

KATONA LAJOS.

HORATIUS ÉS KAZINCZY.

Beöthy Zsolt oly szakértelemmel, mély belátással tárgyalja a hatást, melyet Horatius szellemi életünk egyik legnagyobb büszkeségére, Kazinczyra, gyakorolt, hogy a legnehezebb feladatok egyike a két ember viszonyát újabb adatokkal kiegészíteni. Jóllehet csupán a Berzsenyiehez című epistolát tárgyalja bővebben, mégis tanulmányából világos képet nyerünk nemcsak Kazinczyról, mint emberről s íróról, hanem azon mély hatásról is, melyet Horatius a magyar írónak esztétikai nézeteire s világfelfogására gyakorolt.

Nem túlzás, midőn azt állítjuk, hogy Kazinczyt mint embert, író-t s mint irodalmunk vezérét költői leveleiből ismerjük legjobban. A legtöbb műve alig hozható kapcsolatba életével s a szonettek kivételével alig van költői műve, mely magára az emberre s egész világára annyi világot vetne, mint epistolái.

Érezte, hogy nehéz feladatra vállalkozik, midőn barátait egy-egy epistolával óhajtja meglepni. Nem mellőzhette teljesen a személyi vonatkozásokat, de mégsem óhajtotta erejét «gyáva Gelegenheitsgedichtekre» pazarolni. (Kazinczy — Cserey Farkasnak, 1809. okt. 17.). Eszmét s lelket, mindenkit érdeklő gondolatokat kellett a tényekhez fűzni, hogy versét a közönséges alkalmi versek sorából kiragadják.

Személyhez szólnak epistolái, de barátainak neve sokszor csak címül szolgál valamely költeményhez, melyben azután szíve érzelmeit, egész gondolkozását s felfogását festi. Csak bánatát, szenvedéseit nem említi. Ít mindenről, mi lelkét hevíti, mi barátait érdekelheti, de egyetlenegy szóval sem érinti azt a mély gyötrelmet, mely lelkét kínozza, midőn hű felesége s kiskorú gyermekeinek bizonytalan jövőjére gondol. A gond s szegénység réme nehezedik lelkére, de nem óhajt szenvedésein azzal könnyíteni, hogy a nyilvánosság előtt elpanaszolja kínjait. Egyszerű leveleiben is alig érinti a családjával folytatott folytonos pörlekedést s viszálykodást, költői leveleiben pedig célzás sem történik azokra a keserves perczekre, melyek sokszor elrabolták nyu-

galmát. Ellenkezett egész felfogásával s irányával, hogy képét fesse költeményeiben a rideg valóságnak, mely csak fájós könnyeket facsarhat ki a hallgató szeméből, mely nem gyönyörködtet, hanem elkészerít s mely az életet a maga kérlelhetetlen valójában tárja elénk.

Kazinczy volt az első írónk, kit minden tekintetben modern s felvilágosodott, európai műveltséggel bíró embernek ismerünk. Nincs is életének s munkálkodásának más czélja, mint népünket bevezetni a többi európai nemzetek eszmekörébe s a múlt romjain egy új, boldogabb világot teremteni. Nem utánozza csupán a német irodalom kiváló alkotásait, hanem magáévá teszi mindazon elveket, melyek a világirodalom legjobb műveiben jutnak kifejezésre s melyekről meg van győződve, hogy szolgálatot tehetnek a mi fejlődni kezdő irodalmi viszonyainknak.

Érezte Kazinczy, hogy az epistolák és a szatírák műfajában a legmesteribb alkotásokat a klasszikus költők szolgáltatják, tudta, hogy e téren egyetlen egy nemzet sem veheti fel a versenyt a régi világgal, s így természetes, hogy saját alkotásaiban is a legjobb, legkiválóbb klasszikus költőt, Horatiust, utánozta. Végig vonul a nagy római költő befolyása Kazinczy egész pályáján, de hatása sehol sem látszik oly szembetűnően, mint költői leveleiben.

Mi sem bizonyítja jobban a kiváló római dalnok közkedveltségét s azt az általános tiszteletet, melyel verseiért rajongtak, mint azon tény, hogy nemcsak a klasszikus iskola, hanem még az idegen hatást kerülő magyaros irány hívei is lelkesednek műveiért.

Kazinczy már mint sárospataki deák többször magára haragította tanárait, mivel nem elégedett meg a «nyomorult chrestomathiával», hanem «az iskolai penzum helyett Horatiust 's Theokritust» olvasta. Börtönében is, midőn meg volt engedve az olvasás, csak a római klasszikusokért, főleg Horatius s Virgilius műveiért esedezik. Kiszabadulása után szoros viszonyba lép Virág Benedekkel s tőle várja Horatius műveinek magyar fordítását. Maga is lefordít néhány költeményt,¹⁾ de nem ezen szoros fordításokban, hanem inkább a gondolatok, felfogás s Horatius egyes eszméinek hatásában fogjuk a két ember viszonyainak jelentőségét keresni.

Horatius mindenkor legkedveltebb olvasmányai közé tartozott. Csupán két megjegyzését óhajtom idézni, melylyel önmaga vázolja a nagy lírikus iránti rajongását: «Horátz nekem iskolai esztendeim óta mindennapi Breviariumom volt...»²⁾ Imádságos könyvnek tekinti³⁾

¹⁾ Apollóhoz (1787. újra dolgozva: 1810.), Egy hajóhoz 1787., Mæcenashoz 1824.

²⁾ Kazinczy — Cserey Farkasnak, 1810. jun. 14.

³⁾ «Reményilem eddig kezdedben van kis becsű, de szép ajándékom,

műveit, melyek, minél többször olvassa, annál több örömet, vigasztalást nyújtanak szívének: «Én ifjabb esztendeim oltá, mostanáig mindig olvasom Horátzot . . . és mégis Horátz nekem olyan, mint a feleségem — kibén minden órában új meg új okot találok a szeretetre s tiszteletre.» (Kazinczy — gr. Gyulay Lajosnak, 1819. márcz. 16.)

Nem az a Horatius kötötte le figyelmét, ki Augustus s főurak barátja volt, nem a könnyűvérű világfi, ki minden élvezetből bőven kiveszi a maga részét, érdekelte Kazinczyt, hanem a világ zajából menekülő költő s filozofus: az egyszerű s józanul gondolkozó ember, ki falusi magányába vonul, hogy gyönyörködjék a természet szépségeiben s áldozzék a múzsáknak.

Midőn Kis János lefordította Horatius Leveleit s a munka kiadása érdekében Kazinczyhoz fordult tanácsért, a széphalmi mester nemcsak kiigazítja a fordítás botlásait, hanem megjelöli egyuttal azt a jelenetet is, mely részbe metszve legjobban illik a munka elé s mely legjobban tükrözteti vissza Horatius jellemét. A munkát díszítő kép a 40—50 év körüli költőt falusi magányában fesse, a mint «házi könnyű öltözetben . . . lenyúl a' göröngyért 's azt szántóföldjéről kilöki . . .» A kép háttérét alkossa Tibur gyönyörű vidéke — hegy, völgy, egyszerű falusi ház, olajfa, platánus . . . A csendes boldogság, a kevéssel való megelégedés volt Kazinczy jellemének egyik fővonása s nem csoda, hogy azok a képek kötötték le figyelmét, melyekben saját lelki világának rajzát látta kifejezve. Ugyanazon forró óhajlás, mely Horatius lelkét hevítette, volt az ő szívének is egyedüli vágya: amaz boldog, midőn magának mondhatta a kis Sabinumot s Kazinczy sűrű örömkönnyekeket ejt, midőn sok küzdelem, hosszú s keserves megpróbáltatások után végre birtokába veszi a kis Széphalmot.¹⁾

Bevonul újonnan épült hazába, végig tekint a távolfekvő falvakon, síkságon, hegyeken s Horatius szavaival köszönti a gyönyörű vidéket — szíve régi vágyának teljesülését:

Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus,
Hortus ubi et tecto vicinus iugis aquæ fons

a' Wackefield Horátza . . . Óhajtanám édes barátom, hogy annak csinálnál tokot, mint az imádságos könyveknek szokás, és hogy Horátzot úgy olvasdd, mint imádságos könyvet szokás, az az, minden nap . . .» (Kazinczy — gr. Gyulay Lajosnak, 1819. márcz. 16.)

¹⁾ «A' birtok kicsiny, de szép. Horátzának szavai: Hoc erat in votis modus agri non ita magnus etc. egészen ezt a' kis birtokot festi. Tibur és Præneste nem lehetett szebb . . .» (Kazinczy — Kis Jánosnak, 1806. jun. 16.).

Et paulum silvæ super his foret. Auctius atque
 Di melius fecere. Bene est. Nil amplius oro,
 Maia nate, nisi ut propria hæc mihi munera faxis...

Valahányszor érinti költeményeiben Széphalom vidékét, valahányszor rajzát adja a gyönyörű helynek, mindannyiszor úgy érezzük, mintha fülünkbe csengenének Horatius azon költeményei, melyekben Tibur, Varia vidékét, Ustica völgyét s a Lucretilist festi.

Saját életének rajzát látta kifejezve Horatiusnak a falusi magányt, boldogságot dicsőítő verseiben, de talált azután elég utánozni valót az előkelő körökben élő világi szerepében is. Ezren és ezren irigyelték a költő szerencséjét, hogy Róma azon férfainak társaságában élt, kik bár az egész világ sorsát intézték, a tudományokról s művészetekről sem feledkeztek meg. És ezen műveltség nem nőtt ki tisztán a hazai talajból oly fényesen magasra, hanem idegen forrásból táplálkozott, idegen mesterek útmutatása mellett fejlődött. A görög hatás alatt létrejött finom római műveltség mintaképének tekintette Kazinczy Horatiust. Minden tekintetben igazolva látta benne saját elveit, hogy csakis a műveltebb nemzetek követése által finomodik az ízlés, csiszolódnak a félszegségek. Folyton azért küzdött, hogy nemzete se zárkózzék el a modern gondolkozástól, hanem utánozza époly mértékben a műveltebb népeket, miként a világhódító Róma sem idegenkedett a görög szokásoktól, nyelvtől s művészetektől.

Mondanunk sem kell, hogy elsősorban a nyelvújító Horatius érdekelte Kazinczyt. E téren oly tekintélyben állott előtte, hogy küzdelmeiben mindig döntő érvnek használja szavait s követendő példának mutatja be eljárását.

Horatius, ki minden téren óvakodott a túlzásoktól, ki sohasem kereste az ellentétek kiélesítését, már természeténél fogva sem lehetett merész újító. Rajongott a görög mintákért. de megróttá azokat, kik az idegent a római rovására magasztalják; lelkesedett minden újításért, de védte a régi szokást is; használt maga is görög szerkezetű kitételeket, újított a nyelvben ő is, de már megtámadta s kigúnyolta Luciliust, (Sat. I: 10.) ki ok nélkül kever verseibe görög szokat.

Nem is csoda, hogy Kazinczy ép úgy hivatkozhatott Horatiusra, miként ellenfelei, hiszen mindkét párt talált állításokat és érveket a római költő műveiben, melyekkel igazát megvédhette.

Kazinczy elismerte, hogy Horatius egyes megjegyzései fegyverül szolgálhatnak az ellenfél kezében, de bosszantotta a vakság s egyoldalúság, melylyel a maradi párt tudomást sem akart szerezni azon érvekről, melyek az újítás mellett is bizonyítanak: „Horácot hordják fel

ellenünk; s nem akarják látni mit mond ő *mimellettünk* és *öellenök*; mint szólott ő is græcismusokkal, s az akkori rettegőkkel mennyi baja volt neki is.» (Dayka Élete.). Különösen két helyre hivatkozik, mely a legerősebb fegyvert adja kezébe felfogása s elveinek megvédésére.

Fontosnak tartja Horatiusnak azon epistoláját (Epist. II : 1.), melyben a költő korának romlott ízlését ostorozza és kifejti, hogy a római költészet csakis a görög utánzása által érhetne el a fejlődés azon fokát, mely kielégíti a műbírálot. Számtalanszor hangoztatta ő is a magyar nemzettel szemben ugyanazt a vádat, melyet Horatius emelt Augustus előtt, «hogy a' római nép eléggé elmétlen az újat, bár szép, gyűlölni, a régít, a szokottat, bár rút, magasztalni.» (Dayka Élete.).

Iam Saliare Numæ carmen qui laudat et illud,
Quod mecum ignorat, solus volt scire videri,
Ingeniis non ille favet plauditque sepultis
Nostra sed impugnat, nos nostraque lividus odit.
Quod si tam Græcis novitas invisâ fuisset
Quam nobis, quid nunc esset vetus? aut quid haberet,
Quod legeret tereretque viritum publicus usus?

Kazinczy többször hivatkozik vitatkozásai alkalmával ezen epistólára. Nemcsak Dayka Életében idézi egyes sorait, hanem már 1805-ben is felhasználja fegyvernek ellenfeleivel szemben: «Az a' per, a' mely Iróink közt rég oltá villong, hogy nyelvünket kell e, szabad e, a' Nyugoti nyelv geniusa szerint modellezni, hogy az ő munkáikat szabad e példány gyanánt kitenni magunknak, még mind ez ideig decisio nélkül van. A' világhosszág nincs elválasztva a' setétségtől. Mi napkeleti nemzet vagyunk! Ezt kiáltják. Jó; felelek én. Te tehát azt az Ifjat, a' kit a Természet a' Faragásra vagy Architectúrai tudományra szöllít, a' helyett, hogy a' Róma omladékait nézetnéd vele, vagy a' Szejne' partjaira költözött Vaticanusi Apollót, Laokoont, Torsót etc., etc. az Ázsia' kunyhójának rajzolgatása végett a' Dón mellé igazítod? Az a' Nemzet, a' mely még csak kezdi litteraturai pályáját, ha körülte olly Nemzetek laknak, a' melyek már sokra haladtak-el a' magok utjokon, észrevehetet(lenül) azoknak követőjévé lesz, 's jól teszi, ha ezen az úton annyira megy, a' mennyire lehet. Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt. Azon felyül, hogy ez az emberi lélek természetével ellenkezik, *ellenkezik a' Horáitz tanításaival is. Quod si tam Graecis novitas invisâ fuisset, etc. etc.* 's a' *nyelvet össze hasonlítja az erdőkkel, melyek hullatják a' leveleiket, 's új leveleket vernek.* Nézzük-el a' száz esztendőkkal ezelőtt élt Német Irókat, és azokat a' kik 50 eszt. oltá éltenek, nézzük el, mely erőszakot vittek véghez nyelveken és ez által mennyire mentek? Ha csak erőszak által juthat el

a' nyelv annyira, nem akarjuk e, hogy a' mi nyelvünk is szenvedje az erőszakot? Az æstheticus Irónak nem azt kell kérdeni: szóllanak-e így, és szóllott e már így más? (Ez a' kérdés csak a' ki holt nyelvekre való) hanem ezt: lehet e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegans, energicus, új zengésű szóllás legyen? *Horázt merő pajzán-ságból ezt: ira abstinere, így tette ki egy helytt: irarum abstinere; minthogy a' görögnek ablativusok nincs és ők az azo-t nem a' dativussal, hanem a' genitivussal construálják.* — Én tehát neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell...» (Kazinczy — Cserey Farkasnak, 1805. márcz. 31.).

Még nagyobb fontosságot tulajdonít a *Pisókhöz írt Levélnek*, mely teljesen igazolja nyelvújítási irányát. Számtalanszor hivatkozik az epistola 45—62 sorára, mely nemcsak azt a szabadságot adja az írónak, «hogy szótak változtassanak, teremtsenek, hanem hogy az idegen szólásokat is vigyék be nyelvekbe, ha ezek által a nyelv szépül, bővül.» (Dayka élete).

A költő akkor szól szépen, ha «a szavakat szemesen, s finomul kiválasztja», avagy «ismert szóra lelékeny szerkezettel új színt» von. Ha pedig a szükség ép úgy hozza magával, ha az új dolgoknak új nevet kell adni, akkor «okkal-móddal végy szabadalmat költeni új szót.» Könnyen nyernek polgárjogot az idegen szók, «hogyha görögből kis hajlítással származnak». Cæcilius s Plautus, Ennius s Cato ily idegen, de «jelen bélyeggel ütött» szókkal hoztak bőséget s csínt a latin nyelvbe. Folyton változik a szók jelentése, feléled sok kiavult szó s elvész, a mi korunkban közdivatú volt, mert

Mint erdön levelek megújulnak, mindenik évben,
Régiek elhullván: úgy vesznek időkkel az ó szók,
S ifjakként az imént lettek divatozva virulnak . . .

Kazinczy nemcsak maga gyűjti az adatokat, hanem megbízta barátait, hogy kikeressék Horatius műveiből az idegenszerűségeket, hogy azokra azután vitatkozásai alkalmával hivatkozhassek. Véleménye szerint Horatius ép úgy «rontá» a római nyelvet, miként ő a magyart, mindketten czéltudatosan újítottak s nem törődtek a «profanum vulgus» tiltakozásával. Nem a tömeg részére írják műveiket, hanem a művelt közönség helyeslésére vágyakoznak, — amaz a lovagok s Mæcenás tapsait becsüli, emez meg csupán néhány kiválasztott jó barát s hű tanítvány elismerését keresi. Mindketten folyton simítják, csiszolják műveiket, keresik a finomságot, válogatottságot a kifejezésekben s nem irtóznak semmitől sem inkább, mint a «mázolásoktól», a sietve végzett munkától. Kazinczy többször összehasonlítja saját terveit s pályáját Horatius működésével s arra a meggyőződésre jut,

hogy «közötte és közötttem csak az a' különbség, hogy én egy szegény és még míveletlen nyelvben merem ezt, ő pedig ezt a' nagy Irók' nyelvrontásaik által már megállapított deák nyelvben merte. A' (mit) a' természet (nyelv ideálja) 's a' szépnek örök remekjei (a' régi és új nemzetek classikusai) javallnak, az nem lehet hamis, akármit beszél(nek) ezek.» (Kazinczy — Bölöni Farkas Sándornak, 1815. aug. 29.).¹⁾

Észreveszünk azonban mi is a két kiváló ember felfogása közt egy óriási különbséget, mely Horatiusnak jellemző és magasztalásra méltó tulajdonságát képezi és melyben Kazinczy nem követte. Horatius idegen hatás alatt áll ugyan, de költészete megmaradt mindvégig nemzetinek — a római élet és nép vágyainak hű tükre. Óvakodott ő is a politikai pártok barcaiba avatkozni, de nemcsak szívben rajongott a nemzeti nagyságért, miként Kazinczy, hanem műveiben is adott kifejezést lelkesedésének, a mitől Kazinczy már tartózkodott. Virág és Berzsényi e tekintetben már mélyebben hatolt Horatius szellemébe — Kazinczy megmaradt azon elve mellett, mely a költészetet minél kevesebb vonatkozással fűzi a valódi élethez.

Horatius epistolái s szatirái hatottak leginkább Kazinczy költői működésére, de egyuttal itt tűnik legjobban szembe a két ember közti különbség. Horatius epistolái nemhogy kiragadnák az embert a világból, hanem ép az élet küzdelmeibe vezetik. Az ódák magasan szárnyaló nyelvét felváltja a nemes egyszerűség, s néha köznapi, kicsinyes dolgok is megragadják figyelmét. Barátaihoz intézi sorait s nem törekszik arra, hogy csakis általánosan érdeklő eszmét leheljen művébe. A személyi vonatkozások, a jó barátok viszonyai, ép oly kedves tárgya, miként a legelvontabb esztétikai s filozofiai elvek. Kazinczy ennire nem tud leszállani a földre, hanem megmarad a maga külön ideális világában, hol csak eszmék s gondolatok érdeklik az embert.

¹⁾ *A nyelv ideálján* Kazinczy azt érti, «hogy a' nyelv az legyen, a' minek lennie illik: *hív és kész és tetsző magyarázója mind annak, a' mit a' lélek gondol és érez.*» (K. F. L. XI. k. 531. l.). Különösen Cicero-, Lucretius-, Virgilius- és Horatiusnak sikerült a nyelvnek ezen ideálját megvalósítani (U. o.) — *A nyelv ideálja* persze nem Kazinczy találmánya. Már Bacon említi többször műveiben s valószínűleg az ő hatása alatt foglalkoztatta ez a kérdés a németeket a XVIII. század végén, sőt 1796-ban a berlini kir. akadémiában hosszú viták folytak e kérdéstről. Herder is egy egész munkát szentelt e kérdés tárgyalásának. A nyelv ideálja e szerint a tökéletes nyelv, mely az emberi gondolatokat és érzelmeket a legváltozatosabban és legkifejezöbben tudja megértetni. Kaz. egyszerűen a németektől vette a kifejezést és a magyarázatot. V. ö. Beöthy, A XIX. század magyar költészete (Egyetemi előadások) 1904/05. 109. l. Szerk.

Nem követte szolgailag Horatiust, maga vallja, hogy «nem mint Plagiarius, hanem mint Imitator» utánozta. Főleg arra törekedett, hogy elérje Horatius epistoláinak «bölcseiséggel össze párosított bolondoskodását», a könnyű s eleven hangot. Néha csupán egy-egy kitétel, kifejezés, máskor a költemény szerkezete, egyszer egy-egy gondolat, máskor az epistola tárgya, a helyzet s cél emlékeztet Horátius hatására. Annyi tény, hogy ügyesen alkalmazza a magyar viszonyokra a kölcsönzött eszmét, s látszik, hogy csakis azt vette át az idegen példából, a mit a hazai viszonyokra alkalmazhatott.

A Berzsenyihez intézett levél az Ars poetica hatása alatt készült, de tárgya s eszmeköre sokkal szűkebb, mint a Pisókhoz írt Levél. Horatius sem ad rendszeres költészettant, de a mű egységéről, a tárgy megválasztásáról, a költemény nyelvéről s versmértékéről, a személyek jellemzéséről s végre magának a költőnek lelki világáról szóló fejtegetései minden időben vázlatát fogják képezni a rendszeres poetikának. Kazinczyt, bár jól ismerte s hirdette a fontos mű elveit, mégis csupán a nyelv, az újítás, a versmérték szabályai érdekelték. Nem követte a híres költemény gondolatmenetét, hanem kiszakítja az egészről azt a részt, mely őt leginkább érdekelte s mely irodalmi viszonyainkra legjobban illet. Horatius összefoglalja mindazon szabályokat, melyeket a fejlett római költészet legjobb művei feltüntetnek — Kazinczy is végrendeletként még egyszer felhívja tanítványainak figyelmét azokra az elvekre, melyekért egész életén keresztül küzdött, melyektől irodalmunk fejlődését várta. Horatius egy dicső múltra pillanthat vissza, a költőtársak díszes s hosszú során tekinthet végig — Kazinczy régebbi irodalmunkban nem sok vigasztalást talált, csupán a már elfelejtett Zrinyit s Sylvestert említi s a többiekkel megtagad minden közösséget. Egy csak fejlődő irodalomnak óhajt szolgálatot tenni, midőn költőinknek figyelmét a nyelv szépségeire, finomságra s művelt ízlésre hívja fel. Ezen célja magyarázza azután meg, hogy epistolája oly szűk körben mozog, hogy nem terjeszkedik ki a költészet szabályainak rendszeres tárgyalására.

A Vitkovicshoz intézett epistola Horatiusnak *Ibam forte via sacra* (Sat. I : 9.) kezdetű szatirájának hatása alatt keletkezett. A Via Sacrán sétáló Horatiushoz csatlakozik egy ember, ki üres fecsegésével, dicsekedéseivel, versírói képességének emlegetésével alaposan próbára tette Horatius türelmét. A költő kínos helyzetéből csak úgy menekülhet meg, hogy a tolakodót megpillantja felperese, ki ellenfelét a törvényszék elé hurcolja. Első tekintetre látjuk, hogy Hőgyészi Máté sok közös vonást mutat Horatius emberével, észreveszszük rögtön, hogy a felperes alakját is átvette Kazinczy, kit a váratlanul megjelenő gróf Dessewffy szabadít meg a fecsegő tolakodótól. Az

egyezesek mellett azonban szemünkbe ötlük rögtön a két költemény közti különbség is. Horatius minden különösebb cél nélkül tisztán a tolakodó ember képét festi — legfeljebb azt mondhatnók még, hogy Mæcenás körének erkölcsi tisztaságát védi — Kazinczy a sikerült jellemrajzban nemcsak emberi gyarlóságot ostoroz, hanem elsősorban nevetségessé teszi azt az elmaradt gondolkozást s műveletlenséget, mely Högyészai Mátét tolakodásán kívül jellemzi. Míg Horatius csak mulat az emberek félszégein és ingerkedő hangjával inkább nevetésre fakasztja olvasóit, addig Kazinczy a legegésebb gúnnyal támad és vérig sértő módon leczkérteti meg irányának s elveinek ellenségeit. A Berzsenyihez intézett epistolában a tanítványait oktató Kazinczy beszél, emitt a küzdő vezér méri csapásait ellenfeleire, kik felfogásukkal a fejlődés útját megakasztják. Haraggal sújt s csak néhány epigrammában pendíti még meg a szenvedélyesség azon hangját, mely ebben az epistolában jut kifejezésre. Torzképet fest a maradi párt embereiről, kiket nem érvekkel, hanem csak korbáccsal lehet észreteríteni. Nem is volt Kazinczynak költeménye, mely annyira bosszantotta s bántotta volna ellenfeleit, mint a Vitkovics-hoz írt epistola. Minden felháborodása, keserve, a megvetés s lekicsinylés, mely lelkét valaha a maradi párt korlátoltságának s műveletlenségének láttára elfogta, ebben a költeményben jut legjobban kifejezésre. Nem csoda, hogy egyesek a Vitkovics-hoz írt epistola megjelenésétől számítják a nyelvújítási harc kitérését.

Nem szókat s kifejezéseket vesz át Kazinczy Horáciustól s nem is járnánk helyes úton, ha a hatás tárgyalásánál csupán a kézzel fogható adatokra hivatkoznánk. Kazinczy nagyra becsülte Horatiusnak *Lucili, quam sis mendosus* (Sat. Lib. I. 10.) kezdetű satiráját, de nem gondolt arra, hogy az egész költeményt lefordítsa vagy átdolgozza. Pedig a vers lefordítása nemcsak nyelvújítási irányának, hanem azon elvének igazolására is szolgálhatott volna, hogy a sietve végzett munka soha sem érheti el a tökéletesség azon fokát, melyet a művészi alkotástól megkövetelünk. Többször hivatkozik ezen költeményre, de megelégszik azzal, hogy a vers azon részéből, melyben Horatius a nagy tömeg kétes értékű tapsait visszautasítja, megírja *Arbuscula* című epigrammáját. Ép úgy kétségtelen az is, hogy azon epigrammái, melyekben az eszményisítésről, a költészet céljairól, a művészi alkotás szabályairól, a költő műveltségéről s költői tehetségről szól, nagyrészt Horatius hatására vezethetők vissza. Nem ad szó szerinti fordításokat, nem is követi szorosan Horátius gondolatmenetét, de mégis első tekintetre érezzük a rokonságot Horatius felfogásával. Kétségtelen, hogy az a költemény, melyben Horvát Istvánt gróf Dessewffy József barátságába ajánlja, Horatius, *Septimius, Claudii, nimirum intellegit*

unus kezdetű epistolájának (Ep. Lib. I. 8.) hatását mutatja. Követte Horatius példáját, ki azon kéressel fordul Tiberiushoz, hogy Septimiust kegyébe s barátjainak díszes sorába fogadja. A tapintatos hang, melylyel Horatius kérését Tiberius elé terjeszti, végig vonul Kazinczy epistoláján is, de mégis más cél, más gondolat vezette a magyar költőt, midőn versét megírta. Horatius költeménye tisztán személyi vonatkozású, Kazinczyt magasabb cél s érdek készítette a vers megírására. Minden tetteben a közjó, az irodalom szeretete vezérelte, s ezen nemesebb szempont vezette most is tollát. Nemcsak maga kereste mindig a kiválóbb emberek barátságát, de közelebbi viszonyba óhajtott hozni egymással a magyar írókat is, mert jól tudta, hogy a személyes ismeretség sokszor elsímítja a félreértéseket és könnyebben létrehozhatja az egyetértést s békés együttműködést, melyre különösen irodalmunk ezen korszakában volt égető szükségünk.

Többször volt már alkalmunk tudományunknak rámutatni arra a tényre, hogy Kazinczy nem volt igazi költői tehetség. Sem a líra, sem az epika terén nem tudott oly műveket alkotni, melyek a kortársak alkotásait felülmúlták volna. Tanítója s vezére maradt a nemzetnek, ki tudásával s műveltségével hatott költőtársaira, ki a maga szigorú elméleti s klasszikus irányával ki akarta ragadni irodalmunkat azon pongyolaságából, mely főleg a népies irányt jellemezte. Minél több eszmét lehelni a műbe s a gondolatot minél szebb formában kifejezni: ez volt minden önálló költői alkotásának célja. Ezen törekvése magyarázza azután meg, hogy csakis azon költői műfajokban tudott valóban kiválót alkotni, melyek már átmenetet alkotnak a tanító költészethez, s melyekben inkább a fejtegetéseknek jut a főszerep. E téren azonban olyannyira mester volt, hogy epigrammái és epistolái máig is számot tesznek irodalmunkban. A gondolatok tömörsége, a folytonos elmélkedés s merev szabályosság, ha valamely lírai vagy epikai költeményben jelentkezik, bizonyára hidegséggel tölti el szívünket — de a mi a költészet ezen ágaiban a művészi alkotás s hatás rovására esik, csak előnyére szolgálhat az epigrammának s epistolának.

Mindent a nyelv szépsége s külső forma szerint ítél meg s nem kell csodálkoznunk, hogy epistoláit is ezen szempontok szerint csoportosítja. Fellengős nyelven szól ott, hol az eszme s tárgy fontossága megkövetelte, és utánozta Horatius „gyalogszer járó múzsját”, midőn tanítványait oktatja, vagy ellenfeleit támadja. Nem a tárgy s a költeményekben tárgyalt gondolatok, hanem a stílus szempontjából osztja epistoláit két csoportba. E tekintetben már nem követte Horatiust, ki éles határt vont a szatírák s epistolák közt. Bölcselkedő költeményeit legjobb akaratumk mellett sem nevezhetjük epistoláknak s a Vitkovics-hoz intézett levél sem epistola, hanem irodalmunk egyik

legsikerültebb szatirája. A tanító s bölcselkedő költemények mellett a szatira volt azon műfaj, melyben Kazinczy kiváló alkotásokat tudott teremteni. Elveinek igazságába vetett hite készítette kiméletlen támadásokra, meggyőződéséből, hogy csakis az általa helyesnek ismert irányban fejlődhetnek irodalmunk, fakadt minden gúny, mely a maga természetes hangjával, szokatlan élességével szinte meglepi az olvasót.

1811-ben támadt fel lelkében a gondolat, hogy nyilvánosságra bocsátja epistoláit. A tervezett kiadás két kötetből állott volna. Az első kötetet alkották volna a jambusokban írt, «fennhangú, feszes» epistolák, a másodikban helyet foglaltak volna «a' scandált, rímes és egyenetlen sorú» levelek, melyekben főleg Horatius pajzán jókedve, eleven stílusa és csipős élessége tükröződik vissza. A két szélsőséget a hangban, felfogásban s külső formában önmaga jelölte meg, midőn a *Báró Wesselényi Miklóshoz*, a *Gróf Dessewffy Józsefhez* és a *Cserey Farkashoz* írt verseket «parádés» epistoláknak nevezi, a *Prof. Vályi-Nagy Ferencz Úrhoz* cz. levelet pedig olyannak tünteti fel, mely a maga pongyolaságával egészen «a' Hans Sachs manierját» adja.

Tévednénk azonban s nem volna teljes a kép, ha Kazinczy epistoláinak tárgyalásánál csupán Horatius hatásának kimutatására szorítkoznánk. Ily egyoldalúságba sohasem tévedett Kazinczy, hiszen tanítványait is folyton arra biztatta, hogy legyenek olyanok, mint a méhek, melyek sok s különböző illatú virágról szedik az édes mézet. El sem képzelhető, hogy ő, ki elsősorban a nyugateurópai népek szellemi kincseire hívta fel tanítványainak figyelmét, ép az epistolák terén indult volna kizárólag klasszikus példa után s mellőzte volna a francia s német költők hasonló alkotásait. A *gróf Ráday Pálhoz* írt epistola a «francia ízlésű Epitre-k» mintájára készült, a *Vidához* intézett levél befejező sorai Voltaire hatását éreztetik, a *Cserey Farkasnak* ajánlott levél azon gondolatait, melyekben a szabadság eszméje fölött elmélkedik, Klopstocktól vette át, a *Wesselényihez* címzett költemény görög s római szellemet lehel, de a részletekben (pl. a zsidói istálló leírása) már Klopstock *Unterricht, mehr Unterricht* című költeményeinek hatását érezteti.

Elterő lehet irodalomtörténetíróink véleménye, midőn Kazinczy lírai s epikai költeményeiről mondanak ítéletet, de abban meg kell egyeznie mindenkinek, hogy az epigrammák s epistolák műfajában oly kiváló alkotásokat teremtett, melyek irodalmunkban mindig számot tesznek.

(Lőcse.)

CZEIZEL JÁNOS.

AZ AREIOPAGOS TÖRTÉNETE ÉS AZ ἈΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ.

(Folytatás.)

Mind e mellett szervezete korántsem maradt a régi arisztokratikus alapokon. Tagjai ugyanis az első osztályból kerültek ki,¹⁾ ebben pedig már beletartozhatott minden polgár, a ki a meghatározott vagyont kimutatta.²⁾ Plutarchos és Aristoteles nyomán tudjuk azt, hogy Solon alkotmánya szerint csak azon lelépő archonok léphettek be az areiopagos tanácsába, a kik hivataloskodásuk után megvizsgálatván, feddhetetlen előéletűeknek találtattak.³⁾ Sőt ez utóbbinak adatai alapján még azt is tudjuk, hogy ez a mód Solonnál sokkal régibb keletű, s az areiopagos már Drakon előtt is így egészítette ki önmagát. Olyasféle eljárás, mint Rómában a censoroké volt, csakhogy itt az ellenőrzést az areiopagos önmaga felett gyakorolta.⁴⁾ Tagjainak száma természetesen határozatlan volt, mivel a tagok élethossziglan működhettek. A működő archonok csak nagy ritkán vehettek részt az areiopagos tanácsában.⁵⁾ Mindenkor köztük volt azonban a működő archon basileus, mint az areiopagos testületének elnöke. Az a kérdés különben, hogy vajjon a működő, vagy a volt archon basileusra kell-e gondolnunk, élénk vitára adott alkalmat. Schvarcz nagy munkájában azzal érvel, hogy egy forrás sem említi a működő archon basileust, csakis Pollux, ezt az adatot pedig nem tarthatjuk döntőnek. Szerinte lehetséges, hogy mindig a lelépő archon basileus volt az areiopagos elnöke, s ennél kellett a pauzát is benyújtani, mint közvádlónál.⁶⁾ Érvelésével azonban nem czáfolta meg Belochot, ki Pollux adatára támaszkodva a működő basileust tartja az areiopagos elnökének. Így vélekedik Busolt is görög történelmében.⁷⁾ S így érthető meg, miért voltak a törvények a stoa basilikében a basileus hivatalos helységében kifüggesztve.⁸⁾ S ha ez nem tenné valószínűvé a kérdést, akkor hivatkozhatunk még az 119π. egy másik adatára is, mely az archonok és köztük a basileus hatáskörét részletezve, körülbelül ezeket mondja: «A basileus jogkörébe tartozott az írásbeli panaszok megszerkesztése minden istenkáromlási esetről . . .» Ő volt az, a ki az összes vérbűnök lefolyását intézte, s ő hirdette ki a panaszolt előtt,

¹⁾ A3π. VIII. 1.

²⁾ Így tehát a polgárság színe-java, mint a hogy Athenæ istennő tette Aischylosnál. Eum. 490. sor.

³⁾ Plut. Solon, 19c. Perikl. 19c. Az A3π. szerint pl. később sem lehetett az areiopagos tagja, míg a hivataloskodása alatt összegyűlt szent olajat a kincstárosnak át nem szolgáltatta. LX. 3.

⁴⁾ Busolt Gr. St. 256. l. Wilamowitz i. h. II. 188. l.

⁵⁾ A demokratikus korszakban a működő thesmotheták jutottak szorosabb viszonyba az areiopagos-szal s mintegy az areiopagos előjáróságát képezték. Busolt G. G. II. 177. l. Ezt Thalheim tagadja; Pauly-Wissowa i. h. II. 630. l.

⁶⁾ Schvarcz 195. l.

⁷⁾ G. G. II. 142., 147., 154. l.

⁸⁾ A3π. VII. 1.

hogy elvesztette mindennemű polgári jogait.¹⁾ Világos, hogy ezt csakis mint azon testület elnöke tette és tehette, melyek ilyen vétségek elbírálására hivatva voltak. Csakugyan közvetve ezután fel is sorolja ezeket az *Adp.* Részletezi hatáskörüket, az ítékezés módját s azután így folytatja: «a basileus intézte a pereket... s ha ítékezett, levette fejéről a koszorút».²⁾ Nyilván azért, mert mint Athénének, az első elnökeknek méltatlan utóda, csak koszorútlan fővel vehetett részt az ítékezésben.

A per felvétele tehát kétségtől a basileus hatáskörébe tartozott s az *Adp.* fentebb közölt adata azt is igazolja, hogy mint ilyen fontos hatóság elnökölt is. «A basileus szerelte fel, illetve terjesztette elő a panaszokat, az illetékes bíróság elé, közvádoló volt, s ő teljesítette és vezette az előzetes vizsgálatot».³⁾ Schvarcz bizonyára azért nem hivatkozik ezekre az adatokra, mert állítását csak «Solon idejére» tartja fenn, a mi nem zárja ki azt, hogy Aristoteles idejében a működő archon basileusok ne szerepelhessenek. Azt mi is jól tudjuk, hogy nagy különbség van e tudósítás keletkezésének ideje és a Solon kora között. Más oldalról azonban azt is tudjuk, hogy az ilyen szertartások és formák századokon keresztül egy jöttányit sem változtak, s a basileus hatásköre különben sem volt időszaki változásoknak kitéve. Sőt azt már Plutarchosból is tudtuk, hogy Solon is, mint *első* archon már tagja volt az areiopagosnak⁴⁾ Hogy pedig az első archon a basileus volt, azt az alkotmány fokozatos átváltozásának leírásából is tudjuk s így említi az *Adp.* is, mely épen az alkotmányváltozásoknak a leglogikusabb és elfogadhatóbb képét hagyta reánk.⁵⁾ Philippi még nem is ismerte az *Adp.*-t, s az elszórt adatokból még azt is kimutatta, hogy nemcsak az areiopagosnak, hanem az ephetáknak és az archonoknak testületének is a basileus volt az elnöke. S fényesen igazolták ezt az *Adp.* idézett adatai.⁶⁾ De mindezek mellett a valószínűség is e megdönthetetlen adatokat támogatja. Az areiopagos vallási bűnügyekben ítélt, a basileusnak pedig a vallási szertartásokra és életrevaló felügyelet volt a hatásköre. (*Adp.* LVII. 1.) Mindenestre az állam e két fontos közegét valamelyes összeköttetésbe kellett hozni, s ezt annál alkalmasabb módon nem is lehetett volna megoldani.

Ilyen volt Solon alkotmányában az areiopagos helyzete, hatásköre pedig a következő: Megmaradt nála a főbenjáró bűnökben való bíraskodás. Rábízta Solon a polgári rend és nevelés, a közbiztonság, közérkölség és vallás felett való őrködést, s harmadszor legfőbb ellenőrzőjévé tette a törvényeknek és az összes állami életnek.⁷⁾ Első-

¹⁾ *Adp.* LVII. 3.

²⁾ *Adp.* LVII. 4.

³⁾ *Adp.* III. 5. Busolt G. G. II. 231.

⁴⁾ Solon 19c.

⁵⁾ A királyság eltörlése után t. i. először egy archont választottak, s ez a basileus volt. V. ö. *Adp.* III.

⁶⁾ Az *Adp.* LVII. 4. Hogy itt csak a működő archon basileusre lehet gondolni, azt Schvarcz is elismeri, Pollux adatát azonban még sem tartja elfogadhatónak. V. ö. Busolt Gr. St. 256. l. Wilamowitz 199. l. Pollux VIII. 9. 10.

⁷⁾ Plutarch. Solon 19c. *Adp.* VIII. 4. E hely is bizonyítja, hogy már Solon előtt is ellenőrzője volt az állam legfontosabb ügyeinek.

sorban törvényszék volt tehát; s ítélkezhetett a szándékos emberölés, gyilkossági kísérlet, halálos kimenetelű súlyos testi sértés, gyűjtogatás és mérgezés eseteiben. A többiekben, a bűntett különböző neme szerint, más-más testület bíraskodott, különféle helyeken üléselve.¹⁾

Legkevésbé támaszkodhatunk részletes adatokra a tárgyalás lefolyásánál, s erre nézve az Ἀθ. sem ad bővebb felvilágosítást. Csak annyit mond, hogy a bűnösök, a kiknek nem volt szabad nyilvános helyen megjelenniök, (nehogy az istenek oltárait beszennyezzék,) a tárgyalás napján megjelentek az illető bíróság szentélyében, és ott védtek magukat.²⁾ Később megengedték, hogy a bűnös védőt hozhasson magával. Egyik esetben sem volt szabad azonban sem a vádlónak, sem a védőnek a szónoklás fogásait és a bírák megtévesztését célzó ékesszólást használni, hanem a tényeket kellett szárazon előadni, hogy az areiopagiták tisztán láthassák az igazságot. Sőt mind a vádlott, mind a védő tartozott ünnepélyesen megesküdni.³⁾ A gyűlést a bíróság szokott helyén, az areiopagosnál — az Ares halmon — minden hónapban az erinnyseknek szentelt három utolsó napon tartották.⁴⁾ A városban közelebből a stoa basilikában csak akkor, ha az areiopagos politikai ügyekben ítélkezett, vagy felügyelő jogát gyakorolta.⁵⁾ A gyűlést az archon basileus nyitotta meg, előbb azonban áldozatokat mutattak be a hely védőisteneinek. Mind a vádlónak, mind pedig a védőnek megvolt a szokásos helye. A vádló az «engesztelhetlenség», a védő a «gonosz tett» kövén állott.⁶⁾ A gyűlés megkezdésekor egy hírnök kürtjellel rendre intette a népet.⁷⁾ Mindkét fél kétszer beszélhetett. Az első beszéd után joga volt a vádlottnak önkéntes számkivételre menni, s így az ítéletet kikerülnie. A beszéd meghallgatása után a bíróság szavazás útján döntött. Egyenlő szavazatok esetén a vádlottat felmentették, nyilván azért, hogy egy ember ítéletétől sohase tegyék függővé egy másiknak életét.⁸⁾ Ha a vádlottat felmentették, köteles volt az erinnyseknek áldozatot bemutatni,⁹⁾ ha bűnösnek találták, azonnal végre is hajtották rajta az ítéletet. A gyilkosságnál, halálos kimenetelű mérgezésnél és gyűjtogatásnál az areiopagos rendesen halállal és vagyonvesztéssel büntette őket. A többi hatáskörébe tartozó eseteknél pedig, vagy jószágelkobzásra, vagy örökös számkivételre ítélte a bűnösöket. Kisebb bűnesetek alkalmával, ha az illető az államrenddel összeütközésbe került, az areiopagos, mint azt az Ἀθ.-ból tudjuk, pénzbírsággal is ítéltetett, még pedig saját belátása szerint felelősség nélkül. A bírságolásból befolyt pénzeket a várban lévő államkasszába szállította be, de nem tartozott feljegyezni a bírságok jegyzékébe, a pénzbírságolás okát.¹⁰⁾ Viszont azonban azok, a kik a

¹⁾ Ἀθ. LVII. 3. 4. V. ö. Philippi 109—120. l.

²⁾ Ἀθ. LVII. 4.

³⁾ Busolt G. G. II. 233. l.

⁴⁾ Busolt G. G. II. 232. l.

⁵⁾ Vincze 9., 28. l.

⁶⁾ Borsos ἀναιδεία-t «szemtelenység»-gel fordítja. Busolt «engesztelhetlenség»-gel, i. h. 21. l.

⁷⁾ Eumenid. 566—72. s.

⁸⁾ V. ö. az Eumenid. tartalmával.

⁹⁾ Busolt G. G. II. 153. l.

¹⁰⁾ Ἀθ. VIII. 4. Busolt G. St. 149., 273. l.

pénzt kezelték, kötelesek voltak az areiopagosnak elszámolni. — Ebből láthatjuk, hogy az areiopagos az állam pénzügyének összes ágaiba felügyeleti jogot gyakorolt.¹⁾

Vallási ügyekben ősidőktől fogva övé volt a legfelsőbb hatalom. A vallási rend az állam rendje, a vallás törvényei az állam törvényei voltak. Ezeknek a szent formáknak betartását az areiopagos ellenőrizte, s az új szertartások behozatalánál is az areiopagos engedelmét és jóváhagyását kellett kikérni.²⁾ Felügyelt arra, hogy a szertartásokat csakis arra hivatott egyének végezzék. Felügyelt a temetkezési szertartásokra, s nem engedte meg pl., hogy a halottat háromnál több ruhában temessék el.³⁾ Ő ügyelt fel a szent olajfákra is, melyeknek termését győzelmi jutalmul osztották ki. A ki ezeket megsértette, megrongálta, vagy kiásta, azt az areiopagos ítélőszéke elé állította és halálra ítélte.⁴⁾ (ῥοπαὶ ἀσεβείας.) Általában megtorlással élhetett minden olyan alkalommal, midőn valamely vallási kultusz megsértését észrevette.

Ilyen széleskörű hatalomról tudósít az *Αἰσ.* írója a maga korában is, pedig akkor már hatalmának csak maradványairól számolhattott be. Míg az atthis írók tehát csak úgy beszéltek róla, mint egy bírói hatáskörrel felruházott testületről, addig Aristoteles után már úgy lép elének e testület, mint az állami rend minden ágában felügyeleti joggal rendelkező bíróság.⁵⁾ Mint ilyen — a közerkölcsiségnek is öre lévén — a polgári rendre is felügyelt, mely a vallási étellel természetesen szoros viszonyban volt. Felügyelt a polgároknak mind nyilvános, mind magánéletre, s mint «*censor morum*» behatott a család szentélyébe; figyelemmel kísérte erkölceiket és mulatozásait.⁶⁾ Vádat emelhetett mindazok ellen, a kik valamelyik polgárt megkárosították.⁷⁾ Bírságot, büntetést szabhatott azokra, a kik magaviseletükkel a törvény, vagy a józlesség ellen vétettek. Ő ügyelt fel az ifjak és gyermekek nevelésére és tanítására is.⁸⁾ A polgárt, a ki vagyonát tékozolta, a gyermeket, ki szüleit nem tisztelte, ő zárta ki az államiéletből való részvételtől.⁹⁾ Mindenkit megidézhetett, s már a pusztá megintés is gyalázat számba ment.¹⁰⁾ Különösen felügyelt a henyékre és tétlenekre; s e hatáskörrel Plutarchos tudósítása szerint maga Solon ruházta fel az areiopagost.¹¹⁾ Mindenkinnek számot kellett adni becsületes foglalkozásáról, s ez alól még a betelepült idegenek sem tettek kivételt.¹²⁾ A fényűzést ruhában és életmódban, lakmározásban és gyászünnepeken egyaránt büntette. De a legnagyobb fegyvert adta

¹⁾ Busolt G. G. II. 281., 195. l.

²⁾ Isokrates: Areiopagitikos 29c.

³⁾ Plutarch. Solon 21c. V. ö. a XII. táblás törvénnyel.

⁴⁾ *Αἰσ.* LX. 2.

⁵⁾ Busolt G. G. II. 144. V. ö. Thalheim i. h. 629. l.

⁶⁾ Philippi 162. l.

⁷⁾ *Αἰσ.* IV. 4.

⁸⁾ Isokrates 43c.

⁹⁾ V. ö. Vincze 29. l., hol a legnagyobb gonddal részletezve, az egyes eseteket is felsorolja.

¹⁰⁾ Curtius III. 195. l.

¹¹⁾ Plutarch. Solon 22c.

¹²⁾ Philippi 168. elb. Menedemos és Kleantes ifjak esetét.

Solon az areiopagos kezébe azok ellen, a kik az állam ügyei iránt nem érdeklődtek. «Minthogy ugyanis azt tapasztalta Solon, — mondja az Ἀθ. — hogy a gyakori pártvillongások alkalmával némely állampolgárok a közügyek iránt teljes közönyösséget tanusítanak, oly törvényt is alkotott, a melynek alapján állampolgári becsstelenséggel, ἀτιμία-val kellett sújtani, és az állam kötelekéből kitaszítani azt, a ki bevillongások alkalmával egyik párthoz sem csatlakozott, vagy fegyvert nem fogott». ¹⁾ Tudta ugyanis, hogy a Kylonéhoz hasonló esetek csak akkor ismétlődhetnek meg, ha a polgárság közönyösen viselkedik az állam ügyeivel szemben, s azt ezen rendelkezésével akarta megakadályozni.

Mind ez azonban csak egy kis része volt annak a széleskörű politikai hatalomnak, melylyel Solon az areiopagost felruházta. «Felügyelő lett, ugyanis mindenek felett és őre az általa alkotott törvényeknek.» Így szól Plutarchos és az Ἀθ. egybehangzó ítélete. ²⁾ S e mellett még e széleskörű hatalmat felelősség nélkül, saját belátása szerint gyakorolta. Ez a politikai hatáskör adta meg tekintélyének koronáját. S ebből önkényt következett, hogy Solon a népgyűlés ellenőrzésével is megbízta, s felhatalmazta arra, hogy vető-jogával akadályozza meg minden olyan javaslat törvénynyé való emelkedését, mely az államra és az újonnan szervezett alkotmányra nézve veszélyes lehetne. ³⁾ Ezzel az intézkedésével szorosan összefügg az a másik, melyet szintén az Ἀθ. említ, hogy «az areiopagos tanácsának jogában állott bírói eljárást indítani mindazok ellen, a kik az új alkotmány megbuktatására szövetkeztek egymással». Így akarta Solon biztosítani az államot minden erőszakos újítás és az állam érdekeit veszélyeztető törekvések ellen. S valóban, míg Athén az ő óhajta szerint a «két tanácshoz» (t. i. areiopagos és négyszázak) mint «két horgonyhoz» volt erősítve, Athén elkerülte azokat az alkotmány változásait, melyekkel együtt járó veszélyes rázkódtatásokat, melyeket a demokrácia a többi görög államokban kivétel nélkül előidézett. ⁴⁾

A néptől elfogadott törvényeket az areiopagos őrizetére bízták. Ez tette ki közszemlére, hogy mindenki megtekinthesse, s ez ügyelt fel arra is, hogy a tisztviselők a szerint ítéljenek. A nomophylakiának joga hozta különben magával, hogy a hivatalnokokat maguk elé idézhették, s ha működésük kifogás alá esett, el is ítélhették. ⁵⁾ Őket azonban senki sem vonhatta felelősségre. De annál nagyobb volt az a felelősség, melylyel a testület, s annak minden egyes tagja önmagának tartozott. Tagjai az archonságot viselt kifogástalan férfiakból választatván, a város előjét egyesítették magukban előkelőség, vagyon és tehetség tekintetében. A testület függetlensége és pártatlansága tehát biztosítva volt. Tekintélye és méltósága felett pedig féltékenyen önmaga őrködött. Azt a tagját, a ki a testület ellen viselkedésével vagy életmódjával

¹⁾ Ἀθ. VIII. 4.

²⁾ Plutarch. Solon 19c. Ἀθ. VIII. 4.

³⁾ Schœmann 537. l. Ezt a jogát az areiopagos úgy gyakorolta, hogy a népgyűlésen mindig egy bizottsága volt jelen. Oly törvényjavaslat, mely ellen ez vetőt mondott, törvényerőre nem emelkedhetett. Curtius III. 195. l.

⁴⁾ Plutarch. Solon 19c.

⁵⁾ Ezt következteti Wilamowitz M. Arist. und Athén II. 191. l.

vétett, az areiopagos kizárta kebeléből.¹⁾ A külső megjelenéstől kezdve életmódjuk a legapróbb részletekig szabályozva volt.²⁾ A komolyságot és higgadtságot biztosította már magas koruk is, mely maga is tiszteletet parancsolt. «Valóban szigorú és engesztelhetetlen volt ez a testület, s a föld éber őre a szunnyadók felett».³⁾

Jól számított tehát Solon, midőn egy ilyen testület kezébe tette le az állam kormányzását, mely a mellett, hogy a konzervatív elemeket képviselte, egyszersmind alkalmas volt arra is, hogy szervezeténél fogva összekötő kapocsul szolgáljon nemesség és nép, gazdag és szegény között. Elmondhatjuk tehát ezek után Curtius-szal, hogy «Athénben a tevékenység központjának az areiopagos látszott lenni», sőt nemcsak látszott, hanem valóban az is volt.⁴⁾

Ha igaz az, hogy a történelmi alkotások alkotójuk halála után állják ki a tűzpróbát, úgy azt a Soloné valóban kiállotta. S az areiopagos a Solont követő válságos zavarok közepette is betöltötte hivatását. Az állami rend és a múlt megszentelt hagyományaihoz való ragaszkodás képviselője lett.

Peisistratos, ki — Plutarchos szerint — Solon törvényeit a legnagyobb tiszteletben tartotta,⁵⁾ nem bántotta az areiopagost; mert ez, ha nem is tudta megakadályozni győzelmét, megingathatta volna uralmának alapjait. Ezért respektálta az areiopagos tekintélyét s — mint az *Αθ.* is feljegyezi — egy alkalommal meg is jelent az areiopagos előtt, mikor valaki gyilkossággal vádolta, de a vádló félelmében nem jelent meg a kitűzött időben.⁶⁾ Kissé anekdotaszzerűnek látszott eddig Plutarchos és a Politika ezen elbeszélése s Peisistratos részéről — ismerve élettörténetét — egy kis komédiázásnak is betudhatnók; mióta azonban az *Αθ.* meglepően igazolta, nemcsak hitelesnek fogadhatjuk el, hanem messzemenő következtetés alapjává is tehetjük. Peisistratos t. i. nem akart újjat húzni a polgárok tekintélyesebb részét képviselő areiopagos-szal, mely féltékenyen őrizte hagyományos bírói jogkörét. Csak az archonok választásánál gondoskodott arról, hogy az ő jelöltjei választassanak meg, sőt legalább egyet családjából is megválasztatott, s így lassankint olyanok is belekerültek az areiopagosba, a kik politikai pártállásuknál fogva nem képviselték önzetlenül az állam érdekeit. Peisistratos uralma alatt tehát ennyiben mindenesetre visszaesést láthatunk; s ez az oka, hogy az areiopagos tekintélye is kissé alább szállott.

Kleisthenes fellépése alkalmával a helyzet kedvezőbb lett. Ő ugyanis, jóllehet demokratikus intézkedéseket tett, az areiopagost tiszteletben tartotta, nem bántotta hatáskörét és előjogait,⁷⁾ sőt az archonok választásánál ismét a sorsolást alkalmazván,⁸⁾ új elemekkel

¹⁾ Busolt G. G. II. 150. Schœmann 544. l.

²⁾ A részleteket l. Vincze 26. l.

³⁾ Eumenid. 708–710.

⁴⁾ Curtius II. 37.

⁵⁾ Plutarch. Solon 31c.

⁶⁾ Plutarch. Solon 31c. Arist. Pol. VIII, 9, 21p. 1315b.

⁷⁾ Busolt G. G. II. 438. l. Csupán az ostrakismos behozatalával gyengített valamit rajta. Thalheim ezt nem hiszi i. h. 630. l.

⁸⁾ *Αθ.* VIII. 1c.

frissítette fel a testületet.¹⁾ Az új elemekkel azután egészen új szellem költözött a testületbe. Ismét az állam érdekeit képviselő testület lett, visszanyerte a polgárság megingott bizalmát, s mintegy hivatva volt arra, hogy a bekövetkező nehéz napokban az állam első testülete és vezetője legyen.

Az areiopagos legfényesebb korszaka ugyanis a görög-perzsa háborúk alkalmával kezdődött. A thermopylai hősie ellenállás megtörése után mindenki belátta, hogy a szárazon minden védekezés hiábavaló volna. s különösen látta ezt Athén, mely a nemzeti szabadságharcban Marathon óta hivatott vezérként szerepelt. Most tűnt ki Themistokles politikájának gyakorlati értéke, sajnos azonban, hogy gyümölcsének élvezéséért oda kellett dobni a várost és az államot az ellenségnek. Athén és Attika kiürítését pedig csak oly állami hatóság vehette kezébe, mely iránt a polgárság feltétlen bizalommal viselkedik, mert sem tanácskozássra, sem népgyűlési határozatok hozatalára nem volt idő. Szervezete, hatásköre, s annak tudata, hogy házi szentélyeiket, isteneiket, műveltségeiket védik a barbárokkal szemben, az areiopagost praedestinálta erre a felemelő vezérszerepre. Teljes diktátori hatalommal rendelkezett. Ő vezette és rendelte el a kiköltözést, a nép hajóra szállását. Gondoskodott a polgárságnak élelemmel való ellátásáról, s az idegen államokba való elszállásolásáról. Hogy pedig a szegényebb fegyverfogható lakosságból senki máshol menedéket ne keressen, Themistokles kérésére az areiopagos minden szegényebb polgárnak, ha hajóra szállt, 8 drachma zsoldot adott. Themistokles a szükséges pénzt — Plutarchos szerint — erőszakkal vette el az 500 mérősoktól, s így bocsátotta az areiopagos rendelkezésére, minthogy azok vagyontakat inkább »utitaskájukba» tették, semhogy a haza oltárára áldozták volna.²⁾ Midőn mindez megtörtént, ő maga is Salamis szigetére költözött; s a hol ő megjelent, ott volt az állam. A válságos pillanat elnémtotta a sérelmeket, egyesítette a pártokat, s az egyesülés valóban szilárd alapokra fektette az areiopagos megrendült tekintélyét.³⁾

(Vége következik.)

(Munkács.)

TÁRCZY KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Pintér Jenő: A magyar irodalom története a legrégibb idők-től Bessenyei György fellépéséig. A M. T. Akadémia által a Semsey-pályadíjjal jutalmazott mű. I. kötet. A legrégibb időktől a mohácsi csatáig. II. kötet. A mohácsi csatától Bessenyei György fellépéséig. Budapest, Rényi Károly kiadása, 1909. XIX, 358 + VIII, 510 l. Ára 30 K.

Általános a panasz, hogy eddig még nem akadt kutató, a ki a maga egészében, egységes szempontból rajzolta volna meg a magyar

¹⁾ Curtius III. 121. l.

²⁾ Plut. Themistokles 10c. Schvarcz 264. l.

³⁾ Curtius III. 93. l.

irodalom fejlődésének képét. Megpróbálkozott vele Bodnár Zsigmond, de műve töredék maradt, hozzáfogott Horváth Cziril is, de az ő munkájából is csak az első kötet látott eddig napvilágot. Ennek a panasznak az elhallgattatása volt célja Pintér Jenőnek is, de az ő műve sem teljes. Az idő rövidsége miatt, mint előszavában írja, dolgozatának csak felét végezhetette el, a rövidebb, de nehezebb felének csak tervezete készült el. Munkájának elkészült felét az akadémia a Semsey-pályázaton, a 3000 K s mellékjuttalommal tüntette ki.

Művének beosztásában, a szerző ragaszkodik ahhoz a formához, mely immár általános lett irodalomtörténeti kézikönyveinkben. Az irodalom s irodalomtörténet fogalmának meghatározásával s az egyes korszakok területének kijelölésével indul meg a mű. Az egyes korok határvonalának megvonásában a szerző két pontban tér el Beöthy Zsolt közkeletű felosztásától, nevezetesen a keresztény középkort (1001—1526) két részre osztja, árpádházi részre, mely 1301-ig, és vegyesházira, mely 1526-ig terjed; a felújulás korát pedig, melynek határára a szokásos felosztásban 1820, 1831-ig, Kazinczy haláláig terjeszti ki. Mi egyik változtatást sem helyesljük. A keresztény középkor, igaz, hogy általános művelődéstörténeti szempontból erre a két részre oszlik, de irodalomtörténeti szempontból e megkülönböztetés teljesen jelentéktelen, mivel a középkorból csak nyelvemlékeink maradtak nagyobb számban, irodalomtörténetiek pedig csak szórványosan; a krónikások közül pedig kár Anonymust és Kézait elszakítani a XIV. és XV. századi történetíróktól, hiszen az utóbbiak semmiféle fejlődést nem mutatnak azokhoz képest. A mi pedig a másik változtatást illeti, Pintér nem fejt ki az okokat, melyek őt a Beöthy-féle határ kitolására bírták. A míg pedig a változtatás szükségéről meg nem győz bennünket, ragaszkodnunk kell a régihez, az eddig helyesnek tartotthoz, annál inkább, mivel Kazinczy halála semmikép sem jelent fordulót irodalmunk fejlődésében.

Az első, a pogány-kor keretében ismerteti a magyarság eredetét, vándorlását, műveltségét, nyelvét s a vele kapcsolatos kérdéseket, majd az ősmondákat. A többi korok tárgyalásánál először az illető korok történeti és művelődéstörténeti eredményeit foglalja össze, majd áttér az irodalom fejtegetésére műfajok szerint; lírai, epikai, drámai, szépprózai, tudományos és latin nyelvű irodalmat különböztet meg az egyes korok határain belül.

A tárgyalás anyagát a «fokozatos kiválasztás elve» útján állapítja meg: mennél előbbre halad a tárgyalás, a fejlődéssel kapcsolatosan fokozatosan szűkebbre szorul a tárgyalás köre. Ezen az elven belül fontosságukhoz képest hosszabban, rövidebben tárgyalja az egyes írókat és irodalmi eseményeket. Az egyes kérdések fejtegetésénél összefoglalja az eddigi kutatások eredményeit s sohasem mulasztja el megjelölni a forrásokat, melyekre ítéleteiben támaszkodik. Nem az a célja, hogy minden áron eredeti legyen, hanem az, hogy a már megállapított igazságok összefűzésével építse fel művét. Ez a módszer avval az üdvös eredménnyel jár, hogy művében csak elenyésző számban akadunk tévedésekre, másrészt azonban azt a veszedelmet rejti magában, hogy a mű csak lelkiismeretes szorgalommal gyűjtött adatoknak és ítéleteknek egymás után való sorakozása lesz. Ezt a veszedelmet nem is tudta Pintér kellőképen elkerülni: egyes műveknek

és egyes irodalmi alakoknak története áll előttünk szép sorjában, de ez a sor nem szerves egymásután, alkotó részeiben nem látunk semmi közösséget, semmi fejlődést. Meglátszik a munkán, hogy szerzőjének nem sikerült — lehet, hogy nem is volt szándéka — valamely egységes szempontra emelkedni, melynek magaslátáról bírálva az irodalom fejlődését, a rendbe sorakoztatott adatokba is önthetett volna egységet. Derék munka így is, de nincs benne filozofia. Ez a fogatkozás azonban nem csupán Pintér hibája, megvan a legtöbb irodalomtörténetíróban, a kik csak az egyes írók megértetésére, az egyes művek megmagyarázására törekednek, de nem fordítanak gondot arra, hogy kimutassák az egész irodalmunkon végigvonuló azon jellemvonást, a nemzeti létünk azon bélyegét, mely irodalmunkat sajátképen magyarrá, nemzetivé teszik.

Ezért a fogatkozásért azonban kárpótol a realista író pontossága és művének teljessége. Nem keresvén az irodalomban valamely egységes vonást, a részletek, az egyes jelenségek feltárására adja magát, s sikerül is neki a teljesség bizonyos fokára fölemelkedni. Nem a szó szorosabb értelmében kell vennünk e teljességet, mert csak irodalmunk első korszakaiban iparkodik minden íróra és minden műre kiterjeszkedni, a későbbiekben csak a jelentékenyebbeket vonja bele a tárgyalás keretébe, de ezekből azután alig hagy el említésre méltót. Ehhez az érdemhez csatlakozik a könyv másik nagy előnye, a rövidség. E két vaskos kötet csak látszólag oly terjedelmes, aránylag nem nagyon tágas tér állt Pintér rendelkezésére, s rövidnek kellett lennie, hogy teljes lehessen.

Nem csekély érdeméül kell betudnunk Pintérnek, hogy lelkiismeretesen dolgozott. Nemcsak a forrásokra való untalan hivatkozásban nyilvánul ez a lelkiismeretesség, hanem abban az elfogulatlanságban is, a melylyel az írókat és eszméket értékeli. Nem érezzük művén, hogy jobban megnyerné vonzalmát az egyik író, vagy eszme, mint a másik, nem visz bele az irodalomtörténetbe kicsinyes felekezeti vagy politikai szempontokat, hanem objektív szemmel figyeli meg az eseményeket s állapítja meg értéküket.

Jellemző az irodalomtörténetíró kritikai képességeire az is, hogy el tudja-e helyes arányban rendezni művét, úgy hogy minden egyes tárgyalás alá kerülő író és kérdés a fontosságának megfelelő helyet töltsen be. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Pintér munkáját, megelégedéssel kell alismernünk, hogy többnyire eltalálta a helyes mértéket, mindössze csak két pontban találtunk kifogásolni valót: nagyon szűk térre, hét lapra szorítja össze a kurucz-költészetet és túlságosan széles mederben tárgyalja a középkori latin nyelvű irodalmat. Nem tartjuk ugyan vitán fölül állónak álláspontunkat, de meggyőződésünk, hogy eddig is helytelenül jártak el tudósaink, midőn a magyar irodalom termékei gyanánt tűntették fel a Magyarországon elő külföldi, vagy magyar szerzők latin nyelvű munkáit; téves Pintér felfogása is hogy ezt a latin irodalmat a maga teljességében tárgyalja. Valljuk mi is, hogy nem a nyelv szabja meg az irodalom határát, hanem a művek szelleme, de követeljük ennek az elvnek következetes megvalósítását is: csak az az idegen nyelvű mű való a magyar irodalom területére, melyre a magyar szellem ütötte rá bélyegét. Mi köze a magyar irodalomhoz pl. a firenzei Dominici boldog Jánosnak, a ki

theologiai munkákat írt -- csak azért, mert ragusai érsek volt? Első kötetének harmadrészét tölti meg e latin irodalom tárgyalása, holott elegendő lett volna a krónikásokra és azon írókra szorítkozni, kik, mint Temesvári Pelbárt, nemzeti szellemben írtak. A szerző helytelen eljárását menti a tény, hogy elődei is nagyrészt így jártak el, hogy megtévesztette több jőnevű tudósunk példája. És a mint hozzákezdett a latin nyelven írók ismertetéséhez, kénytelen volt már csak a teljesség kedvéért is tág teret szentelni neki.

Öröndetes jelenség azonban, hogy Pintér igen helyes érzékkel föl tudott emelkedni arra a magaslatra, hogy az irodalomtörténetet el tudta választani a művelődéstörténet egyéb ágaitól. Mellőzi a művészetek történetének vázolását, a mi oly zavarólag hat az egyébként ügyes berendezésű Beöthy-Badics-féle irodalomtörténetben, és megelégszik avval, hogy vázlatos képet rajzol az egyes korok művelődéséről és ismerteti az iskolázás ügyének fejlődését. Nézetünk szerint azonban ezek a fejezetek, melyeket a hazai oktatásügynek szentel, szintén nem e könyvbe valók. A pædagogia története ép oly független ága az általános művelődéstörténetnek, mint az irodalomtörténet, bizonyos kölcsönös hatás mindkettőn kétségen kívül megállapítható ugyan, de azért nem elválaszthatatlanok.

Abból, a mit eddig mondtunk, kiviláglik, hogy nagy szorgalom és lelkiismeretes kutatás gyümölcse e könyv. Nemcsak a forrásokra való utalásaiból, hanem magából a szövegből is kitetszik, hogy nemcsak sok forrásmunkát kellett átolvasnia a legrégebbiektől kezdve a legújabbakig, hanem a tárgyalt műveket is legnagyobbreszt átnézte. A forrásokról, mint már említettük, hűségesen be is számol, úgy hogy műve egyszersmind repertoriumul is szolgálhat. Természetesen csak a fontosabbakra szorítkozik, de ritkaság számba megy, ha ezek közül egyikről-másikról elfeledkezik (pl. Arany László «Régi nyelvseink»).

Meglátszik azonban könyvének előadásán, hogy nem ú. n. tudomány-népszerűsítő műnek szánta, hanem tudományos kézikönyvnek. Stílusa egyhangú, nem művészi hatásra törekszik, hanem világosságra és tömörségre. S bár itt-ott akadunk művében nehezkesebb s homályosabb részekre, általában világosan és szabatosan fejezi ki gondolatait. Kissé száraz hangja csak egyszer emelkedik a pathos magaslatára, midőn Pázmány és Szenczi Molnár alakját hasonlítja össze (II. 224. l.), de e pathetikus hang nem előnyösen rí ki a kölömbben nyugodt, monoton előadásból.

Befejezván rövid méltatásunkat, meg kell emlékeznünk még a szerző nem csekély bátorságáról, hogy bele mert vágni e nagy munkába, s munkakedvét és önbizalmát nem lohasztotta le az eléje torló nehézségek sokasága. Sajnáljuk, hogy még e munkakedv, e szorgalom sem volt elegendő arra, hogy művét kitűzött céljáig vigye, de reméljük, hogy csak idő kérdése e munka befejezése, s meg fogja czáfolni e Társaság nagyérdemű elnökének túlzott aggodalmait, ki nem egyszer fájlatja a tudomány követeléseinek megfélelő irodalomtörténet hiányát.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

Meltzl Hugó Petőfi-tanulmányai. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Barabás Ábel*. Petőfi-könyvtár X. füzet. Kunossy, Szilágyi és társa. 1909. 8-r. 224 l.

A Petőfi-társaság a heros eponimos értékének ismertetésére vállalkozott, megindítván a *Petőfi-könyvtárt*, a melyből már tíz füzet jelent meg. Örömmel üdvözljük, mert hatalmas eszköznek látjuk arra nézve, hogy a Petőfiről kerengő balítéletek megszűnjenek s költészetének értéke méltóságos és hű megbecsülésben részesüljön. A szerkesztők lelkesedése és tudása (Endrődi Sándor, Ferenczi Zoltán) kezeség, hogy jó reményünk nem hiábavaló. Az eddig megjelent tíz füzetben vannak ugyan olyan dolgok is, a mik nem sokat érők. De általában véve derék és hasznos tanulmányok jöttek ki. Ilyen mindenk előtt a Gyulai Pál tanulmánya Petőfiről, a melynek most már két új kiadása áll előtünk. (A tanulmány értékének, jelentőségének megállapítására vonatkozólag lásd e folyóirat ez évi V. füz. 374. l.) Ilyennek tartjuk a Meltzl Petőfi tanulmányait is, hogy másokat ne emlegessünk.

Négy tanulmányt s egy aphorisma gyűjteményt tartalmaz ez a füzet. A *Petőfi jelszava* címűben (hat sorról hét cikkk) Petőfi jeliségének (Szabadság, szerelem . . .) esztétikai filozófiai fejtegetését kapjuk. A Goethe jeliségével (Über allen Gipfeln . . .) párhuzamba állítva arra az eredményre jut, hogy a Goethe vallomása a lírai objektivitás netovábbja ugyan, de a Petőfié a lírai szubjektivizmus páratlan remeke. Azzá teszi a tömörség a nyelvben, egyéniség a tartalomban, dallamosság a belidomban. Érdekessé teszi Meltzlnak ezt a következtetését az is, hogy tudvalevőleg született német (szász) volt. A *Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója* címűben a Gyulai fennebb említett tanulmányának a méltatása mellett a hibákra is élesen rámutat. Kifejti, hogy miért ismerte félre az élő Petőfit a korabeli táblabíró esztétika, s hogy mennyiben rabja ennek a felfogásnak még Gyulai is. Petőfit nem mint befejezett egyéniséget kell megítélni, hanem mint egy derékon ketté szakadt oszlopot. A Petőfi pesszimizmusa nem nyögdécselés, hanem mélységes filozófiai töprengés s ezzel kapcsolatban nagyon érdekesen polemizál Gyulaival arról, hogy a líra szűk keretében van-e joga a költőnek bölcsekedni? A következő tanulmány (*Petőfi respublicai programja és politikai optimismusa*) a költő politikai költészetéről szól. A költő republicanus és politikailag optimista volt, mert világnézete a következő három elv uralma alatt állott: 1. abstract philanthropismus, 2. abstract theocraticus monotheismus, és 3. abstract eudaimonismus. A *szicíliai költői iskola* címűben a Petőfi költészetének szicíliai bámulóiról, fordítóiról. különösen Giuseppe Cassoniról mondja el, hogy miért és mivel tartják az illetők Petőfit a világirodalom első lírikusának s hogyan terjesztik a Petőfi-kultuszt. Ebben bizonyosságát látja annak, hogy Petőfi csakugyan befolyást gyakorol az európai költőkre. Az aphorisma gyűjtemény Meltzlnak az Acta Comparationisban s más lapokban megjelent dolgozataiból vett szemelvényekből áll.

Meltzl gondolatainak egy része a Petőfi-irodalom közkincsévé vált. Más része pedig eredetiségével még ezután hathat termékenyítően. Mindeniknek közös jellemvonása: *Petőfiiben nemcsak a legmagyarabb*

költőt bírjuk, hanem a világirodalom első lírikusát. Hogy aztán ezekben a tanulmányokban mennyi tudomány van, azok előtt emlegetni, a kik ismertük Meltzl előadásait, felesleges. A többieknek pedig csak ennyit: olvassátok, győződjetek meg.

Barabás Ábelt is méltán megilleti az elismerés. A cikkek elé pontos philologiai tájékoztatót írt s a füzet elejére egy a Meltzl érdemeit, különösen a Petőfi-irodalomra vonatkozókat, méltató jellemrajzot. A tudós tanár s a hálás tanítvány congenialitása, íme, így ölt testet a Petőfi-kultusz ápolásában és fejlesztésében, a Petőfi költészetének igaz értékelésében.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

F. Deák Ferencz: Irodalomtörténeti tanulmányok a kurucz költészet köréből. Budapest, 1909. (8-r. 68 l.)

A kurucz költészet irodalmunk legelesépeltebb témája lett. Se szeri, se száma a róla szóló munkáknak, de a nagy termékenységekben édes-keves örömről telhetik. Ferenczi Zoltán és Badics Ferencz érdemes cikkei óta egyetlen komolyabb jelentőségű munka sem jelent meg a kurucz költészetéről. Természetesen ez ítélet nem vonatkozik az ismeretlen kurucz versek közlöire.

A jelen értekezés sem viszi sokkal előbbre az irodalomtörténetet. A szerző ugyan már az előszóban jelzi, hogy munkája több új és fontos «elvet» meg adatot tartalmaz (3 l.) és ismételten említi ezt műve folyamán is (21, 38 l.), de bizony nem igen lehet ezeket az új dolgokat felfedezni. Úgy látszik, két fő «elve» van. Az egyik az, hogy a versfők több kurucz költő létezéséről tudósítanak, mint eddig gondoltuk, a másik az, hogy népdalgyűjteményeink teli vannak kurucz-kori elemekkel és emlékekkel. «Elvnek» ezek egyike sem új, adatként talán szerepelhetne néhány Deák kimutatásaiból, ha megállapításai nem volnának teljesen jelentéktelenek és nem állanának a legingatagabb alapokon. A versfőkben mindig és minden körülmények között akar valamit találni s a «piros csizma» meg a «bokor-ugró szoknya» kifejezések szerinte már «félreérthetetlenül» igazolják egy vers kurucz-kori származását (28 l.). Mindamelllett az az érdeme megvan, hogy kurucz-költőink névsorát több névvel gazdagítja, bár a hozzájuk fűzött életrajzi adatok nem mindig fogadhatók el.

De nem tekintve a dolgozat tudományos becsét, stílusa sem kifogástalan. Áttekinthetőség, világosság helyett zavart és nehézkességet találunk mindenfelé, a mit a merész kijelentései és szóvirágai hiába iparkodnak palástolni. Némelyik mondatát olyan rosszul szerkeszti meg, hogy szinte megriad az ember (pl. a 33. l. utolsóelőtti mondata).

S bár e dolgozatot alapjában és részleteiben egyaránt elhibázzottnak mondhatjuk, mégis némi tekintetben figyelmet érdemel. Egyrészt, mert több ízben is a magyar népköltés anyagának igen alapos ismeretét árulja el és így reményünk lehet, hogy tisztultabb felfogás kifejlődése esetén szerzőnk még hasznos munkatársa lehet irodalomtörténetünknek, másrészt meg azért, mert munkája függelékében (39—66 l.) egy csomó székely alkalmi rigmust ad ki a saját gyűjtéséből és e verseknek mégis van valami ethnographiai érdekük, ha nem

is értjük, hogyan kerülnek egy a kurucz költészetről szóló dolgozat függelékébe.

(Budapest.)

BAJZA JÓZSEF.

Alszezghy Zsolt: Illei János élete és írói működése. Nagyszombat, 1908. N. 8-r. 122 l.

Az úgynevezett „nemzetietlen kor” még várja részletes, de összefoglaló történetét. A mi azonban biztos alapot teremt neki, a monografiák irodalma, napról-napra öröndetesen gyarapodik. Ezek között foglal helyet Alszezghy Zsolt értekezése is.

Alapos tudással és korismerettel készült. Bibliografiai készségéhez és jártasságához szó se férhet. Szerettük volna azonban látni, hogy korismeretét nem annyira Illei képének megrajzolásában értékesítse, hanem ellenkezőleg Illei életét és munkáit úgy adja elénk, hogy vele tudásunk e korról gyarapodjék. Nem annyira a kor képét kellett volna Illei-monografiájába illesztenie, hanem Illei alakját a kor eddig ismert képének kiegészítéséhez fölhasználni. Egy kisebb és kevésbbé jelentős író életrajza nem a maga kedvéért érdekel bennünket, hanem csak mint dokumentum egy kor történetéhez. Épen a kis írók tömege alkotja meg a kort, az ő monografiáik végső eredményei szolgáltatják és magyarázzák a kor általános történetét. Itt csak a tömegelőfeszítés végső eredményei érdekelnek bennünket a maguk kedvéért. Csupán a nagy író az, a kinek joggal szolgálhat egy egész kor hátterül, minthogy annak ő a szellemi összefoglaltsága.

Ne kívánjunk azonban szerzőnktől olyat, a mit nem is akart nyújtani. Az esztétikai és ethikai értékelések egészen háttérbe szorulnak és alig terjednek túl néhány szóvirágon és hasonlaton, a mű elején és végén. Ezek sincsenek összhangban a munka egészével és csak rontják az értékét. Ne tekintsünk ezekre a hibákra, melyek úgy se érintik a munka lényegét. Mint pontos philologiai dolgozat mindenképen megbecsülésre méltó. Szerzője nagy szorgalommal, fáradtságot nem kímélve járt utána forrásainak. Ebben van a főérdeme. Az életrajzi adatok szigorú megrögzítése most már útját kell hogy szegje néhány hagyományos tévedésnek, különösen a melyek Illei nagyszombati és kolozsvári tartózkodására vonatkoznak. Szinnyei (*M. I. V: 27*) szerint Illei 1767—73 volt Kassán a rendház főnöke és bölcséleti tanár; pedig 1765-ben Nagyszombaton, csak 66-ban Kassán és már 67-ben Kolozsvárt volt és itt maradt 73-ig. Nagyszombaton az egyetemen az egyházi szónoklatot tanította és *decan linguarum* (a bölcséleti osztály vezetője) volt, Kassán is *decan linguarum*, a ki a rendszabályok szerint a drámai előadásokat szokta rendezni, Kolozsvárt 67—69 *decan linguarum* és tanácsos, majd 73-ig a Szt. József-szeminarium regense. Drámai tudvalevőleg 67-ben jelentek meg Kassán, Kolozsvárt keltezett (akkor már ott van!) előszóval.

A II. fejezetben a jezeuiták dramaturgiai törvényeinek új, eddig így össze nem foglalt tárgyalása érdemel figyelmet; folytonos lapalji jegyzeteivel sok apró, eddig dívó irodalomtörténeti tévedést igazít helyre. Érdekes a Szlávik közölte csíksomlyói iskoladráma forrásmeghatározása (Illei két műve). A *Tornyos Péterről* szóló részben különösen Gragger Róbert nézetét támadja, hogy (EPhK. 1908:585)

Kereskedelmi Kiadástási
Szakkönyvtár.

Illei közvetlenül a francia Molièret használta. Alszeghy, bár ennek lehetőségét nem tagadja, mégsem tartja valószínűnek és rámutat arra, hogy semmi okunk sincs az *Arábiai port* a *Tornyos Péter* forrás-jegyzékébe venni (e nézetében egyetért vele Pintér Jenő is, most megjelent *Magyar irodalomtörténetében*). Az eddig csak utalásban ismert latin drámákat szerzőnk egy dráma három részének tartja, (a mit azonban nem okol meg kellőleg). *Titus*-fordításáról azt bizonyítja, hogy nem közvetlenül Metastasióból fordítja, mert olasz tudásáról adatunk nincs, és különösen mivel az ismert latin Metastasio-fordítások ugyanolyan részleteket hagynak el és ugyanolyanokkal bővülnek, valószínű, hogy Illei előtt a latin szöveg volt. Fordító elvének rövid megállapítása után Boethiusát jellemzi, verseit Orczyéval állítja szembe és több tekintetben gyengébbnek tartja. A *Különféle Elmfuttatások* szerzőjének ismert kezdőbetűit is megoldja és összeveti Oxenstirn gróf művével (*Pensées sur divers sujets de morale* I. köt. I. fele) és ennek Balázs Károly-féle fordításával, a ki a verseket Illeiből iktatta a magáéba (1816.). Hosszabb és helyesebb értelmezést vártunk volna Illei nyelvújító érdemeiről. Ezeket csak tízegynéhány sorban tárgyalja.

Nagyon tanulságosak a munka apró jegyzetei. Sok új és érdekes adatot tartalmaznak, melyek nem tartoznak szorosan az életrajz keretébe és így a forma szempontjából szerzőnk nagyon helyesen a lap aljára szorította. Egyiket-másikat érdemes volna bővebben kifejteni. Föltűnő talán a sok föltevés a munkában, de ezek sohasem erőltetettek. Nem fogja a munka értékét leszállítani az sem, ha egynémelyikről kiderül, hogy téves. Hiszen Scherer mondja, hogy minden tudósnak, de kivált a philologusnak, legyen bátorsága — tévedni.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Siegmund Hirsch: Das Alexanderbuch Johann Hartliebs. Berlin, 1909. 136 l. (Palaestra, LXXXII.) Ára 3-60 M.

A középkori Sándor-költemények és regények egyik utolsó hatása, a bajor Hartlieb János műve, eddig nem részesült behatóbb figyelemben. Rendszerint leszídták (bizonyára Gervinus példájára), de nem tanulmányozták. Pedig a munka már nagy elterjedésénél és a XVII. század végeig virágzó népszerűségénél fogva is megérdemli, hogy a szakkörök tudomást vegyenek róla Hartlieb művéből ugyanis eddig 12 kézirat ismeretes és 18 (nem, mint Goedeke I, 359. l. állítja, 14) nyomtatvány (a legrégebb: Augsburg 1472, már Hartlieb halála után, az utolsó: Nürnberg 1670). Az előttem fekvő alapos és érdekes tanulmány részletesen ismerteti a munkát, főleg forrásait és előadása módját, szerzőjével azonban ő sem foglalkozik behatóbban, hivatkozással von Oefele cikkére (*Allg. Deutsche Biographie*,

X, 670—672. l.), mely eddigelé Hartlieb legjobb, helyesebben egyetlen jó életrajza. E szerint Hartlieb János, a bajor hercegek udvari orvosa, korának tekintélyes, sokoldalú tudósa és szorgalmas írója, a XV. század elején született és 1471-ben halt meg (Riezler, *Geschichte Bayerns*, III, 1889, 867. l. szerint 1471 és 1474 közt húnyt el; de Hirsch kimutatja, hogy már 1469 elején halt meg). Nagyon sok munkát fordított németre (Gervinus szerint «ein allzeit fertiger Schreiber»), főleg természettudományi és ál-természettudományi könyveket; a Sándor-regényt, mint maga mondja, Albrecht bajor hercegnek és nejének, braunschweigi Annának kívánságára ültette át, valószínűen 1444-ben.

Hartlieb e művének forrása Julius Valerius híres műve, melyet a német író, középkori fölfogás szerint, szent (!) Eusebiusnak tulajdonít. Hartlieb hangsúlyozza, hogy Sándor történetének «igazi forrását» ültette át, még pedig híven, «semmit el nem hagyva, semmit hozzá nem toldva». Ez állítással szemben Hirsch, a ki részletesen összeveti a német fordítást az eredetivel, kimutatja, hogy sokat vett föl Orosiusból, Justinusból és Petrus Comessorból, esetleg más forrásokból is, és lehetőknek tartja, hogy e toldások a fordítótól származnak. Részemről nem tartom ezt nagyon valószínűnek, már csak azért sem, mert e toldások éles ellentétben állnak a fordítónak azon nyilatkozatával, hogy forrásán semmit sem változtatott; de azért sem, mert ezekre a másodrendű forrásokra sohasem hivatkozik, pedig szeret tudományával kérkedni. Ez okokból lehetőknek tartom, hogy a Julius Valeriusnak egy (eddig ismeretlen) oly szövegét használta, melyben a nála található toldások már befoglaltattak. De abban igaza lehet szerzőnknek, hogy Hartlieb ismerte és fölhasználta Ulrich von Eschenbach Alexander-eposzát (kiadta Wendelin Toischer, 1888) is, melyre elbeszélésének egyes és épen szubjektivebb természetű részletei föltűnően emlékeztetnek.

A német átdolgozás udvari megbízásból az udvar számára készült, és így nem föltűnő, hogy stíljében, kifejezéseiben és egyes jellemző mellékes vonásokban (a fordító szeret moralizálni és jó tanácsokat osztogatni, miért is Gervinus II⁵, 346. l. helyesen nevezi «fejedelmek tükrének») udvari jellege van. Jellemző pl. e szempontból az is, hogy az erkölcsi tekintetekben kifogásolható részleteket igen enyhíti vagy egészen mellőzi, pedig kora e dolgokban egy csöppet sem volt finnyás. Egy másik jellemző vonása a fordításnak, hogy Hartlieb orvosi és természettudományi, de különösen alchymiai és astrologiai nagy tudását bőven érvényesíti. Így műve voltaképen nem is fordítás e szó mai értelmében, bár szövegének tényeit híven közli, hanem inkább szabad átdolgozás, melyben a szerző egyénisége, fölfogása és személyes rokon-vagy ellenszenve folyton kifejezésre jut.

Hartlieb műve, mint már eddig ismeretes kéziratának és kiadásainak nagy száma mutatja, igen népszerű volt és sokan merítették belőle, pl. Hans Sachs is, a ki 1558-ban Nagy Sándort is egyik «tragédiájának» (*Werke* ed. Keller és Götze XIII, 477. l.) hősévétette, 1584-ben pedig Peder Pedersen Galthen dán nyelvre lefordította. Később csodás és kalandos elemei miatt, melyeket neki tulajdonítottak, sokszor megtámadták és csak legújabban, mikor minden irodalmi terméket korának mértékével mérünk, kezdik jobban méltányolni. A Sándor-monda történetében mindenesetre fontos hely illeti meg.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Euripide. Les Bacchantes. Text Grec. Edition avec commentaire critique et explicatif. Thèse complémentaire présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris. Par *Georges Dalmeyda*, ancien élève de l'École Normale supérieure, professeur de Première au Lycée Michelet. Paris. (Hachette.) (8-r. 133 l.) 1908.

Ὅ τι καλὸν φίλον αἰεὶ. (A mi szép, az mindig kedves is.) A Bacchansnők karának ajkán elzengett e veresor most is fülembe cseng és viszhangzik lelkemben a zordon Makedonia egyik színpadáról annyi száz év múlva is, a mint Dalmeyda új kiadását végig olvastam és összevettem a Wecklein (1879) és Bruhn (1891) kiadásaival, melyeket szerző nagy gonddal felhasznált és sok javítással tette a szöveget érthetőbbé és nyújtott becses anyagot a további javításra.

Dalmeyda régi munkása a klasszikus philológiának. Czikkei, melyek a *Revue de philologie*-ben jelentek meg, már korábban ráirányíták figyelmemet. Még többre becsültem Bakchylides-fordításáért, melyet annak idején a magam fordításánál figyelembe vehettem.

E kiadás, úgy látszik, doktori értekezés kiegészítésül szolgált, mint A. Croiset-nak, mint a Faculté des Lettres de l'Université de Paris aláírásából látom. Már maga ez aláírás kezesség e kiadás értékes volta mellett.

És mondhatom, hogy annak úgy szövegéből, mint részletes kritikai és exegetikai jegyzeteiből igen sok tanulságot lehetett meríteni. Az természetes, hogy kivált Bruhn derék kiadása, gazdag kritikai jegyzetei, jó kommentárja mellett sok új dolgot nem lehet benne találni. De erre nincs is szükség. Sőt ép azt kifogásolnám, ha e kiadást alaposan nem tanulmányozta volna.

Az előszó számot ad eljárásáról, a *Berezetés* méltatja Euripides e remekét, úgy forrásai, mint a műalkotás, valamint azon hatás szempontjából, melyet a későbbi görög irodalomra, művészetre, valamint a latin irodalomra tett.

Érdekes és figyelemre méltó fölfogás olvasható e bevezetésben az Aischylos *Ξάντριοι* cz. darabja címére és valószínű tartalmára nézve. Míg Bruhn a címben praegnans kifejezést lát és a Philostratos (Imag. I, 18)-nál előforduló kifejezésben: *ξάνουσι τὸ δῆγμα* egyenes vonatkozást keres az Aischylos darabjára, addig Dalmeida Boeckh, illetőleg Musgrave föltevéséhez csatlakozik, mely szerint Minyas leányait jelöli a cím, kik szőni, fonni szeretnek és szorgalmukban megsértik a Dionysos iránti kultuszt, mely önfeledt rajongást kíván, mint akár Kisfaludy Károly *Karácsonéj* cz. balladájában a vadászó ifjú megrontja az ünnepet. Dionysos keményen megbünteti a leányokat, őrvongást szállít rájuk. Ugyan az a fordulat, melyet Pentheus átél. Aischylos a Pentheus-mondának ősalakját híven megőrzi, míg az istennel szóvitába elegyedő, vele szemben ingerült haragra lobbanó Pentheus megőrülését egyenesen Euripides leleményének tartja, mint Bruhn is.

Mindkét szempontot magam is elfogadom. Az iskolai kiadásoknak sablonját eltanulta Dalmeida a németektől és követi is. A Bacchæ célzatára vonatkozólag megemlékszik Dalmeida arról a kérdésről, hogy Euripides, a Herakles szerzője, ki a fölvilágosodás képviselője és a ki népmýthosznak az istenek erkölcsi fenségével meg nem egyeztethető felfogása ellen oly erőteljes harcot vívott, hogy majdnem Lucretius álláspontjáig jutott: *Tantum religio potuit suadere malorum*, visszatért-e a népvalláshoz, feladta-e a küzdelmet: hitt-e a csodában és az *abdicatione rationis*-t fejezik-e ki Teirisias szavai: *οὐδ' ἐνσοφίζομεσθα τοῖσι δαίμοσι* (200. v.)? Goethe megérezte a Bacchæ mélységeit: a mysticismus levegőjét érezte meg. 1826-ban azt írta Göttlingnek, hogy nem lehetett volna megrázóbb formában symbolizálni az istenség hatalmát és az ember vakságát.

A kérdés tehát az, visszatért-e Euripides a néphíthez?

Dalmeida súlyt helyez e kérdés felfogásánál a trilogiai kapcsolatra, melyet Paul Girard fenntart Euripides darabjaira nézve is, holott M. Croiset ugyancsak a független darabok mellett van és egy ethikai egység alá való rendelését az egyes darabok compositiójának kényelmetlen igának tekinti Euripides művészeti felfogására nézve.

Aristophanes «Békák» cz. darabjának 67. verséhez írott scholion szerint a Bacchæt Athénben Euripides halála után (Kr. e. 407/6 telén halt meg Euripides) az *Iphigenia Aulisban* és *Alkmaionnal* együtt ifjabb Euripides adta elé.

E darabokban is az isteni bosszú szerepel, mint a Hippolytosban is.

Bruhn fölveti a kérdést: hihető-e, hogy Euripides a korlátolt és elvakult királyi gőgöt képviselő Pentheus-szal szemben Dionysos mellett

foglalt volna állást, ki oly kegyetlen bosszút állt a vallás ellen elkövetett merényletért?

E ponton kénytelen vagyok kijelenteni, hogy e kérdést Bruhn mélyebben fogta föl és megtalálta a kulcsot Euripides hangulatában történt nagy változás magyarázatához a karének 902. és köv. sorai-ban, hol a kar, mintha csak a titáni lélek fáradságát fejezte volna ki és a néphit mélyebb igazságára utalta volna. E szavak:

τὸ δὲ κατ' ἡμαρ ὅτῳ βίωτος
ἐνθαίμων μαχαρίζω...

Vergilius fölsohajtására emlékeztetnek, ki a Georgiconban, boldognak mondta, mert volt bátorsága a lét okainak kutatására. A vallásos fel-fogás békéje után sovárgott a költő.

Igen, de Bruhnak igaza van, hogy nem lemondott a költő a titáni lélek aspirációiról, csak érezte erőtlenségét, megragadta a Dionysos-kultusz költői varázsa, a makedon néphit ereje, és élete végén áldozott annak az istennek, kinek ihlete egy hosszú költői pályán annyi elragadtatást váltott ki lelkéből.

Én magam abban a csoportosításban, melyben az ifjabb Euripides színre hozta atyjának a darabját: a peloponnesosi háború válságai közt létrejött vallásos áramlat behatását látom. Aztán isteni tárgyiasság jellemzi a valódi nagy költőket. Ki tagadja meg a Faust szerzőjétől a hiedelmet azon alkotásaiban, melyekben a néphit gyermeteg képét híven visszaadja? Hát Heine Kewlari búcsújában nincs-e igazság? Csak ne tegyük a költőket bölcselmi iskolák képviselőivé!

De térjek vissza feladatomhoz: Dalmeyda kiadása méltatásához.

A *Bevezetés* végén kritikai álláspontját világítja meg. A P(alatinus) és L(aurentianus) közös hibáit alaposan megvizsgálja: egyenrangúvá teszi a két kéziratot. A *P.* másolójának gondatlanságát egy jegyzetben megvilágítja; a *L.* apróbb scholion-jegyzeteit megbecsüli, mondhatom, hogy sokkal apróbb részletekben tünteti föl a kritikai jegyzetekben a szövegjavítás történetét, mint Bruhn vagy Wecklein. Pl. 537. verseit kétszegletű zárjelbe teszi Bothe nyomán, miről Bruhn nem emlékezik meg, pedig az 519. sor előtt kiteszi a *lacuna* jelét Musgrave nyomán, holott feltétlenül felesleges itt hézagot látni, mert a karének tényleg így kezdődhetett:

Ἀχελφου θύγατερ...

A 148. sort így véleményezi: ὁρόμῳ χοροῦς πλανήτας ἐρεθίζων és az *Addendá*-ban megemlíti a mi Keczer Gézánk hasonló javaslatát, egy az EPhK. 1904. évf.-ban *Observationes criticae in Eurip. Bacchas*

cz. értekezésében, miben Keczernek igaza van. Az 590. és következő sorainak partitura beosztását szerencsésen megoldja két *παραστάτης* és a *χορυφαῖος* közt, hol Bruhn még ingadozni látszik.

Hasonló szerencsével osztja föl egy jegyzetben a negyedik stasimont (977—1023). A lírai részek verstechnikájában jobban szeretem Bruhn eljárását, ki 134—141. lapokon részletes schemát állít föl; de szeretném, ha a ritmus tekintetében az újabb előrehaladottabb beosztást megkísérlette volna, nem elégedvén meg az ilyforma jellemzéssel: le mètre est le dochmíaque: cependant le premier cōlon de l'éphymnion est un trimètre iambique; le deuxième est composé de trois bacchíaque. Un iambéligíaque et un dimètre iambique se rencontrent dans l'épode (1017 et 1019). A Bruhn schemáiban a kolonok ki vannak tűntetve.

Az 1329 után a P.-ban előforduló *lacuna* kiegészítéséhez Apsinesnek Rhet. Gr. (Waltz IX, p. 587.) közli bizonyára Wecklein nyomán, mit helyesen tesz. A Christus patiens megfelelő soraira nézve Bruhntól eltér, 1256. és 1315. kihagyja, de fölveszi 1470., 1666., de nem veszi föl 1678—1680.

Mindenesetre hozzájárult e nagy *lacuna* valószínű eszmemenetének tisztázásához. A Christus patiens 1312. sorában az *εὐλαβουμένη* értelmezésében nem lát vallásos iszonyra okot, mint Wecklein és inkább Bruhn helyes értelmezését fogadja el, ki szerint Agave attól fél, hogy a széttépett tagokat nem kellő óvatossággal illeszti egybe.

Egyáltalán magyarázataiban finom, beható philológiai érzéket, hermeneuta tehetséget árul el.

Mindent egybevéve üdvözölhetjük Dalmeýdát szerencsés kézzel eszközölt kiadásáért.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Albert Thumb: Handbuch der griechischen Dialekte. Indogermanische Bibliothek herausgegeben von H. Hirt und W. Streitberg. Erste Abteilung: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. I. Reihe: Grammatiken. Achter Band. Heidelberg, Carl Winter, 1909. 8-r. 403 lap. Ára 7 márka.

Thumb könyve, mely a Hirt- és Streitbergtől kiadott Indogermanische Bibliothekben az első osztály első sorozatának 8. kötetét teszi¹⁾ rendszeresen és mint a hogy Thumbtól, a kiváló indogerman-

¹⁾ Az Indogermanische Bibliothek első osztályának második sorozatában a szótárak jelennek meg, és a Max Niedermanntól szerkesztett második osztályban a gimnáziumi használatra szánt nyelvtudományi munkák látnak napvilágot.

nistától és græcistától méltán elvárható, a mai nyelvtudomány magaslatán állva tárgyalja az ógörög népies és irodalmi dialektusokat. A könyv azon előadásoknak köszöni lételét, melyeket szerző a tárgyról régóta tart az egyetemen, és az a célja, hogy nemcsak az egyetemi hallgatóknak, de a görög dialektikus tanulmányoktól távolabb álló philologusoknak és nyelvészeknek is segédeszközként szolgáljon. Ezt a célját el is éri, mert a legújabb tudományos görög dialektológiák vagy nagyon is vázlatosak (mint pl. a Brugmanné görög grammatikájának bevezetésében), vagy terjedelmesek ugyan, de befejezetlenek (m. pl. Meister és Hoffmann munkái). «A görög nyelv dialectusai» című tanulmányom (EPhK. XXXI [1907]: 273—369) szintén vázlatos jellegű, de felkarolja az ókoriakon kívül az újkori görög népies és irodalmi dialektusokat is. Thumb könyve a terjedelem tekintetében középutat tart, de lehetőleg teljességre törekszik a dialektusok forrásainak és a dialektikus szakirodalomnak felsorolásában. A dialektusok csoportosításában nagyjában Brugmannt követi, t. i. megtartja az általa megkülönböztetett hét főcsoportot (ion-attikai, dór, északnyugati, északkeleti vagy aeol, elisi, arkadiai és cyprusi, pamphyliai dialektus), csak más sorrendben, és 8-ik főcsoportnak veszi az achajai dialektust, melyet Brugmann az északnyugati dialektushoz számít.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

Firdausi of Tûs: Jûsuf and Zalikhâ. Ed. by *Hermann Ethé*. Aryan Series Part VI. I. IV. Oxford, 1908. 376 l.

Régen érzett hiányt pótol *Ethé* Jûsuf és Zalikhâ szövegkiadása. Az egymástól nagyon eltérő nyomtatú kiadások igen megnehezítették e sok tekintetben fontos költemény tanulmányozását. Néműl ugyan már évek óta olvasható *Schlechta Wssehrd* sikerült versfordításában *Jusuf und Zuleicha, romantisches Heldengedicht von Firdusi* (Bécs, 1889), de ez az első kritikai kiadása az eredeti perzsa szövegnek.

A nagy eposzíró élete alkonyán írta ezt a vallásosságtól áthatott költeményt, mintegy engesztelésül azért, hogy oly sokat foglalkozott a még nem mohammedán Perzsia hőskori legendáival. A bûnbánó költő úgyszólván átkot mond benne halhatatlan remek művére, a *Kirdâlyok könyvére*. A bibliai József történetét, ezt a koránban legszebb történetként dicsért legendát, dolgozza fel benne. A költemény irodalmi becséről igen elágaznak a vélemények. Sokan a perzsa kritikusok közül abban a véleményben vannak, hogy ez a költemény messze a *Sahnâneh* megett marad. Igen megérzik rajta szerintök *Firdauszi* aggkora. *Ethé*, a szöveg kiadója, ki évek hosszú során foglalkozott a költeménnyel és az olasz *Pizzi*, a *Sahnâneh* fordítója erősen hangsúlyozzák a költemény tagadhatatlan szépségeit.

*Pensiamo, így fejezi ki magát Pizzi, che il Jûsuf e Zalikhâ di Firdusi, per la bellezza dello stilo, per certe sue maniere di disporre e atteggiare la frase poetica, per certi modi particolari di esprimere il pensiero, troppo somiglia al Libro dei Re.*¹⁾ A költemény, ha nem is olyan szép, mint a *Sahnâme*, azért nem szükkölködik meglepően szép, hangulatos, igazán költői részletekben.

A kiadás nagy gonddal készült. Mindenütt közli a kódexek eltérő olvasatait. Kritikai kommentára mindenre kiterjedő figyelemmel van írva. A ritkább perzsa kifejezéseket egy perzsául írt *Sahnâme* szótár *Alî Ibn Taîfûr Gendsnâme der hall-i lughât-i Sahnâme* alapján magyarázza. Perzsa irodalommal foglalkozóknak nélkülözhetetlen lesz ez a kitűnő szövegkiadás, mely méltán sorakozik a perzsa philologia Nestorának egyéb műveihez.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Bâkî's Diwân Ghazalijât. Nach den Handschriften von Leiden, Leipzig, München und Wien, herausgegeben von Dr. Rudolf Dvořák. Lejda, 1908. 304 l.

A klasszikus török irodalom legnagyobb költője *Bâkî*. Verseinek igazi keleti színpompája kortársainak egybehangzó ítélete szerint elsőrangú költő rangjára emelték. Igazi költőkirály volt ő, *Gibb* találó mondása szerint *for a period of near three hundred years enjoyed unchallenged the reputation of being the greatest poet of his people.*²⁾ Szulejmán a hatalmas török szultán benső barátságával ajándékozta meg, tisztelői egy sorban említették *Motenabbival* és *Hâfiz*szal. Csak újabb időben kezd hírneve elhomályosodni. Az új török iskola, mely hadat izent a tudákos arabos-perzsás irodalmi nyelvnek, nem becsüli őt oly nagyra. *Bâkî*t mai napság kevesen olvassák. Ezen alig lehet csodálkoznunk. Európaias műveltségű oszmanli alig tudja őt megérteni. Ehhez nagy keleti irodalmi műveltség kell. Főleg mint stilisztátűnt ki *Bâkî*. Nyelve valóban remek; még a nem török olvasó is észreveszi a gyönyörű, töröl metszett keleti stílus szépségeit. Homályosnak nem mondható, kommentárta nem szorul, de természetesen annak, a ki az ő költészetét élvezni akarja, jól kell tudnia perzsául és némi jártassággal birnia az arabban. A nagy perzsa költők után indul, különösen *Hâfiz* volt reá nagy hatással. *Hâfiz klingt zu oft*, úgymond *Dvořák, aus seinen Gazelen.*³⁾

Bâkî kaszidéket és gazeleket írt, csak a mesznevi írás terén nem szerzett magának érdemeket. A kaszidének nagy mestere volt, s ezek sokkal jobbak, mint különben másokéival összehasonlítva igen szép gazeljei. Legsikerültebb költeménye Szulejmán szultán halálára írt, igazán átérzett szomorúság sugalta elégiája, mely oly remek, hogy ha *Bâkî* ehhez hasonló verseket tudott volna írni, *Gibb* szerint (id. m.

¹⁾ *Storia della poesia persiana.* (1894). II: 173 l.

²⁾ *A history of ottoman poetry.* (1904). III: 133. l.

³⁾ *Bâkî als Dichter.* Zeitschrift der D. M. G. 42, 562 l.

III : 146) egyike lehetett volna nemcsak hazája, hanem az egész világ legjelesebb költőinek. Ép így ítél róla a nagy arab szaktudós, *Fleischer*. (Naumann *Catalogus librorum manuscriptorum* biblioth. Lipsiensis. Lipcse, 543. l.) Ezt a híres elegiát eredeti szövegben és német fordításban ugyancsak Dvořák adta ki 1888-ban. *Ej pájbend-i dâmgel-i kaîd-i nâm u neng*, a. m. Oh te, kinek a hírnév és a szégyen békóiba van verve a lába.¹⁾

Európai orientalisták figyelmét már igen korán magára vonta *Bâki*. *Hammer Purgstall* 1825-ben lefordította németre: *Bâki's, des grössten türkischen Lyrikers Diwan, zum ersten Mahle ganz verdeutscht* (Bécs, 1825). Ez azonban, mely a költő költeménykötetének csak egy részét tartalmazza, mint a híres bécsi orientalista legtöbb fordítása, igen gyarló, félreértésekkel teli, elhibázott munka. *Bâki* többi verse meg sem közelíti ezt az említett remek költeményt. Európai értelemben a világirodalom igazán nagy költői közé nem sorozható, csak a török költők közt kimagasló alak, így összegezi véleményét róla *Dvořák* (id. m. 42 : 562. l.).

Dvořák szövegkiadása igen nagy gonddal készült, de még nem teljes, mert csak a gazelek egy részét közli. Az egyes gazeleknek feljegyzni a metrumát. Az oszmani szöveget teljes vocalisatióval adja. Ez az újítás kétségkívül az orientalista olvasó helyeslésével fog találkozni. Mert a vocalisatio, mely arab költeményeknél nélkülözhetetlen, a török szövegek megértését is nagyban elősegíti. Nem tudja ugyan visszaadni a török nyelv fonetikáját, de az ilyen arab-perzsa elemekkel teli versekben az eredeti török szókincs nem játszik valami nagy szerepet és a vocalisálás sok félreértésnek veszi elejét.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Wilhelm Soltan: Das Fortleben des Heidentums in der altchristlichen Kirche. Berlin, Reimer, 1906. 8-r. XVI, 307 l. Ára 6 M.

E mű iránya és célzata elsősorban is theologiai, de azért nem kevésbé kell hogy érdekelje a philologusokat is. Mindenesetre érdekes és fontos annak a vizsgálata, hogy a hatalmas és életerős pogány kultúra miben és mennyiben hatott az ifjú és fejlődő kereszténységre; hiszen az természetes, hogy ez az értékes és századokra szóló műveltség nem vesztetett el nyomtalanul, nem elégedhetett meg azzal, hogy csak a kódexekben és a klasszikus szerzők műveiben éljen tovább, hanem erejének és termékenyítő hatalmának ki kellett terjednie arra az új világra is, mely az ő örökébe lépett, mely az ő helyét elfoglalta a történelem színpadán. Ez az új világ a kereszténység volt. Az ifjú kereszténység elsősorban is a római világbirodalomra vetette szemét, mert jól tudta, hogy ha ezt a hatalmas, művelt, világbíró nemzetet meghódítja a maga eszméinek, akkor nyert ügye van. A hódítás nagy munkája alig négy század leforgása alatt befejeződött, a keresztény vallás győzelmesen terjesztette ki szárnyait az imperium Romanum fölött. Nagyon természetes, hogy a győzők nem vonhatták ki magukat a legyőzöttek hatása alól. Ez a hatás első sorban is vallási téren nyil-

¹⁾ Zeitschrift der D. M. G. 42, 574—86 l.

vánult. Azok, a kik az ósrómai vallásban nevelkedtek, kiknek lelkében még visszhangzottak a csodaszép görög-római mythosok, kiknek szülei, atyjokfiái, rokonai esetleg még a régi vallás buzgó hívei voltak, nem szabadulhattak fel egyszerre és egyszerűen a régi vallás emlékei alól. Magától értetődik, hogy ez a vallás, mely szinte át meg átítatta az emberek lelkét, nem tűnhetett el nyomtalanul. Hozzájárult ezekhez az okokhoz még az is, hogy az ifjú kereszténységnek nem volt még szilárd és pontosan megállapított szervezete, nem voltak az egész vonalon kialakult és határozottan körvonalozott dogmái, s így ezeknek kifejlődését és pontos megállapítását mindenestre befolyásolták a római vallásnak, egyház- és államszervezetnek egyes alaptételei. Soltau éppen ezeket a hatásokat nyomozza és vizsgálja ebben a könyvében s ha végső következtetésével, hogy a mai kereszténység nem egyéb, mint egy kevésbé átalakított pogányság,¹⁾ nem is értünk egyet, munkáját mégis értékesnek kell mondanunk.

Sajátságos, mondhatnám teljesen szubjektív hangon megírt munka ez, s bár a szerző nagy olvasottságához szó sem férhet, annyit mégis meg kell jegyeznem, hogy munkája a kelletténél hosszabbra nyúlt; ennek oka pedig a szubjektív megjegyzések özöne, melylyel tudományos úton elért eredményeit kíséri vagy kommentálja. Ez az egyéni hangulat stílusát is befolyásolja; tüzes, szenvedélyes hang, erős, kifejezésteljes mondások; könyvének legtöbb fejezetét bátran el lehetne mondani a szószerűről prédikáció gyanánt. Tudományos munkára, mely theologiai és philologiai irányban akar hatni és érdeket kelteni, ez nem nagy dicséret.

Miután a kereszténység és pogányság definícióit adta s általánosságban kimutatta, hogy mily termékenyítőleg hatott az antik kultúra a kereszténységre, áttér tulajdonképeni tárgyára, melyet így formuláz: die Durchsetzung und Verfälschung des Christentums durch heidnische Vorstellungen und Gebräuche im Laufe der ersten drei Jahrhunderte (X. l.). E tételének bizonyításánál esik a legnagyobb túlzásokba, bár ennek folyamán tűnnek fel előttünk munkájának legfényesebb lapjai is. A pogány kultúra káros és metelyező hatásai szerinte a következőkben nyilvánulnak: dogmatismus, erkölcsi súlyedés, anthropomorphismus, polytheismus, csodákban való hit, az áldozat pogány felfogása, úrvacsora, mise, clerus, püspökség, primatus. E nyomon haladva, kíméletlenül feltárja minden ponton a kereszténységbe behatolt pogány elemek káros hatását s meggyőző erővel érvel a mellett, hogy az első három század kereszténysége homlokegyenest ellentétben áll a synoptikusok s a Pál-levelek hirdette kereszténységgel. E hamis kereszténység betetőzése az erkölcsnek kétféle felfogása; ez ismert egy alacsonyabb erkölcsiséget, mely elég volt az egyháztagok számára s ismert egy magasabbat, mely a szerzetesek kiváltsága volt. Minderre — Soltau szerint — nem található mentség a korviszonyokban, mert ez az emberi fejlődésnek nagy jelentőségű és sajnálatos hanyatlása, a mennyiben az eredeti, abszolút értékű kereszténységet az első három század egyháza valóságos pogánysággá alakította át.

¹⁾ „Das Heidentum für die Massen, die sich zum Glauben an den Gekreuzigten bekannten, nur in der Form, nicht im Wesen sich änderte“ — idézi *Usenert* könyvének 118. lapján.

Bár Soltau bizonyítása az egész vonalon leköti a figyelmet, nekem, mint philologusnak, legtöbb élvezetet szerzett az anthropomorphismusról és polytheismusról szóló fejezeteknek olvasása. Az előbbiben érdekesen mutatja ki a Krisztus istenségéről szóló hit keletkezését s pompás párhuzamokat hoz fel Krisztus születéséhez a Simson és János-legendában (Jud. 13. és Luc. 1, 11—16.). Érdekesen mutatja ki ugyane fejezetben, miként emelkedik, változik át Krisztus az alexandriai filozofia és gnostikus hatások befolyása alatt az istenség egy részévé, Logos-szá s lesz Istennel egyenrangú; az ő eljövételének várása szülte az ő szellemében, a szentlélekben való hitet s így az istenségnek a pogányságban annyira kedvelt hármas felfogása (*Usener: Dreiheit*, Bonn, 1903) utat talált a kereszténységbe is. A háromság alapváza azonban ez: atya, anya, fiú; az anyának megfelelő *πνεῦμα* pedig semleges; szellemesen vágja itt ki magát Soltau: a szentlélek a sémi dialektusokban nőnemű! Így az *Εὐαγγέλιον κατ' Ἐβραίων* ezt mondja: . . . megragadott engem *anyám*, a szentlélek (Origen. ad. ev. Joann. 2, 6; v. ö. Raffay: Újszöv. apokr. 13—14. l. és jegyz.). Ugyanitt fejtegeti a Mária tisztelet eredetét szintén pogány hatások nyomain (101—108. lk.). A következő fejezetben szellemesen hozza összefüggésbe a pogányok helyi istenségeit, herosait, geniusait, démonait a keresztények szentjeivel, vértanúival, angyalaival, ördögeivel, sőt a pogány mythosoknak és a martyrlegendáknak gyakori egyezéseire is rámutat. — Egyike a legügyesebben megírt fejezeteinek az 5-ik, a csodákról szóló, melyben egyebek közt fényes eredménnyel bizonyítgatja, hogy mint sodorták az üldözések a keresztényeket lassankint az apokalyptikus és mystikus ábrándozások karjaiba s mint fejlődtek ki a szentségek s mint lettek a kereszténységnek lényeges alkotó elemeivé — a Mithras kultusz és egyéb phantastikus keleti kultuszok behatása alatt. A pogány mysteriumok befolyása alakította át a szentségeket is valóságos titokzatossá csodákká. — Mutatványnak, azt hiszem, ennyi elég.

Soltau a legmodernebb theologusok közül való és ha elért eredményeit nem is írjuk mindenben alá, annyit nem tagadhatunk, hogy a kereszténység ideális tisztasága az eszménye s hogy könyvével sok-sok gondolatot ébreszt. Ez pedig érdemnek elég.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Richard Heintze. Virgils epische Technik. Zweite Auflage. Leipzig u. Berlin (Teubner), 1908. 8-r. IX. + 498 l. Ára 12 márka.

Szerző azt a nehéz kérdést akarja megoldani, hogy mit akart Vergilius; be akar hatolni a költői alkotás, a teremtés titkaiba, meg akarja fejteni a költői mű születésének, létrejövételének misztériumát. Munkáját adalékul tekinti a költői technika történetéhez.

Először magát az Aeneis tárgyat vizsgálja, boncolgatja, végig kísérve annak egyes részeit a hagyományban, a mondában s a különböző írók feljegyzéseiben, felmutatva a változatokat, eltéréseket, megállapítva, hogy mit és mennyiben változtatott Vergilius, mi tehát egészen az ővé, mennyiben eredeti, szóval mit alkotott ő maga. Az Ilion elestéről szóló fejezetben részletesen összehasonlítja Vergilius eposzát Qu. Smyrnaeus és Tryphiodoros munkájával. Azután sorra veszi az Aeneas bolyongásairól, Didóról, az V. éneken leírt játékok-

ról s a Latiumban történő eseményekről szóló részeket s mindenikben igyekszik pontosan megállapítani Vergilius eredetiségét.

A II. főrész öt fejezetben (sok ismétléssel) szól a költői alkotás módszeréről, a feltalálásról, az előadásról, a kompozícióról s a mű céljairól.

Az egész munka nagy tudományos apparátussal készült, valóban tudósoknak való s nem alkalmas arra, hogy kedvet ébresztszen Virgilius Aeneisének olvasásához. Hangja túlságosan száraz, lelkesedés vagy melegség csak annyi van benne, a mennyit tárgyának szeretete okvetlenül magával hoz. Onkéntelenül azt kérdezzük, vajjon lehet-e a költőt és művét ilyen mikroszkópium alá tenni? Cui bono? Mert hogy másképen — ebben a keretben — szép és élvezetes fejtegetésekre is van mód és alkalom, annak élénk bizonyítéka pl. Némethy Vergiliusa (szerzőnk sehol sem említi). Némethy könyvének Didoról szóló része, az Aeneis méltatása, az Aeneis célzata, a világbirodalmi és monarchikus eszme az Aeneisben stb. cz. fejezetek messze felette állanak Heintze tudós magyarázatainak.

Azonban ezt figyelmen kívül hagyva, a munka értékes adalék a költői technika méltatásának történetében.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1907/1908.

18. Láng Margit dr.: A mykenei vár úrnői. (Budapesti orsz. nőképző-egyesület leánygimnáziuma. 3—15. l.) — E címzen szerző könnyedén írt, jól olvasható vázlatos képet fest tanítványainak arról, hogy milyen lehetett a görögöldi művelődés első nagy, ú. n. mykenei korában a nők viselete, elfödte vagy kiemelte-e a termetet. A téma leányok számára igen jól van megválasztva, az előadás értelmi színvonalukhoz alkalmazkodik. Hogy megértsek, miről van szó, bevezetésül tájékoztatja őket röviden — így is a dolgozat felét foglalja el a bevezetés — a mykenei művészet nevééről, idejéről, területéről, idegen elemeiről, általános jellegéről és a művészet fejlettségének illusztrálására leírja a berakott művű törpengéket és a vafői serlegeket. Feltűnt, hogy a törpenge oroszánvadászatot ábrázoló jelenetében hat vadászt lát (így *Schuchardt* is, *Schliemann ásatásai* 308. l.), én mindig csak ötöt tudtam ott fölfedezni. A viselet rajzánál a Mykenében előkerült leletek tanúságára szorítkozik — első sorban a sírok fölszerelésére, aztán az asszonyt ábrázoló aranylemezeire és az aranygyűrű képeire (*Schuchardt*, 190. és 235. kép) — de azokat sem aknáztá ki teljesen; nem szól pl. a harcosok vázáján látható nő ruházatáról, a mely ellentmond annak, a mit a felsőtest fedetlenségéről vagy a trikótszerű derékről (9. l.) állít. (V. ö. még, a mit *Perrot-Chipiez*nél a VI. köt. 426₁₄ képének magyarázatánál olvashatunk.) Arra a feltűnő szerepre gondolva, melyet a nők mykenekorú krétai festményeken játszanak, nem merném állítani, mint azt szerző teszi, hogy Mykene várának úrnői „otthonülők, a nyilvánosságot kerülők,

elvonultak lehettek». E következtetéshez fő-, de korántsem kielégítő érvül szolgál az a mindenesetre figyelemre méltó, először itt olvasható föltevés, mely az asszonyi sírok fölszerelése között talált parányi aranypléhtekercseket (Athéni múzeum, 5626. szám) az orsó fájának, pálczikájának magyarázza. A női sírokban százával előforduló, meglehetősen nagy aranylemezekre vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy a szokásos értelmezéssel ellentétben Staïs, Milani, Evans, Karo ezeket nem a ruhára, hanem a fakoporsóra alkalmazott dísznek tartják. Kár, hogy leírásait képek nem kísérik. Jó lett volna, ha a szerző szép kis dolgozata holt betűinek megelevenítése céljából olvasóit a könnyen hozzáférhető Schuchardt-féle könyv megfelelő ábráira figyelmeztette volna.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

19. Cserép József dr.: Homeros Ithakéja. (Budapesti tanárképző-intézeti gyakorló-főgimnázium. 3—51. l.)¹⁾ — Dörpfeldnek merész tanítása, mely szerint Homeros Ithakáját Leukas szigetében kell fölismernünk,²⁾ heves harczokat támasztott a philologusok között; a vita nyomán keletkezett irodalom nagy terjedelme már nem áll egészséges arányban a kérdés jelentőségével. A német gimnáziumi tanárok — közöttük dül legjobban a háború — ma két táborra, az Ithaka- és a Leukasmänner táborára szakadnak. Akkor, mikor az elmélet még az újság ingerével hatott, s Dörpfeld maga még nem adta volt ki róla szóló dolgozatát,³⁾ az ő előadásai alapján ismertettem a kérdést,⁴⁾ rámutatván a régebbi, szokásos topographiai azonosítás ellenmondásaira, de egyúttal az új elméletnek gyöngéjére is.

Cserép, a ki már régebben «Odysseus hazája» cz. dolgozatával (EPhK. 1904. 793—805. l.) a mai Ithaka ősi jogainak védelmére kelt, 1907 nyarán meglátogatta Ithaka szigetét, hogy Homeros adatainak az ottani helyrajzi viszonyokkal való egyezését megállapítsa. Útjának eredményéről fölolvastatott a M. Tud. Akadémia múlt évi márcz. 23-iki ülésén, ez a fölolvastatás azután a fentnevezett intézet értesítőjében látott napvilágot. A mit keresett, azt meg is találta, a mint hogy számos elődje, kik hasonló czélból járták be a szigetet, mind megtalálta a homerosi leírásnak megfelelő helyeket; a meglepő csak az, hogy minden egyes utas a szigetnek más-más pontján fődözi föl azokat, s hogy nincs két azonosítási rendszer, mely egymással egyeznék. Cserép azonosítási rendszere (melynek főpontjai: a város a Polisz-öbölnél; Rheithron=Frikesz, Phorkys=Dexia; Neion=Anoi, Neriton=Sztefani; Asteris=Daszkalio; Eumaios tanyája=Marathia) szintén eltér az eddiektől s elődjeit abban múlja fölül, hogy a költeménynek úgyyszólván minden helyi vonatkozását a mai sziget egy-egy pontjához rögzíti, megállapítván még azt is, hogy hol feküdhetett Eurymachos

¹⁾ Különnyomatban is megjelent. (Bpest, 1908. Lampel. Ára 1-20 K.)

²⁾ A homerosi Zakynthos szerinte a mai Zante; Dulichion=Kephallenia, Same pedig=Thiaki.

³⁾ Mélanges Perrot 79—93. l.

⁴⁾ *Odysseus hazája* a budapesti I. ker. áll. főgimn. 1901—2. értesítőjében. V. ö. *Geréb József*nek erről szóló s azt kiegészítő ismertetését: EPhK. 1903. 348—52. l.

birtoka, hová képzei Ithakénak agoráját avagy azt az olajfát, melyet Athena mutat meg a hazatért Odysseusnak. A dolgozathoz mellékelt térkép rajza és írása azonban zavaros, úgy hogy szerző magyarázatait részleteiben azon nem követhettük nyomon.

A Dörpfeld ellen hadakozók álláspontjának egyik gyöngéje, hogy az Odyss. 9²²⁻²⁶ megnevezett négy nagy szigettel szemben csak hármat találnak az ión tengerben; a 4-ikről, Dulichionról (a kérők száma alapján a legnagyobb) rendesen azt állítják, hogy földrengés következtében a tengerben merült el. Cserép e nehézség eltüntetésére azokhoz csatlakozik, a kik szerint Dulichion Aitolia dnyí részével azonosítandó, mely eredetileg sziget volt s az Acheloos iszaplerakodásai révén nőtt össze a történeti korban a szárazfölddel; e geológiai alakulás megokolására G. Langra, a philologus-íróra hivatkozik. Dörpfeldéknél Leukas bevonásával megszűnik e nehézség. Cserép szerint azonban Leukast nem szabad számításba venni, mert ez hajdan szárazföld volt. Ez az érvelés ma már nem alkalmazható, a mióta oly szakemberek, mint Marées térképész, de Stefani geologus és Partsch, a világhírű geographus, megállapították, hogy Leukas ősidőktől fogva mindig sziget volt. Ezekkel szemben Cs. az ismeretes Strabon-idézethez fűzve idézi Bérard-t és Gnirs pólai tanárt, aztán meg Pavlátosznak, az ithakai gyógyszerésznek, és G. Langnak ítéletét, a ki sohasem járt a hely színen.

A Leukas-theoria czáfolatával aránylag röviden foglalkozik Cserép. A 4. lapon egyszerűen előadja, miképen érti ő az Ithaka fekvésére vonatkozó fontos «annyifélekép csürt-csavart» helyet, az ellenfél értelmezését azonban nem említi. A X. fejezetben azután 12 pontot állít föl a Dörpfeld-féle elmélet ellen.¹⁾ Ezeknek ismertetésére és bírálatára helyszűke miatt nem terjeszkedem ki, az érdeklődők olvassák el in extenso az értekezésben; egyébként pedig nézetem szerint már nálunk is elég szó esett a Leukas-theoriáról, a mely mostanság a sok pro és contra ellenére holt ponton áll, s ebből Cserép sem mozdította ki. Kár, hogy az irodalmi apparatus nem bővebb, legsűrűbben szerepel benne Pavlátosz, a lelkes ithakai, viszont oly nevek, mint Wilamowitz, P. Cauer, Bethé, Vollgraff stb. hiányzanak belőle; ilyen hosszú értekezésben jó lett volna a kérdésre vonatkozó főbb irodalom áttekintését adni. A szöveget tíz, nagyobbbrészt, sajnos, homályos kép díszíti; legszebb közöttük az, mely a nympa-barlang bejáratát ábrázolja.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

20. Dr. Barta Mór: Falusiak. (Losonczi főgimn. 7—104. l.) — A címbeli mű kéziratban 1835-ből fennmaradt népies tárgyú vígjáték. Szerzője ismeretlen. A címlapra csak nevének kezdőbetűit írta: T. P. A vígjáték kiadója, a ki rövid bevezetést írt hozzá, úgy véli, hogy a szerző a losonczi liceumnak volt tanára, Tokaji István (= T. Pista; innen a T. P. a címlapon). Több külső körülményből (mint a jellege, gondos írás stb.) azt is következteti, hogy a

¹⁾ Ezeket Csengeri János a Cserép-féle értekezésről írt német bírálatában (Wochenschrift für klass. Philologie, 1909. 316—319. l.) sorra szedvén, gyöngéeknek találta. V. ö. ugyane folyóiratnak 612—615. hasábjain Cserép válaszáét és Csengeri viszonzválszáét.

munka pályázatra készült, díjat azonban valószínűleg nem nyert, a mi nem csoda. A darabnak igen sovány a meséje, nem különben a cselekvénye. Ha ehhez hozzá vesszük a színpadi technikának teljes elhanyagolását, sőt nem ismerését, semmi különösezt nem találunk abban, hogy a korabeliek sem vettek róla tudomást s eddig kellett várnia a nyomdafestékre. Hiszen mikor e gyarló mű íródott, a magyar vígjáték atyja már öt éve a földben porladozott. Még az úttörő alkotásai mellett sem jöhetett számba az e fajta silány színdarab. Nem is volt a szerzőnek valami magasabb művészi célja. Mint utóiratában maga mondja, pædagogiai célzt kíván elérni, t. i. izgatni a nép művelése érdekében. Csakis annyiban van érdeme, hogy művelődéstörténeti szempontból az egykorú falusi emberek tudatlanságát, élehetlenségét állítja elénk nagyon is gyengén szőtt cselekvény fonalán s őket kipellengérezi. Egészben véve akárcsak Lengyel Menyhért *Falusi idill*-jében, úgy ebben is meglehetősen sötét képet kapunk a falusi életéről, melynek fővonásait a tudatlanság, kapzsiság, haszonlesés stb. alkotja. Mint drámai alkotás alig áll magasabb színvonalán Sztárai darabjainál. Esztétikai értéke még csekélyebb is. A drámai elemet csak a dialogus képviseli. Jellemzéséről, a jellemekből fejlesztett cselekvényről szó sincs. Az elmésséget is mindössze egy katonának és egy cigánynak a kópésága képviseli. A többi szereplő mind szűk látókörű falusi alak több-kevesebb józansággal, de annál nagyobb adag korlátoltsággal és hétköznapisággal. Egyben sincs olyan vonás, a mely őt valamennyire is egy színdarab hőségé emelné. Mennyire igaz ez állítás, mi sem bizonyítja inkább, mint az a körülmény, hogy a legtöbb szellemességet a kisbíróban fűdözhetjük fel. Szóval az írónak fogalma sem volt a dráma, művészi és technikai követelményeiről. Unalmas beszélgetés az egész, híján minden eleven-ségnek és haladásnak. Még nyelvének romlatlan, jóízű magyarossága és tisztasága kárpótól némileg az elolvasásra fordított fáradságért.

(Budapest.)

NYILASI LAJOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philológiai Társaság 1909. október hó 13-án felolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Cserép József*: Leukas-Ithaka.

2. *Révay József*: A Prudentius-féle Dittochaon.

A felolvasó ülést követő *választmányi* ülésen Heinrich Gusztáv elnökelete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserhalmi pénztáros, Cserép, Finály, Gombocz, Incze J., Katona, Maywald, Papp, Székely, Vértesy vál. tagok és Schmidt H. mint jegyző.

1. A Társaság bevétele f. é. szept. 30-ig 10915*10 K, kiadása 4509*29 K.

2. Új alapító tag: Pintér Jenő dr., jászberényi főgimn. tanár. Új rendes tagok 1909-től: Germanus Gyula dr., Kovács J. Lajos dr. kassai

premontrei főgimn. tanár (aj. Császár), Mittler Frigyes dr. (aj. Láng), Richter Aladár dr. kolozsvári egyetemi tanár (aj. Vári); 1910-től: Gragger Róbert dr., volt rk. tag (aj. Császár), Pajzs P. (aj. Hornyánszky); új rk. tagok 1909-től: Czöbel Ernő, Szász Béla tanárjelöltek (aj. Császár).

3. A társaság tagjai közül meghaltak: Berger Ev. János és Bartal Antal.

4. Hegedüs alelnök beszámol a görög-magyar szótárbizottság működéséről. Remélhető, hogy a görög szótár a közoktatásügyi minisztérium megfelelő támogatásával nagyobb ívszámban jelenhetik meg, mint a menyire eddig tervbe vehető volt.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— † Kassai Gusztáv dr., kir. tan., volt egyetemi magántanár, nyug. főgimn. tanár f. é. okt. 4-én Budapesten meghalt. Az elhunyt 1843-ban született Kassán, előbb (1868) a besztérczebányai, majd (1881) a budapesti V. ker. főgimnáziumnak volt tanára, 1882—1905-ig a budapesti egyetemen a latin stilsztikának és eloquentiának magántanáraként működött s ezen minőségében mint a klasszikus latinságnak őre és buzgó tanítója nagy érdemeket szerzett. Önálló munkáin kívül (Plato bölcselétének problematicus pontjai, 1877. Xenophon Emlékiratai Sokratesről, isk. kiadás, 1881. Sophocles Antígona, szövegkiadás, 1891.) számos értekezést írt magyar és latin nyelven s közölt magyar költeményeket ó-görög metrikus fordításban. Benne társaságunk sok éven át hű tagját, Közlönyünk szorgalmas munkatársát, a hazai classica-philologia lelkes hívét gyászolja.

— *Περὶ τοῦ νέου θησαυροῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης* 'Ὡς γνωστὸν, ἀπεφάσιεν ἡ κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος νὰ προβῇ εἰς τὴν σύνταξιν ἱστορικοῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης λεξικοῦ περιέχοντος ἑλλην τὴν γλωσσικὴν ὕλην ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν κατ' ἡμᾶς ἐπὶ τῇ ἐν ἔτει 1921 ἑορτῇ τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὡς μνημείου τῆς ἀθανασίας καὶ ἐνότητος τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. 'Η δὲ σύνταξις καὶ ἐκδοσις τοῦτου ἀνετέθη εἰς ἐπιτροπὴν, ἥς ἡ προεδρεία ἀπετελέσθη ἐκ τῶν καθηγητῶν Κ. Σ. Κόντου (δυστυχῶς ἔκτοτε ἀποθανόντος) ὡς προέδρου, Γ. Ν. Χατζιδάκι ὡς ἀντιπροέδρου καὶ Σ. Μενάρδου ὡς γραμματέως.

Εἰ καὶ ἡ μεγίστη σημασία τοιοῦτου λεξικοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητος, οὕτινος τὴν ἐπιστημονικὴν ἀνάγκην ὁ Χατζιδάκις (προφανῶς ὁ τῆς ἰδέας πνευματικὸς πατήρ) ἄριστα κατέδειξεν («Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάγκης ἐνὸς λεξικοῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης». Τεσσαρακονταετηρίς τῆς καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου. Ἐν Ἀθήναις τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1909. Σελ. 7—34), ὅμως μετ' ἀπορίας ὁρώμεν, ὅτι τοῦτο τὸ μεγαλοπρεπὲς σχέδιον ὑπὸ δύο ἐξόχων λογίων κατεπολεμήθη ἅμα γνωστὸν γενόμενον.

'Ο μὲν εἷς τούτων τῶν ἀνδρῶν τῆς ἐπιστήμης, ὁ Γ. Μιστριώτης, ὅστις πάμπολλα καὶ σωφώτατα περὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας συνέγραψεν καὶ ὡς ἄκοπος καὶ ἀτρόμητος ὑπερασπιστὴς τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης τὸν σημερινὸν ἑλληνισμὸν τὰ μέγιστα ὠφέλησεν, φρονεῖ, ὅτι διὰ τούτου τοῦ λεξικοῦ, ὅπερ πρόκειται νὰ περιλάβῃ τὴν γλωσσικὴν ὕλην οὐχὶ μόνον τῆς γραφομένης ἀλλὰ καὶ τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης, ἡ δημώδης θὰ λάβῃ τοσοῦτον κύρος, ὥστε ν' ἀποβῇ διὰ τὴν καθαρῆς ἐπιστήμης ἐπικίνδυνος, καὶ ταύτην τὴν πεποίθησιν τοῦ ἐξέφρασεν ἐν σειρᾷ ἄρδων ὁμιλοισιζέντων ἐν ἔτει

1908 ἐν τῇ ἡμερησίᾳ «Ἑμπρός» (ἴδε ἀκόμη Ῥητορικὸν λόγον ὑπὸ Γ. Μιστριώτου. Τόμος πρῶτος. Ἐν Ἀθήναις, 1909. Σελ. 169—192). Καθ' ἡμᾶς εἶναι οὗτος ὁ φόβος τοῦ σεβαστοῦ ἑλλήνων λογίου ἀδικαιολόγητος, διότι (συμφώνως πρὸς τὴν τοῦ Χατζιδάκι γνώμην) νομίζομεν, ὅτι ἡ σύνταξις λεξικοῦ γλώσσης τινὸς καὶ ἡ μεταχείρησις αὐτῆς ὡς γραφομένης εἶναι πράγματα ἀλλήλων ἀλλότρια, τὸ μὲν ἐν τυγχάνον ζήτημα τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, τὸ δὲ ἄλλο τῆς λογοτεχνίας καὶ πράξεως. Καθὼς ἄλλα τῆς Εὐρώπης πεπολιτισμένα ἔθνη τοιουτοτρόπως καὶ ἡμεῖς οἱ Οὐγγυοὶ συνετάξαμεν λεξικά τῆς γλώσσης ἡμῶν συμπεριλαβόντες ἐν αὐτοῖς καὶ τὰ δημοτικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ διὰ τοῦτο οὐδεὶς φόβος νὰ παρασυρθῶμεν εἰς τὴν μεταχείρησιν τούτων ἐν τῇ γραφομένῃ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γλῶσσα τῆς συντάξεως τοῦ ἐν λόγῳ λεξικοῦ ἀναμφισβητήτως θὰ εἶναι ἡ καθαρῆς, ἔχουμεν τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ πραγματώσις τοῦ σχεδίου ταυτοχρόνως θ' ἀποδείξῃ καὶ πάλιν ταύτην νικηφόρον.

Ὁ δὲ ἕτερος τῶ προγράμματι τῆς συντάξεως τοῦ λεξικοῦ δυσχεραίνων λόγιος εἶναι ὁ πολὺς βυζαντινολόγος, Κ. Krumbacher, ὅστις ἀπεφάνθη οἷς ἐν τῇ Internationale Zeitschrift περὶ τοῦ ἐν λόγῳ θησαυροῦ. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ του («Ein neuer Thesaurus der griechischen Sprache», τῇ 19 Δεκεμβρίου 1908) οἶδων διαφόρους πρακτικὰς καὶ ὁρθὰς συμβουλάς ὡς πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐργασίας ἀμφιβάλλει μόνον περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ πράγματος, ἐν τῷ δευτέρῳ δὲ («Das Programm des neuen Thesaurus der griechischen Sprache», τῇ 29 Μαΐου 1909) ἀναφερόμενος εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Χατζιδάκι («Σκέψεις τινὲς περὶ τῆς συντάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ», δημοσιευθὲν τῇ 15 Ἀπριλίου 1909 εἰς τὰ Παναθήναια) κατακαίνεται ἥδη ὡς ἀπαισιόδοξος καὶ ἀποφαινεται, ὅτι οἱ ἔχοντες τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ ἔργου ἐπελήφθησαν τούτου μετὰ μεγάλης μυωπίας καὶ ἐπιπολαιότητος («selten ist wohl ein so weit ausblickendes und verantwortungsvolles Werk so kurzzeitig und leichtfertig in Angriff genommen worden»), ἐπιλέγει δέ, ὅτι θὰ ἦτο ἐπαρκὲς οἱ Ἕλληνες νὰ συντάξωσιν ἀντὶ τοῦ λεξικοῦ ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μόνον τὸ ἐπιστημονικὸν λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ὁ Krumbacher δηλαδὴ ὑπολαμβάνει, ὅτι τὸ αἶω μνημονευθὲν ἄρθρον τοῦ Χατζιδάκι ἀποτελεῖ τὸ ἐπίσημως συνταχθὲν πρόγραμμα τῆς ἐξεργασίας, καὶ ἐκ ταύτης τῆς ἐπόψεως κατακρίνει αὐτὸ ὡς ἐπιπολαιότατον καὶ ἐλλιπέστατον· ἀλλὰ ὁ ἔσχατος λόγιος ταῦτα νομίζων σφαλίζεται, διότι εἶναι πασιφανές, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἄρθρον ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Χατζιδάκι, ἵνα κατασταθῇ τὸ σχεδιασθῶν ἔργον εἰς τὸ κοινὸν γνωστὸν, ἀποδείξῃς δὲ τούτου εἶναι, ὅτι δὲν ἐδημοσιεύθη ἐν ἐπιστημονικῷ τινι ἀλλὰ ἐν εἰκονογραφημένῳ περιοδικῷ. Βεβαίως εἶναι τόσον δύσκολον τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τὴν ἀπαίτησιν, ὅπως ὁ νέος θησαυρὸς μὴ ἔχῃ ἐλλείψεις, ἀλλὰ νομίζομεν, ὅτι καὶ ἐλλιπέστατος γενόμενος θὰ παρέξῃ μεγάλας ὑπηρεσίας, καθὼς τοιαύτας παρέχει καὶ τὸ λίαν ἐλλιπὲς γλωσσάριον τοῦ Du Cange.

Ἡ σύνταξις λεξικοῦ ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι τόσον μεγάλη ἐπιστημονικὴ ἀνάγκη, καὶ θὰ παρέξῃ τόσον διδακτικὰ συμπεράσματα (καθὼς πᾶς τις δύναται νὰ πεισθῇ περὶ τούτου καὶ διὰ τοῦ σφουῶ ἄρθρου τοῦ Krumbacher τοῦ ἐπιγραφομένου «Κτήτωρ. Ein lexikographischer Versuch». Indogermanische Forschungen, 1909), ὥστε παρὰ τὰς μεγίστας δυσχερείας πρέπει νὰ γείνη ἀρχὴ τοῦ πράγματος, καὶ ἄριστα ἀναφέρει ὁ Χατζιδάκις ἐν τῷ ἄρθρῳ του τὴν παροιμίαν «ἀρχὴ δέ τε ἤμισυ παντός». Ἡ σύνταξις τοιούτου λεξικοῦ εἶναι τὸ καθ' ἑξοχὴν ἐνδιαφέρον τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ ἐκτέλεσις ταύτης ἀνήκει φυσικῶς εἰς αὐτούς. Ἐπειδὴ δὲ ἐν ταύτῃ τῇ ἐργασίᾳ θὰ πρωταγωνιστήσῃ ἄριστος γλωσσολόγος, ὁ κ. Χατζιδάκις,

εἴμεθα εὐελπίδες καὶ ποσοῦμεν ἐξ ὅλης καρδίας νὰ δυνῶμεν νὰ χρῆσιμοποιήσῃ καλλίστα τὰς μεγάλας ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης γνώσεις τοῦ πρὸς τὴν τοῦ ἔργου περὶ αἰώσιν.

(Ἐν Βουδαπέστη.)

Γουλιέλμος Ρετς.

— A mai görögök irodalmi nyelvének kérdéséről Pecz Vilmostól írott cikk, mely az EphK. 1909. évi januáriusi füzetében magyarul és a márcziusiban újrögül jelent meg, közöltetett a bevezető rész kivételével egész terjedelmében az 'Εμπρός nevű athéni napilap 1909 április 18., 19. és 21. számaiban is. Úgy látszik, hogy a cikk Görögországban általánosabb figyelemben és méltánylásban részesült, mert Misztriótisz, az athéni egyetemen a görög philologia tanára, a szerzőhöz intézett levelében úgy nyilatkozik, hogy fejtegetései mély benyomást gyakoroltak a görögökre (Ἡ Ὑμετέρα διατριβὴ δημοσιεύσεται ἐν τῷ «Εμπρός» ἐνεποιήσε βασιεῖαν αἰσθησιν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ φυλῇ). Legújabbán E. Drerup, a classica philologia tanára a müncheni egyetemen, nyilatkozott ebben a kérdésben, és valamint Pecz Vilmos, úgy ő is védelmére kel a κατὰρεύουσα-nak. Ugyanis ismertetvén a Kölnische Volkszeitung 1909 április 1. számának irodalmi mellékletében (Literarische Beilage) Krumbachernek «Populäre Aufsätze» (Leipzig, Teubner, 1909) című könyvét, többek között ezeket mondja: «Im übrigen . . . halte ich den Kampf zwischen neugriechischer κοινή und ‚Reinsprache‘ (t. i. κατὰρεύουσα), in der Praxis wenigstens durch die Arbeit eines Jahrhunderts zu Gunsten der letzteren für entschieden... Die Volkssprache hat kaum grössere Aussicht unter den heutigen Griechen als einzige Literatursprache anerkannt zu werden, als etwa bei uns das holsteinische Platt eines Storm, das meklenburgische eines Reuter; und erstände selbst im heutigen Hellas ein Goethe, er würde — meine ich — in einer modifizierten ‚Reinsprache‘ schreiben». Drerup részleteiben is kifejezett adott nézetének egy Misztriótiszhoz írt levelében, mely újrög nyelvén közöltetett az 'Ασπὴναι című athéni napilap 1909 május 6-iki számában, és Pecz Vilmoshoz intézett soraiban ennek cikkéről és a saját nyilatkozatairól így vélekedik: «Ich hoffe, dass mit unseren mehr praktisch, als ideologisch gerichteten Worten dem griechischen Volke ein wirklicher Dienst erwiesen wurde».

ρ.

— Egy modern Herakles-drámáról. Soha olyan gyakran nem jelentek meg a klasszikus görög tragédiák a modern színpadon, mint mostanában. A modern dráma mintha rokonságot tartana velük: nem ritkán szintén csak a katasztrófát állítja szem elé, hogy annál jobban bevilágíthasson a hős lelkébe s a modern dráma váratlanul lecsapó, villámként ható tragikus bukásaiban az antik végzetet érezzük és nem a romantikus keresztény dráma morálját, melyben kiki csak bűnei büntetését veszi el. E rokonérzésnek tulajdonítható, hogy sok színműíró újra előveszi az annyiszor földolgozott antik tárgyakat s új meg új formába próbálja önteni a régi anyagot. Így keltett feltűnést nemrégiben Hofmannsthal *Flektrája*, legújabbán meg Jules Bois francia írónak volt nagy sikere

La Furie cz. drámájával a Comédie-Françaiseben ez év február 17-én. A dráma tárgya azonos Euripides *Herakles*-ével.

A dór heros alakját a monda gazdagon fölvirágozta, a költészettel — legalább úgy látszik abból, a mi fönnmaradt — kevesebb volt a szerencséje. Az alak eltorzult. Már Homerosnál is mint a barbár szilaj erő megtestesülése jelenik meg, ki pusztításában rettenetes, ki agyonüti vendégbarátját is (*Odysseia*, XXI. é.). A későbbi kor paródiát csinált a nagy hősből, falánkságát, iszákosságát, kéjvágyát gúnyolta ki. Sophoklesnél csak a szenvedő és haldokló Heraklest látjuk. Euripides az, a ki igazán rokonszenvenessé és tragikussá tudta tenni: *Alkestis*-ében és főképen *Herakles*-ében. Csak az Aischylos *Prometheus*-ában van ennyi lelkierő és ennyi szenvedés. Bois nagy tanulmánynyal építette föl a maga darabját. Ismeri a legrégibb görög korok romjait, fönnmaradt emlékeit s részletes utasításokat ad a díszletmesternek. Mint az *Illustration théâtrale* képeiből látjuk, a színház semmi költséget se kímélt, hogy fényesen és megkapóan állítsa ki a drámát. A fegyverek a barbár ember nehéz harczy készségei, a jelmezek a barbár ember élénk színeivel és cifra díszítésével pompáz-
nak. Bois érezte, hogy a keleti és a görög világ között még nincs áthidalhatatlan különbség. A régi tárgyhoz azon szándékkal nyúlt, hogy élővé és reálisá tegye. Nem lesz érdektelen futó szempel végignézni, mennyire sikerült ez neki.

A kezdete azonos Euripidesével: Herakles távol, talán meg is halt; Thebában Lykos elűzi a trónról Herakles nagyapját (a görögben apját) s Herakles családját hatalmában tartja. Nincs semmi reménység. A francia írónál is halállal fenyegeti a zsarnok Megarát és gyermekeit, de itt mélyebb oka van rá: szereti az asszonyt, a kinek tejtetévére volt, s a kihez ifjúkori emlékek csatolják. Bosszújának a megvetett szerelem ad sarkantyút. Herakles épen a kellő időben jelenik meg. A görög írónál az alvilágban járt, itt Egyiptomban, a hol megismerte az ottani mysteriumokat. Azoknak a terhe súlyosul lelkére máris: annyi titok tárult föl előtte, a mi sok a halandó embernek. Lyssa, a ki amott az őrzöngés istenasszonya volt, itt földi nővé válik: egyiptomi papnő, a ki a hős kedvese lett, hűségesen végigkísérte rejtelmes útjait s most haza is követte, mint az árnyék. Ez a modern rontó istenasszony, a furia, a szerető, akár a modern francia színművekben. Theseus jókor érkezik Herakles segítségére. Lykos hadát szétverik, a bitorlót Herakles fojtja meg, de mikor felesége kegyelmet kér számára, szíve gyanút fog. Lyssa megmondja Megarának, hogy Herakles őt is szerette. Vége a megszabadulás boldogságának, újra árnyékba borult minden. — A dráma további felvonásai igen zavarosak. Herakles Zeus templomába gyűjti a népet s elmondja, hogy a véres áldozatok kora lejárt, új istent, új eszméket tanult ő a mysteriumokban. A nép örül, a főpap Lyssát sarkalja, hogy álljon bosszút Heraklesen a megsértett istenekért és önmagáért. Az egyiptomi lány meg is teszi. Heraklesben egyre jobban fölkelti a gyanút, hogy hitvese Lykost szerette s a hős félig már hiszi is (a Lyssa karjai között!). Az éj, mit együtt töltenek, teljesen elbódítja a herost, elkábultan alszik el, s mire fölébred, kitör rajta

az őrzöngés s elköveti a mérszárlást. Úgy is marad örülten a színen, míg Lyssa veszi fákláját s távozik azzal a kijelentéssel, hogy megboszulta az isteneket.

Bois szándéka világos: valósággá akarta tenni a mythost, Lyssát lehozván a földre s viszont Herakleost tragikusabbá akarta tenni azzal, hogy kultúr-hőst próbált benne festeni, a kinek nemes valóját azonban a barbár ember állati indulatai, szenvedélyei leigázzák. Azért bukik el bestiális kitörések közben, hiába hirdette a békeisten elérkeztét.

Kigondolva ez szépen van, de a kivitel nem sikerült. A hogy Bois Heraklese nem bírta el az egyiptomi mysteriumok titkait, az író se bírt el az óriási árnyakkal, melyeket földidézett. Lyssa zavaros és értelmetlen. Euripides Lyssája természetfölötti, de a Hera bosszúja világos és megokolt. A görög költő ártatlanul szenvedő hőse pedig százszor tragikusabb a franczia költőjénél. Theseus Boissnál pusztá név; fényes jelmeze becsületére válik a rendezőnek, de az alak teljesen halvány. Nézzük 'mellette Euripides gyönyörű Theseusát, a jó barát igazi ideálját! És hová maradt a Herakles ébredése, a rettentő kijózanodás, a megható búcsú atyjától és megölt övéitől, a mi mind oly emberivé teszi az antik tragédiát, hogy szinte el is feledtük benne, a mi csodás volt? Az egyetlen, a miben a modern költő marad győztes, Lykos alakja. Az I. felvonás nagyon szép; színpadi beállítása is rendkívül ügyes: háttérben a véresen leáldozó nap, kívül a csatazaj, egyre-másra hordják be az elesett harcosokat, a míg a Herakles családja, az aggok, a nők s a gyermekek reszketve, lihegve várják a kimenetelt. Lykos alakja csakúgy forr a belső indulattól. Sok finomsággal van festve föl-föllobbanó lovagiassága, gyöngédsége Megara iránt, melyet másik percben már magába nyel a barbár ember állatias szerelme. A szerelem, hiába, az antik drámában csak néha-néha jelenik meg s akkor is ritkán hat teljes erejében. Euripidesnél ugyan a szerelem is teret nyer a *Medeidban* meg a *Hippolytusban*, de ezek kivételek.

Bois dialogjaiban érezhető itt-ott az Euripides hatása. Van egy-két átvétel is. P. o. Euripidesnél:

πάντα τὰνθρώπων ἴσα·
φιλοῦσι παῖδας οἱ τ'ἀμείνονες βροτῶν
οἱ τ'οὐδὲν ὄντες· γρήμασιν δὲ διάφοροι
ἔχουσιν, οἱ δ'οὐ πᾶν δὲ φιλότεκνον γένος. (633—636.)

Boissnál:

«les hommes sont pareils:
Les monarques dans leurs somptueux appareils,
Les pauvres en haillons, le héros dont les armes
Etincellent, tous ont les yeux gonflés, de larmes
Quand souffrent leurs enfants» (acte II. scène X.)

Úgy látszik, Euripides nagy hatással van Boissra, mert már Hippolytosról is írt tragédiát. Valószínű, hogy Herakles-drámája hatásos jelenetei és ragyogó nyelve mellett se lesz hosszúéletű. De érdemes följegyezni a darabot, mint irodalmi eseményt, mint a görög költészet soha el nem múló hatásának egy újabb bizonyosságát.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

— Éber László: Művészettörténeti olvasmányok. Budapest, 1909. (Singer és Wolfner kiadása. Ára 6 K.) A philologusokat is közelről érdeklő könyv hasznos szolgálatot teljesít a műtörténeti kézikönyvek és monographiák mellett, a mennyiben ezeknek a dolog természete szerint vázlatosabb előadását az egykorú források közlésével kiegészíti, mélyíti és lehetővé teszi, hogy a művészeti alkotásokat a keletkezési koruk mértékével és szempontjából megismerjük. A művészettörténet kútforrának rop-pant tömegéből jól megválogatott, jellemző szemelvények bemutatják a közép- és újkori építészet, szobrászat és festészet remekeit és mestereit egykorú leírások, bírálatok, levelek és életrajzok alapján, melyeknek mindegyikéhez Éber tájékoztató, szép bevezetést írt, míg a szöveget kísérő szakszerű jegyzetek az adatok megértését szolgálják. Éber a latin, görög, franczia, olasz, angol, német stb. nyelvű források fordításával tiszteletreméltó munkát végzett. Nem tudjuk ugyan, vajon mindig első kézből fordított-e, a szemelvények stílusáról azonban föltétlen elismeréssel kell nyilatkoznunk, mert előadása könnyen folyó, magyaros, élvezetes. Melegen ajánlhatjuk a tartalmas könyvet tanároknak és főiskolai hallgatóknak figyelmébe. Bizonyos, hogy mindazok, kik kezükbe veszik, tapasztalni fogják a l'appétit vient en mangeant igazságát s velünk együtt óhajtni fogják, hogy ezt, a tudunkkal külföldön is párját kereső könyvet mielőbb egy második folytatásos kötet kövesse, a mely azonban az ókori művészetnek a kötetben megokolatlanul mellőzött alkotásait is ismertesse az egykorú források világánál.

l. n.

— Görögországi ásatások. A német archæologiai társaság athéni folyóiratának XXXIII. kötete egész soráról számol be a görög földön végzett olyan ásatásoknak, melyek hivatva vannak mind erősebb fényt deríteni arra a kultúrára, mely azon a földön a görögség történetileg világos fellépését megelőzte.

Kakovatosban, a régi *Pylos* helyén, *Dörpfeld* egy «*mykenei*» település tekintélyes nyomait fedezte fel (Ath. Mitt. XXXIII. 295. s. k. lk.). Magából a várból csak a palotának és a falnak szerény maradványai tártak fel; a várhegy délnyugoti lejtőjén azonban, tehát alkalmasint a városhoz vezető út mentén, mint *Mykenében*, három kupolasírra akadt, melyek az eddig ismert rokon építményekkel szemben nevezetes eltéréseket tüntetnek fel. Az *A* betűvel jelölt sír építmény kupolája ugyanis olyan módon van építve, a mely a korábban feltárt kupolasírok építői előtt ismeretlen volt: a körétegek közül csak a legalsó fekszik vízszintesen, a többiekben az egyes kövek befelé hajolnak, olyanformán, hogy minden egyes kő nemcsak vízszintes irányban foglaltatik egy körvonalban, hanem függőleges irányban is, a mi által az egész constructio a valóságos kupola-szerkezetéhez közeledik. Az eddig ismert kupolasírokban ellenben az összes rétegek vízszintesen fekszenek és a kupolaszerű alkatot pusztán az által érte el az építész, hogy minden köréteg valamivel szűkebb horizontális kört zár be, mint a megelőző, a felső legszűkebb kör nyílását pedig egy hatalmas kőlap fedi be («*Kragstein*», «*Scheingewölbe*»). — Úgy ez a sír, mint a *C* betűvel jelölt, mely a vár kapujához legközelebb fekszik, egy aknasírt rejtett magában, a mint az az eddig ismert példánál is elfordul. Ez a *C* sír a három között a legrégibb; nevezetes vonása, hogy csak egy méternyire van a földbe mélyítve, a mint azt a hagia-triadaí kupolasírról tapasztalták, mely a mykenei kort megelőző időbe nyúlik vissza. A harmadik (*B*) sír csak annyiban érdekes, a mennyiben a kupolahelyiségben sértetlen kövezetet találtak, a mire eddig nem volt példa; az *A* sírra jellegzetes kupolaszerkesztés némileg itt is érvényesül. — A három sír három királynak vagy három dynastiának a temetkezési helye lehetett, az *A* betűs a legfiatalabb (már csak technikai fejlettsége miatt is), de nagy korkülömbőség nem lehet közöttük, mert mind a háromban egyforma edényeket találtak,

az ú. n. második késő minosi stílhez tartozókat, melyek a Kr. e. II. évezred közepére utalnak. — Fontos chronologiai vitát döntöttek el Dörpfeldnek *Olympiában* végzett apró ásatásai (u. o. 185. s k. lk.). Furtwängler annak idején azt állította (Bronzefunde von Olympia, 104.) — és ez állításán mindvégig megmaradt — hogy Olympiát a mykenei kor után alapították, mert egyetlen bronzlelet sem régibb a Kr. e. VIII. századnál. Dörpfeld ezzel szemben egyes bronztárgyakat és keramikai leleteket határozottan a prähistorikus korbá utalt, ezen újabb ásatások folyamán pedig sikerült a Heraion és Pelopion közötti területen egy kétségtelenül prähistorikus rétegre akadnia. Legfigyelemreméltóbbak itt több háznak a maradványai, melyeknek építési módja éppen a kakovatosi kupolasírokéval egyezik meg, tehát nyilván ugyanabból a korból valók, mint azok. Kiválóan érdekes e házakon az, hogy cellájuk több esetben félkörű apsiszal záródik. Ezt a megoldást, melyre a klasszikus görögség építészetében egyebütt nincsen példa, ismerjük az olympiai Buleuterionról. E prähistorikus házak feltárása után most úgy látszik, mintha a Buleuterionnál egy legalább is e vidéken ősrégi építészeti hagyomány utolsó példájával állnánk szemben. — A két csoportra oszló keramikai leletek szintén rokonok a kakovatosiakkal és megerősítik Dörpfeld chronológiáját.

Az Olympiától keletre fekvő *Pisa* dombon Dörpfeld (u. o. 318. s k. lk.) szintén kétségtelen bizonyosságait találta egy prähistorikus telep létezésének. A klasszikus görögség e helyen kereste a hőskorbeli Pisa várát; érdekes, hogy mykenei cserepeket ott egyáltalán nem találtak, míg a klasszikus kornak akadt néhány maradványa.

Valóságos kis prähistorikus Tróját talált *Wace Thessaliában*, *Zerelia* mellett (u. o. 288. s k. lk.): nyolcz településnek egymás fölé rakódott maradványait. A legfelső réteg körülbelül a Kr. e. 1200. évre datálható a benne talált késő mykenei cserepek alapján — e szerint a legalsó 3000-ig nyúlhatik vissza. A két alsó réteg kivétel nélkül fazekas korong segítségével nélkül készült edények cserepeit tartalmazta; legrégibb csoportjuk — vörös díszszel fehér alapon — annyiban érdekes, a mennyiben Thessalia más vidékein is előfordul és ez ősi korban egy művészeti gyakorlatnak nagyobb területre szóló egységességéről tanúskodik. Meglepő, hogy a mykenei cserepeket tartalmazó rétegből kőbalták kerültek elő — itt a fémtárgyak használatára csak 1200 után kezdődött.

Az *Ilias földrajzához* is szolgál Dörpfeld egy kis adalékkal (u. o. 320. s k. lk.). A klasszikus kori *Samikon* közelében kyklopius várfal maradványaira talált, továbbá cserepekre, melyek közül a legfiatalabbak megegyeznek a kakovatosiakkal. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a Kr. e. II. évezredben itt város állott. Pausanias (V. 6, 2.) itt kereste a homerosi Arene (Il. XI. 723.) helyét (το Σαμικὸν τὰ παλαιότερα καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ἡρώων Ἀρήνην καλεῖσθαι), épen így Strabon is, és így bátran feltehető, hogy csakugyan *Arene* szerény maradványaival van dolgunk.

Végül egy pár szót a rejtélyes *lemnosi steléről*, mely megfejtetlen, de az etruszk föliratokkal tagadhatatlan nyelvi rokonságot mutató felirátával legerősebb támasza annak a már az ókorban elterjedt, a klasszikus irodalomban Herodotosra visszavezethető¹⁾ véleménynek, hogy az etruscuscok a kisázsiai partokról és az aegæi tenger északibb fekvésű szigeteiről vízi úton vándoroltak későbbi itáliai hazájukba. Nachmanson (u. o. 47. s k. lk.) csak a szöveg revisióját adja, míg Karo (u. o. 65. s k. lk.) az emlék művészettörténeti helyét iparkodik meghatározni. Úgy a kőfaragómunka, mint a domborműves ábrázolás (különösen a ruházat) ezt a VI. századbéli emléket egy *nem görög* nép körébe utalják, és miután ugyanebből a korból Lemnos szigetén más nem görög kézre valló emlékeket (vázákat és terra-

¹⁾ I 57, l. Körte idevágó megjegyzéseit, Pauly-Wissowa, VI, 731—33, Ed. Meyer (Forschungen I, 1 134) nyomán.

kottákat) is találtak — továbbá miután Herodotos szerint Lemnos szigetén tyrsenusok laktak¹⁾ — semmi okunk sincs visszariadni attól a következtetéstől, hogy mindezen nem görög emlékek egy törzsek, még pedig a tyrsenusoknak tulajdonítandók. Ha ehhez hozzáveszszük, hogy a felirat nyelve kétségtelenül rokona az etruszk nyelvnek — a stele formája pedig mindenesetre közelebb áll az etruszk sírkövek formáihoz, mint bármely más emlék csoportjaihoz — akkor e rejtélyes népnek kisázsiai eredete és a tyrsenusokkal ugyanazon nagyobb törzshöz való tartozása igen valószínűnek tűnik fel. Erre vonatkozólag Karo behatóbb fejtegetéseket ígér.

(Budapest.)

CSERMELYI SÁNDOR.

— Heltai Gáspár születésének ideje. Heltai születése évről nincsen közvetlen adatunk. Többen igyekeztek már a meghatározásán, de az összevetésre alkalmas tények nem adnak biztos eredményt. *Szabó Károly* véleménye az, hogy mert akkoriban külföldi egyetemekre, de kivált Wittenbergbe leginkább éretten, felnőtten mentek ki a magyarok tanulni, Heltai születését jóval 1543 mögé kell helyezni, azon év mögé, a mikor a wittenbergi egyetem hallgatójává lett. Közelebbről nem lehet az évet meghatározni. (Szabó: R. M. Kt. I. 14. 29. lk.) *Imre Lajos* igen gyöngye fogódzót választott; mivel Heltai 1536-ban kezdett magyarul tanulni, felteszi, hogy ekkor éppen 16 éves volt; ezért jelöli meg *Teutschot* (Allg. d. Biogr. I. 711. l.) követve az 1520. évet. (Imre: H. G. Esopusi meséi. Budapest 1897. 5. 6. lk.) Minden megokolás nélkül, *Nánássy Lajos* 1523-ra írja Heltai születése évét. (Közlöny. Debreczen. 1901. 78. l.) *Férenczi Zoltán* már messzebb megy; 1510—15 tájára gondolja Heltai születését. (A kolozsvári nyomd. története. Kolozsvár. 1896. 8. l.) *Borbély István* is (Heltai Gáspár, 1907. 6. l.) abból indul ki, hogy Heltai 1536-ban kezdett magyarul tanulni; feltehető, hogy ekkor olyan korban volt, a mikor egy új nyelvet egészen elsajátítani már nem lehet, mert Heltai élete végéig bizonyos hibákkal, tökéletlenül beszélt a magyar nyelvet. «Ez az idő általánosságban a 18—20. életévvél következik be», minélfogva Heltai 1510—15 körül szülehetett. — Egészen más körülményekből azt következtetem, hogy Heltai születését még korábbra kell vennünk. Heltai életének külső képerőly nagyon kevés adat maradt fenn. De a kevés között elég sok van arról, hogy ő már jóval 1574-ben bekövetkezett halála előtt igen öreg ember volt. Az 1565-ben megjelent Bonfini-kiadás előszavát Szikszai Fabricius Vazul — akkor kolozsvári rektor — írta december 1-én; ebben az előszóban Heltait már *ősz voltánál fogva is tiszteletreméltó aggnak*, alább meg *öreg korban* lévőnek mondja. (Hist. incl. Matthiae Hunnyadys... Claudiopoli. 1565. 6. l.) Nem is egy egész hónappal később, karácsony után, bibliafordítása második részének előbeszédjében Heltai maga úgy ír magáról, mint a kinek vénsége már nem sok időt reméltet hátralevő életére: «Te kedig, atyámfia keresztýén... kérjed a mi kegyes atyánkat, legyen kegyelmes hozzám, és minden bűneimet meg bocsássa: és immár vénségömben ne hadgyon, legyen velem, vezérlljen, hogy *életemnek és hivatalyomnak a vége* is legyen ő szent felségének tisztességére... Ha... az Úr még életemnek idejét valamennyére meg hosszabbítja, meglátod, hogy... szent dolgokat ki kezdek adni». (Biblia. II. Kolozsvár 1565. X7b. lap.) Szkarica Máté 1567-ben találkozott Heltai-val Kolozsvárott s ekkor őt már *elaggottnak* (decrepitus) találta. (Theol. sinc. loci communes... per St. Szegedinum. Bázél. 1585. 6b. l.) A kolozsváriaknak az 1568. évi gyulafehérvári hitvitára vonatkozó saájhagyo-

¹⁾ IV, 145, V, 26, VI, 137—140 — mindezen helyeken pelagusokról van szó, de az előző jegyzetben id. h.-ból tudjuk, hogy az ő pelagusai az etruszusoknak nyelvrokonai voltak.

mánya ősz Heltairól beszél. (Jakab E.: Dávid Ferencz eml. Bpest. 1879. I. 128. l.) Az 1559. nagyváradai vallási vitatkozásokon Heltait egy felszólalása után egyik ellenfele, Hellopeus, úgy csitítja, 'a hogy az öregeket szokás, a kiket már csak tisztelet illet meg: «Szerető *apám*, kérlek ülj le: Légy veszteg, jó apám». (A nagyváradai disputatio. 1870. 83. l.) Végre egy 1570—74 közt megjelent könyvének előszavában megint *rénnek* mondja magát Heltai (R. M. Kt. I. 162. l.). Ezek az adatok azt mondják, hogy Heltai 1565-ben már igen öreg, ősz ember volt, hatvan esztendősnél aligha fiatalabb. Halálakor pedig, 1574-ben vagy 70 esztendősen lehetett. Ilyenformán a XVI. sz. első tíz esztendejébe, 1505 tájára esik Heltai születése. Még egy körülmény mutat erre az időre. Heltaival egyidőben volt Szegedi Kis István is a wittenbergi egyetem hallgatója. 1567-ben Heltai Szkaricának elmondta: «*sese intimo quoque amico Szegedino Vitebergæ usum esse*» (Szegedi id. műve 6b. l.). Ha meggondoljuk, hogy Szegedi ekkor már két más külföldi egyetemet megjárta, tudós, tekintélyes ember volt, igen természetes az a feltevés, a mi különben is a legvalószínűbb, hogy Heltai Szegedinél sokkal fiatalabb nem lehetett; mély, benső barátságuk legalább is arra vall, hogy közel egykorúak voltak. Szegedi pedig 1505-ben született. — Ezzel az eredménynyel összeegyeztethető és ezt megerősíti az a valószínűség, hogy a Heltától csak kevés járásnyira eső Michelsbergen (Mons S. Michaelis, ma: Kisdisznód) 1526 után alkalmazott *Heltáról való Gáspár pap* (Chronol. Verzeichn. d. Pfarrer d. Hermannstädter Capitels. Sieb. Provinz. Blätter. III. 1808. 31. l.) nem más, mint Heltai Gáspár.

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ.

A *γενεα* ünnepély. A születésnap megünneplése az ókori népeknél szeltében divott. Legrégibb nyomát talán az ó-zsövétségben találjuk. «Fárao azon napon, melyen született vala, lakodalmat szerze minden ó szolgáinak¹⁾. Az újszövétségből²⁾ tudjuk, hogy Herodes születésének napját is ünnepélyesen megülték. De nemcsak az élők születésnapját, hanem a rég elhunyt férfiakét is áldozással, imákkal és ünnepi lakomával ünnepelték³⁾. A rómaiak mindkét ünnepet egy és ugyanazon kifejezéssel jelölték, t. i. a «natalis» szóval; a görögök ellenben az élőkét γενεα, a halottakét γενεα szóval fejezték ki. Sokáig kétes volt e két szó közti különbség és ugyancsak sokan, már a régi írók közül is, e két fogalmat összetévesztették. Schmidt érdeme, hogy a kettő közti különbséget és eltérést, nagy irodalmi apparatus segítségével földerítette és a kérdést tisztázta.⁴⁾ Schmidt kutatása révén módunkban van egy félreértett római és görög ünnepélyt, melyről a Talmud említést tesz, megvilágítani. Egy misna⁵⁾ ugyanis felsorolja a görög és római ünnepnapokat és ünnepi szertartásokat, melyeken a zsidóknak meg volt tiltva résztvenni. Ezek voltak először is a kalendák, másodsor pedig a Saturnáliák, harmadsor a győzelmi emlékünnpély, negyedszer a királyok γενεα napja, ötödször a születési és végül hatodsor a halálozási nap. A misna magyarázóit nem restelték bevallani, hogy a γενεα szó értelme előttük ismeretlen és nyíltan kérdezték: mit jelent a királyok γενεα napja? Az első felelet úgy hangzik, hogy a γενεα nap azonos a királyok beiktatási, ill. koronázási ünnepélyével. Ez azonban téves felfogás! Mert maga a tal-

¹⁾ Genesis 40. 20.

²⁾ Máte 14. 6.

³⁾ I. Schmidt W. Geburtstag im Altertum, Giessen, 1908, 37. és k. lk.

⁴⁾ U. o. 40. l.

⁵⁾ Aboda Zara Kap. 1. Misna 2.

mud¹⁾ is mutatja egy helyen, hogy a *γεγεννηται* nem szabad összecserélni a trónralépési ünnepélylyel, mely natalis imperii néven gyakran előfordul feliratokon²⁾ és az idevágó irodalomban.³⁾ De a régiek maguk is jól tudták, hogy a *γεγεννηται* más ünnepély volt és a natalis imperii is más ünnepély volt, mert egymás mellett idézik mindakettőt, mint két külön ünnepnapot. A második felelet már közelebb jár az igazsághoz! Szerinte a *γεγεννηται*: a születésnap. De ez sem lehet igaz, mert egy forrás⁴⁾ említi a *γεγεννηται* a parentalia-ival együtt, tehát okvetetlenül mindegyik kifejezésnek egymástól eltérő jelentése van. A palestinai talmud a felmerült nehézséget úgy akarja elsimítani, hogy a *γεγεννηται* alatt csak a királyok születésnapját érti a misna, míg a parentalia szó alatt a magánosok születésnapjára gondolt. De ez sem felelhet meg a valóságnak és pedig több okból. Először is maga a misna nem csak a királyok ünnepeiről szól, hanem a magánemberekéiről is, mint a folytatásból világosan kitűnik. Másodszor pedig a babyloniai talmudban idézett idevágó magyarázat szerint, nemcsak az első *γεγεννηται*, hanem a parentalia is a királyra vagy fiára vonatkozik. Valószínűnek látszik, hogy a két szó *של מלכים* nem egyéb, mint későbbi toldalék és pedig a *γεγεννηται* szó félreértése folytán. A zűrzavar csak úgy támadt, hogy a *γεγεννηται* szó eredeti jelentését félreismerték. Ha a *γεγεννηται* eredeti és igazi jelentését ismerték volna, vagy ha hiteles hagyomány megőrizte volna azt, akkor nem fordultak volna ily mesterkélt magyarázatokhoz. A későbbi zsidó irodalomban *ימים נניסא*-val általában a születésnapot és pedig az élőkét, jelölték.⁵⁾ Hiszen a görögöknél és rómaiaknál is feledésbe ment a *γεγεννηται* igazi jelentése.⁶⁾ nem csoda, ha a későbbi zsidó tudósok nem ismerték fel a szó igazi voltát. A részvét tilalma ily ünnepeken könnyen érthető, az áldozatok és a bálványimádás miatt. Tudjuk, hogy Antiochus Epiphanes idejében erőnek erejével kényszerítették a zsidókat hónaponta ily születésnapi isteni tiszteleteken és lakomákon részt venni.⁷⁾ Ebből is látható, hogy a tilalom ősrégi lehet és nem pedig újabb keletű.

Vizsgálódásuk eredményeként mondhatjuk, hogy a *ימים נניסא* a *γεγεννηται*-val azonos és a halott születésnapját jelöli, míg a *ימים הלידה* a parentaliáról, az élők születésnapjáról szól.

(Skotschau, Ausztria.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, Akadémia, 1909. N. 8-r. 180 l. 4 K.

Gálos Rezső: Csokonai. (Uránia, Népszerű tudományos felolvasások.) Budapest, 1909. 8-r. 17 l.

Gálos Rezső: Arany János mint műbíráló. Budapest, 1909. 8-r. 47 l.

Könyvtár, Magyar. Szerk. Radó Antal. Budapest, 1909. K. 8-r. Ára számonként 30 f.

¹⁾ U. o. (babyloniai) 10a. oldal.

²⁾ I. Schmidt i. m. 41. l.

³⁾ L. Lewy H. Philologus, 53 k. 733. l.

⁴⁾ L. Ab. Zara 10. l.

⁵⁾ L. Genesis Rabba 88 fej. *ימים הלידה ימים נניסא*, Pseudo Jonathan targum Gen. 40, 30, Targum Eszter I. K. III. v. 8. *ימי נניסא די* לנא לנא ליתחון נשרין a mi születésnapi ünnepélyeinken nem vesznek részt, v. ö. J. R. H. 59. 19. El volt terjedve a hit, hogy születésnapján nem éri az embert baj.

⁶⁾ L. Schmidt i. m. 40. l.

⁷⁾ II. Makk. 6, 7.

562. Ambrus Zoltán: Téli Sport és egyéb elbeszélések. 62 l.

563—564. Wilde Oszkár: A páduai hercegnő. Ford. Kosztolányi Dezső. 103 l.

565. Írói arcképek. I. Gyöngyösi István, Orczy Lőrincz. Írta Arany János. 47 l.

Közlemények Szepes vármegye múltjából. I. évf. 4. szám. Lőcse, 1909. N. 8-r. 193—256. l.

Melich János: Szláv jövevényszavaink eredetéről. Budapest, 1909. N. 8-r. 74 l.

**Oldh* Gábor: Petőfi képzelete. A Csokonai-kör tulajdona. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. 296 l. Ára 4 K.

Shakespeare-Tár. Magyar. II. k. 3. f. Budapest, 1909. 161—240.

A Sh. T. e. füzetében Berzeviczy Albert folytatja a *természetfölötti elem Sh. színműveiben* című tanulmányát és azt vizsgálja, milyen szerepe van Sh. drámáiban a varázslatnak és babonának, a mythikus jeleknek, jóslatoknak, ördögöknek és boszorkányoknak. Várdai Béla Egressy-tanulmányáról l. alább, Radó Antal pedig az új *III. Rikárd* fordításból közöl mutatványt.

**Szinyei* József (dr.): Magyar nyelvhasznítás. 4., jav. és bőv. kiadás. Budapest, Hornyánszky, 1909. X. 175 l. 8 K.

Várdai Béla: Egressy Gábor mint Shakespeare-színész. Budapest, 1909. 8-r. 27 l. Ára 1 K.

Egressy Gábor emlékének, születése századik évfordulója alkalmából, a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-matinéjén a szerző fenti művének felolvasásával áldozott, mely a Magyar Shakespeare-Tár lenyomata gyanánt külön is megjelent. Annak kiemelésével, hogy a kortársak kritikái Egressyről saját fejtegetéseiből is ellenőrizhetők s így művészetéről meg lehetős hű képet alkothatunk, megfesti az Egressy színészi egyéniségét először általánosságban, azután mint Shakespeare-színészt, főbb szerepei után egyenkint. A kortársak véleményének felsorolásában kimerítő; levont következtetései helyesek s így az egész kép is, mit Egressyről ad, igaz és találó. Kár, hogy stílusa itt-ott biccen, a mit gondosabb átnézéssel elkerülhetett volna.

**Homer* Odysseája, ford. *Vértessy Jenő*. Budapest, 1909. Ára 5 K.

Zempléni Árpád: A kalapács. A M. T. Akadémia gr. Nádasdy-díjával jutalmazott elbeszélő költemény. Budapest, 1909. 8-r. 32 l. 1 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely münél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Kultur, Die, der Gegenwart. Ihre Entwickl. u. ihre Ziele. Hrsg. v. Paul Hinneberg. (Lex. 8-r.) Leipzig, B. G. Teubner. I. Tl. Abt. 9. Literaturen, die osteuropäischen u. die slawischen Sprachen v. A. Bezzenberger, V. v. Jagić, J. Machal, M. Murko, F. Riedl, E. Setälä, G. Suits, A. Thumb, A. Wesselowsky, E. Wolter. (VIII, 396 l.) 10 M. I. Tl. Abt. XI. 1. Literaturen u. Sprachen, die romanischen, m. Einschluss des Keltischen, H. v. Zimmer, K. Meyer, L. C. Stern, H. Morf, W. Meyer-Lübke. (VII. 499 l.) 1909. 12 M.

Kummer, Fr., Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jahrh., dargestellt nach Generationen. (Lex. 8-r. XVI, 720 l.) Dresden, C. Reissner, 1909. 10 M.

Küchler, W., Französische Romantik. (8-r. III, 118 l.) Heidelberg, C. Winter. 2 M.

Ladendorf, O., Hans Hoffmann. Sein Lebensgang u. seine Werke. (8-r. 255 l.) Berlin, Gebr. Pastel. 5 M.

Langlois, E., Nouvelles françaises inédites du quinzième siècle. (8-r. XII, 159 l.) Paris, Champion. 5 Fr.

Lanson, G., Un manuscrit de Paul et Virginie. Étude sur l'invention de Bernardin de Saint-Pierre. (8-r. 39 l.) Paris, éditions de la «Revue du mois».

Larroumet, G., Racine. 3-e édition. (16-r. 206 l.) Paris, Hachette et Cie. 1.25 Fr.

Lefebvre, A., La célèbre Inconnue de Prosper Mérimée. (8-r. 405 l.) Paris, Sansot et Cie.

Lescuré, Chateaubriand. 3-e édition. (16-r. 208 l.) Paris, Hachette. 2 Fr.

Le Verdier, P. et E. Pelay, Additions à la Bibliographie Cornélienne. (8-r. XI, 252 l.) Rouen, A. Lestringant. 5 Fr.

Longo, T., Luigi Uhland, con speciale riguardo all' Italia. [Con la bibliografia del soggetto.] (16-r. XVI, 463 l.) Firenze, B. Seeber. 4 L.

Lublinski, S., Shakespeares Problem im Hamlet. (8-r. 88 l.) Leipzig, Xenien-Verlag. 2 M.

Ludwig, A., Schiller u. die deutsche Nachwelt. Von der kais. Akademie der Wissenschaften zu Wien gekrönte Preisschrift. (N. 8-r. XII, 679 l.) Berlin, Weidmann, 1909. 12 M.

Mahn, P., Guy de Maupassant. Sein Leben u. seine Werke. (N. 8-r. XVI, 564 l.) Berlin, Fleischel u. Co. 8 M.

Mantzius, K., Molière et les Théâtres. Le Public et les Comédiens de son Temps. Traduit du danois par M. Pellisson. (8-r. 315 l.) Paris, Colin. 5 Fr.

Marty, A., Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik u. Sprachphilosophie. 1. Bd. (N. 8-r. XXXII, 764 l.) Halle, M. Niemeyer. 20 M.

Mérimée, E., Précis d'histoire de la littérature espagnole. (18-r. XIX, 525 l.) Paris, Garnier frères.

Meyer-Lübke, W., Historische Grammatik der französischen Sprache. 1. Lant- u. Flexionslehre. (8-r. XVI, 277 l.) Heidelberg, C. Winter. 5.40 M.

Meyer's, Conr. Ferd., Briefe. Nebst seinen Rezensionen u. Aufsätzen hrsg. v. A. Frey. 2 Bde. (N. 8-r. IX, 465 és IV, 436 l.) Leipzig, H. Hæssel Verl. 16 M.

Miscellanea tassoniana di studi storici e letterari, a cura di Tommaso Casini e di Venceslao Santi. (8-r. XXII, 510 l.) Bologna-Modena, A. F. Formiggini.

Mitchell, J., Significant etymology: or, roots, stems and branches of the English language. (8-r. 492 l.) London, Blackwood. 7 sh. 6 p.

Montag, W., Kornelius v. Ayrenhoff. Sein Leben u. seine Schriften. (N. 8-r. VIII, 138 l.) Münster, H. Schöningh. 2.60 M.

Morsier, E. de, Études Allemandes. [Guillaume Tell dans le drame de Schiller. Henri Heine à Paris. Jugement d'un témoin. L'idylle dans la littérature allemande. Un grand critique allemand. Hermann Grimm. L'œuvre de Max Nordau. Un écrivain franco-allemand. Louis Børne. Le théâtre allemand au dix-huitième siècle.] (16-r. VIII, 275 l.) Paris, Plon-Nourrit et Cie. 3.50 Fr.

Moser, V., Historisch-grammatische Einführung in die früh-neu-hochdeutschen Schrifttdialekte. (N. 8-r. XII, 266 l.) Halle, Buchh. des Waisenhauses, 1909. 8 M.

Möller, H., Hebbel als Lyriker. Progr. (N. 8-r. III, 49 l.) Cuxhaven. (A. Rauschenplat.) 2 M.

Murko, M., Geschichte der älteren südslawischen Litteraturen. (X, 248 l.) Leipzig, C. F. Amelang. 5 M.

Mücke, G., Heinrich Heines Beziehungen zum deutschen Mittelalter. (N. 8-r. VIII, 167 l.) Berlin, A. Duncker. 4.50 M.

- Münz, B., Ibsen als Erzieher. (8-r. 91 l.) Leipzig, Xenien-Verlag. 3 M.
- Neckel, G., Beiträge zur Eddaforschung. Mit Exkursen zur Helden-sage. (N. 8-r. VIII, 512 l.) Dortmund, F. W. Ruhfus. 16 M.
- Nyrop, K., Grammaire historique de la langue française. Tome III. (N. 8-r. VIII, 450 l.) Copenhagen, Leipzig. O. Harrassowitz. 8 M.
- Pierre-Gauthier, Dante, Essai sur sa vie d'après l'œuvre et les documents. (8-r. 524 l.) Paris, H. Laurens. 9 Fr.
- Radloff, W., Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türkssprachen. [Aus: «Mémoires de l'acad. imp. des sciences de St.-Pétersbourg.»] (Lex. 8-r. 86 l.) St.-Pétersbourg. 1 rubel.
- Raoul de Houdenc, Le Songe d'enfer, suivi de la Voie de paradis, poèmes du XIII-e siècle. (16-r. 239 l.) Paris, Sansot.
- Reich, E., Franz Grillparzers Dramen. 15 Vorlesgn. 3. verm. Aufl. (N. 8-r. IX, 322 l.) Dresden, E. Pierson, 1909. 3 M.
- Reichel, E., Gottsched. 1. Bd. (N. 8-r. XIII, 760 l.) Berlin, Gottsched-Verlag. 8-50 M.
- Rodocanachi, E., Boccace. Poète, conteur, moraliste, homme politique. (18-r. VII, 354 l.) Paris, Hachette. 7-50 Fr.
- Rousse, E., Mirabeau. 3-e édition. (16-r. 224 l.) Paris, Hachette et Cie. 1-25 Fr.
- Rousset, Abbé, Principes de phonétique expérimentale. III. Paris, Welter. 20 Fr.
- Sakheim, A., E. T. A. Hoffmann. Studien zu seiner Persönlichkeit u. seinen Werken. (8-r. X, 291 l., 2 táblával.) Leipzig, H. Hessel Verl. 6 M.
- Schädel, B., Manual de fonètica catalana. (8-r. VII, 88 l.) Barcelona, Alvar Verdaguez. 2 pes.
- Schelling, F. E., Elizabethan drama, 1558--1642: a history of the drama in England. 2 vol. (8-r. 43, 606; 10, 685 l.) Boston, Houghton, Mifflon and Co. 7-50 Doll.
- Scheunert, A., Der junge Hebbel. Weltanschauung und früheste Jugendwerke unter Berücksicht. des späteren Systems u. der durchgeh. Ansichten. (N. 8-r. XVI, 314 l.) Hamburg, L. Voss. 12 M.
- Schevill, R., Studies in Cervantes: Persiles y Sigismunda III. (8-r. 73 l.) New Haven.
- Schneider, F. J., Die Freimaurerei u. ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrh. Prolegomena zu e. Geschichte der deutschen Romantik. (N. 8-r. X, 234 l.) Prag, Taussig u. Taussig, 1909. 6 M.
- Schücking, L. L., Shakespeare im literarischen Urteil seiner Zeit. (8-r. VIII, 196 l.) Heidelberg, C. Winter. 5 M.
- Séché, L., Alfred de Vigny et son temps 1797 1863. Paris, Félix Juven. 7-50 Fr.
- Settegast, F., Die Sachsenkriege des französischen Volksepos auf ihre geschichtlichen Quellen untersucht. (N. 8-r. VII, 71 l.) Leipzig, O. Harrassowitz. 2 M.
- Sidgwick, F., The Sources and Analogues of «A Midsummer Night's Dream». (Shakespeare Classics.) (16-r. 208 l.) London, Chatto. 2 sh 6 p.
- Sinowitz, M., Kommentar zu Dante Alighieris göttliche Komödie. (8-r. 188 l.) Zürich, D. Clecner. 4 M.
- Sittenberger, H., Einführung in die Geschichte der deutschen Literatur m. besond. Berücksicht. der neueren Zeit. (8-r. VII, 307 l.) Wien, F. Denticke, 1909. 3-60 M.
- Skaldedigtning, den norsk-islandske, udgivet af Kommissionen for det Arnsmagnacanske legat ved Finnur Jónsson. A. Text efter håndskriftene. B. Rettet text med tolkning. (187, 177 l.) København u. Kristiania, Gyldendal.
- Skottlands Rimur: Icelandic Ballads on the Gowrie Conspiracy. Edit. by W. A. Craigie. (N. 8-r. 148 l.) Oxford, Clarendon Press. 5 sh.

Sonntag, A., Hermann Lingg als Lyriker. (8-r. VIII, 135 l.) München, J. Lindauer. 2 M.

Stahl, S., Die Entwicklung der Affekte in der Lyrik der Freiheitskriege. (8-r. 202 l.) Leipzig, Fock. 3.50 M.

Staverman, W. H., Robinson Crusoe in Nederland. Een bijdrage tot de geschiedenis van den roman in de XVIII-e eeuw. (XIV, 308 l.) Groningen, M. de Waal. 2.50 Frt.

Stern, B., Illustrierte Geschichte der erotischen Literatur aller Zeiten u. Völker. 2 Bde. (8-r. VII, 262 és VIII, 266 l.) Wien, C. W. Stern. 20 M.

Stewart, H. H., The Supernatural in Shakespeare. (8-r. 164 l.) London, Ouseley. 2 sh.

Studies on Lamartine by the French Seminary in Literature of the Johns Hopkins University. (8-r. 146 l.) Baltimore.

Swinburne, A. Ch., The Age of Shakespeare. (N. 8-r. 296 l.) London, Chatto and Windus. 6 sh.

Thorndike, A. H., Tragedy. (Types of English Literature.) (N. 8-r.) London, Constable. 6 sh.

Trabalza, C., Storia della grammatica italiana. (XXVIII, 612 l.) Milano, Hoepli. 9 L.

Trevelyan, G. O., The Life and Letters of Lord Macaulay. Enlarged and complete ed. (Silver Library.) (8-r. 756 l.) London, Longmans. 3 sh. 6 p.

Upham, A. H., The French Influence in English Literature from the Accession of Elizabeth to the Restoration. (8-r. 221 l.) New-York, Macmillan. 2 Doll.

Verrier, A.-J., Onillon, R., Glossaire étymologique et historique des patois et des parlers de l'Anjou. T. II. (8-r. 587 kéthasabos l.) Angers, libr. Germain et G. Grassin.

Vierling, E., Zacharias Werner 1768--1823. La conversion d'un romantique. Avec une correspondance et des documents inédits. (XII, 333 és 40 l.) Paris, H. Didier.

Volsunga Saga ok Ragnars Saga Lodbrokar-Udgivet for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Literatur ved M. Olsen. 2. Hæfte. Copenhagen, Gyldendal. 4 Kr.

Voltaire Mourant, Enquête faite en 1778 sur les circonstances de sa dernière maladie. Publiée sur le manuscrit inédit et annotée par Frédéric Lachèvre. (8-r. XXXIII, 208 l.) Paris, Champion. 7.50 Fr.

Vossler, K., Die göttliche Komödie. Entwicklungsgeschichte u. Erklärung. II. Bd., 1. Th. Die literar. Entwicklungsgeschichte. (8-r. 575—905 l.) Heidelberg, C. Winter. 5 M.

Watt, L. M., Attic and Elizabethan Tragedy. (8-r. 366 l.) London, Deut. 7 sh. 6 p.

Weilen, A., Hamlet auf der deutschen Bühne bis zur Gegenwart. (N. 8-r. XI, 200 l.) Berlin, G. Reimer. 4.50 M.

Wilhelmi, R., Goethes Faustdichtung. Ein neuer Orig.-Kommentar. (N. 8-r. III, 92 l.) Hamburg, C. Boysen. 1.50 M.

Winterfeld, A., Friedrich Hebbel. Sein Leben u. seine Werke. (8-r. XVI, 551 l.) Dresden, E. Pierson. 5 M.

Wittmer, L., Étude de littérature comparée. Charles de Villiers 1765—1815. Un intermédiaire entre la France et l'Allemagne. (8-r. VI, 472 l.) Genève, Georg.

Wolf-Cirian, F., Grillparzers Frauengestalten. (8-r. VIII, 309 l., 6 képpel.) Stuttgart, J. G. Cotta. 4 M.

Wulffen, E., Gerhart Hauptmann vor dem Forum der Kriminalpsychologie u. Psychiatrie. Naturwissenschaftliche Studien. (8-r. 208 l.) Breslau, A. Langewort. 2 M.

Zacco, E., Vita e opere di Guido delle Colonne. (8-r. 26 l.) Palermo, tip. C. Vena di D.

GYULAI PÁL.

Nagy halottat gyászolunk, a legnagyobb magyar író. November 9-én megtért szeretteihez, a magyar költészet legdicsebb hőseihez, Katonához, Vörösmartyhoz, Petőfihez, Aranyhoz, művészetüknek congenialis méltatója, Gyulai Pál. Az Úr kegyelme hosszú élettel áldotta meg. Nyolczvanhárom évet élt, s bár régóta remegtünk életéért, halála mégis lelkünk mélyéig megrendít. Összeomlott a tölgy a hegytetőn, mely hatalmas lombkoronájával nemzedékeknek nyújtott enyhe árnyékot.

Gyulaitól nemzedékek tanultak. S nemcsak ismereteket. Az ismeretközlés tehetsége adomány, de a lángelmének nincs vele köze. Gyulai egy félszázad embereit *érteni* és *érezni* tanította. Megérezni azt az igazi költői erőt, mely irodalmunk drága kincseit remekművekké avatta, s azokat a finom szépségeket, melyekben költőiségük határozódik; megérteni egy-egy műalkotást, azt a kapcsolatot, mely a művet a teremtő lélekkel összefűzte: ezt mind, a kik a magyar Duna két partján élünk, tőle tanultuk. S mivel a költészet az emberi szellem legnagyobbserű nyilvánulása, mely legtöbbet tár föl az emberi lélekből: Gyulai, megtanítván bennünket megérteni a költői alkotásokból kisugárzó lelket, az új Magyarországnak igazi tanító mestere.

Ez az ő hervadhatatlan érdeme. Nagy szerepet játszott közéletünkben is. A budapesti egyetemen (1876—1902) a magyar irodalomtörténet tanára, az akadémiának 1858-tól tagja, s 1870-től negyedszázadnál tovább osztálytitkára, a Kisfaludy-Társaságnak 1860-tól tagja, s 1879-től 1899-ig elnöke, Társaságunknak alapító s hosszú éveken keresztül tiszteleti tagja volt. Hivatalaiban, méltóságaiban pótolhatták volna, megosztva, mások, de hogy az egész ország esztétikai ítéletét irányította, ahhoz Gyulai Pálra volt szükségünk.

Tehetiséggel gazdagon megáldott lelki szervezete egyenesen erre a hivatásra rendelte. Bár Chateaubriand ítélete szerint, a mit a tapaszt-

talás is igazol, a nagy prózaírók többnyire gyöngé költők, Gyulai, a magyar próza mestere, költő is volt, s a választottak közül. Keveset írt, de művészt. A *Házam*, az *Éji látogatás*, a *Horatius olvasásakor*, a *Régi udvarház utolsó gazdája* a magyar líra és széppróza legbecsesebb alkotásai közé tartoznak. S mint avatott költő csodálatosan fogékony volt a művészet szépségei iránt. Ennek tudható be, hogy kiváló szeretettel a legnagyobbakkal foglalkozott, a kik műveikben a művészi szépet minden zavaró mozzanat nélkül valószínűsítették meg (Vörösmarty és Katona életrajza, a végső formát nem nyert Petőfi-életrajz, Arany- emléksbeszéd).

Fogékonyágát elmélyedő tanulmány támogatta. Tanulmányai, műveltsége inkább intenzív volt, mint extenzív. A nagy korszakok komoly, alaposságra törekvő férfja nem ismert mindent, mint a rohanva élő és olvasó modernnek, de a mit olvasásra méltatott, az antik világ klasszikusait s a modern nagy költők műveit, azt egészen beolvasztotta szellemébe. A világirodalom nagyjain finomodott ízlése élessé tette szemét, mélyrehatóvá ítéletét. Irodalmunk jelenségeit a külföld remekeihez mérve, szempontja magas, értékelése szigorú volt. Fajának erős szeretetével irodalmunkat a nyugati nemzetek színvonalán szerette volna látni, de magyar szellemmel eltelve. Ezért a milyen méltánnyalással adózott Petőfinek és Aranynek, a kik a művészi-nek és magyarosnak Kazinczy óta forrongó küzdelmét teljes harmoniába olvasztották, olyan szigorú volt azok iránt, a kik ezt az egységet megbontva pusztán sallangos magyarságukkal vagy az idegen utánzásával kívántak hatni. Innen meggyőződése, hogy a magyar kritika két iránya közül nem a Kazinczy enyhe, hanem Kölcsey kíméletlen kritikája a helyes.

Ítéleteit mindig határozottan fogalmazta. Kritikai és irodalomtörténeti dolgozataiban semmi nyoma a bizonytalanságnak, az ingadozásnak. E csodálatraméltó, tudatos biztosságnak, a mi csak a nagy szellemek adománya, forrása az *őszinteség* és *igazság*. Csak azt írta le, a mit gondolt, érzett, s a meggyőződésébe vetett erős hittel, attól, a mi igaz volt, vagy a mit igaznak hitt — s e kettő többnyire egy volt — egy hajszálnyira sem tért el. Hogy a közvéleményt tolmácsolja-e, vagy ezerek ítéletével száll szembe, azzal nem törődött. Megalkuvást nem ismert.

És hogy ítéletei nemcsak a XIX. század tudománya számára szolgáltak zsinórmértékül, hanem írójukat messze túlélve irányítani fogják a késő utódok gondolkodását is, azt annak a *művészetnek* közönlöki, melylyel gondolatait tolmácsolta, annak a stílművészetnek, melylyel egy-egy rövid mondatba az ismeretek egész sorát tömörítve világos, emlékezetünkben soha ki nem vesző képet adott. Esz-

tétikai értékítéleteinek szinte áttetsző logikájához csatlakozik gondolatainak kristálytisztaság fogalmazása. A legtalálóbbszavak választásában nyilvánuló műgond, a mesterien alkalmazott ellentétek, az egymást egyensúlyban tartó mondatok nemcsak világossá, egyszerűvé teszik stílusát, hanem numerózussá és hatásossá, s benne erő és csín párosul.

Ha Emerson példájára meg akarjuk nevezni a magyar szellem tipikus képviselőit a XIX. században, e korszak két legmagyarabb egyéniségéhez, Aranyhoz a költőhöz és Deákhoz az államférfiúhoz, méltán sorolhatjuk harmadiknak Gyulaist, az író. Mint két lánglelkű barátjában, Gyulaiban is ép oly nagy volt az *ember*, mint az *író*. Szerencsésnek nevezheti magát, a ki az embert is ismerte.

Legyen s maradjon áldott emlékezete!

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

PAMPHILIA.

Kiadatlan XV. századbéli olasz regény a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában.¹⁾

A «quattrocento» Olaszországban a humanizmus aranykorának a százada. A humanizmus, mely a «trecento»-ban az olasz irodalom legnagyobb alakjait számította úttörői közé, a XV. században teljesen, a legkisebb részletekig kifejlődött irodalmi tényező gyanánt jelentkezik. A humanizmus természetszerűleg megkívánja a latin műveltség ápolását és terjesztését. A XV. század olasz íróinak főtörekvése, hogy

¹⁾ Kézirattári száma: 56 quart. ital. Pergamen codex; 17 negyedréti ív; minden ív végén átutalás a következőre; ez ívekhez elül és hátul, későbbi kéz kötés alkalmából egy-egy ugyancsak pergamen negyedréti levelet csatolt. A két levél elsejének külső lapján (1a.) a XVII. században a következő terzinát jegyezték:

Tu che con questo libro ti trastulli
Guarda con la lucerna non sazuffi
Leggilo presto et nol dare a fanciulli.

Az utolsó levél hátsó lapján, ugyanez írással a következő befejezetlen mondatot találjuk: «questo libro é del signor...» Az összes, 138 levelet legújabb időben számozták; a négy utolsó levél üres, kivéve az utolsónak hátulso lapján látható már említett feljegyzést. Kurzív, kalligrafikus írás, laponként egyetlen hasámban. A címlaplapon szolgáló 2a. lap széle körül futó miniatűrrel ékes. A felső lapdísz a címet a következőként jelöli meg: *PAMPHILIA AD. D L D D E. S. P. D.* A 7b. lapon a miniatűr kezdetéből a felső és a baloldali lapszél mentén végig futó geometrikus díszítés indul ki. Egyszerű, miniatűr kezdetét találunk továbbá minden fejezet első kikezdésénél. A kézirat «explicit» és «colophon» nélkül szűkölködik. Kezdődik: «L antiqua et diu observata,

klasszikus latinsággal írjanak. A humanista az antik kultúra minden nyilatkozását csodálja. A köznapi nyelvet (*lingua volgare*) kevésre becsüli, s a kor szelleme szerint csak alacsonyabb rendű és frivol jellegű termékeknek használja, novelláknál, szerelmi verseknél és regényeknél, családi levelezésnél: egy szóval elterjedésre és tartós életre nem szánt irodalmi termékeknek. Magasabb rendű műfajoknál azonban — epika, történetírás, szónoklat, komolyabb tartalmú levelezés — az összes művelt nemzetektől értett latin nyelvhez folyamodik, s azt klasszikus eleganciával kezeli. Bár *Dante* halhatatlan művében megmutatta, mit lehet a köznapi nyelvvel elérni, az ő példája hatástalan maradt ezen balítélettel szemben. Sőt sokan sajnálták, hogy a *Commedia* nincs latinul írva; e hiba nélkül elérte volna — szerintük — az antik művek fenségét és tökélyét.

Csak Firenzében volt e tekintetben kivételes a helyzet. Itt a *lingua volgare*-nak is akadtak hívei, a kik a legmélyebb tárgyra is alkalmasnak tartották, ha antik példákön megtisztul és megcsinosodik. Eleinte középszerű műveltségű férfiak keltek az anyanyelv védelmére, a kik tisztolték a középkori hagyományokat; később azonban híveivé szegődtek a szó új értelmében vett tudósok, maguk a humanisták is — olyanok egyszóval, a kikkel szemben nem keletkezhetett a gyanú, hogy tudatlanságból avagy ízléstelenségből fogják pártját a köznapi nyelvnek.

A XV. századi olaszországi irodalmi termékek java része latinul van írva. Mellettük aránylag kevés az olaszul írott munka. Ez magyarázza, hogy a modern olasz irodalomtörténet az utóbbiakra különös figyelmet fordít. Mennyivel más volt a sorsuk keletkezésük idején! Szerzőik is kevés értéket tulajdonítottak nekik. Dicsőséget nem vártak tőlük. Az írók olasz nyelvű munkáikat mintegy belső erőnek hódolva, szabad óráikban írják meg, midőn a tudomány nehéz és komoly kérdései nem tartják fogva elméjüket. Mondhatjuk tehát, hogy Olaszországban a XV. században, az irodalmon kevés kivétellel a humanizmus uralkodott, s hogy ez a komoly és tudományos irodalmat teljesen hódoltjává tette, úgy hogy végeredménykép a XV. század olasz irodalom latin volt, a mi első látszatra talán paradoxonszerűnek fog tetszeni.

consuetudine est di quegli che con li eximij et fulgentissimi fructi de loro preclarissimi ingegni et egregie uirtu all immortal fama aspirano...; végződik: *«Tu adunque Illustrissimo et magnifico Lectore uiui felice: et amia damni pensando habbi alcuna uolta compassione: Vale.»*

A kézirat kitűnő állapotban van, csak a miniált helyeket rongálta meg a nedvesség itt-ott. A XIX. század elejéről származó bőrkötés francia munka. A bekötési tábla bélésén, legelül, a XIX. század elejére valló kézírással, hosszabb francia nyelvű följegyzés olvasható, a melyből a kézirat történetére vonatkozólag megtudjuk, hogy az ?-től 1784-ig de la Vallière herczegnek, 1784-től 1806-ig pedig Anversben, egy bizonyos Van Dyknak tulajdonában volt, s hogy e följegyzés írója a kéziratot az utóbbtól 1806-ban, a tőle tartott árverésen vette meg. A kéziratot Farkas Lajos özvegyétől a Magyar Nemzeti Múzeum 1873-ban, december 10-én vásárolta meg.

A kézirat névtelen és kiadatlan. A bibliografusok közül csak Cailleau említi, a *«Dictionnaire bibliographique»* czímű művében (III. kötet, 389. l.).

A humanizmus nagy mértékben befolyásolta a XV. század szerényebb olasz irodalmát is. Az olasz nyelvű irodalom e században bizonytalanságot árul el és igen sokféle irányt követ, a mi az előző század olasz irodalmával szemben hanyatlás. A források, a minták, az egyéni és vidéki irányok sokfélesége folytán az erők szétforgácsolódnak. Ez irodalom jegyei vidékenként változnak, úgy a tartalom, mint az alak tekintetében. A prózai stílus Toscanában elég természetes és könnyed, míg a félsziget többi részén mesterkélt, s latinizmusokkal telt, nehézkes. Általában a nyelv, az írók több-kevesebb műveltsége szerint, hemzseg a tájszavaktól és kifejezésektől. Az olasz irodalmi anyagnak és formának a trecentóban Dantetól, Petrarcatól és Boccacciótól kezdett kiművelésének hirtelen útját szegte, vagy legalább meglassította a klasszikus műveltségnek hirtelen előnyomulása. Ez az új irodalmi tényező csak a XV. század három utolsó tizedében kezdett összeolvadni a többivel, hogy az együttes munkának újból való felvételével a helyi jellegű irodalmak egyetlen, nagy, egységes, igazán olasz irodalommá olvadjanak össze.

A humanizmus hatása alatt keletkezett olasz nyelvű irodalmi munkák közös jegye a XV. században a nagyszámú latin szó és idézet, melylyel a szerző feltűnést akar kelteni, vagy legjobb esetben, klasszikus műveltségét fitogtatni és humanista voltát hangsúlyozni. Ez idézetekkel, úgy szólva, vezekelni kíván azért, hogy a köznapi nyelvet, az olaszt használja az előkelőbb latin helyett. Regényekben, s általán az elbeszélő művekben a szereplők nevei a latin és görög világból vannak kölcsön véve. Igen gyakori továbbá a mythologiai vonatkozás. Az olasz nyelven írt művek szerzői sem tudták magukat kivonni a kor szellemének hatása alól, akár természetes volt e hatás, akár a korra erőszakolt.

Az a kézirat is, melyről az alábbiakban szólni kívánunk, mely egy *Pamphilia* cz. regényt tartalmaz, s melynek teljes szövegét másutt lesz alkalmunk kiadni, híven magán hordja a fent vázolt ismertetőjelt, s ezzel már első benyomásra elárulja a kort, melyben keletkezhetett.

A regény a bevezetésen és az epilóguson kívül 39 fejezetből áll. A szövegben a *Pamphilia* és *Deiphebo* között váltott 17 levél, két szonett, két strambotto és két hosszabb költemény olvasható, az utóbbiak «capitoli» néven.

A bevezetés az ajánlásan kívül a tárgy megjelölését is magában foglalja. *Pamphilia* maga írja a regényt, élete regényét. Szerelmi bánatának hangját már a bevezetésben megüti. *Sapphóra* hivatkozik, ki szintén megénekelte szerelmi keserveit. A czélt is meghatározza: az elbeszéléssel a közönséget meg akarja indítani, rokonszenvet akar ébresztetni, hogy szenvedéseit könnyebben viselhesse. «Solatium est miseris socios habere pœnarum» — mondja. Művét egy meg nem nevezett egyénnek ajánlja.¹⁾ A kiről csak annyit árul el, hogy hatalmas, kiváló, erényben és kegyességben *Cæsarral* vetélkedik, s csak *Juppiter*nél kisebb. Bizik benne, hogy közvetítésével keserves sorsának ismerete mennél messzebbre elterjed.

¹⁾ Valószínűleg egy bizonyos *Honofrius* nevű férfi, a kinek neve a cím lap alsó szél díszén látható poligramatikus medaillonból kibetűzhető.

A bevezetés nehézkes; a folyamatosságot minduntalan megakasztják latin idézetek. Látszik, hogy a szónokias, ünnepies hang, melyet a bevezetés megkíván, nincs invére az írónak. Elemében van azonban, mielőtt az elbeszéléshez kezdhet. Itt teljesen megváltozik stílusa, könnyeddé, hajlékonyvá válik; a latin idézetek már ritkábbak; közvetetlen, természetes igyekszik lenni. A hősnő enyhe égálj alatt, előkelő, de elszegényedett szülőktől származik. Szülei nem bírják a leányt rangjukhoz méltón nevelni, azért egy távolabbi városban lakó rokonukhoz adják, a hol eleinte nagyon szerencsétlennek érzi magát, hogy szülőföldjétől, atyjától, anyjától távol kell élnie. Idővel azonban megszokja az új helyzetet. Növekszik értelemben és testben, s mindenkinek megnyeri szeretetét. Midőn elérkezett az ideje, egy nála gazdagabb és előkelőbb ifjúhoz adják nőül. Egy ideig boldogan, meglegedetten él férjével. Egy napon azonban Antinoro, visszautasított imádója, egy idegen ifjúval, Deipheboval, ismerteti meg, kinek feltűnő szépségét és előkelőségét Pamphilia már megelőzőleg hírből ismerte, s ki iránt szerelemre gyúlt. Szerelmét azonban titkolja. A két barát, Deiphebo és Antinoro, vetélkedik a Pamphilia szívéért. Antinoro gyöngébbnek érzi magát a versenyben, s egy szépen leírt éjjeli zene után el is utazik a városból. Egyedül maradván Deiphebo, Pamphilia iránti szerelmét megvallja Beltramónak. Pamphilia egyik bizalmas szolgájának. Hosszú levélváltás indul most a két szerelmes között. Pamphilia nem hisz Deiphebo szerelmének igaz voltában. Deiphebo egész ékesszólását latta veti, hogy Pamphiliát meggyőzze. Végre sikerül is. Pamphilia megadja magát, előbb platonikusan, majd teljesen. A levelezés azonban tovább folyik, a minek a társalkodónőjére, Semideára, gyanakvó Pamphilia féltékenysége ad tápot. Ez új érzelemtől, a féltékenységtől, sarkalt harczoknak, kételyeknek, s végül a leleplezésnek leírása rekeszti be a regényt.

Szembetűnő az összefüggés és a hasonlóság a *Pamphilia* és Boccacciónak *La Fiammetta* című szerelmi regényének bevezetése s első fejezetei között. *La Fiammetta* a legnevezetesebb Boccaccio kisebb művei között. Intim regény, mely egy fiatal firenzei kereskedőnek¹⁾ Anjou Róbert nápolyi király szépséges, törvénytelen leányával folytatott szerelmét tárgyazza. Az elbeszélő maga Fiammetta (ez alnév rejti Róbert király leányát, Máriát), s ez a szerelmes hölgyeknek meséli el Panfilóval (ez maga Boccaccio) való szerelmét. Pamphilia, kéziratunk hősnője is maga beszéli el, illetőleg írja meg szerelmének viszontagságait. De míg Fiammetta csak a szerelmes nőnek mesél, addig Pamphilia mindenki számára beszéli el szerelmét. Közös vonás, hogy mindketten az elbeszélésben vigaszt, enyhülést óhajtanak találni szerelmi bánatjukra; mindketten az olvasó szánalmára, részvételére számítanak.

A *La Fiammetta* első fejezetének gerincze az, hogy egy gazdag és előkelő családból származó, művelt leány, annak rendje és módja szerint férjhez megy. Férjével — legalább egyelőre — meg van elégedve, s boldog jövőnek néz elébe. Am egy véletlen folytán meg-

¹⁾ Boccacciót atyja kereskedőnek szánta, s a kereskedői gyakorlat megszerzése végett Nápolyba küldte.

lát egy ismeretlen szép ifjút, s belésszeret. Próbál küzdeni hirtelen fellobbant szenvedélye ellen, de végre is a szerelem győz.

Lényegében ugyanaz történik Pamphiliával, azzal a külömb-séggel, hogy családja, miután tönkre ment, egy idegen városban élő rokonára bizza és ennél nevelkedik. Ezentúl a két leány: Pamphilia és Fiammetta története azonos.

De nemcsak a mesében van igen nagy hasonlóság a két munka között, hanem egyes kifejezésekben, mondatszerkezetekben, s gondolati átmenetekben is.

Utalunk a következő párhuzamokra: ¹⁾

Pamphilia:

solatium est miseris socios habere penarum. 4a.

Essendo adunque... nel orbe procreata, di honesta prole discesa... 7b.

...et hauendo... di affluente delitie copiosamente la fortuna li mia genitori facti abundanti... 7b.

...Et tu inclyto lectore che li mia infinitissimi guai ascolti, la tua santa pietà a mia dolorosi casi porgi. 9a., 9b.

...al modesto et uirtuoso uiuere mi destinai... 9b.

...et erudita in ogni honesto et civil costume... 9b.

...trapassando ssai festinamente e giorni... 9b.

Et diuenuta io debitamente dell' amato sposo contenta, in esso situai et posi tutta la felicità et speme mia... 10a.

...per qualche tempo dir mi poteuo felice et iocundissima... 10a.

Et infra questa compagnia dimorando et stando in continua festa et lieto tripudio, per qualche tempo dir mi poteuo felice et iocundissima, se la fortuna nimica et della mia quietudine invidiosa... 10a.

O giorno a me infesto... O sventurata ame, perché non mi soffogò la mia nutrice nella mia infelice cuna, oime perché non restai orba nella mia lacrymosa natiuità. Et se altro che anxiosi merori et æterni affanni hauer non doueuo, perché ne primi giorni non mancaí. Ahi morte unica consolatrice degli afflicti... 11a.

La Fiammetta:

...e quel conforto piglia che i miseri sogliono prendere nelle miserie accompagnati. 69, 17.

...da parenti nobili procreata venni io nel mondo... 21, 2.

...da benigna fortuna ed abbondevole ricevuta... 21, 3.

...mi piace, o nobili donne... narrando li casi miei, di farvi, s'io posso, pietose. 19, 5.

...a chi virtuosamente di vivere desidera... 21, 24.

...qualunque costume a nobile giovane si conviene, apparai... 21, 15.

...nelli anni trapassanti... 21, 17.

Io adunque, debitamente contenta di tale marito, felicissima dimorai infino a tanto... 22, 3.

Oh quanto più che altra mi potrei io dire felice... 22, 10.

Vivendo adunque contenta, ed in festa continova dimorando, la fortuna, subita volitrice delle cose mondane, invidiosa de' beni medesimi ch'essa m'aveva prestati... 22, 13.

Oh maladetto quel giorno, ed a me più abominevole che alcuno altro, nel quale io nacqui! oh quanto più felice sarebbe stato se nata non fossi, o se dal tristo parto alla sepoltura fossi stata portata... 21, 3.

¹⁾ Az idézetek mindenütt a *Giovanni Boccacci, Opere minori, con prefazione di Francesco Costero. Milano, Edoardo Sonzogno editore. 1879.* kiadásra vonatkoznak. Az első szám a lapot, a második a sort jelöli.

O' quante fiate ancora deiraudata dalla uista e dal summo desio, un altro presi in scambio et gia uerso la porta mi indirizzauo, che poi m' accorgeuo hauer me stessa ingannata. 28b.

Io alcuna volta meco medesima fingeva lui dovere ancora, indietro tornando, venirmi a vedere, e quasi come se venuto fosse, gli occhi all' uscio della mia camera rivolgeua; e rimanendo dal mio immaginamento beffata, così mi rimaneua crucciosa come se con verità fossi stata ingannata 51, 5.

Az okoskodás, melylyel Pamphilia regényünk XIII. fejezetében elhatározza, hogy «annyi javalló érv után» azt teszi, «a mit Amor és az ő sorsa akart», csekély különbséggel megfelel annak a beszédnek, melyet a hirtelen megjelenő Venus intéz Fiammettához, miután ez — az őt visszatartani törekvő — «évekre öreg és szellemben sem fiatal» dajkáját elbocsátja. *Pamphiliában* hiányzik e természetfölötti beavatkozás. Itt maga a hősnő végzi el a szerepet, ő maga győzi meg magát hosszú lelki tusa után arról, hogy engednie kell aumnak, a minék nálánál szebbek, erősebbek és bölcsőbbek sem tudtak ellenállani. A Pamphilia okoskodásának, illetőleg a Venus beszédjének vezérmotivuma: «ki tud ellentállani a szerelem hatalmának?» Senki, Pamphilia, illetőleg Fiammetta sem. Venus, miután általánosságban hivatkozott fiának, Amornak végtelen hatalmára, Fiammettának számos esetet sorol fel, melyben istenek és hősök voltak kénytelenek neki engedni. A Venustól említett esetek között a következők találhatók meg a Pamphilia okoskodásában is:

Pamphilia:

Hor non si legge del superno Dio Giove: el quale regge el celo, costretto da questo pharetrato arcere lasciando l' alto dominio in terra discese, et la sua deita in piu uarie forme mutando, al suo ardentissimo incendio decte grato et opportuno remedio. 33b., 34a.

El fortissimo Hercole el quale uccise el grande Antheo, et gia sostenne el celo adosso, fu ancora, come gl' altri, da questo duca supe-rato et uinto. 34a.

Che fece Paris per la Decora-tissima Helena? che Achille? che molti altri? li quali replicar non bisogna. 34a.

La Fiammetta:

Giove medesimo, il quale regge il cielo, costringendolo costui, si vesti rainor forma di sè... godè della sua rapina. 33, 7.

Rimirisi primamente al fortissimo figliuolo di Alemena... e con quella mano, colla quale poco innanzi portato avea la dura mazza e ucciso il grande Anteo e tirato lo infernale cane, trasse le fila della lana data da Jole dietro al pendente fuso e gli omeri, sopra li quali l' alto cielo s'era posato mutando spalla Atlante, furono in prima dalle braccia di Jole premuti... 33, 33.

Che fece Paris per costui? che Elena?... e similmente di Achille... e di più molti non dico, ché non bisogna. 33, 43.

Venus beszédében, illetőleg Pamphilia okoskodásában azt fejti ki továbbá, hogy a kiválóktól is többször elkövetett vétket e körül-

mény részben megbocsáthatóvá teszi. (Az erre vonatkozó párhuzamos helyek *La Fiammetta* 34, 30. és *Pamphilia* 34a.)

A beszéd, illetőleg okoskodás harmadik és utolsó része a veszélyeztetett házassági hűségről szól. Ebből a következő két részletet helyezzük egymással szemben:

So ben che le sancte legge et la
coniugal fede, questo far mi uieta.
Ma la virtu d' altri ma facto el
senso anteporre alla ragione. 34a.

Io ho marito, e le sante leggi e
la promessa fede mi vietano queste
cose; però che argomenti vanissimi
sono contro alla costui virtù. 34, 42.

A mint látható, a *Pamphilia* szerzője regényének e részében Boccaccio-t nemcsak általános okoskodásaiban követi, hanem egyes kifejezéseiben is.

Pamphilia tehát — miután elhatározta, hogy engedni fog — levelet ír Deiphebohoz, melynek gondolatmenete a beszédével csaknem azonos, azzal a különbséggel, hogy nem mythologiai, hanem bibliai példákat hoz fel, hogy azokkal is igazolja Amor végtelen hatalmát s hogy magát mentegesse. Felemlíti a jámbor és szent Dávid szerelmes e-tét. «a kiről az Úr azt mondta: «Inueni hominem secundum cor meum», s a ki «gyilkosságot és házasságtörést követett el a megkívánt Bersabéért, midőn őt a fürdőben oly szépnek és kecsesnek látta». Felemlíti «az erős Sámson, a ki a Delila szerelmétől meggyőzve, fejét ennek ölébe hajtja, s erejét hajával együtt feláldozza»; «a szent Salamont, a kinek bölcsesége mindeneket felülmúl, s mégis követi a többivel egyetemben az Amor szekerét»; «Jákobot, a nagy őst», ki «hét meg hét évig szolgált igen formás Racheljéért». És említi ezeken kívül Aristotelest, «a nyers» Nerót, «Nagy Sándort, a győzhetlent, a ki az egész világot leigázta, s a kin egy gyermek győzedelmeskedett». A levél így végződik: «Hogyan kerülhetném el tehát én az ő (Amor) ellenállhatlan hatalmát? Hiszen nem vagyok szentebb Dávidnál, nem bölcsőbb Salamonnál, nem erősebb Sámsonnál, nem tapasztaltabb Jákobnál, nem tudósabb Aristotelesnél, nem állhatatosabb Nérónál, nem győzhetlenebb és nem bátrabb Nagy Sándornál.» Ezzel párhuzamos a *Venus* már említett, s *Fiammetta*-hoz intézett be-zédjének következő része: «De ha már e szavak sem hatnak rád, s mégis ellent akarnál állni, gondold meg, hogy érényed nem ér föl a Juppiterével, bölcseséged a Phœbuséval, gazdagságod a Junoéval, szépséged az enyémmel: s mégis le vagyunk győzve.»

Pamphilia:

Heu heu, dic mihi, o ingratisimo
amante. Quid feci, nisi te non sa-
pienter amavi?... Oime che defecto,
o peccato mai contra te commisi?
in che t' ho contristato? qual cosa
conobbi mai esserti grata, che presto
non exequissi? Quid ergo potui tibi
facere, et non feci? Ah fraudolen-
tissimo et inconstante Deiphebo,
perché sì ingrata recompensa mi
rendi? O' quanto m' é duro a farmi

La Fiammetta:

Deh! Pamfilo, dimmi ora: aveva
io commesso alcuna cosa, per la
quale io meritassi da te esser con-
tanto ingegno tradita? certo niuno
altro fallo feci verso te giammai,
se non che poco saviamente di te
m' innamorai, ed oltre al dovere ti
portai fede e t' amai: ma questo
peccato almeno da te non meritava
ricevere tal penitenza... 66, 48....
Oime! or chi avrebbe mai potuto

capace che nelle tue mellite parole
tanta falsità et mortal veneno nascoso
fussi. 70a.

...lo incredibile amore, qual t' ho
portato et contra mia uoglia ancor
ti porto... 71b.

credere che falsità fosse nelle tue
parole nascosa? e che le tue lagrime
con arte fossero mandate fuori?
certo non io... 66, 26.

...l' ardente amore che io a te
portava e porto ancora contro mia
voglia... 66, 38.

Boccaccio hatását árulja el már azon külső körülmény is, hogy a regény szerzője hősnőjének nevét a *La Fiammetta* hősenek nevéből képi: Pamphilia < Panfilo.

A *Pamphiliának* csak első fejezeteiben nyilvánul a Boccaccio regényének ily tetemes hatása. Folytatásában már inkább érvényesül az egyéni invenczió. *Pamphiliában* teljesen hiányzik a természetfölötti elem, melyet *La Fiammettában* Venus beavatkozása képvisel. A természetfölötti elem hiánya, valamint az egész regény közvetlen, mesterkéetlen, igaz hangja megengedhetővé teszi azt a föltevést, hogy a *Pamphilia* — még nagyobb valószínűséggel, mint a *La Fiammetta* — önéletrajz, melynek csak formába öntését befolyásolta Boccaccio, de mely tényleg átélt élményekről számol be. «És tudd meg, nemes és kiváló olvasó, hogy e műben a valóságtól távol nem álló, azaz nem képzelt dolgok vannak elmondva» — olvassuk a regény 5b. lapján.

Boccaccio hatása a *Pamphilia* szerzőjére könnyen érthetővé lesz, ha tekintetbe vesszük, hogy a XV. században, melyben a *Pamphilia* készült — a mit az alábbiakban alkalmunk lesz körülményesen bizonyítani — általános szokás volt a nagy trecentistáktól megállapított formákat követni. Dante a legkülönbözőbb fajtájú íróknak szolgált mintául, s ez adja meg legteljesebben egyetemes jellegét. Uberti p. o. *Dittamondójában* a *Divina Commediának* történeti és földrajzi helyeit valogatta s bővítette ki, egyszersmind ellaposítva azokat. Frezzi *Quadrigerijében* a *Commedia* ethikájának adta zavaros compendiumát. Mások megint a nagy műnek más vonatkozásait kamatoztatták olcsó kamaton. A Dante utáni két három nemzedék írói, vallás- vagy történetfilozófiáról írva, nem tudták magukat az ő hatása alól kivonni. Hasonló volt Petrarca helyzete a szerelmi lírikusokkal és Boccaccióé az elbeszélőkkel, novella- és regényírókkal szemben.

A *Pamphilia* keletkezése idejét kíséreljük meg az alábbiakban meghatározni. Kiinduló pontul két körülmény kínálkozik. Az első az, hogy a regény — mint azt analitikusan megállapítottuk — Boccaccio *La Fiammettájának* kétségtelen hatását hordja magán. A *La Fiammetta* elkészülte mindenesetre *terminus a quo*. A másik útbaigazító körülmény a reánk maradt kézirat kalligrafikus, s a benne lévő miniatűrök stílikritikai vizsgálata. A kézirat keletkezésének és a Boccaccio *La Fiammettája* megírásának ideje között kellett okvetetlenül a *Pamphiliának* készülnie.

Az olasz kódexek betűinek két főtípusa van: a gotikus — jobb híján, mintegy képletképen élünk e kifejezéssel — és a humanisztikus. Az előbbi a középkori latin írás utolsó formájából keletkezik. Használata a XII. századtól egész a XVI. századig tartott. Mégis már előbb, a XIV. században sok helyt — így kivált Firenzében — ki-

kerekíteni igyekeznek a gotikus betűket, s így a kódex írás lassan közeledik a kerek, harmonikus humanisztikus típushoz, mely a régi római típust vette mintául, s alapjául szolgált a mai betűtípusunknak. Kéziratunk betűit csak egy lépés választja el a XVI. században teljes kifejlésre jutott humanisztikus típustól. Határozottsággal állítható, hogy e betűket a XV. század végén írták. Ugyanez időpontra utalnak a kódex miniatúrái, melyeket északfrancia flamaud hatás alatt dolgozó firenzei miniátor készített.)

A szövegbe ékelt számos latin idézet, több görög-római alaknak szerepeltetése, mythologiai vonatkozások is — jegyek, melyek mind a humanizmus hatása alatt keletkezett quattrocentóbeli olasz nyelvű munkákat jellemzik — e korra. a humanizmus első korszakára vallanak. A kor említett jegyei elsősorban a *Pamphilia* hosszú bevezetésében fordulnak elő feltűnő nagy számban. Itt ugyanis bő és hálás alkalma kínálkozott a szerzőnek, hogy tudását, ismereteit, humanista voltát, sokszor az értelem és a közvetlenség rovására feltárja. *Pamphilia* tulajdonképeni szövegében már ritkábban fordulnak elő a kor jegyei: az író most meséjével van elfoglalva, elbeszélésének fonala tartja őt lekötve. E körülmény annak igazolására is szolgálhat, hogy önéletrajzról, szubjektív alkotásról van szó.

A *La Fiammetta*. Boccaccio regénye, a XV. század végén, 1472-ben jelent meg először nyomtatásban Padovában. Ez időtájt lépett föl az olasz irodalomban mind elhatározóbban Boccaccio befolyása, s ekkor kezdődött a *La Fiammetta* rendkívüli sikere. A regény 1472-től a XVI. század végéig nem kevesebb, mint negyven kiadást ért. A humanizmus korában vívta ki magának a *La Fiammetta* a „Boccaccio legnyszerűbb regényé”-nek nevét; nem volt művelt ember, ki ne ismerte volna; alig volt jobb család, kivált Firenzében, melynek könyvtárában ne foglalt volna helyet. A *Pamphilia* szerzőjének a *La Fiammetta* nyomtatásban megjelenése, s rendkívüli hatása adhatta meg az impulzust regényének megírására; Boccaccio regényéből annyival is inkább zivenen merített, hogy ezzel a saját művének népszerűségét biztosítsa.

Mindezen körülményeket egybevetve, meglehetősen pontossággal állíthatjuk, hogy a *Pamphilia* keletkezésének és kéziratunk megírásának ideje összeesik, s hogy ez időpont 1490 körül lehetett.

A regény szerzője minden kétségen kívül firenzei. Nem tekintve azt, hogy a mintául szolgáló Boccaccio hatása hazájában, az Arno-parti városban volt a legerősebb és a legtermékenyítőbb, s hogy a XV. századi írott olasz nyelvű munkák legnagyobb része firenzei tollból származtak, ez állításunkat a regény bizonyos nyelvtani, szerkezeti, morphologiai formái is igazolják, melyek a XV. és XVI. században csak a Firenzében beszélt olasz nyelvnek sajátjai. A regény írója a nőnemű többszámban csak az -e-re végződő formát használja s teljesen elhanyagolja az i végződést. (P. o.: le infime terrestre parte; alle sue miserabile et deplorante fiamme; più leggiadre giovane dimorauano stb.) Az akkori firenzei olasz nyelvre jellemző egy másik különös morphologiai alak, a birtokos névmás többszámának a kép-

1) Dr. Gerevich Tibor szakvéleménye.

zése. *Miei, mie; tuoi, tue; suoi, sue* helyett, az író egyetlen, közös formát használ mindenhol, látszólag a latin semlegesnek többesszámát: *mia; tua; sua*. (P. o.: *e mia non mai al secolo auditi affanni; gli acerbi sua dolori* stb.) A XV. századi firenzei nyelvre jellemző továbbá — de csak másodsorban, mert más nyelvjárásokban is előfordul — az írónktól is következetesen használt *e* és *el* névelő, az *i* és *il* helyett.

Sikerült tehát megállapítanunk, hogy kéziratunk a XV. század utolsó évtizedéből való, és hogy firenzei írónak, ugyanabban a korzakban írt művét tartalmazza. Arra a kérdésre, hogy ki lehetett személy szerint a «Pamphilia» szerzője, egyelőre, minden támaszték híján, nem adhatunk feleletet.

(Budapest.)

ZAMBRA ALAJOS.

AZ AREIOPAGOS TÖRTÉNETE ÉS AZ ἈΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ.

(Vége.)

Az *Adπ.* ebben a tekintélyes állásban mutatja be az areiopagost, midőn az egész salamiszi győzelmet neki tulajdonítja. Tudósítása lényegében megegyezik a Plutarchoséval, némely részletkérdésben pedig még sokkal elfogadhatóbb magyarázatot ad. «A perzsák betérése után — mondja az *Adπ.* — ismét megerősödött az areiopagos tanácsa, vezette a város ügyeit, a nélkül azonban, hogy e vezérszerepre valamely néphatározat folytán nyert volna jogot, csupán azért, mert ő volt előidézője a Salamis melletti tengeri ütközetnek. Midőn ugyanis a stratégosok a legnagyobb zavarban voltak s tanácstalanul állva azt hirdették, hogy mindenki igyekezzék saját személyét megmenteni, akkor az areiopagos előteremtett mindenki számára nyolcz-nyolcz drachmát, s ezzel a polgárokat rábírta, hogy hajókra szálljanak. Ez okból vetették magukat alá az areiopagos tekintélyének, s az athéni államügyeket ezen idő alatt az areiopagos kitűnően vezette». ¹⁾

Lényegében ez a tudósítása Plutarchoséval együtt azt bizonyítja, hogy az areiopagos dicséretreméltó magatartása volt előkészítője a salamiszi ütközetnek. Ez utóbbinak (*Adπ.*) elbeszélése szerint azonban nem is kell megosztania e dicsőséget Themistokles-szel. Az első szembe-tűnő eltérés szerint ugyanis a pénzt nem Themistokles szerezte meg a fentemlített módon, hanem maga az areiopagos. Ezt a véleményt más adatok is támogatják. Az areiopagos volt felügyelettel megbízva az összes államügyek felett, s azt is láttuk, hogy az Akropolison a befolyó pénzbírságokból külön kasszája volt, ²⁾ melyet felügyelet nélkül használhatott. Ebből fizette Menedemos és Kleantes ifjaknak is a kétszáz drachma jutalmat. ³⁾ Mindezek mellett tudjuk azt is, hogy ilyen válságos pillanatokban joga volt a templomi pénzekhez is hozzá

¹⁾ *Adπ.* XXIII. 1—2. Schvarcz 301., 302. l. V. ö. Arist. Polit. V. 3p. 1304a.

²⁾ Busolt G. G. II. 195. l. Wilamowitz i. h. 190 l.

³⁾ Philippi 168. l.

nyúlni, s erre gondolhatott Busolt is midőn azt írta, hogy az areiopagos „templompénzekből” fizette ki ezt a tekintélyes összegre rúgó zsoldot.¹⁾ Nem valószínűtlen az sem, hogy ebben a pillanatban a vagyonos osztályt képviselő areiopagiták sem vonakodtak megnyitni tárczájukat a haza megmentésére.²⁾ Plutarchos tudósításának azon része, mely szerint Themistokles is előbb az areiopagosnak adta át az összeget, az areiopagos fontos szerepét bizonyítja, és sejtetni enged, hogy az areiopagos a háború irányításában szerzett érdemeket. Cicero előbb említett szavai szerint is az areiopagos felügyelete alatt folyt a háború, s a salamisi ütközetet ő is egyenesen az areiopagos érdeműl tudja be.³⁾

A kútforrások egybehangzó értesítése után tehát csak túlságba vitt kritikával lehet az egészet hihetetlen mesének minősíteni, mint a hogy azt Busolt teszi. Az ő véleménye szerint ugyanis Aristotelesnek és Isokratesnek az areiopagosról frott magasztaló szavait pártpolitikai célzat sугallja: szerették volna t. i. az areiopagos régi tekintélyét visszaállítani, s ezért a chaironeiai csata után betöltött dicséretreméltó szereplése mintájára ők költik e másikat. Busolt Lykurgos szónoknak Leokrates elleni beszédét Aristoteles idevágó helyével összehasonlítva, a két mozzanat lefolyása között hasonlóságot lát, s ezért az előbbit nem tartja történelmi hiteleségűnek. Azt azonban mégis elismeri, hogy a chaironeiai csata után volt alkalma az areiopagosnak arra, hogy szűk hatásköréből kilépjen. Sőt elfogadhatónak találja a tudósítás azon részét is, hogy az areiopagos nyolcz drachma zsoldot fizetett a polgároknak.⁴⁾ Hát most már kérdezem, mi szükség volt erre az intézkedésre az areiopagos részéről, ha nem ő rendelkezett. S miért ne rendelkezhetett volna a salamisi csata idejében, ha a chaironeiai csata után megnyirbált hatásköre mellett is volt alkalma a haza megmentésében segíteni? Arra pedig egyáltalában nincs okunk, hogy Aristoteles és Isokrates adatait valótlannak állítsuk csak azért, mert magasztaló szavakkal írnak az areiopagosról. Legfeljebb annyiban lehet részükről tendencia, hogy műveik írása közben mindkettő az areiopagos dicsőségét bizonyító mozzanatok közlését tartotta fontosabbnak.⁵⁾ Busolt szerint túlzás az is, a mit az Ἀθ. a vezérek zavaráról és határozatlanságáról ír.⁶⁾ Pedig tudjuk, hogy még a csata előtt is milyen nehezen tudták ellentétes nézeteiket kiegyenlíteni. Abban meg egyenesen párt-

¹⁾ Ha Herodotos adatát figyelembe vesszük (VIII. 17. és VII. 84.), akkor körülbelül 50 talentumra tehetjük ez összeget, 200 embert számítva egy hajóra. Busolt G. St. 164. l.

²⁾ V. ö. Philippi véleményével 293. l.

³⁾ Cicero, De off. I. 22. 75.

⁴⁾ Busolt G. G. II. 54., 146., 149., 281., 692., 693. l.

⁵⁾ Így okoskodnak a Drakon alkotmányával szemben is. Szerintük azt a 411-iki alkotmány formájára koholta az Ἀθ. Ezt meg a cheironeiai ütközet mintájára. De hátha éppen a drakoni után csinálták a 411-ikét, s a salamisira emlékezve a chaironeiai eseményeket! Különös, hogy előbb kimutatják az Ἀθ. adatainak fontosságát, s ezután erőszakkal meg akarják dönteni azoknak hitelességét, s nem akarják hinni, mert más forrás nem szól erről. E szerint mindaz, a mit csak egy forrás őrzött meg pl. hazánk történelmében, nem hiteles.

⁶⁾ Busolt G. St. 164. l.

politikai célzást lát, hogy a salamiszi csatánál az *18π.* bőven tárgyalsa az areiopagos érdemeit, s nem szól a Themistokleséről.¹⁾ Ilyen alapon azt is megkérdézhethetők, hogy miért nem szól a Kimon viselt dolgairól és érdemeiről? Ha egyiket sem teszi, nyilván az az elv vezette, hogy alkotmánytörténeti művet írva, csaták és győzelmek leírásával nem foglalkozhatik. (Ha valaki nálunk alkotmánytörténelmet ír, kevesebb hely jut benne Hunyadiak.) S pártatlanságát legjobban az bizonyítja, hogy Kimonról épűgy, mint Periklesről vagy a néppárt többi vezetőjéről mindig elfogulatlan kritikával nyilatkozik.²⁾ A fő pedig a dologban az, hogy az *18π.* e tudósításában a közvélemény felfogását őrizte meg, mert máskülönbön nem is tudnók megérteni a 17 évre terjedő uralmát, melyet nem néphatározatra hivatkozva, hanem éppen a haza körül szerzett érdemeinek elismerésül gyakorolt. «Ezen idő alatt oly helyes módon kormányozta az államot, hogy az lassanként kimenekült a környező veszélyekből». Ezért tárgyalja Aristoteles e 17 évet — mint a testület kiváló és fontos szereplésének korszakát — külön fejezetben, de hozzátési, hogy «hatalmának alapjai már ez idő alatt kezdettek megrendülni».³⁾ E hanyatlásnak okát a változott viszonyokban kereshetjük. A demokrácia folytonos erősödése együtt járt a konzervatív jellegű areiopagos tekintélyének súlyedésével. Mint látni fogjuk, az egész küzdelem ezen intézmény fokozatos gyengítésében csücsösodik ki, minthogy az új arisztokraczia valóságos gyülekező helyének tekintették.⁴⁾

Alig végződött be a perzsa háború, ismét megkezdődtek az ellenséges pártok küzdelmei. A háború sikerében nagy érdeme lévén a nép összességének, az öntudatára ébredő néppárt elérkezettnek látta az időt arra, hogy a nemesség összes előjogainak eltörlését követelje. Míg azonban élénk emlékezetben volt az areiopagos dicséretreméltó magatartása, addig senki sem gondolt hatalmának megdöntésére, s bár szálka volt szemükben, egyelőre mégsem kísérelték vallásos alapokon nyugvó politikai jogait megnyirbálni. Alapja és kísérője «a tisztelet és hű társa a szent félelem» volt, «melyet még Athena ruházott reá».⁵⁾ Nemsokára azonban összeütközésbe jött Athénnek politikai irányával. — A demokrácia térfoglalása nagyobb arányokat öltött. Ezzel szemben a konzervatív irányt képviselő areiopagosnak el kellett buknia. A haladásnak útját nem állhatta, az új irány zászlóvivőjévé pedig multjánál és tagjainak jelleménél fogva nem szegődhetett. Időnek, talán évtizedeknek kellett azonban eltelnie, míg ez bekövetkezett. A döntő támadást, mely az areiopagost hatáskörének nagy részétől megfosztotta, Ephialtes, Sophranides fia, intézte a testület ellen. Természetes azonban, s a források is ezt bizonyítják, hogy e támadást hosszabb előkészület és éveket igénylő aknamunka előzte meg. A döntő támadásra Ephialtes a 462 ik esztendőt választotta, midőn Kimon, az arisztokrata párt feje s az areiopagos tanácsának tántorít-

¹⁾ Busolt G. G. III. 29. 1.

²⁾ *Asπ.* XXVI. 1. XXVIII. 1.

³⁾ *Asπ.* XXV. 1—2, XLI. 2. Isokrates is így szól róla. *Areiopagitikos* 50., 89., 82c.

⁴⁾ Busolt G. G. III. 262. 1.

⁵⁾ Eumenid. 693—94. s.

hatatlan védelmezője, több ezer szavazati joggal bíró polgárral távol hadakozott.¹⁾

Könnyű volt bebizonyítani, hogy az areiopagos kormányzása immár nem felel meg a kor követelményeinek, melynek reformokra van szüksége. Bizony nem úgy beszélt többé róla, mint az állam hajójának egyik horgonyáról, hanem mint egy alkalmatlan kerékkötő-jéről, mely a népet a szabad mozgásban gátolja, a várost hatalmának kifejtésében akadályozza.²⁾ Hiába küzdöttek a mérsékeltbb elemek, hiába volt minden ellenvetés, a népgyűlés csak azt látta, hogy itt a demokrácia útjában álló intézmény megdöntéséről van szó, s ezért elfeledte érdemeit; elfeledte azon kegyelletes érzelmeket, melyekkel eddig e tiszteletteljes bíróságra tekintett.

A törvényjavaslat értelmében megfosztották minden politikai és ellenőrző hatalmatól és befolyásától, de óvakodtak megbántani azon jogkörét, melynek alapjai a vallás által szentesített hagyományokon nyugodtak.³⁾ Megszűnt Athén legfőbb politikai senatusa lenni, de megmaradt a főbenjáró bűnökben gyakorolt ítélkező joga, mert itt az engesztelés titkos szabályok szerint ment végbe, s ezek szoros összefüggésben voltak az erinyseknek, mint a főbenjáró bűnök borszulóinak kultuszával. Vérbíróági jogkörét már csak azért sem vehették el tőle, mert ez nem állásával, hanem azon helylyel volt összefüggésben, a hol az areiopagos üléseit tartotta.⁴⁾

Teljesen megszűnt azonban állambírói működése. Államellenes bűntény, valamely törvény megsértése esetében nem bíraskodhatott, és megszűnt hatásköre a magánjogi természetű bűnesetek, vétségek és kilágások eseteiben is.⁵⁾ Vérbíróági hatáskörét, mint ezt Demosthenes is megerősíti, sohasem vesztette el. S ezt igazolja az Ἀπ. is, midőn arról tudósít, hogy a «poleták tiszte volt az areiopagos és az epheták által elítélt bűnösök lefoglalt vagyonát elárverezni».⁶⁾ Philippik ugyan még arra az álláspontra helyezkedik, hogy a harmincz zsarnok uralma alatt ez a hatásköre is fel volt függesztve. Ő azonban még nem ismerte az Ἀπ.-t, mely ezeket mondja: «Az areiopagosról eltávolították Ephialtesnek és Archestratosnak az areiopagos tanácsa ellen hozott törvényeit, és helyébe Solonnak ugyanazon törvényeit tették... És ezzel a bíróság korlátlan hatalmát juttatták érvényre». Az Archestratos és Ephialtes által alkotott törvények — tudjuk — nem érintették vérbíróági hatáskörét. Hogy pedig az areiopagos restaurációjának alkalmával más törvényeket nem kellett megsemmisíteni, azt a fenti tudósítás világosan bizonyítja.⁷⁾

Régi forrásaink egybehangzó véleménye szerint Ephialtes ezt a

¹⁾ Plutarch. Kimon 15c. Busolt ezt a messeniai hadjáratra érti. Wilamowitz és Curtius a kronológiai nehézségek elkerülése végett egy újabb expedíciót vesznek fel 462. nyarának második felére. Busolt G. G. III. 63. Philippik 256c.

²⁾ V. ö. Curtius III. 197. l.

³⁾ Philippik 264., 272. l.

⁴⁾ Ἀπ. LVII. 3. 4. V. ö. Philippik 267. l. Busolt Gr. St. 273. l.

⁵⁾ Schvarcz 335. l. Busolt Gr. St. 166. l. Schömann 357. l.

⁶⁾ Ἀπ. XI.VII. 2c.

⁷⁾ Philippik 265., 308. l. Ἀπ. XXXV. 2.

reformját az ifjú Perikles támogatásával vitte diadalra, a ki maga tüzelte fel őket indítványa megtételére.¹⁾ Hogy azonban célját annál biztosabban elérhesse, ahhoz a fogáshoz nyúlt, melyhez hasonlóval nem egyszer találkozunk Görögország történelmében. Az areiopagos tanácsának számos tagját hivatalos hűtlenség címén perbe fogta, s őket az areiopagosból kitaszította.²⁾ Így elvesztvén ellenálló képességét, könnyű volt elbánnia az arisztokratikus korlátok ez utolsó maradványával is.³⁾ Midőn Kimon visszatért, fájdalommal tapasztalja a konzervatív párt bukását, s az areiopagos megaláztatását. Mindent elkövet, hogy tekintélyét visszaallíthassa, s habár van némi nyoma egy kis reakciónak, vágya mégsem sikerül, s törekvéseiért száműzésbe kell mennie. Csak annál könnyebb lehetett Ephialtes munkája, ha igaz az, hogy Kimont magatartásáért már előbb száműzésbe küldték. E kérdésben azonban most nehéz volna dönteni. Majdnem minden írónak ugyanis külön véleménye van. Pedig lényegében mindenképen azt olvashatjuk ki belőle, hogy a konzervatív párt legfőbb támasza volt, s előbb őt kellett ártalmatlanná tenni, hogy az areiopagoshoz hozzáférhessenek.⁴⁾

Szándékosan hagytam fejtegetésem ezen helyére az *Αθπ.*-t, mely a szokottnál bővebben tudósít a nagy alkotmányváltozóról, s egyes részleteiben új adatokat is közöl. «Hogy Ephialtes célját elérhesse — mondja az *Αθπ.* — elsősorban is felelősségre vonta a bíróság előtt az areiopagos számos tagját, azon visszaélések miatt, melyeket mint archonok az állam igazgatása közben elkövettek. Majd abban az esztendőben, a melyben Konon volt az archon (462—461) Ephialtes keresztülvitte a népgyűlésen, hogy az areiopagos megfosztott mindazon jogaitól, melyeknek alapján eddig főfelügyeletet gyakorolt az állam és az alkotmány felett. Az ő indítványa folytán mindezeket a politikai jogokat részint az ötszáz as államtanácsra, részint a népgyűlésre, részint pedig a népbíróságra ruházták át.

Ephialtes ezt a dolgot Themistokles szövetségében vitte keresztül, a kit az areiopagos (melynek tagja volt) a perzsákkal űzött czimboráskodás miatt épen vád alá akart helyezni. Themistokles megnyerni óhajtván őt a tanács megbuktatására, azt mondta Ephialtesnek, hogy az areiopagiták el akarják őt fogni. Ugyanekkor azonban a tanácsnak értesítésére adta, hogy mutatni fog nekik olyan álampolgárokat, «a kik meg akarják dönteni az alkotmányt. Azután az areiopagos tanácsának megbízottait elvezette arra a helyre, a hol Ephialtes tartózkodott, hogy megmutassa az összeesküvőket. Mikor Ephialtes meglátta a feléjük közeledő areiopagitákat, a kikkel Themistokles heves szóváltásba keveredett, megrettent és attól félve, hogy elfogják, egy chitonban a tizenkét isten oltárához menekült. Mindenki felháborodott az eseten, s összeülvén az ötszáz as államtanács, ott az areiopagos ellen Themistokles és Ephialtes vádat emeltek. Ugyanígyen módon jártak el a népgyűlés előtt is, és nem nyugodtak addig, míg el nem

¹⁾ Plutarch. Pericles 9c., 10c.

²⁾ Wilamowitz nem érti, hogy ez mi módon történhetett. Busolt viszont e tudósítást védelmébe veszi III. 263. l. Wilamowitz II. 94. l.

³⁾ Schœmann 357. l.

⁴⁾ Philippi 257. s k. lk. V. ö. Thalheim i. h. 630. l.

vették az areiopagos hatalmát. Themistokles... (után lacuna van a szövegben), és nemsokára Ephialtes is csellel eltételezett láb alól a tanagrai Aristodikos által.¹⁾

A mondottak után alkotmánytörténeti szempontból kevés újat jegyezhetünk fel a tudósítás kapcsán. Ez a rész azonban már csak azért is megérdeklő, hogy vizsgálatunk tárgyává tegyük, mert e fejezetért érte Aristotelest a legtöbb vád, s akadtak olyanok, a kik e részben tapasztalható felületessége miatt az egésznek értékét is a minimumra szállították le. A legnagyobb hibájául rótták fel, hogy Ephialtes társául e küzdelemben Themistoklest emlegeti, holott ez már az areiopagos megdöntésének az évében száműzve volt Görögország területéről. Én, szerény véleményem szerint, nem látok itt olyan nagy ellentmondást. Mert azt, hogy Themistokles mindezt 462-ben csinálta volna, s hogy 462-ben a döntő támadáskor Athénben lett volna az Ἀπ., egyáltalában nem mondja.²⁾ Csupán azt következtethetjük belőle, hogy a megindult areiopagosellenes áramlatban neki is szerepe van, sőt ő az, a ki Ephialtest az eszmének megnyeri. Ez pedig — politikai állását ismerve — nemcsak elfogadható, hanem éppen azon kellene csodálkoznunk, ha az aknamunkában nem látnók részvételének nyomait.

Tudjuk ugyanis nagyon jól, hogy az areiopagos elleni fellépés nem egy pillanat műve volt. Időnek kellett eltelnie, míg a döntő mérkőzés bekövetkezett. S ha ez 462-ben ment végbe, bizonyos, hogy eddig is többször összemérték fegyvereiket s így a fényes győzelmet egy hosszú készülődés és forrongás eredményének tekinthetjük.³⁾ Ezt bizonyítja Ephialtesnek másutt is említett azon eljárása, hogy előbb az areiopagistákat fogta perbe. Ha ez igaz, akkor a Themistokles szereplését még csak természetesnek kell találnunk. Ő is a néppárt vezére, s az ő szemében is a haladás akadálya az areiopagos. A mellett még személyes okokból sem rokonszenvezett az areiopagos-szal, mert ez — az Ἀπ. teljes hiteles tudósítása szerint — a perzsa királlyal való czimboráskodás miatt éppen kizárni készült kebeléből!

A mi az elbeszélést illeti, az kétségtől anekdotaszerű. Ez azonban nem elég ok arra, hogy az egész tudósítást elvessük. Ellenkezőleg mi még arra is következtetni merünk, hogy a Themistokles száműzésénél az areiopagos-szal szemben tanúsított magatartása volt olyan fontos tényező, mint a perzsákkal való paktálás.⁴⁾ Az areiopagos-

¹⁾ Ἀπ. XXV—VI. Schvarcz 331. l. V. ö. Plut. Pericles 10. Az utolsó mondatot azért hagytam meg szenvedőben, hogy a két mondat alanya szembeállítható legyen.

²⁾ Az epizód az előadás szerint előbb történhetett, s az elmondott események között időt kell gondolnunk. V. ö. «... és nem nyugodtak addig míg el nem vették az a. hatalmát...» stb.

³⁾ «Die Umgestaltung des A. einen längeren Kampf voraussetzte, wie durch Antrag und Gegenantrag bis zur endlichen Entscheidung mehrere Jahre hindurch sich habe hinziehen können». Philipp 258. l.

⁴⁾ Themistokles száműzésének körülményei külföldben sem világosak. Némi ellenzékéről már 479-ben is tudunk, s Spárta, mely megbuktatására törekedett, az arisztokratikus areiopagosban erős támogatásra talált. S az bizonyos, hogy valaminek történnie kellett Athénben, mert másképen

nak és Themistoklesnek volt okuk egymástól tartani, ennyit a leg-szigorúbb kritika mellett is elfogadhatunk. Azt pedig, hogy most meg a nép vezére bukik el az areiopagos-szal szemben, sokkal természetesebb folyamatnak tarthatjuk, mint a símán kivívott győzelemről való tudósítást. Mért nem történhetett az olyan símán! Egy kis visszahatás nemcsak érthető, de természetes is. A konzervatív párt is megembereli magát, s ez teszi Ephialtest is óvatossá. Sőt mi több, Ephialtes fényes győzelme után is látjuk a reactio nyomait. Fentebb említett meggyilkolása világosan ennek tudható be.¹⁾ Sőt a harmadik osztályból csak 6 évvel Ephialtes meggyilkolása után mernek archonokat választani.²⁾ De ugyancsak ez a mondat fentebbi állításunkat is bizonyítja! Mert a lacunás mondat ugyanilyen vonatkozásban említi a Themistokles nevét is, a kit az areiopagos-szal szemben tanúsított viselkedésért érthetett valami hasonló sors.

Ilyen alapon állva, ha menteni akarjuk Aristotelest a tudósítás formájáért, teljesen felesleges arra gondolni, hogy ő vagy másolói tévedésből írtak Themistoklest Perikles helyett. Mert a mellett, hogy többször is előfordul, egyszersmind olyan vonatkozásban említi, a mi kizárja a tévedést. A mi pedig Perikles szereplését illeti, arról külön emlékezik meg az *Αθ.* «Perikles csak néhány szerzett (bővült) hatáskört vett el az areiopagostól».³⁾ Ennél többet Plutarchos se mond, s aktív részt ő sem tulajdonít neki.⁴⁾ Inkább csak azért szerepeltetik Ephialtes-szel együtt, mert neki is — mint a néppárt vezérének — érdekében állott az areiopagos megdöntése, s abban az évben már mint befolyásos vezér szerepelt.

Ezután ismét Themistokles személyéhez térve vissza, megjegyzem, hogy Busolt is ilyenféle álláspontra helyezkedik, midőn nagyon is szűkszavú összefoglalásában úgy magyarázza Aristoteles tévedését, hogy Themistokles «mikor a fő támadás (!) bekövetkezett» már száműzve volt Görögországból.⁵⁾ Hallgatagon hozzáérti, hogy előbb azonban része lehetett benne. Görög történelmében azonban már egyenesen elítéli Aristotelest, egész tudósítását mesének tartja, pedig ő maga sorolja fel és mutatja ki, hogy mennyire eltérők a vélemények épen Themistokles száműzésére nézve.⁶⁾ Ezen állásfoglalásával különben Busolt csak következetes maradt önmagához. Mert, ha mint fennebb láttuk, nem hisz az areiopagos salamisi dicsőségében. akkor nem fogadhatja el azt a tizenhét éves uralmat sem, a melynek ez az alapja. Szerinte az arisztokrata párt találta ki az egészet annak bizonyítékául, hogy Athén nagysága és hatalma összeesik az arisztokratikus

senki sem magyarázhatja meg azt, hogy a salamisi csata után néhány évvel Themistokles száműzetik. Ok nélkül a perzsa királlyal sem állt szóba. V. ö. *Ókori Lexikon* II. 999. l.

¹⁾ Busolt is elismeri, hogy itt a konzervatív párt keze működött. G. G. III. 294. l.

²⁾ *Αθ.* XXVI. 5.

³⁾ *Αθ.* XXVII. 1. Ennyit mond a Pol. is II. 9. p. 1274a.

⁴⁾ V. ö. fenti idézetet. «Ephialtes által megfosztotta . . . » stb.

⁵⁾ Busolt Gr. St. 167. l.

⁶⁾ Busolt G. G. III. 112. és II. 167. l. Az írók véleménye 471—46. között váltakozik. Tehát Themist. életének ez a szakasza igen homályos.

kormányzás korszakával.¹⁾ Rendesen arra a bizonyos levélre hivatkoznak, a melyet Themistokles az új perzsa királyhoz intézett. Ez a trónváltás Perzsiában 465—464-ben történt. Tehát Themistoklesnek ezen időben még Görögországban kellett lennie. Az adatok azonban így is összeegyeztethetők. Száműzetése ugyanis 470-ben történhetett (Ed. Meyer szerint). Politikai befolyását azonban így is megtartotta. Ezért van az, hogy távollétében 468 vagy 467-ben halálra ítélik. S itt ismét a Spártával jóbarátságban lévő arisztokrata párt kezét kereshetjük, mely csak örülhetett a hatalmas népezér bukásának. Össze lehet tehát az ellentéteket s a tudósításokat egyeztetni a nélkül, hogy az egész görög kronológiát fel kellene forgatni.²⁾ Ha ennél a dátumnál megállapodunk, akkor is kevés a különbség a döntő mérkőzés megtörténte és Themistokles száműzése között, s így az előkészítésben mindenképen része lehetett. S ha már semmiképen sem akarunk elmenni 462-ig, annak sem az az érvelése az akadály, hogy akkor már «egy három éves királyt» Themistokles nem nevezhetett volna «új»-nak említett levelében.

Busoltnak azonban a 462-ik év ellen más szempontból is van kifogása, s Aristoteles számításában is hibát talál. Mert ha az Ἀθ. egyik helye szerint az a dicső uralom Salamistól kezdve tizenhét évig tartott, egy másik helye szerint pedig a döntő csapás 462—461-ben érte, e két adat egymásnak ellent mond. Szerinte ugyanis ez a korszak tizennyolcz esztendő, 480—462-ig, s így Ephialtes fellépése csak 463-ban történhetett. Aristoteles azonban a 480-ik esztendőt nyilván nem számította, de nem is számíthatta, mert az ütközet szeptember hóban történt, s az a fényes korszak jóformán csak az itt elért eredmények után kezdődhetett. 479-től 463-ig pedig kerek 17 év van, mert azt aligha kell mondanom, hogy a 462-ik évet, a melyben a mérkőzés megtörtént, Aristoteles már nem számította a dicsőséges korszakhoz. Máskülömben is az ilyen számítás sohasem lehet döntő ott, a hol pozitív adatokkal állunk szemben.³⁾ Itt tehát nem süthetjük rá Aristotelesre a következtetlenség bélyegét.⁴⁾

Nyílt kérdésül marad ezek után előttünk, hogy mit értsünk az Ἀθ. τὰ ἐπίθιστα (t. i. ἅπαντα περιείλετο) kifejezésén, mikor az areiopagosnak későbbi hatásköréről akarunk beszélni.⁵⁾ Wilamowitz

¹⁾ Busolt G. G. III. 63. Dr. Magyar Gy. sem fogadja el e tudósítást s érveket is hoz fel, melyek azonban egy forrásból erednek. Abból u. i., hogy az Ἀπ. pártpolitikai irat. Mégis elismeri, hogy «a mint a Politika is kiemeli, a háború után ez ősi intézmény sokat nőtt a polgárok szemében, tiszteletben, befolyásban». II. 16. Másképen azonban ez nem magyarázható meg. Igaz tehát, hogy nagy volt az areiopagos hatalma, s csakis így érthető az a küzdelem, melyet ennek megdöntésére folytatnak! Más-képen könnyebben végeztek volna vele.

²⁾ V. ö. M. Gy. II. 20.

³⁾ Csak egy példával fogom még állításomat megvilágítani: Szent István mint király 1001-től 1038-ig uralkodott. Péter 1038—1041-ig stb. Az első 38 (!) évig, a másik azonban csak 3 (!) évig, mert az 1038-ikat még Istvánéhoz számították. Ha nem így járnánk el, meg kellene toldalnunk történelmünket pár évtizeddel.

⁴⁾ Busolt Gr. St. 167. G. G. III. 29. I. Wilamow. i. h. I. 142., 150. I.

⁵⁾ Ἀπ. XXV. 2.

részletes bírálat tárgyává teszi a kérdést, és ő is arra a végső eredményre jut, hogy csak azokat a politikai jogokat veszítette el, melyeket a fejlődés folyamán Solon óta magához ragadott. Nem kell azonban arra a hatalomra gondolni, melyet a salamiszi csatában elért eredmények után nyert el, mert ez befolyásától megfosztatván, minden új törvényhozás nélkül is megszűnt. Az eligazodást csak nehezíti az a körülmény, hogy az elvesztett jogokat nem egy testületre ruházták.¹⁾ Mint vérbíróság tovább is működött, ősi jogait tehát (τὰ πάτρια) megőrizte. Megmaradt a közerkölcsiség felügyelője is, és hatáskörébe tartozott minden az államvallás megsértését involváló — ἀσέβεια — istentagadás eseteinek elbírálása. Hatáskörében maradt továbbá mindaz, a mi a vallásos szertartásokkal és kultuszokkal a legtávolabbról is összefüggésben volt.²⁾

Mindez azonban csak csekélység volt ahhoz a nagy hatalomhoz képest, melyet elvesztett. Mert elvesztette állambírósági hatáskörét, az állam, a törvények és a polgári rend felett gyakorolt ellenőrző hatalmát.³⁾ A törvények megsértése, vagy államellenes törekvések alkalmával az írásbeli panaszokat az ötszázak tanácsához kellett benyújtani. Ezé lett a pénzekre való felügyelet is.⁴⁾ A dokimasia fontos joga pedig a népgyűlés hatáskörébe ment át, mely a tisztviselők megvizsgálásával Athén vezető tényezőjévé lett.

Voltak sokan, kik fájlalták az areiopagos bukását, hatáskörének megcsönkítését, s a forrongások és szenvedélyek hullámai nyomot hagytak a kor költészetében is. Aischylos muzsáját szólaltatja meg, hogy védelmére keljen kedvelt Kimonjának és az areiopagosnak, melyben Athén védő bástyáját látta. Egy képet állít azért az athéniek szeme elé, hogy lássák az isteni eredetű intézményt, melynek szent méltóságát megsemmisítéssel fenyegetik. Hogy gondoljanak azokra a vészes következményekre, melyek nyomon fogják követni, mint a gyilkost a bosszuló erinnyek. Művébe Aischylos belelehelt egész művészi tehetségét, hogy az areiopagost a régi nagyság sugarába öltöztetve mutassa be. Olyannak, a melyet isteni eredeténél fogva nincs joguk megalázni, s annál kevésbbé megsemmisíteni. Ephialteseknek szólott Athena intelme: «Csak meg ne másítsátok törvényemet soha».⁵⁾ Ezen mű valóban megmutatja, hogyan lehet egy költői termék célzatos, a nélkül azonban, hogy elvesztené átlátszó tisztaságát és minden időre mintaszerű nagyságát.⁶⁾ Vannak azonban olyanok is, kik Aischylosban Ephialtes támogatóját látják. Véleményüket arra alapítják, hogy Aischylos is csak vérbírósági szerepkörében mutatja be az areiopagost. Messze vezetne itt a részletekbe való bocsátkozás; legyen elég annyi, hogy Philippi Oncken állításait megczáfolta, s a darab tónusa sem ad igazat a feltevésnek. Mert nyíltan kimondja, hogy «Solon alkotmányának tiszta forrásvizébe rút, iszapos árt bocsátottak» és akaratlanul

¹⁾ Wilamowitz i. h. 189., 329. l.

²⁾ Ασπ. LX. 2. Felügyelt az Akademos melletti olajfákra, s a gondozásukra az öröket is ő nevezte ki. Busolt Gr. St. 257. l. Philippi 268. l.

³⁾ Busolt G. G. 344.

⁴⁾ Schöemann 357. l.

⁵⁾ Eumenides 696. s.

⁶⁾ Curtius III. 362. V. ö. Philippi 290.

is elősegítették annak a «fejetlen életnek» feltámadását, melytől az agg költő épen meg akarta menteni hazáját. Máskülömben nem nevezné «erős bátyjának», melynek helyét semmi sem pótolhatja.¹⁾ Vincze Ambro a két ellentétes irányt kiegyenlíteni törekszik. Szerinte Aischylos épen a pártok megnyugtatóását célozza, s a javaslat törvényverőre való emelkedését nem is akadályozhatta meg, mert csak 459-ben adták elő.²⁾ Ez azonban még nem bizonyíték. Mert az impulzust csak azért szolgáltathatta, s a darabot bizonyára jóval előbb megkezdte írni. 459-ben azonban már Ephialtes befejezte politikai működését, s előadás után immár valóban kutathatja mindenki, hogy melyik pártnak adott a nagy mester igazat? Wilamowitz szerint mindkét fél megelégedetten távozhatott.³⁾ az a tény azonban, hogy Aischylos elhagyja Athént, mégis inkább a mellett bizonyít, hogy az agg költő nem jól érezte magát az új levegőben.

Az areiopagos fénykora ezzel lezáródik, s történelmének további fázisain az Ἀθ. sem kalauzol már bennünket. De a változó politikai viszonyok közepett még több ízben nyílt alkalma elveszett jogainak ideig-óráig való visszaszerzésére. Így a Lysander ostroma alkalmával a helyzet kényszerítő hatása alatt (mint 480-ban) ismét kiszélesbítik az areiopagos megnyirbált jogkörét. A honmentes nagy munkája kezébe kerül. A haza érdekében üdvös törvényeket hoz, immár harmadszor hirdeti ki amnestiát, s a város átadásakor tagjaihoz méltó komolysággal viseli magát.⁴⁾ Uralma és dicsőséges szereplése azonban csak pünkösdi királyság. A harmincz zsarnok idejében ugvanis már vérbírószági hatáskörének gyakorlására is kevés alkalma nyílik. De mint ilyen, azért szűkebb hatáskörrel továbbra is fenntartotta magát, s nincs okunk ennek ellenkezőjét állítani.⁵⁾

Elsőrangú szerep jutott az areiopagosnak a Thrasybulos-féle új alkotmányban is. Hatalmának visszaállítása ekkor az Ἀθ. szerint, egész ünnepélyességgel történt.⁶⁾ «Eltávolították az Ares-dombról az areiopagos ellen hozott Ephialtes és Arcestratos-féle törvényeket és Solon azon törvényeit, melyek kétértelműséget tartalmaztak, s a bírásokban érvényben voltak, megsemmisítették, hogy így az areiopagos igazgathassa az államot kétségbe nem vonható hatalommal.»⁷⁾

Egyszóval visszatértek hozzá kiolthatatlan kegyelettel mindannyiszor, valahányszor nehéz időkben a közjó biztosítékát keresték.⁸⁾ Így tesznek a szerencsétlen kimenetelű chaironeiai csata után is. — S az areiopagos feladatát most is híven betöltötte. Érvényt szerez akaratának,⁹⁾ valóban a komoly helyzet magaslatára emelkedik, s kétségkívül tapasztalható is némi felbuzdulás, a hanyatlást azonban már ő sem tudja feltartóztatni.

1) Eumenid. 670. s. k. lk.

2) V. ö. Vincze 42. l.

3) Wilamowitz i. h. II. 330. l.

4) Curtius IV. 563.

5) Schœmann i. h. 356. l.

6) Ἀθ. XXXV. 2.^a

7) V. ö. Schvarcz I. 65.

8) Curtius IV. 59. l.

9) Curtius IV. 445. l. Schvarcz 565. l. Busolt Gr. St. 257. l. V. ö. Thalheim i. h. 631—33. l.

Vannak még nyomaink arra nézve, hogy az areiopagos azért a függetlenség elvesztése után is működött.¹⁾ Politikai jogainak elvesztésével azonban jelentőségét is elvesztette, történetének ezen korszakával tehát ez okból sem óhajtok foglalkozni.²⁾

De e keretben vázolt részletekből is kítűnhetik, hogy működése mély nyomokat hagyott Athén történetében. Mert történelme — mint látjuk — egyidős Athén történelmével, virágzása és nagysága, politikai tekintélye és szereplése pedig mintegy Athén hatalmának és nagyságának határköveit mutatják. Ez az oka annak, hogy a legjelesebb görög írók magasztalással szólnak róla, s a többi államok is megkísérik utánozni. Mikor pedig Athén nagyságának hanyatlásával együtt az areiopagos hatalma is tűnni kezd, a szónokok a legnagyobb elragadtatással beszélnek azokról a szép napokról, mikor még az areiopagos működéséhez annyi dicsőség fűződött. A jelen bajai közt a múlt magasztalásában találnak vigasztalást, Isokrates az elvesztett szabadságot siratva, Areiopagitikos című beszédében, az areiopagos valóságos apotheozisát írja meg. S Athén kiváló intézményei között valóban alig van csak egy is, melyhez annyi dicsőség, s a kortársak részéről annyi elismerés fűződött volna, mint az areiopagoshoz. Isokrates azonban elragadtatásában kétségkívül túloz egy kicsit, s a tárgy iránt tanúsított szeretete elragadja. De az areiopagos történetére visszatekintve, akkor igazat adhatunk neki, midőn Hellas első törvénytudósának nevezi a testületet, melybe csak *xalῶς* született és mértékletességet tanúsító férfiakat vettek be. Míg ilyenek ügyeltek fel az ifjúság nevelésére — mondja tovább — addig a salamisi és a marathoni csaták hősei kerültek ki kezeik alól, az ösöktől reá ruházott jogait tehát minden időben kétségkívül jótékonyan gyakorolta.³⁾

Méltán sóhajtott tehát vissza az agg szónok, ki átélte Athén legválságosabb időszakait, ezt a boldog korszakot, mert az areiopagos működése csakugyan áldásos volt az államra nézve, hatása pedig igazán messze kiható. Cicero még ennél is többet mond, mikor Athént az areiopagos nélkül olyannak képzei, mint a világ kormányzását Isten nélkül,⁴⁾ s más helyütt is a legnagyobb elismeréssel szól az areiopagos működéséről.⁵⁾ Megérdemli tehát, hogy működésével ma is foglalkozzunk, és történelmét minden részletében megismerjük.

(Munkács.)

TÁRCZY KÁROLY.

¹⁾ Philippi 315. l. Tacitus Ann. II. 55. Busolt Gr. St. 194. l.

²⁾ V. ö. Vincze A. i. értekezését, hol ezek az adatok nagy gonddal vannak összeállítva. 40. s k. lk.

³⁾ Isokrates Areiopagitikos 37—52c.

⁴⁾ Cicero: De natura deorum LII. c. 29.

⁵⁾ Cicero Ad. Attic. 14. 5. De officiis I. 22.

KOTZEBUE: DER HYPERBOREEISCHE ESEL.

A jeni romantika írói többnyire abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy az ellenök írt szatírák szellemtelen férczművek voltak, a melyekben az igen olcsó élcz abban csúcsosodott ki — akár szindarab, akár elbeszélés volt az illető pamflet — hogy fellép valamilyen üresfejű, henczegő fecsegő, a ki az «Athenæum»-ból vett, összefüggésükből kiszakított és sokszor érthetetlen idézetekben beszél a többi jámbor szereplő nagy rémülésére. Egyike a legmérgesebb pamfleteknek Kotzebue darabja, a melynek teljes czíme: *Der hyperboreeische Esel. Ein drastisches Drama und philosophisches Lustspiel für Jünglinge in einem Akt v. A. v. Kotzebue*. A cím alatti vignettán Apolló lírát tartó szobra előtt tánczoló számár látható. Mottója: Saltantes Satyros imitabitur. (Virg. Ecl. 5, 75). Megjelent 1799. őszén.¹⁾ A vignetta az *Athenæum* egy töredékét gúnyolja: «Alig van irodalom, a mely annyi torzszülöttet mutatna fel csupa beteges eredetiséghajzásból, mint épen a miénk. Ebből látszik, hogy hyperboreausok vagyunk. A hyperboreausok t. i. szamarat áldoztak Apollónak, a ki az állat fureca ugrásain mulatott.»²⁾

Schlegel Karolina 1799-ben írja leányának, hogy Kotzebue drámát írt a két Schlegel ellen s elő is adatta a lipcei sokadalom alkalmával. Egyik szerepe az *Athenæum* töredékeiből van összeírva és Frigvest személyesíti meg, a kit a darab végén a bolondok házába küldenek. Külömben nincsen élcz a darabban, nem számítva a Schlegelék saját szellemességét. A színházban pro és contra nagy lármát csaptak a nézők; természetes, hogy a lipceiek nagyobb része Kotzebue mellett tüntetett. Müller, Lipce polgármestere, erre betiltotta a darab előadását.³⁾ Kotzebuenak «vígjátékát» Schlegel Frigyes páholyából nyugodtan, vidáman és méltóságteljesen nézte végig, maga mulatott rajta legjobban. Szeretetremlő tulajdonsága volt, hogy olyan tréfán is tudott nevetni, a mely az ő rovására ment. A józanabb felfogású nézők tapsa neki szólt, nem a silány darabnak.⁴⁾ A darab maga később Kummernél jelent meg.

Bevezetése «Zueignungsschrift an die Herren Verfasser und Herausgeber des Athenæum». Kotzebue, ez a «nyomorult ember», (a hogyan Schiller Goethének 1800. máj. 5. írt levelében nevezi) merő gúnyból Schlegeléknek ajánlja drámai kísérletét, amelynek hivatása az ő nagyszerű tanításainak a közönség körében való terjesztése. Kotzebuenak van egy nehéz felfogású barátja, a ki nem érti Schlegelék felséges eszméit, sőt reájuk vonatkoztatja Duclos: *Moeurs de ce siècle* egy szakaszát, a mely üres fejű emberekről szól, a kiket nagy garral hirdetett esztelenségek miatt módfeltt csudálnak. Kotzebue meg akarja czáfolni e «szemtelen ember» véleményét s könyvesházában meg-

¹⁾ Új kiadása *Dr. Franz Blei*től a *Deutsche Litteratur-Pasquille* című vállalatban Lipcsében Zeitlernél 1907-ben jelent meg (44 l.).

²⁾ Régi kiadás I. k. 2. rész. 52 l. Baader-féle Athenæum-kiadás 65. l.

³⁾ Blei e levelet *Waitz: Caroline* (I. 272.) cz. könyvéből idézi.

⁴⁾ Ricarda Huch, *Blütezeit der Romantik* 3. 1905. 247. l.

mutatja neki Schlegel Frigyes *Lucinde*jét. Eerre csak azt meri állítani a nehéz felfogású, hogy a Krisztustól a tóba kergetett, az ördögtől megszállt disznók (Lukács ev. 8. fejj. 32—34.) nem fultak meg valamennyien, sőt a legkövérebbek éppen a *Lucinde*be bujtak bele. Ez a szellemes barát az *Athenaeum Töredékeit* ostobaságoknak tartja, a melyeket szerzőjük sem értett. Kotzebue nem túrtörtetheti magát tovább, nagy eszméje támad, szerinte ezen nagyszerű töredékek csak formái tökéletlenségük miatt érthetetlenek és az ész számára megközelíthetetlenek.¹⁾ Kotzebue drámai alakban fogja e gondolatokat minden ember épülésére és okulására bemutatni. Farizeus szemforgatás közt nagyon sajnálja, hogy a németek álszemérmetessége miatt nem mutathatja be a legszebb c-uda-gondolatokat s az erőteljes disznóságokat, mint pl. Venus Pandemos mysteriumainak egy igen durva jelenetét.²⁾ Pedig milyen kár ezek kihagyásáért! Sajnos, a tuczatembernek nincs érzéke a szemtelenség iránt.³⁾ A szemérem miatt kénytelen Kotzebue sok fényes részletet elhallgatni. A bevezetés végén Kotzebue magát a két Schlegel jóindulatába ajánlja, hiszen művecskéjét fehér hattyúszárnyuk egyik tollával írta.

A pamflet tárgya — meséről, jellemfestésről szó sem lehet — a következő: Kreutz báró, leánya: Malchen, nővére: özv. Bergné, hazavárják Károlyt, Malchen vőlegényét, a ki Jénában Fichtétől filozófiát, Schillertől történelmet és Schlegeltől esztétikát hallgatott. E tudományok, de különösen az *Athenaeum* olvasása, elcsavarták Károly fejét. Hazaérve istenfélő anyját pantheista tanokkal s az öngyilkosság dicsőítésével kétségbeejti. Malchent, menyasszonyát, a *Lucinde*ből s a *Töredékekből* vett, hajmeresztő, erkölcsstelen eszmékkel bűsítja, magasztalja a szabad szerelmet, ajánlja neki a házasságot à quatre.⁴⁾ A kis leány undorral fordít hátat *volt* jövődóbeli férjének. Károly testvérét, Hansot is sérti hóbortos eszméivel, pedig Hans derék legény, a ki megmentette a fejedelem életét vadászat alkalmával. A fenséges urat is bosszantja Károly kusza, forradalmi frázisokkal. Himnuszot zeng a franczia forradalomnak, Fichte tudománytanának, Goethe *Wilhelm Meister* regényének és az isteni lustaságnak. A fejedelem a bolondok házába valónak tartja e morális lumpot, a ki nem ismer kötelességet Isten, állam és embertárs iránt. Malchen a derék Hans felesége lesz. A lakodalmat persze a fejedelem rendezi, a ki elítéli a mai műveltséget, a mely önhitt, nemtelen, érthetetlen, bombasztikus és teljesen hasznavehetetlen.

Károly szerepe idézetekből áll, a melyeket Kotzebue a *Lucinde*-ből és a *Fragmentekből* állított össze. E töredékek Schlegel Frigyes neve alatt láttak napvilágot az *Athenaeumban* (1798.), bár néhány töredék nem tőle, hanem bátyjától, Novalistól, talán Schleiermacher-

¹⁾ Schlegel Frigyes szerint a *Fragment*nek olyannak kell lennie, mint egy *sül*-nek. (Igel). *Athenaeum*, 1905. 66. l. (a régi *Athenaeum*, 54. l.) Ein Fragment muss gleich einem kleinen Kunstwerke von der umgebenen Welt ganz abgesondert und in sich selbst vollendet sein wie ein Igel.

²⁾ A *Lucinde*ből.

³⁾ *Lucinde*, 40. l.

⁴⁾ *Fragmente* 11. Pan-Verlag. Athenaeum, 1905. 40. l. Ezen hírhedt töredék szerzőségét Haym Schleiermachernek tulajdonítja.

től is származik. Világos, hogy Kotzebue e *Töredékeket* szemelte ki czéltábláknak, mert legtöbb feltűnést és hangos ellenmondást ép ezek keltettek. E töredékek tartalmazzák a korai romantika zürzavaros programját, csatakiáltását.¹⁾ Schlegel Fr. töredékeiről Schiller utálatlaltal beszél 1798. július 23. Goethének írott levelében; Goethe ellenben válaszában (július 25.) nem veti meg e töredékek «Olla potridá»-ját, örvend nekik, mert ilyen darázsfészek (töredékek) rettenetes ellensége a mindenütt terpeszkedő ízléstelenségnek, korlátoltságnak és ürességnek. A *Fragmente* nem csak furcsa eszmék, hanem érthetetlen nyelvük miatt is hitták ki a kritikát. Kotzebue, és mások is, szemére lobbantották Frigyesnek értelmetlen beszédjét. Erre ő az *Athenaeum* 1800. évf. III. kötetének utolsó darabjával válaszolt.²⁾ A töredékek ferde nézetei és a *Lucinde* — a mely botrányos tárgy lehetetlen feldolgozása³⁾ — megérdemelték volna a pelengérré való állítást szigorú erkölcsű ember részéről. — Kotzebue Goethét és Schillert is szeretné a sárba rántani, láttuk, hogy műveiket az *Athenaeum* hőbortos állam- és erkölcsellenes tendenciáival egy sorba helyezi. Ez a galád orvátamadás e két író ellen, melynek oka sértett hiúság volt, bizonyítja, hogy Kotzebue már e művecskében is felkínálkozik a reakció eszközének; felcsap a tiszta erkölcs, Isten, a vallás és a jogrend védelmezőjének, a mihez éppen csak neki nem volt joga.

Kis pamfletje minden oldalán jegyzeteket találunk, a melyek pontosan megmondják, hogy honnan vette a szerző a ritka nyomású idézeteket. Némi fáradsággal megtalálhatjuk e helyeket az *Athenaeum*-nak 1905-ben a Pan-Verlagban megjelent új kiadásában is, a melyet Fritz Baader rendezett sajtó alá bevezetéssel és számos jegyzettel ellátva. (Das Museum, Band IV.) Ez a kiadás csonka; szubjektív választás szerint közli e klasszikus folyóirat cikkeit. Szakember nem igen használhatja, ámbár Schlegel Fr. híres töredékeit — a melyekre éppen szükségünk van — magában foglalja. Az új kiadásnak más hibája is van. A kötet végén jegyzetek vannak, a melyek azonban a régi kiadás lapszámaira vonatkoznak; — ha tehát az ember pl. a Kotzebuetól jelölt 52. l.-ot keresi, — (a hyperboraeusok szamaráról) akkor a «Jegyzetek»-ben tényleg e szám alatt találja az illető töredék magyarázatát, de az új kiadásban e töredék a 65. lapon olvasható.

A példának említett töredék, a melynek Kotzebue darabja címét köszöni, igen furcsa magyarázóra akadt Baaderben, a ki könyvének 276. lapján ezt írja: «Hyperboraeer, wohl eine derbe Antwort auf Kotzebues Verspottung der Romantiker in seinem „Hyperboräischen Esel.“ — Milyen tévedés! Baader felcseréli az okot az okozattal! Hiszen előbb volt meg e «Töredék», aztán született meg Kotzebue vígjátéka; a címét is e töredékből vette. Baader szerint fordítva van a dolog. Előbb volt a darab, aztán válaszoltak Schlegelék. Ilyen felületességre ritkán akadhatni komoly irodalomtörténeti munkában. Mi indította Kotzebuet satirikus vígjátékának írására? Blei azt feleli:⁴⁾

¹⁾ A leghíresebb töredékből jellemző részletet fordított Heinrich Gusztáv az *Egyet. Irodalomtört.* III. k. 581. l.

²⁾ Über die Unverständlichkeit.

³⁾ Heinrich id. mű. 584. l.

⁴⁾ Blei 44. l.

a nyomorult emésztő irigysége volt az; Kotzebue dicsőségre szomjúhozott, nagyon bántotta, hogy a fennkölt írók körében semmibe sem vették, akármennyire erőltette is a jambusgyártást történelmi színműveiben. Ezért aztán beleavatkozott az irodalmi harcokba s úgy viselkedett, mintha az ő véleménye bírna döntő fontossággal. Két út volt előtte nyitva: a nagy embereket vagy dicsérni, vagy gyalázní. Az utóbbit választotta, mivel ez felelt meg szelleme sekélységének.

Mondanunk sem kell, hogy ez a vélemény helytelen, sőt naiv is. Volt Kotzebuenak elég oka, hogy a romantika ellen hadat indítson. Ez egyszer nem ő volt az irodalmi esetepaté kezdeményezője. Csak a saját bőrét védte, a mihez kétségkívül joga volt, de a harcmódora csúnya volt, fegyverei nem voltak tisztességesek. Az *Athenaeum* vetette oda neki a harci keztyűt; még pedig duplán. Fr. Schlegel¹⁾ rossz írókat említ, a kik a kritikusok zsarnoksága ellen panaszkodnak, pedig sokkal inkább a bírálók emelhetnének panaszt, mivel szépek. Jónak, kellemesnek kell valamit találniok, a mi korántsem az; csak a hatalom kérdésén múlik, hogy a megbíráltak nem bánnak a bírálókkal úgy, mint Dionysius versének gáncsolóival. «Ein Kotzebue hat dies ja laut bekannt.» — A hiú Kotzebuet nagyon sérthette e pár sor. Az *Athenaeum* II. kötetének 2. részében van a *Literarischer Reichsanzeiger oder Archiv der Zeit und des Geschmacks v. W. und F. Schlegel*.²⁾ Itt is találunk támadást Kotzebue ellen: «Ankündigung. Auf dem nicht vorhandenen Nationaltheater der nicht vorhandenen deutschen Nation wird bei der Eröffnung aufgeführt: *Kotzebue in England*, oder die Auferweckung der schlummernden Platitude, eine weinerliche Posse in 5 Aufzügen, nebst einem Prolog gesprochen von W. Shakespeare.» — Shakespeare Hamlet szellemével közli homályos értelmű keserveit; erre következik «als Nachspiel: *Der Deutsche Jakobinismus* — oder *Abbé Barruel im Tollhause*. Citatio edictalis.» A prologus és az utójáték ismertetése hemzseg mindenfelé nehezen érthető czélzástól.³⁾

Ez a Kotzebueról szóló hirdetés, a mely czélzást tartalmaz az *Indianer in England* című darabra, Fritz Baader szerint támadás a termékeny író pétervári színingazgatói működése ellen, mert kímélet nélkül csonkította a «szabadelvű» darabokat.⁴⁾ — Baader véleménye mindenképen helytelen. Nemcsak színingazgatói tevékenysége, hanem főképen irodalmi művei miatt, haragudtak az *Athenaeum* írói Kotzebue-ra; ha pedig dramaturgiai működését támadták volna, akkor inkább bécsi szerepléséért támadhatták volna (1797—1798-ban a Burgtheater igazgatója volt). Harmadszor pedig nincs értelme a «szabadelvű darab» kifejezésnek. Saját színműveit s az Ifflandéit csak nem csonkította Kotzebue, noha azok nem egyebek mint a mai naturalista, szocialista színmű kengyelfutói; Kotzebue és Iffland a való életet másolták, nem különböztek nagyon tárgyban és feldolgozásban a modern írótól.⁵⁾ Mit ért Baader szabadelvű darab alatt? Maga sem tudja.

¹⁾ Athenaeum (Pan-Verlag) 44. I. *Fragmente*.

²⁾ U. ott 237—250. I.

³⁾ Főképen Wielandot támadja állítólagos plagizálásai miatt.

⁴⁾ Baader: Athenaeum 285.

⁵⁾ Henrich G. id. mű. 579. I.

Franz Blei véleményével szemben bizonyos, hogy az *Athenaeum* két rendbeli kicsinyeskedő támadására írta Kotzebue pamflétjét. Schlegel Á. V. válasza volt az *Ehrenpforte und Triumphbogen für den Theaterpräsidenten von Kotzebue bei seiner gehofften Rückkehr in's Vaterland*. E szellemes válasz Goethe és Schiller elismerésében részesült. Legszellemesebb válasz volt Brentano: *Gustar Wasa* című darabja. (Mindkettő a Sauer-féle D. L. D.-ben található).

Franz Blei kiadása mindenkinek ajánlható, bár — mint kimutattuk — nincs igaza abban, a mit a darab keletkezéséről mond. E kiadás utánzata az eredetinek; kötése, papirosa, betűi, helyesírása megegyeznek vele. A darab maga rossz vígjáték, de kitűnő kalauz a korai romantika útvesztőjében, ha ilyen jegyzetes kiadásban olvassuk.

(Győr.)

LÁM FRIGYES.

HAZAI IRODALOM.

Váczy János: Kazinczy Ferencz. Budapest, Franklin, 1909. 8-r.
188 l. Ára: 250 K.

A Kisfaludy-Társaság nem méltatlanra pazarolta bizalmát, midőn Váczy Jánost bízta meg Kazinczy életének megírásával. A legszerecsesebb gondolat volt a nehéz feladat megoldásával megtisztelni azt az embert, ki Kazinczy életének s korának legalaposabb ismerője. Nehéz feladatnak mondtam a megbízást, mert rövidre szabott terjedelemben megismertetni oly ember életét, ki egy egész korszaknak minden fontosabb kérdéseiben döntő szóval bírt és vezető szerepet töltött be, bizonyára a legnehezebb munkák egyike. Nem teremthet e téren maradandó értékkel bíró alkotást az, ki rövid két-három esztendőzt szentelt csupán előtanulmányra, mert nem képes az adatok halmazában eligazodni, a lényegest a lényegtelenről elválasztani, szóval, az összefoglaló nagy eszméket áttekinteni és csoportosítani. És nagyon nehéz volt a feladat, mert oly kérdésekről kellett Váczy-nak a művelt közönség részére írnia, melyektől még a szakemberek is legjobban fáznak. Ismertetnie kellett oly műveket, melyek már megjelenésök idejében sem készültek a nagy közönség számára, melyek csak tudósok, esztétikusok, nyelvészek érdeklődésére számítottak. A Kisfaludy-Társaság célja s a feldolgozandó anyag már magában is bizonyos ellenmondásban van, de azután annál becsesebb annak az írónak műve, ki a nehézségeket legyőzi s mégis közel tud jutni az anyagtól idegenkedő közönség szívéhez.

Váczy hat fejezetre osztja művét: I. Kazinczy ifjúkora; hivataltalosság. II. Hetedféleli fogság. III. Széphalom. IV. A nyelvújítás és Kazinczy. V. Kazinczy, a költő és prózaíró. VI. Az élet alkonyán. Mindegyik fejezet egy-egy rész nemzetünk történetéből, melyből szellemi életünk vezérének lelkesítő alakja magaslik ki.

Az első fejezetben az ifjú Kazinczy fejlődéséről s nemzeti öntudatunk ébredéséről nyerünk meglepően világos képet. Már mint ifjú felismeri hivatásának igazi célját, érzi, hogy a nyelv kiműve-

lésével s a műveltség terjesztésével teheti a legkiválóbb szolgálatokat nemzetének. Kutatja, keresi a helyes irányt, rajong minden új gondolatért, gyorsan hevül és lelkesedése ezer s ezer új tervet juttat eszébe. Még élete alkonyán is a legnagyobb büszkeséggel gondol tanfelügyelőségére, és Váczy is helyesen tette, hogy e téren való működését bővebben méltatta. A második fejezet a Martinovics-féle összeesküvés történetét s Kazinczy hetedfélévi szenvedéseit tárgyalja. Váczy alaposan ismeri az egész pór lefolyására vonatkozó irodalmat. Rövid, tömör előadásban összefoglalja Szirmay, Pulszky, Fraknoi s Császár kutatásainak eredményeit, melyeket Kazinczy iratai, főleg levelezése alapján néhány új adattal egészít ki. Élénk előadásban vázolja a szerencsétlenek mérhetetlen szenvedéseit és főleg kiemeli Kazinczy önzetlenségét, melyet fogolytársai iránt tanúsít. Vigasztaló szavai nem egy könnyűt törlenek le a szenvedők arczáról, s bár maga is nélkülözések közt tengeti életét, szívesen megosztja utolsó falat kenyerét a nagyobb ínségben levőkkel. A harmadik fejezet új szenvedéseit s azon küzdelmeit ismerteti, melyeket családjával kénytelen folytatni, hogy végre felszabaduljon öcsse, József, gyámkodása alól. Leghívebb emberei előtt is ritkán tesz célzást ezen szomorú viszálykodásokra, maga is rösteli azt a sok méltatlanságot, melyet családja részéről el kellett tűrnie. Mindig hajlandóbb az életet derültebb oldaláról tekinteni, soha sem vesztí el a boldogabb jövőbe vetett hitét és gyorsan felejtí a szenvedett méltatlanságokat. Ezen két fejezet mutatja legjobban, hogy Kazinczy mindig a szív embere volt, ki mindent érzelmei alapján ítelt meg. A negyedik fejezet a nyelvújítás nagy harcát tárgyalja. Ma a küzdelmet nem tekintjük többé pusztán nyelvújításnak, hanem az első lépésnek az általános megújhódás felé. Kazinczy maga is úgy érezte, hogy nem csupán a nyelv kiművelése érdekében küzd, hanem a régi világ maradi felfogása ellen kell megvívnia a harcot. Először került most szembe egymással döntő mérkőzésben a régi világ az új szellemmel, amaz a hagyományok szentségét, a múlt intézményeinek sértetlenségét, emez a haladást, új eszméket s gondolatokat, gyökeres újítást hirdetve. Kazinczyt finom ízlése, műveltsége állította a mozgalom élére. Végig küzdötte a nehéz harcot, hozzá szoktatta a nemzetet az újításokhoz és megnyitotta előtte azt az utat, mely a társadalmi s politikai újászületés felé vezetett. Az ötödik fejezet Kazinczy eredeti műveit méltatja, Tény, hogy Kazinczy nem önálló költőí alkotásai alapján emelkedett arra a magaslatra, hová kortársai s az utókor egyaránt helyezte, hanem az osztatlan elismerést azon küzdelmei s erkölcsi bátorsága révén vívta ki magának, melylyel a nemzet maradiságát ostorozta, a megújhódást hirdette, a haladás, művelődés útját egyengette. Ő volt az első írónk, ki öntudatosan fogott a nagy átalakítás nehéz munkájához, hogy népünket bevezesse a művelt nemzetek sorába és újra leterítse azt a kapcsot, mely hazánkat régen a nyugati népek eszmeköréhez fűzte. Ezért hirdette első sorban a finom ízlést, megkövetelte, hogy a költő műveltségben, tudásban felülmúlja azt a közönséget, ki részére műveit alkotja. Első sorban tanító volt, s nem kell csodálkoznunk, hogy valóban nagyot, kiválót csakis a költészet azon fajaiban (epigramma, epistola) tudott alkotni, melyek közel esnek a prózához. Bírálatai legjobban meggyőznek arról, hogy ítélete szerint az esztétikai hatást első sorban a nyelv szépsége s

verselési forma kifogástalansága határozza meg. Az utolsó fejezet életének alkonyát és fáradozásainak eredményeit tünteti fel. Új eszmék s irányok indulnak meg irodalmunkban, melyek szakítanak Kazinczy költészeti felfogásával, de az agg mester büszkén tekinthetett az ifjabb nemzedékre, mely magáévá tette az általa alkotott költői nyelvet s rajongott a gyökeres s általános újításokért. Mások vették át a vezér szerepét, olyanok, kik érezték, hogy a költő hivatása mégis első sorban a nemzet gondolkozását, érzelmeit kifejezni.

A szakemberek tetszését bizonyára az V. és VI. fejezet fogja legjobban megnyerni, melyekben széles alapon tárgyalja a nyelvújítás történetét, ismerteti Kazinczy költeményeit s prózai műveit. Váczy a legügyesebb kézzel oldja meg a legnehezebb feladatot, midőn tömör előadásban, de világos nyelven a rengeteg anyagból szerencsésen kiválasztja a legfontosabb részeket, melyek Kazinczy s egész iskolájának irányát jellemzik. Külön érdemül kell felemlítenünk, hogy bár a szerző a legnagyobb szeretettel és elismeréssel méltatja Kazinczyt, mégsem esik abba a hibába, hogy legkedveltebb íróját érdemén felül becsülje. A nagyközönség érdeklődését viszont leginkább felkelti a II. és III. fejezet, mely Kazinczy fogságát, kiszabadulását, új szenvedéseit, családi viszonyait s azon boldogságát festi, melyet felesége s gyermekei körében talált meg. Biztos révbe jutott és kárpótlást nyert a szenvedett kínokért. És hogy a kiváló munka ellen mégis némi kifogást emeljek, említsem az utolsó fejezetet, mely kissé lézagosan tárgyalja azt a viszonyt, melyben az agg mester az ifjabb költői nemzedekkel, főleg Széchényivel állott. Mondanom sem kell, hogy ezen meggyőződésem cseppet sem rontja le a minden tekintetben legnagyobb dicséretre méltó mű érdemét. Az ily lényegtelen fogyatkozást különben a szerző nem is kerülhette el, midőn előre megszabott terjedelemben kellett feladatát megoldania. Ezt látjuk s fogjuk is tapasztalni a Kisfaludy-Társaság által megindított vállalat minden kötetében, valahányszor a feldolgozandó anyag nagysága merészebb összevonásra kényszeríti az író.

Stílusa vonzó és világos, csak azokon a helyeken válik kissé tömörre, hol sok adatot kénytelen egy-egy mondatban vagy lapon tárgyalni.

A legnagyobb dicséret illeti meg Váczy sikerült művét s teljes elismerést érdemel a Kisfaludy-Társaság, mely lehetővé tette, hogy végre Kazinczyról is van már egy teljes életét s működését tárgyaló munkánk.

(Lőcse.)

CZEIZEL JÁNOS.

Alex. Károsi: Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in «Octavio» componendo usus sit? Auctore A. K. e Scholis Piis. Budapestini, typis Alexandri Nagy, 1905. N. 8-r. 90 l.—

Bódis István: M. Minucius Felix Octaviusa. Kassa, Vitéz-nyomda, 1908. Ára 2 K.

A két értekezés, melyeket ez alkalommal ismertetek, Minucius Felix-szel, a kiváló latin apologetával foglalkozik, kinek «aureus libellus» a, az Octavius, annyi vitára adott már alkalmat. Örvendetes tény gyanánt állapítom meg, hogy a ker. latin irodalom művelése úgy

látszik -- nálunk is tért kezd hódítani; ebből a szempontból megokoltnak tartom Károsi értekezésének ismertetését is, bár megjelenése óta már négy év múlt el. Egyszersmind ebből a szempontból öröömnek adok kifejezést mindkét mű megjelenése felett, mert a philológiának egy nálunk még nagyon kevésbé művelt területén hasítanak új barázdákat.

Nem érdektelen ez alkalomból felemlíteni, hogy a magyar Minucius-irodalomnak már némi múltja van. Már 1740-ben megjelenik Debreczenben az első magyar Minucius-editio Margitai János nyomdájában. Címe a következő: *M. Minucii Felicis Octavius ad Jo. Davisii Editionem Cantabrigiensem 'Anni cło Iocc vii quam potuit optima fide expressus, Additis brevibus Notolis in Tironum Usum. Moribus antiquis res stat Romana Virisque. Ennius. Debrecini, Impr. Joannes Margitai. Anno cło Iocc xl.* Az első négy lapon G. M. Lectori. S. D. cízzel bevezetést olvasunk, mely tájékoztatja az olvasót a követett módszerről. Az 5-6. lapokon olvassuk *Cave Historia Litteraria Scriptorum Eccl. 1694-iki kiadásából, pars I. p. 48* lenyomatott részletet Minucius Felix életéről és műveiről. Ezután új lapszámozás kezdődik s itt az 1-83. lapokat az Octavius szövege, a 84-124. lapokat pedig a «*Notæ perbreves*» foglalják el, melyekben különösen sok értékes utalást találunk Min. forrásaira. A kiadó nevét a bevezetés G. M. betűi árulják el, melyek alatt Maróthy György (1714-1745), a debreczeni kollégium hírneves tanára rejtőzik. Az Octavius második magyarországi kiadása szintén Debreczenben jelent meg 1745-ben s címe a következő: *M. Minucii Felicis Octavius ad Jacobi Gronovii Editionem Lugd. Batav. Anni cło Io cc ix expressus. Moribus antiquis res stat Romana Virisque. Ennius. Debrecini, Impr. Gregorius Kállai. Anno cło Iocc vii.* E kiadásnak szerzője, mint az első 7 lapot elfoglaló s különösen szövegkritikailag értékes bevezetés címéből megtudjuk, *Szathmári Pál* István, ki Sárospatakon a bölcsészetet és a görög nyelvet tanította 1759-től (szül. 1730 + 1766). Ebben is lenyomatva találjuk *Cave* jegyzetét Minuciusról. Maga a szöveg 83 lapra terjed, jegyzeteket nem csatolt hozzá a kiadó: «*ne moles cresceret libelli; tantoque parabilior etiam pauperibus redderetur*».¹⁾ Időrendben *Vári Ferencz* Octavius-fordítása következik, mely Sárospatakon, 1815-ben jelent meg. Az első magyar értekezés M. F.-ről a szathmári kir. kath. főgimnázium 1887/88. évi értesítőjében jelent meg *Fodor Gyula* tollából, címe: *M. Minucius Felix Octaviusa*. A 17 lapra terjedő értekezés, mely az Octavius keletkezési idejét 161-180 közé teszi, philologiaiailag is eléggé tájékoztató, de elsősorban inkább szépen megírt olvasmány.²⁾ Ezt követi a kecskeméti róm. kath. főgimn. 1906/7. évi értesítőjében *Károsi Sándor* Octavius fordítása (a címben jelzett értekezésről alább szölok), mely elé rövid, tájékoztató bevezetést írt M. F.-ről.³⁾

Károsinak a címben jelzett latin nyelvű értekezése még 1905-ben jelent meg. Az eleven tollal és folyékony latinsággal megírt

¹⁾ Mindkét kiadás két-két példányban megvan a késmárki ág. h. ev. lyceum könyvtárában.

²⁾ Bírálta Némethy Géza, EPhK. XIII. évf. 83. s. k. lk.

³⁾ Ismertettem EPhK. XXXII. (1908), 142-143. l.

munkát Procemium vezeti be (3–7. l.), melyben szerzőnk kitűzi tárgyát, röviden — sajnos, csak jegyzetben — tájékoztat a M. F. korának kérdésében folyó vitákról, azután sorra veszi azon pogány írókat, kiknek műveit M., mint «fontes in opusculo suo componendo præ oculis habuerat». Tárgyalása két fejezetre oszlik, az elsőben összehasonlítja az Octaviust¹⁾ Cicero, Seneca és Platon műveivel, Livius, Sallustius, az idősebb Plinius, Florus és Herodotos történeti munkáival, a másodikban a költőket (Vergilius, Ovidius, Horatius, Juvenalis, Tibullus, Propertius, Lucretius, Martialis, Ennius, Terentius, Homeros, Hesiodos, Euripides) veszi sorra és keresi műveikben a párhuzamos helyeket az Octaviushoz.

Már az íróknak ebből a kissé hosszú jegyzékéből is észrevehető, hogy Károsi kissé túllőtt a czélón. Pl. Florus, Tibullus, Propertius, Ennius,¹⁾ Terentius, Hesiodos, Euripides bátran elmaradhattak volna. Nem azért, mintha ezekből vett reminiscenciák nem fordulnának elő az Octaviusban, hanem azért, mert ezek oly homályosak, oly csekély számúak, hogy «forrás» gyanánt nem szerepelhetnek. De egyébként is nagy akribiával kell itt a határt megvonni. Minucius Felix egyike volt a klasszikailag legképzettebb ker. apologétáknak, nagyon természetes tehát, hogy class. olvasmányainak reminiscenciái őt írás közben is nyomon kísérték. De ez még nem elegendő az irodalmi függés megállapítására. Itt figyelmébe ajánlom szerzőnek *Boissier* remek könyvét, a *La fin du paganisme* cz. kétkötetes munkát, melynek hatodik kiadása az idén hagyta el a sajtót. Ennek második könyve (I. köt. 145–218. l.) gyönyörű elemzését adja a római nevelés állapotának, harmadik könyve pedig (I. köt. 221–325. l.) a pogány római nevelésnek a ker. írókra gyakorolt befolyásáról mond el nagyon is figyelemreméltó, nagyon is megszívlelendő dolgokat; ez utóbbi könyvben pedig (I. p. 216–289) az Octaviusról külön is értekezik. E részletek elolvasása után azt a benyomást nyeri az ember, hogy M., ki a classicusok emlőin nevelkedett, rendkívül művelt és olvasott ember volt, kinek ezek a fent említett reminiscenciák szinte önkéntelenül tödultak elméjébe. művének írása közben. Kitűnő módszerrel részletezi *Kühn* fentebb idézett értekezésében M. F. kiváló olvasottságát és műveltségét és pedig leginkább az Octavius alapján; s bár ő is a kelletténél több helyet állít párhuzamba a classicusokkal, mégis általában tartózkodóbb, mint Károsi. Pedig szerzőnk jól ismerte *Kühn* munkáját és mint értekezéséből sok helyen kitűnik — egyik legfőbb forrása volt.

A szó szoros értelmében vett forrása volt azonban Minuciusnak *Cicero*, kinek *De natura deorum* cz. művét a ker. apologéta teljesen kiaknáztá. K. művében a Minucius-Cicero párhuzamok a 9–37. lapokat foglalják el. Kár, hogy az Octavius és a *De nat. deor.* szerkezeti összehasonlítása Károsinál kissé sovány. *Kühn* ezt ügyesen részletezi. Hasonlóképen sajnálom, hogy nem említette fel *Kühn*-nek rendkívül finom philologiai érzékre valló megfigyeléseit Cicero és Minucius úgynevezett «urbanitas»-áról (i. m. 5–6. lk.). Maguk

¹⁾ Enniusról maga is mondja, hogy őt Cicero alapján használja Minucius (82. l.). V. ö. *Kühn*: *Der Oct. des M. F. eine heidnisch-philosophische Auffassung vom Christenthum*. Leipzig, 1882, p. 13.

a felhozott párhuzamos helyek majdnem kimerítik az anyagot. De csak majdnem. Mert Károsi elődei Minucius és Cicero párhuzamokat jelentékenyen nagyobb számban hoznak fel, mint ő (csak a De nat. deor. és az Oct. közt!). Ezen azonban nem csodálkozom, mert, mint ő maga mondja, *Behr* értekezé-ét «*nullo modo potui invenire*» (90 l.); - pedig ez a munka alapvető és nagyon fontos a M. és Cic. párhuzamokra nézve. Nekem a jenai egyetemi könyvtár egyszerű levelezőlapon írt kérésre postafordultával megküldte az értekes kis munkát, melynek címe: *Der Octavius des M. Minucius Felix in seinem Verhältnisse zu Cicero's Büchern de natura deorum*. (Inaug. Dissert. Jena) von Bacc. theol. Ernst Behr. Gera, 1870, kis 8-r. 35 l. Károsi párhuzamainak egész anyaga benne van B. művében s ezen felül még vagy tíz (K.-nál fel nem hozott) párhuzam. Ugyancsak ide vág egy másik igen fontos értekezés, melyet K. egyáltalán nem ismer: *Anklänge an Ciceros «de natura deorum» bei Minucius Felix und Tertullian*, von Dr. Ferd. *Kotek* (Wien, Progr. des k. k. Obergymn. zu den Schotten 1900 901; 51 l.); melyben ismét mintegy 20 igen találó (K.-nál nem olvasható) Cic. és M.-párhuzamra akadtam. Ezen munkák ismerete teljesebbé tette volna művét. De pl. *Kotek* értekezését abból a szempontból is hasznosan forgathatta volna, hogy látta volna, mennyivel világosabb és módszeresebb a párhuzamok tárgyalása, ha azokat nem az Oct. fejezeteinek rendjében soroljuk fel, hanem tárgyi csoportok szerint rendezzük. *Kotek* öt csoportban (istenség, ember, világegyetem, filozófiai tanok, példák) világosan és áttekinthetően részletezi a párhuzamokat.¹⁾

Elmulasztja K. Minucius átvételeit kritikailag értékelni, a párhuzamokból következtetéseket vonni. Így érdeklől olvastuk volna annak fejtegetését, mint alakítja át Min. a saját célja érdekében némely filozófus tanait, mint ad azok szájába oly tanokat, melyeket ők sohasem hirdettek (Oct. XIX, 13; Behr p. 24-25); szívesen olvastam volna Cic. és Min. Platon-értelmezésének összehasonlítását (Behr p. 25, Kühn p. 33), valamint annak kiemelését, hogy Platon Timæusa mindkét auctornak közös forrása (*Kotek* p. 41); így aztán a Platon-párhuzamokkal is rövidebben végezhetett volna.

M. és Seneca párhuzamba állítása kissé hosszadalmas, nagy részben Kühn nyomán készült. Szerzőnk nem ismeri *Carlier* idevágó cikkét: Minucius Félix et Senèque [Musée Belge I. (1897) p. 258. s k.].²⁾ --- Vergilius-párhuzamait is teljesen Kühn nyomán állította össze. --- Néhány valóban sehogy össze nem illő helyet állít párhuzamba Sallustiusnál (62. l.), Ovidiusnál (74. l.), Horatiusnál (75. l.), Juvenalisnál (77. l.), Tibullusnál és Propertiusnál (80—81. lk.).

Apróbb elnézések: Codex Parisiensis (3. l. 1. jz.) e helyett: Parisinus: Odvss. 266—320 (87. l.) e helyett: VIII, 266—320. Csunya sajtóhibák: *Tivatos* (9. l.) e h. *Tivatos*; oculis... cæsis (33. l.) e h. cæsiis; Simposio (54. l.) e h. Symposio; deus (63. l.) e h. deos; c. XXII (86. l. 5. jz.) e h. c. XXI; moriri (86. l.) e h. mori; *ἀγαδόν*

¹⁾ Nem ismeri szerzőnk K. I. Neumann cikkét sem: Zu Cicero und Minucius Felix. Rhein. Mus. 1881 p. 155—157.

²⁾ Nem említi *Bährens* cikkét sem: Zu Seneca und M. F. — Neue Jahrbücher f. Philol. u. Pæd. 137 (1888) p. 397.

(86. l.) e h. ἀγαθόν. Az idézés egész művén végig nem eléggé pontos; kivétel alóla talán csak a néhány Platon idézet. — Nem mondja meg sehol, hogy az auctorokat (Minuciust is beleértve) milyen kiadás szövege szerint idézi (pedig ez fontos!); csak Cicerónál sejtethetjük a 24. l. 4. jegyzete alapján, hogy a De nat. deor. szövegét Leclerc kiadása alapján adja.

Kritikai észrevételeim célja nem az volt, hogy K. művének értékét kisebbitsem. Munkáját derék műnek tartom; tárgyába lelkiismeretesen belemélyedtt, tőle telhetőleg kimerítette az anyagot. S ha mód-zere ellen hoztam is fel kifogást, azért művét philologiai színvonalon állónak s ezen a nálunk kevésbé művelt téren örvendetes jelenségnek tekinteni.

Sajnos, Bódis munkájáról nem mondhatok ennyi jót. A munka bevezetésből és a következő négy fejezetből áll: M. F. élete és irodalmi működése, Az Octavius, M. és Tertullianus, Octavius és Cæcilius. Ez a felosztás ab ovo helytelen. M. F.-nek Tertullianushoz való viszonya, továbbá az a kérdés, vajjon Octavius és Cæcilius tényleg létező személyek voltak-e, annyira összefügg M. korának meghatározásával, hogy ezeket a kérdéseket az első fejezettel együtt, vagy annak kapcsán kellett volna tárgyalnia. Csak ezek után lehet szó az Octavius esztétikai méltatásáról, forrásairól stb. — Másik lényegbe vágó kifogásom az, hogy az újabb Minucius-irodalmat nem ismeri eléggé, sőt a régiek közül sem ismer néhány fontos munkát.¹⁾ Ennek következtében előadása zavaros és bizonytalan, sok helyen határozottan felületes. Az Octavius keletkezési idejét 164—165-re teszi, megokolása azonban nem kielégítő. Lactantius és Hieronymus felsorolásait nem szabad úgy felhasználni és érteni, mintha ők ezekben kronologiai rendet akartak volna követni E felsorolások nagyon önkényesek s bizonyító erővel épen azért nem bírnak. Nagy hibája az is, hogy az Oct. keletkezési idejének meghatározásánál az a főszempontja, vajjon Tertullianusé vagy Minuciusé-e a prioritás; ez is fontos kérdés ugyan, de már Harnack kimondta azt az igen helyes véleményt, «dass der Octavius doch auch ein Werk für sich ist, welches in seinem Inhalt und Stil seine Zeit widerspiegelt.» (Chronol. d. altchr. Litt. II, 325.) Ennek a szempontnak alapján foglalkozik H. a M.-kérdéssel s magam is azt hiszem, hogy ez a módszer helyesebb eredményekre fog vezetni, mint a régi, már csaknem teljesen agyon-taposott út. Az Oct. XXVIII, 2 és Just. Mart. II Apol. 12 ellenmondó adatait (Ræren, I. D. ab Hoven s mások után) úgy magyarázza, hogy M. nem tudott még a feljelentések folytán Lyonban történt verengző üldözésekről, melyekről Justinus Martyr (továbbá Athenagoras: *πρὸς περὶ χριστ.* c. 35 és Euseb. H. E. V, 1, 14 is) tudósít, mert M. azt állítja, hogy feljelentések egyáltalán nem történtek. Így hát az Oct. 177. előtt keletkezett. (Mert B. tévesen teszi a Just.-féle Apol. keletkezését 165—166-ra, mely pedig 150—155

¹⁾ A M.-irodalom ma oly gazdag, hogy részletekbe itt nem bocsátkozhatom. Magamnak körülbelül 200 idevágó műről, cikkről, kiadásról van tudomásom és jegyzékem. Ezenfelül v. ö. *Waltzing* kitűnő bibliographiáját: *Bibliographie de M. F.* (Musée Belge 1902, p. 5—51), melyben (1902-ig) mintegy 190 bibliogr. adat található M.-hoz.

közt keletkezett). Csakhogy ezt az érvet¹⁾ már *K. I. Neumann* megczáfolta (Theol. Literaturzeitung 1881, col. 423), de egyébként is lehetséges, hogy M. az Octavius írásakor nem tudott a lyoni esetről. Szerzőnk Frontával igen röviden bánik el; szerinte 170 175 körül halt meg, Schanz szerint (Gesch. d. röm. Lit. III, 91) 169 előtt; a keresztények elleni beszédét 162 163-ra teszi, minden megokolás vagy utalás nélkül (Pedig ez nála a terminus post quem!). Gyökeres tévedés Tertullianus Apologeticusát 210–211-re tenni; ezt a kérdést eldöntötte *Harnack*, ki 197-re teszi T. e munkáját.²⁾

Ez az első fejezet árulja el még a legtöbb philologiai készültséget, mely ugyan imitt-amott a többi fejezetekben is feltetszik, de még nem öntudatos és nem megállapodott. A Minucius és Tertullianus cz. fejezet nagyon hosszú és nagyon keveset mond. Nagybó tévedése, hogy a démonokról szóló tant «határozottan keresztény» tannak mondja, holott ez határozottan hellenisztikus eredetű tan (V. ö. Wendland: Hell.-röm. Kultur, Soltau: Fortleben etc.). Az Octavius és Cæcilius cz. fejezet sovány, semmitmondó s mint említettem, nem a mű végére való. Legjobb az «Az Octavius» cz. fejezet, mely elég világosan taglalja M. apologiáját.

Tévedések, sajtóhibák: Cælicus (5 l.) e helyett: Cæcilius; quid literarum etc. (8 l.) e h. quid gentiliū scripturarum (Hieron.); honnan vette ezt a rossz Hieronymus szöveget, nem tudom; talán onnan, a hol az idézett levél, mint nála a 8. l. 1. jz. ep. 84-gyanánt idéztetik, holott ez a Magnushoz írt levél a 83. számot viseli a régibb jó szövegekben, míg újabban *Epist. 70* alatt szoktuk idézni (V. ö. Harnack: Gesch. d. altchr. Lit. p. 647). Ugyanez a hibás idézet található a 15. l.-on is. — Hieron. Epist. 30 ad Heliodor. cz. levelét helytelen így idézni (8. l. 2. jz.): Epitaph. Nep. A 15. lapon jelez a szövegben jegyzetet, ez azonban elmaradt a lap aljáról. — Eusebiusnak a feljelentésekre vonatkozó helyét helytelenül idézi így: Hist. eccl. VI. fej.; látszik, hogy meg sem nézte; az idézett hely ugyanis H. E. V, 1, 14-ben található. Tertullianus-t Tertullianus-nak hívták!

Szerzőt mindazonáltal melegen üdvözlöm tárgya megválasztásáért, melylyel, mint művéből kitűnik, szeretettel és buzgón foglalkozott; de meg kell állapítanom azt is, hogy ereje még nem áll arányban a vállalt feladat nagyságával.

Végül megjegyzem, hogy a 39. lapos munkát két koronáért küldte meg nekem a kassai Vitéz-nyomda, a hol megjelent. Ez talán egy kicsit mégis borsos ár!

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

¹⁾ V. ö. Boenig: M. M. F. Ein Beitrag zur Gesch. d. altchr. Lit. (Realgymn. Progr. Königsberg 1897), p. 11–12.

²⁾ Zeitschr. f. Kirchengesch. II (1878) p. 574 s k. lk. Chronol. d. altchr. Lit. II, 257–258. («Diese Daten sind jetzt allgemein anerkannt»). V. ö. Bardenhewer: Patrologie, 1901 p. 159. Ehrhard: Die altchr. Litt. I. Suppl. Bd. 1900, p. 431–432.

Két iskoladráma-tanulmány: 1. Comœdia Erdély siralmas állapotjáról. Az első magyar jezsuitadráma 1668 ból. Ismerteti *Gyárfás Tihamér*. Gyoma, 1909. 43 l. Ára 1-K. — **2. Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez.** Irta *Gerencsér István*. Budapest, Lampel, 1909. 218 l.

Régóta tudtuk, hogy a jezsuita-iskolákban már a XVII. században is adtak elő magyar nyelvű színdarabokat; az 1626. (?) évi nagyszombati magyar előadástól¹⁾ kezdve fel tudtunk sorolni eddig is néhány czímet, de az első magyar program is csak az 1668. évből való.²⁾ Ugyanebből az évből származik az a tősgyökeres magyar dráma, a melyet most Gyárfás kis könyve mutat be. Ez a darab a brassói plébániából Trausch hagyatékaként került a Honterus-gimnáziumba, a hol most őrzik. Szerzője ezt jegyezte a végére: «Datum in Lelesz 6 Idus May A. 1668. Ex Societate Jesu Johannes Vilhelmus Doctor Poeseos.» A névhez Gyárfás semmi magyarázatot sem tud fűzni, sőt azt sem tartja lehetetlennek, hogy álnév. A «doctor poeseos» miséspapot jelent a magister-elnevezéssel szemben. Álnév abban az időben még a rendi Catalogusokban is előfordul, pl. Kolozsvárt Küszögi Zsigmond alias Joannes Hilbert.³⁾ Azonban a Vilhelmus név is megvolt, mint családnév; Gyárfás adatát itt kiegészítem P. Franciscus Vilhelmus (Túróc, 1709.) és Jac. Vilhelmus (Szakolcza 1736 Conc., 1758—62 Gubern. Rect.) nevével.⁴⁾ 1667-ben ilyen nevű nincs Patakon, a Missio Rakoczianákban pedig Millei István, Kiss Imre és (Munkácson) Sámbar Mátyás dolgozik.⁵⁾ Azt hiszem, hogy a Missio Rakoczianára nem is lehet gondolni; a «doctor poeseos» címzés mutatja, hogy az író működésben levő tanár volt. És akkor Patakon kell keresnünk, a hol színre is kerülhetett; ez időben ugyanis a Historia Residentiæ Patakiensis⁶⁾ ismételtelen színelőadást említ. 1667-ben pedig valószínűleg magyar nyelvű volt a darab, mert utána a nazy-számú közönség körében erős vita indult meg a katolikus és protestáns nézők között.⁷⁾ Az is érdekes, hogy az évkönyvíró akkor, a mikor a templomi magyar éneklésre vonatkozó parancsot közli, arról elismerőleg szól, és az 1665., 1667., 1668. évről «cantilenas vernaculas et elegantes lingua vernacula versus» említ, melyeket ép a nyelv miatt nagyon sok protestáns is meghallgatott. A tartalomban sincs semmi, a mi az előadás lehetőségét megrontaná. A mű kétségtelenül 1668-ban készült, bár ma csak másolata van meg; a kort belső érvek teszik

¹⁾ Czapáry: Myst. és isk. dráma. 17. l. — Weiser: Literæ authenticæ, fasc. III. 415. l. erről nem tud. Az első nagyszombati magyar előadás a Historia Domus Tyrn. (in Bibl. Resid. S. J. Tyrn.) szerint 1633-ban folyt le.

²⁾ Közlötte Melich: A legrégibb magyar jezsuitadráma. Irod.-tört. I. 1895.

³⁾ Dr. Marton Józsefnek, Sámbar és társai készülő teljes életrajza írójának szíves értesítései. Catalogus az 1668. évről nem maradt fenn.

⁴⁾ Weiser: Litt. auth. fasc. III. 146., 317., 342—7., és a Catalogus personarum S. J. 1725—1772.

⁵⁾ Dr. Marton József adata szerint.

⁶⁾ Egyetemi i. vt. Bpest. Ab. 95.

⁷⁾ Weiser: i. m. 44. l. erről nem tud.

kétségtelenné. Érdemesnek tartom idejegyezni, hogy a pataki Collegium tárgyalásánál Weiser így közli Rákóczi Ferencz elogiúmban a számúzésre vonatkozó tényeket: «principatu per seditiosos tumultus ab aliis occupato post mortem parentis (+ 1660) una cum celsissima matre ex Transsylvania exisse coactus Deo bono hoc quasi exilium in salutem matris et filii vertente.»¹⁾ Azt hiszem, ez a passus egyrészt az Exul szerepéhez, másrészt a Commune Bonumot kiűző Privatum Bonum megértéséhez értékes. Annyi azonban ezeknek figyelembe vétele nélkül is bizonyos, hogy a darab a Rákócziakkal szoros összeköttetésben van. Ez és gúnyos, kesergő tartalma kapcsolja a rendkívül érdekes Confessio Rakoczianához,²⁾ melyhez szellem és kor tekintetében is közel áll, s mellyel együtt a magyar nyelvű jezsuita irodalmat gazdagítja. Értékük is egyenlően nagy, mert mélyen bevilágítanak az erdélyi viszonyokba, és az elkeseredett magyar lelket jellemzően tükröztetik. Darabunk két elkülönülő Actus, egybefolyó jelenetekkel; az elsőben a száműzött panaszát, a másodikban a görög kereskedők átkos fondorkodásait halljuk. Nyelvi és irodalomtörténeti szempontból egyaránt érdemes volt közölni. Mind a két szempontból híven értékeli Gyárfás.

Kis értekezésének függelékéül még néhány az iskoladramákra vonatkozó kérdést érint a kiadó. Kimutatja, hogy az első brassói előadás 1542-ben (10 évvel a bátfai előtt), a második 1545-ben volt, és a későbbi előadások sorozatának kiegészítéséhez is fűz néhány értékes adatot. Azután három rövid oldalon akar végezni azzal a váddal, hogy «a jezsuitadramák milyen nemzetközies; hogy mind latin nyelvűek, magyar csak elvétve fordul elő, stb.» Abban nincs igaza, hogy 10—12 Collegium előadásainak adataiból ne lehetne a többi Collegium előadásainak nyelvére valamelyes következtetést vonni; bár elhiszem, hogy a kutatás még fog magyar előadásokról adatokat hozni elő, de azok ép úgy nem fogják megdönteni azt a tényt, hogy a magyar előadás *gyérszámú* volt, a hogy nem döntik meg a kőszegi évkönyvből hevenyében leírt adatai, a melyeket a nyelvre vonatkozó kérdésben használni sem lehet. Hogy másik kitérése, a magyar tárgy kultiválása, mennyire igaz, azt a magyar tárgyú latin jezsuitadramákról készülő munkám — azt hiszem — meg fogja állapítani. A jezsuitákat a darabok latin nyelve miatt védeni bizonyára egész szükségtelen, mert azért a rendet «vádolni» nem lehet. Igaz ugyan, hogy irodalmunk szempontjából bennünket elsősorban a magyar nyelvűek érdekelnek. Annak a *Codrus király* című programmnak is, a melyet a címben említett másik munka szerzője, *Gerencsér*, közöl, csak annyiban van értéke, a mennyiben egy magyar nyelvű előadásnak emléke; minthogy azonban nyilvánvalóan fordítás, és pedig a spanyol Friz András darabjának fordítása, az a hosszú tárgyi fejtegetés, a melyet a közlő eléje ír, teljesen felesleges. Hiszen vannak, a kik még abban is kételkednek, hogy a teljesen magyar nyelvű programm kétségtelenül bizonyítja a darab magyar voltát.³⁾ Ilyen fejtegetést a tartalmi eltéré-

¹⁾ Weiser: i. m. 52. l. — A «salus»-on a megtérést érti.

²⁾ Századok. 1871. — Irodalomtörténeteink közül csak a Bodnáré említi.

³⁾ Úgy látszik, Ferenczi is. V. ö. Kolozsvári színészet tört. 43. l.

seknél várunk, a mikor két darab teljes szövegének összevetéséről van szó. A mit Gerencsér ezen kívül a jezsuita iskoladramákról általánosságban mond, azt a nagyon is közkézen forgó magvar értekezések elég ügyes összefoglalásának tartom, bár apró hibák nélkül ez sem szűkölködik; mint pl. a mikor egy bizonyítási kérdésnél Friznek a 30-as években egyenként kiadott dramationjairól nem tud, vagy az Alexis-témának csak Friz-féle feldolgozásáról tesz említést. Értekezésének ez a része csak mint két drámaprogramnak a közlése jó tekintetbe.

Fontosabb azonban a protestáns drámákról szóló rész. Az általános bevezetésben itt az előbbi fejtegetésnél sokkal ügyesebben az iskolai színjátékok jelentőségét állapítja meg, bár ebben is inkább összefoglalja, mint kiegészíti az eddig már máshonnan ismerteket. Apróbb megjegyzéseink erre a részre vonatkozólag is vannak, mint pl. az, hogy a nemrégiben közölt losonczy drámát¹⁾ és előbből Kisfaludy Sándor pozsonyi kísérleteit is bele lehetett volna röviden illeszteni; annak okát, hogy nálunk és a német jezsuita iskolákban nagyobbára azonos szerzők a kedveltek, a Provinciabeosztás adja meg; a protestánsok versenytől való félelmét én nem merném emlegetni a trencsényi József-dráma és a sárospataki előadások ismerete után, stb. Új megállapítása a szerzőnek az, hogy Fogarasi Sámuel tévedett, a mikor a marosvásárhelyi előadások megszüntét 1780-ra tette; ez természetesen, mert az értekező kezéhez került két dráma (feliratuk szerint) 1780- és 1781-ben került egyenként színre. Ez tehát javít Bernáth Lajos felsorolásán; a másik újdonság, melyhez érvel Kovásznai Tóth Sándor két fordításának megjelenési éve szolgál, csak gyenge hypothesis. Az egész könyvnek legértékesebb és legérdekesebb része a két dráma közlése. A szerzőnek, Nagy György marosvásárhelyi poézisprofessornak életére vonatkozó fáradságos kutatása kevés eredménnyel járt. Igaza van az értekezőnek a két dráma értékelésénél: az első, a *Konok pereskedők*, nemcsak azért értékes, mert benne azt a darabot ismerjük meg, a mely Fogarasi szerint a táblák kigunyolásával a drámai előadások megszüntetését vonta maga után, hanem azért, mivel gyengén összefüggő felvonásaiban egymaga sokkal több osztályt és embert, bűnt és fonákságot jellemez, mint a Bernáth közölte szintén magyar tárgyú *Comœdia de artibus*, *Poetacenzura*, *Comedia de Zingaro et Famulo*. Mindenben magyar volta az eddig ismert protestáns drámák közt valóban az elsők közé emeli. Sokkal kevésbé sikerült már a *Legények intése* cz., bár ezt meg szerkezetbeli kiválóbságaival értékeli Gerencsér. Mind a két értekezés, a benne közölt darabok érdekességénél fogva, nagyon is érdemes az elolvasásra.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Baltavári Jenő: Catullus a magyar irodalomban. Léva, Nyitrai és társa, 1907. N. 8-r. 24 l.

•A philologus közönség számára írott munka lehető pontosan határolja el az egyéni tulajdont az idegen vagy köztulajdontól; jelezze legalább a forrásokat . . . , hogy a kellő ellenőrzés mindig lehetséges

¹⁾ Losonczy főgimn. Ért. 1906/7.

legyen.»¹⁾ Irodalmunkban — sajnos — elég gyakran találkozunk oly munkákkal, a melyek ez elvek figyelembe vétele nélkül készülnek. Íme itt is egy közülük.

Szerző három részre [Catullusról szóló tudományos irodalom, ∞ fordítások, ∞ költőinkre gyakorolt hatása] osztott értekezésének első részében (3—5. lk.) részletesen ismerteti Ring Mihálynak a Catullus-kéziratokról írt értekezését (Nyelvtud. Közl. 1875: 1—15. lk.). Föltűnő, hogy Pirchala Imrénék ugyancsak a Catullus kéziratokról írott értekezését, a mely pedig az EphK.-ben (1877: 417—27. lk.) látott napvilágot, nem említi, bár jól ismeri, sőt fel is használja, a mint azt kétségtelenné teszi műve 5. lapjának 2. bekezdése, a melyet P. értekezéséből írt ki [1—7. sor P.-nál 417. l. kihagyásokkal; 9—16. sor P.-nál 418—20. lk.-on; 17—21. sor P.-nál 426. l. első bekezdés]. Bizonyítékul elég lesz e kis részlet is:

Pirchala:

A Nyelvtudományi Közlemények 1875-ki folyamában Dr. Ring Mihály megismertetvén nemzeti múzeumunk Catull-codexét előrebocsátja az összes Catull kéziratok történetének és családi viszonyainak ismeretetését (417. l.).

Baltavári:

A Nyelvtudományi Közlemények 1875-iki évfolyamában Ring, miután ismertette nemzeti múzeumunk Catullus-codexét, ismét előrebocsátja és itt-ott kiegészíti az összes Catullus-kéziratok történetének és családi viszonyainak megvilágosítását (5. l.).

Loósz István *Arianna sírása* című értekezésében (EphK. 1892: 717—24. lk.) kimutatta, hogy Zrínyi költeménye Catullus hatása alatt készült. Szerzőnk ez értekezést is megdézsmálta; 20 sorát majdnem szó szerint átvette, a nélkül, hogy Loószra csak egy szóval is hivatkozott volna (B.-nál 16. l. 2. bekezdés 1—9. sor L. nál 718. l. — B. nál 9. 20. sor L. nál 723. l.). Összehasonlítás kedvéért álljon itt e kis példa:

Loósz:

Saját szerelmi kinjának festése után elmondja, hogy Amor, a «kis isten», a ki már két nagy harcban győzedelmeskedett rajta, csak úgy kegyelmez meg neki, ha leírja The-seus hűtlenségét. Ariannának The-seus hűtlensége felett való kesergő panasza . . . (718. l.).

Baltavári:

Szerelmi kinjának festése után azzal vigasztalódik, hogy Amor megkegyelmez, ha leírja Theseus hűtlenségét. Arianna erre kesereg The-seus hűtlensége felett . . . (16. l.)

Művének ezután következő része (16—19. lk.) Bartal Antalnak *Találkozások a class. és modern népek költészeté közt* (EphK. 1894.) cz. munkájából való szó szerinti kiírás (16. l. B.-nál 630. l. — 17. l. B.-nál 633., 37., 45. lk. — 18. l. B.-nál 746—7., 831—2., 834. lk. — 19. l. B.-nál 838., 41., 50., 51. lk.-on). Igaz ugyan, hogy forrásai közt (24. l.) megemlíti Bartal munkáját, de nézetünk szerint a szövegben is jelezni kellett volna, hogy az illető részletek Bartal munkájából valók.

Csengeri fordítását jórészt úgy ismerteti (15. l. 2—3. bekezdés), hogy annak előszavát (VII—X. lk. kihagyásokkal) átteszi or. obliquába.

A Catullussal foglalkozó hazai és külföldi munkákról megjelent

¹⁾ Vári: A classica-philologia encyclopædiája. 1906. 318. l. .

ismertetéseket szószerint átveszi (6—8. lk.). Az átvételt csak a Kont-féle ismertetéseknél (6. l.) jelzi.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Baltavári munkájának nagy része a *plágium* határán jár.

Teljesség szempontjából is jogos kifogás emelhető munkája ellen. Így pl. tárgyalnia kellett volna a köv. tudományos munkákat is: Kosztka V. Viktor: C. Valerius Catullus. Kassai r. k. gimn. 1848., 33 l. Máthé György: Catullus, mint Sappho és Callimachus utánzója. Erdélyi-Múzeum-Egylet kiadv. 1884. I. 117—57. lk. Wirth Gyula: Néhány szó Catullus születéséről. Nagybecskereki főgimn. 1887/8. 3. 10. lk. Rimeg Ödön: A rómaiak lantos költészete Horatiusig. Marosvásárhelyi r. k. gimn. 1893 4. Catullusról: 21—36. lk.

A II. részben kilencz fordítót (Révai, Földi, Kazinczy, Csokonai, Aranka, Kovács József, Edvi Illés Pál, P. Thewrewk Emil, Csengeri) mutat be. Nincs tudomása a köv. fordításokról: Rájniz József: Egy szelíd veréből (2.), Fabullushoz (13.). Megj. a Kalauzhoz tartozó «Megszerzés» 38—41. l.¹⁾ Földi: Juliska (67.) Magyar Museum 1788. 82. l. Kis János: Catullus Fabullushoz (13.) Kedveskedő 1824. I. 163. l.²⁾ F. A. (Farkas Antal): A hitszegő (8.) Uj-idők 1876. 4. szám 41. l. Hegedüs István: 51. Erdélyi Figyelő II. 1880. 24. szám 187. l. Radó Antal: 3., 5., 8., 101. Latin költők 1885. 61—3. lk. Szabó József: Testvérem sírjánál (101.) Gömör-Kishont 1887. 32. szám 1. l. Szabó Endre: Catullus Lesbiához 5. Divatszalon XIV. 3. sz. 22. l. és Magyarország 1899. 92. sz. 34. l. Hazatérés (31.) Az ingatag szerető (70.) Lesbia férjéhez (83.) Jövendő 1903. 34. sz. 33. l. Ad coloniam (17.) Ad se ipsum. Magyarország 1899. 92. sz. 34—5. lk. Köves Károly: 101. Havi-Szemle 1901. 3. sz. Molnár Ferencz: 87+75., 5., 70., 92., 7. Jövendő 1903. 26. sz. Albert József: 5. Nyugat-Magy. Hiradó. 1903. 84. sz. 17. l.³⁾

Munkája egyébként is felszínes, elhamarkodott, idézetei sokszor helytelenek vagy hiányosak. Valóban igazat kell adnunk a szerzőnek: «Nagyobbszabásúnak ígérkező dolgozatom csak szerény igényeket elégít ki(?)!». Érzem, hogy csak nagyon kezdetleges kutatás eredménye és a feldolgozásban sok javítani valót hagy hátra.» (23. l.)

(Budapest.)

MEZŐ FERENCZ.

Zoványi Jenő: Bessenyei György, mint ref. főconsistoriumi titkár. Sárospatak, 1909. 8-r. 42 l. Ára 2 K.

Ez a két íves értekezés nem önálló munka, hanem csak egy fejezete annak a monografiának, melyet a szerző *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref. egyházban* cím alatt

¹⁾ A «Magyar Parnassus»-ban (a Kalauz kéziratban maradt 2. kiadása, Győr 1803.) található jegyzet szerint az előbbi ford. 1763-ban, az utóbbi 1764-ben készült (III. rész 7. l.).

²⁾ Bartal: *A class. phil. művelése... hazánkban* 1874. cz. munkájában említi (109. l.), hogy a Márton József kiadásában megjelent Sokféle 1832. LVIII. 47. l.-ján le van fordítva a 13. sz. költemény. Nem juthatván e könyvhöz, Bartal adatát sem tudtam ellenőrizni.

³⁾ Tudomásom van róla, hogy Zichy Antal lefordította a 93. költeményt, de a közlési helyet nem tudtam megtalálni.

közrebocsátott. Mivel azonban e fejezet hőse Bessenyei György, irodalmunknak egyik vezető egyénisége: e részlet méltán tart számot az irodalomtörténet érdeklődésére, és önálló közlése valóban jogosult.

Bessenyei pályája mindmáig nem áll a maga egészében világosan előttünk. Életének azon részére, mely a testőrségtől való visszavonulása és berczeli magánya között eltel, Széll Farkas kutatásai (l. a *Bihari Remete. Holmi* 1894-es kiadásának bevezetését) derítették világot, ismertetvén azokat az áskálódásokat, melyek Bessenyeit előbb főconsistoriumnál viselt hivatalos, majd Beleznay tábornok mellett kifejtett magántitkári állásától elűtötték, s melyek következménye a kath. hitre való áttérése lett. Zoványi Jenő dolgozata kiegészíti Széllét. Egyfelől sok új adat kíséretében¹⁾ megfejt, miként jutott Bessenyei ehhez a maga korában igen fényesen jutalmazott álláshoz (Mária Terézia egyenes kívánságára Beleznay járta ki neki), másfelől némileg eltérő színben tünteti föl a hazai reformátusoknak Bessenyei ellen irányuló mozgalmát. Bebizonyítja, hogy Bessenyei nem tudott megfelelni annak a várakozásnak, a melyet hitfelei működéséhez fűztek, és hogy részben szabadelvű gondolkodása, részben a királynétől való függő viszonya miatt nem a reformátusok óhajtása szerint, hanem ellene dolgozott. Az ellentét az állami tanterv, a *Ratio Educationis*, életbeléptetése alkalmával élesedett ki, a melyet a reformátusok a legnagyobb erővel elleneztek, Bessenyei pedig ép oly buzgón pártolt. Hogy az egyháza érdekei ellen cselekvő tisztviselőt a reformátusok nem voltak hajlandók tovább is megtartani, az természetes, így a Teleki gróf vezetése alatt ellene törő tábor, ha nem is mindig megengedett eszközökkel, de a maga szempontjából jogosan harczolt.

A mint Bessenyeinek híú másolatban közölt hét, eddig ismeretlen levele (Szathmáry Király Györgyhez, a dunántúli egyházkerület főgondnokához) s a szövegben említett okiratok bizonyítják, Zoványi fölfogása megfelel a tényeknek, de az irodalomtörténet még sem teheti egészen a magáévá. Elismerjük, hogy Bessenyei állására felekezeti szempontból nem volt szükség, sőt azt is, hogy működése káros volt, de annál nagyobb volt az a haszon, a mit bécsi tartózkodása által a magyarságra hárult. Az az évi 2000 forint, a mit a kerületek neki fizettek, nem volt kidobott pénz: ez tette lehetővé, hogy Bessenyei 1779-ig Bécsből, mely akkor az európai műveltség osztályosa volt, irányíthassa elmaradt, fogyatékos műveltségű nemzete szellemi életét. S mikor, éppen az anyagi helyzete miatt, kénytelen volt eltemetkezni falujába, ez nemcsak reá, hanem a magyar műveltségre is végzetes szerencsétlenség volt.

Zoványi, azonosítván magát felekezete érdekeivel, elítéli Bessenyeit. Az irodalomtörténet átvesszi tőle az új adatokat, de általánosabb szempontokra emelkedve, Bessenyeit nem pusztán felekezete körében, hanem a magyar művelődés harczosai között tekinti. Az eltérő nézőpont fejt meg a két fölfogás ellentétes voltát, a melyek közül egyiket sem lehet jogosulatlannak nevezni.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹⁾ A legfontosabbak: Bessenyei és a királyné: Bessenyei mint az ágostaiak megbízottja; fenyegetődzése már 1775-ben, hogy áttér. (Kár, hogy éppen ezt nem igazolja idézettel.)

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Albert Thumb: Die neugriechische Literatur. Die Kultur der Gegenwart, herausgegeben von Paul Hinneberg. Teil I, Abteilung IX: Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. 246—264. lk. Berlin und Leipzig, Teubner, 1908.

Nem értem, miért nem jelent meg az újjörög irodalomnak Thumb által megírt eme rövid története a Die Kultur der Gegenwart című nagy vállalatnak a görög és latin nyelvet és irodalmat tárgyzó részében (Teil I, Abteilung VIII: Die griechische und lateinische Sprache und Literatur), nagyobb egységet alkotva a Wilamowitz-Moellendorff és Krumbacher tollából eredő ó- és középkori görög irodalom történetével? Hiszen, mivel az illető kötet a közép- és újkori latin nyelvet és irodalmat együtt tárgyalja az ókori latin nyelvvel és irodalommal, s így elismeri az ó-, közép- és újkori latinság egységét, bizonyára még több joggal követelhető a görög nyelvnel és irodalomnál, hogy azoknak ó-, közép- és újkora is együtt tárgyalassék. De abban is méltánytalanság esett a görögön, hogy Wackernagel a görög nyelv jellemzésében annak közép- és újkorát mellőzi, míg Skutsch a legújabb kor latinságát is méltatja. Szóval a görögöt illetőleg a fent nevezett német irodalmi vállalatot nem vezette jól átgondolt tervszerűség.

Az újjörög irodalomnak Thumbtól megírt története egyoldalú és elfogult munka. Az újjörög irodalmat úgy szólva csak a nyelvkérdés szempontjából ítéli meg, és mint nyelvtudós nyelvtudományi szempontból indulva ki, nem méltányolja a művelődéstörténeti momentumokat, melyek a görög irodalmi nyelvnel mindenkoron döntő szerepet játszottak, s a melyeknek természetes görög nemzeti terméke a mai archaizáló *χαθαρεύουσα*. Thumb elítéli ezt a nyelvet és vele együtt minden irodalmi terméket, mely ezen a nyelven van írva; előtte csak a népies nyelv termékei becsesek, és olyan költőket is, mint Aléxandrosz és Panajiótisz Szúczosz, Zalakóosztasz és Achiléfsz Parászchosz csak kényszeredve méltányol és Vikelaszt csak a jegyzetben említi. Helyes, hogy nagy dicsérettel emeli ki Chadzidhakiszt (249. l.) mint az újjörög népnyelv kutatóját, de miért nem említi, hogy épen ez a tudós védelmezi legfényesebben a *χαθαρεύουσα*-t? Feltűnő, hogy a papiros-nyelvnek minősített *χαθαρεύουσα*-t különösen a német tudósok gyűlölik, holott épen a német irodalmi nyelvre nézve mondotta ki a német Schleicher, hogy az «papiros eredetét nyíltan homlokán viselő nyelv», és hogy «fogyatékoságai, különösen az általános érvényű hangtörvények hiánya, világosan mutatják, hogy nem

a nép ajkán élő nyelv». Igaz ugyan, hogy a német irodalmi nyelvben nincs annyi archaizmus, miut az újjörögben, de a mi abban lehetetlen, az ebben természetes, a mint azt részletesen kifejtette Chadzidhákisz, és én is röviden megokoltam az újjörög irodalmi nyelv kérdéséről szóló értekezésemben (EPhK. 1909. 1. 16. lk.). A görög nyelvnek megvan a maga geniusza, az nem vonható a nyugat-európai nyelvek kaptafájára. Thumb a népies nyelvet mint «nemzeti nyelv» ismételten is (255. és 262. lk.) szembeállítja a *καθαρεύουσα*-val, s ezzel ez utóbbit nyilvánvalóan nemzetietlennek minősíti, holott archaikus elemei ép úgy görög nemzeti nyelvelemek, mint a népies nyelvnek modern elemei. A törököknek perzsa és arab nyelvelemekkel telített irodalmi nyelve mondható ugyan nemzetietlennek, de a *καθαρεύουσα* semmi esetre sem az.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

Karl Dieterich: Taschenwörterbuch der neugriechischen Umgang- u. Schriftsprache. Teil II. Deutsch-Neugriechisch. Berlin-Schöneberg, Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung. 768 lap. Ára 3 márka 50 fillér.

E napjainkban megjelent német-újjörög szótár kiegészítő részét teszi az ugyanannál a kiadónál megjelent Mitsotakis-féle újjörög-német szótárnak (a megjelenésnek éve egyiknél sincs jelezve). Mitsotakis és Dieterich munkája határozott haladást mutat Petrarisnak 1897-ben megjelent újjörög-német és német-újjörög szótárával szemben (Taschenwörterbuch der neugriechischen und deutschen Sprachen. In zwei Teilen) a gondos tervszerűség tekintetében, és a Dieterich által feldolgozott német-újjörög résznél ez a jó tulajdonság még Jannarakis két kötetes német-újjörög szótárával (Deutsch-Neugriechisches Handwörterbuch. Hannover, Hahn, 1883) szemben is mutatkozik. Az eddigi német-újjörög szótárak rendszerint a szóanyag kritikai megválogatása nélkül halmozzák egymásra a szavakat, Dieterich azonban mellőzi egyrészt az általános érvényességgel nem bíró önkényes új képzéseket, másrészt meg az immár elavult archaizmusokat. Külömbiséget tesz a népies és tudós nyelvkes között, és a vulgaris német szavakat megfelelő újjörög vulgaris szavakkal adja vissza, míg a tudományos szavaknak újjörög megfelelőit a tudós nyelvkesből meríti. Az úgynevezett neutralis szavakat, vagyis azokat, melyek a népies és írott nyelvben egyaránt előfordulnak, mindkét fajta formájukban említi, de első helyen a népies nyelvnek, második helyen az írott nyelvnek alakjait, míg a többi szótárak ilyen esetekben első helyre az írott nyelv alakjait állítják, és a népies alakokat azután említik, vagy

csillaggal megjelölve, vagy zárójelben, tehát pl. Dieterichnél: arbeiten, δουλεύω (népies alak), ἐργάζομαι (irodalmi alak), de Petrarisnál: arbeiten, ἐργάζομαι, *δουλεύω.

Dieterich jól oldotta meg nehéz feladatát, és könyve hasznos segédeszköznek fog bizonyulni.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

John Meier: Werden und Leben des Volksepos. Halle, Niemeyer, 1909. 8-r. 54 l.

Újabban mind általánosabbá vált az a felfogás, hogy a «nép-eposz» nak és «műeposz» nak, mint két merőben ellentétes műfajnak az a szembehelyezése, a melyet a régibb irodalomtörténet annyira kedvelt, helytelen s hogy tarthatatlan az a Hamann, Herder és a romantikusok felfogásában gyökerező nézet is, a mely a népeposzban a népszellemnek valami csodálatos és titokzatos szüleményét vagy az egész nép közös költői alkotását látta, sőt újabban az irodalomtörténetek magát a «népeposz» nevét is kerülgetik és nemzeti eposz, hősi eposz stb. elnevezésekkel helyettesítik. Mindamellett az irodalomtörténeti kutatás az utóbbi években is több ízben vizsgálat tárgyává tette azokat a problémákat, a melyek a népeposz fogalmához kapcsolódnak, újra meg újra kiemelték az illető költői művek jellemző sajátosságait s fejtegették azokat a kérdéseket, melyek ez eposzok népi eredetére, keletkezésük módjára s a «népeposz»-nak egyrészt a mondához, másrészt a dalhoz való viszonyára vonatkoznak. Így — hogy csak egy pár jelenséget említsek — e kérdésekkel ismételtlen foglalkozott Panzer (*Das altdeutsche Volksepos* 1903., 1. Heinrich G. ismertetését EPhK. 27. k. 892. l. és *Märchen Sage und Dichtung* 1905.), az angol W. P. Ker (*Epic and Romance* 1896., 2. kiad. 1908.) s az ő nyomán Heusler (*Lied und Epos in germanischer Sagedichtung* 1905.), a román philologia terén több oldalról tárgyalták e kérdéseket, elég e tekintetben Becker Fülöp Ágostnak, a ki e vitákban maga is élénken résztvett, e folyóiratban megjelent dolgozatára utalnom (*A franczia epika kezdete* EPhK. 30. k. 401. l.); általános néplélektani szempontból Wundt szólott hozzá e tárgyhoz nagy munkájának *Das Problem des Epos* cz. és erre következő fejezeteiben (*Völkerpsychologie* II., 1. 1905. 362—394. l.). Legújabbán ismét egy germanista, Meier J., foglalkozott e problémákkal a bázeli egyetemen tartott rektori beszédében, a mely most jegyzetekkel bővítve meg is jelent, s fejtegetései annál több figyelmet érdemelnek, mivel Meier nagyobb munkáiban több ízben behatóan foglalkozott a mai népköltészet termékeivel.

Meier a czímbe említett dolgozatában mindenekelőtt a «nép-eposz» keletkezését s kialakulását veszi szemügyre, fejtegetéseit, úgy-

mond, nem «constructiók»-ra, hanem megfigyelésekre, a meglevő anyagnak vizsgálatára alapítva. A történeti események nyomában monda keletkezik, s e mondaszerű felfogás gyakran már két-három nemzedék ideje alatt végleg kialakul. Téves felfogás azonban az, hogy az ily hagyomány csak kötött beszédben maradhat fenn (a mit legújabbban Heusler állított); a monda mozgékony-sága és változékony-sága könnyebben érthető, ha kötetlen alakot is teszünk fel, a minék példáit meg is találjuk egyes természeti népeknél. A monda azután átalakul; e változásokat természetszerűen mindig egyesek indítják meg, de azok csak akkor igazán életrevalók, ha egy nagyobb közösség is elfogadja őket: miként a nyelv életében, úgy a mondában is az egyén és a tömeg közötti kölcsönhatás szükséges. Ez önkénytelen változásokat idővel tudatos módosítás válthatja fel, a mikor énekesek alakítják a költői hagyományt; az ekkép beállott változás megint visszahat a mondára s a nép is elfogadhatja, általában azonban a mondai anyagnak a népben élő felfogása szolgáltatja a költészet számára az anyagot. Nem minden nép ismeri vagy őrizte meg az epikus hősköltészetet; úgy látszik, bizonyos dispositio szükséges erre, e tekintetben még közel rokon népeknél is különbségeket találunk, így Radloff feljegyzései szerint közel rokon kirgíz törzsek közül az egyiknél csak epika, a másiknál csak líra fejlődött ki; a germán népek közül a skandináviaiaknál és izlandiaknál igazi epika jóformán csak prózai ságáikban fejlődött ki, míg költői epikájukba, mely nagyrészt német eredetű, igen sok lírai elem vegyült. A hol az epikus hősköltészet — a mely csak primitív, az írást nem ismerő korszakokban lehetséges — megvan, ott eredetileg az egész népben el van terjedve, mindenki énekelhet, rögtönözhet, nagyobb összejövetelek alkalmával azonban csak a gyakorlottabbak lépnek fel. E rögtönző technikának azonban van egy alapfeltétele: hogy az epikus költészetnek egy bizonyos időben csak egy metruma van rendelkezésére, így találjuk ezt a görögöknél, germánoknál, finneknél, tatároknál stb.

Idővel azután kifejlődik az éneklő művészet, és megalakul a hivatásos énekesek rendje, a mely ízlés és forma, gondolatok és anyag tekintetében rendszerint a felső körökhöz csatlakozik. Érdekes, hogy ily énekesekül a görögöknél és germánoknál, szláv és finn népeknél egyaránt különösen a vakok szerepelnek. Az énekesek fejlődésében két korszakot különböztethetünk meg: az elsőnek képviselője az *aoidos*, a második a *rhapsodos*, az első korszakban improvizálnak, a másodikban kész énekeket adnak elő. Az első az igazi epikus korszak, az énekes szabadon rendelkezik anyagával, de azért nem költ újat, hanem bizonyos tipikus részecskékből mozaikszerűen illeszti egybe előadását, a szerint, a mint azt az alkalom s a hangulat megkívánja,

majd ezt, majd azt véve középpontul. (Ennek főleg Radloff feljegvései szolgáltatják számos példáját.) Ily rögtönző előadásnak stilisztikai sajátosságai is fejlődnek ki: a hallgatóság megszólítása, ismétlődések, variációk és ellenmondások. A nyelvben bizonyos formulák állandósulnak s különböző kultúrrétegek nyomai maradnak meg, pl. a germán eposznak efféle kifejezései, mint «a népek pásztora» (óang. *folces hyrde*) és «a harczok kovácsa» (óang. *wīsmid*, még a Parzivalban is *kampfes smit*) nem keletkezhettek egyazon időben. A szabad alkotás azután idővel mindinkább háttérbe szorul s az aoidos helyét — bizonyos átmeneti idő múltán — a rhapsodos foglalja el, a ki kész dalokat recitál, bár még most is lehetségesek módosítások, combinációk s új motívumok betoldása.

Vajjon melyik korszakban és mi módon bővült már most a szűkebb formájú dal terjedelmes eposzszá? Meier azt véli, hogy ennek legalkalmasabb ideje amaz átmeneti korszak volt, a mikor a rhapsodos még az aoidos alkotó tevékenységét gyakorolhatta, ekkor juthatott abba a helyzetbe, hogy sok dálnak anyagát egységgé foglalja. A mi a nagy eposz keletkezésének módját illeti, erre nézve ma már nem fogadhatjuk el Wolf Frigyes Ágost és Lachmann elméletét: eposz nem alakulhat önálló, kész daloknak többé-kevésbbé mechanikus egymáshoz illesztése útján; ilyformán legjobb esetben dalciklus keletkezhetik, de nem lánczszemekhez hasonlóan egymásba kapcsolódó tagoknak erős egysége. Az angol Ker fejtegetéseiből kiindulva, legújában Heusler az eposz alakulásának más módját tartotta lehetségesnek; szerinte nem dalok összegezése, nem agglutinatio útján, hanem a dal tartalmának gyarapodása, mintegy megduzzadás útján («durch Anschwellung») jött létre az eposz s a két műfaj között főleg stilisztikai különbség van: a dal sajátossága a szüksézáví, az eposzé a szélesebb, gazdagabb előadásmód. Meier ezzel szemben kifejti, hogy e tekintetben nem lehet éles határt vonni, a «gazdagabb» stílus kifejlődött oly népeknél is, a melyeknek nincsen eposzuk; ő már a dalnál is lehetőnek tartja a szélesebb stílus fejlődését s azt véli, hogy csak ezután történt meg az eposzi compositio nagy lépése; ekkor aztán a költő *egy* szempontból rendezi el az anyagot s az egész tárgyalásban háttérbe szorítja a kevésbbé lényeges elemeket. Az eposz életének és elterjedésének alapfeltétele azután az írásbeli feljegyzés, a minthogy Wilamowitz is azt tartja, hogy az Iliast mindjárt conceptiója után foljegyezték: a mit a népénekeseeknek roppant emlékezőtehetségéről beszélnek, a mesék országába tartozik. Az ily módon létrejött eposzok azután mintaszerűekké válnak s ezek stílusában új művek keletkeznek; a régi és új költemények a rhapsodosok ajkán élnek s kézi példányaik útján tovaterjednek. A régi eposzok azonban az ízlés

változtával szintén változhatnak, a mint azt a görög eposzok későbbi története is mutatja.

Meier dolgozata végén arra a főkérdésre igyekszik megfelelni, milyen viszonyban van az egyesnek és az összességnek tevékenysége a népeposz terén? A népköltéssel, mint collectivköltséssel szemben áll a műköltségzet, az egyéni költségzet. A mondai anyag és bizonyos formai elemek az összességnek collectiv birtoka, kétségkívül ebből merít az aoidos, csak hogy ő aztán ez elemeket egyéni módon egybekapcsolja s valami újat alkot belőlük. A költemény tehát népies elemeknek és egy x -nek (a mit az egyén hozzáad) synthesise. Népköltésszé lehet ez akkor, ha a nép ismét átveszi: a dalnál ez lehetséges, az eposznál nem, már terjedelménél fogva sem, ezért a «népeposz» lehetetlen valami: «das Volksepos als Gattung ist etwas Unmögliches», úgymond Meier, és: «ein Volksepos existiert nicht.» Az eposz megalkotása, bár hosszas hagyományozás előzte meg, az egyénnek művészi tette, ő tőle való az egésznek terve, ő csoportosítja az anyagot egy középpont köré. Meier tehát, a ki abból indult ki, hogy a népeposz kialakulását és életét fogja vázolni, elmékedései végén arra az eredményre jutott — s nem is juthatott másra — hogy népeposz nincs és nem is lehetséges.

Meier érdekes és alapos fejtegetései figyelmet érdemelnek már csak azért is, mivel a szerző jól ismeri a kérdésre vonatkozó tudományos irodalmat (feltűnő csak az, hogy Wundt nézeteit sehol sem említi), s mivel a problémákat nem csupán egy-két népnek epikájára való tekintettel tárgyalja, hanem bő olvasottsága alapján a legkülönbözőbb eposzokat vonja vizsgálódása körébe. Igaz, hogy tán ezzel függ össze az a hibája, hogy, nézetem szerint, hamarosan általánosít, bizonyos egyforma, törvényszerű fejlődést igyekszik megállapítani egészen különböző viszonyok között kialakult epikus tevékenységre nézve. Vajjon pl. általánosan, minden nép epikájának fejlődésében feltehető-e az aoidosnak és a rhapszódosnak külön két korszaka, mikor e kétféle tevékenységet maga a szerző sem tudja élesen elhatárolni? Meier dolgozatának több helyén — nagyon helyesen — kikel az ellen a «romantikus» felfogás ellen, mely nem az adatok megfigyelésén, hanem merő «constructiók»-on a'apszik, s ő maga elismerésre méltó módon lehetőleg megbízható anyagból vonja le következtetéseit. Ám azért helylyel-közzel ő nála is előfordulnak «constructiók»: vajjon be tudjuk-e pl. adatokkal bizonyítani, hogy *mindig* csak oly mondai anyagot dolgoztak fel dalok alakjában, a mely az *egész* népben el volt terjedve és népszerű volt? (9. l.) Vagy azt, hogy az epikus hősköltségzet művészte csak primitív, írástudatlan korszakban élhetett, akkor azonban az egész népben el volt terjedve? (10. l.) S úgy látszik, hogy míg

az eposz alakulásának kérdését ma már mindenfelé higgadt kritikával tárgyalják, a monda és mondakörök alakulását még mindig romantikus szemüvegen keresztül szeretik nézni. Így Meiernél is találunk afféle nyilatkozatokat, mintha a mondának valami benne rejlő fejlődő képessége volna, a mely a fejlődésnek határozott irányát is adja meg, s mintha a mondák és mondakörök valami titokzatos vonzóerővel hatnának egymásra. («Es ist eine immanente Tendenz zur Komplettierung und zur Weiterbildung der Sage vorhanden... Wir beobachten, wie grössere Komplexe eine magnetische Anziehungskraft ausüben und eine Tendenz zur Bildung umfassenderer Cyklen sich geltend macht» stb., 7. l.). Azt hiszem, a monda történetében is nagyobb mértékben kell számolnunk az *egyen* hozzájárulásával, azzal az *x-szel*, a melynek szerepét Meier az eposz történetében helyesen hangsúlyozta: náskülömben ott is a «romantikus constructiók» körében maradunk, a mikkel szemben még nagyon helyén való a bíráló és a — kétkedés.

(Budapest.)

PETZ GEDEON.

H. Francotte: La polis grecque. (*Studien z. Geschichte u. Kultur d. Altertums.* Herausg. v. Drerup, Grimme u. Kirsch. I. Bd. 3.—4. Heft.) Paderborn, Schöningh, 1907. VIII és 252 l. Ára 6-60 M.

Szerzőnk, a liège-i egyetem tanára, különösen a görög politikai, ipari és pénzügyi élet keletébe vágó munkáival tette ismertté nevét. Egyenként megjelent alkotmánytörténeti dolgozatai közül most négyet egyesített a német és svájci kezekben levő új vállalat számára, mely már csak a maga területének kiszabása révén is figyelmet érdemel, a mennyiben programjában a klasszikus és a keresztény ókort egyesítette.

L'organisation de la Cité athénienne avant Clistènes: ez az első értekezés címe. Bár az újabb kutatás, valamint a bőven gyűlt feliratos anyag véget vetett azon egyoldalú történetszemléletnek, mely Athén államéletében látta a görög polisnak úgyszólván paradigma-szerű nyilatkozását; de a *Πολιτεία Ἀθηναίων* újra annyira az érdeklődés központjába tőlt a Athént, hogy nem csodálhatjuk, ha a belga tudós is e város politikai fejlődését teszi a polisra vonatkozó vizsgálatainak gerinczvé.

Attikának Theseus nevével jelzett egyesítése az első történelmi tény, melyről Athénre vonatkozó hagyományunk tud. A kisebb egységnek a nagyobbba való olvadását, melyet e jelenség képvisel, szerzőnk a második dissertációjában (*Formation des villes, des états, des confédérations et des ligues dans la Grèce ancienne*) elméletileg tárgyalja s négy esetet különböztet meg. Ezek a következők: *συνοικισμός* (a többé-kevésbé kifejlődött államhatalmak megszűnnek, a mennyiben

egyetlen souverainitas előtt meghátrálnak), *συμπολιτεία* vagy *confoederatio* (a régi államhatalmak megmaradnak, de alárendelve egy új uralkodó souverainitas-nak), *περιοικισμός* (több állam egynek alattvalójává tesz), *liga* (több állam határozott cél érdekében szövetkezik). Ez a felosztás, melynek egyes részletei inkább fogalmi, mint empirikus alapon állnak, az államjogi aktust, mely Athént Attikával egyértelművé tette, az első csoportba utalja. Hogy az attikai synoikizmus miként történt, arra nézve két forrásunk van: Thukydidesé (II 15) és a *Πολ. Ἀθην.* c. 41. Az első szerint «Theseus» előtt Attika *κατὰ πόλεις ὠκεῖτο πρυτανεῖά τε ἔχουσας καὶ ἀρχοντας*; e *πόλις*-oknak közös királyuk volt, kinek központi hatalma azonban csak veszély esetén érvényesült (*ὁπότε μὴ τι δείσειαν, οὐ συνῆσαν βουλευσόμενοι ὡς τὸν βασιλέα*, — Busolt Staatsalter.² 128 figyelmeztet az egyes vidékek egymás közötti harezi viszonyának maradványaira, a falakra). Theseus megjelenik s megerősíti a központi hatalmat (*καταλύσας τῶν ἄλλων πόλεων τὰ τε βουλευτήρια καὶ τὰς ἀρχὰς εἰς τὴν νῦν πόλιν οὖσαν, ἐν βουλευτήριον ἀποδείξας καὶ πρυτανεῖον*). Álljunk itt meg egy kissé! Ez a Thukydides vázolta menet oly világos s mindenekelőtt oly természetes, hogy másként el se képzelhetjük a dolgot. Szinte látjuk, hogy a központi hatalom, mely nyilván az Attikába való invasio idején, a közös vállalat hathatósabbá tételére alakult, a zavartalan birtoklás következtében mint lazul. Ki ne gondolna hazánk kezdő történelmének hasonló viszonyaira, a fejedelmek korára? S a Theseus névvel jelzett államalkotó szellem vagy szellemek sora és Szent István között is lehetetlen visszaszorítanunk az analógiát. (A párhuzam — azt hiszem — jogosult a korok különbözősége ellenére is: hiszen a történelem színterére lépő népvándorlás korabeli népekkel a *történelem megismétlődése* kezdődik.) Az organikus fejlődés képe is, melyet Thukydides nyújt, nagyon kedvezően különbözteti meg ez elbeszélést az ismert görög történelmi constructiók szokásos jellegetől, mely abban áll, hogy a nagy egyéniséget *teremtő* erővel ruházzák fel, a mely semmiből teremtett mindent. Thukydides előadásában megvan a realitásnak az ismertető jele: a nagy alkotó szellem munkáját abban láttatja, hogy az előtte is megvolt elemeket organikusan tovább fejleszti. Érdekessé Francotte-nál (126. l.) a Thukydides-féle adatok mellett látnunk két boiotiai városnak, Medeonnak és Stirisnek a Kr. e. II.—III. sz.-beli synoikizmos-át, a mint a fennmaradt állam-okirat elének állítja (Dittenb. Syll.² 426.). S a nehézség, melyet Francotte kiemel (l'unifaction est complète du premier coup: ne serait-il pas plus vraisemblable qu'elle eût mis un temps plus ou moins long à s'établir? — 7. l.), csak annyit jelent, hogy azon küzdelmek megfelelői, melyeket Szent István a régi rendszer képviselői ellen vívott, kimaradtak a hagyományból. Ámde

megvan a nyoma Eleusis hosszú ellenállásának, viszont az ily nevek, mint Tetrapolis (v. ö. Hétfalu stb.), mely Philochorosnál a 12 egyesülő attikai polis között áll, régebbi synoikismos rudimentumait jelenti számunkra.

Mindezek után kétségtelen, hogy szerzőnk joggal veti el Aristoteles adatait, mely az athéni πόλις kialakulásának első lépését abban látja, hogy «Ion» Attika összes lakóit négy phylébe egyesíti (πρώτη μὲν γὰρ [sc. τῶν μεταβολῶν] ἐγένετο ἡ κατάστασις τῶν ἐξ ἀρχῆς, Ἴωνος καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνοικήσαντων τότε γὰρ πρῶτον εἰς τὰς τέτταρας συνενεμήθησαν φυλὰς καὶ τοὺς φυλοβασιλέας κατέστησαν). Ezen hírnek, mely sem a múltba, sem a jövőbe kellő perspektivát nem nyújt s a realitas minden kellékét nélkülözi, legfeljebb azt az értelmet merném tulajdonítani, hogy mythikus lecsapódását adja a négy phyle általános ion jellegének.

Ugyanebbe a keretbe, a nagyobb egységekbe való egyesülések mibenlétének és fajainak ismertetései közé, tartozik a IV. értekezés is (*Le Conseil et l'Assemblée général chez les Achéens*), mely a legjobban sikerült nagyobb görög közösséget ismerteti «à raison de la sympathie que Polybe a su nous inspirer pour ses compatriotes, les Achéens» (232. l.). A szövetség σύνοδος-ának összeállításáról és competenciájáról igyekszik szerzőnk pontos képet adni, de a rendelkezésére álló anyag oly kevés, hogy az eddigi kétségeket neki sem sikerülhet megszüntetni.

Egy másik kérdés, mely szerzőnket nagyon foglalkoztatja, a társadalmi és közigazgatási felosztás kérdése. Igen tanulságos fejezetben tárgyalja, hogy «les non-nobles furent toujours dans les cadres de la Cité, mais ils n'étaient sur le même pied que les nobles» vagy más szóval «les non-nobles figurent d'abord dans les cadres comme membres passifs» (23. l.). Igen érdekesen vonul el előttünk a menet, melynek folyamán a gazdasági alakulás s a polgári osztálynak szervezkedése (a nemesi γένος-okkal szemben a nem-nemesek mint ὀργεῶν-ok csoportosulnak) forradalom nélkül megteremti a kiegyenlítődést. «La réforme de Clisthènes n'accomplit pas cette transformation, mais elle facilite son achèvement» (24. l.). — A mi az ismeretes phyle-felosztást illeti (4 phyle à 3 phratría à 30 genos), sokan egyszerűen nem adtak neki hitelt (*de Sanctis* a phatriák számát, *Busolt* a genos-okét vonta kétségbe). Francotte joggal megvédi Aristoteles adatait, melyeket csak idézetekből ismerünk, minthogy a londoni papyrusból a Πολιτεία Ἀθηναίων e része hiányzik. Csak egyben téved. Bár nem osztozik Aristoteles felfogásában, ki ez egész felosztási rendszert mesterségesnek mondja, a szimmetrikus alakulást mégis az Attikában való letelepülés utáni ismeretlen törvényhozó egyéni hajlandóságainak tudja be (une pré-

occupation de la symétrie est très visible chez lui). Pedig az ethnologiai kutatások a legkülönbözőbb «természeti népek»-nél megállapította e bonyolultan szimmetrikus szerkezetet. Az észak-amerikai irokézeknek a görög törzsszerkezettel rokon felosztását már Morgan felfedezte s Engels (Ursprung d. Familie⁴ 1892) egyoldalú elfogultsággal feldolgozta. Morgan eredményeiből ide vonatkozólag különösen az a fontos, hogy ha az irokézeknél a phratría valamely genosa kihal, a szimmetrikus szerkezet teljessége kedvéért más phratriából új genost hoznak (Engels 81. l.). Ennek kapcsán ki kell emelnem, hogy szerzőnk az ethnologiai kutatást egyáltalán nem veszi kellően tekintetbe (a 187—191. l.-on levő Appendice; «quelques renseignements sur les groupements familiaux dans les peuples indo-germaniques» nem kielégítő). A fejlődés első étappe-jai iránt nem igen érdeklődik s ennél fogva sokszor, mikor ily irányú érdeklődés pontos megkülönböztetést kívánna, az ő fogalmazása nem elég szabatos. Így majd azt a benyomást nyeri az ember, hogy szerzőnk a társadalmi alakulás összejtények a családot tekinti («le plus ancien est sans aucun doute celui [t. i. az a társadalmi típus] qui prend comme premier élément la famille» 97. l.) s ebből származtatja a törzset, ill. államot (úgy, a hogy ezt még Aristoteles képzelte s a hogy ma is hiszik némelyek); majd meg azon felfogás tükröződik szövegében, melyet a tudomány mai állása egyedül helyesnek ismer s mely szerint a phyle, phratría, genos, család sohasem volt «állam», csak államnak alosztálya. Az egyes emberből való kiindulás teljesen téves. «Sowohl nach seiner Körperbeschaffenheit, wie nach seiner geistigen Veranlagung kann der Mensch nicht als Einzelwesen existieren, etwa mit zeitweiliger geschlechtlicher Paarung: der isolierte Mensch, den das Naturrecht und die Lehre vom contrat social an den Anfang der menschlichen Entwicklung stellte, ist eine Konstruktion ohne jede Realität und daher für die theoretische Analyse der menschlichen Lebensformen ebenso irreführend, wie für die geschichtliche Erkenntnis» — írja Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums, I. 1.² 6.

Teljesen kétségbevonhatatlan eredménye Francotte munkájának — s ez egyes konkrét államjogi esetek érdekes analysisén (pl. 84 s k. lk.) s nem egy speciális megjegyzésen kívül is biztosítja nagy jelentőségét — annak a viszonynak köreketes és mélyreható kimutatása, mely a görög polisokban, a nemzeti és a lokális elv között fennállott. Hogy a phylé-k nem kasztok, a hogy egy ideig hitték, azt a német kutatás (Busolt, Wilamowitz, Töpfer) már rég kimutatta, de igazi jelentőségük csak most domborodik ki. A phyle szerzőnk szerint ép úgy a gentilikus hovatarozás (a mi fogalmaink szerint: «illetőség») jelzője, mint földrajzi s közigazgatási egység («une subdivision locale

et une circonscription administrative»). Így felfogva, a genosok mint a phyle részei nem függetlenek a talajtól, de pl. Attikában egy genos még sem 360. része az egész területnek (une carte de l'ancienne Attique n'aurait pas présenté un damier divisé en 360 petits carrés, mais elle aurait porté 360 points montrant les lieux où les gené étaient situés, où ils avaient leur siège). S a phratriákkal ugyanígy állt a dolog (on peut remarquer sur la carte douze points indiquant le siège des douze phratries). Persze mint ősi állapotot ezt pl. Attikában csak úgy érthetem, ha nem valamely központi hatalmat tekintek e rend fenn-tartójának (ez a synoikismos előtt gyenge volt), hanem ha mindegyik államocska a saját érdekében a maga tagjainak lekötésére, idegenek-nek távoltartására törekedett. — Ez a felfogás a phylét felviszi az Attikában való megtelepülés korába: tehát «ősgörög» vagy legalább is «ős-ion» jelleget tulajdonít neki, s így nincs szükség a Wilamowitz-féle furcsa (Miletosból való) kölcsönzésre.

Ilyképen a phyle-rendszer már magában viselvén a két elv (a lokális és gentilikus) összeütközésének csiráját, nemcsak a közigazgatásnak egyes mozzanatai válnak érthetőbbekké, hanem különösen e két elvnek a legtöbb görög polis történelmében végighúzódnó jogviszálya is. A viszályt elkerülhetetlenné tette a birtokosoknak és az iparos-kereskedő osztálynak annyira eltérő törekvése: a birtokos bárhol tartózkodik, csak ott van otthon, a hol ősi birtoka van, s így az «illetőségi» felosztást tartja a maga érdekében levőnek, ellenben az ingó vagyon ura ott akar érvényesülni, a hova az üzlete viszi. Másrészt kétségtelen, hogy a birtoknak öröklés útján egy családon belül való megmaradása a helyi és leszármazási elvet sok tekintetben egymásba átviszi, viszont a vásárolt birtok urát a szomszédságnak gentilikus csoportosulása nagyon feszélyezi. E széthúzó s oly sok bajt okozó érdekek össze-ütközésének akarta útját vágni egy-egy törvényhozó. E törekvést Attikában Kleisthenes képviseli, ki a gentilikus befolyást, melyet egy-egy nagybirtokos család a maga rokonságával s a tőle függő népséggel tömörülve gyakorolt, lehetetlenné teszi a maga ismeretes reform-jával, melynek Francotte mintaszerű analysisét adja. Ugyanígy történt másutt is, pl. az V. század végén egységes állammá egyesült Rhodos-ban és a valamivel később egyesült Kariában. A III. értekezés (*L'organisation des cités à Rhodes et en Carie*) e két államban kutatja a két elv viszonyát; a feliratos anyag alapján megállapítani igyekszik, hogy a számos felosztási egység (*δημος, χώρα, πατρία* stb.) közül melyiknek volt eredetileg gentilikus s melyiknek lokális jelentősége, hogy azután meglássuk, a gentilikus csoportosulás mint válik idővel tisztán vallási jelentőségű egyesüléssé.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1907/1908.

22—25. Magyar nyelvtudományi programértékezők 1908-ban. A tavali programértékezők közül — két emlékbeszédet is ideszámítva — négy foglalkozik a magyar nyelvtudomány körébe eső kérdésekkel. A budapesti gyakorló-főgimnázium értesítője közli azt a szép és tartalmas emlékbeszédet, a melyet NÉGYESY LÁSZLÓ 1907 szeptember 15-én Törökbálinton a *Volf György-emléktábla leleplezésekor* mondott. Erős vonásokkal rajzolja meg Volf György pályáját, egyéniségét s kijelöli helyét a magyar nyelvtudomány történetében. Volf működése kétségkívül mély nyomokat hagyott tudományunk fejlődésében. Nem azért, mintha tételeit, a melyeket annyi tüzzel védelmezett, ma is igazaknak vallanók; hiszen még legismertebb s sokáig megdönthetetlennek tartott tanítása is (Kiktől tanult a magyar írni, olvasni?) azóta lényeges módosulást szenvedett; hanem főképen azért, mert majd minden feltevése termékeny volt, a kutatásnak új irányt adott s új gondolatoknak lett szülőanyjává.

A budapesti református főgimnázium értesítőjében Szöts FARKAS emlékezik meg *Ballagi Mórról*, a pesti prot., majd ref. theologia nagynevű tanáráról; a 37—38. l. röviden Ballagi nyelvtudományi munkásságát is jellemzi.

A debreczeni állami főreáliskola tavali értesítője *Vitás nyelvi kérdések* czímen két népszerű előadást közöl, a melyeket KARPOS ALBERT a debreczeni szabad iskolában tartott: az egyik a *helyesírás* kérdésével, a másik az ikes ragozással és a szenvedő igealakokkal (*íratik — íródik — írva lesz*) foglalkozik. K. a laikus közönségnek szánt e két előadásában, a dolog természete szerint, újat nem igen nyújt ugyan, de mondanivalóit formásan, világosan adja elő.

A világosság és a szabatoság hiánya bánt leginkább abban a terjedelmes értekezésben, a melyet DEMIÁNY ERVIN a *Jelzős szóösszetételek-ről* a bonyhádi főgimnázium értesítőjében közölt.

A szerző, úgy látszik, olvassagta Paul és Wundt munkáit, legalább ismerteti rendszerüket példagyűjteménye bevezetésében, de gondolataikat nem mindig szerencsésen adja vissza. Az alábbi mondatot pl. — csak találomra idézek — Wundt szövege nélkül nehéz volna megérteni: «De nem lehet véletlen sem (t. i. az összetétel keletkezése), minthogy a mondatbeli szerkezetben álló részek jelentésével párosulnia kellett a részek rokonsága közötti szorosabb kapcsolatnak is» (6. l.). Wundtnál (*Sprache*,³ I. 644): «Zufällig kann es nicht entstanden sein, da zu jener zerlegung der gesamtvorstellung eine durch die affinität der bestandtheile vermittelte engere verbindung hinzutreten musste.» Vagy a 8. lapon: «(az összetétel egyik fájának) két tagja két különböző fogalomkörből (!) van véve.» Wundtnál: *gesamtvorstellung*. Az *egyház* összetétel első tagja a szerző szerint «etymologiailag... azonos a *szent* melléknévvel» (!). Az efféle botlásokat a szerző egy kis körültekintéssel bizony kikerülhette volna. A dolgozat értékesebb része a példagyűjtemény volna, ha temérdek sajtóhiba (pl. *wlgolgo Fyunwstes o: wlgó Fyunwztas; erkolczev* Érdy C. 245 o: *elkőczew; zarwas ewrew o: zarwaseuren* stb.) használatát meg nem nehezíténé.

(Budapest.)

GOMBOCZ ZOLTÁN.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1909. november hó 10-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Gragger Róbert*: Egy magyarországi verses német codexről.
2. *Gulyás Pál*: Francia nyelvű iskolai drámák hazánkban.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülés*en Heinrich Gusztáv elnökölete alatt jelen voltak: Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserép, Finály, Gombocz, Hornyánszky, Incze J., Katona, Kempf, Maywald, Papp F., Vértesy, Zlinszky vál. tagok és Schmidt H. mint jegyző.

1. Elnök kegyeletes szavakkal emlékszik meg arról a veszteségről, a mely a magyar tudományt és irodalmat Gyulai Pálnak, Társaságunk alapító és tiszteleti tagjának, elhúnytaival érte.

2. A bevétel 1909 jan. 1-től okt. 31-ig 12237.76 K, kiadás 5698.31 K.

3. A jelölő bizottságba kiküldetnek Hegedüs, Vári, Petz G., Katona, Maywald, Láng és Császár, a számvizsgáló bizottságba Gyulai Ágost, Incze és Finály.

4. Új rendes tagok: Szabó Miklós dr., Eötvös-collegiumi tanár (aj. Láng), Zsirák János, Nagy Dénes dr., II. ker. főgimn. tanárok, Czeke Marianne dr. egyetemi könyvtári tisztviselő (aj. Vári), Glatz Ernő dr. kereskedelmi akadémiái tanár, Zambra Alajos dr. iparm. múzeumi tisztviselő, Kristóf György dr. szászvárosi főgimn. tanár, valamint Alszegehy Zsolt dr. és Király György dr. budapesti tanárok, volt rk. tagok (aj. Császár).

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— *Harteneck alakja a magyar és német költészetben*, írta Porsche Rezső (Budapest, 1909. 58 lap). E doktori értekezés szerzője kissé hálátlan, de nem érdektelen témát választott dolgozata tárgyául. Harteneck János, a XVII. századi Erdélynek egyik kimagasló alakja, bámulatos gyorsasággal emelkedett szédítő magasságra és még gyorsabban bukott el: nem volt még 40 éves, mikor 1703-ban Nagyszebenben lefejezték. Gyors emelkedését kétségtelenül rendkívüli tehetségének, éles eszének és férfias erélyének köszönhetette; bukásának okai még ma sem elég világosak, csak annyit látni, hogy politikai vetélkedések és személyes ellentétek működtek közre megdöbbenő megsemmisülésében. Ily félig rejtélyes alakok sorsa vonzza a költőket, mert alkalmat szolgáltat nekik a történelem hézagainak kitöltésére és a hős jellemének oly rajzára, mely pályafutását és ennek főleg többé-kevésbé homályos peripetiáját megmagyarázza. Harteneck sorsát csakugyan két magyar és három német (erdélyi szász) költői munka tárgyalja. A magyar művek regények: Jósika Miklós, *A nagyszebeni királybíró*, 1853 és Vajda Viktor, *Elcseszett boldogság*, 1906. A német művek elseje szintén regény: Daniel Roth, *Johann Zabanius, Sachs von Harteneck*, 1847; a másik kettő színmű: Traugott Deutsch, *Sachs von Harteneck*, 1874, és Michael Albert, *Harteneck*, 1886. — Egy rövid tájékoztató bevezetés után, melyben szerző Harteneck történeti alakját

nyugodt tárgyilagossággal rajzolja, a felsorolt öt költői művet elemzi és bírálja, kissé egyhangúan, de kellő esztétikai tájékozottsággal és józan ítélettel. A magyar művek szerinte sablonos, úgynevezett történeti regények, melyek csekély értékűek, noha vannak költői részleteik. A német munkák jóval értékesebbek, mert korából akarják megértetni a hőst, a ki nemzete történetében oly kimagasló szerepet játszott. De azért e műveket sem találja sikerülteknek, noha elismeri, hogy Roth regényében élettelen Harteneck alakja, és hogy Albert színműve kétségtelenül nagytehetségű, hívatott költő műve. Szerzőnek ez ítéletéhez bátran csatlakozhatni, és abban is igaza van, hogy az összes eddigi földolgozások főhibája, hogy túlságosan ragaszkodnak a történeti tényekhez, melyek pedig nem alkalmasak arra, hogy Harteneck tragikumát megokolják. Az én nézetem szerint is e tárgynak költői megalakításában túl kell menni a hagyományon: szenvedélyes nagyravágás emberének kell fölfogni a hőst, a ki ugyan nemzete érdekében tör fölfelé, de czélja szolgálatában megsérti azokat is, kik szívéhez legközelebb állnak, sőt végzetes eszközöktől sem riad vissza. Így válhatnak belőle tragikus alak. Ezt szerzőnk is sejti, ha nem is mondja ki világosan. Dolgozata figyelmet érdemlő, okos tanulmány. h.

— Lenz mint drámaíró a czíme egy bölcsletdoktori értekezésnek (Budapest, 1909. 160 lap), melyben szerzője, Sántha György, a német irodalomnak egy sok tekintetben homályos és ennek következtében sokszor félreismert alakjával foglalkozik, Lenz Jakabbal, a szerencsétlen genieval, a Goethe boldogtalan vetélytársával, kit túlzott önérzet és beteges nagyzás korán örületbe ejtett. Szerző rokonszenvvvel jellemzi egyéniségét és jóakarattal elemzi műveit, a nélkül, hogy bármi tekintetben túlbecsülné akár az embert, akár az író. A dolgozat nyolcz fejezetből, de voltaképp három részből áll. Az elsőben (I—II.) a Sturm und Drang korát és ezzel szoros összefüggésben Lenz jellemét és dramaturgiáját tárgyalja; a másodikban (III—VII.) egyenként elemzi és bírálja Lenz összes drámai műveit, a töredékeket sem mellőzve; a harmadikban (VIII.) beilleszti hősét és munkásságát a polgári dráma és a naturalista törekvések fejlődésébe (Shakespearetól Sudermannig). Szerző Berlinben írta dolgozatát, másutt meg sem írhatta volna, mert csak ott állt rendelkezésére az egész anyag, mely tanulmányának tárgyát teszi. Ez maga is oly értékessé teszi dolgozatát, hogy az német nyelven is méltó figyelmet keltene, mert ily teljes és alapos dolgozat a drámaíró Lenzről még német földön sem jött eddig létre, hol csak most kezdik, egyszerre két oldalról is, a szerencsétlen genie munkáit összegyűjteni és kritikai kiadásokban közzétenni. Ha így az egész dolgozatot értékesnek kell mondanom, a részletekre vonatkozólag mégis sok megjegyzésem volna, melyek azonban nem csorbítják az értekezés érdemét. Főleg nem tudok mindig egyetérteni szerzőnek azon törekvésével, hogy merészen szeret konstruálni, összefüggéseket, belső kapcsolatokat föltüntetni, a mi néha arra csábítja, hogy oly irodalmi mozzanatokat vagy vonásokat is hozzon egymással okozatos összefüggésbe, melyek valószínűen, sőt bizonyosan sohasem érintették egymást. De más oldalról

elismerem, hogy szerző főleg ezen fejtegetéseiben gondolkodó főnek mutatkozik, ki jól ismeri a világirodalomnak ide vágó jelenségeit. Néha túllő a célon, de okosan teszi, mert a dolgok lényégébe akar hatolni, és inkább téved, semhogy a jelenségek fölszínének leírásával megelégedjék. Dolgozata kezdetnek mindenestre biztató jelenség. h.

— A közép- és újkori görög philologia gyors és nagymérvű fellendülését semmi se mutatja annyira kézzelfoghatólag, mint az a tény, hogy az utolsó két évtized folyamán a legtöbb országban (Németországban, Franciaországban, Angolországban, Oroszországban, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban, Szerbiában, Oláhországban és hazánkban) gondoskodtak ennek a tudománynak tanszékek vagy magántanárság útján való képviseltetéséről az egyetemeken. Így legújabbán, mint a *Byzantinische Zeitschrift*-ben (18[1909] 704—707. lk.) olvassuk, Brüsszelben, Bukarestben és Belgrádban tanszékeket állítottak, Lipcsében magántanárt habilitáltak a közép- és újkori görög philologia számára és a berlini egyetemen is a müncheni egyetem példájára egy ilyen tanszékot készülnék felállítani a középkori latin philológiának már meglevő tanszéke mellé. Szinte hihetetlen azonban, hogy ennek a tudománynak mindez ideig épen az athéni egyetemen nincs tanszéke, s így annál szívesebben vesszük a hírt (a *Byz. Zeitschr.* fent említett kötetéből), hogy Athénben 1909 márczius 3-án egy byzantiumi társaság (Βυζαντιολογικὴ ἑταιρεία) alakult a közép- és újkori görög philologia ápolása céljából, mely egy Βυζαντις című folyóiratot fog kiadni, s így hívatra lesz az egyetemi tanszék hiányát kellőképpen pótolni. Kiváncos volna azonban, hogy gyorsabban érlelődjék annak a belátása is, hogy a közép- és újkori görög philologia az ókorival egy elválaszthatatlan egészet képez. Ennek a nézetnek ad igazat Darkó Jenő, ki «A görög philologia célja» című székfoglalójában (Debreczeni ref. főiskola évkönyve, 1908—1909) többek között így nyilatkozik (30. l.): «Így egészen megokolt volt az a kívánság, mely az egész nemzetközi philologiai irodalomban először egy magyar tudós, Pecz Vilmos részéről hangzott el, hogy t. i. a görög-latin philologia körébe a görög és latin szellemnek a történet egész folyamán, tehát az ó-, közép- és új-korban kimutatható megnyilvánulása egyaránt befoglaltassék, vagyis az ó-, közép- és újkori görög és latin philologia nagy egysége megalkottassék. Sajnos, hogy ez az egészen helyes nézőpontból kiinduló és következetesen keresztülvitt vélemény eddigelé a szakkörökben kevés figyelemre talált annál a merev elzárkózásnál és kölcsönös féltékenykedésnél fogva, melylyel egyfelől az ó-, másfelől a közép- és újkor bűvárai ma még egymással szemben állanak.» A két tábor merev ellentéte okozza, hogy a byzantiumi és újkori görög philologia ez idő szerint úgy szólván ki van tiltva a philologiai congressusokról, és kénytelen majd az orientalisták, majd a történészek, majd az archaeologusok congressusainak körébe menekülni. Remélhető azonban, hogy ez a merev ellentét lassanként enyhülni fog. Így pl. a byzantiumi philologia vezérfőfő, Krumbacher, e tekintetben ma másként vélekedik, mint régebben. T. i. «Das Problem der neugriechischen Schriftsprache»

(München, 1903) című munkájában az újjörög nyelvet még legalább is oly távol állónak tartja az ógörögtől, mint az olasz nyelvet a latintól, de legújabbban (»Ein neuer Thesaurus der griechischen Sprache«, Internat. Wochenschr. 1908, dec. 19) már így nyilatkozik (4. l.): »Gegen den letzteren Einwand ist aber zu erwidern, dass das Italienische sich doch in vielen Stücken lautlich und namentlich auch orthographisch mehr vom Lateinischen entfernt hat als das Neugriechische vom Altgriechischen, eine Tatsache, deren tieferer Grund darin liegt, dass im lateinischen Westen der kulturelle Zusammenhang länger und gründlicher abgebrochen war als im griechischen Osten, wo durch das konservative byzantinische Reich bis ins 15. Jahrhundert die Tradition ununterbrochen gewahrt blieb.« Szívesen vettük volna azonban, ha Krumbacher még azokat az orthographiai és hangtani különbségeknél sokkal nagyobb különbségeket is kiemelte volna, melyeket az olasz nyelv a névelő kifejtése és alak-tana tekintetében mutat szemben a latinnal. Ugyanő a Byz. Zeitschr. fent említett kötetében a közép- és újjörög philologia tanszékéről azt mondja (707. l.), hogy az a classica-philologiai tanszékeknek közvetlen folytatását és kiegészítését, teljes értékű mását képezi (»eine direkte Fortsetzung und Ergänzung, ein vollwichtiges Seitenstück der Professuren für klassische Philologie bildet«).

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

— Egy Névtelennel kevesebb. A Régi Magyar Költők Tára VI. kötetének 264. lapján közölt *Menyegzői vers*ről a nevezett gyűjtemény érdemes szerkesztője azt írja az idézett kötet jegyzetei között (383. l.), hogy ez a zay-ugróci levéltárból előkerült s 1560 előtt másolt darab „hihetően valamely hosszúra nyúlt menyegzői jó kívánságnak a kezdete, a mit a »satöbbi«-vel végződés is gyanított. Utána következik a másolatban Batízi András *Jámbor házások* kezdetű Cantio de matrimoniojának első négy sora *Az házasságróll* címmel, a mi után szintén etc. áll“. Cso-dálatos, hogy a körültekintő és bámulatos emlékezőtehetségű szerkesztőt épen ez az észrevett egyezés nem indította arra, hogy a *Menyegzői vers*t is egybevesse Batízi említett énekével. Ha ugyanis ezt megteszi vala, akkor, az igaz, régi irodalmunk már 1896 óta egy Névtelennel szegényebb, de viszont Batízi versének öt szaka egy érdekes változattal gazdagabb volna. A *Menyegzői vers* t. i. nem más, mint a RMKT. II. köt. 120—124. l. olvasható *A házasságról való ének* 85—104. sorának csekély eltérésű változata, mint arról az alábbi egybeállítás bárkit is könnyen meggyőzhet:

Batízi (RMKT. II. 122—123. l.).

Az ő urának házát őrizze,
És morhajának gondját viselje,
Az szövést, fonást el ne felejtse,
És háza népét ő jóra intse.

Ő magzatának gondját viselje,
Nagy szeretettel őket nevelje,
Az nagy istennek ő félelmére,
Őket tanítsa és jóra intse.

Menyegzői vers (RMKT. VI. 264. l.).

Az Isten, urunk házát őrizze,
Minden marháának gondját viselje;
Az szövest, széndást el ne felejtse,
És háza népét ő jóra intse.

Ő magzatjainak gondját viselje,
Nagy szeretettel őket nevelje,
Az nagy Istennek ő félelmére
Őket tanítsa és jóra intse.

Az házasságokat isten megáldja,
 Eledeleket megszorítja,
 És életüket meghosszabbítja,
 Szent országában megkoronázza.

Az házasságokat isten megáldja,
 Eledeleket megszorítja,
 És életüket meghosszabbítja,
 Szent országába megkoronázza.

Az házasságokat Jézus szereté,
 És az menyegzőt megékesíté,
 Jelenvoltával megerősíté,
 És csudájával őket segíté,

Az házasságot Jézus szereté
 És az menyegzőt megékesíté;
 Jelenvoltával megerősíté
 És csudával őket segíté,

Az vizet borrá mert változtatá,
 És az menyegzőt megvigasztalá,
 Az házásoknak azt bizonyítá,
 Hogy őket bizony megvigasztalná.

Az vezet (!) borrá mert változtatá,
 És az menyegzőt megvigasztalá.
 Az házásoknak megbizonyítá,
 Hogy őket készen megvigasztalná
satöbbi.

Nem tartom ugyan valószínűnek, hogy a RMKT. szerkesztője 1896 óta, a mikor nagybecsű gyűjteményének VI. kötete megjelent, ezt a feltevő egyezést észre ne vette volna. De az már bizonyos, hogy nem csupán az én figyelmemet kerülte el ez az esetleges észrevétel és annak nyomában járó helyreigazítás. Mert Pintér Jenő nagy szorgalommal készült és minden aprólékos adatra kiterjedő kézi könyvében (*A magy. irod. tört. a legr. időktől Bessenyei fellépéséig* I. 50. l.) nem látom ily, esetleg azóta megtörtént helyreigazításnak a nyomát. Ebből azt gondolom, hogy talán mégsem végeznek egészen fölösleges munkát, mikor erre az egyezésre szélesebb körök figyelmét felhívom. *K. L.*

— Engelmann Richard †. A szeptember végén Grácban megtartott 50. Philologen-Versammlung halottjáról nemcsak kiváló tevékenységért, hanem azért is érdemes megemlékeznünk, mert tudományos archéologiai mozgalmainkat nagy figyelemmel kísérte, róluk több ízben a legnagyobb elismeréssel írt, és Magyarországon is sok jó barátot szerzett egy szerű, de minden ízében nemes egyénisége. 1844-ben született; gimnáziumi tanulmányait a híres Pfortában, az egyetemieket Berlinben végezte, hol Boeckh és Gerhard tanítványaként főleg a philologia reális szakaiba mélyedte el. 1868-tól kezdve 36 éven át a berlini Friedrich-gimnáziumnak volt a tanára, s ezen idő alatt lelkiismeretes tanító munkája mellett igen gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki. Czikkeiben, értekezéseiben és könyveiben mély tudománya művészi érzékkel, érett és nyugodt ítélettel párosult. 1904-ben tanári állásáról leköszönvén, második hazájában, Itáliában, ültette föl tanyáját, hol részint Rómában, részint Pompeii-ben folytatta kutatásait. Kevés ember ismerte oly jól ezt a nagy archéologiai kincsesbányát, mint ő; ezért ért a róla szóló könyve rövid idő alatt három kiadást. Ép oly alapos ismerője volt Rómának is, hol az ásátások haladásának legpontosabb megfigyelője lett; ő dolgozta át a Guhl és Kohnert «Das Leben der Griechen und Römer» című ismeretes könyvét és emelte modern színvonalra. Grácban felolvasást készült tartani, midőn hirtelen szívszélhűdés érte; s valóban a tudomány katonájaként a csatatéren halt meg. Pedig onnan ép hozzánk akart jönni, hogy a dunapentelei ásátásokat

megszemlélje és budapesti barátai között töltsön egy hetet. S ezek csak távolról intézhetik nemes hamvaihoz búcsúzó szózatukat: accipe fraterno multum manantia fletu, atque in perpetuum ave atque vale. G. J.

— Adalékok az antik löveg- és tőrétörténetéhez. Az utóbbi időben, úgy látszik, érdeklődés kezd ébredni katonák és philologusok körében egyaránt az ókori hadirégiségeknek az iránt a fejezete iránt, a mely az ókori tüzérséggel foglalkozik. Erre vallanak legalább a Saalburgban föllállított antik lövegek, a melyeket *Schramm* tüzéroronagy rekonstruált és *Schneider Rudolf* írt le az EPhK.-ben is (XXXII: 719—720. lk.) ismertetett kis füzetében (Antike Geschütze auf der Saalburg). Ugyancsak *Schneider Rudolf*tól jelent meg a Neue Jahrbücher 1909. februári számában (XXIII: 133—146. lk.) egy idevágó tanulmány *Anfang und Ende der Torsionsgeschütze* czímen, a mely az antik löveg- és tőrétörténet két sokat vitatott kérdésével: a görögtűz vegyi összetételével és a torsiós lövegek használatának időtartamával foglalkozik.

Tudvalevő dolog, hogy az ókori várharczban fontos szerepet játszottak a gyújtó lövedékek, a melyekkel a várvédők az ostromlók hadiszereit, lövegeit iparkodtak lángba borítani s így megsemmisíteni. Ezeknek a gyújtólövedékeknek két fajtát írja le *Vegetius* (Epit. rei militaris. IV. 18.): «A *malleolus* olyan, mint a nyíl; égvé csap le és mindent lángba borít, a mihez ér. A *phalaricát* pedig elől lándzsa módjára erős vashegygyel látják el és, miután előbb olajat öntöttek rá, a melyet incendiariumnak neveznek, a lándzsa hegyének csöve (tubus) és a nyél közt kénnel, gyantával, szurokkal és kőcczel borítják be; ha ezt balistából kilövik, átfúródik a takarón,» égvé behatol a fába és a tornyot szaporán gyújtogatja». A *malleolus*ról szól még *Vitruvius* (De architectura. X. 22.) és *Ammianus Marcellinus* (Res gestæ. XXIII. 4.) is.

Rich (III. Wörterbuch) *Livius* nyomán, a kínél szintén megtaláljuk a phalarica leírását (XXI. 8.), a saguntumiaknak tulajdonítja ennek föltalálását, természetesen tévesen, mert gyújtólövedékek, akár nyilak, akár lándzsák formájában, már jóval előbb voltak és föltalálók ezeknek is, mint egyéb hadiszereknek, a görögök.

Az a kérdés, — és ezzel foglalkozik *Schneider*, — volt-e annak a tüzet élesztő keveréknek alkotórészei közt valami robbantó anyag, más szóval nem volt-e rokon az a keverék a puskaporral. A löpörnek ma ez a három funciója van: 1. erős lángot hoz létre, 2. robbant, 3. lövedék-hajtó erővel szolgál. Vajjon annak a keveréknek nem kellett-e ezek közül a funciók közül legalább az elsőt elvégeznie?

Leo Taktikájában (VI. 19.) említést tesz πῦρ μετὰ βροντῆς-ről, a mi másképen létre nem jöhet, mint ha a tüzet keltő keverék alkotórészei közt valami explosív anyag is szerepel. *Reinaud* és *Favé* (Du feu Grégeois. Paris. 1846.) vizsgálat tárgyává tették a görögtűzet és megállapították, hogy ugyanolyan alkotórészekből áll, mint a löpor (salétrom, kén, szén) és hozzá hasonló arányú keverék, a mi annyit jelentene, hogy a puskaport a görögök találták fel, s a középkoré csupán annak érdeme marad, hogy lövedék-hajtó erőül alkalmazta.

Hogy ez csakugyan így van, *Schneider* igen elfogadhatóan bizonyítja *Apollodoros*nak, a Traianus császár korabeli építőmesternek, Πολιορκητικά cz. munkájából, a mely egy Konstantinos Porphyrogenetos korában (912—959.) dolgozó, névtelen byzantinus kivonatában maradt fenn. (Kiadta Wescher: Poliorcétique des Grecs cz. gyűjteményében.) Ennek a kivonatnak

¹⁾ *munimen* = azok a nedves bőrök, a melyekkel az ostromlószerkeket védelmül betakarták.

négy codexe közül legérdekesebb a cod. Bononiensis S. Salvatoris 587. a benne található forrásértékű képek miatt.

A byzantinus szólván a várostrom alkalmával használatos csapóhidakról (262. l.) mondja: «Ha pedig a hidakon állók közül némelyek μετὰ σφαιρῶν ἔχχειριδιὼν πυροβόλων az ellenség arczába lőnek, annyira megijeszti a falon állókat, hogy azok a rohamot és a tűz támadását ki nem állván, gyorsan elmenekülnek helyükről». Ez az ἔχχειριδιὼν πυροβόλων tehát egy tűzlövellő kézfegyver, a mely σφαιρῶν. Ennek a σφαιρῶν szónak kell megfelelő értelmét találni. A vele egy töből származó σφαίρειον szóval jelölték azt a hengert, a melyre a horgonyköteleket fölcsavarták, tehát a σφαιρῶς-nak is lehet valami «csöves, hengeres» jelentése, úgy hogy a leírt löveg egy kézi, csöves löveg, a melyből tüzet lövelltek a várfalon állókra. A codexben levő kép, a melyet Schneider reprodukál, csakugyan ilyet ábrázol. A tüzet előidéző anyagnak pedig szükségképen kellett valami explosiv anyagot tartalmaznia.

A másik kérdés, a melyet Schneider értekezésében tárgyal, hogy mikor kezdődött és mikor ért véget a torsiós lövegek használata. Sok adat bizonyítja, hogy az első löporos ágyúk igen kevés eredményt értek el, az ellenség erődítményeiben okozott kár egyáltalában nem volt arányban az ellőtt lövedékek és a fölhasznált löpor mennyiségével. 1596-ban, tehát jóval a puskapor használatbavétele után, komoly szakemberek foglalkoznak azzal a gondolattal, nem volna-e helyesebb e hasznavehetetlen löporos lövegek helyett a régi torsióslövegeket, a melyek, mint Schramm kísérletei bizonyítják, csakugyan több eredményt tudhattak elérni, a régi auctorok leírása szerint elkészíteni és használni.

Ez is bizonyítja, hogy a középkor végén a torsiós lövegek már nem ismeretesek. *Aegidius Columna* (De regimine principum, 1280.) az ő idejében használt lövegeket leírva, a lövegeknek négy típusát különbözteti meg, de ezek mindegyike *emelős* löveg, vagyis a hajtó erőt nem a torsió, hanem az emelőkar egyik végére alkalmazott ellensúly szolgáltatja. A középkori képek, a melyek torsiós lövegeket ábrázolnak, csak képzeletből kapottak, mert álló gerendára alkalmazva mutatják a torsiós köteget, már pedig álló gerenda azt az óriási nyomást, a melyet a torsió gyakorol (az onagernél Schramm kísérletei szerint 60,000 kg.) nem bírja ki. Az, hogy a középkori auctorok a *tormentum* szót használják, nem bizonyít semmit: ez a középkorban egyszerűen csak *löveget* jelent. Torsiós lövegek legkésőbb a Kr. u. VI. századig mutathatók ki egyes byzantinusoknál, nyugaton még előbb feledésbe mentek. A középkor technikája nem volt elég magas ahhoz, hogy elő tudta volna őket állítani. Tehát a torsiós lövegek életkora, a mennyiben hiteles adatok bizonyítják, hogy először Dionysios használta a karthagóiak ellen vívott háborúban Kr. e. 400-ban, körülbelül 800 - 1000 év.

Csak mellékesen tárgyalja Schneider azt a kérdést, volt-e a görögöknek *egytorziós* lövegük, avagy először az *Ammianus Marcellinustól* pontosan leírt (Res geste, XXIII. 4.) *onagernél* alkalmazták-e az egyes köteget, s így ennek a föltalálása a rómaiak érdeme volna.

Schneider rámutat arra a valószínűtlenségre, hogy a komplikáltabb, több technikai tudást követelő kéttorsiós lövegek előbb lettek volna ismeretesek, mint az egytorziósok. Hiszen már az, hogy a kéttorsiós köteget egyenlően illeszkedik be a nekik megfelelő keretekbe, nagy ügyességet követelt, mert ha ez nem sikerült, az ugyanazon lövedékre ható két különböző torsió következtében az irányzás bizonytalanná, sőt teljesen sikertelenné vált. Ebből annyira természetszerűleg következik, hogy az egytorziós lövegek régiebbek a kéttorsiósoknál, hogy, még ha nem is találunk sehol sem nyomát ennek, az ellenkezőt nem lehetne elfogadni. A technikusok leírásaikban különben is el szokták mellőzni a primitívebb konstrukciókat a tökéletesebbek mellett. De két idézettel is bizonyít Schneider. Philon (Kr. e. 3. sz.) Ἰσραὴλ μηχανικῆς-e V. könyvében (91. l. 35.) írja: καὶ τοὺς περπο-

βόλοις ἄνω βάλλοντες τοῖς παλιντόνοις καὶ τοῖς μονάχῳσι. Apollodoros Poliork. 188. l.: οἷσι εἶπιν οἱ λιθοβόλοι μονάχῳνες. Μονάχων annyi, mint egytorsiós löveg. — Köchly és Rüstow (Griechische Kriegsschriftsteller. I. 190.) tévesen osztják tehát az antik lövegten történetét két korszakra, a kettő közé határvonalul a Kr. u. II. századot állítva, a mikor a rómaiak az egytorsiós löveget Ammianus Marcellinus tanúsága szerint behozzák.

Eddig terjednek Schneidernek az egytorsiós lövegekre vonatkozó fejtegetései. Azt hiszem, ha a római írók könyveiben is vizsgálta volna az onagerre vonatkozó adatokat, még inkább meggyöngült volna Köchly-Rüstow véleménye.

Maga Ammianus Marcellinus sem úgy szól az *onagerről*, mint újabb találmányról, hiszen leírását így vezeti be (XXIII. 4.): «*Scorpionis* autem, quem appellanti nunc *onagrum*, huiusmodi forma est», s így fejezi be: «*Et tormentum* quidem appellatur ex eo, quod omnis explicatio torquetur; *scorpio* autem, quoniam aculeum desuper habet erectum: cui etiam *onagri* vocabulum indidit ætas novella ea re, quod asini feri cum venatibus agitantur, ita eminens lapides post terga calcitrando emittunt, ut perforent pectora sequentium, aut perfractis ossibus capita ipsa displodant». Ezekből nemcsak azt látjuk, hogy Ammianus idejében (Kr. u. IV. században) az *onager*nek csak a nevét találják újnak, hanem azt is, hogy ezzel a névvel ugyanazt a löveget jelölték, a melyet más néven *scorpiónak* hívtak. Ezzel szemben az Ammianus-szal egy században élő Vegetius az *onagert* és *scorpiót* két külön lövegnek tünteti föl (Epit. rei militaris IV. 22.): «*Onager* autem dirigit lapides, sed pro nervorum crassitudine et magnitudine saxorum pondera iaculatur. Nam quanto amplior fuerit, tanto maiora saxa fulminis more contorquet. *Scorpiones* dicebantur, quas nunc *manubalistas* vocant: ideo sic nuncupati, quod parvis subtilibus spiculis inferant mortem». A két hely egybevetéséből az az egy azonnal kitűnik, hogy a *scorpio* név a Kr. u. IV. században már nem használatos.

Vegetius a lövegeknek három fáját különbözteti meg: 1. *balista*, a melynek lövedéke nyíl vagy dárda, 2. *onager*, a melyből követ lőnek, 3. *manubalista* v. *scorpio*. («*Fustibalos, arcubalistas et fundas describere superfluum puto, quod præsens usus cognoscit*»). Ammianus csak a *balistát* és *onagert* írja le részletesen, az utóbbi nála egy *scorpióval*.

Kétségtelenül kiviláglik ezekből, hogy a két író idejében a nehéz löveg két típusát ismerték, az egyik volt a *balista*, a melyből nyilat lőttek, a másik az *onager*, a melyet kő dobására használtak. Az előbbi a vízszintes löveg (megfelel a mai ágyúnak), a másik a hajító löveg (megfelel a mai taracznak és mozsárnak). Ugyanaz a két típus tehát, a melyet a görög εὐρύστονον (καταπέλτης, δεισβελής) és a παλιντόνον (πετροβόλος, λιθοβόλος) képviselnek. Vitruviusnál a két típus *catapulta* és *balista* neveken szerepel. Az elnevezések megváltoztak: a Kr. u. IV. században a *catapulta* név épen úgy, mint a *scorpio*, már kiveszett a használatból, s a mit előbb *catapultának* hívtak, annak ebben az időben *balista*, — a mit *balistának*, annak *onager* a neve.

Vitruvius óta nemcsak a nevek cserélődtek fel ilyen módon, hanem a lövegek készítése módja is megváltozott. A *balista*, vagyis a horizontális löveg maradt kéttorsiós, a hajító löveg ellenben egytorsiós, holott Vitruviusnál még ez is kéttorsiós.

Vitruviusnál (De architectura, X. 15.) olvassuk: «Nunc vero, quæ ad præsidia periculi et necessitatem salutis sunt inventa, id est *scorpionum, catapultarum* et *balistarum* rationes, quibus symmetriis comparari possint, exponam». Igaz ugyan, hogy később csak a *catapultát* és a *balistát* írja le részletesen, mindamellett ez a hely kétségtelenül bizonyítja, hogy a

¹⁾ Az Ókori Lexikon *tormentum* cikke tévesen mondja, hogy Vegetius az *onagert* nevezi *scorpiónak*.

lövegeknek az ismeretes két típusán kívül kellett egy harmadiknak is lenni, a melyet Vitruvius *scorpio* névvel jelöl. Vitruviussnál itt-ott elszórtan találunk egyetmást a *scorpióról*: a scorpiót használják az oldalazásra (Flankierung),¹⁾ kisebb a catapultánál és balistánál és kezeléséhez egy ember elégséges.²⁾

Liviusnál is említve találjuk a *scorpiót*, mint a lövegek harmadik típusát. Leírja Livius, hogy mikor *Carthago nova* Scipio kezébe került (Kr. e. 207.), a pünöknek ott talált hadikészlete a következő volt: *catapultae maximae formae* 120, *minores* 281, *ballistae maiores* 23, *minores* 52, *scorpionum* maiorum minorumque, telorumque ingens numerus (Liv. XXVI. 47.). Ez a liviusi hely megerősíti azt, a mit Vitruviussnál találunk. A *scorpio* a *catapulta* és a *balista* mellett külön típus — téved tehát Rüstow (Gesch. d. griech. Kriegswesens von d. ältesten Zeit bis auf Pyrrhos, 1852. 380. l.), a ki a görög εἰσβολὸν-t, vagyis a *catapultát* nevezi *scorpiónak*, megállapítható továbbá, hogy a *scorpio* a másik két löveg-típusnál kisebb, mert míg azoknak a számát pontosan megadja, ezeket csak általánosságban „ingens”-nek jelzi Livius.

A viszony a három típus közt ugyanaz, mint a mai ágyú, taraczk vagy mozsár és a géppuska (Mitrailleur) között. A *catapulta* és a *balista*, szóval a nehéz lövegek, *kéttorsió*s, *komplikáltabb szerkezetű gépek* (*machinae*), a *scorpio*, vagyis a könnyű löveg, *egytorsió*s, *egyszerűbb hadi szerszám* (*organum*). Más szóval a *scorpiót* a másik két löveg-típustól az a szerkezeti különbség választja el, hogy míg azok kéttorsiósok, ez egytorsiós.

Igy az egytorsiós löveg a rómaiaknál már a Kr. előtti időkben kimutatható, és pedig már akkor is különböző kaliberrel, különben Livius nem beszélne *scorpio maior*ról és *minor*ról. A lövegek fejlődésében csak azt a mozzanatot konstatálhatjuk ettől az időtől fogva, hogy a *scorpio maior*t erősebben kifejlesztik, úgyannyra, hogy ez a kéttorsiós hajtó löveget teljesen kiszorítva, annak a helyét elfoglalja, — ez kapja a Kr. utáni századok valamelyikében, talán a másodikban, az *onager* nevet (Ammian. Marc.), a *scorpio minor* megmarad, mint nyílszóró gépfegyver, és *manubalista* néven szerepel (Vegetius).

A Kéchy-Rüstowtól az antik tüzérség történetében megállapított két korszak tehát csak annyiban különbözik egymástól, hogy az első korszakban (Kr. u. II. századig) a hajtó löveg kéttorsiós, míg a második korszakban egytorsiós. De az egytorsiós löveg nem új találmány, mert, ha kisebb formában is, régtől fogva megvan a rómaiaknál.

(Fogarás.)

LÁSZLÓ BÉLA.

— Megjegyzéseim „Homeros Ithakéja” cz. értekezésem bírálatára. Az EphK. XXXIII. évf. 704. s. k. lapjain olvasható bírálatra a köv. néhány pontban foglalom össze megjegyzéseimet: Láng Nándor cikkének egyik nagy hibája az, hogy nem tartja szem előtt értekezésem célját. Iskolai értesítőben jelent az meg, tehát első sorban is a tanulók számára igyekeztem benne képét adni a homerosi Ithakénak. Természetes, hogy Homeros volt fejtegetésem alapja, épen úgy, mint Ithakai útam kalauza. E főforrásom mellett természetesen figyelemmel kísértem s útmu-

¹⁾ De archit. I. 5. Intervals autem turrium ita sunt facienda, ut ne longius sit alia ab alia sagittarum missionis: uti si qua oppugnetur, tum a turribus, quae erunt dextra ac sinistra, *scorpionibus* reliquisque telorum missionibus hostes reiciantur.

²⁾ De archit. X. 1. Inter machinas et organa id videtur esse discrimen, quod machinae pluribus operibus, aut vi maiore coguntur effectus habere, ut balistae torculariumque prela. Organa autem unius opere, prudenti tactu perficiunt, quod propositum est, uti *scorpionis*, seu anisocyclo-rum variationes.

tatásul fel is használtam az ókori írók idevágó adatait. A Dulichion-kérdésben is ezek voltak kalauzaim, mint Lang Gusztávnak is.

Minthogy tehát a *Leukas-Ithaka* kérdés vitatása nem vágott feladatomba, annak fontosabb mozzanatait csupán ismertetni volt szándékom; e keretben azután rá kellett mutatnom, mennyiben egyeztethetők össze a különböző vélemények a Homeros és más ókori írók szolgáltatatta hagyományokkal. Összesen 48 lapra terjedő munkáscském első kilencz fejezetét csak pár sorra érdemesíti L.; a mintegy 5 oldalra terjedő X-dik fejezet, mely a Dörpfeld föltevését ismerteti, ez érdekli különösen, épen úgy, mint Csengerit a 705. lapon idézte, valamint az EPhK. f. é. I. füzetében megjelent cikkében. Majdnem másfél éve megjelent dolgozatom ez év folyamán három cikket provokált, még pedig kettőt a Közlönyünkben! És még L. mondja, hogy «a vita nyomán keletkezett irodalom nagy terjedelme már nem áll egészséges arányban a kérdés jelentőségével!» — En erről nem tehetek.

Pavlátoszra sűrűn hivatkozom? — Ha fáradságot vesz magának L., látni fogja, hogy azok a hivatkozások korántsem mind a Pavlátosz auctoritását szaporítják, sőt olyanra is akad, melylyel én ellenkező véleményem jelzem. Vollgraffot nem emlitem? — De igen, a 22. lapon. A Leukas-theoria mostanság holt ponton áll s ebből én sem mozdítottam ki? — A kimozdítás szerény felfogásom szerint nem feladatomban. Ez a nehéz feladat Dörpfeldre vár, mert az ő vállalkozása feneklett meg. Ithaka ki sem mozdult régi helyéből, a mely hogy holt pont e vagy sem, azt legjobban tudhatják azok, a kik megostromolták. — Partsch lehet 'világhírű geographus', de Homeros-szal való felületes ismeretsége (a mire szóban forgó értekezésem 23., a 39. lapjain rámutattam, a mikor még Ithaka-partinak tudtam) a Leukas-Ithaka-kérdés geológiai oldalára nézve a legnagyobb fitymálásával új nézetekre, tehát épen nem önálló kutatásokra alapított álláspontja iránt is tartózkodásra int.

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

— Válasz. 1. «L. N... nagy hibája, hogy nem tartja szem előtt értekezésem célját (iskolai értesítő, tanulók számára).» Szerző cikkét, melyről most azt mondja, hogy tanulók számára írta, a *M. Tudományos Akadémiában* mutatta be; erre külön figyelemzést is olvasóját a cím alatti sorban. — 2. «A D. kérdésben ezek voltak kalauzaim, mint Lang G. nak is.» A Dulichion cz. fej. 46. sorában megmondván (nem is új) álláspontját (D. összenőtt a szárazfölddel) így folytatja: «E geológiai alakulást *Lang G. nyomán* a következőkben ismertetem» stb. Ez az ismertetés 61 sort tesz ki, a fejezet nagyobbik felében tehát Lang G. a kalauza. — 3. *Nem áll*, hogy dolgozatának részeit a X. fejezet kedvéért aránytalanul ismertetem. Az a X. fej. épen nem érdekelt «különösen», mint Cs. mondja; hiszen jó másféloldalas beszámolómban *mindössze három* sor szól róla, s egyenesen megmondom, hogy annak «ismertetésére és bírálata nem terjeszkedem ki». — 4. «Dolgozatomban három cikket provokált.» Nem cikket, csak ismertetést. A Közlönyben pedig csak egyet, s azt sem provokálta, hanem annak köszöni, hogy az EPhK. minden hazai geológiai dolgozatról, tehát erről is beszámol. A 2. cikket alaptalanul foglalja le magának, mert Csengeri ott Partsch könyvéről szól és hosszabb ismertetésének egyetlen, közbeszúrt mondatában egyszerűen megemlékezik szerző álláspontjáról. — 5. «Vollgraffot nem emlitem? — De igen, a 22. lapon.» Téved. Ott csak V. ithakai ásatásait érinti, én pedig azt róttam meg, hogy irod. apparatusában *egyebek* mellett hiányzik Vollgraffnak nem ezen ásatásokról, hanem egészen másról szóló *értekezése*. (Neue Jahrb. etc. 1907.) — Ezek szerint nem forog fenn ok arra nézve, hogy ismertetésemet, melyben szándékosan tartózkodtam a behatóbb bírálattól, bármi tekintetben megváltoztassam. A kérdéstről szóló vitát ezennel berekesztjük.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

— Megjegyzések Binder Jenő bírálatára. (Lásd az EPhK. XXXIII : VIII. füzetét.) Binder Jenő bírálatában, főképp abban, a mi Boccaccio életrajzát illeti, részint általánosságban kimondott ítéletek, részint konkrét adatok alakjában olyan állítások is foglaltatnak, a melyek ha egyébről nem is, mindenestre bizonyos mérvű egyoldalúságról tesznek tanúságot. Az előbbieket figyelmen kívül hagyva, megjegyzéseimmel csupán a bíráló által felemlített bizonyító példákra szorítkozom.

1. Megró Binder Jenő azért, hogy én Boccaccio születési helyének határozottan Párizst mondom. Hogy Boccaccio csakugyan ott született, ebben manapság komolyan kételkedni alig lehet. Ezen a hiten vannak az összes valamire való Boccaccio-kutatók (Baldelli, Ginguéné, Witte, Carducci, Palermo, Landau, Hortis, Antona-Traversi, Crescini, Gaspary, Della Torre stb.): Firenze érdekében csak Corazzini és Koerting kardoskodtak, a kiket azonban Antona-Traversinek, illetőleg Crescininek, kiinduló pontjuk hibás volta miatt, nem volt nehéz megcáfolni.

2. Hibáztatja Binder Jenő, hogy én már 1329-ben kezdetem meg Nápolyban szerzőmmel a kánonjog tanulását, holott Heinrich Gusztáv szerint Boccaccio csak 1330-ban ment oda. Figyelmeztetem itt bírálómát Arnoldo della Torre kitűnő művére (*La giovinezza di Giovanni Boccaccio (1313–1341). Proposta d'una nuova cronologia*), mely szerint már 1323-ban odament s atyja kívánságára 29-ig egy előkelő czégnél, mint előbb Firenzeben, még a kereskedéssel bajlódott. Rodocanachi véleménye, a melyet Binder Jenő idéz, már azért sem lehet bizonyító erejű, mivel előbb tanul-tatja Boccaccióval Firenzében a kánonjogot s csak azután küldi Giovanni di Domenico da Strada iskolájába a grammatikát (latin nyelvet) tanulni, a mit elképzelni nagyon bajos.

3. A mit Binder Jenő az *Ametoban* foglalt novellákról mond, Crescinnek s más kiváló boccaccistáknak ellenére is szívesen elhinném, ha meg tudnám magamnak magyarázni a következőket: *a)* Mily czímen kerülnek ezek a novellák *e vallási allegoriába*, ha vele semmi kapcsolatban nincsenek; *b)* mért mondhatja a novellákat a szerző épen a középkor hét fő erényének képviselőivel; *c)* a novellák hősei, a kiket az erények a maguk akaratára bírnak, mért jelentenek jellemük s nagy részben már nevük szerint is szintén erkölcsi tulajdonságokat (balga-Afron, dölyfös-Ibrida, közömbös-Apates, tüznélküli-Apiros, műveletlen-Ameto, kicsapongó-Dioneo, reménytelen-Caleone); *d)* mért hatnak az Erények a novellák hőseire akként, hogy őket a jellemükben s nagyrészt — mint mondtuk — a nevükben is kifejezett erkölcsi hibákból meggyógyítják; *e)* lehetetlen dolog vagy erőlködés-e a novelláknak, tekintettel azok tendenciájára és tartalmára, symbolikus jelentést tulajdonítani, tudva azt, hogy ennek a kornak költői a »rejtést», a symbolumokban, allegoriákban való kifejezés-módot a költészet egyik fő és szükséges jellemvonásának tekintették s hogy e felfogásnak teljes mértékben hódolt Boccaccio is, ki bár természete szerint erősen realista és érzéki volt, a középkori költői és vallási formákat mindig megtartotta. Megjegyzem, hogy Rodocanachi is a novellák symbolikus jelentéséről egyszerűen mint megismert igazságról vesz tudomást.

4. Az *Amorra* és *Parmigianora* vonatkozó megjegyzés mindenestre bizonyíthatja, hogy bírálóm biztosság okáért a szóban forgó képet is meg-nézte. Tévedni csak annyiban tévedett, hogy én a hasonlatnál nem arra voltam tekintettel, hogy Amor üle vagy áll, mert ez egy kissé tudakosság lett volna, hanem, a mint a idézetből is kitetszik, csupán a göndör, szőke fürtű gyermekekre gondoltam.

5. A bírálat végén említett s az életrajzból citált »kusza» mondatok egyikeből, a mint biztosan megállapíthattam, nyomdhiba folytán kiesett a második sorban az állítmány, a másikából pedig — valószínűleg hasonló módon — a tárgy. A baj épen az volt, hogy a korrektor, a ki itt nem én voltam, ilyen hiányos alakban is megértette őket.

(Brassó.)

BOKOR JÁNOS.

— A Budapesti Philologiai Társaság könyvállománya 1909. nov. 20-án 31 munkából állott (57 köt. és 2. füz.) 960 67 K. értékben. Az EPhK. XXXII. 781. l. ján közölt kimutatás óta a könyvtár a következő művekkel gyarapodott:

Ajánálék útján: a) Önálló művek: 16. *Westphal* Scriptorum metrici Græci I. (Lipce 1866.) [Dr. Kallós Edétől.] 17. *Császár E.* Csokonai. Kny. [Szerzőtől.] b) Folyóiratok: Erdélyi Múzeum 1908. évf. [Cserepéldány.]

Vétel útján: a) Önálló mű: 3. *The Oxyrhynchus Papyri* VI. köt. (London 1908.) 36 K. — b) Folyóiratok: 8. *Literaturblatt f. germ. und roman. Philologie* 1908. évf. kötéssel 15-50 K. 9. *Classical Review* XXIII. és *Classical Quarterly* III. (1909.) 21-90 K. 10. *Classical Philology* IV. (1909) 13-75 K. 11. *Studj Italiani di Filologia Classica* II. III. XIII. XV. (1894. 1895. 1905. 1907.) kötéssel 103 57 K. Vagyis az összes vétel 190-72 K.

A könyvtár a tagok használatára minden felolvasó ülést megelőzőleg nyitva van. Könyvet két hónapi időtartamra lehet kikölcsönözni; a visszakérésért 40 f. fizetendő.

VÁRI REZSŐ,

a könyvtárosi teendőkkal megbízott I. titkár.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Bánóczy József és Weszely Ödön: A magyar nemzeti irodalom áttekintése. Budapest, Lampel, 1909. N. 8-r. VIII., 295 l. 4-50 K.

**Dissertationes Philologæ Vindobonenses*. Vol. IX. X. Vindobonæ et Lipsiæ. F. Deuticke, 1910. N. 8-r. 184+180 l.

Harsányi István: A sárospataki lengyel biblia s újonnan fölfedezett harmadik töredéke (hasonmással). Különnyomat a «Magyar Könyvszemle» XVII. k.-éből. Budapest, Stephaneum, 1909. 61 l.

Könyvtár, Magyar. Szerk. Radó Antal. Budapest, Lampel, 1909. K. 8-r. Ára számonként 30 f.

566. Kozma Andor: Csudadolgok. 66 l.

567. Jerrold Douglas: Tuba és Tubáné. Ford. Benedek Marcell. 61 l.

568. Horatius Levelei. Ford. Paulovics Károly. 96 l.

Nyelvtani függelék a Geréb Morvay-féle Kis latin nyelvkönyvhöz. Budapest, Lampel, 1909. 8-r. 56 l. 50 f.

**Platon* válogatott művei. III. k. Symposium. Phaidros. Ford. Dercsényi Mór. Budapest, Franklin. (Filoz. Írók Társ. XXII.) 1909. N. 8-r. 164 l. 3 K.

Regényírók, Magyar. Szerk. Mikszáth Kálmán. Budapest, Franklin, 1909. 8-r. Az öt kötet ára 25 K.

23. 24. Jókai Mór: Mire megvénülünk. 266+298 l.

26. Pulszky Ferencz: A magyar jakobinusok. XII, 326 l.

48. Beniczky Lenke: Végzetes tévedés. VIII, 329 l.

50. Tolnai Lajos: Az urak. 223 l.

A «Magyar Regényírók» e legújabb sorozata nem szolgálja méltán azt a szép célt, a melyre hivatva van. Mind az öt kötet bátran elmaradhatott volna a gyűjteményből, a magyar regényirodalom képeinek egyik sem jellemző alkotó eleme. Pulszky érdekes műve, «A magyar jakobinusok», nem annyira regény, mint inkább korszak, Tolnaitól már adott a gyűjtemény egy regényt («A báróné ténsasszony»), kettőt közölni tőle fölösleges: maga a regény («Az urak») nem érdemli meg, és az író teljesen jogosulatlanul kerül a legnagyobbak, Eötvös és Kemény mellé. Jókait is csak három regény fogja képviselni, «Az új földesúr» méltán, a most megjelent «Mire megvénülünk» nagyon méltatlanul. Miért kellett ezt az épen nem sikerült regényt választani, a melyben semmi sincs az igazi Jókai-ból, a melyben sem merész képzeletének, sem elbeszélő és leíró művészetének semmi nyoma? Beniczky pedig írt ugyan regényeket, de *regényíró*,

a szó nemesebb jelentésében nem volt, a magyar irodalom fejlődésében nem illeti őt meg hely. Mikszáth két bevezető életrajza jobb mint az eddigiek. Beniczkyről finoman, Pulszkyról érdekesen ír.

Szinyei József (id.): Magyar Írók. XIII: 8. f. (117 f.) Budapest, Hornyánszky, 1909. 1121—1280. 1 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

II. Classica-philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1908-ban jelent meg.)

Ashburner, W., Νόμος Ροδίων ναυτικών. The Rhodian Sea-Law. Edited from the Manuscripts. (8-r. CCXCVI, 132 l.) Oxford, Clarendon Press, 1909. 18 sh.

Birt, Th., Zur Kulturgeschichte Roms. Leipzig, Quelle und Mayer, 1909. (8-r. 164 l.) Kötte 1-25 M.

Boni, G., Trajans Column. (From the Proceedings of the British Academy. Vol. III.) 9^{3/4}" × 6^{1/4}" Pp. 6. London, Frowde, 1909. 1 sh.

Cauer, P., Die Kunst des Übersetzens. Ein Hilfsbuch für den latein. u. griech. Unterricht. 4. Aufl. Weidmann, Berlin, 1909. (8-r. VIII, 167 l.) 4 M.

Cauer, P., Grundfragen der Homerkritik. Zweite stark erweiterte u. zum Teil umgearb. Aufl. (8-r. VIII, 552 l.) Leipzig, Hirzel, 1909. 12 M.

Cavenagh, Fr. A., The Ethical End of Plato's Theory of Ideas. Oxford, Univ. Press, 1909. (8-r. 90 l.) 2 sh.

Dies, An., La definition de l'être et la nature des idées dans le Sophiste de Platon. (Collection historique des grands philosophes.) Paris, Alcan, 1909. (8-r. VIII, 140 l.) 4 Fr.

Domaszewski, A. von, Abhandlungen zur römischen Religion. Leipzig, Teubner, 1909. (8-r. VIII, 240 l. képekkel.) 6 M.

Domaszewski, A. von, Geschichte der römischen Kaiser. 2 Bände. Leipzig, Quelle und Mayer, 1909. (8-r. à 336 l. 12 tábla.) Kötte à 9 M.

Étrem, S., Hermes u. die Toten. Christiania, Dybwad, 1909. (8-r. 74 l.) 1 M.

Exveld, van, W. H. C., De balneis lavationibusque Græcorum. Amersfortiæ, Slothouwer. (8-r. VIII, 272 l.)

Gaffiot, F., Pour le vrai latin. I. Paris, Leroux, 1909. (8-r. 174 l.)

Gerhard, G. A., Phoinix von Kolophon. Texte u. Untersuchungen. Leipzig, Teubner, 1909. (8-r. VIII, 322 l.) 1 tábla.) 12 M.

Gilliard, Ch., Quelques réformes de Solon. Essai de critique historique. Dissertation, Lausanne, 1909. (8-r. 324 l.)

Hartmann, N., Platos Logik des Seins. (Philosophische Arbeiten, hrsg. von Cohen u. Natorp III. Bd.) Giessen, Töpelmann, 1909. (8-r. X, 518 l.) 15 M.

Hellenica Oxyrhynchia cum Theopompi et Cratippi Fragmentis. Recognov. brevisque adnotatione crit. instruxerunt Grenfell et Hunt. (Script. Class. Bibl. Oxon.) Oxford, Clarendon Press, 1909. (8-r. VIII, 172 l.) 4 sh.

Hogarth, D. G., Ionia and the East. Six lectures delivered before the University of London. (8-r. 118 l. térképpel.) Oxford, Clarendon Press, 1909. 3 sh. 6 p. (kötte).

Hoorn, G. van, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato. Diss. Amsterdam, De Bussy, 1909. (8-r. VIII, 98, VI l. 38 kép.)

Kékulé von Stradonitz, Reinhard, u. Winnefeld Hermann, Bronzen aus Dodona in den kgl. Museen zu Berlin. Berlin, Reimer, 1909. (Folio 45 l. 6 tábla, 11 kép.) 50 M.

Lamperz, Max, Die griechischen Sklavennamen. 2. Teile. [Jahresb. üb. d. k. k. Staatsgymnasium im VIII. Bez. Wiens.] Wien, Kainz, 1907—8. (8-r. 49+40 l.)

Leo, Fr., Der Monolog im Drama. Ein Beitrag zur griech.-römischen Poetik. [Abhandlgen der K. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl. N. F. X. 5.] Berlin, Weidmann. (4-r. 124 l.) 8 M.

Marquard, Allan. Greek Architecture. (Handbooks of Archeology and Antiquities.) New-York, Macmillan Co, 1909. (8-r. X, 426 l. 392 kép-pel.) 10 sh.

Meillet, A., Einführung in die vergleichende Grammatik der indogerm. Sprachen. Übers. von W. Printz. Leipzig, Teubner, 1909. (8-r. XVIII. 330 l.) 7 M.

Meyer, Hans, Der Entwicklungsgedanke bei Aristoteles. Bonn, Habilitationsschrift, 1909. (8-r. 154 l.) 3 M.

Mélanges d'histoire ancienne. (Université de Paris. Bibliothèque de la Faculté des Lettres XXV.) I. G. Bloch: M. Aemilius Scaurus. II. J. Carcopino: Histoire de l'Ostracisme athénien. III. L. Gernet: L'approvisionnement d'Athènes en blé au V-e et au VI-e siècle. Paris, Alcan, 1909. 12.50 Fr.

Moessner, O., Die Mythologie in der dorischen u. altattischen Komödie. Dissertatio. Erlangen, 1909. (8-r. 174 l.)

Mutzbauer, C., Die Grundlagen der griech. Tempuslehre u. der Homerische Tempusgebrauch. Ein Beitrag zur histor. Syntax d. griech. Sprache. Bd. II. Strassburg, Trübner, 1909. (8-r. XIV, 324 l.) 9 M.

Partsch, J., Griechisches Bürgerschaftsrecht. Teil I. Das Recht des altgriech. Gemeindestaats. Leipzig-Berlin, Teubner, 1909. (8-r. X, 434 l.) 14 M.

Pauly's Realencyclopädie d. class. Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung hrsg. von G. Wissowa. 12. Halbband: Euxantios-Fornaces. (8-r. 769—1438. l.) Stuttgart, Metzler, 1909. 15 M.

Philostratos über Gymnastik; von Julius Jüthner. (Sammlung wissenschaftl. Kommentare zu griech. u. röm. Schriftstellern.) Leipzig, Teubner, 1909. (8-r. VIII, 336 l.) 10 M.

Plessis, Frédéric, La poésie Latine. (De Livius Andronicus à Rutilius Namantianus.) (8-r. XVI, 710 l.) Paris, Klincksieck, 1909. 12 Fr.

Poland, Fr., Geschichte des griechischen Vereinswesens. Leipzig, Teubner, 1909. (8-r. 656 l.) 24 M.

Reinach, S., Orpheus. Histoire générale des religions. 3. éd. Paris, Picard, 1909. (8-r. XXI, 625 l.) 6 Fr.

Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten, hrsg. von Wünsch u. Deubner. Giessen, Töpelmann, 1909. VII. Bd. 2. Heft: G. Appel: De Romanorum precationibus. (8-r. 224 l.) 7 M. — VII. Bd. 3. Heft: J. Tamborino: De antiquorum demonismo. (8-r. 112 l.) 3.40 M. — VIII. Bd. 1. Heft: O. Weinreich: Antike Heilungswunder, Untersuchungen z. Wunderglauben d. Griechen u. Römer. (8-r. XII, 212 l.) 7 M. — V. Bd. 1. Hälfte: Fr. Pfister: Der Reliquienkult im Altertum. (8-r. XII, 399 l.) 14 M.

Rodenwaldt, Gerhart, Die Komposition der Pompejanischen Wandgemälde. Berlin, Weidmann, 1909. (N. 8-r. VIII, 270 l. 38 szövegképpel.) 9 M.

Sanctis, Gaetano de, Per la scienza dell' Antichità. Saggi e Polemiche. Torino, Bocca, 1909. (8-r. XII, 532 l.) 6 L.

Soltau, W., Die Anfänge der röm. Geschichtsschreibung. Leipzig, Hessel, 1909. (8-r. VI, 273 l.) 6 M.

Theophrasti Characteres, rec. H. Diehl. Oxford, Clarendon Press, 1909. (8-r. XXVIII, 72 l.) 3 M.

Tibulle et les auteurs du Corpus Tibullianum. Texte établi par A. Cartault. Paris, Colin, 1909. (8-r. 260 l.) 7 Fr.

Willmann, O., Aristoteles. [Die grossen Erzieher, hgb. von R. Lehmann. 2.] Berlin, Reuther u. Reichard, 1909. 3 M.

Ziebarth, E., Aus den griechischen Schulwesen. Eudemos von Milet und Verwandtes. Leipzig, Teubner, 1909. (8-r. VIII, 150 l.) 4 M.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

Achilles 68. 347.
 Adler, Friedrich 238.
 Ἀδωνηΐδες 659.
 Ἀδωνις 658.
 ἄδωνις 658.
 Aegidius Columna 779.
 Aeneas Sylvius 329.
 Africa 634.
 ἀγρόμαζι 203.
 ἄγρει 201.
 Aigina 350.
 Ailianos 124. 191.
 αἶλος 282.
 Aischylos 31. 200. 643. 710. 740.
 ἄντροι 695.
 ἀκροάματα 363.
 Akropolis 61.
 alexandriai filozofia 702.
 Alkiphron 188. s k., 226. 251. s k.,
 354. s k. — kiadások 190.
 Alkmaion, orvos 349.
 Alkmaionidák 611.
 ἄλλα 200.
 ἄλλογενής 225.
 Ambrosianus cod. I. 47. sup. 17.
 Amelung 456.
 Ammianus Marcellinus 779. 780.
 Ammudates 154.
 amphitheatrum, thysdrusi 635. trieri
 457.
 anacoluthia 198.
 ἀναγνώσεις 312.
 ἀνάμνησις 390.
 ἀναξ 198.
 Antiphanes 410.
 Antiphon 353. 154.
 anthropomorphismus 702.
 aoidos 764.
 Appendix Vergiliana 71. 154. 612.
 Apollodoros, karystosi, Ἀπολείπουσα
 370. — Πολιορκητικά 778.
 Apollon szobra 312.
 Apollonius 153.
 archæologia 314. 395.
 archaismusok 2.
 Archilochos 197. 277. s k., 592. s k.
 archonok 610.
 Areiopagos 154. 195. 604. s k., 679.
 s k., 732. s k.
 Arene 713.
 Argos-kutya 68.

Aristainetos 226.
 Aristogenes 412.
 Aristophanes 256. 351. 409. 417. 695.
 Aristoteles 19. 154. 204. 346. 353.
 379. 389. 409. — Ἀθηναίων πολιτεία
 604. s k., 679. s k., 732. s k., 767.
 Arktinos 347.
 ásatások, görögöldi 712.
 Asklepieion 409.
 Asklepios 347.
 ἄστροι 593.
 Ἀτακτα 3.
 Atargatis temploma 311. Atargatis-
 Juno 312.
 Athena 297.
 Athena-Hygieia 416.
 Athena-Lemnia 455.
 Athén 192. 297. 350. 768.
 athéniek 192.
 athéni ünnepek 366.
 atticismus 2. 5. 190. 245. 372.
 Attika 62. 768.
 Augustinus 37.
 bábák, görög 409. 414.
 Bæhrens 83. 98.
 balista 780.
 Bartal Antal 638. 758.
 Becker, Charikles 188. 353. 369.
 Bellerophon-monda 641.
 Bentley 298.
 Bergk 198. s k., 277. s k., 592.
 bizánczi kultúra 639.
 Blaydes Fr. 238.
 Boethius 692.
 Boissier G. 238.
 Böckel 66.
 Brugmann, Schrift- u. Volkssprache
 6, 242.
 Bruhn Eur.-kiadása 694.
 Brunn H. 314.
 Buecheler, Fr. 238. 278.
 Burckhardt Griech. Kulturgesch. 446.
 Busolt, Gr. Gesch. 604. 679. 733.
 Byzantiumi Társaság 775.
 Cæcilius 673.
 Calvus 614.
 catapulta 780.
 Cato 673.
 Catullus 82. 103. 461. 614. 757.
 Chadzidhákisz 1. 241. 249. 454. 707.
 761. — művei 5. 6. 7. 10.
 Charisok 198.
 Charmides 290.
 Chiron 346.

- Christ 188. 625.
 Chrisztópulosz 4.
 Chronicon Laurishamense 264. s. k.
 Cicero 206. 438. 742. 751.
 Ciris 95. 96. 612. 614. 649.
 codex Ambrosianus I. 47. sup. 17.
 125. — Berolinensis græc. oct. 22.
 641. — Borbonico-Neapolitanus
 IIF. 17. 125. — Mediceo-Lauren-
 tianus XXXI. 3. 125. — Mona-
 censis gr. 134. 125. — Vaticanus
 græc. 2228. 641. — Vaticanus gr.
 1345. 125. — Vindobonensis phil.
 gr. 135. 125.
 Commodianus 154.
 Cornelius Gallus 613.
 Cramer, *Anecd. Ox.* 18.
 Cuiacianum fragmentum 99. 102.
 Cumont, *Mystères de Mithra* 299.
 Curtius E. 298. 445. 608. *Stadtgesch.*
v. Athen 188.
 Curtius Rufus 59.
 Csengeri János 705. 758. 782. —
Hippolytos-fordítása 210.
 Cserép József 705. — *Homeros Itha-*
kája 59. — Leukas-Ithaka 706. 782.
 czimzése, irodalmi műveknek 282.
 dalversenyek 66.
 Damon 351.
 Dareios 349.
 Darkó Jenő, *A görög philologia czélja*
 395. 775.
 dea Syria 312.
 decempeda 73.
 δεισιδαιμονία 366.
 Demetrios Phalereus 197. 604.
 demioergoi 348.
 Demokedes 348. 351.
 demokraczia, görög 295. 353.
 Demosthenes 354. 356.
 δημοσιεύοντες 348.
 δημόδης γλώσσα 1. 242.
 diadalívek 635.
 dialektusok 1. 13.
 Dieterich Albert 238. 300.
 Dieterich 762. — *Gesch. d. byzant.*
u. neugriech. Lit. 6.
 διγλωσσία 1. 241.
 Dio Cassius 385.
 Diokles 412.
 Dionysios Areopagites 205.
 Διονυσολέλακες 357.
 Dionysos-szobrok 311.
 Diphilos Ἀπολιπόσα 370. —
 dokimasia 353. 740.
 D'Ooge, *The Acropolis of Athens* 416.
 Döring, *Die Lehre des Sokrates* 625.
 Dörfeld 59. 384. 630. 704. 712. 782.
 Drachmann 613.
 Drakon 608. 679.
 drámai egység 642.
 Drerup E. 709.
 Droysen G. 238.
 δουλεύω 763.
 Dulichion 59. 705. 782.
 Edalioni bronzlap 350.
 Egyiptom, a hellenizált 653.
 εἰσαγγελία 611.
 Empedokles 153.
 Engelmann Richard 777.
 Enneakrunos 384.
 Ennius 201. 673.
 Ἐννύχιος 198.
 ἐπιποδή 347.
 Ephialtes, Sophranides fia, 734.
 ἐπίκληρος 368.
 Epikuros 298. 355.
 Epimenides 346.
 ἐπίσταται 199.
 Ἐπιτρέποντες 369.
 ἐρατιστής 363.
 ἐράτον 198.
 Erechtheion 61.
 ἐργάζομαι 763.
 ἐρώω 203.
 Eros 390.
 εὐαφρός οἶνος 201.
 Eryximachos 417.
 ethopoiia 188. 190.
 Etym. Magn. 14. 515. — Κίπρις 650.
 Euenor 353.
 Euripides 210. 312. 414. 419. 640.
 694. 710.
 Eusebios 205. 693.
 εὐρύστονον 781.
 ἐξώκοτος 658.
 fabaria 316.
 Falco sacer Gm. 653.
 falfestés, pompeii 631.
Fasti 163.
 fecskehal ætologisálása 660.
 feliratok, görög 228. 295. 350. 351.
 352. 417. latin 635.
 felszabadítás díja 296.
 femme galante, antik 361.
 Ferialia 163.
 fetialis 392.
 filozofusok, görög 254. 354.
 Finály Gábor 154.
 Fludorovits Zs. 154.
 Fodor Gyula 750.
 Foy, *Lautsystem d. griech. Vulgär-*
sprache 5.
 Fraser *Pausanias's Description* 384.
 Furina ligete 311.
 Furtwängler 456.

- Gærtringen, Hiller von, 61.
 Galenos 409.
 Gardthausen 98.
 Gauckler 311.
 γενεα-ünnep 715.
 γένος, nemesi 769.
Gesta Romanorum 340. 344.
 Glotta 314.
 Gorgias 353.
 Gortyn 296.
 görög dialektusok 698.
 Görög-magyar szótár 155. 637. 707.
 görög nyelv thesaurusa 455. 707.
 görög rabszolgák 294.
 görög-római mythosok 701.
 görög törzsszerkezet 770.
 görög tűz 778
 grammatikai irányzat 313.
 γραφὴ ἀπειρίας 682.
 Gudemann, *Grundriss d. Gesch. d. klass. Phil.* 297.
 Γύρω, τὰ 202.
 Γύγης 203.
 gynaikologiai irodalom 414.
 gyógyszerek 353.
 Hadad-Juppiter 311. 312.
 ἁδωνίς 658.
 Hagnodike 414.
 hal-áldozatok 659.
 ἁπαξ εὐχήμενα 225.
 hatósági orvos 348. 352.
 Hauvette A. 238.
 házaselet, görög 367.
 házasságtörés 368.
 Hegedüs István 154. 759. *Ujabb adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez* 309.
 Heisenberg A. 639.
 Helene 347.
 Ἡλιτία 195.
 hellenisztikus kor szelleme 251.
 hellenisztikus népies elbeszélő stílus 225.
 Hera 68. 69.
 Herakles 210. 710.
 Hercher, *Epistologr. Graeci* 189.
 Hermann-Blümner 188.
 Hermione 252.
 Hermogenes-kommentár 641.
 Herodotos 13. 199. 247. 340. 349.
Heroum spectacula 328. s k.
 Hesychius 126. 280.
 hetaira 189. 360. — levelek 190. s k.
 ἡμεροκοίτης 658.
 Hippokrates 417. 420.
 hippokratesi eskü 413. — gyűjtemény 415. — iratok 409. — törvény 408.
 Hippolytos 210.
 ἱρτζες 657.
 Hitzig-Blümner, *Pausanias-kiad.* 384.
 Homeros 13. 60. 68. 198. 247. 704.
 homerosi kérdés 379.
 homerosi korszak kirurgiája 347.
 Horatius 55. 70. 90. 91. 94. 98. 102. 307. 634. 668.
 Hornyánszky Gyula 154. — *A gör. felvilágosodás százada* 346.
 Hübner, *Bibliographie* 297.
 Hybrias 200.
 Hyginus 88.
 hysteron-proteron 201.
 iatreion 351. 409.
 ἱατρικόν 353.
 ἱατροὶ δημόσιοι 348. 351.
 Igeli síremlék 77.
 Ilias fordítás 392.
 Ilias földrajza 713.
Imago Heroum 322. s k.
 Incze József 155.
 Isokrates 733. 742.
 ἱσόλητος 226.
 Ithaka 58. 60. 704. 781.
 Ἰεστυκὰ-paraphrasis 651.
 Jahn-Michaelis, *Arx Athen.* 384.
 Janiculus 311.
 Joel, *Der echte u. der Xenoph. Sokrates* 625.
 Judeich, *Topogr. v. Athen.* 158.
 Juppiter Feretrius 392. — Elícus 392.
 Juppiter-szobor 311.
 Justinus 693.
 Juvenalis 385.
 κἀδός 201.
 Kallimachus, Philippus 331.
 Kalocsay Endre 154.
 kardalok mértéke 212.
 karéneke, a gör. tragédiának 154.
 Károsi Sándor *Octavius-fordítása* 750.
 Kassai Gusztáv 707.
 καθαρεύουσα 1—16. 241—250. 709. 761.
 καθαρισμός 4.
 καθαρομεικμένη γλώσσα 1.
 katonaeorvos 347.
 katonák, görög 358.
 kézi munka 195.
 Kirchhoff Adolf 239.
 κίρις 658.
 Kirke 347.
 κίρρις 655.
 κίρρις, a hal 654. — a madár 651.
 kirurgia, a görögöknél 347. s k.
 κίστα μυστικά 411.
 Klearchos 658.
 Kleisthenes 295. 684.
 Klett, *Sokrates* 625.

- Knidos 349.
 Köchly-Rüstow, *Griech. Kriegsschriftsteller* 780.
 Kock, *Com. att. fragm.* 188. 254. 371.
 κοινὴ διάλεκτος 1. 225. 280. 709.
 Kóndosz 4. 454. 707.
 Konstantinos Manasses 200.
 Koraisz 2. 8. 244. 248.
 kórházak, görög 409.
 Korinthos 194.
 kosi eskü 412.
 κώων 200.
 Körte, A. 312.
 középkori görög írók 2.
 középkori latin nyelv 12.
 Kroll W. 297.
 Kroton 349.
 Krumbacher 1. 5. 241. 249. 455. 708.
 709. 782. — *Das Problem d. neu-griech. Schriftsprache* 6. 241.
 kupolasírok 712.
 Kvičala, Jan 239.
 κυκώμενε 278.
 Kynegetika 209.
 Κύρις 658.
 Lachmann 298. 765.
 lakedaimoniak 193.
 Lambæsis 635.
 Lamia hetaira 193.
 Lang, G. 705. 782. — *Untersuchungen z. Geographie d. Odyssee* 59.
 Lång N. 781. — *Odysseus hazája* 704.
 latin költői verseny 459.
 Latkóczy *Herakles-fordítása* 210.
Laureatum saeculum 321. s k.
 leánykereskedés 194.
 leánynevelés, görög 367.
 legio Augusta III. 635.
 LEG. V. D(acica) 234.
 Lehrs 210.
 lemnosi stele 713.
 Leo *Taktika* 778.
 Leukas 58. 60. 704. 782.
 λήχος 656.
 Livius 391. 781.
 Loculus 412.
 Longus 189.
 lövegta, antik 778.
 lucerna, hal 657.
 Lucretius 97. 298. 614.
 Ludwig, *Anekdotá z. griech. Orthographie* 20.
 Lukianos 67. 189. 192. 194. 257. 309. 373. 455.
 λυχνίσιος 656.
 λύχνος 656.
 Lygdamus 81. 95. 96. 100. 433. 615.
 Lykurgos, szónok 733.
 Machaon 347.
 machinæ 781.
 Macrobius 312.
 magánélet, római 439.
 magánokiratok, görög 295.
 Mahaffy, *Greek life* 192.
 malleolus 778.
 manubalista 780.
 Marées, *Karten von Leukas* 59.
 Mars Gradivus 392.
 Martialis 95.
 Mau, Au. 632.
 μαῖζα 199.
 Megara 194.
 Melesermos 191.
 Menandros 193. 197. 312. 355.
 Menárdhosz S. 366. 372. 454. 455. 707.
 Meyer Ed. 770.
 milieu-elmélet 421.
 μέμησις 190.
 mimusok, görög 357. 633.
 Minucius Felix 740.
 Misztriótisz 4. 709.
 Mithras-kultusz 300. 702.
 Mitsotakis 762.
 μολπή 68.
 mozaikok 635.
 Μουσείων δῶρον 198.
 mykenei kultúra 703. — nők 703. — viseletök 703. — sírfelszerelések 703. — sírok 712. — telepek 712.
 μυρολόγιον 67.
 μυζήλας 358.
 Némethy Géza 154. 654. 703. — *Ti-bulli carmina* 81. — *Lygdami carmina* 81. — *Appendix Vergiliana* 71. — *Vergilius dormitans* 154. — *Ciris* 649.
 neohumanismus 297.
 νεόπλουτος 251.
 neoterikusok 613.
 népdal 66.
 népénekesek 66. — költés 66. 69.
 Nerulósz, *Κορραϊστικά* 4.
 Nestle, *Euripides* 210. 420.
 Nicole, Georges 62.
 Niebuhr 298.
 Nike-pyrgos 61.
 Nikostratos 191.
 Norden, *Die antike Kunstprosa* 189. 191. 225.
 nők, görög 365.
 nőkérdés 365.
 Νομάς, δ 4.
 nyelvtudomány 313.
 Octavius 750.
 Odysseia-fordítás 154.
 οἰκουμένη 226.

- οἶκος Ἰσμαρινός 199.
Ókori Lexikon 353. 605.
 ókori művészet 712. — tudomány 313.
 Olympia 296. 713.
 Olympieion 61.
 onager 780.
 Oppianos 208.
 Oppianos-scholionok 17. s k., 116. s k.
 Oracula Sibyllina 154.
 Orchomenos 296.
 organum 781.
 ὄργων 769.
 Orpheus 68.
 orphikusok 408.
 Orosius 693.
 orvos, görög 253. 346. s k., 408. s k.
 orvosi honorárium 350. 352. 417. —
 látélet 352. — műszerek 410.
 orvos-segéd 412. — tanítvány 412. —
 tudomány 415.
 ostraka 225.
 Ovidius 85. 86. 88. 90. 91. 95. 97. 103.
 163. 433. 614.
Panegyricus in Messallam 81. 99. 101.
 papyri 352. 369. Oxyrh. 227. 294.
 papyrus-leletek 225.
 parasitos 195. 251. 359.
 Parentalia 716.
 Parthenon 61.
 Parthenos 455.
 Partsch 58. 705. 782.
 pater patratus 392.
 Patroklos 68. 70. 347.
 Pausanias 384. 455. 713.
 Pavlátosz 782.
 Pecz Vilmos 154. 709. 775. — *A görög nyelv dialectusai* 698. 762.
 pelasgusok 714.
 Peloponnesos 62.
 Περιχειρομένη 312.
 περιουσις 768.
 πέσκη hal 655.
 Perizonius 298.
 Peter H., *Der Brief in d. röm. Lit.*
 189. 226.
 Petraris új-görög szótára 762.
 Phædra 211.
 Phædrus-fordítás 154.
 Phaidon 629.
 Phaidros 288.
 phalarica 778.
 φαρμακοπώλης 411.
 Pheidias 455.
 φάλαι ξελευστροι 297.
 Philemon és Baucis 154.
 Philochoros 611.
 philologia 313. — görög 395. tör-
 ténete 292.
 Philon 779.
 Philostratos 191.
 Photios 641.
 Phryne 190. 361.
 phyle 769.
 piaczi árak, maximalis gör. 226.
 Pindaros 13. 70. 247.
 Pirchala Imre 758.
 Pisa-domb 713.
 Pittalos 351.
 Platon 185. 288. 295. 346. 353. 389.
 408. 628.
 Plautus 93. 251. 365. 409. 411. 673.
 Plinius id. 58. 93. 342. 455. IX. 27.
 657.
 Plutarchos 204. 337. 340. 451. 732.
 πνεῦμα 702.
 Podaleiros 347.
 πόλις 593. 767. s k.
 πολιτική γλώσσα 1.
 Pollux 608.
 Polybios 58.
 πολύχρυσος 202.
 Polydorus 344.
 Polykrates 349.
 polytheismus 702.
 pomerium 392.
 Pompei 629.
 Postgate Tibullus-kiadása 83.
 Potaissa 234.
 Pöhlmann 192.
 Praxiteles 188. 457.
 Prometheus 153.
 Propertius 84.
 proskenion 631.
 provinciák igazgatása 386.
 Pruzsinszky János 155.
 Pszichárisz 4. 5.
 Pylos 712.
 Pythagoras 153.
 Quirinalia 163.
 Rabe H. 641.
 rabszolgák, görög 355.
 rabszolgák szabadonbocsátása 294.
 Ramsay, G. G. 90.
 Reich, H. 251. 372. — *Der Mimus*
 633. — *De Alciphronis Longique*
actate 189.
 Reinach, S., *Medicus* 353.
 Reitzenstein 614. 641.
 Reményi Ede 155.
 Récsey Viktor 156. 239.
 Révay József 154. — *A Prudentius-
 féle Dittochaëon* 706.
 rhapsodos 764.
 rhetorika, sophistikus 190. 354.
 rhetorismus 210.
 rhizotomia 346.

- Ribbeck, *Alazon* 253. 358.
 Richter, *Xenophon-Studien* 625.
 Ring Mihály 758.
 Rohde 189. 191. 354.
 Roidhisz 4.
 római nők 439.
 ruházat, görög női 365.
 Same 60.
 Samikon 713.
 Sandys, *History of class. scholarship* 297.
 Sannirion 357.
 Sappho 198.
 Sauer 456.
 Scaliger 84. 85. 88.
 Schmidt József 154.
 Schmidt, W., *Der Atticismus* 190. — *Geburtstag im Altertum* 715.
 Schneider R. 778.
 Schuchardt, *Schliemann ásatásai* 704.
 Schvarcz Gyula 604. 679.
 Schwabe L. 239.
 scorpio 780.
 Scylla monda 649.
 Seneca 752. — tragédiái 450.
 Serranus scriba L. 655.
 Seymour Th. D. 210.
 Sieveking 456.
 síremlékek 635. — vers 635.
 σίρις 655.
 Skutsch, F. 5. — *Aus Vergils Frühzeit* 612. — *Gallus u. Vergil* 613.
 σκυλλα 661.
 σκυλόζαρο 661.
 Sokrates 353. 389. 421. 625.
 Solon 607. 611. 679.
 Sondag 361. 362. — *De nominibus ap. Alciphonem propriis* 192.
 sophisták levélirodalma 226.
 sophistika 190. 372.
 sophistikusan retorika 189.
 Sophokles 710. — töredék 83.
 Stefani, de, 59.
 Steintal 11. 245.
 Stheneboia 640. — prologus 641.
 stoa 203.
 Strabon 58. 98. 344. 705.
 Suetonius 342. 385.
 συμβιβασμός 3. 5. 245.
 συμπολιτεία 768.
 symposiastikus irodalom 282.
 Symposion 288. 391. 629.
 σύνολος 769.
 συνουσις 767.
 szabadonbocsátása, rabszolgáknak 295.
 Szamosi János 454.
 szanatorium, görög 409.
 Szathmári Pál *Minucius-kiadása* 750.
 színészek, görög 357.
 színház 631.
 Szkiász 7.
 Szolomosz 4.
 szövegkritika 313.
 születésnap ünnepe 716.
 Tacitus 385.
 Télfy, *Corp. iuris Attici* 295.
 Terentius 251.
 Thamugadi 635.
 Theokritos 669.
 θεράπων 198.
 Thessaliai magánokiratok 296.
 theurgia 347.
 Theveste 635.
 Thewrewk Emil, P. 199. 759. *Festus-kiadása* 104.
 τοῖς νύξ 201.
 Thugga 635.
 Thukydides 768.
 Thumb 761. — *Zur neugriech. Sprachfrage* 6.
 συνήσις 655.
 Thysdrus 635.
 Tiberius 385.
 Tibullus 285. 435. — szövegjavítások 81. 154. — hatása a magyar irodalomra 285.
 Tihanyi Mór 353.
 tormentum 780.
 törvényszéki orvosok 352.
 τύρρανος 204.
 tyrsenusok 714.
 Urbicius 25.
 Usener 298. 447. 701.
 újjörög irodalom 761.
 újjörög fontossága 455. — irodalmi nyelv 1. 3. 709. — népies nyelv 1.
 újjörög philologia 775.
 Valerius Maximus 340. 342.
 Vári Ferencz *Octavius-fordítása* 750.
 Vári Rezső 162. 203. — *A cil. Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya* 17. — *A class. philol. encycl.* 758.
 Varro 144.
 Vass Árpád *Az embervásár* (Lukianos-ford.) 309.
 Vegetius 73. 778. 780.
 Venus Pompeiana 629.
 verba affect. 280.
 Vergilius 84. 88. 92. 99. s k., 153. 154. 613. 669. 702.
 Vértesy Jenő 154. — *Ilias-ford.* 392.
 Vilarász 4.
 Vitruvius 778. 780.
 vízvezeték, pompeii 631.

Vollgraff 705. 782.
 Wachsmuth, C., *Die Stadt Athen* etc. 188.
 Wackernagel 5. 761.
 Wecklein 213. 694.
 Wendland, *Die hellen.-röm. Kultur* 224. 256.
 Westermann, *Commentationes* 189.
 Wilamowitz 6. 8. 210. 217. 243. 446. 641. 705. 765.
 Winckelmann 314.
 Wolff F. A. 765.
 Wölfflin E. 240.
 Wright J. H. 240.
 Xanthos 68.
 Xenophon 365. 413. 624. 629. — az orvosokról 348. 353.
 Zakynthos 60.
 Zeller Eduard 240. 354. 389.
 zerekliai őstelep 713.
 Zibarth, *Das griech. Vereinswesen* 351.
 Zielinski, *Der antike Logos* 5. — *Die Antike u. wir* 9.
 zimbabwei várromok 635.

Berczik Árpád 148. 149.
 Bernát Lajos 757.
 Berzsenyi 307. 675. 676.
 Bessenyei 305. 636. — drámái 579. — ref. főcons. titkár 759. s k.
 Bodnár Zsigmond 686.
 Bolyai Farkas 310. 583.
 Bonfini 438. 714.
 Borbély István 714.
 Chiabai Mátyás 377.
Codrus király 756.
Comes Franciscus Vesselényi 72.
Comœdia Erdély siralmas állapotjáról 755. s k.
 Császár Elemér 748.
 Császár Ferencz 57.
 Csiky Gergely 148. 286.
 Csokonai 287. 460. 759.
 Czwittinger, *Specimen* 305.
 Dedek Crescens 321. s k.
 Dézsi Lajos 257. 305.
 Diószegi Sámuel 73.
 Dóczy Lajos 149.
 Döbrentei Gábor 588.
 Dugonics drámái 581.
 Edvi Illés Pál 286. 759.
 Egressy Gábor 717.
 Egri leány-tárgy 330. s k.
 Endrődi Sándor 148.
 Eötvös 784. — *Karthausi* 57. 58.
 Erdélyi János 375.
 Ernyi Mihály 458.
 Faludi 287. 344.
 Fáy András drámái 586. s k.
 Fekete József gróf 460.
 Ferenczi Zoltán 690. 714. 756.
 Fessler 266.
 Fogarasi Sámuel 757.
 Forgách Simon 327.
 Földi József 759.
 Fraknoi, *Pázmány és kora* 33.
 Garay 377. 453.
 Gárdonyi Géza 149. 377. 627.
 Gombos, *Esküvés* 581.
 Gyöngyösi 323. — *Chariklia* 237.
 Gyulai Pál 149. 374. 453. 689. 721. s k.
 Haller János 341.
 Hatvani István 73.
 Heinrich Gusztáv 58. 272. 763.
 Helmeucz 458.
 Heltai Gáspár 714.
 helyesírás 772.
 Herczeg Ferencz 148. 167.
 Himfy-vers 212.
 P. Horváth Ádám életéhez 73.
 Horváth Cyrill 686.
 Horvát István 676.
 Illei drámái 166. 316. — életrajza 691.

II. Magyar philologia.

Ábrányi Emil 148.
 Acsády Ignác 323.
 Aigner, *Ungarische Volksdichtung* 68.
 Alexander Bernát 305.
 Apor Péter 425.
 Apponyi Sándor gróf 662.
 Aranka György 759.
 Arany János 148. 308. 377. 721. 722. — *Az egri leány* 333. — balladái 453. — *Éndre királyfi* 266. — mint műfordító 286. — a *Nibelung*-ének hatása arra 232. 233. — *Pázmán lovag* 237. — *Toldi* 628. — *Toldi estéje* 375.
 Arany László 688.
 Badics Ferencz 690.
 Ballagi Mór 772.
 Báji Patay Sámuel 221.
 Bajza 306. 453. 590.
 Balassi 305.
Balassi Menyhárt 578.
 Barcsay 287.
 Barczafalvi Szabó D. *Szigwart* 57. 58.
 Baróti Szabó Dávid 377.
 Batizi András, *Jámbor házasok* 776.
 Bayer József 457. 458.
 Beniczky, *Végtelen tévedés* 784.
 Benkő Kálmán 457. 458.
 Beöthy Zsolt 668. 686. — irod. elmélete 304. — *Széppróza* 221. 222.

- Imre Lajos 714.
irodalom, magyar, 317. — elmélete 304. s k. — története 685. s k.
iskoladráma 755. s k. — csiksomlyói 150.
Jókai 148. 377. 378. 591. — *Mire megránulunk* 784.
Jósika 148. 375. — *A könnyelműek* 236. 237. — *A nagyszebeni királybíró* 773.
Kármán 305. — *Fanny* 57.
Katona 721. — *Bánk* 148. 310. 587.
Kazinczy 74. 305. 308. 628. 686. 722. 759. — életrajza 747. s k. — *Bács-megyét* 57. — *Eliza* 57. — *Hamletford.* 579. — és Horatius 668. s k. — *Molière-ford.* 458.
Kemény Zsigmond 148. 236. 238. 784.
Kerekes Izsák 333.
Kereskényi, Titus 166. 316.
Kis János 286. 670. 759.
Kisdó Benedek 328.
Kisfaludy Károly 275. — és Bolyai 311. — drámái 582. s k. — *Kárcsonj* 695.
Kisfaludy Sándor 149. 628. — levél-regénye 57. — drámái 582.
Koháry István gróf 323.
Koltai Virgil munkái 55.
Kovács József 759.
Kovács Lajos: *Pázmány és Bellarmin* 33. s k.
Kovácsnai Tóth Sándor 757.
Kozma Andor 307.
Kölcsey 305. 308. 722.
Könyves Máté 457. 458.
könyvészet, magyar 220.
Kövér Lajos 152.
kurucz költészet 690.
Lévay József 344. 453.
Loósz István 758.
löcsei fehér asszony mondája 645.
Mátray Gábor 590. 592.
Mednyánszky Antal báró 327. 328.
Mennyegző vers (RMKT. II: 264) 776.
Michael de Ungaria 341.
Mikes, *Mulatságos Napok* 337. — *Törökországi Levelek* 257. s k. 334. s k. — vallásos művei 345.
Mikszáth Kálmán 148.
Murány ostroma 71. 321. s k.
Nádasdy Tamás gróf 324. 327.
Nagy György 757.
Nánásy Lajos 714.
Négyesy László 305. 425. s k.
Ocskai-tárgy 164.
Orczy 287. 692.
összetételek 772.
Pápay Sámuel 305.
Pauler Gyula 324. s k.
Pázmány 688. — és Bellarmin 33. s k.
Pesti Gábor 341.
Péterfy Jenő 446.
Pethő Gergely 323.
Petőfi 148. 283. 308. 374. 615. 628. 689. 721. 722. — mint a világszabadság költője 306. — világtölgőása 307.
Pézteli József 341.
Pintér Jenő 777.
Prónai Antal 321. s k.
Ráday Pál, *Lelki hódolász* 422. 596.
Rájnás József 759.
Rákosi Jenő 149.
Rákosi Viktor 148.
Révai 287. 759. — Adelung hatása 144.
Reviczky 148. — *Pán halála* 204.
Riedl Frigyes 344. 345.
Rosnyai *Horologiuma* 221.
Ruszek József 286.
Sározy Gyula 453.
Simai Kristóf, *Igazházi* 579.
Simonyi Ernő 663. s k.
Sylvester 675.
Szabó Károly 714.
Szász Károly 286. 377.
P. Szathmáry Károly 377.
Széchenyi István 588. s k. 640. 748.
Szegedi Kis István 714.
Széll Farkas 760.
Szenczi Molnár Albert 341. 344. 688.
szentimentalizmus, magyar 57.
Szentiványi Márton S. J. 72. 322.
szenvédő igealakok 772.
Szigeti József 152.
Szigligeti 152. 377 580.
Szikszai Fabricius Vazul 714.
Szilágyi és Hajmási 333.
Szirmay Antal 748.
Szkarcza Máté 714.
Sztárai 706.
Taxonyi János 276.
Temesvári János 643.
Temesvári Pelbárt 341. 438. 688. — életéhez 74.
Tinódi, *Eger viadaljáról* 377.
Tokaji István, *A falusiak* 705.
Tolnai Lajos 784.
Toldy Ferencz 305. 374. 422. 460. 639.
Tolvaj Imre 322. s k.
Tomba Mihály 148. 453.
Tóth Endre 453.
Tóth Kálmán 377. 453.
Tóth Lőrincz 377.

Vachott Sándor 453.
 Vajda Viktor, *Elveszett boldogság* 773.
 Vas vármegye a m. irodalomban 151.
 Veresmarti 635.
 Vilhelmus, Johannes 755.
 Virág Benedek 669.
 Vitkovics Mihály 675. 676.
 Volf György 772.
 Vörösmarty 306. 591. 592. 721. —
Eger 377. — *Gondolatok a könyvtár-
 ban* 639. — *Julius Caesar*-ford
 462. — *Szent ember* 345.
 Wallaszky 305.
 Wesselényi Miklós 591.
 Zalár József 377. 453.
 Zoltán János 221.
 Zrinyi 306. 675. — *Arianna sirása*
 758.
 Zsámboki Mátyás 377.

III. Germán philologia.

Adolfs Briefe 57.
 Albert, M., *Harteneck* 773.
 Amyot, J. 338.
 Arnim 46. 388.
 Asbach, J. 238.
 Ayrnhoff 276.
 Ayser 272.
 Baader, F. 745.
 Barksted, W. 272.
 Behagel 246.
 Blei, F. 743. s k.
 Bleyer Jakab 156.
 Bodenstedt 145.
 Bölsche 56.
 Börne 47.
 Brentano 388.
 Büchner, G. 44. — *Danton* 46.
 Byron, *Don Juan* 231.
 Carlell, L. 272. 273.
 Carlyle 291. 385.
 Chamisso 344.
 Dilthey, W. 387.
 Emerson 723.
 Engel 43.
 Eschenbach, Ulrich v. 693.
 Estrang, *Fables and Stories* 273.
 Feuerbach 44.
 Fischer, Kuno 48. 182.
 Finn monda 303.
 Galten, Peder Pedersen 694.
 Gervinus 692. 693.
 Gesky, Th. *Lenauról* 284.
 Goethe 14. 47. 48. 133. 134. 145. 248.
 283. 378. s k. 388. 615. 689. 743.
 s k. 774. drámái 105. s k. —

Faust 232. — Franciaországban
 150. — és Shakespeare 107—108.
 — *Tasso* 114. 169. — *Werther* 58.
 Goring, Ch. *Irene* 274.
 Gotthelf, J. 46.
 Göries 449.
 Grabbe drámái 46.
 Grillparzer, *Die Ahnfrau* 582.
 Grimm, H. 7. 67. 182. 302. 303.
 Hallmann J. Ch. 339.
 Hamann 763.
Hamburgische Dramaturgie 643.
 Hardenberg 394.
 Harteneck-tárgy 773.
 Hartlieb, J. 692. s k.
 Haugwitz, A. A. *Siegende Tugend* 336.
 Hauptmann, G. 146. 147. 387. — drá-
 mái 46.
 Haym, R. 387.
 Hebbel 146. 147. — drámái általá-
 ban 41. s k. 132. s k. — egyen-
 ként 134. s k. — életrajz 448. s k.
 Hehn 105.
 Heilborn 394.
 Heine 136. 147. 204. s k. 388. 696. —
 verses könyvei 56.
 Herder 378. 380. 763. — és Goethe
 107. 111. — és Kant 232.
Hermanarich-monda 140.
 Heusler 763. 765.
 Hirsch, H. *Mahomet* 273. 337.
 Holberg 146.
 Hoffmann Th. A. 231. 388.
 Hofmannstahl, *Elektra* 709.
 Huch, R. 388.
 Ibsen 448. — *Nóra* 137.
 Ifland 746.
 Immermann 388.
 Johnson, S. 273. 276.
 Kaluza, M. 459.
 Karsten, G. E. 238.
 Keim, F., *Der Königsrichter* 645.
 Keller, G. 46. 448.
 Ker, W. P. 763. 765.
 Kleist 388.
 Knolles, Th. 272. 273. 276.
 Kotzebue 457. 459. 580. — *Der hyper-
 boreische Esel* 743. s k.
 Körner, *Zrinyi* 591.
 Kuh 448.
 Kyd, Th., *Spanish Tragedy* 337.
 Lenau-életrajz 231. 232. — a gimn-
 ban 309. — természetérzéke 283.
 Lenz, F. L. 276.
 Lenz, J. 378. s k. 393. 774.
 Lessing 45. 378.
 Ling, H., *Die Völkerwanderung* 205.
 Lohenstein 336. 339.

Longfellow, *Eginhard and Emma* 264.
 Ludwig, O. 448.
 Luther 14.
 Macaulay 376. 385.
 Merck 111.
 Meyer H. E. 239.
 Meyer, R. M. 41. s k. 146. 150.
 Nattenhaus 276.
Nibelung-ének 232. 233. 301. 379.
 Neumann, A. Hebbelről 42. s k.
 Novalis 43. 44. 46. 388. 393. 744.
 Oberdeutsch 250.
 Oefe 692.
 Ossian 58.
 Painter, *The palace of pleasure* 272.
 Panzer 763.
Parzival-ének 765.
 Pastor, W. 394.
 Paul 772.
 Pichler, A., *Tod des Pan* 205.
 Platen Hafiz-utánzatai 145.
 Plattdeutsch 250.
 Prel, K. du, 283.
pidrek-saga 302. 303.
 Reiter, *Kein Hüsanj* 146.
 romantika, német 387.
 Roth, D., *Zabanius* 773.
 Rückert 145. 284.
 Sachs, Hans 276. 694.
 Schack 145.
 Schenk, *Belizár* 591.
 Scheunert, A. Hebbelről 42. s k.
 Scherer 636. 692.
 Schiller 14. 43. 45. 208. 248. 743. s k. — és Goethe 111. — *Stuart Mária* 183.
 Schlegel, A. W. 747.
 Schlegel, D. 387.
 Schlegel, F. 44. 45. 388. 743. s k. — *Fragmente* 744. — *Lucinde* 744.
 Schlegel Karoline 743.
 Schleicher 14. 248. 761.
 Schmidt, Erich 41. 339.
 Settle, E., *Ibrahim* 337.
 Shadwell, *Libertine* 230.
 Shakespeare 47. 135. 138. 240. 378. s k., 458. 459. 462. 579. 580. 583. 585. 774. — és Goethe 107. s k. — *Julius Caesar* 338. — *Szeget szeggel* 311. — *A windsori víg nők* 343.
Sigurdarkviða 302.
 Stavenhagen, F. 146.
 Steinné 111. 177. 180. 187.
 Sterne, *Érzékeny utazások* 57.
 Stirner, M. 43.
 Stubenberger, J. W. 339.
 Sudermann 132. 774.
 Swinhoe, *Irene* 273.

Teutsch, T., *Harteneck* 773.
 Tieck 378. 394. — *Lowell* 45. — *Phantásus* 46.
Tristan monda 237.
 Uhland 67.
 Valerius, Julius 693.
 Van Dale 206.
 Vogl, J. m. tárgyú költeményei 164.
 Vogt, N. 231.
 Waezolt, W. Hebbelről 42. s k.
 Wallace, L. 276.
 Wanley, N. 273.
 Werner, Z. 388.
 Wettel, F., *Biographische Skizzen* 74.
 Wordsworth 283.
 Wotton, H. 337.
 Zesen, *Ibrahim* 336.
 Zinkernagel Hebbelről 42. s k.

IV. Román philologia.

Amadis 65.
 Ancona, A. d' 661. s k.
 Antona Traversi 783.
 Arène, P. 205. s k.
 Arezzo, Lionardo d' 339.
 Ariosto 438.
 Assarino, Luca, 339.
 Asselineau 441.
Astrée 65.
 Auvergne, Pierre d' 64.
 Avalos, Costanza d' 439.
 Bandello 257. 263. 269. s k. 338. 339. 345.
 Baour-Lozmian, *Mahomet II.* 276.
 Bartsch 63.
 Baudelaire 224.
 Bayle szótára 263. s k.
 Becker F. Á. 763.
 Beauchamps 441.
 Bédier 636.
 Belleforest 338. 339.
 Bethune, C. de 65.
 Boccaccio 65. 236. 340. 620. s k. 724. s k. — *La Fiametta* 726. s k.
 Bois, I., *La furie* 710.
 Boisteau 269. s k.
 Bonfadini, A., *S. Guglielma* 662. s k.
 Born, Bertran de 64.
 Bornelh, Girault de 64.
 Bossuet 294.
 Bourget 636.
 Brantôme 266. s k. 342. 345.
 Brunetiere 63. — életrajza 636.
 Brunot 63. 294.
 El Burlador de Sevilla 229.
 Calcapini 439.

- Castiglione, B. 439.
Cent nouvelles nouvelles 236. 237.
 Chateaubriand 386. 721.
 Châteaubrun, *Mahomet* 274. 275.
 Cicogna, E. 665.
 Cicognini 229.
 Collenuccio Pandolfo 267.
 Coppée, *La tête de la Sultane* 276.
 Corneille, *Cinna* 274.
 Corazzini 783.
 Cousin, V. 386.
 Crescini 783.
 Dante 10. 65. 244. 724. s k.
 Darmesteter 62. 293.
 Delille 458.
 Desfontaines, *Perside* 336.
 Diez 63.
Don Juan legenda 228. s k.
 Duclos 743.
 Dupatel 441.
 Faguet 63. 311.
 Favart, Ch. S., *Moulinet* 275.
 Ferrari, A. d., di S. Doneto 666.
 Ferraro 662.
 Flaubert 294. 402.
 Fontenelle, *Histoire des Oracles* 205.
 s k.
 Foscolo, *Jacopo Ortis* 57.
 Fouqué 264.
 franczia nyelv mai állása 62. 293.
 Frezzi 730.
 Friz András 756. s k.
 Galland 221. 222.
 Gamba 665.
 Gautier, Th. 386.
 Gebhart, E. 238.
 Giliberto 229.
 Giovio, P. 334. s k.
 Giraud 636.
 Glaser, K. 396.
 Goldoni 230.
 Gomez, Mme 257. 341. 345.
 Gracian, B. 344.
 Guillet 270. s k. 344.
 Haraszti Gyula 440.
 Hardy, *Ariane* 441.
 Heinrich Boccaccio életrajza 621. 783.
 Hoffmann, *Stratonice* 339.
 Hugo, Victor 294. 307. 386.
 Jeannet 442.
 Jeanroy 63.
 Jouffret, M., *La mort de Pan* 205.
 Karl Lajos 661.
 Koerting 783.
 Küchler, W. 460.
 La Bruyère 294.
 Lafontaine 341.
 Lamartine 224. 386. 396.
 La Noue 274. 275.
 Lassere, P. 386.
 Lecomte de Lisle 224.
 Lemaitre 63.
 Lope de Vega, *La Reina Juana* 266.
 Macchiavelli 222.
 Mainfray, P., *La Rhodienne* 337.
 Marcabrun 64.
 Martinenche 636.
 Maupassant írói fejlődése 401. s k.
 Mazzuchelli 665.
 Metastasio 692.
 Millevoy 264.
 Molière, *Bourgeois gentilhomme* 166.
 316. — *Don Juan* 229. 230. —
Pourceaugnac 458. — *Tartuffe* 457.
 Montaigne, *Essais* 343.
 Montegut 636.
 Moreto, *Antioeo y Seleuco* 339.
 Mortara 665.
 Mussafia 661. s k.
 Musset 386.
 Pageau, *Bisathie* 441.
Pamphilia 723. s k.
 Paris, G. 62.
 Pascal 396. 636.
 Peire Cardenal 64.
 Peire Vidal 64.
 Perucci 250.
 Petrarca 65. 725.
 Pizzi 698.
 Planche 636.
 Quadrio 666.
 Riccoboni 275.
 Rigal 441.
 Riquier, G. 65.
 Rodocanachi 621.
 Romagnesi 275.
 romantika, franczia 386.
 Ronsard, *Franciade* 441.
 Rouillet, C., *Philanire* 311.
 Rousseau 386. 637.
 Sagredo 270. s k. 335. s k.
 Sainte-Beuve 63.
 Saint Pierre 386.
 Schelandre, J. de 440. s k.
 Schick, J. 335. 336.
 Schulte, J. F. 396.
 Seudéry, Mlle, *Ibrahim* 335.
 Sieper, E. 335. 336.
 Sorder 65.
 Stael, Madame 45. 386.
 Sully Prudhomme 222. 396. 460.
 Taine 63. 301. 636. 637.
 Tasso, *Aminta* 177.
 Tirso de Molina 229.
 Torre, A. del 783.
 toscanai nyelvjárás 10. 244.

troubadour költészet 63.
 Troyes, Chretien de 65.
 Uberti 730.
 Ventadour 64.
 Vigny, A. de 386. — *La neige* 264.
 Vilma-legenda 661. s k.
 Voltaire 287, 294. 461. 579. — *Irene*,
Zaire 275.
 Yver, *Printemps* 335. 336.
 Zola 636.

V. Egyéb szakok.

Ali Cselebi, *Hum'ajun Namé* 221.
 Ancillon, Ch. 335.
 arab politikai tractatusok 301.
 Bakács Tamás 323. s k.
 Baki 699.
 Barbier de Meynard 238.
 Bergamo, Fra J. F. da 439.
 Bespier 259.
 Bretschneider, *Notes and Queries on*
China and Japan 301.
 Caraffa, Diomedé 438.
 Chavannes 301.
 Comte 636. 637.
 Creizenach, W. 311. 343.
 Crusius, M. 266. 271. s k. 344.
 Derenbourg, H. 238.
 Dosztojevszkij 207. 208.
 Dolopathos 622.
 eposz, nép-, 763. s k.
Faust-monda 231. — az ókorban 153.
 feliratok, délarab 154. sémi 635.
 Fichte 43. s k. 388. 744.
 finnugor népek kultusza 141.
 Firdauszi 698.
 Fleischer 700.
 Gibb 699.
 Grotenfelt, G. 140.
 Grube W. 238.
 Gutenberg 291.
 Hafiz 145. 699.
 Hammer-Purgstall 700.
 héber nyelv 142.
 Hegel 43. 46. 48. 387. 637.
 Hertel 383.
 Hitopadésa 622.
 Horn, P. 145.
 Hufeland 291.
 Hume 205.
 Hübschmann, H. 238.
Iréne-tárgy 271.
 iszlám 300.
 Jézus 291. 702. — nevei 702.
 Justi, *Gesch. Iráns* 299.

Kalevi-poeg 140.
 Kant 43. 48. 389. — és Herder 232.
 Kégl Sándor 299.
 keresztények megnevezései 227.
 Kielhorn F. 238.
 Kivi, Aleksis 140.
 korán 154.
 Kossowitz 460.
 Krohn Gyula 140. 141.
Kullervo-ének 140.
 Labourt 299.
 Lanman 383.
 Lassale 43.
 Marquart, *Fränsahr* 299.
 Marx 43.
 Meumann 292.
 Montenabbi 699.
 Nietzsche 291. 448. 627.
 Noeldeke 299.
 'Omar Chajjam 299.
 Ophir 635.
 Oppert G. 239.
 orientalista philologia 299.
 orosz irodalom 317.
 orta ojnü 633.
 Osztern Salamon 154. 637.
 Öftering 271. s k.
 öskereszténység 224. 227.
 Pán-monda földolgozásai 204. s k.
Pancsatantra 221. 222. 383. 622.
 párszi kultúra 637.
 párszi szentkönyvek 298.
 perzsa irodalom 299.
 Pischel, R. 239.
 Pürnathadra Szüri 383.
 Radloff 764.
 Remy 145.
 Ricaut, P. 258. s k.
 Sándor-monda 692. s k.
 Schelling 46. s k. 388. 449.
 Schleiermacher 43. 388. 744.
 Schopenhauer 49. s k.
 Spencer, Herbert 636. 637.
 Spiegel, F., *Eranische Altertumskunde*
 299.
 Spinoza 637.
 talmud 715.
 Tolsztoj 307. 317. 345.
 Turgenyev 207.
 újperzsa irodalom 298.
 új-testamentum 225.
 üldözött ártatlan nő mondája 661. s k.
 Vanel 271.
 Vismavitra 153.
 Wagner, R. 47.
 Wilberforce 291.
 Wundt 292. 301. 766. 772.

A Budapesti Philologiai Társaság 1909-ben.

I. A Társaság tisztségviselői :

Tiszteletbeli elnök :	<i>Ponori Theurewk Emil</i>
Elnök :	<i>Heinrich Gusztár</i>
Alelnök :	<i>Hegedüs István</i>
Első titkár :	<i>Vári Rezső</i>
Másodtitkár :	<i>Schmidt Henrik</i>
Pénztárnok :	<i>Cserhalmi Sámuel</i>
Ügyész :	<i>Bonta Károly</i>
Szerkesztők :	<i>Császár Elemér és Lány Nándor.</i>

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

<i>Binder, Jenő</i>	<i>Katona Lajos</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Kempf József</i>	<i>Riedl Frigyes</i>
<i>Findczy Ernő</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Schmidt József</i>
<i>Findly Gábor</i>	<i>Maywald József</i>	<i>Simonyi Zsigmond</i>
5 <i>Gedeon Alajos</i>	15 <i>Melich János</i>	25 <i>Székely István</i>
<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>ifj. Szimnyei József</i>
<i>Gyulai Agost</i>	<i>Némethy Géza</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Herald Ferencz</i>	<i>Papp Ferencz</i>	<i>Vértesy Jenő</i>
<i>Hornvánszky Gyula</i>	<i>Pecz Vilmos</i>	<i>Wirth Gyula</i>
10 <i>Incze József</i>	20 <i>Petz Gedeon</i>	30 <i>Zlinszky Aladár.</i>

VIDÉKIEK :

<i>Bászel Aurél</i>	<i>Dóczi Imre</i>	<i>Pauler Ákos</i>
<i>Bleyer Jakab</i>	<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Bódiss Jusztin</i>	<i>Giesswein Sándor</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Boros Gábor</i>	<i>Haraszi Gyula</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
5 <i>Burány Gergely</i>	15 <i>Horváth Balázs</i>	25 <i>Spitkó Lajos</i>
<i>Burián János</i>	<i>Incze Béni</i>	<i>Szamosi János</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Kacskovics Kálmán</i>	<i>Victorisz József</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kanyaró Ferencz</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Décsi Lajos</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Zoltrány Irén</i>
10 <i>Dombi Márk</i>	20 <i>Karl Lajos</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok :

Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Dr. Krumbacher Károly, egyetemi tanár, München.

Dr. Ludwig Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.

5 *Dr. Osthoff Hermann*, egyetemi tanár, Heidelberg.

Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.

Samassa József, érsek, Eger.

Dr. Schuchardt Hugó, udvari tanácsos, Grác.

Dr. Ponori Thewrewk Emil, udvari tanácsos, Budapest.

10 *Dr. Vahlen János*, egyetemi tanár, Berlin.

Dr. Vámbéry Ármin, ny. egyetemi tanár, Budapest.

Dr. Wilhelm Adolf, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

† <i>József, Csász. és Kir. Főherceg ő fensége</i>	200	kor.	—	f.
† <i>Dr. Abel Jenő</i> , volt egyetemi tanár	309	„	—	„
<i>Bayer József</i> , áll. főgimn. tanár, Budapest	69	„	50	„
† <i>Dr. Budenz József</i> , volt egyetemi tanár	200	„	—	„
5 <i>Dr. Császár Elemér</i> , egyetemi m. tanár	200	„	—	„
<i>Czeizel János</i> , áll. főreáliskolai tanár, Lőcse	96	„	—	„
<i>Dr. Gyomlay Gyula</i> , Eötvös-kollegiumi tanár, Budapest	110	„	—	„
† <i>Dr. Gyulai Fül</i> , volt egyetemi tanár	200	„	—	„
† <i>Hajnal Márton</i> , volt egyetemi hallgató	34	„	73	„
10 <i>Dr. Hegedüs István</i> , egyetemi tanár, Budapest	200	„	—	„
<i>Dr. Heinrich Gusztáv</i> , a M. T. Akadémia főtitkára, Budapest	574	„	—	„
† <i>Horváth Cyrill</i> , volt egyetemi tanár	200	„	—	„
† <i>Dr. Hunfalvy Pál</i> , a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	„	—	„
† <i>Kalocsay Endre</i> , volt gyakorlótanár	69	„	50	„
15 <i>Dr. Katona Lajos</i> , egyetemi tanár, Budapest	176	„	30	„
† <i>Gr. Kunm Géza</i>	200	„	—	„
<i>B. és K. Latinovics Géza</i> , nagybirtokos, Budapest	200	„	—	„
<i>Dr. Némethy Géza</i> , egyetemi tanár, Kolozsvár	200	„	—	„
† <i>Nagárd János</i> , pergamoni püspök	200	„	—	„
20 <i>Dr. Pecz Vilmos</i> , egyetemi tanár, Budapest	282	„	—	„
<i>Dr. Pintér Jenő</i> , áll. főgimn. tanár, Jászberény	200	„	—	„
† <i>ifj. Dr. Reményi Ede</i> , volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	„	—	„
<i>Dr. Schmidt József</i> , egyetemi m. tanár, Budapest	200	„	—	„
<i>Dr. Székely István</i> , állami főgimn. tanár, Budapest	200	„	—	„
Osszesen	6621	kor.	03	f.

Ezen az összesen 6900 K n. é. magyar koronajáradék kötvényt vásároltunk 6572:15 K árban, a fennmaradt 48:88 K készpénz a m. kir. postatakarék-pénztárban van elhelyezve.

Jegyzet. 1908 végén volt tiszteleti tag: 13, alapító: 23, rendes: 520, rendkívüli: 83, előfizető: 206, összesen: 845. Ma van tiszteleti: 12, alapító: 24, rendes: 536, rendkívüli: 95, előfizető: 212, összesen: 879.

Kelt Budapesten 1909. évi november hó 30-án

Cserhalmi Sámuel
pénztárnok.

